

Александр
Дюма

Граф
Монте-
Кристо

Граф Монте-Крісто

Alexandre Dumas

Le Comte de Monte-Cristo

C. Levy / Paris / 1889

Александр Дюма

Граф Монте-Крісто

*Переклав з французької
Леонід Кононович*

книголав / Київ / 2018

УДК 821.133.1-311.3

Д96

Літературно-художнє видання

Серія «Золота полиця» заснована 2017 року

Александр Дюма

Д96   Граф Монте-Крісто: роман / пер. з франц. Леоніда Кононовича. – Київ : КНИГОЛАВ, 2018. – 912 с. – (Серія «Золота полиця»).

ISBN 978-617-7563-10-4

Сюжет роману «Граф Монте-Крісто» Александр Дюма взяв із архівів паризької поліції. Справжнє життя Франсуа Піко під пером майстра жанру перетворилося на захопливу історію про Едмона Дантеса, в'язня замку Іф. Після зухвалої втечі він повертається в рідне місто, щоб здійснити правосуддя – помститися тим, хто зруйнував його життя.

УДК 821.133.1-311.3

Перекладач *Леонід Кононович*.

Літературний редактор *Петро Ромко*. Коректор *Андрій Мартиненко*.

Верстальниця *Ольга Фесенко*.

Дизайнери *Романа Романишин* та *Андрій Лесів*.

Кураторка проекту *Катерина Бабкіна*. Випускова редакторка *Жанна Капшук*.

Відповідальна за випуск *Ірина Краснокутська*.

Підписано до друку 23.07.2018. Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 57.

Наклад 1500 пр. Зам. № 305/02.

ТОВ «КНИГОЛАВ». 04080, м. Київ, вул. Кирилівська, 23.

Свідоцтво ДК № 5188 від 25.08.2016.

www.knigolove.com.ua · facebook.com/knigolove · sayhello@knigolove.com.ua

Надруковано у ПП «Юнісофт». 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 б.

Свідоцтво ДК № 5747 від 06.11.2017.

www.unisoft.ua

Усі права застережено. Жодна частина цього видання не може бути відтворена у будь-якій формі й будь-якими засобами без попереднього письмового дозволу власника авторських прав.

Перекладено за виданням:

Alexandre Dumas, *Le Comte de Monte-Cristo*, 6 volumes.

C. Levy: Paris, 1889.

ISBN 978-617-7563-10-4

© Романа Романишин та Андрій Лесів, дизайн, 2017

© ТОВ «КНИГОЛАВ», 2018

Граф Монте-Крісто

ЗМІСТ

Частина перша

<i>Розділ I.</i> Марсель. Прибуття.....	15
<i>Розділ II.</i> Батько і син.....	21
<i>Розділ III.</i> Каталянці.....	26
<i>Розділ IV.</i> Змова.....	33
<i>Розділ V.</i> Заручини.....	37
<i>Розділ VI.</i> Помічник королівського прокурора.....	45
<i>Розділ VII.</i> Допит.....	52
<i>Розділ VIII.</i> Замок Іф.....	59
<i>Розділ IX.</i> Вечір дня заручин.....	67
<i>Розділ X.</i> Малий покій у Тюільрі.....	71
<i>Розділ XI.</i> Корсиканський людожер.....	77
<i>Розділ XII.</i> Батько і син.....	82
<i>Розділ XIII.</i> Сто Днів.....	87
<i>Розділ XIV.</i> В'язень божевільний і в'язень шалений.....	93
<i>Розділ XV.</i> Номер 34 і номер 27.....	101
<i>Розділ XVI.</i> Італійський учений.....	112
<i>Розділ XVII.</i> Абатова камера.....	119
<i>Розділ XVIII.</i> Скарби панотця Фаріа.....	131
<i>Розділ XIX.</i> Третій напад.....	140
<i>Розділ XX.</i> Цвинтар замку Іф.....	146
<i>Розділ XXI.</i> Острів Тібулен.....	150

Частина друга

<i>Розділ I.</i> Перемитники	158
<i>Розділ II.</i> Острів Монте-Крісто	163
<i>Розділ III.</i> Чарівний блиск	168
<i>Розділ IV.</i> Незнайомець	174
<i>Розділ V.</i> Шинок «Гарський міст»	178
<i>Розділ VI.</i> Кадрусова розповідь	186
<i>Розділ VII.</i> В'язничний реєстр	196
<i>Розділ VIII.</i> Торговий дім Моррель	200
<i>Розділ IX.</i> П'яте вересня	210
<i>Розділ X.</i> Італія. Синдбад-Мореплавець	221
<i>Розділ XI.</i> Пробудження	237
<i>Розділ XII.</i> Римські розбійники	241
<i>Розділ XIII.</i> Видиво	262
<i>Розділ XIV.</i> Mazzolato	278
<i>Розділ XV.</i> Карнавал у Римі	288
<i>Розділ XVI.</i> Катакомби Сан-Себастьяно	300
<i>Розділ XVII.</i> Домовленість	312

Частина третя

<i>Розділ I.</i> Альберові гості	317
<i>Розділ II.</i> Сніданок	331
<i>Розділ III.</i> Перша зустріч	339
<i>Розділ IV.</i> Пан Бертуццо	348
<i>Розділ V.</i> Дім в Отеї	351
<i>Розділ VI.</i> Вендета	356
<i>Розділ VII.</i> Кривава злива	371

<i>Розділ VIII. Необмежений кредит</i>	379
<i>Розділ IX. Сіра в яблуках запряжка</i>	388
<i>Розділ X. Філософія</i>	396
<i>Розділ XI. Гайде</i>	404
<i>Розділ XII. Родина Моррелів</i>	407
<i>Розділ XIII. Пірам і Фісба</i>	414
<i>Розділ XIV. Токсикологія</i>	421
<i>Розділ XV. Роберт-диявол</i>	432
<i>Розділ XVI. Зростання і падіння</i>	442
<i>Розділ XVII. Майор Кавальканті</i>	450
<i>Розділ XVIII. Андреа Кавальканті</i>	458
<i>Розділ XIX. Город з люцерною</i>	467

Частина четверта

<i>Розділ I. Пан Нуартъє де Вільфор</i>	475
<i>Розділ II. Заповіт</i>	480
<i>Розділ III. Телеграф</i>	486
<i>Розділ IV. Як садівника порятували од вовчків, що поїли його персики</i>	493
<i>Розділ V. Примари</i>	501
<i>Розділ VI. Обід</i>	507
<i>Розділ VII. Жебрак</i>	514
<i>Розділ VIII. Подружнтя сварка</i>	521
<i>Розділ IX. Шлюбні плани</i>	527
<i>Розділ X. Кабінет королівського прокурора</i>	534
<i>Розділ XI. Запрошення</i>	542
<i>Розділ XII. Пошуки</i>	548

<i>Розділ XIII. Літній бал</i>	555
<i>Розділ XIV. Хліб і сіль</i>	562
<i>Розділ XV. Маркіза де Сен-Меран</i>	565
<i>Розділ XVI. Обіцянка</i>	574
<i>Розділ XVII. Гробівець родини Вільфорів</i>	594
<i>Розділ XVIII. Протокол</i>	600
<i>Розділ XIX. Поступ молодого Кавальканті</i>	609
<i>Розділ XX. Гайде</i>	617

Частина п'ята

<i>Розділ I. Намсповіщають із Яніни</i>	633
<i>Розділ II. Лимонад</i>	646
<i>Розділ III. Звинувачення</i>	654
<i>Розділ IV. Оселя «пекаря на пенсії»</i>	658
<i>Розділ V. Злам</i>	671
<i>Розділ VI. Кара Господня</i>	680
<i>Розділ VII. Бошан</i>	685
<i>Розділ VIII. Мандрівка</i>	689
<i>Розділ IX. Суд</i>	697
<i>Розділ X. Провокація</i>	707
<i>Розділ XI. Образа</i>	711
<i>Розділ XII. Ніч</i>	718
<i>Розділ XIII. Зустріч</i>	724
<i>Розділ XIV. Мати і син</i>	732
<i>Розділ XV. Самогубство</i>	737
<i>Розділ XVI. Валентина</i>	743
<i>Розділ XVII. Зізнання</i>	748

<i>Розділ XVIII. Батько і донька</i>	756
<i>Розділ XIX. Шлюбна угода</i>	762
<i>Розділ XX. Шлях до Бельгії</i>	770

Частина шоста

<i>Розділ I. Корчма «Дзвін і плящина»</i>	775
<i>Розділ II. Закон</i>	783
<i>Розділ III. Привиддя</i>	790
<i>Розділ IV. Локуста</i>	795
<i>Розділ V. Валентина</i>	799
<i>Розділ VI. Максимільян</i>	803
<i>Розділ VII. Данглярів підпис</i>	809
<i>Розділ VIII. Цвинтар Пер-Лашез</i>	817
<i>Розділ IX. Дільба</i>	826
<i>Розділ X. Лев'яча Яма</i>	837
<i>Розділ XI. Суддя</i>	842
<i>Розділ XII. Сесія</i>	849
<i>Розділ XIII. Акт звинувачення</i>	853
<i>Розділ XIV. Покута</i>	858
<i>Розділ XV. Від'їзд</i>	864
<i>Розділ XVI. Минуле</i>	873
<i>Розділ XVII. Пеппіно</i>	882
<i>Розділ XVIII. Меню Луїджі Вампи</i>	889
<i>Розділ XIX. Прощення</i>	895
<i>Розділ XX. П'яте жовтня</i>	899

Частина перша

I. МАРСЕЛЬ. ПРИБУТТЯ

Двадцять четвертого лютого 1815 року чатовий Нотр-Дам-де-ля-Гард сповістив про наближення трищоглового корабля «Фараон», що йшов зі Смирни, Тріеста й Неаполя.

Як водиться, портовий лоцман одразу ж вирушив із гавані, поминув замок Іф і пристав до корабля поміж мисом Моржіон та островом Ріон.

Відразу, теж-таки як водиться, майданчик форту Сен-Жан наповнився роззявами, бо в Марселі прибуття судна — завжди неабияка подія, надто ж якщо це судно, як ото «Фараон», що збудоване, обладнане, навантажене на корабельнях давньої Фокеї та належить місцевому судовласникові.

Тим часом корабель наближався; він щасливо пройшов протоку, яку вулканічний струс колись витворив між островами Каласарень і Жарос, обігнув Помег і наближався під трьома марселями, клівером та контрбізанню, проте так помалу і скорботно, що допитливі, мимохіть відчувши лихо, гадали собі, що ж це могло з ним скоїтися.

Утім, знавці бачили: як щось і сталося, то не із самим кораблем. Адже йшов він, як і належить добре керованому судну: якір наготували кинути, ватербакштаги віддали, а поруч із лоцманом, що готувався попроводити «Фараона» вузьким входом до марсельської гавані, стояв юнак, меткий і кмітливий, він наглядав за кожним порухом корабля і повторював кожну лоцманову команду.

Невиразна тривога, що висіла над юрмою, особливо охопила одного з глядачів, тож він не став чекати, поки корабель увійде в порт — він плигнув у човен і звелів гребти назустріч «Фараонові», із яким і порівнявся навпроти бухти Резерв.

Угледівши того чоловіка, молодий моряк відійшов од лоцмана і, скинувши капелюха, став біля облавка.

То був парубок років вісімнадцяти чи двадцяти, високий, стрункий, із ганими темними очима і чубом, чорним, як вороняче крило; весь його вигляд променів спокоем і рішучістю, що притаманні людям, котрі змалку звикли боротися з небезпекою.

— Ох, це ви, Дантесе! — гукнув чоловік у човні. — Що сталося? Чому так похмуро у вас на судні?

— Велике лихо, пане Моррелю, — відказав юнак, — велике лихо, надто ж для мене: біля Чівіта-Веккії ми втратили нашого бравого капітана Леклера.

— А вантаж? — хутко запитав господар судна.

— Цілісінський, пане Моррелю, тож, гадаю, тут ви будете задоволені... Але сердешний капітан Леклер...

— Що ж із ним сталося? — полегшено запитав господар. — Що скоїлося з нашим бравим капітаном?

— Він помер.

— Упав за борт?

— Ні, вмер від мозкової лихоманки, у страшенних муках, — відказав Дантес.

І, обернувшись до екіпажу, гукнув:

– Гей! Стояти на місцях! На якір ставати!

Залога послухалася. Відразу ж вісім чи десять матросів, із яких вона складалася, кинулися котрий до шкотів, котрий до брасів, котрий до фалів, котрий до клівер-ніралів, а котрий до гітовів.

Молодий моряк озирнув їх мимохідь і, побачивши, що команда виконується, знову повернувся до співрозмовника.

– А як же скоїлося це лихо? – запитав господар, провадячи обірвану розмову.

– Дуже несподівано. Після довгої розмови з комендантом порту капітан Леклер страшенно збуджений покинув Неаполь; за добу в нього почалася лихоманка; за три дні він був уже мертвий... Ми поховали його як слід, і тепер він покоїться, загорнутий у парусину з ядром коло ніг і ядром у головах, біля острова Джильйо. Ми привезли вдові хрест і шпагу. Треба ж було, – докинув юнак із ненавмисною усмішкою, – треба ж було десять років воювати з англійцями, щоб померти, як усі, в ліжку!

– Нічого не вдієш, Едмоне! – сказав господар судна, що вочевидь дедалі більше заспокоювався. – Усі ми смертні, і треба, щоб старі поступалися місцями молоді, а то все зупинилося б. А оскільки ви кажете, що вантаж...

– Цілісінкий, пане Моррелю, головою ручаюся. І, гадаю, ви дешево візьмете, якщо задовольнитесь зиском у двадцять п'ять тисяч франків.

І угледівши, що «Фараон» уже поминув круглу вежу, він гукнув:

– На марси-гітови! Клівер-нірал! На бізань-шкот! Якір до віддачі наготувати!

Наказ виконали майже так само хутко, як на військовому кораблі.

– Шкоти віддати! Вітрила на гітови!

Ледь пролунала остання команда, як вітрила впали, і корабель полинув собі далі, рухаючись лише за інерцією.

– А тепер чи не зволите ви піднятися, пане Моррелю, – сказав Дантес, побачивши нетерплячку судновласника. – Ось і пан Дангляр, ваш рахівник, виходить із каюти. Він сповістить вам усі відомості, яких тільки забажаєте. А мені треба стати на якір і потурбуватися про траурні знаки.

Двічі просити не треба було. Господар судна вчепився за линву, яку кинув йому Дантес, і, виказуючи спритність бувалого моряка, видерся по клямрах, забитих у випуклий борт корабля, а Дантес повернувся на своє колишнє місце, поступаючись розмовою тому, кого він назвав Дангляром, який, вийшовши з каюти, справді прямував назустріч Моррелеві.

То був чолов'яга років двадцяти п'яти чи двадцяти шести, досить похмурий на взір, запобігливий із панамі і нестерпний із підлеглими. За це, ще дужче, ніж за титул рахівника, його завжди ненавиділи матроси, залога його настільки ж не любила, наскільки любила Дантеса.

– Отож, пане Моррелю, – сказав Дангляр, – ви вже знаєте про наше лихо?

– Авжеж! Авжеж! Сердешний капітан Леклер! То був добрий і чесний чоловік!

– А головне, пречудовий моряк, що постарів поміж небом і водою, як і належить людині, котрій довірили інтереси такої великої фірми, як «Моррель і син», – відказав Дангляр.

– Мені здається, – сказав судновласник, стежачи поглядом за Дантесом, який обирав місце для стоянки, – не треба бути таким старим моряком, як ви оце кажете, щоб знати свою справу. Ось наш друг Едмон так гарно пораяється, що йому, як на мене, і не треба нічиїх порад.

– Так, – відказав Дангляр, скося зиркнувши на Дантеса очима, у яких заріла ненависть, – так, молодість і самовпевненість. Не встигли у капітана й ноги захолонути, як він узяв на себе оруду, ні з ким не порадившись, і змусив згаяти нас півтора дня біля острова Ельба, замість того, щоб іти просто на Марсель.

– Узявши на себе оруду, – відказав господар судна, – він виконав свій обов'язок як помічник капітана, але втрачати півтора дня біля острова Ельба було недобре, хіба що корабель потребував направи.

– Корабель був цілий і неушкоджений, пане Моррелю, а ті півтора дні згаяв він із чистісінької примхи, задля задоволення зійти на берег, та й годі.

– Дантесе, – сказав господар судна, обернувшись до юнака, – а йдїть-но сюди!

– Вибачте, добродію, – відказав той, – за хвилию я буду до послуг вашої милості.

І, обернувшись до залоги, звелїв:

– Опустити якїр!

Якїр одразу ж опустили, і ланцюг із бряжчанням почав розмотуватися. Дантес залишався на своєму посту, попри присутність лоцмана, поки виконали й цей остатній маневр.

Потїм він гукнув:

– Вимпел опустити до половини, стяг зав'язати вузлом, реї перехрестити!

– Ось бачите, – озвався Дангляр, – він уже корчить із себе капітана, слово честі!

– Та він і є капітан, – відказав судновласник.

– Так, але ж його не затвердили ні ви, ні ваш компаньйон, пане Моррелю.

– А чом би це нам не лишити його капітаном? – сказав судновласник. – Щоправда, він замолодий, але начебто відданий справі й дуже досвідчений.

Данглярове обличчя спохмурніло.

– Перепрошую, пане Моррелю, – сказав Дантес, підходячи, – якїр опустили, і я до ваших послуг. Ви начебто гукали мене?

Дангляр відступив на крок.

– Я хотїв вас запитати, чому ви заходили на острів Ельба?

– Сам не знаю. Я виконував останню волю капітана Леклера. Перед смертю він звелїв мені доправити пакет маршалові Бертрану.

– То ви його бачили, Едмоне?

– Кого?

– Маршала.

– Авжеж.

Моррель озирнувся й одвів Дантеса убїк.

– А як імператор? – жваво запитав він.

– Здоровий, наскільки можу я судити.

– То ви і його бачили?

– Він зайшов до маршала, коли я в нього був.
– І ви балакали з ним?
– Та то він зі мною балакав, – усміхнувшись, відказав Дантес.
– І що він вам казав?
– Запитував про корабель, про час відбуття до Марселя, про наш курс, про вантаж. Гадаю, якби корабель був порожній і належав мені, то він ладен був би придбати його; та я сказав, що лише тримаю місце капітана і що корабель належить торговому дому «Моррель і син». «А, знаю, – сказав імператор, – Моррелі – судновласники з роду в рід, і один Моррель служив у тому самому полку, що і я, коли ми стояли у Валянсі».

– Правда! – з утіхою вигукнув господар судна. – То був Полікар Моррель, мій дядько, що дослужився до капітана. Дантесе, ви скажете моему дядькові, що імператор згадував про нього, і ви побачите, як старий буркотун заплаче. Ох, – провадив судновласник, приязно ляскаючи молодого моряка по плечу, – ви добре вчинили, Дантесе, що вволили останню волю капітана Леклера й зупинилися біля Ельби; хоч, якщо дізнаються, що ви доправили пакет маршалові й розмовляли з імператором, то вам це може зашкодити.

– А як же це воно може зашкодити мені? – запитав Дантес. – Я навіть не знаю, що було в пакеті, а імператор ставив мені запитання, які поставив би першому-ліпшому зустрічному. Та дозвольте, ось уже прибули карантинні й митні чиновники...

– Ідіть, ідіть, любий мій!

Юнак пішов собі, і тут-таки підійшов Дангляр.

– То як? – запитав він. – Пояснив вам Дантес, чому заходив до Порто-Феррайо?

– Авжеж, любий Данглярє.

– Ага, тим ліпше! – відказав той. – Прикро бачити, коли товариш не виконує свого обов'язку.

– Дантес виконав свій обов'язок, і йому нема чого закинути, – заперечив господар судна. – Це капітан Леклер звелів йому зупинитися коло Ельби.

– До речі, про капітана Леклера... він віддав вам його листа?

– Хто?

– Дантес.

– Мені? Ні. Хіба у нього був лист?

– Мені здалося, що, крім пакета, капітан дав йому ще й листа.

– Про який пакет ви кажете, Данглярє?

– Про того, що його Дантес одвіз до Порто-Феррайо.

– А звідки ви знаєте, що Дантес одвозив пакет до Порто-Феррайо?

Дангляр зашарівся.

– Я проходив повз капітанову каюту і бачив, як він оддав Дантесу пакет і листа.

– Він мені нічого не казав, та якщо в нього є лист, то його мені передасть.

Дангляр замислився.

– Якщо так, пане Моррелю, то прошу вас, не кажіть про це Дантесові. Я, либонь, помилився.

Тієї миті молодий моряк повернувся. Дангляр знову відійшов.

– То що, любий Дантесе, ви вже вільні? – запитав судновласник.

- Так, пане Моррелю.
- Хутко ж ви закінчили всі справи!
- Авжеж, я вручив митникам списки наших товарів, а з порту надіслали з лоцманом чоловіка, якому я й передав ваші папери.
- То вам тут уже нема чого робити?
- Дантес швидко роззирнувся навкруги.
- Нічого, все гаразд, – сказав він.
- То гайда обідати до нас.
- Перепрошую, пане Моррелю, та передовсім я мушу побачитися з батьком. Дякую вам за честь...
- Правильно, Дантесе, правильно. Знаю, що ви добрий син.
- А мій батько, – нерішуче спитав Дантес, – він здоровий, ви не знаєте?
- Гадаю, здоровий, любий Едмоне, хоч я його й не бачив.
- Так, він весь час сидить у своїй кімнатці.
- Це свідчить принаймні, що він без вас ні в чому не мав потреби.
- Дантес усміхнувся.
- Батько мій гордий, і якби він у чомусь і мав потребу, то ні в кого на світі, крім Бога, не попросив би допомоги.
- Отож, відвідавши батька, ви, сподіваюся, прийдете до нас?
- Ще раз перепрошую, пане Моррелю, та в мене є ще один обов'язок, який для мене так само дорогий.
- Ох, я й забув, що в Каталянах дехто чекає на вас так само нетерпляче, як і ваш батько, – красуня Мерседес.
- Дантес усміхнувся.
- Он воно що! – провадив господар судна. – Тепер я розумію, чому вона тричі приходила допитуватися, чи скоро прибуде «Фараон». А нехай йому, Едмоне, ви щасливі, подруга у вас хоч куди!
- Не подруга вона мені, – поважно сказав моряк, – а моя наречена.
- Деколи це те саме! – зареготав судновласник.
- Не для нас, – відтяв Дантес.
- Гаразд, Едмоне, я вас не тримаю. Ви так добре облаштували мої справи, що я мушу дати вам час на улаштування ваших. Може, вам треба грошей?
- Ні, не треба. У мене лишилася вся платня, яку я одержав під час плавання, тобто майже за три місяці.
- Ви ретельний чоловік, Едмоне.
- Не забувайте, пане Моррелю, що батько мій убогий.
- Так, так, я знаю, щоб ви добрий син. Ідїть до батька. У мене теж є син, і я дуже розгнівався б на того, хто після тримісячної розлуки завадив би йому побачитися зі мною.
- То ви дозволите? – уклонившись, запитав юнак.
- Ідїть, якщо вам більше нічого мені сказати.
- Та нічого.
- Капітан Леклер перед смертю не давав вам листа для мене?
- Він не міг писати; та ваше запитання нагадало мені, що я мушу попросити у вас відпустки на два тижні.
- Для весілля?
- І для весілля, і для мандрівки до Парижа.

— Будь ласка! Ми будемо розвантажуватися тижнів із шість і вийдемо в море не раніше, ніж місяці за три. Та за три місяці ви повинні бути тут, — провадив судновласник, ляскаючи молодого моряка по плечі. — «Фараон» не може йти в плавання без свого капітана.

— Без капітана! — вигукнув Дантес, і очі його радісно засяяли. — Обережніше кажіть це, пане Моррелю, бо зараз ви відповіли на найбільш потаємні надії моєї душі. Ви хочете призначити мене капітаном «Фараона»?

— Якби я був сам, любий мій друже, то простягнув би вам руку і сказав: «Домовилися!» Та в мене є компаньйон, а ви знаєте італійське прислів'я: «Chi ha compagno ha padrone»*. Та половину справи вже зроблено, тому що один із двох голосів уже за вас. А завоювати для вас другий — то вже моє діло.

— О пане Моррелю! — вигукнув юнак зі сльозами на очах, потискаючи його долоні. — Дякую, дякую вам від імені батька і Мерседес.

— Добре, Едмоне, має ж бути для чесних людей Бог на небі! Ідіть до батька, ідіть до Мерседес, а потім приходьте до мене.

— Може, завезти вас на берег?

— Та ні, дякую. Я залишуся тут і прогляну рахунки з Данглярюм. Ви задоволені були ним під час плавання?

— І задоволений, і ні. Як товаришем — ні. Мені здається, він незлюбив мене відтоді, як одного разу, посварившись із ним, я з дурного розуму запропонував йому зупинитися хвилин на десять біля острова Монте-Крісто і вирішити нашу суперечку; мені, звісно, не слід було такого казати, і він дуже розумно вчинив, що відмовився. Як про рахівника про нього нічого не можна сказати недоброго, і ви, либонь, будете задоволені ним.

— Але скажіть, Дантесе, — запитав господар судна, — якби ви були капітаном «Фараона», то лишили б із власної волі на ньому Данглярю?

— Чи капітаном я буду, чи помічником, пане Моррелю, я завжди буду з цілковитою повагою ставитися до всіх тих осіб, що користуються довірою моїх господарів.

— Правда ваша, Дантесе. Ви добрий хлопчина. А тепер ідіть, а то, бачу, ви наче на голках.

— То я у відпустці?

— Ідіть, кажу вам.

— Ви дозволите взяти вашого човна?

— Беріть.

— Бувайте, пане Моррелю. Незмірно вдячний вам.

— Бувайте, Едмоне. Нехай щастить!

Молодий моряк плигнув у човна, сів коло стерна і звелів гребти на вулицю Каннеб'єр. Два матроси навалилися на весла, і човен поплинув так хутко, як лиш дозволяла сила-силенна інших човнів, що захарашували вузьке в'їстя, яке поміж двома рядами кораблів вело від входу в порт до Орлеанської набережної.

Судновласник із усмішкою стежив за ним до самісінького берега, бачив, як він стрибнув на бруківку і зник у строкатій юрмі, що від п'ятої години ранку до дев'ятої вечора наповнювала славетну вулицю Каннеб'єр, якою

* Що компаньйон, то й господар (*итал.*).

сучасні фокейці так пишуться, що цілком серйозно кажуть, зі своїм характерним акцентом: «Якби в Парижі була вулиця Каннеб'єр, то Париж був би маленьким Марселем».

Озираючись, судновласник побачив за своєю спиною Дангльєра, що начебто чекав на його розпорядження, а насправді, як і він, проводжав поглядом молодого моряка.

Та була величезна різниця у виразі цих двох поглядів, що стежили за тією самою людиною.

II. БАТЬКО І СИН

Поки переповнений ненавистю Дангльєр намагається кинути підозру на свого товариша, нашіптуючи судновласникові різну гидоту про нього, підємо за Дантесом, який, пройшовши всю вулицю Каннеб'єр, поминув вулицю Ноай, увійшов у невеличку кам'яницю на лівому боці Меянських алей, прудко піднявся темними східцями на п'ятий поверх і, тримаючись однією рукою за бильця, а другу притуляючи до серця, що аж калатало від хвилювання, зупинився перед прохиленими дверима, крізь які можна було побачити всю комірчину.

У тій комірці жив його батько.

Звістка про прибуття «Фараона» ще не дійшла до старого, який, залізши на стілець, тремтливою рукою поправляв настурції й ломиноси, які оповили його вікно. Раптом хтось обхопив його ззаду, і він почув знайомий голос:

– Тату! Любий мій тату!

Старий скрикнув і обернувся. Угледівши сина, він кинувся в його обійми, тремтячи і геть блідий.

– Що з тобою, тату? – занепокоєно запитав юнак. – Ти нездужаєш?

– Ні, ні, любий Едмоне, сину мій, дитино моя, ні! Та я не чекав тебе... Ти застав мене раптово... це від радості. Боже мій! Мені здається, що я помру!

– Заспокойся, тату, це ж я. Усі кажуть, що радість не може зашкодити, тому-то я так просто й увійшов до тебе. Усміхніся, не дивися на мене такими очима. Я повернувся додому, і все буде гаразд.

– Тим ліпше, дитино моя, – відказав старий, – та як це буде все гаразд? Хіба ми більше не розлучатимемось? Розкажи ж мені про своє щастя!

– Нехай простить мені Господь, що я радію щастю, яке будується на горі цілої родини, та, Бог свідок, я не бажав цього щастя. Воно прийшло саме, і в мене немає сили сумувати. Капітан Леклер віддав Богові душу, і цілком можливо, завдяки заступництву пана Морреля, я здобуду його місце. Розумієш, тату? У двадцять років я буду капітаном! Сто лудорів платні й частка з прибутків! Хіба міг я, убогий матрос, чекати цього?

– Так, сину мій, ти правду кажеш, – відказав старий, – це велике щастя.

– І я хочу, щоб із першої ж платні ти завів собі будиночок із садком для твоїх ломиносів, настурції і жасмину... Та що з тобою, тату? Тобі недобре?

Сили покинули старого, і він похилився назад.

– Зараз, тату! Випий склянку вина, це додасть тобі снаги. Де в тебе вино?

– Ні, дякую, не треба, – сказав старий, намагаючись перепинити сина.

– Як не треба!.. Скажи, де вино?

Він почав нишпорити у шафі.

– Не шукай... – сказав старий. – Вина немає...

– Як немає? – вигукнув Дантес. Він перелякано дивився то на бліді запалі щоки старого, то на порожні полиці. – Як немає вина? Тобі не вистачило грошей, тату?

– У мене всього доста, коли ти зі мною, – відказав старий.

– Проте, – прошепотів Дантес, витираючи спітніле обличчя, – я залишив тобі двісті франків три місяці тому, коли вирушав у мандрівку...

– Авжеж, авжеж, Едмоне, але ти забув повернути борг сусідові Кадрусу; він про це нагадав мені і сказав, що як я не заплачу за тебе, то він піде до пана Морреля. Я злякався, що це зашкодить тобі...

– Та й що?

– То я й заплатив.

– Але ж я винен був Кадрусові сто сорок франків! – вигукнув Дантес.

– Так, – пробурмотів старий.

– І ти їх заплатив із тих двохсот франків, які я залишив?

Старий кивнув.

– І три місяці жив на шістдесят франків?

– Хіба ж багато мені треба, – відказав старий.

– Господи! – застогнав Едмон, падаючи навколішки перед батьком.

– Що з тобою?

– Ніколи собі цього не прощу.

– Облиш, – усміхнувшись, сказав старий, – ти повернувся, і все забулося. Адже тепер усе добре.

– Авжеж, я повернувся, – сказав юнак, – повернувся з найліпшими надіями і деякими грошенятами... Ось, тату. Бери, бери і пошли когось, щоб купив тобі попоїсти!

І він висипав на стіл із десяток золотих, п'ять чи шість п'ятифранкових монет і дрібняки.

Обличчя старого Дантеса засяяло.

– Чиї вони? – запитав він.

– Та мої ж бо... твої, наші! Бери, накупи харчів, не шкодуй грошенят, завтра я ще принесу.

– Зачекай, зачекай, – сказав старий, усміхаючись. – Із твого дозволу я буду тратити гроші потроху; якщо я відразу багацько накуплю, то люди ще подумують, ніби задля цього мені довелося чекати твого повернення.

– Роби, як хочеш, та передовсім найми служницю. Я не хочу, щоб ти жив сам. У мене у трюмі заховано контрабандну каву і тютюн; завтра ти їх отримаш. Цить! Хтось іде.

– Це, либонь, Кадрус. Дізнався про твій приїзд і йде привітати тебе зі щасливим поверненням.

– Ось уста, що кажуть одне, а серце тим часом думає інше, – прошепотів Едмон, – та все одно, він наш сусід і зробив нам колись послугу! Зустрінемо його лагідно.

Не встиг він закінчити тієї фрази, як у дверях з'явилася чорна борода та голова Кадруса. То був чоловіча років двадцяти п'яти - двадцяти шести;

у руках він тримав клопоть сукна, що його він, згідно зі своїм кравецьким ремеслом, збирався обернути на вбрання.

— А! Прибув, Едмоне! — сказав він із гострим марсельським акцентом, широко усміхаючись, аж видно було всі його зуби, білі, мов слонова кістка.

— Як бачите, сусідо Кадрусе, я до ваших послуг, якщо вам щось треба буде, — відказав Дантес, насилу приховуючи неприязнь за гречним тоном.

— Дякую, звісно. Слава Богу, мені нічого не треба, часом навіть я потрібен буваю декому... — (Дантес здригнувся). — Не про тебе я кажу, Едмоне. Я позичив тобі грошенят, ти мені їх повернув; так воно водиться поміж добрими сусідами, і ми квити.

— Ніколи не поквитаєшся з тими, хто нам допоміг, — відказав Дантес. — Коли грошовий борг повернуто, залишається борг вдячності.

— Нащо балакати про це? Що було, те минулося. Поговорімо ліпше про твоє щасливе повернення. Я пішов у порт пошукати брунатного сукна і зустрів мого друзяку Дангльєра.

«Невже ти в Марселі?» — кажу я йому.

«Так, як бачиш».

«А я гадав, ти у Смирні».

«Міг би бути й там, бо я просто звідти».

«А де ж наш Едмон?»

«Та, либонь, у батька», — відказав мені Дангльєр. Ось я і прийшов, — провадив Кадрус, — щоб привітатися з другом.

— Ото вже добрий чоловік цей Кадрус, — озвався батько, — він так нас любить!

— Авжеж, люблю, та ще й шаную, тому що чесні люди рідко трапляються... Але ти, здається, розбагатів, друже? — провадив кравець, скося глипнувши на купку золота і срібла, яку висипав на стіл Дантес.

Юнак помітив, як в очах сусіди блиснула іскра захланності.

— Та це не мої грошенята, — недбало відказав він. — Я сказав батькові, що боявся застати його в нестатках, а він, щоб заспокоїти мене, висипав на стіл усе, що було у нього в капшуці. Сховайте гроші, тату, якщо тільки сусідові вони не потрібні.

— Ні, друже мій, — сказав Кадрус, — мені нічого не треба, та й, слава Богу, ремесло годує майстра. Бережи грошенята. Зайвих ніколи не буває. При всьому цьому я тобі вдячний за твою пропозицію не менше, ніж якби й скористався нею.

— Я запропонував від щирого серця, — сказав Дантес.

— Не сумніваюся. То ти в добрих стосунках із Моррелем, хитрунчику?

— Пан Моррель завжди був дуже добрий до мене, — відказав Дантес.

— Що ж, тоді ти дарма відмовився від обіду.

— Як відмовився від обіду? — запитав старий Дантес. — Невже він гукав тебе на обід?

— Так, тату, — відказав Дантес і всміхнувся, помітивши, як вразила старого незвичайна честь, яку виявили його синові.

— А чому ж ти відмовився, Едмоне? — запитав старий.

– Щоб хутчій прийти до тебе, тату, – відказав юнак. – Мені кортіло побачитися з тобою.

– Моррель, напевне, образився, – кинув Кадрус, – а як збираєшся стати капітаном, то не слід суперечити судновласникові.

– Я пояснив йому причину відмови, і він зрозумів мене, сподіваюся.

– Щоб стати капітаном, треба трохи підлеститися до господарів.

– Я сподіваюся стати капітаном і без цього, – відказав Дантес.

– Тим ліпше, тим ліпше! Це потішить усіх твоїх давніх друзів. А там, за цитаделлю Сен-Ніколя, я знаю декого, хто буде особливо задоволений.

– Мерседес? – запитав старий.

– Так, тату, – сказав Дантес. – І тепер, коли я тебе побачив, коли знаю, що ти здоровий і що в тебе є все, що тобі треба, я попрошу твого дозволу вирушити в Каталюні.

– Іди, сину мій, іди, – відказав старий Дантес, – і нехай благословить тебе Господь дружиною, як благословив мене сином.

– Дружиною! – устряв Кадрус. – Бачу, ви надто вже квапитеся; ще ж вона й не дружина йому ніби!

– Ні ще, та, либонь, незабаром стане, – відказав Едмон.

– Хоч як там воно буде, – сказав Кадрус, – ти добре вчинив, що поспішив із прибуттям.

– Чому?

– Таж Мерседес – красуня, а в красунь не бракує залицяльників; у цієї – аж надто, бо вони черідками ходять за нею.

– Справді? – сказав Дантес із усмішкою, у якій помітна була тїнь неспокою.

– Так, так, – закивав Кадрус, – і непогані люди трапляються; та, сам розумієш, ти незабаром станеш капітаном, то тобі не відмовлять, либонь.

– Це означає, – підхопив Дантес із усмішкою, що насилу ховала його неспокій, – це означає, що якби я не став капітаном...

– Гм! Гм! – пробурмотів Кадрус.

– Ну, – сказав юнак, – я ліпшої думки, ніж ви, про жінок узагалі і про Мерседес зокрема, і я певен, що, буду я капітаном чи ні, вона залишиться мені вірна.

– Тим ліпше, – сказав Кадрус, – тим ліпше! Коли одружуєшся, треба вміти вірити; та все одно, друже, я тобі кажу: не гай часу, іди, заяви їй про своє прибуття і поділися надіями.

– Іду, – відказав Дантес.

Він поцілував батька, кивнув Кадрусові й вийшов.

Кадрус посидів у старого ще трохи, потім, попрощавшись, теж вийшов надвір і повернувся до Дангльєра, що чекав його на розі вулиці Сенак.

– То що? – поспитав Дангльєр. – Ти його бачив?

– Бачив, – відказав Кадрус.

– І він казав тобі про свої надії на капітанство?

– Казав про це так, наче він уже капітан.

– Ти ба! – сказав Дангльєр. – Надто вже поспішає!

– Та Моррель, вочевидь, обіцяв йому...

- То він дуже веселий?
- Аж загонистий; він уже пропонував мені свої послуги, наче пан якийсь; пропонував мені грошей, наче банкір.
- І ти відмовився?
- Відмовився. А міг би позичити у нього, бо ж не хто інший, як я, позичив йому перші грошенята, які він бачив у своєму житті. Та тепер пан Дантес нікого не потребує: небавом він капітаном буде!
- Ні, він ще не капітан!
- Як по правді, добре було б, якби він ним і не став, – провадив своєї Кадрус, – а то з ним і балакати не можна буде.
- Якщо ми захочемо, – сказав Дангляр, – він буде тим самим, що й зараз, а, може, ще й меншим.
- Що ти кажеш?
- Нічого, я сам до себе балакаю. І він ще й досі закоханий у гошу катаянку?
- Шалено; уже й побіг туди. Та чи я дуже помиляюся, чи з цього боку на нього чекають прикрощі.
- А ясніше?
- Нащо?
- Це набагато важливіше, ніж ти гадаєш собі. Ти ж не любиш Дантеса?
- Не люблю гордіїв.
- То скажи мені все, що знаєш про катаянку.
- Не знаю нічого напевно, та бачив таке, що, гадаю, аби лиш у майбутнього капітана не сталося халепи на зворотному шляху коло Старого Шпиталю.
- Що ж ти бачив? Ану ж бо кажи!
- Бачив, як щоразу, коли Мерседес приходить до міста, її супроводжує височенний паруб'яга, катаянець, темноокий, червонолиций, із чорною чуприною, лютий мов звір. Вона його називає двоюрідним братом.
- Справді? І ти гадаєш, той братик упадає коло неї?
- Припускаю, бо хіба ж може бути інакше поміж двадцятирічним лобуром і сімнадцятирічною красулею?
- І, кажеш, Дантес подався до Каталянів?
- При мені пішов.
- Якщо ми підемо туди, то можемо зупинитися в «Резерві» й за келихом мальзького винця зачекати новин.
- А хто їх нам сповістить?
- Ми будемо на його шляху і з Дантесового лица побачимо, що сталося.
- Гайда, – сказав Кадрус, – але платиш ти.
- Авжеж, – відказав Дангляр.

І обидва прудкою ходою попрямували до визначеної місцини. Прийшовши до корчми, вони звеліли принести їм плящину вина і два келихи.

Від старого Памфіля вони дізналися, що хвилин із десять тому Дантес поминув корчму.

Упевнившись, що Дантес у Каталянах, вони посідали під молодим листям платанів та сікомор, де у гіллі цілий пташиний рій оспівував один із перших ясных днів весни.

III. КАТАЛЯНЦІ

За сто кроків од того місця, де два приятелі, наставивши вуха і поглядаючи на шлях, попивали іскристе мальзьке вино, за лисим узгир'ям, що було обсмалене сонцем і обшарпане містраліями, лежало село Каталяни.

Одного разу з Іспанії виїхали якісь таємничі переселенці та й пристали до того клаптя землі, де вони живуть і досі. Вони з'явилися бозна-звідки і розмовляли незнайомою мовою. Один із їхніх ватажків, що розумів провансальську говірку, попросив у міста Марселя дозволу заволодіти пустельним рогом, на який вони, як давні мореплавці, витягнули свої судна. Прохання їхнє вволили, і за три місяці по тому довкола десятка суден, які привезли цих морських циганів, виросло невеличке село. У цьому своєрідному і мальовничому поселенні — напівмавританському, напівіспанському — і досі живуть нащадки цих людей, які розмовляють мовою своїх прашурів. Упродовж трьох чи чотирьох століть вони лишилися вірні своєму мисові, куди опустилися, наче зграя морських птахів, вони нітрохи не перемішалися з марсельськими мешканцями, беруть шлюбів лише поміж собою і зберігають звичаї та вбрання своєї батьківщини так само, як зберегли її мову.

Ми запрошуємо читача піти за нами єдиною вулицею села і зайти в один будиночок, сонце знадвору помалювало його стіни барвою опалого листя, однаковою для всіх стародавніх споруд цього краю, а всередині малярська щітка надала їм білини, що була єдиною оздобою іспанських *posadas**.

Гожа молода дівчина, із чорними, ніби вороняче крило, косами, з оксамитовими, мов у газелі, очима, стояла, притулившись до стіни, і в тонких, наче виточених античним скульптором, пальцях бгала ні в чому не винну галузку вересу, що її обскубані квіти і листки вже валялися на долівці; руки її, оголені по лікті, укріті засмагою й наче скопійовані з рук Венери Арльської, тремтіли від хвилювання, а легенькою ніжкою з високим підйомом вона не терпляче тупала в землю, аж можна було бачити її струнки, зграбні литки, обтіснуті червоними панчолами із сірими та блакитними стрілочками.

За три кроки від неї, погойдуючись на стільці і спершись ліктем на стару шафу, із неспокоєм і увагою дивився на неї поставний парубок років двадцяти—двадцяти двох; у його очах було запитання, та твердий і впертий погляд дівчини приборкував співрозмовника.

— Послухай, Мерседес, — казав парубок, — незабаром Великдень, якраз до речі справити весілля. Скажи ж мені!

— Я тобі вже сто разів казала, Фернане, і ти сам собі ворог, якщо питаєш мене знову.

— То повтори ще раз, благаю тебе. Повтори ще, щоб я міг повірити. Скажи мені всоте, що відкидаєш моє кохання, яке благословила твоя матінка; змусь мене збагнути, що ти граєшся моїм щастям, що моє життя чи моя смерть для тебе ніщо! Боже ж мій! Десять років мріяти про те, щоб стати твоїм чоловіком, Мерседес, і втратити цю надію, що була єдиною метою мого життя!

— Принаймні я не підтримувала в тобі цю надію, — відказала Мерседес. — Ти не можеш поставити мені на карб, що я колись тебе зваблювала. Я завжди

* Помешкань (ісп.). — Прим. пер.

казала тобі, що люблю тебе як брата, та ніколи не вимагай від мене нічого, крім цієї братньої приязні, бо серце моє належить іншому. Хіба ж я не казала тобі цього, Фернане?

— Так, знаю я це, Мерседес, — відказав молодик, — ти завжди ставилася до мене з жорстокою щирістю; та хіба ти забула, що в каталонців є священний закон — брати шлюб поміж собою?

— Помиляєшся, Фернане, це не закон, а просто звичай, та й годі, — і повір мені, тобі не варто посилатися на нього. Ти витягнув жереб, Фернане. Якщо ти ще на волі, то це просто випадок, сьогодні або завтра тебе можуть забрати до війська. А коли станеш вояком, то що вдієш ти із бідолашною сиротою, горопахою, без грошей, у якій нема нічого, крім розваленної хатини, де висять старі неводи, — жалюгідна спадщина, яку лишив мій батько матінці, а матінка — мені? Ось уже рік, як вона померла, і подумай, Фернане, адже я живу майже на жебраному хлібі!

Часом ти вдаєш, наче я тобі допомагаю, і це задля того, щоб мати право поділити зі мною улов; і я приймаю це, Фернане, бо твій батько був братом мого батька, тому що ми виростили разом і надто ж тому, що відмова моя дуже засмутила б тебе. Та я почуваю, що гроші, які я вторговую за твою рибу і на які купую собі льон для прядіння, — просто милостиня.

— Та чи не все одно, Мерседес! Убога і самотня, ти мені дорожча, ніж донька найпишнішого судновласника чи найбагатшого банкіра в Марселі! Що треба нам, біднякам? Чесну дружину і добру господиню. Де я знайду ліпшу від тебе?

— Фернане, — відказала Мерседес, похитавши головою, — можна стати кепською господинею, і не можна присягатися, що будеш чесною дружиною, якщо кохаєш не того чоловіка, а іншого. Будь задоволений моєю дружбою, тому що, кажу ж тобі, це все, що можу я тобі обіцяти, а я обіцяю тільки те, що можу виконати напевно.

— Розумію, — сказав Фернан, — ти терпиш своє убозтво, та боїшся мого. То знай, Мерседес, якщо ти мене покохаєш, я пошукаю щастя. Ти принесеш мені талан, і я забягатю. Я не буду рибалкою; я зможу найнятися в контору, можу й сам торгувати.

— Нічого ти цього не можеш, Фернане; ти вояк, і якщо ти зараз у Каталіях, то лише тому, що немає війни. Залишайся рибалкою, не будуй повітряних замків, після яких дійсність здаватиметься тобі ще злиденнішою, і задовольняйся моєю дружбою. Нічого іншого я тобі дати не можу.

— Що ж, правду кажеш, Мерседес, я буду моряком; вберу замість дідівського одягу, який ти зневажаєш, лакованого кашкета, смугасту майку і блакитного кітеля з зорями на гудзиках. Адже так має бути вбраний чоловік, який зможе тобі сподобатися?

— Що ти хочеш сказати? — поспитала Мерседес, із гордим викликом зирнувши на нього. — Що ти хочеш цим сказати? Не розумію тебе.

— Я хочу сказати, Мерседес, що ти така сувора і жорстока зі мною лише тому, що чекаєш чоловіка, який убраний так, як я оце змалював. А що, як той, кого ти чекаєш, непостійний, а якщо не він, то непостійне море?

— Фернане, — вигукнула Мерседес, — я гадала, ти добрий, та помилилася. Ти злий, якщо на поміч своїй ревності закликаєш Божий гнів! Так, не

приховую: я чекаю і кохаю того, про кого ти кажеш, і якщо він не повернеться, я не буду докоряти йому за непостійність, а скажу, що він помер, кохаючи мене.

Каталянець люто зіціпив кулаки.

— Я тебе зрозуміла, Фернана. Ти хочеш помститися йому за те, що я не люблю тебе. Ти хочеш схрестити свого каталянського ножа з його кинджалом! І що ж? Ти позбудешся моєї дружби, якщо він тебе переможе; а якщо переможеш ти, то моя дружба обернеться ненавистю. Повір мені, шукати сварки з чоловіком — недобрий спосіб сподобатися жінці, яка цього чоловіка любить. Ні, Фернана, ти не потрапиш під владу недобрих думок. Якщо я не буду твоєю дружиною, ти звикнеш дивитися на мене як на друга, як на сестру. Та ще й не спіши, Фернана, — докинула вона з вологими від сліз очима, — ти сам сказав, що море підступне, і ось уже чотири місяці, як він поїхав, а за цей час я налічила чимало бур!

Фернан лишився незворушний; він не намагався втерти сльози, що котилися по щоках Мерседес; а тим часом за кожну сльозу він віддав би склянку своєї крові. Та ллялися ці сльози через іншого!

Він підвівся, пройшов хатиною і зупинився перед Мерседес; очі його яріли, кулаки були зіціпліні.

— Послухай, Мерседес, — сказав він, — відповідай ще раз: це вирішено?

— Я люблю Едмона Дантеса, — спокійно відказала вона, — і, крім нього, ніхто не буде моїм чоловіком.

— І ти завжди будеш кохати його?

— До самої смерті.

Фернан зі стогоном опустив голову на груди, як людина, що втратила останню надію; потім раптом звів голову і, зіціпивши зуби, запитав:

— А якщо він помер?

— То і я помру.

— А якщо він тебе забув?

— Мерседес! — почувся веселий голос за дверми. — Мерседес!

— Ох! — вигукнула дівчина, не тямлячись від щастя і кохання. — Ось бачиш, він не забув мене, він тут!

Вона кинулася до дверей і відчинила їх, гукаючи:

— Сюди, Едмоне! Я тут!

Фернан, збліднувши й тремтячи, позадкував, наче мандрівець, що побачив гадюку, і, наткнувшись на свого стільця, безсило опустився на нього.

Едмон і Мерседес кинулися одне одному в обійми. Палюче марсельське сонце, струмуючи крізь відчинені двері, обливало їх потоками світла. Спершу вони не бачили нічого довкруги. Незмірне щастя відокремлювало їх від світу, й вони промовляли незв'язними словами, що передають пориви такої гострої втіхи, аж стають схожі на вирази болю.

Раптом Едмон помітив понуре обличчя Фернана, що виступало з напівморозу, бліде і погрозливе; несамохіть молодий каталянець тримав руку на колодці ножа, що висів у нього на поясі.

— Перепрошую, — сказав Дантес, насупившись, — і не помітив, що нас тут троє.

І, звертаючись до Мерседес, запитав:

— Хто цей пан?

— Цей пан буде вашим найліпшим другом, Дантесе, тому що це мій друг, мій брат Фернан, той, кого я після вас, Едмоне, люблю понад усіх на світі. Хіба ви не впізнали його?

— Авжеж, упізнав, — сказав Едмон і, не випускаючи руки Мерседес, щиро простягнув другу руку каталянцеві.

Та Фернан, не відповідаючи на цей дружній порух, залишався німий і непорушний, мов статуя.

Тоді Едмон допитливо зиркнув на тремтливу Мерседес і на похмурого і грізного Фернана.

Один погляд пояснив йому все. Він спалахнув гнівом.

— Не знав я, коли квапився до тебе, Мерседес, що знайду тут ворога!

— Ворога! — вигукнула Мерседес, із гнівом поглянувши на двоюрідного брата. — Знайти ворога у мене в домі! Якби так я думала, то взяла б тебе під руку і подалася до Марселя, покинувши цей дім назавжди.

Очі Фернана зблиснули.

— І якби з тобою сталося лихо, мій Едмоне, — провадила вона з неблаганним спокоем, який показував Фернанові, що Мерседес промкнулася в глибину його похмурих дум, — то вийшла б на ріг Моржійон і кинулася зі скелі вниз головою.

Фернан зблід, наче смерть.

— Та ти помилився, Едмоне, — додала вона, — тут у тебе немає ворогів, тут лише мій брат Фернан, і зараз він потисне тобі руку, як відданому другові.

І дівчина спрямувала владний погляд на каталянця, що, наче зачарований, помалу підступився до Едмона і простягнув йому руку.

Ненависть його, неначе хвиля, шалена, та безсила, розбилася об нездоланну владу, яку мала над ним та дівчина.

Та насилу він доторкнувся до Едмонової руки, аж відчув, що вчинив усе, що міг, і кинувся геть із хати.

— Лихо моє! — стогнав він, у відчаї заламуючи руки. — Хто позбавить мене від цього чоловіка! Лихо моє!

— Гей, каталянцю! Гей, Фернане! Куди ти? — погукав його чийсь голос.

Фернан круто зупинився, озираючись навкруги, і вгледів Кадруса, що сидів із Дангляром за столом під деревами.

— Чого ж ти не йдеш до нас? — поспитав Кадрус. — Чи так поспішаєш, що тобі нема коли поздоровкатись із друзями?

— Надто ж як перед ними ще майже повна плящина! — докинув Дангляр.

Фернан безтямно глянув на них і не сказав ні слова.

— Він геть здурів, — сказав Дангляр, пхаючи Кадруса ногою. — А що, як ми помилилися і, всупереч нашим очікуванням, Дантес оце святкує перемогу?

— Зараз дізнаємося, — відказав Кадрус і, обернувшись до парубка, сказав:

— То що, каталянцю, ти зважився чи ні?

Фернан утер піт з обличчя й увійшов до альтанки; її затінок трохи наче заспокоїв його хвилювання, а прохолода освіжила втомлене тіло.

— Добридень, — сказав він, — ви, здається, гукали мене?

І безсило опустився на один зі стільців, що стояли довкола столу.

— Я погукав тебе, бо ти мчав, як навіжений, і я боявся, що ти, не дай Боже, кинешся в море! — регочучи, сказав Кадрус. — А цур тобі та пек! Друзів не лише вином пригощають, а деколи ще й не дають їм води наковтатися.

Фернан чи то зітхнув, чи то схлипнув і опустив голову на руки.

— Знаєш, що я скажу тобі, Фернано, — провадив Кадрус, розпочинаючи балачку з грубою відвертістю простих людей, котрі від цікавості забувають про будь-яку пристойність. — Знаєш, ти схожий на залицяльника, якому дали одкоша!

І він гучно зареготав.

— Та ні, — вбвгтнувся в річ Дангляр, — такий паруб'яга не для того створений, щоб бути нещасним у коханні. Ти жартуєш, Кадрусе!

— Нітрохи я не жартую. Ти ліпше послухай, як він зітхає. Ну ж бо, Фернано, підними носа й розкажи нам про все. Нечемно не відповідати друзям, коли вони питають про здоров'я.

— Та здоровий я, — сказав Фернан, стискаючи кулаки, та не зводячи голови.

— А! Бачиш, Данглярє, — сказав Кадрус, моргнувши приятелєві, — річ ось у чому: Фернан, якого ти тут бачиш, добрий і чесний катальянець, один із найліпших марсельських рибалок, закоханий у красуню на ймення Мерседес. Та, як на лихо, вона, зі свого боку, либонь, закохана в помічника капітана «Фараона», а оскільки «Фараон» сьогодні повернувся в порт, то... розумієш?

— Ні, не розумію, — відказав Дангляр.

— Неборака Фернан заробив дулю під носа, — сказав Кадрус.

— Ну то й що? — сказав Фернан, звівши голову і поглядаючи на Кадруса, як людина, що шукає, на кому б зігнати досаду. — Мерседес ні від кого не залежить, правда ж? І може кохати, кого захоче.

— Якщо ти так на це дивишся, то це інша річ! — сказав Кадрус. — А я думав, що ти катальянець; а мені розповідали, що катальянці не з тих людей, у яких можна відбивати коханих; при цьому навіть додавали, що Фернан дуже страшний у помсті.

Фернан зневажливо посміхнувся.

— Закоханий ніколи не страшний, — сказав він.

— Сіромаха! — підхопив Дангляр, удаючи, ніби жаліє його від щирого серця. — Що ж удіяти? Він не очікував, що Дантес повернеться так хутко. Він гадав, що Дантес, може, вмер чи зрадив — хто там знає? Такі удари тим тяжчі, що настають завжди раптово.

— Еге ж, і я ладен закластися, що це скінчиться для нього недобре.

— Проте, — провадив Кадрус, наливаючи Фернанові вина й уже вкотре наповнюючи свого келиха, тим часом як Дангляр ледь пригубив своє вино, — проте він бере шлюб із красунею Мерседес; принаймні він задля цього повернувся.

Увесь цей час Дангляр уважно дивився на Фернана і бачив, що Кадрусові слова падають йому на серце, немов розтоплене оливо.

— А коли ж весілля? — запитав Дангляр.

— О! До весілля ще діло не дійшло! — прошепотів Фернан.

– Так, але дійде, – сказав Кадрус. – Це така сама правда, як і те, що Дантес буде капітаном «Фараона». Еге ж, Данглярє?

Дангляр здригнувся від того неочікуваного випадку, обернувся до Кадруса і пильно глянув на нього, щоб дізнатися, чи навмисне були сказані ті слова, та не прочитав нічого, крім заздрощів на тому обличчі, що вже отупіло від сп'яніння.

– Отож, – сказав він, наповнюючи келихи, – вип'ємо за капітана Едмона Дантеса, чоловіка гожої каталаянки!

Кадрус незграбною рукою підніс келиха до своїх вуст і одним духом вихилив його. Фернан ухопив свого келиха і розбив ущент.

– Зачекайте! – сказав Кадрус. – Що там таке на узгір'ї, на шляху з Каталаян? Поглянь-но, Фернане, у тебе очі ліпші. У мене вже в очах двоїться. Ти знаєш, вино – зрадливець. Еге ж, двоє закоханих ідуть попідруки. Ох, Боже ж ти мій! Вони не підозрюють, що ми їх бачимо, і цілуються!

Дангляр стежив за кожним Фернановим порухом, а в того лице аж пересмикнулося

– Знаєте ви їх, Фернане? – поспитав він.

– Авжеж, – глухо відказав той, – це Едмон і Мерседес.

– А! Он воно що! – сказав Кадрус. – А я й не впізнав їх. Гей, Дантесе! Гей, красуне! А йдіть-но сюди і скажіть нам, чи скоро весілля. Фернан такий упертюх, що не хоче нам сказати.

– Та змовкнеш ти нарешті? – урвав його Дангляр, удаючи, ніби зупиняє Кадруса, який із упертістю пияка висовувався з альтанки.

– Тримайся міцніше на ногах і дай закоханим спокій. Бери он приклад із Фернана, він принаймні розважливий.

Може, Фернан і дійшов би до краю, розлючений Дангляровими кпинами, наче бугай гострими шпичками бандерильєрів, бо він уже підвівся і, здавалося, ось-ось кинеться на суперника, та Мерседес, усміхнена і невимушена, звела чарівну голівку й окунула всіх світлим поглядом. Він згадав про її погрозу завдати собі смерті, якщо загине Едмон, – і безсило опустився на стілець.

Дангляр глянув на співрозмовників – на отупілого від вина і на безтямного від кохання.

– Від цих йолопів я нічого не доможуся, – прошепотів він, – боюся, що я маю справу з пияком і боягузом. Ось заздрісник, що жлуктить вино, хоча йому слід було б упиватися жовчю, ось бевзень, у якого з-перед носа забирають кохану, а він тільки скімлить та скаржиться, немов дитина. А тим часом очі у нього яріють, як ув іспанців, сицилійців і калабрійців, які такі мастаки помститися за себе; у нього такі кулачиська, що розтrophать голову бугаю, немов обух. Йй-богу, щастя усміхається Едмонові; цей хлопчина одружується з красунею, буде капітаном і посміється з нас, хіба що, – похмура посмішка скривила уста Данглєра, – хіба що я тут устряну...

– Гей! – волав Кадрус, звівшись і впершись кулаками у стіл. – Гей, Едмоне! Ти що, не бачиш друзів, чи так уже запишався, що не хочеш і балакати з ними?

– Ні, любий Кадрусе, – відказав Дантес, – не запишався я, а щасливий, а щастя, либонь, засліплює дужче, ніж гордість.

– Отак! – сказав Кадрус. – Оце пояснив! Добридень, пані Дантес!

Мерседес поштиво вклонилася.

– Мене ще так не називають, – сказала вона. – У нас вважається, що можна лихо накликати, якщо називати дівчину ім'ям її нареченого, коли той ще не став її чоловіком, тож називайте мене Мерседес, коли ваша ласка.

– Сусіда Кадрус не дуже й винен, – сказав Дантес, – не набагато він і помилювся!

– То, значить, весілля буде незабаром? – спитав Дангляр, уклонившись молодятам.

– Якомога скоріш. Сьогодні оглядини у мого батька, а завтра чи післязавтра, не пізніше, обід на честь заручин тут, у «Резерві». Сподіваюся, будуть усі друзі: це означає, що я запрошую вас, пане Данглярє, і тебе чекаємо теж, Кадрусе.

– А Фернан? – запитав Кадрус, вибухнувши п'яним реготом. – Фернан теж буде?

– Брат моєї дружини – мій брат, – відказав Едмон, – і ми, Мерседес і я, дуже засмутилися б, якби його не було з нами такої миті.

Фернан хотів було відповісти, та голос завмер у нього в горлі, і він не зміг вимовити ні слова.

– Сьогодні оглядини... завтра чи післязавтра заручини... а нехай вам, капітане, ви дуже поспішаєте!

– Данглярє, – усміхнувшись, сказав Едмон, – я вам скажу те саме, що Мерседес відказала оце Кадрусові: не наділяйте мене званням, якого я ще не маю, бо це накличе на мене лихо.

– Прошу вибачення, – відказав Дангляр. – Я лише сказав, що ви надто поспішаєте. Адже часу в нас доста: «Фараон» вийде в море не раніше, ніж за три місяці.

– Завжди квапишся бути щасливим, пане Данглярє, – хто довго страждав, той ледве вірить своєму щастю. Та це не лише себелюбство – я мушу їхати до Парижа.

– Ти ба! До Парижа! І ви ідете туди вперше?

– Авжеж.

– У вас там справи?

– Не мої: треба виконати останню волю бідолашного нашого капітана Леклера. Ви ж розумієте, Данглярє, це святе діло. Утім, заспокойтеся, я тільки поїду і повернуся.

– Так, так, я розумію... – сказав уголос Дангляр.

І додав подумки: «До Парижа, доправити листа, якого дав йому маршал. А нехай йому! Цей лист наводить мене на думку. Ох, Дантесе, любий ти мій! Ти ще стоїш під номером першим у реєстрі “Фараона”!»

І він гукнув Едмонові, що вже віддалявся:

– Щасливої дороги!

– Дякую, – відказав Едмон, озираючись через плече і приязно киваючи головою.

І закохані пішли собі, спокійні та щасливі, немов двійко обранців неба.

IV. ЗМОВА

Дангляр стежив на Едмоном і Мерседес, аж поки вони зникли за фортом Сон-Ніколя, потім знову обернувся до приятелів-пияків.

Фернан був блідий і тремтів, та сидів непорушно, а Кадрус мугикав слова якоїсь застільної пісні.

— Мені здається, — сказав Дангляр Фернанові, — це весілля не всім принесе щастя.

— У мене воно викликає відчай! — відтяв Фернан.

— Ви кохаєте Мерседес?

— Я обожнюю її.

— Давно?

— Відтоді, як ми знаємо одне одного; я все життя кохав її.

— І ви сидите тут і скубите на собі чуприну, замість того щоб зарадити лихові! А нехай вам дідько! Мені здавалося, не так заведено поміж каталяньцями.

— Що ж, на вашу думку, мені вдіяти? — запитав Фернан.

— Звідки я знаю? Хіба це моє діло? Адже, здається, не я закоханий у панну Мерседес, а ви стукайте — і вам відчинять, як сказано в Євангелії.

— Та я вже знайшов було...

— Що саме?

— Хотів ударити його кинджалом, та вона сказала, що як з ним скоїться щось, то вона віка собі збавить.

— Облиште! Таке кажуть, та не роблять.

— Ви не знаєте Мерседес. Якщо вона погрожує, то таки виконує.

— Йолоп! — прошепотів Дангляр. — Нехай збавляє собі віку, мені що до того, аби лиш Дантес не був капітаном.

— А перш аніж помре Мерседес, — провадив Фернан із твердою рішучістю, — я піду з життя.

— Оце кохання! — п'яним голосом вигукнув Кадрус. — Оце кохання так кохання, або ж я нічогосінько в цьому не тямлю!

— Послухайте, — сказав Дангляр, — ви, здається мені, непоганий хлопчина, і я хотів би, дідько б мене вхопив, зарадити вашому горю, але...

— Так, — підхопив Кадрус, — кажи!

— Любий друже, — урвав його Дангляр, — ти майже п'яний: допий пляшчину, і ти будеш готовий. Пий і не пхай носа до наших справ. Для них треба мати свіжу голову.

— Я п'яний? — заволав Кадрус. — Оце сказав! Я можу випити ще чотири такі пляшки: це ж слоїчки з-під одеколону! Дядечку Памфілю, вина!

І Кадрус ударив келихом по столі.

— То ви кажете... — озвався Фернан до Дангляра, жадібно очікуючи закінчення обірваної фрази.

— Я вже не пам'ятаю, що казав. Цей пияк переплутав усі мої думки.

— То й нехай пияк! Тим гірше для тих, що бояться вина. У них, либонь, недобрі помисли, і вони бояться, щоб вино не вивело їх на чисту воду.

І Кадрус завів пісеньку, що була на ту пору у великій моді:

Всі негідники п'ють воду,

Що доведено потопом...

– Ви казали, – провадив Фернан, – що хотіли б зарадити моему горю, але, докинули ви...

– Авжеж. Та щоб зарадити йому, треба завадити Дантесові одружитися з тією, яку ви кохаєте, бо весілля, як на мене, легко може не відбутися і без Дантесової смерті.

– Лише смерть може розлучити їх, – сказав Фернан.

– Ви міркуєте, мов кривка, друже мій, – урвав його Кадрус, – а Дангляр у нас розумник, хитрун, грамотій, він доведе вам, що ви помиляєтеся. Доведи, Данглярє. Я поручився за тебе. Доведи, що Дантесові не треба вмирати, та й шкода буде, якщо він помре. Він добрий хлопчина, я люблю Дантеса. За твоє здоров'я, Дантесе!

Фернан із досадою махнув рукою і підвівся з-за столу.

– Та нехай, – сказав Дангляр, утримуючи каталанця, – він хоч і п'яний, та не дуже далекий від істини. Розлука ділить незгірше, ніж смерть; уявіть собі, що поміж Дантесом і Мерседес виріс тюремний мур; він розлучить їх так само, як і могильний камінь.

– Так, але з в'язниці виходять, – озвався Кадрус, який, напружуючи рештки глузду, чіплявся за розмову, – а як людина виходить із буцегарні й зветься Едмон Дантес, то вона мститься.

– Нехай! – прошепотів Фернан.

– До того ж, – провадив Кадрус, – за що садити Дантеса до в'язниці? Він не вкрав, не вбив, не зарівав...

– Замовкни! – урвав його Дангляр.

– Не хочу мовчати! – сказав Кадрус. – Хочу, щоб мені сказали, за що садити Дантеса до буцегарні. Я люблю Дантеса. За твоє здоров'я, Дантесе!

І він вихилив іще келих вина.

Дангляр глянув ув очі кравця, що вже геть посоловіли, потім обернувся до Фернана і сказав:

– Тепер ви розумієте, що немає потреби вбивати його?

– Звісно ж, не треба, якщо тільки, як ви оце кажете, існує спосіб запротирити його до в'язниці. Але що ж це за спосіб?

– Якщо добре пошукати, то знайдеться, – сказав Дангляр. – Утім, – похопився він, – навіщо я оце встряю до цієї справи? Адже вона мене геть не стосується!

– Не знаю, чи стосується вона вас, – вигукнув Фернан, хапаючи його за руку, – та знаю, що у вас є причини ненавидіти Дантеса. Хто сам ненавидить, той не помиляється і в чужому почутті.

– У мене є причини ненавидіти Дантеса? Жодних, присягаюся! Я бачив, що ви нещасні, і ваше горе збудило в мені співчуття, та й годі. Та якщо ви гадаєте, що я стараюся для себе, тоді прощайте, любий мій друже, виплутуйтеся з халепи, як завгодно.

І Дангляр удав, ніби хоче підвестися.

– Ні, залиштеся! – сказав Фернан, перепиняючи його, – хіба не все одно мені врешті, чи ненавидите ви Дантеса, чи ні. Я його ненавиджу і не

приховую цього. Знайдіть спосіб, і я все виконаю; тільки не смерть, бо Мерседес заявила, що вона помре, якщо його уб'ють.

Кадрус похнюпив було голову на стіл, та звів її і глянув тяжким і безтямним поглядом на Фернана з Дангляром.

– Уб'ють Дантеса! – сказав він. – Хто збирається убити Дантеса? Не хочу, щоб його вбивали. Він мій друг, ще сьогодні вранці він пропонував поділитися зі мною грошечками, як ото поділився з ним я. Не хочу, щоб убивали Дантеса!

– Та хто тобі каже, що його хочуть убити, телепню! – урвав Дангляр. – Ми просто жартуємо. Випий за його здоров'я, – провадив він, наповнюючи Кадрусову склянку, – і дай нам спокій.

– Так, так, за здоров'я Дантеса! – сказав Кадрус, перехилиючи келих. – За його здоров'я! За його здоров'я!.. Отак!

– Але... засіб? Засіб?.. – вигукнув Фернан.

– То ви ще не знайшли його?

– Ні, але ж ви самі заходилися...

– Правда ваша, – сказав Дангляр. – Французи перед іспанцями мають ту перевагу, що іспанці обдумують, а французи придумують.

– Ну то придумайте! – нетерпляче вигукнув Фернан.

– Слуго! – гукнув Дангляр. – Ручку, чорнила і паперу!

– Ручку, чорнила і паперу? – пробурмотів Фернан.

– Авжеж, я рахівник: ручка, чорнило і папір – мої знаряддя, без них я нічого не можу вдіяти.

– Он там на столі, – відказав слуга, показуючи пальцем.

– То несіть сюди.

Слуга взяв ручку, чорнило й папір і приніс їх до альтанки.

– Як подумаєш, – сказав Кадрус, ляскаючи долонею по аркушеві паперу, – що цим надійніше можна забити людину, аніж тоді, як підловиш її на узліссі! Недарма я ручки, чорнила і паперу завжди остерігався дужче, ніж шпаги чи пістолета.

– Цей блазень ще не такий п'яний, як здається, – сказав Дангляр. – Наляйте йому ще, Фернане.

Фернан наповнив келих Кадруса і той, як щирий пияк, прибрав долоню з паперу і простягнув її до вина.

Каталянець зачекав, поки Кадрус, майже уражений цією новою порцією вина, упустив келих на стіл.

– Отож? – спитав каталянець, побачивши, що в тому келисі потонули рештки Кадрусового глуду.

– Отож, – провадив Дангляр, – якби, наприклад, після такого плавання, яке здійснив Дантес, що заходив до Неаполя й на острів Ельба, хтось доніс на нього королівському прокуророві, що він бонапартистський агент...

– Я донесу! – хутко вигукнув каталянець.

– Так, але вам доведеться підписати донос, вас приведуть на очну ставку з тим, на кого ви донесли. Я, звісно, надам вам усе необхідне, щоб підтримати звинувачення, та Дантес не вічно буде у в'язниці. Колись він вийде звідти, і тоді лихо тому, хто його туди запроторив!

– Мені тільки й треба, щоб він звів зі мною сварку!

– А Мерседес? Мерседес, яка буде ненавидіти вас, якщо ви бодай пальцем зачепите її коханого Едмона!

– Правда ваша, – буркнув Фернан.

– Ні, ні, – провадив Дангляр, – якщо вже зважуватися на такий учинок, то ліпше вже взяти ручку, отак, умочити її в чорнило й написати лівою рукою, щоб не впізнали почерку, маленький виказ отакого змісту...

І Дангляр, доповнюючи пораду прикладом, написав лівою рукою скісними літерами, що не мали нічого спільного з його звичайним почерком, наступний папір, який і передав Фернанові.

Той прочитав упівголоса:

– «Прихильник престолу і віри сповіщає пана королівського прокурора про те, що Едмон Дантес, помічник капітана на кораблі “Фараон”, що прибув сьогодні зі Смирни із заходом до Неаполя і Порто-Феррайо, мав від Мюрата листа до узурпатора, а від узурпатора листа до бонапартистського комітету в Парижі. Якщо його затримують, листа можна знайти при ньому, або в його батька, або в його каюті на “Фараоні”».

– Ну ось, – сказав Дангляр, – це скидається на діло, бо такий виказ ніяк не міг би обернутися проти вас самих, а все саме пішло б. Залишалося б тільки згорнути листа ось так і надписати: «Панові королівському прокуророві». І всьому був би край.

І Дангляр, посміхаючись, написав адресу.

– Авжеж, усьому був би край, – вигукнув Кадрус, який, зібравши рештки глузду, стежив за читанням листа й інстинктивно відчув, які страшні наслідки міг мати такий виказ, – авжеж, усьому був би край, та це було б підло!

І він простягнув руку, щоб узяти листа.

– Тим-то, – відказав Дангляр, відсовуючи від нього листа, – усе, що я кажу, й усе, що я роблю, це тільки жарт, і я перший засмутився б, якби щось сталося з нашим бравим Дантесом. Поглянь!

Він узяв листа, зібгав його і жбурнув у куток альтанки.

– Оце діло! – сказав Кадрус. – Дантес – мій друг, і я не хочу, щоб йому шкодили.

– Та хто ж думає йому шкодити! Уже ж не я і не Фернан! – сказав Дангляр, підводячись і зиркаючи на каталаянця, який скося поглядав на кинутий у куток папір.

– Тоді, – провадив Кадрус, – ще вина! Я хочу випити за здоров'я Дантеса і красуні Мерседес!

– Ти й так забагато видудлив, пияко, – сказав Дангляр, – і якщо ще вип'єш, то тобі доведеться заночувати тут, бо ти не зможеш і на ногах утриматися.

– Я? – із п'яною хвалькуватістю сказав Кадрус, підводячись. – Я не можу триматися на ногах? Закладаюся, що залізу на Аккульську дзвіницю й навіть не похитнуся.

– Добре, – урвав Дангляр, – закладемося, але завтра. А сьогодні пора додому. Дай мені руку й підемо.

– Гайда, – відказав Кадрус, – та мені не треба твоєї руки. А ти йдеш, Фернане? Ідеш із нами до Марселя?

– Ні, – сказав Фернан, – я піду додому, у Каталаяни.

- Дарма... гайда з нами до Марселя, гайда!
- Нічого мені йти до Марселя, не хочу я туди.
- Як ти сказав? Не хочеш?.. Ну, гаразд, як хочеш! Вільному воля... Ходімо, Данглярє, а цей добродій нехай іде до Каталян, якщо йому так хочеться.
- Дангляр скористався поступливістю Кадруса і попровадив його марсельським шляхом. Та тільки, щоб дати Фернанові коротший і зручніший шлях, пішов не вздовж набережної Рів-Нев, а до брами Сен-Віктор. Кадрус, заточуючись, плентав поруч, повиснувши в нього на руці.
- Пройшовши кроків із двадцять, Дангляр обернувся і побачив, як Фернан кинувся до поймаканого листа, ухопив його і, вискочивши з альтанки, побіг до міста.
- Що то він робить? – спитав Кадрус, – Він набрехав: сказав, піде до Каталян, а сам іде до міста. Гей, Фернане! Ти не туди йдеш, друже!
- То в тебе полуда на очах, – урвав Дангляр, – він іде просто до Старого Шпиталю.
- Правда? – спитав Кадрус. – А я поклявся б, що він звернув праворуч... Правду кажуть, що вино – зрадливець.
- Шито-крито!.. – прошепотів Дангляр. – Тепер усе саме піде.

V. ЗАРУЧИНИ

Наступного дня ранок видався теплий і ясний. Сонце зійшло яскраве і сяйливе, і його перші шарлатові промені помалювали рубінами піняві грєбені хвиль.

Бенкет був улаштований на другому поверсі того самого «Резерву», що з його альтанкою ми вже знайомі. То була велика зала, на п'ять чи шість вікон, і над кожним вікном, бозна й чому, було написано ім'я одного з найбільших міст Франції.

Уздвж тих вікон ішла галерея, дерев'яна, як і вся будівля.

Хоч обід призначили тільки опівдні, проте вже від одинадцятої години галереєю гуляли нетерплячі гості. То були моряки з «Фараона» і декілька вояків, Дантесових приятелів. Усі з поваги до молодят повбиралися у святковий одяг.

Поміж гостей полинули чутки, що святковий бенкет ушанують своєю присутністю господарі «Фараона», та це була така честь для Дантеса, що ніхто не зважився цьому повірити.

Проте Дангляр, який прийшов разом із Кадрусом, і собі підтвердив ту звістку. Уранці він сам бачив пана Морреля, і пан Моррель сказав йому, що буде обідати у «Резерві».

І справді, за декілька хвилин до зали ввійшов Моррель. Матроси привітали його дружними оплесками. Присутність судновласника була для них підтвердженням тих поширених уже чуток, що Дантеса призначать капітаном. Вони дуже любили Дантеса і висловлювали вдячність господареві за те, що бодай раз його вибір збігся з їхніми бажаннями. Тільки пан Моррель увійшов, як, за одностайною вимогою, Дангляр і Кадрус послали до молодого з дорученням сповістити його про прибуття

судновласника, поява якого викликала загальну радість, і сказати йому, щоб той поквапився.

Дангляр і Кадрус побігли бігцем, та не пробігли і ста кроків, як зустріли молодят.

Чотири каталянки, подружки Мерседес, проводжали наречену; Едмон вів її попід руку. Поруч із нареченою ішов старий Дантес, а позаду – Фернан. Лютя посмішка кривила його вуста.

Ні Мерседес, ані Едмон не помічали тієї посмішки. Вони були такі щасливі, що бачили тільки себе і безхмарне небо, що, здавалося, благословляло їх.

Дангляр і Кадрус виконали своє доручення; потім, приязно і міцно потиснувши руку Едмонові, зайняли свої місця – Дангляр поруч із Фернаном, а Кадрус коло старого Дантеса, що був об'єктом загальної уваги.

Старий убрав свій шовковий каптан із гранчастими сталевими гудзиками.

Його худі, але мускулясті ноги красувалися у прегарних панчохах із мушками, що за версту відгнали англійською контрабандою. На трикутному капелюсі висів пучок білих і блакитних стрічок. Він спирався на кручений ціпок, загнутий зверху, як антична патериця. Одне слово, він нічим не відрізнявся від модників 1796 року, що походжали у знову відкритих садах Люксембурзького і Тюльрійського палаців.

До нього, як ми вже сказали, долучився Кадрус, якого надія на добрячий обід остаточно помирила з Дантесами, Кадрус, у якого в пам'яті лишився невиразний спогад про те, що коїлося напередодні, як ото буває, коли, прокинувшись, зберігаєш у пам'яті тінь сну, який примарився вночі.

Підійшовши до Фернана, Дангляр пильно глянув на ображеного залицяльника. Простуючи за майбутнім подружжям, Фернан, про якого геть забулася Мерседес, що в полоні юного кохання нічогосінько не бачила, крім свого Едмона, то блід, то червонів. Уряди-годи він поглядав у бік Марселя і при цьому щоразу здригався. Здавалося, Фернан очікував чи принаймні передбачав якусь важливу подію.

Дантес був одягнений просто. Оскільки він служив у торговому флоті, то носив однострій, що zarazом скидався і на військовий мундир, і на цивільне вбрання, і його відкрите, осяяне втіхою лице було дуже гарне.

Мерседес була гожа, немов кіпрська чи хіоська гречанка, із темними очима і кораловими вустами. Вона йшла вільною і невимушеною ходою, як ото ходять арлезіанки й андалузки. Міська дівчина, може, намагалася б приховати свою радість під вуаллю чи принаймні за оксамитом вій, та Мерседес усміхалася і дивилася на всіх, хто був довкруги, і її усмішка й погляд промовляли так само щиро, як могли б сказати вуста: «Якщо ви друзі мені, то радійте зі мною, бо я таки дуже щаслива!»

Коли молодята із супроводом підійшли до «Резерву», пан Моррель пішов їм назустріч, оточений матросами і вояками, яким він повторив обіцянку, котру дав Дантесові, що він буде призначений капітаном замість небіжчика Леклера. Побачивши його, Дантес випустив руку Мерседес і поступився місцем панові Моррелю. Судновласник і наречена, подаючи приклад гостям,

піднялися східцями до їдальні, і ще хвилин із п'ять дерев'яні східці рипіли під важкими кроками гостей.

– Тагу, – сказала Мерседес, зупинившись коло середини столу, – сідайте по праву руку від мене, будь ласка, а по ліву руку я посаджу того, хто заступив мені брата, – додала вона лагідно, і та лагідність, немов кинджал, вразила Фернана простісінько в серце. Вуста його посиніли, і видно було, як під засмаглою шкірою, припливаючи до серця, відринула від обличчя вся кров.

Дантес коло себе посадив пана Морреля і Дангляра: першого праворуч, другого ліворуч; потім подав знак рукою, запрошуючи решту сідати там, де їм буде зручно.

Уже мандрували довкола столу рум'яні й запахущі арльські ковбаси, лангусти в сліпучих лагах, венерки з рожевою мушлею, морські їжаки, що скидалися на каштани з їхньою колючою обслоною, клоуці, що з успіхом заступали південним гурманам північні креветки – одне слово, усі ті вишукані ласощі, що їх виносить хвилею на піщаний берег, а вдячні рибалки називають їх загальним іменем «морські плоди».

– Така тиша! – сказав старий Дантес, попиваючи золотаве, немов топаз, вино, яке приніс і поставив перед Мерседес шинкар. – І хто сказав би, що тут тридцять душ, які тільки й чекають нагоди, щоб побалакати?

– Наречений не завжди буває веселий, – сказав Кадрус.

– Авжеж, – потакнув Едмон, – надто вже я щасливий, щоб бути веселим. Якщо ви це хотіли сказати, сусідо, то це щира правда. Радість деколи справляє чудернацький вплив, вона гнітить, мов журба.

Дангляр зиркнув на Фернана, на лиці якого відбивався кожен порух його душі.

– Годі вже вам! Чи ви боїтеся чогось? – запитав він. – Мені, навпаки, здається, що всі ваші бажання виконуються.

– Це й лякає мене, – відказав Дантес. – Мені здається, людина не створена для такого легкого щастя! Щастя схоже на казкові палаци, двері яких стережуть дракони. Треба боротися, щоб оволодіти ними, а я, слово честі, не знаю, чим я заслужив щастя бути чоловіком Мерседес.

– Чоловіком!.. – зареготав Кадрус. – Чоловіком! Ще ні, капітане, спробуйте зіграти чоловіка, то побачите, як вас зустрінуть.

Мерседес зашарілася.

Фернан совався на стільці, здригаючись від щонайменшого гамору, і весь час утирав піт, що виступав у нього на чолі, наче перші краплини буремної зливи.

– Не варто сперечатися через дрібниці, сусідо, – відказав Едмон Кадрусові. – Мерседес ще не дружина мені, це так...

Він зиркнув на годинника.

– ... але за півтори години вона нею стане!

Усі скрикнули від подиву, окрім старого Дантеса, який широко усміхнувся, показуючи ще міцні зуби. Мерседес усміхнулася, та вже не почервоніла. Фернан конвульсивно вхопився за руків'я свого ножа.

– За півтори години! – повторив Дангляр, теж побілівши. – Як це так?

– Авжеж, друзі мої, – відказав Дантес, – завдяки сприянню пана Морреля, якому, після мого батька, я зобов'язаний усім на світі, усі завади усунути. Ми зробили грошовий внесок, щоб обійтися без оголошення, й о пів на третю марсельський мер чекає нас у ратуші. А оскільки вибило вже чверть на другу, то не буде помилкою сказати, за годину і тридцять хвилин Мерседес буде зватися панею Дантес.

Фернан заплющив очі: вогненна імла обпалила йому повіки; він сперся на стіл, щоб не впасти, і, попри всі ті зусилля, не міг утриматися від стогону, що потонув у реготі й галасі гостей.

– Оце діло, як ви гадаєте? – сказав старий Дантес. – Оце називається не гаяти часу! Учора вранці прибув. Сьогодні о третій жонатий! Тільки моряки так уміють!

– А всякі формальності, – нерішуче укинув Дангляр, – контракт, папери?..

– Контракт! – засміявся Дантес. – Контракт готовий. У Мерседес нічого нема, у мене теж! У нас усе спільне... Це недовго було написати, та й коштує воно недорого.

Той дотеп викликав новий вибух реготу й оплесків.

– То ми присутні не на заручинах, – сказав Дангляр, – а на весіллі!

– Ні, – відказав Едмон, – ви нічого не втратите, заспокойтеся. Завтра вранці я їду до Парижа. Чотири дні туди, чотири назад, один день на виконання доручення, яке мені дали, і дев'ятого березня я буду тут, а десятого буде справжній весільний бенкет.

Надія на нове бенкетування подвоїла загальні веселощі, тож старий Дантес, що на початку обіду скаржився на тишу, тепер у тому гаморі марно намагався запропонувати тост за щастя майбутнього подружжя.

Дантес угадав батькову думку і всміхнувся йому. Мерседес глянула на стінного дзигаря і кивнула Едмонові.

За столом панували оті галасливі й невимушені веселощі, які завжди настають наприкінці обіду у простих людей. Незадоволені своїми місцями повставали з-за столу і підсіли до інших, приємніших співрозмовників. Усі розмовляли разом, ніхто не відповідав на запитання, кожен переймався тільки своїми думками.

Дангляр був майже так само блідий, як і Фернан; що ж до останнього, то він ледве дихав і здавався злочинцем, якого занурили в огненне озеро. Він один із перших підвівся і тепер походжав залом, напружуючи слух поміж глосами і брязкотом келихів.

Кадрус підійшов до Фернана, і відразу ж до них долучився Дангляр, якого Фернан, здавалося, уникав.

– Що правда, то правда, – сказав Кадрус, у якому Едмонова гостинність і добряче вино дядечка Памфіля остаточно погамували заздрість, що зародилася в його душі, коли він побачив, яке то щастя випало Дантесові. – Дантес – непоганий хлопчина; оце дивлюся я на нього, як він сидить зі своєю нареченою, та й думаю: недобре було б утнути з ним оту капосну штуку, яку ви учора вигадали.

– Та ти ж сам бачив, що ми не дали їй ходу, – сказав Дангляр. – Сердешний Фернан був у такому відчаї, що спершу мені стало його шкода; та якщо

він змирився зі своїм горем, навіть погодився бути боярином у свого суперника, то тут і балакати нема чого.

Кадрус глянув на Фернана. Той був блідий, наче мрець.

— Жертва, звісно, велика, бо наречена і справді красуня, — сказав Дангляр. — А нехай йому! Мій майбутній капітан — щасливець! Хотів би я зватися Дантесом бодай на однісіньку днину.

— Може, ходімо? — пролунав ніжний голос Мерседес. — Уже другу вибило, а нас очікують о чверть на третю.

— Так, так, ходімо! — хутко підводячись, відказав Дантес.

— Ходімо! — хором підхопили гості.

Тієї ж миті Дангляр, який пильно стежив за Фернаном, що сидів на підвіконні, побачив, що той несамовито вирячив очі, схопився і знову сів на підвіконня. Знадвору долинув невиразний гамір; гупання тяжких кроків, невиразні голоси і бряжання зброї заглушили веселу балачку гостей, яку відразу ж заступило тривожне мовчання.

Гамір наближався; у двері тричі вдарили. Гості приголомшено перезирнулися.

— Іменем закону! — пролунав гучний голос; ніхто не відповів.

Двері тут-таки відчинилися, і до зали увійшов підперезаний шарфом поліційний комісар у супроводі чотирьох озброєних вояків і капрала. Тривогу заступив жах.

— У чому річ? — запитав судновласник, підходячи до комісара, із яким він був знайомий. — Це, либонь, непорозуміння.

— Якщо це непорозуміння, пане Моррелю, то, будьте певні, воно незабаром з'ясується, а поки що в мене є наказ про арешт, і хоч я з залем виконую його, та все ж таки мушу його виконати. Хто з-поміж вас, панове, Едмон Дантес?

Усі погляди звернулися до Едмона, який у великому хвилюванні, та зберігаючи гідність, вийшов уперед і мовив:

— Я. Що вам потрібно?

— Едмоне Дантесе, — виголосив комісар, — іменем закону я вас арештую!

— Арештовуєте? — трохи збліднувши, перепитав Едмон. — За що ви мене арештовуєте?

— Не знаю, але на першому допиті ви про все дізнаєтеся.

Моррель збагнув, що нічого тут не вдієш: комісар, підперезаний шарфом, — не людина; це статуя, що втілює собою закон, холодна, глуха і безмовна.

Та старий Дантес кинувся до комісара; існують речі, яких батькове чи материне серце збагнути не можуть. Він просив, благав. Сльози і благання були марні. Та відчай його був такий, що комісар пройнявся співчуттям.

— Заспокойтеся, добродію! — сказав він. — Може, ваш син не виконав якихось карантинних чи митних формальностей, і як надасть усі потрібні пояснення, його, напевне, відразу ж звільнять.

— Що це означає? — насупившись, запитав Кадрус у Данглера, який удавав здивованого.

— А я хіба знаю! — відказав Дангляр. — Як і ти, я бачу, що тут коїться, нічого не тямлю й дивуюся.

Кадрус шукав очима Фернана, але той зник.

Тоді вся вчорашня сцена постала перед ним із жахливою ясністю: трагедія, що сталася оце, неначе зірвала покривало, яке накинуло на його пам'ять учорашнє сп'яніння.

— А це часом не наслідки того жарту, що про нього казали ви вчора? — запитав він хрипко. — Якщо так, то лихо тому, хто його утнув, — тут веселого небагато.

— Та ні ж бо! — вигукнув Дангляр. — Ти ж знаєш, що я подер записку.

— Не подер ти її, — відказав Кадрус, — а жбурнув у куток, та й годі.

— Мовчи, ти нічого не бачив, ти був п'яний.

— Де Фернан? — поспитав Кадрус.

— А я хіба знаю? — відказав Дангляр. — Либонь, пішов у своїх справах... Та нема чого дурниці верзти, гайда ліпше старому допоможемо.

Дантес уже з усмішкою встиг потиснути долоні всім своїм друзям і віддався до рук вояків.

— Заспокойтеся, помилка з'ясується, і, певне, я навіть до в'язниці не дійду, — сказав він.

— Авжеж, я ладен заприсягтися! — підхопив Дангляр, який допіру підійшов.

Дантес спустився східцями. Попереду йшов комісар, обабіч — вояки. Ридван із відчиненими дверцятами чекав біля порога. Дантес сів, із ним сів комісар із двома вояками. Дверцята зачинилися, і ридван покотив до Марселя.

— Прощавай, Дантесе! Прощавай, Едмоне! — вигукнула Мерседес, вибігаючи на галерею.

В'язень почув той останній вигук, що вирвався, немов ридання, із розтерзаного серця його нареченої, визирнув у вікно ридвана, гукнув: «До побачення, Мерседес!» — і зник за рогом форту Сен-Ніколя.

— Зачекайте мене тут, — сказав судовласник, — я сяду до першого-ліпшого ридвана, що трапиться мені, поїду до Марселя і повернуся до вас зі звітками.

— Їдьте, — заволали всі разом, — їдьте і повертайтеся хутчіш!

Після цього подвійного від'їзду поміж тими, що лишилися, декілька хвилин панувала похмура журба.

Едмонів батько й Мерседес довго стояли окремо, поринувши кожен у свою скорботу; і раптом очі їхні зустрілися. Обое відчули, що вони дві жертви, вражені тим самим лихом, і кинулися одне одному в обійми.

Тут до зали повернувся Фернан, налляв собі склянку води, випив і сів на стілець.

Випадково на сусідній стілець опустилася Мерседес.

Фернан мимохіть відсунув свого стільця.

— Це він! — сказав Данглярові Кадрус, що не зводив очей із каталянця.

— Та навряд, — сказав Дангляр, — надто вже він дурний; принаймні гріх на тому, хто це вчинив.

— Ти забуваєш про того, хто йому нараяв, — сказав Кадрус.

— Ох, знаєш! — відказав Дангляр. — Якби довелося відповідати за все, що кажеш на вітер!

— Повинен відповідати, якщо те, що кажеш на вітер, падає іншому на голову!

Тим часом гості на всі лади тлумачили Дантесів арешт.

— А ви, Дангляре, — поспитався чийсь голос, — що гадаєте про це?

– Гадаю я, – відказав Дангляр, – чи не провіз він якихось заборонених товарів?

– Але ж ви, Данглярє, рахівник і мали б знати про це.

– Авжеж, але рахівник знає тільки те, що йому показують. Я знаю, що ми привезли бавовняний папір, та й годі; що ми взяли вантаж в Александрії у пана Пастре й у Смирні у Паскаля; більше мене ні про що не питаєте.

– О! Тепер я пригадав, – прошепотів сердешний батько, хапаючись за останню надію. – Він казав мені вчора, що привіз для мене скриньку кави і скриньку тютюну.

– От бачите, – сказав Дангляр, – так і є! За нашої відсутності митники обшукали «Фараон» і знайшли контрабанду.

Мерседес тому не вірила. Горє, яке вона так довго стримувала, раптом вивалося назовні, і вона вибухнула риданнями.

– Годі вже, годі! Будемо сподіватися, – сказав старий, сам не тямлячи, що каже.

– Будемо сподіватися! – повторив Дангляр.

«Будемо сподіватися!» – хотів було сказати Фернан, та слова застряли у нього в горлі, лише губи безгучно ворушилися.

– Панове! – закричав хтось із гостей, що стояв на галереї. – Панове, ридан! Моррель! Він, либонь, везе нам добрі звістки!

Мерседес і старий батько кинулися назустріч судновласнику. Вони зіткнулися в дверях. Моррель був дуже блідий.

– То що? – поспитали вони в один голос.

– Друзі мої! – відказав судновласник, хитаючи головою. – Справа виявилася набагато серйозніша, ніж ми гадали.

– О, пане Моррелю! – вигукнула Мерседес. – Він же не винен!

– Я певен цього, – відказав Моррель, – та його звинувачують...

– У чому ж? – запитав старий Дантес.

– У тому, що він бонапартистський агент.

Ті з-поміж читачів, що жили в епоху, якої стосується моя розповідь, пам'ятають, яке то було страшне звинувачення.

Мерседес зойкнула; старий упав на стілець.

– Усе-таки, – прошепотів Кадрус, – ви мене ошукали, Данглярє, й утнули той жарт; та я не хочу, щоб сердешний батько і наречена померли від горя, тож зараз розкажу все.

– Мовчи, небораче! – вигукнув Дангляр, хапаючи його за руку. – Мовчи, якщо тобі дороге життя. Хто тобі сказав, що Дантес невинен? Корабель заходив на острів Ельба, Дантес виходив на берег, пробув цілий день у Порто-Феррайо. А якщо в нього знайдуть якогось листа? Тоді всіх, хто за нього заступиться, звинуватять у підсобництві.

Із притаманним егоїзмові чуттям Кадрус відразу збагнув усю вагу цих доказів, тож він розгублено зиркнув на Данглярє і замість того, щоб ступнути крок уперед, відскочив на два кроки назад.

– Якщо так, то зачекаємо, – прошепотів він.

– Так, зачекаємо, – сказав Дангляр. – Якщо він не винен, його випустять, а якщо винен, то не варто наражатися на небезпеку заради змовника.

– То ходімо, бо я не можу вже залишатися тут.

– Мабуть, таки ходімо, – сказав Дангляр, зрадівши, що є з ким піти. – Гайда, і нехай вони роблять, що захочуть...

Усі розійшлися. Лишившись знову єдиною опорою Мерседес, Фернан узяв її за руку і попровадив до Каталян. А Дантесові друзі одвели додому, на Меянські алеї, безсилою батька.

Незабаром чутки про арешт Дантеса як бонапартистського агента розлетілися по всьому місту.

– Хто б міг подумати, Дангляр? – сказав Моррель, наздогнавши свого рахівника і Кадруса. Він поспішав у місто по новини про Дантеса, сподіваючись на своє знайомство з помічником королівського прокурора, паном де Вільфором. – Хто б міг подумати?

– Що ви хочете, добродію, – відказав Дангляр. – Я ж вам казав, що Дантес без будь-якої причини зупинявся біля острова Ельба, і та зупинка видалася мені підозрілою.

– А ви розповідали про ваші підозри ще комусь, окрім мене?

– Та що ви! – тихо вигукнув Дангляр. – Ви ж самі знаєте, що через вашого дядька, пана Полікара Морреля, який служив у Наполеона і не приховує своїх думок, і вас підозрюють у симпатіях до нього... Я остерігався б нашкочити Едмонові, та й вам теж. Існують речі, які підлеглий мусить сповістити своєму панові й суворо зберігати в таємниці від усіх інших.

– Правильно, Дангляр, ви порядний чоловік! Зате я потурбувався би про вас на той випадок, якби цей бідолаха Дантес посів місце капітана на «Фараоні».

– Як це?

– Та так, я заздалегідь поспитав Дантеса, що він гадає про вас і чи згоден лишити вас на давньому місці, бо, хтозна й чому, мені здавалося, що поміж вами трохи недобре.

– І що ж він вам сказав?

– Відказав, що був такий випадок, – правда, не сказав, який саме, – коли він справді в чомусь завинив перед вами, проте він завжди ладен довіряти тому, кому довіряє його господар.

– Облудник! – прошепотів Дангляр.

– Сердешний Дантес! – сказав Кадрус. – Такий він був добрий хлопча!

– Авжеж, але поки що «Фараон» без капітана, – сказав Моррель.

– Якщо ми вийдемо в море не раніше, ніж за три місяці, – сказав Дангляр, – то можна сподіватися, що за цей час Дантеса випустять.

– Авжеж, але до тієї пори?

– А до тієї пори, пане Моррелю, я до ваших послуг, – сказав Дангляр. – Ви знаєте, що я умію орудувати кораблем не гірше, ніж будь-який капітан далекого плавання, тож вам буде вигідно взяти мене, бо як Едмон вийде з в'язниці, вам не буде кому й дякувати. Він посяде своє місце, а я своє, та й годі.

– Дякую вам, Дангляр, – сказав судновласник, – це справді непоганий вихід. Отож, беріть на себе оруду, я надаю вам усі повноваження, і спостерігайте за розвантаженням, справа не повинна потерпати, хоч яке лихо спіткало б окремих людей.

– Будьте певні, пане Моррелю; та чи не можна буде бодай одвідати сердегу Едмона?

— Я зараз дізнаюся про це, спробую побачитися з паном де Вільфором і закинути йому слово за нашого в'язня. Знаю, він запеклий рояліст, та хоч і рояліст, і королівський прокурор, проте все ж таки людина, та ще й, здається, не зла.

— Ні, не зла, зате, я чув, честолюбна, а це майже те саме.

— Одне слово, побачимо, — зітхнувши, сказав Моррель. — Ідїть на корабель, я незабаром буду.

І він попрямував до будинку суду.

— Бачиш, як обернулося діло? — сказав Дангляр Кадрусові. — Тобі й досі кортить заступатися за Дантеса?

— Звісно, ні, та все-таки жохливо, що жарт міг мати такі наслідки.

— Хто жартував? Не ти й не я, а Фернан. Ти ж знаєш, що я жбурнув записку, навіть, здається, подер її.

— Ні, ні! — вигукнув Кадрус. — Як зараз бачу її в кутку альтанки, поймаючи, зібгану, і дуже хотів би, щоб вона була там, де я її бачу!

— Нічого не вдієш! Певне, Фернан узяв її, переписав або звелів переписати, а, може, і того не зробив... Боже мій! А що, як він надіслав мою записку? Добре, що я змінив почерк.

— То ви знали, що Дантес змовник?

— Та нічого я не знав. Я тобі вже казав, що хотів пожартувати, та й годі. Либонь, я, мов той блазень, жартома сказав щиро правду.

— Усе одно, — буркнув Кадрус, — я багато віддав би, щоб усього цього не було чи принаймні щоб я в це діло не був замішаний. Ти побачиш, воно завдасть нам лиха, Данглярє.

— Якщо воно повинне завдати комусь лиха, то тільки справжньому винуватцеві, а справжній винуватець таки Фернан, а не ми. Яке лихо може скоїтися з нами? Нам треба тільки сидіти спокійно, ні слова не казати, і буря минеться без грому.

— Амїнь! — сказав Кадрус, кивнувши Данглярові, і попрямував до Меянських алей, хитаючи головою і бурмочучи собі під носа, як роблять дуже стурбовані люди.

«Так, — подумав Дангляр, — справа обертається так, як я й передбачав; ось я капітан, поки що тимчасово, а якщо цей дурень Кадрус зуміє мовчати, то й назавжди. Залишається тільки той випадок, якщо правосуддя випустить Дантеса зі своїх пазурів... Та правосуддя є правосуддя, — усміхнувся він, — на нього цілком можна покластися».

Він стрибнув у човна і звелів гребти до «Фараона», де судновласник, як ми пам'ятаємо, призначив йому побачення.

VI. ПОМІЧНИК КОРОЛІВСЬКОГО ПРОКУРОРА

Того ж таки дня, о тій же порі, на вулиці Гран-Кур, навпроти фонтана Медуз, у одній із давніх аристократичних кам'яниць, споруджених архітектором Пюже, теж святкували заручини.

Та герої цього святкування були не прості люди, не матроси і вояки, — вони належали до найвищих марсельських кіл. То були давні можновладці, які вийшли у відставку при узурпаторі, військовики, що втекли

з французького війська до армії Конде, юнаки, що їхні батьки, – і досі не певні їхньої безпеки, хоч уже найняли за них по чотири чи по п'ять рекрутів, – виховали їх у ненависті до того, кого п'ять років вигнання мали обернути мучеником, а п'ятнадцять років Реставрації перетворити на бога.

Усі сиділи за столом, і розмова кипіла всіма пристрастями тієї пори, причому аж надто шаленими й несамовитими пристрастями, тому що на півдні Франції вже п'ятсот років політична ворожнеча посилювалася ворожнечею релігійною.

Імператор, що став королем острова Ельба після того, як був володарем цілого материка, і тепер правив населенням у п'ять чи шість тисяч душ, після того, як сто двадцять мільйонів підданців на десяти мовах волали йому: «Слава Наполеону!» – усім учасникам бенкету здавався людиною, що була назавжди втрачена для Франції та престолу. Вельможі згадували його політичні помилки, військовики міркували про Москву та Ляйпціг, жінки – про його розлучення із Жозефіною. Цьому роялістському збіговиську, що тішилося – не падінню людини, а знищенню принципу, – здавалося, що для них розпочинається нове життя, що вони оговталися від болісного марення.

Поставний дідуган, із орденом Святого Людовика на грудях, підвівся і запропонував гостям випити за короля Людовика XVIII. То був маркіз де Сен-Меран.

Цей тост на честь гартвельського вигнанця і короля-миротворця Франції всі зустріли гучними вигуками, за англійським звичаєм, підняли келихи, жінки відкололи свої букети і покидали їх на скатертину. У тому єдиному пориванні була поезія.

– Вони визнали б, – сказала маркіза де Сен-Меран, жінка з шорстким поглядом, тонкими вустами, шляхетними манерами, ще зграбна, попри свої п'ятдесят років, – визнали б, якби були вони тут, усі ці революціонери, які нас вигнали і яким ми даємо змогу спокійнісінько помишляти проти нас у наших стародавніх замках, куплених ними за шмат хліба під час Терору, – вони визнали б, що справжня самовідданість була на нашому боці, тому що ми лишилися вірні зруйнованій монархії, а вони, навпаки, привітали сонце, що сходило, і наживали маєтки, тоді як ми розорялися. Вони визнали б, що наш король був справді Людовик Улюблений, а їхній узурпатор завжди залишався Наполеоном Проклятим; правда, де Вільфоре?

– Що кажете, маркізо?.. Перепрошую, я не стежив за бесідою.

– Облиште дітей, маркізо, – сказав старий, що запропонував тост. – Сьогодні їхні заручини, і їм, звісно ж, не до політики.

– Вибачте, матінко, – сказала молода і гожа дівчина, білява, з оксамитовими очима, оповитими вологою, – це я захопила пана де Вільфора. Пане де Вільфоре, матінка хоче поговорити з вами.

– Я ладен відповідати маркізі, якщо вона зволить повторити запитання, котрого я не розчув, – відказав пан де Вільфор.

– Я прощаю тобі, Рене, – сказала маркіза з ніжною усмішкою, яку дивно було бачити на цьому холодному обличчі; та жіноче серце так уже створене, що, хоч було б воно висушене забобонами і вимогами етикету, у ньому завжди залишається плідний і живий закуток. – Я казала,

Вільфоре, що в бонапартистів немає ні нашої віри, ні нашої відданості, ні нашої самозреченості.

— Пані, у них є одна риса, що заступає всі наші, — фанатизм. Наполеон — Магомет Заходу; для всіх цих людей ницого походження, та надзвичайно честолюбних, він не лише законодавець і володар, а ще й символ — символ рівності.

— Рівності! — вигукнула маркіза. — Наполеон — символ рівності? А що ж тоді пан Робесп'єр? Мені здається, ви крадете його місце і віддаєте корсиканцеві, наче мало й одної узурпації.

— Ні, добродійко, — заперечив Вільфор, — я залишаю кожного на його постаменті: Робесп'єра — на майдані Людовика XV на шибениці; Наполеона — на Вандомській площі, на його колоні. Та тільки один запроваджував рівність, яка принижує, а другий — рівність, яка підносить; один звів королів до рівня гільйотини, а інший підніс народ до трону. Це не заважає тому, — регочучи, докинув Вільфор, — що обидва — мерзенні революціонери і що дев'яте термідора і четверте квітня тисяча вісімсот чотирнадцятого року — два щасливі дні для Франції, які однаково повинні святкувати друзі ладу і монархії; та цим пояснюється також і те, чому Наполеон, навіть повалений, — і, сподіваюся, назавжди, — зберіг ревних прибічників. Що ви хочете, маркізо? Кромвель був тільки половиною Наполеона, а навіть він мав їх!

— Знаєте, Вільфоре, усе це за милу тхне революцією. Та я вам прощаю, — адже не можна бути сином жирондиста і не зберегти революційного духу.

Обличчя Вільфора зашарілося.

— Мій батько був жирондист, це правда; та мій батько не голосував за смерть короля; його переслідували в день Терору, як і вас, і він мало не склав голову на тій-таки шибениці, де покотилася голова й вашого батька.

— Так, — відказала маркіза, на обличчі якої геть не відбився кривавий спогад, — тільки вони піднялися б на шибеницю задля діаметрально протилежних принципів, і ось вам докази: уся наша родина зберегла вірність вигнанцям Бурбонам, а ваш батько відразу ж пристав до нового уряду; громадянин Нуартьє був жирондистом, а граф Нуартьє став сенатором.

— Матінко, — сказала Рене, — ви пам'ятаєте нашу умову: ніколи не повертатися до цих похмурих спогадів.

— Мосьпані, — сказав де Вільфор, — я приєднуюся до панни де Сен-Меран і разом із нею покійно прошу вас забути про минуле. Нащо засуджувати те, перед чим навіть Божа воля безсила? Бог владен змінити будучину; у минулому він нічого не може змінити. Ми можемо якщо не зректися минулого, то бодай накинути на нього укривало. Я, наприклад, відмовився не лише від переконань мого батька, а навіть від його імені. Батько мій був і, можливо, ще й тепер бонапартист і зветься Нуартьє; я рояліст і звуся де Вільфор. Нехай висихають у старому дубові революційні соки; ви дивитесь лише на гілку, що відокремилася від нього й не може, та й, либонь, не хоче відірватися від нього назавжди.

— Пречудово, Вільфоре! — вигукнув маркіз. — Пречудово! Добре сказано! Я теж завжди запевняв маркізу забути про минуле, та марно; сподіваюся, ви будете щасливі.

— Гарзд, — сказала маркіза, — забудемо про минуле, я сама цього хочу, та Вільфор має бути непохитний у майбутньому. Не забудьте, Вільфоре, що ми

поручилися за вас перед його величністю, що його величність погодився забути, за нашою порукою, — (вона простягнула йому руку), — як і я забуваю, на ваше прохання. Та якщо вам трапиться до рук якийсь змовник, пам'ятайте: за вами дуже суворо пильнують, оскільки ви належите до родини, яка, можливо, сама перебуває у стосунках зі змовниками.

— Ох, пані, — відказав Вільфор, — моя посада, надто ж за цього часу, в якому ми живемо, зобов'язує мене бути суворим. І я буду суворий. Мені вже декілька разів доводилося підтримувати звинувачення за політичними справами, і в цьому стосунку я добре себе показав. На жаль, це ще не край.

— Ви так гадаєте? — запитала маркіза.

— Я цього боюся. Острів Ельба заблизько до Франції. Присутність Наполеона майже на відстані простягнутої руки підтримує надію в його прибічників. Марсель кишить військовими, що отримують половину платні; вони весь час шукають сварок із роялістами. Звідси дуелі поміж світськими людьми, а поміж простацтвом різанина.

— Авжеж, — сказав граф де Сальв'є, давній друг маркіза де Сен-Мерана і камергер графа Д'Артуа, — але хіба ви не знаєте, що Священний Союз хоче переселити його?

— Так, про це була розмова, коли ми їхали з Парижа, — відказав маркіз.

— А куди ж його пошлють?

— На Святу Єлену.

— На Святу Єлену! Що воно таке? — запитала маркіза.

— Острів, за дві тисячі миль звідділя, потойбіч екватора, — відказав граф.

— Щасливої дороги! Вільфор має рацію, це безум — залишати такого чоловіка поміж Корсикою, де він народився, Неаполем, де ще владарює його зять, та Італією, з якої він хотів учинити королівство для свого сина.

— На жаль, — сказав Вільфор, — є угоди 1814 року, і не можна зачепити Наполеона, не порушивши їх.

— То їх порушать! — сказав граф де Сальв'є. — Він не дуже був перебірливий, коли звелів розстріляти бідолашного герцога Енгієнського.

— Чудово, — сказала маркіза, — вирішено: Священний Союз позбавить Європу Наполеона, а Вільфор позбавить Марсель його прибічників. Або король владарює, або ні; якщо він владарює, його панування має бути сильне і його виконавці непохитні; тільки в такий спосіб можна відвернути його.

— На жаль, пані, — усміхнувшись, сказав Вільфор, — помічник королівського прокурора завжди бачить зло, коли воно вже здійснилося.

— Тоді він має його поправити.

— Я міг би сказати, пані, що ми не поправляємо зло, а лише помщаємося за нього, та й годі.

— Ох, пане де Вільфоре, — сказала гарненька юна панна, донька графа де Сальв'є, подруга панни де Сен-Меран, — постарайтеся влаштувати якийсь цікавий процес, поки ми ще в Марселі. Я ніколи не бачила суду присяжних, а це, кажуть, дуже цікаво.

— Авжеж, справді дуже цікаво, — відказав помічник королівського прокурора. — Це вже не штучна трагедія, а достеменна драма, не вдавані страждання, а справжні муки. Людина, яку ви бачите, після закінчення вистави йде не додому, вечеряти зі своєю родиною і спокійно вкластися

до ліжка, щоб завтра почати спочатку, а до в'язниці, де на неї чекає кат. Тож для нервових осіб, що шукають сильних відчуттів, ліпшого видовиська й бути не може. Не турбуйтеся, якщо така нагода випаде, я скористаюся нею.

— Від його слів у мене аж мороз по спині йде, а він регоче! — збліднувши, сказала Рене.

— А що тут удієш? Це поєдинок. Я вже п'ять чи шість разів вимагав кари на горло для підсудних, політичних та інших... Хтозна, скільки зараз у п'ятьмі точиться кинджалів чи скільки їх уже націлено на мене!

— Боже мій! — вигукнула Рене. — Невже ви кажете серйозно, пане де Вільфоре?

— Цілком серйозно, — відказав Вільфор з усмішкою на вустах. — І від цих цікавих процесів, яких графиня прагне з допитливості, а я — від честолюбства, небезпека для мене лише зростає. Хіба наполеонівські вояки, що звикли сліпо йти на ворога, міркують, коли треба випустити кулю чи штрикнути багнетом? Невже в них здригнеться рука вбити людину, яку вони вважають своїм особистим ворогом, коли вони, не замислюючись, убивають росіянина, австрійця чи угорця, якого ніколи не бачили? До того ж, небезпека необхідна, а то наше ремесло не мало б виправдання. Я й сам запалююся, коли бачу в очах звинуваченого спалах шалу; це додає мені снаги. Тут уже не судове засідання, а битва; я борюся з ним, він борониться, я завдаю нового удару, і битва закінчується, як і будь-яка битва, перемогою або поразкою. Ось що значить виступати в суді! Небезпека породжує красномовність. Якби звинувачуваний усміхнувся мені після моєї промови, то я вирішив би, що промовляв кепсько, що слова мої були бліді, кволі й невиразні. Уявіть собі, яка гордість наповнює душу прокурора, певного у винності підсудного, коли він бачить, як злочинець блідне і схиляє голову під тягарем доказів і під різкими ударами його красномовності! Голова злочинця хилиться і падає!

Рене тихо зойкнула.

— Оце промовляє! — сказав хтось із гостей.

— Такі люди й потрібні за нашої пори, — сказав другий.

— У останньому процесі, — підхопив третій, — ви були пречудові, Вільфоре. Пам'ятаєте, мерзотник, що зарізав рідного батька? Ви просто-таки вбили його, перш аніж до нього доторкнувся кат.

— О, батьковбивць мені не жаль! Для таких людей нема достатньо тяжкої кари, — сказала Рене. — Та нещасні політичні злочинці...

— Вони ще гірші, Рене, бо король — батько народу, і хотіти скинути чи вбити короля означає хотіти убити батька тридцяти двох мільйонів людей.

— Усе одно, пане де Вільфоре, — сказала Рене. — Обіцяйте мені, що буде по-блажливі до тих, за кого я буду прохати вас...

— Не турбуйтеся, — із чарівливою усмішкою відказав Вільфор, — ми будемо писати звинувачувальні вироки разом.

— Люба моя, — сказала маркіза, — переймайтеся своїми колібрі, цуциками й сукнями і дайте своєму майбутньому чоловікові робити своє діло. Зброя тепер відпочиває, і тога в пошані; про це є й гарна латинська приказка.

– Cedant arma togae*, – вкинув Вільфор.

– Я не зважилася вимовити це латиною, – відказала маркіза.

– Мені здається, що мені було б приємніше бачити вас лікарем, – провадила Рене. – Янгол, що карає, хоч він і янгол, завжди лякав мене.

– Добра моя Рене! – прошепотів Вільфор, кинувши на дівчину переповнений коханням погляд.

– Пан де Вільфор, – устряв маркіз, – буде моральним і політичним лікарем нашої провінції; повір мені, дочко, це почесна роль.

– І це допоможе забути роль, яку грав його батько, – вкинула непоправна маркіза.

– Пані, – відказав де Вільфор із сумною усмішкою, – я вже мав честь доповісти вам, що батько мій, як я принаймні сподіваюся, зрікся своїх колишніх помилок, що він став ревним другом порядку й релігії, навіть ліпшим роялістом, ніж я, бо він рояліст за каяттям, а я лише за пристрастю.

І Вільфор окинув поглядом присутніх, як він це робив у суді після якої-небудь пречудової фрази, перевіряючи дію свого правосуддя на публіку.

– Правда ваша, Вільфоре, – сказав граф де Сальв'є, – ці ж такі слова я сказав позавчора в Тюільрі міністрові двору, який висловив подив із приводу шлюбу поміж сином жирондиста і дочкою офіцера, що служив у війську Конде, і міністр пречудово зрозумів мене. Сам король держить в опіці цей спосіб об'єднання. Ми й не підозрювали, що він слухає нас, аж він утрутився до розмови та й каже: «Вільфор (завважте, король не сказав Нуарт'є, а підкреслив ім'я Вільфор), Вільфор, – сказав король, – піде далеко: це вже цілком сформований юнак і належить моему світові. Я із задоволенням дізнався, що маркіз і маркіза де Сен-Меран видають за нього свою доньку, і я сам порадив би їм цей шлюб, якби вони перші не з'явилися до мене просити мого дозволу».

– Король це сказав, графе? – захоплено вигукнув Вільфор.

– Передаю вам його слова; і якщо маркіз захоче бути відвертим, то зізнається, що ці ж такі слова король сказав і йому самому, коли він, півроку тому, сповістив королю про свій намір віддати за вас дочку.

– Це правда, – підтвердив маркіз.

– То, значить, я всім зобов'язаний королю! Та я все зроблю, щоб послужити йому!

– Таким ви мені подобається, – сказала маркіза. – Нехай тепер з'явиться змовник, ласкаво просимо!

– А я, мамо, – сказала Рене, благаю Бога, щоб він вас не почув і щоб посилавав панові де Вільфору лише дрібних злодюжок, безпомічних банкрутів і несміливих шахраїв – тоді я буду спати спокійно.

– Це все одно, що бажати лікареві самих мігрень, веснянок, осиних укусів і подібних речей, – регочучи, сказав Вільфор. – Якщо ви хочете бачити мене королівським прокурором, побажайте мені, навпаки, страшних недуг, що їхнє зцілення робить честь лікареві.

Цієї миті, наче доля тільки й чекала на побажання Вільфора, увійшов лакей і прошепотів декілька слів йому на вухо.

* Нехай зброя поступиться перед тогою (лат.).

Вільфор уклонився, вийшов із-за столу, а за декілька хвилин повернувся із задоволеною усмішкою на устах.

Рене глянула на свого нареченого із захватом: його блакитні очі сяяли на блідому обличчі, облямованому чорними бакенбардами; цієї миті він був і справді дуже гарний. Вона нетерпляче чекала, щоб він пояснив причину свого раптового зникнення.

— Щойно ви казали, що хотіли б мати за чоловіка лікаря, — сказав він. — Отож, у мене з учнями Ескулапа, — (так ще казали в 1815 році), — є певна схожість: я не можу розпоряджатися своїм часом. Мене знайшли навіть тут, біля вас, у день наших заручин.

— А чому вас викликали? — запитала дівчина занепокоєно.

— Ох, через хворого, який, коли вірити тому, що мені сповістили, геть недужий. Випадок поважний, і недуга може скінчитися шибеницею.

— Боже! — збліднувши, вигукнула Рене.

— Що ви кажете! — хором заволали гості.

— Либонь, ідеться щонайменше про бонапартистську змову.

— Невже! — вигукнула маркіза.

— Ось що написано у виказі. — І Вільфор прочитав: — «Прибічник престолу й віри сповіщає пана королівського прокурора про те, що Едмон Дантес, помічник капітана на кораблі “Фараон”, що прибув сьогодні зі Смирни з заходом до Неаполя і Порто-Феррайо, мав од Мюрата листа до узурпатора, а від узурпатора має листа до бонапартистського комітету в Парижі. Якщо його затримують, листа можна знайти при ньому, або в його батька, або в його каюті на “Фараоні”».

— Дозвольте, — сказала Рене, — цей лист не підписаний, і спрямований він не вам, а королівському прокуророві.

— Авжеж, але королівський прокурор відсутній; листа принесли його секретареві, якому доручено відкривати листи; він відкрив цього листа, послав по мене і, не заставши мене вдома, сам віддав наказ про арешт.

— То винуватця заарештували? — запитала маркіза.

— Звинувачуваного, — поправила Рене.

— Авжеж, заарештували, — відказав Вільфор, — і, як я вже й казав, панно Рене, якщо у нього знайдуть листа, то мій пацієнт небезпечно хворий.

— А де ж цей сердега? — запитала Рене.

— Чекає в мене.

— Ідїть, друже мій, — сказала маркіза, — не нехтуйте своїми обов'язками. Королівська служба вимагає вашої особистої присутності, тож рушайте туди, куди закликає вас королівська служба.

— Ох, пане де Вільфоре! — вигукнула Рене, благально склавши руки. — Будьте поблажливі, адже сьогодні день ваших заручин!

Вільфор обігнув стіл і, спершись на спинку стільця, де сиділа його наречена, сказав:

— Заради вашого спокою обіцяю зробити все, що можна. Та якщо докази незаперечні, якщо звинувачення справедливе, доведеться витнути під корінь цей бонапартистський бур'ян.

Рене здригнулася від слова «витнути», адже в того бур'яну, як висловився Вільфор, була голова.

– Не слухайте її, Вільфоре, – сказала маркіза, – це дитяче белькотіння, вона звикне.

І маркіза простягнула Вільфорові свою суху руку, яку він поцілував, дивлячись на Рене; очі його казали: «Я цілую вашу руку чи принаймні хотів би її поцілувати».

– Сумна прикмета! – прошепотіла Рене.

– Облиш, Рене, – сказала маркіза. – Ти виводиш мене з терпіння своїми дитячими витівками. Хотіла б я знати, що важливіше – доля держави чи твої чутливі фантазії?

– Ох, матінко! – зітхнула Рене.

– Вибачте, маркізо, вашій недобрій роаялістці, – сказав де Вільфор. – Обіцяю вам, що виконаю обов'язок помічника королівського прокурора з усім старанням, тобто буду нещадний.

Але в той час, коли помічник прокурора казав ці слова маркізі, наречений потайці зиркав на свою обраницю, і погляд той казав: «Не турбуйтеся, Рене, заради вас я буду поблажливий».

Рене ніжно всміхалася йому, і Вільфор пішов, переповнений утіхою.

VII. ДОПИТ

Вийшовши з ідальні, Вільфор одразу ж скинув із себе маску веселощів і прибрав урочистого вигляду, як і належить чоловікові, якому завдали найвищий обов'язок – вирішувати долю свого ближнього. Та попри жвавість свого обличчя, якій він часто, як ото досвідчений актор, навчався перед люстром, цього разу йому нелегко було насупити брови і нахмурити чоло. І справді, якщо не брати до уваги політичного минулого його батька, яке могло зашкодити його кар'єрі, якщо від нього рішуче не відмежуєшся, Жерар де Вільфор тієї хвили був такий щасливий, як може бути щаслива людина; він володів добрячим маєтком і в двадцять сім років посідав чільне місце у судовому світі; він був нареченим молодій й гожої дівчини, яку кохав не палко, а розсудливо, як може покохати помічник королівського прокурора. Панна де Сен-Меран була не лише гарна, а ще й належала до родини, що була у великій милості при дворі. Крім зв'язків своїх батьків, які, не маючи інших дітей, могли цілком скористатися ними в інтересах свого зятя, наречена приносила йому п'ятдесят тисяч еку посагу, до якого, з огляду на сподівання (жахливе слово, яке вигадали свахи), могла згодом додатися півмільйонна спадщина. Усе воно вкупі й становило підсумок утіхи, причому такий осяйний, що Вільфор знаходив навіть плями на сонці, якщо перед тим довго дивився у свою душу внутрішнім зором.

Коло дверей на нього чекав поліційний комісар. Вигляд цієї похмурої постані змусив його спуститися з висоти сьомого неба на марну землю, якою ми ходимо; він надав своєму обличчю належного виразу й підійшов до полиця.

– Я готовий! – сказав він. – Я прочитав листа, ви добре вчинили, що заарештували цього чоловіка; тепер викладіть мені про нього і про змову всі відомості, що їх ви встигли зібрати.

– Про змову ми нічого не знаємо; усі папери, що були з ним, зв'язані в один жмут і лежать у вас на столі. Що ж до самого звинувачуваного, то його зовуть, як ви могли бачити із самого доносу, Едмон Дантес, він служить помічником капітана на трищогловому кораблі «Фараон», який возить бавовну з Александрії та Смирни і належить торговому дому «Моррель і син».

– До вступу на торгове судно він служив у флоті?

– О ні! Це молодик.

– Скільки йому років?

– Дев'ятнадцять або двадцять, не більше.

Коли Вільфор, пройшовши вулицю Гранрю, уже підходив до свого дому, аж на розі вулиці Консей до нього підійшов чоловік, що вочевидь його чекав. То був пан Моррель.

– Пане де Вільфоре, – вигукнув він, – добре, що я застав вас! Подумайте, сталася страшна помилка, заарештували мого помічника капітана, Едмона Дантеса.

– Знаю, – сказав Вільфор, – я саме йду допитувати його.

– Пане де Вільфоре, – палко провадив Моррель, – ви не знаєте його, а я знаю. Уявіть собі чоловіка, найбільш тихого, чесного і, ладен я сказати, найліпшого знавця своєї справи у всьому торговому флоті... Пане де Вільфоре! Прошу вас за нього від щирого серця.

Як ми вже бачили, Вільфор належав до аристократичного табору, а Моррель – до плебейського; перший був крайній рояліст, другого підозрювали в таємному бонапартизмі. Вільфор із погордою глянув на Морреля і холодно відказав:

– Ви знаєте, пане, що можна бути тихим у хатньому колі, чесним у торгових стосунках і знавцем своєї справи, проте бути злочинцем у політичному сенсі. Ви це знаєте, правда ж, добродію?

Вільфор наголосив на останніх словах, немовби натякаючи на самого Морреля; його допитливий погляд намагався просягнути у самісіньке серце цього чоловіка, що зважився прохати за іншого, хоча він не міг не знати, що сам потребує поблажливості.

Моррель зашарівся, тому що сумління його було не зовсім чисте в тому, що стосувалося політичних переконань, та ще й таємниці, яку довірив йому Дантес про побачення з маршалом і про ті слова, що сказав йому імператор, бентежила його. Проте він зі щирим співчуттям сказав:

– Благаю вас, пане де Вільфоре, будьте справедливі, які ви й маєте бути, і добрі, які ви завжди буваєте, і хутчій поверніть нам сердешного Дантеса!

У цьому «поверніть нам» вухові помічника королівського прокурора вчулася революційна нотка.

«Еге! – подумав він собі. – Поверніть нам... Та чи не належить цей Дантес до якоїсь секти карбонаріїв, якщо його покровитель так необережно говорить у множині? Пам'ятаю, комісар сказав, що його взяли у корчмі, та ще й у людному товаристві – це, певне, якась таємна ложа...»

Уголос він сказав:

– Ви можете не турбуватися, добродію, і ви не дарма просите справедливості, якщо звинувачуваний не винен; якщо ж, навпаки, він винен, ми

живемо тяжкої пори, і безкарність може послужити згубним прикладом. Тож я муситиму виконати мій обов'язок.

Він уклонився з крижаною поштивістю і велично увійшов до свого дому, що прилягав до будинку суду, а бідолашний судновласник, наче закам'янівши, так і лишився стояти на вулиці.

У передпокої було повнісінько жандармів і поліцаїв; поміж ними, оточений палючими від ненависті поглядами, спокійно і непорушно стояв арештант.

Проходячи передпокоєм, Вільфор скося глянув на Дантеса і, узявши з рук поліцає жмут паперів, зник за дверми, кинувши мимохідь:

– Запровадьте арештанта.

Хоч як побіжно зиркнув Вільфор на арештанта, він усе ж таки встиг скласти собі думку про чоловіка, якого йому треба було допитати. Він прочитав розум на його широкому і відкритому чолі, мужність у його впертому погляді й насуплених бровах і прямодушність у його повних, трохи розтулених устах, за якими блищали два ряди зубів, білих, мов слонова кістка.

Перше враження було сприятливе для Дантеса; та Вільфорові часто казали, що політична мудрість велить не улягати першому пориву, бо це завжди голос серця; і він застосував це правило до першого враження, забувши про різницю поміж враженням і поривом.

Він погамував добрі почуття, що намагалися промкнутися в його серце, щоб звідти заволодіти його розумом, прибрав перед люстром урочистого вигляду і вмовився, похмурий і грізний, за своїм письмовим столом.

За хвилю увійшов Дантес.

Він був так само блідий, та спокійний і привітний; із невимушеною поштивістю він уклонився своєму судді, потім пошукав очима стільця, наче перебував у вітальні судновласника Морреля.

І лише тоді зустрів він тьмяний погляд Вільфора – погляд, що притаманний усім охоронцям правосуддя, які не хочуть, щоб хтось читав їхні думки, тож обертають свої очі матовим склом. Цей погляд дав на здогад Дантесові, що він стоїть перед судом.

– Хто ви і яке ваше ім'я? – запитав Вільфор, порпаючись у паперах, які дали йому в передпокої; за годину справа вже встигла вирости в досить грубеньку теку; так швидко виразка шпигунства роз'їдає нещасне тіло, що зветься звинувачуваням.

– Мене звати Едмон Дантес, – рівним і дзвінким голосом відказав юнак, – я помічник капітана на кораблі «Фараон», що належить компанії «Моррель і син».

– Скільки вам років? – знову запитав Вільфор.

– Дев'ятнадцять, – відказав Дантес.

– Що ви робили, коли вас заарештували?

– Я святкував із друзями мої заручини, – відказав Дантес, голос його затремтів, такий болісний був контраст поміж тим радісним святом і похмурою церемонією, яка відбувалася цієї хвили, поміж похмурим обличчям Вільфора і променистим личком Мерседес.

– Святкували ваші заручини? – несамохіть здригнувшись, перепитав помічник прокурора.

– Так, я беру шлюб із дівчиною, яку кохаю вже три роки.

Успереч своїй звичній безпристрасності, Вільфор був усе ж таки вражений таким збігом, і схвильований голос юнака збудив співчутливий відгук у його душі, адже й він кохав свою наречену, теж був щасливий, і ось його радості завадили, для того щоб він зруйнував щастя чоловіка, що, як і він сам, був близький до неземної втіхи. «Таке філософське порівняння, – подумалося йому, – буде мати великий успіх у вітальні маркіза де Сен-Мерана», тож поки Дантес очікував подальших запитань, він почав обирати подумки антители, з яких промовці будують блискучі фрази, розраховані на аплодисменти, фрази, які часом вважають за справжню красномовність.

Склавши подумки вишукану промову, Вільфор усміхнувся і сказав:

– Продовжуйте.

– Що продовжувати?

– Розкажіть усе правосуддю.

– Нехай правосуддя скаже мені, що воно бажає почути, і я скажу йому все, що знаю. Тільки, – докинув він, усміхнувшись, – попереджую, що знаю я мало.

– Ви служили в узурпатора?

– Мене повинні були зарахувати на флот, коли він зазнав поразки.

– Кажуть, ви маєте скрайні політичні переконання... – сказав Вільфор, якому ніхто нічого такого не казав, та він вирішив про всяк випадок запропонувати це запитання у вигляді звинувачення.

– Мої політичні переконання!.. Ох, мені соромно зізнатися, але у мене ніколи не було того, що називається переконаннями, мені лише дев'ятнадцять років, як я вже мав честь доповісти вам; я нічого не знаю, ніякого значного становища я посісти не можу; усім, що я є і чим я стану, якщо мені дадуть місце, про яке я мрію, я буду зобов'язаний лише панові Моррелю. Тож мої всі переконання, та й то не політичні, а приватні, зводяться до трьох почуттів: я люблю свого батька, поважаю пана Морреля і обожнюю Мерседес. Ось, милостивий пане, усе, що можу я сповістити правосуддю; як бачите, цікавого тут для нього небагато.

Поки Дантес промовляв, Вільфор дивився на його чесне, відкрите лице і несамохіть згадував слова Рене, яка, не знаючи звинувачуваного, просила поблажливості до нього. Звикнувши мати діло зі злочинами і злочинцями, помічник прокурора в кожному слові Дантеса бачив новий доказ його невинності. Справді, цей юнак, майже хлопчина, простодушний, щирий, промовистий тією красномовністю серця, що ніколи не вдається, коли її шукаєш, переповнений любов'ю до всього, тому що був щасливий, а щастя і найлютіших обертає добрими, – навіть на суддю виливав ту ніжність і доброту, що наповнювали його ество. Вільфор був із ним суворий і шорсткий, а в Едмона ув очах, у голосі, у порухах не було нічого, окрім приязні й зичливості до того, хто його допитував.

«Йй-богу, – подумав собі Вільфор, – ось гарний юнак, і, сподіваюся, мені неважко буде догодити Рене, виконавши перше її прохання; цим я заслужу щирий потиск руки при всіх, а десь у куточку, потайці – ніжний поцілунок».

Від цієї солодкої надії Вільфорове обличчя пояснило, тож коли, отямившись від своїх думок, він перевів погляд на Дантеса, той, що стежив за всіма змінами його обличчя, теж усміхнувся.

— У вас є вороги? — запитав Вільфор.

— Вороги? — перепитав Дантес. — Слава Богу, я ще так мало означаю, що не встиг нажити їх. Може, я трохи запальний, та я завжди намагався гамувати себе у стосунках із підлеглими. У мене під орудою душ із десять чи дванадцять матросів. Запитайте їх, ваша милість, і вони вам скажуть, що люблять і поважають мене не як батька, — я ще замолодий для цього, — а як старшого брата.

— Якщо у вас нема ворогів, то, може, є заздрісники. Вам лише дев'ятнадцять років, а вас призначили капітаном, це велика посада у вашому званні; ви берете шлюб із гарною дівчиною, а це рідкісне щастя у всіх званнях світу. Ось дві причини, щоб мати заздрісників.

— Так, ви маєте рацію. Певне, ви ліпше, ніж я, знаєте людей, а може, воно й так. Та якщо ці заздрісники з-поміж моїх друзів, то я волію їх не знати, щоб не довелось мені їх ненавидіти.

— Це хибна думка. Завжди треба, наскільки це можна, ясно бачити оточення. І, якщо по правді, ви мені здаєтеся таким гідним юнаком, що задля вас я зважусь відступити від звичних правил і допомогти вам відкрити істину... Ось виказ, який завдає вам звинувачення. Упізнаєте почерк?

Вільфор дістав із кишені листа і простягнув його Дантесові. Той глянув, прочитав, насупився і мовив:

— Ні, я не знаю цієї руки; почерк спотворений, але досить твердий. Принаймні це писала вміла рука. Я дуже щасливий, — докинув він, дивлячись на Вільфора із вдячністю, — що маю справу з такою людиною, як ви, тому що справді цей заздрісник справжній ворог!

І в очах його сяйнула така блискавка, що Вільфор утямив, скільки душевної сили криється під його смиренною зовнішністю.

— А тепер, — сказав Вільфор, — скажіть мені відверто, не як звинувачуваний судді, а як людина, що потрапила в халепу, відповідає чоловікові, що співчуває їй: чи є правда в цьому безіменному доносі?

І Вільфор з огидою кинув на стіл листа, якого повернув йому Дантес.

— Усе правда, та водночас жодного слова правди; а ось щира правда, клянусь честю моряка, клянусь моїм коханням до Мерседес, клянусь життям мого батька!

— Кажіть! — звелів Вільфор.

І докинув подумки: «Якби Рене могла мене бачити, сподіваюся, вона була б задоволена мною й не називала б мене катом».

— Так ось: коли ми вийшли з Неаполя, капітан Леклер занедужав на мозкову лихоманку; на кораблі не було лікаря, а він не хотів приставати до берега, бо дуже квапився на острів Ельба, тож стан його настільки погіршав, що третього дня, відчувши наближення смерті, він погукав мене до себе.

«Дантесе, — сказав він, — поклянись мені честю, що виконаєте доручення, яке я вам дам; справа надзвичайно важлива».

«Клянусь, капітане», — сказав я.

«Оскільки після моєї смерті командування переходить до вас, як помічника капітана, ви візьмете на себе оруду, звернете до острова Ельба, зупинитесь в Порто-Феррайо, підете до маршала й віддасте йому цього листа; може, там вам дадуть іншого листа чи ще якийсь доручення. Це доручення мав отримати я; ви, Дантесе, виконаєте його замість мене, і вся заслуга буде ваша».

«Виконаю, капітане, та, може, до маршала добитися буде не так просто?»
«Ось перстень, якого ви попросите йому передати, – сказав капітан, – він усуне всі перешкоди».

І, сказавши це, він дав мені персня. За дві години він втратив тям, а наступного дня оддав Богу душу.

– Та й що ж ви вчинили?

– Те, що й мусив учинити, те, що будь-хто інший учинив би на моєму місці. Прохання людини при смерті завжди священне; та в нас, моряків, прохання начальника – наказ, якого не можна не виконати. Отож, я взяв курс на Ельбу і прибув туди наступного дня; я всіх лишив на борту і сам зійшов на берег. Як я і сподівався, мене не хотіли допустити до маршала; та я послав йому персня, який мав послужити умовним знаком, і переді мною відчинилися всі двері. Маршал прийняв мене, розпитав про смерть сердешного Леклера і, як той і казав, дав мені листа, звелівши особисто доправити його до Парижа. Я пообіцяв це зробити, бо це належало до виконання останньої волі мого капітана. Прибувши сюди, я уладнав усі справи на судні й побіг до моєї нареченої, що здалася мені ще вродливішою і чарівнішою, ніж завжди. Завдяки панові Моррелю ми владнали всі церковні формальності; і ось, як я вже казав вам, я сидів за обідом, готувався за годину взяти шлюб і гадав уже завтра їхати до Парижа, аж за цим виказом, який ви, здається, тепер так само зневажаєте, як і я, мене заарештували.

– Так, так, – мовив Вільфор, – усе це здається мені правдою, і якщо ви й винні в чомусь, то лише в необережності, та й необережність ваша виправдовується наказами капітана. Віддайте нам листа, якого ви взяли на острові Ельба, дайте чесне слово, що з'явитесь на першу вимогу, і повертайтеся до ваших друзів.

– То я вільний! – вигукнув Дантес, не тямлячись на радощах.

– Так, тільки віддайте мені листа.

– Він має бути у вас, його забрали в мене разом з іншими вашими паперами, і я впізнаю декотрі у цій пацці.

– Зачекайте, – сказав Вільфор Дантесові, коли той узявся було за капелюха і рукавички, – зачекайте! Кому адресовано листа?

– Панові Нуартъе, вулиця Кок-Ерон, у Парижі.

Якби грім упав на Вільфора, то не вразив би його таким швидким і раптовим ударом; він повалився у фотель, із якого підвівся, щоб узяти жмут паперів, що їх загарбали в Дантеса, і, гарячково понишпоривши в них, дістав фатального листа й утупився в нього поглядом, у якому було повно невимовного жаху.

– Панові Нуартъе, вулиця Кок-Ерон, номер тринадцять... – прошепотів він, ще дужче збліднувши.

– Достоту так, – відказав приголомшений Дантес. – Хіба ви його знаєте?

– Ні, – хутко відтяв Вільфор, – вірний королівський слуга не водиться зі змовниками.

– То йдеться про змову, еге? – запитав Дантес, який, після того як уже вважав себе вільним, побачив, що справа обертається іншим боком. – Принаймні я сказав вам, що нічого не знаю про зміст цього листа.

– Авжеж, – глухо мовив Вільфор, – та ви знаєте ім'я того, кому він адресований!

– Щоб віддати листа особисто йому, я мусив знати те ім'я.
– І ви нікому його не показували? – запитав Вільфор, читаючи листа і дедалі дужче бліднучи.

– Нікому, клянуся честю!

– Ніхто не знає, що ви везли листа з острова Ельба до пана Нуартъє?

– Ніхто, крім того, хто вручив його мені.

– І це ще багато, занадто багато! – прошепотів Вільфор.

Що далі він читав, то дужче насуплювалося його лице; вуста його зблідли, руки, затряслися, очі спалахнули, і це збудило в Дантесові найгірші передчуття.

– Що з вами, пане? – зважився запитати Дантес.

Вільфор не відповів, потім звів бліде, перехняблене обличчя і ще раз перечитав листа.

– І ви запевняєте, що нічого не знали про зміст цього послання? – поспитався Вільфор.

– Повторюю і клянуся честю, що не знаю нічого! Але що з вами? Вам не добре? Може, мені подзвонити? Погукати когось?

– Ні, – хутко підводячись, відтяв Вільфор, – стійте на місці й мовчіть; тут я орудую, а не ви.

– Перепрошую, – ображено сказав Дантес, – я лише хотів допомогти.

– Нічого мені не треба. На хвилю недобре зробилося, та й годі. Думайте про себе, а не про мене. Відповідайте!

Дантес чекав на запитання, та марно; Вільфор упав у фотель, кволюю до лонею витер піт із лоба і втретє заходився перечитувати листа.

«Якщо він знає, що тут написано, і якщо колись дізнається, що Нуартъє – батько Вільфора, то я пропав, пропав безповоротно!».

І він вряди-годи поглядав на Едмона, наче його погляди могли промкнутися крізь невидимий мур, який оточував у серці таїну, про яку мовчать вуста.

– Нема чого й думати! – вигукнув він раптом.

– Заради Бога, – сказав сердешний юнак, – якщо ви сумніваєтеся в мені, якщо підозрюєте мене, то допитуйте. Я ладен відповідати вам.

Вільфор звів дух і голосом, якому постарався надати певності, сказав:

– Унаслідок ваших свідчень на вас лягають найтяжчі звинувачення, тож я не владний відразу ж відпустити вас, як сподівався. Перш аніж зважитися на такий крок, я мушу зв'язатися зі слідчим. А поки що ви бачили, як я поставився до вас.

– О так, і я дякую вам! – вигукнув Дантес, – ви повелися зі мною не як суддя, а як друг.

– Так отож, я затримаю вас ще на якусь часину, сподіваюся, ненадовго, головний доказ проти вас – це лист, і ви бачите...

Вільфор підійшов до коминка, кинув листа у полум'я і зачекав, аж він згорить.

– Як бачите, – сказав він, – я знищив його.

– Ви більше, ніж правосуддя, – вигукнув Дантес, – ви саме милосердя!

– Але вислухайте мене, – провадив Вільфор. – Після такого вчинку ви, звісно ж, розумієте, що можете довіритися мені.

– Наказуйте, я виконаю ваші веління.

– Ні, – сказав Вільфор, підходячи до Дантеса, – ні, я не збираюся вам наказувати; я хочу тільки дати вам пораду, розумієте?

– Кажіть, я виконаю вашу пораду, як наказ.

– Я залишу вас тут, у будинку суду, до вечора. Може, хтось інший буде вас допитувати. Кажіть усе, що ви мені розповідали, та ні слова про листа!

– Обіцяю, пане.

Тепер Вільфор неначе умовляв, а звинувачуваний заспокоював суддю.

– Ви розумієте, – провадив Вільфор, зиркаючи скоса на попіл, що ще зберігав форму листа, – тепер листа знищено. Лише ви та я знаємо, що він існував; його вам не пред'являть; якщо вам будуть казати про нього, заперечуйте, сміливо заперечуйте, і ви врятовані.

– Я заперечуватиму, не сумнівайтесь, – відказав Дантес.

– Гаразд, – сказав Вільфор і сягнув по дзвоника; потім повагався трохи і запитав: – У вас був лише цей лист?

– Лише цей.

– Присягніться!

Дантес звів руку.

– Присягаюся! – виголосив він.

Вільфор подзвонив.

Увійшов поліційний комісар.

Вільфор щось прошепотів йому на вухо, і комісар кивнув.

– Ідіть із комісаром, – сказав Вільфор Дантесові.

Дантес уклонився, ще раз вдячно зиркнув на Вільфора і вийшов.

Тільки двері зачинилися, як сили покинули Вільфора, і він майже безтямно повалився у фотель.

За хвилину він прошепотів:

– Боже мій! Від чого деколи залежить життя і щастя! Якби в Марселі перебував королівський прокурор, якби замість мене викликали слідчого, я пропав би... І цей лист, цей клятий лист призвів би мене до загибелі! Ох, тату, тату! Невже ти завжди будеш заважати моему частю на землі? Невже я мушу вічно боротися з твоїм минулим?

Та його раптом наче осяяло: на викривлених вустах з'явилася усмішка, а його блудний погляд неначе зупинився на якійсь думці.

– Так, так, – вигукнув він, – цей лист, що мав погубити мене, може стати джерелом мого щастя. Що ж, Вільфоре, до діла!

І, упевнившись, що звинуваченого вже немає в передпокої, помічник королівського прокурора теж вийшов і швидкою ходою попрямував до кам'яниці своєї нареченої.

VIII. ЗАМОК ІФ

Вийшовши до передпокою, поліційний комісар зробив знак двом жандармам.

Один став по праву руку Дантеса, другий – по ліву. Відчинилися двері, що виходили в будинок суду, і заарештованого попровадили одним із тих

довгих і похмурих коридорів, де трепет охоплює навіть тих, у кого немає жодних причин тремтіти.

Як ото помешкання Вільфора прилягало до будинку суду, так і сама судова споруда прилягала до в'язниці, похмурої споруди, на яку з цікавістю дивиться всіма своїми зяючими отворами Аккульська дзвіниця, що височіє перед нею.

Зробивши декілька поворотів коридором, Дантес угледів двері з ґратчастим віконцем. Комісар ударив тричі залізним молотком, і Дантесові здалося, ніби молоток гатить по його серцю. Двері відчинилися, і жандарми легенько пхнули арештанта у спину, бо він ще й досі стояв розгублений.

Дантес переступив через поріг, і двері з гуркотом зачинилися за ним. Він дихав уже іншим повітрям, тяжким і затхлим, він був у в'язниці.

Його запровадили до камери, досить охайної, та з тяжкими засувами і ґратами на вікнах. Вигляд нового помешкання не викликав у нього особливого страху; та й слова, які сказав йому помічник королівського прокурора з таким співчуттям, лунали у його вухах обнадійливим рішенням.

Була четверта пополудні, коли Дантеса замкнули у камері. Усе це відбувалося, як ми вже й казали, першого березня, тож арештанта незабаром опинився у п'їтмі.

Відразу ж слух його загострився удвічі. Від щонайменшого шереху, що долинав до нього, він схоплювався і кидався до дверей, гадаючи, що по нього йдуть, щоб повернути йому волю; та гамір зникав у іншому напрямку, і Дантес знову опускався на ослін.

Аж годині о десятій вечора, коли Дантес почав було вже губити надію, почувся новий гамір, який цього разу наближався до його камери. Потім у коридорі пролунали кроки і зупинилися коло дверей; ключ обернувся в замку, засуви загарчали, і грубі дубові двері розчахнулися, упустивши до камери сліпуче світло двох смолоскипів.

У тому світлі Дантес побачив, як зблиснули рушніці й палаші чотирьох жандармів.

— Ви по мене? — запитав Дантес.

— Так, — відказав хтось із жандармів.

— За наказом помічника королівського прокурора?

— Авжеж.

— Гаразд, — сказав Дантес, — я готовий іти з вами.

Певність, що по нього прийшли від імені де Вільфора, розвіяла всі острахи сердешного хлопця; спокійно й невимушено він вийшов і сам зайняв місце поміж тими жандармами.

Коло дверей в'язниці стояв ридван; на передку сидів кучер, поруч із кучером — пристав.

— Це ридван для мене? — поспитав Дантес.

— Так, — відказав один із жандармів, — сідайте.

Дантес хотів було заперечити, та дверцята відчинилися, і його запхали до ридвана. Він не міг, та й не хотів опиратися, за однісіньку мить він опинився на задньому сидінні, поміж двома жандармами; ще двоє сіли навпроти, і тяжкий ридван зі зловісним гуркотом покотився бруківкою.

В'язень зиркнув на вікна; на них були залізні ґрати. Він тільки змінив в'язницю; нова в'язниця була на колесах і котилася до невідомої мети. Крізь густі перекладки, поміж якими ледь можна було просунути руку, Дантес усе ж таки розгледів, що його повезли вулицею Кессрі, а потім вулицями Сен-Лоран і Тараміс, а далі спустилися до набережної.

Трохи згодом крізь ґрати і крізь огорожу пам'ятника, повз який вони їхали, він угледів вогні портової управи.

Ридван зупинився, пристав зліз із передка і підійшов до кордегардії*; звідти вийшли з десяток вояків і стали у дві лави. Рушниці їхні блищали у світлі ліхтарів, що світилися на набережній. «Невже все це заради мене?» – подумав собі Едмон.

Відімкнувши дверцята ключем, пристав мовчки відповів на те запитання, бо Дантес побачив вузький прохід від ридвана до набережної.

Два жандарми, що сиділи на передньому сидінні, вийшли з ридвана перші, за ними вийшов він, а за ними і решта двоє, що сиділи обабіч нього. Усі попрямували до човна, якого митний службовець тримав за ланцюг. Вояки дивилися на Дантеса з тупою допитливістю. Його відразу ж посадили до стерна, поміж чотирма жандармами, а пристав уместився на носі.

Потужний поштовх відокремив човна від берега; чотири веслярі захопилися хутко гребти у напрямку Пілона. Із човна гукнули, і ланцюг, що перекривав вхід до порту, опустився, і Дантес опинився в так званому Фріулі, тобто поза межами порту.

Першим відчуттям арештанта, коли він вибрався на свіже повітря, була вітха. Повітря – це майже воля. Він на повні груди вдихав живодайний вітер, що ніс на своїх крилах таємничі пахощі ночі й моря.

Проте незабаром він гірко зітхнув: човен пропливав повз «Резерв», де він такий був щасливий ще вранці, за хвилину до арешту; крізь яскраво освітлені вікна до нього долинали веселі звуки танців.

Дантес згорнув руки, звів очі до неба і почав молитися.

Човен плив далі; він поминув Мертву Голову, порівнявся з бухтою Фаро і почав огинати батарею; Дантес нічогосінько не тямив.

– Куди мене оце везуть? – запитав він одного з жандармів.

– Зараз дізнаєтеся.

– Але ж...

– Нам заборонили розмовляти з вами.

Дантес був наполовину вояк; розпитувати жандармів, яким заборонили відповідати, видалося йому безглуздом, то він замовк.

І тоді найхимерніші гадки зароїлися в його голові; у хисткому човні не можна було далеко заїхати, довкола не було жодного корабля на якорі; він подумав собі, що його довезуть до віддаленої місцини на березі й там скажуть, що він вільний. Його не зв'язали, не закували в кайдани; усе це здавалося йому доброю прикметою; та й хіба не сказав йому помічник прокурора, такий добрий і лагідний, що як він не промовить фатального імені Нуартє, то йому нема чого боятися? Адже на його очах Вільфор спалив небезпечного листа, єдиний доказ, який був проти нього.

* Кордегардія – приміщення для військової варти. – Прим. ред.

Він мовчки чекав, чим усе воно скінчиться, намагаючись досвідченим оком моряка, що звикло оцінювати відстань у п'ятмі, роздивитися довкруги.

Острів Ратонно, де горів маяк, лишився праворуч, і човен, тримаючись близько біля берега, підплив до Каталянської бухти. Погляд арештанта став ще пильніший: тут була Мерседес, і йому щохвилини здавалося, що на темному березі вимальовується невиразний жіночий силует.

І як це не підказало передчуття Мерседес, що її коханий за триста кроків од неї?

У всіх Каталянах світилося лише в одному вікні. Придивившись, Дантес упевнився, що то кімната його нареченої. Лише Мерседес не спала в усьому селі. Якби він гучно заволав, голос його долинув би до її слуху. Облудний сором утримав його. Що сказали б жандарми, якби він заходився репетувати, мов несамовитий? Тож він не розтулив рота і проплив мимо, не відриваючи очей від того вогника.

Тим часом човен плів уперед; та арештанта не думав про нього, він думав про Мерседес. Як ось освітлене вікно сховалося за виступом бе-скада.

Дантес обернувся і побачив, що човен віддаляється від берега.

Поки він поринув у думи, весла замінили вітрилами, і човен ішов за вітром.

Хоча Дантесові не хотілося знову розпитувати жандарма, проте він присунувся до нього і, взявши його за руку, сказав:

— Друзі мої! Іменем совісті вашої й вашим вояцьким званням закликаю: змилюйтеся і дайте мені відповідь. Я капітан Дантес, добрий і чесний француз, хоч мене і звинувачують у якійсь зраді. Куди ви мене провадите? Скажіть, я даю вам чесне слово моряка, що виконаю свій обов'язок і скорюся долі.

Жандарм почухав потилицю і зиркнув на свого товариша. Той кивнув, що мало означати: «Тепер уже, здається, можна сказати», і жандарм обернувся до Дантеса.

— Ви уродилися в Марселі, ви моряк — і ви ще й питаєте, куди ми прямуємо?

— Авжеж, честю запевняю, що не знаю.

— І не здогадуєтеся?

— Ні.

— Не може бути.

— Клянуся всім святим на світі! Скажіть, заради Бога!

— А наказ?

— Наказ не забороняє вам сказати те, що я все одно дізнаюся за десять хвилин, за півгодини чи, може, за годину. Ви лише позбавите мене цілої вічності сумнівів. Прошу вас, як друга. Погляньте, я не збираюся ні чинити опору, ні тікати. Та це й неможливо. Куди ми прямуємо?

— Або ви осліпли, або ж ніколи не виходили з марсельського порту, бо ви не можете вгадати, куди вас доправлять.

— Не можу.

— То киньте оком довкруги.

Дантес підвівся, глянув у той бік, куди прямував човен, і вгледів сажнів за сто перед собою прямовисну темну гору, де височів похмурий замок Іф.

Цей химерний вигляд, ця в'язниця, що викликає такий безмежний жах, ця фортеця, що вже триста літ живить Марсель своїми страшенними легендами, поставши раптово перед Дантесом, що й не думав про неї, справила на нього такий самий вплив, як ото шибениця справляє на засудженого до кари на горло.

— Боже мій! — вигукнув він. — Замок Іф? Навіщо ми туди пливемо?

Жандарм посміхнувся.

— Але ж не можуть мене запроторити туди! — казав Дантес. — Замок Іф — державна в'язниця, що призначена лише для важливих політичних злочинців. Я ніякого злочину не вкоїв. Хіба в замку Іф є якісь слідчі, якісь судді?

— Як я знаю, — відказав жандарм, — там є лише комендант, тюремники, слідчі, гарнізон та грубі мури. Годі, годі, вже, чоловіче, не вдавайте із себе здивованого, а то я, їй-богу, подумаю, що ви платите кпинами за мою доброту.

Дантес так стиснув руку жандарма, що мало не переламав її.

— То ви кажете, що мене везуть до замку Іф і там покинуть?

— Напевно, — сказав жандарм, — принаймні, нема чого так тиснути мені руку.

— Без будь-якого слідства? Без будь-яких формальностей?

— Усі формальності вже виконали, слідство скінчилося.

— І це попри обіцяння пана де Вільфора?

— Не знаю, що вам пообіцяв пан де Вільфор, — сказав жандарм, — знаю тільки, що ми пливемо до замку Іф. Ого! Що це ви робите? До мене, хлопці! Тримайте його!

Блискавичним порухом, що все ж таки не пройшов повз досвідчене око жандарма, Дантес хотів було кинутись у море, та чотири дужі руки згребли його тієї миті, коли тіло його відокремилось від днища.

Він повалився в човен, волаючи з люті.

— Еге, хлопче! — сказав жандарм, впираючись йому коліном у груди. — Отаке твоє чесне слово моряка! Не можна вірити тишкові! А тепер, любий мій, тільки ворухнися, і я всаджу тобі кулю в лоба! Я порушив перший пункт наказу, та не турбуйся, другий виконаю старанно!

І він справді притулив дуло своєї рушниці до Дантесової скроні. Спершу Дантес хотів зробити фатальний порух і скінчити з нежданим лихом, що спіткало його і згребло у свої пазурі. Та саме тому, що халепа ця була така несподівана, Дантес подумав собі, що вона не може тривати довго; далі він згадав обіцяння Вільфора; та й, слід зізнатися, смерть на дні човна від руки жандарма здалася йому гидкою і жалюгідною.

Він опустився на дошки і в безсилій люті вчепився зубами у свою руку.

Човен хитнувся від дужого поштовху. Хтось із веслярів плигнув на стрімчак, об який легке суденце вдарилося носом, зарипіла линва, розмотуючись із корби, і Дантес утямив, що вони причалюють.

Жандарми, що тримали його за руки й за комір, змусили його підвестися, вийти на берег і потягнули його до східців, що провадили до кріпосних воріт; іззаду йшов пристав, озброєний рушницею з багнетом.

Утім, Дантес і не думав про марний опір. Його млявість впливала не з протидії, а з апатії. У нього паморочилася голова, і він заточувався, мов п'яний. Він знову побачив дві лави вояків, що вишикувалися на крутому узгір'ї, відчув, що східці змушують його піднімати ноги, помітив, що увійшов до брами і брама ця зачинилася за ним, та все це відбувалося з ним несвідомо, наче крізь імлу, де він нічого не міг розгледіти. Він навіть не бачив моря, що є такою мукою для в'язнів, адже вони дивляться на його простір і з жахом усвідомлюють, що безсилі подолати його.

Під час короткої зупинки Дантес трохи оговтався і роззирнувся довкруги.

Він стояв у чотирикутному двориську, поміж чотирма високими мурами; чутно було монотонну ходу вартових, і щоразу, коли вони проходили повз два-три освітлені вікна, рушниці їхні зблискували.

Вони простояли хвилин із десять. Знаючи, що Дантесові вже не втекти, жандарми відпустили його. Певне, чекали наказів; врешті надійшла і пора наказу.

— Де арештант?

— Тут, — відказали жандарми.

— Нехай іде за мною, я запроваджу його до камери.

— Гайда! — сказали жандарми, підштовхуючи Дантеса.

Він подався за провідником, який справді привів його до напівпідземної камери; із голих і вогких мурів, здавалося, просякали сльози. Поставлений на ослоні каганець, що його гніт плавав у якомусь смердючому смальці, осявав обшарпані стіни цього страшного помешкання і провідника; то був убого вбраний чолов'яга із грубим лицем, — либонь, із найнижчих служників тієї в'язниці.

— Оце вам камера на цю ніч, — сказав він. — Тепер уже пізно, і пан комендант уклався спочивати. Завтра, коли він устане і прочитає розпорядження, що їх прислали щодо вас, то призначить вам іншу. А ось поки що вам хліб; тут, у кварти, вода, там, у кутку, солома. Це все, чого може побажати арештант. На добраніч.

І перш аніж Дантес устиг відповісти йому, перш аніж він помітив, куди тюремник поклав хліб, перш аніж поглянув, де стоїть кварта з водою, перш ніж обернувся до того закутка, де лежала солома, — його майбутня постіль, — тюремник узяв каганця і, зачинивши двері, позбавив арештанта й того тьмяного світла, яке показало йому, наче у блиску зірниць, вогкі стіни його в'язниці.

Він лишився сам, у безгомінні та пільмі, німий, похмурий, мов склепіння підземелля, що його мертвотний холод він відчував на своєму розпеченому чолі.

Коли перші промені сонця ледь осяяли ту діру, тюремник повернувся з наказом залишити арештанта тут. Дантес стояв на тому ж таки місці.

Здавалося, залізна рука пришпилила його там, де він зупинився напередодні; лише очі його набрякли від невимпланих сліз. Він не рухався і дивився в діл.

Цілу ніч збув він навстоячки і навіть на мить не стулив очей.

Тюремник підійшов до нього, обійшов довкруги, та Дантес його наче й не бачив.

Він торкнув його за плече. Дантес здригнувся і похитав головою.

— Ви не спали? — запитав тюремник.

— Не знаю, — відказав Дантес.

Тюремник здивовано глянув на нього.

— Ви не голодні? — провадив він.

— Не знаю, — відказав Дантес.

— Вам нічого не треба?

— Я хочу бачити коменданта.

Тюремник стенив плечима і вийшов.

Дантес провів його поглядом, простягнув руки до прохилених дверей, та вони зачинилися.

І тоді гучні ридання вирвалися з його грудей. Накопичені сльози ринули потоком. Він упав навколішки, притулився чолом до підлоги і довго молився, згадуючи подумки все своє життя і питаючи себе, який же злочин він укоїв у своєму такому ще юному житті, щоб заробити таку жорстоку покару.

Так минув день. Дантес насилу проковтнув кілька кусників хліба й випив декілька ковтків води. Він то сидів, поринувши в думки, то кружляв під мурами, наче дикий звір у залізній клітці.

Одна думка особливо кидала його в шал: під час переїзду, коли він, не знаючи, куди його везуть, сидів так спокійно і безпечно, він міг би десять разів кинутись у воду і, майстерно уміючи плавати і пірнати, як ніхто інший у Марселі, міг би щезнути у воді, обманути варту, добитися до берега, утекти, сховатися в якійсь пустельній бухті, дочекатися генуезького чи каталонського судна, перебратися до Італії чи Іспанії і звідти написати Мерседес, щоб вона приїхала до нього. Про своє харчування він не турбувався: хоч до якої країни закинула б його доля, добрих моряків скрізь обмаль; він розмовляв італійською, як тосканець, а іспанською, як щирий син Кастилії. Він жив би вільний і щасливий, із Мерседес, із батьком, бо виписав би й батька туди. А замість цього він арештант, замкнений у фортеці Іф, у цій в'язниці, звідки немає повернення, і не знає, що сталося з батьком, що сталося з Мерседес; і все через те, що він повірив Вільфоровому слову. Було від чого зсунутися з глузду, і Дантес несамо вито качався на свіжій соломі, яку приніс тюремник.

Другого дня о тій самій порі з'явився наглядчач.

— То що, — поспитався він, — порозумнішали трохи?

Дантес не відповів.

— Та годі вже нам сумувати! Скажіть, що вам хотілося б. Кажіть-бо!

— Я хочу побачити коменданта.

— Я вже сказав вам, що це неможливо, — з досадою відказав тюремник.

— Чому неможливо?

— Бо за в'язничним статутом арештантам заборонено до нього звертатися.

— А що ж тут дозволяється? — запитав Дантес.

– Трохи ліпша їжа – за гроші, прогулянки, часом книжки.

– Книжки мені не потрібні; гуляти я не хочу, а їжею я задоволений. Я хочу лише одного – побачити коменданта.

– Якщо ви будете чіплятися до мене з таким проханням, я перестану приносити вам їжу.

– То й що? – відтяв Дантес. – Якщо ти перестанеш носити мені їжу, я помру від голоду, та й годі!

Вираз, із яким Дантес промовив ті слова, показав наглядачеві, що його в'язень радий був би померти; а оскільки кожен арештант приносить тюремникові десять су прибутку щодня, то Дантесів наглядач відразу ж полічив збитки від його смерті і вже лагідніше мовив:

– Послухайте, усе те, про що ви прохаєте, неможливе, то й не просіть більше; не було ще такого, щоб комендант на прохання арештанта прийшов до нього в камеру; поведіться сумирно, то вам дозволять гуляти, а на прогулянці, може, ви якось зустрінете коменданта. Тоді й звернете до нього, і якщо він захоче розмовляти з вами, то це вже його діло.

– А довго доведеться мені чекати цієї зустрічі?

– Хтозна, – сказав тюремник. – Місяць, три місяці, півроку, може, й рік.

– Це надто довго, – урвав його Дантес, – я хочу бачити його негайно!

– Не затиняйтеся на одному бажанні, яке неможливо виконати, а то за два тижні ви здурієте.

– Ти так гадаєш? – запитав Дантес.

– Авжеж, здурієте; божевілля завжди так розпочинається. У нас уже є такий випадок: тут до вас жив священик, який весь час пропонував коменданту мільйон за своє звільнення і на цьому зсунувся із глузду.

– А довго він тут не живе?

– Два роки.

– Його випустили на волю?

– Ні, посадили до холодної.

– Послухай, – сказав Дантес, – я не священик і не шаленець; може, я і зсунуся з глузду, та поки що, на жаль, я ще при здоровому глузді; я пропоную тобі інше.

– І що?

– Не буду пропонувати тобі мільйона, бо в мене його нема, та запропоную сто екю, якщо ти погодишся, коли поїдеш до Марселя, заглянути до Каталян і передати листа дівчині, яку звать Мерседес... навіть не листа, а два рядки.

– Якщо я передам ці два рядки і мене зловлять, я втрачу місце, де отримую тисячу ліврів щороку, не рахуючи прибутку і стола; самі бачите, я був би дурником, якби захотів ризикувати тисячею ліврів, щоб здобути триста.

– Гаразд! – сказав Дантес. – То слухай і добре затям собі: якщо ти не занесеш записки Мерседес чи принаймні не даси їй знати, що я тут, то я підстережу тебе за дверми і, коли ти ввійдеш, розтрощу тобі довбешку ослоном!

– А, то ви ще й погрожуєте! – вигукнув наглядач, задкуючи і готуючись боронитися. – Бачу, у вас у голові рейвах; священик теж почав було, як ви, і за три дні ви будете шаленіти, як і він; добре, що в замку Іф є холодні.

Дантес підняв осла на і крутонув ним над головою.

— Добре, добре, — сказав тюремник, — якщо ви вже так хочете, то я скажу комендантові.

— Так отож! — відказав Дантес, ставлячи ослона долі й сідаючи на ньому, із похнюпленою головою і блудним поглядом, наче він справді почав з'їжджати з глузду.

Наглядач вийшов і за декілька хвилин повернувся з чотирма вояками і капралом.

— За наказом коменданта, — сказав він. — переведіть в'язня на долішній поверх.

— До темниці, значить, — сказав капрал.

— До темниці; божевільні мають сидіти з божевільними.

Четверо вояків схопили Дантеса, який поринув у якийсь забуття і пішов з ними без будь-якого спротиву.

Вони спустилися на п'ятнадцять сходинок; відчинилися двері темної камери, в яку він увійшов, бурмочучи:

— Він правду каже, божевільні мають сидіти з божевільними.

Двері зачинилися, і Дантес пішов уперед, простягнувши руки, аж сягнув стіни; тоді він сів у кутку і довго сидів нерухомо, аж очі його, потроху звикнувши до пітьми, почали розрізняти речі.

Наглядач не помилився: Дантес був за крок від божевілля.

ІХ. ВЕЧІР ДНЯ ЗАРУЧИН

Вільфор, як ми вже казали, подався знову на вулицю Гран-Кур і, ввійшовши в дім пані де Сен-Меран, застав гостей уже не в ідальні, а у вітальні, за філіжанками кави. Рене чекала його з нетерпінням, яке поділяли й інші гості, тож його зустріли радісними вигуками.

— Ну, зарізяко, опоро держави, роялістський Бруте! — гукнув один із гостей. — Що сталося? Кажі!

— Чи не готується часом новий Терор? — запитав другий.

— Чи не виліз зі свого барлогу корсиканський людоджер? — поспитався третій.

— Маркізо, — сказав Вільфор, підходячи до своєї майбутньої тещі, — перепрошую, але я мушу прохати у вас дозволу піти... Маркізе, ви дозволите сказати вам декілька слів наодинці?

— То це і справді поважна справа? — запитала маркіза, побачивши похмуре Вільфорове лице.

— Дуже поважна, і я мушу на декілька днів покинути вас. Із цього ви можете судити, — докинув Вільфор, звертаючись до Рене, — наскільки це важливо.

— Ви йдете? — не приховуючи своєї прикrostі, вигукнула Рене,

— На жаль, це так, люба панно! — відказав Вільфор. — Це необхідно.

— А куди? — запитала маркіза.

— Це судова таємниця. Проте як у когось є доручення в Париж, то один мій приятель їде туди сьогодні, і він охоче візьме їх на себе.

Усі перезирилися.

– Ви хотіли поговорити зі мною? – запитав маркіз.
– Так, якщо ви дозволите, ходімо до вашого кабінету.
Маркіз узяв Вільфора під руку, і вони разом вийшли.
– Що сталося? – спитався маркіз, заходячи туди. – Кажіть-бо!
– Дещо дуже важливе, що потребує мого негайного від'їзду до Парижа.
А тепер, пане маркізе, перепрошую за нескромне і нетактовне запитання: у вас є державні облигації?
– У них увесь мій статок; на шістсот чи на сімсот тисяч франків.
– То продайте їх, пане маркізе, негайно продайте, а то на вас чекає руїна.
– Як можу я їх продати звідси?
– У вас є маклер у Парижі?
– Є.
– Дайте мені листа до нього: нехай продає, не гаючи ні хвилини: можливо, я навіть приїду запізно.
– А нехай йому! – вигукнув маркіз. – Не будемо гаяти часу!
Він сів за столом і написав своєму агентові розпорядження про продаж усіх облигацій за будь-якою ціною.
– Один лист є, – сказав Вільфор, старанно ховаючи його до гамана, – тепер мені потрібен ще один.
– До кого?
– До короля.
– До короля?
– Так.
– Але ж я не можу просто писати до його величності!
– Та я й не прошу листа у вас, а лише хочу, щоб ви попросили його у графа де Сальв'є. Щоб не гаяти часу, мені потрібен такий лист, із яким я міг би з'явитися просто до короля, поминувши всі формальності, пов'язані з отриманням аудієнції.
– А міністр юстиції? Він же має право ходити до Тюїльрі, і через нього ви будь-коли можете здобути доступ до короля.
– Авжеж, але нащо мені ділитися з іншими тією важливою новиною, яку я везу. Розумієте? Міністр юстиції, звісно ж, відсуне мене на задній план і вкраде мою заслугу. Скажу вам одне, пане маркізе, якщо я перший заявлюся до Тюїльрі, кар'єра моя забезпечена, бо я зроблю королю таку послугу, якої він ніколи не забуде.
– Якщо так, друже мій, то збирайтеся в мандрівку; я погукаю Сальв'є, і він напише листа, який буде вашою перепусткою.
– Гарзд, але не гайте часу, за чверть години я маю сидіти в поштовому ридвані.
– Звеліть зупинитися біля нашого дому.
– Ви, звісно, перепросите маркізу і панну де Сен-Меран, з якою я розлучаюся такої днини з превеликим жалем.
– Вони будуть чекати в моєму кабінеті, то ви попрощаєтеся з ними.
– Дуже дякую. То заготуйте листа.
Маркіз подзвонив.
Увійшов лакей.
– Запросіть сюди графа де Сальв'є... А ви йдіть, – сказав маркіз Вільфорові.

– Я зараз же повернуся назад.

І Вільфор квапливо вийшов; та у дверях він вирішив, що вигляд помічника королівського прокурора, що кудись стрімко простує, може збурити спокій цілого міста, тож він пішов своєю звичною поважною ходою.

Дійшовши до свого дому, він помітив у темряві якусь білу примару, що непорушно чекала на нього.

То була Мерседес, що, не здобувши звісток про Едмона, вирішила сама дізнатися, чому заарештували її нареченого.

Угледівши Вільфора, вона відійшла від муру і стала в нього на шляху.

Дантес казав Вільфору про його наречену, і Мерседес не потрібно було називатися себе, Вільфор і без цього впізнав її. Його вразила врода і шляхетна постава дівчини, і коли вона запитала про свого нареченого, то йому здалося, що звинувачуваний – він, а вона – суддя.

– Той, про кого ви кажете, тяжкий злочинець, – відказав Вільфор, – і я нічого не можу для нього зробити.

Мерседес заридала; Вільфор хотів поминути її, та вона перепинила його.

– Скажіть принаймні, де він, – мовила вона, щоб я могла дізнатися, живий він чи помер?

– Хтозна. Він більше не в моєму розпорядженні, – відказав Вільфор.

Її проникливий погляд і благальні жести обтяжували його; він відштовхнув Мерседес, увійшов у дім і хутко зачинив за собою двері, ніби хотів одгородитися від горя цієї дівчини.

Та горе нелегко відігнати. Уражений ним несе його із собою, немов смертельну стрілу, про яку каже Вергілій. Вільфор замкнув двері, піднявся до вітальні, та тут ноги його підігнулися; із його грудей вирвалося зітхання, що скидалося на ридання, і він упав у фотель.

І тоді в цій хворій душі проклюнулися перші паростки смертельної недуги. Той, кого він приніс на вітвар свого честолюбства, невинний юнак, що потерпів за провини його батька, постав перед ним, блідий і грізний, під руку зі своєю нареченою, так само блідою, несучи йому докори сумління, – не ті докори, від яких недужий схоплюється, наче його переслідує стародавній фатум, а те глухе, болісне постукування, що вряди-годи терзає серце спогадом про скоєне і до самої смерті дедалі глибше ятрить сумління.

Вільфор зазнав ще одної, останньої, хвилини вагання. Уже не раз, не чуваючи нічого, крім хвилювання боротьби, він вимагав кари на горло для підсудних; і ці страти, що здійснювалися завдяки його громовому красномовству, що захопило присяжних чи суддів, нітрохи не захмарювали його чоло, бо ті підсудні були винні чи принаймні Вільфор їх вважав за таких.

Та цього разу було зовсім інше: він засудив на довічне ув'язнення невинного – невинного, якого чекало щастя, і він забрав у нього не лише волю, а й щастя; цього разу він був уже не суддя, а кат.

І, думаючи про це, він відчув ті глухі болісні удари, яких досі не зазнавав; вони відлунювали в його грудях і наповнювали серце несвідомим жахом. Отак нестерпний біль застерігає пораненого, і він ніколи без здригання не доторкнеться пальцем до відкритої кривавої рани, поки вона не загоїлася.

Та Вільфорова рана була з тих, що не гояться чи гояться лише для того, щоб знову відкритися, завдаючи ще дужчої муки, ніж до того.

Якби цієї хвилини пролунав ніжний голос Рене, благаючи в нього пощади, якби чарівна Мерседес увійшла і сказала йому: «Іменем Бога, який нас бачить і судить, заклинаю вас, віддайте мені мого нареченого», Вільфор, якого вже майже перемогла неухильність, остаточно скорився б їй і холодною рукою, попри все, чим це йому загрожувало, либонь, підписав би наказ про звільнення Дантеса; та нічий голос не пролунав у тиші, і двері відчинилися лише для покойового слуги, який прийшов доповісти Вільфору, що поштові коні запряжені в дорожню колясу.

Вільфор підвівся, чи радше схопився, на ноги, як людина, що вийшла переможцем із внутрішньої боротьби, підбіг до бюрка, запхнув до кишені все золото, яке зберігалось в шухляді, ще трохи покружляв кімнатою, неухайно потираючи долонею чоло і бурмочучи невизначні слова, аж, відчувши, що камердинер накинув йому на плечі плаща, вийшов, заліз до коляси й уривчасто звелів братися на вулицю Гран-Кур, до маркіза де Сен-Мерана.

Бідолаху Дантеса засудили безповоротно.

Як обіцяв маркіз де Сен-Меран, Вільфор застав у кабінеті його дружини і доньку. Угледівши Рене, молодик здригнувся; він боявся, що вона знову буде просити за Дантеса. Ова! Шкода, але слід зізнатися, на превеликий сором нашому егоїзму, що дівчина заклопотана була тільки одним – від'їздом свого нареченого.

Вона кохала Вільфора; він вирушав напередодні їхнього весілля; він і сам не знав, коли повернеться, і Рене, замість того щоб жаліти Дантеса, проклінала людину, що її злочин розлучав її з нареченим.

А як же було Мерседес!

На розі вулиці Лож її чекав Фернан, що вийшов за нею вслід; вона повернулася до Каталян і, напівмертва, у відчаї впала на ліжко. Фернан став навколішки перед тим ліжком і, узявши холодну руку, якої Мерседес і не забирала, укривав її палкими поцілунками, та вона й не відчувала їх.

Отак минула ніч. Коли вся олія вигоріла, каганець погас, та вона й не помітила темряви, як не помічала світла; і коли почало дніти, вона того й не завважила.

Горе полудою заступило їй очі, і вона бачила тільки Едмона.

– Ти тут! – сказала вона врешті, обертаючись до Фернана.

– Відучора не відходив я від тебе, – болісно зітхнувши, відказав Фернан.

Моррель не вважав себе переможеним. Він знав, що після допиту Дантеса поправили до в'язниці; тоді він оббігав усіх своїх друзів, побував у всіх, що могли мати вплив, та скрізь уже розійшлися чутки, що Дантес заарештований як бонапартистський агент, а оскільки за той пори навіть сміливці вважали навіженством будь-яку Наполеонову спробу повернути собі престол, то Моррель зустрічав тільки байдужність, страх або відмову. Він повернувся додому у відчаї, усвідомлюючи в душі, що справи кепські й допомогти ніхто не зможе.

Кадрус теж був дуже занепокоєний. Замість того, щоб гасати містом, як ото Моррель, і намагатися чимось допомогти Дантесу, що, утім, ні до

чого не призвело б, він сів у хаті з двома пляшками вина, намагаючись утопити в ній свою тривогу. Та для того, щоб задурити його збурений розум, двох пляшок було замало. Тож він лишився сидіти, зіпершись на хисткий стіл поміж двома порожніми пляшками, не маючи сил ні вийти з хати по вино, ні забути про те, що сталося, і дивився, як у світлі чадної свічки перед ним кружляли і витанцьовували всі примари, що їх Гофман чорним фантастичним пилом розсіяв по своїх вогких від пуншу сторінках.

І тільки Дангляр не турбувався і не мордувався. Він навіть радів; він помстився ворогові і забезпечив собі на «Фараоні» посаду, якої боявся позбутися. Дангляр був одним із тих обачних людей, що народжуються з пером за вухом і з чорнильницею замість серця; усе, що є на світі, зводилося для нього до віднімання чи множення, і число означало для нього набагато більше, ніж людина, якщо те число збільшувало суму, яку та людина могла зменшити.

Отож Дангляр уклався спати о звичній порі і спав дуже добре.

Отримавши від графа де Сальв'є рекомендаційного листа, поцілувавши Рене в обидві щоки, припавши вустами до руки маркізи де Сен-Меран і потиснувши долоню маркізу, Вільфор сів до коляси і помчав у напрямку Екса.

Приголомшений горем старий Дантес млів од смертельної тривоги.

А що сталося з Едмоном, уже нам відомо.

Х. МАЛИЙ ПОКІЙ У ТЮЇЛЬРІ

Покинемо Вільфора на шляху до Парижа, де він утрьох платив за ридвани і мчав щодуху, і, поминувши дві чи три вітальні, заглянемо до малого тюльрійського покою, із напівциркульним вікном, уславленого тим, що то був улюблений кабінет Наполеона й Людовика XVIII, а потім і Луї-Філіппа.

У тому кабінеті, сидючи за столом із горіхового дерева, який він вивіз із Гартвела і який, унаслідок одної з примх, що притаманні видатним особистостям, він особливо любив, король Людовик XVIII неуважно слухав чоловіка років п'ятдесяти, із сивим чубом, зі шляхетним обличчям, вишукано вбраного. Водночас він робив помітки на полях Горація, видання Грifiуса, досить неточного, хоч його величність і шанував цю книжку, бо вона давала йому чималу поживу для хитрих філологічних спостережень.

— То ви кажете, добродію... — мовив король.

— Що я надзвичайно занепокоєний, ваша величносте.

— Справді? Чи не наснилося вам часом сім гладких корів і сім худих?

— Ні, ваша величносте. Це означало б тільки те, що на нас чекає сім щедрих років і сім голодних; а з таким передбачливим державцем, як ваша величність, голоду нема чого боятися.

— То що ж вас непокоїть, любий мій Блякасе?

— Ваша величносте, мені здається, існують усі підстави гадати, що на півдні збирається буря.

– У цьому випадку, любий герцогу, – відказав Людовик XVIII, – мені здається, вам сповістили хибні відомості, бо я, навпаки, знаю, що там пречудова погода.

Той король, хоч і був чоловіком освіченим, полюбляв часом нехитрі дотепи.

– Ваша величносте, – сказав де Блякас, – бодай задля того, щоб заспокоїти вірного слугу, пошліть до Лангедока, до Провансу та в Дофіне надійних людей, що принесли б точні відомості про настрої в тих трьох провінціях.

– *Sanimus surdis*^{*}, – відказав король, роблячи собі помітки на полях Горація.

– Ваша величносте, – провадив вельможа, усміхнувшись, щоб показати, що він уторопав рядки того співця Венери, – може, ви й геть маєте рацію, сподіваючись на відданість Франції; та, гадаю, я роблю слушно, остерегаючись якоїсь відчайдушної спроби...

– Із чийого боку?

– Із боку Бонапарта чи бодай його прихильників.

– Любий Блякасе, – сказав король, – ваш страх не дає мені працювати.

– А ваш спокій не дає мені спати.

– Зачекайте, любий мій, мені спало на думку пречудове зауваження щодо «*Pastor quum traheret*»^{**}; зачекайте, потім скажете.

Запало мовчання, і король написав дрібнісіньким почерком декілька рядків на полях Горація.

– Продовжуйте, любий герцогу, – сказав він, самовдоволено зводячи голову, як ото людина, яка вважає, що сама наштовхнулася на думку, коли тлумачила думку іншої. – Кажіть, вас слухаю.

– Ваша величносте, – почав Блякас, що спершу сподівався сам скористатися Вільфоровими звістками, – мушу сповістити вам, що не порожні чутки і голослівні застереження непокоять мене. Добромисний чоловік, що заслуговує на мою цілковиту довіру й має від мене доручення спостерігати за півднем Франції – (герцог трохи затнувся, вимовляючи ці слова), – примчав до мене поштовими, щоб сказати: страшенна небезпека загрожує королю. Тим то я й поквапився до вашої величності.

– *Mala ducis avi domum*^{***}, – провадив король, роблячи помітки.

– Може, вашій величності хочеться, щоб я облишив цю тему?

– Ні, ні, любий герцогу, та простягніть руку...

– Яку?

– Яку захочеться вам; он там, ліворуч...

– Тут, ваша величносте?

– Я кажу ліворуч, а ви шукаєте праворуч; я хочу сказати – по ліву руку від мене; там повинне бути донесення міністра поліції від учорашнього числа... Та ось і сам Дандре... Ви ж сказали: пан Дандре? – провадив король, звертаючись до камердинера, який увійшов доповісти про прибуття міністра поліції.

– Так, ваша величносте, барон Дандре, – відказав камердинер.

* Парафраз із Горація, що дослівно означає «співати глухим» (лат.).

** Кого віз пастух (лат.) – Горацій.

*** Везеш до горя ти гірко (лат.) – Горацій.

– Так, бароне, – сказав Людовик XVIII, насилу всміхаючись, – увійдіть, бароне, і розкажіть герцогові всі останні новини про пана Бонапарта. Не приходьте нічого, хоч яке серйозне було б становище. Чи правда, що острів Ельба – вулкан, і він вивергає війну, наїжачену і вогненну: *bella, horrida bella*?

Елегантно спираючись на спинку стільця, Дандре відказав:

– Чи зволила ваша величність заглянути до мого вчорашнього донесення?

– Читав я його, читав; та розкажіть самі герцогові, який ніяк не може його знайти, що там написано; розкажіть детально, що робить узурпатор на своєму острові.

– Усі вірні слуги його величності, – обернувся барон до герцога, – мусять радіти останнім новинам, що їх одержали з острова Ельба. Бонапарт...

Дандре зиркнув на Людовика, який, захопившись примітками, і голови не звів.

– Бонапарт, – провадив барон, – смертельно скучає; цілими днями він споглядає роботи саперів у Порто-Лонгоне.

– І чухається задля розваги, – докинув король.

– Чухається? – перепитав герцог. – Що ви хочете сказати цим, ваша величність?

– А ви забули, що цей великий чоловік, цей герой, цей напівбог потерпає від нашкірної недуги?

– Ще й надто, герцогу, – провадив поліційний міністр, – ми майже певні, що найближчим часом узурпатор зсунеться з глузду.

– Зсунеться з глузду?

– Авжеж; розум його збурений, він то плаче гіркими сльозами, то регоче на всю горлянку; часом він цілі години сидить на березі й кидає камінці у воду, і якщо камінь зробить п'ять чи шість рикошетів, то він тішиться, наче знову виграв битву під Маренго чи Аустерліцом. Погодьтеся, це очевидні прикмети божевілля.

– Або мудрості, пане бароне, – регочучи, сказав Людовик XVIII, – великі полководці давнини не дозвілли бавилися тим, що жбурляли камінці у воду; он розгорніть Плутарха та загляньте у життя Сципіона Африканського.

Де Блякас замислився, побачивши таку безпечність і міністра, і короля.

Вільфор не зрадив йому всієї своєї таємниці, щоб інший не скористався нею, та все ж таки сказав достатньо, щоб поселити в ньому чималі остороги.

– Продовжуйте, Дандре, – сказав король. – Блякас ще не певен, розкажіть йому, як узурпатор повернувся на шлях істинний.

Поліційний міністр уклонився.

– На шлях істинний... – прошепотів герцог, дивлячись на короля і Дандре, що промовляли по черзі, наче вергілійські пастухи. – Узурпатор став на шлях істинний?

– Авжеж, любий герцогу.

– На який же?

– На шлях добра. Поясніть, бароне.

– Річ у тому, герцогу, – цілком серйозно почав міністр, – що недавно Наполеон робив перегляд своїм поплічникам, і два чи три старі буркотуни, як

* Війна, страшена війна? (лат.).

він ото їх прозиває, виявили бажання повернутися до Франції; він їх відпустив, настійно порадивши їм послужити доброму королю; це його власні слова, герцогу, запевняю вас.

— І що, Блякасе? Що ви про це скажете? — із переможним виглядом спитав король, відриваючись від величезної книги, що була розгорнута перед ним.

— Скажу, ваша величносте, що один із нас помиляється, — або пан міністр поліції, або ж я; та оскільки неможливо, щоб помилявся пан поліційний міністр, бо він охороняє добробут і честь вашої величності, то, либонь, помиляюся я. Проте, на місці вашої величності, я все ж таки розпитав би ту особу, про яку я мав честь доповідати; я навіть наполягаю, щоб ваша величність виявила йому таку честь.

— Будь ласка, герцогу; за вашою вказівкою я прийму кого завгодно, та я хочу прийняти його зі зброєю в руках. Пане міністре, чи не маєте ви свіжішого донесення? На цьому стоїть двадцять лютого, а сьогодні вже третє березня.

— Ні, ваша величносте, але я чекаю нового донесення з хвилини на хвилину. Я вибрався з дому зранку, то, може, його без мене отримали.

— Їдьте до префектури, і якщо його ще не одержали, то... — Людовик зареготав, — ...то складіть самі; адже так воно робиться, еге?

— Слава Богу, ваша величносте, нам не треба нічого вигадувати, — відказав міністр, — нас щодня закидають найдетальнішими доносами; їх пишуть різні бідолахи, сподіваючись одержати бодай що-небудь за послуги, яких вони не надають, та хотіли б надати. Вони розраховують на щасливу нагоду і сподіваються, що якась неждана подія виправдає їхні передбачення.

— Добре, йдіть, — сказав король, — і не забудьте, що я чекаю на вас.

— Ваша величносте, за десять хвилин я буду тут...

— А я, ваша величносте, — сказав де Блякас, — піду приведу мого вістуна.

— Зачекайте, зачекайте, — сказав король. — Знаєте, Блякасе, мені доведеться змінити ваш герб: я дам вам орла з розгорнутими крилами, що тримає в пазурах здобич, яка марно намагається вирватися, і з гаслом: *Nenax*^{*}.

— Слухаю вас, ваша величносте, — відказав герцог, кусаючи нігті від нетерплячки.

— Я хотів порадитися з вами про цей рядок: «*Moli fugiens anhalitu...*» Послухайте, ідеться ж про оленя, за яким женеться вовк. Ви ж мисливець і обергермейстер; як вам воно подобається — *Moli anhelitu*?

— Пречудово, ваша величносте. Але мій вістун схожий на того оленя, що про нього ви кажете, бо він проїхав двісті двадцять льє** на поштових, та ще й менше, ніж за три дні.

— Це зайва праця і клопіт, адже у нас є телеграф, який зробив би те саме за три чи чотири години, та ще й не захекався б.

— Ваша величносте, ви недостатньо винагороджуєте порив бідолашно-го юнака, що приїхав здалеку, аби застергти вашу величність. Бодай заради графа Сальв'є, який мені його рекомендує, прийміть його, коли ваша ласка, прошу вас.

* Чіпкий (лат.).

** Льє - старовинна французька міра довжини, що дорівнює приблизно 4,5 км.

- Граф Сальв'є? Камергер мого брата?
- Еге ж.
- Так, так, адже він у Марселі.
- То це він сповіщає про змову?
- Ні, але він рекомендує пана де Вільфора і доручає мені представити його вашій величності.
- Вільфор! – вигукнув король. – То його звать Вільфор?
- Так, ваша величносте.
- І це він прибув із Марселя?
- Він.
- Чому ж ви відразу не назвали мені його імені? – запитав король, і на обличчі його з'явилася легенька тінь неспокою.
- Ваша величносте, я гадав, що його ім'я вам невідоме.
- Ні, ні, Блякасе; це чоловік тямущий, шляхетного способу мислення, гольовне – честолюбний. Та ви ж знаєте його батька, бодай на ім'я...
- Його батька?
- Авжеж, Нуартъє.
- Жирондиста? Сенатора?
- Еге ж.
- І ваша величність довірили державну посаду сину такого чоловіка?
- Блякасе, друже мій, ви нічого не розумієте; я вам сказав, що Вільфор честолюбний; щоб вислужитися, він пожертвує всім, навіть рідним батьком.
- То ви накажете привести його?
- Негайно; де він?
- Чекає внизу, у моєму ридвані.
- Ідіть по нього.
- Біжу.

І герцог помчав прудко, мов парубок; його щирий роялістський запал надавав йому снаги двадцятирічного юнака.

Лишившись на самоті, Людовик XVIII знову втупився в розгорнутого Го-рація і прошепотів: «Justum et tenacem propositi virum...»*

Де Блякас повернувся так само поспішно, як і вийшов, та у приймальні йому довелося послатися на волю короля: запорошене Вільфорове вбрання, його одяг, що геть не улягав придворному етикетові, викликали невдоволення маркіза де Брезе, що був приголомшений зухвалістю молодика, який у такому вигляді зважився заявитися до короля. Та герцог одним словом: «За велінням його величності», усунув усі перепони, і, попри заперечення, які задля годиться знай бурмотів церемоніймейстер, Вільфор увійшов до покою.

Король сидів на тому самому місці, де його лишив герцог. Відчинивши двері, Вільфор опинився напроти нього; юнак несамохіть зупинився.

– Увійдіть, пане де Вільфоре, – сказав король, – увійдіть!

Вільфор уклонився і ступнув декілька кроків, чекаючи, аж король запитає його.

* Чоловік, що справедливий і непохитний переконаннями (лат.).

– Пане де Вільфоре, – почав Людовик XVIII, – герцог Блякас каже, що ви маєте сповістити нам щось важливе.

– Ваша величносте, герцог каже правду, і я сподіваюся, що й ваша милість зволить погодитися з ним.

– Передовсім чи така велика небезпека, як мене хочуть запевнити?

– Ваша величносте, я вважаю її серйозною; та завдяки моїй поспішності її, сподіваюся, можна буде відвернути.

– Кажіть детально, не соромтеся, – сказав король, починаючи й сам перейматися хвилюванням, яке відбивалося на обличчі герцога й у голосі Вільфора, – кажіть, та почніть спочатку, бо я у всьому полюбляю лад.

– Я надам вашій величності детальний звіт, але прошу вибачити, якщо мое збентеження трохи затьмарить зміст моїх слів.

Погляд, що його кинув Вільфор після цього вкрадливого вступу, сказав юнакові, що найясніший співрозмовник слухає його прихильно, тож він провадив:

– Ваша величносте, я приїхав з усією квапливістю до Парижа, щоб сповістити вашу милість про те, що зі службової повинності я відкрив не якесь пересічне й порожнє співництво, які щодня зав'язуються в найнижчих прошарках населення і війська, а достотну змову, що загрожує престолові вашої величності. Ваша милість, узурпатор споряджає три кораблі; він затіває якусь справу, може, і шалену, а проте грізну, попри всю її дурість. Цієї хвилини він уже, либонь, покинув острів Ельба й подався... куди? – не знаю. Звісно ж, він намагатиметься висадитися або в Неаполі, або на берегах Тоскани, а може, навіть і у Франції. Вашій милості, мабуть, відомо, що владар острова Ельба зберіг стосунки і з Італією, і з Францією.

– Авжеж, – дуже схвилювано відказав король, – нещодавно ми дізналися, що бонапартисти збираються на вулиці Сен-Жак; та продовжуйте, прошу вас; як ви добилися всіх цих відомостей?

– Ваша величносте, усе це я дізнався з допиту, якого вчинив одному марсельському морякові. Я давно вже стежив за ним і в день мого від'їзду видав наказ про його затримання. Цей чоловік, запеклий бонапартист, потайці їздив на острів Ельба; там він зустрічався з маршалом, і той дав йому усне доручення до одного паризького бонапартиста, імені якого я так і не домігся від нього; та доручення полягало в тому, щоб підготувати людей до повернення (прошу пам'ятати, ваша величносте, що я передаю слова підсудного), до повернення, яке має статися найближчим часом.

– А де цей чоловік? – поспитався король.

– У в'язниці, ваша величносте.

– І справа видалася вам поважною?

– Настільки поважною, що, дізнавшись про неї на родинному святі, у самісінький день моїх заручин, я відразу ж покинув усе: і наречену, і друзів – усе відклав до іншого часу, і з'явився припасти до ніг вашої величності, щоб скласти до них і мої застереження, і запевнення в моїй відданості.

– Так, – сказав Людовик, – ви ж повинні були одружитися з панною де Сен-Меран.

– Із донькою одного з ваших відданих слуг.

– Так, так... та повернімося до того спільництва, пане де Вільфоре.
– Ваша величносте, боюся, це не спільництво, а справжнісінька змова.
– За нашого часу, – усміхаючись, відказав Людовик, – легко завести змову, та нелегко втілити її, тому що ми, нещодавно повернувшись на престол наших пращурів, звертаємо погляд одночасно на минуле, на теперішність і на майбутнє. Ось уже десять місяців мої міністри пильно стежать за тим, щоб береги Середземного моря ретельно охоронялися. Якщо Бонапарт висадиться в Неаполі, уся коаліція повстане на нього, перш аніж він устигне дійти до Пйомбіно; якщо він висадиться в Тоскані, то ступить на ворожу землю; якщо він висадиться у Франції, то тільки зі жменькою людей, і ми легко впопраємося з ним, бо населення ненавидить його. Тож заспокойтеся, та будьте все ж таки певні нашої королівської вдячності.

– Ага! Ось пан Дандре, – вигукнув герцог Блякас.

На порозі кабінету стояв міністр поліції, він був блідий і тремтів; погляд його метався, наче свідомість покидала його. Вільфор хотів було піти, та Блякас утримав його за руку.

ХІ. КОРСИКАНСЬКИЙ ЛЮДОЖЕР

Угледівши переповнене відчаєм обличчя міністра поліції, Людовик XVIII із силою пхнув стола, за яким сидів.

– Що з вами, бароне? – вигукнув він. – Чому ви в такому сум'ятті? Невже це через здогади герцога Блякаса, що їх підтверджує пан де Вільфор?

Герцог теж хутко підійшов до барона, та страх придворного подолав зловтіху державного діяча: справді, становище було таке, що незрівнянно ліпше було самому вкритися ганьбою, ніж бачити ганьбу міністра поліції.

– Ваша величносте... – пробурмотів барон.

– Кажіть! – звелів король.

Тоді міністр поліції, поступаючись відчаю, упав навколішки перед Людовиком XVIII, що відступився назад і насупив брови.

– Будете ви говорити чи ні? – запитав він.

– Ох, ваша величносте! Що за лихо! Що мені вдіяти? Немає мені втіхи!

– Мосьпане, – сказав Людовик, – наказую вам говорити!

– Ваша величносте, узурпатор покинув острів Ельба двадцять восьмого лютого і пристав до берега першого березня.

– Де? – швидко запитав король.

– У Франції, ваша величносте, у маленькій гавані біля Антібу, у затоці Жуан.

– Першого березня узурпатор висадився у Франції біля Антібу, у затоці Жуан, за двісті п'ятдесят льє від Парижа, а ви дізналися про це тільки зараз, третього березня... Ні, мосьпане, цього не може бути: або вас обманули, або ви з глузду з'їхали!

– Ох, ваша величносте, це щира правда!

Людовик XVIII затремтів од гніву та страху і рвучко схопився, наче раптовий удар поцілів йому простісінько в серце.

– У Франції! – заволав він. – Узурпатор у Франції! Значить, за ним не стежили? Чи, може, заодно з ним були?

– Ваша милосте, – вигукнув герцог Блякас, – таку людину, як барон Дандре, не можна звинувачувати у зраді! Ваша величносте, усі ми були сліпі, і міністр поліції зазнав загального засліплення, та й годі!

– Проте... – почав було Вільфор, та раптом затнувся. – Вибачте, ваша милосте, – уклонившись, сказав він. – Мое старання захопило мене; прошу вашу величність вибачити мені.

– Кажіть, пане, кажіть сміливо, – мовив король. – Тільки ви попередили нас про лихо; допоможіть знайти спосіб відбити його.

– Ваша величносте, узурпатора на півдні ненавидять; гадаю, якщо він зважиться йти через південь, то на нього легко можна буде підняти Прованс і Лангедок.

– Правда ваша, – сказав міністр, – та він іде через Гап і Сістерон.

– Іде! – урвав його король. – Значить, він іде на Париж?

Міністр поліції промовчав, що дорівнювало зізнанню.

– А Дофіне? – запитав король, звертаючись до Вільфора. – Як ви гадаєте, чи можна й цю провінцію підняти, як Прованс?

– Мені сумно казати вашій величності гірку правду, та настрої у Дофіне набагато гірший, ніж у Провансі й Лангедоці. Горяни – бонапартисти, ваша величносте.

– Він був добре обізнаний... – прошепотів король. – А скільки у нього війська?

– Не знаю, ваша величносте, – відказав міністр поліції.

– Як не знаєте? Ви забули запитати про це? Щоправда, це не так і важливо! – з нищівною посмішкою докинув король.

– Ваша величносте, я не міг про це запитати – донесення сповіщає тільки про висадження узурпатора і про шлях, яким він прямує.

– А як ви отримали донесення? – запитав король.

Міністр понурив голову й почервонів, мов буряк.

– Телеграфом, ваша величносте.

Людовик XVIII ступнув уперед і згорнув руки на грудях, як Наполеон.

– Отож, – сказав він, збліднувши від гніву, – сім союзних армій скинули цього чоловіка; дивом повернувся я на трон моїх предків після двадцятип'ятирічного вигнання; усі ці двадцять п'ять років я вивчав, думав, пізнавав людей і справи тієї Франції, що була мені обіцяна, – і нащо? Для того, щоб тієї хвилини, коли я сягнув мети моїх бажань, сила, яку я тримав у руках, вибухнула, мов грім, і поцілила в мене!

– Ваша величносте, це доля... – пробурмотів міністр, почувуючи, що такий тязгар, невагомий для долі, достатній, щоб розчавити людину.

– Значить, те, що казали про нас наші вороги, правда: ми нічому не навчилися, нічого не забули! Якби мене зрадили, як його, я міг би ще втішитися. Та бути поміж людей, яких я обдарував почестями, людей, що мали б мене берегти більше, ніж самих себе, тому що мое щастя – їхнє щастя, адже до мене вони були ніщо – і пропасти через їхню безпомічність, їхню дурість! Так, мосьпане, правда ваша, це доля!

Не зважаючи на звести голову, міністр слухав цю грізну відповідь. Блякас утирає піт із чола; Вільфор подумки всміхався, почувавши, що значення його зростає.

— Упасти, — провадив Людовик XVIII, що з першого ж погляду зміряв глибину безодні, яка розверзлася перед монархією, — упасти й дізнатися про своє падіння телеграфом! Мені було б легше піднятися на шибеницю, як ото вчинив брат мій, Людовик XVI, аніж спускатися східцями Тюїльрі під градом кпин... Ви не знаєте, мосьпане, що означає у Франції стати посміховиськом, а, до речі, вам слід було б це знати.

— Ваша величносте, — пробурмотів міністр, — помилуйте!..

— Підійдіть, пане де Вільфоре, — провадив король, звертаючись до молодика, який непорушно стояв оддалік, прислухаючись до розмови, що стосувалася долі цілої держави, — підійдіть і скажіть йому, що можна було знати наперед усе те, чого він не знав.

— Ваша величносте, фізично неможливо було вгадати задуми, які узурпатор приховував геть від усіх.

— Фізично неможливо! Оце вагомий доказ! На жаль, вагомі докази — те саме, що й люди з вагою: я знаю їм ціну. Міністру, що мав під своєю орудою ціле управління, департаменти, агентів, детективів, нишпорок і секретний фонд у півтора мільйона франків, неможливо дізнатися, що коїться за шістдесят миль від берегів Франції? Ось чоловік, який не мав жодного з цих засобів, і він, простий суддівський чиновник, знав більше, ніж ви з усією вашою поліцією, і він порятував би мою корону, якби мав право розпоряджатися телеграфом, як ви оце!

Погляд поліційного міністра з виразом глибокої досади звернувся до Вільфора, який схилив голову зі скромністю переможця.

— Про вас я не кажу, Блякасе, — провадив король, — якщо ви нічого й не викрили, то принаймні були настільки кмітливі, що наполягали на своїх підозрах; інший, може, поставився б до повідомлення пана де Вільфора, як до дрібниць, чи подумав би, що воно зумовлене корисливим честолюбством.

То був натяк на ті слова, що їх із такою певністю виголосив міністр поліції годину тому.

Вільфор збагнув гру короля. Інший, може, захоплений успіхом, дозволив би піддатися похвалі; та він боявся здобути смертельного ворога в поліційному міністрові, хоч і почував, що той безповоротно пропав. Проте міністр, який, навіть володіючи усією повнотою влади, не зумів угадати Наполеонові задуми, міг, у корчах своєї агонії, просягнути у Вільфорову таємницю, і задля цього йому варто було тільки допитати Дантеса. І тому, замість того, щоб бити міністра, він прийшов йому на допомогу.

— Ваша величносте, — сказав Вільфор, — стрімкість подій свідчить, що тільки Господь, наславши бурю, міг зупинити їх. Те, що ваша величність милостиво вважає плодом моєї проникливості, лише випадковість; я тільки скористався тією випадковістю, як вірний слуга. Не цінуйте мене вище, ніж я заслуговую, ваша милосте, щоб потім не розчаруватися у вашому першому враженні.

Міністр поліції подякував Вільфорові промовистим поглядом, і той зрозумів, що намір його виявився успішним і, не втративши вдячності короля, здобув друга, на якого можна буде здатися, як зайде потреба.

— Нехай буде так, — сказав король. — А тепер, панове, — провадив він, звертаючись до де Блякаса і міністра поліції, — ви мені вже не потрібні, можете йти... Те, що тепер залишається робити, стосується завідування військового міністра.

— На щастя, — сказав герцог, — ми можемо покладатися на військо: вашій величності відомо, що всі донесення свідчать про його відданість вашій короні.

— Не кажіть мені про донесення; тепер я знаю, яка їм віра. До речі, про рапорти, бароне: які новини про вулицю Сен-Жак?

— Про вулицю Сен-Жак! — несамохіть вигукнув Вільфор, та відразу ж похопився. — Перепрошую, ваша милість, відданість вашій величності весь час змушує мене забувати, — не про мою повагу, надто вже глибоко закарбована вона у моєму серці, — а про правила етикету.

— Прошу вас, — відказав король, — сьогодні ви здобули право запитувати.

— Ваша милість, — почав міністр поліції, — я саме хотів доповісти сьогодні вашій величності про нові відомості, що їх зібрали з цього приводу, та увага вашої величності відволіклася на грізні події в затоці Жуан; тепер ці відомості вже не можуть становити для вашої величності жодного інтересу.

— Навпаки, — відказав король, — усе це має, на мою думку, прямий зв'язок із тим, що зараз нас турбує, і смерть генерала Кенеля, може, наведе нас на слід більшої внутрішньої змови.

Почувши ім'я Кенеля, Вільфор здригнувся.

— Так, ваша величносте, — провадив міністр поліції, — як видно з усього, це не самогубство, як вважали спершу, а вбивство. Здається, генерал Кенель зник після виходу з бонапартистського клубу. Якийсь незнайомець приходив до нього того ранку і призначив йому побачення на вулиці Сен-Жак. На жаль, камердинер, що зачісував генерала, коли незнайомця запровадили до кабінету, і чув, як він призначив побачення на вулиці Сен-Жак, не запам'ятав номер будинку.

Поки міністр поліції сповіщав королю ті відомості, Вільфор ловив кожне слово й то червонів, то блід.

Король обернувся до нього.

— Чи не гадаєте ви, пане де Вільфоре, що генерал Кенель, якого вважали прибічником узурпатора, хоча він був цілком мені відданий, міг загинути від рук бонапартистів?

— Це можливо, ваша величносте, та хіба нічого більше не відомо?

— Уже натрапили на слід чоловіка, що призначив те побачення.

— Натрапили на слід? — повторив Вільфор.

— Авжеж, камердинер сповістив його прикмети: це чоловік віком п'ятдесяти років чи п'ятдесяти двох, чорнявий, очі темні, брови густі, з вусами, носить синій сурдут, застібнутий догори; у петлиці — орден Почесного легіону. Учора стежили за чоловіком, що точнісінько улягає цим прикметам, та він зник на розі вулиць Жюсєн і Кок-Ерон.

Із перших слів міністра Вільфор сперся на спинку фотеля, ноги його підточувалися, та коли він почув, що незнайомець вислизнув од поліції, він полегшено зітхнув.

— Знайдіть цього чоловіка, — сказав король поліційному міністрові, — бо якщо генерал Кенель, що був би нам так зараз потрібен, загинув од руки вбивць, хоч бонапартистів, хоч кого завгодно, я хочу, щоб його вбивці були суворо покарані.

Вільфорові знадобилася вся його витримка, щоб не виказати жаху, який охопив його від останніх слів короля.

— Дивна річ! — із досадою провадив король. — Поліція вважає, що все сказано, коли вона каже: здійснилося вбивство, і що все зроблено, коли вона дає: натрапили на слід винуватця.

— Гадаю, у цьому випадку ваша величність буде задоволена.

— Гаразд, побачимо; не затримую вас, бароне. Пане де Вільфоре, ви зморилися після довгої мандрівки, ідіть і відпочиньте. Ви, певне, зупинилися у вашого батька?

Вільфорові потьмарилося увіччю.

— Ні, ваша величносте, я зупинився на вулиці Турнон, у готелі «Мадрид».

— Але ви бачили його?

— Ваша величносте, я поїхав просто до герцога Блякаса.

— Але ви побачитеся з ним?

— Не думаю, ваша величносте.

— Ох, справді, — сказав король, із усмішки його було видно, що всі ті запитання він поставив марно. — Я й забув, що ви не дружите з паном Нуартье і що це жертва, яку ви принесли моему престолові, за що я повинен вас винагородити.

— Ласка до мене вашої величності — це винагорода, яка настільки перевершує всі мої бажання, що мені більше нема чого просити в короля.

— Усе одно ми вас не забудемо, не турбуйтеся; а поки що — король зняв із грудей хрест Почесного легіону, який завжди носив на своєму блакитному фракці біля хреста Святого Людовика, над зіркою Кармельської Матері Божої і Святого Лазаря, і подав Вільфорові, — поки що візьміть цього хреста.

— Ви помиляєтеся, ваша величносте, — сказав Вільфор, — це офіцерський хрест.

— Дарма, візьміть його, мені нема коли вимагати іншого. Блякасе, потурбуйтеся про те, щоб панові де Вільфорові видали грамоту.

На Вільфорових очах забриніли сльози гордовитої радості; він узяв хреста і поцілував його.

— Які ще доручення зволить завдати мені ваша величність? — запитав Вільфор.

— Відпочиньте, а далі не забувайте, що як у Парижі ви не в змозі послужити мені, то в Марселі таки зможете надати мені великі послуги.

— Ваша величносте, — уклоняючись, відказав Вільфор, — за годину я покину Париж.

— Ідіть, — сказав король, — і якщо я вас забуду (у королів коротка пам'ять), то не бійтеся нагадати про себе... Бароне, звеліть погукати до мене військового міністра. Блякасе, залиштеся.

– Так, мосьпане, – сказав міністр поліції Вільфорові, виходячи з Тюїльрі, – ви не помилилися дверми, і кар'єра ваша забезпечена.

– Та чи надовго? – прошепотів Вільфор, обмінюючись поклонами з міністром, що його кар'єра добігала краю, і заходився шукати очима ридван.

Набережною проїхав фіакар, Вільфор погукав його, і той підкотив; Вільфор сказав адресу, сів до ридвана і поринув у честолюбні мрії.

За десять хвилин він уже був удома, звелів подати повоза через дві години і замовив сніданок.

Він уже сідав за стіл, аж якась міцна й упевнена рука сіпнула дзвоника. Слуга пішов одчиняти, і Вільфор почув, як чийсь голос називає його ім'я.

«Хто може знати, що я в Парижі?» – подумав собі помічник королівського прокурора.

Повернувся слуга.

– Що там сталося? – поспитався Вільфор. – Хто дзвонив? Хто до мене добирається?

– Незнайомий добродій, що не хоче сказати свого імені.

– Еге? Не хоче назватися? А що йому треба від мене?

– Він хоче побалакати з вами.

– Зі мною?

– Так.

– А який він із себе?

– Чоловік років п'ятдесяти.

– Низький? Високий?

– Як оце ви, на зріст.

– Чорнявий чи білявий?

– Чорнявий, аж темний; чорний чуб, чорні очі, чорні брови.

– А вбраний? – хутко запитав Вільфор. – Як він убраний?

– У синьому сурдуді, застебнутому на всі гудзики, зі стрічкою Почесного легіону.

– Це він! – збліднувши, прошепотів Вільфор.

– А нехай йому! – з'явившись у дверях, сказав чоловік, що його прикмети ми вже змальовували двічі. – Що за церемонії! Чи в Марселі сини звикли змушувати батьків, щоб ті чекали в передпокої?

– Батьку! – вигукнув Вільфор. – То я не помилився... Так я і думав, що це ви...

– А якщо ти думав, що це я, – провадив гість, ставляючи в куток ціпка і кидаючи капелюха на стілець, – то дозволь тобі сказати, любий Жераре, що з твого боку не дуже гречно змушувати мене чекати.

– Ідіть, Жермене, – сказав Вільфор.

Слуга пішов із виразом подиву на обличчі.

ХІІ. БАТЬКО І СИН

Пан Нуартъє, – бо то був таки він, – стежив очима за слугою, аж за ним зачинилися двері; потім, остереігаючись, либонь, щоб слуга не підслуховував із передпокою, знову прохилив двері; та осторога виявилася слушною, і проворність, із якою Жермен відскочив, не залишала сумнівів

у тому, що й він не позбавлений лихої звички, яка погубила наших пращурів. Тоді пан Нуартъє власноруч зачинив двері з передпокою, потім замкнув на засув двері до спальні й нарешті подав руку Вільфорові, що приголомшено дивився на нього.

— Знаєш, Жераре, — сказав він синові з усмішкою, справжній сенс якої визначити було нелегко, — не можна сказати, щоб ти був у захваті від зустрічі зі мною.

— Що ви, батьку, я страшенно радий; та, зізнатися, я так мало розраховував на ваші відвідини, що вони мене трохи збентежили.

— Але ж, друже мій, — провадив пан Нуартъє, сідаючи у фотель, — я міг би сказати вам те саме. Як? Ви пишете мені, що ваші заручини призначені в Марселі на двадцять восьме лютого, а третього березня ви в Парижі?

— Так, тут, — відказав Жерар, присуваючись до пана Нуартъє, — та ви на мене не нарікайте; я приїхав сюди заради вас, і, може, мій приїзд порятує вас.

— Он як! — сказав Нуартъє, лінькувато розсівшись у фотелі. — Що ж, розкажіть мені, пане прокуроре, у чім річ, це дуже цікаво...

— Чули ви про бонапартистський клуб на вулиці Сен-Жак?

— У п'ятдесят третьому будинку? Авжеж, я його голова.

— Батьку, ваша незворушність мене жахає!

— Що ти хочеш, любий! Чоловік, якому ухвалили смертний вирок монтаньяри*, який утік із Парижа у возі із сіном, ховався в бордоських степах від Робесп'єрових нишпорок, — такий чоловік багато до чого звик. Отож, гайда далі. Що ж сталося в тому клубі на вулиці Сен-Жак?

— Сталося те, що туди запросили генерала Кенеля і що цього генерала, після того як він вийшов із дому о дев'ятій вечора, через два дні знайшли в Сені.

— І хто ж розповів вам про цей цікавенький випадок?

— Сам король.

— А ось я, — сказав Нуартъє, — у відповідь можу сповістити вам новину.

— Здається мені, я її вже знаю.

— То ви знаєте про висадження його величності імператора?

— Мовчіть, батьку, благаю вас; по-перше, заради вас самих, а далі й заради мене. Авжеж, знав я цю новину, і знав навіть раніше, ніж ви, бо три дні мчав із Марселя до Парижа і скуб на собі чуприну, бо не міг перекинути через двісті льє ту думку, що пече мене вогнем.

— Три дні тому? Та ви з глузду зсунулися! Три дні тому імператор ще не висаджувався.

— Так, але я вже знав про його наміри.

— Яким це чином?

— Із листа з острова Ельба, який був адресований вам.

— Мені?

* Монтаньяри — група депутатів конвенту під час Французької революції 1789–1794 років, що займала горішні лави в залі засідань. Переважно у своїй більшості вони належали до клубу яacobинців і виражали інтереси демократичних сил. — Прим. ред.

– Авжеж, вам; я перехопив його в гінця. Якби той лист потрапив до рук іншого, може, вас уже й розстріляли б.

Вільфорів батько зареготав.

– Либонь, – сказав він, – Бурбони навчилися в імператора діяти негайно... Розстріляли! Друже мій, ви так поспішаєте! А де той лист? Знаючи вас, я певен, що ви його добряче заховали.

– Я спалив його доценту, бо цей лист – ваш смертний вирок.

– І край вашій кар'єрі, – зимно мовив Нуарт'є. – Еге ж, правда ваша, та мені немає чого боятися, якщо ви взяли мене під своє крило.

– Ще й надто, я вас рятую!

– Он як? Цікаво! Поясніть.

– Повернімося до клубу на вулиці Сен-Жак.

– Бачу, цей клуб не на жарт хвилює панів поліцаїв. Чому ж так недбало шукають вони його? Давно знайшли б!

– Не знайшли, та на слід натрапили.

– Це сакраментальні слова, знаю; коли поліція безсила, вона каже, що натрапила на слід, і уряд спокійно чекає, аж вона з'явиться з винуватим виглядом і доповідь, що слід той згубила.

– Так, але знайшли труп; генерал Кенель мертвий, а у всіх країнах світу це зветься вбивством.

– Убивством? Та ж немає ніяких доказів того, що генерала забили. У Сені щодня знаходять людей, що кинулись у воду з відчаю чи втопилися, бо не вміли плавати.

– Ви пречудово знаєте, що генерал не втопився з відчаю і що в січні у Сені не купуються. Ні, ні, не дуріть себе, цю смерть прозивають убивством.

– А хто її так називає?

– Сам король.

– Король? Я гадав, він філософ і розуміє, що в політиці немає убивств. У політиці, любий мій, – вам це відомо, як і мені, – нема людей, а є ідеї, нема почуттів, а є інтереси. Хочете знати, як це сталося? Я розкажу вам. Ми гадали, на генерала Кенеля можна покластися, нам рекомендували його з острова Ельба. Один із нас пішов до нього і запросив на зібрання на вулицю Сен-Жак; він приходить, йому відчиняють, йому викладають увесь план, від'їзд із острова Ельба і висадження на французький берег; потім, вислухавши оте все, він заявляє, що він рояліст; усі презириються; із нього беруть клятву, він її дає, але так неохоче, що ліпше вже він не спокушав би Господа Бога; і все-таки генералові дали спокійно піти. Додому він не повернувся. Що ж ви хочете? Напевне, заблукав, як вийшов од нас, та й годі. Убивство! Дивуєте ви мене, Вільфоре; помічник королівського прокурора хоче побудувати звинувачення на таких хистких доказах. Хіба мені спаде на думку сказати вам, що коли ви як вірний рояліст відправляєте в засвіти одного з наших: «Сину мій, ти вчинив убивство!» Ні, я скажу: «Чудово, мосьпане, ви взяли гору, тепер наша черга».

– Бережіться, батьку: як настане наша черга, ми будемо нещадні.

– Я вас не розумію.

– Ви розраховуєте на повернення узурпатора?

– Таж певно.

- Помиляєтеся, він не пройде і десяти льє у глибину Франції; його вистежать, доженуть і зацькують, наче вовка.
- Любий друже, імператор зараз на шляху до Гренобля, десятого чи дванадцятого він буде в Ліоні, а двадцятого чи двадцять п'ятого в Парижі.
- Населення повстане...
- Щоб вітати його.
- У нього жменька людей, а проти нього вишлють цілі війська.
- Які із захопленими вигуками проведуть його до столиці; повірте мені, Жераре, ви ще дитина; вам здається, наче ви все знаєте, коли телеграф, за три дні після висадження, сповіщає вам: «Узурпатор висадився в Каннах зі жменькою людей, нам послали погоню». Але де він? Що він робить? Ви нічого сінько не знаєте. Знаєте тільки, що послали погоню. І отак за ним будуть гнатися до самого Парижа без жодного пострілу.
- Гренобль та Ліон – роялістські міста, вони загородять йому шлях.
- Гренобль із радістю відчинить ворота перед ним; весь Ліон вийде йому назустріч. Повірте мені, ми обізнані не гірше од вас, і наша поліція варта вашої. Ось вам доказ: ви хотіли приховати від мене ваш приїзд, а я дізнався про нього за півгодини по тому, як ви проїхали заставу. Ви дали свою адресу лише кучерові поштового ридвана, а мені вона відома, як впливає з того, що я заявився до вас тієї хвилі, коли ви сідали за стіл. Тож подзвоніть і просіть ще один куверт*; пообідаємо разом.
- Справді, – відказав Вільфор, з подивом дивлячись на батька, – у вас найдостеменніші відомості.
- Та це все дуже просто; ви, владоможці, маєте у своєму вжитку лише ті засоби, які можна купити за гроші; а ми, ті, що чекають влади, володіємо всіма засобами, які надає нам до рук відданість, засоби, які дарує нам самозречення.
- Відданість? – усміхнувшись, повторив Вільфор.
- Авжеж, відданість; так задля пристойності називають честолюбство, що плаєкає мрії на майбутнє.
- І Вільфорів батько, побачивши, що син не гукає слуги, сам простягнув руку до дзвінка.
- Вільфор перепинив його.
- Зачекайте, батьку, ще одне слово.
- Кажіть.
- Хоч яка кепська ваша поліція, усе ж таки вона знає одну страшну таємницю.
- І яку це?
- Прикмети чоловіка, що приходив до генерала Кенеля того дня, коли той зник.
- Он як! Вона їх знає? Та невже? І які ж ті прикмети?
- Смаглява шкіра, чуприна, бакенбарди й очі темні, блакитний сурдут, застебнутий на всі гудзики, стрічка Почесного легіону в петлиці, капелюх із широкими полями й бамбуковий ціпок.
- Ти ба! Поліція це знає? – сказав Нуартье. – Чому ж вона не затримала цього чоловіка?

* Куверт – столовий прибор за обіднім столом, на банкеті тощо. – Прим. ред.

– Бо він вислизнув од неї вчора чи позавчора на розі вулиці Кок-Ерон.
– Недарма казав я вам, що ваша поліція – дурепа!
– Так, але будь-якої хвили вона може знайти його.
– Авжеж, – сказав Нуартъе, безтурботно роззираючись навкруги. – Якщо цього чолов'ягу не попередять, але ж його попередили... А тому, – всміхнувшись, докинув він, – цей чоловік поміняє обличчя і вбрання.
Сказавши те, він підвівся, скинув сурдута і краватку, підійшов до столу, де лежали речі з дорожньої валізки Вільфора, узяв бритву, намилив щоки і несхитною рукою зголив баки, що зрадили б його, бо мали таке велике значення для поліції.

Вільфор дивився на нього з жахом і подивом.

Зголивши бакенбарди, Нуартъе змінив і зачіску; замість чорної краватки зав'язав кольорову, узявши її з відкритої валізи; скинув свого блакитного двобортного сурдута й убрав брунатного однобортного сурдута Вільфора; приміряв перед люстром його капелюха із загнутими полями і, певне, лишився задоволений; свого ціпка він лишив за коминком, а замість нього в його руці свиснув тонкий бамбуковий ціпочок, що надавав ході зграбно-го помічника королівського прокурора тієї невимушеності, що була головною його перевагою.

– І що? – поспитався він, обертаючись до приголомшеного Вільфора. – Як ти гадаєш, упізнає тепер мене поліція?

– Ні, батьку, – промимрив Вільфор, – принаймні сподіваюся.

– Що до цих речей, які я залишаю під твоєю опікою, то здаюся на твою обачність. Ти зумієш заховати їх.

– Авжеж! – відказав Вільфор.

– І, скажу тобі, може, ти й маєш рацію; може, ти і справді врятував мені життя, та не турбуйся, незабаром ми поквитаємося.

Вільфор похитав головою.

– Не віриш?

– Принаймні сподіваюся, що ви помиляєтеся.

– Ти ще побачиш короля?

– Можливо.

– Хочеш бути у нього пророком?

– Лихих пророків недобре вітають при дворі.

– Так, але раніше чи пізніше їм віддають належне; припустимо, що буде ще одна реставрація; тоді ти станеш великою людиною.

– Що ж я повинен сказати королю?

– А ось що: «Ваша величносте, вас обманюють щодо стану Франції, настрою міст, духу війська; той, кого ви в Парижі прозиваєте корсиканським людоджером, кого ще прозивають узурпатором у Невері, зветься вже Бонапартом у Ліоні й імператором у Греноблі. Ви вважаєте, що його переслідують, женуть, що він тікає; а він летить, немов орел, якого він вам повертає. Ви вважаєте, що його військо помирає від голоду, виснажене походом, ладне розбігтися, а воно росте, наче снігова куля. Ваша величносте, їдьте звідси, покиньте Францію її справжньому володареві, тому, хто не купив її, а завоював; їдьте собі, не тому, що вам загрожує небезпека: ваш противник достатньо могутній, щоб виявити ласку, а тому що нащадкові Людовика Святого

принизливо бути зобов'язаному життям переможцеві під Арколе, Маренго й Аустерліцом». Скажи все це королю, Жераре, чи ліпше не кажи йому нічого, приховай від усіх, що ти був у Парижі, не кажи, нащо сюди їздив і що тут робив; найми коней, і якщо сюди ти мчав, то назад лети; повернися до Марселя вночі; увійди у свій дім заднім ганком і сиди там, тихо, скромно, нікуди не вилазючи, а головне, сиди смирно, бо цього разу, клянуся тобі, ми будемо діяти, як сильні люди, що знають свого ворога. Їдьте, сину мій, їдьте, і здохнете винагороду за те, що послухали батьківського веління, чи радше за повагу до дружньої поради, — ми збережемо за вами вашу посаду. Це дасть вам змогу, — докинув Нуартъє, усміхаючись, — врятувати мене ще раз, якщо колись на політичній гойдалці ви опинитесь нагорі, а я внизу. Прощайте, Жераре; наступного приїзду зупиняйтеся в мене.

І Нуартъє вийшов із тим спокоєм, що ніколи не покидав його й на мить упродовж усїєї цієї нелегкої розмови.

Блідий і стривожений Вільфор підбіг до вікна і, розсунувши штори, побачив, як його батько незворушно пройшов повз двох чи трьох підозрілих чоловіків, що стояли на вулиці, либонь, задля того, щоб затримати чоловіка з чорними бакенбардами, у блакитному сурдуді й у широкополому капелюсі.

Тремтячи увесь, Вільфор не відходив од вікна, аж поки його батько зник за рогом. Потім ухопив речі, які той покинув, запхав на дно валізи чорну краватку і блакитного сурдута, зіжмакав капелюха і кинув його в долішню шухляду шафи, потрошив цїпка і жбурнув до коминка, надїв дорожнього картуза, погукав слугу, поглядом перепинив усі запитання, розрахувався, сїв до ридвана, що чекав на нього, дізнався в Ліоні, що Бонапарт уже ввійшов до Гренобля, і в сум'ятті, що панувало упродовж усього шляху, прибув до Марселя, мордючись усїма тими муками, що просягають у серце людини разом із честолюбством і першими успіхами.

XIII. СТО ДНІВ

Нуартъє виявився незлецьким пророком, і все сталося так, як він і передбачав. Усім відоме повернення з острова Ельба, чудернацьке, дивовижне, без прикладу в минулому і, либонь, без повторення в майбутньому.

Людовик XVIII зробив лише одну кволу спробу відбити нищівний удар; не довіряючи людям, він не довіряв і подіям. Допіру відновлена ним королівська, чи радше монархічна, влада захиталася у своїх ще незміцнілих устроях, і на перший помах імператора завалилася вся будівля, недоладна суміш забобонів і нових ідей. Тож нагорода, яку здобув Вільфор од свого короля, була не лише марна, а й небезпечна, і він нікому не показав свого ордена Почесного легіону, хоча герцог Блякас, виконуючи волю короля, і потурбувався, щоб вислати йому грамоту.

Наполеон неодмінно дав би відставку Вільфорові, якби не заступництво Нуартъє, що став усемогутнім при імператорському дворі — таку винагороду здобув він за ті злигодні, яких він зазнав, і за ті послуги, які надав. Жирондист 1793-го і сенатор 1806-го року дотримався свого слова і допоміг тому, хто допоміг йому напередодні.

Усю свою владу під час відновлення Імперії, що її падіння, утім, легко було передбачити, Вільфор використав для приховання таємниці, яку мало не оприлюднив Дантес.

А королівського прокурора відставили за підозрою в недостатній відданості бонапартизму.

Щойно імператорська влада усталилася, тобто тільки Наполеон поселився в Тюільрійському палаці, який щойно покинув Людовик XVIII, і почав розсилати свої численні й розмаїті накази з того самого кабінету, куди ми вслід за Вільфором запровадили наших читачів і де на столі з горіхового дерева імператор знайшов ще відчинену і майже повну табакерку Людовика, як у Марселі, усупереч зусиллям місцевого начальства почала палахкотіти міжусобна ворожнеча, що завжди тліла на Півдні; справа загрожувала не обмежитися галасом, яким оточували роялістів, що відсиджувалися вдома, і прилюдними образами тих, що зважувалися вийти на вулицю.

Унаслідок зміни обставин статечний судовласник, що належав до плебейського табору, якщо й не став усемогутнім, — бо ж пан Моррель був чоловік обережний і трохи несміливий, як і всі, хто пройшов повільну і тяжку комерційну кар'єру, — то все ж таки, хоч його й обганяли запопадливі бонапартисти, що докоряли йому за поміркованість, набув достатньої ваги, щоб зняти голос і подати скаргу.

Скарга та, як легко можна здогадатися, стосувалася Дантеса.

Вільфор вистояв, попри падіння свого начальника. Весілля його хоч і не розладалося, усе ж таки його відклали до ліпшої пори.

Якби імператор утримався на престолі, Жерарові довелося б шукати іншої партії, і Нуарт'є знайшов би йому наречену; якби Людовик XVIII повернувся вдруге, вплив маркіза де Сен-Мерана подвоївся б, як і вплив самого Вільфора, і той шлюб став би особливо доречний.

Отак помічник королівського прокурора посідав перше місце в марсельському судовому світі, аж якось уранці йому доповіли про прихід пана Морреля.

Інший поквапився б назустріч панові арматору і в такий спосіб показав би свою слабкість, та Вільфор був розумний чоловік і відзначався якщо не досвідом, то пречудовим чуттям. Він змусив Морреля чекати в передпокої, як учинив би під час Реставрації, не тому, що був заклопотаний чимось, а просто тому, що треба, щоб помічник прокурора змушував чекати в передпокої. За чверть години, проглянувши декілька газет різних напрямків, він звелів погукати пана Морреля.

Моррель гадав, що побачить Вільфора пригніченим, а виявив, що він точнісінько такий, яким був і півтора місяця тому, тобто спокійний, твердий і переповнений холодною поштивістю, а вона ж є найбільш неподоланна з-поміж усіх перепон, що відокремлюють людину зі становищем від простака. Він шов до кабінету Вільфора з певністю, що той затремтить, уледівши його, а замість того сам збентежився і затремтів, уздрівши помічника прокурора, що чекав його, сидячи за письмовим столом.

Моррель зупинився на порозі. Вільфор глянув на нього, наче не впізнавав. Аж після мовчання, під час якого статечний судовласник крутив у руках капелюха, він мовив:

— Пан Моррель, якщо не помиляюся?
— Так, мосьпане, це я, — відказав судновласник.
— Увійдіть, прошу вас, — сказав Вільфор з поблажливим жестом, — і скажіть, чому я зобов'язаний, що ви вшанували мене вашим візитом?
— Хіба ви не здогадуєтеся? — запитав Моррель.
— Ні, геть не здогадуюся, проте ладний був вам бути корисним, якщо це від мене залежить.

— Воно цілком від вас залежить, — сказав Моррель.
— То поясніть, у чому річ.
— Мосьпане, — почав Моррель, потроху заспокоюючись і черпаючи твердість у справедливості свого прохання і ясності свого становища, — ви пам'ятаєте, що за кілька днів до того, як стало відомо про повернення його величності імператора, я приходив до вас просити, щоб ви зглянулися над одним юнаком, моряком, помічником капітана на моєму судні; його звинувачували, як ви пам'ятаєте, у стосунках із островом Ельба; такі стосунки, що вважалися натоді злочином, зараз дають право на винагороду. Тоді ви служили Людовіку XVIII й не помилували винуватця; то був ваш обов'язок. Тепер ви служите Наполеонові і зобов'язані захистити невинного — це теж ваш обов'язок. Тому я прийшов запитати вас, що з ним сталося.

Вільфор зробив над собою величезне зусилля.

— Як його на ім'я? — запитав він. — Назвіть, будь ласка, його ім'я.

— Едмон Дантес.

Напевне, легше Вільфорові було б підставити чоло під пістоль противника на дуелі на відстані двадцять п'яти кроків, аніж почути це ім'я, що кинули йому в лице; проте він і бровою не звів.

«Ніхто не може звинуватити мене в тому, що я заарештував цього молодика з особистих міркувань», — подумав він.

— Дантес, — повторив він. — Ви кажете, Едмон Дантес.

— Так, пане.

Вільфор розгорнув величезний реєстр, що був на бюрковій поруч, потім пішов до іншого столу, від стола перейшов до полиць із теками справ і, обернувшись до судновласника, поспитав найприроднішим голосом:

— А ви не помиляєтеся, мосьпане?

Якби Моррель був здогадливіший чи ліпше обізнаний із обставинами цієї справи, то йому здалося б дивним, що помічник прокурора відповідає йому в справі, яка геть його не стосується; він поспитався б: а чому Вільфор не посилає його до списків арештантів, до начальників в'язниць, до префекта департаменту? Проте Моррель, що марно шукав ознак страху, убачав у його поведінці лише прихильність: Вільфор правильно все облічив.

— Ні, — відказав Моррель, — не помиляюся; я знаю сердегу десять років, а служив він у мене чотири роки. Півтора місяця тому — пам'ятаєте? — я прохав вас бути великодушним, як оце зараз прошу бути справедливим; ви зустріли мене дуже немилостиво й відповідали з невдоволенням. Натоді роялісти були дуже неласкаві з бонапартистами!

— Мосьпане, — відказав Вільфор, відбиваючи удар із притаманною йому зимною кров'ю і проворністю, — я був роялістом, коли гадав, що

Бурбони не лише законні спадкоємці престолу, а й народні обранці; та чудесне повернення, що його свідками були ми з вами, довело мені, що я помилявся. Геній Наполеона взяв гору; лише улюблений монарх – законний монарх.

– Слава Богу! – вигукнув Моррель з грубуватою відвертістю. – Приємно слухати, як ви таке кажете, і я бачу в цьому добру прикмету для сердешного Едмона.

– Зачекайте, – сказав Вільфор, гортаючи ще один реєстр, – я пригадую.. моряк, еге ж? Він ще збирався побратися з каталянкою? Так, так, тепер я пригадую: то була дуже серйозна справа.

– Та невже?

– Ви ж знаєте, що від мене його поправили простісінько до в'язниці в будинку суду.

– Так, а потім?

– Потім я надіслав донесення до Парижа і додав папери, які знайшли у нього. Я повинен був це вчинити. За тиждень його забрали.

– Забрали? – вигукнув Моррель. – Що ж зробили із бідолашним хлопчиною?

– Не бійтеся! Його, либонь, відправили до Фенестреля, Піньєроля чи на остров Святої Маргарити, одне слово, вислали; і одної пречудової днини він повернеться до вас і візьме оруду на вашому кораблі.

– Нехай повертається коли завгодно: місце його. Та чому ж він досі не повернувся? Здавалося б, наполеонівська юстиція передовсім повинна звільнити тих, кого запроторила до в'язниці роаялістська юстиція.

– Не кваптеся пояснювати, пане Моррелю, – відказав Вільфор, – у всякому ділі потрібна законність. Розпорядження про ув'язнення надійшло від найвищого начальства; треба від того ж таки начальства здобути й наказ про звільнення. Наполеон повернувся всього два тижні тому; приписання про звільнення в'язнів тільки ще пишуться.

– Та ж хіба не можна, – поспитався Моррель, – прискорити всі ті формальності? Адже ми перемогли. У мене є друзі, є зв'язки; я зумію домогтися скасування вироку.

– Вироку не було.

– То постанову про арешт.

– У політичних справах немає арештантських списків; часом уряд зацікавлений у тому, щоб людина зникла без сліду; списки могли б допомогти в пошуках.

– Може, так було за Бурбонів, але тепер..

– Так буває завжди, любий пане Моррелю. Уряди міняють один одного і схожі мов дві краплі води; каральна машина, яку завели за Людовика XIV, діє й до сьогодні; немає лише Бастилії. У дотриманні в'язничного статуту імператор завжди був суворіший, ніж навіть Людовик XIV, і кількість в'язнів, яких не занесли до списків, і полічити неможливо.

Та прихильна відвертість обеззброїла б хоч яку певність, а в Морреля не було ж навіть підозр.

– Але скажіть, пане де Вільфоре, що ви мені порадите вчинити, щоб прискорити повернення бідолашного Дантеса?

– Можу порадити одне: подайте прохання міністрові юстиції.

— Ох, пане де Вільфоре! Ми ж знаємо, що означають прохання: міністр юстиції отримує їх по двісті щодня і не прочитує й чотирьох.

— Так, — сказав Вільфор, — але він прочитає прохання, яке надішло я, прохання, де буде моя приписка, те, що походить безпосередньо від мене.

— І ви візьметесь передати йому це прохання?

— Із величезним задоволенням. Дантес раніше міг бути винен, але тепер він не винен; і я зобов'язаний повернути йому свободу, так само, як зобов'язаний був запроторити його до в'язниці.

У такий спосіб Вільфор відвертав небезпечно для нього слідство, малоїмовірно, але такі можливі, — слідство, що погубило б його безповоротно.

— А як потрібно писати міністрові?

— Сідайте сюди, пане Моррелю, — сказав Вільфор, поступаючись йому місцем. — Я вам продиктую.

— Ви будете такі ласкаві?

— А певно! Не будемо гаяти часу, його й так уже втрачено забагато.

— Так, так! Згадаймо, що сердега чекає, страждає, може, й у відчаї.

Вільфор здригнувся від думки про в'язня, що проклинає його у тиші й мороці; та він зайшов надто далеко й відступати не можна було: Дантес мав бути розчавлений у жорнах його амбіцій.

— Я готовий, — сказав Моррель, опустившись у Вільфорів фотель і взявши ручку.

І Вільфор продиктував прохання, де, звісно ж, із щонайліпшими намірами, перебільшив Дантесів патріотизм і послуги, які той надав справі бонапартистів. У тому проханні Дантес поставав як один із найбільш активних помагачів поверненню Наполеона. Певно ж, як міністр прочитає той папір, то відразу ж мусить відновити справедливість, якщо цього ще не зробили.

Коли прохання було написане, Вільфор прочитав його вголос.

— Гарзд, — сказав він, — тепер звіртеся на мене.

— А коли ви відправите його?

— Сьогодні.

— Із вашою припискою?

— Найліпшою припискою буде, якщо я засвідчу, що все сказане в проханні, цілковита правда.

Вільфор сів у фотель і вчинив потрібний запис у куті паперу.

— Що ж мені далі робити? — запитав Моррель.

— Чекати, — відказав Вільфор. — Я все беру на себе.

Така упевненість повернула Моррелєві надію; він пішов у захваті від помічника королівського прокурора і подався сказати старому Дантесові, що той незабаром побачить сина.

Тим часом Вільфор замість того, щоб надіслати прохання до Парижа, дбайливо зберіг його в себе; рятівне для Дантеса за тої пори, воно могло стати для нього згубним пізніш, якби сталося те, чого можна було вже чекати з огляду на становище в Європі й того повороту, якого набували події, — тобто друга реставрація.

Отож Дантес лишився в'язнем, забутий і загублений у пітьмі свого підземелля, він не чув гучного падіння Людовика XVIII і ще гучнішого гуркоту, з яким завалилася Імперія.

А Вільфор пильно стежив за всім і уважно до всього прислухався.

Двічі за час короткого повернення Наполеона, що зветься Сто Днів, Моррель знову відновлював атаку, наполягаючи за звільненні Дантеса, і обидва рази Вільфор заспокоював його обіцянками і надіями. Аж настало Ватерлоо. Моррель більше не приходив до Вільфора: він учинив для свого юного друга все, що було в людських силах; нові спроби, під час другої реставрації, могли тільки зашкодити йому.

Людовик XVIII повернувся на престол. Вільфор, для якого Марсель був повен спогадів, що терзали його сумління, домігся посади королівського прокурора в Тулузі; за два тижні після переїзду до цього міста він одружився з маркізою Рене де Сен-Меран, що її батько був тепер в особливій милості при дворі.

Тим-то Дантес під час Ста Днів і після Ватерлоо залишався у в'язниці, забутий якщо не людьми, то принаймні Богом.

Дангляр збагнув, якого удару завдав він Дантесові, коли дізнався про повернення Наполеона до Франції; виказ його потрапив у ціль, і, як і всі люди, що відзначаються певною обдарованістю до переступу і помірними здібностями у звичайному житті, він назвав цей збіг «волею долі».

Та коли Наполеон увійшов до Парижа і знову пролунав його владний і могутній голос, Дангляр перелякався. Із хвилини на хвилину чекав він, що з'явиться Дантес, який знає все, грізний Дантес, що ладен до будь-якої помсти. Тоді він сповістив панові Моррелю про своє бажання покинути морську службу і попросив рекомендувати його одному іспанському комерсантові, до якого й пішов рахівником наприкінці березня, тобто за десять чи дванадцять днів після повернення Наполеона в Тюільрі; він подався до Мадрида, і більше про нього ніхто й не чув.

Фернан нічого не знав. Дантеса не було, а то було все, чого він і хотів. Що сталося з Дантесом? Він навіть не намагався дізнатися про це.

Усі його зусилля спрямовувалися на те, щоб обманювати Мерседес вигаданими причинами неповернення її нареченого або ж обдуманним планом, як поїхати звідтіля і забрати її; часом він сідав на вершині рогу Фаро, звідки видно і Марсель, і Каталіяни, і понуро, непорушним зором хижого птаха дивився на обидва шляхи, чи не з'явиться вдалині красень-моряк, що має принести із собою сувору помсту. Фернан твердо вирішив застрелити Дантеса, а потім і себе, щоб виправдати вбивство. Та він обманювався, — ніколи не збавив би він собі віку, бо й досі сподівався.

Тим часом у всіх цих лихих душевних сум'яттях імператор гучним голосом закликав до лав останній розряд рекрутів, і всі, хто міг тримати рушницю, виступили за межі Франції.

Разом із ними вирушив у похід і Фернан, покинувши свою хатину й Мерседес і мордуючись думками, що за його відсутності, може, повернеться суперник і візьме шлюб із тією, кого він кохає.

Якби Фернан здатен був до самогубства, він застрелився б у хвилину розлуки з Мерседес.

Його співчуття до Мерседес, удавана спочутливість її горю, завзяття, з яким він угадував найменші її бажання, справила свій вплив, який завжди

справляє відданість на великодушні серця; Мерседес завжди любила Фернана як друга; та дружба посилилася завдяки почуттю вдячності.

— Брате мій, — сказала вона, припинаючи торбу до плечей каталянця, — друже мій єдиний, бережи себе, не покидай мене саму на цьому світі, де я проливаю гіркі сльози і де в мене нікого немає, крім тебе.

Ті слова, що їх вона мовила у хвилину розлуки, оживили Фернанові надії.

Якщо Дантес не повернеться, то, може, настане той день, і Мерседес буде його дружиною.

Мерседес лишилася сама, на голій скелі, яка ніколи ще не здавалася їй такою безплідною, перед безмежною морською далиною. Уся в сльозах, немов причинна, що про її гірку долю розповідають у цім краю, вона безперестану блукала докруг Каталя; часом зупинялася під палучим південним сонцем, непорушна, мов статуя, і дивилася на Марсель; часом сиділа на березі й слухала шемрання хвиль, вічне, мов її горе, і питалася: чи не ліпше було б нахилитися вперед, упасти, повалитися в морську глибіню, аніж терпіти жорстокі муки безнадійного чекання? Не страх утримав її від самогубства, — вона знайшла втіху в релігії, і це порятувало її.

Кадруса теж, як і Фернана, призвали до війська, та він був на вісім років старший від каталянця та ще й одружений, тож його лишили у третьому розряді, для охорони узбережжя.

Старий Дантес, що жив тільки надією, із падінням імператора втратив останні її проблески.

За п'ять місяців після розлуки із сином, майже тієї ж години, коли арештували Едмона, він помер на руках Мерседес.

Моррель улаштував похорон і заплатив дрібні борги, які зробив старий під час недуги.

То був не лише гуманний, а й сміливий учинок. Увесь Південь палав у вогні усобиць, і допомогти, навіть на смертному ложі, батькові такого небезпечного бонапартиста, як Дантес, було злочином.

XIV. В'ЯЗЕНЬ БОЖЕВІЛЬНИЙ

I В'ЯЗЕНЬ ШАЛЕНИЙ

Десь за рік після повернення Людовика XVIII головний інспектор в'язниць провадив ревізію.

Дантес у своїй підземній камері чув стукіт і рипіння, що нагорі були дуже гучні, а внизу розрізняло їх тільки вухо в'язня, який звик підслуховувати в нічній тиші павука, що пряде своє павутиння, та монотонне цяпання водяної краплі, якій потрібна ціла година, щоб зібратися на стелі підземелля.

Він збагнув, що у живих щось відбувається; він так довго жив у мішку, що мав право вважати себе небіжчиком.

Інспектор відвідував по черзі кімнати, камери, каземати. Декотрих в'язнів навіть розпитуваннями вшановував: вони належали до тих, котрі, зі скромності чи з дурості, заслужили прихильність начальства.

Інспектор запитував, чи добре їх годують і чи немає у них якихось прохань. Усі як один відповідали, що годують їх кепсько і що вони прохають волі. Тоді інспектор запитав, чи не скажуть вони ще чогось. Вони хитали головами. Чого можуть прохати в'язні, окрім волі?

Інспектор усміхнувся і, обернувшись до коменданта, сказав:

— Не розумію, кому потрібні ці даремні ревізії... Хто бачив одну в'язницю, той бачив сто; хто вислухав одного в'язня, вислухав і тисячу; скрізь те саме: їх кепсько годують, і вони невинні. Інших у вас нема?

— Є ще небезпечні й божевільні, яких ми утримуємо в підземеллях.

— Що ж, — сказав інспектор із виглядом глибокої втоми, — виконаємо наш обов'язок до краю — спустимось в підземелля.

— Дозвольте, — сказав комендант, — потрібно взяти із собою бодай двох вояків; часом в'язні зважаються на відчайдушні вчинки, бодай тому що почувують відразу до життя і хочуть, щоб їх скарали на горло. Ви можете стати жертвою замаху.

— То вживте запобіжних заходів, — сказав інспектор.

Прийшли двоє вояків, і всі почали братися такими смердючими, брудними і вогкими східцями, що навіть спуск ними гнітив усі п'ять чуттів.

— А нехай йому всячина! — зупиняючись, сказав інспектор. — Хто ж тут може жити?

— Надзвичайно небезпечний змовник, — нас попередили, що він ладен на все.

— Він сам?

— Авжеж.

— Давно він тут?

— Десь понад рік.

— І його відразу посадили до підземелля?

— Ні, по тому, як він намагався забити сторожа, що приносив йому їжу.

— Він хотів забити сторожа?

— Еге ж, того самого, який оце нам світить. Правда ж, Антуане? — запитав комендант.

— Та ж певно, хотів закатрупити мене, — відказав сторож.

— Божевільний якийсь!

— Гірше, — відказав сторож, — достеменний чортяка!

— Якщо хочете, можна поскаржитися на нього, — сказав інспектор комендантові.

— Не варто; він і так зазнав кари; до того ж він ось-ось ума рішиться, і з досвіду ми знаємо, що за рік геть уже глузд утратить.

— Тим ліпше для нього, — сказав інспектор, — коли він зсунеться з розуму, то менше потерпатиме.

Як бачите, інспектор був дуже людяний і цілком відповідав тій філантропічній посаді.

— Маєте рацію, — відказав комендант, — і ваші слова свідчать про те, що ви добре знаєте в'язнів. У нас тут, теж у підземній камері, куди провадять інші східці, сидить старий абат, колишній голова якоїсь партії в Італії; він тут із 1811 року й утратив глузд у 1813 році; відтоді його й не впізнали; то він знай плакав, а тепер регоче; раніше марнів, а тепер гладшає. Чи

не хочете глянути на нього замість того? Божевілля його кумедне і нітрохи не засмутить вас.

— Гляну й на того, і на того, — відказав інспектор, — треба сумлінно виконувати службовий обов'язок.

Той інспектор уперше оглядав в'язниці й хотів, щоб начальство лишилося задоволене ним.

— Ходімо спершу до цього, — докинув він.

— Будь ласка, — відказав комендант і кивнув сторожеві.

Сторож відімкнув двері.

Почувши гуркіт тяжких засувів і скрегіт іржавих завіс, що оберталися на гаках, Дантес, який сидів у кутку і з невимовною втіхою ловив тоненький промінь світла, що промикався крізь вузьку загратовану шпарину, звів голову.

Угледівши незнайомого чоловіка, двох сторожів зі смолоскипами, двох вояків і коменданта з капелюхом у руках, Дантес уторопав, у чому річ, і скориставшись нарешті нагодою звернутися до найвищого начальства, метнувся вперед, благально згорнувши руки.

Вояки відразу ж схрестили багнети, подумавши, що в'язень кинувся до інспектора з недобрими намірами.

Інспектор мимохіть позадкував.

Дантес зрозумів, що його зрозуміли за небезпечну людину.

Тоді він надав поглядом своєму стільки покірливості, скільки може поміститися в людському серці і смиренним благанням, що здивувало присутніх, спробував зворушити серце свого високого відвідувача.

Інспектор вислухав Дантеса до краю й обернувся до коменданта.

— Він скінчить благочестям, — сказав він тихо, — він і зараз уже схиляється до лагідності й упокорення. Бачите, страх йому знайомий; він відступив, угледівши багнети, а шаленець ні перед чим не відступає. Із цього приводу я мав дуже цікаві спостереження в Шарантоні.

Потім він глянув на в'язня.

— Одне слово, що ви просите?

— Я прошу сказати, у чому мій переступ: прошу суду, прошу слідства, прошу врешті, щоб мене скарали на горло, якщо я винен, або випустили на волю, якщо не винен.

— Вас добре годують? — запитав інспектор.

— Так. Напевно. Хтозна. Та це несуттєво. Важливо, і не лише для мене, бідолашного в'язня, а й для влади, що здійснює правосуддя, і для короля, що править нами, щоб невинний не став жертвою підлого виказу і не вмирав у в'язниці, проклинаючи своїх катів.

— Ви сьогодні дуже смирні, — сказав комендант, — а ви не завжди були такі. Ви казали зовсім інше, коли хотіли забити сторожа.

— Правда ваша, — відказав Дантес, — і від щирого серця прошу вибачення в цього чоловіка, що був такий добрий зі мною... Та що ви хочете? Я був тоді шалений, скажений.

— А зараз ні?

— О ні, в'язниця зламала мене, знівечила. Я тут уже так давно!

— Так давно?.. Коли ж вас заарештували? — спитав інспектор.

– Двадцять восьмого лютого тисяча вісімсот п'ятнадцятого року, о другій після півдня.

Інспектор заходився лічити.

– Сьогодні у нас тридцять липня тисяча вісімсот шістнадцятого року. Що ж ви оце кажете? Ви сидите у в'язниці лише сімнадцять місяців.

– Лише сімнадцять місяців! – повторив Дантес. – Ви не знаєте, що таке сімнадцять місяців буцегарні – це сімнадцять років, сімнадцять століть! Надто ж для того, хто так близький до щастя, я готувався взяти шлюб із коханою дівчиною, бачив перед собою почесне поле діяльності – і позбувся всього: осяяну гожу днину заступила нічна п'їтьма, будучність моя зійшла унівеч, я не знаю, чи кохає мене та, що я її кохав, не знаю, чи живий мій старий батько! Сімнадцять місяців у кам'яному мішку для того, хто зник до морського повітря, до вільного простору, до неозорості, до безкрайності! Сімнадцять місяців у в'язниці! Це забагато навіть за ті злочини, що їх людський інстинкт називає наймерзеннішими найменнями. То змилуйтеся наді мною і випросіть для мене – не ласки, а суворості, не милості, а суду; суддів я прошу, суддів – у цьому не можна відмовляти звинуваченому.

– Гаразд, – відказав інспектор, – побачимо.

I, обернувшись до коменданта, сказав:

– Мені і справді шкода цього лишегу. Як повернемося нагору, покажіть мені його справу.

– Авжеж, – відказав коменданта, – але, боюся, ви там знайдете дуже несприятливі відомості про нього.

– Знаю, – сказав Дантес, – знаю, ви не можете звільнити мене своєю владою, але ви можете передати моє прохання вищому начальству, можете провести розслідування, можете зрештою віддати мене до суду. Суд! Ось і все, що я прошу; нехай мені скажуть, який злочин я вчинив і яку покару мені ухвалили. Адже невідомість гірша, ніж будь-які тортури!

– Я дізнаюся, – відказав інспектор.

– Із голосу вашого чую, що ви зворушені! – вигукнув Дантес. – Скажіть мені, що я можу сподіватися!

– Не можу я цього сказати вам, – відказав інспектор, – можу тільки пообіцяти, що розгляну вашу справу.

– Тоді я вільний, я порятований!

– Хто звелів заарештувати вас? – запитав інспектор.

– Пан де Вільфор, – відказав Дантес. – Зв'яжіться з ним.

– Пана де Вільфора вже немає в Марселі, він уже рік у Тулузі.

– Тоді й дивуватися нема чого, – прошепотів Дантес. – Мого єдиного заступника тут нема!

– Чи не мав пан де Вільфор якихось причин, щоб ненавидіти вас? – запитав інспектор.

– Ніяких; навпаки, він був дуже милостивий зі мною.

– То я можу довіряти відомостям, які він дав про вас чи які він сповістить мені?

– Цілком.

– Добре. Чекайте.

Дантес упав на коліна, звів руки до неба і почав шепотіти молитву, у якій благав Бога за цього чоловіка, що спустився до нього в буцегарню, немов Спаситель, що прийшов випровадити душі з пекла.

Двері за інспектором зачинилися, та надія, яку він приніс, лишилася в Дантесовій камері.

— Може, зволите зараз проглянути списки в'язнів? — запитав комендант. — Чи бажаєте зазирнути до абата?

— Спершу закінчимо огляд, — відказав інспектор. — Якщо я піднімуся нагору, то в мене, либонь, уже не вистачить духу ще раз сюди спуститися.

— О, панотець не схожий на цього, його божевілля веселе, не те, що глузд його сусіди.

— А на чому він згубив розум?

— На дуже химерній думці: він уявив себе володарем незліченних багатств. Першого року він запропонував урядові мільйон, якщо його випустять, другого — два мільйони, третього — три тощо. Тепер він уже п'ять років у в'язниці; він попросить дозволу побалакати з вами наодинці й запропонує п'ять мільйонів.

— Цікаво так, ти ба! — сказав інспектор. — А як звуть цього мільйонера?

— Панотець Фарія.

— Номер двадцять сьомий! — сказав інспектор.

— Так, він тут. Відімкніть, Антуане.

Сторож послухався, й інспектор із цікавістю зазирнув до камери «божевільного абата», як прозивали всі цього в'язня. Посеред камери, у колі, намальованому шматком вапна, відколотого від муру, лежав майже голий чоловік — одяг його обернувся лахміттям. Він креслив у цьому колі виразні геометричні лінії й був так само захоплений розв'язанням задачі, як і Архімед тієї миті, коли його вбив Марцеллів вояк. Тож він навіть не поворухнувся від рипіння дверей і схаменувся лише тоді, коли полум'я смолоскипів осяяло незвичним світлом вогку долівку, де він працював. Тоді він обернувся і з подивом глянув на численних гостей, що спустилися до його камери.

Він швидко схопився на ноги, узяв ковдру, що лежала в узніжжі його вбого ліжка, і хутко напнув її на себе, щоб з'явитися у пристойнішому вигляді перед гостями.

— Що ви просите? — спитав інспектор, не міняючи свого звичного формулювання.

— Що я прошу? — з подивом поспитав абат. — Нічого я не прошу.

— Ви не зрозуміли, — провадив інспектор, — мене прислав уряд, щоб я оглянув в'язниці й вислухав скарги в'язнів.

— Ага! Це інша річ, — жваво вигукнув абат. — Сподіваюся, ми зрозуміємо один одного.

— Ось бачите, — сказав комендант, — починається так, як я вам і казав.

— Мосьпане, — провадив в'язень, — я абат Фарія, народився в Римі, двадцять років був секретарем кардинала Роспільйозі; мене заарештували бозна за що на початку 1811 року, і відтоді я марно вимагаю звільнення від італійського і французького урядів.

— Чому від французького? — запитав комендант.

– Тому що мене загарбали в Пйомбіно, і гадаю, що Пйомбіно, як і Мілан та Флоренція, стало головним містом якогось французького департаменту.

Інспектор і комендант з усмішкою презирнулися.

– Ох, любий мій, – зауважив інспектор, – ваші відомості про Італію не відзначаються свіжістю.

– Вони стосуються того дня, коли мене заарештували, – відказав абат Фаріа, – й оскільки натоді його величність імператор створив Римське королівство для подарованого йому небом сина, то я вважав, що, продовжуючи пожинати лаври перемоги, він утілив мрію Мак'явеллі й Чезаре Борджіа, об'єднавши всю Італію в єдину неподільну державу.

– Слава Богу, – сказав інспектор, – доля трохи змінила цей грандіозний план, якому, бачу, ви так палко співчуваєте.

– Це єдиний спосіб учинити Італію сильною, незалежною і щасливою державою, – відказав панотець.

– Може, і так, – сказав інспектор, – але я прийшов сюди не для того, щоб розглядати з вами курс італійської політики, а для того, щоб запитати у вас, що я і вчинив, чи задоволені ви приміщенням і їжею.

– Їжа тут така сама, як і у всіх в'язницях, тобто дуже погана, – відказав абат, – а приміщення, як бачите, вогке й нездорове, та загалом досить пристойне для підземної в'язниці. Річ не в тому, а в надзвичайно важливій таємниці, яку я маю сповістити урядові.

– Починається, – сказав комендант на вухо інспекторові.

– Тим-то я й радий бачити вас, – провадив абат, – хоч ви і завадили мені в дуже важливому обрахунку, який, якщо виявиться успішним, можливо, змінить усю Ньютонову систему. Можу я попросити у вас дозволу побалакати з вами наодинці?

– А що я вам казав? – прошепотів комендант інспекторові.

– Ви добре знаєте своїх в'язнів, – відказав інспектор, усміхаючись, а потім обернувся до абата. – Я не можу вволити вашого прохання.

– А якби йшлося про те, щоб надати урядові можливість змогу здобути величезну суму, п'ять мільйонів, наприклад?

– Дивовижно, – сказав інспектор, звертаючись до коменданта, – ви навіть суму передбачили!

– Гаразд, – провадив абат, утямивши, що інспектор хоче піти, – ми можемо балакати й не наодинці, пан комендант може бути присутній під час нашої розмови.

– Любий мій, – урвав його комендант, – на жаль, ми наперед і напам'ять знаємо все, що ви нам скажете. Ідеться про ваші скарби, еге ж?

Фаріа глянув на насмішника очима, у яких неупереджений спостерігач обов'язково вгледів би тверезий глузд і щире серце.

– Таж певно, – сказав він, – про що ж іще можу я казати?

– Пане інспекторе, – провадив комендант, – я можу розповісти вам цю історію, не гірше від абата; ось уже п'ять років я її чую.

– Це свідчить, пане коменданте, – мовив священник, – що ви належите до тих людей, про яких у Святому Письмі сказано, що вони мають очі й не бачать, мають вуха й нечують.

– Мосьпане, – сказав інспектор, – держава багата і, слава Богу, не потребує ваших грошей; збережіть їх до того часу, коли вас випустять із в'язниці.

Абатові очі широко розплющилися; він ухопив інспектора за руку.

– А якщо я не вийду із в'язниці, – сказав він, – якщо мене, усупереч справедливості, залишать у цьому підземеллі, якщо я помру тут, не заповівши нікому моєї таємниці, – значить, ці скарби пропадуть намарне? Чи не ліпше було б, якби ними скористався уряд і я разом із ним? Я згоден на шість мільйонів; авжеж, я поступлюся шістьма мільйонами і здобрію рештою, якщо мене випустять на волю.

– Слово честі, – сказав тихо інспектор, – якби не знав, що це божевільний, то можна подумати, що все воно правда, із такою певністю він промовляє.

– Не божевільний я і кажу щиру правду, – відказав Фарія, у якого був тонкий слух, як і в усіх в'язнів, тож він чув усе, що сказав інспектор. – Скарб, що про нього я кажу, справді існує, і я пропоную вам укласти зі мною угоду, згідно з якою ви повезете мене на місце, яке я вкажу, у нашій присутності здійснять розкопи, і якщо я збрехав, якщо там нічого не знайдуть, якщо я божевільний, як ви оце кажете, тоді завезете мене знову сюди, у це підземелля, і я залишуся тут назавжди і тут помру, не набридаючи ні вам, ні комусь іншому моїми проханнями.

Комендант зареготав.

– А далеко звідси ваш скарб? – поспитався він.

– Десь миль за сто, – відказав Фарія.

– Незлецько вигадано, – сказав комендант. – Якби всі в'язні надумали турбувати тюремників прогулянкою за сто миль і якби тюремники погодилися на це, то для в'язнів не було б нічого легшого, ніж дременути за першої ж нагоди. А під час такої довгої прогулянки нагода таки трапиться.

– Та це відомий спосіб, – сказав інспектор, – і панотець не може навіть похвалитися, що він його винайшов.

Потім, звертаючись до абата, сказав:

– Я питався, чи добре вас годують?

– Мосьпане, – відказав Фарія, – поклянїться Ісусом Христом, що ви звільните мене, якщо я сказав правду, і я покажу вам те місце, де закопано скарб.

– Вас добре годують? – повторив інспектор.

– За такої умови нема ніякого ризику; і ви бачите, що я не шукаю нагоди, щоб утекти; я залишуся у в'язниці, поки будуть шукати скарб.

– Ви не відповідаєте на моє запитання, – урвав інспектор нетерпляче.

– А ви на моє прохання! – вигукнув абат. – Будьте ж прокляті, як і всі ті шаленці, що не хотіли мені вірити! Ви не хочете мого золота, воно залишиться в мене; не хочете дати мені волю, її пошле мені Господь. Ідїть, мені більше нема чого вам сказати.

І абат, скинувши ковдру із плечей, узяв шмат вапна, сїв знову в коло і заходився біля своїх креслень та обрахунків.

– Що це він робить? – виходячи, запитав інспектор.

– Лічить свої скарби, – відказав комендант.

Фарія на ті кпини відповів поглядом, що повен був найвищого презирства.

– Може, у нього і справді були якісь скарби, – сказав інспектор, піднімаючись східцями.

– Або він бачив їх уві сні, – підхопив комендант, – і вранці прокинувся божевільним.

– Правда ваша, – сказав інспектор зі простодушністю хабарника, – якби він справді був заможний, то не потрапив би до в'язниці!

На цьому все для панотця Фарія і скінчилося. Він лишився у в'язниці, і після тих відвідин слава про його кумедне божевілля ще дужче зміцнилася.

Калігула або Нерон, великі шукачі скарбів, що мріяли про незбутне, прислухалися б до слів цього бідолашного чоловіка і подарували б йому повітря, якого він прохав, простір, який він так любив, і волю, за яку він пропонував таку високу заплату. Та володарі нашої пори, обмежені границями ймовірного, згубили волю до дерзань, вони бояться вуха, що вислуховує їхні накази, ока, що стежить за їхніми діями; вони вже не почувають вищості своєї божистої природи, вони короновані люди, та й квіт. Колись вони вважали чи принаймні називали себе синами Юпітера і дечим скидалися на свого безсмертного батька; нелегко перевірити, що там коїться за хмарами; земні володарі зараз досяжні. Та оскільки деспотичний уряд завжди остерегається показувати при світлі білого дня наслідки в'язниці й тортур, оскільки дуже рідко трапляється, щоб жертва будь-якої інквізиції могла показати світові свої потрошені кістки і криваві рани, то й божевілля, ця виразка, що постала у в'язниці з душевних мук, завжди дбайливо ховається там, де вона зародилася, а якщо воно й виходить відтіля, то його ховають у якомусь похмурому шпиталі, де лікарі марно шукають людської подобі і людської думки і в тих повнечених останках, що їх передають їм тюремники.

Згубивши глузд у в'язниці, панотець Фарія самісіньким своїм божевіллям прирік себе на довічне ув'язнення.

Що ж до Дантеса, то інспектор дотримався слова, що дав йому в камері. Повернувшись до комендантового кабінету, він попросив списки в'язнів. Нотатка про Дантеса була такого змісту:

Едмон Дантес

Запеклий бонапартист; брав діяльну участь у поверненні узурпатора з острова Ельба.

Дотримуватися суворої таємниці, тримати під неослабним наглядом.

Замітка була написана не тим почерком і не тим чорнилом, що решта списку; це свідчило, що її додали після запроторення Дантеса до в'язниці.

Звинувачення було таке категоричне, що з ним не можна було сперечатися, тож інспектор дописав:

«Нічого не можна вдіяти».

Інспекторові одвідини оживили Дантеса. Відтоді, як його вкинули до в'язниці, він утратив лік дням, та інспектор сказав йому число і місяць, і Дантес не забув їх. Шматком вапна, що впав зі стелі, він написав на стіні: 30 липня 1816 року, і відтоді щодня робив позначку, щоб не згубити лік часу.

Минали дні, тижні, місяці. Дантес чекав; спершу він визначив собі двотижневий термін. Навіть якби інспектор виявив до його справи тільки положивну тієї уваги, яку він, здається, виказав, то і в цьому випадку двох тижнів

було б достатньо. Коли ті два тижні минули, Дантес сказав собі, що марно було б гадати, що інспектор візьметься до його справи раніше, ніж повернеться до Парижа, а повернеться він туди тільки після закінчення ревізії, а ревізія ця може тривати і місяць, і два. Тож він призначив новий термін – три місяці замість двох тижнів. Коли ті три місяці спливли, йому прийшли на поміч нові міркування, і він дав собі півроку терміну; а як минули й ті півроку, виявилось, що він чекає вже дев'ять з половиною місяців.

За ті місяці не сталося ніяких змін у його становищі; він не здобув жодної позитивної звістки: тюремник був, як і раніше, німий. Дантес перестав довіряти своїм почуттям і почав гадати, що взяв гру уяви за свідчення пам'яті і що янгол-утішник, який з'явився до його камери, злетів сюди на крилах марення.

За рік коменданта замінили; йому доручили форт Ам; він забрав із собою й декотрих підлеглих, зокрема, і Дантесового тюремника.

Приїхав новий комендант; йому здалося нудним запам'ятовувати в'язнів на імення; він звелів подавати собі тільки їхні номери. Той страшний готель складався з п'ятдесяти кімнат; в'язнів почали позначати номерами, і нещасний хлопець позбувся імені Едмон і прізвища Дантес – він став номером тридцять четвертим.

XV. НОМЕР 34 І НОМЕР 27

Дантес пройшов крізь усі муки, яких зазнають в'язні, що їх забули у в'язниці.

Він почав із гордості, яку породжує надія й усвідомлення своєї невинності; потім він почав сумніватися у своїй невинності, що до певної міри підтверджувало комендантову теорію про божевілля; урешті він упав із висоти своєї гордоти, він почав благати – не Бога, а людей; Бог – останній притулок. Людина в горі мала б передовсім звертатися до Бога, та вона робить це лише тоді, як утратить усі інші надії.

Дантес прохав, щоб його перевели до іншої камери, нехай ще темнішої та більш вогкої. Хоч і гірше буде, та все-таки зміна ця бодай на декілька днів розважила б його. Він прохав, щоб йому дозволили гуляти, просив повітря, книг, знарядь. Йому нічого не дали, та він просив і далі. Він привчився балакати зі своїм тюремником, хоч новий був, якщо таке можливо, ще німіший від попереднього; та все ж таки було відрадом побалакати з людиною, навіть із німою. Дантес розмовляв, щоб почути свій голос; він пробував балакати на самоті, але тоді йому ставало страшно.

Часто у дні свободи його уява малювала йому страшні камери, де волюжги, розбишаки та вбивці в мерзенних веселоцях святкують страшну дружбу і справляють дикі оргії. Тепер він радий був би потрапити до одного з таких вертепів. Щоб побачити бодай чиєсь лице, крім безпристрасного, безмовного обличчя тюремника; він шкодував, що не став каторжником у ганебному однострої, із ланцюгом на ногах і тавром на плечі. Каторжники бодай живуть у товаристві таких, як самі, дихають повітрям, бачать небо, вони щасливі.

Він почав благодіяти тюремника, щоб йому дали товариша, хоч ким би він там був, бодай того божевільного абата, що про нього він чув. Під зовнішньою суворістю тюремника, навіть найгрубішою, завжди криються рештки людяності. Дантесів наглядач, хоч і не давав знати того, часто в душі жалів бідолоашного хлопчину, що так тяжко терпів своє ув'язнення; він передав комендантові прохання номера 34; та комендант, із обережністю, що гідна була політичного діяча, подумавши, що Дантес хоче збурити в'язнів або знайти собі товариша для втечі, відмовив.

Дантес вичерпав усі людські засоби. Тож він звернувся до Бога.

І всі благочестиві думи, якими живуть нещасливці, що їх покарала доля, оживили його душу; він згадав молитви, яких навчала його матінка, і знайшов у них сенс, що досі був йому невідомий; адже для щасливців молитва залишається одноманітним і порожнім набором слів, аж лихо вкладе глибокий сенс у проникливі слова, якими нещасні промовляють до Бога. Не старанно молився він, а несамовито, молився вголос і не жахався свого голосу; він поринав у якусь нестяму з кожним словом, яке промовляв, він бачив Бога; усі події свого смиренного й погубленого життя він визнавав за волю могутнього Бога, учився на них, накладав на себе покути і всі молитви закінчував корисливими словами, з якими людина частіше звертається до людей, аніж до Бога: «...і прости нам борги наші, як і ми прощаємо боржникам нашим».

Попри палкі молитви, Дантес лишився у в'язниці.

Тоді дух його потьмарився, і наче імла загнула його зір. Він був чоловік простий, неосвічений; наука не відхилила для нього зависи, що приховує минувшину. Не міг він у в'язничному усамітненні й у пустельній думці відтворити минулі століття, воскресити запропащі народи, відродити стародавні міста, що їх уява наділяє величчю і поезією і які пропливають перед внутрішнім зором, осяяні небесним полум'ям, наче вавилонські картини Мартина. У Дантеса було тільки коротке минуле, невдала теперішність і невідома будучина; дев'ятнадцять світлих літ, про які йому належало міркувати, може, у безмежній пітьмі! Тим-то він нічим не міг розважитися — його завзятий розум, що з такою радістю спрямував би свій політ крізь століття, був ув'язнений у тісних межах, наче орел у клітці. І тоді він хапався за одну думку, за думку про своє щастя, що було зруйноване без причини, за фатальним збігом обставин; над тією думкою він бився, вивертав її й так, і сяк і, якщо можна так сказати, вгризався в неї зубами, як ото в дантівському пеклі безжальний Уголіно гризе череп архієпископа Руджері. У Дантеса була тільки минуща віра, що ґрунтувалася на думці про всемогутність; незабаром він утратив її, як інші її втрачають, коли дочекаються успіху. Та лише він успіху не дочекався.

Побожність змінилася навіженством. Він вигукував блюзнірства, від яких наглядач перелякано задкував; він буцався головою об мури від найменшого неспокою, якого завдавала йому якась порошок, соломинка чи подих повітря. Донос, якого він бачив, якого показував йому Вільфор, весь час йому згадувався; кожен рядок палахів вогненними літерами на стіні, як «мене, текел, фарес». Він казав собі, що людська ненависть, а не Божа кара, жбурнула його у цю прірву; він застосував до тих невідомих йому людей усі страти, які лиш могла винайти його полум'яна уява, і знаходив їх надто вже милосердними,

а головне, недостатньо тривалими, адже після страти настає смерть, а смерть приносить як не спокій, то принаймні нечулість, що скидається на спокій.

Думаючи весь час про своїх ворогів і повторюючи, що смерть – це спокій, і що задля жорстокої покари треба карати не смертю, він поринув у понуре заціпеніння, що настає тоді, коли думаєш про самогубство. Лихо тому, хто на шляху скорботи застрягне на цих похмурих думках! Це мертве море, схоже на блакить прозорого плеса, та плавець у ньому відчуває, як ноги його в'язнуть у смолистому намулі, що затягує його, засмоктує і хоронить. Якщо небо не надає йому допомоги, усьому край, кожне зусилля до порятунку тільки ще глибше занурює його у смерть. І все ж таки ця моральна агонія не така страшна, як муки, що передують їй, і як покара, що, може, настане за нею; у ній є п'янлива втіха, вона покаже зяючу прірву, та на дні прірви – небуття. Едмон знайшов розраду в цій думці; усі його жалощі, усі його страждання, уся низка примар, яку вони провадили за собою, здавалося, відлетіли з того в'язничного закутка, куди янгол смерті готувався увійти своєю легкою ходою. Дантес глянув на своє минуле життя спокійно, на будучину – із жахом, і обрав те, що здавалося йому притулком.

– Під час далеких плавань, – казав він собі, – коли я був ще людиною і коли ця людина, вільна й могутня, давала іншим людям накази, що відразу ж виконувалися, мені траплялося бачити, як небо затягують хмари, хвили здіймаються і бурхають, покрай неба виникає буря і, наче велетенський орел, махає крильми над обидом, тоді я почував, що мій корабель – непевний притулок, бо він трепетав і хилитався, наче пір'їна на долоні велета; під грізний гуркіт бурунів дивився я на гострі бекиди, що віщували мені загибель, і смерть лякала мене, і я чимдуж намагався відбити її й, зібравши всю могуть людини і вміння моряка, я вступав у двобій із Богом!.. Але тоді я був щасливий; тоді повернутися до життя означало повернутися до щастя; та смерть була невідомою смертю, і я не обирав її; я не хотів навіки заснути на ложі з водоростей і каміння і з обуренням думав про те, що я, створений за образом і подобою Божою, послужу харчем яструбам і чайкам. Інша справа тепер: я позбувся всього, що прив'язувало мене до життя; тепер смерть усміхається мені, наче матінка, що заколисує дитину; тепер я помираю самохіть, засинаю зморених і розбитих, як засинав після нападів сказу і відчаю, коли робив по три тисячі кіл у цьому підземеллі, – тридцять тисяч кроків, понад десять льє!

Коли ця думка запала в Дантесову душу, він став спокійніший, веселіший; легше мирився із твердим ліжком і чорним хлібом; їв мало, геть не спав і знаходив цілком стерпним це життя, яке щохвилини міг скинути із себе, як ото скидають поношений одяг.

Було два способи померти; один був вельми простий: прив'язати носову хустинку до ґрат на вікні й повіситися; другий полягав у тому, щоб тільки вдавати, ніби їси, і померти від голоду. До першого способу Дантес почував відразу; його виховали в ненависті до піратів, яких вішають на щоглі; тож петля здавалася йому ганьбою, і він відкинув її. Він зважився на другий спосіб і тієї ж днини заходився втілювати його.

Поки Дантес зазнавав усіх тих злигоднів, минуло десь чотири роки. Наприкінці другого року Дантес перестав робити позначки на стіні і знову, як і до відвідин інспектора, утратив лік дням.

Він сказав собі: «Я хочу померти», і сам обрав той вид смерті. Тоді він ретельно все обдумав і, щоб не відмовитися від того наміру, дав собі клятву померти від голоду. «Коли мені будуть приносити обід чи вечерю, – вирішив він, – я буду викидати їжу крізь вікно; думатимуть, ніби я все з'їв».

Так він і робив. Двічі за день крізь заграбований отвір, де він бачив тільки клаптик неба, викидав він їжу, що йому приносили, спершу весело, потім замислено, урешті з жалем; тільки спогад про клятву давав йому снагу для цього страшного задуму. Ту саму їжу, що передніше викликала в нього відразу, зубатий голод малював йому звабливою на взір, смаковитою і запахуючою; часом він цілу годину тримав у руках тарілку і жадібно дивився на гнилу яловичину чи смердючу рибу і шмат чорного пліснявого хліба. І останні проблиски життя інстинктивно опиралися в ньому і часом брали гору над його рішучістю. Тоді в'язниця здавалася йому вже не такою похмурою, доля його – не такою й гіркою; він ще молодий, йому, либонь, немає ще й двадцяти п'яти чи двадцяти шести років, жити йому лишилося ще років із п'ятдесят, а отже, удвічі більше, ніж він прожив. За той нескінченний термін будь-які події могли зірвати двері в'язниці, розтрощити мури замку Іф і випустити його на волю. Тоді він підносив до рота їжу, у якій відмовляв собі, наче добровільний Тантал; та відразу ж згадував свою клятву й, остерегаючись втратити до себе повагу, збирав усю свою мужність і тримався. Непохитно й безжально гасив він у собі всі іскри життя, аж настала днина, коли йому вже забракло сили звестися й викинути їжу крізь вікно.

Наступного дня він нічого не бачив, насилу чув. Наглядач подумав, що він тяжко занедужав. Едмон сподівався на швидку смерть.

Так минув день. Едмон відчував, що його охоплює якесь невиразне заціпеніння, утім, досить приємне. Біль у шлунку майже пропав, спрага перестала дошкуляти; коли він заплющував очі, перед ним кружляв рій сяйливих цяток, що скидалися на вогники, які блукають уночі над мочарищами, – то зоряла та невідідома країна, яку прозивали смертю.

Раптом увечері, годині о дев'ятій, він почув глухий гамір за муром, біля якого стояло його ліжко.

Стільки мерзенних створінь вешталось в цій в'язниці, що Едмон потроху звик спати, не переймаючись тими дрібницями; та цього разу, може, тому що почуття його загострені голодом, а, може, тому що гамір той був гучніший, аніж зазвичай, чи, може, урешті тому що в останні хвилини життя все набуває ваги, Едмон звів голову і прислухався.

То було рівномірне шкрябання по камінню, що здійснювалося чи то величезною пазурякою, чи то могутнім іклом, чи то якимось знаряддям.

Думка, що ніколи не покидає в'язнів, – свобода! – умить пронизала затьмарений Дантесів глузд.

Той звук долинув до нього тієї миті, коли всі звуки мали замовкнути для нього назавше, і він несамохіть подумав, що Бог нарешті змилювався над його муками і посилає йому цей гамір, щоб зупинити його на краю могили, де він уже стояв однією ногою. Хтозна, може, хтось із його друзів, хтось із тих любих його серцю, що про них він думав до знесилення, зараз клопочеться за нього і намагається зменшити відстань, що їх розділяє.

Бути того не може; либонь, це йому здалося, і це просто марення, що зустрічає його на порозі смерті.

Та Едмон усе ж таки прислухався й далі. Шкрябання тривало години зо три. Потім він почув, як щось посипалося, і все ушухло.

За кілька годин звук пролунав гучніше і ближче. Едмон подумки брав участь у тій праці, і більш не почувався таким самотнім; аж увійшов тюремник.

Минув тиждень відтоді, як Дантес вирішив померти, уже чотири дні він нічого не їв; за той час він жодного разу не балакав із наглядачем, не відповідав, коли той запитував, на що він хворіє, і відвертався до стіни, коли той надто вже пильно дивився на нього. Та тепер усе змінилося: тюремник міг почути глухий гамір, насторожитися, припинити його і зруйнувати останній проблиск невиразної надії, що навіть думка про неї повернула до життя Дантеса, який уже був на порозі смерті.

Наглядач приніс сніданок.

Дантес звівся на ліжку і, знявши голос, почав казати про що завгодно – про недобру їжу, про вогкість, він докоряв і сварився, щоб мати нагоду волати на всю горлянку, на превелику тюремникову досаду, який допіру випросив для недужого тарілку бульйону і свіжий хліб. На щастя, він подумав, що Дантес марить, поставив, як завжди, сніданок на хисткий стіл і вийшов. Едмон звів дух і з радістю заходився наслухати.

Гамір зробився такий виразний, що він уже чув його, не напружуючи слуху.

– Немає сумніву, – сказав він собі. – якщо цей гамір триває і вдень, то це, певне, якийсь сердега-в'язень, як я оце, працює задля свого звільнення. Ох, як допомагав би я йому, якби був із ним!

Аж раптовий здогад чорною хмарою затьмарив світло надії; розум, що звик до лиха, насилу вірив людській радості. Він майже не сумнівався, що це стукують робітники, яких комендант послав для направи у сусідню камеру.

Упевнитися в цьому було неважко, але як зважитися на запитання?

Звісно, найпростіше було б зачекати наглядача, звернути його увагу на той гамір і подивитися, з яким виразом він буде його слухати; та чи не означало це, що задля порожнього задоволення цікавості він, може, ризикуватиме порятунком?

Едмонова голова ішла обертом; він так охляв, що думки його розпливалися, наче туман, і він не міг зосередити їх на одному предметові. Едмон бачив тільки один спосіб повернути ясність своєму глуздові: він звернув погляд на сніданок, що ще не встиг захолонутися, звівся, заточуючись, дістався до нього, узяв кухля, підніс до вуст і випив бульйон із почуттям невимовної втіхи.

Йому вистачило твердості цим і задовольнитися; він чув, як моряки, котрих виловили у морі після кораблетрощі, жадібно кидаються на їжу і вмирають від того. Едмон поклав на стіл хліб, який уже поніс було до рота, і знову ліг. Йому вже не хотілося вмирати.

Незабаром він відчув, що глузд його яснішає, думки його, невиразні, майже несвідомі, знову почали вишиковуватися в лад на тій шахівниці, де одна зайва клітина, може, визначає перевагу людини над тваринами. Він уже міг мислити і посилювати свою думку логікою.

Отож, він собі сказав:

– Треба спробувати дізнатися, нікого не виказавши. Якщо той, хто там порпається, просто робітник, то мені варто тільки постукати у стіну, і він відразу ж припинить працю і почне міркувати, хто це гупає і нащо. Та оскільки працю йому не лише дозволили, а й загадали, то знову візьметься до неї. Якщо ж, навпаки, це в'язень, то моє гупання злякає його; він остерігається, що його застукають на гарячому, тож покине довбати і візьметься до діла аж увечері, коли, на його думку, усі вляжуться спати.

І Едмон звівся з ліжка. Ноги вже не підгиналися, в очах не мерехтіло. Він подався у куток камери, вийняв з муру камінь, підточений вологою, і вдарив ним у стіну, на тому самому місці, де стукіт чутно було найвиразніше.

Після першого ж удару стукіт припинився, наче за помахом чарівної палички.

Едмон почав прислухатися. Минула година, минула й друга – ні шереху. Його удар спричинився за муром до мертвого мовчання.

Окрилений надією, Едмон трохи попоїв хліба, випив ковток води і завдяки могутньому здоров'ю, яким нагородила його природа, майже відновив снагу.

День минув, мовчання не уривалося.

Настала ніч, та шемрання не відновлювалося.

«Це в'язень», – подумав Едмон з неймовірною вітхою. Він уже не почував апатії; життя прокинулося в ньому з новою силою, стало діяльне.

Ніч минула в цілковитій тиші.

Цілу ту ніч Едмон і повік не звів.

Настав ранок; тюремник приніс сніданок. Дантес уже з'їв рештки вчорашнього обіду і жадібно накинувся на їжу. Він напружено прислухався, чи не розпочнеться шкрябання і стукіт, тремтів від думки, що, може, вони припиняться назавжди, робив по десять, по дванадцять льє своєю камерою, годинами тряс залізні ґрати вікна, намагався давно забутими вправами повернути пружкість і силу своїм м'язам, щоб бути готовому для смертельного поединку з долею; отак борець, виходячи на арену, намащується олією і розминає руки. Деколи він зупинявся і слухав, чи не пролунає стукіт, картаючи обережність в'язня, який не здогадувався, що його працю урвав такий самий сердега, що страшенно прагнув звільнення.

Минули три дні, сімдесят дві смертельні години, відлічені хвилина за хвилиною!

Аж якось увечері, після того, як наглядач пішов собі, коли Дантес усоте притуляв вухо до стіни, йому здалося, наче в голові його, що припала до безмовного каменя, відлунює насилу помітний струс.

Дантес відхилився, щоб повернути рівновагу своїм збуреним мізкам, обійшов кілька разів камеру і знову притулив вухо до колишнього місця.

Не було сумніву: за муром щось коїлося; напевне, в'язень збагнув, що передніший спосіб небезпечний, і обрав інший; щоб спокійніше продовжувати працю, він, либонь, замінив долото важелем.

Підбадьорившись від того відкриття, Едмон вирішив допомогти невтомному грудівнику.

Він відсунув своє ліжко, бо саме за ним, як йому здавалося, здійснювалася справа визволення, і почав шукати очима, чим би його роздвбати мур, відколоти вогкий тиньк і витягти камінь.

Та в нього нічого не було, ні ножа, ні гострого знаряддя; було залізне пруття ґрат; та він так часто впевнювався в їхній міцності, що не варто було й намагатися розхитати їх.

Уся обстановка його камери складалася з ліжка, стільця, стола, відра і глечика.

У ліжка були залізні клямри, та вони були прикручені до дерева прогони-чами. Щоб одгвинтити їх і зняти клямри, потрібна була викрутка.

У стола і стільця — нічого, у відра була дужка, але й ту зняли.

Дантесові залишалось одне: розбити глечика і довбати мур шпичастими черепками.

Він жбурнув глека на долівку — той розлетівся на друзки.

Дантес вибрав два чи три гострі черепки, сховав їх у матрац, а решту лишив долі. Розбитий глечик — звичайна річ, він не міг викликати підозри.

Едмон міг би працювати цілу ніч; та в пітьмі справа просувалася кепсько; діяти доводилося навпомацки і незабаром він помітив, що його жалюгідне знаряддя затупилося об твердий камінь. Він знову посунув ліжко до стіни і вирішив дочекатися дня. Разом із надією до нього повернулося і терпіння.

Цілу ніч він прислухався до підземної праці, що точилася за муром, не припиняючись до самісінького ранку.

Настав ранок; коли прийшов наглядач, Дантес йому сказав, що увечері захотів напитися, і глечик випав у нього з рук і розбився. Тюремник вилаявся і пішов по нового глека, не позбиравши навіть черепків. Незабаром він повернувся, порадив бути обережнішим і вийшов.

Із величезною радістю Дантес почув брязкіт замка; а передніше від того звуку в нього щоразу стискалося серце. Насилу ушухли тюремникові кроки, як він кинувся до ліжка, відсунув його й у світлі білого сонячного променя, що просягав до його камери, побачив, що марно гарував півночі: він довбав камінь, а треба було шкребти довкола нього.

Вогкість розквасила вапно.

Дантесове серце радісно закалатало, коли він побачив, що тиньк поступається; щоправда, він опадає кусниками не більшими від піщинки, та все ж таки за чверть години Дантес відбив цілу жменю. Математик міг би сказати йому, що в такий спосіб за два роки, якщо не натрапиш на скелю, можна прокопати хідник у два квадратні фути і завдовжки у двадцять футів.

І Дантес гірко пошкодував, що не використав на ту працю нескінченні минулі години, що їх він марно згаяв на порожні надії, молитви і відчай.

За ті шість років, що їх довелося просидіти у тій камері, хіба не міг він завершити будь-яку, навіть найретельнішу, працю!

Та думка подвоїла його завзяття.

За три дні, працюючи з неймовірною осторогою, він зумів одбити весь тиньк і оголити камінь. Мур був складений із дикого каміння, поміж яким

подекуди, задля більшої міцності, вставили камінні плити. Одну таку плиту він і оголив, і тепер треба було її розхитати.

Дантес спробував застосувати нігті, та виявилось, що це марно.

Коли він заганяв у шпарини черепки і намагався діяти ними як важелями, вони ламалися.

Даремно промордувавшись цілу годину, Дантес у відчаї покинув працю.

Невже йому доведеться відмовитися від усіх спроб і без діла чекати, аж сусіда сам скінчить працю?

Раптом йому спало на думку ще одне; він підвівся й усміхнувся, утираючи спітніле чоло.

Щодня тюремник приносив йому юшку в бляшаній каструлі. У тій каструлі, напевне, носили юшку й іншому в'язневі: Дантес помітив, що вона була або повна, або наполовину порожня, залежно від того, чи розпочинав наглядач роздачу їжі з нього чи з його сусіди.

У каструлі був залізний держак; отой держак і потрібен був Дантесові, і він із радістю віддав би за нього десять років життя.

Як завжди, тюремник виляв юшку в Дантесову тарілку.

Ту тарілку Дантес і мив сам щодня, коли виїдав із неї юшку дерев'яною ложкою.

Увечері Дантес поставив тарілку долі, на півдорозі від дверей до столу; ввійшовши до камери, наглядач наступив на неї й роздушив.

Цього разу Дантесові не було чого закинути; він дарма лишив тарілку долі, це правда, але й тюремник винен, бо не дивився собі під ноги.

Він тільки лайнувся; потім пошукав, куди б його виляти юшку, та весь Дантесів посуд склався лише з одної тарілки.

– Залиште каструлю, – сказав Дантес, – заберете її зватра, як принесете мені сніданок.

Така порада припала до вподоби наглядачеві; це позбавляло необхідності підійматися нагору, спускатися і знову підніматися.

Він покинув каструлю.

Дантес аж затремтів на radoщах.

Він хутко з'їв юшку і яловичину, яку, за в'язничним звичаєм, клали просто в юшку. Потім, зачекавши цілу годину, щоб упевнитися, чи наглядач не передумав, він одсунув ліжку, узяв каструлю, загнав кінець держака у шпару, продовбану ним у тинькові, поміж плитою і сусідніми камінцями, і почав орудувати нею як важелем. Легке двигтіння муру засвідчило йому, що діло посувається як слід. І справді, за годину він вийняв каменяку; у стіні лишилася виямка фута півтора в діаметрі.

Дантес старанно зібрав кусні тиньку, заніс їх у куток, черепком од глека нашкріб сірої землі й засипав нею вапно.

Потім, щоб не гаяти жодної хвилини з тієї ночі, під час якої завдяки випадковій чи радше своїй винахідливості він міг скористатися тим знаряддям, він запекло працював далі.

Насилу почало благословлятися на світ, він заклав каменяку назад, посунув ліжку до муру і вклався спати.

Сніданок склався зі шматка хліба. Наглядач увійшов і поклав його на стіл.

– Ви не принесли мені іншої тарілки? – поспитався Дантес.

– Ні, не приніс, – відказав тюремник. – Ви все трошите; ви розбили глека, з вашої вини я роздушив вашу тарілку; якби всі в'язні стільки нівечили, то уряд не міг би їх утримувати. Вам залишать каструлю і будуть виливати в неї юшку; може, тоді ви перестанете бити посуд.

Дантес звів очі до неба і молитовно склав руки під ковдрою.

Та залізяка, що опинилася у його руках, збудила в його серці таку вдячність, якої він ніколи ще не почував, навіть у хвилини найбільшого щастя.

І лише одне засмучувало його. Він помітив, що відтоді як почав працювати, того, іншого, уже не чутно.

Цілий день він працював не покладаючи рук; надвечір завдяки новому знаряддю він дістав із муру десять із гаком жмень вапна та жорстви.

Як настала обідня пора, він щомога вирівняв викривленого держака і поставив на місце каструлю. Наглядач налляв у неї звичну порцію юшки з яловичиною чи радше з рибою, бо день був пісний, а в'язнів три рази за тиждень змушували постувати. Це теж могло б послужити Дантесові календарем, якби він давно не перестав лічити дні.

Тюремник вилляв юшку і вийшов.

Цього разу Дантес вирішив упевнитися, чи справді його сусіда перестав працювати.

Він почав слухати.

Все було тихо, як і в ті три дні, коли праця призупинилася.

Дантес зітхнув; певне, сусіда остерігався його.

Проте на дусі він не занепав і довбав далі; та, попрацювавши години зо три, натрапив на перепону.

Залізний держак не довбав більше, а ковзав по гладенькій поверхні.

Дантес помацав стіну руками і збагнув, що вперся в платву.

Вона затуляла увесь отвір, що його він зробив.

Тепер треба було копати або нижче, або вище тієї платви.

Нещасний юнак і не подумав, що може трапитися така завада.

– Боже мій, Боже мій! – вигукнув він. – Я так благав тебе, так сподівався, що ти почувеш мою молитву! Боже, ти забрав у мене волю мого життя, позбавив мене супокою смерті, закликав мене до існування, то змилуйся наді мною, Боже, не дай мені померти у відчай!

– Хто це так ревно промовляє там про Бога і про відчай? – озвався голос, що долинав наче з-під землі; заглушений грубелецькими мурами він прозвучав у вухах в'язня, наче поклик із могили.

Едмон відчув, що у нього чуб стає диба; не підводячись із колін, він порачкував од муру.

– Я чую людський голос! – прошепотів він.

Упродовж чотирьох чи п'яти років Едмон чув тільки голос тюремника, а для в'язня він не людина: це живі двері на додачу до дубових дверей, живі ґрати на додачу до залізних ґрат.

– Заради Бога, – вигукнув Дантес, – кажіть, кажіть ще. Хоч голос ваш і злякав мене. Хто ви?

– А ви хто?

– Бідолашний в'язень, – не замислюючись, відказав Дантес.

– Хто ви за національністю?
– Француз.
– Ваше наймення?
– Едмон Дантес.
– Ваше звання?
– Моряк.
– Відколи ви тут?
– З 28 лютого 1815 року.
– За що?
– Я не винен.
– Але в чому вас звинувачують?
– В участі у змові з метою повернення імператора.
– Ти ба! Повернення імператора? Хіба імператор більше не на престолі?

– Він зрікся престолу в Фонтенбло в 1814 році, після чого його відправили на острів Ельба. А ви самі... відколи ви тут, що не знаєте цього?

– З 1811 року.

Дантес здригнувся. Той чоловік перебував у в'язниці на чотири роки довше, ніж він.

– Гаразд, облиште довбати, – квапливо провадив голос. – Та скажіть мені тільки, як високо діра, яку ви пробрили?

– Нарівні з землею.

– Чим вона затулена?

– Моїм ліжком.

– Пересували ваше ліжко, відколи ви у в'язниці?

– Жодного разу.

– Куди виходить ваша камера?

– У коридор.

– А коридор?

– У двір.

– Лихо мені! – вигукнув голос.

– Боже мій! Що сталося? – запитав Дантес.

– Я помилився; недосконалість мого плану ввела мене в оману; відсутність циркуля мене погубила; помилка в одну лінію на плані склала на ділі п'ятнадцять футів; я взяв вашу стіну за зовнішню стіну фортеці!

– Але ж ви докопалися б до моря?

– Цього я й хотів.

– І якби вам поталанило...

– Я кинувся б у море, доплив би до одного з островів, що оточують замок Іф, до острова Дом чи до Тібулена, чи й до берега, і врятувався б.

– Хіба ви перепливли б такий простір?

– Господь дав би мені снаги. А тепер усе пропало.

– Усе?

– Усе. Якомога обережніше засипте діру, не довбайте більше, нічого не робіть і чекайте від мене звістки.

– А хто ви? Скажіть принаймні, хто ви?

– Я... я номер двадцять сьомий.

– Ви не довіряєте мені? – запитав Дантес.

Гіркий сміх почувся у відповідь.

– Я добрий християнин! – вигукнув Едмон, інстинктивно відчувши, що невідомий співрозмовник хоче покинути його. – І клянуся Богом, я радше піду на смерть, аніж відкрию бодай тинь правди вашим і моїм катам. Та заради самого неба не позбавляйте мене вашої присутності, вашого голосу, а то, клянуся вам, я розтрощу собі голову об мур, бо сили мої вичерпуються, і смерть моя ляже на ваше сумління.

– Скільки вам років? Із голосу чути, що ви молодий.

– Не знаю, скільки мені років, бо я втратив лік часу. Знаю лишень, що як мене заарештували, двадцять восьмого лютого тисяча вісімсот п'ятнадцятого року, мені ще не було дев'ятнадцять.

– То вам ще немає й двадцяти шести років, – сказав голос. – У такому віці ще не можна бути зрадником.

– Ні, ні! Клянуся вам! – повторив Дантес. – Я вже сказав вам і ще раз скажу, що мене радше на шматки потнуть, аніж я зраджу вас.

– Ви добре зробили, що побалакали зі мною, добре, що ви попросили мене, а то я вже збирався скласти інший план і хотів віддалитися від вас. Та ваш вік мене заспокоює, я прийду до вас, чекайте мене.

– Коли?

– Це треба вираховувати; я подам знак.

– Але ж ви не покинете мене, ви ж не покинете мене самого, прийдете до мене чи дозволите мені прийти до вас? Ми разом утечемо, а якщо не можна втекти, будемо розмовляти: ви про тих, кого любите, я – про тих, кого я люблю. Ви ж любите когось?

– Я сам на світі.

– То мене полюбите: якщо ви молодий, я буду вашим другом; якщо ви старий, буду вам сином. У мене є батько, якому зараз сімдесят років, якщо він живий; я любив лише його і дівчину, що звалася Мерседес. Батько не забув мене, я певен цього; а ось вона... хто знає, чи згадає вона про мене! Я люблю тиму вас, як любив батька.

– Добре, – сказав в'язень, – будьте.

Ці слова прозвучали так, що Дантес відразу їм повірив; більше й не треба було нічого; він підвівся, заховав, як завжди, видовбане з муру сміття і по-сунув ліжко до стіни.

А потім увесь поринув у своє щастя. Тепер він таки не буде сам; а може, й утекти поталанить. Якщо він залишиться у в'язниці, у нього все ж таки буде друг; поділене ув'язнення – то вже половина ув'язнення. Скарги, що їх виголошують разом, – майже молитви, а молитви, які промовляють удвох, – майже благодать.

Цілий день Дантес ходив туди-сюди своєю камерою. Радість не давала йому спокою. Часом він сідав на ліжку, притуляючи долоню до грудей. Від найменшого гамору в коридорі він підбігав до дверей. Весь час його охоплював страх, щоб його не розлучили з тим чоловіком, якого він не знав, та вже любив, як друга. І він вирішив: якщо тюремник відсуне ліжко і нахилиться, щоб роздивитися діру, він розтрощить йому голову камінцем, що на ньому стоїть глечик із водою.

Йому ухвалили смертний вирок, він це знав; та хіба не вмирав він од туги й відчаю тієї миті, коли почув той чарівний стукіт, що повернув його до життя?

Увечері прийшов наглядач. Дантес лежав на ліжку; йому здавалося, ніби отак він ліпше охороняє недороблену діру. Либонь, він якось химерно зиркнув на тюремника, бо той кинув йому:

— Що, знову з глузду з'їхали?

Дантес не відповів — боявся, що його зрадить тремтіння в голосі. Наглядач вийшов, похитуючи головою.

Як настала ніч, Дантес почав сподіватися, що його сусіда скористається цим, та він помилився: ніч минула, жодним шерехом не заспокоївши його гарячкового очікування. Проте вранці, після відвідин тюремника, відсунувши ліжко від стіни, він почув три розмірені удари; він упав навколішки.

— Це ви? — запитав він. — Я тут.

— Наглядач пішов? — запитав голос.

— Пішов, — відказав Дантес, — і прийде аж увечері; у нас є дванадцять годин.

— То можна діяти? — запитав голос.

— Авжеж, хутчій, негайно, благаю вас!

І тієї ж миті земля, що на неї спирався обома долонями Дантес, провалилася під ним; він відскочив, і купа землі та камінців посипалася в яму, що зазяяла під отвором, якого він видовбав. Тоді з темної ями, глибини якої він не міг виміряти оком, з'явилася голова, плечі й нарешті вся людина, що досить спритно вилізла з пролому.

XVI. ІТАЛІЙСЬКИЙ УЧЕНИЙ

Дантес обнявся з цим новим другом, що його він так давно і нетерпляче очікував, і попровадив до вікна, щоб кволе світло, яке промикалося до камери, могло осяяти його всього.

То був невисокий чоловік, із чубом, що посивів не так від старості, як від горя, із проникливими очима, що ховалися під густими шпакуватими бровами, і з чорною ще бородою, що сягала до середини грудей; худорба його лица, поораного глибокими бганками, сміливі й виразні риси виказували в нім людину, що звикла застосовувати радше свою духовну снагу, ніж фізичну силу. Його чолом котився піт. Що ж до його вбрання, то не було ніякої змоги вгадати його первісний крій — від нього лишилося тільки рамя.

На вигляд йому здавалося не менше шістдесяті п'яти років, порухи його були ще досить енергійні, щоб припустити, що причина його кволості не вік, що, може, він не такий старий і тільки зморений довгим ув'язненням.

Мабуть, йому приємна була захоплена радість юнака; здавалося, його мертва душа на мить зігрілася й відтанула, зустрівшись із полум'яною душею Дантеса. Він тепло подякував йому за щирю зустріч, хоч і страшенно був розчарований, бо знайшов тільки ще одну в'язницю там, де хотів знайти волю.

— Спершу, — сказав він, — гляньмо, чи не можна приховати від наших сторожів сліди мого підкопу. Весь майбутній наш спокій залежить від цього.

Він нагнувся до отвору, підняв камінь і без особливих зусиль, попри його вагу, вставив на колишнє місце.

— Ви дістали цей камінь досить неохайно, — похитавши головою, зауважив він. — Хіба у вас немає знаряддя?

— А у вас є? — зачудовано спитався Дантес.

— Я дещо змайстрував собі. Крім терпуга, у мене є все, що треба: долото, кліщі, лом.

— Хотів би я поглянути на ці плоди вашого терпіння і мистецтва, — сказав Дантес.

— Прошу вас, ось долото.

І він показав залізну стягу, міцну і гостру, із буковим держакком.

— З чого ви її зробили? — поспитався Дантес.

— Із клямри мого ліжка. Цим знаряддям я прокопав собі шлях, яким приїшов сюди, майже п'ятдесят футів.

— П'ятдесят футів! — із жахом вигукнув Дантес.

— Тихіше, юначе, тихіше; під дверима у в'язнів часто підслуховують.

— Таж вони знають, що я сам.

— Усе одно.

— І ви кажете, прокопали собі лаз у п'ятдесят футів?

— Еге ж, десь така відстань відокремлює мою камеру від вашої; тільки я хибно вирахував криву, бо не було геометричних приладів, щоб встановити масштаб; замість сорока футів за еліпсом виявилось п'ятдесят. Я гадав, як уже й казав вам, дістатися до зовнішнього муру, пробити його і кинути в море. Я довбав нарівні з коридором, куди виходить ваша камера, замість того, щоб пройти під ним; усе пропало марно, бо коридор провадить у двір, де повно вартових.

— Це правда, — сказав Дантес, — та коридор іде тільки уздовж одного боку моєї камери, а в неї чотири боки.

— Авжеж, але оцю стіну утворює скеля; десять гірників з усіма необхідними знаряддями проб'ють цю стіну насилу за десять років; та стіна впирається в підмурок комендантового приміщення; через неї ми потрапимо до льоху, що замикається на ключ, і нас зловлять; а ця стіна виходить... Зачекайте, куди ж вона виходить?

У тій стіні була пробита бійниця, крізь яку промикалося світло; звужуючись, вона ішла крізь товщу стіни; у неї не пролізла б і дитина, проте її захищали ряди залізних штаб, тож найпідозріливіший наглядач не міг остерегтися втечі. Поставивши запитання, гість підсунув стола до вікна.

— Вилізьте на стіл, — сказав він Дантесові.

Дантес послухався, заліз на стіл і, вгадавши намір друга, уперся спиною в мур і підставив обидві долоні.

Тоді той дідуган, що прозивав себе номером своєї камери й достеменного імені якого Дантес ще не знав, меткіше, ніж від нього можна було сподіватися, зі спритністю kota чи ящірки заліз спершу на стіл, потім зі стола на Дантесові долоні, а звідти на його плечі; зігнувшись, бо низьке склепіння заважало йому випростатися, він просунув голову поміж штабами і глянув униз.

— Ого! — сказав він. — Я так і думав.

І спустився з Дантесових пліч на стіл, а зі столу плигнув на долівку.

— Що там? — занепокоєно спитав Дантес, плигнувши додолу вслід за ним. Дідуган замислився.

— Авжеж, — сказав він. — Так воно і є; четверта стіна вашої камери виходить на зовнішню галерею, щось на кшталт кружного хідника, де ходять патрулі і стоять чатові.

— Ви певні цього?

— Я бачив ківер вояка і кінчик його рушниць; тим-то я і відхилився, щоб він мене не помітив.

— І що ж? — запитав Дантес.

— Ви самі бачите, через вашу камеру втекти неможливо.

— То що ж тоді? — провадив Дантес.

— Тоді, — сказав дідуган, — дійся воля Божа!

І вираз глибокої покірності ліг на його чоло.

Дантес із захватом глянув на чоловіка, що так спокійно відмовлявся від надії, яку він плекав стільки літ.

— Тепер скажіть мені, хто ви? — запитав Дантес.

— Що ж, нехай буде так, якщо ви ще хочете цього тепер, коли я нічим не можу бути вам корисний.

— Ви можете розрадити мене і підтримати, бо ви здаєтеся мені надзвичайно сильною людиною.

В'язень гірко всміхнувся.

— Я абат Фаріа, — сказав він, — і сиджу в замку Іф, як ви знаєте, з 1811 року, та передніше я збув три роки у Фенестрельській фортеці. У 1811 році мене перевели з П'ємонта до Франції. Тут я дізнався, що доля, тоді, здавалося б, покірною імператорові Наполеону, послала йому сина і що того сина ще в колісці назвали римським королем. Тоді я не передбачав того, що дізнався від вас, не уявляв, що за чотири роки цього велетня повалять. Хто ж тепер владарює у Франції? Наполеон II?

— Ні, Людовік XVIII.

— Людовік XVIII, брат Людовіка XVI! Недовідомі шляхи промислу Божого. Із якою метою понизив він того, кого сам-таки звеличив, і звеличив того, кого понизив?

Дантес очей не зводив із чоловіка, який, забувши про свою лиху долю, міркував над світовою долею.

— Так, так, — провадив той, — як і в Англії: після Карла I Кромвель; після Кромвеля — Карл II, і, може, після Якова II — якийсь свояк чи інший родич, якийсь принц Оранський; колишній штатгальтер стане королем, і тоді знову — поступки народів, конституція, воля! Ви це ще побачите, юначе, — сказав він, обертаючись до Дантеса і дивлячись на нього натхненним поглядом палаючих очей, які бували, мабуть, лише у пророків. — Ви ще молодий, ви це побачите!

— Еге ж, якщо вийду звідси.

— Правда ваша, — відказав абат Фаріа. — Ми в ув'язненні, бувають хвилини, коли я про це забуваю і думаю, що вільний, тому що погляд мій просягає крізь в'язничні мури.

– Але за що ж вас запроторили сюди?

– Мене? За те, що я в 1807 році мріяв про те, що хотів здійснити Наполеон у 1811 році; за те, що я, мов той Мак'явеллі, замість дрібних князівств, що існують в Італії, тих, що ними орудують слабкі деспоти, хотів бачити єдину велику державу, цілісну і могутню; за те, що мені здалося, ніби я знайшов свого Чезаре Борджія в коронованому йолопові, який удавав, ніби згоден зі мною, щоб легше зрадити мене. То був задум Александра VI і Климентія VII; він приречений на невдачу, вони марно бралися до його втілення, і навіть Наполеон не міг завершити його; справді, якесь прокляття висить над Італією!

Він похилив голову на груди.

Дантесові було невтямки, як може людина ризикувати життям із таких спонук; щоправда, хоч він і знав Наполеона, тому що бачив його і балакав з ним, то про Климентія VII і Александра VI і поняття не мав.

– А ви, – запитав Дантес, починаючи поділяти загальну думку в замку Іф, – ви часом не той священик, якого вважають... хворим?

– Божевільним, хочете сказати?

– Я не зважився на це слово, – усміхнувшись, сказав Дантес.

– Авжеж, – із гірким сміхом відказав Фаріа, – авжеж, мене тримають за божевільного, і я давно вже слугую посміховиськом для мешканців цього замку і тишив би дітлахів, якби в цьому падолі сліз та горя були діти.

Дантес непорушно стояв і мовчав.

– То ви відмовляєтеся від утечі? – поспитався він.

– Я упевнився, що втекти неможливо, а братися до неможливого - значить, повставати проти Бога.

– Нащо піддаватися відчаю? Прагнути неодмінного успіху – теж означає вимагати забагато від долі. Хіба не можна розпочати підкоп в іншому напрямку?

– А ви знаєте, чого мені вартий був цей підкоп? Знаєте, що я чотири роки змарнував тільки на знаряддя? Знаєте, що я два роки довбав землю, тверду, мов граніт? Знаєте, що я діставав каменюки, яких передніше не міг і з місця зрушити, що я цілі дні збував у цій клятій праці, що деколи, увечері, я вважав за щастя, якщо мені щастило відколоти квадратний дюйм вапна, що затвердло, немов камінь? Знаєте, що для того, щоб ховати землю і камінці, які я викопував, мені довелося проламати мур і скидати все це під східці й що тепер там геть усе заповнене, тож мені немає куди подіти навіть жменю пилу? Знаєте, що я вже думав, що сягнув мети моєї праці, відчував, снаги моєї вистачить лише на те, щоб скінчити її, і раптом Бог не лише відсунув цю мету, а й переніс її хтозна-куди? Ні! Я сказав вам і ще раз скажу: відтепер я пальцем не поворухну, бо Господь хоче, щоб я навіки був позбавлений волі!

Едмон понурих голову, щоб не показати, що радість мати його своїм другом заважає йому повною мірою співчувати горю в'язня, якому не поталанило втекти.

Абат Фаріа сів на ліжко.

Едмон ніколи не помишляв про втечу. Декотрі почини здаються настільки нездійсненними, що навіть на думку не спадає братися до них; якийсь інстинкт змушує уникати їх. Продовбати п'ятдесят футів під

землею. Присвятити цій праці три роки, щоб докопатися, як пощастить, до прямовисного урвиська над морем; кинутися з висоти п'ятдесят, шістдесят чи сто футів, щоб розтрити собі голову об скелі, якщо раніше не заб'є тебе куля чатового, а якщо поталанить уникнути всіх цих небезпек, пропливти цілу милю – цього було більше ніж доста, щоб скоритися непоправному, і ми упевнилися, що та покірність привела Дантеса на поріг смерті.

Та угледівши дідугана, що хапався за життя з такою енергією і подавав приклад відчайдушної рішучості, Дантес почав міркувати й оцінювати свою мужність. Інший спробував сказати те, про що він навіть не мріяв; інший, не такий молодий, не такий дужий, не такий спритний, як він, працею і терпінням роздобув собі все знаряддя, необхідне для цього велетенського задуму, що не вдався лише через помилку в розрахунках; інший зробив усе це, то, виходить, і для нього немає нічого неможливого. Фаріа продовжав п'ятдесят футів, він продовжає сто; п'ятдесятирічний Фаріа гарував три роки, він удвічі молодший од Фаріа і працюватиме шість років; Фаріа, абат, учений, священник, зважився пропливти від замку Іф до острова Дом, Ратонно чи Лемер; а він, Дантес, моряк, сміливий водолаз, що так часто пірнав на дно по коралову гілці, невже не пропливе одної милі? Скільки треба часу, щоб пропливти милю? Годину? То хіба не бувало так, що цілі години гойдався у хвилях, не виходячи на берег? Ні, ні, йому потрібен тільки підбадьорливий приклад. Усе, що зробив чи міг зробити інший, зробить і Дантес.

Він замислився і сказав:

– Я знайшов те, що ви шукали.

Фаріа здригнувся.

– Ви? – спитався він, звівши голову, і видно було: якщо Дантес сказав правду, то відчай його товариша триватиме недовго. – І що ж ви знайшли?

– Коридор, який ви перетнули, тягнеться в тому ж напрямку, що й зовнішня галерея?

– Так.

– Поміж ними має бути кроків п'ятнадцять.

– Щонайбільш.

– Так ось: від середини коридору ми продовжимо шлях під прямим кутом. Цього разу ви зробите розрахунок ретельніше. Ми виліземо на зовнішню галерею, уб'ємо чатового і втечемо. Для цього потрібна лише мужність, вона у вас є, і сила, якої в мене доста. Не кажу про терпіння: ви вже засвідчили своє, а я постараюся довести своє.

– Зачекайте, – сказав священник, – ви не знаєте, яка моя мужність і до чого можу я прикласти мою силу. Терпіння в мене, мабуть, достатньо; щоранку брався я до нічної праці і щоначі до денної. Але тоді мені здавалося, – вслухайтесь в мої слова, юначе, – що я слугую Богові, намагаючись звільнити одне з його створінь, що невинне і не мало бути засуджене.

– А зараз хіба не так само? – запитав Дантес. – Чи відтоді, як ми зустрілися, ви вже визнали себе винним?

— Ні, я не хочу стати ним. Досі я мав справу лише з речами, а ви пропонуєте мені мати її з людьми. Я міг проламати мур і знищити східці, але я не стану пробивати груди і знищувати людське життя.

Дантес із подивом глянув на нього.

— Як? — вигукнув він. — Якби ви могли врятуватися, такі міркування утримали б вас?

— А ви самі, — запитав Фаріа, — чому не вбили тюремника ніжкою від стола, не перебралися в його одяг і не намагалися втекти?

— Тому що таке не спало мені на думку, — відказав Дантес.

— Тому що природа заклала у вас відразу до вбивства, — таку відразу, що ви навіть про це не подумали, — провадив священник. — У простих і дозволених справах наші спонуки провадять нас прямим шляхом. Тигрові, що народився для розливу крові, бо це його справа, його призначення, потрібне лиш одне: щоб нюх дав йому знати про наближення здобичі. Він відразу ж кидається на неї й роздирає на кавалки. Це його інстинкт, і він йому скоряється. Та людині, навпаки, кров огидна; не закони суспільства забороняють нам убивати, а закони природи.

Дантес збентежився. Слова абата пояснили йому те, що несвідомо відбувалося в його голові чи радше в його душі, бо декотрі думки народжуються в мізках, а декотрі у серці.

— Крім того, — провадив Фаріа, — просидівши у в'язниці дванадцять років, я подумки перебрав усі славетні втечі. І побачив, що дуже рідко зазнавали вони успіху. Щасливі втечі, які закінчували цілковитим успіхом, це ті, що про них довго міркували, ті, що поволі готувалися. Так герцог Бофор утік із Венсенського замку, абат Дюбуа з Фор-Левека, а Лятюд із Бастилії. Є іще випадкові втечі, і вони найліпші, повірте мені, зачекаймо сприятливої нагоди і, якщо вона трапиться, скористаймося нею.

— Ви могли чекати, — зітхнувши, сказав Дантес, — ви щохвилини переймалися вашою довгою працею, а коли вона не розважала, то вас тішила надія.

— Я переймався не тільки цим, — сказав абат.

— Що ж ви робили?

— Писав або навчався.

— То вам дають папір, пера і чорнило?

— Ні, — сказав панотець, — та я роблю їх сам.

— Ви робите папір, пера і чорнило? — перепитав Дантес.

— Авжеж.

Дантес глянув на старого абата із захватом; та він ще не дуже вірив його словам. Фаріа помітив, що він сумнівається.

— Коли ви прийдете до мене, — сказав він, — я покажу вам цілий твір, плід усіх думок, пошуків і роздумів мого життя, я обдумував цей твір у затінку Колізею в Римі, біля підніжжя колони святого Марка у Венеції, на берегах Арно у Флоренції, не підозрюючи, що мої тюремники нададуть мені доста вільного часу написати його в камері замку Іф. Це «Трактат про можливість єдиної монархії в Італії». Він помістився у грубому томі ін-кварти.

— І ви написали його?

— На двох сорочках. Я винайшов речовину, що робить полотно гладеньким і щільним, як пергамент.

— То ви хімік?

— Трохи. Я знав Лавуазьє і дружив з Кабанісом.

— Але ж для такої праці вам потрібні були історичні матеріали. У вас були книги?

— У Римі в мене була бібліотека, п'ять тисяч книг. Читаючи й перечитуючи їх, я упевнився, що сто п'ятдесят добре вибраних праць можуть дати якщо не цілковитий підсумок людського знання, то принаймні все, що корисно знати людині. Я присвятив три роки життя вивченню цих ста п'ятдесяти книжок і знав їх майже напам'ять, коли мене заарештували. У в'язниці, трохи напруживши пам'ять, я їх усі попригадував. Я міг би вам прочитати на пам'ять Фукидіда, Ксенофонта, Плутарха, Тита Лівія, Тацита, Страду, Йорнанда, Данте, Монтеня, Шекспіра, Спінозу, Мак'явеллі й Боссе. Я вам називаю тільки чільних.

— Ви знаєте декілька мов?

— Я розмовляю п'ятьма живими мовами — німецькою, французькою, італійською, англійською й іспанською; за допомогою давньогрецької розумію сучасну грецьку мову; щоправда, я ще не дуже розмовляю нею, та я її вивчаю.

— Ви вивчаєте грецьку мову? — запитав Дантес.

— Авжеж, я склав лексикон відомих мені слів; я їх розмістив усіма можливими способами так, щоб їх було достатньо для виразу моїх думок. Я знаю понад тисячу слів, більше мені й не треба, хоч у словниках їх мало не сто тисяч є. Промовистим я не буду, та розумітимуть мене цілком, а цього мені доста.

Едмон дедалі дужче дивувався: здібності цього дивного чоловіка здавалися йому надприродними. Йому кортіло зловити його на чомусь, тож він запитав:

— Та якщо вам не давали пер, то чим же ви написали цю книжку?

— Я зробив собі пречудові пера (їм надали б перевагу перед гусячими, якби дізналися про них) із головних хрящів тих здоровецьких мерланів, що їх деколи дають нам у пісні дні. І я дуже люблю середу, п'ятницю і суботу, бо ці дні примножують запас моїх пер, а історичні дослідження, зізнаюся, улюблене моє діло. Занурюючись у минуле, я не думаю про теперішність; вільно і незалежно гуляючи історією, я забуваю, що я у в'язниці.

— А чорнило? — запитав Дантес. — Із чого ви зробили чорнило?

— Передніше в моїй камері був коминок, — відказав Фаріа. — Його димар замурували незадовго до того, як я там поселився, та довгі роки його топили, і стіни обросли сажею. Я розчинив ту сажу вином, яке мені дають у неділю, і в такий спосіб роблю пречудове чорнило. Декотрі нотатки, що повинні випадати в око, я пишу кров'ю з проколотого пальця.

— А коли мені можна побачити все це? — запитав Дантес.

— Коли захочете, — відказав Фаріа.

— Тоді негайно!

— Що ж, прямуйте за мною, — сказав абат.

Він заліз у підземний хід і зник; Дантес подався за ним.

XVII. АБАТОВА КАМЕРА

Йти було досить легко, хоч і нагинці, тож Дантес урешті сягнув того кінця лазу, де він вужчав і там насилу можна було проповзти. Долівка в абатовій камері була мощена плитами; піднявши одну, що була у найтемнішому кутку, він і почав ту тяжку працю, що її край тепер бачив Дантес.

Промкнувшись до камери і звівшись на ноги, Едмон із цікавістю почав роззиратися навсбіч. На перший погляд, у тій камері не було нічого незвичайного.

— Ага, — сказав абат, — зараз тільки чверть на першу, і в нас ще є декілька годин.

Дантес озирнувся, шукаючи годинника, за яким абат визначав час із такою точністю.

— Гляньте, — сказав панотець, — на сонячний промінь, що просягає у мое вікно, і на ці лінії, що їх я накреслив на мурі. За ними я визначаю час точніше, ніж за годинником, якби він у мене був, бо годинник може вийти з ладу, а сонце і земля завжди функціонують добре.

Дантес нічого не второпав із того пояснення; він бачив, що сонце встає з-за гір і сідає в Середземне море, тож гадав, що рухається сонце, а не земля. Непомітний для нього подвійний рух земної кулі, де він жив, здавався йому неправдоподібним; у кожному слові співрозмовника йому ввижались таємниці науки, так само чарівні, як і золоті та самоцвітні копальні, що їх він бачив ще дитиною від час мандрівки до Гузерату* і Голконди**.

— Кортить мені, — сказав він абатові, — хутчій побачити ваші скарби.

Священик підійшов до коминка і за допомогою долота, що його він не впускав із рук, вийняв камінь, що служив колись подом і затуляв просторе заглиблення; у тім заглибленні зберігалися речі, що про них він казав Дантесові.

— Що ж показати вам передовсім? — запитав він.

— Покажіть вашу працю про монархію в Італії.

Фарія дістав зі схованки чотири сувої, що згорнуті були, як листки папірусу. Сувої склалися з полотняних клаптів завширшки чотири дюйми і завдовжки дюймів із вісімнадцять. Клапти мали номери, і Дантес легко прочитав декілька рядків. Праця була написана рідною мовою абата, тобто італійською, а Дантес народився в Провансі, тож пречудово розумів ту мову.

— Бачите, тут усе; тиждень тому я написав «кінець» на шістдесят восьмій смужці. Дві сорочки і всі мої носові хустинки пішли на це; якщо я колись вийду на волю і якщо в Італії знайдеться друкарня, що зважиться опублікувати мою книжку, я уславлюся.

— Авжеж, — відказав Дантес, — бачу. А тепер, коли ваша ласка, покажіть мені пера, якими написана ця книга.

— Ось гляньте, — сказав Фарія.

І він показав Дантесові паличку дюймів із шість завдовжки, до якої прив'язаний був забруднений чорнилом хрящик од риби; він був гострий і розщеплений, як і звичайне перо.

* Гузерат - півострів в Індії.

** Голконда - зруйноване місто-фортеця в Центральній Індії, столиця одного із п'яти мусульманських королівств Декана з 1512 по 1687 рік, потім приєднане до імперії Моголів. Відоме своїми діамантами. - Прим. ред.

Дантес розглянув перо і почав шукати очима знаряддя, яким його так добре загострили.

– Ви шукаєте ножика? – запитав Фаріа. – Це моя гордість. Я зробив і його, і того великого ножа зі старого залізного підсвічника.

Ножик різав мов бритва, а в ножа була ще та перевага, що міг бути й ножем, і кинджалом.

Дантес розглядав усі ті речі з такою самою допитливістю, із якою часом розглядав у марсельських крамничках дивовижні знаряддя, зроблені дикунами і привезені з південних островів капітанами далекого плавання.

– Що ж до чорнила, – сказав Фаріа, – то ви знаєте, з чого я його робив; я виготовляю його, як настане потреба.

– Дивує мене лиш одне, – сказав Дантес, – як вам вистачило часу на цю працю.

– Та я й уночі працював, – сказав Фаріа.

– Уночі? Ви що, бачите в п'їтми, мов той кіт?

– Ні, та Бог дав людині розум, що заступає недосконалість органів чуття; я створив собі освітлення.

– Як?

– Із яловичини, яку мені дають, я зрізую сало, розтоплюю й видобуваю смалець; ось мій світильник.

І він показав Дантесові каганця, який скидався на ті, що ними освітлюють вулиці в урочисті дні.

– А вогонь?

– Ось два кремені й трут, я зробив його з клаптя сорочки.

– А сірники?

– Я сказав, що в мене нашікрна хвороба, і попросив сірки; її мені дали.

Дантес поклав усі ті речі на стіл і опустив голову, приголомшений упертістю й силою цього розуму.

– Це ще не все, – сказав Фаріа, – адже не слід ховати всі свої скарби в одному місці.

Вони поклали камінь на місце; абат посипав його попелом і розтер його ногою, щоб не видно було, що камінь виймали; потім підійшов до ліжка й відсунув його.

За узголів'ям був отвір, майже герметично затулений каменем; у тій дірі лежала мотузьяна драбина футів тридцять завдовжки. Дантес посмикав її; вона могла витримати хоч яку вагу.

– Де ви дістали мотузку для цієї пречудової драбини? – запитав він.

– Я сплів її з моїх сорочок, а потім із простирадл, які я розсотував три роки, поки сидів у Фенестрелі. Коли мене переводили сюди, я примудрився прийти із собою заготовлений матеріал; тут я працював далі над ним.

– І ніхто не помітив, що ваші простирадла не підшиті?

– Я їх зашивав.

– Чим?

– Ось цією голкою.

І священник дістав з-під свого лахміття довгу й гостру риб'ячу кістку з просиленою в неї ниткою.

— Річ у тому, — сказав він, — що спершу я хотів розпилити ґрати і тікати вікном, воно трохи ширше, ніж ваше, як бачите; я його ще розширив би перед втечею; та я помітив, що воно виходить на внутрішній двір, і відмовився від цього наміру. Проте я зберіг драбину на той випадок, якби, як я вже казав, мені трапилася нагода непередбаченої втечі.

Та Дантес розглядав драбину і думав зовсім про інше. У голові його промайнула нова думка. Може, цей чоловік, такий розумний, винахідливий, учений, розбереться в його лихові, що завжди було для нього огорнуте пільгою.

— Про що ви думаєте? — запитав абат, що взяв Дантесову замисленість за найвищий ступінь захвату.

— По-перше, яку величезну силу розуму витратили ви, щоб сягнути мети. А що здійснили б ви на свободі!

— Може, і нічого. Розтринькав би свій розум на дрібниці. Тільки лихо розкриває таємні скарби людського розуму; для того, щоб порох вибухнув, його треба стиснути. В'язниця зосередила всі мої здібності, розсіяні в різних напрямках; вони зіткнулися у тісному просторі, — а ви знаєте, що від зіткнення тут народжується електрика, з електрики блискавка, із блискавки світло.

— Та де там, нічого я не знаю! — відказав Дантес, пригніченим своїм невіглаством. — Декотрі ваші слова позбавлені для мене будь-якого глузду. Яке щастя бути таким ученим, як ви оце!

Абат усміхнувся.

— Але ви ще про щось подумали?

— Так.

— Про одне ви мені сказали, а про друге?

— Друге ось що: ви розповіли мені про своє життя, а мого не знаєте.

— Ваше життя ще таке коротке, що не може містити в собі важливих подій.

— Воно містить величезне лихо, — відказав Дантес. — Лихо, якого я нічим не заслужив. І я хотів би, щоб ніколи більше не блюзнити на Бога, упевнитися в тому, що в моєму лихові винні люди.

— То ви вважаєте себе невинним у тому злочині, який за вами визнають?

— Я не винен, клянуся життям тих, хто найдорожчий мені на світі, — життям свого батька і Мерседес.

— Гаразд, — сказав абат, затуляючи схованку і пересуваючи ліжко на місце. — Розкажіть мені вашу історію.

І Дантес розповів те, що абат назвав його історією; вона обмежувалася мандрівкою до Індії і двома чи трьома мандрівками на Схід, розповів про свій останній рейс, про смерть капітана Леклера, доручення до маршала, побачення з ним, його лист до пана Нуарт'є, розповів про повернення до Марселя, побачення, про своє кохання до Мерседес, про заручини, арешт, допит, тимчасове ув'язнення в будинку суду й урешті про остаточне ув'язнення в замку Іф. Більше він нічого не знав; не знав навіть, скільки часу перебуває у в'язниці.

Вислухавши його розповідь, абат глибоко замислився.

— У правовій науці, — помовчавши, сказав він, — є мудра аксіома, про яку я вже вам казав, крім тих випадків, коли недобрі думки породжені зіпсованою натурою: людина уникає злочину. Та цивілізація привчила нас до

штучних потреб, пороків і бажань, що часом гамують у нас добру первину і призводять до зла. Звідси впливає таке правило: якщо хочете знайти злочинця, шукайте того, кому той злочин міг завдати зиску. Кому могло бути корисне ваше зникнення?

— Та нікому. Я так мало важив!

— Не відповідайте, не розваживши: у вашій відповіді немає ні логіки, ні філософії. На світі все відносно, любий друже, починаючи з короля, який заважає своєму наступникові, до канцеляриста, який заважає позаштатному писареві. Коли помирає король, його наступник успадковує корону; коли помирає канцелярист, писар успадковує тисячу двісті літрів платні. Та тисяча двісті літрів — його цивільний лист; вони йому так само необхідні, як ото королю дванадцять мільйонів. Кожна людина вгорі й унизу суспільної ієрархії утворює довкола себе світ інтересів, де існують свої завихрення і свої гачкуваті атоми, як у Декартових світах. Що ближче до горішнього щабля, то більші ті світи. Це перевернута спіраль, що тримається на вістрі, завдяки еквілібристиці довкола точки рівноваги. Отож, повернемося до нашого світу. Вас хотіли призначити капітаном «Фараона»?

— Так.

— Ви хотіли одружитися з гарною дівчиною?

— Так.

— Чи треба було комусь, щоб вас не призначили капітаном «Фараона»? Чи треба було комусь, щоб ви не одружилися з Мерседес? Спершу дайте відповідь на перше запитання: послідовність — ключ до всіх загадок. Чи треба комусь, щоб вас не призначили капітаном «Фараона»?

— Нікому, мене дуже любили на кораблі. Якби матросам дозволили обирати начальника, то вони, певен, обрали б мене. Тільки один чоловік мав причину не любити мене: я посварився з ним, пропонував йому дуель, та він відмовився.

— Та ба! Як його звали?

— Дангляр.

— Ким він був на кораблі?

— Рахівником.

— Посівши місце капітана, ви лишили б його на колишній посаді?

— Ні, якби це від мене залежало: я помітив у його розрахунках певні хиби.

— Добре. Чи був хтось присутній під час вашої останньої розмови з капітаном Леклером?

— Ні, ми були самі.

— Міг хтось чути вашу розмову?

— Так, двері були відчинені... і навіть... зачекайте... так, так, Дангляр проходив повз них тієї хвили, коли капітан Леклер передавав мені пакет для маршала.

— Чудово, ми натрапили на слід. Брали ви когось із собою, коли ступили на острів Ельба?

— Нікого.

— Там вручили вам листа?

— Авжеж, маршал вручив.

— Що ви з ним учинили?

- Поклав до теки.
- То у вас була із собою тека? У який спосіб тека з офіційним листом могла поміститися в кишені моряка?
- Правда ваша, тека лежала у мене в каюті.
- То, виходить, ви лише в каюті поклали того листа до теки?
- Так.
- Від Порто-Феррайо до корабля де був лист?
- У мене в руках.
- Коли ви підіймалися на «Фараон», усі могли бачити, що у вас у руках лист?
- Так.
- І Дангляр міг бачити?
- Так, і він міг бачити.
- Тепер слухайте уважно і напружте свою пам'ять: чи пам'ятаєте ви, як був написаний донос?
- Авжеж, я прочитав його три рази.
- Повторіть його мені.
- Дантес замислився.
- Ось він, слово у слово: «Прибічник престолу й віри сповіщає панові королівському прокуророві, що Едмон Дантес, помічник капітана на кораблі “Фараон”, який прибув сьогодні зі Смирни із заходом до Неаполя й Порто-Феррайо, мав од Мюрата листа до узурпатора, а від узурпатора листа до бонапартистського комітету в Парижі. Якщо його затримують, листа можна знайти при ньому, або в його батька, або в його каюті на “Фараоні”».
- Абат стеноу плечима.
- Ясно як білий день, – сказав він, – і треба ж бути таким простодушним, щоб відразу не здогадатися.
- То ви гадаєте?.. – вигукнув Дантес. – Ох і підлота!
- Який почерк був у Данглара?
- Дуже гарний і виразний, із нахилом праворуч.
- А яким почерком написаний був той виказ?
- Із нахилом ліворуч.
- Абат усміхнувся.
- Зміненим!
- Почерк настільки твердий, що навряд чи він був змінений.
- Зачекайте, – сказав абат.
- Він узяв перо чи радше те, що прозивав пером, умочив у чорнило й написав лівою рукою, на полотні, що заступало папір, перші рядки доносу.
- Дантес перелякано сахнувся і з острахом глянув на абата.
- Неймовірно! – вигукнув він. – Цей почерк так скидається на той!
- Донос написано лівою рукою. А я зробив цікаве відкриття, – провадив абат.
- Яке?
- Усі почерки правої руки різні, а почерки лівої всі схожі.
- Ви все вивчили!.. Усе ви знаєте!
- Продовжуємо?

- Так, так!
- Переходимо до другого запитання.
- Слухаю вас.
- Треба було комусь, щоб ви не одружилися з Мерседес?
- Так, одному хлопцеві, що кохав її.
- Його ім'я?
- Фернан.
- Ім'я іспанське.
- Він каталієць.
- Вважаєте, він міг написати виказ?
- Ні, він ударив би мене ножом, та й годі.
- Так, це в іспанському дусі: убивство, та не підлість.
- Та він і не знав подробиць, змальованих у доносі.
- Ви нікому про них не розповідали?
- Нікому.
- Навіть нареченій?
- Навіть їй.
- То це Дангляр.
- Тепер я певен цього.
- Зачекайте... Знайомий був Дангляр із Фернаном?
- Ні... так... Згадав!
- Що?
- За день до мого весілля вони сиділи за одним столом у шинку та-туся Памфіля. Дангляр був приязний і веселий, а Фернан блідий і збен-тежений.
- Їх було тільки двоє?
- Ні, з ними сидів третій, мій добрий приятель! Либонь, він і познайомив їх... кравець Кадрус. Та він був уже добряче напідпитку... Зачекайте... зачекайте... І як не згадав я цього раніш! На столі, за яким вони пиячили, стояла чор-нильниця, лежав папір і пера... – Дантес провів долонею по чолу. – Ох, пад-люки, падлюки!
- Хочете дізнатися ще щось? – усміхнувшись, запитав абат.
- Так, так, ви все так розбираєте, так ясно все бачите! Я хочу знати, чому мене допитували тільки два рази, чому мене звинуватили без суду?
- Це вже складніше, – відказав абат. – Шляхи правосуддя темні й загад-кові, у них тяжко розібратися. Простежити поведінку обох ваших ворогів було дитячою грою, а тепер вам доведеться давати мені найточніші покази.
- Будь ласка, запитуйте. Ви знаєте моє життя краще, ніж я сам.
- Хто вас допитував? Королівський прокурор, його помічник чи слідчий?
- Помічник.
- Молодий чи старий?
- Молодий, років двадцять сім.
- Ага, ще не зіпсований, та вже амбітний, – сказав абат. – Як він із вами поводився?
- Радше лагідно, ніж суворо.
- Ви все йому розповіли?
- Усе.

- Поведінка його мінялася під час допиту?
- На одну мить, коли він прочитав листа, що був доказом проти мене, він, здавалося, був приголомшений моїм лихом.
- Вашим лихом?
- Так.
- І ви певні, що він побивався саме над вашим лихом?
- Принаймні він дав очевидний доказ свого співчуття.
- Який саме?
- Він спалив єдиний доказ, що міг мені зашкодити.
- Який? Донос?
- Ні, листа.
- Ви певні цього?
- Це сталося на моїх очах.
- Тут щось не те. Здається, цей помічник прокурора ще гірший негідник, ніж можна припустити.
- Їй-богу, мене аж дрижаки беруть! – сказав Дантес. – Невже світ населений тільки тиграми і крокодилами?
- Так, але двоногі тигри й крокодили набагато небезпечніші, ніж ті.
- Будь ласка, продовжуйте!
- Що ж, як хочете... То, кажете, він спалив листа?
- Так, і додав: «Бачте, проти вас є тільки цей доказ, і я знищив його».
- Надто вже шляхетний цей учинок, а тому неприродний.
- Ви так гадаєте?
- Я певен. Кому був той лист?
- Панові Нуартє, у Парижі, вулиця Кок-Ерон, номер тринадцять.
- А ви не гадаєте, що помічник прокурора міг бути зацікавлений у тому, щоб той лист зник?
- Може, і так. Він декілька разів змушував мене пообіцяти, наче для моєї ж користі, не казати нікому про того листа і взяв із мене клятву, що я ніколи не промовлю імені, що написано на конверті.
- Нуартє! – повторив абат. – Нуартє! Я знав одного Нуартє при дворі колишньої королеви Етрурії, знав Нуартє, що був жирондистом під час революції. А як звали вашого помічника прокурора?
- Де Вільфор.
- Абат зареготав.
- Дантес зачудовано зиркнув на нього.
- Що з вами? – запитав він.
- Бачите оцей сонячний промінь? – запитав абат.
- Бачу.
- Так ось: тепер ваша справа ясніша для мене, ніж оцей промінь. Бідолашний хлопчина! І він був добрий до вас?
- Так.
- І цей достойний чоловік спалив, знищив листа?
- Так.
- Шляхетний постачальник катові змусив вас заприсягнутися, що ви ніколи не вимовите імені Нуартє?
- Так.

– А цей Нуартъє, сліпцю ви нещасний, чи знаєте ви, хто такий цей Нуартъє? Цей Нуартъє – його батько!

Якби блискавка ударила коло ніг Дантеса і розчახнула перед ним прірву, на дні якої він побачив би пекло, то не вразила б вона його так раптово і приголомшливо, як абатові слова. Він схопився на ноги і взявся за голову.

– Його батько! Його батько! – вигукнув він.

– Авжеж, його батько, якого звать Нуартъє де Вільфор, – відказав абат.

І тоді сліпуче світло осяяло Дантесові думки, і все, що передніше здавалося йому темним, раптом засяяло в яскравому промінні. Мінлива Вільфорова поведінка під час допиту, знищення листа, вимагання клятви, прохальний голос судді, який не погрожував, а, здавалося, вблагав, – усе спало йому на думку. Він заволав, захитався, мов п'яний, і кинувся до підземного лазу, що провадив з абатової камери до його в'язниці.

– Мені треба побути самому! – вигукнув він. – Я мушу обміркувати все це!

І діставшись своєї камери, упав на ліжко. Увечері, коли прийшов наглядач, Дантес сидів на ліжку з непорушним поглядом і перехнябленим обличчям, недвижний і безмовний, ніби статуя.

У ті довгі години роздумів, що промайнули, наче секунди, він ухвалив грізне рішення і заприсягнувся страшною клятвою.

Дантеса збудив із задуми людський голос, голос абата Фарія, що після того, як пішов тюремник, прийшов запросити Едмона повечеряти з ним. Звання божевільця, та ще й кумедного божевільця, давало старому в'язневі деякі привілеї – білий хліб і карафку вина по неділях. Була якраз неділя, і абат прийшов погукати свого молодого приятеля розділити з ним хліб і вино.

Дантес пішов із ним. Обличчя його пояснішало і прибрало колишнього виразу, та в очах була жорстокість і твердість, які свідчили про те, що в ньому визріло якесь рішення. Священик пильно глянув на нього.

– Шкодную я, що допоміг вам у ваших пошуках правди, і шкодную за ті слова, що сказав ото.

– Чому? – запитав Дантес.

– Тому що я поселив у вашій душі почуття, якого там не було, – жагу помсти.

Дантес усміхнувся.

– Побалакаймо про інше, – сказав він.

Абат ще раз глянув на нього і сумно похитав головою. Та, поступаючись Дантесовому прохання, заговорив про інше. Розмова з абатом, як і з будь-яким співрозмовником, що багато зазнав у житті, багато страждав, була повчальна і завжди цікава, та в ній не було егоїзму, цей страждалець ніколи не казав про свої страждання.

Дантес із захватом ловив кожне його слово; декотрі слова відповідали вже знайомим йому думкам і його моряцьким знанням; інші стосувалися невідомих йому предметів і, немов північне сяйво, що світить мореплавцям у північних широтах, відкривали йому нові простори, осяяні фантастичними спалахами. Він збагнув, яке щастя для освіченої людини бути

супутником цьому високому розумові на висотах моральних, філософських і суспільних ідей, де він звик витати.

– Навчіть мене чогось із того, що ви знаєте, – попросив Дантес. – Навчіть бодай задля того, щоб не скучати зі мною. Боюся, ви волієте бути самому, ніж у товаристві такого неосвіченого і нікчемного товариша, як я оце. Якщо ви погодитесь, я обіцяю не заводити мову про втечу.

Панотець усміхнувся.

– Ох, дитино моя, – сказав він, – знання людське вельми обмежене, і коли навчу вас математики, фізики, історії і трьох чи чотирьох живих мов, якими я володію, ви будете знати те, що знаю і я; і всі ці знання я передам вам за якісь два роки.

– Два роки! Гадаєте, я зможу вивчити всі ці науки за два роки?

– У їхньому застосуванні – ні; у їхніх засадах – так. Навчитися не означає знати; є знавці, а є вчені, – перші завдячують пам'яті, другі – філософії.

– А хіба філософії не можна навчитися?

– Філософії не вчать; філософія – це поєднання набутих знань і високого розуму, що їх застосовує; філософія – це осяйна хмара, що на неї ступив Христос, коли вознісся на небо.

– Чому ж ви будете навчати мене спершу? – запитав Дантес. – Мені кортить хутчій розпочати, я прагну знання.

– Усьому! – відказав абат.

Того ж вечора бранці склали навчальний план і наступного дня почали виконувати його. У Дантеса була дивовижна пам'ять, і він був дуже тямущий; математичний лад його розуму допомагав йому засвоювати все шляхом обчислення, а моряцький романтизм пом'якшував надмірну прозаїчність доведень, що зводилися до сухих чисел і простих ліній; крім того, він уже знав італійську і почасти новогрецьку, якої навчився під час своїх мандрівок на Схід. За допомогою цих двох мов він незабаром збагнув устрій решти і за півроку почав уже розмовляти іспанською, англійською й німецькою.

Може, тому, що наука була для нього розвагою, яка заступала свободу, може, тому, що він, як ми упевнилися, умів дотримуватися свого слова, принаймні він, як і пообіцяв абатові, не балакав більше про втечу, і дні пливли для нього швидко і змістовно. За рік це вже була інша людина.

Що ж до абата Фарія, то, попри розвагу, якою було для нього Дантесове товариство, він ставав дедалі похмурішим. Здавалося, якась невідступна думка переслідувала його: то він поринав у глибоку задуму, тяжко зітхав, то раптом схоплювався на ноги і, згорнувши руки на грудях, годинами ходив камерою.

Якось він раптом зупинився і вигукнув:

– Якби ж не вартовий!

– Буде він чи ні, це залежить від вас, – відказав Дантес, що читав абатові думки, наче його череп був зі скла.

– Я вже сказав вам, що вбивство мені огидне!

– Та це вбивство, якщо воно здійсниться, буде вчинене з інстинкту самозбереження, для самозахисту.

– Усе одно не можу.

– Проте ви думаєте про це?
– Весь час, – прошепотів панотець.
– І ви знайшли спосіб?
– Знайшов, якби на галерею поставили чатового, що був би сліпий і глухий.

– Він буде і сліпий, і глухий, – відказав Едмон із твердістю, що злякала абата.

– Ні, ні, – вигукнув він, – це неможливо!

Дантес хотів провадити далі ту розмову, та абат похитав головою і не відповів.

Минули три місяці.

– Ви дужий? – запитав якимось Дантеса абат.

Дантес замість відповіді взяв долото, зігнув його підковою і знову випростав.

– Дасте слово честі, що заб'єте чатового лише зі скрайньої необхідності?

– Даю.

– Тоді ми можемо виконати ваш намір, – сказав священик.

– А скільки потрібно буде часу, щоб його виконати?

– Понад рік.

– І можна братися до праці?

– Хоч і зараз.

– Ось бачте, ми згаяли цілий рік! – вигукнув Дантес.

– Згаяли, кажете?

– Ох, вибачте мені, заради Бога! – зашарівшись, вигукнув Дантес.

– Та годі вже, – сказав абат. – Людина завжди лише людина, а ви ще й одна з найліпших, яких я знав. То слухайте, ось мій план.

І абат показав Дантесові креслення, яке він зробив; то був план його камери, Дантесової буцєргарні й лазу, що з'єднував їх. Посередині того лазу відгалужувався бічний хід, як ті, що прокладаються в копальнях. Цей бічний хід закінчувався під галереєю, де ходив чатовий; тут слід було зробити широку виймку, підриваючи і розхитуючи одну з плит, що утворювали долівку галереї: потрібної хвилини плита осяде під вагою вояка, він провалиться у виймку; приголомшений падінням, він не зможе боронитися, і тієї миті Дантес накинеться на нього, скрутить, заткне йому пельку, і обидва бранці вилізуть через вікно галереї, спустяться зовнішнім муром за допомогою мотузної драбини й утечуть.

Дантес заплескав долонями, і очі його засяяли радістю; план був такий простий, що неодмінно мав удатися.

Того ж таки дня наші копачі взяли до праці; трудилися вони запопадливо, адже та праця настала після довгого відпочинку і, либонь, улягала заповітному бажанню кожного з них.

Вони невтомно копали, кидаючи працю лише о тій порі, коли мусили повертатися до своїх камер і чекати на повернення тюремника. Утім, вони вже здалеку навчилися розрізняти його ходу, і жодного з них ні разу не застукали на гарячому. Щоб земля, яку вони вийняли з нового підкопу, не завалила їхній лаз, вони викидали її потроху і з неймовірною обачністю крізь вікно

Дантесової чи абатової камери; її ретельно розтирали на порошок, і нічний вітер її розвіював дощенту.

Понад рік збули вони за тією працею, яку виконували долотом, ножем і дерев'яним ломом; упродовж того року священник навчав Дантеса, розмовляв із ним то тією, то тією мовою, розповідав йому історію народів і тих великих постатей, що вряди-годи залишають по собі блискучий слід, який називають славою. До того ж, абат, як світська людина, що належала до найвищих кіл, у поведінці своїй зберігав якусь сумовиту величавість; завдяки вродженій перейнятливості Дантес зумів засвоїти вишукану чемність, якої йому бракувало, і шляхетні манери, яких набувають зазвичай лише у спілкуванні з найвищими класами або в товаристві освічених людей.

За п'ятнадцять місяців лаз було викопано; під галереєю вони зробили виїмку; можна було чути кроки чатового, що ходив туди і сюди; і бранці, що задля успіху втечі мусили чекати темної й безмісячної ночі, боялися лише одного: що земля не витримає і передчасно провалиться під ногами вояка. Щоб відвернути ту загрозу, вони поставили підпору, яку знайшли у підмурку.

Дантес якраз порався коло неї, аж почув, що абат Фарія, який лишився у його камері, де обточував цвяха, що призначався для зміцнення мотуз'яної драбини, гукає його переляканим голосом. Дантес побіг до нього і побачив, що панотець стоїть посеред камері, блідий, спітнілий, з конвульсивно зціпленими руками.

— Боже мій! — вигукнув Дантес. — Що таке? Що з вами?

— Хутчій, хутчій! — сказав абат. — Слухайте!

Дантес глянув на посіріле абатове обличчя, на його очі, облямовані синіми кружалами, на бліді губи, на розпатланого чуба і перелякано впустив із рук долото.

— Що сталося? — вигукнув він.

— Погибель моя! — відказав священник. — Слухайте. Мене змагає страшна, може, смертельна недуга; напад розпочинається, я відчуваю; я вже знав такого за рік до ув'язнення. Є тільки один засіб на цю хворобу, я назву вам його; біжіть до мене, підійміть ніжку ліжка, вона порожня, у ній ви знайдете пляшечку з червоною рідиною. Принесіть її сюди... або ні, ні, зачекайте! Мене можуть застукати тут; допоможіть мені дістатися до моєї камери, поки у мене ще сила є. Хтозна, що може статися і як довго триватиме напад.

Дантес не розгубився, попри страшенне лихо, що спіткало його; він спустився в лаз, тягнучи за собою сердешного абата; із неймовірним зусиллями він довів недужого до камери і поклав до ліжка.

— Дякую, — сказав абат, здригаючись усеньким тілом, наче допіру виліз із крижаної води. — Напад зараз розпочнеться, я буду в каталепсії*; може, буду лежати без руху, без жодного стогону, а може, на губах виступить піна, я буду корчитися і кричати. Зробіть так, щоб не чутно було мого галасу, це найважливіше; а то мене ще переведуть до іншої камери, і нас розлучать навіки. Як побачите, що я заціп, задубів, одне слово, став як мрець, тоді — лише тоді, чуєте? — розціпте мені зуби ножем і влийте до рота десять крапель настою; і, може, я отямлюся.

* Каталепсія — розлад рухового апарату людини — завмирання її у певній позі. — Прим. ред.

– Може? – сумно вигукнув Дантес.

– На поміч! На поміч! – заволав абат. – Я... я уми...

Напад розпочався з такою швидкістю і силою, що нещасний в'язень навіть не встиг закінчити розпочате слово. Чолом його промайнула швидка і похмура тінь, що була наче морська буря; очі розплющилися, щоки почервоніли, рот перехнябився; він борсався, гарчав, на вустах закипіла піна. Виконуючи його наказ, Дантес затиснув йому рота ковдрою. Так тривало дві години. Аж безтямний, мов камінь, холодний і блідий, мов той мармур, безпомічний, немов розтоптана билина, він забився в останніх корчах, потім витягся на ліжку і завмер.

Едмон чекав, аж поки ця гадана смерть заволодіє всеньким тілом і кригою огорне самісіньке серце. Тоді він узяв ножа, просунув його поміж зубами, на превелику силу розціпив стиснуті щелепи, залляв одну за одною десять крапель червоної рідини і заходився чекати.

Минула година, абат не ворухився. Дантес перелякався, що чекає задовго, і дивився на нього із жахом, узявшись за голову. Коли ж це щоки потроху зашарілися; в очах, що весь час залишалися розплющені й порожні, промайнула свідомість; легке зітхання війнуло з його вуст; абат поворухнувся.

– Порятований! Порятований! – вигукнув Дантес.

Хворий ще не міг балакати, та з очевидною тривогою простягнув руку до дверей. Дантес насторожився і почув кроки тюремника. Була вже сьома година, а Дантесові було не до того, щоб стежити за часом.

Едмон кинувся в підземний лаз, отвір загулив каменем і опинився у своїй камері.

За кілька хвиль двері відчинилися, і наглядач, як завше, побачив бранця, що сидів на ліжку.

Щойно встиг він вийти, ледве затихли його кроки, як стривожений Дантес, забувши про обід, поквапився назад і, піднявши камінь, повернувся до абатової камери.

Той уже отямився, та лежав непорушно, бо геть знесилився.

– Я вже гадав, що більше не побачу вас, – сказав він Едмонові.

– Чому? – запитав той. – Хіба ви боялися померти?

– Ні, але все готово для втечі, і я думав, що ви втечете.

Від обурення Дантес аж почервонів.

– Без вас! – вигукнув він. – Невже ви і справді подумали, що я здатний до такого?

– Тепер бачу, що помилявся, – відказав недужий. – Ох, який я кволий, розбитий, знищений!

– Не піддавайтеся відчаю, сили відновляться, – сказав Дантес, сідаючи біля абатового ліжка і беручи його за руки.

Панотець похитав головою.

– Востанне, – сказав він, – напад тривав півгодини, а потім мені закортіло їсти, і я звівся на ноги без сторонньої допомоги, а сьогодні не можу поворухнути ні ногою, ні рукою; голова тяжка, що свідчить про крововилив у мозок. Як буде третій напад, мене вразить параліч або ж я помру.

– Ні, ні, заспокойтеся, ви не помрете; третій напад, якщо і буде, застане вас на волі. Там ми вас вилікуємо, як цього разу, а навіть ліпше, адже у нас буде все необхідне.

– Друже мій, – відказав абат, – не обманюйте себе, цей напад засудив мене на вічне ув'язнення: для втечі треба вміти ходити...

– То й що? Ми зачекаємо тиждень, місяць, два місяці, якщо потрібно; тим часом сили до вас повернуться; ми можемо самі обрати день і годину. Щойно ви відчуєте, що можете плавати, ми відразу ж утікаємо.

– Мені вже не плавати, – відказав Фаріа, – ця рука паралізована, і не на один день, а назавжди. Зведіть її, і ви побачите, яка вона тяжка.

Дантес підняв руку недужого, і вона впала, мов камінь. Він зітхнув.

– Упевнилися, Едмоне? – запитав Фаріа. – Повірте мені, я ж бо знаю, що кажу. Від першого нападу моєї недуги я не перестав думати про неї. Я чекав її, бо вона спадкова у мене – батько мій помер від третього нападу, дід теж. Лікар, що дав мені рецепт настою, а це не хто інший, як сам славетний Кабаніс, напророкував мені таку саму долю.

– Лікар помиляється, – вигукнув Дантес, – а параліч ваш не завадить нам: я завдам вас на плечі й попливу разом із вами.

– Дитино, – сказав абат, – ви моряк, ви досвідчений плавець, то ви повинні знати, що людина з таким тягарем недалеко запливе у морі. Облиште тішитися порожніми надіями, яким не вірить навіть ваше добре серце. Я залишуся тут, аж виб'є годину мого звільнення, смертну годину. А ви рятуйтеся, утікайте! Ви молодий, спритний і дужий; не дивіться на мене, я повертаю вам ваше слово честі.

– Гарзд, – сказав Дантес. – Тоді я залишаюся.

Він підвівся і врочисто простягнув руку над абатом.

– Кров'ю Христовою присягаюся, що не покину вас до самісінької вашої смерті.

Фаріа поглянув на юнака, такого шляхетного, великодушного і безпосереднього, і на обличчі його, одухотвореному найчистішою відданістю, прочитав щирість його любові і щиросердність його клятви.

– Добре, – сказав він, – я приймаю вашу жертву. Дякую.

І простягнув Едмонові руку.

– Може, ваша безкорисна відданість здобуде винагороду, – сказав він, – та оскільки я не можу, а ви не хочете піти звідси, то нам треба загорнути лаз під галереєю. Чатовий може звернути увагу на дудоніння й погукати наглядчів; тоді все відкриється, і нас розлучать. Ідіть і візьміться до цього діла, в якому, на жаль, я вже не можу вам допомогти. Використайте на це всенюк ніч, якщо треба, і повертайтеся завтра вранці після обходу. Мені треба сказати вам одну дуже важливу річ.

Дантес потиснув долоню абата, який заспокоїв його усмішкою, і слухняно та шанобливо покинув свого давнього друга.

XVIII. СКАРБИ ПАНОТЦЯ ФАРІА

Увійшовши вранці до камери свого товариша по ув'язненню, Дантес побачив, що абат сидить на ліжку. Обличчя його було спокійне; сонячний промінь, що просягав крізь вузьке вікно, падав на клапоть паперу, що його він тримав у лівій руці, бо правою, як пам'ятає читач, він не міг і поворухнути;

папір той довго зберігався у вигляді туго згорнутої рурки і, певне, тому погано розкручувався.

Священик мовчки показав Дантесові на папір.

— Що це таке? — запитав Дантес.

— Придивіться добре, — усміхнувшись, відказав абат.

— Та я добре дивлюся, — сказав Дантес, — і бачу тільки обгорілу цидулку, де якимось чудернацьким чорнилом накреслені готичні літери.

— Ця цидулка, друже мій, — сказав Фаріа, — тепер я можу все вам відкрити, бо випробував вас, — цей папірець — мій скарб, половина якого від цієї хвилі належить вам.

Холодний піт виступив на Дантесовому чолі. Досі він не старався розмовляти з абатом про той скарб, що через нього нещасного дідугана прозвали божевільцем; із природженого такту Едмон ніколи не торкався цього незручного питання, сам Фаріа теж мовчав; це мовчання Едмон брав за повернення глузду. І ось тепер слова, що вирвалися у старого священика після тяжкого нападу, здавалося, свідчили про новий напад душевної хвороби.

— Ваш скарб? — прошепотів Дантес.

Фаріа усміхнувся.

— Так, — відказав він, — у вас шляхетна душа, Едмоне, і з вашої блідості, із вашого трепету я розумію, що з вами коїться. Заспокойтеся, не божевільний я. Цей скарб існує, Дантесе, і якщо мені не дано було ним володіти, то ви ним володітимете. Ніхто не хотів ані слухати мене, ні вірити мені, бо всі вважали мене божевільцем, але ж ви знаєте, що я при цілковитому розумі; то вислухайте мене, а потім хоч вірте, хоч ні — як вам захочеться.

«Оце лихо! — подумав собі Дантес. — Він знову зсунувся з глузду; тільки цього бракувало!».

І докинув уголос:

— Друже мій, напад ослабив вас; чи не ліпше було б вам спочити? Завтра, як захочете, я вислухаю вашу розповідь, а сьогодні мені хочеться просто доглянути вас; до того ж, — додав він, усміхаючись, — не така це вже й нагальна справа, той скарб!

— Дуже нагальна, Едмоне! — відказав старий священик. — Хтозна, може, завтра чи післязавтра станеться третій напад. І тоді всьому буде край! Щоправда, я часто з гіркою втіхою думав про ці багатства, які могли б стати щастям для десяти родин; вони втрачені для тих, хто мене переслідував. Думка та була помстою, і я тишився нею в мороці в'язниці. Та тепер, коли я простив світові заради любові до вас, коли я бачу у вас молодість і будучину, я боюся запізнитися, боюся позбавити такого гідного власника, як ви, володіння цим закопаним багатством.

Едмон зітхнув і відвернувся.

— Ви й далі не вірите, Едмоне, — провадив Фаріа, — слова мої не переконали вас. Бачу, вам потрібні докази. Що ж, прошу. Прочитайте ці рядки, яких я ніколи нікому не показував.

— Завтра, друже мій, — відказав Едмон, не в змозі потурати його божевільню, — ми ж домовилися побалакати про це завтра.

— Балакати будемо завтра, а цидулку прочитайте сьогодні.

«Не треба гнівати його», — подумав собі Дантес.

Він узяв той наполовину спалений клапотъ паперу і прочитав:

*у цих печерах: скарб закопано у найдаль
цей скарб заповідаю йому і віддаю в ко
єдиному моему спадкоємцеві
25 квітня 149
Чез*

— І що? — запитав Фаріа, коли Дантес закінчив читати.

— Тут тільки початки рядків, — сказав Дантес, — слова без ладу; половина згоріла, і зміст незрозумілий.

— Для вас, бо ви читаєте вперше, та не для мене, бо я просидів над цим клаптем багато ночей, відтворив кожну фразу і кожнісіньку думку.

— І, гадаєте, ви відтворили втрачений зміст?

— Певен я цього; самі судить; та спершу вислухайте історію документа.

— Тихіше! — вигукнув Дантес. — Кроки!.. Я іду!.. Прощавайте!

І, радіючи, що може ухилитися від розповіді й пояснення, що тільки підтвердили б йому божевілля його друга, ковзнув, наче змія, у підземний лаз, а Фаріа, зібравши рештки сил, пхнув ногою плиту і накрив її мішковиною, щоб не помітили шпарин, які він не встиг засипати землею.

Увійшов комендант; дізнавшись від сторожа про абатову недугу, він захотів сам поглянути на нього.

Фаріа зустрів його навсядиачки, уникаючи будь-якого незграбного пору, тож йому пощастило приховати від коменданта, що правий бік його тіла паралізувало. Він боявся, що комендант зі співчуття загадає перевести його до іншої, ліпшої камери і такий спосіб розлучить його з молодим товаришем. Та, слава Богу, того не сталося, і комендант пішов собі переконаний, що в бідолашного навіженця, до якого він у глибині душі почував якусь приязнь, просто легке нездужання.

Тим часом Едмон сидів на ліжку й, опустивши голову на руки, намагався зібратися з думками. За роки свого знайомства з абатом він бачив стільки доказів світлого розуму, глибокої розсудливості та логічної послідовності, що не міг зрозуміти, яким чином мудрість може виявлятися у всьому і лише стосовно одного предмета поступається місцем божевіллю. Хто помиляється: Фаріа, який каже про свій скарб, чи всі, що вважають його несповна розуму?

Дантес просидів у своїй камері цілий день, не зважаючи повернутися до свого друга. Він намагався якомога віддалити ту страшну хвилину, коли упевниться, що Фаріа — навіженець.

Увечері, після звичного обходу, не дочекавшись Едмона, Фаріа сам спробував подолати відстань, що їх поділяла. Едмон почув шерех і здригнувся, уявивши собі ті болісні зусилля, із якими повз розбитий паралічем старий священик. Едмон мусив зтягнути його до себе, тому що абат ніяк не здужав пролізти у вузький отвір, що провадив до Дантесової камери.

— Бачите, як запекло я вас переслідую, — лагідно всміхаючись, сказав Фаріа. — Ви хотіли ухилитися від моєї щедрості, та це вам не вдасться. Отож, слухайте.

Побачивши, що іншого виходу немає, Едмон посадив старого священика на своє ліжко, а сам сів коло нього на ослоні.

– Вам відомо, – розпочав абат, – що я був секретарем, довіреним другом кардинала Спади, останнього представника давнього роду. Цьому вельмишановному можновладцеві я зобов'язаний усім щастям, якого я зазнав у житті. Він не був заможний, хоч багатство його роду було у всіх на язичі, тож мені частенько доводилося чути: «Зажможний, мов Спада». І він, і поговорі жили за рахунок цих горезвісних багатств. Його палац був для мене раєм. Я навчав його небожів, які потім відійшли у засвіти, і коли він лишився сам на світі, то я відплатив йому безоглядною відданістю за все, що він для мене зробив упродовж десяти років.

У домі кардинала для мене не було таємниць; не раз бачив я, як він старанно гортає старовинні книги і нетерпляче порпається в поросі родинних рукописів.

Якось я покартав його за даремні безсонні ночі, після яких його охоплювала болісна зневіра, і він поглянув на мене з гіркою усмішкою, а потім розгорнув переді мною історію міста Рима. У цій книзі, у двадцятому розділі життєпису папи Александра VI, я прочитав оці рядки, що назавжди закарбувалися в моїй пам'яті.

Походи в Романії скінчилися; припинивши свої завоювання, Чезаре Борджія потребував грошей, щоб купити всю Італію. Папі теж потрібні були гроші, щоб покінчити із французьким королем Людовиком XII, який ще загрожував йому, хоч і зазнав чимало поразок. Необхідно було задумати вигідну справу, що стало непросто у сплюндрованій Італії.

Його святості спала на думку щаслива ідея. Він вирішив призначити двох кардиналів.

Вибір двох римських можновладців, причому неодмінно багатих, давав пресвятому панотцеві такий зиск: по-перше, він міг продати прибуткові місця й високі посади, що їх посідали обидва майбутні кардинали; по-друге, він міг сподіватися на щедрю оплату двох кардинальських шапок.

Лишився третій бік справи, про який ми незабаром дізнаємося.

Папа і Чезаре Борджія нагледіли двох кардиналів: Джованні Роспільйозі, що посідав чотири найважливіші посади при святому престолі, і Чезаре Спаду, одного з найшляхетніших і найбагатших можновладців Рима. Обидва дорого цінували папську ласку. Обидва були амбітні. Потім Чезаре Борджія знайшов покупців на їхні посади.

У такий спосіб Роспільйозі та Спада заплатили за кардинальство, а ще вісім душ заплатили за посади, що їх передніше мали два нові кардинали. У капшуках спритних гедлярів задзеленчало вісімсот тисяч еку.

Переходимо до третьої частини обгородки. Виявивши ласку до Роспільйозі і Спади, поклавши на них знаки кардинальського звання і знаючи, що для сплати досить відчутного боргу вдячності і для переїзду до Рима вони мусили обернути свої маєтки в готівку, пресвятий панотець разом із Чезаре Борджія запросив обох кардиналів до себе на обід.

Із цього приводу поміж батьком і сином виникла суперечка. Чезаре вважав, що досить застосувати один із тих засобів, які він завжди тримав напоготові для найближчих друзів, а саме горезвісний ключ, яким то того, то того просили відімкнути шафу. На ключі був крихітний залізний шип – слюсар не догледів. Кожен, хто моцувався над тугим

замком, проколював собі пальця і наступного дня помирав. Був ще перстень із лев'ячою головою, якого Чезаре надівав, коли хотів потиснути долоню комусь. Лев урізувався у шкіру тих обраних долонь, і за добу наставала смерть.

Тож Чезаре запропонував батькові або послати обох кардиналів одімкнути шафу, або дружньо потиснути руку обом. Та Александр VI відказав на те:

«Давай не пошкодуємо на обід задля високоповажних кардиналів Роспільйози і Спади. Здається мені, ми повернемо видатки. І ти забуваєш, Чезаре, що нестравлення шлункове діє відразу, а укол чи укус дається взнаки тільки за день чи два».

Чезаре погодився з таким міркуванням. Тим-то обох кардиналів запросили пообідати.

Столи накрили в папських виноградниках біля Сен-П'єтро-ін-Вінколи, у прегарній місцині, про яку вже багато чули кардинали.

Розпільйози був у захваті від свого нового звання і, наперед смакуючи бенкет, з'явився веселий і радісний. Спада, чоловік обережний, любив свого небожа, молодого офіцера, що подавав блискучі надії, тож узяв аркуш паперу, перо і написав свій заповіт. Потім послав до небожа людину, щоб той чекав його біля виноградників; та посланець, здається, не застав його вдома.

Спада знав, що означає запрошення на обід. Відтоді, як християнство — глибоко цивілізаційна потуга — перемогло у Римі, уже не центуріон приходив оголосити від імені тирана: «Цезар хоче, щоб ти помер», а чемний легат з усмішкою казав від імені пресвятого панотця: «Його святість бажає, щоб ви з ним пообідали».

О другій годині дня Спада вирушив на виноградники Сан-П'єтро-ін-Вінколи; папа вже чекав на нього. Перший, кого він там побачив, був його небіж, гарно вбраний і веселий; Чезаре Борджія був дуже ласкавий із ним. Спада зблід, а Чезаре кинув на нього насмішкуватий погляд, давши на згогад, що він усе передбачив і влаштував пастку.

Сіли обідати. Спада тільки устиг запитати небожа: «Ти бачив мого посланця?» Небіж відказав, що ні, пречудово зрозумівши значення того запитання. Та було вже запізно; він устиг випити келих добрячого вина, якого налляв йому папський чашник. Тієї ж миті подали ще пляшку, з якої щедро пригостили кардинала Спаду. За годину лікар заявив, що обидва отруїлися грибами. Спада помер біля входу до виноградника, а небіж віддав Богові душу біля свого дому, намагаючись щось сказати дружині, та вона не зрозуміла його.

Чезаре із пресвятим панотцем загарбали спадщину під тим приводом, що треба розглянути папери небіжчиків. Та вся спадщина складалася з аркуша паперу, де Спада написав: *«Заповідаю улюбленому моему небожеві мої скрині й книги, поміж якими мій молитовник із золотими ріжками, щоб він зберігав його на згадку про люблячого дядька»*.

Спадкочемці все обшукали, помилувалися молитовником, заволоділи меблями, дивуючись із того, що багатій Спада виявився насправді найбіднішим із-поміж дядьків.

Від скарбів і сліду не було, якщо не брати до уваги скарбів знання, що містилися в бібліотеці та лабораторіях.

Більше не знайшлося нічого. Чезаре із батьком шукали, порпалися, винюхували, та нашкребли мізерію – золотих і срібних речей на тисячу еку та стільки ж готівки; проте небіж устиг сказати жінці, повернувшись додому: «Шукайте в дядькових паперах, там повинен бути достеменний заповіт».

Рідня небіжчикова заходилася шукати, може, ще старанніше, ніж державні спадкоємці. Марно: їй перепали два палаци та виноградники за Палатином. За тієї пори нерухомість була дешева – обидва палаци й виноградник лишилися у власності небіжчикової родини, як надто вже мізерні для захланності папи та його сина.

Минули місяці й роки. Александр VI помер, як відомо, від отрути, яку дали йому помилково; Чезаре, який отруївся разом із ним, відбувся тим, що, немов гадюка, скинув шкуру і набув нової, що на ній трутизна лишила плями, схожі на тигрові; зрештою він мусив покинути Рим і безславно загинув у якійсь нічній сутичці, майже забутий історією.

Після смерті пресвятого панотця, після вигнання його сина всі чекали, що родина Спади знову житиме по-князівському, як жила за часів кардинала Спади.

А дзуськи! Спади жили дуже скромно, вічна таємниця висіла над цією темною справою. Поговір вирішив, що Чезаре, який хитріший од батька, украв у нього спадок обох кардиналів; кажу обох, бо Роспільйозі, який не вжив ніяких заходів безпеки, обдерли до нитки.

– Досі, – сказав Фаріа з усмішкою, уриваючи свою оповідь, – ви не почули нічого особливо безглузлого, правда?

– Навпаки, – відказав Дантес, – мені здається, наче я читаю якийсь цікавий літопис. Продовжуйте, прошу вас.

– Продовжую.

Спади звикли до невідомості. Минули роки. Поміж їхніх нащадків були вояки, дипломати; декотрі набули духовного сану, декотрі стали банкірами; одні розбагатіли, інші геть розорилися. Сягаю останнього в тому роді, графа Спади, у якого я служив секретарем.

Він часто скаржився на невідповідність свого маєтку з його становищем; я порадив йому обернути те невелике майно, що в нього лишилося, у довічну ренту; він послухався тієї поради і подвоїв свої прибутки.

Славетний молитовник лишився в родині й тепер належав графові Спаді; він переходив од батька до сина, обернувшись, завдяки загадковій статті єдиного виявленого заповіту, на своєрідні святощі, що зберігалися із забобонною побожністю. То була книга з пречудовими готичними мініатюрами і настільки обтяжена золотом, що в урочисті дні її ніс перед кардиналом слуга.

Побачивши різного роду документи, акти, угоди, пергаменти, що лишилися після отруєного кардинала і зберігалися в родинному архіві, я теж почав розбирати ці величезні паки паперів, як їх розбирали до мене двадцять слуг, двадцять управителів, двадцять секретарів. Попри терплячі й ретельні пошуки, я геть нічого не знайшов. А я ж багато читав, навіть написав детальну, мало не за днями, історію роду Борджіа, лише задля того, щоб дізнатися, чи не примножилися їхні скарби зі смертю мого Чезаре Спади, і виявив,

що поповнилися вони лише майном кардинала Роспільйозі, його товариша в нещасті.

Я був майже певен, що спадщина кардинала не дісталася ні його родині, ані Борджіа, і перебуває без власника, як ото скарби арабських казок, що лежать у землі під охороною духа. Я вивчав, підраховував, перевіряв тисячу разів прибутки і видатки родини Спада за останні триста років; усе було даремно; я залишався у невіданні, а граф Спада в убозстві.

Мій покровитель помер. Обернувши майно в довічну ренту, він лишив по собі тільки родинний архів, бібліотеку на п'ять тисяч томів і той славетний молитовник. Усе це він заповів мені та ще тисячу римських еку готівкою, за умовою, щоб я щороку служив панахиду по ньому і склав родовідне дерево й історію його фамілії, що я точнісінько й виконав...

Терпіння, любий Едмоне, ми наближаємося до краю.

У 1807 році, за місяць до мого арешту і за два тижні після графової смерті, двадцять п'ятого грудня (ви зараз зрозумієте, чому це число лишилося в моїй пам'яті), я втисячне рахував папери, яким давав лад. Палац продали, і я збирався переселитися з Рима до Флоренції з усім моїм майном, що складалося з дванадцяти тисяч ліврів, бібліотеки і славетного молитовника. Зморений запопадливою працею й почувуючи якусь млявість після надміру щедрого обіду, я опустив голову на руки й заснув. Була третя пополудні.

Коли я прокинувся, дзигар вибив шосту.

Я звів голову; довкруги було темно. Я подзвонив, щоб принесли світло, та ніхто не відгукнувся. Тоді я вирішив допомогти ділу сам. До того ж мені слід було звикати до способу життя філософа. Однією рукою я взяв сірника, а другою, оскільки сірників у коробці не виявилось, почав шукати якогось папірця, щоб запалити його в коминку, де ще танцював пломінець, я боявся взяти в п'ятмі якийсь цінний документ замість непотрібного клаптика паперу, аж згадав, що у славетному молитовнику, що був тут-таки на столі, замість закладинки лежить пожовклий аркуш, що його старанно зберегли спадкоємці. Я намацав того непотрібного папірця, зіжмакав його і підніс до полум'я.

І раптом, наче за помахом чарівної палички, у міру того, як розгорявся вогонь, на білому папері почали проступати жовтуваті літери; мені стало страшно: я стиснув папір у долонях, погасив полум'я, запалив свічку просто в коминку, із невимовним хвилюванням розгорнув пожмаканого аркуша і впевнився, що ті літери накреслені симпатичним чорнилом, яке виступає тільки тоді, коли його нагріють. Вогонь знищив понад третину цидулки; це та сама, яку ви читали сьогодні вранці. Перечитайте ще раз, Дантесе, а як перечитаєте, я поповню пробіли у словах і у змісті.

І Фарія переможно подав аркуш Дантесові, який цього разу жадібно прочитав такі слова, написані рудим чорнилом, схожим на іржу:

*25 квітня 1498 року, ви
Александром VI і остерігаючись, що він, не
побажає стати моїм спадкоємцем і го
і Бентівольйо, що померли від отрути,
єдиному моему спадкоємцеві, що я зак
бо він відвідував його зі мною, а саме в*

ва Монте-Крісто, всі мої зол
ня, самоцвіти й коштовності; що тільки я
Цінністю до двох міль
знайде його під двадцятою ске
малої східної затоки по прямій лінії. Два от
в цих печерах; скарб закопано в найдаль
той скарб заповідаю йому й віддаю в ціл
єдиному моему спадкоємцеві.
25 квітня 149

Чез

– А тепер, – сказав абат, – прочитайте ось іще це.

І він простягнув Дантесові другий аркуш. Дантес узяв його і прочитав:
явившись запрошеним на обід його святістю
задовольнившись платою за кардинальську шапку,
тує мені долю кардиналів Капрара
оголошую небожеві моему Гвідо Спаді,
опав у місці, що йому відоме,
печерах остро
оті зливки, монети, камі
знаю про існування цього скарбу,
йонів римських екю, і що він
лею, якщо йти від
ори викопані
шому кутку другого отвору;
виту власність, як
8 року
аре Спада

Фарія стежив за ним палаючим поглядом.

– Тепер, – сказав він, побачивши, що Дантес сягнув останнього рядка, – складіть обидва клапти і судіть самі.

Дантес послухався; зі стулених клаптів ось що вийшло:

«25 квітня 1498 року, ви... явившись запрошеним на обід його святістю Александром VI і остерігаючись, що він, не... задовольнившись платою за кардинальську шапку, захоче стати моїм спадкоємцем і го... тує мені долю кардиналів Капрара і Бентівольйо, що померли від отрути... оголошую небожеві моему Гвідо Спаді, єдиному моему спадкоємцеві, що я зак...опав у місці, яке йому відоме, бо він відвідував його зі мною, а саме в... печерах на острові Монте-Крісто, всі мої зол...оті зливки, монети, каміння, самоцвіти і коштовності, що тільки я... знаю про існування цього скарбу цінністю до двох міль...йонів римських екю, і що він знайде його під двадцятою ске...лею, якщо йти від малої східної затоки по прямій лінії. Два от...вори викопані в цих печерах: скарб закопано в найдальшому кутку другого отвору; той скарб заповідаю йому і віддаю у цілко...виту власність, як єдиному моему спадкоємцеві.

25 квітня 149...8 року
Чез...аре Спада».

– Тепер ви розумієте? – запитав абат Фаріа.
– Це заява кардинала Спади і заповіт, що його так довго шукали? – запитав Едмон, що ще не зовсім упевнився.

– Так, тисячу разів так.

– Хто ж відновив його?

– Я. За вцілілим уривком я розгадав решту, зіставляючи довжину рядків із шириною паперу, просягаючи у прихований зміст за змістом видимого, як ото знаходиш шлях до підземелля за кволим світлом, що падає згори.

– І що ж ви вчинили, коли вже не лишилося сумнівів?

– Я відразу ж вирушив у дорогу, прихопивши із собою, розпочатий мною великий твір про єдине італійське королівство, та імператорська поліція вже давно стежила за мною; натоді Наполеон тяжів до роз'єднання провінцій, на противагу тому, що він захотів потім, коли у нього народився син. Мій квалітивий від'їзд, що його причин ніхто не знав, викликав підозру, і тієї хвили, коли я сідав на корабель у Пйомбіно, мене заарештували.

– Тепер, – провадив Фаріа, глянувши на Дантеса з майже батьківською ніжністю, – тепер, друже мій, ви знаєте стільки ж, скільки і я. Якщо колись ми втечемо разом, половина мого скарбу належатиме вам; якщо я помру тут і ви порятуєтесь сам, він належить вам цілком.

– Проте, – сказав Дантес нерішуче, – чи немає у цього скарбу більш законного власника, ніж ми?

– Ні, ні, заспокойтеся, уся родина вимерла; до того ж остатній граф Спада призначив мене своїм спадкоємцем; заповівши мені цей славетний молитовник, він тим самим заповів мені все, що в ньому міститься. Якщо цей скарб дістанеться нам, ми можемо користуватися ним зі спокійним сумлінням.

– І, кажете, цей скарб оцінюється в...

– Два мільйони римських ескудо, десь понад тринадцять мільйонів на наші гроші.

– Не може бути! – вигукнув Дантес, переляканий тією величезною сумою.

– Чому ж не може бути? – запитав старий священник. – Рід Спада був один із найдавніших і наймогутніших у п'ятнадцятому столітті. Та й за тієї пори, коли не було ні великих грошових угод, ні промисловості, такі нагромадження золота і коштовностей не були якимось дивом; і зараз у Римі ще є родини, які вмирають від голоду, володіючи мільйонами у самоцвітах і коштовностях, що становлять спадковий майорат, якого вони й торкнутися не сміють.

Едмонові здавалося, наче він марить; він вагався поміж невірою і радістю.

– Я довго беріг од вас цю таємницю, – провадив Фаріа, – бо, по-перше, хотів вас випробувати, а по-друге, хотів приголомшити вас. Якби ми втекли до цього нападу, то я попровадив би вас на Монте-Крісто. Тепер, – докинув він, зітхнувши, – ви попровадите мене. То чому ж ви не дякуєте мені, Дантесе?

– Цей скарб належить вам, друже мій, – сказав Дантес, – тільки вам, і я не маю права на нього; я не ваш родич.

– Ви мій син, Дантесе, – вигукнув старий священник. – Ви дитина моєї неволі! Мій сан засудив мене на безшлюбність; Бог послав мені вас, щоб

розрадити чоловіка, що не міг стати батьком, і в'язня, що не міг стати вільним.

І Фарія простягнув Едмонові здорову руку; той зі слізьми обняв старого священика.

ХІХ. ТРЕТІЙ НАПАД

Тепер, коли той скарб, що так довго був предметом роздумів абата Фарія, міг ошчасливити того, кого він полюбив, як рідного сина, він став удвічі дорожчий його серцю; щодня розмовляв він про те незліченне багатство, змальовував Дантесові, скільки добра у сучасному світі можна вчинити друзям, володіючи статком у тринадцять чи чотирнадцять мільйонів; тоді Дантесове обличчя насуплювалося; він згадував про страшну клятву, якою поклявся сам собі, і думав, скільки у сучасному світі, маючи тринадцять чи чотирнадцять мільйонів, можна зробити своїм ворогам.

Панотець не знав острова Монте-Крісто, зате Дантес його знав добре; він часто пропливав повз той острів, що лежав за двадцять п'ять миль від П'янози, поміж Корсикою й Ельбою, і якось навіть зупинявся там. Острів Монте-Крісто завжди був, та й зараз іще залишається пустельний і безлюдний; цей майже конічний бескид, що, мабуть, виринув із морської безодні на поверхню завдяки вулканічному струсові. Дантес креслив абатові план острова, і Фарія давав йому поради, як розшукати скарб.

Проте Дантес був не так захоплений, як старий священик, а головне, нітрохи не поділяв його певності. Звичайно, тепер він знав, що Фарія не божевільний, і винахідливість, завдяки якій абат зробив відкриття, що уславило його як навіженця, тільки побільшувала Дантесів захват; та разом йому не вірилося, що цей скарб, навіть якщо він і справді колись існував, лишився й досі; якщо він не вважав його вигаданим, то принаймні вважав запропащеним.

Тим часом наче сама доля захотіла позбавити в'язнів остатньої надії, дати їм на здогад, що їх засудили на довічне ув'язнення; їх спіткало нове лихо: зовнішню галерею, що давно вже мала завалитися, перебудували; полагодили підмурок і заклали величезними брилами отвір, що його вже наполовину засипав Дантес. Якби він не вжив тієї застороги, яку, як ми пам'ятаємо, порадив йому абат, їх спіткало б іще більше лихо: їхні приготування до втечі викрили б і їх, звісно ж, розлучили б.

Отож за ними зачинилися нові двері, ще міцніші й неблаганніші, ніж раніш.

— Ось бачите, — журливо казав Дантес абатові, — Бог хоче, щоб навіть у моєї вірності вам не було моєї заслуги. Я обіцяв вам назавжди лишитися з вами і тепер мимоволі мушу дотримати свого слова. Скарб не дістанеться ні мені, ні вам, і ми ніколи звідси не вийдемо. Утім, справжній скарб, любий друже, не той, що чекав на мене під темними бескидами Монте-Крісто, а це ваша присутність, це наше спілкування по п'ять, по шість годин за день, усупереч нашим тюремникам, це те світло знання, яким ви осяяли мій розум, це чужі мови, що їх ви впоїли в мою пам'ять і що розростаються в ній

усіма своїми філологічними розгалуженнями; це науки, що стали для мене такими доступними завдяки глибині моїх знань і ясності принципів, до яких ви їх звели. Ось мій скарб, друже мій, ось як дали ви мені й багатство, і щастя. Повірте мені й утіштесь, це більше на добро мені, ніж барила із золотом і скрині із самоцвітами, навіть якби вони не були примарні, немов ті хмари, що вдосвіта линуть над поверхнею моря і здаються твердим сухоходом, та вивітрюються і зникають, коли наближаєшся до них. Бути коло вас якомога довше, слухати ваш проникливий голос, освяти світлом знання свій розум, готуватися до звершення великих і грізних справ, — якщо мені судилося колись вирватися на волю, — назавжди покінчити з відчаєм, якому я піддавався до знайомства з вами, — ось мій скарб; він не примарний; цим достеменним скарбом я зобов'язаний вам, і всі володарі на світі, хоч були б вони й Чезаре Борджія, не заберуть його в мене.

Отож, час поплив для двох бідолашних бранців якщо і не щасливо, то принаймні досить хутко. Фарія так довго мовчав про свій скарб, що тепер не переставав балакати про нього. Як він і передбачав, його права рука й нога залишалися паралізовані, і він майже згубив надію самому скористатися скарбом; та він, як і раніше, мріяв, що його молодший товариш вийде із в'язниці або зуміє втекти, і радів за нього.

Остерігаючись, щоб записка якось не згубилася чи не пропала, він змусив Дантеса вивчити її напам'ять, тож юнак знав її від першого до останнього слова. Тоді він знищив другу половину цидулки, бо певен був, що як першу половину і знайдуть, то змісту її ніхто не збагне. Часом Фарія цілі години напучував Дантеса, даючи йому поради, що могли бути йому корисні, якби він звільнився; від першого ж дня, від першої години, від першої миті свободи Дантес має керуватися однією думкою — за будь-яку ціну дістатися до острова Монте-Крісто, не викликаючи підозри, лишитися там самому під якимось приводом, постаратися відшукати чарівні печери і копати у вказаному місці. А тим місцем, як ми пам'ятаємо, був найдавший куток другого отвору.

Час для них спливав не те щоб непомітно, та принаймні стерпно. Як ми вже казали, Фарія хоч і був скутий паралічем, знову набув колишньої ясності розуму і потроху навчив свого молодого товариша, крім абстрактних наук, тому терплячому і високому мистецтву в'язня, що полягає в тому, щоб зробити щось із нічого. Вони постійно були чимось заклопотані. Фарія — тому що боявся старості, Дантес — щоб не згадувати про своє минуле, що майже згасло і мерехтіло у глибині його пам'яті лиш далеким, загубленим у темряві пломінцем. І життя їхнє скидалося на життя людей, що вистояли перед лихом, воно спокійно і розмірено пливило під оком провидіння.

Та під цим зовнішнім спокоєм у серці юнака чаїлися силоміць стримувані душевні пориви; може, погамований стогін виривався з їхніх грудей, коли Фарія залишався сам і Едмон повертався до своєї камери.

Якось уночі Едмон раптом прокинувся; йому здалося, наче хтось гукає його. Напруживши зір, він спробував просягнути крізь нічний морок.

Він почув своє ім'я чи радше жалібний голос, що намагався погукати його.

Він звівся на ліжку й, похоловши з жаху, почав прислухатися. Не було сумніву: стогін долинав із абатової камери.

– Боже милий! – прошепотів Дантес. – Невже?..

Він одсунув ліжко, вийняв камінь, кинувся в лаз і доповз до протилежного кінця: плита була відтулена.

У тьмавому світлі саморобного каганця, що про нього ми вже казали, Едмон побачив старого священика: він був блідий наче мрець, насилу тримався на ногах, ухопившись за ліжко. Риси його лица були спотворені тими зловісними ознаками, що вже були знайомі Дантесові і так налякали його, коли він побачив їх уперше.

– Ви розумієте, друже мій, – коротко мовив Фаріа. – Мені не треба вам пояснювати.

Едмон зойкнув і, у нестямі від горя, кинувся до дверей, гукаючи:

– На поміч! На поміч!

Фаріа ще вистачило сили втримати його за руку.

– Мовчіть! – сказав він. – А то пропадете. Будемо думати лише про вас, друже мій, про те, як учинити стерпним ваше ув'язнення чи можливою вашу втечу. Вам потрібні будуть роки, щоб учинити наново те, що я тут зробив і що відразу ж буде знищене, ледь наглядачі дізнаються про наше спілкування. Та й не тривожтеся, друже мій; камера, яку я покидаю, недовго буде порожня; інший бідолаха заступить моє місце. І ви з'явитесь йому, мов янгол-рятівник. Може, він буде молодий, дужий і терплячий, як ви, допоможе вам утекти, бо я тільки заважав вам. Ви вже не будете прикуті до живого мерця, що паралізував усі ваші порухи. Та Господь нарешті згадав про вас; він дасть вам більше, ніж забирає, і мені давно пора померти.

У відповідь Едмон тільки згорнув руки і вигукнув:

– Друже мій, замовкніть, прошу вас!

Потім, отямившись від раптового удару і повернувшись до твердості духу, якої позбавили його слова старого священика, вигукнув:

– Першого разу порятував я вас, то порятую і вдруге!

Він підняв ніжку ліжка і дістав звідти пляшечку, що на третину ще наповнена була червоним плинном.

– Гляньте, – сказав він, – ось рятівний напій! Хутчій, хутчій, скажіть мені, що треба робити. Дайте мені вказівки. Кажіть, друже мій, я слухаю!

– Надії нема, – відказав Фаріа, хитаючи головою, – та все одно: Господь хоче, щоб людина, яку він створив і в серце якої вклав таку гарячу любов до життя, робила все можливе задля збереження цього існування, часом дуже болісного, та завжди такого дорогого.

– Так, так, – вигукнув Дантес, – я вас порятую!

– Нехай буде так! Я вже холону, я почуваю, що кров припливає до голови; ці дрижаки, од яких у мене цокотять зуби і ломить кістки, усенького мене охоплює: за п'ять хвилин розпочнеться напад, за чверть години я стану трупом.

– Господе! – вигукнув Дантес зі страшеною мукою.

– Зробіть, як і першого разу, та довго не чекайте. Уся моя снага вже вичерпана, і смерті, – провадив він, показуючи на руку і ногу, що були вражені паралічем, – залишається тільки половина праці. Улейте мені до рота дванадцять крапель цієї рідини замість десяти, і якщо побачите, що я не вертаюся до тями, улейте решту. А тепер допоможіть мені лягти, бо я вже не можу триматися на ногах.

Едмон узяв абата на руки і поклав на ліжко.

— Друже мій, — сказав Фаріа, — ви єдина розрада мого погубленого життя, розрада, яку послало мені небо, хоч і запізно, та все ж таки послало, і я дякую йому за цей неоціненний дарунок, і, розлучаючись із вами, бажаю вам усього того щастя і добробуту, яких ви гідні. Благословляю тебе, сину мій!

Дантес упав на коліна і припав головою до ліжка.

— Та спершу вислухайте уважно, що я вам скажу в ці остатні хвилини: скарб кардинала Спади існує. Милістю Божою для мене вже немає ні відстаней, ні завад. Я бачу його звідси у глибині другої печери, зір мій просягає крізь землю і бачить незліченне багатство. Якщо вам поталанить утекти, то пам'ятайте, що бідолашний абат, якого всі вважали божевільним, мав світлий розум. Поспішайте на Монте-Крісто, заволодійте нашим багатством, утіштеся ним, ви доста натерпілися.

Корчі урвали його мову. Дантес звів голову і побачив, що абатові очі наливаються кров'ю. Здавалося, кривава річка ринула від грудей до голови.

— Прощайте! Прощайте! — прошепотів старий священик, ухопивши Едмона за руку. — Прощайте!

— Ні! Ні! — вигукнув той. — Не покинь нас, Боже, порятуй його!.. На поміч, на поміч!

— Тихше, тихше! — пробелькотів умираючий. — Мовчіть, а то нас розлучать, якщо ви мене порятуєте!

— Правда ваша. Не бійтеся, я порятую вас! Хоч ви й потерпаєте, та здається, менше, ніж першого разу!

— Помиляєтеся; менше я потерпаю, бо в мене менше лишилося сили для страждання. У вашому віці вірять у життя, вірити і сподіватися — привілей молодості. Але старість ясніше бачить смерть. Ось вона!.. Зближається! Край!.. Ув очах тьмариться!.. Втрачаю притомність! Вашу руку, Дантесе! Прощайте! Прощайте!..

І, зібравши рештки сил, панотець звівся на ліжку востаннє.

— Монте-Крісто! — прошепотів він. — Пам'ятайте, Монте-Крісто!

І впав на ліжко.

Напад був страшний: покорчені конвульсіями руки й ноги, набряклі повіки, кривава піна, безтямне тіло — ось що лишилося на тому ложі страждань від розумної істоти, що лежала за хвилину до того.

Дантес узяв каганця і поставив його біля узголів'я на камінь, що стирчав зі стіни; мерехтливе світло кидало химерний відблиск на спотворене обличчя і неживе, задубіле тіло, що лежало перед ним.

Утупившись у нього непорушним поглядом, Дантес безтрепетно чекав тієї хвилини, коли треба буде застосувати рятівний плин.

Урешті він узяв ножа, розціпив зуби, що подавалися легше, ніж минулого разу, відлічив дванадцять крапель і почав чекати; у пляшечці залишалося ще майже удвічі більше від того, що він улив.

Він очікував десять хвилин, чверть години, півгодини — Фаріа й не поворухнувся. Здригаючись усім тілом і відчуваючи, як чуб його став дуба, Дантес лічив секунди за калатанням свого серця.

Тоді він вирішив, настала пора випробувати останній засіб: він притулив пляшечку до посинілих абатових вуст і влив у роззявленого рота решту настою.

Трунок справив гальванічну дію: старий священик страшенно сіпнувся, очі його розплющилися, він зітхнув, наче зойкнув, а потім трепетне тіло погроху знову завмерло.

І тільки очі лишилися розплющені.

Минуло півгодини, година, півтори години. Упродовж отих болісних півтори години Едмон, схилившись над своїм другом і притуливши долоню до його серця, відчував, як тіло абата холоне і калатання серця завмирає, стає глухіше і невиразніше.

Аж усе скінчилося; серце здригнулося востаннє, обличчя посиніло; очі лишилися розплющені, та погляд потьмянів.

Була шоста ранку, світало, і бліде сонячне проміння, просягаючи до камери, боролось із тьмяним світлом каганця. Відблиски світла ковзали обличчям небіжчика і деколи здавалося, наче воно живе. Поки тривала ця боротьба світла з птьмою, Дантес міг ще сумніватися, та коли взяло гору світло, він збагнув, що перед ним лежить мрець.

І тоді нездоланний жах охопив його; він не наважувався потиснути цю мертву долоню, що звисала з ліжка, не наважувався поглянути в ці білі й непорушні очі, що їх він марно силкувався заплющити. Він погасив каганця, ретельно заховав його і хутко побіг звідти, якомога щільніше затуливши плиту у себе над головою.

Та й не можна було вже баритися: незабаром повинен був прийти наглядач.

Цього разу він почав із Дантеса; від нього він збирався йти до абата, якому ніс сніданок і білизну.

Утім, не видно було, що він знає про те, що сталося. Він вийшов.

Тоді Дантес відчув нездоланне бажання дізнатися, що відбудеться в камері його бідолашного друга; він знову закрався до підземного лазу і почув вигуки тюремника, що гукав на гвалт.

Незабаром поприходили інші наглядачі; потім почулися тяжкі й розмірені кроки, якими ходять вояки, навіть якщо вони не в шерензі.

Разом із ними увійшов і комендант.

Едмон чув рипіння ліжка, де перевертали тіло. Він чув, як комендант звелів бризнути водою на мерця і, побачивши, що в'язень не приходить до тями, звелів погукати лікаря.

Комендант вийшов, і до Едмона долинули слова співчуття разом із кпинами та реготом.

– Що ж, – казав хтось, – навіженець подався до своїх скарбів, щасливої дороги!

– Із усіма тими мільйонами йому не буде на що купити саван, – сказав другий.

– Савани в замку Іф недорого коштують, – озвався третій.

– Може, задля нього трохи і втраяться, – усе-таки священик!

– Тоді його вшанують лантухом.

Едмон слухав, не пропускаючи жодного слова, та второпав із усього того небагато.

Незабаром голоси замовкли і йому здалося, наче всі вийшли з камери.

Проте він не зважився увійти – там могли поставити наглядача, щоб сте-ріг мертве тіло.

Тож він лишився на місці й, затамувавши подих і не рухаючись, далі при-слухався.

За годину знову пролунав гамір.

До камери повернувся комендант у супроводі лікаря та кількох офіцерів.

На хвилю все замовкло. Напевне, лікар підійшов до ліжка й оглядав тіло.

Потім почалися розпитування.

Оглянувши в'язня, лікар заявив, що він мертвий.

У запитаннях та відповідях звучала недбалість, яка обурила Дантеса. Йому здавалося, що всі мають почувати до бідолашного абата бодай частку тієї сердечної приязні, якої він сам до нього мав.

– Ох і засмучений я, – сказав комендант у відповідь на заяву лікаря, що абат помер, – це був сумирний і добрий в'язень, що бавив усіх своїм божевіл-лям, а головне, за ним легко було наглядати.

– За ним і геть зовсім не треба було наглядати, – укинув тюремник, – він просидів би тут п'ятдесят років і, голову даю, жодного разу не спробував би тікати.

– Проте, – сказав комендант, – мені здається, що попри ваші запевнен-ня, – не тому що я сумніваюся у вашій обізнаності, а щоб не відповідати по-тім, – треба упевнитися, що в'язень таки віддав Богові душу.

Запала тиша; Дантес вирішив, що лікар ще раз оглядає й обмацує тіло.

– Заспокойтеся, – сказав урешті лікар, – він мертвий, слово даю.

– Але ж ви знаєте, – знову озвався комендант, – що в таких випадках ми не задовольняємося тільки оглядом; тож, попри видимі ознаки, виконайте, будь ласка, формальності, які передбачає закон.

– Що ж, розжарте залізо, – сказав лікар, – але, кажу вам, це зайва осторога.

Почувши про те залізо, Дантес здригнувся.

Пролунали квапливі кроки, рипіння дверей, знову кроки, і за декілька хвилин наглядач сказав:

– Ось жарівниця і залізо.

Знову запала тиша; потім пролунало шкварчання припаленого тіла, і тяжкий, відразливий сопух промкнувся навіть крізь мур, що за ним при-нишк Дантес. Відчувши дух смаленого людського тіла, Едмон укритися ци-ганським потом, і йому здалося, наче він зомліє зараз.

– Тепер ви бачите, що він мертвий, – казав лікар. – Припалювання п'я-ти – найпевніший доказ. Бідолашний божевілець вилікувався від навіжен-ства і вийшов із в'язниці.

– Його звали Фаріа? – поспитав якийсь офіцер, що супроводжував ко-менданта.

– Так, і він казав, що це стародавній рід. Утім, це був дуже вчений і доволі розумний у всьому чоловік, що не стосувалося його скарбу. Та в цьому пунк-ті, треба сказати, він був нестерпний.

— Це хвороба, яку ми прозиваємо мономанією, — сказав лікар.
— Ви ніколи не скаржилися на нього? — запитав комендант у наглядача, який носив абатові їжу.

— Ніколи, пане коменданте, — відказав той, — геть ніколи; навпаки, спершу він дуже веселив мене, розповідаючи різні історії, а коли моя дружина занедужала, він навіть призначив їй ліки й вилікував її.

— Ти ба! — сказав лікар. — Я й не знав, що маю до діла з колегою. Сподіваюся, пане коменданте, — казав він, регочучи, — ви пошануєте його.

— Авжеж, не турбуйтеся, він буде з усіма почестями зашитий у найновіший лантух, що знайдеться у нас. Ви задоволені?

— Накажете вчинити це у вашій присутності, пане коменданте? — запитав тюремник.

— Авжеж. Та тільки хутчій, не стояти ж мені цілий день у камері!

Знову почали ходити туди й сюди; незабаром Дантес почув шурхотіння мішківини, ліжко зарипіло, пролунала тяжка хода чоловіка, що підіймав тягар, потім ліжко знову зарипіло.

— До вечора, — сказав комендант.

— Панахида буде? — запитав хтось із офіцерів.

— Це неможливо, — відказав комендант. — Наш священник відпросився у мене вчора до Єра. Я на цей час поручився йому за своїх в'язнів. Якби бідолашний абат не поспішав так, то по ньому справили б панахиду, як слід.

— Дарма, — сказав лікар із притаманним людям його звання вільнодумством, — він особа духовна; Господь візьме до уваги його сан і не принесе пеклові задоволення загарбати священника.

Гучний регіт пролунав у відповідь на цей дурнуватий дотеп.

Тим часом тіло запихали до лантуха.

— До вечора! — повторив комендант, коли все скінчилося.

— О котрій годині? — запитав наглядач.

— Годині о десятій чи об одинадцятій.

— Залишити вартового біля тіла?

— Навіщо? Замкніть його, як живого, та й годі.

Потім кроки віддалилися, голоси стали глухіші, пролунало гучне рипіння замкнених дверей і скрегіт засувів; похмура тиша, уже не самотності, а смерті, охопила все, сягнувши й закрижанілої душі Едмона.

Тоді він помалу підняв плиту головою і кинув до камери обережний погляд.

Вона була порожня. Дантес виліз назовні.

XX. ЦВИНТАР ЗАМКУ ІФ

На ліжку, в убогому світлі імлистого ранку, що цідилося у вікно в'язниці, лежав лантух із грубою мішківини, під його бганками невиразно вгадувалися контури довгого непорушного тіла: то і був абатів саван, що, як нахвалялися наглядачі, так дешево коштував. Отож, усьому настав край. Дантес уже був фізично розлучений зі своїм давнім другом. Він уже не міг поглянути йому в очі, що так і залякли розплющені, немов для того, щоб дивитися

потойбіч смерті, ні потиснути його невтомну долоню, що підняла перед ним завісу, яка приховувала таємниці світу. Чулий, досвідчений товариш Фаріа, до якого він так прив'язався, існував тільки в його уяві. Тоді він сів коло узголів'я того страшного ложа і поринув у гірку, невтішну журбу.

Сам! Знову сам! Знову оточений безгомінням, знову віч-на-віч із небуттям!

Сам! Уже не побачити, не почути єдиної людини, що прив'язувала його до життя! Чи не ліпше було б, як ото Фаріа, попросити у Бога відгадку життя, навіть якби задля цього довелося б пройти крізь страшні двері страждання?

Думка про самогубство, яку нагнав друг, яку відхиляла його присутність, неначе та примара, знову постала біля абатового тіла.

— Якби я міг померти, — сказав Дантес, — то пішов би за ним і, звісно, побачив би його. Як умерти? Та це легко, — провадив він, посміхнувшись. — Лишитися тут, кинутися на першого, хто ввійде, задушити його, і мене стратять.

Та в сильному горі, як і в сильній бурі, прірва лежить поміж двома гребенями бурунів; Дантеса жажнула ганебна смерть, і він перейшов од відчаю до спраглого бажання життя і волі.

— Померти? Ні! — вигукнув він. — Не варто було стільки жити, стільки страждати, щоб оце вмерти! Умерти! Я міг би це вчинити передніше, багато років тому, коли зважився-таки; тепер я не хочу улягати моїй нещасливій долі. Ні, я хочу жити; хочу боротися до краю; хочу відвоювати щастя, яке в мене забрали! Перш аніж умерти, я мушу покарати моїх катів і, може, — хтозна? — віддячити друзям. Та мене забули тут, у цій в'язниці, і вийду я звідси лише, як Фаріа.

Сказавши те, він завмер, дивлячись просто перед собою, немов людина, яку осяяла раптова думка — страшна думка! Він схопився на ноги, притулив долоню до чола, наче в нього пішла обертом голова, пройшов камерою і знову став коло ліжка.

— Хто підказав мені цю думку? — прошепотів він. — Це ти, Боже? Якщо лише мерці виходять звідси, то займу я місце небіжчика!

І, намагаючись не думати, квапливо, щоб глузд не завадив нерозсудливості відчаю, він нахилився, розпоров абатовим ножем страшного лантуха, витягнув труп із мішка, переніс його до своєї камери, поклав на ліжку, обмотав йому голову шматом, якою завжди обмотувався, укрити його своєю ковдрою, востаннє поцілував холодне чоло, спробував заплющити вперті очі, що, як і раніше, дивилися страшним, бездумним поглядом, обернув небіжчика лицем до стіни, щоб тюремник, як принесе вечерю, подумав, що в'язень уклався спати; потім спустився в підземний лаз, присунув ліжку до стіни, повернувся до абатової камери, дістав зі схованки голку з ниткою, зняв із себе рам'я, щоб під мішковиною відчувалося голе тіло, заліз до розпанаханого лантуха, прибрав у ньому тієї ж пози, у якій перебував і труп, і зашив його зсередини.

Якби, не дай Боже, хтось увійшов тієї хвили, то калатання серця зрадило б Дантеса.

Він міг би зачекати і зробити все після вечірнього обходу. Та він боявся, що комендант передумає і звелить винести тіло раніше від призначеного терміну. Тоді пропала б остатня його надія.

Так чи так, він уже вирішив.

План його був ось який.

Якщо дорогою на цвинтар могильники здогадаються, що несуть живу людину, Дантес не дасть їм отямитися, сильним ударом ножа розпанахає лантух згори донизу, скористається їхнім сум'яттям і втече. Якщо вони захочуть схопити його, він скористається ножом.

Якщо його віднесуть на цвинтар і опустять у могилу, він дасть закидати себе землю; це буде вночі, то він розгребе сипку землю і втече. Він сподівався, що вага землі не буде аж така велика, щоб він не міг підняти її. Якщо ж виявиться, що він помилився, якщо земля буде заважка, то він задихнеться, і тим ліпше: усьому буде край.

Дантес не їв із учорашнього дня, але вранці він не почував голоду, та й зараз про нього не думав. Становище його було таке небезпечне, що в нього не було часу зосередитися на чомусь іншому.

Перша небезпека, що йому загрожувала, полягала в тому, що тюремник, увійшовши о сьомій з вечерею, помітить підміну. Слава Богу, уже не раз Дантес чи то від журби, чи з утоми чекав на вечерю навлежачки; у таких випадках тюремник зазвичай ставив юшку і хліб на столі й ішов собі, не кажучи і слова.

Та цього разу він міг поміняти свою звичку, забалакати до Дантеса і, побачивши, що той не відповідає, підійти до ліжка й виявити обман.

Що ближче до сьомої години, то дужчим ставав його страх. Притуливши долоню до серця, він намагався погамувати його калатання, а другою втирав піт, що рясно котився обличчям. Часом дроз охоплював його тіло, і серце стискалося, як у крижаних обценьках. Йому здавалося, наче він умирає. Та час потроху спливав, у замку було тихо, і Дантес збагнув, що перша небезпека минулася. Це була добра прикмета. Аж о призначеній комендантом порі на сходах почулися кроки. Едмон збагнув, що настала очікувана мить; він зібрав усю свою мужність і затамував подих; він гірко шкодував, що не може погамувати стрімке калатання свого серця, як ото погамував подих.

Кроки зупинилися коло дверей. Дантес чув подвійний тупіт і збагнув, що по нього прийшли два могильники. Той здогад обернувся певністю, коли він почув стукіт поставлених на долівку нош.

Двері відчинилися, крізь мішковину Дантес побачив дві тіні, що підійшли до ліжка. Третя зупинилася коло дверей, тримаючи в руках ліхтаря. Могильники взялися за лантух, кожен зі свого краю.

— Такий худий дідок, а не легкий, — сказав один, підіймаючи Дантеса за голову.

— Кажуть, кожного року в кістках додається півфунта ваги, — докинув другий, узявши його за ноги.

— Вузол наготував? — спитався перший.

— Нащо нести зайвий тягар? — відказав другий. — Там зроблю.

— А й правда; гайда!

«Що то за вузол?» — подумав собі Дантес.

Гаданого небіжчика зняли з ліжка і понесли до нош. Едмон напнув м'язи, щоб більше скидатися на задубіле тіло. Його поклали на ноші, і вся процесія у сяєві ліхтаря почала підійматися східцями.

Зненацька свіже і терпке нічне повітря обвіяло Дантеса; він упізнав містраль. Це раптове відчуття було наповнене втіхою і болісною тривогою.

Носії пройшли кроків із двадцять, потім зупинилися і поставили ноші долі.

Один відійшов убік, і Дантес почув гупання його черевиків по плитах. «Де я?» – подумалося йому.

– Знаєш, важенький він чомусь, – озвався могильник, що лишився коло Дантеса, і сів на краю нош.

Першою думкою Дантеса було вивільнитися з лантуха, та він, слава Богу, утримався.

– Та присвіти ж мені, бевзю, – сказав носій, що відійшов убік, – а то я ніколи тут не знайду, що мені треба.

Чоловік із ліхтарем послухався, хоч той наказ був досить грубий.

«Що він там шукає? – подумав Дантес. – Заступа, либонь».

Радісний вигук сповістив, що могильник знайшов те, що шукав.

– Нарешті, – сказав другий, – насилу!

– Що ж, – відказав перший, – йому поспішати немає куди.

Сказавши те, він підійшов до Едмона і поклав коло нього якийсь тяжкий і гучний предмет. Тієї ж миті йому боляче скрутили ноги мотузком.

– То що, прив'язав? – спитався другий могильник.

– Авжеж! – відказав другий. – Як слід.

– Тоді гайда!

І, піднявши ноші, вони рушили далі.

Пройшовши кроків із п'ятдесят, вони зупинилися, відімкнули якусь браму і попрямували далі. Гуркіт хвиль, що розбиваються об скелі, де височів замок, дедалі виразніше долинав до Дантеса, поки могильники рухалися вперед.

– А погода кепська! – сказав якийсь із носіїв. – Не хотів би я бути в морі такої ночі!

– Еге ж! Щоб наш панотець не намок часом! – відказав другий.

І обоє зареготали.

Дантес не збагнув жарту, та чуб у нього став диба.

– Ось і прийшли, – сказав перший.

– Далі, далі, – сказав другий. – Забув, як минулого разу він не долетів до місця і розбився об каміння, та ще й комендант назвав нас наступного дня ледарями.

Вони пройшли ще п'ять чи шість кроків, підіймаючись дедалі вище; потім Дантес відчув, що його беруть за голову, за ноги і розгойдують.

– Раз! – сказав могильник.

– Два!

– Три!

І тієї миті Дантес відчув, що його жбурляють у незмірну порожнечу, що він розтинає повітря, немов поранений птах, і падає, падає з жахом, що кригою холодить самісіньке серце. Хоч додолу його тягнув якийсь тягар, прискорюючи швидкість польоту, йому здавалося, ніби він падає цілу вічність. Аж із оглушливим шубовсканням він, мов стріла, урізався у крижану воду і скрикнув було, та відразу ж захлинувся.

Дантеса вкинули в море, і прив'язане до ніг тридцятишестифунтове ядро потягнуло його на дно.

Цвинтарем замку Іф було море.

XXI. ОСТРІВ ТІБУЛЕН

Приголомшений і майже задушений Дантес усе ж таки здогадався за-тамувати подих; ножа він тримав у правій руці, то хутко розпанахав лантуха, вистромив руку, потім голову; та попри всі його зусилля підняти ядро, воно й далі тягнуло його на дно; тоді він зігнувся, намацав мотузку, яким були скручені його ноги, й, учинивши остатке зусилля, перерівав його тієї миті, коли почав уже задихатися; відштовхнувшись ногами, він виринув на поверхню, а ядро потягнуло в морську безодню грубу мішковину, що мало не стала його саваном.

Дантес тільки один раз звів дух і знову пірнув, тому що боявся, щоб його не помітили.

Коли він виринув удруге, то був уже щонайменше за п'ятдесят футів від місця падіння; він побачив над головою чорне грозове небо, яким швидко мчали хмари, відкриваючи деколи невеличкий клаптик блакиті з мерехтливою зорею; перед ним лежала похмура і бурхлива далечінь, де, віщуючи грозу, починали скипати буруни, а позаду, чорніше од моря, темніше від неба, неначе грізна примара, височіло гранітне громаддя, і його темний шпиль здавався рукою, що простяглася за здобиччю, яка втікала від неї; на найвищому бескиді мигтіло світло ліхтаря, осяваючи дві тіні.

Дантесові здавалося, ніби дві тіні занепокоєно нахилиються до моря.

Ті своєрідні могильники, либонь, почули його зойк, як він ото падав. Тож Дантес знову пірнув і поплив під водою. Той прийом був йому колись добре знаний і збирав довкола нього, у бухті Фаро, численних шанувальників, що не раз проголошували його найліпшим плавцем у Марселі.

Коли він виринув на поверхню, ліхтар зник. Він почав роззиратися. З-поміж островів, що оточували замок Іф, найближче були Ратонно й Помег, але вони були населені, та й маленький острів Дом теж був заселений, тож найбільш надійними були острови Тібулен і Лемер; обидва вони були розташовані за милю від замку Іф.

Проте Дантес вирішив допливти до одного з цих островів. Але як знайти їх у нічній пітьмі, адже з кожною хвилиною дедалі дужче смеркало?

Тієї миті він угледів маяк Планье, що сяяв, наче зоря.

Прямуючи простісінько на маяк, він залишав острів Тібулен трохи по ліву руку. Отож збочивши лівіше, він мав зустріти цей острів на своєму шляху.

Та, як ми вже казали, від замку Іф до цього острова була принаймні ціла миля.

Не раз у в'язниці Фарія казав Едмонові, побачивши, що той поринає у безнадію та лінощі: «Дантесе, бійтеся безділля, ви втопитеся, намагаючись порятуватися, якщо не будете вправлятися».

Тепер, почувавши на собі смертоносний тягар води, Едмон згадав пораду старого священика; він хутко виринув на поверхню і почав пливати, щоб перевірити, чи не втратив колишню силу; він із радістю упевнився, що

вимушене безділля нітрохи не позбавило його витривалості і спритності, і відчув, що, як і раніше, володіє стихією, до якої звик ізмалку.

Та й страх, цей невідступний переслідувач, подвоював Дантесові сили.

Пливучи у хвилях, він наслухав, чи не пролунає підозрілий гамір.

Щоразу, коли його виносило на гребінь, він хутко озирав обрїй, намагаючись просягнути крізь густий морок. Кожна хвиля, що здіймалася вище від інших, здавалася йому човном, якого вислали у погоню за ним, і тоді він плив швидше, що, звісно, скорочувало його шлях, та разом і вичерпувало його снагу.

Проте він плив і плив, і грізний замок потроху зливався з нічною імлюю. Він уже не розрізняв його, та ще відчував.

Так минула ціла година, упродовж якої Дантес, якого надихнуло живодайне почуття свободи, знай розтинав хвилі в потрібному йому напрямку.

«Уже годину пливу я, — думав собі він, — та вітер віє в обличчя, і я, либонь, утратив чверть моєї швидкості. Усе ж таки, якщо я не збився зі шляху, то, певне, уже неподалік від Тібулена. Але якщо збився!..»

І він затремтів. Хотів було відпочити, уклавшись горізнач на воді, та море бурхало дедалі дужче, і незабаром він збагнув, що перепочинок, якого він так сподівався, неможливий.

— Що ж, — сказав він сам собі, — пливтиму, поки змога моя, поки руки не стомляться, поки не вхоплять мене корчі, а там піду на дно!

І він поплив далі із силою і впертістю відчаю.

Раптом йому здалося, наче небо, що й так було вже темне, ще дужче потьмарилося, що густа, тяжка, щільна хмара нависла над ним; тієї ж миті він відчув сильний біль у коліні. Уява миттю підказала йому, що це удар кулі й що зараз він почує звук пострілу; та пострілу не було. Дантес простягнув руку і намацав щось тверде. Від підкорчив ноги і торкнувся землі. Тоді він втямив, що то була за хмара.

За двадцять кроків од нього височіла купа химерних скель, що скидалася на величезне багаття, яке раптом закамяніло, коли запалахтіло найдужче. То був острів Тібулен. Дантес підвівся, ступнув декілька кроків і, подякувавши Богові, уклався на гранітній скелі, що тієї хвилі здалася йому м'якшою від найм'якшого ліжка.

Потім, попри вітер, бурю, дощ, який саме пустився, він заснув солодким сном людини, тіло якої заціпло, та душа тішиться усвідомленням несподіваного щастя.

За годину оглушливий гуркіт грому збудив Едмона. Буря розбушувалася й у своєму стрімкому леті біла крилами по морю й по небу.

Блискавка яріла, немов огненна гадюка, осяваючи хвилі і хмари, що котилися, обганяючи одне одного, наче буруни безмежного хаосу.

Досвідчене око моряка не схибило. Дантес прибився до першого з двох островів — то був острів Тібулен. Дантес знав, що це голий бескид, відкритий зусібч, що там немає ніякого притулку. Та він сподівався, як буря ушухне, знову кинутися в море і допливти до острова Лемер, так само дикого, та просторішого, а отже, й гостиннішого.

Нависла скеля дала Дантесові тимчасовий притулок; він сховався під неї, і тієї ж миті буря немов із ланцюга зірвалася.

Едмон відчував, як двигтять скеля, що під нею він заховався.

Бризки від хвиль, що розбивалися об підніжжя тієї величезної брили, долітали до нього. Хоч він був і в безпеці, та від страшного дудоніння, від сліпучих спалахів у нього пішла обертом голова; йому здавалося, наче острів тремтить у нього під ногами й ось-ось, наче той корабель, зірветься з якоря й понесе його в цю страшенну заворіть.

Тут він згадав, що вже добу і ризику в роті не мав; його терзав голод, йому дошкуляла спрага.

Дантес витягнув руки й голову і напився дощової води з в'язки у скелі.

Тієї миті, коли він зводив голову, блискавиця, що, здавалося, розпанахала небо до самісінького підніжжя божого престолу, осяяла морський простір; у світлі тієї блискавки поміж островом Лемер і рогом Круазій, за чверть милі від Дантеса, наче примара, виникло маленьке рибальське судно, гнане вітром і хвилями. За мить ця примара, наближаючись зі страшною швидкістю, з'явилася на гребені другого буруна. Дантес хотів крикнути, хотів знайти якусь ганчірку, щоб подати їм знак, що вони ідуть назустріч своїй загибелі, та вони самі це знали; коли зблиснула нова блискавиця, Едмон побачив чотирьох моряків, що вхопилися за щогли й штаги, а п'ятий стояв коло розтросченого стерна. Ці люди, напевне, теж побачили його, бо відчайдушні зойки, які глушило квіління вітру, долинули до його слуху. Над щоглою, що гнула, немов очеретина, лопотіло подерте на клапти вітрило; зненацька снасті, що на них воно трималося, луснули, вітер підхопив його, і воно зникло у темній безодні неба, наче величезний білий птах, що промайнув у темних хмарах.

Тієї ж миті пролунав оглушливий хряскіт, і Дантес почув крики потопельників. Притулившись, наче той сфінкс, до своєї скелі, Дантес дивився в морську безодню і, коли знову сяйнула блискавка, побачив розтросчене судно і поміж уламками – відчайдушні обличчя і руки, що простяглися до неба.

Потім усе щезло в нічному мороці; страшне видовисько тривало не довше від спалаху блискавиці.

Дантес кинувся вниз ковзкими скелями, щохвилини ризикуючи впасти у море. Він дивився, услухався, та нічого не почув, ані побачив, ні зойків, ні людей; тільки буря знай казилася разом із вітром і пінилася разом із бурунами.

Потроху вітер ушух; небом гнало на захід великі сірі хмари, що наче поблякли від грози; знову зяснила блакить із ще яскравішими зорями. Незабаром на сході широка червоняста смуга прокреслила червоно-синій овид; хвилі, здіймаючись, заярили раптовим світлом, і їхні піняві гребені стали золотими гривами.

Дніло.

Дантес непорушно і безмовно дивився на це величне видовище, наче бачив його вперше; і справді, відколи він прибув до замку Іф, то вже встиг і забути, як сходить сонце. Він обернувся до фортеці й довгим поглядом озирнув море і суходіл.

Понура озіяка – чатовий і владар – здіймалася поміж хвилями у грізній величі.

Була п'ята година ранку; море потроху затихло.

«За дві чи три години, – сказав собі Едмон, – тюремник увійде до моєї камери, побачить труп мого бідолашного друга, упізнає його, здійме гвалт і буде марно мене шукати; тоді знайдуть діру, підземний лаз; запитають людей, що вкинули мене у море і, либонь, чули мій зойк. Відразу ж човни із озброєними вояками кинуться у погоню за нещасним утікачем, що вочевидь не міг зайти далекою. Гарматні постріли сповістять усьому узбережжю, що не можна давати притулок голодному і роздягнутому волоцюзі. Отримає звістку марсельська поліція й оточить берег, а комендант замку Іф почне шукати у морі. І що тоді? Оточений на воді, зацькований на суходолі, куди я подінуся? Я голодний, змерз, навіть того рятівного ножа покинув, бо він заважав мені пливти; я під владою першого зустрічного, що захоче заробити двадцять франків, передавши мене до рук влади. Немає в мене більше ні сили, ні думок, ні рішучості! Боже, Боже! Ти бачиш мої муки, допоможи мені, бо я сам не в змозі собі допомогти!»

Тієї хвилини, коли Едмон у напівмаренні від виснаження, згубивши здатність думати, шепотів цю полум'яну молитву, зі страхом озираючись на замок Іф, він побачив біля острова Помег маленьке судно, що, мов чайка, летіло над самісінькою водою; тільки око моряка могло впізнати в тому судні на ще напівтемній смузі моря генуезьку тартану*. Вона йшла з марсельського порту в море, і сяйлива піна розступалася перед вузьким носом, поступаючись дорогою її округлим бокам.

– За півгодини, – вигукнув Едмон, – я міг би наздогнати це судно, якби не боявся, що мене почнуть розпитувати, здогадаються, хто я, і направлять назад до Марселя! Що робити? Що їм сказати? Яку байку вигадати, щоб обманути їх? Цю люди – перемитники, напівкорсари. Наче гендлюють про людське око, а насправді займаються розбійництвом, тож радше продадуть мене, ніж зважаться учинити безкорисну, добру справу. Зачекаємо...

Та чекати неможливо; я умираю від голоду, за декілька годин останні сили покинуть мене; та й наближається пора обходу; гвалту ще не здійняли, може, мене й не запідозрять; я можу назватися матросом із цього судна, що розбилося вночі; це буде правдоподібно, і спростувати мене нікому, вони всі потонули. Отож, гайда!..

Дантес поглянув у той бік, де розбилося маленьке судно, і здригнувся. На бескиді, зачепившись за виступ, висів фригійський ковпак одного з матросів-потопельників, а поблизу плавали уламки, тяжкі колоди, що гойдалися на хвилях, ударяючи у підніжжя острова, неначе безсилі тарани.

– Тепер я порятований, – прошепотів він.

Та певність повернула йому сили.

Незабаром він побачив тартану, що, ідучи майже проти вітру, маневрувала поміж замком Іф і вежею Кланьє. Дантес трохи боявся, що, замість того, щоб триматися коло берега, тартана піде у море, як мусила б вона вчинити, якби йшла на Корсику чи Сардинію; та незабаром за її курсом він упевнився,

* Тартана – невелике однопалубне та однощоглове судно XVI–XIX ст. з косим вітрильним оснащенням; застосовувалось для каботажного сполучення та рибальства і в якості військових суден. – Прим. ред.

що вона готується пройти, як ото роблять зазвичай судна, що йдуть до Італії, поміж островами Жарос та Каласарень.

Тим часом тартана і плавець непомітно наближалися одне до одного; за одного свого галсу вона навіть опинилася за якусь чверть милі від Дантеса. Він звівся і замахав ковпаком, подавши звістку про лихо; та його ніхто не помітив; тартана обернула стерно і лягла на рівний галс.

Дантес хотів було погукати, та, змірявши оком відстань, збагнув, що голос його віднесе вітром і заглушить шумом бурунів, тож він не сягне тартани.

Тоді він зрозумів, яке то було щастя, що він прихопив колоду. Він був настільки виснажений, що насилу чи втримався б на воді без неї до зустрічі з тартаною, а якби тартана, що легко могло статися, минула б його, не помітивши, він таки напевно не дістався б до берега.

Хоча Дантес був майже певен у напрямку, якого дотримується тартана, він усе ж таки не без тривоги стежив за нею, аж побачив, що вона знову повернула і йде до нього.

Він поплив їй наперестріч, та перш ніж вони зішлись, тартана знову почала лягати на інший галс.

Тоді Дантес, зібравши усі свої сили, звівся над водою і, вимахуючи ковпаком, заволав тим жалібним зойком потопельників, що звучить, наче крик морського духа.

Цього разу його побачили і почули. Тартана змінила курс і повернула в його бік; тоді ж таки він угледів, що готуються опускати шлюпку. За хвилю шлюпка з двома веслярами попрямувала до нього. Тоді Дантес випустив колоду з рук, вважаючи, що в ній більше нема потреби, і хутко поплив назустріч веслярам, щоб скоротити їм шлях. Та плавець не розраховував своїх вичерпаних сил і гірко пошкодував, що розлучився зі шматком дерева, який уже лінькувато гойдався на хвилях за сто кроків од нього.

Руки його застрягли, ноги втратили гнучкість, порухи стали незграбні й поривчасті, подих забивало у грудях.

Він заволав удруге; веслярі подвоїли зусилля, і один гукнув йому італійською:

– Тримайся!

Те слово долинуло до нього тієї миті, коли хвиля, на яку він уже не мав снаги піднятися, затопила його і вкрила піною. Він ще раз виринув, безсило і відчайдушно борсаючись у воді, утретє зойкнув і відчув, що занурюється у море, наче до його ніг припнули тяжке ядро.

Вода накрила його, і крізь неї він побачив біле небо з темними плямами.

Він зробив ще одне надлюдське зусилля і ще раз вплив на поверхню. Йому здалося, наче його хапають за чуба; потім він уже нічого не бачив, нічого й не чув; свідомість покинула його.

Отямившись і розплющивши очі, Дантес побачив себе на палубі тартани, що плывла собі далі. Перше, що він зробив, це глянув, яким курсом вона йде; вона віддалялася від замку Іф.

Дантес так охляв, що його радісний вигук прозвучав, як стогін.

Отож він лежав на палубі; один матрос розтирав його вовняною ковдрою, другий, у якому він упізнав того, що гукнув йому «Тримайся!», тицяв йому

до рота шийку баклажки; третій, старий моряк, що був разом і шкіпером, і судновласником, дивився на нього з егоїстичним співчуттям, якого зазвичай зазнають люди, що бачать лихо, яке вчора поминуло їх, та може спіткати завтра.

Декілька крапель рому з баклажки підкріпили Дантеса, а розтирання, яке старанно здійснював матрос, що стояв коло нього навколішки, повернуло гнучкість його заляканим ногам і рукам.

— Хто ви такий? — ламаючою французькою запитав господар тартани.

— Я мальтійський матрос, — відказав Дантес ламаючою італійською, — ми йшли з Сіракузів із вантажем вина й полотна. Учорашня буря застала нас коло рогу Моржон, і ми розбилися об ті скелі.

— Звідки ви припливли?

— Мені поталанило вхопитися за стрімчак, а наш сердешний капітан розтовк собі голову. Решта трое потопилися. Либонь, я сам лишився живий; побачив вашу тартану і, злякавшись, що довго залишатимуся на цьому пустельному й безлюдному острові, вирішив допливти до вас на уламку нашого судна. Дякую вам, — провадив Дантес, — ви порятували мені життя: я вже тонув, коли один із ваших матросів ухопив мене за чуба.

— Це я, — сказав матрос із відкритим і привітним обличчям, облямованим чорними бакенбардами, — та й пора була: ви пішли на дно.

— Так, — сказав Дантес, простягаючи йому руку, — так, друже мій, ще раз дякую вам.

— Зізнаюся, уже я й засумнівався було, — провадив матрос, — ви так заросли, що я взяв вас за розбійника.

Дантес згадав, що за час свого перебування в замку Іф жодного разу не стриг чуприну і голів бороду.

— Еге ж, — сказав він, — у хвилину небезпеки я пообіцяв Матінці Божій П'є-де-ла-Гротта десять років не стригти чуприну і не голити бороду. Сьогодні спливає край моєї обітниці, а я мало не втопився цієї річниці.

— А тепер що нам з вами робити? — поспитався господар.

— Ох, — відказав Дантес, — та що завгодно: фелука^{*}, якою я плавав, розбилася, капітан утопився. Як бачите, я вцілів, та лишився голісінький. Слава Богу, я добрий моряк, висадите мене в першому порту, куди зайдете, і я знайду роботу на будь-якому торговому судні.

— Ви знаєте Середземне море?

— Та я тут змалку плаваю.

— Знаєте добрі стоянки?

— Небагато знайдеться портів, навіть найтяжчих, де я не міг би зайти і вийти із заплученими очима.

— Що ж, господарю, — устряв матрос, котрий ото гукнув Дантесові «Тримайся!», — якщо чоловік правду каже, то чому б йому не лишитися з нами?

— Еге ж, якщо правду каже... — відказав господар із недовірою.

— Я зроблю більше, ніж обіцяв, — сказав Дантес.

— Ого! — зареготав господар. — Подивимось.

* Фелука — невелике однопалубне та однощоглове судно зі своєрідним косим вітрилом чи двома; пірати віддавали перевагу цим суднам за їхню швидкість і маневреність. — *Прим. ред.*

– Як скажете, – підводячись, мовив Дантес. – Куди ви йдете?
– До Ліворно.
– То чом би вам не піти просто за вітром, замість того, щоб маневрувати і гаяти час?

– Бо тоді ми натрапимо на Ріон.

– Ні, ви залишите його метрів за сорок від себе.

– Ану ставайте до стерна, – звелів господар, – подивимося, як ви впо-раєтесь.

Едмон сів коло румпеля, натиснув на нього й перевірів, чи добре слухається судно стерна, і, побачивши, що воно не дуже справне, та все ж таки улягає керуванню, звелів:

– На браси й буліні!

Чотири матроси корабельної залоги кинулися по місцях, а господар стежив за ними.

– Напинайте! – звелів Дантес.

Матроси досить хутко виконали команду.

– А тепер припніть!

Виконали і ту команду, як обидві попередні, і тартана, не маневруючи більше, рушила до острова Ріона, повз якого і пройшла, як ото сказав Дантес, лишивши його метрів за сорок по праву руку.

– Браво! – сказав господар.

– Браво! – повторили матроси.

І всі з подивом глянули на цього чоловіка, у погляді якого прокинувся розум, а в тілі – сила, що про неї вони й не здогадувалися.

– Ось бачите, – кидаючи стерно, сказав Дантес, – я буду корисний вам бодай під час цього рейсу. Якщо в Ліворно я вам більше не потрібен буду, кинете мене там, а я з першої платні відшкодную вам за харчі й одяг, який ви мені дасте.

– Гаразд, – сказав господар, – якось домовимося, якщо ви не попросите зайвого.

– Один матрос вартий іншого, – відказав Дантес. – Що платите товаришам, те й мені заплатите.

– Це несправедливо, – заперечив матрос, що витягнув Дантеса з води, – ви вмієте більше, ніж ми.

– А тобі яке діло, Джакопо? – кинув господар. – Кожен воліє найматися за таку платню, яка йому подобається.

– Правда ваша, – відказав Джакопо, – це я просто так сказав.

– Ти ліпше позичив би йому куртку і штани, якщо в тебе зайві є.

– Куртки нема, – сказав Джакопо, – а штани й сорочка є.

– Цього мені вистачить, – відказав Дантес. – Дякую, друже.

Джакопо заліз до люка і за хвилю повернувся з одягом, якого Дантес нап'яв на себе із невимовною втіхою.

– Може, вам ще щось треба? – поспитався капітан.

– Кусень хліба і ще ковток вашого добрячого рому, що його я вже куштував; я давно нічого не їв.

Він і справді не їв уже дві доби.

Дантесові принесли скибку хліба, а Джакопо дав йому баклажку.

— Ліворуч кермо! — гукнув капітан стерникові.

Дантес притулив було баклажку до вуст, та рука його зупинилася.

— Погляньте, — сказав капітан, — що воно ото коїться у замку Іф?

Над визубнями південного бастиону замку Іф з'явилася біла хмарка.

За мить до тартани долинув гук далекого гарматного пострілу.

Матроси звели голови і презирнулися.

— Що це означає? — запитав капітан.

— Певне, якийсь в'язень чкурнув цієї ночі, — сказав Дантес, — ото вони і гвалт зняли.

Господар пильно поглянув на чоловіка, що, мовивши те, притулив баклажку до вуст. Та Дантес цмулив ром із таким незворушним спокоєм, що як господар і запідозрив щось, то та підозра тільки промайнула в його свідомості й відразу щезла.

— Ох і кріпений ром! — сказав Дантес, утираючи рукавом сорочки піт, що котився його чолом.

— Якщо навіть це він, — буркнув господар, зиркаючи на нього, — то воно й добре: мені дістався меткий хлопчина.

Дантес попросив дозволу сісти біля стерна. Стерник зрадив, що є заміна, глянув на господаря, який кивнув, що він може передати румпель своєму новому товаришеві.

Сидячи коло стерна, Дантес міг, не викликаючи підозри, дивитися у бік Марселя.

— Яке у нас сьогодні число? — запитав Дантес у Джакопо, коли замок Іф щез із поля зору.

— Двадцять восьме лютого, — відказав той.

— А рік який? — поспитався Дантес.

— Як це — рік? Ви допитуєтеся, який рік?

— Авжеж, — відказав Дантес, — я питаю, який рік зараз.

— То ви забулися, в якому році ми живемо?

— Нічого не вдієш! — зареготав Дантес. — Я так перелякався сьогодні вночі, що мало не здурів, і мені геть пам'ять відбило; то я й питаю: якого року сьогодні в нас двадцять восьме лютого?

— Тисяча вісімсот двадцять дев'ятого року, — відказав Джакопо.

Минуло рівнісінько чотирнадцять років, одколи Дантес потрапив до в'язниці. Він переступив поріг замку Іф, коли йому було дев'ятнадцять, а вийшов у тридцять три роки.

Гірка посмішка промайнула на його вустах; він подумав, що сталося за цей час із Мерседес, яка, либонь, уже вважала його небіжчиком.

Потім полум'я ненависті спалахнуло в його очах — він згадав про трьох негідників, яким зобов'язаний був довгим болісним ув'язненням.

І знову, як ото колись у камері, він поклявся страшною клятвою — нещадно відплатити Данґляркові, Фернанові й Вільфорові.

І тепер ця клятва не була пустою погрозою, бо навіть найпрудкіший вітрильник не здогнав би маленької тартани, що на всіх вітрилах мчала до Ліворно.

Частина друга

I. ПЕРЕМИТНИКИ

Дантес і дня не пробув на тартані, як уже второпав, із ким має справу. Хоч статечний господар «Юної Амелії» (так звалася генуезька тартана) і не навчався в абата Фарія, проте володів мало не всіма мовами, якими балакають на берегах чималого озера, що зветься Середземним морем, — від арабської аж до провансальської. Це позбавляло його тлумачів, людей завжди морочливих, а деколи й нескромних, і полегшувало спілкування із зустрічними кораблями, із дрібними прибережними суднами і, врешті, з тими людьми без імені, без батьківщини, без певної професії, тих, що завжди вештаються в морських портах і живуть на якісь загадкові кошти, що посилає їм, либонь, самісіньке провидіння, бо якихось джерел до існування, які можна побачити неозброєним оком, у них нема. Читач здогадується, що Дантес потрапив до контрабандистів.

Не дивно, що господар узяв Дантеса на борт із певним острахом: він був дуже відомий митній береговій сторожі, а оскільки й він, і ці панове вдавалися до різних вивертів, щоб обманути одне одного, то він спершу подумав, що Дантес просто митний наглядчак, що скористався цим дотепним способом, щоб просягнути у таємниці його ремесла. Та коли Дантес, узявши круто до вітру, блискуче пройшов випробування, він цілком заспокоївся. Потім, коли він побачив хмарку диму, що султаном звелася над вежею замку Іф, і почув далекий гук пострілу, у нього промайнула думка, чи не підібрав він одного з тих людей, яких, немов ото короля під час входу і виходу, ушановують гарматними пострілами; як по правді, це тривожило його менше, ніж якби його гість був митним наглядчаком; але й та друга підозра розвіялася, як і перша, коли він побачив, як незворушно і спокійно тримається Дантес.

Отож, Едмон мав ту перевагу, що знав, хто в нього господар, а тому невідомо було, хто його новий матрос. Хоч як розпитував його старий моряк із товаришами, Дантес не здавався і не зізнавався ні в чому; він детально розповідав про Неаполь і про Мальту, що їх він знав, як і Марсель, і повторював свою первісну байку із твердістю, що робила честь його пам'яті. Тож хоч який хитрий був генуезець, він усе-таки спасував перед Едмоном, на боці якого була сумирність, моряцький досвід, а головне, уміння не зраджувати себе.

Та, може, і генуезець, як чоловік розумний, волів знати лише те, що слід було йому знати, і вірити лише тому, чому вигідно вірити.

Так було, коли вони прибули до Ліворно.

Тут Едмонові треба було зазнати нового випробування — перевірити, чи впізнає він самого себе після чотирнадцятирічного ув'язнення. Він досить ясно пам'ятав, яким був замолоду; тепер він побачить, яким став у зрілому віці. Він уже разів двадцять бував у Ліворно і знав там одного циркульника, на вулиці Сан-Фернандо; він пішов до нього і звелів постригти чуба і поголити бороду.

Цирульник здивовано глянув на цього чубая з густою чорною бородою, що скидався на тиціанівський портрет. Натоді ще не носили довгих кіс і борід, зараз цирульник здивувався б лише з того, що чоловік, обдарований від природи такою пречудовою оздобою, відмовляється від неї.

Ліворнський цирульник без зайвих балачок узявся до праці.

Коли він скінчив її і Едмон відчув, що підборіддя його гладенько виголене, а коси підстрижені до звичної довжини, він попросив люстро.

Як ми вже казали, йому тепер було тридцять три роки; чотирнадцятирічне ув'язнення наклало глибокі зміни на вираз його обличчя.

Дантес увійшов до замку Іф із круглим, веселим і квітучим лицем щасливого парубка, якому перші кроки в житті даються легко і який сподівається на майбутнє, як на природне продовження минулого. Від усього того не лишилося і сліду.

Овал обличчя видовжився, усміхнений рот прибрав твердого і рішучого виразу, брови зігнулися; чоло перетнула сувора, проста зморшка, в очах зачалася глибока журба, і часом вони блискали похмурим вогнем ненависті, шкіра обличчя, що так довго не знала денного світла та сонячного проміння, набула матового відтінку, що надає шляхетності обличчям північан, якщо вони облямовані чорними кісьми, до того ж, набуті знання наклали на його риси відбиток розуму та певності; хоча зроду він був досить високого зросту, постать його стала кремезною — то був наслідок постійного нагромадження сил.

Зграбність нервової й тендітної статури заступила міцність круглястих і м'язистих кшталтів. Що до голосу, то благання, ридання і прокльони геть змінили його, і він звучав то надзвичайно ніжно, то гостро і навіть хрипко.

Крім того, перебуваючи весь час то в напівтемряві, то в цілковитій пільмі, очі набули дивовижної здатності розрізняти предмети вночі, як ото очі гієни чи вовка.

Едмон усміхнувся, побачивши себе; найліпший друг, якби в нього ще лишилися друзі на світі, не пізнав би його; він сам себе не впізнавав.

Господареві «Юної Амелії» дуже кортіло лишити в себе такого матроса, як Едмон, тож він запропонував йому трохи грошенят за рахунок його частки з майбутнього зиску, і Едмон погодився. Вийшовши від цирульника, що вчинив у ньому першу зміну, він спершу подався до крамниці і придбав собі матроський костюм. Той костюм, як відомо, дуже простий і складається зі світлих штанів, смугастої сорочки і фрігійського ковпака.

У тому вбранні, віддавши Джакопо сорочку і штани, які той позичив йому, Едмон і з'явився до капітана «Юної Амелії» і мусив повторити йому свою історію. Капітан не впізнавав у цьому гарному і джэнджуристому матросові чоловіка з густою бородою, із чуприною, повною водоростей, вимоченого у морській воді, якого він узяв голого й умираючого на борт своєї тартани.

Зачарований його приємною зовнішністю, він повторив Дантесові пропозицію піти до нього на службу, та Дантес, який мав інші наміри, погодився найнятися до нього не більше, ніж на три місяці.

Екіпаж «Юної Амелії» складався з діяльних людей, і орудував ними капітан, що не звик гаяти часу. Не минуло і тижня, як просторий трюм тартани наповнився кольоровим мусліном, забороненими до ввезення тканинами,

англійським порохом і паками тютюну, що на них акцизне управління забулося поставити свою печатку. Усе це треба було вивезти з Ліворно і розвантажити на берегах Корсики, звідки якісь гендлярі бралися доправити вантаж до Франції.

Отож, тартана вирушила в дорогу. Едмон знову розтинав лазурне море, колиску його юності, яке так часто марилося йому в камері. Він лишив Горгону по праву руку, П'янозу – по ліву, і тримав курс на батьківщину Паолі й Наполеона.

Наступного дня, як звичайно, вийшовши на палубу удосвіта, капітан застав Дантеса, що, спершись на борт, дивився з чудернацьким виразом обличчя на купу камінних бескидів, що рожевіли у промінні вранішнього сонця; то був острів Монте-Крісто.

«Юна Амелія» лишила його праворуч за три чверті милі і пливла собі далі до Корсики.

Проходячи повз острів, ім'я якого так солодко для нього звучало, Дантес подумав про те, що варто йому лише плигнути в море, і за півгодини він буде на землі обітованій. Та що він зможе вчинити, не маючи ні знаряддя для відкопування скарбу, ні зброї, щоб його захистити? І що скажуть матроси? Що подумає капітан? Доводилося чекати.

На щастя, Дантес умів чекати; він чекав свободи чотирнадцять років; тепер, коли він був на волі, йому неважко було зачекати багатства півроку чи рік.

Хіба не взяв би він свободи без багатства, якби йому запропонували її?

Та й це багатство – чи не примара воно? Чи не зникло воно разом з абафом Фарія, народившись у його хворій голові?

Щоправда, лист кардинала Спади був навдивовижу точний.

І Дантес подумки повторював того листа, якого він пам'ятав до останнього слова.

Настав вечір. Едмон бачив, як острів потроху губиться у сутінках, що дедалі густшали, і незабаром він для всіх геть зник у пільмі; та Едмон, звикнувши до мороку своєї камери, либонь, і досі бачив його, бо залишався на палубі найдовше.

Світанок застав їх біля Алерії. Цілий день вони маневрували, а ввечері на березі спалахнули вогні; мабуть, розташування тих вогнів свідчило про те, що можна розвантажувати товар, бо на гафелі підняли сигнальний вогонь замість прапора і підійшли до берега на рушничний постріл.

Дантес помітив, що капітан, либонь, із огляду на ці врочисті обставини, поставив на палубі «Юної Амелії» дві невеликі кулеврини, які без особливого шуму могли випустити на тисячу кроків по добрячій чотирифунтовій кулі.

Та цього разу та осторога виявилася зайвою; усе обійшлося тихо і пристойно. Чотири шлюпки безгучно підпливли до «Амелії», що, певне, із чемності, спустила на воду і свою шлюпку, ті п'ять шлюпок працювали досить моторно, і о другій годині ночі весь вантаж із «Юної Амелії» перевезли на суходіл.

Капітан «Юної Амелії» так полюбляв лад, що тієї ж ночі поділив прибуток поміж екіпажем; кожен матрос отримав по сто тосканських ліврів, тобто десь по вісімдесят франків.

Та на цьому експедиція не скінчилася – вони попрямували до Сардинії. Треба було знову навантажити розвантажене судно.

Друга операція відбулася так само вдало, як і перша: «Юній Амелії», вочевидь, таланило.

Новий вантаж призначався для герцогства Луккського. Майже весь він складався з гаванських сигар, хересу і малаги.

Тут сталося непорозуміння з митницею, цим одвічним ворогом капітана «Юної Амелії». Один сторож лишився на місці, двох матросів поранили. Один із цих матросів був Дантес. Куля поцілила йому у праве плече, та не зачепила кістки.

Дантес був задоволений тією сутичкою і майже тишився раною; цей суворий урок показав йому, що він уміє дивитися в обличчя небезпеці й терпіти страждання. Загрозу він зустрів з усмішкою, а отримавши рану, сказав, як ото грецький філософ: «Болю, ти не лихо».

Та й смертельно пораненого сторожа він бачив, і, може, тому, що він розпалився під час тієї сутички, а може, тому, що почуття його притупилися, та те видовисько не збентежило його. Дантес уже став на той шлях, яким хотів прямувати, і йшов до поставленої мети – серце його стало мов камінь.

Побачивши, що Дантес повалився додолу, Джакопо кинувся до нього, звів на ноги і потім старанно доглядав його.

Отож, якщо світ не такий добрий, як гадав доктор Пангрос, то й не такий злий він, як здавалося Дантесові, коли цей матрос, який нічого не міг чекати від товариша, крім частки прибутку на випадок його смерті, так засмутився, як подумав, що він загинув.

Слава Богу, як ми вже сказали, Едмона тільки поранили. За допомогою цілющих трав, що їх збирали сардинські бабці в таємничі, лише їм відомі дні та години, і потім продавали контрабандистам, рана незабаром загоїлася. Тоді Едмон вирішив випробувати Джакопо. Він запропонував йому віддячити часткою свого прибутку; та Джакопо відкинув ту пропозицію з обуренням.

Повага і відданість, якими пройнявся Джакопо від першого ж погляду на Едмона, призвели до того, що й Едмон відчув до Джакопо якусь приязнь. Та той більшого й не вимагав; він інстинктивно почував, що Едмон створений для вищого становища, ніж те, що посідав, хоч Едмон і намагався не показувати своєї переваги. І добрий хлопчина цілком задовольнявся тим, що Едмон спускався до нього.

У довгі години плавання, коли «Амелія» спокійно линула блакитним морем і завдяки попутному вітру, що напинав її вітрила, не потребувала нікого, крім стерничого, Едмон із морською мапою в руках ставав наставником у Джакопо, як ото бідолашний абат Фаріа був його вчителем. Він показував йому розташування берегів, пояснював поділки компаса, учив його читати велику книгу, розгорнуту понад нашими головами, ту, що називається небом, книгу, де Бог пише по блакиті сяйливими літерами.

І коли Джакопо запитував:

– А варто навчати убогого матроса всьому цьому?

Едмон казав:

– Хто там знає? Може, ти станеш колись капітаном корабля, адже твій земляк Бонапарт став імператором!

Ми забули сказати, що Джакопо був корсиканцем.

Минули вже два з половиною місяці безперервного плавання. Едмон зробився тепер таким самим вправним береговим промисловцем, як передніше був хоробрим моряком; він зазнайомився з усіма прибережними перемитниками; вивчив усі масонські знаки, завдяки яким ці напівкорсари впізнають один одного.

Двадцять разів пропливав він повз острів Монте-Крісто, та жодного разу не мав нагоди там побувати.

Тому він вирішив учинити ось що.

Тільки скінчиться термін його служби на «Юній Амелії», він найме своїм коштом невеликого човна (Дантес міг це зробити, бо упродовж кількох місяців плавання накопичив із сотню піастрів) і під яким-небудь приводом вирушить на острів Монте-Крісто.

Там на волі він розпочне пошуки.

Звісно, не зовсім на волі, — адже за ним, либонь, стежитимуть ті, що його туди доправлять.

Та в житті часом доводиться ризикувати.

В'язниця навчила Едмона обережності, і він волів би обійтися без ризику.

Та хоч як нишпорив він у своїй багатющій уяві, усе ж таки не знаходив іншого способу потрапити на бажаний острів. Дантес іще вагався, аж якось увечері його капітан, що почував до нього велику довіру і дуже хотів лишити його у себе на службі, узяв його під руку і попровадив із собою до шинку на віа Ольйо, де зазвичай збиралися верхи ліворнських перемитників. Там, як водиться, і укладалися торгові обладки. Дантес уже два чи три рази побував на цій морській біржі; і, дивлячись на відчайдушних паливод, що позбиралися з усенького узбережжя у дві тисячі льє завдовжки, він думав про те, яким могутнім був би чоловік, якому поталанило б підпорядкувати своїй волі всі ці поєднані чи розрізнені зв'язки.

Цього разу йшлося про велику справу: треба було в безпечному місці розвантажити корабель із турецькими килимами, східними тканинами і кашміром, а потім перекинути ці товари на французький берег.

Якби діло те вдалося, всім обіцяли величезну винагороду — від п'ятдесяти до шістдесяти піастрів кожному.

Господар «Юної Амелії» запропонував обрати місцем розвантаження острів Монте-Крісто, що був безлюдний і не мав вояцької сторожі та митної служби, тож ніби навмисне за часів язичницького Олімпу був поставлений посеред моря Меркурієм, богом гендлярів і злодіїв, двох станів, що їх ми зараз поділяємо, якщо і не завжди розрізняємо, хоч за давнини їх, либонь, захищували до тієї самої категорії.

Почувши назву острова, Дантес аж здригнувся від радості; щоб приховати своє хвилювання, він підвівся і пройшов закуреним шинком, де всі говірки світу розчинилися у франкській мові.

Коли він знову підійшов до співрозмовників, то вже вирішили, що пристануть до Монте-Крісто, а вирушать узавтра вночі.

Коли запитали Едмонової думки, він відказав, що острів той цілком безпечне місце і що великі почини треба втілювати негайно.

Отож план лишився без змін. Домовилися знятися з якоря увечері наступного дня і з огляду на гарну погоду і попутний вітер постаратися за добу пристати до безлюдного острова.

II. ОСТРІВ МОНТЕ-КРИСТО

Нарешті Дантес, завдяки несподіваній нагоді, що випадає тим, кого впродовж тривалого часу гнітила гірка доля, міг сягнути своєї мети простим і природним чином і ступити на острів, не викликаючи нічної підозри.

Однісінька ніч відокремлювала його від мандрівки, якої він так довго чекав.

Та ніч була одна із найнеспокійніших, які випадали коли-небудь Дантесові. Упродовж тієї ночі йому навпереміну ввижались всі успіхи та невдачі, що з ними він міг зіткнутися: коли він заплющував очі, то бачив лист кардинала Спади, накреслений вогненними літерами на стіні; коли він на хвилину поринав у сон, найшаленіші видива вихором кружеляли у його мозку; йому ввижалося, що він заходить до печери зі смарагдовою долівкою, рубіновими стінами і самоцвітовими сталактитами. Перлини падали крапля за краплею, як ото просякають підземні води.

Захоплений, зачарований, Едмон напихав кишені шляхетним камінням; коли ж він виходив надвір, те коштовне каміння оберталося звичайнісінькими камінцями. Тоді він хотів було повернутися до чарівних печер, які бачив тільки мимохідь; та шлях раптом починав звиватися нескінченними спіралями, і входу він не знаходив. Марно шукав він у своїй втомленій пам'яті магічне слово, що відмикало арабському рибалці прегарні печери Алі-Баби. Усе було дарма; запропащий скарб знову ставав набутком духів землі, у яких Дантес однієї миті намагався викрасти його.

Настав ранок, майже такий гарячковий, як і ніч; та на поміч уяві прийшла логіка, і Дантес розробив план, що досі невиразно мрів у його мозку.

Настав вечір, а разом із ним і приготування до відплиття. Це дало Дантесові змогу приховати своє збудження. Потроху він зумів набути влади над своїми товаришами й орудував ними, мов капітан. А оскільки накази його були завжди ясні, точні й легко виконувалися, то приятелі корилися йому не лише хутко, а й охоче.

Старий моряк не заважав йому; він теж визнав перевагу Дантеса над рештою матросів і над самим собою; він розглядав молодого моряка як свого природного наступника і шкодував, що в нього немає доньки, щоб такою блискучою партією ще дужче прив'язати до себе Дантеса.

О сьомій вечора все було готове; у десять хвилин на восьму судно вже огидало маяк, тієї хвилини, як на нім спалахнуло світло.

Море було спокійне, віяв свіжий південно-східний вітер. Вони пливли під блакитним небом, де Бог теж запальював свої маяки, кожен з-поміж яких був цілим світом. Дантес заявив, що всі можуть лягати спати й що він залишить-ся коло стерна.

Коли Мальтьєць (так прозивали Дантеса) робив таку заяву, ніхто не спечався й усі спокійнісінько вкладалися спати.

Так бувало не раз. Дантес, що з самотності повернувся раптом у світ, часом почував непереборне бажання лишитися на самоті. А де може бути така безмежна і поетична самотність, як не на кораблі, що лине морською пустелею, у нічному мороці, у безгомінні нескінченності, під оком усевишнього?

Але й тієї ночі самоту наповнювали Дантесові гадки, пільму осявали його мрії, безгоміння оживляли його надії.

Коли капітан прокинувся, «Амелія» ішла під усіма вітрилами. Не було жодного клаптя полотна, який би не напинався вітром. Корабель робив понад два з половиною вузли за годину.

Острів Монте-Крісто здіймався на обрії.

Едмон передав вахту капітанові й подався й собі прилягти.

Та, попри безсонну ніч, він і на хвилю не склепив очей.

За дві години він знову вийшов на палубу. «Амелія» огинала острів Ельба і перебувала напроти Мареч'яни, а поодаль виднів плаский зелений острів П'яноза; у лазурове небо здіймалася полум'яна вершина острова Монте-Крісто.

Дантес звелів стерникові узяти трохи праворуч, щоб лишити П'янозу по праву руку. Він розраховував, що той маневр скоротить шлях на два чи три вузли.

О п'ятій вечора весь острів уже було видно мов на долоні. У прозорому вечірньому повітрі, пронизаному промінням вечірнього сонця, можна було розгледіти найменші подробиці.

Едмон поїдав очима скелясте громаддя, що мерехтіло всіма вечірніми барвами, від яскраво-рожевої до темно-блакитної. Часом кров припливала до його обличчя, чоло шарілося, і багрова хмара затьмарювала очі.

Жоден гравець, що поставив на кін увесь свій маєток, не відчував такого хвилювання, як ото Едмон у пароксизмі шалених надій.

Настала ніч. О десятій вечора пристали до берега. «Юна Амелія» прийшла першою туди, де й домовлялися.

Попри все своє звичне самовладання, Дантес не зміг витерпіти і перший стрибнув на берег. Якби він наважився, то, як той Брут, поцілував би землю.

Ніч була темна. Та об одинадцятій годині над морем зійшов місяць і по-сріблив його трепетну поверхню; у міру того, як він сходив, його проміння заливало потоками білого світла нагромадження скель цього другого Пеліону.

Острів Монте-Крісто був знайомий екіпажу «Юної Амелії»; то була одна зі звичних його стоянок. Дантес бачив його здала щоразу, як ходив на схід, та ніколи не приставав до нього.

Він звернувся до Джакопо.

— Де ми перебудемо ніч?

— А на тартані, — відказав той.

— А в печерах не ліпше нам буде?

— У яких печерах?

— У печерах на острові.

— Не бачив там я ніяких печер, — відказав Джакопо.

Холодний піт виступив на Дантесовому чолі.

— Хіба на острові Монте-Крісто нема печер? — поспитався він.

— Ні.

Джакопова відповідь наче громом вразила Дантеса; потім він подумав собі, що ті печери можуть бути засипані випадковим обвалом чи й навмисне замурані з обачності самим кардиналом Спадою.

У цьому випадку все зводилося до того, щоб знайти запропаший отвір. Марно було б шукати його вночі, тож Дантес відклав пошуки до наступного дня. До того ж сигнал із моря, який підняли за півмилі від берега і на який

«Юна Амелія» відразу ж відповіла таким самим сигналом, сповістив про те, що пора братися до праці.

Запізніле судно, заспокоївшись од сигналу, який означав, що шлях вільний, незабаром наблизилося, біле і безмовне, мов примара, і кинуло якір за кабельтов* од берега.

Відразу ж розпочалося перевантаження.

За тією роботою Дантес думав про радісні вигуки, які єдиним словом він міг викликати поміж тими людьми, якби він висловив уголос невідступну гадку, що весь час гупала у нього в голові; та він не лише не відкрив своєї таємниці, а ще й остерігався, що й так уже забагато сказав і міг викликати підозри своєю поведінкою, своїми розпитуваннями, вигляданням, своєю стурбованістю. На щастя для нього, принаймні у цьому випадку, тяжке минуле наклало на його обличчя непозбутній відбиток смутку, і рідкісні проблески веселості здавалися спалахами блискавиці, що осявають буремну хмару.

Отож ніхто не помітив у ньому нічого незвичайного, і коли вранці Дантес узяв рушницю, пороху і дробу і заявив, що хоче постріляти диких кіз, яких сила-силенна плигала скелями, то в цьому побачили тільки пристрась до полювання чи любов до усамітнення. Тільки Джакопо захотів піти з ним; Дантес не сперечався, остерігаючись збудити в ньому підозри. Проте ледве вони пройшли декілька кроків, як Дантес забив козеня і попросив Джакопо повернутися до товаришів, засмажити здобич, і як обід буде готовий, подати йому сигнал пострілом із рушниці, щоб він прийшов по свою частку; сушина і сулія монтепульчанського вина доповнять бенкет.

Дантес ішов собі далі, вряди-годи озираючись назад. Видряпавшись на вершину скелі, він за тисячу футів під собою побачив своїх товаришів, до яких долучився Джакопо, – усі вони ретельно готували обід.

Із хвилину дивився він на них із сумною і лагідною усмішкою людини, що усвідомлює свою перевагу.

– За дві години, – сказав він собі, – ці люди з п'ятдесятьма пістрами в кишені попрямують далі, щоб, ризикуючи життям, заробити ще по п'ятдесят; потім, накопичивши по шістсот ліврів, вони прогуляють їх у якомусь місті, пихаті, немов султани, і безтурботні, мов набоби. Сьогодні я живу надією і зневажаю їхнє багатство, що здається мені глибокою бідністю; завтра мене, може, спіткає розчарування, і я вважатиму цю бідність величезним щастям. Ні, – вигукнув Едмон, – цього не буде; мудрий, непогрішний Фара не міг помилитися! Дай ліпше померти, ніж провадити отаке жалюгідне, безпросвітне життя!

Отож Дантес, який ще три місяці тому жадав тільки свободи, уже не задовольнявся свободою і жадав багатства. Винен у цьому був не Дантес, а Бог, який, обмеживши людську могутність, наділив людину безмежними бажаннями. Прямуючи поміж двома скельними стінами, виритою потоком стежиною, яку, напевне, ніколи ще не топтала людська нога, Дантес наблизився до того місця, де, за його припущеннями, мали бути печери. Простуючи вздовж берега і з глибокою увагою вдивляючись у найдрібніші предмети, він помітив на деяких скелях карби, які зробила, мабуть, людська рука.

* Кабельтов – традиційна морська міра довжини, що дорівнює 0,1 морської милі, тобто 185,2 метра. – *Прим. ред.*

Час, що огортає всі речі мохом, як ото духовність огортає він забуттям, здавалося, пощадив ці знаки, що вказували певний напрямок і, либонь, призначалися для того, щоб указувати шлях. Утім, деколи ті карби пропадали, бо їх затуляв миртовий куш або лишайник. Тоді Едмон розсував гілля чи піднімав мох, щоб знайти провідні знаки, які, окрилюючи його надією, провадили цим новим лабіринтом. Хтозна, чи не сам кардинал, який не передбачав усієї повноти лиха, що спіткало родину Спада, накреслив їх, щоб вони послужили віхами його небожеві? Ця пустельна місцина якраз і годилася для того, щоб закопати тут скарб. Та тільки чи не привабили вже ці нескромні знаки інші погляди, не ті, що для них вони призначалися, і чи зберіг цей острів, наповнений похмурими дивами, свою чудесну таємницю?

Кроків за п'ятдесят від гавані Едмон, ще й досі закритий скелями від товаришів, упевнився, що карби припинилися; та вони не припровадили до печери. Перед Едмоном була велика кругла скеля, що стояла на могутній основі. Він подумав, що, може, дійшов не до краю, а, навпаки, до початку карбів; тож він повернув назад і попрямував тим самим шляхом.

Тим часом товариші його клопоталися приготуванням обіду: ходили по воду до річечки, переносили хліб і фрукти на берег і пекли козеня. Знімаючи печеню із саморобного рожна, вони угледіли Едмона, що зі спритністю і хоробрістю сарни плигав із бескида на бескид; вони вистрілили з рушниць, щоб подати йому сигнал. Він відразу ж обернувся і щосили поквалився до них. Вони стежили за його хоробрими стрибками, докоряючи йому за нерозсудливість, аж немовби задля того, щоб виправдати їхні побоювання, Едмон спіткнувся на вершині бескида; він заточився, зойкнув і зник з очей. Усі схопилися на ноги, бо всі любили Едмона, попри те, що почували його перевагу над ними. Проте перший підбіг до нього Джакопо.

Едмон лежав геть закривавлений і майже непритомний. Напевне, він гепнув із висоти в дванадцять чи й п'ятнадцять футів. Йому влили до рота декілька крапель рому, і ті ліки, що вже якось так йому допомогли, і цього разу виявилися помічні.

Едмон розплющив очі й поскаржився на сильний біль у коліні, на тягар у голові й нестерпний біль у крижах. Його хотіли перенести на берег. Та коли його почали піднімати, хоч цим орудував Джакопо, він застогнав і завив, що не в змозі витерпіти перенесення.

Звісно, Дантесові було не до козеняти; та він сказав, щоб решта, що не мала, як він ото, причин дотримуватися посту, поверталася на берег. Сам він, за його словами, потребував тільки відпочинку і пообіцяв, що як вони повернуться, то йому, може, стане легше.

Матроси не змусили себе довго припрошувати; вони були голодні, до них долинав дух печеної козятини, а морські вовки не церемоняться поміж собою.

За годину вони повернулися. Усе, що міг учинити Едмон за той час, це проповзти декілька кроків і притулитися до замшілої скелі.

Та біль його не лише не ущух, а, либонь, ще й посилювався. Старий капітан, якому необхідно було вирушити того ж таки ранку, щоб розвантажити товари на кордоні П'ємонту і Франції, поміж Ніццою і Фрежюсом, наполягав, щоб Дантес надався встати. Із нелюдськими зусиллями Дантес виконав його бажання, та з кожною спробою він знову падав, блідий і змордований.

– У нього поламані ребра, – пошепки сказав капітан. – Та дарма, він добрий товариш, і не можна його кидати, спробуємо перенести його на тартану.

Але Дантес заявив, що радше він помре на місці, ніж погодиться терпіти муки, яких йому завдавав найменший порух.

– Що ж, – сказав капітан, – що буде, те й буде. Нехай не кажуть, що ми покинули напризволяще такого доброго хлопчину, як ти оце. Ми підніmemo якір аж увечері.

Та пропозиція дуже здивувала матросів, хоч жоден із них анітрохи не заперечував. Капітана знали як чоловіка суворого і точного, і не було такого випадку, щоб він відмовився від свого наміру чи бодай відклав його виконання.

Тому Дантес відмовився, щоб заради нього сталося таке нечуване порушення усталеного на борту ладу.

– Ні, – сказав він капітанові, – я сам винен і маю зазнати покарання за свою незграбність: лишіть мені невеликий запас сухарів, рушницю, пороху й куль, – щоб стріляти кіз, а, може, і для самозахисту, і кайло, щоб я міг будувати собі житло, якщо ви, не дай Боже, затримаєтеся.

– Але ж ти помреш від голоду, – сказав капітан.

– Волю я померти, – сказав Едмон, – ніж зазнавати нестерпних страждань.

Капітан зиркнув у бік маленької гавані, де «Амелія» гойдалася на хвилях, ладнаючись вийти в море.

– Що ж нам оце вдіяти з тобою, Мальтійцю? – поспитався капітан. – Ми не можемо покинути тебе, але й залишатися тут нам не можна.

– Вирушайте! – сказав Дантес.

– Нас не буде понад тиждень, – відказав капітан, – і нам ще доведеться звернути зі шляху, щоб зайти по тебе.

– Послухайте, – сказав Дантес, – якщо за два-три дні ви зустрінете рибальського чи будь-якого іншого човна, що йде в цей бік, то скажіть, щоб вони зайшли по мене, я заплачу двадцять п'ять піастрів за переїзд до Ліворно. Якщо нікого не зустрінете, повертайтеся самі.

Капітан похитав головою.

– Знаєте, капітане Бальді, є спосіб усе владнати, – устряв Джакопо. – Вирушайте, а я залишуся з пораненим і буду доглядати його.

– І ти відмовився б від своєї частки у поділі, – запитав Дантес, – щоб лишитися зі мною?

– Авжеж, – відказав Джакопо, – і не шкодуватиму.

– Ти добрий хлопчина, Джакопо, – сказав Дантес, – і Бог віддячить тобі за твій добрий намір; спасибі тобі, та мені не треба нічого. Відпочину кілька днів, одужаю трохи, а поміж цих бескидів я сподіваюся знайти помічне зілля – пречудовий лік від забиття.

І загадкова усмішка промайнула на Дантесових устах; він міцно потиснув Джакопову долоню, та був непохитний у своєму рішенні лишитися на острові, та ще й самому.

Перемитники лишили Едмонові все, що він просив, і пішли, часто озирюючись назад і приязно прощаючись із ним, а Едмон тільки одну руку зводив, наче він і поворухнутися не міг.

Коли вони геть щезли з овиду, Дантес засміявся.

– Дивно, – прошепотів він, – що саме поміж такими людьми знаходиш відданість і дружбу!

Потім обережно заповз на вершину скелі, що затуляла від нього море, і побачив звідтіля тартану, що скінчила свої приготування, підняла якір, гойднулася, ніби чайка, що розгортає крила, і рушила з місця.

За годину вона зникла, – принаймні з того місця, де лежав поранений, її не було видно.

Тоді Едмон схопився на ноги, меткіше і легше, аніж дика сарна, що плигає цими бескидами поміж миртових і мастикових дерев, схопив одною рукою рушницю, другою – кайло, і побіг до тої скелі, біля якої закінчувалися карби, які він помітив на бескидах.

– А тепер, – вигукнув він, згадавши казку про арабського рибалку, яку розповідав йому Фараїа, – тепер, Сезаме, відчиняйся!

ІІІ. ЧАРІВНИЙ БЛИСК

Сонце пройшло вже сливе третину свого шляху, і його травневе проміння, гаряче і живодайне, падало на скелі, що, здавалося, відчували його тепло; тисячі коників, що ховалися у вереску, наповнювали повітря одноманітним і безперервним тріском; листя миртів та олив лопотіло з майже металевим шумом; кожен Едмонів крок нагрітим сонцем гранітом полохав зелених, немов смарагд, ящірок; удаліні, на узгір'ях, видніли прудкі сарни, що так ваблять мисливців; одне слово, острів здавався населеним, повним життя, і, попри це, Едмон почував, що він сам, під Божою опікою.

Його охопило дивне почуття, що скидалося на страх; причиною того було яскраве денне світло, за якого нам навіть у пустелі здається, ніби за нами стежить чиясь пильне око.

Те почуття було таке навальне, що, перш аніж узятися до діла, він поклав кайло, знову взяв до рук рушницю, ще раз виліз на найвищу вершину й уважно кинув оком навкруги.

Та треба зізнатися, що увагу його привернула не поетична Корсика, де він розрізняв навіть будинки, ні майже невідома йому Сардинія, ні Ельба, що будила у пам'яті знаменні події, ні ледь помітна риса на овиді, що для досвідченого ока моряка означала пишну Геную і торговий Ліворно; ні, погляд його шукав бригантину, що вирушила удосвіта, і тартану, що допіру вийшла у море.

Перша вже зникла в Боніфацієвій протоці; друга, прямуючи протилежним шляхом, ішла уздовж берегів Корсики, ладнаючись обігнути її.

Це заспокоїло Едмона.

Тоді він звернув свій погляд на ближчі предмети. Він побачив, що стоїть на найвищій точці шпичастого острова, немов делікатна статуя на величезному підмурку; під ним нікого; довкруги – жодного човна; нічого, крім лазурового моря, що бурхає біля підніжжя бескидів і залишає сріблясту крайку на прибережному граніті.

Тоді він квапливо, та zarazом і обережно, почав спускатися; він дуже остерігався, щоб його і справді не спіткала лиха пригода, яку він так спритно і вдало розіграв.

Як ми вже сказали, Дантес пішов назад за карбами, щоб були пороблені на бескидах, і побачив, що сліди провадять до маленької бухти, затишної, немов купальня античної німфи. Вхід до цієї бухти був досить широкий, і вона була досить глибока, щоб невеличке судно на кшталт сперонари* могло увійти в неї й там сховатися. Тоді, простуючи за тією ниткою, що в руках абата Фарія так добре провадила розум лабіринтом імовірностей, він вирішив, що кардинал Спада, бажаючи лишитися непоміченим, увійшов до цієї бухти, заховав там своє маленьке судно, пішов у напрямку, який позначали карби, і там, де вони закінчуються, закопав свій скарб. Це припущення і привело Дантеса знову до круглого каменя.

Тільки одне міркування турбувало Едмона і ставило з ніг на голову всі його уявлення про динаміку: у який спосіб можна було без непосильної праці висадити цю каменюку, що важила, напевно, п'ять чи шість тисяч фунтів, на ту основу, де вона лежала?

Раптом несподівана думка сяйнула йому в голові.

— Може, її не піднімали, — сказав він самому собі, — а просто скотили згори додолу.

І він хутко виліз вище каменя, щоб відшукати його передніше місцезнаходження.

Він і справді побачив, що на горі була невелика похилість, якою камінь міг сповзти. Другий уламок скелі, менший, послужив йому підпорою і зупинив його. Довкола нього було нагорнуто дрібної жорстви і камінців, і вся ця кладка засипана родючою землею, що поросла травою, породила миртові й мастикові памолодки, і тепер величезний камінь був невіддільний від скелі.

Дантес обережно розкопав землю і розгадав чи вирішив, що розгадав, цей хитрий маневр.

Тоді він заходився розбивати кайлом цю проміжну стіну, яку зміцнив час.

За десять хвилин праці стіна подалася, і в ній з'явився отвір, куди можна було пропхнути руку.

Дантес повалив найгрубше оливкове дерево, яке тільки міг знайти, обрубав гілляки, просунув його в отвір і заходився орудувати ним, як важелем.

Та камінь був такий важучий і так добряче підпертий долішнім каменем, що жоден чоловік, хоч би він володів геркулесовою могуттю, не подужав би і з місця його зрушити.

Тоді Дантес вирішив, що передовсім потрібно усунути підпору.

Але як?

Він збентежено і неухважно роззирнувся окіл, аж погляд його впав на банячий ріг із порохом, що залишив йому Джакопо.

Він усміхнувся: пекельний винахід стане йому у пригоді.

За допомогою кайла Дантес видовбав поміж горішнім каменем і долішнім нору для міни, як ото роблять гірники, щоб уникнути довгої й тяжкої праці; напхав туди пороху, потім роздер свою хусточку і за допомогою селітри зробив з нього гнота.

Потім запалив гнота і відійшов убік.

Вибух не змусив себе чекати. Горішній камінь підняло незмірною силою пороху, долішній розлетівся на друзки. Із маленького отвору, що його зробив

* Сперонара – невелике швидкісне судно на Середземному морі. – Прим. ред.

Дантес, ринули цілі хмари переляканих комах, величезний вужака, сторож цього таємничого лазу, розгорнув свої зеленкуваті кільця і зник.

Дантес підійшов; горішній камінь лишився без опори і висів над прірвою. Безстрашний шукач обійшов його кругом, обрав найхисткіше місце і, немов Сізіф, чимдуж навалився на важіль.

Камінь, що його вже порушив струс, похитнувся; Дантес подвоїв зусилля; він скидався на титана, що вириває скелю, щоб поборотися з повелителем богів. Урешті камінь піддався, покотився, підстрибнув, помчав униз і зник у морській безодні.

Під ним виявився круглий майданчик, посередині якого видніло залізне кільце, закріплене у квадратній плиті.

Дантес аж скрикнув від радості й подиву – таким успіхом скінчилася його перша спроба!

Він хотів було продовжити пошуки, та ноги його так тремтіли, серце так гамселило, очі затьмарила така гаряча імла, що він мусив зупинитися.

Проте ця затримка тривала одну мить. Едмон просунув свій важіль у кільце, щосили навалився на нього, і плита піднялася; під нею відкрилося щось на кшталт східців, що круто спускалися у морок печери, який дедалі густішав.

Інший на його місці кинувся б туди, заволав би від радості. Дантес поплотнів і замислено зупинився.

– Зачекай! – сказав він сам собі. – Треба бути чоловіком. Я звик до лиха, і розчарування не зламає мене; хіба нічому не навчили мене страждання? Серце розбивається, коли, надміру розширившись під теплим подихом надії, воно раптом стискається від холоду дійсності! Фаріа марив; кардинал Спада нічого не закопував у цій печері, може, і не був тут ніколи; а якщо й був, то Чезаре Борджія, безстрашний пройдисвіт, невтомний і похмурий зарізяка, прийшов услід за ним, знайшов усе, пішов тими самими карбами, що і я оце, підняв цей камінь і, спустившись переді мною, нічого мені не лишив.

Він простояв із хвилину непорушно, задивившись у похмуру і глибоку діру.

– Авжеж, такій пригоді знайшлося б місце у житті цього владаря-зарізяки, де перемішані світло і тіні, у плетиві незвичайних подій, що становлять строкату тканину його долі. Ця казкова пригода була необхідною ланкою в низці його пригод; авжеж, Борджія побував тут, зі смолоскипом ув одній руці і мечем у другій, а за двадцять кроків, може, біля цієї самісінької скелі, стояли два чатові, понурі та зловісні, вони пильно озирали землю, повітря і море, а їхній владар заходив до печери, як збираюся це зробити я, розтинаючи морок грізною полум'яною рукою.

«Так, але що вчинив Борджія з цими чатовими, яким він довірив свою таємницю?» – запитав сам себе Дантес.

«Те, що вчинили з могильниками Аларіха, яких закопали разом із похованим», – відказав він собі, усміхаючись.

«Та якби Борджія тут побував, – провадив Дантес, – він знайшов би скарб і забрав його; Борджія – чоловік, що порівняв Італію з артишоком і обскубував листочок за листочком, – Борджія добре знав ціну часові й не став би гаяти його, висаджуючи камінь на колишнє місце.

Отож, спускаємося до печери».

І він ступнув на східці, з недовірливою усмішкою на вустах, шепочучи останнє слово людської мудрості: «А може...»

Та замість мороку, що його він очікував тут знайти, замість душного, затхлого повітря Дантес побачив м'яку блакитну напівтемряву; повітря і світло просягали не лише в отвір, що його він зробив, а й у непомітні ззовні шпарини у скелях, і крізь них видно було синє небо, зелений візерунок дубового листа і колючі батоги повзучого терня.

Побувши трохи в печері, де повітря — не вогке і не затхле, а радше тепле і духмяне, — було настільки м'якше від зовнішнього повітря, як блакитна сутінь м'якша була від яскравого сонця. Дантес володів здатністю бачити в сутінках, то вже встиг оглянути найвіддаленіші кутки; стіни печери були з граніту, і його дрібні блищики сяяли немов самоцвіти.

— Так отож! — усміхнувшись, мовив Едмон. — Ось, либонь, і всі скарби, які лишив кардинал, а добрий абат, побачивши уві сні сяйливі стіни, захопився великими надіями.

Та Дантес згадав слова заповіту, які він знав на пам'ять: «У найвіддаленішому кутку другої печери», — казали вони.

Він був тільки в першій печері; треба було знайти вхід до другої.

Дантес роззирнувся довкруги. Друга печера могла йти тільки углиб острова. Він оглянув кам'яні плити і почав стукати в ту стіну печери, де, як він гадав собі, мала знайтися діра, яку, либонь, замурували задля більшої обережності.

Де кілька хвилин лунали гучні удари кайла об граніт, що був такий твердий, аж Дантесове чоло вкрилося потом; коли ж це невтомному гірнякові здалося, ніби в одному місці гранітна скеля відлунює глухим і низьким звуком на його поклики; він уп'явся палючим зором у стіну і чуттям в'язня збагнув те, чого не второпав би, може, ніхто інший: у цьому місці мав бути отвір.

Та щоб не працювати дарма, Дантес, що як той Чезаре Борджія, цінував час, випробував кайлом інші стіни печери, постукав у землю прикладом рушниці, розкопав пісок у підозрілих місцях і, не виявивши нічого, повернувся до скелі, що відлунувала обнадійливим звуком.

Він гупнув знову, ще дужче.

Коли ж це, на превеликий подив, він помітив, що під ударами кайла від стіни відколюється щось таке, як тиньк, на кшталт отого, що його наносять під фрески, і відпадає клаптями, відкриваючи білястий і м'який камінь, схожий на звичайну будівельну цеглу. Отвір у скелі замурували цією будівельною цеглою, потім її затинькували, а тинькові надали колір і зерно граніту.

Тоді Дантес ударив гострим краєм кайла, а він на дюйм загнався у стіну.

Ось де треба було шукати.

Згідно з чудернацькою властивістю людської природи, що більше доказів знаходив Дантес, що Фарія таки не помилився, то дужче гризли його сумніви, то ближчий він був до відчаю. Це нове відкриття, що, здавалося, мало дати мужності йому, навпаки, забрало у нього остатні сили. Кайло ковзнуло по стіні, мало не випавши з рук, він поклав його долі, утер чоло і вийшов із печери, кажучи самому собі, що хоче поглянути, чи не стежить хто за ним,

а насправді для того, щоб удихнути свіжого повітря; він відчував, що ось-ось зомліє.

Острів був безлюдний, і сонце, що вже таки височенько підбилося у небі, заливало його своїм палючим промінням. Удалині рибальські човни розкинули свої крила над туркусово-блакитним морем.

Дантес із самого ранку нічого не їв, та йому було не до їжі; він покріпився ковтком рому і повернувся до печери.

Кайло, що здавалося йому таким тяжким, знову стало легке; він узяв його, немов пір'їну, і бадьоро заходився працювати.

Після кількох ударів він помітив, що цегла нічим не скріплена поміж собою, а просто лежить одна на одній і замащена тиньком, що про нього ми вже казали. Загнавши в одну зі шпарин кінець кайла, Едмон навалився на держака — і камінь упав до його ніг!

Після цього Дантесові лишилося тільки вивертати цеглу кінцем кайла, і вся вона, одна за одною, впала поруч із першою.

Дантес давно міг би увійти у пробитий ним лаз, та ще й досі зволікав, щоб віддалити певність і зберегти надію.

Нарешті, подолавши вагання, він переліз із першої печери до другої.

Друга печера була нижча, темніша і похмуріша, ніж перша; повітря, що просягало туди через допіру пробитий лаз, було затхле і холодне, чого, на превеликий його подив, не було в першій печері.

Дантес зачекав, аж зовнішнє повітря трохи освіжило ту мертву атмосферу, й увійшов.

Ліворуч від лазу був глибокий і темний куток.

Та, як ми вже казали, для Дантеса не існувало пітьми.

Він озирнув печеру. Вона була порожня, як і перша.

Якщо скарб існував, то закопали його в цьому темному кутку.

Настала болісна хвилина. Футів зо два землі — ось і все, що відокремлювало Дантеса від найбільшого щастя чи від найглибшого відчаю.

Він пішов у куток і, немов би охоплений раптовою рішучістю, заходився сміливо розкопувати землю. Після п'ятого чи шостого удару кайло брязнуло об залізо.

Ніколи похоронне подзвіння, ніколи дзвоніння на гвалт не справляли такого враження на тих, що їх чули.

Якби Дантес нічого не знайшов, то не пополотнів би так страшенно.

Він ударив кайлом у другому місці, поруч, і зустрів той самий опір, та звук був інший.

— Це дерев'яна скриня, окута крицею, — сказав він сам собі.

Цієї миті, затуливши світло, майнула якась прудка тінь.

Дантес випустив з рук кайло, ухопив рушницю і вибіг із печери.

Дика коза проскочила повз вхід до печери і скубла траву за декілька кроків од нього.

То була зручна нагода забезпечити собі обід; та Дантес боявся, що постріл приверне чийось увагу.

Він трохи подумав, потім зрубав смолисте дерево, запалив його від багаття перемитників, де вони пекли козеня, — багаття й досі курілося, — і повернувся з цим смолоскипом до печери.

Він не хотів пропустити жодної дрібниці з того, що йому доведеться побачити. Він посвітив смолоскипом у викопану ним ямку і збагнув, що не помилився: кайло і справді било то в залізо, то в дерево.

Він застромив того смолоскипа в землю і знову взявся до праці. За декілька хвилин Дантес розкопав простір у три фути завдовж і два завшир і побачив скриню з дубового дерева, оббиту карбованим залізом. На віку блищала срібна бляха, що не потьмяніла під землею, на ній був герб роду Спада – прямовисно поставлений меч на овалному італійському щиті, увінчаному кардинальською шапкою.

Дантес упізнав той герб – стільки разів абат Фаріа малював його!

Тепер уже не залишалось сумнівів. Скарб був тут; ніхто не став би з такою ретельністю ховати порожню скриню.

За однісіньку хвилю Дантес розкопав землю довкола скрині. Спершу з'явилася горішня клямка, потім два навісні замки, потім держак на бічних стінах. Усе це було виточено з майстерністю, якою відзначалася доба, коли мистецтво ошляхетнювало грубий метал.

Дантес ухопив скриню за держак і спробував підняти її, та марно.

Тоді він вирішив одчинити скриню, але й клямка, і замки були міцно замкнуті. Ці вірні сторожі, здавалося, не хотіли віддавати дорученого їм скарбу.

Дантес загнав гострий кінець кайла поміж стінками скрині й віком, навалився на держак, і віко, завищавши, репнуло; широкий пролом ослабив крицеві штаби, вони злетіли, ще й досі стискаючи своїми чіпкими пазурами пошкоджені дошки, – і скриня відчинилася.

Гарячковий дрозд охопив Дантеса. Він узяв рушницю, звів курок і поклав її коло себе. Спершу він заплющив очі, як ото роблять діти, щоб побачити в сяйливій ночі своєї уяви більше зір, аніж вони можуть налічити у ще світлому небі, потім розплющив їх і завмер у засліпленні.

У скрині були три відділи.

У першому сяяли червонястим відблиском золоті дукати.

У другому були рівненько складені необроблені зливки, що відзначалися тільки вагою і цінністю золота.

І нарешті у третьому відділі, що був наповнений до половини, Едмон занурив руки в купу самоцвітів, перлин, рубінів, що падаючи одне на одного сяйливим водоспадом, цокотіли, немов град, що б'є в шибки. Натішившись тим видовиськом і декілька разів зануривши тремтливі руки в золото і шляхетне каміння, Едмон схопився на ноги й у нестямі побіг із печери, як ото людина, що ось-ось ізсунеться з глузду. Він вибіг на кручу, з якої видно було море, і не побачив нікого. Він був сам-самісінький із цим незліченим, нечуваним і казковим багатством, що належало тільки йому. Та сон це чи таки дійсність? Примарилося йому минуще видіння чи він таки стискає в руках достеменну дійсність?

Його вабило знову побачити своє золото, а разом він відчував, що не витерпів би цього видовища. Він ухопився обіруч за голову, ніби силкуючись утримати глузд, що ладен був покинути його, а потім кинувся бігти островом, не лише не обираючи шляху, бо шляхів на острові Монте-Крісто не було, а навіть і без певного напрямку, лякаючи своїм галасом

і шаленими порухами диких кіз і морських птахів. Потім кружним шляхом він повернувся назад і, досі не довіряючи самому собі, кинувся до першої печери, звідти побіг до другої і знову побачив перед собою оту копальню золота і самоцвітів.

Цього разу він упав навколішки, конвульсивно притуляючи руки до трепетного серця і шепочучи молитву, яку чув тільки сам Господь.

Згодом він трохи заспокоївся і став трохи щасливіший; лише тепер він повірив у своє щастя й заходився лічити своє багатство. У скрині виявилася тисяча золотих зливків, кожен вагою від двох до трьох фунтів; потім він налічив двадцять п'ять тисяч золотих дукатів, кожен вартістю біля вісімдесяти франків на теперішні гроші, усі із зображенням пресвятого панотця Александра VI і його попередників, та ще й упевнився при цьому, що тільки наполовину вичерпав відсік; урешті він обома руками набрав десять жмень перел, самоцвітів та іншого коштовного каміння, причому багато з-поміж них мало оправу від щонайліпших тогочасних майстрів і становило мистецьку цінність, що набагато перевищувала навіть їхню грошову вартість.

Уже вечоріло. Дантес помітив, що наближаються сутінки. Він боявся, що його застануть у печері, тож вийшов надвір, прихопивши із собою рушницю. Кусень сухаря і декілька ковтків вина трохи покріпили його, заступивши вечерю. Потім він поклав плиту на передніше місце, ліг на неї і проспав декілька годин, загуляючи вхід до печери своїм тілом.

Та ніч була одною з тих солодких і страшних ночей, які вже кілька разів випадали цьому збуреному пристрастями чоловікові.

IV. НЕЗНАЙОМЕЦЬ

Почало благословлятися на світ. Дантес давно вже чекав світанку, лежачи з розплющеними очима. Коли над обрієм промкнулися перші сонячні промені, він підвівся і, як ото напередодні, виліз на найвищий бескид острова, щоб озирнути все доокруж. Скрізь було безлюддя, як і вчора.

Едмон спустився, підійшов до печери і, відсунувши брилу, заліз досередини; потім напхав у кишені коштовного каміння, якомога щільніше зачинив віко скрині, затоптав землю, посипав її піском. Щоб приховати покопане місце, вийшов із печери, поклав брилу на місце, накидав на неї купу каміння, позасипав прогалини поміж ними землею, посадив там миртові дерева і верес, і полляв їх водою, щоб вони прижилися і здавалися такими, що вже давненько тут ростуть, позатирав сліди своїх ніг і нетерпляче почав чекати повернення корабля. Тепер уже не треба було гаяти час на споглядання золота і самоцвітів і сидіти на острові, наче дракон, що стереже свої скарби. Тепер треба було повертатися до життя, до людей, і домогтися становища, впливу і влади, що даються на світі завдяки багатству, найпершій і найбільшій потузі, якою може володіти людина.

Перемитники повернулися шостого дня. Дантес іще здаля за виглядом і ходою впізнав «Юну Амелію»; він насилу дочвалав до пристані, немов поранений Філоктет, і коли його приятелі вийшли на берег, сказав їм, що йому набагато ліпше, хоч болить ще й досі. Потім вислухав їхні розповіді про

пригоди. Їм щастило, та ледве вони скінчили розвантажували товар, як дізналися, що з Тулона вийшов сторожовий бриг, який попрямував у їхній бік. Тоді вони поквапом ушилися відтіля, шкодуючи, що з ними немає Дантеса, який мастак був прискорювати хід «Амелії». Незабаром вони побачили бриг, що гнався за ними, та, скориставшись сутінками, вони встигли обігнути ріг Корс і щасливо втекти від погоні.

Отож плавання було вдале, і всі вони, надто ж Джакопо, шкодували, що Дантес не брав у нім участі й не отримав своєї частки від прибутку, що обчислювалась у п'ятдесят піастрів.

Едмон був незворушний; він навіть не всміхнувся, коли почув про зиск, що його він міг би здобути, якби міг покинути острів; а що «Юна Амелія» прийшла на Монте-Крісто тільки по нього, то він того ж таки вечора перебрався на судно і поплив разом із усіма до Ліворно.

Прибувши туди, він подався до єврея-міняйла і продав йому чотири найдрібніші камінці по п'ять тисяч франків кожен. Той міг би поспитатися, звідки таке багатство у простого моряка, та промовчав, бо на кожному камінці здобув тисячу франків зиску.

Наступного дня Дантес придбав нового рибальського човна і подарував його Джакопо, докинувши йому до того дарунку сто піастрів, щоб найняти залогом, за однією лишень умовою: Джакопо мусить податися до Марселя і привезти йому звістки про старого чоловіка на ймення Луї Дантес, що мешкає в Меянських алеях, і дівчину на ймення Мерседес, що мешкає в селі Каталяни.

Тут уже Джакопо собі подумав, що це воно йому мариться, та Едмон сказав йому, що він пішов у моряки зозла, бо рідня не давала йому грошей, та, прибувши до Ліворно, здобув спадщину від дядька, який увесь свій маєток відписав йому в заповіті. Неабияка освіченість Дантеса надавала переконливості цій розповіді, то Джакопо й на мить не сумнівався в тім, що нещодавній приятель сказав йому правду.

Термін його служби на «Юній Амелії» уже сплив, тож Дантес попрощався з господарем, який хотів було утримати його, та, дізнавшись про спадщину, відмовився від надії умовити свого колишнього матроса лишитися на кораблі.

Наступного дня Джакопо відбув до Марселя. Він домовився з Дантесом, що вони зустрінуться на острові Монте-Крісто.

Того ж таки дня подався відтіля і Дантес, не сказавши нікому, куди він їде, та подарувавши щедрю винагороду залозі «Юної Амелії» й пообіцявши капітанові, що колись іще обізветься. Поплив Дантес до Генуї.

Тут, у гавані, саме випробовували невеличку яхту, яку замовив один англієць, який, почувши, що генуезці найліпші корабельники у Середземному морі, захотів здобути яхту генуезької роботи. Англієць замовив її за сорок тисяч франків; Дантес запропонував за неї шістдесят тисяч, аби лиш її віддали йому того ж таки дня. Поки яхта будувалася, англієць подався в мандри Швейцарією. Чекали його аж за місяць, корабельний майстер подумав, що встигне за той час збудувати ще одне таке судно. Дантес припровадив майстра до єврейської крамниці, вони пішли до комірки, і єврей відлічив майстрові шістдесят тисяч франків.

Майстер запропонував Дантесові, що найме йому залогу. Проте Дантес подякував йому, сказавши, що звик плавати сам, і попросив його тільки зробити в каюті, біля узголів'я ліжка, шафу із секретним замком, у якій мали бути три шухляди, теж із таємними замками. Він вказав розміри тих шухляд, і все зробили наступного дня.

За дві години по тому Дантес вирушав із генуезького порту, і на те відплиття зібралася ціла юрма роззяв, бо кожному кортіло поглянути на іспанського багатія, що мав звичку плавати сам.

Дантес пречудово впорався: за допомогою тільки керма він змушував яхту виконувати всі маневри, тож вона здавалася розумною істотою, що улягала зконайменшому порухові, і Дантес мусив погодитися з тим, що генуезці таки не дарма уславилися найліпшими корабельними майстрами на світі.

Юрма дивилася на яхту, аж геть згубила її з очей, і тоді люд почав балакати про те, куди вона попливе: одні казали – на Корсику, другі – на Ельбу, ті закладалися, що йде вона до Іспанії, ті казали, що до Африки, та нікому й на думку не спало назвати острів Монте-Крісто.

А Дантес якраз туди й подався.

До острова він причалив наприкінці другого дня. Яхта йшла пречудово і ту відстань здолала за тридцять п'ять годин. Дантес добре вивчив берегову лінію, тож, не заходячи до гавані, кинув якір у маленькій бухті.

Острів був безлюдний, певне, ніхто не ступав на нього, відколи його покинув Дантес. Він зазирнув до печери і знайшов скарб у такому самому стані, у якому його і лишив там.

Наступного дня незліченні Дантесові скарби перекочували на яхту і лягли у три шухляди потаємної шафи.

Дантес зачекав ще тиждень. Увесь той тиждень він плавав на яхті довкола острова, об'їжджаючи її, як ото берейтор* об'їжджає жеребця. За ті дні він пізнав усі її переваги і всі хиби. Дантес вирішив посилити перші й поправити останні.

Восьмого дня він побачив човна, що під усіма вітрилами йшов до острова, і впізнав судно Джакопо; він подав гасло, що на нього Джакопо відразу ж відповів, і за дві години човен підійшов до яхти.

Едмона чекала сумна відповідь на обидва його запитання.

Старий Дантес помер. Мерседес зникла.

Едмон спокійнісінько вислухав ті звістки, та відразу ж зійшов на берег, заборонивши іти за собою.

За дві години він повернувся; два матроси із човна Джакопового перебралися на його яхту, щоб орудувати вітрилами; він звелів прямувати до Марселя.

Батькову смерть він передбачав; але що сталося з Мерседес?

Жодному посланцеві не міг дати Едмон детальних указівок, не відкривши своєї таємниці; та й кортіло йому здобути ще й інші відомості, які міг дістати тільки він сам. У Ліворно люстро у перукарні засвідчило йому, що нема чого остерігатися, що його впізнають. Крім того, він мав тепер усі засоби для того, щоб змінити свій вигляд. І ось одного ранку Дантесова яхта у супроводі рибальської барки сміливо увійшла до марсельського порту і зупинилася напроти того місця, де колись, фатального вечора, його посадили до шлюпки, щоб доправити до замка Іф.

* Берейтор – людина, яка виїжджує коней і навчає верхової їзди. – Прим. ред.

Дантес не без остраху побачив жандарма, що підплив до нього в карантинному човні. Та з набутою спокійною певністю він подав йому англійський паспорт, якого придбав у Ліворно, і за допомогою тієї чужоземної перепустки, яку у Франції поважають набагато дужче, ніж самі французькі паспорти, без перешкод ступив на берег.

Перший, кого здибав Дантес на вулиці Каннеб'єр, був матрос із «Фараона». Той чолов'яга колись служив під його орудою і, наче навмисне, перебував тут, щоб Дантес міг упевнитися в тих змінах, що його спіткали. Він спокійнісінько підійшов до матроса і поставив йому декілька запитань, і той відповів на них так, як балакають із людиною, яку бачать уперше в житті.

Дантес дав йому монету із вдячності за відомості, які той йому сповістив; за хвилю по тому він почув, що чолов'яга біжить за ним услід.

Дантес обернувся.

— Перепрощую, пане, — сказав матрос, — та ви, либонь, помилилися; певне, ви хотіли дати мені монету за два франки, а натомість дали подвійний наполеондор.

— Правда твоя, друже, я таки помилився, — відказав Дантес, — та твоя чесність заслуговує на винагороду, тож прошу взяти від мене ще один і хильнути з друзями по чарчині за моє здоров'ячко.

Матрос так здивувався, що навіть не подякував Едмонові; він глянув йому вслід і сказав:

— Певне, якийсь багатій з Індії...

Дантес прямував далі; із кожним кроком серце його завмирало дедалі дужче; дитячі спогади, незатерті думки, що ніколи не покидають нас, поставали перед ним на кожному розі, на кожнісінькому середохресті. Сягнувши краю вулиці Ноай і вгледівши Меянські алеї, він відчув, що ноги його підгинаються, і мало не потрапив під колеса ридвана, що проїздив вулицею. Потім він підійшов до будинку, де колись мешкав його батько. Ломиноси й настурції зникли з мансардного вікна, де старий колись так старанно доглядав їх.

Дантес притулився до дерева і замислено дивився на горішні поверхи старої кам'яниці, далі підійшов до дверей, переступив поріг, спитав, чи нема вільного помешкання і, хоч кімнати на шостому поверсі були заселені, так довго наполягав, щоб оглянути їх, що доглядальник піднявся нагору і просив у мешканців дозволу показати чужинцеві приміщення.

У тім помешканні, що складалося з двох кімнат, жили двоє молодят, що тільки тиждень як обвінчалися. Побачивши те молоде подружжя, Дантес гірко зітхнув.

Утім, ніщо вже не нагадувало там йому батькової оселі; шпалери були інші; усі старі речі, друзі його дитинства, що їх він пам'ятав до щонайменших подробиць, зникли. І тільки стіни були ті самі.

Дантес поглянув на ліжко, що стояло на тому самому місці, що й ліжко його батька. Очі його несамохіть наповнилися слізьми: тут старий віддав Богу душу, гукаючи свого сина.

Молодята здивовано дивилися на цього суворого чоловіка, непорушним обличчям якого котилися сльози. Та будь-яке горе святе, тож вони нічого не питали в нього. Вони тільки відійшли, щоб не заважати йому, а як він почав прощатися, то провели його, запевняючи, що може приходити коли завгодно і що вони завжди раді будуть бачити його у своєму скромному помешканні.

Спустившись на поверх нижче, Едмон зупинився перед іншими дверми і запитав, чи ще мешкає тут кравець Кадрус. Та доглядач сказав йому, що чоловік, про якого він допитується, зубожів і тепер має корчму на шляху з Бельгарда в Бокер.

Дантес вийшов, довідався, яка адреса господаря будинку, пішов до нього, звелів доповісти про себе під іменем лорда Вілмора (так він записаний був у паспорті) і придбав у нього дім за двадцять п'ять тисяч франків. Якби господар захотів навіть півмільйона, він заплатив би без торгу.

Того ж таки дня нотаріус, що оформив купівлю кам'яниці, сповістив молодят, які мешкали на шостому поверсі, що новий господар надає їм на вибір будь-яке помешкання в домі за ту саму оплату, якщо вони звільнять йому ті дві кімнати.

Та чудернацька подія на цілісінький тиждень збурила всіх мешканців Меянських алей і породила тисячі здогадів, із-поміж яких жоден і близько не був до правди.

Та ще дужче збентежила всіх і збила з пантелику та обставина, що той-таки чужинець, який удень побував у кам'яниці на Меянських алеях, увечері ходив каталянським селом і заглядав до вбогої рибальської хатини, де перебував понад годину, розпитуючи про різних людей, що повмирили або зникли вже років із п'ятнадцять тому.

Наступного дня рибалки, до яких він заходив, щоб ото розпитати, отримали в подарунок нового човна з двома неводами і тралом.

Рибалки дуже хотіли подякувати щедрому відвідувачеві, та дізналися, що, побалакавши з якимось матросом, він сів на коня і виїхав із Марселя Екською брамою.

V. ШИНОК «ГАРСЬКИЙ МІСТ»

Кожен, що, як я ото, мандрував пішки південною Францією, либонь, бачив поміж Бельгардом і Бокером, десь на півдорозі поміж селом і містом, та все ж таки ближче до Бокера, ніж до Бельгарда, невелику корчму, де на підвішеній бляшаній вивісці, що деренчить від щонайменшого вітру, дуже кумедно випи-сано «Гарський міст». Та корчма, якщо прямувати за течією Рони, стоїть по ліву руку від битого шляху, задньою стіною до річки. Коло неї є те, що в Лангедоці прозивається садком, тобто обгороджена ділянка землі на задвірках, де скніє декілька миршавих олив і диких фіг із посрібленим курявою листям, а поміж тими деревами росте городина, переважно часник, червоний стручковий перець і цибуля; урешті в кутку, наче забутий чатовий, висока пінія самотньо стриміла в небо своїм верховіттям, що потріскувало на тридцятиградусному сонці.

Усі ті дерева, великі й малі, від природи криві й хиляться в той бік, у який віє містраль, одне з трьох лих Провансу, бо двома іншими, як відомо, чи, може, й невідомо, вважалися Дюранса* і парламент.

Довкола, на рівнині, що скидалася на величезне озеро куряви, то тут, то там росте рідке пшеничне колосся, яке місцеві садівники, либонь, ви-рошують із цікавості і яке править за сідало для цикад, що переслідують

* Дюранса – річка у Франції, ліва притока Рони, починається у Верхніх Альпах. – Прим. ред.

своїм пронизливим і одноманітним свистом мандрівників, котрі потрапляють до цієї пустелі.

Уже сім років та корчма належала подружжю, усю прислугу якого становила наймичка на ймення Трінетта і конюх, що прозивався Пако, утім, двох слуг було цілком достатньо, бо відтоді як поміж Бокером і Ег-Мортом викопали канал, барки переможно замінили поштові запряжки, а пасажирські судна – диліжанси.

Той канал, на превелике горе корчмареві, проходив поміж Роною, що наповнювала його, і битим шляхом, що його він поглинав, кроків за сто від корчми, яку ми коротко, але достеменно допіру змалювали.

Господар тієї убогої корчми був чоловіча сорока років сорока п'яти, справжній-сінкий південець – високий, худорлявий і жилистий, із блискучими, глибоко посадженими очима, орлиним носом і білими, мов у хижака, зубами. Чуприна його, що, певне, і не збиралася сивіти, попри перші застороги старості, була, як і його кругла борода, густа і кучерява і тільки де-не-де почала сивіти. Обличчя його, від природи смагляве, стало майже чорне внаслідок його звички від ранку до вечора стовбичити у дверях і зирити, чи не з'явиться який-небудь гість, пішки чи верхи на коні, та чекав він зазвичай марно, і ніщо не захищало його обличчя від нестерпної спеки, крім червоної хустини, якою він обв'язував голову, наче іспанський погонич. То був наш давній знайомий, Гаспар Кадрус.

Дружина його, що дівкою звалася Мадлен Радель, була бліда, кощава і марна, вона вродилася біля Арля і зберегла сліди колишньої вроди, якою уславилися жінки в тім краю, та обличчя її зблякло від нападів прихованої лихоманки, яка поширена була поміж людом, що мешкає біля егмортських озер і камарзьких боліт. Тому вона ніколи не виходила з кімнати на другому поверсі й день при дні трусилася від тієї лихоманки, розлігшись у фотелі чи в ліжку, тоді як її чоловік зазвичай стояв на чатах біля порога, дуже неохоче покидаючи свій пост, бо щоразу, як він повертався до своєї сварливої половини, вона дошкуляла йому нескінченними скаргами на гірку долю, на що чоловік, як водилося, відповідав по-філософському:

– Замовкни, Карконто! Певне, так Богу треба було.

Прізвисько Карконта походило від того, що Мадлен Радель народилася в селі Карконта, поміж Салоном і Лямбеском; а що в тім краю людей майже завжди прозивають не на ймення, а на прізвисько, то й чоловік її замінив тим прізвиськом ім'я Мадлен, що було, певне, занадто ніжне і мелодійне для його грубої балачки.

Проте, попри таку вдавану покірність волі провидіння, не треба гадати, ніби наш корчмар не нарікав на те злиденне становище, у яке поставив його клятий Бокерський канал, і байдуже терпів безнастанні жінчині скарги. Як і всі південці, був він чоловік дуже стриманий і невибагливий, зате дуже амбітний у всьому, що стосувалося зовнішнього лоску; за тієї пори, коли йому ще велося ліпше, він не пропускав жодного свята, жодної ходи з тераском і врочисто приходив туди зі своєю Карконтою: він у мальовничому вбранні південця, вона у прегарних арлезіанських шатах, що наче запозичені були в греків та маврів. Та потроху ланцюжки до годинників, намиста, гаптовані корсажі, оксамитові куртки, шовкові панчохи

з витонченими стрілочками, пістряві гетри, черевики зі срібними пряжками зникли, а Гаспар Кадрус, позбувшись нагоди виходити на люди у своїй колишній пишноті, відмовився разом із дружиною від участі у святах, і тепер тільки веселе відлуння тих розваг, терзаючи його серце, долидало до його вбогої корчми, яку він і далі утримував не стільки задля зиску, скільки задля того, щоб мати бодай якась діло.

Як водилося, Кадрус уже половину ранку стовбичив перед дверима корчми, поглядаючи то на невеличкий моріжок, де вешталися кури, то на два скрайні пункти пустельного шляху, який одним краєм губився на півдні, а другим на півночі, аж верескливий жінчин голос змусив його покинути той пост. Він, лаючись, увійшов до корчми і побрався на другий поверх, лишивши, проте, двері відчиненими навсітж, немовби припрошуючи подорожан заглянути до нього.

Тієї хвили, коли Кадрус заходив до корчми, битий шлях, що про нього ми казали і що його він так розглядав, був порожній і безлюдний, мов пустеля опівдні. Він тягнувся нескінченною білою смугою поміж двома рядами занідилих дерев, і зрозуміло було, що жоден мандрівець зі своєї волі не попрямує о такій порі цією розпеченою Сахарою.

Тим часом, попри будь-яку імовірність, якби Кадрус лишився на місці, то він побачив би, що від Бельгарда наближається вершник, тією поштивою і спокійною ходою, що свідчить про найліпші стосунки поміж вершником і конем; кінь був добрячий іноходець і йшов клуса; вершник був священик, у чорній рясі й трикутному капелюсі, попри палочу спеку південного сонця, що вже стало на обіді.

Біля дверей корчми священик зупинився; хтозна, чи то кінь зупинив вершника, чи то вершник спинив коня; та хоч як воно там було, священик зліз додолу і, взявши коня за повід, припнув його до заціпки трухлявої віконниці, що трималася на одній завісі; потім, підійшовши до дверей і втираючи червоною хустиною піт, що рясно спливав його лицем, тричі гупнув об поріг кутим кінцем ціпка, якого тримав у руці.

Великий чорний пес відразу ж підвівся і ступнув декілька кроків, вибухнувши гавкотом і вишкіривши гострі білі ікла, — удвічі ворожа поведінка, яка свідчила про те, що він не звик бачити чужих.

Дерев'яні східці, що пролягали до стіни, відразу ж затріщали під тяжкою ходою господаря тієї вбогої оселі; зігнувшись увесь, він задки спускався до священика, що стояв у дверях.

— Іду, іду, — казав вельми здивований Кадрус. — Та замовкни врешті, Марготене! Не бійтеся, добродію, він хоч і гавкає, та не кусається. Хочете вина, еге ж? Спека ж страшенна... Ох, перепрошую, — провадив Кадрус, побачивши, з ким балакає, — перепрошую, не розгледів я, кого маю честь вітати в себе... Що бажаєте? Я до ваших послуг, пане абате.

Священик декілька секунд дуже уважно дивився на Кадруса; здавалося, він навіть намагався звернути на себе увагу. Та оскільки на обличчі корчмаревому не було нічого, крім подиву, бо відвідувач не відповідав, він вирішив покласти край тій сцені й озвався із прикрою італійською вимовою:

— Ви пан Кадрус?

– Так, добродію, – відказав господар, що, либонь, ще дужче здивувався тому запитанню, ніж мовчанню, – це я і є; Гаспар Кадрус, ваш слуга.

– Гаспар Кадрус?... Ага... здається, так і є. Ви мешкали колись на Меянських алеях, на четвертому поверсі?

– Авжеж.

– І були кравцем?

– Так, але з тим ділом не склалося в мене. У тому клятому Марселі так гаряче, що, гадаю, там незабаром і геть перестануть убиратися. До речі, про спеку; чи не хочете трохи освіжитися, пане абате?

– Мабуть. Принесіть плящину найліпшого вашого вина, і ми попроведи-мо нашу розмову далі.

– Як скажете, пане абате, – відказав Кадрус.

І щоб не прогавити нагоди продати одну зі своїх останніх пляшок кагору, Кадрус хутенько відчинив ляду в долівці кімнати, яка була разом і за-лою, і кухнею.

Коли за п'ять хвилин по тому він знову з'явився, священник уже сидів на ослоні, спершись ліктем на стіл, а Марготен, що, певне, поміняв гнів на милість, почувши, як дивний мандрівець попросив вина, поклав йому на колі-на свою худу шию і дивився на нього лагідними очима.

– Ви самі тут мешкаєте? – запитав священник господаря, коли той поста-вив перед ним склянки і плящину.

– Так, сам, чи майже сам, пане абате, бо жінка мені не допомагає; вона весь час нездужає, сердешна моя Карконта.

– То ви одружені! – сказав священник із відтінком спочутливості, роззир-нувшись довкруги, наче оцінював убоге майно бідного подружжя.

– Ви вважаєте, що я небагатий, еге ж, пане абате? – зітхнувши, спитав-ся Кадрус. – Нічого не вдієш: мало бути чесною людиною, щоб гарно жити на цім світі.

Абат кинув на нього пронизливий погляд.

– Авжеж, чесною людиною; цим я можу похвалитися, пане абате, – ска-зав господар, дивлячись панотцеві просто у вічі і приклавши долоню до гру-дей, – а за нашого часу не кожен може це сказати.

– Тим ліпше, якщо те, чим ви пишаєтеся, правда, – сказав священник. – Я твердо вірю, що раніше чи пізніше кожна добра людина матиме винагоро-ду, а недобру покарають.

– Вам за саном належить казати це, панотче, – гірко відказав Кадрус, – а кожен має право вірити чи не вірити вашим словам.

– Дарма ви кажете таке, добродію, – мовив абат, – може, я сам доведу вам справедливість моїх слів.

– Як це так? – здивовано запитав Кадрус.

– А ось як: передовсім мені треба упевнитися, що ви таки та людина яка мені потрібна.

– Які ж докази вам треба?

– Ви знали в 1814 чи 1815 році моряка, якого звали Дантес?

– Дантес!.. Чи знав я сердегу Едмона! Ще б пак, то був мій найліпший друг! – зашарівшись, вигукнув Кадрус, і ясні, спокійні священникові очі немов би розширилися, щоб однісіньким поглядом охопити співрозмовника.

— Так, здається, він звався Едмоном.

— Авжеж, він звався Едмоном! Певно ж! Так само певно, як те, що мене звати Гаспар Кадрус. А що із ним сталося, панотче, із бідолахою Едмоном? — провадив корчмар.

— Ви його знали? Живий він ще? Вільний він? Щасливий?

— Він сконав у в'язниці в ще більш відчайдушному і нещасному становищі, аніж каторжники, що тягають ядро на тулонській каторзі.

Смертельна блідість заступила рум'янець, що розіллявся було Кадрусовим обличчям. Він одвернувся, і священник побачив, що він утирає сльози краечком червоної хустини, якою була обв'язана його голова.

— Бідолаха! — пробурмотів Кадрус. — Ось вам ще один доказ на підтвердження моїх слів, пане абате, що Господь милостивий тільки з недобрими людьми. Так, — провадив він, — світ стає дедалі гірший. Нехай би небо послало на землю спершу сірчану зливу, а потім вогненну — та й по всьому!

— Ви, певне, щиро любили того хлопчину, — сказав священник.

— Авжеж, я його любив, — сказав Кадрус, — хоч мушу покаятися, що якимось позаздрив його щастю, та потім, клянуся, гірко пошкодував за його лихою долею.

На мить запало мовчання, упродовж якого священник не зводив пильного погляду з виразного обличчя корчмаря.

— То ви знали сердегу? — запитав Кадрус.

— Мене погукали до нього перед смертю, і я втішив його у смертну годину, — відказав панотець.

— А від чого він помер? — здушеним голосом запитав Кадрус.

— Від чого помирають у в'язниці на тридцять першому році життя, як не від самої ж таки в'язниці?

Кадрус утер піт, що спливав його лицем.

— Найдивніше те, — провадив священник, — що перед смертю Дантес поклявся мені на розп'ятті, яке він цілував, що йому не відома достеменно причина його ув'язнення.

— Правда, правда, — прошепотів Кадрус, — він не міг її знати. Авжеж, пане абате, бідолашний хлопчина сказав правду.

— Тим-то й доручив він мені знайти причину його лиха і відновити честь його імені, якщо воно було чимось заплямоване.

І священників погляд, що ставав дедалі пронизливіший, уп'явся у Кадрусове обличчя, яке враз спохмурніло.

— Один заможний англієць, — казав панотець далі, — його товариш у нещасті, якого випустили за другої реставрації, мав дуже дорогий самоцвіт. Покидаючи в'язницю, він подарував той самоцвіт Дантесові, щоб подякувати за те, що під час його недуги той доглядав його, як рідного брата. Дантес, замість того, щоб підкупити наглядачів, що, втім, могли б узяти винагороду, а потім зрадити його, тримав камінь при собі на той випадок, якщо його звільнять; якби він вийшов із в'язниці, то відразу став би багатієм, продавши той камінь.

— То ви кажете, — запитав Кадрус, очі в якого аж спалахнули, — що то був дорогий самоцвіт?

— Усе на світі відносно, — відказав панотець. — Для Едмона то був цілий маєток; його оцінювали на п'ятдесят тисяч франків.

– П'ятдесят тисяч франків! – вигукнув Кадрус. – То він був завбільшки з волоський горіх, еге?

– Та ні, менший, – відказав священик, – проте ви самі можете про це судити, тому що він зі мною.

Кадрусові очі, здавалося, аж нишпорили попід священиковим убранням, шукаючи той камінь.

Панотець дістав із кишені пудельце, обшите чорною шкірою, відкрив його і показав приголомшеному Кадрусові самоцвіт, що саяв у персні прегарної роботи.

– І це варте п'ятдесят тисяч франків?

– Без персня, що сам собою теж досить коштовний, – відказав панотець.

Він зачинив пудельце і поклав до кишені самоцвіт, що знай саяв у Кадрусовій уяві.

– Та ж як цей камінь потрапив до ваших рук, пане абате? – запитав Кадрус. – Невже Едмон призначив вас його спадкоємцем?

– Не спадкоємцем, а заповітним виконавцем. «Було в мене троє добрих друзів і наречена, – сказав він мені, – і я певен, що всі гірко тужать за мною; один із них звався Кадрус».

Кадрус здригнувся.

– «Другого, – провадив священик, удавши, ніби не помічає Кадрусового хвилювання, – звали Дангляром; третій, – докинув він, – хоч і був моїм суперником, але теж любив мене».

Диявольська посмішка з'явилася на Кадрусових вустах; він хотів було урвати панотця.

– Зачекайте, – сказав священик, – я закінчу, і якщо ви маєте що сказати мені, то скажете потім. «Третій, хоч і був моїм суперником, але теж любив мене, і звали його Фернан; а моя наречена звалася...» Забув я ім'я нареченої, – сказав священик.

– Мерседес, – озвався Кадрус.

– Авжеж, саме так, – зітхнувши, сказав панотець, – Мерседес.

– Та й що ж далі? – запитав Кадрус.

– Дайте мені карафу з водою, – попросив священик.

Кадрус швиденько вволив його бажання.

Панотець налляв води у склянку і зробив декілька ковтків.

– На чім ми зупинилися? – запитав він, поставивши склянку на столі.

– Наречену звали Мерседес.

– Ага... «Ви попрямуєте до Марселя...» Це все Дантес мені казав, розумієте?

– Авжеж.

– «Продасте цей самоцвіт і поділите гроші, які здобудете за нього, поміж моїми п'ятьма друзями, єдиними людьми, що любили мене на світі».

– Поміж п'ятьма? – запитав Кадрус. – Таж ви назвали мені чотирьох.

– Бо п'ятий помер, як мені сказали... П'ятий був Дантесів батько.

– Так, це правда, – сказав Кадрус, якого посіли суперечливі почуття, – бідолашний дідусь помер.

– Я дізнався про це в Марселі, – відказав панотець, намагаючись здаватися байдужим, – та смерть сталася так давно, що я не міг дізнатися про подробіці... Може, ви щось знаєте про його смерть?

— Хто ж і знає про це, як не я! — вигукнув Кадрус. — Я був його сусідою. О Боже, ще й року не минуло після зникнення його сина, як сердешний дідуган помер!

— А від чого він помер?

— Лікарі називали його недугу... здається, запаленням шлунку, люди, що знали його, казали, ніби він помер од горя... а я, що бачив, як він умирав, я кажу, що помер він...

Кадрус затнувся.

— Від чого? — тривожно запитав панотець.

— Від голоду він помер!

— Від голоду? — схопившись на ноги, заволав священик. — Від голоду! Найостанніша худобина не вмирає від голоду. Пес, що вештається вулицями, знаходить милостивця, який жбурне йому кусень хліба, а людина, християнин, помирає від голоду поміж людьми, що прозиваються християнами! Неможливо! Це неможливо!

— Кажу вам правду, — сказав Кадрус.

— І дарма, — пролунав голос зі східців. — Чого ти пхаєшся не у своє діло?

Священик із Кадрусом обернулися і побачили крізь перила східців бліде Карконтине лице; вона придибалася сюди зі своєї комірки і слухала їхню розмову, умостившись на горішній сходинці і спершись головою на руки.

— А ти, жінко, чого сама пхаєш носа не у своє діло? — спитався Кадрус. — Панотець просить, щоб я розповів усе, то я й розповідаю з поваги до нього.

— А з обачності ліпше мовчати. Хіба ти знаєш, із якими намірами тебе розпитують, дурнику?

— Із найліпшими, пані, — сказав священик, — присягаюся. Вашому чоловікові нема чого остерегатися, аби тільки щиро про все розповів.

— Знаю я це... Розпочинають усілякими обіцянками, потім просять не боятися нічого, потім ушиваються, не виконавши тих обіцянок, аж якогось ранку тебе спіткає лихо, що береться бозна-звідки.

— Заспокойтеся, — відказав панотець, — запевняю вас, через мене вам не буде ніякого лиха.

Карконта буркнула щось невиразне, знову опустила голову на руки й, сіпаючись від лихоманки, дала чоловікові змогу провадити балачку далі, намагаючись утім не пропустити жодного слова з неї.

Тим часом панотець випив трохи води і заспокоївся.

— Невже, — знову озвався він, — того нещасного дідка всі так покинули, що він умер голодною смертю?

— Та ні, — відказав Кадрус, — каталянка Мерседес і пан Моррель не покинули його напризволяще; та бідолашний дідуган раптом зненавидів Фернана, того самого, — докинув Кадрус із глумливою посмішкою, — якого Дантес назвав вам своїм другом.

— А хіба він не був йому другом? — запитав священик.

— Гаспаре, Гаспаре! — озвалася жінка зі сходинок. — Подумай спершу, а тоді кажи!

Кадрус із досадою махнув рукою і нічого не відповів жінці.

— Хіба можна бути другом чоловікові, у якого хочеш відбити дівчину? — відказав він панотцеві. — Дантес із доброти своєї всіх прозивав друзями...

Сердега Едмон! Утім, добре, що він ні про що не дізнався, йому нелегко було б простити їм у смертну годину. І хоч що там казали б, – провадив Кадрус, що не цурався своєрідної грубуватої поезії, – я все ж таки дужче боюся прокляття небіжчиків, аніж ненависті живих.

– Телепень! – вигукнула Карконта.

– А ви знаєте, – спитався панотець, – що він укоїв, той Фернан?

– Чи знаю я? Авжеж, знаю!

– То кажіть.

– Твоя воля, Гаспаре, – знову впала у річ Карконта, – роби, як хочеш, та ліпше було б тобі промовчати.

– Цього разу, либонь, ти таки правду кажеш, – сказав Кадрус.

– То ви не хочете казати? – спитався священик.

– А нащо? – відказав Кадрус. – Якби сердега Едмон був живий і прийшов до мене дізнатися раз і назавжди, хто його друг, а хто ворог, тоді це була б інша справа; та ви кажете, що він на тім світі; він уже не може ненавидіти, не може помщатися, тож облишмо все це.

– То ви хочете, – сказав панотець, – щоб цим людям, яких ви вважаєте віроломними і облудними друзями, перепала винагорода за вірну дружбу?

– Правда ваша, панотче, – відказав Кадрус. – Та й що для них той Едмонівий спадок? Крапля в морі!

– Не кажучи вже про те, що ті люди можуть роздушити тебе однісіньким пальцем, – устряла жінка.

– Ти ба! Невже ці люди такі могутні й заможні?

– То ви нічого про них не знаєте?

– Ні. Розкажіть мені.

Кадрус замислився.

– Ні, знаєте, це було б задовго.

– Як хочете, друже мій, можете нічого не казати, – відповів священик, удаючи байдужого, – я поважаю ваші вагання. Ви чините, як мусить учинити кожна добра людина; про це не будемо більш балакати. Що мені доручили? Уволити останню волю вмируючого. Отож, я продам цей самоцвіт.

І він знову дістав пудельцз кишені, відчинив його, і камінь знову засяяв перед захопленими Кадрусовими очима.

– Ось іди, жінко, та поглянь на сее диво, – хрипко озвався він.

– Самоцвіт? – підводячись, поспиталася Карконта. Потім досить твердою ногою побралася униз. – Що за самоцвіт?

– А ти хіба не чула? – поспитався Кадрус. – Цей самоцвіт Едмон заповів нам: по-перше, своєму батькові, по-друге, трьом друзям: – Фернанові, Данглярові, мені і своїй нареченій Мерседес. Самоцвіт коштує п'ятдесят тисяч франків.

– Ох, що за чудовний камінь! – вигукнула Карконта.

– То п'ята частка цієї суми належить нам? – запитав Кадрус.

– Авжеж, – відказав панотець, – із додаванням на рахунок частки Дантесового батька, котру, як я гадаю, маю право я поділити поміж вами чотирма.

– А чому ж поміж чотирма? – запитала Карконта.

– Бо ви четверо Едмонові друзі.

– Зрадники – не друзі! – глухо буркнула Карконта.

– Оце я казав, – мовив Кадрус. – Винагороджувати зраду чи й переступ – це гріх, навіть блюзнірство.

– Ви самі хочете цього. – спокійно відказав панотець, знову ховаючи самоцвіт до кишені своєї рясни. – Дайте тепер мені адреси Едмонових друзів, щоб я міг уволити останню його волю.

Піт рясно котився Кадрусовим обличчям. Священик підвівся, підійшов до дверей, щоб поглянути на коня, і знову сів на своєму місці. Кадрус і його дружина дивилися одне на одного з незрозумілим виразом.

– Самоцвіт міг би перепастися тільки нам, – сказав Кадрус.

– Ти так гадаєш?

– Панотець не буде нас обманювати.

– Роби, як хочеш, – відказала Карконта, – я вмиваю руки.

І вона знову піднялася східцями, тремтячи від лихоманки. Хоч була спека, зуби її цокотіли.

На останній сходинці вона зупинилася.

– Подумай добре, Гаспаре, – сказала вона.

– Я вже вирішив, – відказав Гаспар.

Карконта зітхнула і зникла у своїй кімнаті; чутно було, як мостини зарипіли під її ногами і як затріщав фотель, що в ньому вона вместилася.

– То що ви там вирішили? – запитав панотець.

– Розповісти вам усе, – відказав корчмар.

– Як по правді, то це найліпше, що ви можете вчинити, – сказав панотець. – Не тому, що мені кортить дізнатися те, що ви воліли б приховати від мене, а тому, що буде ліпше, якщо ви допоможете мені поділити спадок згідно з волею спадкодавця.

– Сподіваюся, що так, – відказав Кадрус, у якого щоки аж шарілися від надії й захланності.

– Я слухаю вас, – мовив священик.

– Зачекайте, – сказав Кадрус, – нас можуть не до речі урвати, і це буде прикро. Та й іншим нема чого знати, що ви були тут.

Він підійшов до дверей, замкнув їх і задля дужчої певності накинув нічний засув. Тим часом панотець обрав собі гарне місце; він сів у кутку, щоб залишатися в тіні, тоді як світло буде падати на обличчя співрозмовника. Схиливши голову і склавши, чи радше зціпивши, руки, він приготувався уважно слухати.

Кадрус посунув ослона і сів напроти нього.

– Пам'ятай, не я тебе змусила! – пролунав тремтливий голос Карконтини, наче вона бачила крізь мостини, що коїться унизу.

– Добре, добре, – сказав Кадрус, – доста; беру все на себе.

І він почав розповідати.

VI. КАДРУСОВА РОЗПОВІДЬ

– Передовсім, – сказав Кадрус, – мушу попросити вас, панотче, щоб ви дещо пообіцяли мені.

– І що ж саме? – спитався панотець.

— Якщо ви колись скористаєтеся тими відомостями, що їх я вам подам зараз, то ніхто не повинен знати, що ви здобули їх від мене, адже люди, про яких я буду оповідати, заможні й могутні, і якщо вони хоч пальцем мене зачеплять, то роздушать, мов скло.

— Заспокойтеся, друже мій, — відказав панотець, — я священник, і всі таємниці помирають у моїм серці; пам'ятайте, що у нас немає іншої мети, як тільки належно виконати останню волю нашого друга. Кажіть і не щадіть нікого, але без ненависті, кажіть правду, самісіньку щирю правду. Не знаю я і, либонь, уже ніколи не знатиму тих людей, що про них ви мені розповісте. Крім того, я італієць, а не француз, належу Богові, а не людям; повернуся я до мого монастиря, що з нього вийшов тільки для того, щоб уволити останню волю вмирущего.

Ті переконливі докази, здавалося, додали Кадрусові трохи певності.

— То я хочу чи навіть мушу вивести вас із омани щодо тієї дружби, яку сердега Едмон вважав такою щирою і непохитною.

— Будьте ласкаві, почніть із його батька, — попросив панотець. — Едмон багато розповідав мені про батька, він так любив його.

— Це сумна історія, — сказав Кадрус, хитаючи головою, — початок, ви, мабуть, знаєте.

— Авжеж, — відказав абат. — Едмон розповів мені все, що було, до тієї миті, коли його заарештували в маленькому шинку на марсельській околиці.

— У «Резерві»! Як зараз усе я бачу.

— Адже то були чи не заручини?

— Так, і обід, що весело розпочався, скінчився сумно: увійшов поліцейний комісар із чотирма вояками й заарештував Дантеса.

— На цьому закінчується те, що я знаю, — сказав священник. — Дантес знав лише те, що стосувалося його особисто, тому що він уже ніколи більше не бачив нікого з тих, кого я вам назвав, і нічого нікому про них не чув.

— Так ось, коли Дантеса заарештували, пан Моррель подався до Марселя, щоб дізнатися, у чім річ, і здобув дуже невеселі відомості. Старий батько повернувся додому сам, плачучи, скинув із себе святкове вбрання, цілісний день ходив туди-сюди кімнатою і так і не лягав спати. Я мешкав тоді під ним і чув, як він цілу ніч ходив по хаті, бо, мушу зізнатися, я й сам не спав: горе сердешного батька страшенно мучило мене, і кожен крок його рвав моє серце, наче він і справді наступав мені на груди.

Наступного дня Мерседес прийшла до Марселя прохати пана де Вільфора про заступництво; вона нічого не домоглася, та zarazом зайшла одвідати старого; побачивши його таким похмурим і смутним і дізнавшись, що він не спав усеньку ніч і нічого не їв з учора, вона хотіла було забрати його із собою, щоб потурбуватися про нього. Проте старий нізачо не погоджувався.

«Ні, — казав він, — я не покину моєї домівки. Мій бідолашний син любить мене понад усіх на світі, то ж якщо його випустять із в'язниці, він прибіжить передовсім до мене. Що він скаже, якщо не знайде мене вдома?».

Я чув усе те, стоячи на сходовому майданчику, бо дуже хотів, щоб Мерседес умовила його піти з нею. Його неспокійні кроки, що цілісеньку днину лунали в мене над головою, не давали мені спокою.

— А хіба ви самі не заходили до нього, щоб утішити? — запитав священник.

— Ох, панотче! — відказав Кадрус. — втішати можна того, хто шукає втіхи; а він її не шукав. Та ще й, хтозна й чому, але мені здалося, ніби він не хоче бачити мене. Утім, якось уночі, почувши його ридання, я не втерпів і подався нагору: та коли я підійшов до дверей, він уже не плакав, а молився. Такі промовисті слова він знаходив, такі жалісні вислови, я вам і передати цього не можу, панотче; то було більше, ніж молитва, більше, ніж скорбота; оскільки я не богун і не люблю езуїтів, то я сказав собі: «Слава Богу, я сам і Господь не дав мені дітей; якби я був батьком і почував такий смуток, то, не знаходячи в пам'яті і в серці всього того, що він каже Богові, я пішов би і кинувся у море, щоб позбутися цих мук».

— Сердешний батько! — прошепотів священник.

— Із кожним днем він дедалі дужче усамітнювався; пан Моррель і Мерседес частенько приходили одвідати його, та двері його були замкнені; я знав, що він удома, та він їм не відповідав. Якось, коли він таки впустив Мерседес і бідолашна дівчина, сама у цілковитому відчаї, намагалася підбадьорити його, він сказав:

«Повір мені, дочко, він помер; не нам його чекати, а він чекає нас; мені добре, бо я набагато старший од тебе і, звісно ж, перший зустрінуся з ним».

Хоч яка добра була б людина, та вона перестає відвідувати людей, на котрих тяжко дивитися. Скінчилося тим, що старий Дантес лишився геть самотній. Не бачив я більше, щоб хтось підіймався до нього, крім якихось невідомих людей, що вряди-годи заходили до нього і потім потихеньку спускалися з клунками. Незабаром я здогадався, що було в тих клумаках: він потроху продавав усе, що мав, аби якось прожити на світі. Урешті позбувся він і остатніх лахів. Він заборгував за помешкання; господар погрожував його витурити з хати; він попросив зачекати ще тиждень, і той погодився; знаю це від самого господаря, бо він зайшов до мене, коли покинув старого.

По тому я ще три дні чув, як він знай ходить по хаті, а четвертого дня вже нічого не чув. Я вирішив зайти до нього; двері були замкнені. У замкову шпарину я побачив, що він блідий і виснажений, то думав собі, що він занедужав; я сповістив Моррелеві й Мерседес. Обое відразу ж поприходили. Пан Моррель привів із собою лікаря; той знайшов у недужого шлунково-кишковий розлад і прописав йому дієту. Я був при цьому, панотче, і ніколи не забуду, як посміхнувся старий, почувши той припис. Відтоді він уже не замикався: у нього була законна підстава не їсти, адже лікар призначив йому дієту.

Священник насилу здушив у собі стогін.

— Вам цікаво те, що я оце розповідаю, панотче? — запитав Кадрус.

— Так, — відказав священник, — це дуже зворушує.

— Мерседес прийшла вдруге; вона побачила, що він так змінився, як ото і першого разу, то хотіла було взяти його до себе. Пан Моррель був тієї ж думки і хотів перевезти його силоміць. Але старий так почав кричати, що вони полякалися. Мерседес лишилася коло його ліжка, а пан Моррель пішов, давши їй на здогад, що лишає гаманця з грішми на коминку. Проте старий, киваючи на лікарів припис, нічогісінько і в уста не брав. Аж після дев'ятиденного посту він помер, прокинаючи тих, що були причиною його лиха.

Він сказав Мерседес: «Якщо колись побачите Едмона, скажіть йому, що я помер, благословляючи його».

Священик підвівся і пройшов двічі кімнатою, притуляючи руку, що тремтіла, до горлянки.

— І ви вважаєте, що він помер...

— Від голоду, пане абате, від голоду! — відказав Кадрус. — Я так само певен цього, як і того, що ми з вами християни.

Священик рвучко вхопив наполовину повну склянку з водою, вихилив її одним духом і з червоними очима і блідим лицем знову сів на своє місце.

— Погодьтеся, що це велике лихо... — глухо промовив він.

— Тим паче що не Бог, а люди вкоїли його.

— Що ж, перейдемо до цих людей... — сказав панотець. — Та пам'ятайте, — майже погрозово додав він, — що ви зобов'язалися розповісти мені все. Хто ж ті люди, що сина спровадили на той світ відчаєм, а батька голодом?

— Два його заздрісники: один через кохання, другий із амбітності — Фернан і Дангляр.

— До чого призвела та їхня заздрість? Кажіть!

— Вони донесли на Едмона, що він бонапартистський агент.

— Але хто доніс на нього? Хто справжній винуватець?

— Обидва, пане абате; один написав листа, другий одніс його на пошту.

— А де було написано того листа?

— У самому «Резерві», напередодні весілля.

— Так і е! — прошепотів священик. — О Фарія, Фарія! Як знав ти людей і їхні діла!

— Що ви кажете? — поспитав Кадрус.

— Нічого, — відказав панотець, — кажіть далі.

— Дангляр написав виказ лівою рукою, щоб не впізнали його почерку, а Фернан одніс його на пошту.

— Але ж і ви були при цім! — вигукнув панотець.

— Я? — запитав здивовано Кадрус. — Хто вам сказав, що я був при тім?

Священик побачив, що зайшов задалеко.

— Ніхто не казав, — мовив він, — та щоб знати такі подробиці, треба було бути при тім.

— Правда ваша, — глухо сказав Кадрус, — був я при тім.

— І ви не запротестувати проти такої мерзоти? — запитав панотець. — То ви їхній спільник.

— Пане абате, — відказав Кадрус, — вони так напоїли мене, що я майже глузд утратив. Усе я бачив наче в імлі. Я казав їм усе, що може верзти людина в такому стані, та вони відповідали мені, що це лише жарт і той жарт не матиме ніяких наслідків.

— Та наступного дня, пане, наступного дня ви таки упевнилися, що той жарт мав наслідки. Проте ви промовчали, хоч і були при тім, як заарештували Дантеса.

— Так, пане абате, я був при цім і хотів говорити; хотів я про все розповісти, та мене втримав Дангляр.

«Якщо виявиться, — сказав він мені, — що він таки винен, що і справді був на Ельбі й дістав доручення передати листа бонапартистському комітетові

в Парижі, якщо листа в нього знайдуть. То на його заступників будуть дивитися як на його спільників».

Я злякався, що виявлюся причетним о такій порі до політичної справи і промовчав; зізнаюся, що то було підле боягузтво, проте не злочин.

— Розумію, ви просто умили руки, та й годі.

— Так, панотче, — відказав Кадрус, — і сумління мучить мене за це вдень і вночі. Присягаюся вам, я часто благаю Бога, щоб він простив мені, тим паче що цей гріх, єдиний у моєму житті, у якому я поважно звинувачую себе, є причиною всього мого лиха. Я розплачуюся за хвилину слабості; тим-то завжди й кажу я Карконті, коли вона скаржиться на лиху долю: «Мовчи, жінко, певне, так Бог хоче».

І Кадрус із щирим каяттям понурих голову.

— Ваше щиросерде зізнання заслуговує на похвалу, — сказав панотець. — хто так оце кається, той гідний прощення.

— Як на лихо, — урвав його Кадрус, — Едмон помер, не простивши мені.

— Він нічого не знав... — сказав священник.

— Але тепер, либонь, знає-таки, — заперечив Кадрус, — бо, кажуть, мерці все знають.

Запало мовчання. Священик підвівся і замислено почав ходити туди-сюди кімнатою, а потім повернувся до свого ослона і знову сів.

— Ви вже декілька разів називали мені якогось пана Морреля, — сказав він. — Хто він такий?

— Власник «Фараона», Дантесів господар.

— А яку роль відіграв цей чоловік у всій цій сумній справі? — запитав панотець.

— Роль чесної людини, мужньої й співчутливої. Разів із двадцять клопотався він за Дантеса. Коли повернувся імператор, він писав, благав, погрожував, аж за другої реставрації його самого дуже переслідували за бонапартизм. Десять разів, як я вже вам казав, приходив він до Дантесового батька, щоб забрати його до себе, а напередодні його смерті чи днів за два до неї, як я я теж вам уже казав, він лишив на коминку гаманець із грішми; із тих коштів заплатили борги старого і на них-таки його поховали, тож сердега міг принаймні померти так само, як і жив, нікому не ставши тягарем. У мене й досі зберігається цей гаманець, великий червоний капшук, плетений.

— Цей пан Моррель живий?

— Живий, — відказав Кадрус.

— І, мабуть, небо благословило його — він заможний, щасливий?

Кадрус гірко посміхнувся.

— Такий щасливий, як я оце, — відказав він.

— Що? Невже пан Моррель нещасливий? — вигукнув священник.

— Він на краю бідності, панотче, і навіть гірше — йому загрожує ганьба.

— Чому?

— Річ у тім, — сказав Кадрус, — що після двадцятип'ятирічної праці, посівши найпочесніше місце поміж марсельськими купцями, пан Моррель геть розорився. За два роки він утратив п'ять кораблів, став жертвою трьох банкрутств, і тепер уся його надія на той-таки «Фараон», яким орудував сердега

Дантес; незабаром він має повернутися з Індії з вантажем кошенилі й індиго. Якщо цей корабель потоне, як ото інші, пан Моррель пропаде.

— А чи є в цього нещасливця дружина і діти?

— Авжеж, є в нього жінка, що все терпить, немов свята; у нього є й донька, що хотіла вийти заміж за коханого хлопця, та тепер батьки не дозволяють йому одружитися з дівчиною, що раптом зубожіла. Крім того, є в нього і син, офіцер; та ви ж розумієте, що все це тільки загострює горе бідолахи, а не втішає його. Якби він був сам, то всадив би собі кулю в голову, та й годі.

— Жак! — прошепотів панотець.

— Отак Господь винагороджує чесноту, панотче, — сказав Кадрус. — Погляньте на мене: я не вчинив ніякого лиха, крім того, у чому я вам покаявся, і докотився до злиднів. Мені судилося побачити, як моя сердешна дружина помре від лихоманки, і я не зможу їй нічим допомогти, а сам я помру від голоду, як помер старий Дантес, тоді як Фернан і Дангляр купаються у грошві.

— Як же це сталося?

— Бо їм поталанило, а чесним людям ніколи не щастить.

— Що ж сталося з Дангляром, головним винуватцем? Адже він підбурич на все те, еге?

— Що з ним сталося? Він подався з Марселя, і за рекомендацією пана Морреля, який нічого не знав про його злочин, найнявся до одного іспанського банкіра. Під час іспанської війни він опікувався постачанням французького війська і розбагатів; потім почав грати на біржі й у такий спосіб потроїв свій капітал, а втративши дружину, доньку свого банкіра, одружився з удовою, панею де Наргон, донькою камергера теперішнього короля, пана де Серв'є, який зараз у великій милості. Він став мільйонером, його зробили бароном, тож він тепер барон Дангляр; у нього кам'яниця на вулиці Монблан, десять коней у стайні, шестеро лакеїв у передпокої і хтозна-стільки мільйонів у скрині.

— Ти ба! — з чудернацькою інтонацією сказав абат. — Та й що, він щасливий?

— Чи він щасливий? Хтозна. Щастя чи нещастя, про це знають стіни; у стін є вуха, та нема язика. Якщо багатство становить щастя, то Дангляр щасливий.

— А Фернан?

— О, тому ще ліпше поталанило.

— Та як же ж міг забагатіти і вийти в люди вбогий каталанський рибалка, без коштів, без освіти? Зізнаюся, це дивує мене.

— Це всіх дивує; либонь, у його житті є якась таємниця, якої ніхто не знає.

— Але якими видимими шляхами доскочив він великого маєтку чи високого становища?

— І того, і того доскочив він, пане абате, і маєтку чималенького, і високого становища.

— Таке тільки в казках буває!

— Справді, це схоже на казку, але послушайте, і ви все збагнете.

За декілька днів до повернення імператора Фернана мали взяти до війська. Бурбони не встигли призвати його, та повернувся Наполеон, видав указ про надзвичайний призов, і Фернанові довелося іти служити. Я теж пішов; та оскільки я був старший від Фернана і допіру одружився з моєю сердешною дружиною, то мене послали охороняти узбережжя.

А Фернан потрапив до дійсного війська, подався з полком на кордон і брав участь у битві коло Ліньї.

Уночі після битви він був ординарцем в одного генерала, що мав таємні стосунки з ворогом. Тієї ночі генерал мав перейти до англійців; він запропонував Фернанові супроводжувати його. Фернан погодився, покинув пост і подався за генералом.

Якби Наполеон лишився на престолі, за той учинок Фернана віддали б до суду, та за Бурбонів це визнали заслугою. Він повернувся до Франції з еполетами молодшого лейтенанта, і оскільки той генерал, що тішився великою ласкою в короля, опікувався ним і далі, то йому дали звання капітана в 1823 році, під час іспанської війни, тобто за тієї пори, коли Дангляр узявся до своїх перших комерційних спекуляцій. Фернан зроду був іспанцем, тож його послали до Мадрида, щоб він дізнався, яким духом там дихають. Там він зустрівся з Дангляром, змовився з ним, обіцяв своєму генералові сприяння роялістів у столиці й у провінції, заручився від нього обіцяннями, узяв на себе, зі свого боку, декотрі зобов'язання, провів свій полк тільки йому самому відомими ущелинами, що їх охороняли роялісти, — одне слово, надав у тому недовгому поході такі послуги, що після взяття Трокадеро його підвищили до полковника і нагородили офіцерським хрестом Почесного легіону і титулом графа.

— О доле, доле! — прошепотів панотець.

— Авжеж; але послухайте, це ще не все. Іспанська війна скінчилася, і тривалий мир, що мав запанувати в Європі, міг зашкодити Фернановій кар'єрі. Лише Греція повстала проти Туреччини і розпочала війну за незалежність; уся увага звернулася до Афін. Тоді було модно жаліти й підтримувати греків. Французький уряд хоч і не опікувався ними відкрито, дозволяв, як ви знаєте, надавати їм приватну поміч. Фернан попросив дозволу податися до Греції, перебуваючи разом у війську.

Згодом стало відомо, що граф де Морсер, — він носив це ім'я, — вступив на службу до Алі-паші у званні генерала-інструктора. Як вам відомо, Алі-пашу вбили; та перед смертю він дав Фернанові щедру винагороду; Фернан повернувся до Франції, і там його затвердили у званні генерал-лейтенанта.

— І тепер?.. — запитав священик.

— І тепер, — провадив Кадрус, — він мешкає у пречудовій кам'яниці в Парижі, на вулиці Ельдер, номер двадцять сім.

Панотець хотів було щось сказати, та нерішуче затнувся; аж зібрався на душі й запитав:

— А Мерседес? Я чув, що вона зникла?

— Зникла! — вигукнув Кадрус. — Авжеж, як ото сонце зникає, щоб уранці зійти ще кращим.

— Чи ж не усміхнулося щастя і їй? — іронічно посміхаючись, запитав панотець.

— Мерседес зараз одна з перших пань у паризьких світських колах, — відказав Кадрус.

— Кажіть далі, — мовив священик, — мені здається, наче я слухаю про якийсь сон. Та й сам я бачив стільки незвичайного, що ваша розповідь не дуже мене дивує.

— Спершу Мерседес була у відчаї від того лиха, що розлучило її з Едмоном. Я вже казав вам про те, як вона благала пана де Вільфора і як віддано опікувалася старим Дантесом. А тут ще й нове лихо — Фернана забрали до війська; вона не знала про його злочин і любила його як брата.

Фернан поїхав, вона лишилася сама.

Три місяці перевела вона у сльозах; ніяких звісток ні від Едмона, ні про Фернана; нікого, крім дідугана, що вмирав із горя.

Якось, просидівши, як вона звикла, на середохресті двох шляхів, що провадять із Марселя до Каталю, Мерседес повернулася додому ввечері у ще дужчій розпуці, ніж будь-коли; ні її коханий, ні її друг не повернулися до неї жодним із тих шляхів, і вона не здобула звістки ні про того, ні про того.

Раптом вона почула знайомі кроки. Вона схвильовано озирнулася, двері відчинилися, і перед нею постав Фернан у мундирі молодшого лейтенанта.

Хоч тужила вона і побивалася не за ним, проте їй здалося, наче частка її колишнього життя повернулася до неї. Мерседес ухопила Фернана за руки з такою радістю, що він узяв її за кохання; та то була тільки втіха від думки, що вона не сама на світі й що нарешті після довгих днів самоти вона бачить перед собою друга. Та й слід зауважити ще, що Фернан ніколи не викликав у неї відрази, просто в неї не було до нього кохання, та й годі.

Серце Мерседес належало іншому, і той інший був далеко... зник... може, й помер. Від тієї думки вона ридала й у відчаї заламувала руки. Та ця думка, яку вона передніше відкидала, коли хтось підказував їй, тепер сама напрошувалася. Та й старий Дантес знай повторював їй: «Наш Едмон помер, якби він був живий, то повернувся б до нас».

Старий помер, як я вам уже казав. Якби він жив на світі, то, може, Мерседес ніколи не вийшла б за іншого. Старий почав би докоряти їй за невірність. Фернан це розумів. Дізнавшись про смерть старого, він повернувся. Цього разу він з'явився у званні лейтенанта. Під час першого свого повернення він не сказав Мерседес ні слова про кохання; під час другого нагадав, що кохає її. Мерседес попросила в нього ще півроку, щоб чекати Едмона і побиватися за ним.

— Та й правда, — сказав панотець із гіркою посмішкою, — адже разом усе це становило аж півтора року! Чого ще може вимагати чоловік, навіть якщо його палко кохають? — І тихо додав слова англійського поета: — «Frailty, thy name is woman!»*

— За півроку, — провадив Кадрус, — вони повінчалися в Аккульській церкві.

— Це та сама церква, де вона мала вінчатися з Едмоном, — прошепотів священник, — вона тільки нареченого поміняла, та й годі.

— Отож, Мерседес вийшла заміж, — провадив Кадрус. — Хоч вона і намагалася здаватися спокійною, усе ж таки вона зомліла, проходячи повз «Резерв», де півтора року тому святкували її заручини з тим, кого вона й досі кохала у глибині свого серця.

Фернан здобув щастя, та не здобув спокою; я бачив його за тої пори; він весь час боявся повернення Едмона. Тим-то він і поквапився якомога далі

* Невірність, ось ім'я жінок! (англ.) — Цитата з трагедії Вільяма Шекспіра «Гамлет».

завезти дружину й самому хутчій ушитися. У Каталянах було забагато небезпек і забагато спогадів.

За тиждень після весілля вони виїхали.

— А ви ще коли-небудь стрічали Мерседес? — запитав панотець.

— Авжеж, я бачив її після іспанської війни, в Перпіньяні, де лишив її Фернан; вона тоді виховувала сина.

Священик здригнувся.

— Сина? — перепитав він.

— Так, — відказав Кадрус, — малого Альбера.

— Та якщо вона навчала сина, — провадив панотець, — то, виходить, вона й сама здобула освіту? Пам'ятаю, Едмон казав мені, що то була донька простого рибалки, вродлива, та геть неосвічена.

— Невже він так погано знав свою наречену? — вигукнув Кадрус. — Мерседес могла стати королевою, панотче, якби корона завжди вінчала найпрекрасніші й найрозумніші голови. Доля високо піднесла її, і вона сама ставала вища й вища. Вона вчилася малювати, усьому вчилася. Утім, якщо казати поміж нами, здається мені, вона клопоталася всім цим, лише для того щоб не думати, щоб забутися. Вона забивала собі мізки, щоб не чути того, що переповнювало її серце. Але тепер цьому, либонь, уже край, — провадив Кадрус, — багатство і пошана, мабуть, утішили її. Вона заможна, шляхетна, а тим часом...

Кадрус затнувся.

— Що? — поспитав абат.

— Та певен я, що вона нещасна, — сказав Кадрус.

— Чому ви так гадаєте?

— А ось чому: коли я опинився у скруті, то подумав, чи не допоможуть мені бодай чимось колишні друзі. Пішов я до Дангляра, та він навіть не прийняв мене. Потім я був у Фернана: він передав мені через лакея сто франків.

— То ви не бачили ні того, ні того?

— Ні; але графиня де Морсер мене бачила.

— Як?

— Коли я виходив, до моїх ніг упав капшук; у нім було двадцять п'ять лудорів. Я хутко звів голову й побачив Мерседес: вона зачиняла вікно.

— А пан де Вільфор?

— Він ніколи не був моїм другом, я геть не знав його, то й просити ні про що не міг.

— А ви не знаєте, що з ним сталося і в чому полягала його участь у тому лихові, що спіткало Едмона?

— Ні; знаю лишень, що згодом по тому, як він заарештував Едмона, він одружився з панною де Сен-Меран і незабаром поїхав із Марселя. Певне, щастя всміхнулося йому так само, як і всім іншим; либонь, він багатий, як ото Дангляр, і посідає таке високе становище, як Фернан; як бачите, тільки я лишився бідний і упосліджений, та й Бог мене забув.

— Помиляєтеся, друже мій, — сказав абат. — Нам здається, що Бог забув про нас, коли його правосуддя зволікає; та раніше чи пізніше він згадає про нас, і ось доказ цього.

Сказавши те, панотець дістав самоцвіт із кишені і простягнув його Кадрусові.

— Ось, друже мій, — сказав він, — візьміть цей камінь, він вам належить.
— Як! Лише мені? — вигукнув Кадрус. — Та що ви, пане абате! Ви що, кепкуєте з мене?

— Цей самоцвіт треба було поділити поміж Едмоновими друзями. У Едмона був лиш один друг, то про поділ і балачки нема. Візьміть цей камінь і продайте його; як я вам уже сказав, він коштує п'ятдесят тисяч франків, і ці гроші, сподіваюся, порятують вас від убозтва.

— Пане абате, — сказав Кадрус, ніяково простягаючи руку, а другою втираючи піт, — панотче, не жартуйте зі щастям і відчаєм людським!

— Мені знайомі й щастя, і відчай, і я ніколи не став би жартувати з цими почуттями. Беріть-бо, але за це...

Кадрус уже було торкнувся каменя, та враз відсахнувся.

Абат усміхнувся.

— ...за це, — провадив він, — дайте мені гаманця, якого пан Моррель лишив на коминку у старого Дантеса; ви сказали, що він і досі у вас.

Дедалі дуже дивуючись, Кадрус підійшов до великої дубової шафи, відчинив її і подав священникові довгого капшука з бляклого червоного шовку, зашморгнутого двома мідними кільцями, з яких уже злізла позолота.

Панотець узяв гаманця і віддав Кадрусові самоцвіт.

— Ви справді свята людина, панотче! — вигукнув Кадрус. — Адже жодна душа не знала, що Едмон віддав вам цей камінь, і ви могли спокійнісінько лишити його собі.

«Еге, — подумав собі панотець, — бачу, сам ти так і вчинив би!».

Священик підвівся, узяв капелюха і рукавички.

— Чекайте-но! — раптом сказав він. — Чи ж усе, що ви мені розповіли, щира правда? Я можу цілком вам вірити?

— Пане абате, — відказав Кадрус, — ось у кутку висить святе розп'яття; там, на шафі, лежить Євангеліє моєї дружини. Розгорніть цю книжку, і я присягнуся вам на ній, перед розп'яттям, спасінням душі моєї присягнуся, мою вірою у Спасителя, що сказав вам усе, як і було, достеменно так, як янгол-охоронець скаже про це на вухо Господові Богу в день Страшного суду!

— Гаразд, — сказав панотець, якого щирість, що звучала в Кадрусовому голосі, запевнила в тому, що він каже правду. — Бажаю, щоб ці грошенята пішли вам на користь! Прощайте. Я знову іду від людей, що завдають одне одному так багато зла.

І панотець, насилу відкараскавшись від палких Кадрусових подяк, сам одсунув засув на дверях, вийшов, сів на коня, уклонився ще раз корчмареві, що розливав медоточивими прощальними речами, і помчав тим самим шляхом, яким і приїхав.

Обернувшись, Кадрус угледів дружину, що стояла позад нього; вона була ще блідіша і тремтіла ще дужче, ніж звичайно.

— Чи добре я почувала? — запитала вона.

— Що? Що він віддав самоцвіт лише нам? — запитав Кадрус, що аж не тямився на radoсах.

— Так.

— Щира правда, самоцвіт у мене.

Дружина зиркнула на нього, потім глухо сказала:

— А якщо він фальшивий?

Кадрус зблід і похитнувся.

— Фальшивий? — прошепотів він. — Фальшивий... А задля чого він став давати фальшивий самоцвіт?

— Щоб випитати у тебе все, бевзю!

Уражений таким припущенням, Кадрус так і завмер. За мить він ухопив капелюха і нап'яв його поверх червоної хустини, якою була обв'язана його голова.

— Ми зараз про це дізнаємося, — сказав він.

— Як?

— У Бокері ярмарок; там приїхали ювеліри з Парижа; піду та покажу їм самоцвіт. А ти стережи хату; за дві години я повернуся.

І Кадрус вибіг на шлях і помчав у протилежний бік від того, яким попрямував незнайомец.

— П'ятдесят тисяч франків! — буркнула Карконта, лишившись сама. — Це, звісно, гроші... але не багатство.

VII. В'ЯЗНИЧНИЙ РЕЄСТР

Наступного дня по тому, як на шляху поміж Бельгардом і Бокером відбулася змальована нами розмова, чолов'яга років тридцяти чи й тридцяти двох, у блакитному фракці, нанкових панталонах і білій камізельці, за поставою і вимовою щирий англієць, завітав до марсельського мера.

— Мосьпане, — сказав він, — я старший агент римського банкового дому «Томсон і Френч»; ми вже десять років маємо стосунки з марсельським торговим домом «Моррель і син». У нас із цією компанією в обігу сто тисяч франків, і ось, почувши, що їй загрожує банкрутство, ми занепокоїлися. Тож я навмисне приїхав із Рима, щоб дістати од вас відомості про цей торговий дім.

— Мосьпане, — відказав мер, — мені справді відомо, що упродовж останніх років пана Морреля немовби переслідує лихо: він утратив один за одним чотири чи п'ять кораблів і зазнав величезних збитків од кількох банкрутств. Та хоч він і мені винен десять тисяч франків, я все ж таки не вважаю за можливе давати вам якісь відомості про його фінансове становище. Якщо ви запитаєте мене як мера, якої я думки про пана Морреля, я вам скажу, це винятково чесний чоловік, який виконував досі всі свої зобов'язання з надзвичайною точністю. Ось і все, що можу я сказати про нього. Якщо вам цього не досить, зверніться до пана де Бовіля, інспектора в'язниць, вулиця Ноай, дім номер п'ятнадцять. Він уклав у ту компанію, якщо не помиляюся, двісті тисяч франків, і якщо і справді існують підстави для якихось побоювань, то, оскільки та сума набагато більша від моєї, ви, либонь, отримаєте від нього з цього питання набагато ґрунтовніші відомості.

Англієць, напевне, оцінив мерову делікатність, уклонився, вийшов і ходю достеменно британця попрямував на вулицю, яку йому назвали.

Пан де Бовіль сидів у себе в кабінеті. Угледівши його, англієць зробив здивований порух, наче не вперше зустрічався з інспектором. Та пан де

Бовіль був у такому відчаї, що всі його розумові здібності вочевидь поглинали однісінька думка, що ні його пам'яті, ні уяві не дозволяла блукати в минулому. Англієць із притаманною для його нації флегматичністю поставив йому слово у слово те саме запитання, що й марсельському мерові.

— Ох, добродію! — вигукнув пан де Бовіль. — Як на лихо, ваші побоювання цілком обґрунтовані, і ви бачите перед собою людину, що дійшла до відчаю. У пана Морреля перебуває в обігу двісті тисяч франків моїх коштів; ті двісті тисяч становлять посаг моєї доньки, яку я хочу віддати заміж за два тижні. Ті двісті тисяч він повинен був заплатити мені у два терміни: п'ятнадцятого числа цього місяця і п'ятнадцятого числа наступного. Я сповістив панові Моррелю, що бажаю неодмінно отримати ці гроші у призначений термін, і ось, уявіть собі, не довше ніж півгодини тому він приходив до мене, щоб сказати, що як його корабель «Фараон» не прийде до п'ятнадцятого числа, то він буде позбавлений можливості заплатити мені гроші.

— Це дуже схоже на відстрочення виплати, — сказав англієць.

— Ліпше скажіть, що це схоже на банкрутство! — вигукнув пан Бовіль, хапаючись за голову.

Англієць подумав, потім сказав:

— То що, ці боргові зобов'язання викликають у вас певні побоювання?

— Та я вважаю їх уже безнадійними.

— Я купую їх у вас.

— Ви?

— Так, я.

— Але, мабуть, із величезною знижкою?

— Ні, за двісті тисяч франків; наш торговий дім, — сміючись, докинув англієць, — такими оборудками не клопочеться.

— І ви заплатите мені...

— Готівкою.

І англієць дістав із кишені жмут банкнот, де було, мабуть, удвічі більше грошви, ніж та сума, що її так боявся втратити пан де Бовіль.

Радість осяяла лице пана де Бовіля, проте він опанував себе і сказав:

— Мосьпане, мушу попередити вас, що, напевно, ви не отримаєте і шести відсотків од цієї суми.

— Це не моє діло, — відказав англієць, — це клопіт банкового дому «Томсон і Френч», від імені якого я дію. Може, у його інтересах прискорити руйнування конкурента. Хоч як воно там є, я можу відлічити вам негайно цю суму під ваш уступний напис; але я волів би отримати від вас маклерський зиск.

— Авжеж, звісно! Цілком справедливе бажання! — вигукнув пан де Бовіль. — Маклерський зиск становить зазвичай півтора відсотка; може, хочете два відсотки? Може, більше? П'ять?

— Мосьпане, — регочучи, сказав англієць, — я так само, як моя фірма, не роблю таких справ; мені хотілося б отримати той зиск іншим способом.

— То кажіть, я слухаю.

— Ви в'язничний інспектор?

— Уже п'ятнадцять років.

— У вас є в'язничні реєстри?

— Авжеж.

– У тих реестрах, либонь, є помітки, що стосуються в'язнів?
– На кожного в'язня існує окрема справа.
– Так ось, мосьпане, у Римі у мене був вихователь, один панотець, що раптом зник. Згодом я дізнався, що його тримали в замку Іф, і я хотів би здобути якісь відомості про його смерть.
– Як його звали?
– Абат Фаріа.
– Ох, пам'ятаю я його добре, – вигукнув пан де Бовіль, – він був несповна розуму.
– Еге ж, я чув про це.
– Він таки був несповна розуму.
– Може, й так; а в чому це виявлялося?
– Він казав, що знає про якийсь скарб, про величезне багатство, і пропонував урядові величезні суми за свою свободу.
– Сердега! Він помер?
– Авжеж, півроку тому, у лютому місяці.
– У вас чудова пам'ять.
– Пам'ятаю це, тому що абатова смерть супроводжувалася дуже дивними обставинами.
– Можу я дізнатися, що це за обставини? – запитав англієць із допитливим виразом, що його вдумливий спостерігач з подивом помітив би на його безпристрасному обличчі.
– Будь ласка; абатова камера була за сорок п'ять чи п'ятдесят кроків од іншої, де тримали колишнього бонапартистського агента, одного з тих, що найбільше сприяли поверненню узурпатора в 1815 році, й був той агент чоловік рішучий і надзвичайно небезпечний.
– Справді? – запитав англієць.
– Так, – відказав пан де Бовіль, – у мене була нагода особисто бачити цього чоловіка в 1816 чи 1817 році; до його камери заходили не інакше, як у супроводі вояцької чоти; той чоловік справив на мене дуже сильне враження; ніколи не забуду я його обличчя.
На вустах англійця промайнула посмішка.
– То ви кажете, – мовив він, – що ті дві камери...
– Поміж ними був простір у п'ятдесят футів. Та, напевне, той Едмон Дантес...
– То цього небезпечного чоловіка звали...
– Едмон Дантес. Так, мосьпане, либонь, той Едмон Дантес роздобув знаряддя чи сам його зробив, тому що виявили підземний лаз, через який в'язні спілкувалися один із одним.
– Той лаз викопали, мабуть, задля того, щоб утекти?
– Авжеж; та, на їхнє лихо, панотця Фаріа спіткав каталептичний напад, і він помер.
– Ага, розумію; і це зробило втечу неможливою.
– Для небіжчика – так, – відказав пан де Бовіль. – Та не для живого. Навпаки, Дантес побачив у цім спосіб прискорити свою втечу. Він, либонь, гадав собі, що в'язнів, котрі помирають у замку Іф, ховають на звичайнісінькому цвинтарі; він переніс небіжчика до своєї камери, заліз замість нього в лантух, у який того зашили, і почав чекати, аж його поховають.

– То було сміливе діло, що засвідчує певну хоробрість, – зауважив англієць.
– Я вже казав вам, що то був дуже небезпечний чоловік; слава Богу, він сам позбавив уряд клопоту за нього.

– Як?

– А ви хіба не розумієте?

– Ні.

– У замку Іф нема цвинтаря; мерців кидають простісінько в море, прив'язавши їм до ніг тридцятишестифунтове ядро.

– Та й що ж? – дурнувато поспитався англієць.

– Ото йому припнули до ніг те ядро та й жбурнули в море.

– Та невже!

– Авжеж, мосьпане, – потвердив інспектор. – Можете собі уявити, як здивувався втікач, коли він відчув, що його жбурляють із скелі. Хотів би я бачити його лице тієї хвили.

– Це було б нелегко.

– Усе одно, – сказав пан де Бовіль, якому певність, що він таки поверне свої двісті тисяч франків, додала доброго гумору, – усе одно, уявляю я це собі!

І він гучно зареготав.

– І я теж, – сказав англієць.

І теж почав реготати, самими кутиками вуст, як ото вміють англійці.

– Отож, – сказав англієць, який споважнів перший, – отож, утікач пішов на дно.

– Мов той ключ.

– І комендант замку Іф позбувся разом і божевільного, і скаженого?

– Атож.

– Та про ту подію, либонь, і акта склали? – запитав англієць.

– Авжеж, свідоцтво про смерть. Ви ж розумієте, Дантесова рідня, якщо вона в нього є, може бути зацікавлена в тому, щоб упевнитися, живий він чи помер.

– То тепер вона може бути спокійна, якщо чекає по ньому спадщини. Він таки загинув?

– Ще б пак! І їм видадуть свідоцтво на першу вимогу.

– Нехай спочиває, – сказав англієць, – та повернімося до реєстрів.

– Правда ваша. Моя розповідь вас відвернула. Перепрошую.

– За що ж? За розповідь? Що ви, мені вона була дуже цікава.

– Вона і справді дуже цікава. Отож, ви хочете бачити все, що стосується вашого сердешного панотця; він був дуже сумирний.

– Буду вам дуже зобов'язаний.

– Ходімо до мого бюро, я все вам покажу.

І вони подалися до бюро де Бовіля.

Інспектор казав правду: в паперах був зразковий лад; кожна відомість мала свій номер; кожна справа лежала на своєму місці. Інспектор посадив англійця у свій фотель і подав йому теку, що стосувалася замку Іф, надавши йому змогу порпатися в ній, а сам сів у кутку і почав читати газету.

Англієць легко відшукав папери, що стосувалися абата Фарія; та, певне, випадок, що про нього розповів ото пан де Бовіль, зацікавив його; пробігши очима ті папери, він далі гортав справу, аж дійшов до паперів про Едмона

Дантеса. Тут він знайшов усе на місці: донос, протокол допиту, клопотання Морреля з відміткою де Вільфора.

Він крадькома згорнув донос, заховав його до кишені, прочитав протокол допиту й побачив, що ім'я Нуартє там не згадувалося; пробіг клопотання від 10 квітня 1815 року, у якому Моррель, за порадою помічника королівського прокурора, із щонайліпшими намірами, — адже за тієї пори на престолі був Наполеон, — перебільшував послуги, що їх надав Дантес справі Імперії, що підтверджувалося Вільфоровим підписом. І тоді він збагнув усе. Це клопотання на ім'я Наполеона, яке зберіг Вільфор, під час другої реставрації стало грізною зброєю в руках королівського прокурора. Тож він не здивувався, побачивши у списку таку примітку:

«ЕДМОН ДАНТЕС

Запеклий бонапартист, брав активну участь у поверненні узурпатора з острова Ельба.

Дотримуватися суворої таємниці; тримати під неослабним наглядом».

Під тими рядками було дописано іншою рукою:

«З огляду на цю засторогу, не можна нічого вдіяти».

Порівнявши почерк примітки з почерком напису на Моррелевому клопотанні, він упевнився, що примітку написали тією самою рукою, що й напис на клопотанні, тобто рукою Вільфора.

Що ж до останнього допису, який супроводжував примітку, то англієць збагнув, що його зробив в'язничний інспектор, який таки виявив співчуття до Дантеса, та з огляду на ту примітку не мав змоги хоч якось полегшити його долю.

Пан де Бовіль, як ми вже сказали, із поштивості і щоб не заважати вихованцеві абата Фарія в його пошуках, сидів собі в кутку і читав «Біле знамено». Тож він не помітив, як англієць згорнув і сховав до кишені донос, що його написав Дангляр в альтанці «Резерву», донос із штемпелем марсельської пошти, який засвідчував, що його дістали зі скриньки 24 лютого о шостій годині вечора.

Та хоч би й помітив, то не показав би того, бо невеликої ваги надавав тому папірцеві і завеликого значення отим своїм двомстам тисячам франків, щоб завадити англієцеві, хоч його учинок і порушував усі правила.

— Дякую вам, — сказав англієць, ляснувши палітуркою теки. — Я знайшов усе, що мені потрібно. Тепер моя черга виконати обіцянку; просто зробіть уступний запис, засвідчіть у нім, що отримали повну суму, і я відразу ж вам її відлічу.

І він поступився місцем за письмовим столом де Бовілеві, який сів без церемоній і квапливо зробив потрібний напис, тим часом як англієць на краю стола відлічував грошенята.

VIII. ТОРГОВИЙ ДІМ МОРРЕЛЬ

Якби хтось із тих, що знали торговий дім Моррель, на декілька років поїхав із Марселя і повернувся о тій порі, яку ми оце змальовуємо, то побачив би, що все дуже змінилося.

Замість пожвавлення, задоволення і щастя, які, сказати б, випромінює успішний торговий дім; замість веселих облич, що знай пропливають за віконними фіранками; замість заклопотаних рахівників, що гасають коридорами, заклавши за вухо перо; замість двориська, захарашеного різними паками, де лунає регіт і галас носіїв, – він застав би атмосферу занедбаності та безлюддя. З-поміж численних службовців, що колись працювали в конторі, у пустельних коридорах і в порожньому двориську лишилося тільки двоє: двадцятирічний парубок на ймення Емманюель Раймон, що був закоханий у доньку пана Морреля і, попри наполягання батьків, не покинув фірму, і колишній помічник скарбника, сліпий на одне око, за що його прозвали Коклесом*; те прізвисько дала йому молодь, якою колись аж кишило в тому величезному, галасливому вулику, що тепер став майже безлюдним, причім воно так міцно замінило його справжнє ім'я, що він, либонь, і не озирнувся б, якби хтось погукав його на імення.

Коклес лишився на службі в пана Морреля, й у становищі цього чесно-го чоловіка сталася своєрідна зміна; він zarazом здобув звання скарбника і опустився до становища слуги.

Та попри все він залишився тим самим Коклесом – добрим, старанним, відданим, та непохитним у всьому, що стосувалося арифметики, єдиного питання, у якому він ладен був повстати проти всього світу, навіть проти самого пана Морреля; він вірив тільки таблиці множення, яку знав напам'ять, хоч як її спотворювали і хоч як намагалися його збити з пантелику.

У загальному занепаді, що в нього поринув дім Морреля, тільки Коклес лишився незворушний. Та не слід гадати, що та незворушність впливала з браку прив'язаності; навпаки, вона була наслідком непохитної довіри. Як ото шурі заздальгідь тікають із приреченого корабля, поки він ще не знявся з якоря, так і всенька тичба службовців і конторників, що їхнє земне благополуччя залежало від фірми судновласника, потроху, як ми вже казали, покинула контору і комори; та Коклес хоч і бачив ту загальну втечу, навіть не замислився над тим, що ж її спричинило; для нього все зводилося до чисел, а що за свою двадцятирічну службу в Моррелевій фірмі він звик бачити, що виплати здійснюються з незмінною точністю, то навіть не припускав, що цьому може настати край і що ті виплати можуть припинитися, наче той мірошник, що його млин крутиться силою течії великої річки, не може собі уявити, що та річка може раптом зупинитися. Та й справді, досі ніщо ще не похитнуло його певності. Остання місячна виплата здійснилася з непогрішною точністю. Коклес знайшов помилку в сімдесят сантимів, яку собі на збиток зробив пан Моррель, і того ж таки дня приніс йому ті переплачені чотирнадцять су. Пан Моррель із сумною усмішкою взяв їх і поклав у майже порожню скриньку каси.

– Добре, Коклесе; ви найліпший скарбник на світі.

І Коклес пішов собі, страшенно задоволений, бо похвала пана Морреля, найчеснішого чоловіка в Марселі, була для нього приємніша від винагоро-ди у п'ятдесят еку.

* Публій Горацій Коклес – напівлегендарний римський герой, що жив у VI ст. до н.е., який захистив Пальовий міст під час війни з царем етрусків Парсеною. Публій Горацій був прозваний «Коклесом» бо мав поганий зір, у нього було вибите око.

Та після цієї останньої виплати, яку так добре здійснили, для пана Морреля настали прикрі дні; щоб розрахуватися з кредиторами, він зібрав усі свої кошти й, остерігаючись, щоб у Марселі не поповзли чутки про його розорення, якби помітили, що він удається до таких крайнощів, він сам особисто подався на Бокерський ярмарок, де продав деякі коштовності, що належали дружині й доньці, і частину свого столового срібла. За допомогою тієї жертви цього разу все обійшлося добре для Моррелевої компанії; зате каса геть спорожніла. Зляканий чутками кредит одвернувся від нього з притаманним йому егоїзмом; і щоб виплатити панові де Бовілеві п'ятнадцятого числа поточного місяця сто тисяч франків, а наступного місяця ще сто тисяч, пан Моррель міг розраховувати тільки на повернення «Фараона», що про його вихід у море йому сповістило судно, що разом із ним підняло якір і вже щасливо прибуло до марсельського порту.

Проте судно, що, як і «Фараон», вирушило з Калькутти, прийшло вже тижнів зо два тому, а від «Фараона» не було ніяких звісток.

Отакі були справи у компанії пана Морреля, коли наступного дня після своїх відвідин пана де Бовіля до неї завітав порученець римського банкового дому «Томсон і Френч».

Його прийняв Емманюель. Молодик, якого лякала будь-яка нова людина, бо вона означала нового кредитора, що стривожився від чуток і прийшов довідатися до голови компанії, хотів позбавити свого зверника прикрої розмови; він заходився розпитувати відвідувача; але той заявив, що не має чого сказати Емманюелеві й хоче побалакати особисто з паном Моррелем.

Емманюель гірко зітхнув і погукав Коклеса. Прийшов Коклес, і юнак звелів одвести незнайомця до пана Морреля.

Коклес пішов попереду; незнайомиць попрямував за ним.

На східцях вони зустріли гожу молоду дівчину років шістнадцяти чи сімнадцяти, що занепокоєно зиркнула на незнайомця.

Коклес не помітив виразу її обличчя, та незнайомиць, либонь, не пропустив його поза увагою.

— Пан Моррель у своєму бюро, панно Жюлі? — поспитався скарбник.

— Так, мабуть, — невпевнено відказала дівчина. — Зазирніть туди, Коклесе, і якщо батько там, скажіть, що до нього відвідувач.

— Доповідати про мене було б даремно, — встряв англієць. — Пан Моррель не знає мого імені; досить сказати, що я старший порученець фірми «Томсон і Френч», із якою компанія вашого тата має стосунки.

Дівчина пополотніла і почала спускатися в діл, а Коклес із незнайомцем піднялися нагору.

Жюлі ввійшла до бюро, де був Емманюель, а Коклес за допомогою ключа, який був у нього, що свідчило про його вільний доступ до господаря, відімкнув двері в кутку майданчика третього поверху, впустив незнайомця до передпокою, потім відімкнув другі двері, причинив їх за собою, лишивши представника фірми «Томсон і Френч» на хвилюку самого, і небавом знову вийшов, давши на здогад, що той може увійти.

Англієць увійшов; пан Моррель сидів за письмовим столом і, блідий від хвилювання, із жахом дивився на стовпці свого пасиву.

Угледівши незнайомця, пан Моррель згорнув рахункову книгу, підвівся, подав йому стільця; потім, коли незнайомиць сів, опустився у свій фотель.

За ці чотирнадцять років статечний купець дуже змінився; на початку нашої розповіді йому було тридцять шість років, а тепер уже заносилося до п'ятдесяти. Чуприна його посивіла: клопоти поорали бганками чоло; самісінкий його погляд, колись такий твердий і рішучий, став тьмянний і невпевнений, наче остерігався зупинитися на якійсь думці чи на чиемусь обличчі.

Англієць дивився на нього з цікавістю, що, вочевидь, поєднувалася зі співчуттям.

— Мосьпане, — сказав пан Моррель, що його збентеження дедалі посилювалося від цього пильного погляду, — ви хотіли поговорити зі мною?

— Так, добродію. Ви знаєте, від чийого імені я дію?

— Від імені банкового дому «Томас і Френч», принаймні так сказав мені скарбник.

— Авжеж. Банковий дім «Томсон і Френч» упродовж двох місяців має заплатити у Франції від трьохсот до чотирьохсот тисяч франків, тож, знаючи вашу виняткову точність у виплатах, він зібрав усі зобов'язання за вашим підписом і доручив мені, коли терміни цих зобов'язань спливатимуть, отримувати від вас належні суми і розпоряджатися ними.

Тяжко зітхнувши, Моррель провів долонею по вогкому чолу.

— Отож, — запитав він, — у вас є векселі з моїм підписом?

— Так, причому на досить чималу суму.

— І на яку? — запитав Моррель, намагаючись промовляти рівним голосом.

— По-перше, — сказав англієць, дістаючи з кишені жмут паперів, — ось уступний запис на двісті тисяч франків, що його зробив на вашу фірму пан де Бовіль. Визнаєте ви цей борг панові де Бовілю?

— Авжеж, він помістив у мене цю суму на чотири з половиною відсотки п'ять років тому.

— І ви повинні повернути їх йому...

— Одну половину п'ятнадцятого числа цього місяця, а другу — п'ятнадцятого числа майбутнього місяця.

— Ага! Далі ось ще векселі на тридцять дві тисячі п'ятсот франків, їхній термін спливає наприкінці цього місяця. Вони підписані вами й передані нам пред'явниками.

— Я визнаю їх, — сказав Моррель, почервонівши від думки, що, може, вперше в житті буде неспроможний заплатити за своїми зобов'язаннями. — Це все?

— Ні, пане, у мене є ще векселі, що їхній термін спливає наприкінці наступного місяця, їх передала нам компанія «Паскаль» і компанія «Вайлд і Тернер» на суму десь біля п'ятдесяти п'яти тисяч франків; усього двісті вісімдесят сім тисяч п'ятсот франків.

Поки тривали ті обрахунки, сердешний Моррель зазнавав просто-таки пекельних мук.

— Двісті вісімдесят сім тисяч п'ятсот франків, — повторив він несамохіть.

— Авжеж, мосьпане, — відказав англієць. — Проте, — провадив він, трохи помовчавши, — не приховую від вас, пане Моррелю, що за всієї поваги до вашої чесності, яка досі не зазнала ані однісінької догани, у Марселі ходять чутки, що ви незабаром не зможете відповідати за вашими зобов'язаннями.

Почувши ту майже брутальну заяву, пан Моррель страшенно пополотнів.

– Мосьпане, – сказав він, – досі, – а вже минуло понад двадцять чотири роки відтоді, як мій батько передав мені нашу компанію, яку він сам очолював упродовж тридцяти п'яти років, – досі жодне зобов'язання за підписом «Моррель і син», що його подали до моєї каси, не було неоплачене.

– Авжеж, це я знаю, – відказав англієць, – та будемо розмовляти відверто, як і належить чесним людям. Скажіть, ви зможете заплатити й за цими зобов'язаннями з такою самою точністю?

Моррель здригнувся, але твердо поглянув в обличчя співрозмовника.

– На таке відверте запитання слід і відповідати відверто, – відказав він. – Авжеж, мосьпане, я заплачу за ними, якщо, як я і сподіваюся, мій корабель щасливо прибуде, тому що його прибуття поверне мені кредит, якого позбавили мене оті лихі пригоди з кораблями; та якщо «Фараон», остання моя надія, потрапить у халепу...

Очі сердешного судновласника наповнилися слізьми.

– Отож, – сказав англієць, – якщо ця остання надія вас ошукає?..

– Тоді, – відказав Моррель, – хоч і тяжко це вимовити... та, звикнувши до лиха, мушу я звикнути і до сорому... тоді, либонь, я муситиму припинити виплати.

– Хіба у вас немає друзів, що допоможуть вам?

Моррель сумно всміхнувся.

– У справах, добродію, не буває друзів, ви самі це знаєте; є лише кореспонденти.

– Правда ваша... – пробурмотів англієць. – Отож, у вас залишається лише одна надія?

– Лише одна.

– Остання?

– Остання.

– І якщо ця надія не виправдається...

– Я пропав, геть пропав!

– Коли я оце йшов до вас, то в порт заходив якийсь корабель.

– Знаю, добродію; один мій службовець, що лишився мені вірний у моєму нещасті, ціліснітькі дні сидить на горищі, на хаті, сподіваючись, що перший принесе мені щасливу звістку. Він сповістив мені, що той корабель прибув.

– І то не ваш корабель?

– Ні, це «Жиронда», корабель із Бордо. Він теж приплив з Індії; але це не моє судно.

– Може, він знає, де «Фараон», і привіз вам якусь звістку про нього?

– Зізнатися вам? Я боюся звісток про моє судно так само, як і невідомості. Невідомість – це все-таки надія.

Помовчавши, пан Моррель докинув глухо:

– Це запізнення незрозуміле; «Фараон» відбув із Калькутти п'ятого лютого, і вже понад місяць він має бути тут.

– Що це, – раптом озвався англієць, прислухаючись, – що це за галас?

– Боже мій! Боже милосердний! – пополотнівши як стіна, вигукнув Моррель. – Що ще там скоїлося?

Зі східців і справді долинав гучний гамір; люди гасали туди й сюди; пролунав навіть чийсь жалібний зойк.

Моррель підвівся було, щоб відчинити двері, та сили покинули його, і він знову впав у фотель.

Вони так і сиділи один напроти одного, Моррель дригонів усеньким тілом, незнайомиць дивився на нього з виразом глибокого співчуття. Гамір ушух, та Моррель, певне, чекав іще чогось: той гамір мав свою причину, яка ось-ось мала з'ясуватися.

Незнайомцеві здалося, ніби хтось тихенько береться східцями й наче на майданчику зупинилося кілька душ.

Потім він почув, як у замок перших дверей вставили ключа і як вони зарипіли в завісах.

— Тільки у двох є ключ від цих дверей, — прошепотів Моррель, — у Коклеса і в Жюлі.

Тієї ж миті відчинилися другі двері, і на порозі стала Жюлі, бліда і вся в сльозах.

Моррель підвівся, тремтячи всеньким тілом, і сперся на поруччя фотеля, щоб не впасти. Він хотів забалакати, та голос його зрадив.

— Тату, — мовила дівчина, благально склавши руки, — простіть вашій доньці, що вона приносить вам лиху звістку!

Моррель страшенно зблід; Жюлі кинулася йому в обійми.

— Тату, тату! — сказала вона. — Будьте мужнім!

— «Фараон» загинув? — здушено поспитався Моррель.

Жюлі нічого не відказала на те, але ствердно кивнула головою, яку похилила батькові на груди.

— А залого? — поспитався Моррель.

— Порятована, — відказала Жюлі. — Її врятував бордоський корабель, що допіру ввійшов до гавані.

Моррель звів руки до неба з неповторним виразом смирення і вдячності.

— Дякую тобі, Господе! — вигукнув він. — Усе окошилося тільки на мені!

Хоч який незворушний був англієць, та в очах його зблиснули сльози.

— Увійдіть, — сказав Моррель, — увійдіть, прошу вас; я здогадуюся, що всі ви за дверми.

Насилу він промовив те, як із плачем увійшла пані Моррель; за нею простував Емманюель. У глибині, у передпокої, видніли суворі лиця сімох чи вісьмох моряків, виснажених і напівголих. Угледівши тих людей, англієць здригнувся. Здавалося, йому кортіло підійти до них, та він стримався і, навпаки, відступив у найтемніший і найдальший закуток кабінету.

Пані Моррель сіла у крісло і взяла чоловікову руку у свої долоні, а Жюлі й далі стояла, схиливши голову на батькові груди. Емманюель лишився посеред кімнати, залишаючись немовби ланкою поміж родиною Моррелів і моряками, що з'юрмилися у дверях.

— Як це сталося? — запитав Моррель.

— Підійдіть сюди, Пенелоне, — сказав Емманюель, — і розкажіть усе.

Старий моряк, до чорного обсмалений тропічним сонцем, підійшов, бгачючи в руках дірявого капелюха.

– Добридень, пане Моррелю, – сказав він, ніби вчора покинув Марсель і повернувся з мандрівки до Екса чи до Тулона.

– Добридень, друже мій, – відказав господар, несамохіть усміхнувшись крізь сльози, – а де ж капітан?

– Ну, капітан, пане Моррелю, він заслаб і лишився у Пальмі; та, з Божою поміччю, незабаром оговтається, і за кількоро днів буде здоровий, як оце і ми з вами.

– Гаразд... Тепер розповідайте, Пенелоне, – сказав пан Моррель.

Пенелон перекинув жуйку з правого кута в роті до лівого, затулив рота долонею, одвернувся, чвиркнув у передпокій довгим струменем чорної слини, виставив ногу вперед і, похитуючись, розпочав:

– Так ось, пане Моррелю, ішли ми ото поміж рогом Блян і рогом Буадор, і під південно-західним вітром, по тому як цілий тиждень штилювали; аж капітан Гомар підходить до мене (а я, треба сказати, стояв на стерні) та й каже: «Дядьку Пенелоне, що ви гадаєте про ті темні хмари, які здіймаються ото там на овиді?» А я вже й сам дивився на них. «Що я про них гадаю, капітане? Гадаю, вони здіймаються трохи швидше, ніж належить, і що надто вже вони темні як на хмари, що не мають на думці нічого лихого». «Та і я такої самої думки, – відказав капітан, – і про всяк випадок буду вживати застережних заходів. Забагато вітрил несемо ми для такого вітрюгана, що зараз оце зірветься... Гей, там! Згорніть бом-брамсель і нижче опустіть бом-клівер!»

Та воно й пора вже було: не встигли ми виконати того загаду, як налетів вітер, і корабель почало хилити набік.

«Забагато вітрил, – сказав капітан. – Згорнути велике вітрило!»

За п'ять хвилин вітрило згорнули, і ми пішли під фоком, марселями і брамселями.

«То що, дядьку Пенелоне, – запитав капітан, – чому ви хитаєте головою?»

«А тому що на вашому місці я звелів би ще згорнути вітрил».

«Либонь, твоя правда, старий, – мовив він, – буде добрячий вітер».

«Ох, знаєте, капітане, – кажу я йому, – про добрячий вітер забудьте, буде буря, та ще й страшенна, якщо я бодай трохи знаюся на цьому!»

Треба вам сказати, що вітер летів на нас, немов курява на битому шляху.

Слава Богу, наш капітан знав своє діло.

«Ану взяли два рифи в марселів! – звелів він. – Попустіть линви, брасопіть до вітру, марселі згорніть, підтягніть талі на реях!»

– Цього замало в тих полуденних широтах, – раптом озвався англієць. – Я взяв би чотири рифи і згорнув би фок.

Почувши той твердий і гучний голос, усі здригнулися. Пенелон притулив долоню над очима і зиркнув на того, хто так сміливо критикував накази його капітана.

– Ми вчинили ще більше, мосьпане, – поштиво відказав старий моряк, – ми згорнули контрбізань й повернули через фордевінд, щоб іти разом із буревієм. За десять хвилин ми згорнули марселі й пішли без вітрил.

– Корабель був застарий, щоб ото так ризикувати, – зауважив англієць.

– Так ото ж! Це нас і погубило. Жбурляло нас дванадцять годин, мов горіхову шкаралупу, а потім корабель почав пропускати воду.

«Пенелоне, — каже капітан, — здається, ми тонемо; передай мені стерно, а сам піди-но у трюм».

Я віддав йому штурвал і попрямував униз; там було вже футів зо три води; побіг я на палубу, гукаю: «Помпуймо!» Де ж пак! Запізно вже було. Заходилися коло помпи, та що дуже помпували, то більше води надходило.

«Ні, — кажу я, попрацювавши кількоро годин, — певне, таки доведеться тонути! Сяк чи так, а помирати треба!»

«Оце така твоя рада, дядьку Пенелоне? — питає капітан. — Зачекай же!»

І пішов до своєї каюти й приніс два пістолі.

«Нехай-но котрий покине помпувати, — каже він, — я відразу ж всаджу його кулю в довбешку!»

— Добре вчинив, — озвався англієць.

— Та добре, — відказав Пенелон. — Ніщо так не підбадьорює, як гарне слівце. Тим паче що в небі пояснило і вітер ушух; та вода прибувала, не так щоб дуже, дюймів зо два за годину, проте все ж таки її більшало. Два дюйми за годину наче й дрібниця, та за дванадцять годин буде вже принаймні двадцять чотири дюйми, а двадцять чотири дюйми — це два фути. Два фути і три, що їх ми вже набрали, це вже п'ять футів. А як у корабля п'ять футів води, то можна сказати, що в нього водянка.

«Що ж, — мовив капітан, — доста вже, та й пан Моррель не зможе нічого закинути нам; ми зробили все, що могли, для порятунку судна; тепер треба рятувати людей. Спускайте шлюпку, хлопці, та хутчій!»

— Знаєте, пане Моррелю, — провадив Пенелон, — ми дуже любили «Фараона», та хоч як любить моряк своє судно, шкуру свою він любить дужче, тож ми не змусили просити себе двічі; та й корабель так жалібно рипів, наче казав нам: «Ох, ушивайтеся ж хутчій!» І сердешний «Фараон» казав правду. Ми відчували, як він занурюється у нас під ногами. Одне слово, за мить шлюпка була на воді, і всі ми, восьмеро, уже сиділи у ній.

Капітан заліз у неї останній чи радше не заліз, бо не хотів покинути судно; я згріб його в оберемок і кинув хлопцям, а потім і сам плигнув. І вчасно. Ледве встиг я стрибнути, аж палуба репнула з таким гуком, наче випалив залпом сорокавосьмигарматний корабель.

За десять хвилин корабель гойднув носом, потім кормою, потім закрутився на місці, наче пес, що ловить свого хвоста. А далі гаплик! І клямка, край «Фараонові»!

Що ж до нас, то ми три дні не пили й не їли, тож почали вже балакати про те, чи не кинути жереб, кому з нас годувати решту, аж угледіли «Жиронду», послали їй гасло, вона помітила нас, підпливла ближче, послала шлюпку і взяла нас. Отак було воно все, пане Моррелю, повірте слову моряка! Еге ж, хлопці?

Схвальний гомін показав, що оповідач заслужив загальне схвалення правдивим викладом подій і мальовничістю подробиць.

— Добре, друзі мої, — сказав пан Моррель, — ви браві молодці, я заздалегідь знав, що в нещасті, яке спіткало мене, винна тільки моя лиха доля. Тут воля Божа, а людська вина. Здамося ж на волю Божу, та й годі. Тепер скажіть, скільки вам належить платні.

— Облиште, пане Моррелю, про це говорити не будемо!

– Навпаки, поговорімо про це, – відказав судновласник із сумною усмішкою.

– Отож, нам за три місяці належить... – сказав Пенелон.

– Коклесе, видайте їм по двісті франків. За іншої пори, – провадив пан Моррель, – я сказав би: дайте їм по двісті франків винагороди; та зараз пора скрутна, друзі мої, і ті крихти, що в мене лишилися, належать не мені. Тож вибачте мені й не засуджуйте.

Пенелон скорчив жалібну гримасу, обернувся до приятелів, про щось порадився з ними і знову звернувся до господаря.

– Ну, якщо про це... – сказав він, перекинувши жуйку за другу щоку і знову чвиркнувши у передпокій, – як уже про це мова...

– Про що?

– Про грошенята...

– Та й що?

– То хлопці кажуть, пане Моррелю, що їм поки що вистачить по п'ятдесят франків, а з рештою вони зачекають.

– Дякую вам, друзі мої, дякую! – мовив пан Моррель, зворушений до глибини душі. – Усі ви добрі люди; але гроші все ж таки візьміть. І якщо знайдете іншу службу, то наймайтеся. Ви вільні.

Ті слова просто-таки приголомшили чесних моряків. Вони перелякано презирнулися. Пенелонові забило дух, і він замалим не проковтнув свою жуйку; слава Богу, він вчасно вхопився за горло.

– Як, пане Моррелю? – здушено спитався він. – Ви звільняєте нас? Ми чимось вам не догодили?

– Ні, друзі мої, – відказав господар. – Навпаки, я дуже задоволений вами. І не звільняю я вас. Але що ж я вдію? Кораблів у мене більше нема, тож і матросів не треба.

– Як це – нема більше кораблів? – вигукнув Пенелон. – то загадайте побудувати нові, ми зачекаємо. Слава Богу, ми звикли до штилю.

– Немає в мене більше грошей, щоб побудувати кораблі, Пенелоне, – з сумною усмішкою відказав Моррель. – І я не можу пристати на вашу пропозицію, хоч яка приваблива вона для мене.

– А якщо у вас нема грошенят, то й платити нам не треба. Ми зробимо, як наш бідолашний «Фараон»: згорнемо всі вітрила, та й годі!

– Досить, досить, друзі мої! – задихаючись від хвилювання, сказав пан Моррель. – Ідіть собі, прошу вас. Побачимося, як буде ліпша пора. Емманюелю, – докинув він, – ідіть із ними і нагляньте, щоб мое розпорядження виконали як слід.

– Але ми не прощаємося, пане Моррелю, ми кажемо «до побачення», добре? – сказав Пенелон.

– Авжеж, друзі мої, сподіваюся, так. Ідіть.

Він кивнув Коклесові, і той вийшов наперед; моряки подалися за скарбником, а Емманюель вийшов останній.

– Тепер, – сказав пан Моррель своїй доньці і дружині, – покиньте мене на хвильку: мені треба побалакати з цим паном.

І він показав очима на порученця фірми «Томсон і Френч», що упродовж цієї сцени стояв непорушно в кутку і брав участь у ній тільки

декількома словами, що їх ми вже наводили. Обидві жінки зиркнули на незнайомця, про якого вони геть забули, і пішли. Та Жюлі обернулася у дверях і кинула на нього зворушливо благальний погляд, а той відповів на нього усмішкою, яку дивно було бачити на цьому крижаному обличчі.

Чоловіки лишилися самі.

— Ну ось, — сказав Моррель, сідаючи у фотель, — ви все бачили, усе чули, і мені нема чого додати.

— Бачив, — сказав англієць, — що вас спіткало нове лихо, так само незаслужене, як і колишні, і ще дужче усталило мене в моєму бажання бути вам корисним.

— Ох, мосьпане! — зітхнув Моррель.

— Послухайте, — провадив незнайомиць, — адже я один із чільних ваших кредиторів, еге ж?

— Принаймні у ваших руках зобов'язання, що їхній термін спливає раніше від усіх інших.

— Вам хотілося б отримати відстрочення?

— Воно могло б порятувати мою честь, а отже, і життя.

— Скільки часу вам потрібно?

Моррель замислився.

— Два місяці, — сказав він.

— Гарзд, — мовив незнайомиць, — я даю вам три.

— Але ви певні, що компанія «Томсон і Френч»...

— Не турбуйтеся, я беру на себе всю відповідальність... Ми маємо сьогодні п'яте червня?

— Так.

— То перепишіть мені всі векселі на п'яте вересня, і п'ятого вересня об одинадцятій годині ранку, — (стрілки стінного дзигаря показували точнісінько одинадцять), — я прийду до вас.

— Я вас чекатиму, — відказав Моррель, — і ви отримаєте гроші або мене не буде живого.

Останні слова промовив він так тихо, що незнайомиць і не почув їх.

Векселі переписали, давніші подерли, і бідолашний судновласник здобув принаймні три місяці пільги, щоб зібрати свої останні кошти.

Англієць вислухав слова подяки із флегматичністю, що притаманна була його нації, і попрощався з Моррелем, що провів його до дверей, висловлюючи вдячність.

На східцях він зустрів Жюлі.

Вона удавала, ніби спускається східцями, та насправді вона чекала на нього.

— Ох, добродію! — сказала вона, благально склавши руки.

— Панно, — сказав незнайомиць, — незабаром ви отримаєте листа, підписаного... Синдбад-Мореплавець... Виконайте геть усе, що написано буде в тім листі, хоча яке дивне воно вам здаватиметься.

— Гарзд, — відказала Жюлі.

— Обіцяєте мені це зробити?

— Присягаюся!

– Чудово. Прощайте, панно. Завжди будьте такою доброю і люблячою донькою, і, сподіваюся, Господь зробить так, що Емманюель буде вашим чоловіком.

Жюлі тихо скрикнула і, зашарівшись мов ружа, ухопилася за поруччя, щоб не впасти. Незнайомець пішов собі, помахавши їй рукою на прощання.

У дворі він зустрів Пенелона, що тримав у кожній руці по згортку у сто франків і наче не зважувався піти.

– Ходімо, друже мій, – сказав йому англієць, – мені треба побалакати з вами.

ІХ. П'ЯТЕ ВЕРЕСНЯ

Відстрочення, що його надав Моррелеві порученець банкового дому «Томсон і Френч» тієї хвилини, коли він і не очікував цього, здалося бідолашному судновласникові одним із тих повернень щастя, які сповіщають людині, що доля урешті втомилася переслідувати його. Того ж таки дня він розповів усе своїй доньці, дружині й Емманюелеві, і якась надія, якщо не заспокоєння, повернулися у їхній дім. Та, на жаль, Моррель мав справи не лише з компанією «Томсон і Френч», що так лагідно поставилася до нього. Як він ото сказав, у торгових справах є кореспонденти, а друзів нема. У глибині душі він був спантеличений, коли думав про великодушний учинок фірми «Томсон і Френч», пояснюючи його тільки розумними егоїстичними міркуваннями: ліпше підтримати людину, що винна тобі триста тисяч франків, і отримати ті гроші за три місяці, ніж прискорювати її крах і здобути шість чи вісім відсотків.

На жаль, зі злості чи з нерозсудливості всі інші Моррелеві кредитори міркували не так, а дехто навіть навпаки. Тож векселі, що їх попідписував Моррель, надійшли до його каси в означений термін, і завдяки відстроченню, що його надав англієць, їх негайно поплатив Коклес. Отак той Коклес і далі був собі спокійнісінький. І тільки пан Моррель із жахом бачив, що якби йому довелося заплатити п'ятнадцятого числа сто тисяч франків де Бовілю, а тридцятого числа – тридцять дві тисячі п'ятсот франків за іншими, теж відстроченими векселями, то він пропав би вже в цьому місяці.

Усі марсельські купці гадали, що Моррель не витерпить халепи, яка спіткала його. І всі дуже здивувалися, коли він зі звичайною певністю поплатив у червні всі векселі. Та попри це до нього й далі ставилися недовірливо і одностайно відклали банкрутство бідолашного судновласника до кінця наступного місяця.

Цілий липень Моррель докладав відчайдушних зусиль, щоб зібрати потрібну суму. Бувало, усі його зобов'язання хоч на який термін приймалися з великою довірою і навіть користувалися великим попитом. Моррель спробував видати тримісячні векселі, та їх не взяв жоден банк. Слава Богу, сам Моррель розраховував на певні надходження; вони прийшли, і до кінця місяця Моррель знову задовольнив кредиторів.

Порученця компанії «Томсон і Френч» у Марселі більш не бачили; він зник на другий чи на третій день після тих відвідин пана Морреля; а оскільки в Марселі він мав справи тільки з мером, інспектором в'язниць і судовласником, то його коротке перебування в тому місті не лишило жодних слідів, крім тих неоднакових спогадів, що їх зберегли про нього тільки ці троє. Що ж до моряків із «Фараона», то вони, либонь, понаймалися на іншу службу, бо теж кудись позникали.

Капітан Гомар, оголтувавшись після недуги, що затримала його в Пальмі, повернувся до Марселя. Він не зважувався заявитися до пана Морреля, але той, дізнавшись про його приїзд, сам подався до нього. Чесному судовласнику було вже відомо з Пенелонових слів про мужню поведінку капітана під час кораблетрощі, і він сам намагався втішити його. Він приніс йому цілком його платню, за якою капітан Гомар не зважився б прийти.

Виходячи від нього, пан Моррель зіткнувся на сходах із Пенелоном, що, либонь, незалежно розпорядився отриманими грошечками, тому що вбранний був у новісіньку одіж. Угледівши судовласника, чесний стерновий страшенно збентежився. Він забився у найдальший куток майданчика, перекинув свою жуйку спершу з правого боку на лівий, потім з лівого у правий, перелякано витріщив очі й відповів тільки ніяковим потиском на приязний, як завжди, потиск Моррелевої руки. Пан Моррель подумав, що Пенелон збентежився за своє чепурне вбрання; певне, старий моряк не за свій рахунок придбав таку розкіш; либонь, він уже найнявся на якесь інше судно і соромився того, що так швидко, якщо можна так сказати, скинув траур за «Фараоном». Може, він навіть прийшов до капітана Гомара поділитися з ним своїм успіхом і передати йому пропозицію від імені свого нового господаря.

— Ох, люди добрі! — йдучи відтіля, зітхнув Моррель. — Дай Боже, щоб ваш новий господар любив вас так само, як я, і був щасливіший од мене.

Серпень минув у безнастанних Моррелевих спробах відновити свій давніший кредит або ж відкрити собі новий. Двадцятого серпня в Марселі стало відомо, що він придбав місце в поштовому ридвані, і всі відразу ж вирішили, що він оголосить себе неплатоспроможним наприкінці місяця і навмисне їде, щоб не бути присутнім під час цього сумного обряду, що його він, либонь, доручив своєму старшому заказникові Емманюелю і скарбникові Коклесові. Та, всупереч усім очікуванням, коли на стало тридцять перше серпня, каса відчинилася, як завжди. Коклес сидів за ґратами як завжди незворушно, розглядав зі звичною увагою векселі, які йому подавали, і зі звичною своєю точністю поплатив їх від першого до останнього. Довелося навіть, як і передбачав пан Моррель, погасити два чужі зобов'язання, і за ними Коклес заплатив з тією ж таки ретельністю, що й за особистими векселями судовласника. Ніхто нічого і ніяк не розумів, і кожен з упертістю, що притаманна провісникам сумних подій, відкладав оголошення неплатоспроможності до кінця вересня.

Першого вересня Моррель повернувся. Уся родина з великою тривогою очікувала його; від цієї мандрівки до Парижа залежала остання можливість порятунку. Моррель згадав про Дангляра, що став мільйонером і колись був зобов'язаний йому, тому що за його рекомендацією Дангляр вступив

на службу до іспанського банкіра, з якої й розпочалося його швидке збагачення. Ходили чутки, що Дангляр мав шість чи вісім мільйонів і необмежений кредит. Не виймаючи жодного таліяра з кишені, Дангляр міг порятувати Морреля. Йому варто було тільки поручитися за нього, і Моррель був би порятований. Моррель давно вже думав про Дангльєра, та через якусь невідому відразу Моррель до останньої хвилини зволікав і не вдавався до цього крайнього засобу. І він таки мав рацію, бо повернувся додому пригнічений принизливою відмовою.

Та переступивши поріг своєї домівки, Моррель не обмовився ні словом нарікання чи докору; він зі слізьми обняв дружину і доньку, приязно простягнув руку Емманюелеві, замкнувся в кабінеті, на третьому поверсі, і погукав до себе Коклеса.

— Цього разу, — сказали обидві жінки Емманюелеві, — ми пропали.

Після короткої наради вони вирішили, що Жюлі напише братові, що сто-яв із полком у Німі, щоб він негайно приїхав.

Бідолашні жінки інстинктивно почували, що їм треба зібрати всі сили, щоб витерпіти удар, який їм загрожував.

Та й Максимільян Моррель, хоч йому було тільки двадцять два роки, мав великий вплив на батька.

То був юнак простого і твердого характеру. Коли йому довелося обирати рід діяльності, батько не захотів силувати його і надав юнакові вільний вибір згідно з його смаками і нахилами. Той заявив, що має намір вступити на військову службу. Ухваливши це, він старанно взявся до наук, здав конкурсні іспити до Політехнічної школи і був призначений молодшим лейтенантом до п'ятдесят третього піхотного полку. Він уже з рік служив у цьому званні й розраховував на підвищення до лейтенанта. У полку Максимільян Моррель вважався суворим виконавцем не лише вояцького, а й людського обов'язку, тож дістав прізвисько Стоїк. Звісно, багато хто з-поміж тих, що прозивали його так, повторювали його за іншими, навіть не тямлячи, що воно означає.

Цього молодого старшину матінка й сестра і погукали на поміч, щоб він підтримав їх тяжкої хвилини, що її настання вони передчували.

Вони не помилялися у серйозності становища, бо за кілька хвилин по тому, як пан Моррель подався до свого кабінету разом із Коклесом, Жюлі побачила, як скарбник виходить звідти весь блідий і тремтячи, із несамовитим обличчям.

Вона хотіла було зупинити його, як він минав її, і розпитати, та бідолашний чоловік, спускаючись із невластивою йому покvapністю східцями, лише зняв руки догори і вигукнув:

— Ох, панно Жюлі! Що за лихо! І хто б оце міг подумати!

За кілька хвилин він повернувся з кількома грубими рахунковими книгами, гаманцем і торбою з грішми.

Моррель проглянув ті книги, відкрив гаманця і полічив гроші.

Уся його готівка становила сім чи вісім тисяч франків; до п'ятого вересня можна було чекати надходження ще чотирьох чи п'яти тисяч, тож усі його статки становили щонайліпше чотирнадцять тисяч франків, тоді як за борговими зобов'язаннями йому потрібно було заплатити двісті

вісімдесят сім тисяч п'ятсот франків. Не було змоги запропонувати таку суму навіть у залік.

Та коли Моррель з'явився на обід, він здавався досить спокійним.

Той спокій налякав обох жінок дужче, ніж найглибший смуток.

По обіді Моррель звик виходити з дому, він вирушав до «Клубу фокейців» випити філіжанку кави і проглянути «Семафор», та цього разу він не вийшов з дому і повернувся до свого кабінету.

Коклес, здавалося, геть розгубився. Більшу частину дня він просидів на камені у двориську, без капелюха, на тридцятиградусній спеці.

Емманюель намагався підбадьорити пані Моррель і Жюлі, та йому за-бракло слів. Надто вже добре обізнаний він був зі справами фірми, щоб не передбачати, що родині Моррелів загрожує страшенна катастрофа.

Настала ніч. Ні пані Моррель, ні Жюлі не лягали спати, сподіваючись, що Моррель, вийшовши з кабінету, зайде до них. Та вони чули, як він, скрадаючись, щоб його не гукнули, пройшов повз їхні двері.

Вони прислухалися, та він увійшов до своєї спальні й замкнувся.

Пані Моррель звеліла доньці вклататися до ліжка; потім, за півгодини по тому, як Жюлі пішла, вона підвелася, скинула черевики і тихенько вийшла в коридор, щоб підглянути крізь замкову шпарину, що робить її чоловік.

У коридорі вона помітила тінь, що швидко віддалялася. То була Жюлі, що, теж занепокоївшись, випередила свою матір.

Дівчина підійшла до пані Моррель.

— Він пише, — сказала вона.

Обидві жінки без слів зрозуміли одна одну.

Пані Моррель нахилилася до замкової шпарини. Моррель справді писав, проте пані Моррель помітила те, чого не завважила її донька: чоловік писав на гербовому папері.

Тоді вона збагнула, що він пише заповіт; вона затремтіла усеньким тілом, та все ж таки знайшла в собі силу нічого не сказати Жюлі.

Наступного дня пан Моррель здавався спокійнішим. Він, як завжди, клопотався у бюро, як завжди, прийшов снідати. Тільки по обіді він посадив доньку біля себе, узяв обома руками її голову і міцно пригорнув до грудей.

Увечері Жюлі сказала матінці, що хоч батько їй і здавався спокійним, та серце його страшенно калатало. Четвертого вересня увечері Моррель звелів, щоб донька повернула йому ключа від кабінету.

Жюлі здригнулася, бо та вимога здалася їй лиховісною. Навіщо забирав батько ключа, який завжди був у неї і якого в дитинстві забирали у неї тільки для того, щоб покарати?

Вона допитливо глянула на пана Морреля.

— Чим я завинила, тату, — сказала вона, — що ви оце забираєте в мене цього ключа?

— Нічим, дитино моя, — відказав бідолашний Моррель, у якого те простодушне запитання викликало сльози. — Нічим, просто він мені потрібен.

Жюлі вдала, ніби шукає ключа.

— Мабуть, я покинула його у себе в кімнаті, — сказала вона.

Вона вийшла з кімнати, та замість того, щоб іти до себе, вона побігла по-радитися з Емманюелем.

– Не віддавайте ключа, – сказав він їй, – і завтра вранці не залишайте батька самого, як буде змога.

Вона намагалася розпитати Емманюеля, та він нічого не знав або нічого не хотів казати.

Цілу ніч із четвертого на п'яте вересня прислухалася пані Моррель до порухів чоловіка за стіною. До третьої години ранку вона чула, як він схвильовано ходить туди й сюди кімнатою.

Аж о третій над ранок він упав на ліжко.

Мати і донька пробули ніч укупі. Ще з вечора очікували вони Максимільяна.

О восьмій ранку пан Моррель зайшов до їхньої кімнати. Він був спокійний, та сліди безсонної ночі закарбувалися на його блідому, змарнілому обличчі.

Вони не зважилися запитати його, чи добре він спав.

Моррель був лагідніший і ніжніший із дружиною і донькою, ніж звичайно; він не міг надивитися на Жюлі й довго цілував її.

Жюлі згадала, що їй радив Емманюель, і хотіла було провести батька, та він лагідно перепинив її й мовив:

– Будь із матір'ю.

Жюлі почала наполягати на своєму.

– Я вимагаю цього! – сказав Моррель.

Уперше казав Моррель доньці: «Я вимагаю», та сказав це він голосом, що був наповнений такою батьківською ніжністю, що Жюлі не зважилася і з місця рушити.

Вона лишилася стояти мовчки і непорушно. Незабаром двері знову відчинилися, чийсь руки обняли її й чийсь вуста припали до її чола.

Вона звела очі й зойкнула на radoщах.

– Максимільяне! Братіку! – вигукнула вона.

На той вигук прибігла пані Моррель і кинулася в синові обійми.

– Матінко! – сказав Максимільян, переводячи погляд з матері на сестру. – Що сталося? Ваш лист налякав мене, і я поспішив приїхати.

– Жюлі, – сказала пані Моррель, – скажи батькові, що приїхав Максимільян.

Жюлі вибігла з кімнати, та на першій сходинці зустріла чоловіка з листом у руці.

– Ви панна Жюлі Моррель? – з прикрим італійським акцентом запитав посланець.

– Так, добродію, це я, – пробурмотіла Жюлі. – Але що вам від мене потрібно? Я вас не знаю.

– Прочитайте цього листа, – сказав італієць, подавши їй записку.

Жюлі вагалася.

– Ідеться про порятунок вашого батька, – сказав посланець.

Жюлі вихопила у нього з рук листа. Хутко відкривши його, вона прочитала: *«Негаймо ідіть до Меяньських алей, увійдіть у дім номер п'ятнадцять, попросіть у доглядача ключі від кімнати на п'ятому поверсі, увійдіть до цієї*

кімнати, візьміть на коминку червоного шовкового капшука і віднесіть його вашому батькові.

Необхідно, щоб він отримав його до одинадцятої годин ранку.

Ви обіцяли слухатися мене, тож нагадую вам про вашу обіцянку.

Синдбад-Мореплавець».

Дівчина радісно скрикнула, звела очі й почала шукати чоловіка, що приніс їй записку, щоб розпитати його, та він зник.

Вона заходилася перечитувати листа і побачила приписку. Прочитала: «Необхідно, щоб ви виконали це доручення особисто і самі; якщо ви прийдете з кимось або якщо хтось прийде замість вас, доглядач скаже, що він не розуміє, про що мова».

Та приписка відразу ж немовби вилляла на неї відро холодної води. Чи не загрожує їй лихо якесь? Чи не чигає на неї пастка? Вона була така цнотлива, що не знала, якої небезпеки може зазнати дівчина її віку; та не треба знати небезпеки, щоб її боятися: навпаки, саме недовідома небезпека викликає найдужчий страх.

Жюлі вагалася й урешті вирішила порадитися.

І з якоїсь незрозумілої спонуки пішла шукати допомоги не до матінки з братом, а до Емманюеля.

Вона спустилася вниз, розповіла йому, що сталося того дня, коли до її батька прийшов посланець банкової компанії «Томсон і Френч», розповіла йому про сцену на сходах, про ту обіцянку, що дала йому, і показала листа.

– Ви повинні піти туди, – відказав Емманюель.

– Піти? – прошепотіла Жюлі.

– Так, я вас проведу.

– Таж ви читали, що я маю бути сама?

– Ви й будете самі, – відказав Емманюель, – я зачекаю вас на розі Музейної вулиці; якщо ж ви затримаєтеся надовго, я піду слідом за вами, і нехай начувається той, на кого ви мені поскаржитесь!

– То ви гадаєте, Емманюелю, – нерішуче сказала дівчина, – що я повинна послухатися цього запрошення?

– Авжеж. Адже посланець сказав вам, що йдеться про порятунок вашого батька?

– Порятунок, але від чого, Емманюелю? Що йому загрожує? – запитала Жюлі.

Емманюель вагався, але бажання зміцнити рішучість Жюлі взяло гору.

– Сьогодні п'яте вересня, – сказав він.

– Так.

– Сьогодні об одинадцятій годині ваш батько має заплатити біля трьохсот тисяч франків.

– Так, ми це знаємо.

– А в касі у нього нема і п'ятнадцяти тисяч, – сказав Емманюель.

– І що ж тепер?

– Якщо сьогодні об одинадцятій годині ваш батько не знайде нікого, хто прийде йому на допомогу, то опівдні він повинен оголосити себе банкрутом.

– То ходімо, ходімо хутчій! – схвильовано вигукнула Жюлі, тягнучи за собою Емманюеля.

Тим часом пані Моррель усе розповіла синові.

Максимільян знав, що внаслідок лих, які одне за одним спіткали його батька, у способі життя його родини сталися значні зміни, та не знав, що справи дійшли до такого відчайдушного становища.

Несподіваний удар, здавалося, приголомшив його.

Потім він раптом вибіг із кімнати, побрався східцями, сподіваючись знайти батька в кабінеті, і почав стукати у двері.

Тієї хвилини відчинилися двері знизу, він обернувся і побачив батька. Замість того, щоб просто піднятися до кабінету, пан Моррель пішов спершу до своєї кімнати і лише тепер із неї виходив.

Пан Моррель, угледівши сина, скрикнув від подиву; він не знав про його приїзд. Він завмер на місці, притискаючи ліктем якийсь предмет, захований під сурдутом.

Максимільян швидко спустився східцями і кинувся на шию до батька, аж відступив, упираючись правою рукою в його груди.

— Батьку, — сказав він, пополотнівши мов стіна, — нащо у вас під сурдутом пістолі?

— Цього я й боявся... — прошепотів Моррель.

— Заради Бога, тату! — вигукнув Максимільян. — Що означає ця зброя?

— Максимільяне, — відказав Моррель, пильно дивлячись на сина, — ти чоловік і людина честі; ходімо до мене, я все тобі поясню.

І Моррель твердою ходою піднявся в кабінет; Максимільян, заточуючись, ішов за ним.

Моррель відімкнув двері, пропустив сина вперед і замкнув за ним двері; потім пройшов до вітальні, підійшов до письмового столу, поклав на край пістолі й показав синові на розгорнутий реєстр.

Реєстр давав достеменно картину становища справ.

За півгодини Моррель мав заплатити двісті вісімдесят сім тисяч п'ятсот франків.

У касі було лише п'ятнадцять тисяч двісті п'ятдесят сім франків.

— Читай! — звелів Моррель.

Максимільян прочитав і приголомшено завмер.

Батько і слова не казав — що ж міг він додати до невблаганного вироку чисел?

— І ви, батьку, зробили все можливе, — озвався нарешті Максимільян, — щоб відвернути крах?

— Усе, — відказав Моррель.

— Ви не чекаєте жодних надходжень?

— Жодних.

— Усі засоби вичерпані?

— Усі.

— І за півгодини, — похмуро провадив Максимільян, — наше ім'я буде вкрите ганьбою!

— Кров змиє безчестя, — відказав Моррель.

— Правда ваша, батьку, я вас розумію.

Він простягнув руку до пістолів.

— Один для вас, другий для мене, — сказав він. — Дякую.

Моррель перепинив його.

– А мами?.. А сестра?.. Хто буде їх глядіти?

Максимільян здригнувся.

– Батьку! – вигукнув він. – Невже ви хочете, щоб я жив?

– Так, хочу, – відказав Моррель, – тому що це твій обов'язок. Максимільяне, у тебе твердий і сильний характер, ти чоловік неабиякого розуму; я не змушую тебе, не наказую тобі, тільки кажу: «Обдумай становище, буцім ти стороння людина, і вирішуй сам».

Максимільян замислився; потім в очах його сяйнула шляхетна рішучість, та при цьому він поволі й зі смутком зняв із себе погони.

– Добре, – сказав він, подаючи руку Моррелеві, – ідіть з Богом, батьку. Я буду жити.

Моррель хотів упасти синові до ніг, та Максимільян обняв його, і два шляхетні серця стали битися разом.

– Ти ж знаєш, що я не винен?

Максимільян усміхнувся.

– Я знаю, батьку, що ви – найчесніша людина.

– Добре, тоді ми все сказали один одному, іди тепер до матері й сестри.

– Батьку, – сказав юнак, опустившись навколішки, – благословіть мене.

Моррель узяв сина обома руками за голову, поцілував його і сказав:

– Благословляю тебе моїм іменем та іменем трьох поколінь бездоганних людей, тож слухай, що промовляють вони до тебе моїми вустами: доля може повернути те, що сплундрувало лихо. Побачивши, якою смертю я загинув, найчерствіші люди пожалують тебе; може, тобі дадуть відстрочення, у якому відмовили б мені, то зроби все, щоб знову не пролунало ганебне слово, візьмися до діла, працею, борися мужньо і палко, живіть якомога скромніше, щоб день крізь день маєток тих, кому я винен, ріс і примножувався під твоєю орудою. Пам'ятай, який буде чудовий день, великий, урочий день, коли честь моя буде відновлена, коли в цьому ж таки кабінеті ти зможеш сказати: «Батько мій помер, тому що не в змозі був учинити те, що сьогодні зробив я, та він помер спокійно, бо знав, що я це зроблю».

– Ох, батьку, – вигукнув Максимільян, – якби ж ви могли з нами лишитися!

– Якщо я залишуся, усе буде інакше. Якщо я залишуся, співчуття обернеться недовірою, жалість – переслідуваннями, якщо я залишуся, я буду людиною, що порушила своє слово, не виконала своїх зобов'язань, одне слово, буду просто неоплатним боржником. Якщо ж я помру, Максимільяне, подумай про це, тіло моє буде тілом нещасної, зате чесної людини. Я живий, і найліпші друзі будуть уникати мого дому, мертвий, і весь Марсель зі слізьми проводитиме мене до останнього притулку. Я живий, і ти соромишся мого імені, я мертвий, і ти гордо зводиш голову і кажеш: «Я син того, хто вбив себе, тому що вперше в житті мусив порушити своє слово».

Максимільян гірко застогнав, та, либонь, скорився долі. І цього разу якщо не серцем, то розумом він погодився із батьковими аргументами.

– А тепер, – сказав Моррель, – покинь мене самого і постарайся, щоб мати й сестра були подалі звідцільа.

– Ви не хочете ще раз побачити Жюлі? – запитав Максимільян.

Остання невиразна надія крилася для нього в цьому побаченні, та Моррель похитав головою.

— Я бачив її вранці, — відказав він. — І попросився з нею.

— Чи немає у вас іще доручень, батьку? — запитав Максимільян глухим голосом.

— Авжеж, сину, є одне, священне.

— Кажіть, батьку.

— Банковий дім «Томсон і Френч» — єдиний, що з гуманних міркувань чи, може, з егоїзму, не мені читати в людських серцях, — змилювався наді мною. Його порученець, що за десять хвилин прийде сюди отримати гроші за векселем у двісті вісімдесят сім тисяч п'ятсот франків, не надав, а сам запропонував мені три місяці пільги. Нехай ця компанія перша отримає те, що їй належить, сину мій, нехай той чоловік буде для тебе священний.

— Добре, батьку, — сказав Максимільян.

— А тепер ще раз прости, — сказав Моррель. — Іди, іди, мені треба побути самому; мій заповіт ти знайдеш у шухляді в моїй спальні.

Максимільян стояв непорушно, він хотів піти, та не міг.

— Іди, Максимільяне, — сказав батько, — уяви собі, що я вояк, як і ти, що я дістав наказ узяти редут, і ти знаєш, що мене уб'ють, то невже ти не сказав би мені, як сказав зараз: «Ідіть, батьку, а то вас чекає безчестя, ліпше смерть, аніж ганьба!»

— Авжеж, — сказав Максимільян, — авжеж.

Він міцно обняв батька.

— Ідіть, батьку, — сказав він.

І вибіг із кабінету.

Лишившись наодинці, Моррель якусь хвилю стояв непорушно, дивлячись на двері, що зачинилися за сином, потім простягнув руку, знайшов шворку від дзвінка і подзвонив.

Увійшов Коклес. За три дні його було годі впізнати. Від думки про те, що Моррелева фірма припинить оплати, він постарів на двадцять років.

— Коклесе, друже мій, — сказав Моррель, — ти будеш у передпокої. Коли прийде отой пан, що був тут три місяці тому, — ти знаєш, порученець компанії «Томас і Френч», — доповіси мені про нього.

Коклес нічого не відказав, лише кивнув, вийшов у передпокій і сів на стільці.

Моррель упав у крісло. Він глянув на стінного дзигаря: залишалося сім хвилин. Стрілка бігла з неймовірною швидкістю; йому здавалося, наче він бачить, як вона рухається.

Що коїлося в ці останні хвилини в душі сердеги, який, улягаючи переконанням, може, й облудному, та для нього правильному, готувався у розповні літ до вічної розлуки з усім, що він любив, і розлучався із життям, що дарувало йому всі радощі родинного щастя, — цього не вимовити вголос. Щоб збагнути це, потрібно було бачити його обличчя, укрите краплями поту, та виразом, що свідчив про покірність долі, його очі, переповнені сльозами, та зведені до неба.

Стрілка дзигаря бігла; пістолі були набиті; він простягнув руку, узяв одного і прошепотів доньчине ім'я.

Потім знову поклав смертоносну зброю, узяв перо і написав декілька слів. Йому здавалося, що він не досить ніжно попрощався зі своєю улюбленицею.

Потім знову обернувся до годинника; тепер він лічив уже не хвилини, а секунди.

Він знову взяв пістоля, розтулив рота і втупився у годинну стрілку; звів курок і несамохіть здригнувся, почувши, як той клацнув.

Тієї миті піт струмками цебенів його лицем, смертельна туга стиснула його серце: внизу, коло сходів, рипнули двері.

Потім відчинилися двері кабінету.

Стрілка дзигаря наближалася до одинадцятої.

Моррель не обернувся; він чекав, що Коклес зараз доповість йому: «Порученець компанії “Томсон і Френч”».

І він притулив пістолет до рота.

Позаду пролунав гучний вигук – то був голос його доньки. Він обернувся й побачив Жюлі; пістоль випав у нього з рук.

– Тату! – заволала вона, ледве дихаючи від утоми й щастя. – Ви порятовані! Порятовані!

І вона кинулася йому в обійми, піднімаючи в руці червоного шовкового капшука.

– Порятований, дитино моя? – вигукнув Моррель. – Ким або чим?

– Авжеж, порятовані! Ось погляньте, погляньте! – волала Жюлі.

Моррель узяв капшука і здригнувся: йому здалося, ніби той капшук належав колись йому.

В одному його кутку лежав вексель на двісті вісімдесят сім тисяч п'ятсот франків.

Вексель був погашений.

У другому був самоцвіт завбільшки з ліщиновий горіх із записом на клапті пергаменту: «Посаг для Жюлі».

Моррель провів долонею по чолі: йому здавалося, ніби то сон.

Дзигар почав бити одинадцяту.

Кожен удар відлунював у ньому так, наче по його серцю гамселив залізний обушок.

– Зачекай, дитино моя, – сказав він, – поясни мені, що сталося. Де ти знайшла цього капшука?

– У будинку номер п'ятнадцять, у Меянських алеях, на коминку, в убогій комірчині на п'ятому поверсі.

– Але ж це не твій капшук! – вигукнув Моррель.

Жюлі простягнула йому листа, якого отримала вранці.

– І ти ходила туди сама? – запитав Моррель, прочитавши листа.

– Мене проводив Емманюель. Він обіцяв зачекати мене на розі Музейної вулиці, та ось яке диво: коли я вийшла, його вже там не було.

– Пане Моррелю! – пролунало на східцях. – Пане Моррелю!

– Це він! – сказала Жюлі.

Тієї ж миті до кабінету забіг Емманюель, що аж не тямився на radoщах.

– «Фараон»! – вигукнув він. – «Фараон»!

– Як «Фараон»? Ви з глузду зсунулися, Емманюелю! Ви ж знаєте, що він загинув!

– «Фараон», пане Моррелю! Подали сигнал, до порту заходить «Фараон».

Моррель упав у крісло, він був геть знесилений, розум відмовлявся сприйняти ті неймовірні, нечувані казкові звістки.

Та відчинилися двері, і до кімнати увійшов Максимільян.

– Батьку, – сказав він, – чому ж ви казали, що «Фараон» потонув? Зі сторожової вежі подали сигнал, що він заходить у порт.

– Друзі мої, – сказав Моррель, – якщо це так, то це диво Господне! Але ж це неможливо, неможливо!

Однак те, що він тримав у руках, було не менш неймовірне: капшук із погашеним векселем і сьйливим самоцвітом.

– Пане Моррелю, – сказав Коклес, що теж увійшов до кабінету, – що це означає? «Фараон»!

– Ходімо, друзі мої, – сказав Моррель, підводячись, – ходімо та й поглянемо, і нехай Господь нас милує, якщо це неправдива звістка!

Вони вийшли і на східцях зустріли пані Моррель. Сердешна жінка не зважувалася піднятися нагору.

За кілька хвилин вони вже були на вулиці Каннеб'єр.

На пристані було повнісінько людей.

Натовп розступився перед Моррелем.

– «Фараон»! «Фараон»! – волали всі.

І справді, на очах у юрми коїлося справжнісіньке диво: навпроти вежі святого Івана корабель, де на кормі було написано білими літерами «Фараон» (Моррель і син, Марсель), геть-чисто такий, як і давніший «Фараон», і так само напханий кошениллю й індиго, опускав якір і згортав вітрила. На палубі орудував капітан Гомар, а Пенелон уклонявся панові Моррелю. Не було вже сумніву: Моррель, його родина, його службовці бачили це на власні очі, і те саме бачили очі десятки тисяч людей.

Коли Моррель і його син обнялися тут-таки, на березі, під радісні вигукі присутніх, непомітний свідок того дива, з обличчям, до половини затуленим чорною бородою, який зворушено наглядав за тією сценою із-за вартової халабуди, прошепотів:

– Щасливий будь, чоловіче добрий, нехай Господь благословить тебе за все те добро, що вчинив ти і ще вчиниш, і нехай моя вдячність залишається у таємниці, як і твоя добрість.

Зі щасливою, зворушеною усмішкою на вустах він покинув свій сховок і, не привертаючи нічиєї уваги, бо всі були захоплені подією дня, спустився східцями причалу і тричі вигукнув:

– Джакопо! Джакопо! Джакопо!

До нього підпливла шлюпка, узяла його на борт і повезла до розкішно обладнаної яхти, на яку він плигнув легко, мов справжній моряк. Відтіля він ще раз глянув на Морреля, що з радісними сльозами приязно потискав простягнуті зусбіч долоні й затуманеним поглядом дякував невідомому доброчинцеві, якого наче шукав на небесах.

– А тепер, – сказав незнайомиць, – прощавай, любове до людей, прощавай, вдячносте... Прощайте, всі почуття, що тішать серце! Я заступив долю,

подарувавши винагороду добру... Тепер нехай бог помсти поступитися мені місцем, щоб покарав я зло!

Сказавши те, він подав знак, і яхта, що, либонь, тільки й чекала того, відразу ж вирушила у море.

Х. ІТАЛІЯ. СИНДБАД-МОРЕПЛАВЕЦЬ

На початку 1838 року у Флоренції жили два юнаки, що належали до найвищих світських кіл у Парижі – віконт Альбер де Морсер і барон Франц Д'Епіне. Вони домовилися провести карнавал у Римі, де Франц, що мешкав ув Італії вже четвертий рік, мав служити Альберові провідником.

Провести карнавал у Римі справа поважна, надто ж як не хочеш ночувати під латаною зорею на П'яцца-дель-Пополо чи на Кампо Ваччіно, тож вони написали маестро Пастріні, господареві готелю «Лондон» на П'яцца-ді-Спанья, щоб він лишив для них добру кімнату.

Маестро Пастріні відповів, що може надати їм тільки дві спальні й вітальню *al secondo piano**, за помірну платню – по лвідору денно. Молодики погодилися. Щоб не гаяти часу, що лишився до карнавалу, Альбер подався до Неаполя, а Франц залишився у Флоренції.

Нагішившись життям міста славетних Медічі, нагулявшись у раю, який зовуть Кашина, пізнавши гостинність могутніх можновладців, господарів Флоренції, він, уже знаючи Корсику, Бонапартову колиску, вирішив одвідати острів Ельба, де відбував заслання Наполеон.

І ось якось увечері він звелів одв'язати вітрильну барку від залізного кільця, що припинало його до ліворнської пристані, ліг на дно, загорнувшись у кирею, і сказав матросам лише три слова: «До острова Ельба». Наче морський птах, що вилітає з гнізда, полинув човен у відкрите море і другого дня висадив Франца в Порто-Феррайо.

Франц перетнув острів імператора, прямуючи слідами, які закарбувала хода велета, і в Марчані знову подався в море.

За дві години він знову вийшов на берег на острові П'яноза, де, як йому казали, його чекали цілі стада червоних куріпок. Полювання виявилось не-вдале. Франц насилу вполював кілька мізерних пташок і, як і будь-який мисливець, що дарма згаяв час і сили, сів до човна в кепському гуморі.

– Якби ваша ясновельможність захотіла, – сказав господар барки, – то можна було б незлецько пополювати.

– Де ж це?

– Бачите отой острів? – спитався господар, показуючи на південь, на ко-нічне громаддя, що височіло посеред темно-блакитного моря.

– Що це за острів? – запитав Франц.

– Острів Монте-Крісто, – відказав господар.

– Таж я не маю дозволу, щоб полювати на цьому острові.

– А його й не треба, острів безлюдний.

– От так пак! – сказав Франц. – Безлюдний острів у Середземному морі!

Цікаво.

* На другому поверсі (*итал.*).

– Нічого дивного, ваша ясновельможносте. Той острів – суцільне каміння, там і клаптя родючої землі не знайти.

– Та й кому він належить?

– Тоскані.

– І яка ж там дичина?

– Сила-силенна диких кіз.

– І вони живляться тим, що лижуть каміння, – з недовірливою усмішкою сказав Франц.

– Ні, вони обгризають верес, миртові й мастикові дерева, що ростуть у шкалубинах.

– А де ж я буду спати?

– У печерах на острові або в човні, загорнувшись у кирею. Утім, якщо ваша ясновельможність захоче, ми зможемо відчалити відразу ж після полювання, бо, як ви знаєте, ми ходимо під вітрилами й удень, і вночі, а як треба, то й на веслах підемо.

У Франца було чимало часу до призначеної зустрічі з приятелем, а притулок у Римі був готовий, тож він погодився на ту пропозицію й вирішив винагородити себе за невідале полювання.

Коли він сказав про це, моряки почали перешіптуватися.

– Про що це ви? – поспитався він. – Якись завади є?

– Та ніяких, – відказав господар. – Проте ми мусимо попередити вас, що острів перебуває під наглядом.

– Що це означає?

– А те, що Монте-Крісто безлюдний і там часом ховаються перемитники й пірати з Корсики, Сардинії та Африки, і якщо дізнаються, що ми там побували, нас у Ліворно замкнуть на шість днів до карантину.

– А нехай йому! Це інша справа. Шість днів! Рівнісінько стільки потрібно було Господові Богу, щоб створити світ. Це забагато, друзі мої.

– А хто ж скаже, що ваша ясновельможність побувала на Монте-Крісто?

– Принаймні не я, – вигукнув Франц.

– Та й не ми, – сказали моряки.

– То гайда на Монте-Крісто!

Господар подав команду. Обернувшись до Монте-Крісто, барка полинула як вітер.

Франц зачекав, аж повернули, і, коли вже пішли новим напрямком, коли вітер напнув вітрило і всі чотири матроси посідали на своїх місцях – трое на носі й один коло стерна, – він знову озвався.

– Любий Гаetano, – сказав він господареві, – здається, ви сказали мені, що острів Монте-Крісто служить притулком для піратів, а це дичина іншого стибу, ніж дикі кози.

– Еге ж, ваша ясновельможносте, так воно і є.

– Я знав, що існують перемитники, та гадав, що, відколи взяли Алжир і впало берберійське Регентство, пірати трапляються тільки в романах Купера і капітана Маріетта.

– Ваша ясновельможність помиляється: з піратами сталося те саме, що з розбійниками, яких панотець Лев XII буцім винищив дощенту і які проте грабують мандрівців біля самісіньких римських застав. Хіба ви не чули, що

півроку тому французького порученця у справах при найсвятішому престолі пограбували за п'ятсот кроків од Веллетрі?

– Та чув.

– Якби ваша ясновельможність мешкала, як оце ми, у Ліворно, то часто чула б, що якесь судно з товарами чи ошатна англійська яхта, яку чекали в Бастії, у Порто-Феррайо чи в Чівіта-Веккії, пропала безвісти і що вона, либонь, розбилася об скелю. А скеля та насправді – лиш вузька й низенька барка, із шістьма чи вісьмома людьми, які загарбали і пограбували її темної бурхливої ночі біля якогось пустельного острівця, як ото розбійники зупиняють і грабують поштовий ридван на узліссі.

– Проте, – сказав Франц, загортаючись у кирею, – чому ж пограбовані не скаржаться? Чому вони не закликають на тих піратів помсти французького, чи сардинського, чи тосканського уряду?

– Чому? – всміхнувся Гаetano.

– Еге ж, чому?

– А тому що спершу із судна чи з яхти переносять усе добро на барку, потім тим морякам скручують руки і ноги, на шию кожному прив'язують двадцятичотирифунтове ядро, у днищі загарбаного судна пробивають дірку завбільшки з барило, вилазять на палубу і переходять на барку. За десять хвилин судно починає схлипувати, стогнати і помалу занурюється у воду спершу одним боком, потім другим. Воно піднімається. Потім знов опускається і дедалі глибше поринає у воду. Раптом лунає наче гарматний постріл – це повітря проламає палубу. Судно борсається, немов топільник, хляне з кожною хвилиною. Незабаром вода, що не знаходить собі виходу в перегородках, виривається з отворів, бучім якийсь велетенський кашалот пускає з ніздрів водяний струмінь. Аж судно передсмертно харчить, ще раз перевертається і врешті поринає у морську безодню, утворюючи величезний вир: спершу видно кола, потім поверхня вирівнюється, і все зникає. За п'ять хвилин тільки Боже око може знайти на дні те судно.

– Тепер ви розумієте, – усміхнувшись, докинув господар, – чому судно не повертається в порт і чому залога не подає скарги.

Якби Гаetano розповів усе те передніше, ніж запропонувати полювання на Монте-Крісто, то Франц, певне, подумав би, чи варто вдаватися до такої прогулянки, та вони вже були в дорозі, і він вирішив, що відступати означало б виказати себе боягузом. Він був одним із тих людей, котрі самі не шукають небезпеки, та якщо зіткнуться з нею, то незворушно дивляться їй в очі: то був чоловік твердої волі, що для нього небезпека – мов суперник на дуелі: він угадає всі його порухи. Оцінює його силу, зволікає рівно стільки, щоб звести дух і водночас не здатися боягузом, і, вмійючи одним поглядом оцінити всі свої переваги, убиває одним ударом.

– Я проїхав усю Сицилію і Калабрію, – сказав він, – двічі плавав архіпелагом і жодного разу не зустрівчав навіть сліду розбійника чи пірата.

– Та ж я не тому розповів усе це вашій ясновельможності, – відказав Гаetano, – щоб вас відмовити, ви запитали мене, і я відповів, та й годі.

– Та й правда, любий Гаetano, і розмова з вами дуже цікава мені. Хочеться послухати вас іще, тож їдьмо на Монте-Крісто.

Тим часом вони хутко рухалися до мети своєї мандрівки, вітер віяв добрячий, і барка йшла зі швидкістю шість чи й сім миль за годину. Мірою того, як вони наближалися до острова, він буцім виростав із моря: у вечірньому небі чітко вимальовувалися, наче ядра в арсеналі, нагороджені одна на другу скелі, а в шпаринах бескидів червонів верес і зеленіло деревляччя.

Хоч моряки й не виказували тривоги, проте вочевидь вони були насторожі й пильно вдивлялися у дзеркальну гладінь, якою линув човен, і оглядали обрій, де білили тільки вітрила рибальських човнів, що скидалися на чайок, які гойдаються на гребенях хвиль.

До Монте-Крісто залишалось миль із п'ятнадцять, аж сонце почало спускатися за Корсику, що її гори бовваніли праворуч, упираючись у небо своїми похмурими зубцями, це камінне громаддя, що скидалося на велета Адамстора, загрозливо виростало над морем, гонячи перед собою прозоре світло згасаючої днини: останні промені, сягнувши вершини скелястого конуса, затрималися на мить і спалахнули, мов огненний султан вулкана. Аж п'їтьма, здіймаючись дедалі вище, поглинула вершину, як передніше поглинула підніжжя, і острів обернувся сірою брилою, що помалу почала чорніти. За півгодини настав непроглядний морок.

На щастя, гребцям той шлях був знайомий: вони вздовж і впоперек знали тосканський архіпелаг, а то Франц не без тривоги дивився би на глибоку п'їтьму, що огортав човна. Корсика зникла, навіть острів Монте-Крісто несила було побачити, та моряки бачили у п'їтьмі, мов коти, і стерновий провадид барку упевнено і твердо.

Минуло з годину після заходу сонця, аж Франц помітив по ліву руку, на відстані у чверть милі, якусь темну купу, та обриси її були такі невиразні, що він побоявся насмішити моряків, узявши хмару за тверду землю, і волів мовчати. Раптом на березі зблиснуло яскраве світло: земля могла скидатися на хмару, та вогонь, звісно ж, не був метеоритом.

— Що то за полум'я? — запитав Франц.

— Цитьге! — прошепотів господар барки. — То багаття.

— А ви казали, що острів безлюдний!

— Я казав, що там нема постійних мешканців, та казав і про те, що він служить притулком для перемитників.

— І для піратів!

— І для піратів, — підтвердив Гаetano, — тим-то я звелів поминути їх: як бачите, багаття позаду нас.

— Та мені здається, — сказав Франц, — що багаття радше має заспокоїти нас, аніж стривожити: якби люди боялися, що їх побачать, то не розклали б вогнища.

— Це ще нічого не означає, — сказав Гаetano. — У п'їтьмі ви не можете розгледіти положення острова, а то помітили б, що багаття не можна розгледіти ні з берега, ні з П'янози, а тільки з відкритого моря.

— То ви гадаєте, це вогнище провіщає нам недобре товариство?

— А ось ми дізнаємося, — відказав Гаetano, не зводячи очей із того земного світила.

— А як ви про це дізнаєтеся?

– А ось побачите.

Гаetano почав перешіптуватися зі своїми приятелями, і після короткої наради човен тихенько ліг на інший галс і знову подався у зворотному напрямку; за кілька секунд вогонь зник за якоюсь височиною.

Тоді стерновий покерував далі, і маленьке судно помітно наблизилося до острова, аж небавом опинилося від нього за якихось п'ятдесят кроків.

Гаetano згорнув вітрило, і човен зупинився.

Усе це вчинили у цілковитому мовчанні, втім, відтоді як човен повернув назад, ніхто і слова не промовив.

Гаetano, що запропонував цю прогулянку, узяв усю відповідальність на себе.

Четверо моряків не спускали з нього очей, тримаючи наготові весла, щоб налягти на них і сховатися, скориставшись пільмою, якщо станеться лихо.

Що ж до Франца, то він із відомою вже нам незворушністю оглядав свою зброю. У нього були дві рушниці з двома цівками і карабін, він їх набив, перевірів затравки і почав чекати.

Тим часом Гаetano скинув куртку і сорочку, підтягнув очкур на шароварах, а оскільки він був босий, то роззуватися йому не довелося. У такому вбранні (чи радше без нього) він плигнув у воду, передніше притуливши палець до вуст, і так обережно поплив до острова, що не чути було ані однісінького хлюпання. Тільки за світляною стягою, що залишалася за ним на воді, можна було за ним стежити. Незабаром і та стяга зникла. Певне, Гаetano був уже на березі.

Півгодини ніхто на човні й не поворухнувся, потім од берега простягнулася та сама світляна стяга і почала наблизатися. За хвилину Гаetano був у човні.

– Та й що? – поспиталася хором Франц і моряки.

– Та це іспанські перемитники, і з ними два корсиканські розбишаки.

– А як це корсиканські розбишаки опинилися у товаристві іспанських перемитників?

– Ох, ваша ясновельможносте, – сказав Гаetano тоном щирого християнського милосердя, – треба ж помагати один одному! Розбійникам часом не з медом доводиться на суходолі від жандармів і карабінерів, от вони і знаходять коло берега човна, а в човні таких добрих людей, як ми оце. Вони просять притулку в наших плавучих оселях. Хіба ж можна не прийти на поміч неборакові, якого переслідують? Ми його приймаємо і задля дужчої певності виходимо в море. Для нас воно дрібниця, а чоловікові зберігає життя чи принаймні волю. За це він колись відплатить нам, показавши затишну місцину, де можна розвантажити товар подалі від допитливого ока.

– Он як, друже Гаetano! – усміхнувся Франц. – То й ви заробляєте на хліб перемитництвом?

– Нічого не вдієш, ваша милосте! – сказав Гаetano з неповторною усмішкою. – Перебиваємося всім потроху, бо треба ж той шмат хліба заробити.

– То ті люди на Монте-Крісто для вас не чужі?

– Та звісно ж, бо ми, моряки, як ті масони: упізнаємо один одного за знаками.

— І, гадаєте, можна спокійно вийти на берег?
— Авжеж, перемитники не злодії.
— А корсиканські розбійники? — запитав Франц, передбачаючи всі можливі небезпеки.
— Не винні вони, що стали розбійниками, — сказав Гаetano, — винна влада.
— Чому ж?
— Та чому: їх ловлять за те, що вони втерли маку комусь, та й годі, — наче корсиканець не повинен помщатися.
— Що ви розумієте під оцим «утерли маку»? Убити людину? — запитав Франц.

— Знищити ворога, — відказав господар, — то зовсім інша річ.
— Що ж, — сказав Франц, — підемо просити гостинності у перемитників і зарізяк. А приймуть вони нас?
— Авжеж.
— Скільки їх?
— Четверо, ваша ясновельможносте, і два розбишаки, отож шестеро.
— Нас теж шестеро. Якщо ці пани виявляться недобрими, то сили у нас рівні, і ми зможемо упоратися з ними. Отож, вирішили, гайда на Монте-Крісто.
— Добре, ваша ясновельможносте, та ви дозволите нам ужити ще декотрих заходів безпеки?
— Звісно ж, любий мій! Будьте мудрі, як Нестор, і хитрі, мов Улісс. Я не лише дозволяю вам, а навіть прошу про це.
— Гаразд. Тоді цитуйте всі! — сказав Гаetano.

Усі позамовкали.

Такому чоловікові, як Франц, що завжди тверезо дивився на речі, становище видавалося якщо не загрозливим, то принаймні досить ризикованим. Він перебував у відкритому морі, у цілковитій пітьмі, із незнайомими мор'ями, які не мали ніяких причин бути відданими йому, пречудово знали, що в нього декілька тисяч франків у капшуді, і разів із десять хоч і не задрісно, та все ж таки з цікавістю розглядали його пречудову зброю. Ще й надто, у супроводі цих людей він приставав до острова, що мав таку набожну назву, та завдяки присутності перемитників і розбишак не обіцяв йому ніякої іншої гостинності, ніж та, що чекала Христа на Голгофі. Та й розповідь про потоплені судна, що вдень видалася йому перебільшеною, тепер, уночі, здавалася правдоподібною. Перебуваючи отаким чином у подвійній небезпеці, хоч, може, і надуманій, він пильно стежив за мор'ями і не випускав рушницю з рук.

Тим часом матроси знову підняли вітрила і подалися тим шляхом, що його вони вже двічі пройшли. Франц, що вже трохи звик до темряви, розрізняв у мороці гранітне громаддя, уздовж якого нечутно линула барка; коли вона обігнула ріг якогось бескида, він побачив багаття, що палало ще яскравіше, ніж раніше, і декількох людей, що сиділи довкола нього.

Відблиски вогню падали кроків на сто у море. Гаetano пройшов повз освітлений простір, намагаючись усе ж таки, щоб човен не потрапив у світляну стягу, а потім, коли барка опинилася якраз напроти багаття, він повернув її простісінько до вогнища і сміливо ввійшов ув освітлене коло, завівши рибальську пісню, що її приспів відразу ж підхопили мор'яки.

Тільки пролунали перші звуки тієї пісні, люди біля багаття повставали, підійшли до причалу й почали вдивлятися у барку, либонь, намагаючись розгледіти її розміри і вгадати її наміри. Незабаром вони, певне, задоволюючись оглядом, і всі, крім одного, що лишився на березі, повернулися до вогнища, де пеклося ціле козеня.

Коли човен підплив до берега на відстань двадцяти кроків, чоловік, що там стояв, звів рушницю, ніби вартовий під час зустрічі з патрулем, і гукнув сардинським наріччям:

— Хто йде?

Франц незворушно звів обидва курки.

Гаetano обмінявся з тим чоловіком кількома словами, з-поміж яких Франц нічого не втямив, хоч ішлося, мабуть, про нього.

— Ваша ясновельможність зволить назватися чи ви бажаєте не називати свого імені? — поспитався Гаetano.

— Мое ім'я нічого нікому не скаже. — відповів Франц. — Поясність їм просто, що я француз і мандрую задля своєї втіхи.

Коли Гаetano передав його відповідь, вартовий щось звелів одному з тих, що сиділи коло багаття, і той відразу ж підвівся і зник поміж скелями.

Усі мовчали. Кожен, мабуть, цікавився своїм ділом: Франц висадкою на острів, моряки — вітрилами, перемитники — козеням, та хоч усе виглядало мирно, усі потихеньку наглядали одні за одними.

Чоловік, що пішов ото, повернувся, проте з протилежного боку від того, куди він подався було, потім кивнув чатовому, той обернувся до барки і промовив одне слово:

— S'accomodi.

Італійське «s'accomodi» не перекладається. Воно означає zarazом «будь ласка, увійдіть, ласкаво просимо, будьте як удома, ви тут господар». Це скидається на турецьку фразу в Мольєра, що так дивувала міщанина-шляхтича кількістю тих понять, що містилися в ній.

Матроси не змусили себе припрошувати, разів чотири махнули веслами і пристали до берега. Гаetano плигнув на землю, тихо перекинувся словом із вартовим, один за одним повилазили з барки моряки, потім настала і Францова черга.

Одну свою рушницю він повісив через плече, друга була в Гаetano, матрос ніс карабін. Убраний він був із вишуканістю джэнджика, змішаною з недбалістю маляра, тож це не викликало в господарів ніяких підозр, а отже, і острого.

Човна припнули до берега і подалися на пошуки зручного місця для ночівлі, та, либонь, їхній напрямок не припав до вподоби чатовому, бо він гукнув Гаetano:

— Ні, не туди!

Гаetano щось пробурмотів і, не сперечаючись, подався у протилежний бік, а два матроси тим часом запалили смолоскипи від багаття.

Пройшовши кроків із тридцять, вони зупинилися на майданчику, довкола якого у скелях були вирубані примітивні сідала, що скидалися на халабуду, де можна було вартувати навсидячки. Довкола на вузьких смужках родючої землі росли падуби і густі миртові запусти. Франц опустив смолоскипи

і, вгледівши купки попелу, зрозумів, що не він перший оцінив зручність цієї місцини і що вона, певне, слугувала звичним притулком для мандрівних відвідувачів острова Монте-Крісто.

Якихось незвичайних подій він уже не чекав. Тільки він ступнув на берег і впевнився якщо не в приязному, то принаймні в байдужному гуморі господарів, його неспокій розвіявся і запах козеняти, що пеклося на багатті, нагадав йому про те, що він голодний.

Він сказав про це Гаetano, і той відповів, що вечеря – це найпростіше діло, адже у човні в них є хліб, вино, шість куріпок, а вогонь поруч.

– Утім, – докинув він, – якщо вашій ясновельможності так сподобався запах козеняти, то я можу запропонувати нашим сусідам двох куріпок за кусень печені.

– Чудово, Гаetano, чудово, – сказав Франц, – у вас просто-таки природний талант провадити перемовини.

Тим часом матроси нарвали вересу, наламали дубового та миртового галуззя і розклали чималеньке багаття.

Ухлинаючи запах печені, Франц нетерпляче очікував повернення Гаetano, аж той підійшов до нього з досить заклопотаним виглядом.

– Які звістки? – запитав він. – Вони не згодні?

– Навпаки, – відказав Гаetano, – дізнавшись, що ви француз, їхній ватажок запрошує вас повечеряти з ним.

– Він дуже люб'язний, – сказав Франц, – і я не бачу причини, щоб відмовлятися, тим паче що я теж докладаю до вечері свій шмат.

– Не в тім річ: у нього їжі вистачає, навіть більше ніж достатньо цього добра, та він може вітати вас у себе лише за одної дуже дивної умови.

– Вітати в себе? – перепитав молодик. – Він що ж, побудував собі дім?

– Ні, але в нього є дуже зручна оселя, принаймні таке кажуть.

– То ви знаєте цього ватажка?

– Чув про нього.

– Добре чи погане?

– І те, і те.

– А нехай йому! І яка ж та умова?

– Дозволити собі зав'язати очі і зняти пов'язку лише тоді, коли він сам скаже.

Франц намагався прочитати в Гаetanoвих очах, що ж ховається за тією пропозицією.

– Так, так, – відказав той, вгадуючи його думки, – я й сам розумію, що тут треба помізкувати.

– А як ви учинили б на моєму місці?

– Мені втрачати нема чого, я пішов би.

– Ви погодилися б на запрошення?

– Авжеж, бодай із цікавості.

– А в нього можна побачити щось цікаве?

– Послухайте, – пошепки сказав Гаetano, – не знаю лишень, чи правда це...

Він роззирнувся, щоб хтось не підслухав.

– А що кажуть?

– Кажуть, він живе у підземеллі, поруч із яким палац Пітті геть нічого не вартий.

– Ви марите? – сідаючи, поспитав Франц.

– Ні, не марю, – наполягав Гаetano, – це щира правда. Кама, стерник «Святого Фердинанда», був там якось і вийшов звідтіля геть приголомшений, казав, такі скарби тільки в казках бувають.

– Ти ба! А ви знаєте, що такими словами ви змусите мене спуститися до печери Алі-Баби?

– Я повторюю вашій ясновельможності лише те, що сам чув.

– То ви радите мені погодитися?

– Цього я не кажу. Як вашій ясновельможності буде завгодно. Не зважуюся радити в такому випадку.

Франц подумав трохи, зіркував, що такий багатій не стане зазіхати на його кілька тисяч франків, і, вгледівши за всім цим тільки пречудову вечерю, вирішив іти. Гаetano пішов, щоб передати його відповідь.

Та, як ми вже казали, Франц був передбачливий, тож захотів більше дізнатися про того дивного і таємничого пана. Він обернувся до моряка, що під час його розмови з Гаetano скуб куріпок із таким поважним виглядом, наче пишався тим ділом, і запитав, на чому ж припливли ті люди, якщо ніде не видно ні човна, ні сперонари, ні тартани.

– Дарма, – відказав моряк. – Я знаю їхнє судно.

– І гарне судно?

– Бажаю вашій ясновельможності такого самого, щоб об'їхати довкола світу.

– І велике воно?

– Тонн на сто. Утім, це судно на любителя, це яхта, як ото кажуть англійці, але така міцна, що витерпить будь-яку бурю.

– Де ж його побудували?

– Хтозна, либонь, у Генуї.

– Як же оце, – провадив Франц, – ватажок перемитників не боїться замовляти собі яхту в генуезькому порту?

– Я не казав, що господар яхти перемитник, – відказав моряк.

– Таж Гаetano ніби каже таке.

– Гаetano бачив залогу здалеку і ні з ким не балакав поміж ними.

– Але якщо цей чоловік не ватажок перемитників, то хто він?

– Багатий дука, що мандрує задля своєї втіхи.

«Певне, якась дуже таємнича особа, – подумав собі Франц, – якщо всі кажуть про неї по-різному».

– А як його звати?

– Коли його питають таке, він каже, що звати його Синдбад-Мореплавець. Та сумніваюся, що це справжнє його ім'я.

– Синдбад-Мореплавець?

– Ага.

– А де живе цей дука?

– У морі.

– Звідки він?

– Хтозна.

– Бачили ви його бодай раз?
– Бувало.
– Який він з обличчя?
– Самі побачите, ваша ясновельможносте.
– А де він мене прийматиме?
– Напевне, у тому підземному палаці, що про нього вам казав Гаetano.
– І ви ніколи не намагалися промкнутися в той зачарований палац?
– Ще б пак, ваша милість, – відказав моряк, – ще й не раз, та все було марно: ми обшукали всенюку печеру і не знайшли навіть вузьенької лазівки. Та й кажуть, що двері відмикаються не ключем, а чарівним словом.

– Ні, – прошепотів Франц, – я таки потрапив у казку з «Тисячі й одної ночі».

– Його ясновельможність чекає вас, – озвався за його спиною голос, у якому він упізнав голос вартового.

Його супроводжували два матроси із яхтової залогі.

Франц замість відповіді вийняв із кишені носову хустинку і дав її вартовому.

Йому мовчки зав'язали очі, причому дуже ретельно, певне, остерігалися якогось обману з його боку, потім запропонували присягнутися, що він ніщо не буде намагатися скинути ту пов'язку.

Франц заприсягнувся.

Тоді моряки взяли його попід руки і попровадили, а вартовий подався вперед.

Кроків за тридцять, зі смаковитого запаху печені, він здогадався, що його провадять коло багаття, потім його провели ще кроків із тридцять, певне, у тому напрямку, яким заборонили йти Гаetano, і тепер та заборона стала йому зрозуміла. Незабаром повітря змінилося, і Франц збагнув, що увійшов під землю. За декілька секунд ходи він почув легенький тріск, і на нього дихнуло запахущим теплом, аж він відчув, що ноги ступають м'якеньким килимом, і провідники випустили його руки. Запала тиша, і чийсь голос промовив бездоганною французькою мовою, хоч і з чужинною вимовою:

– Ласкаво прошу, тепер можете скинути пов'язку.

Звісно ж, Франц не змусив себе просити двічі, скинув хустинку і побачив перед собою чоловіка років сорока, у туніському вбранні, тобто у червоній шапочці з блакитною китицею, у чорній суконній камізельці, гаптованій золотом, у широких яскраво-шарлатових шароварах, такої ж барви панчохах, теж гаптованих золотими нитками, і жовтих черевиках. Підперезаний він був кашміровою шаллю, за нею стирчав невеличкий кривий кинджал.

Попри мертвотну блідість, обличчя його вражало красою, очі були жваві й пронизливі, проста лінія носа, що майже зливалася із чолом, нагадувала про чистоту грецького типу, а зуби, білі мов перлини, в облямівці чорних вусів сліпуче блищали.

Та блідість того обличчя була неприродна, ніби той чоловік довгі роки перебував у могилі, і барви життя вже не могли повернутися до нього.

Він був не дуже високий на зріст, але добре збудований, і, як у всіх південців, руки й ноги в нього були малі.

Та найдужче вразила Франца, що взяв Гаєтанову розповідь за байку, розкішна обстановка.

Уся кімната була обита пурпуровим турецьким шовком, гаптованим золотим квіттям. У ніші стояв широкий диван, над яким висіло арабське оружжя в золотих піхвах, з руків'ями, що були інкрустовані шляхетним камінням, зі стелі спускалася гарна лампа з венеційського скла, а ноги по кісточки топали в турецькому килимі. Двері, якими увійшов Франц, затуляли штори, так само як і другі двері, що провадили до сусідньої кімнати, певне, яскраво освітленої.

Господар не заважав Францові дивитися, та сам відповідав оглядом на огляд і теж не зводив із нього очей.

— Мосьяне, — озвався він урешті, — прошу вибачити мені за ті остороги, з якими припровадили вас до мене, та цей острів здебільшого безлюдний і якби хтось промкнувся в таємницю мого притулку, то, повернувшись, я, певне, знайшов би його в дуже убогому стані, а це було б для мене дуже недобре, не тому, що я шкодував би за тими збитками, а тому, що позбувся б можливості усамітнюватися. А тепер я постараюся відшкодувати цю невеличку прикрість, запропонувавши вам те, що ви навряд чи розраховували тут знайти, — непогану вечерю і зручне ліжко.

— Облиште, — відказав Франц, — не варто перепрошувати! Усі знають, що людям, які переступають поріг зачарованих замків, очі зав'язують, згадайте бодай Рауля з «Гугенотів», та скаржитися мені нема чого: усе, що ви мені покажете, таки варте чудес «Тисячі й одної ночі».

— Ох, скажу вам, як Лукулл: якби я знав, що ви зробите мені честь відвідати мене, то приготувався б до цього. Та хоч який скромний мій притулок, він у вашому розпорядженні, хоч яка убога моя вечеря, я прошу вас її скуштувати. Алі, на стіл накрито?

Тієї ж миті штори на дверях розсунулися і чорний, мов ебенове дерево, нубієць, убраний у просту білу хламиду, знаком запросив господаря до їдальні.

— Хтозна, чи погодитесь ви зі мною, — сказав незнайомиць Францові, — та для мене нічого нема нестерпнішого, аніж годинами сидіти один напроти одного за столом і не знати, як називати співрозмовника. Прошу зауважити, що, дотримуючись правил гостинності, я не питаю ні вашого імені, ні звання, і хотів би тільки знати, як ви хочете, щоб я до вас звертався. Щоб зі свого боку не завдавати вам клопоту, скажу, що мене зазвичай прозивають Синдбадом-Мореплавцем.

— А мені, — відказав Франц, — щоб бути у становищі Аладдіна, бракує тільки його славетної лампи, тож не бачу ніяких завад тому, щоб прозиватися сьогодні Аладдіном. Таким чином ми залишимося у царстві Сходу, куди мене, бачу, перенесли чари якогось доброго духа.

— Отож, шановний Аладдіне, — сказав таємничий господар, — ви чули, що вечерю подано. Тож прошу вас пройти до їдальні, а ваш покірний слуга піде вперед, щоб показати вам шлях.

І Синдбад, піднявши штору, пішов попереду гостя.

Франців захват зростав: стіл був просто-таки розкішний. Упевнившись у цій важливій обставині, він почав роззиратися довкруги. Їдальня була не

менш чудова, ніж вітальня, з якої він допіру вийшов: була вона уся з мarmуру, із цінними античними барельєфами, а в обох кінцях довгастої зали стояли прегарні статуї з кошиками на головах. У кошиках пірамідами лежали рідкісні плоди: сицилійські ананаси, малазькі гранати, балеарські помаранчі, французькі персики і туніські фініки.

Вечеря складалася зі смаженого фазана, обкладеного корсиканськими шпаками, заливного кабанячого окосту, печеного козеняти з підлевою тартар і велетенського лангуста. Поміж великими тарелями стояли полумиски із закусками. Тарелі були срібні, полумиски — з японської порцеляни.

Франц тільки очі протирав — усе воно здавалося йому сном.

Алі прислуговував сам і пречудово виконував свої обов'язки.

Гість похвалив його.

— Авжеж, — відказав господар, зі світською невимушеністю пригощаючи Франца, — сердега дуже відданий мені й дуже старається. Він пам'ятає, що я порятував йому життя, а оскільки голова його, мабуть, була йому дорога, то він удячний мені за те, що я зберіг її йому.

Алі підійшов до господаря, узяв його руку й поцілував.

— Чи не буде нескромністю з мого боку, — сказав Франц, — якщо я запитаю, за яких обставин ви учинили цю добру справу?

— Усе просто було, — відказав господар. — Здається, цей шибеник вештався коло сералю туніського бея ближче, ніж воно дозволяється муринові, тож бей звелів одрізати йому язика, руку і голову: першого дня — язика, другого — руку, а третього — саму голову. Мені завжди кортіло мати німого слугу, тож я зачекав, аж йому одчиркряжать язика, і запропонував беєві поміняти його на чудову рушницю на дві цівки, що напередодні, як мені здалося, дуже припала до вподоби його величності. Він вагався, бо страшенно кортіло йому закатрупити того сердегу. Та я додав до рушниці англійського мисливського ножа, яким я перетнув ятаган його величності, і тоді бей погодився залишити бідоласі руку й голову, та за умови, що й духу його не буде більше в Тунісі. Напучування було зайве. Тільки цей неввіра угледить здала береги Африки, як ховається у трюм, на самісіньке дно, і його не виманити відтіля, аж третя частина світу щезне з очей.

Франц замислився, не тямлячи, як витлумачити жорстоку добротливість, із якою той пан розповів йому про цю подію.

— Отож, як і той шляхетний моряк, що його ім'я ви собі прибрали, — сказав він, звертаючи балачку на інше, — ви весь час мандруєте?

— Так. Цю обітницю дав я за тієї пори, коли й на помислах не мав, що в мене буде колись нагода виконати її, — усміхаючись, відказав незнайомец. — І ще декілька обітниць я дав і, сподіваюся, у мене буде нагода і їх виконати.

Хоч Синдбад промовив ті слова на взір спокійно, та в очах його промайнув вираз жорстокої ненависті.

— Ви, мабуть, зазнали великого страждання? — запитав Франц.

Синдбад здригнувся і пильно глянув на нього.

— Що навело нас на таку думку? — запитав він.

— Та все, — відказав Франц. — Ваш голос, погляд, ваша блідість, та й саме життя, що його ви провадите.

— Я? У мене найщасливіше життя, яке лиш може бути на землі, — я живу, мов паша. Я володар світу: якщо мені подобається якась місцина, я там залишаюся; якщо ж занудьгую, то їду відтіля; я вільний мов птах; у мене крила, як у нього; люди, що мене оточують, слухаються, ледве я кивну пальцем. Часом я розважаюся, збиткуючись із людського правосуддя, себто викрадаю в нього розбишаку, якого воно шукає, або злочинця, якого воно переслідує. Крім того, у мене є власне правосуддя, з усіма інстанціями, без відстрочень і апеляцій, воно засуджує і виправдовує, і до нього ніхто не втручається. Якби ви спробували мого життя, то не захотіли б іншого і ніколи не повернулися б у світ, хіба що задля втілення якогось великого задуму.

— Наприклад, помсти! — сказав Франц.

Незнайомиць кинув на нього один із тих поглядів, що просягають до самісіньких глибин розуму і серця.

— Чому саме помсти? — запитав він.

— Тому що, — сказав Франц, — ви здаєтеся мені чоловіком, що зазнає переслідувань від суспільства і готується звести з ним якісь страшенні порахунки.

— Помиляєтеся, — сказав Синдбад і зареготав своїм чудернацьким сміхом, показавши гострі білі зуби, — я, в певному розумінні, філантроп і, може, колись подамся до Парижа і вступлю в суперництво з паном Аппером або з паном у блакитному плащі.

— І це буде перша ваша мандрівка до Парижа?

— На жаль, так! Я не дуже допитливий, правда ж? Та запевняю вас, не моя в тім вина, пора для цього ще настане.

— І коли ж ви гадаєте бути в Парижі?

— Хтозна, усе залежить від збігу обставин.

— Мені хотілося б бути там тієї самої пори і постаратися, наскільки буде моя змога, відплатити вам за гостинність, яку ви так щедро виявляєте мені на Монте-Крісто.

— Я з величезним задоволенням прийняв би вашу пропозицію, — відказав господар, — та, на жаль, якщо я подамся до Парижа, то, либонь, інкогніто.

Тим часом вечерея тривала; утім, здавалося, її наготували тільки для Франца, бо незнайомиць тільки доторкнувся до розкішного бенкету, що його він улаштував для неочікуваного гостя і якому той запопадливо віддавав належне.

Аж ось Алі приніс десерт чи радше зняв кошики зі статуй і поставив на столі.

Поміж ними він поставив невеличку чашу з позолоченого срібла, накриту кришкою з того ж таки металу.

Повага, з якою Алі приніс ту чашу, викликала у Францові цікавість. Він підняв накривку і побачив якесь зеленкувате тісто, що скидалося на шербет, та було йому геть незнайомице.

Він збентежено поклав накривку на місце і, глянувши на господаря, побачив, що той усміхається.

— Ви не можете здогадатися, що в цій чаші, і вам кортить про це дізнатися?

— Зізнаюся, що це так.

– Цей зелений шербет – справжнісінька амброзія, що її Геба подавала на стіл Юпітерові.

– Але ж ця амброзія, – сказав Франц, – побувавши в людських руках, либонь, поміняла свою небесну назву на земну? Як зветься цей наїдок, якого мені, утім, не дуже кортить, людською мовою?

– Ось неспростовний доказ нашого матеріалізму! – вигукнув Синдбад. – Частенько минаємо ми наше щастя, не помічаючи його і навіть на нього не глянувши, а якщо і глянемо, то не впізнаємо його. Якщо ви людина позитивна і ваш бог – золото, скуштуйте цього шербету, і перед вами відкриються скарби Перу, Гузерата і Голконди; якщо ви людина уяви, поет, скуштуйте його – і межі можливого зникнуть: безмежні далі розгорнуться перед вами, і, вільний серцем, вільний душею, ви блукатимете у безкраїх просторах мрії. Якщо ж ви честолюбні, намагаєтеся доскочити земної величі, то скуштуйте його, і за годину ви будете володарем не маленької країни у кутку Європи, як ото Англія, Франція чи Іспанія, а владарем усєї землі, владарем усенького всесвіту. Трон ваш стоятиме на тій горі, яку Сатана звів для Ісуса і, не вклоняючись нечистому, не цілуючи його пазуряк, ви будете верховним повелителем усіх земних царств. Погодьтеся, що це спокусливо, тим паче що для цього варто лиш... Ось гляньте.

Сказавши те, він підняв накривку маленької чаші, узяв ложечкою для кави кусничок чарівного шербету, підніс його до рота і помалу проковтнув, приплющивши очі й закинувши голову.

Франц не заважав господареві тішитися улюбленими ласощами; коли ж той трохи оговтався, він запитав:

– Та що ж це за чарівний наїдок?

– А ви чули про Старця з Гори, – запитав господар, – отого, що хотів забити Філіппа Августа?

– Авжеж.

– Вам відомо, що він володів розкішною долиною біля підніжжя гори, якій він зобов'язаний отим поетичним прізвиськом. У тій долині цвіли пречудові сади, посаджені Гасаном-ібн-Сабба, а в садах були загишні альтанки. У ті альтанки він запрошував обранців і пригощав їх, як писав Марко Поло, якимось зіллям, що переносило їх до раю, де їх чекали вічно квітучі трави, вічно стиглі плоди, вічно юні діви. Те, що ті щасливі юнаки вважали дійсністю, було мрією, але такою солодкою, такою втішною, такою пристрасною, що вони продавали за неї душу і тіло тому, хто її дарував їм, слухалися його, як бога, ішли на край світу вбивати вказану їм жертву і без слів умирали болісною смертю, сподіваючись, що це лиш перехід до того блаженного життя, яке обіцяло їм священне зілля.

– То це гашиш! – вигукнув Франц. – Чув я про нього.

– Так отож, любий Аладдіне, це гашиш, найліпший, найщиріший александрійський гашиш, від Абугора, незрівнянного мастака, великого чоловіка, якому варто було б спорудити палац із написом: «Продавцеві щастя від удачного людства».

– А знаєте, – сказав Франц, – мені самому кортить упевнитися в тому, що ви по правді його хвалите.

– Посудіть самі, любий гостю, самі судіть, та не зупиняйтеся на першому досвіді. Почуття треба привчати до кожного нового враження, ніжного чи гострого, сумного чи радісного. Природа бореться з цим божистим зіллям, бо вона не створена для втіхи і чіпляється за страждання. Треба, щоб переможена природа проступилася у цій борні, щоб дійсність пішла за мрією, і тоді мрія бере гору, мрія стає життям, а життя – мрією. Та які ж різні ті перетворення! Порівнявши злигодні достеменного життя з утіхами життя уявного, ви відвернетеся від життя і поринете у вічну мрію. Коли ви покинете власний світ задля світу інших, вам здаватиметься, що ви поміняли неаполітанську весну на лапландську зиму. Вам здаватиметься, що ви спустилися з раю на землю, з неба у пекло. Скуштуйте гашишу, любий гостю, скуштуйте.

Замість відповіді Франц узяв ложку, зачерпнув чудесного шербету стільки ж, скільки взяв і господар, і підніс до рота.

– А нехай йому всячина! – сказав він, проковтнувши божистий наїдок. – Не знаю, чи приємні будуть наслідки, та воно не таке смачне, як ви запевняєте.

– Тому що ваш язик ще не пристосувався до незвичайного смаку цього трунку. Скажіть, хіба вам із першого разу сподобалися креветки, чай, портер, трюфелі, усе те, до чого ви потім так приохотилися? Хіба ви розумієте римлян, що приправляли фазанів асою-фетидою, і китайців, що їдять ластів'ячі гнізда? Звісно ж, ні. Те саме і з гашишем. Потерпіть тиждень, і ніщо інше на світі не зрівняється для вас із ним, хоч яким прісним і позбавленим смаку він здається вам зараз. Утім, перейдімо до іншої кімнати, до вашої. Алі принесе нам люльки і каву.

Вони повставали, і поки той, що прозивав себе Синдбадом і кого ми теж вряди-годи наділяли цим найменням, щоб якось називати його, давав якісь накази Алі, Франц увійшов до сусіднього покою.

Опоряджений він був простіше, та не менш багатого. Був він круглісінкий, і весь облямований величезним диваном. Та диван, стіни і стеля були оббиті дорогими хутрами, м'якими й ніжними, мов найпухнастіший килим, – то були шкури африканських левів з величними гривами, смугастих бенгальських тигрів, шкури капських пантер, у яскравих плямах, що скидалися на ту, що її бачив Данте, шкури сибірських ведмедів і норвезьких лисів, і всі вони лежали одна на одній, аж здавалося, наче ступаєш по густій траві чи лежиш на пуховій перині.

Гість із господарем полягали на диванах; люльки з ясинового дерева із довгими бурштиновими цибухами були у них під рукою вже натоптані тютюном, щоб не натоптувати двічі ту саму. Вони взяли по люльці. Алі дав їм припалити і пішов по каву.

Запало мовчання. Синдбад поринув у думки, що, здавалося, не покидали його навіть під час розмови, а Франц опинився у тому стані супокою, що завжди огортає курця добрячого тютюну, коли разом із димом вивітрюють ся всі сумні думки і в душі рояться чарівні марення.

Алі приніс каву.

– Яку ви полюбляєте, – озвався незнайомиць, – по-французькому чи по-турецькому, міцну чи слабку, з цукром чи без нього, настояну чи кип'ячену? Обирайте, яка завгодно мається.

– По-турецькому, – відказав Франц.

– Чудовий вибір, – сказав господар, – це засвідчує, що у нас є схильність до східного життя. О, тільки на Сході вміють жити. Що до мене, – докинув він із чудернацькою усмішкою, яку помітив Франц, – коли я закінчу зі своїми справами в Парижі, то подамся доживати віка на Схід, і якщо захочете відвідати мене, то доведеться шукати мене в Каїрі, Багдаді чи в Ісфагані.

– Це неважко, – відказав Франц, – бо мені мариться, наче у мене вирости орлині крила і на них я облечу всенький світ за однісіньку добу.

– А, то це вже діє гашиш! Що ж, розгортайте ваші крила і полиньте у небеса: не бійтеся, вас охороняють, і якщо ваші крила, як ото крила Ікара, розтопляться від палючого сонця, ми зловимо вас коло землі.

Він кинув Алі кілька слів арабською, той уклонився і вийшов.

Франц відчував, що з ним коїться дивне перетворення. Уся утома, що накопичилася за день, вивітрилася, як буває у ту першу хвилину відпочинку, коли ще настільки притомний, що відчуваєш наближення сну. Тіло стало таке легке, наче й не було його, думки надзвичайно повітлішали, почуття загострилися удвічі.

Овид його дедалі ширшав, проте був то не отой похмурий небосхил, що його він бачив увіч і в якому відчувалася якась невиразна загроза, а блакитний, прозорий і неоглядний обрій, у морській лазурі, у сонячному сяєві, у запахуючому леготі. Потім він почув, як заспівали його матроси, і ті їхні співи були такі чисті та прозорі, що їх можна було б вважати божистою мелодією, якби пощастило записати їх, і під ті звуки він побачив, що перед ним постає острів Монте-Крісто, але був то не грізний бескид поміж бурунами, а немовби оаза в пустелі, і що ближче підпливав човен, то ширше розливалися співи, бо з острова до небес линула таємнича і чарівна мелодія, наче якась Лорелея хотіла заманити рибалку або чаклун Амфіон прагнув спорудити там місто.

Аж барка торкнулася берега, однак без зусиль, без поштовху, як ото вуста торкаються вуст, і він увійшов до печери, а чарівлива мелодія знай звучала. Він спустився чи радше йому здалося, наче він спускається сходами, вдихаючи свіже запахуще повітря, яке скидалося на оте, що віяло довкола грота Цирцеї, просякнуте такими пахощами, що душа від нього розчиняється у мріяннях, насичене таким полум'ям, що від нього розпалюються почуття; і він побачив усе, що було з ним до того, як він заснув, і Синдбада, свого казкового господаря, й Алі, німого слугу; потім усе скаламутилося і зникло, мов останні тині у напівзгаслому чарівному ліхтарі, і він опинився у залі зі статуями, осяяній однією з тих тьмяних ліхтарень, що за стародавньої пори оберігали ночами сон або втіху.

То були ті ж таки статуї, з пишними формами, хтиві й zarazом повні поезії, із магнетичними поглядами, зі спокусливими усмішками, із буйними кучерями. То були Фріна, Клеопатра, Мессаліна, три великі куртизанки; і поміж тими безсоромними видіннями, мов сяйливий промінь, мов янгол на язичницькому Олімпі, постало цнотливе створіння, світла примара, що соромливо ховала від мармурових розпусниць своє чоло.

І всі ті три статуї об'єдналися у пристрасній пожаді до того самого коханця, і тим коханцем був він; вони підійшли до його ложа у довгих білих

сорочках, що спадали до п'ят, з оголеними персами, у хвилях розпущених кіс, ось вони прибирають поз, що спокушали богів, та перед якими не здригнулися святі, ось окидають його тим невблаганим і полум'яним зором, яким дивиться на пташку гадюка, і в нього немає снаги опиратися тим поглядам, болісним, немов обійми, і ласим, неначе цілунки.

Франц заплющує очі й, кидаючи довкола себе остатній погляд, невиразно бачить цнотливу статую, загорнуту у своє покривало, аж очі його стулилися для дійсності, а почуття розкрилися для нечуваних відчуттів.

І тоді його охопила нескінченна втіха, безнастанна пристрасть, яку пророк обіцяв своїм обранцям. Мармурові вуста ожили, перса потепліли, і для Франца, що вперше потрапив під владу гашишу, пристрасть стала мукою, а втіха – тортурами; він відчував, як до його гарячкових вуст притуляються мармурові вуста, пругкі й зимні, мов гадючі кільця; та коли його руки намагалися відіпхнути ту потворну пристрасть, почуття його скорилися чарові таємничого марення, аж після боротьби, за яку не шкода віддати душу, він упав горізнач, не тямлячись із утіхи, віддаючись цілункам мармурових любасок і чарам несамовитого марення.

ХІ. ПРОБУДЖЕННЯ

Коли Франц оговтався, предмети довкола здалися йому продовженням марення. Йому здавалося, наче він у могильному склепі, куди, наче співчутливий погляд, насилу проглядає сонячний промінь; він простягнув руку і намацав голе каміння, звівся трохи, і побачив, що лежить у своїй киреї на оберемку сухого вересу, дуже сухому і запахующому.

Видива зникали, і статуї, наче то були примари, що повиходили з могил, поки він спав, поховалися, коли він прокинувся.

Він ступнув кілька кроків, прямуючи до сонячного променя, і бурхливе марення заступила спокійна дійсність. Він збагнув, що перебуває у печері, підійшов до напівкруглого виходу і побачив блакитне небо і лазурове море. Проміння вранішнього сонця пролизувало хвилі й повітря; на березі сиділи моряки, вони розмовляли й реготали; кроків за десять від берега давно погойдувалася барка на якорі.

Кілька хвилин він тішився прохолодним леготом, що пестив його чоло, слухав тихеньке хлюпання хвиль, що розбивалися об берег і залишали на скелях піняве мереживо, біле, мов срібло; несамохіть, не замислюючись, віддався він божистому чарові ранку, який особливо відчувається після фантастичного марення, аж потроху, дивлячись на життя природи, що поставало перед його очима, таке спокійне, таке чисте і величне, він відчув усю неправдоподібність своїх марень, тож пам'ять повернула його до дійсності.

Йому згадалося прибуття на острів, відвідання ватажка перемитників, підземний палац, повен розкоші, пречудову вечерю і ложку гашишу.

Та у світлі білого дня йому здалося, ніби минув щонайменше рік від тих пригод, таке живе було в його пам'яті те марення й так поглинало воно його думки. Деколи йому здавалося, нібито поміж моряками, то поміж камінням, то у човні на мить спалахують оті примари, що пестили його всеньку ніч.

Утім, голова його була свіжа, тіло пречудово відпочило; ані найменшого тягаря, навпаки, почувався він пречудово і з особливою втіхою вдихав свіже повітря й підставляв обличчя під тепле сонячне проміння.

Бадьорою ходою попрямував він до матросів.

Угледівши його, вони попідводилися, а господар барки підійшов до нього.

— Його ясновельможність Синдбад-Мореполавець, — сказав він, — передає низький уклін вашій ясновельможності й просить сказати, що він дуже шкодує, що не зміг попрощатися з вами; він сподівається, що ви йому вибачите, дізнавшись, що він мусив із дуже термінової справи податися до Малаги.

— То це така правда, друже Гаetano? — запитав Франц. — Таки існує чоловік, що по-царському вітав мене на цьому острові й поїхав, поки я спав?

— Існує, і он його яхта, що вирушила під усіма вітрилами. І якщо ви глянете у підзорну трубу, то, либонь, знайдете поміж залогою вашого господаря.

І Гаetano показав на маленьке судно, що прямувало до південної частини Корсики.

Франц узяв підзорну трубу, націлив її й глянув у тому напрямку.

Гаetano не помилився. На палубі, обернувшись лицем до острова, стояв таємничий незнайомиць і так само, як і Франц, тримав у руці підзорну трубу; він був у тому ж таки вбранні, у якому напередодні постав перед своїм гостем, і махав хустиною прощаючись.

Франц дістав хустину і теж помахав йому. За хвилину на яхті з'явилася хмарка диму. Гарно відокремилася від корми і помалу полинула вгору, потім пролунав ледве чутний постріл.

— Чуєте? — запитав Гаetano. — Це він прощається з вами.

Франц узяв карабін і вистрілив у повітря, не сподіваючись утім, що звук того пострілу міг подолати простори, що відокремлювали його від яхти.

— Що тепер накажете, ваша ясновельможносте? — запитав Гаetano.

— Спершу запалить смолоскип.

— Ага, — сказав моряк, — вам кортить знайти вхід до чарівного палацу. Що ж, бажаю вам успіху, ваша ясновельможносте, якщо це може послужити вам розвагою; смолоскип я вам зараз принесу. Мені теж не давала спокою ця думка, і разів три чи чотири пробував пошукати, та врешті облишив це діло. Джованні, — докинув він, — запали смолоскип і дай його милості.

Джованні послухався, Франц узяв смолоскипа і пішов до підземелля, за ним подався і Гаetano.

Він упізнав місце, де прокинувся на оберемку вересу, та марно освітлював стіни печери, тільки з кіптяви на них бачив, що раніше багато хто брався до пошуків.

І все ж таки він оглянув кожен відтинок гранітної стіни, непросяжної, мов майбутнє, заганяв лезо мисливського ножа до кожнісінької шпарини, натискав на кожен виступ, сподіваючись, що той зрушиться, та все було дарма, і він марно згаєв дві години.

А коли він зрештою відмовився від того наміру, Гаetano тішився.

Коли Франц повернувся на берег, яхта здавалася вже тільки білою цяткою на овиді. Він знову взяв підзорну трубу, та навіть крізь неї нічого не можна було розгледіти.

Гаetano нагадав йому, що він приплив сюди полювати на диких кіз; Франц геть забув про те. Він узяв рушницю і подався вештатися остро- вом з виглядом людини, що радше виконує обов'язок, аніж бавиться, і за чверть години забив козу і двох козенят. Та ті кози, так само дикі і спритні, мов козулі, так скидалися на наших домашніх кіз, що Франц не вважав їх дичиною.

Крім того, він клопотався зовсім іншими думками. Від учорашнього вечора він став героєм казки з «Тисячі й одної ночі», і його думки весь час поверталися до печери.

Попри невдачу перших пошуків, Франц знову вдався до них, звелівши Гаetano тим часом спекти козеня. Ті другі пошуки тривали так довго, що як він повернувся, козеня вже спекли і сніданок був готовий.

Франц сів на тому самому місці, де напередодні до нього прийшли із запрошенням повечеряти в таємничого господаря, і знову побачив, ніби чайку на гребені хвилі, маленьку яхту, що прямувала до Корсики.

— Як же це? — глянув він на Гаetano. — Ви казали мені, що пан Синдбад відбув до Малаги, а він, здається, подався просто до Порто-Веккіо.

— Хіба ви забули, — відказав господар барки, — що поміж його залогою зараз два корсиканські розбійники?

— Справді! То він хоче висадити їх на берег? — запитав Франц.

— Атож. Цей чоловік, кажуть, ні Бога не боїться, ні чорта і ладен накинати гак у п'ятдесят миль, щоб прислужитися неборакам!

— Але ж такі послуги можуть посварити його із владою тієї країни, де він здійснює отаку добродійність, — зауважив Франц.

— То й що! — регочучи, відтяз Гаetano. — Яке йому діло до тієї влади? Вона йому анідесь! Нехай спробує наздогнати його! По-перше, його яхта — не корабель, а птах, вона будь-якому фрегатіві дасть три вузли з дванадцяти, по-друге, варто йому тільки зійти на берег, як він скрізь знайде друзів.

Із того всього було зрозуміло, що Синдбад, гостинний Франців господар, має стосунки з перемитниками і розбійниками всього узбережжя Середземного моря, що визначало його з дещо дивного боку.

Ніщо вже не тримало Франца на Монте-Крісто, бо він геть утратив надію відкрити таємницю печери, тож поспішив узятися до сніданку, звелівши матросам приготувати барку.

За півгодини він уже був у човні.

Востаннє глянув він на яхту: вона ховалася з очей у затоці Порто-Веккіо. Він подав знак, що можна вирушати.

Яхта зникла тієї хвилі, коли човен рушив у відкрите море.

Разом з яхтою щез останній слід минулої ночі — вечерея, Синдбад, гашиш і статуї, усе потонуло для Франца в єдиному маренні.

Човен плів цілий день і всеньку ніч, і наступного ранку, коли зійшло сонце, зник і острів Монте-Крісто.

Ледве ступивши на берег, Франц принаймні на якийсь час забув про свої пригоди і поспішив залагодити останні світські обов'язки у Флоренції, щоб вирушити до Рима, де його чекав Альбер де Морсер.

Потім він вирушив у дорогу і в суботу ввечері прибув поштовим ридваном на Митний майдан.

Кімнати, як ми казали, були для них облаштовані, залишалось тільки дістатися до маестро Пастріні, та це було не так просто, бо на вулицях юрмилися цілі натовпи, і Рим був уже охоплений глухим і тривожним збуренням, провісником великих подій. А в Римі щороку бувають чотири значні події: карнавал, Страсний тиждень, свято Тіла Господнього і празник Святого Петра.

Решту часу місто поринає у сплячку і перебуває у стані, що проміжний поміж життям і смертю, що робить його схожим на відпочинок поміж цим і тим світом, пречудовий спочин, переповнений поезією і самотністю, Франц відвідував його вже разів із шість і щоразу вважав дедалі чарівнішим і привабливішим.

Урешті він промкнувся крізь юрбу, що дедалі більше росла і хвилювалася, і добився до готелю. На перше його запитання йому відповіли з брутальністю, що притаманна візникам і господарям переповнених готелів: мовля, у готелі «Лондон» для нього помешкання нема. Тоді він передав візитну картку маестро Пастріні й послався на Альбера де Морсера.

Це подіяло. Маестро Пастріні сам вибіг до нього, перепросив, що змусив його ясновельможність чекати, насварив прислугу, вихопив підсвічника з рук чичероне*, що вже заволодів гостем, і хотів було вже провадити його до Альбера, коли ж той сам вийшов назустріч.

Замовлені кімнати складалися з двох невеличких спалень і приймальні. Спальні виходили вікнами на вулицю, і маестро Пастріні відзначив цю обставину, як неоціненну перевагу. Решту кімнат на тому поверсі наймав якийсь дука, чи то сицилієць, чи то мальтієць, господар і не знав до ладу.

— Усе це добре, маестро Пастріні, — сказав Франц, — але нам бажано зараз повечеряти, а на завтра і наступними днями нам потрібна коляса.

— Що до вечері, — відказав господар, — то вам її зараз подадуть, а ось із колясою...

— Що? — вигукнув Альбер. — Стривайте-но, маестро Пастріні, це що за жарти? Нам потрібна коляса.

— Ваша ясновельможносте, — сказав господар готелю, — я зроблю все, щоб вам її розшукати. Це все, що можу я обіцяти вам.

— А коли ми матимемо відповідь? — запитав Франц.

— Завтра вранці, — відказав господар.

— Та що тут балакати! — сказав Альбер. — Заплатимо дорожче, та й годі. Звісна річ: у Дрека й Арона беруть двадцять п'ять франків у будні й тридцять чи тридцять п'ять у неділю чи у свято; докиньте п'ять франків зверху, то й буде сорок, і вся балачка.

— Боюся, вони нічим не зарадять вам навіть за подвійну плату.

— То нехай запряжуть коней у мою дорожню колясу. Вона трохи обшарпалася дорогою, та це дрібниця.

— Коней неможливо знайти.

Альбер глянув на Франца, немов чоловік, який не тямить, що йому кажуть.

* Чичероне - провідник, який дає пояснення туристам під час огляду пам'яток культури.

— Як воно вам подобається, Франце? Нема коней, — сказав він, — та хіба не можна роздобути бодай поштових?

— Їх уже порозбирали тижнів зо два тому, і тепер лишилися ті, що необхідні для пошти.

— Що ви на це скажете? — запитав Франц.

— Ось що: коли щось виявляється понад моє розуміння, я не зупиняюся на ньому, а беруся до наступного. Як там у нас із вечерею, маестро Пастріні?

— Вечера готова, ваша ясновельможносте.

— То почнемо з того, що повечеряємо.

— А коляса й коні? — запитав Франц.

— Не турбуйтеся, друже мій. Вони знайдуться, треба буде тільки ширше роззявити капшука.

І Морсер із дивовижною філософією людини, яка все вважає можливим, поки в неї у кишені грубі гроші чи напханий капшук, повечеряв, уклався в ліжку, спав, мов той бабак, і снилося йому, що він катається на карнавалі в колясі, запряженій шістьма прудкими кіньми.

ХІІ. РИМСЬКІ РОЗБІЙНИКИ

Наступного дня Франц прокинувся перший і відразу ж подзвонив.

Ще не встиг замовкнути дзвоник, як увійшов сам маестро Пастріні.

— Ось бачите, — переможно сказав господар, навіть не чекаючи, аж Франц його запитає, — учора я вгадав, ваша ясновельможносте, коли не зважився нічого обіцяти вам: ви запізно похопилися, і в усьому Римі нема жодної коляси, тобто на найближчі три дні, звісно.

— Авжеж! — відказав Франц. — Якраз на ті дні, коли вона понад усе потрібна.

— Про що це ви? — заходячи, поспитався Альбер. — Коляси нема?

— Ви вгадали, друже мій, — відказав Франц.

— Нема чого й балакати, гарне воно, ваше вічне місто!

— Я хочу сказати, ваша ясновельможносте, — заперечив маестро Пастріні, щоб підтримати гідність столиці християнського світу в очах чужинців, — що нема коляси з неділі вранці до вівторка ввечері, та до неділі, якщо захочете, знайдете хоч сотню.

— Це вже ліпше! — сказав Альбер. — Сьогодні у нас четвер, і хто знає, що може статися до неділі?

— Станеться лиш те, що прийдуть ще тисяч із десять чи дванадцять люду, — відказав Франц, — і становище буде ще гірше.

— Любий друже, — відказав Морсер, — тішмося теперішністю і не думаймо похмуро про будучину.

— То хоч вікно в нас буде? — запитав Франц.

— Вікно? Куди?

— На Корсо, звісно ж!

— Ви жартуєте? Вікно? — вигукнув маестро Пастріні. — Неможливо! Геть неможливо! Було одне вільне, на шостому поверсі палаццо Дорія, та й те віддали російському князеві за двадцять цехнів денно.

Юнаки приголомшено перезиринулися.

– Знаєте, любий друже, – сказав Франц Альберові, – що нам тепер удіяти? Їдьмо до Венеції на карнавал; там хоч і коляс нема, то принаймні є гондоли.

– Нізащо! – вигукнув Альбер. – Я вирішив побачити римський карнавал, і я побачу його, навіть якщо на диби доведеться зіп'ястися.

– Пречудова думка, – підхопив Франц, – надто ж якщо гасити мокколетті: ми повбираємося полішинелями*, упирями чи мешканцями Ляндів** і зазнаємо шаленого успіху.

– Ваші милості все ж таки бажають здобути колясу бодай до неділі?

– Авжеж! – відказав Альбер. – Невже ви гадаєте, що ми будемо вештати-ся вулицями Рима, наче якісь простаки?

– Веління ваших милостей виконано, – сказав маестро Пастріні. – Та попереджую, що коляса буде коштувати вам шість піастрів денно.

– А я, любий синьйоре Пастріні, – підхопив Франц, – не є вашим сусідю мільйонером і попереджаю вас, що я вчетверте у Римі і знаю ціну повозам у будні, у свята й у неділю; ми дамо вам дванадцять піастрів за три дні, сьогоднішній, завтрашній і післязавтрашній, і ви ще добряче заробите на цім.

– Стривайте, ваша ясновельможносте!..

– Як хочете, любий пане, як хочете, – сказав Франц, – або я сам поторгуюся з вашим abettatore***, якого я добре знаю, це мій давній приятель, він уже добряче заробив на мені, тож, сподіваючись іще заробити, він візьме з мене меншу ціну, ніж я пропоную вам, і ви втратите зиск із власної вини.

– Нащо ж вам клопотатися, ваша милосте? – сказав маестро Пастріні з усмішкою італійського здирика, що визнає себе переможеним. – Поста-раюся прислужитися вам і сподіваюся, ви будете задоволені.

– Ото й добре! Давно б так.

– Коли волієте колясу?

– За годину.

– За годину вона буде коло брами.

І справді, за годину коляса чекала юнаків; то була звичайна бричка візника, яку з нагоди врочистості величали колясою. Та попри її дуже убогий вигляд, їм хотілося б мати її для себе упродовж останніх днів карнавалу.

– Ясновельможний пане! – гукнув чичероне Францові, що вистромився у вікно. – Подавати ридван до палацу?

Хоч Франц і звик до тріскучих зворотів італійців, та все ж таки роззирнувся довкруги; проте слова чичероне вочевидь стосувалися таки його.

Його світлістю був він сам, ридваном прозивали бричку, а палацом звав-ся готель «Лондон».

Уся дивовижна схильність італійців до перебільшення відбилася у цій фразі.

Франц із Альбером спустилися вниз. Ридван підкотив до палацу. Їхні світлості посідали у бричці, а чичероне примостився на приступці.

– Куди зволять їхати ваші ясновельможності?

* Полішинель – комічний персонаж старовинного французького народного театру, у переносному значенні – секрет полішинеля – таємниця, яка відома всім.

** Лянди – місцевість неподалік Парижа, зараз відомий тунельний проїзд.

*** Тут: візник (*итал.*).

— Спершу до собору Святого Петра, а потім до Колізею, — як щирий парижанин, сказав Альбер.

Та він не знав, що для огляду собору Святого Петра потрібен день, а для цілковитого його вивчення — цілісінський місяць, тож вони ходили ним цілий день.

Аж похопилися, що заноситься вже на вечір.

Франц дістав годинника: було пів на п'яту.

Довелося вирушити додому. Вилазячи з брички, Франц звелів кучерові бути коло брами о восьмій вечора. Він хотів показати Альберові Колізей у місячному сяєві, як показав йому собор Святого Петра у сонячному промінні. Коли покажеш приятелеві місто, де сам уже побував, то це так, наче покажеш комусь жінку, яку сам кохав колись.

Тож Франц визначив кучерові маршрут. Він повинен був поминути браму Пополо, попрямувати попід зовнішнім муром і заїхати брамою Сан-Джованні. І Колізей тоді сам виросте перед ними, і велич його нітрохи не поскромить ні Капітолій, ні Форум, ні арка Септимія Севера, ні храм Антоніна і Фаустини, ні віа Сакра, що їх вони могли побачити дорогою до нього.

Заходилися вони обідати. Маестро Пастріні пообіцяв їм чудовий обід, і той таки виявився нічогенський, не було чого закинути господареві.

Маестро Пастріні прийшов наприкінці обіду. Франц подумав було, що він хоче вислухати, як його хвалитимуть, і вже зібрався полестити йому, та господар відразу ж урвав його.

— Ваша ясновельможносте, — сказав він, — мені дуже подобається хвала, та прийшов я не задля цього.

— Може, ви прийшли сказати, що знайшли нам колясу? — запитав Альбер, запалюючи сигару.

— Нітрохи, і раджу вашій милості облишити й думати про неї і змиритися зі становищем. У Римі є речі можливі або неможливі. Коли вам кажуть, що це неможливо, то ділу край.

— У Парижі набагато зручніше: коли вам кажуть, що це неможливо, ви платите удвічі й відразу ж отримujete все, що вам треба було.

— Так кажуть усі французи, — відказав маестро Пастріні, якого те зауваження аж за живе зачепило, — я, їй-богу, не розумію, нащо вони мандрують?

— Тим-то, — сказав Альбер, флегматично пускаючи дим у стелю і розгойдуючись у фотелі, — тим-то мандрують лише такі навіженці й бевзі, як ми оце, а розумні люди воліють залишатись у своїй кам'яниці на вулиці Ельдер, гуляти Гентським бульваром та обідати в «Кафе де Парі».

Годі й казати, що Альбер мешкав на тій вулиці, щодня гуляв фешенебельним бульваром і обідав у тій єдиній кав'ярні, де подають обід, та й то тільки за умови добрих стосунків із прислугою.

Маестро Пастріні нічого не відповів, вочевидь міркуючи над Альберовою відповіддю, що видалася йому не зовсім зрозумілою.

— Проте, — сказав Франц, уриваючи географічні роздуми господаря, — ви все ж таки прийшли до нас із якоюсь метою. То з якою саме?

— Правда ваша. Ідеться ось про що: ви звеліли подати колясу до восьмої вечора?

— Авжеж.

– Ви хочете поглянути на Колоссо?
– Ви хочете сказати: на Колізей?
– Це те саме.
– Напевно.
– Ви звеліли кучерові виїхати брамою Пополо, проїхати попід зовнішнім муром і повернутися брамою Сан-Джованні?
– Так і є.
– Цей шлях неможливий.
– Неможливий?
– Або принаймні дуже небезпечний.
– Небезпечний? Чому?
– Через славетного Луїджі Вампу.
– Дозвольте, любий маестро, – озвався Альбер, – передовсім хто він такий, цей ваш славетний Луїджі Вампа? Може, він уславився в Римі, та, запевняю вас, він геть невідомий у Парижі.
– Як?! Ви його не знаєте?
– Не маю такої честі.
– Ви ніколи не чули його імені?
– Ніколи.
– То знайте, що це розбійник, перед яким Дечезаріс і Гаспароне просто хлопчаки з церковного хору.
– Увага, Альбере! – вигукнув Франц. – Нарешті на сцені з'являється розбійник.
– Любий господарю, попереджаю вас, я не повірю жодному вашому слову, тож говоріть, скільки вам завгодно буде, я вас слухаю. «Жив собі...» Що ж, починайте!
Маестро Пастріні обернувся до Франца, що здавався йому обачнішим. Треба віддати належне цьому чолові'язі: упродовж його життя в готелі побувало чимало французів, та декотрі особливості їхнього розуму так і лишилися для нього загадкою.
– Ваша ясновельможносте, – дуже поважно сказав він, звертаючись, як ми вже сказали, до Франца, – якщо ви вважаєте мене брехуном, то марно казати вам те, що хотів я вам сповістити, проте зважуся запевнити вас, що я мав на увазі вашу ж таки користь.
– Альбер не сказав, що ви брехун, любий пане Пастріні, – відказав Франц, – він сказав, що не повірить вам, та й годі. Та я вам повірю, не турбуйтеся. Отож кажіть.
– Проте, ваша ясновельможносте, ви розумієте, що як моя правдивість під сумнівом...
– Любий мій, – урвав його Франц, – ви уразливіші, ніж Касандра, але ж вона була пророчиця, і її ніхто не слухав, а вам забезпечена увага половини аудиторії. Сідайте й розкажіть нам, хто такий той пан Вампа.
– Я вже казав вашій ясновельможності, що це розбійник, якого ми не знали від часів славетного Мастрильї.
– Але що спільного поміж цим розбійником і моїм наказом візникові виїхати брамою Пополо і повернутися брамою Сан-Джованні?

– А те, – відказав маестро Пастріні, – що ви можете спокійно виїхати одною брамою, та я сумніваюся, що вам пощастить повернутися іншою.

– Чому? – запитав Франц.

– Тому що як смеркне, навіть на п'ятдесят кроків за мурами небезпечно.

– Та невже? – укинув Альбер.

– Пане віконте, – відказав маестро Пастріні, ще й досі до глибини душі вражений Альберовою недовірою, – кажу це не для вас, а для вашого друга: він бував у Римі й знає, що тут із цим не жартують.

– Друже мій, – сказав Альбер Францові, – нам сама плыве до рук пречудова пригода. Ми беремо повну колясу пістолів, мушкетонів і рушниць із двома цівками. Луїджі Вампа приходить, та не він загарбує нас, а ми його, потім ми доправимо його до Рима, підносимо славетного розбійника його святості панотцеві римському, і той питає, яку винагороду бажаємо ми за таку послугу. Ми без церемонії просимо у нього ридван і двох коней із його стаєнь і спостерігаємо за карнавалом із ридвана, не кажучи вже про те, що вдячний римський люд, либонь, увінчає нас лаврами на Капітолії й проголосить, як ото Курція і Горація Коклеса, рятівниками батьківщини.

Обличчя маестро Пастріні під час тієї Альберової заяви варте було пензля великого маляра.

– По-перше, – відказав Франц, – де ви візьмете пістолів, мушкетонів та рушниць на дві цівки, якими ви збираєтеся закидати нашу колясу?

– Та, звісно ж, не в моїй зброярні, бо у мене в Туреччині забрали навіть киджал, а у вас?

– Зі мною те самісіньке вчинили в Аква-Пенденте.

– А ви знаєте, любий маестро, – сказав Альбер, запалюючи другу сигару від недогарка першої, – що така засторога дуже зручна для грабійників і, мені здається, запровадили її навмисне, змовившись із ними?

Певне, той жарт видався господареві ризикованим, бо він пробурмотів щось невиразне у відповідь, звертаючись лише до Франца, як єдиного розважливого чоловіка, з яким можна було домовитися.

– Вашій ясновельможності, звичайно ж, відомо, що як на вас нападають розбійники, боронитися не варто.

– Що? – вигукнув Альбер, хоробрість якого повставала від думки, що можна дати себе обдерти. – Як це «не варто»?!

– А ось так. Будь-який опір буде марний. Що ви вдієте з десятком зарізків, які вилазять із рову, із якоїсь халупи чи з акведука і всі націлюють на вас рушниці?

– А нехай йому дідько! Та нехай мене уб'ють! – вигукнув Альбер.

Маестро Пастріні поглянув на Франца очима, у яких читалося: «Йй-богу, мосьпане, ваш друг навіжений».

– Любий Альбере, – сказав Франц, – ваша відповідь чудова і варта корнелівського «*qu'il mourut*»*, але там ішлося про порятунок Рима, і Рим вартий був того. Що ж до нас, то йдеться тільки про задоволення звичайної примхи, а жертвувати життям заради примхи кумедно.

* «Нехай би помер!» – Цитата з драми П'єра Корнеля «Горацій».

– Пер Вассо!* – вигукнув маестро Пастріні. – Золоті слова!

Альбер наляв собі склянку льякрима-крісті й заходився смакувати його, бурмочучи щось під носа.

– Що ж, маестро Пастріні, – провадив Франц, – тепер, коли мій друг заспокоївся і ви впевнилися в моїх мирних схильностях, розкажіть нам, хто такий цей пан Луїджі Вампа. Хто він, пастух чи можновладець? Куций чи високий? Змалюйте нам його, щоб ми могли принаймні впізнати його, як випадково зустрінемо десь, як ото Жана Сбогара чи Лару.

– Ліпше від мене ніхто не розповість вам про нього, ваша ясновельможносте, тому що я знав Луїджі Вампу ще дитиною, і яюсь, коли потрапив йому до рук дорогою зв Ферентино в Алятрі, він згадав, на превелике мое щастя, про наше давнє знайомство і не лише відпустив мене й не взяв викупу, а навіть подарував прегарного годинника і розповів мені свою історію.

– Покажіть годинника, – звелів Альбер.

Пастріні дістав із кишені камізельки пречудовий брегет з іменем майстра і графською короною.

– Оце він.

– Ого! – вигукнув Альбер. – Вітаю вас! У мене майже такий самий, – він дістав свого годинника з кишені камізельки, – і він обійшовся мені у три тисячі франків.

– Розкажіть історію, – сказав Франц, посуваючи фотеля і запрошуючи маестро Пастріні сісти.

– Ви дозволите? – запитав господар

– Облиште, любий мій, – відказав Альбер, – ви ж не священик, щоб промовляти навстоячки.

Господар сів, шанобливо вклонившись спершу кожному слухачеві, що мало підтвердити його готовність сповістити їм усі відомості про Луїджі Вампу.

– Зачекайте, – сказав Франц, зупиняючи маестро Пастріні, що вже було й рота розтулив, – ви сказали, що знали Вампу дитиною. То він ще молодий?

– Чи молодий він? Та йому тільки двадцять два роки виповнилося. О, цей хлопчина далеко піде, будьте певні!

– І що ви скажете про це, Альбере? Уславитися у двадцять два роки!.. Не жарт це.

– Авжеж, і в цьому віці Александр, Цезар і Наполеон менше встигли, хоч згодом про них і заговорили.

– Отож, – провадив Франц, – звертаючись до господаря, – героєві вашої історії всього двадцять два роки?

– Щойно виповнилося, як я вже казав вашій ясновельможності.

– Який він на зріст, високий чи низький?

– Середній, десь ото такий, як його милість – відказав господар, показуючи на Альбера.

– Дякую за порівняння, – уклонився йому Альбер.

– Розповідайте, маестро Пастріні, – сказав Франц, посміхнувшись із того, як образився його друг. – А до якого суспільного класу він належав?

* Нехай йому дідько! (*итал.*).

– Він був простий собі пастух у маєтку графа Сан-Феліче, поміж Палестриною й озером Ґабрі. Народився він у Пампінарі й із п'яти років служив у графа. Батько його, теж пастух, мав ув Ананї своє маленьке стадо й торгував овечою вовною й сиром у Римі. Малий Вампа ще змалечку мав чудернацький характер. Якось, коли йому було сім років, він прийшов до палестринського священика і попросив навчити його читати. Це було нелегко, малий пастух не міг покинути стадо, та добрий священик ходив служити відправу в містечко, що було надто вже убоге, щоб утримувати священика, і навіть назви не мало, тож усі прозивали його Борго. Він запропонував Луїджі очікувати його біля шляху й тут-таки, на узбіччі, брати уроки, та попереди, що вони будуть дуже короткі й учневі доведеться дуже старатися.

Хлопчина з радістю пристав на це.

Луїджі щодня гонив стадо на шлях із Палестрини до Борго. Щодня о дев'ятій ранку проходив тут священик, він сідав із хлопчиком на краю рова, і малий пастух навчався грамоти із Псалтиря.

За три місяці він навчився читати.

Та цього було мало: він хотів навчитися писати.

Священик замовив учителеві з каліграфії в Римі три прописи: один великими літерами, другий середніми й третій дрібними, і показав хлопчині, як переписувати їх на грифельній дошці гострою заліззячкою.

Того ж таки вечора, пригнавши стадо до обори, Вампа побіг до палестринського слюсаря, узяв великого цвяха, розпik його, викував, закруглив і зробив із нього щось на кшталт античного стилоса.

Наступного дня він набрав дощечок і взявся до діла.

За три місяці він навчився писати.

Священик здивувався, що він такий кмітливий і старанний, тож подарував йому декілька зошитів, жмут пер і ножика.

Хлопчині знову треба було навчатися, та цього разу діло пішло легше.

За тиждень він орудував пером так само легко, як і стилосом.

Священик розповів про ту притичину графові Сан-Феліче. Той захотів побачити пастуха, змусив його при собі читати й писати, звелів управителеві годувати його разом із слугами і призначив йому платню – два піастри місячно.

На ті гроші Луїджі купував книжки й олівці.

У нього був хист до малярства, тож він малював на дощечках своїх овець, хати і дерева.

Ножилом він почав стругати дерево й надавати йому різних кшталтів. Так брався до діла й Пінеллі, славетний скульптор.

Дівчинка років шести, трохи менша від Луїджі, теж стерегла стадо неподалік від Палестрини; вона була сирота, народилася у Вальмонтоні і звали її Терезою.

Діти зустрічалися, сідали одне коло одного і, поки їхні стада, перемішавшись, паслися разом, вони балакали, сміялися і гралися, а ввечері відрізняли стадо графа Сан-Феліче від стада барона Черветрі й ішли собі в різні боки, домовившись знову зустрітися наступного ранку. Вони завжди дотримувалися тієї умови, тож росли вкупі.

Луїджі виповнилося дванадцять років, а Терезі – одинадцять.

Тим часом із роками їхні природні схильності розвивалися.

Хоч Луїджі так само вправлявся у мистецтвах, наскільки це було можливо на самоті, та характер у нього був свавільний: він то був сумний без причини, то поривчастий, запальний і впертий і завжди насмішкуватий. Жоден хлопчина з Пампінари, Палестрини і Вальмонтони не лише не мав на нього впливу, а й не міг стати його приятелем. Його свавільність, вимогливість, небажання поступитися бодай на цаль відштовхували від нього будь-який вияв приязні чи бодай симпатії. Тільки Тереза однісіньким поглядом, порухом приборкувала його загонистий норов. Він скорявся помаху жіночої руки, а чоловіча рука, хоч там чия вона була б, могла тільки зламати його, та не нагнути.

Тереза, навпаки, була жвавим дівчам, прудким і веселим, та страшенно марнославно: два піастри, що їх давав Луїджі управитель графа Сан-Феліче, усі гроші, що їх він здобував од продажу різних дрібничок римським гендлярям іграшками, тринькалися на сережки з фальшивих перлів, скляні намиста і золоті шпильки. Завдяки щедрості свого юного друга Тереза була найчепурнішою дівчиною в римській окрузі.

Діти росли, збуваючи цілі дні вкупі й тішачись розвагами простих своїх натур. У їхніх розмовах, бажаннях і мріях Вампа завжди уявляв себе капітаном корабля, полководцем чи губернатором якоїсь провінції, а Тереза бачила себе заможною, у пишних шатах, у супроводі прислуги в лівреях. Переводячи цілий день у зухвалих мріях про свою майбутню пишноту, вони розлучалися, щоб загнати свої отари до обори, і спускалися з вершини мрій до тоскної й убогої дійсності.

Якось молодий пастух сказав управителеві, що бачив, як із Сабинських гір вийшов вовк і вештався довкола його отари. Управитель дав йому рушницю, а Вампі тільки цього й треба було.

Рушницю виготовив умілий зброяр із Брешії, і поціляла вона незгірш од англійського карабіна, та граф якось добивав пораненого лиса і потрощив приклад, тож рушницю покинули.

Для такого мастака в різьбі, як Вампа, це не становило труднощів. Він поміряв старе підложжя, облічив, що треба додати, і вистругав новий приклад із такою гарною різьбою, що якби захотів продати у місті лиш дерево, то заробив би напевне п'ятнадцять чи й двадцять піастрів.

Та він і не збирався робити того: мати зброю було його давньою мрією. У всіх краях, де незалежність заступає волю, першою потребою будь-якої хороброї людини, будь-якого потужного згромадження є мати зброю, що може слугувати для нападу й оборони і, наділяючи грізною силою свого власника, змушує інших зважати на нього.

Відтоді усе своє дозвілля Вампа вправлявся у стрілянині. Він придбав пороху й куль, і все стало для нього ціллу: убогий сірий стовбур оливи, що росла на Сабинських узгір'ях, лисиця, що вилазила надвечір з нори у пошуках здобичі, орел, що ширяв у височині. Незабаром він так набив руку, що Тереза подолала страх, який вона почувала під час кожного пострілу, і милувалася, як її юний приятель садить кулю за кулею, куди йому заманеться, так само влучно, немов би вкладав її туди рукою.

Якось увечері вовк і справді вибіг із гаю, біля якого вони полюбляли сидіти. Не пробіг він і десяти кроків, як упав мертвий.

Вампа страшенно запишався, завдав вовка на плечі й поніс до маєтку.

Завдяки цьому Луїджі Вампа трохи уславився: якщо людина вища на голову од усіх, то хоч де вона буває, завжди у неї знаходяться шанувальники. У всій окрузі про молодого пастуха балакали, як про найспритнішого, найдужчого і найхоробрішого парубка на десять льє довкруги, і хоч Тереза вважалася чи не найпершою красунею поміж сабинськими дівчатами, ніхто не зважувався залицятися до неї, бо всі знали, що кохає її Луїджі Вампа.

А тим часом Луїджі й Тереза й не думали розмовляти поміж собою про кохання.

Вони вирости одне біля одного, немов два дерева, що переплелися під землею корінням, над землею гіллям і пахощами у повітрі, у них було тільки одне бажання — бути вкупі, це бажання стало потребою, і вони радше погодилися б умерти, аніж розлучитися бодай на днину.

Терезі минуло шістнадцять років, а Луїджі — сімнадцять.

За тої пори почали подейкувати про ватагу розбишак, що зібралася в Лепінських горах. Розбій ніколи не щастило виконити в околицях Рима. Часом бракувало ватажка, та нехай-но він з'являвся, як біля нього відразу ж збиралася ватага.

Славетний Кукуметто, якого вистежили в Абрुцьких горах і витурили з неаполітанських володінь, де він зчинив справжнісіньку бучу, перейшов, як ото Манфред, через Гарільяно і знайшов собі притулок поміж Сонніно і Піперно, на берегах Амазіне.

Тепер він скликав ватагу, прямуючи слідами Дечезаріса і Гаспароне і сподіваючись незабаром перевершити їх. Із Палестрини, Фраскати й Пампінари зникло декілька парубків. Спершу за них стривожилися, та потім дізналися, що вони подалися у ватагу Кукуметто.

Незабаром Кукуметто став предметом загальної уваги. Розповідали про його надзвичайну хоробрість та обурливу жорстокість.

Якось він викрав дівчину, доньку землеміра із Фрозіноне. Розбійницький закон непохитний: дівчина спершу належить викрадачеві, а потім решта кидає жереб, і бідолашка служить забавою для всієї ватаги, аж набридне їм чи помре.

Якщо батьки її достатньо заможні, щоб заплатити викуп, до них посилають гінця, і полонянка головою відповідає за безпеку посланця. Якщо викупу не дають, доля бранки вирішена.

У викраденої дівчини у Кукуметтовій ватазі був коханий, звали його Карліні.

Угледівши його, вона простягнула до нього руки і вважала себе порятованою, та сердега Карліні, упізнавши її, відчув, що серце його розривається: він не сумнівався в тому, яка доля готується їй.

Та оскільки він був улюбленцем Кукуметто, три роки ділив із ним усі злигодні та небезпеки і якось навіть порятував йому життя, застреливши карабінера, що вже замахнувся над ним шаблюкою, то сподівався, що Кукуметто змилується над ним.

Він одвів ватажка набік, тоді як дівчина, сидячи під високою сосною посеред лісової галявини, затуляла обличчя яскравою хустиною, яку ото носять римські селянки, щоб заховати його від сласних поглядів розбишак.

Карліні про все розповів ватажкові: про їхнє кохання, про клятви вірності і як вони щонаочі, відколи ватага розташувалася в цій місцині, зустрічаються в руїнах.

Саме того вечора Карліні послали до сусіднього села, тож він не міг прийти на побачення, та Кукуметто наче випадково там з'явився і викрав дівчину.

Карліні благав ватажка зробити заради нього виняток і пощадити Ріту, запевняючи, що її батько дасть добрячий викуп.

Кукуметто вдав, ніби зглянувся на благання його друга, і доручив йому знайти пастуха, якого можна було б послати до Рітиног батька у Фрозіноне.

Карліні з радістю побіг до дівчини, сказав, що вона порятована, і попросив її написати батькові листа, щоб сповістити про те, що з нею сталося, і повідомити, що за неї вимагають триста піастрів викупу.

Батькові давали дванадцять годин, до дев'ятої ранку наступного дня.

Узявши листа, Карліні побіг у долину шукати гінця.

Він знайшов молодого пастуха, що заганяв овець до обори. Пастухи, що мешкали поміж містом і горами, на межі поміж диким і цивілізованим життям, були зазвичай посланцями розбійників.

Пастух негайно вирушив у дорогу, пообіцявши, що за годину буде у Фрозіноне.

Радісний Карліні повернувся до коханої, щоб передати їй ту втішну звістку.

Він застав ватагу на галявині, за веселою вечерею: вона поглинала харчі, які збирала із селян як данину, та марно шукав він поміж бенкетниками Ріту і Кукуметто.

Він запитав, де вони, та розбишаки тільки хором зареготали. Холодний піт виступив на чолі Карліні, чуб на голові став дуба.

Він повторив запитання. Один із бенкетників наляв склянку орвієтського вина і простягнув її Карліні.

«За здоров'я хороброго Кукуметто і красуні Ріти!»

Тієї ж миті Карліні почув жіночий зойк. Він усе збагнув. Ухопив склянку, жбурнув її в лице розбишаки й побіг на крик.

Пробігши кроків зі сто, він уздрів за кущем Кукуметто, що тримав ув обіймах непритомну Ріту.

Угледівши Карліні, Кукуметто схопився на ноги й націлив на нього два пістолі.

Розбійники глянули один на одного: перший із похитливою посмішкою, другий – смертельно блідий.

Здавалося, поміж цими людьми зараз станеться бійка. Та потроху риси Карліні розгладилися, рука його, що схопилася за один із пістолів, які були за поясом, повисла у повітрі.

Ріта лежала долі поміж ними.

Місячне світло осявало ту сцену.

«То що, – озвався Кукуметто, – ти виконав моє доручення?»

«Авжеж, – відказав Карліні, – завтра до дев'ятої ранку Рітин батько буде тут із грішми».

«Чудово. А поки що ми добряче потішимся вночі. Нічогенька дівчина, вмєш ти обирати, Карліні. А оскільки я не себелюбець, то ми зараз

повернемося до товаришів і будемо тягнути жеребок, щоб знати, кому вона тепер дістанеться».

«То ви вирішили вчинити з нею як звичайно?» — запитав Карліні.

«А чому я повинен робити для неї виняток?»

«Мені здавалося, з уваги до мого прохання...»

«А ти що, ліпший од інших?»

«Правда ваша».

«Та ти не турбуйся, — регочучи, провадив Кукуметто, — врешті настане і твоя черга».

Карліні зціпив зуби, аж вони залущали.

«Що ж, ходімо?» — сказав Кукуметто, ступнувши крок у бік вогнища.

«Я прийду за вами».

Кукуметто пішов собі, озираючись на Карліні, бо, напевне, остерігався, що той нападе на нього ззаду, та ніщо в молодому розбійникові не свідчило про ворожі наміри.

Він стояв, згорнувши руки, над непритомною Рітою.

Кукуметто подумав собі, що він хоче вхопити її на руки й дременути відтіля. Та воно його не турбувало, тому що він уже отримав од дівчини все, що йому треба було, а що ж до грошей, то триста пістрів на всю ватагу були такою нікчемною сумою, що вони геть його не цікавили.

Отож, він подався до галявини, і, на його подив, Карліні з'явився там майже разом із ним.

«Жереб! Жереб!» — заволали розбишаки, угледівши ватажка.

І очі всіх їх спалахнули похиттю, а в червонястих відблисках багаття скидалися вони на чортів.

Вимога їхня була справедлива, тож ватажок згідно кивнув. Записки з іменами, зокрема, Карліні, поклали до капелюха, і наймолодший з-поміж розбійників дістав із тієї скриньки першу записку.

На ній було ім'я Дьяволяччо.

То був той самий зарізяка, що запропонував Карліні випити за здоров'я ватажка і якому Карліні у відповідь жбурнув склянку в пику.

Із широкої рани, що розтяла йому обличчя від скроні до підборіддя, цебеніла кров.

Коли прочитали його ім'я, він страшенно зареготав.

«Пане ватажку, — сказав він, — Карліні оце відмовився випити за ваше здоров'я, то нехай вип'є за мое: може, він вас послухається швидше, ніж мене».

Усі чекали, що Карліні кине́ться на нього, та, на превеликий їхній подив, він узяв одною рукою склянку, другою баклагу і налляв собі вина.

«За твоє здоров'я, Дьяволяччо», — спокійнісінько відказав він.

І вихилив склянку, причому рука його й не затремтіла. Потім сів коло багаття і сказав:

«Дайте й мені повечеряти! Довго гасав, то голодний як вовк».

«Слава Карліні!» — заволали розбишаки.

«Так і треба! Оце по-товариському!»

І всі знову посідали кружком біля вогнища, а Дьяволяччо пішов.

Карліні їв і пив, наче нічого не сталося.

Розбійники здивовано позирали на нього, збентежені його байдужністю, аж позаду почули тяжкі кроки.

Вони обернулися: до багаття підходив Дьяволячко з молодою бранкою на руках.

Голова її звисала донизу, довгі коси волочилися по землі.

Що ближче підходив він до світлого кола біля багаття, то помітнішою ставала блідість дівчини і блідість розбишаки.

Така зловісна і врочиста була та поява, що всі повставали, крім Карліні, який спокійнісінько лишився сидіти й пив собі та їв, наче нічого не сталося.

Усі мовчали. Дьяволячко підходив дедалі ближче, аж поклав Ріту до ніг ватажка. Тоді всі втямили, чому такий блідий був розбійник і така бліда дівчина: під її лівою груддю стирчала колодка ножа.

Усі очі звернулися до Карліні: на поясі в нього висіли порожні піхви.

«Еге, — сказав ватажок, — тепер я розумію, чому відстав Карліні».

Дикі натури вміють оцінити мужній учинок, — хоч, може, ніхто з-поміж розбійників не вчинив би того, що утнув Карліні, та всі його зрозуміли.

Карліні теж підвівся і підійшов до тіла, поклавши руку на держак пістоля.

«А тепер, — сказав він, — хтось буде змагатися зі мною за цю дівчину?»

«Ніхто, — відказав ватажок, — вона твоя».

Карліні взяв її на руки і виніс із освітленого кола, що його відкидало полум'я. Кукуметто, як водилося, поставив вартових, і розбійники, загорнувшись у киреї, вклялися спати коло вогню.

Опівночі вартові зняли тривогу, і ватажок із розбійниками схопилися на ноги.

То був Рітин батько, що приніс викуп за доньку.

«Бери, — сказав він ватажкові, показуючи йому торбу зі сріблом, — тут триста пістрів. Віддай мені доньку».

Але ватажок грошей не взяв, а натомість звелів іти за ним. Старий послушався; вони попрямували за дерева, крізь гілля яких промикалося місячне сяйво. Аж Кукуметто зупинився, простягнув руку і показав старому на дві постаті під деревом.

«Ось, — мовив він, — вимагай свою доньку в Карліні, він дасть тобі звіт із усього».

І повернувся до товаришів.

Батько завмер на місці. Він відчував, що якесь невідоме лихо, величезне, непоправне, нависло над його головою. Урешті він ступнув кілька кроків, намагаючись розгледіти, що коїться під тим деревом.

Почувши людську ходу, Карліні звів голову, старий зміг чітко побачити двох людей.

На землі була дівчина; голова її лежала на колінах чоловіка, що схилився над нею; звівши голову, він відкрив обличчя дівчини, яке притуляв до грудей.

Старий упізнав свою доньку, а Карліні впізнав її батька.

«Я чекав тебе», — сказав розбійник Рітиному батькові.

«Мерзотнику! — вигукнув старий. — Що ти накоїв?»

І він із жахом глянув на Ріту, непорушну, закривавлену, із ножем у грудях. Місячний промінь падав на неї, осяваючи її тьмяним світлом.

«Кукуметто збезчестив твою доньку, – відказав Карліні, – я кохав її, тож убив, а то після нього вона стала б іграшкою для всієї ватаги».

Старий нічого не сказав, та зблід мов примара.

«Якщо я винен, – провадив Карліні, – відплати за неї».

Він вирвав ножа із грудей дівчини й одною рукою подав його старому, а другою оголив собі груди.

«Ти добре вчинив, – глухо сказав батько, – обніми мене, сину мій!»

Карліні заридав і впав ув обійми батька своєї коханої. То були перші сльози в житті цього заплямованого кров'ю чоловіка.

«А тепер, – сказав старий, – допоможи мені поховати мою доньку».

Карліні приніс два заступи, і батько разом із коханим його доньки почали копати могилу під густими вітами сторічного дуба.

Коли могила була викопана, батько перший поцілував убиту, потім її коханий; далі той узяв її за ноги, той за плечі й опустили в могилу.

Обоє уклакли навколішки і прочитали молитви над небіжчицею.

Потім знову взялися до заступів і засипали могилу.

Старий простягнув Карліні руку.

«Дякую тобі, сину мій, – сказав він, – а тепер покинь мене самого».

«Але ж...» – почав було той.

«Покинь мене, кажу тобі».

Карліні послушався, пішов до вогнища, загорнувся у кирею і заснув, мабуть, так само міцно, як і решта розбишак.

Ще напередодні вирішили отаборитися в іншому місці.

Тільки почало благословлятися на світ, Кукуметто побудив усіх і звелів вирушати.

Та Карліні не хотів йти з лісу, не дізнавшись, що сталося з Рітиним батьком.

Він подався до того місця, де розлучився з ним.

Старий висів на гілці дуба, що височів коло могили його доньки.

Над тілом батька і над могилою доньки Карліні присягнувся помститися за обох.

Та він не встиг дотриматися тієї клятви: за два дні його вбили у сутичці з римськими карабінерами.

Усі дивувалися, що стояв він лицем до ворога, а куля поцілила йому в спину.

Та коли один розбишака пригадав, що Кукуметто був за десять кроків позаду Карліні тієї хвили, коли той упав, дивуватися перестали.

Того ранку, коли ватага покидала Фрозінонський гай, Кукуметто в темряві подався за Карліні, почув його клятву і, як чоловік обачний, випередив його.

Про того страшного ватажка розповідали ще чимало інших не менш дивних історій.

Тим-то від Фонді до Перуджі всі тремтіли від самого наймення Кукуметто.

Ті розповіді часом були предметом балачок поміж Луїджі та Терезою.

Тереза трусилася від жаху, та Вампа з усмішкою заспокоював її, поплескуючи по прикладу своєї добрячої рушниці, що так влучно поціляла; коли

ж вона заспокоювалася, він показував їй на крука, що сидів кроків за сто від них на сухій гілляці, націлювався, натискав гачок – і птах падав убитий.

Потроху час минав, аж вони вирішили повінчатися, коли Луїджі буде двадцять років, а Терезі – дев'ятнадцять.

Обоє були сироти, тож просити дозволу на шлюб їм треба було тільки в своїх господарів; вони звернулися до них із проханням, і ті погодилися.

Якось, мріючи про майбутнє, вони раптом почули стрілянину; потім із гаю, біля якого вони зазвичай пасли свої отари, вибіг чоловік і помчав у їхній бік.

Підбігши, він гукнув:

«Мене переслідують! Заховайте мене!»

Молодята відразу ж здогадалися, що то розбійник, та поміж римським селянином і римським розбишакою завжди існує вроджена дружба, – перший завжди ладен допомогти другому.

Вампа мовчки побіг до брили, що затуляла вхід до їхньої печери, відкотив її, впустив утікача до сховку, про який ніхто не знав, затулив діру і сів на своє місце коло Терези.

Майже відразу ж на узлісся виїхали чотири карабінери на конях; трое, здається, шукали втікача, а четвертий провадив за чуприну розбійника.

Карабінери хутко окинули поглядом місцевість, угледіли молодят, учвал помчали до них і заходилися розпитувати.

Ті нікого не бачили.

«Шкода, – сказав командир, – той, кого ми оце шукаємо, ватажок».

«Кукуметто?» – несамохить вигукнули Луїджі з Терезою.

«Еге ж, – відказав карабінер, – а оскільки за його голову призначили винагороду в тисячу римських скудо, то п'ятсот із них дісталися б вам, якби ви допомогли нам зловити його».

Молодята Perezирнулися. У карабінера промайнула надія. П'ятсот римських скудо – це три тисячі франків, а три тисячі франків становлять цілий масток для двох сиріт, що збираються побратися.

«Шкода, – відказав Луїджі, – та ми його не бачили».

Карабінери розїхалися врзнобіч, та нікого не знайшли.

Потім один за одним вони зникли з поля зору.

Тоді Вампа одкотив брилу, і Кукуметто виліз надвір.

Він бачив у шпарину гранітних дверей, як молодята балакали з карабінерами; він здогадався, про що вони розмовляли; він прочитав на лицах Луїджі й Терези тверду рішучість не виказувати його. Діставши з кишені капшука із золотом, він простягнув їм його.

Вампа гордовито відвернувся, та в Терези аж оченята спалахнули, як вона подумала, скільки коштовностей можна придбати на ті гроші і скільки убрання.

Кукуметто був чортом у людській подобі, змієм, що прибрав образ розбійника; він перехопив той погляд, угадав у Терезі гідну доньку Єви і, перш аніж зникнути у гаю, декілька разів озирнувся, немовби прощаючись зі своїми рятівниками.

Минуло декілька днів. Кукуметто й духу не було, і про нього ніхто нічого не чув.

Наближався карнавал. Граф Сан-Феліче вирішив улаштували великий костюмований бал і запросив туди верхи світського товариства.

Терезі дуже кортіло поглянути на те святкування. Луїджі умовив управителя дозволити йому бути присутнім на тім балу разом із Терезою, загубившись у юрмі слуг.

Граф улаштував те святкування, щоб повеселити свою доньку Кармелу, яку дуже любив.

Кармела була одноліткою Терези й однакового зросту з нею, а Тереза красою не поступалася графській дочці.

Святоговечора Тереза вбрала свою найкращу одіж, заколола у зачіску найдорожчі шпильки, почепила на шию найсяйливіше намисто. Вона була у вбранні, яке носять дівчата у Фраскаті.

Луїджі надів мальовничу святкову одіж тосканського селянина.

Обоє, як і домовлено було, загубились у юрмі прислуги.

Свято було надзвичайно бучне. Графський палац сявав сотнями огнів, а на деревах у парку висіли строкаті ліхтарики. Тож численні гості незабаром висипали з розкішних покоїв на тераси, а з терас на паркові алеї.

На кожному перехресті грав оркестр, стояли столи із ласощами й винами, гості зупинялися, створювали кадрили й танцювали, де їм закортіло.

Кармела була у вбранні дівчини із Соніно. Чепчик її був гаптований перлами, золоті шпильки ряхтіли самоцвітами, пояс із турецького шовку, витканий лапатими квітками, охоплював її стан, сорочка і спідниця були з кашміру, плахта – з індійського мусліну, а замість гудзиків на корсажі сяло шляхетне каміння.

Дві подружки її теж були відповідно вбрані: одна – селянкою з Неттуно, друга – з Річчіа.

Чотири юнаки з найзаможніших і найшляхетніших родин у Римі супроводжували їх із тією суто італійською невимушеністю, якої не зустрінеш у жодній іншій країні: вони теж були вбрані селянами – з Альбано, Веллетрі, Чівіта-Кастелляни й Сори.

Годі й казати, що чоловіча одіж, як і жіноча, ряхтіла золотом і самоцвітами,

Кармела захотіла скласти кадрили із однорідних костюмів, та бракувала четвертої панни.

Вона озирнула юрму, проте жодна гостя не була в підходящій одежі.

Граф Сан-Феліче показав їй на Терезу, що стояла оподаль поміж селянами під руку з Луїджі.

«Дозвольте, батьку?» – запитала Кармела.

«Авжеж, – відказав граф, – таж зараз карнавал!»

Кармела нахилилася до свого кавалера і тихо сказала йому декілька слів, показуючи на Терезу. Юнак простежив за тим, куди показувала рученька його панни, згідно вклонився і подався запросити Терезу на кадрили, яку склала графова донька.

Тереза аж зашарілася. Вона допитливо глянула на Луїджі; відмовитися було ніяк. Луїджі помалу випустив її руку, і вона, тремтячи всеньким тілом, дала себе повести галантному кавалерові й стала на місце у панській кадрили.

Звісно, на мистецький смак, скромна і проста Терезина одіж була краща, ніж сукні Кармели та її подруг, але Тереза була дівчина легковажна і марнотна: гаптований індійський шовк, витканий квітами пояс, розкішний кашмір – усе воно нестримно вабило її, а сяйво туркусів і самоцвітів просто-таки в голову вдарило.

Проте і Луїджі зазнав нового, невідомого почуття: то був щемкий біль, що спалахнув у серці, а потім побіг жилами й охопив усеньке тіло. Він стежив за найменшими порухами Терези; коли вони бралися за руки, у нього аж голова обертом ішла, кров стугоніла у жилах, а у вухах наче подзвіння лунало. Коли вони розмовляли і Тереза, скромно опустивши очі, слухала, що каже їй кавалер, Луїджі читав у палких поглядах гогого юнака, що він лестить дівчині; тоді йому здавалося, ніби земля хитається у нього під ногами і всі голоси пекла нашіптують йому про смерть і вбивство. Він боявся, що шал охопить його мов полум'я, тож одною рукою хапався за живопліт, а іншою конвульсивно стискав руків'я кинджала за поясом, сам не помічаючи, що знай майже витягає його з піхов.

Луїджі ревнував! Він відчував, що може втратити марнославну і себелюбну Терезу.

А Тереза тим часом потроху отямилася від збентеження, хоч спершу була несмілива і перелякана. Ми вже казали, що була вона вродлива. Ще й надто, їй притаманна була зграбність, ота зграбність дикої звірини, що в тисячу разів приваблює від нашої манірної і штучної зграбності.

Вона стала королевою кадрили, і хоч вона заздрила доньці графа Сан-Феліче, та ми не зважимося стверджувати, що Кармела дивилася на неї не без ревнощів.

Коли кадриль скінчилася, галантний кавалер зі щедрими компліментами одвів її туди, де стояв Луїджі.

Де кілька разів під час кадрили Тереза зиркала на Луїджі й бачила його бліде обличчя з болісним виразом. Якось перед її очима зловісною блискавицею сяйнуло лезо кинджала.

Майже із трепетом узяла вона під руку свого коханого.

Кадриль мала великий успіх, усі гості просили повторити її, тільки Кармела відмовлялася, та граф Сан-Феліче так наполегливо умовляв її, що врешті вона погодилася.

Відразу ж хтось із кавалерів пішов запросити Терезу, без якої не можна було скласти кадриль, та вона вже зникла.

Відчуваючи, що не витерпить такого видовиська ще раз, Луїджі трохи умовив, а трохи і змусив Терезу перейти у іншу половину саду. Тереза неохоче послухалася; проте вона бачила з похмурого обличчя Луїджі, із його мовчання і руки, що конвульсивно здригалася, що в ньому відбувається. Сама вона теж була збурена і хоч не вчинила нічого недоброго, усе ж таки розуміла, що Луїджі має право докоряти їй, – за що, вона не знала, та почувала однак, що це був би заслужений докір.

Проте, на превеликий її подив, Луїджі мовчав і впродовж усього вечора й слова не промовив. Аж як вечірня прохолода змусила гостей покинути сад і вони пішли танцювати до вітальні, Луїджі одпровадив Терезу додому і сказав:

«Про що ти думала, Терезо, як танцювала коло молодої графині?»

«Я думала, – відверто відказала дівчина, – що віддала б півжиття за такі шати, як у неї!».

«А що тобі казав твій кавалер?»

«Він казав мені, що лише від мене залежить мати таке вбрання і що задля цього мені варто тільки слово сказати».

«Правду він казав, – мовив Луїджі. – То ти хочеш мати такі шати?»

«Ага».

«Ти одержиш їх!»

Тереза здивовано звела голову і хотіла запитати, проте обличчя його було таке понуре і страшне, що слова завмерли на її вустах.

Після цього Луїджі відразу ж пішов.

Тереза глянула йому вслід. Коли він зник у п'ятні, вона зітхнула і ввійшла до хати.

Тієї ж ночі скоїлося лихо: певне, з необережності слуг, що забули погасити вогні, спалахнула пожежа на віллі Сан-Феліче, у флігелі, де були покої прекрасної Кармели. Прокинувшись уночі, вона побачила полум'я, схопилася з ліжка і, накинувши на себе шляфрок, побігла до дверей, та коридор, яким їй треба було пробігти, уже горів. Тоді вона повернулася до покою і почала кричати на гвалт. Раптом вікно, що було на висоті двадцяти футів од землі, відчинилося, до покою плигнув якийсь селянський парубок, вхопив її в оберемок і спритно виніс на моріжок. Кармела зомліла. Коли вона отямилася, коло неї був батько. Довкола юрмилися слуги, наперебій намагаючись допомогти їй. Весь флігель згорів; та хто переймався цим, якщо Кармела вціліла?

Її рятівника шукали скрізь, та він не з'являвся. Розпитували усіх, та ніхто його не бачив. Сама Кармела була така перелякана, що не встигла розгледіти його обличчя.

Граф був страшенно заможний, і, якщо не враховувати небезпеки, якої зазнала Кармела, пожежа не завдала йому якихось відчутних збитків, тим паче що чудесний порятунок доньки здався йому ще одною Божою милістю.

Наступного дня, о звичній порі, Тереза зустрілася з Луїджі на узліссі. Луїджі прийшов перший і радісно привітався з Терезою; він, здавалося, геть забув про вчорашнє. Тереза була замислена; та побачивши, що Луїджі такий лагідний і безтурботний, вона теж повеселіла; утім, такою безтурботною була вона завжди, якщо тільки якийсь палке бажання не позбавляло її спокою.

Луїджі взяв її під руку, привів до печери й зупинився. Дівчина збагнула, що відбувається щось незвичайне й уважно глянула на нього.

«Терезо, – сказав Луїджі, – учора ти мені сказала, що віддала б усе на світі, щоб мати таке вбрання, як у графської доньки?»

«Так, – відказала здивована Тереза. – Але це бажання було пусте».

«А я тобі відказав: “Таразд, ти матимеш його”».

«Авжеж, – відказала дівчина, дедалі дужче дивуючись його словам. – Але ж ти, либонь, так сказав, щоб утішити мене».

«Я ніколи нічого не обіцяв тобі дарма, Терезо, – гордо сказав Луїджі. – Увійди до печери й уберися».

І, відкотивши камінь, показав Терезі печеру, осяяну двома свічками, що горіли обабіч пречудового люстра; на грубому столі, що його він власноруч змайстрував, лежало перлове намисто і шпильки із самоцвітами, а поруч, на ослоні, було й убрання.

Тереза скрикнула на радощах і, навіть не запитавши, звідки ж узялося те вбрання, навіть не подякувавши Луїджі, кинулася до печери.

Луїджі відразу ж затулив каменем вхід, бо на гребені невисокого пагорба, що затуляв йому краєвид на Палестрину, він помітив вершника, який зупинився, немовби обираючи шлях. Вершник так чітко вимальювався на тлі блакитного неба, як ото в південних краях вимальюються предмети.

Угледівши Луїджі, він пустив коня чвалом і під'їхав до нього.

Луїджі не помилився: чоловік прямував з Палестрини до Тіволі й поплутав дорогу.

Луїджі показав йому, куди їхати, та що попереду шлях знову розгалужувався, то вершник, щоб знову не заблукати, попросив Луїджі провести його.

Луїджі скинув кирею, поклав її додолу, закинув карабін за плечі і пішов коло вершника тією швидкою ходою горянина, що може позмагатися з кінським клусом.

За десять хвилин Луїджі з вершником дісталися до середохрестя.

Тут парубок величним порухом простягнув руку і показав на той із трьох шляхів, що ним треба було прямувати вершникові.

«Ото ваша дорога, — сказав він. — Ваша ясновельможність тепер не заблукає».

«А ось твоя винагорода», — сказав вершник, простягаючи йому декілька дрібняків.

«Дякую, — відказав Луїджі, відсмикуючи руку. — Я надаю послуги, а не продаю їх».

«Якщо ти відмовляєшся від платні, — сказав вершник, що, певне, знав, яка різниця поміж запобігливістю городян і гордістю селян, — то, може, ти візьмеш подарунок?»

«Що ж, це інша річ».

«То візьми ці два венеційські цехіни і зроби з них сережки для твоєї дівчини».

«А ви візьміть цей кинджал, — сказав молодий пастух, — від Альбано до Чівіта-Веккії ви не знайдете колодки із кращою різьбою».

«Я приймаю твій подарунок, — сказав вершник. — Але тепер я заборгував тобі: цей кинджал вартий більше, ніж два цехіни».

«Якщо купити його; але я сам його зробив, і мені він обійшовся не більше пастра».

«Як тебе звати?» — запитав вершник.

«Луїджі Вампа, — відказав пастух із таким виглядом, наче сказав: Александр Македонський. — А вас як?»

«Мене звати Синдбад-Мореплавець», — сказав вершник.

Франц Д'Епіне здивовано скрикнув.

— Синдбад-Мореплавець? — перепитав він.

— Авжеж, — відказав Пастріні, — так він назвався.

— А що? — упав у річ Альбер. — Чим вам не до вподоби це ім'я? Дуже гарне, та й, зізнаюся, пригоди справжнього Синдбада мене колись дуже цікавили.

Франц промовчав. Ім'я Синдбад-Мореплавець, із цілком зрозумілих причин, збудило у ньому цілу бурю спогадів.

— Продовжуйте, — сказав він господареві.

Вампа недбало поклав до кишені ті цехіни і помалу пішов назад. Коли він був за триста кроків од печери, почувся якийсь галас.

Він завмер, наслухаючи.

За мить він чітко почув голоси.

Крик долинав од печери.

Він помчав як вітер, набиваючи на ходу рушницю, аж вихопився на вершину пагорба.

Тут галас лунав ще дужче.

Він глянув у діл: якийсь чоловік викрав Терезу, як ото кентавр Несс украв Деняру.

Викрадач біг у гай і вже пройшов три чверті шляху, що лежав поміж гаєм і печерою.

Вампа на око зміряв відстань і побачив, що поміж ним і викрадачем було принаймні двісті кроків: він зрозумів, що той заховається з Терезою в гаю раніше, ніж він устигне наздогнати його.

Молодий пастух наче прикипів до землі. Він звів рушницю, помалу націлився і натиснув гачок.

Викрадач раптом зупинився; коліна його зігнулися, і він повалився додолу разом із Терезою.

Але Тереза відразу ж схопилася на ноги; викрадач так і лишився долі: він корчився в передсмертних конвульсіях.

Вампа побіг до Терези; вона відбігла кроків на десять од смертельно пораненого розбишаки і впала навколішки. Луїджі перелякався, що куля, яка завдала смерті його ворогові, зачепила і його наречену.

Слава Богу, того не сталося, бо Тереза впала з переляку. Упевнившись, що вона неушкоджена, Вампа підійшов до пораненого.

Той уже оддав Богу душу; кулаки його були конвульсивно зціплені, рот перехняблений, чуприна скуйовджена і вогка від передсмертного поту.

Очі були розплющені та ще і досі грізні.

Вампа впізнав Кукуметто.

Відтоді як молодята порятували його, він закохався в Терезу і заприсягнувся, що дівчина буде належати йому. Він весь час пантрував за нею; скориставшись тим, що Луїджі покинув її саму, щоб показати дорогу вершникові, Кукуметто викрав дівчину і вже вважав її своєю, аж куля, яку випустив неперевершений стрілець Вампа, пробила йому серце.

Вампа дивився на нього і на обличчі його не видно ані найменшого хвилювання, тоді як Тереза, здригаючись, ледве зважилася підійти до вбитого і боязко дивилася на нього через плече свого коханого.

Вампа обернувся до неї.

«Бачу, ти вже вбралася, — сказав він. — Тепер і мені пора одягнутися як слід».

Тереза і справді від голови до ніг була вбрана у шати дочки графа Сан-Феліче. Вампа взяв труп Кукуметто й одніс його до печери, та цього разу Тереза не пішла туди.

Якби цієї миті там проїхав ще один вершник, то побачив би дивну картину – дівчину, що пасла отару в кашміровій сукні, у сережках і перловою намисті, із самоцвітними шпильками у косах і рубіновими гудзиками на корсажі.

Він, звісно ж, подумав би, що перенісся в епоху Флоріана і, повернувшись до Парижа, запевняв би, що бачив альпійську пастушку біля підніжжя Сабінських гір.

За чверть години Вампа вийшов із печери. Він був одягнутий ще краще, ніж Тереза.

На нім була гранатова велюрова куртка з карбованими золотими гудзиками, гаптована шовкова камізьелька, римська хустка на шиї, зелений із червоним шовковий пояс, витканий золотом, блакитні оксамитові штани до колін, із самоцвітним пряжками, замшеві панчохи зі строкатими візерунками й капелюх із барвистими стьожками. При боці висіли два годинники, а за поясом стирчав прегарний кинджал.

Тереза скрикнула від захвату. Вампа в Кукуметтовому вбранні скидався на героя картини Леопольда Робера чи Шнеца.

Помітивши, яке враження він справив на дівчину, він гордо всміхнувся.

«Чи готова ти ділити мою долю, хоч яка вона буде в мене?» – запитав він.

«Авжеж!» – вигукнула Тереза.

«І ти скрізь підеш за мною?»

«Навіть на край світу!»

«То давай руку й підемо: не будемо гаяти часу».

Дівчина подала руку коханому, не питаючи навіть, куди він її попровадить. Тієї хвилині він здавався їй прегарним, гордим і всемогутнім, як бог. Вони попрямували до лісу і за кілька хвилин зникли за деревами.

Дарма й казати, що Вампа знав усі стежини в горах; він дедалі дужче заглиблювався у ліс, не вагаючись жодної секунди, хоч там не було жодної второваної стежки, і він упізнавав шлях за чагарниками та деревами; отак ішли вони години з півтори.

Аж зайшли вони у самісіньку гушавину. Висохле річисько провадило до темної ущелини. Вампа подався тим неходженим шляхом, що звивався глибоко поміж двома берегами, затінений густими кронами сосон; якби не спадисте узгір'я, його можна було б узяти за стежку в Аверні, про яку згадає Вергілій.

Тереза знову перелякалася в цій дикій, пустельній місцині і мовчки тулилася до свого проводаря, та побачивши, що він іде рівною ходою й обличчя його спокійне, вона зуміла приховати свою тривогу.

Раптом за десять кроків од них із-за дерева вийшов чоловік, який націлив на Луїджі рушницю.

«Далі ні кроку, – вигукнув він, – а то застрелю!»

«Облиш! – сказав Вампа, зневажливо піднявши руку, тоді як Тереза, не приховуючи більше свого страху, уся трусилася і притулялася до нього. – Хіба вовки гризуться поміж собою?»

«Ти хто?» – запитав чатовий.

«Я – Луїджі Вампа, пастух із маєтку Сан-Феліче».

«Що тобі треба?»

«Побалакати із твоїми товаришами на галявині Рокка-Б'янка».

«То йди за мною, – відказав чатовий, – чи ліпше йди вперед, як знаєш куди».

Вампа зневажливо всміхнувся, вийшов наперед разом із Терезою і попрямував тією ж таки твердою і спокійною ходою, якою йшов досі.

За п'ять хвилин розбійник звелів їм зупинитися.

Вони послушалися його.

Розбійник тричі каркнув круком.

У відповідь пролунало таке саме каркання.

«Добре, – сказав розбишака. – Тепер можеш йти далі».

Луїджі з Терезою попрямували далі.

Та що далі рухалися вони, то дужче притулялася Тереза до коханого: поміж деревами стало видно цівки рушниць.

Галявина Рокка-Б'янка була на вершині невисокої гори, що, певне, була колись вулканом, який погас ще давніше, ніж Ромул із Ремом покинули Альбу і заснували Рим.

Тереза з Луїджі піднялися на вершину й опинилися віч-на-віч із двома десятками розбійників.

«Цей хлопчина шукає вас, він хоче побалакати з вами», – сказав чатовий.

«Що він хоче нам сказати?» – запитав розбійник, що заступав ватажка під час відсутності.

«Хочу сказати, що мені набридло бути пастухом», – відказав Вампа.

«Ага, розумію, – сказав помічник ватажка, – і ти прийшов проситися до нас!»

«Вітаємо, друже!» – закричали розбишаки з Феррузіно, Пампінари і Ананьї, що впізнали Луїджі.

«Так, але я хочу бути не просто вашим товаришем».

«А що ж ти хочеш?» – із подивом запитали розбійники.

«Я хочу бути вашим ватажком», – відказав Луїджі Вампа.

Розбишаки зареготали.

«А що ти вчинив, щоб заслужити на таку честь?» – запитав заступник ватажка.

«Я вбив Кукуметто, ось на мені його одіж, і підпалив віллу Сан-Феліче, щоб подарувати шлюбну сукню моїй дівчині».

За годину Луїджі Вампу обрали ватажком замість Кукуметто.

– То якої ви тепер думки про пана Луїджі Вампу, Альбере? – запитав Франц у свого друга.

– Гадаю, це міф, – відказав Альбер, – його й на світі ніколи не було.

– А що воно таке, той міф? – поспитався Пастріні.

– Довго казати, любий господарю, – сказав Франц. – То ви кажете, пан Вампа орудує тепер в околицях Рима?

– І з такою зухвалістю, якої не знати було за жодним розбишакою.

– І поліція марно намагається зловити його?

– Нічого вона не вдіє! Він дружить і з пастухами в долині, й із тібрськими рибалками, і з береговими перемитниками. Його шукають у горах, а він на річці, його переслідують на річці, а він виходить у відкрите море, а потім, коли гадають, що він утік на острів Джильйо, Джаннутаї чи Монте-Крісто, він знову з'являється в Альбані, Тіволі чи в Річчії.

– А як він поводить з мандрівниками?

– Та просто. Залежно від того, як далеко місто, він дає їм вісім або дванадцять годин, або й добу, щоб заплатити викуп. Потім, як той термін спливає, дає ще годину. На шістдесятій хвилині тієї години, якщо гроші не надійшли, він пускає бранцеві кулю в голову або заганяє йому кинджал у серце, та й квит!

– То що, Альбере, – запитав Франц, – вам ще кортить їхати до Колізею зовнішніми шляхами?

– Авжеж, – відказав Альбер, – якщо той шлях мальовничий.

Тієї миті вибило дев'яту годину. Двері відчинилися, й увійшов кучер.

– Карету подано, ваша ясновельможносте, – сказав він.

– То їдьмо до Колізею, – сказав Франц.

– Через браму Пополо, ваша милосте, чи вулицями?

– Вулицями, нехай їм дідько, вулицями! – вигукнув Франц.

– Друже мій, – сказав Альбер, підводячись і запалюючи третю сигару, – мушу зізнатися, я вас вважав хоробрішим.

Юнаки спустилися східцями й посідали у бричку.

ХІІІ. ВИДИВО

Франц усе ж таки знайшов спосіб, щоб привезти Альбера до Колізею, не проїжджаючи повз пам'ятки давнини і нічим не применшуючи враження від велетенських розмірів тієї споруди. Для цього треба було прямувати по віа Систініа, звернути під прямим кутом перед Санта-Марія-Маджоре і під'їхати по віа Урбана і Сан-П'єтро-ін-Вінколі до віа Колоссо.

Той шлях мав ще одну перевагу: він нічим не відволікав Францових думок від розповіді маестро Пастріні, де згадувався його таємничий господар із острова Монте-Крісто. Він відкинувся у куток брички і знову поринув у нескінченні запитання, які сам собі ставив, та на жодне не зумів знайти задовільної відповіді.

До речі сказати, ще одна обставина в тій розповіді нагадала йому про Синдбада-Морепоплавця, а саме таємничі стосунки поміж розбійниками й моряками. Коли маестро Пастріні казав про те, що Вампа знаходить притулок на рибальських барках і в контрабандистів, Франц згадав про корсиканських розбішак, що вечеряли разом із залогою маленької яхти, що звернула зі свого курсу і зайшла до Порто-Веккіо лиш для того, щоб висадити їх на берег. Ім'я, що ним назвався його господар на острові Монте-Крісто і яке згадував господар готелю «Лондон», свідчило, що той чоловік виступав у ролі добродійника на берегах Пйомбіно, Чівіта-Веккії, Остії й Гаєти, а також на корсиканському, тосканському й іспанському узбережжях; а оскільки він сам, як пам'ятав Франц,

казав про Туніс і Палермо, то в нього, либонь, було чималенько знайомих у всіх усядах.

Та хоч як мізкував він над усім отим, ті думки відразу зникли, коли перед ним виріс похмурий велетенський силует Колізею, що крізь його діри цідилося бліде місячне сяєво, немов проміння, що просягає крізь очниці прима-ри. Бричка зупинилася за декілька кроків од фонтану Мета Суданс. Візник відчинив дверцята, юнаки спустилися додолу й опинилися віч-на-віч із чичероне, що наче з-під землі виріс.

Їх уже супроводжував один чичероне з готелю, то тепер їх стало двоє.

Утім, у Римі неможливо уникнути великої кількості проводарів: крім головного чичероне, що загарбує вас відтоді, як ви переступили готельний поріг, і розлучається з вами, аж як ви їдете з міста, є ще й окремі чичероне, що вештаються біля кожної пам'ятки, я сказав би навіть, біля кожної її частини. Із цього можна судити, чи бракує проводарів по Колізею, цій пам'ятці поміж пам'яток, що про неї Марціал сказав:

«Нехай не похваляється перед нами Мемфіс варварським дивом своїх пірамід, нехай не оспівують чудес Вавилону, – усе має схилитися перед незмірною спорудою амфітетатру Цезарів, і всі хвальні голоси мають зіллятися водно, щоб проспівати славу цій пам'ятці».

Франц із Альбером навіть не намагалися позбутися тиранії римських чичероне, та й лише вони мають право ходити Колізеєм зі смолоскипами. Тож вони не опиралися і віддалися під цілковиту владу тих проводарів.

Франц був уже знайомий з тією прогулянкою, бо здійснив її разів із десять. Та його менш досвідчений супутник уперше відвідав цю будівлю, споруджену Флавієм Веспасіаном, і треба сказати, що, попри дурнувату балаканину чичероне, враження від Колізею було величезне. Справді, не побачивши це видовисько на власні очі, не можна було скласти собі уявлення про велич давніх руїн, надто ж як вони здаються ще більш велетенськими від таємничого сяєва південного місяця, що може позмагатися з вечірнім світлом заходу сонця.

Замислено пройшовши кроків сто під внутрішніми портиками, Франц віддав Альбера проводарям, що наполягали на своєму невід'ємному праві показати йому у всіх подробицях лев'ячий рів, приміщення для гладіаторів і подіум цезарів, а сам побрався напіврозваленими східцями і, поки ті йшли своїм щоденно второваним шляхом, просто сів у затінку колони, напроти отвору, крізь який можна було бачити гранітного велета у всій його величі.

Франц просидів із чверть години у тіні колони, стежачи за Альбером і його носіями смолоскипів, що, вийшовши з воміторію*, який був на протилежному кінці Колізею, спускалися, немов тіні за блудним вогником, зі сходинки на сходинку до місць, що були призначені для весталок.

Раптом йому вчулося, ніби у глибину Колізею скотився камінець, відокремившись від східців, розташованих біля тих сходів, якими він піднявся. Камінь, що скотився під ногою часу у прірву, звісно, діло звичайне, та цього разу Францові здалося, ніби камінець скотився від людської ноги, йому

* Воміторій – переходи у підтрибунних приміщеннях Колізею та подібних приміщеннях у Римі, що призначалися для швидкого потрапляння глядачів на трибуни і виходу з них.

навіть вчулися невиразні кроки; було зрозуміло, що хтось іде сходами, намагаючись не здіймати галасу.

І справді, за мить з'явилася людська постать, що виринула з тіні, мірою того, як вона підіймалася; горішні східці осявав місяць, тоді як решта, що далі йшли вони у діл, то дужче поринали у п'їтму.

То міг бути такий самий мандрівець, як і він, що волів самотнього споглядання, а не дурнуваті балаканини чичероне, тож у його з'яві не було нічого дивного; але з того, як нерішуче підіймався він на останні сходинки, із того, як він, прислухаючись, зупинився на майданчику, Франц збагнув, що він прийшов сюди з якоюсь метою і когось виглядає.

Франц інстинктивно заховався за колону.

На висоті десяти футів од землі була кругла діра, крізь яку видніло зоряне небо.

Довкола того отвору, крізь який, може, вже декілька століть щідилосся місячне сяєво, ріс миршавий чагарник, його ніжне зелене листя чітко вимальовувалося на блідій блакиті небосхилу; із горішнього виступу висали великі ліани і довгі батоги плюща, схожі на снасті, що розвіваються за вітром.

Відвідувач, що його таємнича з'ява привернула Францову увагу, стояв у напівтемряві, що ховала його риси, та все ж таки можна було розгледіти його вбрання: він був у довгій темній киреї, – одна пола, перекинута через ліве плече, затуляла нижню частину його обличчя, а лоб і очі були приховані капелюхом із широкими полями.

У світлі скісного проміння, що просягало в діру, видно було чорні штани, що елегантно спадали на лаковані черевики.

Той чоловік, звісно ж, належав до якщо не шляхетного, то принаймні до найвищого світського товариства.

Він простояв ще декілька хвилин і вже почав було досить помітно виявляти нетерплячку, аж на горішньому виступі пролунав слабкий гамір.

Тієї ж миті якась тінь затулила місячне світло, над дірою з'явився чоловік, пильно глянув у темряву і, либонь, помітив незнайомця в киреї. Тоді він ухопився за ліани, спустився ними й, опинившись футів за три від землі, легко плігнув униз. Він був у вбранні транстеверинця*.

– Перепрошую вашу ясновельможність за те, що змусив вас чекати, – сказав він римською говіркою. – Та я запізнився лише на декілька хвилин. Допіру вибило десятю на вежі Сан-Джованні-ін-Латерано.

– Ви не запізнилися. Це я прийшов раніше, – відказав незнайомец чистісіньким тосканським наріччям. – Тож не бентежтеся, якби ви запізналися, то це було б не з вашої вини, я знаю.

– І ваша ясновельможність не помилилася, я щойно із замку Святого Янгола, мені на превелику силу пощастило побалакати з Беппо.

– Хто цей Беппо?

– Це наглядач у в'язниці; я плачу йому невеличкі гроші, і він сповіщає мені про все, що коїться у замку його святості.

– Бачу, ви чоловік передбачливий!

* Транстеверинець, transteverino (італ.) – житель тієї частини Рима, яка розташована на сході потойбіч від Тібру.

– А як же інакше, ваша ясновельможносте! Статися може що завгодно. Може, і мене зловлять, як сіромаху Пеппіно, і мені потрібен буде щур, що пергризе пута.

– То що ви дізналися?

– Дві страти призначили на вівторок, о другій годині, як водиться у Римі перед великими святами: одного буде mazzolato*, це негідник, що убив священника, який його виглядів, а другого буде decapitato**, і це наш бідолашний Пеппіно.

– Нічого не вдієш, друже мій! Ви так налякали не лише уряд святого панотця, а й сусідніх країн, що влада хоче будь-що покарати його як слід.

– Таж Пеппіно навіть не був у мойй ватазі, це бідний пастух, він винен лише в тім, що носив нам харчі.

– Це і вчинило його вашим спільником. Але ви бачите, що до нього виявили поблажливість. Якщо колись вас зловлять, вам розтروщать голову, а йому тільки відітнуть її. До того ж, це трохи врізноманітнить таке захопливе видовище і задовольнить усі смаки.

– Проте видовище, яке я наготував глядачам і якого вони геть не чекають, буде ще захопливіше, – заперечив транстеверинець.

– Любий друже, – відказав чоловік у киреї, – дозвольте сказати вам, що ви, здається, надумали якусь дурню.

– Я готовий на все, аби лиш порятувати Пеппіно, який потрапив у халепу за те, що служив мені. Клянусь Матір'ю Божою, я вважав би себе боягузом, якби нічого не зробив для цього хлопчини.

– І що ж ви надумали?

– Поставлю душ із двадцять біля шибениці, і, коли попроведять Пеппіно, я подам знак, ми кинемося на варту з кинджалами і викрадемо його.

– Це дуже ризикований спосіб, мені здається, мій план ліпший.

– А який план у вашої ясновельможності?

– Я дам дві тисячі пістрів одному чоловікові, і він поклопочеться, щоб страту Пеппіно відклали на той рік, а впродовж наступного року дам ще тисячі пістрів іншому чоловікові, і він допоможе Пеппіно втекти з в'язниці.

– І ви певні, що все буде гаразд?

– Pardiou!*** – відказав чоловік у киреї.

– Що? – перепитав транстеверинець.

– Кажу, друже мій, що я сам, за допомогою мого золота, зроблю більше, ніж ви і всі ваші люди з кинджалами, пістолями, карабінами й мушкетями. Тож розраховуйте на мене.

– Нехай буде так; але якщо вам не пощастить, ми все ж таки будемо наготові.

– Будьте наготові, якщо вам кортить, та можете не сумніватися, що я доможуся помилування.

– Не забудьте, що вівторок – це післязавтра, вам залишається лише один день.

* Убитий залізною палицею (итал.).

** Убитий за допомогою гільйотини (итал.).

*** Та нехай мене чорти візьмуть! (фр.).

– То й що? День складається з двадцяти чотирьох годин, година з шістдесяти хвилин, хвилинка з шістдесяти секунд, а за вісімдесят шість тисяч чотирьох секунд можна чимало утнути.

– Якщо вашій ясновельможності пощастить, то як ми про це дізнаємося?

– Дуже просто. Я тримаю трое крайніх вікон у кафе Росполі; якщо буде помилювання, то два бічні вікна будуть запнуті жовтою камкою, а середнє білою з червоним хрестом.

– Чудово. А як ви передасте указ про помилювання?

– Пошліть до мене когось із своїх людей в одязі прочанина. Завдяки цьому вбранню він промкнеться до шибениці і передасть буллу голові братства, який і вручить її катові. Тим часом сповістить якось Пеппіно, а то він ще умре від жаху або здуріє, і станеться так, що ми дарма на нього витратилися.

– Послухайте, ваша ясновельможносте, я відданий вам усією душею, ви ж знаєте.

– Сподіваюся, що так воно.

– Так ось, якщо ви порятуєте Пеппіно, то це буде вже не відданість, а покора.

– Не кажи необдуманих слів, друже мій. Може, колись я тобі нагадаю про них, тому що й ти мені колись можеш стати потрібний.

– Я прийду в потрібну пору, як оце ви прийшли сьогодні; хоч би й на краю світу ви були, варто вам тільки написати мені: «Зроби оте й оте», – і я це зроблю так само достеменно, як мене звати...

– Цить! – прошепотів чоловік у киреї. – Я чую кроки...

– Це мандрівники зі смолоскипами оглядають Колізей.

– Не треба, щоб вони бачили нас разом. Усі ці чичероне працюють на поліцію, вони можуть упізнати вас. І хоч як ціную я вашу дружбу, любий мій, та якщо дізнаються, що ми з вами так добре знайомі, мій престиж підупаде, а мені цього не хочеться.

– Отож, якщо ви доможетеся відстрочення страти...

– Середнє вікно буде запнуте білою камкою з червоним хрестом.

– А якщо ні?

– Усі три вікна будуть жовті.

– І тоді...

– Тоді, любий друже, застосуйте ваші кинджали, я навіть сам прийду помилюватися вами.

– Бувайте, ваша ясновельможносте. Я здаюся на вас, і ви здайтеся на мене.

І, сказавши те, транстеверинець зник на сходах, а чоловік у киреї, ще нижче насунувши капелюха, пройшов за два кроки від Франца і спокійно спустився на арену.

За хвилю з темряви пролунало Францове ім'я: його гукав Альбер.

Франц зачекав трохи, аж обидва незнайомці відійшли далі, бо не хотів їм відкривати, що вони розмовляли при свідкові, який, щоправда, не бачив їхніх облич, зате і слова не пропустив.

За десять хвилин він уже сидів у бричці. Дорогою до готелю він, забувши про чемність, насилу слухав учену Альберову дисертацію, у якій на основі

писань Плінія й Кальпурнія ішлося про грати з гострими залізними шпичками, що не давали дикій звіроті кидатися на глядачів.

Франц не заперечував другові. Йому кортіло хутчій лишитися самому і, не відволікаючись ні на що, подумати над тим, що він допіру почув.

Із-поміж двох тих чоловіків один був йому геть незнайомий, та з іншим було інакше: хоч Франц і не розгледів його обличчя, що залишалось в тіні й затулене було киреєю, та звук того голосу так уразив його того разу, як він почув його уперше, що він не міг не впізнати його вмиль. Надто ж у насмішкуватих інтонаціях того голосу було щось гостре й металічне, аж змусило здригнутися Франца в Колізеї, як ото здригався він у печері Монте-Крісто.

Він ні на мить не сумнівався, що той чоловік — Синдбад-Морепоплавець.

За інших обставин він виявив би свою присутність цьому чоловікові, що збудив у ньому страшенну цікавість, та бесіда, яку він почув, мала надто вже інтимний характер, тож він остерігався, і не без підстав, що не завдасть їм утіхи своєю появою. Тим-то він дав Синдбадові змогу піти, не зупинивши його, та твердо поклав собі, що під час наступної зустрічі не пропустить такої нагоди.

Франц так поринув у свої думки, що не міг заснути. Цілу ніч перебирав він подумки різні обставини, що стосувалися господаря печери і незнайомця в Колізеї і свідчили про те, що ті два чоловіки — та сама особа; і що більше думав Франц, то дужче упевнювався в цьому.

Заснув він аж над ранок і прокинувся пізно. Як щирий парижанин, Альбер уже встиг потурбуватися про вечір і послав по ложу в театрі Арджентіна.

Францові треба було написати листа до Парижа, тож він на цілий день надав брличку Альберові.

О п'ятій Альбер повернувся: він розвіз рекомендаційні листи, отримав заповідання на всі вечори й оглянув римські цікавинки.

На все те йому вистачило одного дня.

Він навіть устиг дізнатися, яка п'єса йде і які актори там грають.

Ішла «Парізіна»; грали Козеллі, Моріані й пані Шпех.

Юнакам пощастило: на них чекала вистава однієї з найкращих опер автора «Лючії з Ляммермура» у виконанні трьох найліпших італійських акторів.

Альбер, що мав свій фотель у Буффі й місце в ложі бенуара в Опері, ніяк не міг змиритися з італійськими театрами, де не можна сидіти в оркестрі й нема ні балконів, ні відкритих лож.

Проте це не заважало йому вишукано вбиратися щоразу, як він їздив із Францом до театру; однак усе було марно, — на превеликий сором одного з найчільніших представників паризької світської молоді, треба зізнатися, що за чотири місяці мандрів по Італії Альбер не зав'язав ані однісінької інтриги.

Часом він намагався жартувати з цього приводу, та в душі почував прикру досаду: як це так, що він, Альбер де Морсер, один із найвишуканіших паризьких юнаків, і досі перебуває в очікуванні. Невдача була тим відчутніша, що, зі скромності, яка притаманна нашим любим співвітчизникам, Альбер не сумнівався, що буде мати в Італії величезний успіх і після повернення до Парижа всенький Гентський бульвар захопить розповідями про свої перемоги.

Що ж, він жорстоко помилявся: гожі генуезькі, флорентійські й римські графині стійко зберігали вірність якщо не своїм чоловікам, то принаймні коханцям, і Альбер скрушно впевнився, що італійки такі вірні невірниці й у цьому полягає їхня перевага перед французженками.

Звісно, не можна стверджувати, що в Італії, як і скрізь на світі, немає винятків.

Тим часом Альбер був молодик не лише винятково елегантний, а й дуже дотепний, та ще й віконтом був, щоправда, із нової шляхти, та за нашого часу, коли не треба доводити свою доблесть, чи не все одно вважати свій рід із 1399 чи з 1815 року? Крім того, він мав п'ятдесят тисяч ліврів річного прибутку. Отож, він володів усім, що потрібно, щоб стати улюбленцем паризького світу. І йому було трохи соромно усвідомлювати, що в жодному місті, де він побував, на нього не звернули належної уваги.

Утім, він розраховував знайти винагороду в Римі, адже карнавал у всіх країнах світу, що берегли той похвальний звичай, виступає порою свободи, коли люди найсуворіших правил дозволяють собі попустити віжки. А оскільки карнавал розпочинався наступного дня, то Альберові слід було показати себе у всьому блиску. Із цієї метою він узяв одну з найпомітніших лож у першому ярусі й убрався з особливою ретельністю. До речі, перший ярус вважається так само аристократичним, як і бенуар та бельетаж.

Утім, та ложа, що в ній вільно могли вміститися дванадцять душ, коштувала друзям дешевше, ніж ложа на чотирьох у театрі Амбігю.

Альбер плекав ще одну надію: якщо йому пощастить заволодіти серцем прегарної римлянки, то йому, либонь, запропонують місце в ридвані, тож він матиме змогу бачити карнавал зі шляхетського повозу чи з князівського балкона.

Завдяки всім тим міркуванням, Альбер був особливо жвавий того вечора. Він сидів спиною до сцени, висовувався до половини з ложі й розглядав усіх гарненьких жінок у шестидюймовий бінокль.

Та хоч як він старався, жодна красуня не вшанувала його поглядом бо-дай із цікавості.

Глядачі розмовляли про справи, про свої любовні походеньки, про звані обіди, про завтрашній карнавал, не звертаючи уваги ні на співаків, ні на виставу, крім окремих місць, коли всі оберталися обличчям до сцени, щоб послухати речитатив Козеллі, або поплескати Моріані, або гукнути «браво» співакці Шпех, а потім знову поверталися до розмов.

Наприкінці першого акту двері ложі, що була досі порожня, відчинилися і туди ввійшла пані, у якій Франц упізнав свою знайому – його познайомили з нею в Парижі, і він гадав, що вона ще у Франції. Альбер помітив несвідомий порух свого приятеля і, обернувшись до нього, запитав:

– Ви знаєте цю пані?

– Так. Вона подобається вам?

– Вона чарівна, друже мій, та ще й білявка. Такі довгі коси! Французженка вона?

– Ні, венеціанка.

– А як її звати?

– Графиня Г.

— Я знаю її з ім'я, — сказав Альбер, — кажуть, вона не лише гарна, а й розумна. Подумати лишень, я міг познайомитися з нею на останньому балу в пані де Вільфор і не зробив цього! Ото вже дурню я втнув!

— Хочете, я поправлю цю помилку? — запитав Франц.

— Ви так близькі з нею, що можете привести мене до її ложі?

— Я мав честь тричі розмовляти з нею. Ви знаєте, що цього цілком досить, щоб такий візит не здався нахабством.

Тієї миті графиня помітила Франца і привітно помахала йому рукою, а він шанобливо їй уклонився.

— Бачу, ви з нею у найліпших стосунках, — сказав Альбер.

— Отут ви й помиляєтеся. Тим-то й роблять французи тисячі дурниць за кордоном, що все підганяють під паризькі мірки. Перебуваючи в Іспанії чи особливо в Італії, не судіть ніколи про близькість людей за тією свободою, з якою вони обходяться одне з одним. Нас із графинею просто вабить одне до одного.

— Це сердечний потяг? — регочучи, запитав Альбер.

— Ні, розумовий, та й годі, — поважно відказав Франц.

— І коли це виявилось?

— Під час прогулянки Колізеєм, на кшталт отої, яку ми з вами здійснили.

— У сяйві місяця?

— Так.

— Удвох?

— Майже.

— І ви розмовляли про...

— Про мертвих.

— О, звісно ж, це цікаво, — сказав Альбер. — Та якщо я буду мати щастя стати кавалером прегарної графині під час такої прогулянки, то, мушу вас запевнити, розмовлятиму з нею лише про живих!

— І, може, прогадаєте.

— А поки що ви познайомите мене з нею, як ото обіцяли?

— Коли впаде завіса.

— Коли ж скінчиться той клятий перший акт?

— Послухайте фінал, він чудесний, і Козеллі пречудово його виконує.

— Так, але що за статура!

— Шпех просто-таки за душу хапає...

— Знаєте, після того, як чув Зонтаг і Малібран...

— Хіба ви не вважаєте, що в Моріані пречудова школа?

— Не люблю, коли брюнети співають, як білявці.

— Ох, любий мій, — сказав Франц, одвертаючись од Альбера, що не зводив бінокля з ложі графині, — вам усе недогода.

Аж, на превелике задоволення віконта де Морсера, завіса опустилася; Альбер узяв капелюха, поправив волосся, краватку й манжети і сказав Францові, що чекає його.

Оскільки на допитливий Франців погляд графиня дала на здогад, що чекає його, то він не гаявся, щоб задовольнити нетерпляче Альберове бажання; разом зі своїм другом, що на ходу розправляв банки на сорочці й вилогах фрака, він обігнув амфітеатр і постукав до четвертої ложі, де була графиня.

Молодик, що сидів коло графині в аванложі, відразу ж підвівся, і, за італійським звичаєм, поступився місцем новому гостю, який теж мав поступитися ним, якби з'явився інший відвідувач.

Франц відрекомендував Альбера як одного з найблискулчіших за суспільним становищем і розумом юнаків, що, утім, було й чистісінькою правдою, тому що в Парижі, у тім товаристві, де бував Альбер, він вважався світським левом. Франц додав, що Альбер у відчаї від того, що проґавив нагоду познайомитися з нею в Парижі, благав його поправити те упущення і що він прохає графиню вибачити йому його сміливість.

У відповідь графиня чемно вклонилася Альберові й потиснула Францові руку, потім запросила Альбера сісти на вільному місці коло неї, а Франц умотивився у другому ряду, позаду графині.

Альбер знайшов прегарну тему для бесіди: він зняв річ про Париж і спільних знайомих. Франц зрозумів, що друг його на правильному шляху і, взявши у нього з рук велетенського бінокля, почав і собі вивчати глядачів.

Біля бар'єра однієї з лож першого ярусу сиділа надзвичайно вродлива жінка, убрана у східний костюм, який вона носила з такою невимушеністю, із якою носять лише звичний одяг.

Позаду неї, у напівтемряві, виднів чоловік, що його обличчя неможливо було розгледіти.

Франц урвав Альберову балачку з графинею і запитав у неї, чи не знає вона цю чарівну албанку, що ладна привернути увагу не лише чоловіків, а й жінок.

— Ні, — відказала вона, — знаю лишень, що в Римі вона від початку сезону. На відкритті театру я бачила її в тій самій ложі, і за цілий місяць вона не пропустила жодної вистави; часом її супроводжує отой чоловік, що зараз із нею, а деколи тільки слуга-мурин.

— Як вона подобається вам, графине?

— Дуже гарна. Медора, певне, скидалася на неї.

Франц і графиня обмінялися усмішками: потім графиня знову заговорила з Альбером, а Франц почав розглядати в бінокль красуню албанку.

Розпочався балет, пречудовий італійський балет, поставлений славетним Анрі, що завоював ув Італії величезну славу, що загинула у плавучому театрі; то був один із тих балетів, де всі, від першого танцівника до останнього статиста, беруть таку діяльну участь, що півтори сотні людей роблять одночасно той самий жест і всі разом зводять ту саму руку чи ногу. Балет звався «Поліска».

Франц занадто захопився прегарною незнайомкою, щоб звертати увагу на балет, нехай і пречудовий. Що ж до неї, то вона з помітним задоволенням дивилася на сцену, чого не можна було сказати про її супутника, який за весь час, поки тривало це диво хореографічного мистецтва, навіть не поворухнувся і, попри страшенний гамір, який зчиняли сурми, цимбали і турецькі дзвіночки, здавалося, тішився неземною насолодою спокійного сну.

Аж балет скінчився, і завіса опустилася під шалені оплески захопленого партеру.

Завдяки похвальній звичці вставляти до опери балет, антракти в Італії дуже недовгі: співаки встигають відпочити і перебратися, поки танцівники витинають свої піруети й антраша.

Розпочалася увертюра другого акту. Коли смички уперше витнули по струнах, сонливий кавалер албанки поволі звівся і нахилився до неї, вона обернулася, сказала йому декілька слів і знову сперлася на край ложі.

Обличчя її співрозмовника так само залишалося в тіні, і Франц не міг розгледіти його рис.

Піднялася завіса, Францова увага несамохіть звернулася до акторів, і погляд його на хвилю відірвався від ложі незнайомки і перенісся на сцену.

Другий акт розпочинається, як відомо, дуєтом: Парізіна уві сні обмовляється Аццо про своє кохання до Уго, обманутий чоловік проходить усі ступені ревності і врешті, певний у зраді дружини, будить її й заявляє про майбутню помсту.

Це один із найгарніших, найвиразніших і найдраматичніших дуєтів, написаних плодитим пером Доніцетті. Франц чув його уже втретє, і хоч він не був запеклим меломаном, усе ж таки дуєт справив на нього глибоке враження. Тож він уже збирався було долучити свої аплодисменти до тих, якими вибухнула публіка, аж його зведені руки зупинилися і «браво», що ладне було злетіти з вуст, завмерло.

Чоловік у ложі звівся на повний зріст, обличчя його потрапило у світляну смугу, і Франц побачив таємничого мешканця острова Монте-Крісто, що його поставу і голос він, як йому здавалося, упізнав напередодні поміж руйнами Колізею.

Не було сумнівів: дивний мандрівник живе в Римі.

Либонь, на Францовому обличчі цілком відбилосся те збентеження, яке викликав у нього вигляд незнайомця, тому що графіня засміялася, поглянувши на нього, і запитала, що з ним.

— Графіне, — відказав Франц, — щойно я запитав у вас, чи знаєте ви цю албанку. Тепер я хочу запитати, чи знаєте ви її чоловіка.

— Не більше, ніж її, — відказала графіня.

— Ви не звернули на нього уваги?

— Оце суто французьке запитання! Ви ж знаєте, що для нас, італійок, існує лиш той, кого ми кохаємо.

— Це правда, — відказав Франц.

— Принаймні, — провадила графіня, наводячи Альберів бінокль на ложу напроти, — його, здається, щойно викопали з могили, це якийсь мрець, що з дозволу гробаря встав із домовини. Гляньте, який він блідий.

— Він завжди такий, — відказав Франц.

— То ви його знаєте? — запитала графіня. — Тоді я вас запитаю, хто він такий.

— Мені здається, я його вже десь бачив.

— Я розумію, — сказала графіня, наче від холоду звівши прегарними плечима, — що як раз побачиш цього чоловіка, то його вже ніколи не забудеш.

Франц подумав, що, мабуть, не лише на нього справив моторошне враження таємничий незнайомиць.

– Що ви скажете? – запитав Франц, після того як графиня зважилася ще раз націлити на нього бінокля.

– Здається, це сам лорд Рутвен живцем.

Це нове нагадування про Байрона вразило Франца; як хтось і міг змусити його повірити в існування упирів, то саме цей чоловік.

– Я мушу дізнатися, хто він, – підводячись, сказав Франц.

– Ні, ні! – вигукнула графиня. – Не йдіть, я розраховую, що ви проведете мене, і не відпусту вас.

Франц нахилився до її вухка.

– Невже ви і справді боїтеся?

– Послухайте! – відказала вона. – Байрон присягався мені, що вірить в упирів, запевняв, що й сам бачив їх, змальовував мені їхні обличчя... Вони точнісінько такі: темне волосся, великі палючі очі, мертвотна блідість, та й, дивіться, його супутниця не така, як усі... це якась грекиня чи... либонь, така сама чаклунка, як і він... Благаю вас, не йдіть туди. Завтра можете розпитувати, якщо вже так вам кортить, та цього разу я вас нізащо не пущу.

Франц і далі наполягав.

– Ні, ні, – сказала вона, підводячись, – я їду вже; мені не можна залишатися до кінця вистави; невже ви будете такі нечемні, що відмовите мені у вашому товаристві?

Францові нічого не залишалось, як узяти капелюха, відчинити двері ложі й подати графині руку, що він і зробив.

Графиня справді була дуже схвильована, та й сам Франц не міг позбутися забобонного трепету, тим паче що графиня лише піддалася несвідомому страхові, а його враження посилювалося спогадами.

Допомагаючи їй сісти до ридвана, він відчув, що вона вся тремтить.

Він провів її додому; ніяких гостей у неї не було, і ніхто її не чекав; він сказав, що вона обманула його.

– Мені й справді недобре, – сказала вона, – і я хочу побути сама; зустріч із цим чоловіком геть засмутила мене.

Франц пробував засміятися.

– Не смійтеся, – сказала графиня, – та вам і не смішно зовсім. І пообіцяйте мені...

– Що?

– Спершу присягніться.

– Обіцяю виконати все, що завгодно, тільки не відмовитися від спроби дізнатися, хто цей чоловік. Із певних причин, про які я не можу казати, я повинен дізнатися, хто він, звідки і куди прямує.

– Звідки він, я не знаю, та куди прямує, можу вам сказати: простісінько в пекло.

– Повернімося до обіцянки, яку ви хотіли взяти у мене, графине, – сказав Франц.

– Ох, справді; їдьте просто в готель і сьогодні не намагайтеся зустрітися з цим чоловіком. Існує якийсь зв'язок поміж тими, з ким розлучаєшся, і з ким зустрічаєшся. Не будьте посередником поміж мною і цим чоловіком. Завтра ганяйтеся за ним, скільки захочете, та ніколи не знайомте мене з ним, якщо не хочете, щоб я померла зі страху. Тепер

прощайте, постарайтеся заснути, а я знаю, що й повік не зведу до ранку.

На цім графиня розлучилася із Францом, що так і не втямив, пожартувала вона з ним чи й справді перелякалася.

Повернувшись до готелю, Франц застав Альбера в халаті й у хатніх штанах – він зручно розсівся у фотелі із сигарою в зубах.

– А, це ви, – сказав він. – Не думав, що побачу вас раніше завтрашнього ранку.

– Послухайте, Альбере, – відказав Франц, – я радий, що трапилася нагода довести вам раз і назавжди, що у нас дуже хибне уявлення про італійок, хоч, як на мене, ваші любовні невдачі мали б трохи нагнати вам розуму.

– А що ж тут удієш? Дідько їх знає, цих жінок! Беруть тебе за руку, тиснуть її, перешіптуються з тобою, змушують тебе проводити їх; десятої частки таких загравань вистачило б, щоб парижанка згубила своє добре ім'я.

– У тім і річ. Їм нема чого приховувати; вони живуть у своїй прекрасній країні, де звучить «сі», як писав Данте, не ховаючись, під яскравим сонцем. Тож вони не знають манірності. Та й ви ж самі бачили, графиня перелякалася.

– Кого? Того шановного добродія, що сидів напроти нас із гожою грекинею? Мені самому кортіло дізнатися, хто вони, і я навмисне зіткнувся з ними в коридорі. Не можу втямити, де ви взяли всю ту чортівню! Це гарний чоловік, пречудово вбраний, здається, для нього шиє наш Блен або Юмані. Він трохи блідий, це правда; та ви ж знаєте, що блідість – ознака шляхетності.

Франц усміхнувся: Альбер думав собі, що в нього дуже блідий колір обличчя.

– Я й сам певен, – сказав йому Франц, – що страх графині перед цим чоловіком – просто фантазія. Він щось казав?

– Казав, та тільки новогрецькою. Я здогадався про це з кількох спотворених грецьких слів. Мушу вам сказати, любий мій, що в коледжі я дуже добре знав грецьку.

– То він балакав новогрецькою?

– Напевне.

– Можна не сумніватися, – прошепотів Франц, – таки це він.

– Що ви кажете?

– Нічого. Що ви тут робили?

– Готував вам сюрприз.

– Який?

– Ви знаєте, що колясу роздобути неможливо.

– Ще б пак! Ми зробили все, що можна було, і нічого не роздобули.

– Мені спала на думку блискуча ідея.

Франц недовірливо глянув на Альбера.

– Любий мій, – сказав Альбер, – ви так зиркнули на мене, що мені хочеться вимагати від вас сатисфакції.

– Я ладен її вам дати, якщо ваша ідея справді така добра, як ви оце кажете.

– То слухайте.

- Слухаю.
- Колясу роздобути не можна?
- Не можна.
- Коней теж?
- Теж.
- Але можна роздобути воза?
- Можливо.
- І паровицю волів?
- Еге ж.

– Так ось, любий мій! Оце нам і треба. Я загадаю прикрасити воза, ми вберемося неаполітанськими жінцями і натурально зобразимо славетну картину Леопольда Робера. Якщо, для більшої схожості, графиня погодиться вбратися селянкою з Пуццолле чи Сорренте, маскарад буде ще більше вдалий; вона така гарна, що її візьмуть за оригінал «Жінки з немовлям».

– Йй-богу, – вигукнув Франц, – цього разу ви маєте рацію, і це справді непогана думка.

– І найпатріотичніша, бо воскресить часи наших королів-ледарів! Ага, панове римляни, ви гадали, ми будемо вештатися вашими вулицями пішки, мов якісь лаццароні, лише тому, що у вас бракує коляс і коней! Ну, то ми їх винайдемо!

– І ви вже поділилися з кимось цим геніальним винаходом?

– Із нашим господарем. Повернувшись із театру, я погукав його сюди і виклав йому наші бажання. Він запевняє, що це дуже легко, я хотів, щоб волам позолотили роги, та він каже, що на це потрібно три дні, то нам доведеться відмовитися від цієї розкоші.

– А де він?

– Хто?

– Господар.

– Пішов шукати воза. Завтра, може, буде запізно.

– То він дасть нам відповідь ще сьогодні?

– Я чекаю на нього.

Цієї миті двері прохилилися, і в щілині з'явилася голова маестро Пастріні.

– Permesso?* – поспитався він.

– Авжеж, можна, – вигукнув Франц.

– Та й що? – запитав Франц. – Знайшли ви воза й волів?

– Я ліпше знайшов, – відказав господар, вочевидь задоволений собою.

– Ох, стережіться, любий господарю, – сказав Альбер, – добра від добра не шукають.

– Ваша ясновельможність може звіритися на мене, – самовпевнено відказав господар.

– Але в чому ж усе-таки річ? – запитав Франц.

– Ви знаєте, що граф Монте-Крісто мешкає разом із вами на тому самому майданчику?

– Як же ж нам не знати цього, – сказав Альбер, – це через нього ми живемо в тісноті, мов два студенти з Латинського кварталу.

* Дозвольте? (итал.).

– Він дізнався про вашу халепу і пропонує вам два місця у своїй колясці й два місця у вікнах, які він найняв у палаццо Росполі.

Альбер із Францом презирнулися.

– Та чи можемо ми пристати на пропозицію людини, якої геть не знаємо... – відказав Альбер.

– Хто він такий, цей граф Монте-Крісто? – запитав Франц.

– Сицилійський або мальтійський можновладець, до ладу й не знаю, та знатний, мов Борґезе, і багатий, мов золота копальня.

– Мені здається, – сказав Франц Альберові, – що, як вірити маестро Пастріні, така людина, як цей граф, міг би запросити нас інакше, ніж...

Цієї миті у двері постукали.

– Увійдіть, – сказав Франц.

Лакей у чепурній лівреї зупинився на порозі.

– Від графа Монте-Крісто баронові Францу Д'Епіне і віконтові Альберу де Морсеру, – виголосив він.

І він простягнув господареві дві візитні картки, а той передав їх юнакам.

– Граф Монте-Крісто, – провадив лакей, – просить вас дозволити йому як сусідові одвідати вас завтра вранці; він хотів би запитати у вас, о котрій годині ви зможете прийняти його.

– Нічого закинути, – прошепотів Альбер Францові, – усе зроблено як слід.

– Передайте графові, – відказав Франц, – що ми самі будемо мати честь прийти до нього з першим візитом.

Лакей вийшов.

– Змагання з чемності, – сказав Альбер, – правда ваша, маестро Пастріні, ваш граф Монте-Крісто дуже вихований чоловік.

– То ви погоджуєтеся на його пропозицію? – запитав маестро Пастріні.

– Авжеж, – відказав Альбер, – та, зізнаюся, мені жаль нашого воза; і якби вікно в палаццо Росполі не винагородило нас за цю втрату, то я, либонь, таки тримався б мого попереднього наміру. Як ви гадаєте, Франце?

– Зізнаюся, мене теж спокусило тільки вікно в палаццо Росполі, – відказав Франц.

Пропонування двох місць біля вікна в палаццо Росполі нагадало Францові про підслухану ним у Колізеї розмову поміж незнайомцем і транстевринцем. Якщо чоловік у киреї, як припускав Франц, був тією самою особою, чия поява у театрі Арджентіна так зацікавила його, то він, звісно ж, його побачить, і тоді ніщо не завадить йому задовольнити цікавість.

Заснув Франц пізно. Думки про незнайомця й очікування ранку хвилювали його. Авжеж, уранці все мало з'ясуватися; цього разу таємничий господар з острова Монте-Крісто вже не міг утекти від нього, якщо тільки він не володів перснем Гігеса і, завдяки тому перстеню, здатністю ставати невидимцем.

Коли Франц прокинувся, не було ще й восьмої.

Альбер не мав причини нетерпляче очікувати ранку, то міцно спав.

Франц послав по господаря. Той з'явився до нього і вклонився зі звичною запобігливістю.

– Маестро Пастріні, – сказав Франц, – якщо не помиляюся, сьогодні когось мають стратити?

– Так, ваша ясновельможносте, але якщо хочете, щоб я дістав вам вікно, то тепер уже запізно.

– Ні, – заперечив Франц, – утім, якби я дуже хотів би побачити це видовище, то, певне, знайшов би місце на пагорбі Пінчо.

– О, гадаю, ваша милість не захотіла б мішатися з простолюдом, що завжди юрмиться на Пінчо.

– Напевне, я не піду, – сказав Франц, – та мені хотілося б мати певні відомості.

– Які?

– Про кількість засуджених, про їхні імена і спосіб страти.

– Нема нічого легшого, ваша ясновельможносте. Мені якраз принесли tavolette.

– А що таке tavolette?

– Це дерев'яні дощечки, що розвішуються на вулицях напередодні страти: на них наклеєні імена злочинців, їхні злочини і спосіб страти. Це своєрідне прохання до віруючих помолитися Богові, щоб він послав тим винуватцям щире каяття.

– І вам приносять оті tavolette, щоб ви долучили ваші молитви до молитов віруючих? – недовірливо запитав Франц.

– Ні, ваша ясновельможносте, я домовився з розклеювачем афіш, і він приносить їх мені так само, як приносить театральні афіші, щоб мої гості були обізнані, якби хтось із них захотів бути присутнім від час виконання вироку.

– Ви такі люб'язні, – сказав Франц.

– Можу сказати, – з усмішкою мовив маестро Пастріні, – я роблю все, що можу, для зручності шляхетних чужоземців, що вшановують мене своєю довірою.

– Бачу, любий господарю, і всі будуть розповідати про це, будьте певні. А тепер мені хотілося б прочитати одну з цих дощечок.

– Зараз, – сказав господар і відчинив двері, – я звелів, щоб одну повісили на сходовому майданчику.

Він вийшов із кімнати, зняв із цвяха таволетту і приніс її Францові.

Ось дослівний переклад тієї смертної об'яви:

«Цим доводимо до загального відома, що у вівторок, 22 лютого, першого дня карнавалу, за вироком верховного суду, на П'яцца-дель-Пополо зазнають кари на смерть: Андреа Рондоло, засуджений за вбивство вельмишановного і високоповажного дона Чезаре Торліні, каноніка церкви святого Івана Лютеранського, і Пеппіно, на прізвисько Рокка Пріорі, викритого у співництві з мерзеним розбійником Луїджі Вампою і членами його ватаги.

Першого буде mazzolato.

Другого буде decapitato.

Просимо побожні душі благувати Господа про дарування щирого каяття цим двом нещасним злочинцям».

Це й було те, що чув Франц два дні тому поміж руїнами Колізею, у програмі не сталося ніяких змін: імена засуджених, їхні злочини, спосіб страти – усе було таке саме.

Тож транстеверинцем був, либонь, сам Луїджі Вампа, а чоловік у киреї – то був Синдбад-Морепоплавець, що і в Римі, як і Порто-Веккіо і Тунісі, провадив свою філантропічну діяльність.

Тим часом вибило дев'яту годину, і Франц хотів уже будити Альбера, коли ж той, на превеликий його подив, раптом вийшов зі спальні, причому був навіть добре вбраний. Думки про карнавал не давали йому спокою і підняли з ліжка раніше, ніж Франц того очікував.

– Як ви гадаєте, маестро Пастріні, – звернувся Франц до господаря, – якщо ми обидва готові, то чи не заявитися нам до графа Монте-Крісто?

– Авжеж, – відказав той, – граф Монте-Крісто має звичку вставати зараня, і я певен, що він уже години зо дві, як не спить.

– І ви вважаєте, що ми не потривожимо його?

– Певен.

– У цьому разі, Альбере, якщо ви готові...

– Я цілком готовий, – сказав Альбер.

– То ходімо і висловимо нашому сусідові вдячність за його люб'язну увагу.

– Ходімо.

Францові й Альберові варто було тільки перетнути сходовий майданчик. Господар випередив їх, подзвонив, і лакей відчинив ім.

– I signory francesi,* – сказав Пастріні.

Лакей уклонився й запросив їх увійти.

Вони пройшли через два покої, опоряджені з розкішшю, якої вони не сподівалися знайти у готелі маестро Пастріні, і ввійшли нарешті до бездоганно обладнаної вітальні. На підлозі лежав турецький килим, а зручні фотелі наче запрошували гостей відпочити на їхніх пружких подушках і вигнутих спинках. На стінах висіли полотна відомих мистців упереміш із розкішною зброєю, на дверях гойдалися пишні штори.

– Якщо ваші ясновельможності зволють сісти, – сказав лакей, – я піду доповісти графові.

І він вийшов іншими дверми.

Коли ті двері відчинилися, звідтіля долинули звуки лютні, які відразу ж замовкли. До юнаків долетів тільки подих мелодії.

Франц із Альбером презирнулися і знову почали розглядати меблі, полотна і зброю. Що далі дивилися вони на ту розкіш, то чудовнішою вона їм здавалася.

– Та й що ви про це скажете? – запитав Франц свого друга.

– Скажу, любий мій, що наш сусід або біржовий маклер, який зіграв на зниження іспанських фондів, або князь, що мандрує інкогніто.

– Цитьте! – сказав Франц. – Ми зараз про це дізнаємося: ось і він.

Пролунало рипіння дверей, штори розсунулися, і на порозі постав власник усіх тих багатств. Альбер рушив йому назустріч, та Франц так і лишився стояти, наче прикутий до підлоги.

То був не хто інший, як чоловік у киреї, незнайомиць у ложі, таємничий господар з острова Монте-Крісто.

* Панове французи (*итал.*).

XIV. MAZZOLATO

— Панове, — мовив граф Монте-Крісто, — уклінно перепошую, що не прийшов перший, та я боявся потурбувати вас, якби заявився до вас о вранішній порі. До того ж, ви сповістили, що самі завітаєте до мене, то я погодився з вашим бажанням.

— Ми дуже вдячні вам, пане графе, — сказав Альбер, — ви справді виручили нас із халепи. Ми вже вигадували найфантастичніші повози, аж нам передали ваше люб'язне запрошення.

— У всьому винен цей бевзень Пастріні, — відказав граф, запрошуючи юнаків сісти на дивані. — Він і не обмовився мені про ваші труднощі. А я, перебуваючи тут геть на самоті, тільки й шукав нагоди зазнайомитися із моїми сусідами. Ледве я дізнався, що можу бути вам чимось корисний, то, як бачите, відразу ж скористався нагодою відрекомендуватися вам.

Юнаки відповіли глибоким поклоном. Франц і слова не сказав; він перебував у нерішучості: оскільки ніщо не вказувало на бажання графа впізнати його чи бути впізнаним, то він не знав, чи натякнути йому на першу їхню зустріч, чи дочекатися нових доказів. Та й сам він не був певен, що напередодні в ложі бачив саме цього чоловіка, то не міг би стверджувати, що це той, хто за день до того був у Колізеї, тож він вирішив не забігати наперед і нічого не казати графові. До того ж, у Франца була та перевага перед Монте-Крісто, що він володів його таємницею, тоді як той не мав ніякої влади над Францом, якому нічого було приховувати.

Усе ж таки він вирішив звести розмову на предмет, що міг би розв'язати декотрі його сумніви.

— Ви надали нам місця у вашій колясі й у вікнах палаццо Росполі, — сказав він, — то чи не навчите нас, як здобути якийсь пост, як ото кажуть в Італії, на П'яцца-дель-Пополо?

— А, справді, — недбало відказав граф, пильно вдивляючись у Морсера, — сьогодні на П'яцца-дель-Пополо, здається, стратять когось?

— Так, — сказав Франц, зрадівши, що граф сам зачіпає цю бажану для нього тему.

— Дозвольте, я вчора начебто звелів моему управителеві взятися до цього діла, то, може, і тут я зможу надати вам невеличку послугу.

Він простягнув руку до шнурка і тричі подзвонив.

— Ви коли-небудь замислювалися над правильним розподілом свого часу і над можливістю спростити вашим слугам ходіння туди й сюди? — запитав він Франца. — Я вивчив це питання: тепер я дзвоню камердинерові один раз, маршалкові — два рази й управителеві — три рази. Отак не гаю я жодної зайвої хвилини й жодного зайвого слова. А ось і мій управитель.

До кімнати увійшов чоловік років сорока п'яти, мов дві краплі води схожий на того перемитника, що водив Франца до Синдбадової печери, але той і на здогад не дав, що впізнав його. Франц зрозумів, що так звелів граф.

— Пане Бергуччо, — мовив граф, — ви пам'ятаєте, що я вчора доручив вам найняти вікно на П'яцца-дель-Пополо?

– Так, ваша ясновельможносте, – відказав управитель, – та оскільки було вже запізно...

– Що?! – насупивши брови, вигукнув граф. – Я ж сказав вам, що мені потрібне вікно!

– Ваша ясновельможність і отримає його, та оскільки його здали князеві Лобаньєву, то мені довелося заплатити за нього...

– Добре, добре, пане Бертуччо, позбавте моїх гостей господарських подобиць: ви роздобули вікно, і це все, що від вас вимагалось. Скажіть адресу кучерові й чекайте нас на сходах, щоб провести нас; ідіть собі.

Управитель уклонився й обернувся до дверей.

– Ага, ось іще що, – провадив граф. – Дізнайтеся, будь ласка, у Пастріні, чи отримав він таволетту і чи не можна мені надіслати програму страти.

– Не турбуйтеся, – сказав Франц, дістаючи з кишені записника, – я сам бачив цю табличку і переписав із неї все, ось погляньте.

– Чудово. Тоді, пане Бертуччо, можете іти, ви мені більше не потрібні. Тільки розпорядіться, щоб нам доповіли, коли подадуть сніданок. Сподіваюся, ви, панове, виявите мені честь поснідати зі мною? – додав він, звертаючись до гостей.

– Але ж, заради Бога, графе, – сказав Альбер, – ми не можемо так уживати на зле вашу гостинність.

– Ні, ні, навпаки, ви зробите мені велике задоволення, і колись один із вас чи, може, й обидва відплатять мені тим самим у Парижі. Пане Бертуччо, звеліть, щоб поставили три куверти.

Він узяв у Франца записник.

– Ага, – недбало провадив він, ніби читав театральну афішу, – «...22 лютого... зазнають кари на смерть: Андреа Рондоло, засуджений за вбивство вельмишановного і високоповажного дона Чезаре Торліні, каноніка церкви святого Івана Лютеранського, і Пеппіно, на прізвисько Рокка Пріорі, викритого у спільництві з мерзенним розбійником Луїджі Вампою і членами його ватаги». Гм! «Першого буде mazzolato. Другого буде decapitato». Авжеж, – сказав граф, – вочевидь усе воно так і мало статися, та вчора, здається, стали певні зміни в ході цієї церемонії.

– Он як? – сказав Франц.

– Авжеж, я чув вчора в кардинала Роспільйозі, де збув цілий вечір, що страту одного злочинця відклали.

– Котрого? Андреа Рондоло? – запитав Франц.

– Ні, – відказав граф, – іншого... – він зазирнув до записника, наче не міг згадати імені, – ...Пеппіно, на прізвисько Рокка Пріорі. Це позбавляє вас гільйотини; проте у вас залишається mazzolato, а це дуже цікава страта, як бачиш її уперше, і навіть удруге; тоді як гільйотина, яка вам, утім, либонь, знайома, надто вже проста, надто одноманітна, і в ній не буває нічого несподіваного. Ніж не обривається, не тремтить, не б'є мимо, не береться до діла по тридцять разів, як отой вояк, що відтинав голову графові де Шале, хоч, звісно, можливо, Ришельє доручив катові виявити до того клієнта особливу увагу. Ні, – зневажливо провадив граф, – не кажіть мені за європейців, коли ідеться про тортури: вони нічогісінько не тямлять у них, вони геть як дітлаци чи радше старигани у всьому, що стосується жорстокості.

– Можна подумати, графе, – сказав Франц, – що ви здійснювали порівняльне вивчення страт у різних народів земної кулі.

– Принаймні мало знайдеться таких, яких би я не бачив, – незворушно відтяв граф.

– Невже ви знаходили задоволення в таких жажливих видовищах?

– Першим моїм почуттям була відраза, потім байдужність, наприкінці була цікавість.

– Цікавість? Страшенне слово!

– Чому? У житті найголовніше – смерть. То хіба не цікаво дізнатися, яким чином душа може розлучитися з тілом і як, відповідно до свого характеру, темпераменту і навіть місцевих звичаїв, люди терплять цей останній перехід від буття до небуття? Мушу запевнити вас: що більше бачиш умираючих, то легше помирати, тож я певен, що смерть може бути стратою, та не покутою.

– Я не зовсім вас розумію, – відказав Франц. – Поясніть вашу думку, ви не можете собі уявити, наскільки те, що ви кажете, цікаве для мене.

– Послухайте, – сказав граф, і обличчя його наллялося жовцю, як ото в інших наливається воно кров'ю. – Якби хтось змусив померти в нечуваних тортурах, у нескінченних муках вашого батька, або матір, або кохану, одне слово, когось із тих близьких людей, що, видерті з вашого серця, залишають у ньому вічну пустку і вічно криваву рану, невже ви вважали б, що суспільство завдало вам достатнього задоволення, тому що ніж гільйотини пройшов поміж основою потиличної кістки і трапеційними м'язами вбивці і той, що з його вини ви зазнали довгих років душевних страждань, упродовж кількох секунд зазнає фізичних страждань?

– Так, я знаю, – відказав Франц, – людське правосуддя – погано втішає, воно може пролляти кров за кров, та й годі; не варто вимагати у нього більшого, ніж може воно дати.

– І ще кажу я про той випадок, – провадив граф, – коли суспільство, у якому вбивство одного з його членів струснуло до самісіньких основ, відплачує смертю за смерть. Та існують мільйони мук, що роздирають людське серце, якими суспільство нехтує, і за яке воно не помщається навіть тим незадовільним способом, що про нього ми допіру казали. Хіба нема злочинів, що гідні страшніших тортур, аніж кілок, що на нього садять у турків, аніж сотання жил, що водиться в ірокезів, а тим часом байдуже суспільство залишає їх безкарними? Скажіть, хіба нема таких злочинів?

– Та є, – відказав Франц, – і заради них і виходять на дуель.

– Дуель! – вигукнув граф. – Годі й казати, гарний спосіб сягнути мети, коли та мета – помста! Чоловік украв у вас кохану, спокусив вашу дружину, збезчестив вашу доньку – усеньке ваше життя, що мало право чекати од Бога тієї дрібки щастя, яку він обіцяв кожному своєму творінню, той чоловік обернув стражданням, мукою і ганьбою! І ви почуватиметеся відомщеним, якщо цьому чоловікові, котрий затьмарив розум ваш безумом, а серце переповнив відчаєм, ви прохромите шпагою груди або всадите кулю в лоба? Облиште! Не кажучи вже про те, що нерідко він бере гору і стає переможцем, а це виправдує його в очах світських кіл і його наче сам Господь прощає. Ні, ні, – провадив граф, – якщо мені судилося помщатися, то я буду робити це не так.

— То ви заперечуєте дуель? Ви відмовилися б виходити на поєдинок? — запитав і Альбер, якого страшенно здивувала графова теорія.

— Та ні, чому ж? — відказав граф. — Зрозумійте мене: я битимуся за дрібницю, за образу, за спробу зробити мене брехуном, за ляпаса і зроблю це тим більше з легким серцем, що завдяки набутому мною мистецтву в усьому, що стосується фізичних вправ і тривалої звички до небезпеки, я можу не сумніватися, що уб'ю суперника. Звичайно ж, за все це я став би змагатися; та за глибоке, довге, безмежне і вічне страждання я відплатив би точнісінько такими самими муками, око за око, зуб за зуб, як кажуть люди на Сході, наші одвічні наставники, ці обранці, що зуміли обернути життя маренням, а яву земним раєм.

— Але мені здається, — заперечив Франц, — оскільки ви стаєте zarazом і суддею, і катом у ваші справі, нелегко втриматися на межі застою і самому не потрапити під його владу. Ненависть сліпа, гнів нерозсудливий, і той, що тішиться помстою, ризикує випити гіркої.

— Авжеж, якщо він убогий і дурний, ні — якщо в нього мільйонний статок і він розумний. Утім, щонайгірше йому загрожує тільки та страта, про яку ми оце казали і якою гуманна французька революція замінила четвертування й колесування. А що для нього страта, якщо відомщений він? Йй-богу, мені майже шкода, що цей сердега Пеппіно, либонь, не буде *decapitato*, як вони ото висловлюються: бачили б ви, скільки часу на це витрачають і чи варто про це навіть казати. Та, йй-богу, панове, дивна балачка звелася у нас першого дня карнавалу! Із чого вона почалася? Ага, пам'ятаю! Ви ж бо виявили бажання дістати місце в моєму вікні; що ж, прошу вас; та спершу сядемо за стіл, бо, здається, і сніданок уже подали.

І справді, одні з чотирьох дверей вітальні відчинилися, і лакей виголосив скараментальні слова:

— *Al suo commodo*.*

Юнаки попідводилися і попрямували до їдальні.

Під час сніданку, пречудового і вишукано сервірованого, Франц намагався зловити Альберів погляд і прочитати в ньому враження, яке, він не сумнівався, мали на нього справити господареві слова; та чи тому, що той, із властивої йому безпечності, не звернув на них особливої уваги, чи тому, що поступка графа Монте-Крісто в питанні про дуель примирила з ним Альбера, чи зрештою тому, що давніші обставини, які відомі були тільки Францові, лише для нього загострювали значення висловлених графом поглядів, проте він не помітив, щоб його друг був бодай чимось стурбований — навпаки, він запопадливо виявляв честь сніданку, як людина, що впродовж майже п'яти місяців мусила задовольнятися італійською кухнею, як відомо, однією з найгірших на світі. Що ж до графа, то він ледве торкнувся страв; здавалося, він сів за стіл з гостями лише для того, щоб віддати належне поштиво-сті й чекав, аж коли вони підуть, щоб звеліти подати собі якусь чудернацьку або особливу страву.

Це мимохідь нагадало Францові той жах, що його викликав граф у графині Г., і її певність, що граф, тобто чоловік, який сидів у ложі напроти, — упиряка.

* Просимо (*итал.*).

Після сніданку Франц поглянув на годинника.

– Чого це ви? – запитав його граф.

– Ох, перепрошуємо, графе, – відказав Франц, – та у нас ще тисяча справ.

– Яких?

– У нас ще нема костюмів, а сьогодні їх обов'язково треба мати.

– Про це не турбуйтеся. На П'яцца-дель-Пополо у нас, здається, окрема кімната, то я загадаю принести які хочете костюми, і ми переберемося у них там-таки.

– Після страти? – вигукнув Франц.

– Авжеж, після, до або й під час страти, як вам захочеться.

– Неподалік від шибениці?

– Шибениця належить до програми свята.

– Знаєте, графе, я передумав, – сказав Франц, – я дуже вдячний вам за вашу люб'язність, та я ліпше задовольнюся місцем у вашій колясі й вікном у палаццо Росполі й попрошу вас розпоряджатися моїм місцем на П'яцца-дель-Пополо.

– Та мушу попередити вас, що ви позбавляєте себе досить цікавого видувища, – відказав граф.

– Ви мені про нього розповісте, – сказав Франц, – і я певен, що у ваших устах розповідь справить на мене не менше враження, ніж учинило б саме видувище. Утім, я вже кілька разів хотів подивитися на страту; а ви, Альбере?

– Я бачив, як страчували Кастена, – відказав віконт, – та, здається, я був тоді наїдпитку: це було того дня, коли я скінчив коледж, і ми всенюк ніч гуляли в якомусь шинку.

– Якщо ви чогось не робили в Парижі, то це не причина не робити цього в чужім краю, – відказав граф. – Мандруємо, щоб набути знань; міняємо місця, щоб побачити нове. Подумайте, як незручно вам буде, як у вас запитують: «А як страчують у Римі?», а ви відкажете: «Хтозна». Та й засуджений, кажуть, ще той негідник, що вбив таганом для коминка шановного каноніка, який виховав його, як сина. А нехай йому всячина, як убиваєш духовну особу, треба обирати пристойніше знаряддя, ніж таган, надто ж якщо ця духовна особа, може, твій батько. Якби ви мандрували Іспанією, то пішли б поглянути на бій биків, правда ж? То уявіть собі, що ми йдемо глянути на бій биків; згадайте про цирк давніх римлян, про полювання, де вбивали триста левів і сотню людей. Згадайте про вісімдесят тисяч глядачів, що плескали в долоні, про статечних пань, що приводили із собою дочок на виданні, про гожих білявих весталок, що подавали гарнюрнім пальчиком знак, який немовби промовляв: «Не гайтеся, добийте хутчій цього чоловіка, він і так уже майже мрець».

– Ви поїдете, Альбере? – запитав Франц.

– Та мабуть. Як і ви, я вгавав, але графова красномовність мене переконала.

– То їдмо, якщо хочете, – сказав Франц, – та дорогою до П'яцца-дель-Пополо мені хотілося б побувати на Корсо, це можливо?

– Пішки можливо, а ридваном ні.

– То я піду пішки.

– А вам необхідно потрапити на Корсо?

— Авжеж, мені треба там подивитися дещо.

— Гаразд, підємо пішки на Корсо, а ридван поїде вулицею Бабуїно і буде чекати нас на П'яцца-дель-Пополо; я сам не маю нічого проти, щоб пройти по Корсо і поглянути, чи виконали декотрі мої розпорядження.

— Ваша ясновельможносте, — відчинивши двері, доповів лакей, — якийсь чоловік в одязі прочанина просить дозволу побалакати з вами.

— Так, знаю, — відказав граф. — Чи не хочете пройти до вітальні, панове? Там на столі ви знайдете пречудові гаванські сигари... За хвилию я повернуся до вас.

Юнаки підвелися і вийшли одними дверми, а граф, ще раз перепросивши їх, вийшов іншими. Альбер був неабияким знавцем добрих сигар і вважав, що приносить тяжку жертву, обходячись без сигар «Кафе де Парі», тож, підійшовши до столу, він аж скрикнув на радощах, угледівши справжні «пурос».

— То що ви гадаєте про графа Монте-Крісто? — запитав його Франц.

— Що я про нього гадаю? — відказав Альбер, вочевидь здивований таким запитанням свого друга. — Я гадаю, що це добрячий чоловік, гостинний господар, який багато бачив на віку, багато чого вивчав, багато думав і належить, мов той Брут, до школи стоїків, а на довершення до всього, — докинув він, з утіхою видихаючи тютюновий дим, що спіраллю полинув до стелі, — у нього пречудові сигари.

Такої думки був він про графа. А оскільки Альбер завжди хвалився, що тільки після довгих роздумів складає собі думку про когось чи про щось, то Франц і не намагався йому суперечити.

— А ви звернули увагу на одну дивну обставину? — запитав Франц.

— Яку це?

— Ви помітили, як пильно він на вас дивився?

— На мене?

— Авжеж, на вас.

Альбер замислився.

— Що ж, — сказав він, — нічого дивного тут нема. Я вже рік, як поїхав із Парижа, і, либонь, убраний, мов опудало. Граф, певне, взяв мене за провінціала; переконайте його, любий мій, і за першої ж нагоди скажіть йому, що це не так.

Франц усміхнувся. За хвилию повернувся граф.

— Ось і я, панове, і весь до ваших послуг, — сказав він. — Я вже розпорядився; ридван прямує своїм шляхом до П'яцца-дель-Пополо, а ми подамося туди вулицею Корсо, якщо ви так хочете. Візьміть трохи сигар, пане де Морсере.

— Охоче, графе, дякую, — відказав Альбер, — італійські сигари ще гірші, ніж французькі. Як приїдете до Парижа, я поквитаюся з вами.

— Не відмовляюся; сподіваюся колись побувати в Парижі, й, із вашого дозволу, з'явлюся до вас. Що ж, панове, час не стоїть, уже пів на першу. Гайда!

Усі троє спустилися вниз. Кучер вислухав останні загади свого пана й подався віа Бабуїно, а граф із юнаками попрямував до П'яцца-ді-Спанья по віа Фраттіна, що вивела їх на Корсо поміж палаццо Ф'яно і палаццо Росполі.

Франц знай дивився на вікна того палацу: він не забув про гасло, що про нього домовилися транстеверинець і чоловік у киреї.

— Котрі з-поміж цих вікон ваші? — запитав він графа якомога природнішим тоном.

— Три останні, — відказав той з невдаваною безпечністю, не вгадавши достеменного значення того запитання.

Франц швидко окинув поглядом вікна. Бічні були запнуті жовтим полотном, а середнє — білим із червоним хрестом.

Чоловік у киреї дотримався свого слова, і сумнівів уже не було: той чоловік і був граф Монте-Крісто.

Ті три вікна ще були порожні.

Скрізь уже готувалися до карнавалу, розставляючи стільці, будували примістки, запинали вікна. Маски ще не з'являлися, а повози не їздили, поки не бовкне дзвін, та маски вгадувалися за всіма вікнами, а повози — за всіма брамами.

Франц, Альбер і граф ішли собі по Корсо. Що ближче були вони до П'яцца-дель-Пополо, то густіший ставав натовп. Над юрмою у середині майдану височів обеліск із хрестом на вершині, на середохресті трьох вулиць — Бабуїно, Корсо і Ріпетта, — два стовпи шибениці, поміж якими лиснів напівкруглий ніж мандаї — італійської гільйотини.

На розі вони побачили графського управителя, що чекав на свого пана.

Вікно, яке найняли, мабуть, за таку незмірну ціну, що граф не хотів, щоб гості знали про це, було розташоване на третьому поверсі великого палацу поміж віа Бабуїно й пагорбом Пінчо.

Кімната була чимось на кшталт будуара, що прилягав до спальні, тож, зачинивши двері спальні, гості в будуарі були як у себе вдома. На стільцях лежали вельми елегантні костюми блазнів із блакитного і білого едбабу.

— Оскільки ви дозволили мені самому обрати костюми, — сказав граф юнакам, — то я звелів, щоб вам приготували оці. По-перше, вони цього року найбільш у моді, по-друге, вони дуже зручні для конфетті, бо на них борошна не видно.

Франц майже не чув графових слів і, може, навіть недостатньо оцінив його люб'язність — усенька його увага зосередилася на тому видовищі, яке становила собою П'яцца-дель-Пополо, і на страшному знарядді, що було на ту пору її головною прикрасою.

Франц уперше в житті бачив гільйотину. Ми кажемо «гільйотину», тому що римська *mandaia* дуже скидається на французьке знаряддя смерті. Такий самий ніж, що скидається на півмісяць, ріже він випуклим боком, та падає з меншої висоти, ото й уся різниця.

Два чоловіки сиділи на відкидній дошці, що на неї кладуть засудженого, і полуднували, поки не було страти, — наскільки міг розгледіти Франц, їли вони хліб із ковбасою. Один підняв дошку, дістав з-під неї баклагу з вином, ковтнув звідтіля і передав баклагу приятелю; то були катові помічники.

Дивлячись на них, Франц відчував, як у нього аж чуб змокрів.

Засуджених напередодні перевели з Нової в'язниці до маленької церкви Санта-Марія-дель-Пополо, і вони пробули там ніч, кожен із двома

священиками, що готували їх до смерті, в осяяній свічками каплиці, біля якої ходили назад і вперед чатові, яких щогодини міняли.

Подвійна лава карабінерів вишикувалася від церковних дверей до шибениці й оточила її зусбіч, лишивши вільним прохід футів із десять завширшки, а довкола гільйотини – простір кроків зі сто зокола. Решту майдану наповнила юрба. Чимало жінок тримали на плечах дітлахів, звідки тим юним глядачам добре видно було шибеницю.

Пагорб Пінчо здавався просторим амфітеатром, де на всіх уступах з'юрмився люд; балкони обох церков, на розі віа Бабуїно та віа Ріпетта, переповнені були привілейованою публікою; сходи папертей скидалися на морські хвилі, які підганяв до портика безперервний приплив; кожен виступ стіни, досить широкий, щоб на нім могла стати людина, був п'єдесталом для живої статуї.

Графові слова справджувалися: либонь, немає у житті цікавішого видувища, ніж смерть.

А тим часом замість тиші, що, здавалося, відповідала урочистості майбутньої церемонії, від юрми линув гучний гамір, що складався із реготу, галасу і радісного крику, – певне, і тут граф казав правду: страта була для народу початком карнавалу.

Аж наче за помахом чарівної палички, гамір ущух; церковні двері відчинилися.

Попереду простувало братство прочан-покутників, убраних у сірі мішки з дірами для очей, у руках вони тримали запалені свічі; першим ішов голова братства.

За прочанами прямував височенний чоловігяга. Він був майже голий, якщо не брати до уваги куцих полотняних штанів; при лівому боці в нього висів здоровецький ніж у піхвах, а на правому плечі він ніс важкого залізного кия.

То був кат.

На ногах у нього були сандалі, припнуті до щиколоток мотузками.

Услід за катом, тим ладом, яким їх мали стратити, ішли Пеппіно й Андреа.

Кожного супроводжували два священики.

Ні в того, ні в того очі не були зав'язані.

Пеппіно йшов досить твердою ногою; либонь, його вже попередили, що на нього чекає.

Андреа священики провадили попід руки.

Страченці вряди-годи цілували розп'яття, яке їм притуляли до вуст.

Насилу вгледівши їх, Франц відчув, як у нього підгинаються ноги; він зиркнув на Альбера. Той був блідіший, аніж його маніжка, і несамохіть відкинув сигару, хоч викурив її ледве до половини.

Тільки граф був незворушний. На його мертвотно-блідому обличчі навіть виступив легенький рум'янець.

Ніздрі його роздimalися, мов у хижого звіра, що завітрив кров, а розтулені уста оголяли ряд зубів, білих і гострих, немов у шакала.

І водночас на його обличчі лежав вираз м'якої привітності, якого Франц ще ніколи в нього не зустрічав; надто ж дивували його лагідні оксамитові очі.

Тим часом страченці наблизилися до шибениці, і вже можна було розглядіти їхні обличчя. Пеппіно був гарний смаглявий парубок років двадцяти п'яти з гордовитим і несамовитим поглядом. Він високо тримав голову, наче виглядав, з якого боку надійде порятунок.

Андреа був куций і тлустий; із його жорстокого, мерзенного обличчя не легко було визначити вік; йому можна було дати років із тридцять. У в'язниці з нього виросла борода. Голова його звішувалася набік, ноги підгиналися, і здавалося, весь він рухається покірно і механічно, без участі волі.

— Здається, ви казали, що стратять лише одного, — сказав Франц графові.

— І я не збрехав вам, — відтяв той.

— А втім страченців двоє.

— Авжеж, але один стоїть на порозі смерті, а другий проживе ще чималенько.

— Як на мене, якщо мають помилувати, то вже саме пора це зробити.

— Так і є, он погляньте, — відказав граф.

І справді, тієї хвили, коли Пеппіно підходив до підніжжя шибениці, прощанина, що, либонь, трохи загаявся, ніхто не зупинив і він промкнувся крізь лави вояків, підійшов до голови братства і передав йому згорнуту вчетверо цидулу.

Від гострого погляду Пеппіно не втекла жодна подробиця тієї сцени; голова братства розгорнув цидулу, прочитав і звів руку.

— Нехай святиться ім'я Господне, слава його святості панотцеві римському! — голосно і виразно виголосив він. — Одного зі страченців помилували.

— Помилували! — вигукнула юрма, немов однісінька душа. — Одного помилували!

Почувши те слово, Андреа стрепенувся і звів голову.

— Кого помилували? — вигукнув він.

Пеппіно тяжко сапав, мовчки завмерши на місці.

— Помилували Пеппіно, що прозивається Рокка Пріорі, — сказав голова братства.

І передав цидулу ватажкові карабінерів; той прочитав її й оддав назад.

— Пеппіно помилували! — заволав Андреа, відразу ж струснувши із себе заціпеніння. — Чому помилували його, а не мене? Ми мали обидва умерти, мені обіцяли, що він умре раніше за мене, не маєте ви права убивати мене самого, не хочу я вмирати сам, не хочу!

Він видирався із рук священиків, корчився, репетував, гарчав, мов нав'язаний, і намагався розірвати пута, що зв'язували його руки.

Кат кивнув помічникам, вони зіскочили з шибениці й ухопили страченця.

— Що там коїться? — поспитав Франц у графа.

Усі балакали римським діалектом, то він не зовсім тямив, про що там ідеться.

— Що там коїться? — перепитав граф. — Невже ви не здогадуєтесь? Цей чоловік, що зараз умре, шаліє від того, що інший чоловік не помре разом із ним; якби була змога, то він роздер би його нігтями й зубами, аби тільки не залишити його при житті, якого сам позбувається. О люди, люди!

Крокодиляче поріддя, як сказав Карл Моор! — вигукнув граф, махаючи кулаками над юрмою. — Упізнаю я вас, за всіх часів гідні ви самі себе!

Андреа і катові помічники борсалися в куряві, і страченець знай волав: «Він повинен умерти! Я хочу, щоб він умер! Ви не маєте права вбивати мене самого!».

— Погляньте, — сказав граф, ухопивши юнаків за руки, — погляньте, адже, присягаюся, на це варто подивитися! Ось людина, що скорилася долі, що йшла на шибеницю, ладна була померти, мов боягуз, щоправда, та без опору і скарг. Знаєте, що надавало їй сили? Що втішало її? Знаєте, чому вона покірно чекала страти? Тому що інший теж потерпав, тому що інший теж мав умерти, тому що інший мав умерти передніше від неї! Поведіть двох баранів, поведіть двох бичків на заріз і дайте на здогад одному, що його товариш не помре — баран забекає на radoшах, бугай замукає від щастя, а людина, що створена за образом і подобою Божою, людина, якій Бог заповідав найпершим, єдиним і найвищим законом любов до ближнього, людина, якій Бог дав мову, щоб вона висловлювала свої думки, — який буде найперший її вигук, як вона дізнається, що її товариш порятований? Прокляття!

Хвала людині, вінцеві природи, цареві творіння!

І граф зареготав, та таким страшеним реготом, яким може сміятися лише той, хто багато витерпів.

Тим часом боротьба коло гільйотини тривала, і дивитися на те було геть несила. Катові помічники тягнули Андреа на шибеницю; він збурился проти себе всенюку юрму, і двадцять тисяч голосів волали: «Стратити його! Стратити!»

Франц сахнувся, та граф знову вхопив його за руку й утримував коло вікна.

— Що з вами? — запитав він. — Вам шкода його? Годі й казати, доречна жалість! Якби ви дізналися, що під вашим вікном гасає скажений пес, ви вхопили б рушницю, вискочили надвір і без жодного жалю забили б упритул бідолашне звіря, котре тільки тим і винне, що його вкусив інший скажений пес, і воно платить так само, а тут ви шкодуєте людину, яку ніхто не кусав, проте вона убила свого добродичця, і тепер, коли вона не може вбивати, бо руки її зв'язані, вона несамовито вимагає смерті свого товариша в нещасті! Ні, дивіться, дивіться!

Графова вимога була майже зайва: Франц не міг відірвати очей від страшених видовиська. Катові помічники затягли страченця на шибеницю і, попри його стусани, укуси і зойки, змусили його стати на коліна. Кат став збоку від нього, тримаючи наготові кия; він кивнув, і помічники відскочили. Страченець хотів було підвестися, та не встиг: кий глухо гупнув його у ліву скроню; Андреа повалився ниць мов бичок, потім перевернувся горізнач. Тоді кат покинув кия, вихопив ножа, одним махом перерізав йому горлянку, став на живіт і заходився топтати його ногами. Від кожного натиску з горлянки страченця бризкала кривава цівка.

Франц не міг більше витерпіти; він кинувся вглиб кімнати і майже безтямно впав у фотель.

Альбер учепився у штору, заплющивши очі.

Граф стояв, високо звівши голову, немов переможний дух зла.

XV. КАРНАВАЛ У РИМІ

Коли Франц отямився, він побачив, що Альбер, блідий мов смерть, п'є воду, а граф уже вбирається у блазенський костюм. Франц мимоволі глянув на майдан: гільйотина, кати, страченець — усе зникло, залишалася тільки юрба, галаслива, збурена, весела. Дзвін Монте-Чіторіо, що сповіщає тільки про смерть пресвятого панотця й відкриття карнавалу, гучно дудонів.

— Що діється? — запитав він графа.

— Нічого, геть нічогосінько, як бачите, — відказав той. — Лиш карнавал відкрився. Одягайтеся хутчій.

— Ото диво, — сказав Франц, — цей жах розвіявся мов сон.

— Та це й був тільки сон, вам привиділося жахіття.

— Мені так, а страченому?

— І йому так само; тільки він заснув назавжди, а ви прокинулися; і хто скаже, котрий із-поміж вас щасливіший?

— А де ж Пеппіно, — запитав Франц, — з ним що сталося?

— Пеппіно хлопчина розсудливий, без зайвого самолюбства; замість того щоб образитися, що за нього забули, він скористався цим і пірнув у юрбу, не подякувавши навіть шановним священикам, що супроводжували його до шибениці. Ох, людина — це невдячна й егоїстична тварюка... Та вбирайтеся, мосьпане, погляньте, як ваш друг подає вам приклад.

І справді, Альбер уже надів едwabні штани на чорні панталони і лаковані черевики.

— То що, Альбере, — запитав Франц, — ви схильні веселитися? Тільки кажіть правду.

— Ні, не схильний, — відказав Альбер, — та, як по правді, я радий, що побачив це. Я згоден із графом: якщо бодай раз вистачило сили витерпіти це видовище, то врешті воно виявляється єдиним, яке ще здатне завдати гострих відчуттів.

— Не кажучи вже про те, що в такі хвилини можна вивчати людей, — докинув граф. — На першій сходинці шибениці смерть зриває машкару, яку людина носила всеньке життя, і тоді видно справжнє її обличчя. Треба сказати, обличчя Андреа було досить непривабливе... Ох і мерзотник!.. Убирайтеся, панове, убирайтеся!

Францові соромно було б розігравати панну і не піти за прикладом супутників. Він убрав костюм і надів маску, що була не блідіша від його обличчя.

Скінчивши те діло, вони спустилися вниз. Біля дверей на них чекала коляса, повна конфетті й букетів.

Вони зайняли своє місце у низці повозів.

Важко було собі уявити гострішу зміну. Замість похмурого і безмовного видовища смерті П'яцца-дель-Пополо обернулася веселою і галасливою оргією. Маски наговпами збігалися з усіх усюд, вискакували з дверей, вилазили з вікон; з усіх вулиць виїжджали повози, напхані п'єро, арлекінами, доміно, маркізами, транстеверинцями, блазнями, лицарями і селянами; усе це галасувало, вимахувало руками, жбурляло яйця з борошном, конфетті, букети, сипало жартами на своїх і чужих, знайомих і незнайомих, і ніхто не мав права ображатися — усі відповідали реготом.

Франц із Альбером скидалися на людей, яких припровадили до шинку, щоб розвіяти їхню тугу, і які, п'яніючи, почувають, що минуле помалу огортає імла. Вони ще були під владою того, що допіру побачили, та потроху перейнялися загальними веселощами, їм почало здаватися, ніби глузд їхній ось-ось затьмариться, їм кортіло з головою поринути в цей гамір, у цю юрбу, у цей несамовитий вихор. Жменя конфетті, яку жбурнули із сусіднього повозу на Морсера, засипала Альбера і його супутників, він відчув, як кольнуло в шиї й у незахищеній частині обличчя, наче в нього кинули сотню голок, і воно змусило його взяти участь у загальній битві, до якої долучилися всі маски, що зустрічалися їм дорогою. Як і всі, він теж звівся у бричці й, із усією доступною йому силою і спиритністю, заходився теж кидати в сусідів яйцями і драже.

Розпочалося шалене змагання. Згадки про страту геть зникли із думок обох друзів. Барвіста, мінлива, запаморочлива картина, що була в них перед очима, поглинала їх до останку. Що ж до графа Монте-Крісто, то він, як ми вже казали, під час тої страти ні на хвилину не губив спокою.

Уявіть собі довгу гарну вулицю Корсо, облямовану від краю до краю ошатними палацами, де всі балкони обвішані килимами і всі вікна задроповані, а на балконах і у вікнах триста тисяч глядачів – римлян, італійців, чужинців, що поприбували з усіх кінців світу, суміш будь-якого шляхетства – шляхетства крові, грошей таланту, – гожі дівчата, приваблені мальовничим видовищем, нахилиються з балконів, висовуються з вікон, засипають усіх конфетті, а їм відповідають букетами, повітря насичене драже, що падає униз, і квітами, що летять угору, а на хідниках пливе безтурботна, гуляща юрма в найбезглуздішому вбранні: простують велетенські головки капусти, бичачі голови, що, мукаючи, хилитаються на людських ногах, пси на задніх лапах; аж раптом, у всьому тому сум'ятті, під зсунутою на лоба маскою, наче ото зі спокуси святого Антонія, що примарилася Калло, на мить з'являється гоже личко якоїсь Астарті, за якою кидаєшся слідом, та на шляху тобі стають якісь меткі біси, як ото ті, що маряться ночами, – уявіть собі все це, і ви матимете бодай якусь уяву про те, що таке карнавал у Римі.

Після того, як вони двічі проїхали вулицею Корсо, граф скористався зупинкою повозів і попросив у своїх супутників дозволу покинути їх, лишивши колясу в їхньому розпорядженні. Франц звів очі й побачив фасад палаццо Росполі. У середньому вікні, запнутому білим полотном із червоним хрестом, видно було блакитне доміно, у якому Францова уява відразу ж намалювала гожу незнайомку, яку він бачив у театрі Арджентіна.

– Панове, – сказав граф, виходячи з коляси, – коли вам набридне бути акторами і закортить стати глядачами, не забудьте, що на вас чекають місця біля моїх вікон, а доти орудуйте моїм кучером, колясою і слугами.

Ми забули сказати, що графів кучер був убраний чорним ведмедем, точнісінько як Одрі у «Ведмеді й Паші», а лакеї, що стояли на примостках, були вбрані зеленими мавпами; у їхніх масках були пружини, і за допомогою них вони корчили гримаси перехожим.

Франц подякував графові за його люб'язну пропозицію, що ж до Альбера, то він саме засипав квітами колясу, де сиділи вельми грайливо вбрані селянки.

Як на лихо, потік повозів знову рушив уперед, і поки його понесло до П'яцца-дель-Пополо, то коляса, що так зацікавила Альбера, попрямувала до Венеційського палацу.

– Бачили? – запитав він Франца.

– Що? – запитав Франц.

– Ото ту колясу із селянками?

– Ні.

– Шкода! Я певен, це чарівні дівчата.

– Ото лихо, що ви в машкарі, – сказав Франц, – адже це слушна нагода винагородити себе за ваші любовні невдачі!

– Сподіваюся, карнавал таки чимось винагородить мене, – напівжартома, напівсерйозно відказав Франц.

Усупереч Альберовим надіям, день минув без особливих пригод, якщо не брати до уваги декількох зустрічей із тією колясою. Під час однієї такої зустрічі чи то випадково, чи, може, й ні розв'язалася Альберова маска.

Тоді він ухопив усі квіти, що лишилися в нього, і оберемком жбурнув їх у колясу.

Певне, одну з тих гарнюніх дівчат, яких Альбер вгадував під чепурними селянськими костюмами, зворушила його увага; коли коляса знову порівнялася з повозом юнаків, вона кинула їм букет фіалок.

Альбер зловив його. Оскільки Франц не мав ніяких підстав гадати, що букет кинули йому, то він і не заважав Альберові заволодіти ним. Альбер переможно застромив букетика в петлицю, і повіз урочисто покотив далі.

– Ось і початок любовної пригоди! – сказав Франц.

– Смійтеся, скільки хочете, – відказав Альбер, та я гадаю, що це і справді так, і з цим букетом я вже не розлучуся.

– Де ж пак! – реготав й далі Франц. – Хіба ж інакше можна буде впізнати одне одного!

Утім, жарт уже почав скидатися на правду: коли Франц із Альбером знову зустрілися з тією ж таки колясою, маска, що кинула Альберові букет, уgliedівши, що він застромив його до петлиці, заплескала в долоні.

– Браво, браво! – сказав Франц. – Усе йде як слід. Може, ви хочете, щоб я покинув вас самого?

– Ні, ні, не будемо квапитися! Не хочу, щоб вона думала, що мене варто тільки поманити. Якщо гожий селянці кортить провадити цю гру, то ми знайдемо її завтра чи радше вона сама знайде нас; вона якось озветься, і тоді я вирішу, що вдіяти.

– Браво, Альбере, ви мудрі, мов Нестор, і хитрі, мов Улісс, і якщо вашій Цириці пощастить обернути вас якоюсь звіриною, то вона або дуже майстерна, або дуже могутня.

Альбер мав рацію: гожа незнайомка, либонь, вирішила того дня не продовжувати тієї гри; юнаки зробили ще декілька кіл, та більш не побачили коляси із селянками – певне, вона звернула в якусь бічну вулицю.

Тоді вони повернулися до палаццо Росполі, але там уже не було ні графа, ні блакитного доміно, а біля запнутих жовтим вікон ще стояли глядачі, яких, мабуть, запросив граф.

Тієї ж хвилини дзвін, що провістив початок карнавалу, сповістив і про його закінчення. Низка повозів на Корсо відразу ж розпалася, і вони вмить зникли в поперечних вулицях.

Франц із Альбером саме були якраз напроти віа Мюратте.

Візник мовчки звернув за ріг, поминувши палаццо Полі, виїхав на П'яцца-ді-Спанья й підкотив до готелю.

Маестро Пастріні вийшов на поріг зустріти своїх гостей.

Франц спершу запитав про графа і висловив жаль, що вони вчасно не заїхали по нього, та Пастріні заспокоїв його, сказавши, що граф Монте-Крісто замовив собі ще одну колясу, що й заїхала по нього до палаццо Росполі. Крім того, граф доручив йому передати юнакам ключ від ложі в театрі Арджентіна.

Франц запитав Альбера про його плани на вечір, проте той більше думав про те, як утілити певний задум, аніж про театр; замість того, щоб відповісти Францу, він звернувся до маестро Пастріні із запитанням, чи не може той напитати йому кравця.

– Кравця? – запитав господар. – Навіщо?

– Щоб пошити нам до завтра селянську одіж, – відказав Альбер.

Маестро Пастріні похитав головою.

– Пошити вам до завтра селянську одіж! – вигукнув він. – Оце вже не ображайтеся, ваша ясновельможносте, суто французьке бажання. Два селянські костюми! Та ви за весь карнавальний тиждень не знайдете жодного кравця, що погодиться пришити півдесятка гудзиків до камізельки, навіть якщо ви заплатите йому по цілому скудо за кожен!

– То що, неможливо дістати таке вбрання?

– Чому ж неможливо? Можна роздобути готове. Доручіть це мені, і завтра вранці, прокинувшись, ви знайдете цілісіньку гору капелюхів, курток і штанів. Не турбуйтеся, будете задоволені.

– Друже мій, – сказав Франц Альберові, – здаймося на нашого любого господаря: він уже засвідчив, що він людина винахідлива. Пообідаймо, а потім їдьмо слухати «Італійку в Алжирі».

– Що ж, нехай буде «Італійка в Алжирі», – сказав Альбер. – Та тільки пам'ятайте, маестро Пастріні, що для мене і для мого друга, – показав він на Франца, – надзвичайно важливо вже завтра мати одіж, про яку я вам казав.

Господар ще раз підтвердив, що їхнім милостям нема про що непокоїтися і що все зроблять згідно з їхніми побажаннями, після чого Франц із Альбером подалися до свого помешкання, щоб поскидати блазенські костюми.

Альбер дбайливо заховав букетик фіалок – то була та прикмета, за якою могла його впізнати гожа селяночка.

Друзі посідали за стіл; Альбер не пропустив нагоди звернути увагу на суттєву різницю поміж кухнею маестро Пастріні й кухнею графа Монте-Крісто. І хоч Франц ставився до графа з певною упередженістю, мусив таки визнати, що те порівняння було далеко не на користь готельного кухаря.

Коли їм подали десерт, лакей запитав, о котрій годині юнакам потрібна коляса. Альбер із Францом нерішуче перезирнулися. Лакей угадав їхні думки.

– Його ясновельможність граф Монте-Крісто, – сказав він, – звелів, щоб коляса цілий день була у розпорядженні ваших милостей. Ваші милості можуть орудувати нею на власний розсуд.

Юнаки вирішили скористатися люб'язною увагою графа: вони звеліли запрягати, а самі пішли перевдягатися, тому що їхня одіж трохи пожмакалася під час численних боїв, у яких вони брали участь.

Перебравшись, вони поїхали у театр і влаштувалися у графовій ложі.

Під час першої дії до своєї ложі ввійшла графиня Г.; спершу вона поглянула туди, де напередодні сидів граф, і вгледіла Франца з Альбером у ложі того чоловіка, про якого вона ще день тому висловила Францові таке дивне враження.

Вона так наполегливо спрямовувала бінокля на Франца, що той відчув, що було б недобре не задовольнити відразу ж її цікавості, тож, скориставшись привілеєм італійських театралів, яким дозволяється обертати глядацьку залу на власну вітальню, друзі вийшли з ложі й подалися засвідчити графині свою повагу.

Тільки вони ввійшли, графиня показала Францові на почесне місце коло себе.

Альбер сів позаду.

– Отож, – сказала вона, ледве давши Францові змогу сісти, – ви, певне, часу не галяли і поквапилися познайомитися з цим новим лордом Рутвенем і навіть заприятелювали з ним?

– Не так тісно, як ви гадаєте, графине, – відказав Франц, – та не зважуся заперечувати, що ми сьогодні цілий день користувалися його люб'язністю.

– Цілий день?

– Авжеж, саме цілий день; уранці ми снідали у нього, удень каталися по Корсо в його колясі, а тепер, увечері, сидимо в його ложі.

– То ви з ним знайомі?

– І так, і ні.

– Як це?

– Це довга історія.

– Ви розкажете мені її?

– Вона перелякає вас.

– Ото й добре.

– Зачекайте принаймні до розв'язки.

– Гаразд, я люблю закінчені розповіді. Та все ж таки розкажіть, як ви зустрілися. Хто вас познайомив?

– Ніхто. Він сам зазнайомився з нами.

– Коли?

– Учора ввечері, після того, як ми розлучилися.

– У який спосіб?

– За прозаїчною посередністю господаря готелю.

– То він теж мешкає в готелі «Лондон»?

– Так, і навіть на тому самому майданчику, що й ми.

– Як його звати? Ви мусите знати це.

– Авжеж. Граф Монте-Крісто.

– Що це таке? Це не родове ім'я.

— Ні, це ім'я острова, якого він придбав.
— І він граф?
— Тосканський граф.
— Що ж, проковтнемо й це, — сказала графиня, що належала до одного з найдавніших тосканських родів. — Що він за чоловік?
— Запитайте віконта де Морсера.
— Чуєте, віконте, — сказала графиня, — мене посилають до вас.
— Ми були б надто вимогливі, графине, якби не вважали його добрячим чоловіком, — відказав Альбер. — Людина, з якою ми дружили б десять років, не вчинила б для нас того, що він учинив. І з такою люб'язністю, чуйністю і увагою! Не доводиться сумніватися, що це цілком світський чоловік.
— Ось побачите, — засміялася графиня, — що мій упир якийсь скоробагато, який хоче, щоб йому вибачили його мільйони, тож намагається здаватися Ларою, щоб його не переплутали з паном Ротшильдом. А її ви бачили?
— Кого?
— Учорашню кралю грекиню.
— Ні. Ми ніби чули звуки її лютні, та вона лишилася невидною.
— Не напускайте туману, любий Франце, — озвався Альбер. — Як ви гадаєте, хто був у блакитному доміно біля запнутого білим вікна?
— А де було те вікно? — запитала графиня.
— У палаццо Росполі.
— То у графа було вікно у палаццо Росполі?
— Авжеж. Ви були на Корсо?
— Звісно ж, була.
— То, може, ви помітили два вікна, запнуті жовтим полотном, і одне, запнуте білим із червоним хрестом? Ті три вікна й належали графові.
— То це справжнісінький багатій! Ви знаєте, скільки коштують три такі вікна під час карнавалу, та ще в палаццо Росполі, у найліпшому місці на Корсо?
— Двісті або триста римських скудо.
— Ага, дві або три тисячі.
— А нехай йому всячина!
— І він має такий зиск із того острова?
— З острова? Він не дає ані шеляга.
— То нащо ж він його купив?
— Із примхи.
— То він оригінал?
— Мушу зізнатися, — сказав Альбер, — що він видався мені трохи ексцентричним. Якби він жив у Парижі й з'являвся у світському товаристві, то я сказав би, що він або мартопляс, що клеїть дурника, або неборак, якого погубила література, бо він сьогодні виголосив два чи три монологи, що були гідні Дідьє або Антоні.

У ложу ввійшов новий гість, і Франц згідно з етикетом поступився йому своїм місцем. Розмова, звісно, звернула на інше.

За годину друзі повернулися до готелю. Маестро Пастріні вже потурбувався про їхні костюми і запевняв, що вони будуть задоволені його кмітливою діяльністю.

І справді, наступного дня, о десятій ранку, він увійшов до Францового покою з кравцем, навантаженим селянською одіжжю. Друзі обрали собі два однакові за зростом костюми і звеліли нашити на кожного капелюха метрів по двадцять стяжок, а також роздобути їм дві шовкові хустки з поперечними строкатими пасмугами, якими селяни підперізуються на свята.

Альберові кортіло поглянути, чи личить йому новий костюм; він складався з куртки і штанів із блакитного оксамиту, панчіх зі стрілками, черевиків із пряжками і шовкової камізелки. Альберова зовнішність могла тільки виграти в цьому мальовничому вбранні, і коли він підперезав поясом свій стрункий стан і збив набакир капелюха, на якому аж майоріли стяжки, Францові спало на думку, що фізична перевага, яку ми визнаємо за деякими народами, частенько залежить від убрання. Наприклад, турки, що колись були такі мальовничі у довгих різнобарвних халатах, хіба не відразливі тепер у блакитних, наглухо застебнутих сурдутах і грецьких фесках, що роблять їх схожими на пляшки з вином, залиті червоним сургучем?

Франц трохи полестив Альберові, який, стоячи перед люстром, дивився на себе з усмішкою, значення якої легко можна було вгадати.

Увійшов граф Монте-Крісто і застав їх за тим ділом.

— Панове, — сказав він, — хоч як приємно ділити з кимось веселощі, та свобода ще приємніша, тож я прийшов, щоб сказати вам, що на сьогодні й на решту днів надаю вам у цілковите розпорядження колясу, у якій ви вчора їздили. Наш господар, либонь, сказав вам, що я тримаю в нього три чи чотири повози, тож ви не завдасте мені клопоту, користуйтеся нею спокійнісінько і для розваг, і для справ. Якщо вам потрібно буде побачитися зі мною, ви завжди знайдете мене в палаццо Росполі.

Юнаки почали було відмовлятися, та, як по правді, у них не було ніяких поважних причин відкидати пропозицію, що була така приємна для них, тож вони врешті погодилися на неї.

Граф Монте-Крісто просидів у них із чверть години, невимушено розмовляючи на різні теми. Як ми вже казали, він був знайомий із літературою всіх народів. Та й картини на стінах його вітальні засвідчили Францові з Альбером, що він полюбляє мистецтво. Декілька побіжних зауважень, які він укинув при нагоді, довели їм і те, що він знається в науці, вочевидь, надто ж цікавила його хімія.

Юнаки не претендували на те, щоб відплатити графові гостинністю за гостинність — з їхнього боку було б недоречно, у відповідь на його вишуканий сніданок, запропонувати йому вельми пересічного їдла, яке готували в маестро Пастріні.

Вони відверто висловили йому це, і він цілком оцінив їхню тактовність.

Альбер захоплювався графовими манерами і визнав би його справжнісіньким джентльменом, якби той не був такий учений. Понад усе тішила його змога вільно орудувати колясою. У нього були свої плани щодо тих гожих селяночок, а оскільки напередодні вони каталися у вельми елегантному повозі, то йому дуже кортіло не поступатися їм у цьому.

О пів на другу юнаки вийшли на ганок; кучер і лакеї понадягали лівреї на свої звірячі шкури, аж стали ще кумедніші, ніж учора, і Франц із Альбером похвалили їх.

Зів'ялий букет фіалок зворушливо уляк в Альберовій петлиці.

Із першим ударом дзвону вони попрямували по віа Вітторія й подалися на Корсо.

На другому колі в їхню колясу впав букетик свіжих фіалок, який кинули з повозу, де сиділи дівчата, убрані мартоплясами. Альбер зрозумів, що за їхнім прикладом селяночки поміняли вбрання і що, може, випадково, а може, і з тих самих галантних міркувань учорашні контадинки* стали блазнями.

Альбер замінив зів'ялий букетик свіжим, але знай тримав його у руці, і, порівнявшись із колясою, ніжно торкнувся його вустами, що, либонь, завдало неабиякої втіхи не лише пані, яка його кинула, а й її веселим подругам.

Пожвавлення на Корсо було не менше, ніж напередодні, і, можливо, уважний спостерігач помігив би навіть зростання галасу та веселощів. Граф на хвилику з'явився у своєму вікні, та коли коляса вдруге проїздила повз палаццо, його вже не було там.

Загравання поміж Альбером і пані з фіалками тривало, звісно ж, цілісінький день.

Увечері, повернувшись додому, Франц побачив листа з посольства: йому сповіщали, що завтра його святість виявить йому честь і прийме його. Щоразу, буваючи в Римі, він просив про цю милість, тож і зараз, коли його спонукала не лише набожність, а й удачність, він не хотів покидати столицю християнського світу, не вклонившись із щирою подякою намісникові собору Святого Петра, що був рідкісним зразком усіх чеснот.

Тож він і не думав про завтрашню свою участь у карнавалі. Адже ніхто, попри сердечну доброту, що супроводжує його велич, не готується без побожного трепету стати навколішки перед шляхетним дідком, що зветься Григорієм XVI.

Вийшовши з Ватикану, Франц простісінько повернувся в готель, уникаючи навіть мимохідь пройти по Корсо. Він був переповнений набожними думками і боявся спалужити їх карнавальним шалом.

О десятій хвилині на шосту повернувся Альбер. Він геть був у захваті; його пані знову з'явилася у селянському вбранні й, зустрівшись із Альберовою колясою, підняла маску.

Вона була чарівної вроди.

Франц щиро привітав Альбера, і той зустрів його привітання як належне. Він запевняв, що, за деякими ознаками, гожа незнайомка, звісно ж, належить до найвищої шляхти.

Він твердо поклав собі наступного дня написати їй.

Почувши те зізнання, Франц здогадався, що Альбер хоче про щось попросити його, та соромиться. Він почав розпитувати свого друга, запевняючи, що заради його щастя ладен піти на будь-яку жертву. Альбер змусив себе просити рівно стільки, скільки вимагала поштивість, а потім зізнався, що той надасть йому велику послугу, якщо погодиться наступного дня поступитися колясою для нього самого.

Альбер гадав, що гожа селяночка підняла маску лише тому, що він був сам у повозі.

* Контадинки - селянки.

Звісно ж, Франц не був таким егоїстом, щоб заважати Альберові у самісінькому розпалі любовної пригоди, що обіцяла зробитися приємною і хвальною. Він добре знав безоглядну балакучість свого легковажного друга і не сумнівався, що той розповість йому про свій роман з усіма подробицями, а оскільки, об'їздивши Італію вздовж і впоперек, сам він за три роки жодного разу не мав нагоди навіть зав'язати якусь інтригу, то був би не проти дізнатися, як воно робиться.

Він пообіцяв Альберові задовольнитися роллю глядача і сказав, що буде милуватися карнавалом із вікна палаццо Росполі.

Франц дотримав свого слова і, стоячи наступного дня біля вікна, дивився, як Альбер катається туди-сюди вулицею Корсо. У руках він тримав великий букет, куди, певне, застромив любовну записку. Це припущення стало певністю, коли Франц побачив той букет в руках гожої дівчинки, убраної у рожеву блазенську одіж.

Додому Альбер повернувся вже не у захваті, а просто-таки в екстазі. Він не сумнівався, що гожа незнайомка відповість йому тим самим. Франц пішов назустріч його бажанням і заявив, що вже зморився від того стовписька і вирішив увесь наступний день присвятити своєму альбомові й нотаткам.

Альбер не помилився у своїх передбаченнях: наступного дня увечері він забіг до Францової кімнати, тримаючи за ріжок згорнуту вчетверо цидулку і переможно вимахуючи нею.

— І що? — вигукнув він. — Що я казав?

— Вона відповіла! — вигукнув Франц.

— Читайте.

Тон, яким це було сказано, годі було і змалювати.

Франц узяв цидулку і прочитав:

«У вівторок увечері, о сьомій годині, вийдіть із коляси напроти віа Понтефічі й ідіть за селянкою, що вихопить у вас мокколетто. Як вийдете на першу сходинку церкви Сан-Джакомо, не забудьте прив'язати до рукава вашого блазенського вбрання рожевий бант.

До вівторка ви мене не побачите.

Вірність і мовчання».

— То що, любий друже, — сказав Альбер, коли Франц прочитав листа, — що ви про це скажете?

— Що ж, — відказав Франц, — справа обертається приємним боком.

— І я так гадаю, — сказав Альбер, — і дуже боюся, що вам доведеться їхати самому на бал до герцога Браччано.

Франц із Альбером уранці отримали запрошення на бал до славетного французького банкіра.

— Стережіться, любий Альбере, — сказав Франц, — у герцога збереться все шляхетне товариство, і якщо ваша гожа незнайомка і справді шляхетного роду, то вона повинна там бути.

— Буде вона там чи ні, думка моя про неї не зміниться, — сказав Альбер. — Ви прочитали цидулку?

— Авжеж.

— Знаєте, яку освіту здобувають в Італії жінки mezzo cito?*

* Тут: з середнього прошарку (итал.).

– Авжеж, – відказав Франц.

– То перечитайте цидулку, зверніть увагу на почерк і знайдіть бодай одну стилістичну чи орфографічну помилку.

І справді, почерк був гарний, орфографія бездоганна.

– Щастить вам! – сказав Франц, повертаючи цидулку Альберові.

– Смійтеся скільки влізе, жартуйте, як захочеться, – відказав Альбер, – а я закохався.

– Боже мій, ви мене лякаєте, – сказав Франц, – бачу, мені доведеться не лише їхати без вас на бал до герцога, а ще, не дай Боже, і до Флоренції самому повертатися.

– Принаймні якщо моя незнайомка так само люб'язна, як гарна на вроду, то я заявляю, що залишаюся в Римі щонайменше на шість тижнів. Я страшенно люблю Рим, та й схильність до археології в мене завжди була.

– Ще дві чи три такі пригоди, і я почну сподіватися, що побачу вас членом Академії написів і красного письменства.

Либонь, Альбер заходився б серйозно обговорювати свої права на академічне крісло, та слуга доповів, що обід на столі. Альбер ніколи не губив апетиту від кохання. Тож він вирішив сісти за стіл разом із приятелем, маючи завести цю розмову по обіді.

Та після обіду доповіли про прихід графа Монте-Крісто. Юнаки вже два дні не бачили його. Від маестро Пастріні вони дізналися, що він подався у справах до Чівіта-Веккії. Поїхав він напередодні увечері й тільки з годиною тому повернувся.

Граф був надзвичайно люб'язний. Він чи то стримувався, чи то цього разу не знайшлося приводу для висловлювання в'дливих і гірких думок, та того вечора він був такий, як усі. Францові він здавався нерозв'язною загадкою. Граф, звісно, добре знав, що його гість на острові Монте-Крісто впізнав його, проте від часу їхньої другої зустрічі він і словом не обмовився про те, що вже якусь бачив його. А Франц, хоч йому дуже кортіло натякнути на їхню першу зустріч, боявся дозолити чоловікові, що виявився таким люб'язним до нього і до його друга, тож він провадив ту саму гру, що і граф.

Дізнавшись, що Франц із Альбером хотіли придбати ложу в театрі Арджентіна і що всі ложі виявилися зайнятими, Монте-Крісто приніс їм ключа від своєї ложі, принаймні так він пояснив свої відвідини.

Франц із Альбером почали відмовлятися, кажучи, що не хочуть позбавляти його задоволення, та граф заперечив, що збирається до театру Паллі і його ложа в театрі Арджентіна буде порожня, якщо вони нею не скористаються.

Після цього юнаки погодилися.

Франц потроху звик до графовой блідості, що так вразила його першого разу. Він не міг не віддати належного красі його обличчя, головним недоліком чи, може, головною перевагою якого була ота блідість. Граф був справжнісіньким байронівським героєм, і Францові варто було не лише побачити його, а й бодай подумати про нього, щоб уявити собі його похмуру голову на Манфредових плечах чи під капелюхом Лари. Його чоло було пооране зморшками, що свідчили про невідступні гіркі думки, полум'яний погляд його просягав до самісінької глибини душі, насмішкуваті й горді уста

надавали всьому, що він казав, особливого відтінку, завдяки якому його слова назавжди закарбовувалися у пам'яті слухачів.

Графові було, певне, років із сорок, та ніхто не засумнівався б, що він візьме гору над будь-яким молодшим супротивником. На додачу до схожості з фантастичними героями англійського поета він відзначався величезною привабою.

Альбер знай торочив про щасливу випадковість, завдяки якій вони зазнайомилися з таким неоціненним чоловіком. Франц був стриманіший, але й він улягав потроху тому впливу, що його завжди справляє на оточення непересічна людина.

Він згадав про те, що граф уже декілька разів висловлював намір відвідати Париж, і не сумнівався, що зі своєю ексцентричністю, характерною зовнішністю й величезним багатством граф стане там сенсацією.

Проте в нього не було ніякого бажання опинитися у Парижі разом із ним.

Вечір минув так, як минають зазвичай вечори в італійських театрах: замість того щоб слухати співаків, глядачі ходили один до одного у гості.

Графиня Г. хотіла звести розмову на графа, та Франц сказав, що в нього є набагато цікавіша новина, і попри вдавані Альберові протести, сповістив їй про велику подію, що вже три дні була в думках у друзів.

Такі пригоди, якщо вірити мандрівникам, у Італії частенько трапляються, тож графиня не висловила ніякого подиву і привітала Альбера з початком любовної пригоди, що мала скінчитися великою приємністю.

Юнаки відкланялися, домовившись зустрітися із графинею на балу в герцога Браччано, куди запросили весь Рим. Пані з фіалками дотрималася слова: ні наступного, ні третього дня вона геть ніде не з'являлася.

Аж настав вівторок, останній, найгаласливіший день карнавалу. Того вівторка театри відчиняються зранку, о десятій годині, тому що о восьмій вечора розпочинається піст. У вівторок усі ті, що за браком грошенят, часу чи бажання не брали участі у святі, долучаються до тієї вакханалії і вносять свою частку в загальну метушню і гамір.

Від другої до п'ятої години Франц із Альбером кружляли в низці повозів і перекидалися жменями конфетті із зустрічними колясами і пішаницями, що пропихалися поміж ногами коней і колесами коляс так спритно, що, попри страшенну тісноту, не сталося жодної лихогої пригоди, жодної сварки чи бійки. Італійці в цьому стосунку дивовижний люд. Для них свято — це справжнє свято. Автор цієї оповісті прожив ув Італії понад шість років і не пам'ятає, щоб якусь урочисту подію порушив один із тих випадків, що неодмінно супроводжують наші святкування.

Альбер пишався у своєму блазенському костюмі, на плечі майорів рожевий бант, а кінці його звисали аж до колін. Щоб їх не поплутали, Франц убрав селянську одіж.

Що ближче було до вечора, то гучніший ставав гамір. На бруківці, у повозах, не було рота, що мовчав би, не було руки, що не діяла; то був справжнісінький людський ураган, що складався із гromу вигуків і граду конфетті, драже, яець із борошном, помаранчів і квітів.

О третій годині звуки пострілів насилу перекрили той страшний галас, вони пролунали заразом на П'яцца-дель-Пополо та біля Венеційського палацу і сповістили про початок перегонів.

Перегони, так само як і мокколі, є невід'ємною особливістю останнього дня карнавалу. Ледей прозвучали постріли, як повози вийшли з лави і розсіпалися бічними вулицями.

Усі ті маневри, слід зауважити, здійснюються з надзвичайною спритністю і швидкістю, хоч поліція нітрохи не опікується тим, щоб показувати місця чи спрямовувати рух.

Пішоходи поставали впритул до палаців, пролунав тупіт кінських копит і брязкіт шабель.

Загін карабінерів, по п'ятнадцять у лави, розгорнувшись на всьому ширину вулиці, промчав учвал вулицею Корсо, щоб очистити її для перегонів. Коли загін дістався Венеційського палацу, нові постріли сповістили, що вулиця вільна.

Тієї ж хвилі під несамовитий оглушливий рев, наче тіні, промчали васьмеро коней, підбадьорювані галасом трьохсот тисяч глядачів і залізними колючками, що плигали на їхніх спинах. Трохи згодом із замку Святого Янгола пролунали три гарматні постріли – це означало, що виграв третій номер.

Відразу ж, без будь-якого іншого гасла, повози знову ринули на Корсо з усіх сусідніх вулиць, наче на мить перегороджені греблями струмки разом побігли у русло, що його вони живили, і величезна річка ще дужче полинула поміж гранітними берегами.

Та тепер до шаленого виру долучилося ще одне джерело гамору і шарпанини – на сцену вийшли продавці мокколі.

Мокколі або мокколетті – то воскові свічки різної товщини, від грубої великодньої свічі до найтоншої свічечки, і для дійових осіб останнього карнавалового акту в Римі вони є предметом двох протилежних клопотів:

- 1) не давати гасити своє мокколетто;
- 2) гасити чужі мокколетті.

У цьому розумінні мокколетто скидається на життя: людина знайшла лише один спосіб передавати його, та й той здобула від Бога.

Проте вона знайшла тисячі способів губити його, щоправда, у тому випадку їй допомагав диявол.

Щоб запалити мокколетто, його достатньо піднести до полум'я.

Та як змалювати тисячі способів, що їх винайшли для гасіння мокколетті: величезні міхи, небачені гасильники, велетенські віяла?

Мокколетті вмить розкупили. Франц із Альбером теж купили їх, як усі.

І ось настав вечір, і під пронизливий галас тисяч продавців: «Мокколі!» над юрмою спалахнули перші зорі. Це послужило гаслом.

Не минуло й десяти хвилин, як од Венеційського палацу до П'яцца-дель-Пополо засяяло п'ятдесят тисяч пломінців.

То було наче свято блудних вогнів.

Важко уявити собі це видовище.

Уявіть, що всі зорі спустилися з неба і закружляли на землі у несамовитому танці. А в повітрі стоїть такий галас, якого ніколи не чуло людське вухо на решті земної кулі.

Натоді остаточно зникають усі станів відмінності. Факкіно переслідує князя, князь – транстеверинця, транстеверинець – купця, і всі дмухають, гасять і знову запалюють. Якби тієї миті з'явився прадавній Еол, то його проголосили б королем мокколі, а Аквілона – спадковим принцом.

Цей шалений вогненний бій тривав понад дві години, на Корсо стало видно як удень, і можна було розгледіти обличчя глядачів у вікнах на четвертому і п'ятому поверхах.

Кожні п'ять хвилин Альбер дивився на годинника, аж поки він показав сьому.

Друзі проїздили саме біля віа Понтефічі. Альбер вискочив із коляси, тримаючи в руці мокколетто.

Декілька масок оточило його, дмухаючи на його свічку, та він був спритним бійцем і, відкинувши їх кроків на десять, помчав до церкви Сан-Джакомо.

Паперть кишла роззявами і масками, що навперебій намагалися вихопити чи погасити одне в одного свічку. Франц стежив поглядом за Альбером і бачив, як той ступив на першу сходинку; майже відразу ж маска у знайомому селянському вбранні простягнула руку, і цього разу Альбер без опору віддав мокколетто.

Франц був задалеко, щоб чути слова, якими вони обмінялися, та, либонь, розмова була мирна, тому що Альбер і селянка пішли собі рядочком. Франц ще з хвилину дивився їм услід, та незабаром згубив їх із очей.

Раптом ударив дзвін, що сповіщав про кінець карнавалу, і тієї ж миті, мов за помахом чарівної палички, всі мокколетті погасли, наче могутній вітер одним подихом їх усі погасив.

Франц опинився у непроглядній темряві.

Разом із вогнями зник і гамір, наче отой порив вітру поніс із собою у галас. Чутно було тільки торохтіння повозів, що розвозили масок додому, видно було тільки поодинокі вогники у вікнах.

Карнавал добіг краю.

XVI. КАТАКОМБИ САН-СЕБАСТ'ЯНО

Може, ніколи в житті не зазнавав Франц такого наглого переходу від веселощів до суму, наче якийсь нічний дух одним помахом обернув усенький Рим величезною могилою. Пітьма була тим глибша, що місяць-підповня ще не з'явився на небі, тож вулиці, якими проїздив Франц, були геть темні. Утім, їхати було недалечко, і за десять хвилин його коляса, чи радше коляса графа Монте-Крісто, зупинилася біля дверей готелю.

Обід уже був на столі. Оскільки Альбер казав, що рано не повернеться, Франц сів за стіл сам.

Маестро Пастріні звик їх бачити разом, тож запитав, чому нема Альбера. Франц відказав, що його запросили в гості.

Раптове зникнення вогнів, пітьма, що заступила яскраве світло. Тиша, що поглинула гамір, – усе воно викликало у Францовій душі незрозумілий смуток упереміш із невиразною тривоگوю. Обід минув у мовчанні, попри запобігливу турботливість господаря, що весь час заходив дізнатися, чи всім

задоволений його гість. Франц вирішив чекати Альбера до останньої хвилини. Потім він звелів подати колясу лише до одинадцятої години і попросив маестро Пастріні негайно сповістити його, якщо Альбер прийде до готелю. До одинадцятої години Альбер ще не повернувся. Франц одягнувся і поїхав, попередивши господаря, що пробуде ніч на балу в герцога Браччано.

Дім герцога Браччано був один із найприємніших у Римі, а дружина його, що належала до старовинного роду Колона, була пречудовою господинею, і їхні прийняття славилися на всьому Європу. Франц із Альбером приїхали до Рима з рекомендаційними листами до герцога, тож перше запитання, яке він поставив Францові, було про його супутника. Франц відказав, що вони розлучилися тієї хвилини, коли гасили мокколетті, і він згубив його з очей біля віа Мачелло.

— То він і досі не повернувся додому? — запитав герцог.

— Я чекав його до одинадцятої години, — відказав Франц.

— А ви знаєте, куди він подався?

— Достеменно й не знаю, здається, на побачення.

— А нехай йому! — вигукнув герцог. — Сьогодні недобра днина чи радше погана ніч для пізніх походеньок, правда ж, графине?

Останні слова стосувалися графині Г., що допіру з'явилася під руку з паном Торлонія, герцоговим братом.

— Як на мене, то, навпаки, я вважаю, що це чудова ніч, — відказала графиня. — І ті, хто тут зібрався, будуть шкодувати лиш за тим, що пролетіла вона зашвидко.

— Я й не кажу про тих, що тут зібралися, — усміхнувся герцог. — Єдина небезпека, що їм загрожує, це закохатися у вас, якщо це чоловік, а якщо жінка, то занедужати від заздрощів до вашої вроди. Я про тих кажу, що вештаються вулицями Рима.

— А хто ж вештається о цій порі вулицями, якщо тільки не на бал поспішає? — запитала графиня.

— Наш друг Альбер де Морсер, я розлучився з ним о сьомій годині, — сказав Франц. — Він побіг за незнайомкою, і відтоді я його не бачив.

— Що? І ви не знаєте, де він?

— Геть не знаю.

— У нього є зброя?

— Він у блазенському вбранні.

— Не треба було вам його відпускати, — сказав герцог, — ви ж бо знаєте Рим ліпше від нього.

— Де ж пак! Легше було б зупинити третього номера, що виграв сьогодні перегони, — відказав Франц. — Та й що може з ним статися?

— Хто там знає! Ніч дуже темна, а від віа Мачелло до Тибру шапкою докинути.

Францові аж холодок по спині пробіг, як він побачив, що герцог із герцогинею поділяють його тривогу.

— Я попередив у готелі, що їду до вас, — сказав Франц, — і мені повинні сповістити, тільки він повернеться.

— Еге ж, — сказав герцог, — он вас, здається, уже шукає мій лакей.

Герцог не помилюся: угледівши Франца, лакей підійшов до нього.

– Ваша милосте, – сказав він, – господар готелю «Лондон» сповіщає, що вас очікує якийсь чоловік із листом від віконт де Морсера.

– Із листом од віконт! – вигукнув Франц.

– Авжеж.

– А що за чоловік?

– Не знаю.

– Чому ж він сам не приніс сюди листа?

– Посланець не пояснив цього мені.

– А де посланець?

– Він пішов, як побачив, що я подався до зали сповістити це вам.

– Божечку! – вигукнула графиня. – Ідіть же хутчій. Сердега! Із ним, певне, сталося лихо.

– Біжу, – сказав Франц.

– Ви повернетесь сюди і розповісте про все? – запитала графиня.

– Авжеж, якщо нічого поважного не сталося, а то я ні за що не можу ручатися.

– Принаймні залишайтеся на зв'язку, – сказала графиня.

– О, не турбуйтеся.

Франц узяв капелюха і квапливо вийшов. Приїхавши на бал, він відправив колясу назад, звелівши кучерові повернутися о другій годині ночі, та, на щастя, герцогів палац, що виходив одним боком на Корсо, а другим до майдану святих Апостолів, був розташований за десять хвилин ходи від готелю «Лондон».

Підійшовши до дверей, Франц побачив чоловіка, що стояв посеред вулиці; він і хвильки не сумнівався, що це Альберів посланець. Чоловік був загорнутий у простору кирею. Франц попрямував до нього, та, на превеликий його подив, той перший забалакав до нього.

– Що вам потрібно від мене, мосьпане? – запитав він, відступивши на крок.

– Це ви принесли мені листа від віконт де Морсера? – поспитався Франц.

– Ваша ясновельможність мешкає в готелі Пастріні?

– Так.

– Ваша ясновельможність мандрує разом із віконтом?

– Так.

– Як звати вашу ясновельможність?

– Барон Франц Д'Епіне.

– Значить, лист адресований вашій ясновельможності.

– Потрібна відповідь? – запитав Франц, узявши з його рук листа.

– Так. Принаймні ваш друг сподівається на неї.

– То підніміться до мене.

– Ні, я ліпше зачекаю тут, – усміхнувшись, відказав посланець.

– Чому?

– Ваша ясновельможність зрозуміє, прочитавши цього листа.

– То я знайду вас тут?

– Обов'язково.

Франц увійшов до готелю і на східцях зустрів маестро Пастріні.

– Ну що? – запитав той.

– Про що ви? – відказав Франц.
– Ви бачили чоловіка, що прийшов до вас за дорученням вашого друга?
– Так, бачив, – відказав Франц, – він передав мені листа. Загадайте, будь ласка, принести світла.

Господар звелів слугі принести свічку. Францові здалося, наче у маестро Пастріні дуже розгублений вигляд, і йому ще дужче закортіло хутчій прочитати листа. Тільки слуга запалив свічку, він швидко розгорнув аркуш паперу. Лист був написаний Альберовою рукою, під ним стояло його ім'я. Франц прочитав його двічі, такий несподіваний виявився його зміст.

Ось він дослівно:

«Любий друже, відразу ж після отримання цього листа візьміть із мого гаманця, якого ви знайдете у шухляді письмового столу, мій акредитив, долучіть до нього і свій, якщо мого буде недостатньо. Біжіть до Торлонія, візьміть у нього чотири тисячі піастрів і вручіть їх чоловікові, що приніс цього листа. Необхідно, щоб ці гроші принесли мені негайно.

Обмежуся цим, бо звіряюся на вас так само, як ви могли б звиритися і на мене.

P.S. I believe now in Italian bandits.*

Ваш друг Альбер де Морсер»

Під тими рядками іншим почерком було написано італійською:

«Se alle sei della mattina le quattro mila piastre non sono nelle mie mani, alle sette il conte Alberto avra cessato di vivere.

Luigi Vampa»**

Другий підпис усе пояснив Францові, і він збагнув, чому посланець не захотів піднятися до його кімнати: він вважав, що безпечніше буде залишатися надворі. Альбер потрапив до лабет того самого славетного розбійника, що в його існування ніяк не хотів повірити.

Не можна було гаяти жодної хвилини. Франц кинувся до письмового столу, відімкнув його, знайшов гаманця в шухляді, а в гаманці акредитив: акредитив був на шість тисяч піастрів, та з них Альбер витратив уже три тисячі.

Що до самого Франца, то в нього й геть не було акредитива, бо він мешкав у Флоренції і, приїхавши до Рима тільки на тиждень, узяв із собою сотню лудорів, і з цієї сотні в нього залишалось не більше половини. Отож бракувало сім чи вісім сотень піастрів до необхідної суми. Щоправда, за таких незвичайних обставин Франц міг сподіватися на люб'язність пана Торлонія.

Він уже хотів було негайно повернутися до палацу Браччано, аж йому спала на думку блискуча ідея. Він згадав про графа Монте-Крісто.

Франц простягнув руку до дзвінка, щоб послати по маестро Пастріні, аж двері відчинилися, і господар з'явився на порозі.

– Пане Пастріні, – швидко сказав він, – як ви гадаєте, граф у своєму помешканні?

– Так, ваша ясновельможносте, він допіру прийшов.

– Він ще не встиг укластися до ліжка?

* Тепер я вірю в італійських розбійників (англ.).

** Якщо до ранку мені не принесуть чотири тисячі піастрів, віконт Альберто перестане жити. Луджі Вампа (італ.).

– Та навряд.
– То зайдіть до нього, будь ласка, і попросіть для мене дозволу з'явитися до нього.

Маєстро Пастріні поспішно виконав те доручення; за п'ять хвилин він повернувся.

– Пан граф чекає вашу ясненьможність, – сказав він.

Франц перетнув майданчик, і лакей запровадив його до графа. Той був у невеличкому покої, якого Франц ще не бачив, попід стінами там стояли дивани. Граф підвівся йому назустріч.

– Який щасливий випадок привів вас до мене? – запитав він. – Може, ви повечеряєте зі мною? Це було б дуже люб'язно з вашого боку.

– Ні, я прийшов у важливій справі.

– У справі? – перепитав граф, глянувши на Франца своїм пронизливим поглядом. – І в якій?

– Ми тут самі?

Граф підійшов до дверей і повернувся.

– Геть самі.

Франц простягнув йому Альберового листа.

– Прочитайте, – сказав він.

Граф прочитав листа.

– От так пак! – сказав він.

– Ви прочитали, що там приписано?

– Авжеж, – відказав граф, – бачу: «Se alle sei della mattina le quattro mila piastre non sono nelle mie mani, alle sette il conte Alberto avra cessato di vivere. Luigi Vampa».

– І що ви про це скажете? – запитав Франц.

– У вас є така сума?

– Так, бракує тільки вісімсот пістрів.

Граф підійшов до бюрка, відімкнув і витяг шухляду, де було повно золотих дукатів.

– Сподіваюся, – сказав він Францові, – ви не образите мене і не звернете ні до кого іншого?

– Ви ж бачите, я прийшов простісінько до вас, – відказав Франц.

– Я дякую вам за це. Беріть.

І він показав Францові на шухляду.

– А хіба необхідно віддавати Луїджі Вампі цю суму? – запитав Франц, теж пильно дивлячись на графа.

– Ще б пак! – відказав той. – Самі посудіть, там усе чітко сказано.

– Мені здається, якби ви захотіли, то ви знайшли би простіший спосіб, – сказав Франц.

– Який це? – здивовано поспитався граф.

– Наприклад, якби ми разом подалися до Луїджі Вампи, то, певен, він вам не відмовив би і звільнив Альбера.

– Мені? А який вплив я можу мати на цього розбишаку?

– Хіба ви не надали йому одну з тих послуг, що ніколи не забуваються?

– Яку?

– Хіба ви не врятували життя Пеппіно?

– А-а! – сказав граф. – Хто вам сказав?

– Хіба не все одно? Я це знаю.

Граф помовчав, насупивши брови.

– А якщо я поїду до Луїджі, ви поїдете зі мною?

– Якщо моє товариство не буде вам прикре.

– Що ж, нехай так і буде. Погода гарна, то прогулянка римськими околицями принесе нам тільки задоволення.

– Зброю треба брати?

– Навіщо?

– Гроші?

– Не треба. Де чоловік, що приніс листа?

– Надворі.

– Він чекає на відповідь?

– Авжеж.

– Треба все-таки дізнатися, куди ми поїдемо. Я погукаю його.

– Марно: він не захотів увійти.

– До вас, може, й ні, а до мене зайде.

Граф підійшов до вікна, що виходило на вулицю, і по-особливому свиснув. Чоловік у киреї відокремився од муру і вийшов насеред вулиці.

– Salite!* – сказав граф тоном, яким гукають слугу.

Посланець негайно, не вагаючись, навіть квапливо послухався і, піднявшись на ганок, увійшов до готелю. За кілька секунд він стояв коло дверей покою.

– А, це ти, Пеппіно? – сказав граф.

Замість відповіді Пеппіно впав навколішки і, вхопивши графову руку, кілька разів поцілував її.

– Ти ба! – сказав граф. – То ти не забув, що я врятував тобі життя? Дивно, уже цілісінкрий тиждень минув.

– Ні, ваша ясновельможносте, я ніколи цього не забуду, – відказав Пеппіно голосом, у якому звучала глибока вдячність.

– Ніколи? Це дуже довго! Але добре вже те, що ти так думаєш. Устань і відповідай.

Пеппіно занепокоєно глянув на Франца.

– Ти можеш говорити при його ясновельможності, – сказав граф, – це мій друг. Ви дозволите мені так називати вас? – докинув він французькою, звертаючись до Франца. – Це необхідно, щоб викликати в нього довіру.

– Можете говорити при мені, – сказав Франц, – я графів друг.

– Гарзд, – відказав Пеппіно, звертаючись до графа, – нехай ваша ясновельможність запитує, я відповідатиму.

– Як потрапив до рук Луїджі віконт Альбер?

– Ваша ясновельможносте, французова коляса кілька разів зустрічалася з бричкою, де сиділа Тереза.

– Отаманова подруга?

– Ага. Француз почав залицятися, Тереза жартома відповідала йому, француз кидав їй букети, вона теж йому їх кидала, звісно ж, усе робилося з дозволу отамана, що сидів у тій-таки колясі.

* Підніміться! (*итал.*).

– Що? – вигукнув Франц. – Луїджі Вампа сидів у колясі з селянками?

– Він убрався за візника і правив повозом, – відказав Пеппіно.

– Далі, – звелів граф.

– А далі француз скинув маску, Тереза, з дозволу ватажка, теж відкрила обличчя, француз попросив побачення, і Тереза призначила час і місце, тільки замість Терези на паперті церкви Сан-Джакомо чекав Беппо.

– Що? – знов урвав Франц. – Ота селяночка, що видерла у нього мокколетто?..

– То був п'ятнадцятирічний хлопчина, – відказав Пеппіно. – Та вашому другові нема чого соромитися, що він так улип. Не перший він, кого пошив у дурні Беппо.

– То Беппо випровадив його з міста? – запитав граф.

– Авжеж. Наприкінці віа Мачелло стояв ридван, Беппо сів туди і запросив француза, і той не змусив себе просити. Він люб'язно поступився Беппо правим боком і сів поруч. Тоді Беппо сказав йому, що повезе його на віллу, за милю від Рима. Француз відказав, що ладен їхати навіть на край світу. Ридван покотив по віа Ріпетта, поминув браму святого Павла, та коли вони опинилися у полі, француз попустив собі віжки, і Беппо націлив на нього два пістолети. Візник зупинив коней, обернувся і зробив те саме. Тут-таки до ридвана підбігло четверо наших людей, що ховалися на березі Альмо. Француз вирішив боронитися і навіть трохи задавив Беппо, але що вдієш проти п'ятох озброєних людей? Залишалося тільки здатися. Його витягли з ридвана, допровадили до берега річки і привели до Терези з Луїджі, що чекали на нього у катакомбах Сан-Себастьяно.

– Що ж, – сказав Францові граф, – як на мене, ця історія варта будь-якої іншої. Що ви скажете? Ви ж знаєтеся на цім ділі?

– Скажу, що добряче потішився б, – відказав Франц, – якби це сталося з кимось іншим, а не з сердегоу Альбером.

– Авжеж, якби ви мене не застали, то ця любовна пригода обійшлася б вашому другові досить дорого, та не турбуйтеся, він тільки страху набереться.

– То поїдемо по нього? – запитав Франц.

– Неодмінно. Тим паче що він перебуває в дуже мальовничому місці. Ви бували в катакомбах Сан-Себастьяно?

– Ні, я ніколи не спускався туди, та давно вже збираюся це зробити.

– Оце якраз і нагода, ліпшої й чекати не варто. Ваша коляса внизу?

– Ні.

– Та дарма, мій ридван завжди наготові – і вдень, і вночі.

– І коні запряжені?

– Так. Мушу сказати вам, я людина непосидюча і часом, уставши з-за столу або з ліжка посеред ночі, я раптом вирішую податися кудись на край світу, ото й іду.

Граф подзвонив один раз, і до покою ввійшов слуга.

– Загадайте, щоб ридван випровадили з повітки, – звелів він, – і вийміть відтіля пістолі. Кучера не будіть, нас повезе Алі.

За хвилю пролунало торохтіння ридвана, який підкотив до ганку. Граф поглянув на годинника.

– Пів на першу, – сказав він. – Ми могли б вирушити о п'ятій ранку і все-таки встигли б вчасно, та, може, через це зволікання ваш приятель збув неспокійну ніч, тож ліпше буде видерти його хутчій із розбишацьких лабет. Ви ще хочете їхати зі мною?

– Більше, ніж будь-коли.

– То їдьмо.

Франц із графом вийшли з покою. Пеппіно пішов за ними.

Біля ганку стояв ридван. На козлах сидів Алі. Франц упізнав німого раба з печери Монте-Крісто.

Франц із графом сіли до двомісного ридвана, Пеппіно вмостився біля Алі, і коні помчали учвал.

Певне, Алі заздалегідь попередили, тому що він попрямував вулицею Корсо, перетнув Кампо Ваччіно, піднявся по страда Сан-Грегоріо і зупинився коло брами Сан-Себастьяно. Сторож не хотів пропускати їх, та граф показав дозвіл, виданий римським губернатором на безперешкодний в'їзд і виїзд із міста будь-якої пори дня і ночі; ґрати відразу ж підняли, сторож отримав за клопіт дуката, і ридван помчав далі.

Вони попрямували давнім Аппієвим шляхом, поміж двома рядами гробівців.

Деколи Францові здавалося, ніби у примарному місячному світлі від руїн відокремлюється постать вартового, та, за знаком Пеппіно, вона відразу ж зникала в п'їтмі.

Трохи не доїжджаючи цирку Каракалли, ридван зупинився. Пеппіно відчинив дверцята, граф із Францом вийшли.

– За десять хвилин будемо там, – сказав граф супутникові.

Потім погукав убік Пеппіно, пошепки щось загадав йому, і той, діставши з ридвана смолоскип, пішов собі.

Минуло ще п'ять хвилин, і Франц побачив, як Пеппіно іде вузенькою стежиною, що звивається горбистою римською рівниною; потім він зник у високій червонястій траві, що скидалася на скуйовджену гриву велетенсько-го лева.

– Ходімо за ним, – сказав граф.

Вони рушили тією стежиною і, пройшовши кроків сто положим узг'їр'ям, опинилися в маленькій долині. Незабаром вони помітили двох людей, що балакали у п'їтмі.

– Іти далі, – спитав Франц, – чи, може, зачекати?

– Ходімо, ходімо! Пеппіно, либонь, попередив вартового.

І справді, один зі співрозмовників був Пеппіно, а другий – розбійником, що стояв на чатах.

Граф із Францом підійшли до них, і розбійник уклонився.

– Ваша ясновельможносте, – сказав Пеппіно, – може, зволите піти за мною? Вхід до катакомб за два кроки звідцїля.

– Добре, – сказав граф, – іди вперед.

Незабаром за кущами, поміж камінням, з'явився отвір, куди насилу могла пропхнутися людина.

Пеппіно перший проліз у ту шпарину, і вже за кілька кроків той лаз почав розширюватися. Тоді він зупинився, запалив смолоскипа й обернувся.

Граф перший промкнувся до тієї віддушини, Франц поліз за ним.

Дорога ішла під укіс і потроху ширшала, проте Франц із графом ще му-сили йти нагинці й насилу могли б рухатися поруч. Отак пройшли вони ще кроків півтора, а потім їх зупинив вигук: «Хто йде?».

І в світлі смолоскипа вони побачили, яка у темряві зблиснула цівка рушниці.

– Друг, – відказав Пеппіно.

Він пройшов уперед і сказав декілька слів чатовому, що, як і перший, уклонився і зробив нічним відвідувачам знак, щоб вони йшли далі.

Чатовий стояв на майданчику східців, яких було із дванадцять; Франц із графом спустилися ними в діл і опинилися немовби у гробівці. Звідси про-менями розбігалось п'ять відгалужень, а в камінних стінах ярусами були вирубані ніші на кшталт домовин. Вони зрозуміли, що нарешті опинилися в катакомбах.

У одне з тих відгалужень, що глибину його неможливо було вгадати, вдень просягало світло.

Граф поклав долоню Францові на плече.

– Хочете побачити розбійницький табір на відпочинку? – запитав він.

– Навіть дуже, – відказав Франц.

– То йдіть за мною... Пеппіно, погаси смолоскип.

Пеппіно послухався, і Франц із графом опинились у непроглядній піль-мі; тільки попереду, кроків за п'ятдесят від них, танцювали на стінах чер-вонясті відблиски, що стали ще більш виразні, коли Пеппіно погасив смо-лоскип.

Вони мовчки попрямували вперед, причому граф упевнено провадив Франца, наче бачив у темряві як удень. Утім, і Франц дедалі краще розрізняв дорогу, що ближче підходили вони до миготливих племінців, які служили їм провідними вогнями.

Перед ними постали три арки, з-поміж яких середульша була брамою.

Ті арки відокремлювали галерею, у якій перебували граф із Францом, від великої квадратної зали, оточеної нішами, що скидалися на ті, про які ми вже казали. Посеред зали височіли чотири камені, що колись були вівтарем, про що свідчив хрест, який їх увінчував.

Однісінька лампа на цоколі колони осявала слабеньким, хибким світлом чудернацьку картину, що постала перед очима відвідувачів, які перебува-ли в пільмі.

Спершись на цоколь, спиною до арок сидів чоловік і читав.

То був ватажок розбійників Луїджі Вампа.

Довкола нього, розташувшись кому як закортіло, лежали загорнуті в киреї або й сиділи, притулившись до чогось на кшталт кам'яного ослона, що тягнувся уздовж стін цього склепу, душ із двадцять розбійників. У кож-ного під рукою була рушниця.

У глибині, мовчазний і ледве помітний, мов тїнь, туди-сюди походжав ча-товий перед якимось заглибленням у стіні, яке вгадувалося лише з того, що в тому місці темрява здавалася густішою.

Граф дав Францові досхочу намілуватися тим мальовничим видовись-ком. Потім притулив пальця до вуст і, піднявшись трьома сходинками, що

провадили до зали, увійшов середульшою аркою і наблизився до Луїджі, що так поринув у читання, що навіть не почув його кроків.

— Хто йде? — вигукнув чатовий, угледівши у світлі каганця якусь тінь, що виросла за спиною ватажка.

Ледве пролунав той вигук, як Вампа схопився на ноги, вихопивши з-за пояса пістолет. За мить усі розбишаки були на ногах, і двадцять рушниць націлилися в графа.

— Ого, — сказав той спокійно, причому жоден м'яз на його обличчі не здригнувся, — любий Вампо, чи не забагато церемоній, щоб зустріти друга?

— Геть зброю! — звелів ватажок, владним порухом здіймаючи одну руку, а іншою шанобливо скидаючи капелюха.

Потім, звертаючись до графа, що, здавалося, орудував усіма дійовими особами цієї сцени, сказав:

— Перепрошую, графе, та я й не сподівався, що ви вшануєте мене своїми відвідинами, тож не впізнав вас.

— Либонь, у вас узагалі коротка пам'ять, Вампо, і ви не лише не пам'ятаєте людських облич, а й забуваєте угоди, що їх ви уклали з людьми.

— Які ж це угоди я забув, графе? — запитав розбійник тоном людини, що ладна негайно поправити свою помилку.

— Хіба ми не домовилися, — сказав граф, — що не лише я, а й усі мої друзі будуть для вас недоторканні?

— Чим же порушив угоду, ваша ясновельможносте?

— Ви сьогодні викрали і доправили сюди віконта Альбера де Морсера, а цей юнак, — провадив граф таким тоном, що Франц несамохіть здригнувся, — належить до моїх друзів: він мешкає в одному готелі зі мною, він цілий тиждень катався вулицею Корсо у моїй колясі, а тим часом, повторюю, ви його викрали, доправили сюди і, — докинув граф, діставши з кишені листа, — вимагали з нього викуп, наче це перший-ліпший зустрічний чоловік!

— Чому мені не сказали про це? — спитався ватажок, обертаючись до своїх людей, що позадкували перед його поглядом. — Чому ви змусили мене порушити слово, яке я дав такому чоловікові, як граф, що тримає у руках життя кожного з нас? Присягаюся Христовою кров'ю! Якби я гадав, що хтось із вас знав про те, що цей молодик друг його ясновельможності, я власноруч убив би його!

— Ось бачите, — сказав граф, звертаючись до Франца, — я ж вам казав, що це непорозуміння.

— А ви не самі? — занепокоєно запитав Вампа.

— Зі мною той, кому був скерований лист. Я хотів довести йому, що Луїджі Вампа ніколи не зраджує свого слова. Підійдіть, бароне, — сказав він Францові, — Луїджі сам скаже вам, що він у відчаї від цієї помилки.

Франц наблизився, і ватажок ступнув кілька кроків йому назустріч.

— Прошу бути моїм гостем, ваша ясновельможносте, — сказав він. — Ви чуєте, що сказав граф і що я йому відповів; можу тільки додати, що я охоче віддав би чотири тисячі пістрів, ціну викупу, аби лиш цього не сталося.

— А де ж бранець? — запитав Франц, занепокоєно озираючись. — Я його не бачу.

— Сподіваюся, із ним нічого не сталося? — насупивши брови, запитав граф.

– Бранець там, – відказав Вампа, кинувши на заглиблення, біля якого ходив чатовий. – Я сам піду сказати йому, що він вільний.

Ватажок подався до Альберової келії. Франц із графом попрямували за ним.

– Що робить бранець? – запитав Вампа чатового.

– Ох, не знаю, – відказав той, – він уже понад годину і не поворухнувся.

– Прошу, ваша ясновельможносте, – сказав Вампа.

Граф із Францом і ватажок попереду побралися східцями. Вампа відсунув засув і відчинив двері.

І тоді, у світлі каганця, що скидався на той, який осявав залу, вони уздірили Альбера. Загорнувшись у кирею, яку позичив йому один із розбишак, він спокійнісінько собі спав.

– От так пак! – сказав граф із усмішкою, що притаманна була лише йому. – Незлецько для людини, яку мають розстріляти о сьомій годині ранку.

Вампа із захватом дивився на сонного Альбера, видно було, що мужність юнака справила на нього неабияке враження.

– Правда ваша, графе, – сказав він урешті, – цей чоловік, звісно ж, ваш друг.

Потім він підійшов до Альбера і торкнувся його плеча.

– Ваша ясновельможносте! – сказав він. – Чи зволите ви прокинутися?

Альбер потягся, протер очі й розплющив їх.

– А, це ви, ватажку? – сказав він. – Нехай йому дідько, нащо ви збудили мене? Мені снився такий гарний сон: наче я танцюю галоп у Торлонія з графинею Г.

Він дістав із кишені годинника, якого лишив у себе, щоб самому стежити за часом.

– Пів на другу, – сказав він, – нащо ви будите мене о такий порі?

– Щоб сказати вашій ясновельможності, що ви вільні.

– Любий мій, – незворушно відказав Альбер, – на майбутнє запам'ятайте Наполеонів вислів: «Будіть мене лише тоді, як будуть недобрі звістки». Якби ви не збудили мене, я дотанцював би галоп і всеньке життя вдячний був би вам... То за мене вже принесли викуп?

– Ні, ваша ясновельможносте.

– А як же це ви мене звільняєте?

– Чоловік, якому я не можу ні в чому відмовити, приїхав по вас.

– Сюди?

– Сюди.

– Слово честі, це дуже люб'язний чоловік!

Альбер роззирнувся довкруги і вгледів Франца.

– Невже! – вигукнув він. – То це ви, любий Франце, виявили таку відданість?

– Не я, а наш сусіда, граф Монте-Крісто, – відказав Франц.

– Ох, пане графе, – весело сказав Альбер, поправляючи краватку і манжети. – Ви і справді неоціненний чоловік, і я навіки залишаюся вашим боржником: по-перше, за ваш ридван, а по-друге, за мое звільнення! – і він простягнув графові руку.

Той здригнувся, та все ж таки подав свою.

Луїджі Вампа з подивом стежив за тією сценою: він звик бачити бранців, що тремтять перед ним наче осикові листки, аж знайшовся такий, що його жартівливий гумор і на крихту не змінився; що ж до Франца, то він був у захваті: навіть у розбишацьких лабетах Альбер не поганьбив національної честі.

— Любий Альбере, — сказав він, — якщо ви поквапитеся, ми ще встигнемо скінчити вечір у Торлонія: ви продовжите свій галоп і вибачите синьйорові Луїджі, який, звісно ж, у всій цій ситуації поводитися вищою мірою шляхетно.

— Правда ваша, — відказав Альбер, — ми встигнемо туди до другої години. Синьйоре Луїджі, — провадив він, — які ще формальності мушу я виконати, перш ніж попрощатися з вашою милістю?

— Жодних, — відказав розбійник, — ви вільні, як вітер.

— Тоді бажаю вам щасливого і веселого життя. Ходімо, панове!

І Альбер у супроводі графа і Франца перетнув велику квадратну залу; усі розбишаки стояли без капелюхів.

— Пеппіно, — сказав ватажок, — дай-но мені смолоскипа.

— Що ви хочете зробити? — запитав граф.

— Хочу провести вас, — відказав ватажок. — Це найменша почесть, якою я можу вшанувати вашу милість.

І, узявши запалений смолоскип у Пеппіно, він пішов попереду своїх гостей не як слуга, що виконує обов'язок, а немов король, що провадить за собою послів.

Дійшовши до виходу, він уклонився.

— Пане графе, — сказав він, — я ще раз прошу у вас вибачення і сподіваюся, ви більше не маєте на мене урази за те, що сталося.

— Ні, любий Вампо, — сказав граф, — ви вмієте так люб'язно поправляти свої помилки, аж кортить подякувати вам за те, що ви їх утнули.

— Панове, — сказав розбійник, звертаючись до юнаків, — може, моє запрошення здається вам непривабливим, та якщо вам колись захочеться ще раз одвідати мене, то, хоч де я був би, я завжди радий буду вас бачити.

Франц із Альбером уклонилися. Граф вийшов перший. За ним Альбер; Франц зволікав.

— Вашій ясновельможності хочеться щось у мене запитати? — усміхнувся Вампа.

— Та, зізнаюся, хочеться, — відказав Франц. — Мені хотілося б знати, яку книжку ви читали так уважно, коли ми увійшли?

— «Записки» Цезаря, — сказав розбійник, — це моя улюблена книга.

— А ви що, Франце? — запитав Альбер.

— Та йду вже, — відказав Франц.

І теж виліз із тієї шпарини.

Вони пройшли декілька кроків.

— Перепрошую, — сказав раптом Альбер, повертаючись назад, — із вашого дозволу...

І запалив сигару від Луїджового смолоскипа.

— А тепер, графе, — сказав він, — не будемо гаяти часу. Мені кортить пробути решту ночі у герцога Браччано.

Коляса чекала їх на тому самому місці, де її й лишили. Граф щось сказав Алі арабською, і коні помчали учвал.

О другій годині друзі увійшли до танцювальної зали.

Їхня поява викликала сенсацію, та що були вони удвох, то тривога за Альбера відразу ж зникла.

— Графине, — сказав віконт де Морсер, підходячи до графині Г., — вчора ви ласкаво обіцяли мені галоп; я запізно нагадую вам про вашу любу обіцянку, та мій друг, правдивість якого вам відома, підтвердить вам, що це не моя вина.

І оскільки тієї миті зазвучала музика, Альбер обняв графиню за стан і закружляв із нею поміж парами, що танцювали.

А Франц думав про те, як дивно здригнувся граф Монте-Крісто, коли йому довелося подати руку Альберові.

XVII. ДОМОВЛЕНІСТЬ

Наступного ранку, уставши з ліжка, Альбер перш за все запропонував Францові піти з візитом до графа; він уже подякував йому напередодні, та розумів, що послуга, яку надав йому граф, потребує подвійного вияву вдячності. Франц, що відчував до графа потяг, змішаний зі страхом, пішов разом із другом, і їх запровадили до вітальні; хвилин за п'ять з'явився і граф.

— Мосьпане, — сказав Альбер, підходячи до нього, — дозвольте мені сьогодні повторити те, що я не зовсім виразно висловив учора; я ніколи не забуду, за яких обставин ви прийшли мені на поміч, і завжди буду пам'ятати, що завдячую вам життям чи майже життям.

— Любий мій сусідо, — засміявся граф, — ви перебільшуєте мою послугу; я зберіг вам двадцять тисяч франків, та й годі; ви бачите, що тут нема про що і балакати. Та дозвольте висловити вам і мій захват: ви трималися з чарівливою невимушеністю.

— А що було мені вдіяти, графе? — відказав Альбер. — Я уявив собі, що сталася сварка, що призвела до дуелі, і мені хотілося показати цим розбишакам, що у всіх країнах на світі виходять на дуель, та лише французи беруть участь у ній зі сміхом. Проте це нітрохи не применшує моєї вдячності вам, і я прийшов запитати, чи не можу я сам або через моїх друзів, завдяки моїм зв'язкам, бути вам у чомусь корисним.

Батько мій, граф де Морсер, родом іспанець, користується великим впливом у Франції й ув Іспанії, то можете бути певні, що я і всі, що люблять мене, у вашому цілковитому розпорядженні.

— Мушу зізнатися, пане де Морсере, — відказав граф, — що я чекав од вас такої пропозиції і приймаю її від усього серця. Я вже й сам хотів просити вас про велику послугу.

— Яку саме?

— Я ніколи не бував у Парижі й геть його не знаю.

— Та невже? — вигукнув Альбер. — Як могли ви жити, не побачивши Парижа? Неймовірно!

— Тим часом це так; але, як і ви, я вважаю, що мені пора познайомитися зі столицею цивілізованого світу. Скажу більше: може, я давно вже здійснив би цю мандрівку, якби знав когось, хто міг би запровадити мене в паризькі світські кола, де я не маю ніяких зв'язків.

— Така людина, як ви! — вигукнув Альбер.

— Ви дуже люб'язні, та оскільки я не маю інших чеснот, окрім можливості змагатися в кількості мільйонів із паном Агуадо чи паном Ротшильдом, і їду до Парижа не для того, щоб грати на біржі, то ця обставина мене і втримувала. Та ваша пропозиція міняє справу. Чи візьметесь ви, любий пане Морсере, — тут на графових вустах промайнула чудернацька посмішка, — якщо с приїду до Франції, відкрити мені двері товариства, якому я буду так само чужий, як отой гурон чи кохінхінець?

— О, що до цього, графе, то з величезною радістю і від усього серця! — відказав Альбер. — І тим охочіше (любий Франце, прошу не сміятися з мене), що мене викликають до Парижа листом, якого я отримав не раніше як сьогодні вранці, де мовиться про дуже добру для мене партію в пречудовій родині, що має найліпші зв'язки в паризькому світі.

— То ви одружуєтеся? — усміхаючись, запитав Франц.

— Мабуть. Тож як ви повернетесь до Парижа, то, може, я буду вже одруженим чоловіком і, може, батьком родини. За моєї вродженої солідності воно буде мені личити. Принаймні, графе, повторюю вам: я і всі мої близькі ладні служити вам і тілом, і душею.

— Я згоден, — сказав граф, — і зважуся вас запевнити, що мені бракувало тільки цієї нагоди, щоб узятися до здійснення деяких планів, які я вже давно задумав.

Франц і на однісіньку мить не сподівався, що це ті самі плани, на які налякав граф у печері Монте-Крісто, тож він уважно глянув на графа, намагаючись прочитати на його обличчі бодай щось стосовно тих планів, які спонукали його завітати до Парижа; та нелегко було промкнутися в думки того чоловіка, надто ж як він приховував їх за гречною усмішкою.

— Але, може, пане графе, — сказав Альбер, який був у захваті від того, що йому доведеться запровадити до світського товариства такого оригінала, як Монте-Крісто, — може, ваші наміри як ото ті, що спадають на думку під час мандрів і, збудовані на піску, щезають від однісінького пориву вітру?

— Ні, запевняю вас, це не так, — сказав граф, — я і справді хочу побувати в Парижі, мені навіть необхідно це вчинити.

— Та й коли саме?

— А коли ви самі там будете?

— Я? — запитав Альбер. — Тижнів за два, може, за три, найдовше, одне слово, скільки треба буде згаяти часу на дорогу.

— Що ж, — сказав граф, — даю вам три місяці, як бачите, я не скупий.

— І за три місяці ви будете в мене? — радісно вигукнув Альбер.

— Як хочете, то ми призначимо день і час побачення, — сказав граф. — Тільки попереджаю, що я страшенно пунктуальний.

— День і час! — сказав Альбер. — Чудово.

— Зараз глянемо.

Граф простягнув руку до календаря, що висів коло люстра.

– Сьогодні у нас двадцять перше лютого, – сказав він і глянув на годинника, – зараз пів на одинадцятую. Чи згодні ви чекати мене двадцять першого травня о пів на одинадцятую ранку?

– Чудово! – вигукнув Альбер. – Сніданок буде на столі.

– А де ви мешкаєте?

– Вулиця Ельдер, двадцять сім.

– Ви живете самі, одинаком? Я не поставлю вас у незручне становище?

– Я мешкаю в домі мого батька, але в окремому флігелі, у дворі.

– Чудово.

Граф узяв нотатника і записав: *«Вулиця Ельдер, двадцять сім, двадцять перше травня, о пів на одинадцятую ранку»*.

– А тепер, – сказав він, ховаючи нотатника до кишені, – не турбуйтеся, я буду точний, як стрілка вашого годинника.

– Я ще побачу вас до мого від'їзду? – запитав Альбер.

– Це залежить від того, коли ви вирушаєте.

– Я вирушаю завтра, о п'ятій годині вечора.

– Тоді я з вами прощаюся. Мені треба побувати у Неаполі, і я повернуся не раніше ніж у суботу ввечері або в неділю вранці. А ви, – обернувся він до Франца, – ви теж їдете звідси, бароне?

– Так.

– До Франції?

– Ні, у Венецію. Я побуду в Італії ще рік чи й два.

– То ми не побачимося в Парижі?

– Боюся, що буду позбавлений цієї честі.

– Що ж, панове, тоді нехай вам щастить у дорозі, – сказав граф, простягаючи обидві руки Францові й Альберу.

Уперше торкався Франц руки цієї людини, тож несамохіть здригнувся: вона була холодна, мов рука мерця.

– Отож, вирішили, – сказав Альбер, – ви дали слово. Вулиця Ельдер, двадцять сім, двадцять першого травня, о пів на одинадцятую ранку.

– Двадцять першого травня, о пів на одинадцятую ранку, вулиця Ельдер, двадцять сім, – повторив граф.

Відразу ж по тому юнаки вклонилися і вийшли.

– Що з вами? – запитав Альбер Франца, повернувшись до своєї кімнати. – У вас такий стурбований вигляд.

– Так, – сказав Франц, – мушу зізнатися, граф чудернацький чоловік, і мене непокоїть це побачення, яке він вам призначив у Парижі.

– Непокоїть?.. Це побачення? Та ви з глузду зсунулися! – вигукнув Альбер.

– Нічого не вдієш! – відказав Франц. – Може, я і зсунувся з глузду, але це так.

– Послухайте, – сказав Альбер, – я радий, що мені випала нагода висловити вам мою думку; я давно помітив у вас якусь неприязнь до графа, а він, навпаки, завжди був із вами надзвичайно люб'язний. Ви щось маєте проти нього?

– Можливо.

– Ви зустрічалися з ним раніше?

– Еге ж.

– Де?

– А ви обіцяєте мені, що нікому ні слова не скажете про те, що я вам розповім?

– Обіцяю.

– Слово честі?

– Слово честі.

– Гаразд. Тоді слухайте.

І Франц розповів Альберові про свою мандрівку на острів Монте-Крісто і про те, як він зустрів там ватагу перемитників і поміж ними двох корсиканських розбишак. Він детально розповів, із якою казковою гостинністю вітав його граф у своїй печері з «Тисячі й одної ночі», розповів про вечерю, про гашиш, про статуї, про те, що було уві сні й наяву, і як уранці від того всього лишилася тільки маленька яхта на обрії, що йшла до Порто-Веккіо. Потім він перейшов до Рима, до ночі в Колізеї, до підслуханої ним розмови поміж графом і Луїджі Вампою, під час якої граф обіцяв виклопотати помилювання Пеппіно, що й зробив, як бачили наші читачі.

Урешті він дійшов до пригоди, що сталася минулої ночі, розповів, у якому непростому становищі він опинився, побачивши, що йому бракує до суми викупу сімсот пістрів, і як йому спало на думку звернутися до графа, що і призвело до такої щасливої й ефектної розв'язки. Альбер дуже уважно слухав Франца.

– То й що ж? – сказав він, коли той скінчив. – Що ж лихого бачите ви у всьому цьому? Граф полюбляє мандрувати, він заможний і хоче мати власну яхту. Поїдьте он у Портсмут чи Саутгемптон і побачите, що в гавані повнісінько яхт, які належать багатим англійцям, які дозволяють собі таку саму розкіш. Щоб завжди мати якийсь притулок, щоб не їсти оту гидоту, якою ми труїмося, я – вже чотири місяці, а ви – чотири роки, щоб не спати в цих бридких ліжках, де неможливо заснути, він улаштує собі помешкання на Монте-Крісто, а влаштувавши, остерігається, що тосканський уряд забере його і видатки підуть унівеч; отож, він купує острів і присвоює йому своє ім'я. Любий мій, понишпоріть у вашій пам'яті і скажіть мені, скільки ваших приятелів називають себе іменами місцевостей, якими вони ніколи не володіли?

– А корсиканські розбійники у його почті? – запитав Франц.

– А що тут дивного? Ви добре знаєте, що корсиканські розбійники не грабіжники, а просто втікачі, яких родова помста вигнала з рідного міста або з рідного села, у їхньому товаристві можна перебувати без ніякого збитку для своєї честі. Що ж до мене, то я заявляю: якщо мені доведеться побувати на Корсиці, то перш аніж заявитися до губернатора і префекта, я попрошу познайомити мене з розбійниками Коломби, якщо, звісно, пощастить розшукати їх, – я вважаю, що вони ваблять до себе.

– А Вампа з його ватагою? – запитав Франц. – Це вже справжнісінькі розбишаки, що просто грабують, і з цим ви, сподіваюся, не будете сперечатися. Що ви скажете про графів вплив на таких людей?

– Скажу, любий мій, таке: оскільки цьому впливові я, либонь, завдячую життям, то мені не випадає бути надто прискіпливим. Тож я не маю наміру,

як оце ви, ставити його графові на карб, і ви вже дозволяєте вибачити нашого сусіду за те, що він якщо й не порятував мені життя, — може, це було б перебільшення, — то принаймні зберіг мені чотири тисячі пістрів, а на наші гроші це становить усе ж таки двадцять чотири тисячі франків — у Франції хтозна чи й оцінили б мою голову на таку суму, що свідчить, — регочучи, докинув Альбер, — що нема пророка у своїй вітчизні.

— До речі, про вітчизну: де графова батьківщина? Яка його рідна мова? На які кошти він живе? Звідки взялися його незліченні добра? Якою була перша половина його таємничого, невідомого життя, що накинulo на другу половину похмуру тінь. Ось що на вашому місці я постарався б дізнатися.

— Любий Франце, — відказав Альбер, — коли ви отримали мого листа і побачили, що ми потребуємо графа, ви пішли і сказали йому: «Мій друг Альбер де Морсер у небезпеці, допоможіть порятувати його». Правда ж?

— Правда.

— А він запитав у вас, хто такий Альбер де Морсер? Звідки він узяв своє наймення? На які кошти він живе? Де його батьківщина? Де він народився? Скажіть, запитував він про це?

— Та ні, мушу зізнатися, не запитував.

— Він просто взяв та й поїхав. Він видер мене з лабет сеньйора Луїджі, де, попри мій, як ви ото кажете, надзвичайно невимушений вигляд, я почувався, як по правді, кепсько. І ось коли за таку послугу він просить мене зробити те, що робиш день крізь день для будь-якого московита чи італійського князя, що приїздить до Парижа, то якщо просить зазнайомити його з паризьким світським товариством, то ви хотіли, щоб я йому відмовив! Облиште, Франце, ви із глузду зсунулися!

Не можна було не зізнатися, що тієї миті логіка була таки на боці Альбера.

— Одне слово, робіть, як хочете, любий віконте, — зітхнувши, відказав Франц. — Усе, що ви кажете, дуже переконливе, і все ж таки граф Монте-Крісто — дуже дивний чоловік.

— Граф Монте-Крісто — філантроп. Він не сказав вам, нащо він іде до Парижа, так ось: для того, щоб стати претендентом на Монтіонівську премію*. І якщо йому, щоб здобути її, потрібен мій голос і сприяння того миршавого чоловічини, від якого залежить її присудження, то перше я йому даю, а друге запевняю. На цьому, друже мій, закінчимо нашу розмову і сядемо за стіл, а потім поїдемо востаннє глянути на собор Святого Петра.

Альберову програму виконали, і наступного дня, о п'ятій годині пополудні, друзі розлучилися. Альбер де Морсер повернувся до Парижа, а Франц Д'Епіне подався на два тижні до Венеції.

Але Альбер так боявся, щоб його гість не забув про призначене побачення, що, сідаючи до ридвана, передав лакеєві для передачі графові Монте-Крісто візитну картку, де під словами «*Віконт Альбер де Морсер*» написав олівцем: «*21 травня, о пів на одинадцятую ранку, вулиця Ельдер, 27*».

* Премія, встановлена Французькою академією за твори і дії, що сприяли поліпшенню суспільного життя, поширенню найкращих моральних засад. Кошти на премію заповідав барон А. О. Монтіон (1733–1823), французький філантроп, за професією адвокат.

Частина третя

I. ГОСТІ

У домі на вулиці Ельдер, де віконт де Морсер ще в Римі призначив побачення графові Монте-Крісто, уранці 21 травня готувалися до того, щоб гідно зустріти гостей.

Альбер мешкав ув окремому флігелі в кутку великого двориська, напроти будинку, де були розташовані служби. Лише два вікна у флігелі виходили на вулицю – ще три дивилися у двір, а решта два – у садок.

Поміж двориськом і садом височіла простора і пишна оселя графа з графинею де Морсерів, збудована з кепським смаком наполеонівської пори.

На всю ширину маєтку, уздовж вулиці, тягнулася огорожа, увінчана квітковими вазами і прорізана посередині великою брамою з позолочених списів, що служила для парадних виїздів; маленька хвіртка біля воротаревої будки призначалася для слуг, а також для господарів, коли вони виходили з дому або поверталися додому пішки.

У виборі флігеля, якого відвели для Альбера, вгадувалася ніжна передбачливість матінки, що не бажала розлучатися із сином, та розуміла, що юнак його віку потребує цілковитої свободи. Із другого боку, тут давався взнаки і тверезий егоїзм віконта, що полюбляв те вільне життя нероби, яке провадять діти заможних батьків і яке йому золотили, наче пташці клітку.

Із вікон, що виходили на вулицю, Альбер міг спостерігати за світом, адже хлопцям потрібно, щоб на їхньому обрії пропливали гожі дівчата, навіть якщо той обрій – тільки вулиця, та й годі. Потім, якщо предмет вимагав глибшого дослідження, Альбер де Морсер міг вийти дверми, що були співвідносні з хвірткою поруч із воротаревою будкою і заслуговували на особливу згадку.

Здавалося, про ті двері забули відтоді, як збудували цей дім, назавжди занедбали, такі вони були непомітні й укриті порохом, та їхні завіси і замок ретельно змашувалися і свідчили про те, що ними частенько і таємно користувалися. Ці потаємні двері суперничали з іншими двома входами і кепкували з воротаря, утікаючи від його пильного ока і відчиняючись, мов печера з «Тисячі й одної ночі», мов чарівний Сезам Алі-Баби, за допомогою двох чи трьох кабалістичних слів, вимовлених ніжним голосочком, чи умовного стукотіння найтоншими пальчиками на світі.

Наприкінці просторого і тихого коридору, куди провадили ті двері, що служив ніби передпокоем, були розташовані: праворуч – Альберова їдальня, що виходила вікнами у двір, а ліворуч – його маленька вітальня, що дивилася вікнами в садок. Зарості кущів і виткого зілля, розташовані віялом перед вікнами, приховували від нескромних поглядів внутрішню обставу цих двох покоїв, єдиних, куди можна було б зазирнути з двору і з саду, тому що вони містилися на долішньому поверсі.

На другому поверсі були точнісінько такі самі два покої і ще третій, розташований над коридором. Тут містилися вітальня, спальня і будуар.

Вітальня на долішньому поверсі була чимось на кшталт алжирської диванної і призначалася для курців.

Будуар другого поверху поєднувався зі спальнею, і потаємні двері провадили з нього простісінько на сходи. Одне слово, ужиті були всі застережні заходи.

Усенський третій поверх займала величезна студія – чи то святилище художника, чи то денді. Там цілою купою лежали одна на одній різноманітні Альберові примхи: мисливські роги, контрабаси, флейти, цілий оркестр, тому що була пора, коли Альбер почував якщо не потяг, то якесь бажання взятися до музики; мольберти, палітри, сухі фарби, тому що любитель музики незабаром уявив себе художником; і нарешті рапіри, боксерські рукавички, еспадрони і різні палиці, бо, улягаючи традиціям світської молоді тієї пори, про яку оце ми провадимо річ, Альбер де Морсер із незрівнянно дужчою впертістю, ніж до музики й живопису, брався до трьох мистецтв, що вінчали виховання світського лева, тобто до фехтування, боксу і володіння палицею, і по черзі приймав у тій студії, що призначалася для різних фізичних вправ, Грізьє, Кукса і Шарля Лебуше.

Решту обстави тієї кімнати становили старовинні шафи пори Франциска I, заставлені китайською порцеляною, японськими вазами, фаянсом Лукки делла Роббії й тарілками Бернара де Паліссі; фотелі, де, може, сидів собі Генріх IV або Сюллі, Людовик XIII або Ришельє, бо два з тих фотелів, оздоблені різьбленим гербом, де на лазуровому полі сяяли три французькі лілії, увінчані королівською короною, походили, звісно ж, із луврських комор чи принаймні з якогось іншого королівського палацу. На тих строгих і темних фотелях були безладно розкидані розкішні тканини яскравих барв, що були просякнуті сонцем Персії або розквітли під руками калькуттських чи чандернагорських жінок.

Навіщо лежали тут ці тканини, ніхто не міг би сказати: вони тішили око і чекали на призначення, що невідоме було навіть їхньому власнику, а тим часом осявали кімнату своїм золотом і шовковистим полиском.

На чільному місці стояв рояль із рожевого дерева, роботи Роллера й Блянше, що пасує за розмірами до наших ліліпутських віталень, та все ж таки в його тісних і звучних надрах міститься цілий оркестр, і він аж стогне під тягарем шедеврів Бетховена, Вебера, Моцарта, Гайдна, Гретрі й Порпори**.

І скрізь на стінах, над дверима, на стелі – шпаги, кинджали, ножі, палиці, сокири й кольчуги, позолочені, вороновані, із насічкою; гербарії, брили мінералів, пташині опудала, що розкинули в непорушному польоті свої вогневі крила й раз і назавжди роззявили дзьобаки.

Дарма й казати, що то була улюблена Альберова кімната.

Проте того дня, що його призначили для побачення, Альбер у ранковому вбранні розташувався у маленькій віталні долішнього поверху. На столі перед широким м'яким диваном стояли у фаянсових голландських горнятках усі відомі сорти тютюну: від жовтого петербурзького до чорного синайського, тут був і меріленд, і порторіко, й латакія. Коло них, у шухлядах із запахуючого дерева, лежали, за довжиною і цінністю, пурси, регалії, гавани

* Андре-Ернест-Модест Гретрі (1741-1813) – французький композитор, який вніс вирішальний внесок у стиль французької комічної опери.

** Нікола Антоніо Джачінто Порпора (1638-1768) – італійський композитор і педагог, представник неаполітанської школи.

й маніли. І врешті у відкритій шафі колекція німецьких люльок, цибухів із бурштиновими мундштуками і кораловим опорядженням і кальянів із золотою насічкою, із довгими сап'яновими шийками, що згорнулися немов гадюки, очікувала примхи чи схильності курців. Альбер особисто орудував улаштуванням цього симетричного безладу, який сучасні гості, після добрячого сніданку і чашки кави, полюблюють споглядати крізь дим, що чудернацькими колами підіймається до стелі.

За чверть до десятої увійшов покойовий слуга. То був, якщо не брати до уваги п'ятнадцятирічного грума Джона, що балакав тільки англійською, єдиний Морсерів слуга. Саме собою зрозуміло, що звичайними днями в Альберовому розпорядженні був кухар його батьків, у випадках урочистих — ще й батьків лакей.

Той слуга звався Жермен. Він користувався цілковитою довірою свого молодого пана. Увійшовши, він поклав на стіл стос газет і подав Альберові жмут листів.

Альбер неуважно глянув на них, обрав два надухані конверти, надписані гарненьким почерком, роздер їх і досить уважно прочитав.

— Як надійшли ці листи? — запитав він.

— Один поштою, другого приніс покойовий пані Дангляр.

— Звеліть передати пані Дангляр, що я приймаю запрошення до її ложі... Зачекайте... Потім підіть до Рози; скажіть, що після опери я заїду до неї й однесіть їй шість пляшок щонайліпшого вина — кіпрського, хересу і малаги, а також барильце остендських креветок... Креветки візьміть у Бореля і не забудьте сказати, що це для мене.

— О котрій годині подавати сніданок?

— А зараз котра година?

— За чверть десята.

— Подайте рівно о пів на одинадцятю. Дебре, може, поспішатиме до міністерства... І, крім того, — Альбер заглянув до нотатника, — я так і призначив графові: двадцять першого травня, о пів на одинадцятю, і хоч я не дуже здаюся на його обіцяння, мені хочеться бути пунктуальним. До речі, ви не знаєте, графиня вже встала?

— Якщо ви хочете, пане віконте, то я піду та дізнаюся.

— Добре... І попросіть у неї погрібець із лікерами, бо мій не повний. Скажіть, що я загляну до неї о третій годині й попрошу дозволу познайомити її з одним паном.

Коли покойовий слуга вийшов, Альбер упав на диван, розгорнув газети, зазирнув у театральний репертуар, скривився, побачивши, що йде опера, а не балет, марно пошукав поміж об'явами новий засіб для зубів, що про нього йому казали. Відкинув одну за одною всі три найпоширеніші паризькі газети і, широко позіхнувши, пробурмотів:

— Ні, ці газети що не день, то нудніші робляться.

Цієї миті коло брами зупинився легкий ридван, і за хвилину камердинер доповів про Люсьєна Дебре. До кімнати мовчки, без усмішки, з напівофіційним виглядом увійшов високий молодик, білявий, блідий, із самовпевненим поглядом сірих очей, із гордовито стиснутими тонкими вустами, у блакитному фракці з карбованими золотими гудзиками, у білій краватці, на тонкому

шовковому шнурку в нього теліпався черепаховий монокль, якого йому, за допомогою бровного й зігоматичного м'язу, вряди-годи щастило вставляти в праве око.

– Добридень, Люсьєне! – сказав Альбер. – Ви просто лякаєте мене вашою надзвичайною пунктуальністю! Я чекав вас останнім, а ви приїжджаєте за п'ять до десятої, хоча сніданок призначено лише о пів на одинадцять! Дива, та й годі! Чи не впав кабінет часом?

– Ні, любий мій, – відказав молодик, сідаючи на дивані, – можете заспокоїтися, ми завжди хитаємося, та ніколи не падаємо, і я починаю думати, що ми просто стаємо незмінними, не кажучи вже про те, що справи на півострові остаточно зміцнять наше становище в Буржі.

– У Буржі?

– Еге ж. Йому нема на що скаржитися, нехай йому всячина! Бурж – столиця Карла VII. Невже ви цього не знали? З учора це відомо всьому Парижу, а позавчора ці чутки промкнулися вже й на біржу. Дангляр (не розумію, яким чином цей чоловік дізнається про всі новини разом із нами) зіграв на підвищення і заробив мільйон.

– А ви, певне, заробили нову стрічку? На вашій пряжці блакитна стьожа, якої передніше не було.

– Так, мені надіслали зірку Карла III, – недбало кинув Дебре.

– Не вдавайте байдужого, зізнайтеся, що вам приємно її отримати.

– Не приховую, навіть дуже приємно. Як додаток до вбрання, зірка гарно прикрашає застебнутий фрак, це вишукано.

– І стаєш схожий на принца Уельського або на герцога Рейхштадтського, – усміхаючись, сказав Морсер.

– Тим-то я і заявився до вас о такій ранній порі, любий мій.

– Тобто тому, що ви здобули зірку Карла III і вам кортіло сповістити мені про цю приємну новину?

– Ні, не тому. Я всеньку ніч збув за відправленням листів: двадцять п'ять дипломатичних депеш. Повернувся додому вдосвіта і хотів було заснути, та в мене заболіла голова, то я встав і вирішив проїхати верхи. У Булонському лісі я відчув нудьгу і голод. Ті два відчуття ворожі одне одному і рідко з'являються разом, та цього разу вони об'єдналися проти мене, утворивши щось на кшталт карлістсько-республіканського союзу. Тоді я згадав, що ми сьогодні вранці будемо бенкетувати у вас, і ось я тут. Я голодний, то нагодуйте мене, мені нудно, то розважте мене.

– Цей мій обов'язок господаря, любий друже, – сказав Альбер, викликаючи дзвінком покойового слугу, тоді як Люсьєн кінчиком свого ціпка з золотим наголів'ям із туркусами підкидав розгорнуті часописи. – Жермене, чарку хересу і бісквітів. А поки що, любий Люсьєне, ось сигари, перемитні, звісно ж, але раджу вам спробувати їх і запропонувати вашому міністрові продавати нам такі самі замість горіхового листя, яке добрим громадянам доводиться курити з його милості.

– Де ж пак! Тільки вони перестануть бути перемитними, як ви відмовитеся від них і будете вважати їх огидними. Утім, це не стосується міністерства внутрішніх справ, це діло міністерства фінансів; зверніться до пана Юмана, департамент непрямих податків, коридор А, кімната двадцять шість.

— Ви вражаєте мене вашою обізнаністю, — відказав Альбер. — Та ж візьміть сигару!

Люсьєн запалив манілу від рожевої свічки в позолоченому підсвічнику й відкинувся на спинку дивана.

— Щасливий ви, що нічого не робите, — сказав він. — Йй-богу, ви самі не усвідомлюєте вашого щастя!

— А що ви робили б, любий мій утихомирювачу королівства, якби вам не було чого робити? — з легенькою іронією заперечив Морсер. — Ви особистий секретар міністра, причетний zarazом і до всіх хитромудрощів великої європейської політики, і до найдрібніших паризьких інтриг. Ви захищаєте королів і, що ще втішніше, королев, засновуєте партії, керуєте виборами, й у себе в кабінеті, за допомогою пера і телеграфа, досягаєте більшого, ніж Наполеон на полях битв своєю шпагою і своїми перемогами. Ви — володар двадцяти п'яти тисяч ліврів річного прибутку, не враховуючи платні, власник коня, за якого Шато-Рено пропонував вам чотириста луддорів і якого ви не продали йому. До ваших послуг кравець, що не зіпсував вам жодної пари панталонів. Опера, Жокей-клуб і театр Вар'єте — і вам нема чим розважатися? Що ж, тоді я розважу вас.

— І чим, цікаво?

— Новим знайомством.

— Із чоловіком чи з жінкою?

— З чоловіком.

— Я й так багатьох знаю.

— Але такого ви не знаєте.

— То звідки він? Із кінця світу?

— Може, навіть і далі.

— А нехай йому! Сподіваюся, не він має привезти наш сніданок?

— Ні, заспокойтеся, сніданок готують тут, у домі. Але ви, бачу, таки голодні?

— Так, зізнаюся, хоч це і принизливо. Та вчора я обідав у пана де Вільфора, а ви помітили, що в цих суддів кепсько годують? Таке враження, наче вони потерпають від докорів сумління.

— Ганьте, ганьте чужі обіди, а як їдять у ваших міністрів?

— Так, але ми принаймні запрошуємо порядних людей, і якби нам не треба було пригощати добромисних плебеїв, що голосують за нас, то ми більше ніж смерті боялися б обідати вдома, запевняю вас.

— Тоді випийте ще чарку хересу і візьміть бісквіт.

— Із задоволенням, ваше іспанське вино чудове; ось бачите, яку слушність ми мали, коли встановлювали мир у цій країні.

— Авжеж, але як бути з доном Карлосом?

— То й що! Дон Карлос буде пити бордо, а за десять років ми повинчаємо його сина з маленькою королевою.

— За те ви отримаєте Золоте Руно, якщо натоді ще будете служити.

— Бачу, Альбере, ви сьогодні вирішили годувати мене марними балачками.

— Що ж, погодьтеся, це найліпше напихає шунок. Та я чую Бошанів голос, ось посперечаєтеся з ним, і це вас відверне.

– Про що ж сперечатися?
– Про те, що пишуть у часописах.
– А хіба я читаю часописи? – зневажливо запитав Дебре.
– То більше підстав сперечатися.
– Пан Бошан! – доповів покойовий слуга.
– Прошу, прошу, грізне перо! – сказав Альбер, підводячись і йдучи назустріч новому гостю. Ось Дебре каже, що терпіти вас не може, хоч, за його ж такі словами, і не читає ваших статей.
– Та воно й правда, – відказав Бошан, – я теж сварю його, хоч і не знаю, що він робить. Добридень, командоре.
– А, то ви вже знаєте? – запитав особистий секретар міністра, усміхаючись і потискаючи долоню журналістові.
– Ще б пак!
– А що кажуть про це у світі?
– У якому світі? Року божого тисяча вісімсот тридцять восьмого їх чимало.
– У критико-політичному світі, де ви – один із левів його.
– Кажуть, це цілком заслужене і ви сієте доста червоного, щоб вирости трохі блакитного.
– Непогано сказано, – зауважив Люсьєн. – Чому ви не наш, любий Бошане? Із вашим розумом ви за три-чотири роки вже й кар’єру зробили б.
– Я лише одного чекаю, щоб послухатися вашої поради, – міністерства, що могло б протриматися бодай півроку. Тепер однісіньке слово, Альбере, тим паче що треба дати пільгу сердезі Люсьєнові. Ми будемо снідати чи обідати? Мені треба ще до Палати. Як бачите, у нашому ремеслі не тільки самі троянди.
– Ми тільки снідаємо і чекаємо ще двох; щойно вони прийдуть, ми сядемо за стіл.
– А кого саме ви чекаєте? – запитав Бошан.
– Одного аристократа й одного дипломата, – відказав Альбер.
– Ох, аристократа нам доведеться чекати години зо дві, а дипломата й довше. Я повернуся до десерту. Залиште мені полуницю, кави і сигар. Я щось перехоплю в Палаті.
– Облиште, Бошане: навіть якби аристократа звали Монморансі, а дипломата Меттерніх, ми все одно сядемо снідати рівно о пів на одинадцять; а поки що беріть приклад із Дебре, випийте хересу і візьміть бісквітів.
– Гарзд, залишуся. Сьогодні мені конче треба розважитися.
– Ось і ви, як Дебре! Хоч, як на мене, коли міністерство понуре, то опозиція має бути весела.
– Так, але ви не знаєте, що мені загрожує! Сьогодні вдень, у Палаті депутатів, я буду слухати промову Дангляря, а ввечері, у його дружини, трагедію пера Франції. Нехай йому дідько, цьому конституційному ладові! Та ж кажуть, що ми могли обирати, – то як же ми могли обрати Дангляря?
– Розумію, вам треба запастися веселістю.
– Не варто нехтувати Данглярючими річчями, – сказав Дебре. – Адже він голосує за вас, він теж в опозиції.
– Та в тім і лихо! І я ніяк не дочекаюся, коли ви вже відправите його розблакувати до Люксембурзького палацу, тоді я вже нарегочуся досхочу.

— Відразу видно, що в Іспанії справи налагодилися, — сказав Бошанові Альбер. — Ви сьогодні страшенно в'їдливі. Згадайте, що в паризькому товаристві подекуть про мій шлюб із панною Ежені Дангляр. Не можу ж я, по совісті, дозволити вам знущатися з красномовності чоловіка, який колись мені скаже: «Віконте, вам відомо, що я даю за мою донькою два мільйони посагу».

— Не бути тому весіллю, — урвав його Бошан. — Король міг зробити його бароном, може підвищити до пера, але шляхтича з нього він не зробить. А граф де Морсер надто великий аристократ, щоб за два жалюгідні мільйони погодитися на нерівний шлюб. Віконте де Морсер може одружитися лише з маркізою.

— Два мільйони! Це все ж таки незлецько, — вкинув Морсер.

— Це акціонерний капітал якогось театру на Бульварах або залізничної гілки від Ботанічного саду до Рапе.

— Не слухайте його, Морсере, — лінькувато озвався Дебре, — одружуйтеся. Ви берете шлюб із торбою з грішми. То хіба вам не все одно! Нехай на ній буде на один герб менше і на один нуль більше; у вашому гербі сім мерлеток; три ви подаруєте дружині, і вам ще залишиться чотири. Це все ж таки на одну більше, ніж у герцога Гіза, і він мало не став французьким королем, а його двоюрідний брат був німецьким імператором.

— Авжеж, либонь, ви маєте рацію, — неуважно відказав Альбер.

— Ще б пак! Та й будь-який мільйонер родовитий, мов байстрюк.

— Ох, цитьте, Дебре, — регочучи, відказав Бошан, — ось іде Шато-Рено, він прохромить вас шпагою свого предка Рено де Монтобана, щоб зцілити вас від пристрасті до парадоксів.

— Він принизить цим свою гідність, — сказав Люсьєн, — тому що я дуже нищого походження.

— От так пак! — вигукнув Бошан. — Міністерство почало співати на мотив Беранже. Господи, куди ми йдемо!

— Пан де Шато-Рено! Пан Максимільян Моррель! — доповів камердинер.

— Ага, то вже всі зібралися! — сказав Бошан. — І ми сядемо обідати; адже, якщо не помиляюся, ви чекали ще тільки двох, Альбере?

— Моррель! — здивовано прошепотів Альбер. — Хто такий Моррель?

Та не встиг він промовити це, як пан де Шато-Рено, гарний тридцятирічний молодик, аристократ від голови до ніг, тобто із зовнішністю Гішо і розумом Мортемара, узяв його за руку.

— Дозвольте мені, Альбере, — сказав він, — представити вам капітана спагі Максимільяна Морреля, мого друга й рятівника. Утім, такого чоловіка нема потреби рекомендувати. Вітайте мого героя, віконте.

Він відступив і дав місце високому і солідному молодикові, із широким чолом, проникливим поглядом і чорними вусами, якого наші читачі бачили в Марселі за досить драматичних обставин, щоб його, може, не забути. На нім наче влитий сидів мальовничий мундир, напівфранцузький, напівсхідний, він щільно облягав його широкі груди, прикрашені хрестом Почесного легіону, і його стрункий стан. Молодий офіцер уклонився з вишуканою поштивістю. Він був зграбний у всіх своїх рухах, тому що був дужий.

– Пане Моррелю, – привітно сказав Альбер, – барон Шато-Рено заздалегідь знав, що принесе мені особливе задоволення, познайомивши мене з вами. Ви його друг, то, сподіваюся, станете і нашим другом.

– Чудово, – сказав Шато-Рено, – і побажайте, любий віконте, щоб, як буде потреба, він учинив для вас те саме, що й для мене.

– А що ж він учинив? – запитав Альбер.

– Пан барон перебільшує, – устряв Моррель, – їй-богу, не варто про це казати!

– Як це – не варто казати? – вигукнув Шато-Рено. – Життя не варте того, щоб про нього казати? Ох, ви таки великий філософ, любий Моррелю... Ви можете казати таке, бо ви щодня ризикуєте життям, але я, що наразився на таке зовсім випадково...

– Із усього цього, пане бароне, мені зрозуміло тільки одне: капітан Моррель порятував вам життя.

– Авжеж, та й годі, – сказав Шато-Рено.

– І як воно сталося? – запитав Бошан.

– Бошане, друже мій, зрозумійте, що я помираю від голоду! – вигукнув Дебре. – Не треба довгих розмов.

– А хіба я заважаю вам сісти за стіл? – спитав Бошан. – Шато-Рено все розповість вам за сніданком.

– Панове, – сказав Морсер, – майте на увазі, що зараз тільки чверть на одинадцятку і ми чекаємо останнього гостя.

– Ага, дипломата, – сказав Дебре.

– Дипломата чи ще когось, це мені невідомо. Знаю лишень, що я завдав йому доручення, яке він виконав так вдало, що якби я був королем, то вчинив би його кавалером усіх орденів, навіть якби в моєму розпорядженні були відразу і Золоте Руно, й Підв'язка.

– Якщо так, то ми ще не сідаємо за стіл, – сказав Дебре. – Налийте собі келих хересу, як ото зробили ми, і розкажіть, що з вами сталося, бароне.

– Усі ви знаєте, що мені нещодавно закортіло податися до Африки.

– Це той шлях, що його вказали вам ваші предки, любий Шато-Рено, – люб'язно вкинув Морсер.

– Авжеж, але наряд чи ви, як вони ото, робили це задля звільнення Гробу Господнього.

– Правда ваша, Бошане, – сказав молодий аристократ, – я просто хотів собі постріляти з пістолів. Як ви знаєте, я терпіти не можу дуелі, відтоді як два мої секунданти, яких я обрав, щоб вони залагодили справу, змусили мене поцілити в руку одного з моїх найліпших друзів... сердегу Франца Д'Епіне, ви ж бо всі його знаєте.

– Еге ж, справді, – сказав Дебре, – ви з ним колись змагалися... А за що?

– Ох, їй-богу, не пам'ятаю вже, – відказав Шато-Рено. – Зате добре пам'ятаю, що, намагаючись бодай якось виявити мої таланти в тій царині, я вирішив випробувати на арабах нові пістолі, які мені нещодавно подарували. Тож я подався до Орану, із Орану дістався до Константини й опинився там якраз тоді, коли знімали облогу. Я почав відступати разом з усіма. Дві доби я терпів удень дощ, а вночі сніг, але третього ранку мій кінь здох від холоднечі: бідолашна худобина звикла до попони, до теплої стайні... То був

арабський кінь, та він не впізнав батьківщини, зустрівшись в Аравії з десятиградусним морозом.

— Ось чому хочете ви купити мого англійського коня, — встряв Дебре. — Певне, сподівається, що він ліпше від вашого араба терпітиме холод.

— Помиляєтеся, я присягнувся більше ніколи не їздити до Африки.

— Так перелякалися, еге? — спитав Бошан.

— Авжеж, зізнаюся, — відказав Шато-Рено, — та й було від чого! Отож, кінь мій сконав, я йшов пішки, аж раптом на мене налетіло шестеро арабів, щоб відрубати мені голову. Двох я застрелив із рушниці, двох — упритул із пістолів, та залишалося ще двоє, а я був беззбройний. Один згріб мене за чуба, тим-то я тепер і стрижуся так коротко, хтозна, що може статися в житті, а другий притулив мені вістря ягагана до горлянки, і я вже почув пекучий холод криці, коли ж оцей пан теж налетів на них, забив пострілом з пістоля того, що тримав мене за чуприну, і розкраяв голову тому, що хотів перерізати мені горлянку. Він вважав своїм обов'язком того дня порятувати чиєсь життя, і так сталося випадково, що то виявилось моє. Як стану багатий, то замовлю Клагманові або Марокетті статую Випадковості.

— Це було п'ятого вересня, — усміхаючись, сказав Моррель, — у роковину того дня, коли якесь диво порятувало мого батька, то щороку, по змозі, я намагаюся відзначити цю днину, зробивши щось...

— Героїчне, еге ж? — урвав його Шато-Рено. — Одне слово, мені поталанило, та це ще не все. Порятувавши мене від зарізак, він порятував мене і від холоду, віддавши мені не половину своєї киреї, як ото вчинив святий Мартин, а всенюку кирею, а потім і від голоду, поділивши зі мною... вгадайте що?

— Паштет від Фелікса? — спитався Бошан.

— Ні, свого коня, з якого кожен із нас із великим смаком з'їв по шматку, а це було нелегко!

— З'їсти шматок коня? — регочучи, запитав Морсер.

— Ні, вдатися до такої жертви, — відказав Шато-Рено. — Запитайте в Дебре, чи пожертвує він своїм англійським коником задля незнайомця?

— Задля незнайомця — ні, — сказав Дебре, — а задля друга, може, й пожертвував би.

— Я відчував, що ви станете моїм другом, пане бароне, — сказав Моррель. — Крім того, як я вже мав честь вам казати, називайте це героїзмом або жертвою, але того дня я мав чимось відплатити долі за несподіване щастя, що колись нам перепало.

— Ця історія, що на неї натякає Моррель, — провадив Шато-Рено, — просто-таки дивовижна, і коли ви з ним ближче познайомитеся, він вам колись її розповість, а поки що досить спогадів, візьмемося до наших кендюхів. О котрій ви снідаєте, Альбере?

— О пів на одинадцятю.

— Точно? — запитав Дебре, діставши годинника.

— Подаруєте мені ще п'ять хвилин пільги, — сказав Морсер, — адже я теж чекаю рятівника.

— Чийого?

— Та мого ж таки, нехай йому всячина, — відказав Морсер. — Чи як ви гадаєте, мене не можна порятувати від когось, як і будь-яку іншу людину, і тільки

араби стинають голови? Наш сніданок філантропічний, і за нашим столом будуть сидіти, сподіваюся, два людські добродійники.

– То як тут бути? – запитав Дебре. – Та ж у нас тільки одна Монтіонівська премія, еге ж?

– То її віддадуть тому, хто нічого не зробив, щоб її заслужити, – сказав Бошан. – Зазвичай Академія ото так виходить зі скрутного становища.

– А звідки з'явився наш рятівник? – запитав Дебре. – Перепрошую за мою наполегливість, пам'ятаю, ви мені вже якось відповіли, але так невиразно, що я дозволю собі перепитати вас.

– Як по правді, то я й сам не знаю, – відказав Альбер, – три місяці тому, коли я запрошував його, він був у Римі, але хто знає, де він устиг побувати за цей час?

– І ви гадаєте, він може бути пунктуальний? – запитав Дебре.

– Гадаю, він здатен на все.

– Майте на увазі, навіть із п'ятьма хвилинами пільги залишилося чекати тільки десять хвилин.

– То я скористаюся ними і розповім про мого гостя.

– Вибачте, – устряв Бошан, – а можна з вашої розповіді зробити фейлетон?

– Навіть дуже, – відказав Морсер, – ще й цікавий.

– То розповідайте, треба ж мені чимось винагородити себе, якщо вже я не потраплю до Палати.

– Я був у Римі під час останнього карнавалу.

– Це ми знаємо, – урвав його Бошан.

– Еге ж, але ви не знаєте, що мене викрали розбійники.

– Розбійників нема, – устряв Дебре.

– Та ні, таки є, ще й які, тобто, хочу сказати, пречудові. Вони здалися мені страшенно прекрасними.

– Послухайте, любий Альбере, – сказав Дебре, – зізнайтеся, що ваш кухар запізнився, що крєветки ще не привезли з Маренн чи Остенде і що ви, як ото пані де Ментенон, хочете замінити їжу казкою. Зізнайтеся-таки, ми настільки поштиві, що вибачимо вам і вислухаємо вашу розповідь, хоч яка фантастична вона буде.

– А я вам кажу, що вона хоч і фантастична, проте в ній усе правда від початку до кінця. Отож, розбишаки взяли мене у полон і одпровадили у дуже незатишну місцину, що називається катакомбами Сан-Себастьяно.

– Знаю я ту місцину, – сказав Шато-Рено, – я там замало на лихоманку не заслаб.

– А я і справді заслаб, – провадив Альбер. – Мені заявили, що я в полоні й що за мене вимагають викуп – дрібниці, чотири тисячі римських піастрів, двадцять шість турських ліврів. Як на лихо, у мене залишалось тільки півтори тисячі, мандрівка моя добігала краю і кредит вичерпався. Я написав Францові... Ага, Франц був там, то ви можете запитати в нього, чи вигдавав я тут бодай слово. Я написав йому, що як до шостої ранку він не привезе чотирьох тисяч піастрів, то в десять хвилин на сьому мене прилучать до розряду блаженних святих і преславних мучеників. Повірте, Луїджі Вампа – так звався ватажок тих розбійників – дотримався б свого слова.

— Але Франц привіз чотири тисячі піастрів? — спитався Шато-Рено. — Ще б пак! Роздобути чотири тисячі піастрів не штука, якщо звешся Францом Д'Епіне чи Альбером де Морсером.

— Ні, він просто приїхав у супроводі того чоловіка, що про нього я кажу і якого я сподіваюся вам відрекомендувати.

— То цей пан — Геркулес, що забив Какуса, чи Персей, що звільнив Андромеду?

— Ні, він заввишки, як я оце.

— Озброєний до зубів?

— Із ним не було і шпичі для плетіння.

— Але він заплатив викуп?

— Він сказав два слова ватажкові на вухо, і мене відпустили.

— Тебе навіть перепросили, що затримали, — докинув Бошан.

— Так ото ж, — підтвердив Альбер.

— Він часом не Аріосто?

— Ні, просто граф Монте-Крісто.

— Такого імені нема, — сказав Дебре.

— Мені здається, теж, — додав Шато-Рено з певністю людини, що знає напам'ять усі родословні книги Європи, — бо хто чув про графів Монте-Крісто?

— Може, він родом зі Святої землі, — сказав Бошан, — либонь, хтось із його предків володів Голгофою, як ото Мортемари Мертвим морем володіли.

— Перепрошую, панове, — сказав Моррель, — але, гадаю, я можу вивести вас із цього клопоту. Монте-Крісто — це острівець, що про нього часто розповідали моряки, які служили у мого батька, піщинка в Середземному морі, атом у нескінченності.

— Правда ваша, — сказав Альбер, — і чоловік, що про нього я вам розповідаю, — пан і володар тієї піщинки, того атома. Певне, він купив собі графський титул десь у Тоскані.

— То він багатий, цей ваш граф?

— Гадаю, багатий.

— Та ж це має бути й так видно?

— Помиляєтеся, Дебре.

— Не розумію вас.

— Читали ви «Тисячу й одну ніч»?

— Питаєте!

— То хіба можна сказати, хто перед вами — багатії чи бідняки? Що у них: пшеничні зерна чи рубіни й самоцвіти? Вам здається, це жалюгідні рибалки, аж вони запроваджують вас до якоїсь таємничої печери, — і перед вашими очима скарби, що на них можна всеньку Індію закупити.

— Та й що ж?

— А те, що граф Монте-Крісто один із таких рибалок, у нього навіть ім'я таке, бо його звати Синдбад-Мореплавець, і в нього є печера, де повнісінько золота.

— А ви бачили ту печеру, Альбере? — запитав Бошан.

— Я — ні, а Франц бачив. Тільки ж ні слова йому! Франца запровадили туди із зав'язаними очима, йому прислужували німі й жінки, що перед ними сама Клеопатра — просто хвойда, та й годі. Утім, щодо жінок він не зовсім

певен, бо вони з'явилися лише по тому, як він скуштував гашишу; то, може, він узяв за жінок якісь статуї.

Присутні дивилися на Морсера, і в їхніх очах вочевидь читалося: «Здурів ти чи нас у дурні шиєш?!».

— Справді, — замислено сказав Моррель, — я чув від одного старого моряка, якого зовуть Пенелон, щось подібне до того, про що розповідає пан де Морсер.

— Я дуже радий, що пан Моррель мене підтримує, — сказав Альбер. — Вам, певне, не подобається, що він кидає цю провідну нитку в мій лабіринт?

— Перепрошую, любий друже, — сказав Дебре, — але ви розповідаєте такі неймовірні речі...

— Неймовірні для вас, тому що ваші посланці й консули вам про це не пишуть, їм ніколи, вони тільки знай пригнічують своїх мандрівних співвітчизників.

— Ось ви й розгнівалися і нападаєте на наших сердешних представників. Як же можуть вони боронити ваші інтереси? Палата весь час урізує їхнє утримання, дійшло до того, що на ці посади ніхто не хоче йти. Хочете бути послом, Альбере? Я влаштую вам призначення в Константинополь.

— Еге ж! Щоб султан, коли я заступлюся за Магомета-Алі, прислав мені шнурок і щоб мої секретарі мене ж таки задушили!

— Ось бачите, — сказав Дебре.

— Так, але попри все це, мій граф Монте-Крісто існує...

— Усі на світі існують! Диво яке!

— Звісно, усі існують, та не у всіх є чорні невільники, князівські картинні галереї, музейна зброя, коні, що коштують по шість тисяч франків, і наложниці-грекині.

— А ви бачили ту грекиню-наложницю?

— Авжеж, і бачив, і чув: бачив у театрі Балле, а чув тільки раз, як обідав у графа.

— То він їсть, цей ваш незвичайний чоловік?

— Як по правді, їсть він так мало, що про це балакати не варто.

— Ось побачите, він виявиться упирем.

— Кепкуйте, скільки влізе, але те самісіньке сказала графиня Г., що, як вам відомо, знала лорда Рутвена.

— Вітаю, Альбере, це блискуче для людини, що не працює в журналістиці, — вигукнув Бошан. — Варте горезвісної морської змії в «Конституціоналісті». Упир — це просто розкішно!

— Червонясті очі з зіницями, що за бажанням то ширшають, то вужчають, — сказав Дебре. — Орлиний ніс, велике відкрите чоло, у лиці ні кровинки, чорна борідка, зуби блискучі й гострі, і такі самі манери.

— Так воно і є, Люсьєне, — сказав Морсер, — усі прикмети точнісінько збігаються. Авжеж, манери гострі й шорсткі. У товаристві цього чоловіка в мене часто пробігав мороз по шкірі, а якось, коли ми разом спостерігали страту, я думав, що зомлію, не так від катової роботи і від галасу засудженого, як од вигляду графа, а також від його безпристрасних розповідей про різноманітні способи страсти.

— А часом не водив він вас у руїни Колізею, щоб поссати вашої крові, Морсере? — запитав Бошан.

— А як відпустив, то чи не змусив вас розписатися на якомусь шарлатовому пергаменті, що ви віддаєте йому свою душу, як Ісав первородство?

— Кепкуйте, кепкуйте, скільки влізе, — трохи образившись, сказав Морсер. — Коли я дивлюся на вас, прегарні парижани, завсідники Гентського бульвару, відвідувачі Булонського лісу, і згадую цього чоловіка, то мені, їй-богу, здається, ніби ми люди різної породи.

— І я цим пишаюся! — сказав Бошан.

— Принаймні, — докинув Шато-Рено, — ваш граф Монте-Крісто у хвилини дозволя чудовий чоловік, якщо, звісно, не брати до уваги його справ із італійськими розбишаками.

— Ніяких італійських розбишак нема! — сказав Дебре.

— Та й упирів нема теж! — підтримав його Бошан.

— Та й графа Монте-Крісто нема, — провадив Дебре. — Знаєте що, Альбере, он уже вибиває пів на одинадцяті.

— Зізнайтеся, що вам примарилося все це жахіття, та й ходімо снідати, — сказав Бошан.

Та ще не завмерло дудоніння дзигаря, як двері відчинилися і Жермен доповів:

— Його ясновельможність граф Монте-Крісто!

Присутні несамохіть здригнулися і цим засвідчили, наскільки просягнула їм у душу Морсерова розповідь. Навіть Альбер не міг погамувати раптового хвилювання.

Ніхто не чув ні торохтіння ридвана, ні кроків у передпокої, навіть двері відчинилися безгучно.

На порозі постав граф. Він був дуже скромно вбраний, та навіть доскіпливий погляд не знайшов би ані найменшого ганджу в його убранні. Усе улягало найвишуканішому смаку, усе — одяг, капелюх, сорочка — було зроблене руками найліпших поставальників.

На взір йому було не більше тридцяти п'яти років, надто ж вразила всіх його схожість із портретом, що його зобразив Дебре.

Усміхаючись, граф підійшов до Альбера, який підвівся назустріч і палко потиснув йому долоню.

— Точність — королівська чемність, як казав, наскільки мені відомо, один із ваших монархів, — мовив граф Монте-Крісто, — та мандрівники, хоч як їм того кортить, не завжди можуть дотриматися цього правила. Усе ж таки я сподіваюся, любий віконте, що, враховуючи моє щире бажання бути точним, ви мені подаруєте ті дві чи три секунди, що на них я, здається, запізнився. П'ятсот лье не завжди можна проїхати без перепон, тим паче у Франції, де, кажуть, заборонено лупцювати візників.

— Пане графе, — відказав Альбер, — я саме сповіщав про ваш майбутній візит моїм друзям, яких я запросив з нагоди вашої люб'язної обіцянки відвідати мене. Дозвольте вам їх відрекомендувати: граф Шато-Рено, його шляхетство сягає дванадцяти перів, а предки сиділи за Круглим столом; пан Люсьєн Дебре, особистий секретар міністра внутрішніх справ; пан

Бошан – небезпечний журналіст, гроза французького уряду, він широко відомий у себе на батьківщині, та ви в Італії, може, ніколи й не чули про нього, бо його газета там заборонена, і врешті пан Максимільян Моррель, капітан спагі.

Почувши те ім'я, граф, що обмінювався поклонами дуже чемно, та з суто англійською безпристрасністю і холодністю, несамохіть ступнув уперед, і легенький рум'янець, неначе блискавка, майнув його щоками.

– Ви носите мундир французів-переможців, – сказав він Моррелеві. – Це чудовий мундир.

Важко сказати, що за почуття надало такої глибокої звучності голосові графа і викликало, ніби мимохіть, особливий полиск у його очах, таких гарних, спокійних і ясних, коли ніщо їх не затьмарювало.

– Ви ніколи не бачили наших африканців? – запитав Альбер.

– Ніколи, – відказав граф, знову опанувавши себе.

– Під цим мундиром б'ється одне з найшляхетніших і найбезстрашніших сердець нашого війська.

– О віконте! – урвав його Моррель.

– Дозвольте мені скінчити, капітане... І ми оце дізналися, – провадив Альбер, – про такий героїчний вчинок пана Морреля, що, хоч я його бачу сьогодні вперше у житті, усе ж таки прошу в нього дозволу відрекомендувати вам його, графе, як мого друга.

І тоді непорушний погляд, перебіжний рум'янець і легеньке тремтіння повік знову зрадили хвилювання Монте-Крісто.

– Он як! – сказав він. – Значить, капітан – шляхетна людина. Що ж, тим ліпше!

Той вигук, що відповідав радше графовій думці, ніж Альберовим словам, здався усім чудернацьким, надто ж Моррелеві, який здивовано поглянув на Монте-Крісто. Та заразом це сказано було так м'яко і навіть ніжно, що, попри всю химерність того вигуку, не було змоги на нього розгніватися.

– Які у нього могли бути підстави, щоб сумніватися в цьому? – запитав Бошан у Шато-Рено.

– Справді, – відказав той, відразу оцінивши кмітливим і пильним оком у Монте-Крісто все, що можна було визначити, – Альбер не обманув нас, цей граф незвичайний чоловік, як вам здається, Моррелю?

– Мені здається, у нього відкритий погляд і приємний голос, тож він мені подобається, попри чудернацьке зауваження про мене.

– Панове, – сказав Альбер, – Жермен доповідає, що сніданок на столі. Любий пане графе, дозвольте показати вам дорогу.

Усі мовчки увійшли до їдальні і посідали на своїх місцях.

– Панове, – сівши, озвався граф, – дозвольте мені зробити вам зізнання, що може послужити мені вибаченням за можливі мої похибки: я тут чужий, мало того, ще й уперше в Парижі, тож із французьким життям геть незнайомий; досі я завжди провадив східний спосіб життя, що геть суперечить французьким звичаям і моралі. І я заздалегідь прошу вибачити мені, якщо ви знайдете в мені забагато турецького, неаполітанського чи арабського. А тепер візьмімося до сніданку.

– Як він промовляє! – прошепотів Бошан. – Це справжнісінький пан!

- Пан із чужих земель, – докинув Дебре.
- Пан у всіх країнах світу, любий Дебре, – виснував Шато-Рено.

II. СНІДАНОК

Як, либонь, пам'ятають читачі, граф був дуже стриманий у їжі, тож Альбер висловив застереження, що паризький спосіб життя від самого початку справить на нього недобре враження своїм найбільш матеріальним, хоч за разом і найбільш необхідним боком.

– Любий пане графе, – сказав він, – я дуже боюся, що кухня вулиці Ельдер сподобається вам менше, ніж кухня П'яцца-ді-Спанья. Мені слід було заздалегідь довідатися про ваші смаки і замовити страви, які ви любляете.

– Якби ви ліпше знали мене, – усміхаючись, відказав граф, – то вас не турбували б такі дрібниці. У моїх мандрах мені доводилося їсти макарони в Неаполі, поленту в Мілані, оля подріду в Валенсії, плов у Константинополі, каррі в Індії й ластів'ячі гнізда в Китаї. Для такого космополіта, як я оце, питання кухні не існує. Хоч де я був би, я їм усе, тільки їм його потроху, а якраз сьогодні, коли ви нарікаєте на мою стриманість, я страшенно голодний, тому що з учорашнього ранку нічого ісінько не їв.

– Як, з учорашнього ранку? – вигукнули всі. – Невже ви й ріски в роті не мали цілісіньку добу?

– Авжеж, – відказав Монте-Крісто, – мені довелося звернути з дороги, щоб зібрати певні відомості в околицях Німа, це трохи затримало мене, і я не хотів ніде зупинитися.

– І ви перекусили в ридвані? – запитав Морсер.

– Та ні, я спав; я завжди засинаю, коли мені нудно і не хочеться розважати або коли я голодний і нема бажання їсти.

– То ви, значить, можете змусити себе заснути? – запитав Моррель.

– Майже так і є.

– І у вас є для цього якийсь засіб?

– Найпевніший.

– Ось що згодилося б нам, африканцям, – сказав Моррель, – адже в нас не завжди буває, що попоїсти, а вже попити, то й геть рідко.

– Ще б пак, – сказав Монте-Крісто, – але, на жаль, мій засіб, що пречудовий для такого чоловіка, як я оце, котрий живе зовсім особливим життям, було б небезпечно застосувати у війську, бо воно не прокинулося б потрібної хвилини.

– А можна дізнатися, що це за засіб такий? – поспитався Дебре.

– Авжеж, – відказав Монте-Крісто. – Я не тримаю його в таємниці: це суміш пречудового опіуму, що по нього я сам їздив до Китаю, щоб бути певним у його якості, та найліпшого гашишу, який збирають поміж Тигром і Євфратом; їх змішують рівними частинами і роблять із них пігулки, які ви й ковтаєте, коли вам треба. Діяти вони починають за десять хвилин. Запитайте в барона Франца Д'Епіне, він, здається, куштував їх якось.

— Ага, — відказав Альбер, — він казав мені і зберіг про них найприємніші згадки.

— Значить, — сказав Бошан, що, як і належить журналістові, був страшенно недовірливий, — той трунок завжди з вами?

— Завжди, — відказав Монте-Крісто.

— А не буде нескромним з мого боку попросити вас показати мені ці дорогі пігулки? — провадив Бошан, сподіваючись застати чужинця неготовим.

— Будь ласка.

І граф дістав із кишені гарненьке пудельце, виточене з цілого смарагда, із золотом накривочкою, що відгвинчувалася, а всередині була зеленкувата кулька завбільшки з горошину. У тієї кульки був гострий, в'дливий дух. У смарагдовому пудельці було чотири чи п'ять кульок, та можна було там помістити й десять.

Пудельце помандрувало за столом, та гості брали його один в одного радше для того, щоб поглянути на пречудовий смарагд, аніж подивитися на пігулки чи понюхати їх.

— І цей трунок готує ваш кухар? — запитав Бошан.

— О ні, — відказав Монте-Крісто, — я не довіряю найвищих моїх насолод чужим рукам. Я непоганий хімік і сам роблю ці пігулки.

— Чудовий смарагд! — сказав Шато-Рено. — Такого великого я не бачив, хоч у моєї матінки є незлецькі родинні коштовності.

— У мене було їх три, — відказав граф Монте-Крісто. — Одного я подарував падишахові, який оздобив ним свою шаблю, другого — його святості панотцеві римському, який загадав уставити його у свою тіару, біля майже рівноцінного, та все ж таки не такого гарного смарагда, якого подарував його попередникові П'ю VII імператор Наполеон, а третього я лишив собі і звелів видовбати. Це наполовину знецінило його, але так було зручніше для того вжитку, що його я хотів із нього вчинити.

Усі приголомшено дивилися на графа Монте-Крісто. Промовляв він так просто, що зрозуміло було: або його слова щира правда, або ж маячня нав'язця, проте смарагд, якого він тримав у руках, змушував дотримуватися все ж таки першого припущення.

— І що ж дали вам ці два володарі за ваш многоцінний дарунок? — запитав Дебре.

— Падишах подарував свободу жінці, — відказав граф, — пресвятий панотець — життя чоловікові. Отак один раз у житті мені довелося бути таким самим могутнім, наче я народився для трону.

— І той, кого ви порятували, був Пеппіно, правда ж? — вигукнув Морсер. — Це ж до нього ви застосували ваше право на помилювання?

— Може, і так воно було, — усміхаючись, відказав граф Монте-Крісто.

— Пане графе, ви уявити собі не можете, як мені приємно слухати вас, — сказав Альбер. — Я вже рекомендував вас моїм друзям як незвичайну людину, чарівника з «Тисячі й одної ночі», середньовічного чаклуна, та парижани настільки схильні до парадоксів, що беруть за плід уяви найбільш беззаперечні істини, коли ті істини не вкладаються в рамки їхнього повсякденного існування. Ось, наприклад, Бошан щодня друкує, а Дебре

читає, що на Бульварі зупинили й пограбували запізнiлого члена Жокей-клубу, що на вулиці Сен-Дені, або в Сен-Жерменському передмісті вбили чотирьох людей, що зловили десять, п'ятнадцять, двадцять злодюжок у кав'ярні на бульварі Тамплі або в Термах Юліана, а водночас вони заперечують існування розбійників у Мареммах, у римській Кампанії або в Понтійських болотах. Прошу вас, графе, скажіть їм самі, що мене взяли в полон ці розбійники й що, якби не ваше великодушне втручання, то я, напевне, зараз чекав би в катакомбах Сан-Себастьяно воскресіння мертвих, замість того, щоб пригощати їх у моїй убогій хатині на вулиці Ельдер.

— Облиште, — відказав граф Монте-Крісто, — ви обіцяли мені ніколи не гадувати про цю дрібничку.

— Не обіцяв я, — вигукнув Морсер. — Ви плутаєте мене з кимось іншим, кому надали таку саму послугу. Навпаки, прошу вас, побалакаймо про цю подію. Може, ви не тільки повторите щось із того, що мені вже відоме, а й розповісте чимало того, про що я не знаю.

— Але ж, як на мене, — усміхнувшись, сказав граф, — ви відігравали в цій історії досить важливу роль, то не гірше від мене знаєте все, що сталося.

— А якщо я розповім те, що знаю, то ви обіцяєте мені розповісти все, чого я не знаю? — запитав Морсер.

— Це буде справедливо, — відказав граф Монте-Крісто.

— Так ось, панове, — провадив Морсер, — розповім, хоч усе воно не дуже гарне для мого самолюбства. Я гадав собі упродовж трьох днів, що до мене залищється якась маска, котру я брав за аристократку, що походить прями-сінько від Туллії чи Поппеї, тоді як мені крутила голову якась контадинка чи й просто сільська дівка. Ще й надто, я виявився геть уже простаком і взяв за селянку молодого розбишаку, стрункого й безбородого хлопчину, якому було років із п'ятнадцять. Коли я настільки зважився, що вирішив закарбувати на його невинному плечі палкий цілунок, він притулив мені до грудей пістоля і за допомогою семи чи восьми товаришів попровадив чи радше потягнув мене в катакомби Сан-Себастьяно. Там я побачив їхнього ватажка, надзвичайно вченого чоловіка. Він якраз уважно читав Цезареві «Записки» і зволив урвати читання, щоб заявити мені, що як наступного дня, до шостої ранку, я не заплачу до його скарбниці чотирьох тисяч піастрів, то у чверть на сьому мене вже не буде на світі. У Франца є мій лист із припискою маестро Луїджі Вампи. Якщо ви сумніваєтесь у цьому, я напишу Францові, щоб він дав засвідчити підписи. Ось і все, що мені відомо, проте я не знаю, у який спосіб, графе, вам поталанило заслужити таку глибоку повагу римських розбійників, які мало кого поважають у своєму ремеслі. Мушу зізнатися, ми із Францом були у захваті.

— Усе це дуже просто. Я знаю славетного Луїджі Вампу вже понад десять років. Якось, коли він був ще пастушком, я дав йому золотого дуката за те, що він показав мені шлях, а він, щоб не бути в боргу переді мною, подарував мені у відповідь кинджал із різьбленою колодкою, яку сам виготовив; той кинджал ви, певне, бачили у моїй зброярні. Потім він чи то забув про цей обмін подарунками, що був запорукою дружби поміж нами, чи то не впізнав мене і спробував узяти мене в полон, та вийшло навпаки: я узяв його із десятьма розбійниками. Я, звісно, міг віддати його до рук правосуддя, що завжди діє

швиденько, а для нього особливо постаралося б, та я не вчинив цього, а відпустив їх на волю всіх.

— За умови, щоб вони більше не грішили, — зареготав журналіст. — І я із задоволенням бачу, що вони чесно дотрималися слова.

— Ні, — заперечив граф Монте-Крісто, — лише за умови, що вони ніколи не чіпатимуть ні мене, ні моїх друзів. Може, мої слова видадуться вам дивними, панове соціалісти, прогресисти та гуманісти, але я ніколи не піклююся про ближніх, ніколи не намагаюся захищати суспільство, яке не захищає мене і взагалі береться за мене лише тоді, коли може мені нашкодити. Якщо я відмовляю суспільству і ближньому в повазі і лише зберігаю нейтралітет, вони все-таки залишаються в неоплатному боргу переді мною.

— Слава Богу! — вигукнув Шато-Рено. — Нарешті я чую хороброго чоловіка, який чесно і неприховано проповідує егоїзм. Пречудово, браво, графе!

— Принаймні відверто, — сказав Моррель, — та я певен, що граф не кається, зрадивши одного разу свої принципи, що їх він так рішуче оце висловив.

— Як же це я зрадив їх? — запитав граф Монте-Крісто, що вряди-годи так уважно поглядав на Морреля, що безстрашний молодий вояк уже кілька разів опускав очі під світлим і ясним графовим поглядом.

— Та ж мені здається, — сказав Моррель, — що, рятуючи пана де Морсера, який був геть вам незнайомий, ви служили і ближньому, і суспільству.

— Якого він є щонайкращою оздобою, — урочисто заявив Бошан, одним духом вихиливши келих шампанського.

— Ви самі собі суперечите, графе, — вигукнув Альбер, — ви, найлогічніша людина, яку я знаю, і зараз я доведу вам, що ви нітрохи не егоїст, а навпаки, філантроп. Ви називаєте себе сином Сходу, кажете, що ви левантинець, малаець, індус, китаець, дикун, на ймення ви — Синдбад-Морепоплавець, граф Монте-Крісто, аж насилу ви потрапили до Парижа, у вас дається знаки основна чеснота чи основний гандж, що притаманний нам, ексцентричним парижанам — ви приписуєте собі не притаманні вам пороки і приховуєте свої чесноти.

— Любий віконте, — заперечив граф Монте-Крісто, — у моїх словах і вчинках я не бачу нічого, що було б гідне такої похвали. Ви були не чужий для мене: я знав вас, я поступився вам двома покоями, пригощав вас сніданком, надав вам одну з моїх коляс, ми разом милуватися масками на Корсо й разом дивилися з вікна на П'яцца-дель-Пополо на страту, що так збурила вас, що ви мало не зомліли. І ось, питаю я вас усіх, чи міг я покинути мого гостя в руках цих страшених розбишак, як ви їх оце прозиваєте? Крім того, як вам відомо, коли я рятував вас, у мене була потаємна думка, що ви теж надасте мені послугу, і коли я приїду до Франції, запровадите мене до паризьких світських кіл. Передніше ви могли думати, що це просто минуше припущення, але зараз ви бачите, що це чистісінька дійсність, і вам доведеться скоритися, щоб не порушувати вашого слова.

— І я дотримаюся його, — сказав Морсер, — та боюся, любий графе, що ви будете страшенно розчаровані, адже ви звикли до мальовничих краєвидів, до незвичайних пригод, до фантастичних обривів. У нас немає нічого і близько подібного до того, до чого вас привчило ваше багате на події життя. Монмартр — наш Чимборасо, пагорб Валер'ян — наші Гімалаї, Гренельська

рівнина – це наша Велика пустеля, та й на ній копають артезіанську криницю для караванів. У нас є злодюги, і навіть багато, хоч і не так багато, як кажуть, та ці злодюги бояться навіть найменшого нишпорки набагато дужче, ніж найшляхетнішого вельможі, Франція – настільки прозаїчна країна, а Париж – настільки цивілізоване місто, що у всіх наших вісімдесятьох п'ятьох департаментах (звісно ж, я вилучаю Корсику із французьких провінцій) ви не знайдете навіть невеличкої гори, де не було б телеграфа і менш чи більш темної печери, куди поліційний комісар не провів би газу. Тож я можу надати вам лише одну послугу, любий графе, і тут я цілком у вашому розпорядженні – запровадити вас усюди, чи особисто, чи через друзів. Утім, вам для цього ніхто не потрібен: із вашим іменем, із вашим багатством (Монте-Крісто вклонився з легенькою іронічною усмішкою) людина не потребує того, щоб її рекомендували, і її скрізь добре приймуть. По суті, я можу бути вам корисний лише в одному. Якщо вам може згодитися моє знайомство з паризьким життям, сякий-такий досвід у питаннях комфорту і знання крамниць, то я цілком у вашому розпорядженні, щоб допомогти вам пристойно влаштуватися. Не зважуся запропонувати вам розділити зі мною це помешкання, як ви зі мною розділили своє (хоч я і не проповідую егоїзм, та все ж таки я запеклий егоїст): тут, окрім мене самого, не помістилася б і тінь, хіба що жіноча.

– Ця обмовка наводить мене на думку про одруження, – сказав граф. – Справді, у Римі ви мені натякали на певні шлюбні плани, то чи повинен я привітати вас із прийдешнім щастям?

– Це ще тільки плани.

– І вкрай невизначені, – докинув Дебре.

– Нітрохи, – сказав Морсер, – мій батько дуже бажає цього, і я сподіваюся незабаром познайомити вас як не з моєю дружиною, то з нареченою – панною Ежені Дангляр.

– Ежені Дангляр! – повторив граф Монте-Крісто. – Дозвольте, її батько – барон Дангляр?

– Авжеж, – відказав Морсер, – але барон новітньої формації.

– Та хіба не все одно, – заперечив граф Монте-Крісто, – якщо він надав такі послуги державі, що заслужив таку відзнаку.

– Величезні, – сказав Бошан. – Хоч він і був у душі ліберал, та в 1829 році надав Карлові X позику на шість мільйонів. За це король учинив його бароном і кавалером Почесного легіону, тож свою нагороду він носить не в кишені камізелки, як можна було б подумати, а у петлиці фрака, як і належить.

– Ох, Бошане, Бошане, – зареготав Морсер, – збережіть це для «Корсара» і для «Шаріварі», та при мені пощадіть мого майбутнього тестя.

Потім він обернувся до Монте-Крісто.

– Ви оце так промовили його наймення, наче ви знайомі з бароном.

– Ох, не знайомий я з ним, – недбало сказав граф Монте-Крісто, – та, либонь, незабаром познайомлюся, тому що мені в його банку відкрито кредит банкірськими домами «Річард і Блаунт» у Лондоні, «Арштайн і Ескелес» у Відні й «Томсон і Френч» у Римі.

Промовивши ті два останні наймення, граф скоса зиркнув на Морреля.

Якщо чужинець хотів справити враження на Максимільяна Морреля, то він не помилився. Максимільян здригнувся, наче від електричного розряду.

– «Томсон і Френч»? – запитав він. – Ви знаєте цей банкірський дім, графе?

– Це мої банкіри у столиці християнського світу, – спокійно відказав граф Монте-Крісто. – Я можу бути вам чимось корисний у них?

– Можливо, пане графе, ви могли б допомогти нам у пошуках, що виявилися досі марними. Цей банкірський дім колись надав нашій фірмі величезну послугу, та чомусь завжди це заперечував.

– Я у вашому розпорядженні, – уклонившись, відказав граф Монте-Крісто.

– Проте, – озвався Морсер, – забалакавши про пана Дангляра, ми надто ухилилися вбік. Ішлося про те, щоб пошукати графові Монте-Крісто пристойне приміщення. Подумаймо, де можна поселитися новому гостеві великого Парижа?

– У Сен-Жерменському передмісті пан граф може знайти непогану кам'яницю із садком, – сказав Шато-Рено.

– Ви тільки й знаєте, що своє нестерпне Сен-Жерменське передмістя, Шато-Рено, – сказав Дебре. – Не слухайте його, пане графе, влаштуйтеся на Шосе-Д'Антен: це достеменний Париж.

– Бульвар Опері, – устряв Бошан, – другий поверх, дім із балконом. Пан граф загадає покласти там свої подушки зі сріблястої парчі й, із цибухом у зубах або ж ковтаючи свої пігулки, буде милуватися столицею, що проходить перед ним.

– А хіба вам нічого не спадає на думку, що ви нічого не пропонуєте? – запитав Шато-Рено.

– Та ні, навпаки, – усміхаючись, відказав молодик, – у мене є одна думка, але я чекав, чи не привабить графа якась із ваших блискучих пропозицій. А тепер я візьму на себе сміливість запропонувати йому невеличке помешкання в гарненькій помпадурській кам'яниці, яку вже з рік винаймає на вулиці Меле моя сестра.

– У вас є сестра? – запитав граф.

– Так, графе, і прегарна сестра.

– Заміжня?

– Уже дев'ятий рік.

– І щаслива? – знову запитав граф.

– Така щаслива, як тільки взагалі можливо, – відказав Моррель, – тому що вийшла заміж за чоловіка, якого кохала, за того, хто не покинув нас у нашій біді, – за Емманюеля Ербо.

Монте-Крісто ледве помітно всміхнувся.

– Я мешкаю в неї, коли перебуваю у відпустці, – провадив Максимільян, – і радий служити вам, графе, разом із моїм зятем, як вам щось буде потрібно.

– Одну хвилину! – урвав Альбер, перш аніж граф Монте-Крісто встиг відповісти. – Подумайте, що ви робите, Моррелю. Ви хочете ув'язнити мандрівника, Синдбада-Мореплавця, у родинному гнізді. Чоловіка, який приїхав поглянути на Париж, ви хочете обернути патріархом.

– Нітрохи, – усміхнувся Моррель, – моїй сестрі двадцять п'ять років, зятеві тридцять, вони молоді, веселі і щасливі. До того ж, граф житиме окремо й зустрінатиметься з ними, коли сам того захоче.

– Дякую вам, дякую, – сказав граф Монте-Крісто, – я буду радий познайомитися з вашою сестрою і зятем, та не можу я пристати на жодне із ваших запрошень просто тому, що приміщення для мене вже готове.

– Леле! – вигукнув Морсер. – Невже ви будете мешкати в готелі? Вам буде там дуже незатишно!

– Хіба мені кепсько жилося в Римі? – запитав граф Монте-Крісто.

– Ще б пак, у Римі ви потратили на обставу ваших покоїв п'ятдесят тисяч пістрів; але ж не хочете ви щоразу тринькати такі гроші!

– Мене це не зупинило, – відказав граф Монте-Крісто, – та я хочу мати в Парижі свій дім. Я послав уперед мого камердинера, і він, либонь, уже придбав дім і звелів його обладнати.

– То у вас є камердинер, що знає Париж? – вигукнув Бошан.

– Він, як і я, уперше у Франції, він мурин, та ще й німий, – відказав граф Монте-Крісто.

– То це Алі? – вигукнув Альбер, поки всі дивувалися.

– Авжеж, Алі, мій німий нубієць, його ви, здається бачили в Римі.

– А певно, – відказав Морсер, – я його чудово пам'ятаю. Але як же це ви доручили нубійцеві придбати дім у Парижі, а німому – обладнати його? Бідолаха, мабуть, геть усе переплутає.

– Дарма ви так гадаєте, навпаки, я певен, що він усе улаштував за моїм смаком, а в мене, як ви знаєте, смак досить незвичайний. Він уже з тиждень як приїхав і, певне, оббігав усеньке місто, виявляючи нюх добрячого пса, що полює сам; він знає мої примхи, мої смаки, мої потреби, то, либонь, уже все влаштував як слід. Він знав, що я приїду сьогодні о десятій ранку, і чекав мене від дев'ятої коло застави Фонтенбло. Ось передав мені цидулку, це моя нова адреса, прочитайте-бо.

І граф Монте-Крісто передав Альберові папірця.

– Єлисейські Поля, тридцять, – прочитав Морсер.

– Оце оригінально! – вигукнув Бошан.

– І чистісінько по-князівському! – докинув Шато-Рено.

– Як, ви ще не знаєте свого дому? – запитав Дебре.

– Ні, – відказав граф Монте-Крісто, – я вже казав, що не хотів запізнюватися на визначену пору. Я вбрався у ридвані й вийшов з нього вже біля віктових дверей.

Молодики презирнулися: вони не могли второпати, чи не розіграє граф Монте-Крісто комедію, та всі слова цього чоловіка, попри їхню незвичайність, дихали такою простотою, що не можна було вбачати у них брехні, та й навіть було йому брехати?

– Отож, – сказав Бошан, – доведеться нам задовольнятися тими маленькими послугами, які ми можемо надати графові. Як журналіст, я відкрию йому доступ у всі паризькі театри.

– Дякую вам, – усміхаючись, сказав граф Монте-Крісто, – уже загадав моему управителеві абонувати ложу в кожному театрі.

– А ваш управитель теж нубієць і німий? – запитав Дебре.

– Ні, він просто ваш співвітчизник, якщо тільки корсиканець може вважатися комусь співвітчизником; ви його знаєте, пане де Морсере.

– Либонь, це достойний синьйор Бертуччо, який так вправно винаймає вікна?

– Та він-таки, і ви бачили його, коли виявили мені честь поснідати в мене. Це непоганий чолов'яга, що побував і вояком, і перемитником, одним словом, усім потроху. Не поручився б, що в нього не було колись негараздів із поліцією через якусь дрібницю, на кшталт удару ножом.

– І цього чесного громадянина світу ви взяли собі управителем, графе? – запитав Дебре. – Скільки він краде у вас?

– Та не більше, ніж інші, я певен цього; проте він мені годиться, не визнає неможливого, то я й тримаю його.

– У такий спосіб, – сказав Шато-Рено, – лад у вас у всьому: ви маєте дім на Єлисейських Полях, прислугу, управителя, і вам бракує тільки коханки.

Альбер усміхнувся: він згадав прегарну чи то албанку, чи то грекиню, яку бачив у графській ложі в театрі Балле і в театрі Арджентіна.

– У мене є навіть ліпше – у мене є невільниця, – відказав граф Монте-Крісто. – Ви наймаєте своїх коханок в Опері, у Водевілі, у Вар'єте, а я купив свою в Константинополі. Мені це обійшлося дорожче, зате мені більше нема чим перейматися.

– Та забуваєте, – регочучи, зауважив Дебре, – що ми вільні франки і що ваша невільниця, ступнувши на французьку землю, стала вільна.

– А хто їй це скаже? – запитав граф Монте-Крісто.

– Та перший, кого вона зустріне.

– Вона балакає тільки новогрецькою.

– Тоді це інша справа!

– Та ми, сподіваюся, побачимо її? – запитав Бошан. – Чи у вас, крім того німака, ще і євнухи є?

– Та ні, – відказав граф Монте-Крісто, – я ще не дійшов до цього в моєму орієнталізмі: усі, що мене оточують, можуть будь-якої хвили покинути мене і, вчинивши це, уже не будуть мати потреби ні в мені, ні в комусь іншому, тимто вони мене, може, і не кидають.

Співрозмовники давно вже взяли до солодкого і до сигар.

– Любий мій, – підводячись, сказав Дебре, – уже пів на третю. Гість ваш прецікавий, та немає такого приємного товариства, з яким не треба було б розлучатися, деколи його навіть доводиться міняти на неприємне, тож мені пора до міністерства. Я побалакаю про графа з міністром, треба ж нам дізнатися, хто він такий.

– Стережіться, – відказав Морсер, – найпроникливіші люди відступили перед цією загадкою.

– Нам виділяють три мільйони на поліцію, щоправда, їх завжди витрачають передчасно, та на це діло п'ятдесят тисяч франків принаймні знайдеться.

– А як дізнаєтеся, хто він, ви мені скажете?

– Неодмінно. До побачення, Альбере. Панове, бувайте.

І, вийшовши до передпокою, Дебре гукнув:

– Загадайте подати ридван!

– Бачу, – сказав Бошан Альберові, – я так і не потраплю до Палати, та моїх читачів почастию дечим ліпшим, ніж промова пана Дангляра.

– Заради Бога, Бошане, – відказав Морсер, – благаю, ані словечка, не позбавляйте мене привілею показати його. Еге ж, заклопотаний чоловіче?

– Ще й надто, – кинув Шато-Рено, – це справді один із найнезвичайніших людей, яких я зустрів у моєму житті. Ви йдете, Моррелю?

– Зараз, тільки передам мою картку графові, адже він люб'язно обіцяє заглянути до нас, на вулицю Меле, чотирнадцять.

– Запевняю вас, що обов'язково це зроблю, – уклонившись, відказав граф.

І Максимільян Моррель вийшов із бароном Шато-Рено, покинувши графа Монте-Крісто удвох із Морсером.

III. ЗНАЙОМСТВО

Лишившись на самоті з графом Монте-Крісто, Альбер сказав:

– Графе, дозвольте мені взятися до моїх обов'язків чичероне і показати вам зразкове помешкання одинака. Ви звикли до італійських палаців, тож вам цікаво буде облічити, на просторі скількох квадратних футів може поміститися молодий парижанин, що, за тутешніми поняттями, живе не так і погано. Переходячи від покою до покою, ми відчинятимемо вікна, щоб ви не задихнулися.

Граф Монте-Крісто вже бачив їдальню і долішню вітальню. Альбер передовсім попровадив його до своєї студії, бо, як пам'ятає читач, то була його улюблена кімната.

Граф Монте-Крісто міг належно оцінити все те, що зібрав у ній Альбер: старовинні скрині, японську порцеляну, східні тканини, венеційське скло, зброю з усіх країн; усе воно було йому знайоме, і він із першого ж погляду визначав століття, країну і походження речі. Морсер гадав, що йому доведеться давати пояснення, а сталося так, що він сам, під орудою графа, відбував курс археології, мінералогії й природничої історії. Вони спустилися на другий поверх. Альбер запровадив свого гостя до вітальні. Стіни тут були обвішані витворами сучасних мистців. Там були пейзажі Дюпре: високі комиші, струнки дерева, корови, що мукали, і чудесні небеса; були арабські вершники Делякруа в довгих білих бурнусах, із блискучими поясами, з воронованим оружжям; коні несамовито гризлися, а люди билися залізними палицями; були акварелі Буланже – «Собор Паризької Матері Божої», змальований з тією силою, що ставить мистця нарівні з поетом; були полотна Діаса, де квіти ще гарніші од живих квітів і сонце сліпучіше від сонця; були тут і малюнки Декана, так само яскраві, як і в Сальватора Розі, проте поетичніші; були пастелі Жіро і Мюллера, де змальовані були дітлахи з янгольськими голівками і жінки з цнотливими обличчями; були сторінки, видерті зі східного альбому Доза, ескізи олівцем, які він зробив за декілька секунд, верхи на верблюді чи під куполом мечеті, – одне слово, усе, що сучасне мистецтво може дати замість запропащого і зниклого мистецтва минулих століть.

Альбер сподівався бодай чимось вразити дивного чужинця, та, на превеликий його подив, граф, не читаючи підписів, що були до того ж ще й просто короткими ініціалами, відразу ж називав автора кожної роботи, і видно

було, що він не лише знає кожне ім'я, а й устиг оцінити і вивчити талант кожного мистця.

Із вітальні перейшли до спальні. То був зразок витонченості і разом суворого смаку: тут сяяв у матово-золотій рамі лише один портрет, проте підписаний він був Леопольдом Робером.

Портрет відразу ж привернув увагу графа Монте-Крісто, тож він хутко підійшов і зупинився перед ним.

То був портрет жінки років двадцяти п'яти, смаглявої, з полум'яним поглядом з-під опущених повік, вона була в мальовничому вбранні каталонської рибалки, у червоному з чорним корсажі й із золотими шпильками в косах, дивилася вона в море, і її струнка постать чітко вирізнялася на лазуровому тлі неба і хвиль.

У кімнаті було темно, а то Альбер помітив би, як смертельно зблід граф і як нервовий дроз пробіг його плечима і грудьми.

Минула хвилина мовчання, граф Монте-Крісто невідступно дивився на картину.

— Ваша кохана чудова, віконте, — сказав він урешті спокійно, — та й це вбрання, либонь, маскарadne, дуже личить їй.

— Я не вибачив би вам цієї помилки, — сказав Альбер, — якби біля цього портрета висів якийсь інший. Ви не знаєте моєї матінки, графе; це її портрет, змалювали його, за її бажанням, років шість чи вісім тому. Убрання, певне, вигадане, та схожість просто-таки приголомшлива, я наче бачу мою матір такою, яка вона була в 1830 році. Графиня замовила цей портрет, коли батько мій був відсутній. Певне, хотіла зробити йому приємний сюрприз, та батькові портрет чомусь не припав до вподоби, навіть майстерність художника не могла здолати його антипатії, а це ж, як самі ви бачите, одне з найкращих творінь Леопольда Робера. Щоправда, між нами кажучи, пан де Морсер — один із найбільш запопадливих перів, що засідають у Люксембурзькому палаці, відомий знавець військової справи, та вельми пересічний шанувальник мистецтва. Зате моя матінка знається на мистецтві й сама пречудово малює, тож надто цінувала вона цей мистецький твір, щоб розлучитися з ним геть, і подарувала його мені, щоб він рідше потрапляв на очі батькові. Його портрет роботи Гро я теж вам покажу. Вибачте, що передаю вам ці домашні дрібниці, та оскільки я матиму честь познайомити вас із графом, то кажу вам усе це, щоб ви часом не похвалили при ньому материн портрет. Та й він згубно діє на мою матір: як вона приходить до мене, то не може без сліз дивитися на нього. Утім, непорозуміння, що постало через цей портрет поміж графом і графинею, було єдине поміж ними: у шлюбі вони вже понад двадцять років, та прихильні одне до одного, як ото й першого дня.

Граф Монте-Крісто кинув швидкий погляд на Альбера, ніби намагаючись відшукати потаємний зміст у його словах, та було цілком очевидно, що юнак промовляв їх від щирого серця.

— Тепер, — сказав Альбер, — ви бачили мої скарби, мосьпане, тож дозвольте запропонувати їх вам, хоч які мізерні вони є; будьте як удома. Щоб ви ще ліпше при звичаїлися, я проведу вас до пана де Морсера. Я ще з Рима написав йому про те, що ви для мене зробили, і про вашу обіцянку мене

відвідати; мої батьки нетерпляче очікують нагоди подякувати вам. Знаю, графе, ви чоловік пересичений, і родинні сцени не дуже зворушують Синдбада-Морепоплавця, адже ви стільки бачили. Та пристаньте на мою пропозицію і дивіться на неї як на вступ до паризького життя: воно все складається з люб'язностей, візитів і представлень.

Граф Монте-Крісто мовчки вклонився; певне, він приймав ту пропозицію без радощів і без невдоволення, як одну зі світських умовностей, що їх ото належить виконувати кожній вихованій людині. Альбер погукав свого камердинера і звелів доповісти графові й графині де Морсерам, що до них бажає завітати граф Монте-Крісто.

Альбер із графом попрямували за ним.

Увійшовши до графогого передпокою, ви спершу помічали над дверима гербовий щит, що своєю розкішною оправою і цілковитою відповідністю опорядженню всієї кімнати свідчив про те значення, якого власник дому надавав тому гербові.

Граф Монте-Крісто зупинився перед щитом і уважно розглянув його.

— Сім золотих мерлеток снопом на лазурному полі, віконтє? — запитав він. — Це, звісно ж, ваш фамільний герб, віконтє? Якщо не брати до уваги того, що я знайомий із геральдичними фігурами і трохи знаюся на гербах, я кепський знавець геральдики; адже я граф несправжній, сфабрикований у Тоскані за встановлення командорства святого Стефана, то, певне, і не взяв би титулу, якби мені не казали, що, як багато мандруеш, це конче необхідно. Треба ж мати щось на дверцятах ридвана, бодай для того, щоб митні чиновники тебе не переглядали. Тож перепрошую, що я пропоную вам таке запитання.

— У ньому нема нічого нескромного, — відказав Морсер з простотою цілковитої певності. — Ви вгадали: це наш герб, тобто родовий герб мого батька, та він, як бачите, поєднаний з іншим гербом — срібною вежею, а це родовий герб моєї матінки. По жіночій лінії я іспанець, та рід Морсерів — французький, і, як мені доводилося чувати, один із найдавніших на півдні Франції.

— Авжеж, — відказав граф Монте-Крісто, — це і засвідчують мерлетки. Майже всі озброєні пілігрими, що вирушали на завоювання Святої землі, обирали своїм гербом або хрест, знак їхньої місії, або перелітних птахів, знак далекої дороги, що чекала на них і що її вони сподівалися здолати на крилах віри. Хтось із ваших предків із батькового боку, либонь, брав участь в одному з хрестових походів. Якщо навіть то був похід Людовика Святого, то й тоді ми сягнемо XIII століття, що й геть непогано.

— Дуже навіть можливо, — сказав Морсер, — у мого батька в кабінеті є наше родовідне дерево, яке все це пояснює. Я колись склав до нього коментарі, де навіть Озьє і Жокур знайшли би для себе чимало повчального. Тепер я вже збайдужів до цього, та мушу вам сказати, як чичероне, що в нас, за нашого демократичного уряду, починають дуже цікавитися цими речами.

— Тоді ваш демократичний уряд мав би обрати щось ліпше від тих двох вивісок, які я бачив на ваших пам'ятниках і які позбавлені будь-якого геральдичного сенсу. Що ж до вас, віконтє, то ви щасливіші од вашого уряду, бо герб ваш прегарний і збуджує увагу. Так, ви і провансалець, і іспанець, цим і пояснюється, — якщо портрет, який ви мені показали, схожий, — чудесна смаглява барва обличчя шляхетної каталонки, яка так захопила мене.

Треба було бути Едіпом чи навіть самим Сфінксом, щоб відгадати іронію, яку вклав граф у ті слова, що, здавалося б, просякнуті були найвишуканішою поштивістю, тож Морсер подякував йому усмішкою і, пройшовши вперед, щоб показати йому шлях, відчинив двері під гербом, які провадили, як ми вже казали, до вітальні.

На чільному місці в тій вітальні висів портрет чоловіка років тридцяти п'яти, чи й трохи більше, у генеральському мундирі, з еполетами жмутом, що було прикметою високого звання, із хрестом Почесного легіону на шії, що свідчило про командорський ранг, і з зірками на грудях: праворуч — ордена Спасителя, а ліворуч — Карла III, із чого можна було виснувати, що змальована на тім портреті особа воювала у Греції й Іспанії або, що в царині знаків розрізнення однаково, виконувала в тих країнах дипломатичну місію.

Граф Монте-Крісто заходився так само, як і першого, розглядати того портрета, аж відчинилися бічні двері, й увійшов сам граф де Морсер.

То був чоловік років сорока п'яти, та на взір йому було щонайменше п'ятдесят; його чорні вуса і брови мали дивний вигляд у контрасті з геть білою, по-воляцькому підстриженою чуприною; він був у цивільному, і смугаста стьожка в його петлиці нагадувала про різні ордени, які йому вручили. Постава його була досить шляхетна, та й увійшов він із дуже привітним та щирим виглядом. Граф Монте-Крісто не зробив жодного кроку йому назустріч, враження було таке, наче ноги його приросли до землі, а очі вп'ялися в обличчя графа де Морсера.

— Батьку, — сказав Альбер, — маю честь рекомендувати вам графа Монте-Крісто, великодушного нашого друга, якого, як ви знаєте вже, я мав за щастя зустріти скрутної пори.

— Граф у нас бажаний гість, — з усмішкою вітаючи графа Монте-Крісто, мовив граф де Морсер. — Він зберіг нашої родині її єдиного спадкоємця, і ми йому за це безмежно вдячні.

Сказавши те, граф де Морсер показав графові Монте-Крісто на фотель і самі сів коло вікна.

Сідаючи у той запропонований йому фотель, граф Монте-Крісто постався лишитися в затінку широких оксамитових штор, щоб непомітно читати на змореному і заклопотаному графовому обличчі повість потаємних страждань, що закарбувалися у кожній передчасній зморшці.

— Графиня вбиралася, коли віконт передав їй, що вона матиме задоволення познайомитися з вами, — сказав Морсер. — За десять хвилин вона приїде сюди.

— Для мене велика честь, — сказав граф Монте-Крісто, — першого ж дня мого прибуття до Парижа зустрітися з людиною, заслуги якої дорівнюють її славі й до якої доля, як виняток, була справедлива, та, може, на рівнинах Мітіджії чи в Атлаських горах вона готує вам і маршальський жезл?

— О ні, — трохи зашарівшись, відказав Морсер, — я покинув службу, графе. Під час першої Реставрації мене вшанували званням пера, я брав участь у перших походах і служив під орудою маршала де Бурмона, тож, звісно, міг розраховувати на найвищу командну посаду, і хтозна, що сталося б, якби на престолі залишалася старша гілка! Та, либонь, Липнева революція була така блискуча, що могла дозволити собі бути невдячною до всіх заслуг, що

не сягали імператорського періоду. Тож мені довелося подати у відставку; такий чоловік, що, як я оце, добув еполети на полі бою, не вмiє маневрувати на слизькій долівці віталень. Я покинув військову службу, узявся до політики, промисловості, до вивчення прикладних мистецтв. Мене завжди цікавили ці речі, та за двадцять років служби не було часу до них узятися як слід.

— Тим-то ваша нація і має перевагу над іншими народами, графе, — відказав Монте-Крісто. — Ви, нащадок шляхетного роду, володар величезного маєтку, подалися заслужувати перші посади, вступивши на службу простим вояком, а це рідко трапляється, та й ставши генералом, пером Франції, командором Почесного легіону, ви починаєте вчитися чомусь новому, причому не задля нагород, а лише для того, щоб прислужитися своєму ближнім... Що ж, це чудово, це навіть вражає.

Альбер дивився і слухав з величезним подивом: такий ентузіазм у графа Монте-Крісто був для нього несподіванкою.

— На жаль, ми, в Італії, не такі, — провадив граф, наче намагаючись розв'язати ледь помітну тiнь, яку викликали його слова на Морсеровому обличчі, — ми ростемо, як годиться нам рости, і впродовж усього життя зберігаємо те саме листя, ту саму подобу і часом ту ж таки непотрібність.

— Проте для такої людини, як ви оце, Італія — підходяща батьківщина, — заперечив граф де Морсер. — Франція відкриває вам свої обійми, то відгукніться на її заклик. Вона не завжди невдячна: вона недобре обходиться зі своїми дітьми, та здебільшого радо зустрічає чужинців.

— Видно, що ви не знаєте графа Монте-Крісто, батьку, — устряв до балачки Альбер. — Те, що може задовольнити його, перебуває за межами нашого світу; він не женеться за почестями й бере від них лише те, що поміщається на сторінках паспорта.

— Оце найправдивіше судження про мене, яке я чув у моєму житті, — сказав граф Монте-Крісто.

— У графа була спромога облаштувати своє життя, як йому хотілося, — зітхнувши, сказав граф де Морсер, — тож він обрав стежину, прикрашену квітами.

— Так отож, — відказав граф Монте-Крісто з усмішкою, якої не зумів би змалювати жоден маляр і не пояснив би жоден фізіономіст.

— Якби я не боявся стомити вас, — мовив генерал, вочевидь зачарований поведінкою гостя, — то повів би вас до Палати: сьогоднішнє засідання цікаве для кожного, хто не знайомий із нашими чудесними сенаторами.

— Буду вам дуже вдячний, якщо ви запропонуєте мені це іншого разу, та сьогодні я сподіваюся, що мене відрекомендують графині, тож усе-таки зачекаю.

— А ось і матінка! — вигукнув віконт.

І граф Монте-Крісто, хутко обернувшись, угледів на порозі віталень пані де Морсер; непорушна і бліда, вона стояла у дверях, що були напроти тих, якими увійшов її чоловік, і коли граф Монте-Крісто обернувся до неї, вона опустила руку, якою спиралася на позолочену лутку дверей.

Вона стояла там уже декілька секунд і чула останні графові слова.

Той підвівся і низько вклонився графині, яка мовчки й шанобливо відповіла на його поклон.

— Що з вами, графине? — запитав граф де Морсер. — Вам недобре? Може, тут занадто душно?

— Матінко, вам недобре? — вигукнув віконт, підходячи до Мерседес.

Вона вдячно всміхнулася.

— Ні, — мовила вона, — мене схвилювала зустріч із графом. Адже якби не він, то ми тепер були б охоплені смутком і носили траур. Графе, — провадила вона, підходячи до нього з королівською величністю, — я зобов'язана вам життям мого сина, і за цю добротність я від усього серця благословляю вас. Я щаслива, що можу нарешті висловити вам мою вдячність.

Граф знову вклонився, ще нижче, ніж першого разу, він був ще блідіший, ніж Мерседес.

— Ви занадто великодушні, графине, — надзвичайно лагідно і шанобливо відказав він, — я нічого особливого не вчинив. Порятувати людину, позбавити батька страждань, а жінку сліз — не добра справа, це людський обов'язок.

— Щасливий мій син, що в нього є такий друг, як ви, графе, — щиро відказала пані де Морсер. — Дякую Богові, що він так розсудив.

І Мерседес звела до неба свої прегарні очі, де сяяв вираз нескінченної вдячності, графові навіть здалося, ніби в них зблиснули сльози.

Пан де Морсер підійшов до неї.

— Я вже перепросив графа, що мушу покинути його, — сказав він. — Сподіваюся, ви теж попросите його вибачити мені. Засідання розпочинається о другій годині, зараз третя, а я маю виступати.

— Їдьте, я постараюся, щоб наш гість не нудьгував за вашої відсутності, — сказала графиня ще й досі схвилюваним голосом. — Графе, — провадила вона, звертаючись до Монте-Крісто, — чи не виявите ви нам честі пробути у нас цілий день?

— Я дуже вдячний вам, графине, повірте мені. Та я вийшов коло ваших дверей з дорожнього ридвана. Я ще не знаю, як мене влаштували в Парижі, навіть майже не знаю де. Це, звісно, дрібниці, та все ж таки я трохи непокоюся.

— Але ви обіцяєте принаймні принести нам це задоволення іншого разу? — запитала графиня.

Граф Монте-Крісто мовчки вклонився, і той поклон можна було взяти за згоду.

— Тоді я не тримаю вас, — відказала графиня, — мені не хочеться, щоб моя вдячність оберталася неделікатністю або настирливістю.

— Любий графе, — сказав Альбер, — якщо дозволите, я постараюся віддячити вам у Парижі за вашу люб'язність у Римі й надам вам до розпорядження мій ридван, поки ви ще не завели собі, на чому їздити.

— Дуже вдячний, віконте, — сказав граф Монте-Крісто, — та сподіваюся, Бертуччо не без користі перевів чотири з половиною години, які були у нього в запасі, тож біля ваших дверей мене чекає якийсь повіз.

Альбер звик до графової поведінки, він знав, що той, мов Нерон, завжди має на оці неможливе, тож більше нічому не дивувався, тільки хотів особисто пересвідчитися в тому, як виконуються графові веління, і провів його до дверей.

Граф Монте-Крісто не помилився: тільки він вийшов до передпокою графа де Морсера, як лакей, той самий, що приніс у Римі Альберові з Францом графову візитну картку, вибіг надвір, і коли шляхетний мандрівець вийшов на ганок, на нього вже і справді чекав повіз. То був двомісний ридван роботи Келлера і в нього була запряжена ота пара коней, яку Дрей напередодні, як відомо було вже усім паризьким жевжикам, відмовився продати за вісімнадцять тисяч франків.

— Віконте, — сказав граф Альберові, — я не запрошую вас зараз до себе, бо там усе зробили поспіхом, а, як вам відомо, мені дорога репутація людини, що вміє зручно влаштуватися навіть у тимчасовій оселі. Дайте мені день, а потім дозвольте запросити вас. Тоді я буду цілком певен, що не порушу законів гостинності.

— Якщо ви просите один день, графе, то я можу бути певен, що ви покажете мені не дім, а палац. Йй-богу, вам служить якийсь добрий дух.

— Що ж, нехай думають так, — відказав граф Монте-Крісто, ставляючи ногу на оббиту оксамитом приступку свого чудового ридвана, — це забезпечить мені успіх у пань.

Граф Монте-Крісто сів у ридван, дверцята зачинилися, і коні пішли учвал, та він усе ж таки встиг помітити, як ледь помітно гойднулися фіранки у вікні вітальні, де він покинув пані де Морсер.

Повернувшись до матінки, Альбер застав її у глибокому оксамитовому фотелі; у покої панував напівморок, тільки де-не-де мерехтіли блищики на вазах і на кутах позолочених рам.

Альбер не міг роздивитися обличчя графині, що губилося під газовою вуаллю, яку вона напнула на голову, та йому здалося, ніби голос її тремтить; до пахощів руж і геліотропів, що наповнювали жардиньерку*, долучався гострий і їдкий дух нюхальної солі; і справді, Альбер занепокоєно помітив, що графинин слоїчок уже виинятий із сап'янового чохла і лежить в одній із плескатих ваз, що стоять на коминку.

— Ви занедужали? — вигукнув він, підходячи до матінки. — Вам стало не добре, поки мене не було?

— Нітрохи, Альбере, та всі ці троянди, туберози й помаранчеве квіття так гостро пахнуть тепер, коли настали спекотні дні...

— То треба їх винести, — сказав Морсер, сіпаючи за шнурок дзвоника. — Вам і справді не добре, уже як ви увійшли до вітальні, то були дуже бліді.

— Дуже бліда?

— Це вам до лица, але з ми батьком полякалися.

— Батько сказав тобі про це? — хутко запитала Мерседес.

— Ні, та він сказав це вам самій, хіба не пам'ятаєте?

— Ні, не пам'ятаю, — відказала графиня.

За покликом Альберового дзвінка увійшов лакей.

— Винесіть квіти у передпокій, — звелів віконте, — вони турбують графиню.

Лакей послухався. Поки він переносив квіти, тривало мовчання.

— Що це за ім'я — Монте-Крісто? — запитала графиня, коли лакей забрав останню вазу. — Прізвище чи назва маєтку, чи просто титул?

* Жардиньерка - підставка чи етажерка для кімнатних рослин.

– Здається, лише титул. Граф придбав острів у Тосканському архіпелазі, а також, якщо судити з того, що він казав сьогодні вранці, заснував командорство. Адже ви знаєте, що так треба для ордена Святого Стефана у Флоренції, Святого Георгія в Пармі й навіть для Мальтійського Хреста. Утім, він і не хизується своїм шляхетством, прозиває себе випадковим графом, хоч у Римі всі переконані, що він дуже знатний вельможець.

– У нього пречудові манери, – сказала графиня, – принаймні так мені здалося упродовж тих кількох хвилин, що я його бачила.

– О, його манери бездоганні, вони перевершують усе, що бачив я найбільш аристократичного поміж представниками трьох найпишніших європейських шляхт – англійської, іспанської й німецької.

Графиня замислилася, та після короткого вагання провадила:

– Адже ти бачив, любий... я питаю, як мати, ти ж розумієш... ти бачив графа Монте-Крісто у нього вдома, ти проникливий, знаєш світ, у тебе більше такту, ніж буває зазвичай у твоєму віці, то чи вважаєш ти графа тим, чим він здається?

– А чим він здається?

– Ти й сам сказав оце: знатним вельможцем.

– Так про нього думають.

– А ти що думаєш про нього?

– Я, зізнатися, не маю про нього певної думки, гадаю, він мальтійєць.

– Я питаю не про його походження, а про нього самого як про людину.

– А, це інша річ. Мені в ньому випало бачити стільки чудернацького, що я схильний розглядати його як байронівського героя, якого лихо позначило фатальним карбом, мов якогось Манфреда, чи Лару, чи, може, Вернера, – одне слово, як уламок давнього роду, якого позбавили спадку його батьки, та він знову набув багатства силою свого могутнього духу, що поставив його понад законами суспільства.

– Ти хочеш сказати...

– Я хочу сказати, що Монте-Крісто – це острів у Середземному морі, без мешканців, без гарнізону, притулок для перемитників усіх національностей і піратів з усього світу. Хтозна, може, ці шановні пани платять господареві за гостинність?

– Можливо... – замислено сказала графиня.

– Та перемитник він чи ні, – провадив Альбер, – граф Монте-Крісто все ж таки чоловік особливий. Певен, ви погодитесь з цим, тому що самі бачили його. Він буде мати величезний успіх у паризьких вітальнях. Уже сьогодні вранці він почав свій вступ у світ із того, вразив усіх, навіть самого Шато-Рено.

– Скільки ж йому років? – запитала Мерседес, яка, либонь, надавала цьому великого значення.

– Тридцять п'ять або тридцять шість.

– Отакій молодий! Не може бути! – сказала Мерседес, відповідаючи разом і на Альберові слова, і на свої думки.

– Проте це так. Кілька разів казав він мені, і, звісно ж, не навмисне: «Тоді мені було п'ять років, тоді десять, а тоді п'ятнадцять». Я з допитливості

порівнював дати, і вони завжди збігалися. Певне, цьому дивному чоловікові, що його вік визначити неможливо, і справді тридцять п'ять років. Та й пригадайте, які жваві його очі, який темний чуб, він блідий, але на чолі його нема жодної зморшки, це не лише дужий чоловік, а й молодий іще.

Графиня схилила голову, наче понурилася під тягарем гірких думок.

— І цей чоловік приязно ставиться до тебе, Альбере? — схвильовано запитала вона.

— Мені здається, так.

— А ти... ти теж його любиш?

— Він подобається мені, хоч що там казав би Франц Д'Епіне, який запевняє, що це людина з того світу.

Графиня здригнулася.

— Альбере, — мовила вона тремтливим голосом, — я завжди застерігала тебе від нових знайомств. Тепер ти вже дорослий і сам міг би давати мені поради, та я повторюю: будь обережний.

— І все-таки, щоб ваша порада стала мені корисна, люба матінко, мені слід було б заздалегідь знати, чого боятися. Граф не грає в карти, п'є тільки воду, насилу обарвлену краплею іспанського вина, заможний він настільки, що якби він попросив у мене позичити грошенят, то я щиро засміявся б, та й годі. То чого ж мені остерігатися від нього?

— Правда твоя, — відказала графиня, — мої побоювання безпідставні, тим паче що йдеться про чоловіка, який порятував тобі життя. До речі, Альбере, чи добре прийняв його батько? Нам треба бути винятково уважними до графа. Твій батько часто зайнятий, заклопотаний справами, то, може, несамохить...

— Він був бездоганий, — урвав Альбер. — Ще й надто: йому, вочевидь, дуже припали до смаку надзвичайно вдалі компліменти, які граф виголосив так, наче знає його тридцять років. Усі ті хвальні зауваження були страшенно приємні батькові, — докинув Альбер, усміхаючись, — тож вони розлучилися найліпшими друзями, і батько навіть хотів попровадити графа до Палати, щоб той послухав його промову.

Графиня нічого не відказала на те — вона так глибоко замислилася, що навіть очі заплющила. Альбер стояв перед нею, дивився на неї з тією синівською любов'ю, що буває особливо ніжна і прониклива, коли матінка ще молода і гарна; побачивши, що вона заплющила очі, і прислухавшись до її рівного подиху, він подумав собі, що вона заснула, навшпиньки вийшов і обережно причинив за собою двері.

— Це не людина, а диявол, — хитаючи головою, прошепотів він, — я ще в Римі передбачав, що його поява стане сенсацією у світському товаристві, а тепер про міру його впливу свідчить непогрішний термометр: якщо моя матінка звернула на нього увагу, то він, звісно ж, особлива людина.

І він подався до стайні, із прикрою думкою про те, що граф Монте-Крісто, навіть пальцем не ворухнувши, добув запряг, перед яким, ув очах знавців, його гніді відступали на друге місце.

— Ох, справді, — сказав він собі, — нема на світі рівності людської; треба буде попросити, щоб батько розвинув цю думку у Верхній палаті.

IV. ПАН БЕРТУЧЧО

Тим часом граф Монте-Крісто прибув до своєї оселі; їхав він туди хвилин із шість. Тих шести хвилин було доста, щоб на нього звернули увагу десятки зо два молодиків, що знали ціну того запрягу, якого самі вони не могли придбати. Вони пустили чвалом своїх коней, щоб хоч мимохідь поглянути на того вельможу, що дозволяє собі купувати коней по десять тисяч франків за голову.

Дім, що його обрав Алі для міського помешкання графа Монте-Крісто, був розташований на правому боці Елісейських Полів, якщо братися під гору, і містився поміж двориськом і садом. Густа купа дерев, що височіли посеред двору, затуляла частину фасаду; праворуч і ліворуч тієї купи лежали, немов дві руки, дві алеї, що служили для проїзду ридванів і коляс від брами до подвійного ганку, де на кожній сходинці стояли в кутках порцелянові вази з квітами. Дім самотньо височів посеред великого відкритого простору; крім парадного ганку, був ще й другий вихід, на вулицю Понтъе.

Перш аніж візник устиг погукати воротаря, тяжка брама відчинилася — графа побачили здалеку, а в Парижі, так само, як і в Римі, та й узагалі скрізь, йому прислужували з блискавичною швидкістю. Тож кучер, не стримуючи коней, заїхав у двір і окреслив півколо, а брама за ним зачинилася раніше, ніж завмерло рипіння коліс на спуску алеї.

Ридван зупинився ліворуч від ганку, і коло його дверцят опинилося двоє людей: один був Алі, що з найщирішою втіхою всміхався своєму панові, за що заслужив тільки однісінький позирк графа Монте-Крісто, другий шанобливо вклонився і простягнув руку, наче хотів було допомогти графові вилізти з ридвана.

— Дякую вам, Бертуччо, — мовив граф Монте-Крісто, легенько зіскочивши з трьох сходинок приступки. — А що нотаріус?

— Чекає в маленькій вітальні, ваша ясновельможносте, — відказав Бертуччо.

— А візитні картки, які ви повинні були замовити, тільки дізнаєтеся номер будинку?

— Вони вже готові, ваша ясновельможносте, я був у найліпшого літографа в Пале-Роялі, і він зробив їх при мені; першу виготовлену картку відразу ж доправили панові баронові Дангляру, як ви і звелили, депутатові, вулиця Шо-се-Д'Антен, номер сім, решта лежить у спальні вашої світлості на коминку.

— Гарзд. Котра година?

— Четверта.

Граф Монте-Крісто віддав рукавички, капелюха і ціпка тому лакею-французові, що побіг із передпокою графа де Морсера погукати ридван, потім він увійшов до маленької вітальні вслід за Бертуччо, що показував йому, куди йти.

— Що за бридкі статуї в передпокої... — сказав граф Монте-Крісто. — Сподіваюся, їх приберуть відціля.

Бертуччо мовчки вклонився.

Як і сказав управитель, нотаріус очікував у передпокої.

То був чоловік із зовнішністю столичного конторника, що доскочив до блискучого становища приміського нотаріуса.

- Вам доручили провадити перемовини про продаж будинку за містом, якого я збираюся придбати? – запитав граф Монте-Крісто.
- Так, пане графе, – відказав нотаріус.
- Угода купівлі-продажу готова?
- Так, пане графе.
- Вона у вас із собою?
- Ось вона.
- Чудово. А де той дім, що його я купую? – недбало запитав граф Монте-Крісто, звертаючись чи то до нотаріуса, чи до Бертуччо.
- Управитель стенув плечима, давши на здогад, що не знає.
- Нотаріус здивовано глянув на графа Монте-Крісто.
- Як? – вигукнув він. – Пан граф не знає, де міститься той дім, що його він купує?
- Йй-богу, не знаю, – відказав граф.
- Пан граф не бачив його?
- Як міг я його бачити? Я тільки сьогодні вранці приїхав з Кадікса, ніколи раніше не бував у Парижі, навіть у Франції я вперше.
- То це інша річ, – сказав нотаріус. – Дім, що його пан граф збирається придбати, розташований в Отеї.
- Бертуччо пополотнів, почувши те.
- А де він, той Отей? – спитався граф Монте-Крісто.
- За кілька кроків звідси, – відказав нотаріус. – Відразу ж за Пассі, прегарна місчинка, у Булонському лісі.
- Так близько? – сказав граф Монте-Крісто. – Який же це дім за містом? Якого дідька ви, Бертуччо, обрали мені дім коло самісінької брами Парижа?
- Я?! – вигукнув Бертуччо з незвичайною поспішністю. – Змилуйтеся! Ваша ясновельможність ніколи не доручали мені обрати вам дім за містом; може, ваша ясновельможність зволить усе-таки згадати.
- Еге ж, правда ваша, – відказав граф Монте-Крісто, – тепер пригадую: я прочитав у газеті обяву, і мене спокусили оманливі слова «дім за містом».
- Ще не пізно, – хутко підхопив Бертуччо, – і якщо ваша ясновельможність доручить мені пошукати деінде, то я знайду щось ліпше, або в Ангієні, або в Фонтене-о-Роз, або ж у Бельвю.
- Утім, це неважливо, – недбало сказав граф Монте-Крісто, – якщо вже цей дім є, то нехай він і буде.
- І ваша ясновельможність має цілковиту рацію, – озвався нотаріус, що боявся позбутися винагороди, – це пречудовий маєток: проточна вода, густі гаї, затишний дім, хоч і давно покинутий, не кажучи вже про обставу: вона хоч і не нова, та становить досить велику цінність, надто ж за нашого часу, коли старовинні речі в моді. Перепрошую, але мені здається, ваша ясновельможність теж поділяє сучасні смаки.
- Продовжуйте, не соромтеся, – сказав граф Монте-Крісто. – То це пристойний дім?
- Пане графе, він не лише пристойний, він просто-таки чудовий.
- Що ж, такої нагоди не можна прогавити, – сказав граф Монте-Крісто. – Давайте сюди угоду, пане нотаріусе.

І він хутко підписав папір, зиркнувши тільки на той пункт, де значилося місцезнаходження будинку та імена власників.

– Бергуччо, – сказав він, – принесіть панові нотаріусу п'ятдесят п'ять тисяч франків.

Управитель хибкою ходою вийшов із передпокою і повернувся зі жмутом банкових білетів; нотаріус перелічив їх із ретельністю чоловіка, який знає, що до цієї суми належить і його гонорар.

– Тепер, – запитав граф Монте-Крісто, – ми залагодили всі формальності?

– Усі, пане графе.

– Ключі у вас?

– Вони у воротаря, що сторожує там, але ось розпорядження, згідно з яким він запровадить вас до маєтку.

– Дуже добре.

І граф Монте-Крісто кивнув нотаріусові, давши на здогад, що він, мовляв, уже йому не потрібен.

– Проте мені здається, – зважився сказати чесний нотаріус, – пан граф помилився, адже мені, з усіма видатками, належить лише п'ятдесят тисяч франків.

– А ваша винагорода?

– Вона входить до цієї суми, пане графе.

– Але ж ви приїхали сюди з Отея?

– Авжеж.

– То треба ж заплатити вам за клопіт, – сказав граф Монте-Крісто.

І махнув рукою, відпускаючи його.

Нотаріус вийшов, задкуючи і вклоняючись до самісінької землі: уперше, відколи його залучили до переліку нотаріусів, зустрічав він такого клієнта.

– Проведіть пана нотаріуса, – сказав управителеві граф Монте-Крісто.

Бергуччо вийшов.

Залишившись на самоті, граф Монте-Крісто відразу ж дістав із кишені капшука, що замикався на ключик, якого він носив на шиї й із яким ніколи не розлучався.

Попорпавшись у капшукі, він зупинився на аркушику, де було дещо заготоване, і порівняв ті нотатки з угодою про купівлю, наче хотів перевірити свою пам'ять.

– Отей, вулиця Фонтен, двадцять вісім... так воно і є! – урешті сказав він. – Тепер запитання: наскільки можна вірити зізнанню, зробленому під впливом релігійного страху чи страху фізичного? Утім, за годину я про все дізнаюся.

– Бергуччо! – погукав він, ударивши чимось на кшталт маленького молоточка зі складаним держакон по дзвінку, що озвався гострим протяжним звуком, схожим на гуркіт бубона. – Бергуччо!

На порозі постав управитель.

– Пане Бергуччо, – сказав граф Монте-Крісто, – ви колись мені казали, що бували вже у Франції?

– Авжеж, ваша ясновельможносте, подекуди бував.

– То ви, либонь, знайомі з паризькими околицями?

– Ні, ваша ясновельможносте, ні, – відказав управитель з нервовим дрожем, аж Монте-Крісто, який пречудово знався на таких речах, збагнув, що причиною того є надзвичайне емоційне збурення.

– Кепсько, що вам не довелося бувати на паризьких околицях, – сказав він, – тому що я хочу сьогодні ввечері оглянути мій новий маєток, тож ви могли б, напевне, надати мені цінні вказівки, супроводжуючи мене.

– В Отей! – вигукнув Бертуччо, і його смагляве обличчя стало мертвно-білде. – Мені їхати в Отей?!

– А що ж дивного в тім, що ви поїдете зі мною в Отей, скажіть на милість? Як я житиму в Отей, то вам доведеться там бувати, якщо вже ви служите мені.

Під владним поглядом свого пана Бертуччо похнюпився і стояв непорушно й безмовно.

– Що це означає? Що з вами, га? Звеліть дзвонити двічі, щоб мені негайно подали ридван! – сказав граф Монте-Крісто тим тоном, яким ото Людовик XIV мовив своє знамените: «Мені мало не довелося чекати».

Бертуччо побіг із вітальні до передпокою і глухо погукав:

– Ридван його ясновельможності!

Граф Монте-Крісто написав декілька листів. Коли він запечатав останнього, у дверях з'явився управитель.

– Ридван вашої ясновельможності біля ґанку, – сказав він.

– Гаразд. Візьміть капелюха і рукавички, – сказав граф Монте-Крісто.

– То я їду з вашою ясновельможністю? – вигукнув Бертуччо.

– Звісно, адже вам треба впорядкувати все, якщо я вже збираюся там жити.

Не було ще такого, щоб графові хтось суперечив, тож управитель покірно попрямував за ним. Монте-Крісто сів у ридван і запропонував Бертуччо зробити те саме.

Управитель шанобливо вмовстився на передньому сидінні.

V. ДІМ В ОТЕЇ

Граф Монте-Крісто помітив, що, спускаючись із ґанку, Бертуччо перехрестився по-корсиканському, тобто накреслив великим пальцем хреста в повітрі, а сідаючи до ридвана, пробурмотів коротеньку молитву. Будь-хто інший, не такий допитливий, зглянувся б на дивну відразу, яку статечний управитель виявляв до задуманої графом прогулянки *extra muros*^{*}, та, певне, граф Монте-Крісто був надто допитливий, щоб звільнити Бертуччо від цієї мандрівки. За двадцять хвилин вони вже були в Отей. Хвилювання управителя дедалі дужчало. Коли вони заїхали туди, Бертуччо зашився в куток ридвана і заходився гарячково вдивлятися в кожен дім, який вони минали.

– Звеліть зупинитися на вулиці Фонтен коло двадцять восьмого будинку, – сказав граф, неблаганно дивлячись на управителя.

Піт здоровими краплями виступив на обличчі Бертуччо, проте він послушався, вистромився з ридвана і гукнув кучерові:

* Тут: за межі міста (*lat.*).

– Вулиця Фонтен, двадцять вісім!

Той дім стояв наприкінці селища. Поки вони їхали, геть смеркло, чи радше небо запнули темні хмари, насичені електрикою, вони надавали цим передчасним сутінкам урочистості драматичної сцени.

Ридван зупинився, і лакей підбіг, щоб відчинити дверцята.

– Що ж, Бертуччо, – сказав граф, – ви хіба не виходите? Чи ви збираєтеся сидіти у ридвані? Що це з вами таке сьогодні коїться?

Бертуччо плигнув із ридвана і підставив графові плече, а той на нього сперся, помалу спускаючись трьома сходинками приступки.

– Постукайте, – сказав граф Монте-Крісто, – і скажіть, що я вже прибув.

Бертуччо постукав, двері прохилилися, і з них виглянув воротар.

– Що вам треба? – поспитався він.

– Приїхав новий ваш пан, – сказав лакей.

І простягнув воротареві свідоцтво, завірене нотаріусом.

– То дім продано? – здивувався воротар. – І цей пан буде тут мешкати?

– Так, друже мій, – втрутився граф Монте-Крісто, – я постараюся, щоб ви не шкодували за переднішим господарем.

– Зізнаюся, мосьпане, – сказав воротар, – нам не доводилося за ним шкодувати, бо ми його майже ніколи й не бачили. Ось уже п'ять років, як він тут і разу не бував, тож добре вчинив, продавши цей маєток, що не давав йому ніякого зиску.

– А як звали вашого колишнього пана? – запитав граф Монте-Крісто.

– Маркіз де Сен-Меран. Певен, йому не довелося взяти за дім тих грошей, що їх він вартий.

– Маркіз де Сен-Меран... – повторив граф Монте-Крісто. – Мені це ім'я наче і знайоме... Маркіз де Сен-Меран...

І він удав, ніби намагається згадати.

– Із давніх дворян, – провадив воротар, – вірний слуга Бурбонів. У нього була єдина донька, яку він видав за пана де Вільфора, який був королівським прокурором спершу в Німі, потім у Версалі.

Граф Монте-Крісто зиркнув на Бертуччо; той був білий мов стіна, до якої притулився, щоб не впасти.

– І донька його вмерла? – запитав граф. – Пригадую, чув я про це.

– Так, мосьпане, уже двадцять один рік минув. Відтоді ми і трьох разів не бачили бідолашного маркіза.

– Авжеж, дякую вам, – сказав граф Монте-Крісто, глянувши на Бертуччо, що був у відчаї, і зміркувавши, що більш не варто напинати струну, щоб вона часом не урвалася. – Дякую. А тепер принесіть нам вогню.

– Провести вас?

– Ні, не варто. Бертуччо мені світитиме.

І граф Монте-Крісто долучив до тих слів дві золоті монети, що викликали цілий вибух подяк і зітхань.

– Ох, мосьпане, – сказав воротар, понишпоривши на виступі коминка і на полицях, – у мене тут немає жодної свічки.

– Візьміть ліхтар із ридвана, Бертуччо, та й оглянемо покої, – сказав граф Монте-Крісто.

Управитель мовчки послухався, та з тремтіння ліхтаря в його руці видно було, чого воно йому коштувало.

Вони обійшли просторий долішній поверх, потім другий поверх, що складався з вітальні, ванної кімнати і двох спалень. Одна з тих спалень сполучалася з гвинтовими східцями, що виходили в сад.

— Погляньте, ось окремих вихід, — сказав граф Монте-Крісто, — це досить зручно. Посвітіть мені, Бертуччо. Ідіть уперед, і ми поглянемо, куди ж провадять ці східці.

— У сад, ваша ясновельможносте, — сказав Бертуччо.

— А ви звідки це знаєте, скажіть, будь ласка?

— Я хочу сказати, що вони повинні провадити в сад.

— Що ж, перевіримо.

Бертуччо тяжко зітхнув і пішов уперед. Східці справді провадили в сад.

Біля зовнішніх дверей управитель зупинився.

— Чого це ви? — сказав граф Монте-Крісто.

Але той, до кого він звертався, не рушав із місця, він був приголомшений, остовпілий і геть пригнічений. Зір його блукав туди-сюди, наче шукав округ себе сліди жакливого минування, а його конвульсивно зціплені руки, здавалося, відштовхували якісь страшні згадки.

— Ну ж бо! — повторив граф Монте-Крісто.

— Ні, ні, — вигукнув Бертуччо, опускаючи ліхтаря і притуляючись до стіни, — ні, ваша ясновельможносте, далі я не піду, це понад мої сили!

— Що це означає? — непохитним голосом поспитався граф Монте-Крісто.

— Та ви ж самі бачите, мосьпане, — вигукнув управитель, — тут якась чортівня коїться: збираючись придбати в Парижі маєток, ви купуєте його саме в Отеї, й ув Отеї потрапляєте саме на дім номер двадцять вісім на вулиці Фонтен. Ох, чому я ще вдома не сказав вам, мосьпане, що ви все ж таки придбали не той дім. Наче немає в Отеї інших маєтків, крім оцього, де скоїлося убивство!

— Що це ви таке верзете! — раптом зупинившись, сказав граф Монте-Крісто. — Ох і людина! Справжнісінький корсиканець. Завжди якісь у вас таємниці та заботони! Беріть ліхтаря, та й оглянемо сад: сподіваюся, зі мною вам не буде страшно.

Бертуччо підняв ліхтаря і послухався. Двері відчинилися, відкриваючи тьмяне небо, у якому місяць марно боровся з цілим морем хмар'я, що запинало його темними бурунами, — вряди-годи місяць осявав їх, а потім ті буруни ще дужче тьмяніли, зникаючи в безоднях нескінченності.

Управитель хотів було повернути ліворуч.

— Ні, — сказав граф Монте-Крісто, — нащо ж нам іти алеями? Ось пречудовий моріжок, то ходімо туди.

Бертуччо втер піт, що котився його лицем, проте послухався, однак усе-таки взяв ліворуч.

Граф Монте-Крісто, навпаки, попрямував праворуч: підійшовши до кількох дерев, він зупинився.

Управитель уже не міг стримуватися.

— Ідіть звідтіля, ваша ясновельможносте, — вигукнув він, — ідіть звідти, благаю вас, ви ж стоїте саме на тому місці!

— На якому це?

— На тому місці, де він упав.

— Любий мій Бертуччо, — регочучи, сказав граф Монте-Крісто, — отямтеся, прошу вас, ми ж не в Сартені чи в Корті. Тут не лісові хащі, а англійський сад, щоправда, страшенно занедбаний, та все ж таки нема чого за це зводити на нього наклеп.

— Не стійте тут, мосьпане, не стійте, благаю вас!

— Здається, ви зсунулися з глузду, пане Бертуччо, — суворо відказав граф Монте-Крісто. — Якщо це так, то скажіть, і я відправлю вас у лікарню, поки не сталося лиха.

— Ох, мосьпане, — затряс головою Бертуччо, ударяючись у поли з таким застрашеним виглядом, що, либонь, насмішив би графа, якби тієї миті той не переймався важливішими думками, — лихо вже сталося...

— Бертуччо, — сказав граф Монте-Крісто, — вважаю моїм обов'язком попередити вас, що, махаючи руками, ви їх ще й відчайдушно заламуєте і водите очима, як шаленець, у якого вселився біс, а я давно вже помітив, що найупертіша річ поміж бісами — таємність. Я знав, що ви корсиканець, я завжди бачив, що ви понурі й весь час думаєте про якусь вендету, але в Італії я не звертав на це уваги, тому що в Італії це звичайнісінька річ; проте у Франції убивство завжди вважали дуже недобрим учинком: тут є жандарми, що ним цікавляться, судді, що судять за нього, і шибениця, що за нього є відплатою.

Бертуччо благально стулив долоні, а що він і досі тримав ліхтаря, то світло впало на його спотворене жахом обличчя.

Граф Монте-Крісто зиркнув на нього тим поглядом, яким він у Римі споглядав страту Андреа, потім промовив пошепки, аж сердегу управителя знову затрясло всього:

— Значить, абат Бузоні мені збрехав, коли, після мандрівки до Франції в 1829 році, прислав до мене вас із рекомендаційним листом, де так вас вихваляв? Що ж, я напишу абатові, адже він має відповідати за свою рекомендацію, і я, певне, дізнаюся, про яке вбивство йдеться. Тільки попереджаю вас, Бертуччо, що, живучи в якійсь країні, я зазвичай поважаю її закони і нітрохи не хочу сваритися через вас із французьким правосуддям.

— Не робіть цього, мосьпане! — у відчай вигукнув Бертуччо. — Хіба не служив я вам вірою і правдою? Завжди був я чесною людиною і намагався чимдуж робити людям добро.

— Цього я не заперечую, — відказав граф Монте-Крісто, — та чому ж тоді ви, нехай вам усячина, такі схвильовані? Це недобра прикмета: якщо сумління чисте, людина не блідне так і руки її не трусяться...

— Таж, ваша ясновельможносте, — нерішуче заперечив Бертуччо, — ви казали мені, що абат Бузоні, якому я покаявся в німській в'язниці, попередив вас, скеровуючи мене до вас, що на моєму сумлінні лежить важкий тягар?

— Авжеж, та оскільки він рекомендував вас як чудового управителя, то я подумав, що йдеться про якусь крадіжку, та й годі.

— Де ж пак, мосьпане! — зневажливо вигукнув Бертуччо.

— Або що ви, як водиться у корсиканців, не втерпіли і «злупили шкуру», як висловлюються в тім краю, коли ту шкуру справді з когось спускають.

— Ох, ваша ясновельможносте, авжеж, у тім же й річ! — падаючи до графових ніг, вигукнув Бертуччо. — То була помста, присягаюся вам, просто помста!

— Та розумію я це, не розумію лишень, чому саме цей дім викликає у вас отакий стан.

— Таж це природно, ваша ясновельможносте, — відказав Бертуччо, — адже саме в цім маєтку воно і сталося.

— Як, у моєму маєтку?

— Та ж він тоді ще ваш не був, — простодушно сказав Бертуччо.

— А чий він був? Воротар сказав, здається, наче маркіза де Сен-Меранова? За що ж, нехай вам усячина, могли ви помщатися маркізові де Сен-Меранові?

— Мосьпане, я помщався не йому, а іншому чоловікові.

— Чудернацький збіг, — сказав граф Монте-Крісто, либонь, міркуючи вголос, — що ви отак, випадково, опинилися в тому самому маєтку, де сталася подія, котра викликала у вас таке болісне каяття.

— Ваша ясновельможносте, — сказав управитель, — це доля, я знаю. Почалося з того, що ви купуєте маєток саме в Отеї, а він виявляється тим самим, де я здійснив убивство, ви спускаєтеся в сад саме тими східцями, якими спустився і він, ви зупиняєтеся на тому самому місці, де я завдав удару, за два кроки відціля, під оцим платаном, була яма, де він закопав немовля, — ні, усе воно не випадково, бо тоді випадок надто скидався б на суд провидіння.

— Добре, пане корсиканцю, припустимо, що це суд провидіння; я завжди ладен припускати що завгодно, аби лиш поступитися людям, які хворі на голову. А тепер зберіться з думками і розкажіть мені все.

— Я розповідав усе це тільки один раз у житті, та й то абату Бузоні. Такі речі, — хитаючи головою, докинув Бертуччо, — розповідають лише на сповіді.

— Тоді, любий мій, — сказав граф Монте-Крісто, — я відіслав вас до вашого духівника, і ви зможете стати, як він ото, картезіанцем чи бернардинцем і розмовляти з ним про ваші таємниці. Що ж до мене, то я боюся маршалка, якого опосіли такі химери, мені не подобається, коли мої слуги бояться гуляти вночі садом. Та й, скажу вам, я геть не хочу, щоб до мене прийшов поліційний комісар, бо, майте на увазі, Бертуччо, в Італії правосуддя отримує гроші за бездіяльність, а у Франції, навпаки, лише тоді, коли воно діє. Я вважав вас почасти корсиканцем, почасти перемитником, та все ж таки надзвичайно спритним управителем, а зараз бачу, що ви більш різнобічний чоловік, пане Бертуччо. Ви мені більше не потрібні.

— Ваша ясновельможносте, паночку милостивий! — вигукнув управитель із жахом від тієї погрози. — Якщо ви тільки тому хочете мене звільнити, то я все розповім, у всьому зізнаюся, адже ліпше мені піти на шибеницю, аніж розлучитися з вами.

— Це інша річ, — сказав граф Монте-Крісто, — та подумайте: якщо ви збираєтеся мені брехати, то ліпше не розповідайте нічого.

— Присягаюся спасінням моєї душі, я все вам скажу! Адже навіть абат Бузоні знав тільки частину моєї таємниці. Та передовсім благаю вас, відійдіть від цього платана. Ось місяць виходить із-за хмари, а ви стоїте тут,

загорнувшись у кирею, вона ховає вашу постать, і вона так схожа на кирею пана де Вільфора...

– Та невже, – вигукнув граф Монте-Крісто, – то це Вільфор...

– Ваша ясновельможність його знає?

– Він був королівським прокурором у Німі?

– Так.

– І одружився з донькою маркіза де Сен-Мерана?

– Так.

– І користувався репутацією найчеснішого, найсуворішого і найбільш непохитного судді?

– Так ось, мосьпане, – вигукнув Бертуччо, – цей чоловік із бездоганною репутацією...

– Так?

– ...був негідник.

– Це неможливо, – сказав граф Монте-Крісто.

– І все ж таки це правда.

– Та невже! – сказав граф Монте-Крісто. – І у вас є докази?

– Принаймні були.

– І ви, дурнику такий, згубили їх?

– Так, але як добре пошукати, то їх можна знайти.

– Он як! – сказав граф Монте-Крісто. – Розкажіть-но про це, Бертуччо. Це і справді стає цікавим.

І грайливо, насвистуючи мелодію з «Лючії», подався до лави й сів; Бертуччо попрямував за ним, намагаючись розібратися у своїх спогадах.

Він лишився стояти перед графом.

VI. ВЕНДЕТА

– Із чого скажете розпочати, ваша ясновельможносте? – запитав Бертуччо.

– Та з чого завгодно, – відказав граф Монте-Крісто, – я ж узагалі нічого-сінько не знаю.

– Мені проте здавалося, що панотець Бузоні розповів вашій ясновельможності...

– Авжеж, певні подробиці; та минуло вже сім чи вісім років, і я все забув.

– То я можу не боятися, що набридну вашій ясновельможності...

– Розповідайте, Бертуччо, розповідайте, ви заміните мені вечірню газету.

– Це розпочалося в 1815 році.

– Ти ба! – сказав граф Монте-Крісто. – Давня це історія.

– Так, мосьпане, проте подробиці такі свіжі в моїй пам'яті, наче воно сталося вчора. У мене був старший брат, він служив ув імператорському війську і дослужився до звання лейтенанта у полку, що складався всуціль із корси-канців. Брат цей був мій єдиний друг; ми осиротіли, коли йому було вісімнадцять років, а мені п'ять, і він виховував мене як сина. У 1814 році, за Бур-бонів, брат одружився. Імператор повернувся з острова Ельба, і брат знову

подався воювати, був легко поранений під Ватерлоо і відступив із військом за Луару.

– Ви розповідаєте мені історію Ста Днів, Бертуччо, – урвав граф Монте-Крісто, – а вона, якщо не помиляюся, уже давно написана.

– Перепрошую, мосьпане, та ці подробиці необхідні задля початку, і ви обіцяли терпляче вислухати мене.

– Що ж, розповідайте. Я дав слово, тож дотримаюся його.

– Якось ми отримали листа, – мушу вам сказати, ми натоді мешкали в маленькому селі Рольяно, на самісінькому краю рогу Коре, – лист був од брата, він писав нам, що військо розпустили, що він повертається до дому через Шатору, Клермон-Ферран, Пюї й Нім, і просив, якщо в мене є гроші, надіслати йому в Нім, знайомому корчмареві, із яким у мене були декотрі справи.

– Із перемитництва, – вкинув граф Монте-Крісто.

– Ох, мосьпане, жити ж якось треба.

– Авжеж; продовжуйте.

– Я вже сказав, що дуже любив брата, то вирішив гроші йому не посилати, а завезти. У мене була тисяча франків, п'ятсот я лишив Ассунті, моїй невістці, а з рештою подався до Німа. Це було неважко: у мене був човен, мені треба було переправити в море вантаж, – усе складалося добре. Та коли я взяв той вантаж, вітер змінився, і чотири дні ми не могли увійти в Рону. Аж нам пощастило в цьому. І ми піднялися до Арля; човна я лишив поміж Бельгардом і Бокером, а сам попрямував до Німа.

– Ми підходимо до суті справи, еге ж?

– Авжеж, ваша ясновельможносте, перепрошую, та, як самі ви упевнітеся, я розповідаю тільки необхідне. За того часу на півдні Франції тривала різанина. Там були три розбійники, їх прозивали Трестальйон, Трюфемі й Граффан – вони вбивали на вулицях усіх, кого підозрювали в бонапартизмі. Мосьпане, ви, певне, чули про ті вбивства?

– Дещо чув; я був тоді далеко від Франції. Продовжуйте.

– У Німі доводилося просто-таки брести калюжами крові, на кожному кроці валялися трупи, убивці вешталися цілими ватагами, вони різали, грабували і палили. Побачивши ту різанину, я затремтів: не за себе, бо мені, простому корсиканському рибалці, не було чого боятися, навпаки, для нас, перемитників, то була золота пора, та я боявся за брата: він, імператорський вояк, повертався з Луарської армії в мундирі з еполетами, і йому треба було всього остерігатися. Я побіг до нашого корчмаря. Передчуття не обмануло мене. Брат мій напередодні прибув до Німа, і його вбили на порозі того самого дому, де він сподівався знайти притулок. Я чимдуж намагався дізнатися, хто були вбивці, та ніхто не зважував назвати їх, тому що всі боялися. Тоді я згадав про славетне французьке правосуддя, що нікого не боїться, і пішов до королівського прокурора.

– І королівського прокурора звали де Вільфор? – недбало спитався граф Монте-Крісто.

– Так, мосьпане, він прибув із Марселя, де був помічником прокурора. Він здобув підвищення за старанну службу. Кажали, він перший сповістив Бурбонам про висадження Наполеона.

– Отож, ви пішли до нього, – урвав граф Монте-Крісто.

«Пане прокуроре, – сказав я йому, – мого брата вчора вбили на вулиці Німа, хто вбив, – не знаю, та ваш обов'язок знайти вбивцю. Ви тут голова правосуддя, а воно має помщатися за тих, кого не зуміло захистити».

«Хто він був, той ваш брат?» – запитав королівський прокурор.

«Лейтенант корсиканського батальйону».

«Тобто солдат узурпатора?»

«Вояк французького війська».

«То й що? – сказав він. – Він дістав меча, то від меча й загинув».

«Ви помиляєтеся, мосьпане – він загинув від кинджала».

«То що ж ви хочете від мене?» – запитав прокурор.

«Я вже сказав вам: щоб ви відплатили за нього».

«Кому?»

«Його вбивцям».

«А хіба я їх знаю?»

«Розшукайте їх».

«Навіщо? Ваш брат, либонь, посварився з кимось і бився на дуелі. Усі ці старі бійці схильні до бешкету, за імператора воно їм обходилося, та зараз інша річ, а наші південці не люблять ні вояк, ні бешкету».

«Пане прокуроре, – сказав я, – клопочуся я не за себе. Буду я сумувати чи помщатися – це моє діло. Та мій нещасний брат був у шлюбі. Як зі мною щось станеться, сердешна жінка помре від голоду: її годував тільки мій брат. Призначте їй бодай невелике утримання».

«Кожна революція призводить до жертв, – відказав де Вільфор. – Ваш брат став жертвою останнього перевороту – це лихо, та уряд не зобов'язаний платити за це вашій родині. Якби нам довелося судити всіх прибічників узурпатора, що помщалися роялістам, які були при владі, то, може, тепер вашому братові ухвалили б смертний вирок. Те, що сталося, цілком природне – це закон відплати».

«Та що ж це таке? – вигукнув я. – І оце таке кажете ви, представник правосуддя!..»

«Йй-богу, всі ці корсиканці – божевільні й гадають, ніби їхній співвітчизник і досі імператор, – відказав Вільфор. – Ви прогавили час, любий мій. Вам слід було б розмовляти отак зі мною два місяці тому. А тепер уже пізно. Забирайтеся відціля, а то я скажу, щоб вас випроводили».

Я дивився на нього, гадаючи, чи допоможуть нові прохання.

Та то був не чоловік, а камінь. Я підійшов до нього.

«Гаразд, – неголосно сказав я, – якщо ви так добре знаєте корсиканців, то мусите знати, як вони дотримуються свого слова. На вашу думку, убивці правильно вчинили, що вбили мого брата, тому що він був бонапартист, а ви рояліст. Гаразд! Я теж бонапартист, і я попереджаю вас: я вас уб'ю. Від цієї миті я оголошую вам вендету, тож бережіться: першого ж дня, коли ми з вами зустрінемося віч-на-віч, настане ваша остання година».

І, перш ніж він устиг оговтатися, я відчинив двері й утік.

– Он як, Бертуччо, – сказав граф Монте-Крісто. – Ви з вашим чесним обличчям здатні казати таке, та ще й королівському прокуророві. Недобре! А він бодай знав, що воно таке, та вендета?

— Знав, та ще й так добре, що відтоді ніколи не виходив сам і замкнувся вдома, звелівши шукати мене у всіх усядах. Слава Богу, у мене був такий добрий притулок, що він не міг знайти мене. Тоді він злякався; він боявся лишатися в Німі, то попросив, щоб його перевели деінде, а оскільки він впливовий чоловік, то його перевели до Версаля; та, як ви знаєте, для корсиканця, що заприсягнувся відплатити ворогові, відстані не існує. Хоч як він поспішав, його ридван жодного разу не випередив мене більше ніж на півдня шляху, хоч я йшов пішки.

Важливо було не просто убити його — не раз мав я таку нагоду, — а вбити так, щоб мене не помітили і не затримали. Адже я більше не належав собі — я повинен був утримувати невістку. Три місяці пантрував я за Вільфором, і за ті три місяці він і кроку не ступнув, щоб погляд мій не стежив за ним. Аж я дізнався, що він потайці їздить до Отея. Я далі стежив за ним і побачив, що він відвідує оцей маєток, де ми зараз перебуваємо, та заходить не чільною брамою, як усі, а приїздить верхи або ридваном, кидає коня або колясу в готелі й заходить он тією хвірткою, бачите?

Граф Монте-Крісто кивнув, давши на здогад, що він бачить у темряві вхід, про який каже Бертуччо.

— Мені більше не було чого робити у Версалі, я переселився до Отея і почав збирати відомості. Звісно ж, якщо я хотів його злапати, саме тут потрібно було лаштувати пастку.

Дім належав, як ото сказав вам воротар, маркізові де Сен-Мерану, Вільфоровому тестеві. Маркіз мешкав у Марселі, цей дім за містом був йому не потрібен; ходили чутки, що маркіз здав його у найм молодій удові, яку знали тут під іменем баронеси.

Якось увечері, зазирнувши через огорожу, я угледів у саду жінку, вона гуляла, вряди-годи позираючи на хвіртку. Я зрозумів, що того вечора вона чекала Вільфора. Коли вона підійшла до мене так близько, що я зміг розгледіти її обличчя, я побачив, що це молода і гарна вісімнадцятирічна жінка, висока й білява. На ній була проста сукня, ніщо не сковувало її стану, то я помітив, що вона вагітна і що, либонь, пологи вже мають настати.

За кілька хвилин хвіртка відчинилася, і ввійшов чоловік; жінка пішла йому назустріч, квапливо, як могла, вони обнялися, ніжно поцілувалися і разом увійшли в дім.

Той чоловік був Вільфор. Я розраховував, що, повертаючись, надто ж уночі, він має сам пройти через сад.

— А ви дізналися потім ім'я тієї жінки? — запитав граф Монте-Крісто.

— Ні, мосьпане, — відказав Бертуччо, — ви зараз самі побачите, що я не мав для того часу.

— Далі.

— Того вечора я міг би, либонь, забити королівського прокурора, та я ще не вивчив до ладу сад. Я боявся, що не вб'ю його наповал, і якщо на його галас хтось прибіжить, то я не зможу втекти. Я вирішив відкласти це до наступного побачення і, щоб ліпше за всім стежити, винайняв кімнату, що виходила вікнами на ту вулицю, що йшла уздовж садового муру.

За три дні по тому, десь о сьомій вечора, я побачив, як із дому виїхав верхи слуга і подався в бік Севрського шляху; я здогадався, що він

поїхав до Версаля, і не помилився. За три години він повернувся, усенький у куряві, виконавши доручення. Минуло хвилин із десять, і загорнутий у кирею чоловік відімкнув хвіртку, увійшов у сад і замкнув її за собою.

Я кинувся до маєтку. Я не бачив Вільфорового обличчя, та впізнав його з калатання мого серця. Я перейшов через вулицю до тумби, що стояла на розі садового муру і за допомогою якої я вперше заглядав у сад.

Цього разу я не лише туди зазирнув, а й дістав із кишені ножа, перевірів, чи гострий він, і переплигнув огорожу.

Спершу я підбіг до хвіртки; він лишив ключ у замку і тільки завбачливо обернув його двічі.

Отож, ніщо не заважало мені тікати цим шляхом. Я почав роззиратися довкруги. Посеред саду був чималий рівний моріжок, обабіч росли дерева з густим листям і кущі осінніх квітів. Щоб пройти з дому до хвіртки чи дійти від хвіртки до того дому, Вільфор повинен був поминути ті дерева.

Був кінець вересня, віяв сильний вітер. Блідий місяць затуляла весь час темні хмари, що линули по небу; той місяць осявав тільки пісок на алеях, що провадили до кам'яниці, а тіні під деревами були такі густі, що там могла цілком заховатися людина й не боятися, що її хтось побачить.

Я заховався там, де найближче мав пройти Вільфор; насили я встиг сховатися, як у квилінні вітру, що нагинав дерева, мені вчувся стогін. Та ви знаєте, ваша ясновельможносте, або радше й не знаєте, що тому, хто готується до вбивства, завжди вчуваються глухі зойки.

Минули дві години, і за той час мені кілька разів учувалися ото такі стогони.

Вибило північ.

Ще не завмер понурий і гучний звук остатнього удару, як я побачив кволе світло у вікнах тих потаємних східців, якими ото ми з вами допіру спустилися.

Двері відчинилися, і знову з'явився чоловік у киреї.

Настала страшна хвиля, та так я довго до неї готувався, що ніщо й не здригнулося в мені; я дістав ножа, відкрив його і стояв наготові.

Чоловік у киреї йшов простісінько на мене; поки він підходив відкритим простором, мені здалося, наче він тримає в руці якусь зброю; я злякався, проте не боротьби, а невдачі. Проте коли він опинився за декілька кроків навпроти мене, я розгледів, що то не зброя, а заступ.

Не встиг я ще збагнути, нащо йому той заступ, аж Вільфор зупинився коло самісінького узлісся, роззирнувся навсібіч і заходився копати яму. Тільки тепер я побачив, що під киреєю, яку він поклав на моріжку, щоб вона не заважала йому, щось захищено. Я стояв, не рухаючись і затамувавши подих, і чекав.

І тоді, мушу зізнатися, до моєї ненависті долучилася цікавість: мені закортіло дізнатися, що він ото надумав.

Потім у мене промайнула думка, і я ще дужче упевнився в ній, як побачив, що королівський прокурор дістав із-під киреї маленького ящика футів зо два завдовжки і дюймів сім завшир.

Я дав йому опустити скриньку в яму, яку він потім засипав землею, а далі він почав затоптувати свіжу землю ногами, щоб приховати сліди своєї нічної праці. Тоді я кинувся на нього і всадив йому в груди ножа. І сказав:

«Я Джованні Бертуччо! За смерть мого брата ти платиш своєю смертю, твій скарб дістанеться його вдові; як бачиш, помста моя вдалася мені навіть ліпше, ніж я сподівався».

— Хтозна, чи чув він мої слова, гадаю, не чув, бо повалився додолу, навіть не зойкнувши. Я відчув, як його гаряча кров бризнула мені на руки і в обличчя, та я сп'янів, ошалів, — та кров освіжала мене, а не палила. За хвилину я відкопав скриньку, потім, щоб не помітили, що я її дістав, я знову засипав яму, перекинув заступа через мур, вибіг із хвіртки, замкнув її ззовні, а ключа забрав із собою.

— Он як, — сказав граф Монте-Крісто, — я бачу, що це було банальне убивство, та ще й обтяжене крадіжкою.

— Ні, ваша ясновельможносте, — відказав Бертуччо, — то була вендета з поверненням боргу.

— То хоч сума була чимала?

— То були не гроші.

— Ох, справді, — сказав граф Монте-Крісто, — ви щось казали про дитину.

— Саме так, мосьпане. Я побіг до річки, сів на березі й, поспішаючи побачити, що там у скриньці, відчинив замок ножем.

Там, у пелюшках із найтоншого батисту, лежало допіру народжене немовля. Обличчя його було багрове, рученята посиніли — певне, воно умерло від того, що пуповина обмоталася довкола шиї й задушила його. Проте воно ще не захололо, і я не зважився вкинути його у річку, що бігла коло мене.

За хвилю мені здалося, наче серце його тихенько калатає. Я звільнив його шию від пуповини, а що колись я був санітаром у шпиталі в Бастії, то зробив те, що вчинив би у цьому випадку лікар: я заходився вдувати йому в легені повітря, і за чверть години моїх зусиль дитина почала дихати і заквилила. Я й сам скрикнув, та від радощів. «Значить, Бог не прокляв мене, — подумав я, — якщо дозволяє мені повернути життя його створінню, замість того, яке я забрав ув іншого!»

— А що ж ви вчинили з дитиною? — запитав граф Монте-Крісто. — Такий тягар не зовсім зручний для чоловіка, що мусить утікати.

— Тим-то в мене й на мить не виникло думки лишити його собі, та я знав, що в Парижі є притулок для таких дітей. На заставі я сказав, що знайшов дитину на шляху, і запитав, де той притулок. Скринька підтверджувала мої слова, батистові пелюшки свідчити про те, що дитина належить до багатой родини, а кров, якою я був замузаний, так само могла бути кров'ю тієї дитини, як і будь-кого іншого. Моя розповідь не зустріла ніяких заперечень, тож мені сказали, що притулок розташований наприкінці вулиці Анфер. Я розрізав пелюшку навпіл, тож одна літера на ній лишилася в дитини, а друга в мене, потім поклав мою ношу коло порога, подзвонив і втік.

За два тижні я вже був у Рольяно і сказав Ассунті:

«Утішся, сестро. Ізраель помер, та я помстився за нього».

Тоді вона запитала в мене, що це означає, і я розповів їй усе!

«Джованні, — сказала мені Ассунта, — тобі треба було взяти дитину з собою; ми замінили б їй батьків, яких вона втратила, ми назвали б її Бенедетто, і за це добре діло Господь благословив би нас».

Замість відповіді я простягнув їй половину пелюшки, яку зберіг, щоб забрати дитину, коли ми станемо заможніші.

— А які літери були на пелюшках? — запитав граф Монте-Крісто.

— Н і N під баронською короною.

— То ви наче знаєтеся на геральдиці, Бертуччо? Де це ви, нехай вам усячина, вивчали її?

— У вас на службі, ваша ясновельможносте, усьому можна навчитися.

— Продовжуйте. Мені хочеться дізнатися про дві речі.

— Які, ваша ясновельможносте?

— Що сталося з тим хлопчиком? Здається, ви казали, що то був хлопчик.

— Ні, мосьпане, я не пам'ятаю, щоб казав таке.

— Значить, мені вчулося. Я помилився.

— Ні, ви не помилилися, то і справді був хлопчик. Та ваша світлість бажала дізнатися про дві речі, то яка друга?

— Я хотів ще знати, в якому злочині вас звинувачували, коли ви попросили духівника і до вас у німську в'язницю прийшов абат Бузоні.

— Це, мабуть, буде дуже довга розповідь, мосьпане.

— То й що? Зараз допіру десята година, а я сплю мало, та й вам, гадаю, зараз не до того.

Бертуччо вклонився і попровадив далі.

— Почасти задля того, щоб погамувати спогади, що переслідували мене, почасти щоб заробити бідолашній удові на життя, я знову взявся до ремити; це стало легше, бо закони зробилися м'якші, як завше буває після революції. Найгірше охоронялося південне узбережжя через безперервні заворушення то в Авіньйоні, то в Німі, то в Юзесі. Ми скористалися тією пільгою, яку давав нам уряд, і зав'язали стосунки з мешканцями всього узбережжя. Відтоді як мого брата забили в Німі, я більш не хотів повертатися до того міста. Тож корчмар, із яким ми мали справи, побачив, що ми його покинули, сам прийшов до нас і відкрив відділ своєї корчми (на шляху з Бельгарда до Бокера, під вивіскою «Гарський міст»). Ми мали на шляхах в Ер-Морт, Мартір і Бук із десятків комор, де ховали товари, а на випадок потреби знаходили притулок від митників і жандармів. Ремесло перемитника дуже вигідне, як берешся до нього розумно і з енергією. Я жив у горах: тепер я удвічі остерігався жандармів і митників, бо якби мене зловили, то розпочалося б слідство, а будь-яке слідство цікавиться минулим, у якому в мене могли б знайти дещо важливіше, ніж безмитні сигари чи перемитні барильця спирту. Тож, тисячу разів воліючи смерть, аніж арешт, я діяв сміливо і не раз упевнювався в тому, що перебільшений клопіт за свою шкуру понад усе заважає успіху в ділі, що потребує швидкого рішення і відваги. І справді, якщо поклав собі не дорожити життям, то стаєш не схожий на інших людей чи радше інші люди не схожі на тебе. Той, хто вдався до такого рішення, відразу ж відчуває, як більшає його снага і розширюються його обрії.

— Ви філософствуете, Бертуччо! — урвав його граф Монте-Крісто. — Певне, ви бралися в житті до всього потроху.

– Перепрошую, ваша ясновельможносте.

– Та будь ласка, тільки філософствувати о пів на одинадцяту ночі запізно. Утім, інших заперечень я не маю, тому що вважаю вашу філософію цілком справедливою, це можна сказати не про кожну філософську систему.

– Мандрував я чимраз далі, і ті мандрівки давали мені дедалі більше зиску. Ассунта була добра господиня, і наш невеличкий маєток зростав. Яюсь я збирався у мандрівку, і вона сказала: «Їдь, а до твого повернення я приготую тобі сюрприз».

Хоч як я її розпитував, вона нічого не хотіла казати, то я й поїхав.

Не було мене понад півтора місяця. Ми взяли в Луцці олію, а в Ліворно – англійську бавовну. Розвантажили ми все це дуже вдало, продали з чималим зиском і з утіхою повернулися додому.

Перше, що, ввійшовши до хати, побачив я на чільному місці в Ассунтиній кімнаті, було немовля в розкішній, якщо порівняти її з рештою обстави, колисці. Я скрикнув з радості. Відтоді як я забив королівського прокурора, мене переслідувала тільки одна думка – про покинуту дитину. Треба сказати, що за самим убивством я нітрохи не шкодував.

Сердешна Ассунта все вгадала; вона скористалася моєю відсутністю і, прихопивши половину пелюшки й записавши точний день і пору, коли дитину лишили на порозі сиротинця, подалася по нього в Париж. Їй без ніяких заперечень oddали дитину.

Мушу вам зізнатися, ваша ясновельможносте, що, углядивши те сердешне створіння, яке спало в колисочці, я навіть заплакав.

«Ассунто, – сказав я, – ти хороша жінка, і Господь благословить тебе».

– Оце вже не таке правдиве, як ваша філософія, – сказав граф Монте-Кристо. – Щоправда, це вже питання віри.

– Правда ваша, мосьпане, – зітхнув Бергуччо. – Господь обрав цю дитину знаряддям моєї кари. Не знаю прикладу, щоб недобрі схильності виявилися так рано, як у нього, а проте не можна сказати, що його кепсько виховували, адже невістка моя гляділа його мов князівського сина. Це був гарнеський хлопчик, з очима світло-блакитної барви, яка ото буває на китайській порцеляні й так гармонійно узгоджується з молочно-білою шкірою, тільки золотаве, надто вже яскраве волосся надавало його личку трохи чудернацького вигляду, особливо з його жвавим поглядом і лукавою посмішкою. Існує прислів'я, що руді люди або дуже добрі, або дуже погані, як на лихо, прислів'я це цілком виправдалося на Бенедетто, і з самого малку він виявляв тільки погані схильності.

Щоправда, і лагідність його названої матінки сприяла цим схильностям у зародку; дитя, задля якого моя сердешна невістка не раз ходила на ринок за п'ять лье купувати перші фрукти і найдорожчі ласощі, воліло не пальські помаранчі та сушені генуезькі фрукти, а каштани, украдені в сусідському садку, або сушину із сусідського горища, хоча мало каштани і яблука з нашого саду.

Яюсь, коли Бенедетто було не більше шести років, наш сусід Василю поскаржився, що в нього з капшука зник луїдор. За нашим корсиканським звичаєм, Василю ніколи не замикав ні свого капшука, ні своїх коштовностей, бо, як ви знаєте, мосьпане, на Корсиці злодіїв нема. Ми подумали, що він

недобре полічив гроші, та він казав, що не помилився. Того ж таки дня Бенедетто ще зранку пішов із дому, і ми страшенно потерпали за нього, аж увечері він повернувся, провадячи за собою мавпочку – він сказав, що вона була припнута ланцюжком до дерева. Уже з місяць недобрий хлопчина, що завжди був переповнений різними примхами, неодмінно хотів мати в себе мавпу. Либонь, ту дурнувату фантазію викликав у нього штукар, що побував у Рольяно, – у нього було декілька мавпочок, що витинали різні фокуси, і Бенедетто був у захваті від них.

«У наших гаях немає мавп, надто ж таких, що на ланцюгу сидять, – сказав я йому. – Ану зізнавайся, де ти її доп'яв».

Бенедетто наполягав на своєму і розповів цілу купу подробиць, що свідчили радше про його винахідливість, аніж правдивість; я розгнівався, він зареготав, тоді я став йому погрожувати, і він позадкував.

«Не можеш ти лупцювати мене, – сказав він, – права не маєш: ти мені не батько».

Ми й досі не знаємо, хто відкрив йому цю фатальну таємницю, яку ми так ретельно приховували від нього. Хоч як воно там було, та відповідь, що в ній утілювся весь характер дитини, майже налякала мене, і рука в мене сама опустилася, не доторкнувшись до нього. Він зрадів, і та перемога додала йому сміливості. Відтоді всі Ассунтині гроші, яка любила його тим дужче, чим менш він того вартий був, ішли на задоволення його примх, яким вона не могла опиратися, і дурнуватих бажань, яким у неї бракувало духу відмовити. Коли я жив у Рольяно, усе ще було сяк-так, та тільки варто було мені поїхати, як Бенедетто починав панувати в хаті, і все було кепсько. Йому було ледве одинадцять років, а приятелів він собі обирав поміж вісімнадцятирічними парубками, найзапеклішими пройдисвітами Бастії й Корти; за декотрі витівки, що заслуговали поважнішої назви, ми вже кілька разів отримували попередження від місцевої влади.

Я почав непокоїтися: будь-яке розслідування могло мати для мене найтяжчі наслідки. Якраз на мене чекала дуже важлива мандрівка. Я довго міркував і, відчуваючи, що уникну в такий спосіб великого лиха, вирішив узяти Бенедетто із собою. Я сподівався, що суворе і діяльне життя перемитників, непохитна корабельна дисципліна гарно вплинуть на той зіпсований, якщо ще не до краю розбещений, характер.

Я погукав Бенедетто і запропонував йому їхати зі мною, супроводжуючи ту пропозицію різними обіцянками, що могли привабити дванадцятирічного хлопчика.

Він вислухав мене і, коли я скінчив, зареготав.

«Та ви з глузду зсунулися, дядьку! – сказав він (так він прозивав мене, коли бував у доброму гуморі). – Невже я стану міняти моє життя, моє добряче неробство на вашу жахливу працю! Уночі мерзнути, удень смалитися на сонці, завжди ховатися, трохи висунеш голову – потрапляти під кулі, і все це, щоб заробити трохи грошенят! Грошей у мене скільки завгодно, Ассунта дає їх мені, коли я попрошу. Ви самі бачите, що я б дурнем був, якби подався з вами».

Я вражений був тією зухвалістю. Бенедетто повернувся до своїх приятелів, і я чув, як він показує їм на мене і кепкує з мене.

– Чарівна дитина! – прошепотів граф Монте-Крісто.

– О, якби ж то він був мій, – провадив Бертуччо, – якби він був моїм сином чи бодай небожем, я навернув би його на правильну стежину, бо усвідомлення права додає сили. Та думка про те, що я лупцюватиму сина людини, яку я вбив, позбавляла мене будь-якої спромоги його поправити. Я давав добрі поради невістці, яка під час наших суперечок завжди боронила сердешного хлопчину, а оскільки вона вже не раз казала мені, що в неї пропадають значні суми грошей, то я показав їй місце, куди вона могла ховати наші скромні заощадження. Що ж до мене, то я вже вирішив. Бенедетто добре читав, писав і лічив, тому що як у нього з'являлося бажання навчатися, то він за один день міг навчитися тому, на що іншому потрібен був тиждень. Тож я вирішив: я хотів улаштувати його писарем на якомусь судні далекого плавання і, ні про що не попереджаючи, забрати якогось ранку і доправити на корабель; я віддав би його під опіку капітана, і, в такий спосіб, його майбутнє цілком залежало б від нього самого.

Вирішивши отак, я подався до Франції.

Того разу наші операції могли відбуватися у Ліонській затоці; вони стали тепер набагато важчі й небезпечніші, бо йшов уже 1829 рік. Спокій відновили цілком, і береговий нагляд провадили правильніше і суворіше, ніж будь-коли. Нагляд той ще й посилювався, тому що в Бокері відкрився ярмарок.

Спершу все йшло як слід. Нашу барку, в якій було подвійне дно, де ми ховали заборонені товари, ми покинули поміж іншими суднами, яких чимало було коло обох берегів Рони, від Бокера до Арля. Прибувши туди, ми заходилися ночами розвантажувати наш перемит і переправляти до міста через людей, що підтримували з нами зв'язок, або корчмарів, у яких ми мали комори. Може, успіх змусив нас забути про обережність, а може, нас продали, та якось, годині о п'ятій вечора, коли ми зібралися вечеряти, до нас прибіг наш малий юнга і сповістив, що він бачив цілу чоту митників, що прямували у наш бік. Власне, налякала нас не ця чота – берегами Рони, надто ж за тієї пори, вешталися цілі сотні, – а та обережність, із якою, як сказав той хлопчина, та чота скрадалася, щоб її не помітили. Ми відразу ж схопилися на ноги, та було пізно: нашу барку, що, звісно ж, була предметом розшуку, оточили з усіх боків. Поміж митниками я помітив жандармів, їхній вигляд завжди лякав мене, тоді як просто вояків я ніколи не боявся, тож я хутко спустився в трюм і, прослизнувши у вантажну ляду, плигнув у річку. Я плив під водою, тільки вряди-годи хапаючи повітря, тож не помічений ніким доплив до нещодавно викопаного рову, що поєднував Рону з каналом, який ішов із Бокера до Ег-Морта. Насилу допливши до того місця, я почав почуватися порятованим, тому що у рові міг пливти так, що мене ніхто не помітив би. У такий спосіб я без пригод дістався до каналу. Обрав я той шлях не випадково: я вже розповідав вашій світлості про одного німського корчмаря, що мав на дорозі з Бельґарда до Бокера невеличку корчму.

– Пречудово це пам'ятаю, – сказав граф Монте-Крісто. – Цей шановний чоловік, якщо не помиляюся, був навіть вашим компаньйоном.

– Так ото ж! Та років за сім до того він передав свій заклад одному колишньому кравцеві з Марселя, який, розорившись на своєму ремеслі, вирішив

спробувати щастя в іншому. Звісно, ті зв'язки, які були в нас із першим власником, продовжувалися і з наступним, й у того чоловіка я і хотів знайти притулок.

— А як його звали? — поспитався граф Монте-Крісто, який, напевне, знову зацікавився розповіддю Бертуччо.

— Гаспар Кадрус, він був одружений із жінкою з села Карконта, і всі ми її тільки тим іменем і прозивали. Ця бліда молодиця потерпала від болотяної лихоманки і поволі вмирала від виснаження. Сам він був здоровезний чолові'яга, мав років сорок п'ять, і в скрутні для нас хвилини вже не раз виявлялося, що він чоловік дуже кмітливий і хоробрий.

— І коли, ви кажете, це відбувалося? — запитав граф Монте-Крісто.

— У 1829 році, мосьпане.

— У якому місяці?

— У червні.

— На початку чи наприкінці?

— Це було увечері третього червня.

— Ага, — сказав граф Монте-Крісто, — 3 червня 1829 року... Продовжуйте.

— Так ось, у того Кадруса я і збирався попросити притулку, та оскільки, навіть за спокійної пори, ми ніколи не заходили до нього дверми, що виходили на шлях, то я вирішив не зраджувати тому правилу, тож переплигнув через паркан, проповз попід низенькими олівами і дикими фігами й, остерігаючись, що в Кадрусовій корчмі може перебувати якийсь подорожанин, дістався до комори, де я вже не раз ночував не гірше, ніж у найкращому ліжку.

Та комора відокремлювалася від кімнати на долішньому поверсі тільки дощатою стіною, де для нас навмисне лишили шпарини, щоб ми могли вилучити сприятливу хвилину і дати на здогад, що ми перебуваємо поруч. Я розраховував, на той випадок, як у Кадруса нікого не буде, сповістити його про моє прибуття, закінчити в нього вечерю, яку урвала поява митних урядників, і, користуючись близькою грозою, повернутися на берег Рони і дізнатися, що сталося з баркою і з тими, хто в ній був. Отож, я тихенько промкнувся у комору; це було дуже до речі, бо тієї ж таки миті до хати повернувся Кадрус і привів із собою незнайомця.

Я зачаївся і почав чекати, не тому, що хотів підслухати таємниці корчмаря, а просто тому, що не міг учинити інакше; до того ж, так бувало вже разів із десять.

Чоловік, що прийшов ото з Кадрусом, звісно ж, не належав до мешканців Південної Франції; то був один із тих гендлярів, що приїздять на ярмарок до Бокера, щоб торгувати коштовностями, і за місяць, поки триває той ярмарок, що притягує гендлярів і покупців з усіх країв Європи, укладають часом угоди на сто чи навіть і на сто п'ятдесят тисяч франків.

Кадрус увійшов перший швидкою ходою. Потім побачив, що долішня кімната порожня, як завжди, і її вартує тільки пес, він погукав жінку.

«Гей, Карконто, — гукнув він, — священник не обманув нас: самоцвіт справжній».

Пролунав радісний вигук, і сходинки зарипіли під кволими від недуги і млявості кроками.

«Що ти кажеш?» — поспитала Карконта.

«Кажу, що самоцвіт справжній, і ось цей пан, один із найперших паризьких золотарів, ладен дати нам за нього п'ятдесят тисяч франків. Та він тільки хоче остаточно упевнитися в тім, що камінь справді наш, то ти розкажи йому, як розповів і я, яким дивовижним способом він потрапив нам до рук. А поки що, добродію, посидьте, прошу вас: надворі так душно, то я принесу чогось, щоб освіжитися трохи».

Золотар уважно розглядав обставу корчми й разючу вбогість людей, котрі пропонували йому самоцвіт, що був гідний князівської скарбниці.

«Розповідайте, паніматко», — сказав він, бажаючи, напевне, скористатися відсутністю чоловіка, щоб той не міг якось уплинути на жінку і щоб подивитися, наскільки обидві розповіді збігаються.

«О Господе, — заторохтіла жінка, — це Бог нас благословив, ми нічого такого й не сподівалися. Уявіть собі, любий пане, мій чоловік дружив у 1814 чи 1815 році з одним моряком, якого звали Едмон Дантес; той сердешний хлопчина, якого Кадрус геть забув, пам'ятав про нього, і, вмираючи, лишив йому той самоцвіт, що його ви ото бачили».

«А в який же спосіб опинився в нього той самоцвіт? — запитав золотар. — Чи він був у Дантеса, як той потрапив до в'язниці?»

«Ні, добродію, — відказала жінка, — та у в'язниці він познайомився з дуже заможним англійцем, той занедужав, і Дантес доглядав його, як рідного брата, за те англієць, виходячи на волю, лишив йому оцей самоцвіт. Сердезі Дантесові не поталанило, він так у тій в'язниці й помер, а самоцвіт заповів перед смертю нам і доручив шановному абатові, який був у нас сьогодні вранці, передати його нам».

«Вона каже те саме, — прошепотів золотар. — Зрештою, може, воно так і було, хоч на перший погляд здається неправдоподібним. У цьому разі, — сказав він уголос, — річ тільки в ціні, про яку ми ще не домовилися».

«Як це не домовилися! — вигукнув Кадрус, який допіру ввійшов. — Я певен був, що ви згодні на мою ціну».

«Тобто, — відказав золотар, — я запропонував вам за нього сорок тисяч».

«Сорок тисяч! — обурилася Карконта. — Та вже ж, звісно, ми за такі гроші його не віддамо. Абат сказав нам, що він коштує п'ятдесят тисяч, не кажучи вже про справу».

«А як звали того абата?»

«Панотець Бузоні».

«То він чужинець?»

«Він італієць, здається, з околиць Мантуї».

«Покажіть мені самоцвіт, — сказав золотар, — я хочу ще раз на нього глянути: часом з першого погляду помиляєшся в камінцях».

Кадрус дістав із кишені маленьке пудельце з шагреневої шкіри, відкрив його і передав золотареві. Угледівши самоцвіт, який був завбільшки з лісовий горішок, Карконтині очі аж заярили від захланності.

— А що ви думали про все те, пане підслухачу? — запитав граф Монте-Кристо. — Ви повірили тій казці?

— Авжеж, мосьпане, я ж бо вважав Кадруса непоганим чоловіком і гадав, що він нездатний вчинити злочин чи вкрати.

— Це свідчить радше про ваше шляхетне серце, ніж про обізнаність із життям, пане Бертуччо. А ви знали цього Едмона Дантеса, що про нього йшлося?

— Ні, мосьпане, я ніколи нічого про нього не чув ні передніш, ні потім; тільки ще один раз від самого абата Бузоні, коли він приходив до мене у німську в'язницю.

— Гаразд, продовжуйте.

— Золотар узяв у Кадруса перстень і дістав із кишені маленькі сталеві обценьки й крихітні мідні терези; потім поодгинав золоті гачки, що тримали камінь, добув самоцвіт з оправу й обережно поклав його на стіл.

«Я дам сорок п'ять тисяч франків, — сказав він, — і ні шеляга більш; самоцвіт стільки й вартий, та й суму цю я взяв із собою, більше грошей нема».

«Дарма, — сказав Кадрус, — я піду з вами в Бокер, і ви віддасте мені ще п'ять тисяч».

«Ні, — відказав золотар, повертаючи Кадрусові оправу і самоцвіт, — ні, це скрайня ціна, я навіть шкодую, що запропонував вам цю суму, тому що в каменя є гандж, якого я спершу не помітив, та нічого не вдієш, я не беру назад свого слова: сказав сорок п'ять тисяч франків і не відмовляюся від цього числа».

«Принаймні вставте камінь назад», — сердито сказала Карконта.

«Правда ваша», — відказав золотар.

І вставив камінь в оправу.

«Нічого, — буркнув Кадрус, ховаючи пудельце до кишені, — продамо комусь іншому».

«Авжеж, — сказав золотар, — та з іншим ви так не домовитеся, як зі мною оце; йому недостатньо буде тих відомостей, що їх ви сповістили мені, адже неприродно, щоб чоловік у вашому становищі володів перснем вартістю п'ятдесят тисяч франків, тож він сповістить властям, доведеться шукати абата Бузоні, а шукати абатів, що роздають камініч вартістю дві тисячі лудорів, діло нелегке: правосуддя спершу забере самоцвіт, вас запроторять до в'язниці, а як виявиться, що ви ні в чому не винні, і вас за три чи чотири місяці випустять, то вам скажуть, що перстень загубився в якійсь канцелярії, або ж вам віддадуть фальшивий камінь, що вартий франків зо три, замість самоцвіта, що вартий п'ятдесят або й, може, п'ятдесят п'ять тисяч франків, та продати якого, погодьтеся, трохи ризиковано».

Кадрус із дружиною презирнулися.

«Ні, — заявив Кадрус, — ми не такі багаті, щоб утрачати п'ять тисяч франків».

«Як хочете, любий друже. — відказав золотар, — а проте я, як бачите, приніс із собою готівку».

І він дістав з одної кишені жменю золотих монет, що засяли перед захопленими очима корчмаря, а з другої жмут банкнотів.

У Кадрусовій душі вочевидь точилася тяжка боротьба: було зрозуміло, що маленьке пудельце з шагренової шкіри, яке він крутив у руках, здавалося йому таким, що не відповідає за своєю цінністю величезній сумі грошей, що так вабила його око.

Він обернувся до дружини.

«Що ти скажеш?» – тихо спитався він.

«Віддавай, – відказала вона, – бо як він повернеться до Бокера без самоцвіта, то викаже нас; та й правду він каже: хтозна, чи пощастить нам колись знайти абата Бузоні».

«Що ж, нехай буде так! – сказав Кадрус. – беріть камінь за сорок п'ять тисяч франків, та моїй дружині хочеться мати золотого ланцюжка, а мені дві срібні пряжки».

«Беріть, – сказав він, – у справах я на дрібниці не розмінююся, обирайте».

Дружина вибрала золотого ланцюжка, що коштував, либонь, луїдорів з п'ять, а чоловік дві пряжки, яким ціна була франків із п'ятнадцять.

«Гадаю, тепер ви задоволені», – сказав золотар.

«Панотець казав, що цей камінь коштує п'ятдесят тисяч франків», – про бурмотів Кадрус.

«Та добре вже, добре! Ото нестерпний чоловіча, – провадив золотар, узявши у нього перстень, – я даю йому сорок п'ять тисяч франків, дві з половиною тисячі ліврів річного прибутку, тобто капітал, від якого я й сам не відмовився б, а він ще й незадоволений!»

«А сорок п'ять тисяч франків? – хрипко запитав Кадрус. – Де вони у вас?»

«Ось, будь ласка», – відказав золотар.

І він відлічив на столі п'ятнадцять тисяч золотом і тридцять тисяч асигнаціями.

«Зачекайте, я запалю лампу, – сказала Карконта, – уже смеркло, то легко помилитися».

І справді, поки вони сперечалися, настала ніч, а з нею прийшла і гроза, що вже з півгодини насувалася. Десь далеко гуркотів грім, та ні золотар, ні Кадрус, ні Карконта не звертали на те уваги, охоплені жадою зиску.

Я й сам був у дивному чарівному полоні від споглядання того золота і паперових грошей. Здавалося, наче я бачу все це уві сні й, наче уві сні, я почувався, ніби прикутим до місця.

Кадрус полічив і перелічив гроші й банкноти, передав їх дружині, яка теж полічила їх і перелічила.

Тим часом золотар крутив персня у світлі лампи, і самоцвіт так яскрів, що золотар не помічав блискавиць, які спалахували у вікнах, віщуючи грозу.

«То що, правильно?» – поспитав золотар.

«Так, – відказав Кадрус. – Принеси капшук, Карконто, і знайди яку-небудь торбину».

Карконта підійшла до шафи і принесла старого шкіряного капшука; з нього дістали декілька старих заялжених листів і натомість поклали банкноти; принесла вона і торбу, де лежало два чи три екю по шість ліврів, певне, весь мізерний набуток цього подружжя.

«Що ж, – сказав Кадрус, – хоч ви нас і обдерли, може, тисяч на десять франків, та, може, повечеряєте з нами? Від щирого серця пропоную».

«Дякую, – відказав золотар, – та вже, мабуть, пізня пора, і мені час прямувати до Бокера, а то дружина хвилюватиметься. – Він зиркнув на годинника. – А нехай йому! – вигукнув він. – Уже незабаром дев'ята, а я раніше, ніж

опівночі, додому не доб'юся. Прощайте, друзі; якщо до вас ще раз приб'ється якийсь абат Бузоні, то не забудьте про мене».

«За тиждень вас уже не буде в Бокері, – сказав Кадрус, – адже ярмарок закривається наступного тижня».

«Авжеж, та це нічого не означає, напишіть мені в Париж: панові Жоаннесові, Пале-Рояль, галерея П'єр, сорок п'ять, то я навмисне приїду, як треба буде».

Загуркотів грім, і блискавиця саянула так яскраво, що майже не стало видно світла каганця.

«А щоб йому, – сказав Кадрус, – як же ви підете в таку негоду?»

«Грози я не боюся», – відказав золотар.

«А грабіжників? – запитала Карконта. – Під час ярмарку на шляхах завжди неспокійно».

«Ну, – сказав Жоаннес, – для грабіжників у мене дещо є в запасі».

І дістав з кишені два невеличкі пістолі, набиті до самої мушки.

«Оце, – сказав він, – песики, що і гавкають, і кусаються добряче; це для перших двох, котрі зазіхнули б на ваш самоцвіт, дядечку Кадрусе».

Кадрус із дружиною понуро презирнулися.

«Що ж, тоді нехай щастить вам у дорозі», – сказав Кадрус.

«Дякую», – відказав золотар.

Він узяв свого ціпка, що був спертий на стару скриню, і вийшов надвір. Коли він відчиняв двері, до корчми вдерся такий дужий вітер, що мало не погасив каганця.

«Ох і погода, – сказав золотар, – а мені ж іти два льє пішки!»

«То залишайтеся в нас, – сказав Кадрус, – переночуєте».

«Авжеж, залишайтеся, – із тремтінням у голосі докинула Карконта, – ми подбаємо, щоб вам було зручно».

«Ох, ні. Мушу повернутися до ночі в Бокер. Бувайте!»

Кадрус помалу підійшов до порога.

«Хоч в око стрель, нічогісінько не видно, – мовив золотар за дверми. – Куди мені звертати, ліворуч чи праворуч?»

«Праворуч, – сказав Кадрус, – ви не схибите з дороги, шлях обабіч обсаджений деревами».

«Бачу вже, бачу», – долинув здалеку кволій голос.

«Зачини ж бо двері! – сказала Карконта. – Терпіти не можу, як гуркоче грім, а двері настіж».

«Та ще й як у хаті грошенята, еге?» – поспитав Кадрус, двічі обертаючи ключ у замку.

Він підійшов до шафи, знову дістав торбину і папірці, й обоє заходилися втретє лічити свої дукати й асигнації.

Ніколи не доводилося мені бачити такої жадоби, яка вимальовувалася на тих двох обличчях, осяяних тьмяним каганцем. Надто ж бридкою видавалася жінка: гарячковий дроз, який зажди її тряс, ще дужче посилився, обличчя, що й так було мов крейда, стало як у мерця, запалі очі горіли.

«Нащо ти пропонував йому ночувати у нас?» – глухо запитала вона.

«Ну... щоб позбавити його тяжкої мандрівки до Бокера», – здригнувся Кадрус.

«Ти ба! – сказала жінка з неповторним виразом обличчя. – А я гадала собі, що не для цього!»

«Ох, жінко! – вигукнув Кадрус. – Звідки взялися в тебе ці думки, і чому ти не тримаєш їх у собі?»

«Хоч що там кажи, – помовчавши, сказала Карконта, – а ти не чоловік».

«А то чом?» – запитав Кадрус.

«Якби ти був чоловіком, то не дав би йому піти відділя».

«Жінко!»

«Або він не дійшов би до Бокера».

«Жінко!»

«Шлях повертає, і він іншого шляху не знає, а біля каналу є стежка навпрошки».

«Жінко, не гніви Бога. Чуєш он?»

Усеньку корчму осяяла блакитна блискавиця, тієї ж миті пролунав страшенний удар грому, і повільне гуркотіння, мовби неохоче, відкотилося від проклятої хати.

«Господе милосердний!» – перехрестилася Карконта.

І тоді, у моторошному безгомінні, що зазвичай настає після громового удару, хтось постукав у двері.

Кадрус із дружиною здригнулися і перелякано глянули одне на одного.

«Хто там?» – гукнув Кадрус, підводячись із місця, і, позгрібавши на купу золото й папірці, розкидані на столі, затулив їх обома руками.

«Це я!» – відказав хтось за дверми.

«Хто?»

«Та я ж бо! Золотар Жоаннес!»

«От бач! А ще казав, що я гнівлю Бога!.. – з мерзенною посмішкою мовила Карконта. – Сам Господь повернув його до нас».

Кадрус побілів мов стіна, затрясся, а потім упав на стілець.

Карконта вчинила навпаки: вона підвелася і твердою ногою пішла відчиняти.

«Заходьте, мосьпане Жоаннесе», – сказала вона.

«Йй-богу, – сказав золотар, усенький мокрий мов хлющ, – видається, ніби сам дідько заважає мені повернутися сьогодні до Бокера. Із двох лих треба обирати менше, пане Кадрусе: ви запропонували мені гостинність, то я приймаю її і повертаюся до вас переночувати».

Кадрус витер піт із чола і щось промимрив.

Карконта впустила золотаря і двічі обернула ключ у замковій шпарині.

VII. КРИВАВА ЗЛИВА

Увійшовши до корчми, золотар озирнув її доскіпливим поглядом, але там не було нічого, що могло б викликати підозру чи зміцнити її.

Кадрус і досі затуляв обіруч банкноти і золоті дукати.

«Он воно що, – сказав золотар, – ви, либонь, боялися, чи не помилилися в лічбі, то як я пішов, знову почали лічити свій скарб, еге?»

«Та ні, — відказав Кадрус, — та ця нагода, що подарувала нам його, така несподівана, що ми ніяк не можемо повірити в наше щастя, і якщо перед очима у нас нема речового доказу, то нам і досі здається, ніби це марення якесь».

Золотар усміхнувся.

«У кормі хтось ночує?» — запитав він.

«Ні, — відказав Кадрус, — у нас так не водиться: до міста недалечко, то на ніч у нас ніхто не залишається».

«То я вас не дуже посуну?»

«Що ви, мосьпане! — люб'язно сказала Карконта. — Нітрохи ви нас не посунете, запевняю вас».

«Де ж ви мене помістите?»

«У кімнаті нагорі».

«Але ж то ваша кімната?»

«Дарма, у нас є ще одне ліжко в кімнаті поруч зі спальнею».

Кадрус здивовано зиркнув на дружину.

Золотар почав мугикати якусь пісеньку, ставши біля коминка, у який Карконта підкинула дров, щоб гість міг обсохнути.

Тим часом вона постелила на столі серветку і поставила на столі рештки убогого обіду і пряжену яешню.

Кадрус знову заховав банкноти до капшука, дукати — в торбину, і все разом — до шафи. Він понуро ходив туди-сюди корчмою, вряди-годи зиркаючи на золотаря, який парував біля коминка і, висохнувши з одного боку, обертався другим.

«Ось! — мовила Карконта, поставивши на столі пляшку вина. — Можете вечеряти, коли ваша ласка».

«А ви?» — запитав Жоаннес.

«Ми запізно пообідали», — хутко докинула Карконта.

«То мені доведеться вечеряти самому?» — запитав золотар.

«Ми будемо вам прислуговувати», — відказала Карконта з готовністю, якої вона не виявляла навіть до гостей, які платили за все.

Вряди-годи Кадрус кидав на неї швидкий, мов блискавка, погляд.

Гроза й досі тривала.

«Ото чуєте? — поспиталася Карконта. — Бачте, добре ви вчинили, що таки повернулися».

«Та якщо буря вщухне, поки я вечеряю, то я все-таки піду», — сказав золотар.

«Це містраль, — сказав Кадрус, хитаючи головою, — він до завтрашнього дня віятиме».

І скрушно зітхнув.

«Нічого не вдієш, — сказав золотар, сідаючи до столу, — тим гірше для того, хто зараз у дорозі».

«Еге ж, — відказала Карконта, — кепська ніч у них буде».

Золотар почав вечеряти, а Карконта всіляко прислуговувала йому, як і личить добрій господині; завжди сварлива і дурнувата, вона тепер була зразком запобігливості та пошани. Якби золотар знався з нею передніш, то така разюча зміна, звісно ж, здивувала б його і не могла б не викликати

підозри. Що ж до Кадруса, то він знай вештався туди й сюди кімнатою і, здавалося, уникав навіть дивитися на гостя.

Коли золотар повечеряв, Кадрус прохилив двері.

«Гроза наче минається», – сказав він.

Та цієї хвили оглушливий громовий удар струсонув хату, наче для того, щоб показати, що він помиляється; вітер із дощем удерся до корчми і погасив каганця. Кадрус знову замкнув двері, а його жінка жаруком із майже згаслого коминка запалила свічку.

«Ви, либонь, зморилися, – сказала вона золотареві, – то я постелила чисті простирала, ідіть нагору і спіть собі».

Жоаннес зачекав ще трохи, щоб поглянути, чи не вщухне буря, і, впевнившись, що гроза з дощем тільки дужчає, сказав господарям «На добраніч» і подався нагору.

Він ішов східцями в мене над головою, і я чув, як сходинки рипіли під його ходю.

Карконта провела його жадібним поглядом, а Кадрус, навпаки, стояв до нього спиною і навіть не глянув на нього.

Усі ті подробиці, що про них я згадав потім, нітрохи не вразили мене, поки все воно відбувалося перед моїми очима; одне слово, усе, що сталося, було цілком природне, і, якщо не брати до уваги історії з самоцвітом, що видалася мені досить неправдоподібною, усе впливало одне з одного.

Я страшенно стомився, та збирався скористатися першою хвилиною, коли перестане дощити й ущухне буря, тож вирішив поспати кілька годин і забратися відціля вночі.

Чутно було, як нагорі золотар улаштовується спати. Незабаром під ним рипнуло ліжко, він уклався.

Я відчував, що очі мої злипаються, а що жодної підозри в мене не виникло, то я й не намагався боротися зі сном і востаннє зазирнув до корчми. Кадрус сидів коло столу на дерев'яному ослоні, що служить у сільській корчмі стільцем, сидів він спиною до мене, тож я не міг бачити його обличчя, та й навіть якби інакше він сидів, то все одно не зміг би його розгледіти, бо він похилив голову на руки.

Карконта якусь хвилю дивилася на нього, потім стелула плечима і сіла навпроти.

Тієї миті майже згасле полум'я охопило суху галузку, до якої воно ще не дісталася передніш, і в темній корчмі стало трохи видніше. Карконта не зводила очей із чоловіка, а що сидів він у тій самій позі, вона простягнула до нього свої гачкуваті пальці й торкнулася його чола.

Кадрус здригнувся. Мені здалося, наче Карконтині губи поворухнулися, однак чи то балакала вона тихо, чи, може, сон уже притлумив мої чуття, тільки звук її голосу не долинав до мене. Очі мої теж застигло імлюю, і я вже не тямив, чи справді я бачу це, чи воно мені мариться. Аж повіки мої стулилися, і я перестав усвідомлювати, що коїться навкруги.

Я спав як убитий, аж мене розбудив постріл і за ним страшенний крик. Над головою задудоніли непевні кроки, і щось тяжко гупнуло на сходах, якраз над моєю головою.

Я не зовсім оговтався. Мені вчувався стогін, потім якийсь приглушений галас, наче там борюкалися.

Останній зойк, довший, ніж інші, урешті переріс у стогін і остаточно вивів мене із заціпеніння.

Я звівся на лікоть, розплющив очі, та не зміг у пітьмі нічого розгледіти, тож доторкнувся до свого чола, що на нього, як мені вдалося, падали крізь дошки сходів рясні краплі теплого дощу.

За тим галасом, що збудив ото мене, настала цілковита тиша. Я чув над головою чоловічу ходу, ось рипнули східці. Чоловік спустився в корчму, підійшов до коминка і запалив свічку.

То був Кадрус, він був страшенно блідий, а його сорочка всенька була у крові.

Запаливши свічку, він хутко побрався східцями, і я знову почув його швидкі, тривожні кроки.

За хвилю він знову спустився вниз. У руці він тримав пудельце; упевнившись, що самоцвіт лежить там, він почав запихати його то в одну, то у другу кишеню, потім вирішив, либонь, що кишеня – місце ненадійне, замотав його у червону хустину і зав'язав її на шії.

Далі він кинувся до шафи, дістав звідти золото і банкноти, порозпихав їх у кишені штанів та в кишені піджака, прихопив кілька сорочок і вибіг у двері. Тоді мені все стало зрозуміло; я докоряв самому собі за те, що сталося, наче сам був у тім винен. Мені здалося, наче я чую стогони, то, може, сердешний золотар був ще живий, може, я прийду йому на поміч і хоч почасти відпокутую те зло, якого я не вкоїв, то принаймні дав змогу скоїтися. Я навалився спиною на с'як-так збиті дошки, що відокремлювали від корчми ту комору, де я лежав, дошки відірвалися, і я ввійшов у дім.

Я взяв свічку і побрався сходами; уперек них лежало чиясь тіло – то була Карконта.

Той постріл, що його я почув, був у неї, куля прошила їй шию наскрізь, кров цебеніла з подвійної рани і цівкою бігла з рота.

Вона була мертва.

Я переступив тіло і побіг далі.

У спальні був страшенний рейвах. Частина меблів була перекинута, простирала, що за них чіплявся бідолашний золотар, валялися по всій кімнаті, сам він лежав долі, головою до стіни, у калюжі крові, що вибігла з трьох великих ран у грудях.

Із четвертої стирчала колодка великого кухонного ножаки.

Під ноги мені трапився другий пістоль, нерозряджений, певне, порох виявився вогкий.

Я підійшов до золотаря, він був ще живий і, почувши мої кроки, а головне, як здригнулася підлога, розплющив каламутні очі, глянув на мене й поворушив губами, наче хотів сказати щось, а потім оддав Богу душу.

Від того страшеного видовиська я наче здурів; якщо вже я не міг нікому допомогти, то мені закортіло тільки одного – утікати. Я схопив голову в долоні й, волаючи з жаху, вибіг на східці.

У долішній кімнаті виявилося душ із шість митних урядників і два чи три жандарми, цілий озброєний рій.

Мене скрутили, і я навіть не намагався опиратися, тому що вже більше не панував над собою. Я намагався балакати, та з горлянки моєї виривалися тільки невиразні звуки.

Я побачив, що митники і жандарми тицяють на мене пальцями, й оглянув себе — я був геть у крові. Той теплий дощ, який цебенів на мене крізь дошки східців, був Карконтинною кров'ю.

Я показав пальцем на те місце, де ото ховався.

«Що він хоче сказати нам?» — запитав хтось із жандармів.

Один митник зазирнув туди.

«Він дає на здогад, що промкнувся відтіля», — відказав він.

І показав на пролом, яким я і справді промкнувся.

Тоді я втямив, що мене беруть за вбивцю. Умить до мене повернувся голос, повернулася і снага; я видерся з рук людей, що тримали мене, і заволав:

«Це не я! Не я!»

Два жандарми націлили на мене рушниці.

«Якщо поворухнешся, — сказали вони, — тобі край».

«Але ж я вам кажу, — вигукнув я, — що це не я!»

«Розкажеш усе це суддям у Німі, — сказали вони. — А зараз іди за нами, і ми радимо тобі не опиратися».

Та я й гадки не мав чинити опір, я був охоплений жахом і пригнічений. На мене наділи кайдани, припнули до конячого хвоста і попровадили до Німа.

Виявляється, за мною стежив один митник; біля корчми він утратив мене з поля зору й подумав, що я там переночую, тож пішов попередити товаришів, і вони заявили сюди саме тоді, коли гримнув постріл, і загарбали мене з такими очевидними доказами, що я відразу зрозумів, як нелегко буде мені довести мою невинність.

Тоді всі мої зусилля звелися до одного: спершу я попросив слідчого, щоб він загадав розшукати панотця Бузоні, який того ж таки дня приїздив до корчми «Гарський міст». Якщо Кадрус усе вигадав і того абата не існувало, значить, мені клямка, хіба що зловили б самого Кадруса і він сам у всьому зізнався б.

Минуло два місяці, упродовж яких, мушу про це сказати, мій слідчий ужив усіх заходів для розшуку абата. Я вже й надію згубив. Кадруса не знайшли. Мене мали судити найближчої сесії, аж восьмого вересня, тобто за три місяці й п'ять днів після вбивства, до в'язниці прийшов абат Бузоні, якого я вже й не чекав, і сказав, що чув, ніби хтось із в'язнів хоче з ним побалакати. За його словами, він почув про це в Марселі й поспішив на мій поклик.

Можете собі уявити, з якою радістю я його зустрів; я розповів йому все, що бачив і чув; хвилюючись, заходився я розповідати про самоцвіт; усупереч будь-яким моїм очікуванням, усе воно виявилось щирою правдою; і, знову ж таки всупереч будь-яким очікуванням, він цілком повірив усьому, що я розповів.

Я був захоплений його лагідним милосердям, бачив, що він добре обізнаний зі звичаями моєї батьківщини, і тоді, сподіваючись, що, може, з цих милосердних вуст я здобуду прощення за єдиний мій злочин, я розповів йому на сповіді, у всіх деталях, що сталося в Отеї. Те, що вчинив я від щирого

серця, дало такий самий вислід, якби я вчинив це з розрахунку: моє зізнання в тому першому вбивстві, до якого ніщо не примушувало, переконало його, що я не вчинив другого, і, покидаючи мене, він порадив мені надіятися і пообіцяв зробити все, що від нього залежить, аби лиш переконати суддів у моїй невинності.

Я збагнув, що він клопочеться за мене, як побачив, що для мене потроху пом'якшується в'язничний режим, і дізнався, що мою справу відклали до наступної сесії.

У тому відтинку часу доля розсудила так, що за кордоном зловили Кадруса і доправили до Франції. Він у всьому зізнався, завдавши на дружину-небіжницю весь тягар злочинного задуму і заохочення до злочину. Його засудили на довічну каторгу, а мене звільнили.

— І тоді, — сказав граф Монте-Крісто, — ви з'явилися до мене з рекомендаційним листом від абата Бузоні.

— Авжеж, ваша ясновельможносте, він дуже перейнявся мною.

«Ваше перемитницьке ремесло приведе вас до згуби, — сказав він. — Як вийдете звідси, облиште його».

«Та ж, панотче, — запитав я, — а як мені жити й утримувати мою сердешну невістку?»

«Один із моїх духовних синів, — відказав він, — ставиться до мене з великою повагою і доручив мені знайти такого чоловіка, якому він міг би довіряти. Хочете бути таким чоловіком? Я йому вас рекомендуватиму».

«Панотченьку! — вигукнув я. — Ви такі добрі!»

«А ви пообіцяєте мені, що я ніколи про це не пошкодую?»

Я звів руку, щоб заприсягнутися.

«Цього не треба, — сказав він, — я знаю і люблю корсиканців, ось ваша рекомендація».

І він написав декілька рядків, які я вам передав і на основі яких ваша ясновельможність узяли мене до себе на услуги. Тепер я можу з гордістю запитати, чи мали ви бодай раз причину для невдоволення мною?

— Ні, — відказав граф Монте-Крісто, — я із задоволенням визнаю, що ви добрий слуга, Бергуччо, хоч і не зовсім довіряєте мені.

— Я, ваша ясновельможносте?

— Авжеж, ви. Як могло статися таке, що у вас є невістка і названий син, а ви мені про них ніколи і словом не обмовилися?

— Ох, мосьпане, мені залишається розповісти вам найсумнішу частину мого життя. Я подався на Корсику. Самі розумієте, що я квапився побачити і втішити мою сердешну невістку, та в Рольяно мене чекало лихо: у моєму домі скоїлося таке жажіття, що про нього й досі пам'ятають сусіди. Улягаючи моїм порадам, моя бідолашна невістка відмовляла Бенедетто, який весь час вимагав грошей. Якось уранці він погрожував їй, а потім зник на цілісінський день. Сердешна Ассунта, що любила цього негідника, як рідну дитину, гірко плакала. Настав вечір, вона чекала його і не лягала спати. Об одинадцятій вечора він прийшов із двома приятелями, які були його товаришами у всяких витівках; вона хотіла обняти його, та хтось із них — боюся, то і був цей клятий парубчак — вигукнув:

«Ми пограємося в катівню, і їй доведеться сказати, де вона заховала гроші».

Наш сусіда Василю подався до Бастіди, і вдома у нього була тільки його жінка.

Крім неї, ніхто не міг би ні побачити, ні почути того, що коїлося в хаті у невістки. Два негідники міцно тримали Ассунту, яка й гадки не мала про злочин і лагідно всміхалася майбутнім катам, а третій добряче забарикадував двері й вікна, потім повернувся, і всі троє, намагаючись заглушити страшенний крик, що виривався в Ассунти, яка спостерігала за цими грізними приготуваннями, застромили її ногами у палаючу грубу. Вони сподівалися, що це змусить її сказати, де заховано наші гроші, та поки вона боролася з ними, на ній спалахнув одяг, і тоді вони покинули сердегу, остерігаючись, щоб полум'я і їх не охопило. Палаючи вся, вона кинулася до дверей, та ті були замкнені. Вона побігла до вікна, та воно було забите.

І тоді сусідка почула страшенний крик: Ассунта волала на гвалт.

Потім голос її став тихіший і переріс у стогін. Наступного дня, після цілої ночі жаху і тривоги, дружина Василю нарешті зважилася вийти надвір, і судові урядники, яких вона сповістила про лихо, висадили двері нашої хати. Ассунта геть обгоріла, та ще була жива, шафи були розтроснені, гроші зникли. Що ж до Бенедетто, він назавжди пропав із Рольяно, я відтоді його не бачив і навіть не чув про нього.

— Дізнавшись про цю сумну подію, — провадив Бертуччо, — я й подався до вашої ясновельможності. Мені вже не треба було розповідати вам ні про Бенедетто, бо він зник, ні про мою братову, бо вона померла.

— Та й що ви гадаєте про цю подію? — запитав граф Монте-Крісто.

— Що це була покара за мій злочин, — відказав Бертуччо. — Ох, ці Вільфори, прокляте поріддя!

— Я теж так гадаю, — понуро відказав граф Монте-Крісто.

— Тепер, — казав Бертуччо, — ваша ясновельможність розуміє, чому цей маєток, де я відтоді не бував, цей сад, де я несподівано опинився, це місце, де я вбив людину, могли збудити в мені таке болісне хвилювання, причину якого ви вже знаєте; мушу зізнатися, я не певен, що тут, біля моїх ніг, у цій самій могилі, яку він викопав для своєї дитини, не лежить пан де Вільфор.

— Що ж, усе можливо, — підводячись, мовив граф Монте-Крісто, — навіть і те, — ледве чутно докинув він, — що королівський прокурор ще живий. Абат Бузоні добре вчинив, що прислав вас до мене. І ви теж добре зробили, що розповіли мені вашу історію, бо тепер я вже не матиму поганої думки про вас. А що ж той Бенедетто, якого ви так невдало назвали? Ви так і не намагалися натрапити на його слід, не силкувалися дізнатися, що з ним сталося?

— Ніколи. Якби я навіть знав, де він, то не намагався б побачити його, а втік би від нього, як од чудовиська. Ні, слава Богу, я ніколи ні від кого нічого-сінько про нього не чув і сподіваюся, його вже нема живого.

— Не сподівайтесь, Бертуччо, — відказав граф Монте-Крісто. — Злочинці так просто не вмирають: Господь береже їх, щоб учинити знаряддям своєї помсти.

— Нехай і так, — сказав Бертуччо. — Я тільки благаю Бога, щоб мені не довелося зустрітися з ним. Тепер, — провадив він, понурившись, — ви знаєте

все, мосьпане, на землі ви мій суддя, як сам Господь ото на небі, то чи не скажете ви чогось, щоб утішити мене?

– Так, правда ваша, і я можу повторити те, що сказав би вам абат Бузоні: цей Вільфор, на якого ви звели руку, заслуговував відплати за те, що вчинив із вами, і, може, ще за щось. Якщо Бенедетто живий, то він послужить, як я вам уже й казав, знаряддям Господньої кари, а потім і сам буде покараний. А ви можете закинути собі тільки одне: запитайте у себе, чому ви, порятувавши ту дитину, не оддали її матері, ось у чому винні ви, Бертуччо.

– Авжеж, ваша ясновельможносте, у цьому я винен, і вчинив я недобре. Коли повернув я дитину до життя, мені залишалося, як ви оце кажете, тільки віддати її матері. Та задля цього мені потрібно було зібрати декотрі відомості, повернути до себе увагу, може, і виказати себе. Мені не хотілося умирати, мене прив'язувала до життя моя невістка, моє природжене корсиканське самолюбство, коли хочеться помститися переможно і до самісінького краю, та й життя я любив, що там казати. Не такий я хоробрий, як мій сердешний брат!

Бертуччо затулив обличчя долонями, а граф Монте-Крісто зупинив на ньому довгий, загадковий погляд.

Потім, після недовгої мовчанки, якій пора і місце надавали ще дужчої врочистості, граф Монте-Крісто сказав із незвичним для нього смутком у голосі:

– Щоб гідно закінчити нашу розмову, останню про всі ці події, Бертуччо, запам'ятайте мої слова: «Від будь-якого лиха є два ліки – час і мовчання». А зараз мені хочеться погуляти садом. Те, що так гнітить вас, учасника тих страшних подій, викличе в мене радше втішні почуття і подвоїть для мене цінність цього маєтку. Розумієте, Бертуччо, дерева любі тільки тим, що дають затінок, а затінок любий лише тому, що будить мрії й марення.

Оце я придбав сад, бо гадав, що купую тільки обгороджену місцину, а ця обгороджена місцина раптом виявляється садом, де вештаються привиди, що не передбачені в угоді. А я полюблюю привидів, я ніколи не чув, щоб небіжчики за шість тисяч років накоїли стільки лиха, скільки його коять живі за однісінький день. Повертайтеся додому, Бертуччо, і спіть собі спокійно. Якщо останньої вашої години духівник ваш буде до вас не такий милосердний, як абат Бузоні, то погукайте мене, якщо я ще житиму на світі, я знайду слова, які тихо заколишуть вашу душу, коли вона готова буде до тяжкої мандрівки, що називається словом Вічність.

Бертуччо шанобливо вклонився графові Монте-Крісто і, скрушно зітхнувши, пішов собі.

Граф Монте-Крісто лишився сам; він ступнув кілька кроків.

– Тут, біля цього платана, могила, в яку поклали немовля, – прошепотів він, – там хвіртка, якою заходили в сад, у тім кутку потаємні східці, що провадять до спальні. Гадаю, не варто записувати все це до нотатника, тому що в мене тут перед очима, під ногами, скрізь – рельєфний живий план.

І граф Монте-Крісто ще раз пройшов садом, а потім подався до ридвана. Бертуччо побачив, у якій він задумі, і мовчки вмовстився коло візника.

Ридван попрямував до Парижа.

Того ж таки вечора, повернувшись у свій дім на Єлисейських Полях, граф Монте-Крісто обійшов усе помешкання, як могла це вчинити людина, що

знайома з ним уже довгі роки, і хоч ішов він попереду інших, та жодного разу не помилився дверми і не попрямував тими східцями чи коридором, які не припровадили б його простісінько туди, куди йому й хотілося потрапити. Алі супроводжував його в цім нічному обході. Граф дав Бертуччо декотрі вказівки щодо прикрас чи призначення покоїв, і, глянувши на годинника, сказав нубійцеві, який уважно слухав його:

— Уже пів на дванадцять. Гайде має незабаром прийти. Ти попередив французьких покоївок?

Алі тицьнув пальцем на половину, що призначалася для красуні албанки — вона була так ретельно прихована, що, зависивши двері килимом, можна було обійти все помешкання і не здогадатися, що там ще є вітальня і два покої; Алі, як ми вже казали, тицьнув пальцем на ті двері, підняв три пальці лівої руки і, поклавши голову на долоню, заплющив очі, наче спить.

— Ага, — сказав граф Монте-Крісто, що звик до такого способу розмови, — всі вони очікують у її спальні, правда?

«Так», — дав на здогад Алі.

— Пані сьогодні буде зморена, — провадив граф Монте-Крісто, — і, либонь, відразу захоче вкластися до ліжка, тому не треба ні про що з нею балакати: покоївки повинні тільки привітатися з новою панею і піти собі; простеж, щоб покоївка-грекinya не спілкувалася із французькими.

Алі вклонився.

Незабаром почулося, як гукають воротаря; брама відчинилася, до алеї заїхав ридван і зупинився.

Граф спустився вниз; дверцята ридвана вже були відчинені; він подав руку дівчині, що була від ніг до голови вбрана у шовкову зелену хламиду, геть цілком гаптовану золотом.

Дівчина взяла простягнуту їй руку, з любов'ю і повагою поцілувала її й мовила декілька лагідних слів, на які граф Монте-Крісто відповів із ніжною поважністю тією мелодійною мовою, якою старий Гомер нагородив своїх богів.

Потім, із Алі попереду, який ніс рожеву воскову свічку, дівчина — та сама красуня албанка, що була супутницею графа Монте-Крісто в Італії — пішла у свої покої, а граф подався до своєї спальні.

О пів на першу в помешканні погасли всі вогні, і можна було виснувати, що всі вже поснули.

VIII. НЕОБМЕЖЕНИЙ КРЕДИТ

Наступного дня, десь о другій пополудні, запряжений двома прегарним англійськими кіньми ридван зупинився коло брами графа Монте-Крісто.

Чоловік у блакитному сурдуді з шовковими гудзиками такої самої барви, у білій камізьці з величезним золотим ланцюгом упоперек, у панталонах горіхової барви, із такою темною чуприною, яка спадала низько на чоло, аж легко було засумніватися, чи природна вона, тим паче що вона не дуже

узгоджувалася з глибокими зморшками над бровами, яких ніяк не могла вона приховати, — одне слово, чоловік, якому було років п'ятдесят п'ять, та йому хотілося здаватися сорокарічним, визирнув із ридвана, де на дверцятах була зображена баронська корона, і послав грума запитати воротаря, чи вдома граф Монте-Крісто.

Очікуючи на відповідь, чоловік із цікавістю, яка межувала з неділякатністю, розглядав дім, доступну для огляду частину саду і ліврею прислуги, що проходила за огорожею. Очі у нього були жваві, та радше хитрі, ніж розумні. Вуста були такі тонкі, що замість того, щоб випинатися уперед, западали до рота; і нарешті його широкі й дуже випнуті вилиці, нехибна прикмета підступності, низьке чоло, випукла потилиця, величезні вуха, у яких не було нічого сінько шляхетного, змусили б будь-якого фізіономіста назвати майже відразливим характер цього чоловіка, що справляв на невігласів чимале враження його пречудовою запряжкою з ридваном, величезним самоцвітом, що був замість запонки в маніжці, і червоною орденською стрічкою, що сягала від одної петлиці до другої.

Грум постукав до воротаря і запитав:

— Тут мешкає граф Монте-Крісто?

— Авжеж, його ясновельможність мешкає тут, — відказав воротар, — проте...

Він допитливо зиркнув на Алі.

Алі похитав головою.

— Проте?... — запитав грум.

Алі заперечно покрутив головою.

— Проте його ясновельможність не приймає, — відказав воротар.

— Тоді ось вам картка мого пана, барона Дангльєра. Передайте її графові Монте-Крісто і скажіть йому, що мій пан приїздив сюди, щоб мати честь побачитися з ним.

— Я не маю права розмовляти з його ясновельможністю, — сказав воротар, — ваше доручення виконає покойовий слуга.

Грум пішов до ридвана.

— Та й що? — запитав Дангльєр.

Присоромлений тією відповіддю хлопчина передав її своєму панові.

— Ти ба, — сказав той, — певне, велике цабе цей заброда, якого величають його ясновельможністю, якщо з ним має право розмовляти тільки його покойовий; та дарма: якщо він акредитований на мій банк, мені доведеться з ним зустрітися, коли йому потрібні будуть гроші.

І Дангльєр відкинувся вглиб ридвана і так, щоб чутно було через шлях, гукнув візникові:

— У Палату депутатів!

Крізь жалюзі свого флігеля граф Монте-Крісто, якого вчасно попередили, бачив барона і встиг розгледіти його в сильний бінокль, причому виявляв не менше цікавості, ніж сам Дангльєр, коли той вивчав дім, сад і лівреї.

— Йй-богу, — сказав він із відразою, загвинчуючи знову рурки бінокля в кістяну обслону, — йй-богу, цей чоловік мерзенний, як можна побачити його і не впізнати в ньому від першого ж разу гадюку з його плескатою чолом, кібця з випуклого черепа і яструба з гачкуватого дзьоба!

— Алі! — погукав він і вдарив один раз у мідний гонг. Увійшов Алі. — Погукай Бертуччо, — сказав граф Монте-Крісто.

Тієї ж миті увійшов Бертуччо.

— Ви гукали мене, ваша ясновельможносте? — запитав він.

— Так, — відказав граф Монте-Крісто. — Ви бачили коней, що допіру стояли коло моєї брами?

— Авжеж, ваша ясновельможносте, і вважаю їх пречудовими.

— То як же сталося, — насупившись, запитав граф Монте-Крісто, — коли я звелів, щоб ви придбали мені найкращу пару коней у Парижі, у тому ж таки Парижі виявилася ще одна пара, така, як у мене, і ті коні не стоять у моїх стайні?

Побачивши насуплені графові брови і почувши його суворий голос, Алі понурив голову.

— Ти тут ні до чого, любий мій Алі, — сказав арабською граф Монте-Крісто, та ще й із такою лагідністю в голосі й у виразі обличчя, якої нелегко було від нього чекати, — ти ж не знаєшся на англійських конях.

Обличчя Алі знову пояснило.

— Ваша ясновельможносте, — сказав Бертуччо, — коні, що про них ви кажете, не продавалися.

Граф Монте-Крісто стеноу плечима.

— Знаєте, пане управителю, нема нічого, що не продавалося б, як умієш запропонувати потрібну ціну.

— Пан Дангляр заплатив за них шістнадцять тисяч франків, ваша ясновельможносте.

— То треба було запропонувати йому тридцять дві тисячі франків; він банкір, а банкір ніколи не прогавить нагоди подвоїти свій капітал.

— Ви кажете серйозно, ваша ясновельможносте? — запитав Бертуччо.

Граф Монте-Крісто глянув на управителя поглядом людини, котра дивується, що їй зважуються ставити запитання.

— Сьогодні увечері, — сказав він, — я поїду з візитом і хочу, щоб ці коні були запряжені до мого ридвану, причому в новій збруї.

Бертуччо вклонився і пішов, та коло дверей знову зупинився.

— О котрій ви поїдете з візитом, ваша ясновельможносте? — запитав він.

— О п'ятій годині, — відказав граф Монте-Крісто.

— Дозволю собі зауважити, ваша ясновельможносте, що зараз уже друга година, — нерішуче сказав управитель.

— Знаю, — коротко відказав граф Монте-Крісто.

Потім обернувся до Алі.

— Проведи всіх коней перед панею, нехай вона обере ту запряжку, яка їй буде до вподоби; дізнайся, чи бажає вона пообідати зі мною, і тоді нехай обід подадуть у неї в покоях. Іди і пришли мені покойового.

Щойно Алі пішов, як увійшов покойовий слуга.

— Батістене, — сказав граф Монте-Крісто, — ви служите в мене вже рік; цей термін я призначаю для випробування моїх слуг; ви мене задовольняєте.

Батістен вклонився.

— Залишається тільки дізнатися, чи задовольняю я вас.

— О пане графе!

– Зачекайте і вислухайте, що я скажу, – провадив граф Монте-Крісто. – Ви отримуете півтори тисячі франків, тобто платню доброго, хороброго офіцера, який щодня ризикує своїм життям, ви маєте стіл, якому позаздрило б чимало начальників канцелярій, нещасних чиновників, які мають устократ більше праці, ніж ми. Ви слуга, але й самі маєте слуг, що клопочуться про вашу білизну й убрання. Крім півтори тисячі франків, ви, купуючи причандалля для мого туалету, крадете в мене ще півтори тисячі франків.

– О ваша ясновельможносте!

– Я не скаржуся, Батістене, це скромно, проте мені хотілося б, щоб ви не перевищували цієї суми. Отож, ви ніде не знайдете місця, що буде ліпше від того, на яке вам пощастило потрапити. Я ніколи не лупцюю моїх слуг, ніколи не сварюся на них, ніколи не гніваюся, завжди прощаю помилки і ніколи не прощаю недбалості чи забудькуватості. Мої накази короткі, але зрозумілі й точні; мені ліпше тричі повторити їх, аніж бачити, що їх не зрозуміли. Я досить заможний, щоб знати все, що мене цікавить, а я дуже допитливий, попереджаю вас. Тож якщо я бодай раз дізнаюся, що ви про мене казали, байдуже, добре чи погано, обговорювали мої вчинки, стежили за моєю поведінкою, я вас тієї ж миті вижену. Я попереджаю моїх слуг тільки раз. Вас я попередив, ідіть собі!

Батістен уклонився і подався було до дверей.

– До речі, – провадив граф Монте-Крісто, – я забув вам сказати: щороку кладу певну суму на ім'я моїх слуг. Ті, кого я виганяю, звісно ж, утрачають ці гроші на користь решти слуг, які отримають їх після моєї смерті. Ви служите мені вже рік, і початок вашого маєтку закладений; тільки від вас залежить, чи він побільшає.

Ця промова, яку виголосив граф у присутності Алі, що залишався незворушний, бо ні в зуб ногою не тямив французькою, справила на Батістена враження, що зрозуміле кожному, хто знайомий із психологією французького лакея.

– Я постараюся узгоджуватися у всьому з бажаннями вашої ясновельможності, – сказав він. – Та ще й керуватимуся прикладом пана Алі.

– Нізащо, – крижаним тоном відтяв граф Монте-Крісто, – в Алі, хоч він і добрий слуга, дуже багато недоліків; не беріть із нього прикладу, бо Алі є винятком: платні він не одержує, це не слуга, це мій раб, мій пес, і якщо він відступиться від свого обов'язку, я його не вижену – я його уб'ю.

Батістен страшенно витріщив очі.

– Не вірите? – запитав граф Монте-Крісто.

І він повторив Алі те, що передніше сказав французькою Батістенові.

Алі послухав, усміхнувся, підійшов до свого пана, став на одне коліно і шанобливо поцілував йому руку.

Цей наочний урок остаточно переконав Батістена.

Граф Монте-Крісто кивнув йому іти. Алі пішов за своїм паном.

Вони увійшли до кабінету і довго там балакали.

О п'ятій годині граф Монте-Крісто тричі вдарив у дзвінок. Одним дзвоником він викликав Алі, двома Батістена, трьома Бертуччо.

Увійшов управитель.

— Коней! — звелів граф Монте-Крісто.

— Коней подано, — відказав Бертуччо. — Чи повинен я супроводжувати вас, ясновельможносте?

— Ні, тільки візник, Батістен і Алі.

Граф Монте-Крісто вийшов на ганок і побачив свій ридван, запряжений тими самими кіньми, якими він милувався вранці, коли ними приїздив Дангляр.

— Вони і справді пречудові, — сказав він, — і ви добре вчинили, що придбали їх, щоправда, зробили це трохи запізно.

— Ваша ясновельможносте, — сказав Бертуччо, — мені дуже нелегко було роздобути їх, і обійшлися вони страшенно дорого.

Граф Монте-Крісто стенив плечима.

— Хіба коні від цього стали гірші?

— Якщо ви, ваша ясновельможносте, задоволені, — сказав Бертуччо, — то все гаразд. Куди волієте їхати?

— На вулицю Шосе-Д'Антен, до барона Дангльєра.

— Ага, ось що, Бертуччо, — згадав граф Монте-Крісто. — Мені потрібна ділянка на морському березі, наприклад, у Нормандії, поміж Гавром і Булонню. Як бачите, я не обмежую вашого вибору. Треба, щоб на тій ділянці, яку ви придбаєте, була невеличка гавань, бухта або затока, де міг би стояти мій корвет; його осадка лише п'ятнадцять футів. Судно має бути готове вийти у море о будь-якій порі дня і ночі. Ви розпитаєте про таку ділянку всіх нотаріусів, а як зберете всі відомості, то поїдете, щоб поглянути, і придбаєте на своє ім'я. Корвет, певне, вже на шляху до Фекана?

— Того вечора, коли ми покидали Марсель, я бачив, як він вийшов у море.

— А яхта?

— Яхта має наказ стояти в Мартігу.

— Чудово! Вряди-годи зв'яжуться з капітанами, щоб вони не дрімали.

— А як із пароплавом?

— Що стоїть у Шалоні?

— Ті ж такі розпорядження, що й для обох вітрильників.

— Гаразд.

— Коли ви придбаєте ділянку, потурбуйтеся, щоб на північному і південному шляхах були наготовані підставні коні через кожні десять льє.

— Ви можете здатися на мене, ваша ясновельможносте.

Граф Монте-Крісто кивнув, сів до ридвана, пречудові коні взяли з місця і зупинилися тільки біля банкірового дому.

Дангляр головував на засіданні залізничної комісії, коли йому доповіли про візит графа Монте-Крісто. Утім, засідання вже добігало краю.

Почувши графове ім'я, Дангляр підвівся з місця.

— Панове, — сказав він, звертаючись до колег, із-поміж яких дехто був членом Верхньої чи Нижньої палат, — перепрошую, що мушу покинути вас, та, уявіть собі, компанія «Томсон і Френч» у Римі скерувала до мене якогось графа Монте-Крісто, відкривши йому необмежений кредит. Такого безглузлого жарту мої кореспонденти ще й разу не дозволяли собі. Звісно ж, мене охопила допитливість, і сьогодні вранці я звернувся до того майже-графа. Якби

він був справжній граф, то, самі розумієте, не був би такий багатий. І, уявіть собі, мене не захоїли прийняти! Що ви на це скажете? Адже тільки найвищі особи або вродливі жінки поведуться отак із людьми, як оцей пан Монте-Крісто! Утім, дім його на Єлисейських Полях і справді належить йому й начебто нічогенький. Але необмежений кредит, — провадив він із мерзенною по-смішкою, — дуже підвищує вимоги того банкіра, в якого він відкритий. Тож мені кортить глянути на цього добродія. Здається, мене містифікують. Бо вони там не знають, із ким мають діло, — ще поглянемо, хто буде сміятися останній.

Виголосивши ті слова з такою виразністю, що навіть ніздрі його розди-малися, пан барон покинув гостей і попрямував до білої із золотом вітальні, що уславилася на всеньке Шосе-Д'Антен. Туди він і звелів запровадити від-відувача, щоб відразу ж вразити його.

Граф Монте-Крісто стояв, розглядаючи копії з полотен Альбані й Фаторе, що їх продали банкірові як оригінали, та навіть у вигляді копій вони геть не узгоджувалися з неоковирними золотими завитками, що прикрашали стелю.

Почувши Данглярів кроки, граф Монте-Крісто обернувся.

Дангляр ледь кивнув йому і показав за фотель із позолоченого дерева, оббитий білим оксамитом, гаптованим золотом. Граф Монте-Крісто сів.

— Я маю честь розмовляти з паном де Монте-Крісто?

— А я, — запитав граф Монте-Крісто, — з паном бароном Дангляром, кавале-ром Почесного легіону, членом Палати депутатів?

Граф Монте-Крісто повторив усі титули, які прочитав на візитній карт-ці барона.

Дангляр зрозумів ту насмішку і прикусив губу.

— Перепрошую, — сказав він, — що я не назвав вас відразу тим титулом, під яким мені доповіли про вас, та, як вам відомо, живемо ми за демократич-ного урядування, і я є представником народних інтересів.

— Тож, зберігши звичку називати себе бароном, — відказав граф Мон-те-Крісто, — ви одвикли йменувати інших графами.

— Ох, я й сам байдужий до цього, — недбало відказав Дангляр, — мені дали баронський титул і вчинили кавалером Почесного легіону завдяки деко-трим моїм заслугам, але...

— Але ви відмовилися від цих титулів, як ото колись Монморансі й Лафа-ет? Похвальний приклад.

— Не зовсім, звісно, — відказав збентежений Дангляр, — ви ж розумієте, че-рез прислугу...

— Авжеж, ваші слуги прозивають вас мосьпаном, журналісти — милости-вим добродієм, а виборці — громадянином. Ці відтінки дуже притаманні конституційному ладові. Чудово вас розумію.

Дангляр стиснув губи; він упевнився, що на цім ґрунті граф Монте-Крі-сто дужчий, тож вирішив повернутися до звичніших питань.

— Графе, — уклонившись, сказав він, — я отримав повідомлення від банкір-ського дому «Томсон і Френч».

— Дуже приємно, бароне. Дозвольте мені величати вас так, як величають вас ваші слуги; це кепська звичка, якої набув я в тих країнах, де ще існують барони лиш тому, що там не роблять нових. Отож, повторюю, мені це дуже

приємно, бо це позбавляє необхідності представлятися самому, що завжди досить незручно. То ви, значить, отримали повідомлення?

– Так, – відказав Дангляр, – та, мушу зізнатися, я не зовсім зрозумів його зміст.

– Та невже!

– І я навіть мав честь приїздити до вас, щоб попросити певних пояснень.

– Будь ласка, я слухаю вас.

– Повідомлення, – сказав Дангляр, – здається, зі мною, – він понишпорив у кишені, – ага, ось воно... Це повідомлення відкриває графові Монте-Крісто необмежений кредит у моему банку.

– То в чім же річ, пане бароне? Що вам тут незрозуміле?

– Та нічого, тільки слово «необмежений»...

– Невже це хибно сформульовано? Ви ж розумієте, пишуть англійці...

– Ні, ні, з граматикою тут усе добре, та з бухгалтерією все не так просто.

– Невже банкова компанія «Томсон і Френч», на вашу думку, не дуже надійна, пане бароне? – якомога наївніше запитав граф Монте-Крісто. – От халепа, це було б дуже прикро, у мене там лежать невеличкі грошенята...

– Та ні, вона цілком надійна, – майже насмішкувато відказав Дангляр, – та самісінький зміст слова «необмежений» стосовно фінансів настільки невизначний...

– Що не має меж, еге? – поспитався граф Монте-Крісто.

– Оце я і хотів сказати. Усе невизначне викликає сумніви, а якщо сумніваючись, кажуть мудрі, то утримайся ліпше.

– Із чого випливає, – сказав граф Монте-Крісто, – що як банкова компанія «Томсон і Френч» учинила необдумано, то Данглярова компанія не буде йти за її прикладом.

– Тобто?

– Та все дуже просто: пани Томсон і Френч не обмежені розміром суми, а для пана Дангляра існує межа, бо він мудра людина, як оце допіру сказав.

– Пане графе, – пихато відказав банкір, – моєї каси ще ніхто не полічив.

– Що ж, – крижаним тоном відтяв граф Монте-Крісто, – напевне, я буду перший, кому доведеться це зробити.

– Чому ви так гадаєте?

– Тому що пояснення, яких ви від мене вимагаєте, дуже скидаються на вагання.

Дангляр насупився: уже вдруге цей чоловік брав над ним гору, та ще й у такому питанні, де він почувався як удома. Його насмішкувата поштивість була вдавана і межувала з цілковитою протилежністю їй, тобто із зухвалістю. А граф Монте-Крісто, навпаки, дуже привітно всміхався і за бажанням удавав наївного, що надавало йому немалу перевагу.

– Одне слово, мосьпане, – помовчавши, сказав Дангляр, – мені хотілося б, щоб ви мене зрозуміли, і прошу призначити ту суму, яку ви хотіли б від мене отримати.

– Але ж, мосьпане, – сказав граф Монте-Крісто, який вирішив ні на п'ядь не поступатися у цій суперечці, – якщо я просив необмежений

кредит, то саме тому що я не можу знати заздалегідь, які суми можуть бути мені потрібні.

Банкірові здалося, ніби настала пора і йому брати гору; із поблажливою посмішкою він відкинувся на спинку фотеля.

— Кажіть сміливо, — мовив він, — ви зможете упевнитися, що готівка компанії Дангляр хоч і обмежена, проте може задовольнити найвищі вимоги, навіть якщо ви попросите й мільйон...

— Прошу? — запитав граф Монте-Крісто.

— Я кажу, мільйон, — з дурнуватим апломбом повторив Дангляр.

— А нащо мені мільйон? — вигукнув граф Монте-Крісто. — Господе милосердний! Якби мені потрібен був тільки мільйон, то через таку дрібницю я й балакати не став би про кредит. Мільйон! Та в мене з собою завжди є мільйон у гаманці або дорожньому несесері.

І граф Монте-Крісто дістав із маленького футляра, де він завжди тримав візитні картки, дві облігації державної скарбниці на пред'явника, по п'ятсот тисяч франків кожна.

Такого чоловіку, як ото Дангляр, треба було ошелешити обухом по голові, а не вколоти. Удар обухом уплинув-таки на нього: банкір похитнувся і відчув, як голова його пішла обертом, а потім безтямно витріщився на графа Монте-Крісто, і зіниці його аномально розширилися.

— Послухайте, — сказав граф Монте-Крісто, — зізнайтеся, що ви просто не довіряєте банківській компанії «Томсон і Френч». Що ж, я передбачав це, і хоч не дуже тямлю у справах, усе ж таки вдався до певних заходів безпеки: ось у мене ще два такі самі повідомлення, як і те, що заадресоване вам; одне від віденської банкової компанії «Арштайн і Есколес» до барона Ротшильда, а друге від лондонського банку Берінга до пана Ляффіта. Варто вам тільки слово сказати, і я позбавлю вас будь-яких клопотів, звернувшись ув один із цих банків.

Це вирішило суперечку: Дангляр здався. Він із помітним трепетом розгорнув віденське й лондонське повідомлення, які з відразою простягнув йому граф Монте-Крісто, і перевірів достеменність підписів із такою ретельністю, що вона могла здатися графові Монте-Крісто образливою, якби він не склав це на рахунок розгубленості банкіра.

— Так, ці три підписи варті багатьох мільйонів, — нарешті сказав Дангляр, підвівшись, наче бажаючи вшанувати могутність золота, утілену в чоловікові, що сидів перед ним. — Три необмежені кредити. Даруйте, графе, але й переставши сумніватися, можна все ж таки лишитися здивованому.

— О, ваш банкірський дім нічим не здивувати, — з усією можливою поштивою сказав граф Монте-Крісто. — То, значить, ви могли б надіслати мені певну грошову суму?

— Назвіть її, пане графе, і я до ваших послуг.

— Що ж, — сказав граф Монте-Крісто, — якщо ми дійшли згоди... а ми дійшли згоди, правда?

Дангляр кивнув.

— І ви більш не сумніваєтеся? — провадив граф Монте-Крісто.

— Що ви, пане графе! — вигукнув банкір. — Я ніколи й не сумнівався.

– Ні, ви тільки хотіли здобути докази, та й годі. Отож, – повторив граф Монте-Крісто, – якщо ми дійшли згоди, якщо у вас більше немає сумнівів, призначимо, якщо ви не проти, якусь загальну суму на перший рік – наприклад, шість мільйонів.

– Шість мільйонів? Чудово! – задихаючись, мовив Дангляр.

– Якщо мені треба буде більше, – недбало провадив граф Монте-Крісто, – ми призначимо більше, але я не збираюся залишатися у Франції понад рік і не думаю, що за рік перевищу цю суму... але там побачимо... Для початку, будь ласка, загадайте доправити мені завтра п'ятсот тисяч франків, я буду вдома до півдня, утім, якщо мене і не буде, то я залишу записку моему управителю.

– Гроші будуть у вас завтра о десятій годині ранку, пане графе, – відказав Дангляр. – Як ви бажаєте, золотом, папірцями чи сріблом?

– По половині золотом і папірцями, будь ласка.

І граф Монте-Крісто підвівся.

– Мушу вам зізнатися, графе, – сказав Дангляр, – я гадав, ніби добре обізнаний із усіма великими статками Європи, а тим часом ваш маєток, либонь, дуже великий, мені був геть невідомий; він недавнього походження?

– Ні, мосьпане, – відказав граф Монте-Крісто, – навпаки, він дуже давнього походження; це було щось на кшталт родового скарбу, який заборонено було чіпати, аж нагромаджені відсотки потроїли капітал; призначений у заповіті термін сплив кілька років тому, тож я користуюся ним віднедавна; природно, що ви нічого про нього не знаєте; утім, незабаром ви з ним познайомитеся.

І, сказавши те, граф Монте-Крісто посміхнувся тією мертвотною посмішкою, що наводила такий жах на Франца Д'Епіне.

– Із вашими смаками і намірами, – сказав Дангляр, – ви у нашій столиці заведете таку розкіш, що затьмарите всіх нас, жалюгідних мільйонерів, та оскільки ви, здається, любитель мистецтва, – пам'ятаю, як я ввійшов, ви розглядали мої картини, – то все ж таки дозволите показати вам мою галерею: все давні полотна славетних майстрів, із гарантією достеменності; я не люблю нових.

– Правда ваша, у них у всіх один недолік: вони ще не встигли зробитися давніми.

– Я покажу вам декілька скульптур Торвальдсена, Бартолоні, Канови – усі чужоземних скульпторів. Як бачите, я не прихильник французьких мистців.

– Ви маєте право бути несправедливими до них, адже вони ваші співвітчизники.

– Та все це ми відкладемо то того часу, як познайомимся ближче, сьогодні ж я задовольнюся тим, що представляю вас, якщо дозволите, баронесі Дангляр; вибачте мені за поспішність, пане графе, але такий клієнт, як ви, стає майже членом родини.

Граф Монте-Крісто вклонився, давши на згогад, що приймає ту принадну пропозицію фінансиста.

Дангляр подзвонив; увійшов лакей у розкішній лівреї.

– Баронеса в себе? – запитав Дангляр.

- Так, пане бароне.
– Вона сама?
– Ні, в баронеси гості.
– Сподіваюся, пане графе, не буде нескромністю, якщо я представлю вас у присутності друзів? Ви не збираєтеся зберігати інкогніто?
– Ні, пане бароне, – усміхнувшись, мовив граф Монте-Крісто, – я не почуваю за собою права на це.
– А хто в баронеси? Пан Дебре? – простодушно запитав Дангляр, що змусило подумки всміхнутися графа Монте-Крісто, що вже був обізнаний із прозорими таємницями родинного життя Дангляра.
– Так, пане бароне.
Дангляр кивнув. Потім обернувся до графа Монте-Крісто.
– Пан Люсьєн Дебре, – сказав він, – це наш давній друг, особистий секретар міністра внутрішніх справ; що ж до моєї дружини, то вона, виходячи за мене, погоджувалася на нерівний шлюб, тому що вона дуже давнього роду, – у дівочтві де Серв'є, а за першим шлюбом – удова маркіза де Наргона.
– Я не маю честі бути знайомим із баронесою Дангляр, та я вже зустрічався з паном Люсьєном Дебре.
– Ти ба! – сказав Дангляр. – І де ж це сталося?
– У пана де Морсера.
– Ви знайомі з віконтом?
– Ми зустрічалися з ним у Римі під час карнавалу.
– Ох, справді, – сказав Дангляр, – я щось чув про якусь незвичайну пригоду з розбійниками і грабіжниками в якихось руїнах. Він якимось дивом урятувався. Він розповідав про це моїй дружині й доньці, як повернувся з Італії.
– Пані баронеса просить вас, – доповів лакей.
– Я піду попереду, щоб показати вам дорогу, – уклонившись, сказав Дангляр.
– Іду за вами, – відказав граф Монте-Крісто.

ІХ. СІРА В ЯБЛУКАХ ЗАПРЯЖКА

У супроводі графа Монте-Крісто барон пройшов довгим рядом покоїв, що відзначалися пишною розкішшю і великим несмаком, і дійшов до будуару пані Дангляр, невеличкого восьмикутного покою, де стіни були оббиті рожевим єдвабом і задратовані індійським тюлем. Тут стояли старосвітські позолочені фотелі, обтягнуті старовинною парчею; над дверима були намальовані пастуші сцени в манері Буше; дві прегарні постелі у вигляді медальйона гармонували з рештою обстави і надавали цьому маленькому покою, єдиному в усьому домі, певної своєрідності; щоправда, йому не пощастило потрапити до єдиного плану, що його розробив Дангляр зі своїм архітектором, однією із найбільших знаменитостей Імперії, – її опорядженням клопоталася сама баронеса і Люсьєн Дебре. Тож Дангляр, великий шанувальник старосвітчини, як її розуміли за часів Директорії, досить

зневажливо ставився до цього грайливого куточка, де його, утім, приймали тільки за тією умовою, щоб він виправдав свою присутність, привівши когось, тож насправді не Дангляр представляв інших, а, навпаки, його приймали ліпше або гірше, залежно від того, наскільки зовнішність гостя була приємна чи неприємна баронесі.

Пані Дангляр, що її врода ще заслуговувала на те, щоб про неї говорили, хоч їй було вже тридцять шість років, сиділа за роялем у стилі маркетрі, маленьким мистецьким дивом, а Люсьєн Дебре гортав альбом на столику.

Ще до приходу графа Монте-Крісто Люсьєн Дебре встиг чимало розповісти про нього баронесі. Читачі вже знають, яке потужне враження справив граф Монте-Крісто під час сніданку в Альбера на його гостей; і попри те, що Дебре нелегко було чимось вразити, це враження у нього не пропало, що й відбилосся на відомостях, які він сповістив баронесі. Отож, цікавість пані Дангляр, розбурхана переднішими розповідями Морсера і новими подробицями, почутими від Люсьєна, сягнула вже самісінького краю. І рояль, і альбом були тільки світським вивертом, що допомагав приховати справжнє хвилювання. Внаслідок усього цього баронеса зустріла пана Дангльєра усмішкою, а такого за нею не водилося. Граф Монте-Крісто вклонився їй, а йому зробили у відповідь церемонний, та zarazом і зграбний реверанс.

Зі свого боку, Люсьєн привітав графа, як недавнього знайомця, а Дангльєра по-дружньому.

– Баронесо, – сказав Дангляр, – дозвольте представити вам графа Монте-Крісто, якого дуже рекомендують мені мої римські кореспонденти; я особисто можу додати тільки одне, та це відразу ж зробить його улюбленцем усіх наших прегарних пань: він прибув до Парижа, збираючись пробути тут рік і за цей час витратити шість мільйонів; це обіцяє нам цілу низку балів, обідів і вечерь; сподіваюся, граф Монте-Крісто не забуде і про нас, так само як не забудемо і ми його, як трапиться якесь невеличке свято у нашому домі.

Хоч та промова і була пересичена грубими лестощами, але так рідко буває зустріти чоловіка, який приїздить до Парижа, щоб витратити за однісінький рік князівський маєток, тож пані Дангляр озирнула графа Монте-Крісто поглядом, що не був позбавлений певного інтересу.

– І коли ви прибули, пане графе...? – запитала вона.

– Учора вранці, пані баронесо.

– І приїхали ви, згідно з вашою звичкою, що про неї я вже чула, з самісінького краю світу?

– Цього разу лише з Кадіксу.

– Але ви прибули найгіршої пори року. Улітку Париж огидний: нема ні балів, ні раутів, ні свят. Італійська опера подалася до Лондона, Французька вештається бозна-де, а Французького театру, як вам відомо, узагалі більше нема. Для розваги у нас лишилися тільки поганенькі перегони на Марсовому полі й у Саторі. Ваші коні будуть брати участь у перегонах?

– Я робитиму все, що роблять у Парижі, – відказав граф Монте-Крісто, – якщо мені поталанить зустріти когось, хто викладе мені необхідні знання про французькі звичаї.

– Ви любите коней?
– Частину життя я пробув на Сході, пані баронесо, а східні народи цінують лише дві речі на світі: породистих коней і жіночу вроду.

– Задля гречності, вам слід було б назвати спершу жінок.

– Ось бачите, пані баронесо, як мав я рацію, коли висловив бажання мати наставника, який міг би навчити мене французьких звичаїв.

Тієї миті увійшла покоївка баронеси Дангляр, підійшовши до своєї пані, прошепотіла їй на вухо декілька слів.

Пані Дангляр зблідла.

– Не може такого бути! – вигукнула вона.

– Щира правда, пані, – відказала покоївка.

Пані Дангляр обернулася до чоловіка.

– Невже це правда?

– Що саме? – запитав помітно схвильований Дангляр.

– Те, що мені сповістила допіру покоївка...

– А що вона сповістила?

– Вона каже, що коли мій візник пішов запрягати моїх коней, їх не виявилося у стайні. Що це означає, скажіть мені?

– Пані, – сказав Дангляр, – вислухайте мене.

– Авжеж, я слухаю вас, мосьпане, тому що мені кортить дізнатися, що ви мені скажете; нехай ці добродії розсудять нас, а я почну з того, що розповім їм усе від початку. Панове, – провадила баронеса, – у барона Дангляра у стайні стоїть десятеро коней, з них двоє належать мені – пречудові коні, найкраща пара в Парижі, та ви їх знаєте, Дебре, мої сірі в яблуках. І ось того самого дня, коли пані де Вільфор просить мене надати їй мою запряжку, коли я вже пообіцяла їй на завтра в Булонському лісі, ця пара зникає! Панові Данглярю, певне, трапилася нагода заробити на них декілька тисяч франків, і він їх продав. Господе милосердний, ото вже гидкий люд, ці гендлярі!

– Пані, – відказав Дангляр, – ті коні були занадто жваві, адже їм по чотирьох роки, і я завжди боявся за вас.

– Ви пречудово знаєте, – сказала баронеса, – що в мене вже з місяць служить найліпший візник у Парижі, якщо тільки ви не продали його разом із кіньми.

– Люба моя, та я вам знайду таку саму пару, навіть ще ліпшу, якщо це можливо, але то будуть смирні коні, спокійні, що не будуть так непокоїти мене, як оці.

Баронеса з глибокою зневагою стонула плечима.

Дангляр удав, ніби не помітив того поруху, що зачіпав його подружню честь, і звернувся до графа Монте-Крісто.

– Їй-богу, графе, я шкодую, що не познайомився з вами раніше, – сказав він. – Ви ж зараз улаштуєте свої справи?

– Авжеж, – відказав граф Монте-Крісто.

– Я запропонував би їх вам. Уявіть собі, я продав їх за безцінь, та, як я вже казав, радий був їх позбутися, бо такі коні годяться лише для молодого чоловіка.

– Дуже вдячний вам, – сказав граф Монте-Крісто, – я придбав сьогодні досить непогану запряжку, та ще й недорого. Та ось погляньте, пане Дебре, ви ж, здається, знавець?

Поки Дебре прямував до вікна, Дангляр підійшов до дружини.

— Розумієте, — сказав він їй пошепки, — мені запропонували за ту пару шалені гроші. Не знаю, хто цей дурень, що вирішив розоритися на них і послав сьогодні до мене свого управителя, та я заробив на них шістнадцять тисяч франків; не гнівайтесь, я дам вам із них чотири тисячі й дві дам Жені.

Пані Дангляр кинула на чоловіка вбивчий погляд.

— Боже милосердний! — вигукнув Дебре.

— Що там таке? — запитала баронеса.

— Ні, я не помиляюся, це ваша пара, ваші коні запряжені у графів ридван.

— Мої сірі в яблуках! — вигукнула пані Дангляр.

І побігла до вікна.

— Справді, це таки вони, — сказала вона.

Дангляр роззявив рота.

— Бути такого не може! — з удаваним подивом сказав граф Монте-Крісто.

— Неймовірно! — пробурмотів банкір.

Баронеса прошепотіла два слова Дебре, і той підійшов до графа Монте-Крісто.

— Баронеса просить вас сказати, скільки її чоловік узяв із вас за її коней, — сказав він.

— Йй-богу, не знаю, — відказав граф Монте-Крісто. — Це мій управитель зробив для мене сюрприз, і... здається, він обійшовся мені тисяч у тридцять.

Дебре пішов передати ту відповідь баронесі.

Дангляр був такий блідий і засмучений, що граф Монте-Крісто удав, ніби жаліє його.

— Ось бачите, — сказав він йому, — які невдячні вони, ці жінки: ваша турботливість нітрохи не зворушила баронесу, невдячні — це не те слово, варто було б сказати — безрозумні. Та що тут удієш! Усе, що небезпечно, вабить до себе, повірте, любий пане бароне, найпростіше — нехай вони чинять, як їм заманеться: якщо вони розібіють собі голову, то принаймні будуть наркати лиш на себе.

Дангляр нічого не відповів; він передчував, що в недалекому майбутньому його чекає прикра сцена, бо брови баронеси вже насупилися і, немов чоло Юпітера Громовержця, вщували грозу. Почуваючи, що вона насувається, Дебре послався на справи і пішов собі. Граф Монте-Крісто не хотів зашкодити становищу, яке він розраховував посісти, тож вирішив не залишатися надовше, попрощався з пані Дангляр і пішов, лишивши барона на поталу гніву його дружини.

«Пречудово! — ідучи, думав собі граф Монте-Крісто. — Сталось саме те, що я й хотів; тепер я маю нагоду відновити родинний мир і оволодіти зараз серцем чоловіка і серцем дружини. Оце пощастило! Проте, — докинув він подумки, — мене не познайомили з панною Жені Дангляр, а мені дуже кортить із нею зазнайомитися. Та дарма, — провадив він зі своєю звичною усмішкою, — ми в Парижі, і часу в нас чимало... Воно від нас не втече!..»

Із тими думками граф Монте-Крісто сів до ридвана і подався додому.

За дві години по тому пані Дангляр отримала від графа Монте-Крісто пречудового листа: він писав, що, не бажаючи розпочинати своє паризьке

життя з того, щоб засмучувати прегарну жінку, він благає її прийняти від нього коней назад.

Вони були в тій самій збруї, у якій вона бачила їх удень, тільки в кожному розетку на вухах граф Монте-Крісто звелів уставити самоцвіти.

Дангляр теж отримав листа. Граф Монте-Крісто просив його дозволити баронесі виконати цю примху мільйонера і вибачити його східні манери, за якими він повертає коней.

Увечері граф Монте-Крісто подався до Отея у супроводі Алі.

Наступного дня, десь о третій пополудні, він викликав дзвоником Алі до себе в кабінет.

— Алі, — сказав граф Монте-Крісто, — ти часто казав мені, що спритно кидаєш ласо.

Алі кивнув і гордовито випростався.

— Чудово! Отож за допомогою ласо ти зумів би зупинити бугая?

Алі знову кивнув.

— І тигра?

Алі кивнув.

— І лева?

Алі зробив такий жест, наче жбурляє ласо, і здушено загарчав.

— Авжеж, я розумію, — сказав граф Монте-Крісто, — ти полював на левів. А зумієш ти зупинити переляканих коней?

Алі всміхнувся.

— То слухай, — сказав граф Монте-Крісто. — Незабаром повз нас промчить коляса із двома нестямними кіньми, сірими в яблуках, тими, що були у мене вчора. Нехай там що, нехай тебе й розчавлять, але ти мусиш зупинити їх біля моїх воріт.

Алі вийшов на вулицю і провів поперек бруківки ризику, потім повернувся в дім і показав її графові, що стежив за ним поглядом.

Граф Монте-Крісто легенько поплескав його по плечу; цим він зазвичай висловлював йому свою вдячність. Потім нубієць знову вийшов із дому, сів на тумбі на розі й запалив люльку, а граф Монте-Крісто пішов до свого кабінету, нічим більш не переймаючись.

Проте годині о п'ятій, коли граф Монте-Крісто очікував ту колясу, у його поведінці стали помічатися легенькі ознаки нетерпіння: він ходив туди й сюди кімнатою, що її вікна виходили на вулицю, вряди-годи прислухаючись і підходячи до вікна, з якого видно було Алі, що випускав хмари диму з періодичністю, яка свідчила, що нубієць цілком поринув у те важливе діло.

Аж раптом пролунало далеке торохтіння коліс, воно наближалося зі швидкістю блискавиці, потім з'явилася коляса, а на ній візник, що марно силкувався втримати змилених коней, що шалено мчали учвал.

У колясі сиділа молода жінка з дитиною, якій було років із сім; вони тісно притулилися одне до одного і від незмірного жаху не могли навіть кричати; коляса тріщала, і якби колесо налетіло на камінь чи зачепилося за дерево, то вона, звісно ж, розлетілася б на друзки. Вона котилася серединою бруківки, і зусібч лунав переляканий галас.

І тоді Алі відкладає свій чубук, дістає з кишені ласо, кидає його і потрійною петлею охоплює передні ноги лівого коня; той тягне його за

собою ще декілька кроків, потім падає, спутаний ласо, ламає дишло і заважає тому коневі, що лишився на ногах, мчати далі. Візник скористався тією затримкою і плигнув додолу, та Алі вже стиснув своїми залізними пальцями ніздрі другого коня, і він, заіржавши з болю, конвульсивно співаючись, повалився поруч із лівим.

На все те потрібно було не більше часу, ніж треба кулі, щоб улучити в ціль.

Проте того часу виявилось достатньо, щоб із дому, перед яким усе воно сталося, встиг вибігти чоловік у супроводі кількох слуг. Ледве візник відчинив дверцята, як він виніс із коляси пані, яка одною рукою ще чіплялася за подушку, а другою притуляла до грудей зомлілого сина. Граф Монте-Крісто заніс обох до вітальні й поклав на диван.

— Вам більше нема чого боятися, пані, — сказав він, — ви порятовані.

Жінка оговталася і замість відповіді показала йому очима на сина; погляд її благов дужче від будь-яких слів.

Справді, дитина й досі була непритомна.

— Розумію, пані, — сказав граф Монте-Крісто, оглядаючи дитину, — та не турбуйтеся, із ним нічого не сталося, це від страху.

— Заради Бога, — вигукнула мати, — може, ви тільки заспокоюєте мене? Погляньте, який він блідий! Дитино моя! Едуаре! Відгукнися! Хутчий погукайте лікаря. Я все віддам, щоб порятувати мого сина!

Граф Монте-Крісто зробив знак рукою, намагаючись її заспокоїти, потім відчинив якусь скриньку, дістав оздоблений золотом слоїчок із богемського кришталю, наповнений червоною, мов кров, рідиною, і зронив одну краплю на губи дитини.

Хоч дитина й досі була бліда, вона відразу ж розплющила очі.

Побачивши те, мати мало не збожеволіла з утіхи.

— Де ж це я? — вигукнула вона. — І кому я зобов'язана цим щастям після такого жаху?

— Ви перебуваєте в домі людини, яка щаслива, що змогла позбавити вас від горя, — відказав граф Монте-Крісто.

— Ох, клята моя цікавість! — сказала пані. — Усенький Париж балакає про коней пані Дангляр, і я була така безрозумна, що захотіла покататися на них.

— Ти ба! — вигукнув граф Монте-Крісто з віртуозно вдаваним подивом. — Невже це баронесині коні?

— Авжеж, мосьпане; ви знайомі з нею?

— Із панею Дангляр? Я маю честь бути з нею знайомим, і я удвічі радий, що ви уникнули небезпеки, якої ви зазнавали через цих коней, тому що ви могли б звинувачувати в цій нещасті мене: цих коней я вчора придбав у барона, та баронеса так засмутилася, що я вчора ж таки відіслав їх назад, прохаючи прийняти їх від мене.

— То це ви той граф Монте-Крісто, про якого так багато розповідала мені Ерміна?

— Так, пані, — відказав граф Монте-Крісто.

— А мене звати Елоїза де Вільфор.

Граф Монте-Крісто вклонився з виглядом людини, яка чує геть незнайоме ім'я.

– Пан де Вільфор буде такий вдячний вам! – провадила Елоїза. – Адже ви порятували нам обом життя, ви повернули йому дружину й сина. Якби не ваш хоробрий слуга, ми обоє загинули б.

– Пані, мені страшно подумати, яка небезпека вам загрожувала.

– Та, сподіваюся, ви дозволите мені дати гідну винагороду тому самовідданому чоловікові?

– Ні, прошу вас, – відказав граф Монте-Крісто, – не псуйте мені Алі ні похвалами, ні винагородами – я не хочу привчати його до цього. Алі мій раб; рятуючи вам життя, він у такий спосіб служить мені, а служити мені його обов'язок.

– Але ж він ризикував життям! – заперечила пані де Вільфор, приборкана тим владним тоном.

– Те життя врятував йому я, – відказав граф Монте-Крісто, – тож воно належить мені.

Пані де Вільфор замовкла; може, вона замислилася над тим, чому цей чоловік із першого погляду справляв таке сильне враження на людей.

Тим часом граф Монте-Крісто оглядав дитину, яку весь час цілувала мати. Хлопчина був маленький і тендітний, із білою шкірою, яка буває у рудих дітей, проте його випукле чоло затуляло темне волосся, що не знало завивки, і, облямовуючи його личко, падало на плечі, увиразнюючи жвавість погляду, де вгадувалася загаєна бешкетність і вередливість; у нього був великий рот із тонкими вустами, що насилу порожевіли. Із виразу його обличчя тому восьмирічному хлопчикові можна було дати принаймні дванадцять років. Насилу отямившись, він хутко видерся з материних обіймів і побіг до скриньки, з якої граф Монте-Крісто дістав еліксир; потім, ні в кого не питаючи дозволу, як дитина, що звикла задовольняти всі свої примхи, почав одкривати слоїки.

– Не чіпай того, друже, – квапливо сказав граф, – декотрі з-поміж цих трунків небезпечно не лише пити, а навіть нюхати.

Пані де Вільфор зблідла і відштовхнула синову руку, пригорнувши його до себе, та, заспокоївшись, кинула на скриньку швидкий, та виразний погляд, якого граф Монте-Крісто відразу ж завважив.

Тієї миті ввійшов Алі.

Пані де Вільфор лагідно глянула на нього і ще дужче пригорнула до себе дитину.

– Едуаре, – сказала вона, – поглянь на цього доброго слугу: він дуже хоробрий, ризикував своїм життям, щоб зупинити наших несамовитих коней і колясу, що вже мала розбитися. Подякуй йому, бо якби не він, то нас, либонь, зараз уже й живих не було б.

Хлопчина закопирив губи й одвернувся.

– Ох і потвора! – сказав він.

Граф Монте-Крісто усміхнувся, наче дитина вчинила саме так, як він і очікував; пані де Вільфор насварила сина, але так м'яко, що воно хтозна чи було б до вподоби Жанові-Жаку Руссо, якби малого Едуара звали б Емілем.

– Бачиш, – сказав граф Монте-Крісто арабською Алі, – ця пані просить сина подякувати тобі за те, що ти порятував їм життя, а дитина каже, що ти бридка потвора.

Алі обернув своє розумне обличчя і глянув на дитину, не міняючи виразу, та з тремтіння ніздрів граф Монте-Крісто втямив, що араб страшенно образився.

— Пане графе, — сказала пані де Вільфор, підводячись і збираючись іти, — ви завжди мешкаєте в цьому домі?

— Ні, пані, — відказав граф Монте-Крісто, — тут я буваю лише вряди-годи, а мешкаю я на Єлисейських Полях у будинку номер тридцять. Та я бачу, що ви й геть отямилися і збираєтеся йти вже. Я вже загадав, щоб тих-таки коней запрягли у мій ридван, і Алі, ця бридка потвора, — сказав він, усміхаючись хлопчині, — завезе вас додому, а ваш візник залишиться тут, щоб наглянути за направою коляси. Тільки це зроблять, одна з моїх запряжок доправить її простісінько до пані Дангляр.

— Та я нізачо не зважуся їхати цими кіньми, — сказала пані де Вільфор.

— Ось побачите, — відказав граф Монте-Крісто, — у руках Алі вони будуть слухняні, як вівці.

І справді, Алі підійшов до коней, яких ледве звели на ноги. У руці він тримав маленьку губку, просякнуту запахущим оцтом, — він протер нею ніздрі та скроні вкритих піною і потом коней, і вони відразу ж почали хоркати й декілька секунд тремтіли всеньким тілом.

Потім, на очах у гомінкої юрби, що зібралася біля воріт, приваблена видо-виськом поламані коляси і чутками про те лихо, Алі звелів запрягти коней до графового ридвана, узяв до рук віжки і виліз на передок. На превеликий подив роззяв, що бачили, як допіру ті коні мчали мов несамовиті, йому довелося добряче шмагати їх пугою, щоб вони рушили з місця, та й то від тих пречудових сірих коней, що наче аж поклякли, заціпли і смертельно охляли, йому пощастило домогтися тільки непевного і млявого клусу, тож пані де Вільфор потрібно було дві години, щоб добитися до передмістя Сент-Оноре, де вона мешкала.

Тільки вона повернулася додому і перше хвилювання в родині ущухло, як вона написала пані Дангляр такого листа:

«Люба Ерміно!

Мене і мого сина допіру чудесним чином порятував од смерті той самий граф Монте-Крісто, що про нього ми так багато розмовляли вчора увечері і якого я нітрохи не сподівалася зустріти сьогодні. Учора ви розповідали мені про нього із захватом, із якого я кепкувала з усією моєю дотепністю, та сьогодні я вважаю, що ваш захват ще замалий для оцінки людини, що викликала його у вас. У Ранелазі ваші коні зірвалися учвал, і ми, звісно ж, повбивалися б об перше-ліпше дерево чи першу тумбу в селі, аж якийсь араб, негр чи нубієць, одне слово, мурин, графів слуга, здається, за його наказом, зупинив несамовитих коней, ризикуючи своїм життям, і просто диво, що він сам уцілів при цьому. Тут нагодився граф, який заніс нас до свого дому і повернув мого Едуара до життя. Додому нас доправили у графовому ридвані, вашу колясу повернуть завтра. Ваші коні страшенно охляли після тої лихої пригоди, вони наче почамрili, враження таке, ніби вони не можуть собі вибачити, що дали людині приборкати їх. Граф Монте-Крісто доручив мені передати вам, що як вони постануть спокійно днів зо два у стайні, їстимуть лише ячмінь, то знову будуть у такому квітучому, тобто страхітливому стані, як ото вчора.

До побачення! Не дякую вам за прогулянку, проте з мого боку було б не вдячністю гніватися на вас за примхи ваших коней, бо завдяки цій пригоді я запізналася з графом Монте-Крісто, а цей шляхетний чужинець здається мені, навіть якщо забути про його мільйони, настільки цікавою загадкою, що я постараюся відгадати її, навіть якби задля цього мені довелося знову проїхати Булонським лісом вашими кінями.

Едуар витерпів усю ту пригоду з разючою мужністю. Щоправда, він зомлів, та до того й разу не зойкнув, а потім не пролляв жодної сльози. Ви знову скажете мені, що я засліплена материнською любов'ю, та в цьому тендітному і ніжному тілі витає залізний дух.

Валентина передає щире вітання ваші любії Ежені, а я від усієї душі вас цілую.

Елоїза де Вільфор.

P.S. Дайте мені нагоду якось зустрітися у вас із цим графом Монте-Крісто, я неодмінно хочу його ще побачити. До речі, мені пощастило умовити пана де Вільфора піти до нього з візитом; сподіваюся, таки зробить це».

Увечері подія в Отеї була у всіх на вустах: Альбер розповідав про неї своїй матері, Шато-Рено – у Жокей-клубі, Дебре – у міністерському салоні, навіть Бошан виявив увагу до графа Монте-Крісто, присвятивши йому у своїй газеті двадцять рядків у відділі пригод, що вчинило шляхетного чужинця героєм у очах усіх світських жінок. Чимало з-поміж них залишало свої візитні картки у пані де Вільфор, щоб дістати нагоду, як пощастить, повторити свій візит і почути з її вуст достеменно розповідь про ту незвичайну подію.

Що ж до пана де Вільфора, то, як писала Елоїза, він убрався в чорний фрак, білі рукавички, звелів лакеям надіти найкращі лібреї і, сівши у свій парадний ридван, того ж таки вечора подався у дім номер тридцять на Єлисейських Полях.

Х. ФІЛОСОФІЯ

Якби граф Монте-Крісто довше бував у паризьких світських колах, він належним чином оцінив би вчинок пана де Вільфора. Того завжди цінували при дворі, дарма, чи був на троні король зі старшого покоління, чи з молодшого, чи був перший міністр доктринером, лібералом чи консерватором, вважали його всі чоловіком спритним, як ото буває з людьми, що ніколи не зазнавали політичних невдач, багато хто ненавидів його, та дехто й палко захищав, хоч не любив його ніхто, – Вільфор посідав дуже високе становище у судовому відомстві і тримався на тій висоті, немов якийсь Арле чи Моле. Його салон, хоч і пожвавлений присутністю молоді дружини і вісімнадцятирічної доньки від першого шлюбу, був одним із тих суворих паризьких салонів, де панує культ традицій і релігія етикету. Холодна поштивість, цілковита відданість урядовим принципам, глибока зневага до теорій і теоретиків – ось що було видимою сутністю приватного і суспільного життя пана де Вільфора. Він був не лише судовим урядником, а й добрим дипломатом. Його ставлення до переднішого двору, про який він завжди відгукувався з пошаною і гідністю, змушували і теперішній

ставитися до нього з повагою, і він стільки знав, що з ним не лише рахувалися, а й часом просили в нього поради. Може, все було б інакше, якби трапилася нагода позбутися Вільфора, та він, як ото феодал, що повстав проти свого сюзерена, замкнувся в неприступній фортеці. Тією твердиною було його становище королівського прокурора, що його перевагами він пречудово вмів користуватися і з яким він розлучився б тільки задля депутатського крісла, що дозволило б йому змінити нейтралітет на опозицію.

Зазвичай Вільфор мало кого вшановував візитами, та й віддячував ними теж мало кому. Це робила за нього дружина; у світських колах уже звикли до цього і гадали, що причиною такої стриманості є численні й важливі суддівські справи, та насправді робилося все воно з обдуманого зарозумілості, з підкресленого аристократизму, згідно з аксіомою «Покажуй, що поважаєш себе, – й інші будуть тебе поважати», і ця аксіома набагато корисніша в нашому світі, аніж грецьке «Пізнай самого себе», що його нині заступило не таке тяжке і набагато вигідніше мистецтво пізнавати інших. Дружям Вільфор був могутнім покровителем, ворогам – таємним, але непримиренним супротивником, байдужим – радше статуєю, що втілює закон, аніж живою людиною; погордливий вигляд, безпристрасне обличчя, безбарвний, тьмавий або ж зухвало пронизливий і доскіпливий погляд – отакий був той чоловік, що його постамент спершу спорудили, а потім зміцнили чотири вдало нагромаджені одна на іншу революції.

Вільфор користувався репутацією найменш допитливої й найменш банальної людини у Франції; він щороку влаштовував бал, де з'являвся лише на чверть години, тобто менше на сорок п'ять хвилин, аніж король на придворних балах; його ніколи не бачили ні в театрах, ні на концертах, одне слово, у жодному громадському місці; деколи він грав у віст, і тоді йому намагалися підібрати гідних партнерів: якогось посланця, архієпископа, князя, якогось президента чи принаймні герцогиню-вдову.

Ото такий був чоловік, що його ридван зупинився біля воріт графа Монте-Крісто.

Покойовий слуга доповів про пана де Вільфора тієї миті, як граф Монте-Крісто, схилившись над великим столом, вивчав на мапі шлях із Санкт-Петербурга в Китай.

Королівський прокурор увійшов до покою тією ж таки поважною, розміреною ходою, якою заходив до зали суду; то був той самісінкий чоловік, котрого ми знали в Марселі як помічника прокурора. Завжди послідовна природа нічого не змінила і для нього у своєму пліні. Із худорлявого він зробився худий, із блілого – жовтий; його глибоко посаджені очі тепер наче позападали, тож його окуляри в золотій оправі, зливаючись із очницями, здавалися частиною його обличчя; за винятком білої краватки, усеньке його вбрання було чорне, і той траурний колір порушувала тільки ледь помітна червона стьожка в петлиці, що скидалася на кривавий мазок пензлем.

Хоч як панував над собою граф Монте-Крісто, усе ж таки, відповідаючи на уклін, він із цікавістю поглянув на прокурора. Зі свого ж боку, Вільфор, що завжди був недовірливий і не мав звички сліпо захоплюватися чудесами

світського життя, був схильний розглядати шляхетного чужинця – так уже прозвали графа Монте-Крісто, – як пройдисвіта, який обрав нову арену діяльності, або як злочинця-втікача, ніж князя папського престолу чи султана з «Тисячі й одної ночі».

– Мосьпане, – сказав Вільфор тим верескливим голосом, що до нього вдаються прокурори у своїх ораторських виступах і від якого вони не хочуть чи не можуть відмовитися й у розмові, – мосьпане, виняткова послуга, яку ви надали вчора моїй дружині й моему синові, накладає на мене стосовно вас обов'язок, який я і прийшов виконати. Дозвольте висловити вам мою глибоку вдячність.

Навіть із тими словами суворий Вільфорів погляд був переповнений повсякчасною його погордою. Він виголосив їх своїм звичним тоном головного прокурора, із тією закодублістю шиї та плечей, яка завжди спонукала його підлизників казати, що він жива статуя закону.

– Мосьпане, – з тією ж таки крижаною холодністю відказав граф Монте-Крісто, – я щасливий, що зміг зберегти матері її дитину, адже материнська любов, кажуть, найсвятіше почуття, і це щастя, що мені випало нещодавно, позбавляло вас необхідності виконувати те, що ви називаєте обов'язком і що для мене є честю, яку я, звісно ж, дуже ціную, бо знаю, що пан де Вільфор мало кого нею вшановує, та для мене вона, хоч як високо її я ціную, набагато цінніша, ніж внутрішнє задоволення.

Вільфора здивував цей несподіваний для нього випад, він здригнувся, наче вояк, що відчув удар, який промкнувся крізь панцир, і біля його вуст з'явилася зневажлива бганка, яка свідчила про те, що він ніколи й не вважав графа Монте-Крісто дуже поштивим чоловіком. Угледівши мапу, яку граф Монте-Крісто вивчав, коли він увійшов, Вільфор сказав:

– Цікавитесь географією? Це широке поле для вивчення, надто ж для вас, адже ви, як дехто каже, відвідали стільки країн, скільки їх змальовано в цім атласі.

– Авжеж, – відказав граф Монте-Крісто, – я поставив собі за мету здійснити над людством у цілому те, що ви щодня здійснюєте на винятках, тобто психологічне дослідження. Я гадав, що потім мені легше буде перейти від цілого до частин, аніж від частини до цілого. Алгебраїчна формула вимагає, щоб од відомого виводили невідоме, а не від невідомого відоме... Але сідайте, прошу вас.

І граф Монте-Крісто показав королівському прокуророві на фотель, якого той мусив сам власноруч підсунути до столу, а сам просто сів у те, що на нього він спирався коліном, коли Вільфор увійшов; у такий спосіб граф Монте-Крісто тепер сидів упівоберта до свого гостя, спиною до вікна і спираючись ліктями на географічну мапу, що про неї точилася розмова. Балачка набула характеру, що була цілком аналогічна тій бесіді, яка була у Морсера і в Дангляра, тільки місце було інше.

– Бачу, ви філософствуете, – почав Вільфор після паузи, упродовж якої він збирався з силами, немов атлет, що зустрів небезпечного супротивника. – Слово честі, якби мені, як вам оце, не було чого робити, я обрав би собі не таке нудне діло.

– Правда ваша, – відказав граф Монте-Крісто, – адже як при сонячному світлі вивчаєш людську натуру, то вона має мерзенний вигляд. Та ви,

здається, сказали, що мені нема чого робити? А скажіть, до речі, як ви гадаєте, ви щось робите? Простіше кажучи, ви вважаєте, що те, що ви робите, гідне прозиватися ділом?

Вільфорів подив подвоївся від цього нового випадку чудернацького супротивника, адже прокурор давно вже не чув такого сміливого парадоксу чи радше чув його вперше в житті.

Королівський прокурор вирішив відповісти.

— Ви чужинець, — сказав він, — і ви, здається, самі казали, що частина вашого життя минула на Сході, тож ви не можете знати, наскільки людське правосуддя, таке швидке у варварських країнах, діє у нас обережно і методично.

— А певно ж, певно: це *pede claudo** старосвітчини. Я все це знаю, тому що в кожній країні понад усе цікавився правосуддям і порівнював кримінальне судочинство кожної нації з природним правосуддям, і мушу сказати, закон первісних народів, закон відплати, як на мене, найдужче до вподоби Богіві.

— Якби цей закон запровадили, — сказав королівський прокурор, — то він вельми спростив би наші карні кодекси, тож нашим суддям, як ви ото сказали, справді не було б чого робити.

— Може, цього ми ще сягнемо, — відказав граф Монте-Крісто, — ви ж бо знаєте, що людські винаходи від складного переходять до простого, а просте завжди досконаліше.

— Та поки що, — сказав прокурор, — існують наші закони з їхніми суперечливими статтями, запозиченими з галльських звичаїв, із римського права, із франкських традицій, і ви повинні погодитися з тим, що знання всіх цих законів набувається дуже нелегко і потрібно довго працювати, щоб набути це знання, а також потрібні й неабиякі розумові здібності, щоб вивчити цю науку й не забути її.

— Я теж такої думки, та все, що ви знаєте про французькі закони, я знаю про закони всіх націй — індуські, англійські, турецькі, японські закони так само добре мені відомі, як і французькі, тож я мав рацію, коли казав, що, порівняно з тим, що я вивчив, ви знаєте мало і вам багато чому ще треба навчитися.

— Але навщо вивчали ви все це? — приголомшено запитав Вільфор.

Граф Монте-Крісто всміхнувся.

— Знаєте, — сказав він, — я бачу, що, попри вашу репутацію незвичайної людини, ви дивитеся на речі із суспільного погляду, матеріального і звичного, того, що починається і закінчується людиною, тобто з найвужчого і найбільш обмеженого погляду, що можливий у людського розуму.

— Що ви хочете цим сказати? — дедалі дужче дивуючись, запитав Вільфор. — Я... я не зовсім вас розумію.

— Я хочу сказати, що поглядом, який скерований на соціальну організацію народів, ви бачите тільки механізм, а не того досконалого майстра, що її урухомлює, ви помічаєте довкола себе тільки чиновників, призначених на посади міністрами чи королем, а люди, яких Бог поставив вище чиновників, міністрів чи королів, доручивши їм виконання місії, а не виконання обов'язків згідно з посадою, — ті люди не потрапляють до поля зору

* Буквально: кульгавою ходю (*лат.*).

наших короткозорих очей. Це загалом притаманне нікчемній людській істоті з її недосконалими і кволими органами. Товій узяв янгола, що прийшов повернути йому зір, за простого юнака. Народи вважали Аттилу, що прийшов знищити їх, таким самим завойовником, як і всі інші. Обом їм довелося відкрити своє божисте призначення, щоб їх упізнали, одному довелося сказати «Я – Господній янгол», а другому: «Я – бич Божий», щоб відкрися їхня Божиста сутність.

– І ви, – сказав здивований Вільфор, гадаючи, що він розмовляє з фанатиком чи шаленцем, – ви вважаєте себе одним із цих незвичайних істот, що про них оце допіру казали?

– А чом би й ні? – холодно поспитався граф Монте-Крісто.

– Перепрошую, – заперечив збитий із пантелику Вільфор, – та, йдучи до вас, я не знав, що запізнаюся з чоловіком, що його знання й розум настільки перевершують звичайні знання і звичайний розум людини. У нас, нещасних людей, що зіпсовані цивілізацією, не водиться, щоб такі, як ви, знатні власники величезних маєтків – так принаймні запевняють: як бачите, я ні про що не питаю, а тільки повторюю чутки, – так ось, у нас не водиться такого, щоб ці улюбленці фортуни гаяли час на соціальні проблеми, на філософські мрії, що створені хіба що для втішання тих, кому доля відмовила в земних благах.

– Скажіть, – мовив граф Монте-Крісто, – невже ви сягнули вашого високого становища, жодного разу не подумавши й не побачивши, що можливі винятки, і невже ви вашим зором, якому належить бути надзвичайно пильним і гострим, ніколи не намагалися промкнутися в самісіньку сутність людини, до якої він звернувся? Невже суддя не повинен бути не лише найліпшим застосовником закону, не лише найхитромудрішим тлумачем темних статей, а й крицевим зондом, що досліджує людські серця, пробним каменем для того золота, з якого зроблена будь-яка душа, із великою чи меншою домішкою лігатури?

– Йй-богу, ви заганяєте мене у безвихідь, – сказав Вільфор, – ніколи ще я не чув, щоб хтось казав таке оце, як ви.

– А це тому що ви ніколи не виходили за межі звичайних життєвих умов і ніколи не зважувалися полинати у найвищі сфери, які Господь заселив невидимими і винятковими створіннями.

– І ви припускаєте, що сфери ті існують, що виняткові й невидимі створіння оточують нас?

– А чом би й ні? Хіба ви бачите повітря, яким дихаєте і без якого не могли б існувати?

– То, значить, ми не бачимо тих, про кого ви кажете?

– Ні, ви бачите їх, коли Богові це хочеться, коли він хоче, щоб вони утілилися, ви їх торкаєтеся, зіштовхуєтеся з ними, розмовляєте з ними, і вони вам відповідають.

– Зізнаюся, – усміхнувшись, відказав Вільфор, – дуже хотілося б, щоб мене попередили, як одне таке створіння зустрінеться мені.

– Ваше бажання уловили: вас уже попередили, і я ще раз попереджаю вас.

– То це ви самі...

— Авжеж, я одне з цих виняткових створінь, і, гадаю, досі жодна людина на світі не була в такому становищі, як я оце. Держави царів обмежені, хоч горами, хоч річками, хоч чужими звичаями і порядками, хоч іншою мовою. А моє царство неохопне, як білий світ, адже я ні італієць, ні француз, ні індус, ні іспанець — я космополіт. Жодна держава не може себе вважати моєю батьківщиною, і тільки Господь знає, в якій країні я помру. Я приймаю всі звичаї, я розмовляю всіма мовами. Вам здається, буцім я француз, правда ж, тому що я розмовляю французькою так само вільно, як і ви? А ось Алі, мій нубієць, бере мене за араба, Бертуччо, мій управитель, — за родовитого римлянина, Гайде, моя невільниця, вважає мене греком. Я не належу жодній країні, не шукаю захисту в жодного уряду, жодної людини не вважаю моїм братом, тому жоден із тих сумнівів, що сковують можновладців, жодна з тих перепон, що зупиняють пересічних людей, не зупиняють мене і не сковують. Маю я лише двох супротивників, не скажу — переможців, тому що моєю наполегливістю поборюю я їх, — це час і відстань. Третій і найстрашніший — це моє становище смертної людини. Лише смерть може зупинити мене на моєму шляху, причому раніше, ніж сягну я призначеної мети, а все інше я облічив. Те, що прозивають люди злигоднями долі — розорення, зміни, випадковості, — усе це я передбачив, дещо може зачепити мене, та жодне не може мене побороти. Поки я не помру, я завжди залишатимуся тим самим, що й зараз, тим-то я й кажу вам такі речі, яких ви ніколи не чули навіть із королівських вуст, адже королі потребують вас, а люди вас бояться. Бо ж хто не каже собі в нашому, так кумедно влаштованому суспільстві: «Ану ж бо й мені доведеться мати справу з королівським прокурором!»

— А хіба самого вас воно не стосується? Якщо вже ви живете у Франції, то, звісно ж, улягаєте французьким законам.

— Знаю я це, — відказав граф Монте-Крісто. — Та збираючись до якоїсь країни, я починаю з того, що відомими мені шляхами намагаюся вивчити всіх тих людей, що можуть бути мені чимось корисні або небезпечні, аж пізнаю їх так добре, а може, й ліпше, ніж знають вони самі себе. Це призводить до того, що будь-який королівський прокурор, з яким мені доведеться зіткнутися, виявиться у скрутнішому становищі, ніж я.

— Ви хочете сказати, — з певним ваганням поспитався Вільфор, — що, оскільки природа людська слабка, то будь-яка людина, як ви гадаєте собі, вчиняла в житті... помилки?

— Помилки... або ж злочини, — недбало відказав граф Монте-Крісто.

— Що ви єдиний із-поміж усіх людей, яких ви, за вашими ж словами, не визнаєте братами, — провадив Вільфор із легким тремтінням у голосі, — ви єдиний бездоганий?

— Не бездоганий, — відказав граф Монте-Крісто, — а непросяжний, та й годі. Та припинімо цю балачку, якщо вона вам не до вподоби; мені не більше загрожує ваше правосуддя, ніж вам моя прозорливість.

— Ні, ні, — хутко заперечив Вільфор, який, увочевидь, остерігався, що графові може здаватися, що він хоче облишити цю тему, — чом же! Ваша блискуча і майже натхненна бесіда піднесла мене над пересічним рівнем,

і ми вже не розмовляємо, а міркуємо. А богослови із Сорбоннської кафедри чи філософи у своїх суперечках, самі ж бо знаєте, часом кажуть одне одному прикрі істини, то припустімо, що ми переймаємося соціальним богослів'ям чи богословською філософією, і я скажу вам таку істину, хоч яка гірка виявиться вона для вас: «Брате мій, вас охопила гордота: ви стоїте вище од усіх, але Господь вищий од вас».

– Вище од усіх, – так проникливо мовив граф Монте-Крісто, аж Вільфор несамохіть здригнувся, – моя гордота – для людей, цих гадюк, що завжди ладні повстати на того, хто вищий од них і хто не втоптує їх у порошок. Та я складаю мою гордоту перед Богом, що вивів мене із нікчемства і вчинив тим, ким я є тепер.

– Що ж, пане графе, тоді я захоплююсь вами, – сказав Вільфор, уперше за всю розмову назвавши співрозмовника цим титулом. – Авжеж, якщо ви справді володієте силою, якщо ви найвища істота, якщо ви святий або ж непросяжна людина – маєте рацію, адже це по суті те саме, – тоді ваша гордота зрозуміла: на цім базується влада. Але є все ж таки бодай щось, чого ви домагаєтеся?

– Так, було.

– І що ж?

– Мене теж, так само, як трапляється воно бодай раз у житті з кожною людиною, сатана підніс на найвищу гору на світі, показав звіттю мені світ і, як ото колись Христові, мовив: «Скажи мені, сину людський, що ти просиш, щоб уклонитися мені?» І тоді я поринув у тривалі роздуми, тому що вже довго душу мою точила страшенна мрія. А потім я відказав йому: «Послухай, завжди казали мені, що існує провидіння, та ніколи не бачив я нічого такого – ні його, ні чогось, що було б схоже на нього, і почав гадати, що його не існує, тож хочу я стати провидінням, тому що не знаю нічого вищого на цім світі, нічого прекраснішого й досконалішого, ніж винагороджувати і карати». Та сатана схилив голову і зітхнув. «Помиляєшся, – сказав він, – провидіння існує, тільки ти не бачиш його, бо це дитя Господне і діє воно потайці, і прямує невідомими шляхами, тож усе, що можу я вчинити для тебе, це вчинити тебе одним зі знарядь його». Отак ми уклали з ним угоду; що ж, може я й погубив мою душу. Та дарма, – провадив граф Монте-Крісто, – якби довелось знову укладати угоду, то я уклав би її знову.

Вільфор приголомшено дивився на нього.

– Пане графе, – спитався він, – у вас є рідня?

– Ні, я сам на світі.

– Що ж, тим гірше!

– Чому? – запитав граф Монте-Крісто.

– Тому що, може, вам довелось б стати свідком видовища, яке поскромило б вашу гордоту. Кажете, лякає вас лише смерть?

– Я не кажу, що вона мене лякає, – вона може лише завадити мені.

– А старість?

– Моя місія скінчиться, поки настане старість.

– А божевілля?

— Я вже був на краю божевілля, а ви знаєте правило: *non bis idem** — належить воно до карного права, тож стосується вашої компетенції.

— Страшні не лише смерть, старість чи божевілля, — сказав Вільфор, — існує, наприклад, апоплексія, що, немов удар грому, поціляє у вас, та не знищує, а проте після неї всьому край. Це ще ви, але вже й не ви, немов той Аріель, були ви майже янголом, а тепер стали непорушною грудомохою, що, немов той Калібан, уже сливе худобина, — і людською мовою, як я вже сказав, це зветься апоплексія. Прошу вас заглянути якимось до мене, пане графе, якщо у вас буде бажання зустрітися із супротивником, що здатний зрозуміти вас і прагне спростувати вас, і я покажу вам мого батька, пана Нуарт'є де Вільфора, одного з найзапекліших якобінців пори першої революції, він поєднував у собі блискучу відвагу і був міцний мов дуб, цей чоловік якщо не побував, як ви оце, у всіх державах світу, то брав участь у поваленні однієї з наймогутніших, він, як і ви, вважав себе одним із посланців як не Бога, то верховної істоти, як не провидіння, то долі, та й що ж? — луснула кровоносна судина в мізках, знищивши все це, причому не за день, не за годину, за однісіньку мить. Ще напередодні Нуарт'є, що бавився революціями, Нуарт'є, що для нього Франція була тільки однією великою шахівницею, де мали щезнути й пішаки, і слони, і коні, і королева, аби лиш королю зробили мат, — цей грізний Нуарт'є наступного дня став сердегою Нуарт'є, непорушним дідуганом, що залежить від найслабшого члена родини, його внучки Валентини, став німим і заляклим трупом, що живе без страждань, щоб тільки дати час матерії потроху сягнути остаточного тління.

— На жаль, — відказав граф Монте-Крісто, — у цьому видовиську не буде нічого нового ні для мого зору, ні для мого розуму — я трохи лікар, і так само, як і мої колеги, не раз шукав душу в живій матерії або ж у матерії мертвій, та, як і провидіння, вона залишалася невидима для моїх очей, хоч серце й відчувало її. Сотні авторів услід за Сократом, за Сенекою, за святим Августином чи Галлем наводили у віршах і в прозі те ж таки порівняння, що й ви, та я розумію, що батькові страждання можуть дуже змінити спосіб синових думок. Оскільки ви робите мені честь, запрошуючи мене, я приїду до вас, щоб повчитися смирення на тому сумному видовиську, що так засмучує вашу родину.

— Це, звісно, так і було б, якби Господь не подарував мені щедрого відшкодування. Біля цього старого, що повільною ходою спускається у могилу, на порозі життя стоять двоє дітей — Валентина, моя донька від першого шлюбу з панною Рене де Сен-Меран, та Едуар, мій син, якого ви порятували від смерті.

— І який висновок ви зробили з цього відшкодування? — запитав граф Монте-Крісто.

— Той висновок, — відказав Вільфор, — що мій батько, охоплений пристрастями, учинив одну з тих помилок, що уникають людського правосуддя, та не втікають від Божого суду! Тож Господь, бажаючи укарати тільки одну душу, вразив лиш його.

* Не двічі за те саме (*лат.*).

Усміхаючись, граф Монте-Крісто у глибині своєї душі так загарчав із люті, що якби Вільфор почув його, то втік би не озираючись.

– До побачення, мосьпане, – сказав королівський прокурор, що вже підвівся з фотеля і якусь часину розмовляв навстоячки, – покидаю я вас із почуттям глибокої поваги, яка, сподіваюся, буде вам приємна, коли ви ближче запізнаєтеся зі мною, тому що я принаймні не пересічна людина. Та й в особі пані Вільфор ви набули друга на всьєнке життя.

Граф Монте-Крісто вклонився і провів Вільфора лиш до дверей кабінету, і королівський прокурор спустився до свого ридвана у супроводі двох слуг, що за його знаком хутко відчинили дверцята.

Коли королівський прокурор зник із поля зору, граф Монте-Крісто звів дух і посміхнувся.

– Ні, – мовив він, – ні, доста отрути, і якщо вже серце моє наповнене нею вщерть, треба пошукати протиотрути.

Він ударив один раз у мідну тарілку.

– Я іду до пані, – сказав він Алі, що ввійшов до кабінету, – а за півгодини нехай мені подадуть ридван.

ХІ. ГАЙДЕ

Читач пам'ятає, хто були нові чи радше давні знайомці графа Монте-Крісто, що мешкали на вулиці Меле, – то були Максимільян, Жюлі й Емманюель.

Тільки Вільфор поїхав, очікування цієї втішної зустрічі, цих декількох щасливих хвилин, цього райського променя, що осявав пекло, куди він самохіть укинув себе, наклало пречудову ясність на обличчя графа Монте-Крісто. Алі прибіг на дзвінок і, побачивши те обличчя, що світилося такою невимовною втіхою, затамував подих і пішов звідти навшпиньки, наче остерігався сполохати приємні думки, що, як йому здавалося, охопили його пана.

Був уже полудень; граф Монте-Крісто лишив собі вільну часину, щоб перебути її з Гайде; утіха не відразу охоплювала цю змучену душу, якій потрібно було немовби підготуватися до солодких відчуттів, як ото буває іншим душам необхідно підготуватися до відчуттів гострих.

Молода грекиня, як ми вже казали, мала покої, що були відокремлені від графових кімнат. Усі вони були опоряджені на східний лад: підлогу застелили грубими турецькими килимами, стіни обвішали парчею, і в кожному покої попід стінами стояв широкий диван із безладно розкиданими подушками.

У Гайде були три служниці французенки й одна грекиня. Усі три французенки перебували в першому покої, ладні прибігти на перше дзеленчання золотого дзвоника і виконати накази невірниць грекині, яка досить добре володіла французькою мовою, щоб передавати бажання своєї пані її трьом покоївкам, яким граф Монте-Крісто звелів ставитися до Гайде з такою шанобою, як до королеви.

Дівчина перебувала в найдальшому своєму покої, тобто у круглому будуарі, куди денне світло просягало тільки згори, крізь рожеві шиби. Вона

лежала долі, на подушках із блакитного оксамиту, гаптованих сріблом, трохи притулившись спиною до дивана; заклавши за голову м'яким згином праву руку, лівою вона підносила до вуст кораловий чубук із прикріпленою до нього гнучкою руркою кальяну, щоб тютюновий дим потрапляв до її рота тільки просякнутий бензойною водою, що крізь неї його змушував промикатися її ніжний подих.

Її поза, що була цілком звична для східної жінки, видалася б пристрасно-грайливою, якби замість неї там була французенка.

На ній було звичайне убрання епірських жінок: білі оксамитові шаровари, виткані ружовим квіттям, що сягали її маленьких дитячих ступней, які здавалися б виточеними з пароського мармуру, якби вони не бавилися двома невеличкими капцями із загнутими носачами, гаптованими золотом і перлами; сорочка з повздовжніми білими і блакитними пасмугами, із широкими відкидними рукавами, що давали волю рукам, зі срібними клямрами і перловими гудзиками; і врешті щось на кшталт горсету з трикутним вирізом дозволяла бачити шию і горішню частину грудей. Унизу, там де горсет сягав шароварів, стан її охоплював яскравий пояс із довгими шовковими френзлями, якому позаздрили б усі наші французькі модниці.

На голові в неї була золота шапочка, гаптована перлами, трохи збита набакир, і в темні коси заколота була прегарна жива шарлатова ружа.

Що ж до вроди цього обличчя, то це була грецька врода у всій її довершеності: великі чорні оксамитові очі, прямий ніс, коралові вуста і перлисті зуби.

І весь той чар осяяний був весною молодості, у всьому її блиску й запаху щості: Гайде було років із дев'ятнадцять чи, може, із двадцять.

Граф Монте-Крісто погукав покоївку-грекиню і звелів запитати, чи дозволить Гайде йому увійти.

Замість відповіді Гайде загадала покоївці підняти штору, що затуляла двері, й у її чотирикутній рамі, наче прегарну картину, стало видно молоду дівчину, що лежить долі.

Граф Монте-Крісто увійшов до покою.

Не покидаючи кальян, Гайде звелася на лікоть і, усміхаючись, простягнула графові руку.

— Чому, — спиталася вона мелодійною мовою спартанських і афінських жінок, — чому ти просиш у мене дозволу увійти до моїх покоїв? Хіба ти більше не пан мій, хіба я вже не твоя рабиня?

Граф Монте-Крісто теж усміхнувся.

— Гайде, — мовив він, — ви ж знаєте...

— А чому це ти не кажеш мені «ти», як завжди було? — урвала його молода грекиня. — Хіба я завинила чимось? Тоді мене треба покарати, але не казати мені «ви».

— Гайде, — провадив граф Монте-Крісто, — ти ж знаєш, що ми перебуваємо у Франції, отже ти вільна людина.

— У чому вільна? — поспиталася дівчина.

— Щоб покинути мене.

— Покинути тебе!.. А чому це я маю покидати тебе?

– Хтозна! Ми будемо бачитися з людьми...

– Я не хочу нікого бачити.

– І якщо поміж тими гарними юнаками, з якими тобі доведеться бачитися, хтось припаде тобі до вподоби, я не буду настільки недобрий...

– Нікого не бачила я гарнішого від тебе і нікого не любила, крім мого батька і тебе.

– Сердешна дитино, – сказав граф Монте-Крісто, – ти ж ніколи ні з ким і не балакала, крім твого батька і мене.

– То й що! Більше ні з ким і не хочу я балакати. Мій батько прозивав мене «втіхо моя», ти називаєш мене «моя любове», і обоє ви називаєте мене «моя дитино».

– Ти ще пам'ятаєш свого батька, Гайде?

Дівчина всміхнулася.

– Він тут і отут, – сказала вона, притуливши долоньку до очей і до серця.

– А я де? – усміхнувся граф Монте-Крісто.

– Ти, – відказала вона, – скрізь.

Граф Монте-Крісто взяв її руку і хотів було поцілувати її, та наївна дитина забрала її й підставила чоло.

– Тепер ти знаєш, Гайде, – сказав він, – що ти вільна, що ти пані, що ти княгиня, ти можеш, як і раніш, носити своє вбрання і можеш розлучитися з ним, якщо хочеш, залишайся вдома, як хочеш – виходь на люди, для тебе завжди буде готовий ридван, Алі й Мірто будуть супроводжувати тебе скрізь і виконувати твої накази, та прошу я тебе тільки про одне...

– Слухаю тебе.

– Бережи таємницю твого народження, ні словом не обмовся про твоє минуле, ніколи не вимовляй імен твого славетного батька і твоєї сердешної матінки.

– Я вже сказала тобі, пане мій, що ні з ким не буду бачитися.

– Послухай, Гайде, можливо, таке східне усамітнення в Парижі буде неможливе, вивчай і далі звичай північних країв, як ти робила це в Римі, Флоренції, у Мілані й Мадриді, – це піде тобі на користь, хоч житимеш ти тут, хоч повернешся на Схід.

Дівчина звела на графа Монте-Крісто свої великі вогкі очі й відказала:

– Або ми повернемося на Схід, це ти хочеш сказати, пане мій?

– Так, дитино моя, – сказав граф Монте-Крісто, – ти ж знаєш, я ніколи тебе не покину. Не дерево розлучається з квіткою, а квітка покидає дерево.

– Я ніколи не покину тебе, пане мій, – сказала Гайде, – бо знаю, що не зможу жити без тебе.

– Бідолашна дитино! За десять років я буду вже старий, а ти за десять років іще будеш молода.

– У мого батька була довга сива борода. Це не заважало мені любити його, моему батькові було шістдесят років, і він здавався мені вродливішим від усіх молодиків, яких я зустрічала.

– Та скажи, як ти гадаєш, звикнеш ти до цієї країни?

– А я бачитиму тебе?

– Щодня.

– То про що ж ти питаєш мене, пане мій?

– Я боюся, що ти занудьгуєш.

– Ні, пане мій, адже вранці я думатиму про те, що ти прийдеш, а вечорами згадуватиму, що ти приходив, та коли я сама, я згадую, я бачу величезні картини, широкі обрії, з Піндом і Олімпом удалині, а в серденьку моєму живуть три почуття, з якими ніколи не занудьгуєш, – сум, любов і вдячність.

– Ти гідна донька Епіра, Гайде, ніжна й поетична, і видно, що походиш ти від богинь, яких породив твій край. Заспокойся ж, дитино моя, я зроблю все, щоб твоя молодість не минула марно, бо якщо ти любиш мене, як батька, то я люблю тебе, як свою дитину.

– Ти помиляєшся, пане мій: я любила батька не так, як тебе, моя любов до тебе – не така любов: мій батько помер, а я лишилася жити, а якщо ти помреш, то помру і я.

Із ніжною усмішкою граф Монте-Крісто простягнув їй руку, і дівчина, як водилося, притулила її до вуст.

Підготувавшись у такий спосіб до зустрічі з родиною Моррелів, граф Монте-Крісто пішов собі, шепочучи рядки з Піндара:

«Юність – квіт, і любов – його плід... Щасливий виноградар, для котрого він достиг!»

Як він і звелів, ридван уже очікував його. Він сів досередини, і коні, як завжди, помчали учвал.

ХІІ. РОДИНА МОРРЕЛІВ

За кілька хвилин граф Монте-Крісто прибув на вулицю Меле, 7.

Дім був білий, веселий, і дворисько перед ним прикрашали невеликі квіткові клумби.

Браму відчинив воратар, у якому граф Монте-Крісто впізнав старого Коклеса. Та оскільки той чоловічина, як пам'ятаємо, був сліпий на одне око, друге око в нього за дев'ять років дуже підупало, то Коклес не впізнав графа Монте-Крісто.

Щоб підкотити до ганку, ридван мав обігнути невеликий водограй, що струмував із басейну, облицьованого мушлями і камінням, то була розкіш, яка викликала поміж сусідами неабияку заздрість і стала причиною того, що той маєток прозвали Маленький Версаль. Мабуть, зайве казати, що в басейні була сила-силенна червоних і золотавих рибок.

У самому домі, якщо не брати до уваги долішнього поверху, де містилися кухні та льохи, були ще два поверхи і горище. Молодята придбали його разом із величезною майстернею і садом із двома павільйонами. Еманюель відразу ж утямив, що з цього розташування споруд можна мати невеликий зиск. Він лишив собі дім і половину саду і відокремив усе це муром поміж своїм володінням і майстернею, а потім здав її в оренду разом із павільйонами і рештою саду, тож улаштувався він недорого та ще й так відокремлено, як найприскіпливіший мешканець Сен-Жерменського передмістя.

Їдальня була вся з дуба, вітальня — з червоного дерева й оббита блакитним оксамитом, спальня — з цитринового дерева й оббита зеленим полотном, окрім того, був там ще робочий кабінет Емманюеля, який не переймався жодною роботою, і музична кімната для Жюлі, яка не вмiла грати на жодному інструменті.

Увесь третій поверх належав Максимільянові й був точнісінькою копією помешкання його сестри, тільки у їдальні була більйардна, куди він приводив друзів. Він дивився, як чистять його коня, і курив сигару, стоячи біля входу в сад, коли біля брами зупинився графів ридван.

Як ми вже казали, Коклес відчинив браму, а Батістен плигнув додолу і спитався, чи може граф Монте-Крісто бачити пана й пані Ербо і пана Максимільяна Морреля.

— Граф Монте-Крісто! — вигукнув Моррель, покинувши сигару і поспішивши назустріч відвідувачеві. — Де ж пак не раді ми його бачити! Дякую вам, пане графе, дуже вам удячний за те, що ви не забули про вашу обіцянку.

І молодий офіцер так палко потиснув графову долоню, що той не зміг за сумніватися в його щирості й побачив, що чекали його з нетерпінням і зустрічають із радістю.

— Ходімо, ходімо, — сказав Максимільян, — я сам познайомлю вас; про такого чоловіка, як ви оце, не повинен доповідати лакей: сестра у саду, вона зрізає ружі, що повідцвітали, а зять читає свої газети, «Пресу» і «Дебати», кроків за шість від неї, бо хоч де перебувала б пані Ербо, можете бути заздалегідь певні, що не далі, ніж за чотири метри від неї й Емманюеля зустрінете, і навпаки, як ото кажуть у Політехнічній школі.

Молода жінка в шовковій сукні, що ретельно обскубувала зів'ялі пелюстки з ружових кущів, почувла їхні кроки і звела голову.

То була вже знайома нам маленька Жюлі, що стала, як і провіщав їй уповноважений компанії «Томсон і Френч», панею Емманюель Ербо. Угледівши стороннього, вона зойкнула. Максимільян зареготав.

— Не полохайся, сестро, — сказав він, — хоч пан граф лише кілька днів у Парижі, та він уже знає, що таке рантьє з Маре, а якщо ще не знає, то зараз побачить.

— Ох, мосьпане, — сказала Жюлі, — припровадити вас отак — це зрада з боку мого брата, йому геть начхати на те, який вигляд у його бідолашної сестри... Пенелоне! Пенелоне!...

Дідуган, що обкопував бенгальські ружі, застромив заступа в землю і, скинувши картуза, підійшов до них, ремигаючи жуйку, яку він відразу ж запхав подалі за щоку. У його ще густій чуприні сріблилося декілька білих пасем, а брунатне лице і сміливий, гострий погляд виказували в ньому бувало-го моряка, що засмаг під сонцем екватора і знайомий із бурями.

— Ви гукали мене, панно Жюлі? — поспитався він. — Що бажаєте?

За давньою звичкою Пенелон прозивав доньку свого господаря панною Жюлі й ніяк не міг звикнути називати її панею Ербо.

— Пенелоне, — мовила Жюлі, — скажіть панові Емманюелеві, що в нас дорогий гість, а Максимільян проведе пана графа до вітальні.

Потім обернулася до графа Монте-Крісто.

— Сподіваюся, ви дозволите мені покинути вас на хвилину?

І, не чекаючи графового дозволу, вона оббігла клумбу і подалася до хати бічною доріжкою.

— Ох, любий пане Моррелю, — сказав граф Монте-Крісто, — мені так незручно, адже я порушив спокій вашої родини.

— Погляньте, погляньте, — регочучи, відказав Максимільян, — он і Емманюель побіг міняти куртку на сурдут! Вас знають на вулиці Меле, на вас чекали, повірте мені.

— Здається, ви щаслива родина, — мовив граф Монте-Крісто, наче відповідаючи на власні думки.

— Авжеж, пане графе. Бачте, у них є все, що треба для щастя: вони молоді, життєрадісні, люблять одне одного, і хоч їм доводилося бачити величезні маетки, вони зі своїми двадцятьма п'ятьма тисячами ліврів ренти вважають себе заможними, наче Ротшильд.

— Хоч двадцять п'ять тисяч ліврів зиску — це небагато, — сказав граф Монте-Крісто, і в голос його було стільки ніжності, що він відгукнувся в Максимільяновому серці, мов батьківський голос, — але ж це не межа для нашого молодого подружжя, вони ж бо, либонь, теж стануть мільйонерами. Ваш зять адвокат чи лікар?

— Він був купець, пане графе, і провадив справу мого батька-небіжчика. Пан Моррель помер, лишивши після себе капітал у п'ятсот тисяч франків, із них половина дісталася мені й половина сестрі, тому що нас було тільки двійко. Її чоловік, узявши з нею шлюб, не мав нічого, крім шляхетної чесності, ясного розуму і незаплямованої репутації. Він захотів мати стільки, скільки має його дружина і працював, аж зібрав двісті п'ятдесят тисяч франків, а для цього потрібно було йому шість років. Присягаюся вам, пане графе, зворушливо було дивитися на них — такі працьовиті, такі дружні, вони, з їхніми здібностями, могли б сягнути чималого багатства, та не захотіли нічого міняти у звичаях батькової фірми і шість років витратили на те, на що людям нового штибу потрібно було б роки два чи три; весь Марсель і досі в захваті від їхньої мужньої самовідданості. Аж якось Емманюель підійшов до дружини, що закінчувала виплату за зобов'язаннями.

«Жюлі, — сказав він, — ось пакет із останньою сотнею франків, його передав мені допіру Коклес, і він доповнює ті двісті п'ятдесят тисяч франків, що їх ми призначили собі межею. Чи задовольнишся ти тією малізною, якою нам тепер доведеться обмежитися? Наша фірма робить за рік мільйонний обіг і може давати сорок тисяч франків зиску. Якщо ми захочемо, то за годину продамо нашу клієнтуру за триста тисяч: ось лист від пана Делоне, він пропонує нам цю суму за нашу фірму, яку він хоче приєднати до своєї. Вирішуй, як учинити».

«Друже мій, — відказала моя сестра, — компанією Морреля може орудувати тільки Моррель. Невже ж не варто відмовитися від трьохсот тисяч франків, щоб раз і назавжди захистити ім'я нашого батечка від поворотів долі?»

«І я так гадав, — сказав Емманюель, — та тільки хотів дізнатися твою думку».

«То тепер знаєш уже. Ми здобули все, що нам потрібно, виплатили за всіма нашими зобов'язаннями, тепер ми можемо підвести ризик і закрити касу, — підведемо ж її та й закриємо рахунок».

І вони відразу ж це зробили. Це було о третій пополудні; у чверть на четверту прийшов клієнт, щоб застрахувати два судна, що становило п'ятнадцять тисяч чистого зиску.

«Пане, — сказав йому Емманюель, — прошу вас, зверніться з цим страхуванням до нашого колеги, пана Делоне. Бо ми вже ліквідували нашу справу».

«Давно це сталося?» — запитав здивований клієнт.

«Чверть години тому».

— І отак сталося, — усміхаючись, провадив Максимільян, — що в моєї сестри й зятя лише двадцять п'ять тисяч річного прибутку.

Ледве він скінчив оту розповідь, що дедалі дужче тішила графове серце, аж прийшов Емманюель, який уже встиг причепуритися і був у сурдуті й капелюсі. Він уклонився з виглядом людини, що високо цінувала честь, яку виявив йому гість, а потім, обійшовши з графом Монте-Крісто свій квітучий садок, запровадив його в дім.

У вітальні пахло квітами, що наповнювали величезну японську вазу. На порозі, вітаючи графа Монте-Крісто, стояла Жюлі, як слід убрана і кокетливо зачесана (на те вона примудрилася змарнувати не більше десяти хвилин!). У вольєрі весело цвірінчали пташки, галузки несправжнього ебенового дерева і рожевої акації з їхніми квітучими кетягами заглядали у вікно з-за блакитних едwabних штор. Усе в тому чарівному куточку дихало супокоем — від пташиного щебету до усмішки господарів.

Ледь увійшовши в цей дім, граф Монте-Крісто відчув, як і його торкнулося щастя цих людей; він зупинився, мовчазний і замислений, забувши про те, що слід було б повернутися до розмови після перших вітань.

Тільки помітивши ніякове мовчання, він насилу відірвався від своїх мрій.

— Пані, — озвався він нарешті, — перепрошую за моє хвилювання. Либонь, воно видалося вам дивним — ви ж бо звикли до цього спокою і щастя, та для мене так незвично бачити задоволене обличчя, що я не можу відвести очей від вас і вашого чоловіка.

— Ми справді дуже щасливі, — сказала Жюлі, — та нам випали великі страждання, і небагато з-поміж людей заплатило так дорого за своє щастя.

На графовому обличчі з'явилася цікавість.

— Це довга родинна історія, як вам уже казав Шато-Рено, — озвався Максимільян. — Ви, пане графе, звикли бачити великі катастрофи і величні радощі, вам ця хатня картина не дуже цікава. Та Жюлі каже правду: ми зазнали немало прикрощів, хоч вони й обмежувалися вузькими межами родини...

— І Господь, як завжди, послав вам утіху в стражданнях? — запитав граф Монте-Крісто.

— Так, пане графе, — відказала Жюлі, — ми повинні це визнати, тому що він учинив з нами, як зі своїми обранцями: він послав нам свого янгола.

Граф Монте-Крісто зашарівся і, щоб приховати своє хвилювання, закашлявся і притулив до вуст хустинку.

— Той, що народився в багрянці й ніколи нічого не бажав, — сказав Емманюель, — не знає щастя в житті, як ото не вмє цінувати ясного неба той, що ніколи не довіряв свого життя чотирьом дошкам, які жбурляє розбурхане море.

Граф Монте-Крісто підвівся і, нічого не відповівши, тому що тремтіння голосу зрадило б оте збурення, яке охопило його, почав помалу ходити назад і вперед вітальнею.

– Вам, певне, кумедною видається наша розкіш, пане графе, – сказав Максимільян, що стежив за графом Монте-Крісто.

– Ні, ні, – відказав блідий граф Монте-Крісто, притуливши одну руку до серця, що страшенно калатало, а іншою показуючи на кришталеву накривку, під якою на чорній велюровій подушці лежав шовковий плетений капшук, – я просто дивлюся, що це за капшук, у якому наче з одного боку лежить якийсь папірець, а з другого незлецький самоцвіт.

Максимільянове обличчя споважніло, і він сказав:

– Тут, пане графе, найкоштовніший скарб нашої родини.

– Справді, самоцвіт нічогенький, – сказав граф Монте-Крісто.

– Ні, мій брат має на увазі не вартість каменя, хоч його й оцінюють на сто тисяч франків, він хоче сказати, що речі, які лежать у цім капшукі, дорогі для нас: їх лишив нам той добрий янгол, що про нього ми вам казали.

– Я не розумію ваших слів, пані, проте не зважуюся просити, щоб ви пояснили їх мені, – уклонившись, відказав граф Монте-Крісто. – Перепрошую, але я не хотів бути нетактовним.

– Нетактовним, пане графе? Навпаки, ми з радістю розповімо про це! Якби ми хотіли зберегти в таємниці шляхетний учинок, що про нього нагадує цей капшук, то не виставляли б його, щоб усі бачили. Ні, нам хочеться по всьому світові розповісти, щоб наш невідомий добродійник бодай трепетом крил відкрився.

– Ти ба! – глухо мовив граф Монте-Крісто.

– Пане графе, – сказав Максимільян, піднімаючи накривку і побожно торкаючись вустами того капшука, – цю річ тримала в руках людина, що мого батька порятувала від смерті, нас від руїни, а наше ім'я від ганьби, людина, завдяки якій ми, нещасні діти, що були приречені на горе і злигодні, тепер звідусіль чуємо, як люди захоплюються нашим щастям. Цей лист, – Максимільян дістав із капшука цидулку і простягнув її графові Монте-Крісто, – написаний був ним того дня, коли мій батько ухвалив розпачливе рішення, а щедрий незнайомиць подарував цей самоцвіт на посаг моїй сестрі.

Граф Монте-Крісто розгорнув цидулку і прочитав її з почуттям невимовного щастя; то був лист, що про нього наші читачі вже знають, призначався він Жюлі й підписаний був Синдбадом-Мореплавцем.

– Незнайомиць, кажете? То чоловік, що надав цю послугу, лишився для вас невідомий?

– Авжеж, нам так і не випало щастя потиснути йому долоню, – відказав Максимільян, – і не тому, що ми не благали в Бога цієї ласки. Та у всій тій події було стільки таємничості, що ми й досі не можемо в ній порозумітися: усе скеровувала невидима рука, могутня, немов рука чарівника.

– Та я й досі не згубила надії поцілувати колись цю руку, як я цілую капшука, якого вона торкалася, – упала в річ Жюлі. – Чотири роки тому Пенелон був у Трієсті – це той старий моряк, пане графе, якого ви бачили із заступом у руках, він із боцмана став садівником. У Трієсті він бачив на бережній англійця, що збирався вирушати яхтою, і впізнав у нім чоловіка,

що відвідав мого батька 5 липня 1829 року і надіслав мені 5 вересня цю записочку. То був, немає в цім жодного сумніву, той самісінький незнайомец, як наполягає Пенелон, та він не зважився забалакати до нього.

— Англієць! — замислено мовив граф Монте-Крісто, якого тривожив кожен погляд Жюлі. — Кажете, англієць?

— Так, — сказав Максимільян, — англієць, що з'явився до нас як уповноважений компанії «Томсон і Френч». Тим-то я і здригнувся, як ви сказали в Морсера, що «Томсон і Френч» ваші банкіри. Усе воно сталося, як ми вже казали, у 1829 році; скажіть, будьте ласкаві, пане графе, ви не знали цього англійця?

— Але ж ви казали, що компанія «Томсон і Френч» завжди заперечувала, що надавала вам таку послугу?

— Авжеж.

— То, може, той англієць просто був вдячний вашому батькові за якийсь добрий учинок, що про нього батько ваш геть забув, тож і скористався нагодою надати цю послугу?

— Тут можна припустити що завгодно, навіть диво.

— Як його звали? — запитав граф Монте-Крісто.

— Він не назвав іншого імені, — уважно вдивляючись у графа Монте-Крісто, відказала Жюлі, — лиш те, що ним він підписав цидулку: Синдбад-Мореплавець.

— Та ж це, либонь, не ім'я, а псевдонім.

Помітивши, що Жюлі ще уважніше дивиться на нього і вслухається в його голос, граф Монте-Крісто докинув:

— Послухайте, а чи не був він десь однакового зросту зі мною, хіба трохи вищий, трохи тендітніший, у високому комірці, туго зав'язаній краватці, у щільному і наглухо застебнутому сурдуді й із олівцем у руці завжди?

— То ви його знаєте? — вигукнула Жюлі, й очі її аж засяяли на радіощах.

— Та ні, — відказав граф Монте-Крісто, — я лише висловлюю припущення. Знав я лорда Вілмора, що був щедрим на отаку добродійність.

— І не виявляв, хто він?

— То був дивний чоловік, він не вірив у вдячність.

— Боже милий, — вдарившись у поли, із неповторним виразом на обличчі вигукнула Жюлі, — у що ж він вірить, цей бідолаха?

— Принаймні не вірив за тієї пори, коли я з ним бачився, — сказав граф Монте-Крісто, якого той щирий вигук страшенно збурив. — Може бути й таке, що відтоді йому таки довелося упевнитися в тому, що вдячність таки існує.

— І ви знайомі з цим чоловіком, пане графе? — запитав Емманюель.

— Якщо ви знайомі з ним, — вигукнула Жюлі, — скажіть, чи можете ви провадити нас до нього, показати нам його, сказати, де він перебуває? Послухай, Максимільяне, послухай, Емманюелю, якщо ми зустрінемося з ним, він не зможе не повірити в пам'ять серця!

Граф Монте-Крісто відчув, що в очах у нього закипають сльози, і знову пройшов вітальнею.

— На Бога, пане графе, — сказав Максимільян, — якщо ви знаєте бодай щось про цього чоловіка, то скажіть нам усе, що ви знаєте!

— Ох, — відказав граф Монте-Крісто, намагаючись приховати збурення, що звучало в його голосі, — якщо ваш добродійник справді лорд Вілмор, то,

боюся, вам ніколи в житті не доведеться з ним зустрітись. Я розлучився з ним років з кілька тому в Палермо, він збирався в далекі краї, і я дуже сумніваюся, що він звідти повернеться.

— Так жорстоко звучить те, що ви кажете! — вигукнула Жюлі у відчаї, й очі її наповнилися слізьми.

— Якби лорд Вілмор побачив те, що бачу я, — проникливо сказав граф Монте-Крісто, дивлячись на прозорі перлини сліз, що котилися щоками Жюлі, — то він знову полюбив би життя, тому що сльози, які ви оце проливаєте, помирили б його з людством.

Він простягнув їй руку, вона подала йому свою, зачарована його поглядом і голосом.

— Але ж у цього лорда Вілмора, — сказала вона, хапаючись за останню соломинку надії, — має бути родина, батьківщина, рідня, знав його бодай хтось? Хіба ми не могли б...

— Не шукайте, — відказав граф Монте-Крісто, — не будуйте солодких мрій на словах, які вирвалися в мене. Навряд чи лорд Вілмор є той чоловік, якого ви шукаєте, тому що ми з ним були друзі, я знав усі його таємниці, то він і про цю мені розповів би.

— А він нічого не казав про неї? — вигукнула Жюлі.

— Нічогосінько.

— Ані жодного слова, з якого ви могли б припустити?...

— Ані однісінького.

— Проте ви відразу назвали його ім'я.

— Ну, знаєте... мало що спаде на думку.

— Сестро, — сказав Максимільян, намагаючись допомогти графові Монте-Крісто, — певне, наш гість має рацію. Згадай, що нам так часто казав батько: не англієць приніс нам це щастя.

Граф Монте-Крісто здригнувся.

— Ваш батько, пане Моррелю, казав вам?.. — жваво вигукнув він.

— Мій батько розглядав цю подію як диво. Мій батько вірив, що наш добродійник встав із домовини. То була така зворушлива віра, що я не хотів убивати її в його шляхетному серці! Так часто замислювався він, повторюючи ім'я любого запропащого друга! І на порозі смерті, коли близькість вічності надала його думкам якогось потойбічного осяяння, те припущення переросло у певність, і останні слова, що їх він виголосив умираючи, були: «Максимільяне, то був Едмон Дантес!».

Від тих слів граф Монте-Крісто зблід іще дужче. Уся кров припливла до його серця, він і слова не зміг промовити вже; глянув на годинника, наче згадавши про час, узяв капелюха, якимсь раптово і збентежено попрощався з панною Ербо і потиснув долоні Емманюелеві й Максимільянові.

— Пані, — сказав він, — дозвольте мені деколи відвідувати вас. Мені добре у вашій родині, і я вдячний вам за те, як ви прийняли мене, тому що у вас я вперше забув про час.

І хутко вийшов.

— Дивний він чоловік, цей граф Монте-Крісто, — сказав Емманюель.

— Авжеж, — відказав Максимільян, — та мені здається, у нього золоте серце, і я певен, що ми сподобалися йому.

– Голос його промкнувся у самісіньке моє серденько, – сказала Жюлі, – і мені навіть здалося, буцім я чую його не вперше.

ХІІІ. ПІРАМ І ФІСБА

Поминувши дві третини передмістя Сент-Оноре, можна побачити позаду прегарної кам'яниці, що вирізняється навіть поміж розкішними будинками цього кварталу, чималий сад; його густі каштани височать над величезними, майже фортечними мурами, кожної весни гублячи свої білі й рожеві квіти у дві великі камінні вази, що стоять на квадратних стовпах, у які вмуровані залізні ґрати епохи Людовика ХІІІ.

Хоч у тих вазах ростуть пречудові герані, що хилять під вітром свої шарлатові квіти і краплисте листя, тим величним входом не користуються від тієї вже давньої пори, коли власники кам'яниці вирішили собі лишити тільки дім, обсаджений деревами, двір із виходом у передмістя і сад, обгороджений ґратами, за якими передніше був прегарний горід, що належав до того ж таки маєтку. Та з'явився демон спекуляції, запланував біля городу вулицю, що мала скласти конкуренцію величезній паризькій артерії, яка прозивається передмістям Сент-Оноре. І оскільки та нова вулиця, що здобула назву завдяки залізній табличці ще до свого народження, мала забудуватися, то горід продали.

Та коли йдеться про спекуляцію, людина крутить, а Господь розкручує: вже охрещена вулиця померла ще в колисці. Покупцеві городу, що заплатив за нього кругленьку суму, не пощастило перепродати його за бажані грошенята, тож він мусив чекати зростання ціни, що раніше чи пізніше мало щедро винагородити його за втрачені гроші й марно вкладений капітал, а поки що він обмежився тим, що здав ділянку в оренду городникам за п'ятсот франків щорічно.

У такий спосіб він здобував од своїх грошенят лише піввідсотка, що замало як на нинішню пору, коли багато хто має по п'ятдесят відсотків зиску та ще й скаржиться, що гроші приносять убогий прибуток.

Хоч як воно там було, садові ворота, що колись виходили у город, зачинені, і завіси їхні точить іржа, ще й надто: щоб нікчеми-городники не паплюжили своїми плебейськими поглядами внутрішність шляхетського саду, ворота на шість футів од землі забили дошками. Щоправда, дошки не так щільно поприбивали одна коло одної, щоб не можна було хутенько зиркнути у шпарину, та той маєток – поважний маєток, тож нескромних поглядів йому нема чого боятися.

У тому городі замість капусти, моркви, редиски, гороху і динь росте висока люцерна – єдине свідчення про те, що хтось іще пам'ятає про цю пустельну місцину. Низенька хвіртка, що виходить на заплановану вулицю, служить входом у ту оточену мурами ділянку, яку орендарі нещодавно покинули через її неродючість, тож уже з тиждень замість колишнього піввідсотка вона не дає нічогосінько.

Із боку кам'яниці над огорожею схиляються вже згадані нами каштани, що не заважає їй іншим деревам із пишним квіттям та листям простягати поміж ними свої гілляки, що теж прагнуть повітря. В одному закуті, де крізь густе листя ще промикається світло, широкий кам'яний ослін і декілька садових стільців свідчать про місце зустрічей чи улюблений притулок когось із мешканців кам'яниці, що розташована кроків за сто відтіля їй ледве мріє у зелених хащах. Одне слово, вибір цього куточка для усамітнення пояснюється і його недоступністю для сонячного проміння, і неодмінною прохолодою, переповненою пташиним щебетанням, що стоїть навіть спекотними літніми днями, та ще й віддаленістю і від хати, і від вулиці, тобто від ділових клопотів і гамору.

Надвечір однієї найспекотнішої днини, подарованої парижанам цієї весни, на тому камінному ослоні лежала книжка, парасолька, кошачок для шиття і батистова хустинка, яку вже почали гаптувати, а недалечко від ослона, біля забитих дошками воріт, нагнувшись до шпарини, стояла дівчина, що дивилася у знайомий нам порожній город.

Майже тієї миті тихенько відчинилася хвіртка на город, і ввійшов мужній на вигляд молодик у блузі із сирового полотна й оксамитовому картузі, хоч із тим простакуватим виглядом трохи не узгоджувалася густа темна чуприна, охайні вуса та борода; квапливо кинувши поглядом доокруж, щоб упевнитися, що ніхто за ним не стежить, він зачинив хвіртку і хутко попрямував до воріт.

Угледівши того, кого вона очікувала, та, либонь, не в такому костюмі, дівчина перелякано відсахнулася.

Та прибулець метким поглядом закоханого встиг помітити крізь шпарини огорожі, як у саду майнула біла сукня і довгий блакитний пояс. Він підбіг до воріт і притулився вустами до шпарини.

— Не бійтеся, Валентино, — сказав він, — це я.

Дівчина підійшла ближче.

— Чому так пізно прийшли ви сьогодні? — запитала вона. — Ви ж знаєте, що незабаром обід і що мені знадобиться чимало дипломатії та обережності, щоб відкараскатися від мачухи, яка пантрує за кожним моїм кроком, від покоївки, що шпигує за мною, від брата, що набридає мені, і прийти сюди з моєю роботою, — боюся, не швидко я закінчу її. А коли ви поясните мені, чому затрималися, то скажіть іще, що означає це вбрання, адже через нього я спершу навіть не впізнала вас.

— Люба Валентино, — відказав молодик, — ви такі недосяжні для мого кохання, що я не зважуюся навіть казати вам про нього, і все-таки коли я вас бачу, я не можу втерпіти і не сказати, що я обожаю вас. І відлуння моїх слів тішить потім мене в розлуці з вами. А тепер дякую вам за цю догану, вона чарівна, вона свідчить про те, що ви, я не зважуюся цього сказати, чекали на мене, що ви думали про мене. Ви хочете знати, чому я запізнився й чому на мені таке вбрання? Я зараз скажу вам це і, сподіваюся, ви мені вибачите: я обрав собі ремесло.

— Ремесло!.. Що ви маєте на увазі, Максимільяне? Невже ми з вами такі щасливі вже, щоб жартувати з того, що так близько стосується нас?

– Боронь Боже, жартувати з того, що для мене дорожче від життя, – сказав юнак, – та я стомився вештатися полями і перелазити через огорожі й мене серйозно лякала думка про те, що ваш батько віддасть мене до суду як злодія – це зганьбило б усю французьку армію! – і заразом я остерегаюся, що постійна присутність капітана спагі в цій місцевості, де немає навіть маленької фортеці в облозі й жодного форту, що потребує захисту, може збудити підозри. Тому я зробився городником і вбрався як належить для цього звання.

– Божевілья, та й годі!

– Навпаки, я вважаю, що це найрозумніший учинок в усьому моєму житті, адже так ми будемо в цілковитій безпеці.

– Поясніть урешті, в чім же річ.

– Та будь ласка! Я пішов до власника цієї ділянки; термін угоди з переднішим орендарем уже вибіг, і я сам його винайняв. Уся ця люцерна тепер належить мені, тож ніщо не заважає побудувати в цій траві курінь і жити за кілька кроків од вас! Я щасливий, я не в змозі стримати радість мою! І подумайте, Валентино, усе це можна придбати за гроші. Неймовірно, правда ж? Усе це блаженство, щастя, радість, що за них віддав би я десять років мого життя, коштують мені – ось вгадайте, скільки? – п'ятсот франків щорічно з виплатою третинами! Тож, як бачите, мені нема чого боятися. Я тут удома, я можу поставити драбину під муром, дивитися у ваш сад і, не остерегаючись жодних патрулів, маю право балакати з вами про моє кохання, якщо тільки ваша гордість не обуриться з того, що слова ці линуть із вуст убогого поденника у блузі та картузі.

Із радісного подиву Валентина зойкнула, а потім зненацька, наче задрісна хмарина неждано затьмарила сонячний промінь, що засяяв у її серденьку, вона засмучено мовила:

– Тепер ми матимемо забагато свободи, Максимільяне. Боюся, що наше щастя – спокуса, і якщо ми уживатимемо на зле нашу безпеку, вона погубить нас.

– Як можете ви казати таке! Адже відтоді, як запізнався я з вами, щодня засвідчую я вам, що всі мої думки і самісіньке моє життя підпорядкував я вашому життю й вашим помислам. Що допомогло вам довіритися мені? Моя честь. Правда ж? Ви сказали мені, що вас тривожить незрозуміле передчуття небезпеки, яка загрожує вам, і я запропонував вам мою допомогу і відданість, не вимагаючи від вас ніякої винагороди, крім щастя служити вам. Хіба відтоді я бодай словом, бодай однісіньким знаком дав вам привід шкодувати за тим, що ви обрали мене з-поміж усіх тих, що були б щасливі оддати за вас життя?

Ви сказали мені, бідолашко, що заручені з паном Д'Епіне, що шлюб той накинув ваш батько, тож він неминучий, бо ухвали пана де Вільфора незворотні. То й що, я залишаюся в тіні, завдавши усі надії не на мою волю, не на вашу, а на час, на долю, на Бога... а тим часом ви кохаєте мене, Валентино, жалієте мене, і ви сказали мені про це; дякую вам за ці неоціненні слова і прошу тільки про те, щоб ви бодай інколи повторювали їх мені, це додасть мені снаги не про інше й не думати.

– Оце й додало вам сміливості, Максимільяне, це зробило моє життя і радісним, і нещасним. Я навіть частенько питаю себе, що ж ліпше для мене:

горе, якого завдає мені мачушина суворість і її сліпа любов до сина, чи повне небезпек щастя, якого я зазнаю у вашій присутності?

— Небезпеки! Як можете ви промовляти це жорстоке і несправедливе слово! Хіба я не найпокірніший поміж рабами? Ви дозволили мені деколи розмовляти з вами, Валентино, та заборонили шукати зустрічі з вами, і я скрився. Відтоді як знайшов я спосіб промикатися в цей город і розмовляти з вами крізь цю браму, одне слово, бути так близько від вас, не бачачи вас, невже прохав я бодай раз дозволу доторкнутися крізь ці ґрати до вашої сукні? Невже намагався я бодай раз перелізти цю огорожу, що була б сміховиною перепоною для молодого й дужого хлопця? Невже докоряв я вам бодай колись за суворість, невже казав вам про мої бажання? Я був пов'язаний моїм словом, немов лицар за старосвітчини. Визнайте хоча б це, щоб не вважав я вас несправедливою.

— Це таки правда, — сказала Валентина, просуваючи у шпарину кінчик пальця, до якого Максимільян відразу ж припав вустами, — правда, ви чесний друг. Таж врешті чините ви так у ваших-таки інтересах, любий мій Максимільяне: ви ж добре знаєте, що того дня, коли раб стане вимагати, він усе втратить. Ви обіцяли мені братню дружбу, мені, у котрої немає друзів, котру забув батько, а мачуха переслідує, мені, у котрої тільки й утіхи — непорушний дідусь, німий, холодний, що не може навіть рукою поворухнути, щоб стиснути мою руку, розмовляє він зі мною тільки очима, і в його серці, либонь, ще є для мене трохи ніжності. Авжеж, доля гірко пожартувала зі мною, вона вчинила мене ворогом, жертвою всіх, що дужчі від мене, і другом та підтримкою лишила мені трупа! Справді, Максимільяне, я дуже нещаслива, і ви добре робите, що, кохаючи мене, думаєте про мене, а не про себе!

— Валентино, — з глибоким збуренням відказав Максимільян, — не скажу я вам, що тільки вас люблю я на світі, бо люблю я і мою сестру й зятя, та це ніжна любов, спокійна, вона геть не схожа на моє почуття до вас. Коли я думаю про вас, уся кров у мені бурхає, мені забиває дух, серце калатає мов несамовите, усю мою снагу, весь запал, усю надлюдську можуть укладаю я в любов до вас. Та того дня, як ви мені скажете, я віддам їх для вашого щастя. Кажуть, Франц Д'Епіне буде відсутній ще з рік, а стільки щасливих нагод може трапитися, стільки сприятливих обставин! Сподіваймося, адже надія така чудесна, така солодка! Ви закидаєте мені егоїзм, Валентино, а чим були ви для мене? Прегарною і холодною статуєю цнотливої Венери. Що обіцяли ви мені за мою відданість, слухняність, стриманість? Нічогосінько. Що дарували мені? Крихти. Ви кажете мені про вашого нареченого, пана Д'Епіне, і гірко зітхаєте від того, що будете колись йому належати. Послухайте, Валентино, невже це все, що є у вас у душі? Справді, я віддаю вам моє життя, усеньку мою душу, тільки для вас б'ється моє серце, і ось, коли я цілком належу вам, коли я подумки кажу собі, що помру, якщо втрачу вас, то вас навіть не лякає думка, що ви належатимете іншому! Ні, якби я був на вашому місці, якби я відчував, що мене люблять так, як я вас люблю, я вже сто разів простягнув би руку поміж цими ґратами і потиснув долоню сердеги Максимільяна, сказавши: «Я буду вашою, тільки вашою, Максимільяне, на цьому білому світі й на тому».

Валентина нічого не сказала, та Максимільян почув, як вона зітхає і хлипає. Він відразу ж схаменувся.

– Валентино, Валентино! – вигукнув він. – Забудьте мої слова, якщо я засмутив вас!

– Та ні, – відказала вона, – усе це правда, та хіба ви не бачите, яка нещасна я і самотня. Я мешкаю майже в чужому домі, тому що мій батько майже чужий мені, і ось уже мою волю щодня, щогодини і щохвилини гнітить залізна воля моїх володарів. Ніхто не бачить моїх страждань, та й сказала я про них лише вам. Здається, наче всі добрі зі мною, усі мене люблять, та насправді всі вороже до мене ставляться. Люди кажуть: пан де Вільфор надто поважний і занадто суворий чоловік, щоб виявляти велику ніжність до своєї доньки, зате вона має бути щаслива, що знайшла у пані де Вільфор другу матінку. Так ось, вони помиляються: батько геть байдужий до мене, а мачуха страшенно ненавидить мене, і ця ненависть ще страшніша від того, що прикривається постійною усмішкою.

– Ненавидить вас, Валентино? Як це можна вас ненавидіти?

– Друже мій, – сказала Валентина, – мушу вам сказати, що ненависть її до мене пояснюється дуже просто. Вона любить свого сина, мого брата Едуара.

– Та й що?

– Ох, мені якось дивно долучати сюди грошові питання, проте мені здається, що її ненависть впливає саме з цього. У неї самої немає ніякого маєтку, а я здобула велику спадщину від моєї матінки, і це багатство ще подвоюється тим, що колись успадкую я від пана і пані де Сен-Меранів, отож, мені й здається, що вона заздрить мені. Боже милий, та я віддала б їй половину мого маєтку, аби лиш почуватися рідною донькою в домі мого батька, про стісінько зараз оце вчинила б.

– Сердешна моя Валентино!

– Авжеж, я почувуюся скутою і зараз такою кволюю, що мені здається, бучім пута мої підтримують мене, і я боюся їх позбутися. Та й батько мій не належить до тих людей, яких можна не послухатися безкарно: він владує мною, він і вами владав би, і самим королем, тому що він дужий своїм незаплямованим минулим і своїм майже недоступним становищем. Присягаюся вам, Максимільяне, я не встрягаю в боротьбу, тому що остерігаюся в такий спосіб погубити вас разом із собою.

– І все ж таки, Валентино, – сказав Максимільян, – не можна поринати в таку розпуку і так похмуро дивитися в майбутнє!

– Друже мій, я оцінюю його за минулим.

– Та послухайте-но, якщо з аристократичного погляду я й не є блискучою партією, то все ж таки я в багатьох відношеннях належу до того світу, в якому ви живете. Минулася та пора, коли у Франції існували дві Франції: панство часів монархії зіллялося з панством Імперії, аристократи меча поріднилися з аристократією гармати... А я належу до цієї останньої: у війську мене чекає пречудове майбутнє, у мене хоч і невеличкий, зате незалежний маєток, урешті у нашій країні пам'ятають і шанують мого батька як одного з найшляхетніших купців, які коли-небудь існували. Я кажу «в нашій країні», Валентино, адже ви теж майже з Марселя.

– Не кажіть мені про Марсель, Максимільяне, саме це слово нагадує мені про мою матінку, цього янгола, за яким усі побиваються, вона недовго

охороняла свою доньку на землі й, вірю, і далі охороняє її, дивлячись на неї зі свого вічного притулку. Ох, Максимільяне, якби жива була моя сердешна матінка, то мені не треба було б боятися: я сказала б їй, що кохаю вас, і вона оборонила б нас.

— Якби вона була жива, — відказав Максимільян, — я не знав би вас, тому що ви самі сказали, що були б тоді щасливі, а щаслива Валентина й не глянула б на мене.

— Друже мій, — вигукнула Валентина, — тепер ви несправедливі до мене... Але скажіть...

— Що ви хочете, щоб я сказав вам? — помітивши, що вона вагається, запитав Максимільян.

— Скажіть мені, — провадила дівчина, — чи не було в Марселі якогось непорозуміння поміж вашим батьком і моїм?

— Ні, я ніколи не чув про це, — відказав Максимільян, — якщо не брати до уваги того, що ваш батько був дуже ревним прихильником Бурбонів, а мій батько відданий був імператорові. Гадаю, у цім і була їхня єдина розбіжність. Тільки чому ви про це запитуєте?

— Зараз поясню, — сказала дівчина, — вам належить усе знати. Це сталося того дня, коли в газетах опублікували звістку про ваше відзначення кавалером Почесного легіону. Ми всі були в дідуса Нюартъє, і ще там був Дангляр, ну, той банкір, що його коні позавчора мало не вбили на смерть мою мачуху і братика. Я читала дідусеві газету, а всі інші обговорювали шлюб панни Дангляр. Коли я сягнула того місця, що стосувалося вас і що про нього я вже знала, тому що напередодні вранці ви сповістили мені цю приємну новину, так ось, коли я сягнула того місця, я почувалася дуже щасливою... і була дуже схвильована, адже треба було вимовити ваше ім'я вголос, я, звісно, пропустила б його, якби не остерігалася, що це хибно витлумачать, тож зібрала всю мою мужність і прочитала його.

— Люба Валентино!

— І ось, насилу пролунало ваше ім'я, мій батько обернувся. Я була так певна, що ваше ім'я вразить усіх, немов удар грому (бачите, яка я несамовита!), що мені здалося, ніби мій батько здригнувся, як і пан Дангляр (а то вже, я певна, тільки в уяві моїй було).

«Моррель, — сказав мій батько, — зачекайте-но! — І насупився. — Чи не з тих він марсельських Моррелів, запеклих бонапартистів, із котрими нам довелося мати стільки мороки у 1815 році?»

«Авжеж, — відказав Дангляр, — мені навіть здається, що це син того корабельного власника».

— Ти ба! — сказав Максимільян. — І що ж на те ваш батько?

— Він сказав таке... не зважуся навіть повторити.

— То скажіть-таки, — усміхнувшись, попросив Максимільян.

«Їхній імператор, — провадив батько, насупивши брови, — умів їх ставити на місце, усіх цих шаленців: він прозивав їх гарматним м'ясом, і це була правдива назва для них. Я з радістю бачу, що новий уряд знову втілює в життя цей рятівний принцип. Якби воно тільки задля цього зберегло Алжир, я вітав би цей уряд, хоч Алжир і задорого нам коштує».

– Це справді досить груба політика, – сказав Максимільян. – та нехай вас не бентежить те, що сказав пан де Вільфор: мій батько не поступався тут вашому і завжди казав: «Не розумію, чому імператор, що завжди так розсудливо чинить, не набере полку із суддів і адвокатів, щоб посилати їх щоразу на передові позиції?». Як бачите, любий друже, обидві сторони не поступаються одна одній мальовничістю своїх висловів і добросердістю. А що ж відказав Дангляр на випад королівського прокурора?

– Він, як водиться, вишкірився своєю понурою посмішкою, що видається мені такою жорстокою, а за хвилю вони підвелися і вийшли з покою. І тільки тоді я помітила, що дідусь дуже схвильовався. Мушу сказати вам, Максимільяне, що тільки я помічаю, коли бідолашний недвига хвилюється. Утім, здогадуюся, та розмова мусила справити на нього прикре враження. Адже на сердешного дідуся вже ніхто уваги не звертає: засуджували його імператора, а він, либонь, був дуже відданий йому.

– Його ім'я справді було одне з найвідоміших за часів Імперії, – сказав Максимільян. – Він був сенатором і, як ви знаєте, Валентино, чи, може, й не знаєте, брав участь майже у всіх бонапартистських змовах епохи Реставрації.

– Авжеж, інколи я чую, як пошепки кажуть про це, і воно видається мені дуже дивним: дід бонапартист, батько рояліст – диво та й годі, правда ж? Отож я обернулася до нього. Він поглядом показав мені на газету.

«Що з вами, дідусю? – запитала я. – Ви задоволені?»

Він дав на здогад, що так.

«Із того, що сказав мій батько?» – запитала я.

Він дав на здогад, що ні.

«Із того, що сказав пан Дангляр?»

Він знову дав на здогад, що ні.

«Тоді з того, що пан Моррель, – я не зважилася сказати Максимільян, – став кавалером ордена Почесного легіону?»

Він дав на здогад, що так.

– Подумайте, Максимільяне, він був задоволений, що ви стали кавалером Почесного легіону, а він же ж вас не знає. Може, це у нього прикмета втрати розуму, бо, кажуть, він поринає в дитинство, та мені він завдав великої втіхи отим «так».

– Ти ба, яке диво! – замислено сказав Моррель. – Значить, ваш батько ненавидить мене, а дідусь, навпаки... Дивна річ, усі оці політичні симпатії й антипатії!

– Цитуйте! – вигукнула раптом Валентина. – Ховайтеся, втікайте, сюди хтось іде!

Максимільян ухопив заступа і заходився безжально обкопувати люцерну.

– Панно! Панно! – гукав хтось за деревами. – Вас гукє пані де Вільфор: у вітальні сидить гість.

– Гість? – перепитала схвильована Валентина. – Хто ж це може бути?

– Шляхетний гість! Кажуть, можновладець, граф Монте-Крісто.

– Іду, йду, – голосно сказала Валентина.

Чоловік потойбіч воріт, для котрого оте «іду, йду» Валентини було прощанням після кожного побачення, здригнувся, почувши те наймення.

«Ти ба! – подумав Максимільян, замислено спершись на заступу. – Звідки граф Монте-Крісто знає Вільфора?»

XIV. ТОКСИКОЛОГІЯ

Це і справді був граф Монте-Крісто, що завітав до пані де Вільфор, щоб віддячити візитом королівському прокуророві, тож цілком зрозуміло, що, почувши те ім'я, усенький дім захвилювався.

Пані де Вільфор перебувала у вітальні, коли їй доповіли про відвідувача, і вона відразу ж звеліла погукати сина, щоб хлоп'я могло знову подякувати графові Монте-Крісто. Едуар за ті два дні наслухався балачок про ту шляхетну особу й відразу ж прибіг, та не тому, що послушався матінку, і не для того, щоб подякувати рятівникові, а з цікавості і бажаючи щось укмітити на льоту і вкинути якесь дурнувате слівце, на що матінка кожного разу вигукувала: «Ох, що за нестерпна ця дитина! Але я не можу гніватися на неї, вона така розумненька!».

Обмінявшись звичними привітаннями, граф Монте-Крісто запитав про пана де Вільфора.

– Мій чоловік обідає в міністра юстиції, – відказала молода пані, – він допіру поїхав і, я певна, він дуже шкодуватиме, що йому не пощастило побачитися з вами.

Два відвідувачі, яких граф Монте-Крісто застав у вітальні, не зводили з нього очей, а потім підвелися і пішли, побувши декілька хвилин не так далеко пристойності, як із цікавості.

– До речі, що робить твоя сестра Валентина? – поспиталася в Едуара пані де Вільфор. – Нехай її погукають, я хочу познайомити її з паном графом.

– У вас є донька, пані? – запитав граф Монте-Крісто. – Але ж вона, здається, ще дитина?

– Це донька пана де Вільфора від першого шлюбу, гарна доросла дівчина.

– Тільки меланхолійна, – вкинув малий Едуар, вискубуючи для султана на капелюсі пір'я із хвоста пречудового папуги, що репетував із болю на позолоченому сідалі.

Пані де Вільфор обмежилася докором.

– Замовкни, Едуаре!

І докинула:

– Цей малий шибеник правду каже: він повторює те, що не раз казала я з сумом у його присутності – у панни де Вільфор, попри всі наші намагання звеселити її, сумний і мовчазний характер, це трохи порушує чар її вроди. Та вона чомусь не йде; ану ж бо дізнайся, у чім річ, Едуаре.

– А її шукають там, де її нема.

– А де її шукають?

– У дідуся Нуартьє.

– А її, кажеш, там нема?

– Ні, ні, ні, ні, ні, ні, там її немає, – проспівав Едуар.

– То де ж вона? Як знаєш, то скажи.

– Вона під великими каштанами, – відказав злий хлопчак, не звертаючи уваги на материні докори і годуючи папугу живими мухами, яких той, певне, страшенно полюбляв.

Пані де Вільфор уже простягнула було руку до дзвінка, щоб загадати покоївці припровадити Валентину, аж до вітальні ввійшла вона сама.

Вона справді видавалася дуже сумною, й уважний погляд помітив би, що вона допіру плакала.

Валентина, яку ми в нашій квапливій оповіді представили нашим читачам, не змалювавши її зовнішності, була висока, струнка дев'ятнадцятирічна дівчина, зі світло-каштановими кісьми, із темно-синіми очима, із млосною ходюю, наповненою тією незрівнянно зграбністю, що була притаманна її матінці; тонкі білі руки, матова, мов перлина, шия, ніжний рум'янець на личку робили її на перший погляд схожою на тих прегарних англійок, яких так поетично порівнюють із лебідками, що видивляються у дзеркало водяного плеса.

Вона ввійшла до покою і, вгледівши поруч із мачухою чужинця, про якого вже стільки чула, уклонила йому без будь-якої дівочої манірності і не опускаючи очей, але з такою грацією, що граф Монте-Крісто ще уважніше глянув на неї.

Він підвівся.

– Панна де Вільфор, моя падчерка, – мовила пані де Вільфор, відкидаючись на подушки дивана і показуючи рукою на Валентину.

– І граф Монте-Крісто, король китайський, імператор кохінхінський, – убовтнувся в річ малий паливода, що крадькома розглядав сестру.

Цього разу пані де Вільфор зблідла і ладна була розгніватися на сина, що був справжнісіньким лихом у родині, та граф Монте-Крісто, навпаки, усміхнувся їй, здавалося, лагідно зиркнув на дитину, що наповнило материне серце безмежною втіхою.

– Але ж, милостива пані, – сказав граф Монте-Крісто, відновлюючи розмову і по черзі зиркаючи на пані де Вільфор і Валентину, – я начебто вже мав за честь бачити вас і панну де Вільфор? У мене вже промайнула було ця думка, а як увійшла панна, то її вигляд, мов промінь світла, прояснив мій невиразний спогад, якщо зважуся так сказати.

– Хтозна, чи це так було: панна де Вільфор не любить товариства, і ми рідко кудись їздимо, – сказала пані де Вільфор.

– Я бачив панну де Вільфор не в світському товаристві, так само як і вас, пані, і цього чарівного бешкетника. Та паризьке світське товариство геть мені незнайоме, бо, як я, здається, уже мав за честь вам казати, перебуваю я в Парижі тільки кілька днів. Ні, якщо ви дозволите мені пригадати... будь ласка...

Граф Монте-Крісто притулив руку до чола, немовби намагаючись зосередитися на своїх згадках.

– Ні, це було на повітрі... було воно... ох, не знаю... чомусь у зв'язку з цим пригадується мені сонячна днина і якийсь церковне свято...

У панни де Вільфор були в руках квіти, хлопчик ганявся у садку за гарним павичем, а ми сиділи в альтанці, повитій виноградом... Ну ж бо допоможіть мені, пані! Невже те, що я оце сказав, нічого вам не нагадує?

— Їй-богу, нічоґісінько, — відказала пані де Вільфор, — а я певна, пане графе: якби я десь зустрічалася з вами, то ваш образ не міг би стертися з моєї пам'яті.

— Може, пан граф бачився з нами в Італії? — несміливо запитала Валентина.

— Справді, в Італії... Може, й так, — сказав граф Монте-Крісто. — Ви бували в Італії, панно?

— Ми були там з панею де Вільфор два роки тому, Лікарі боялися за мої легені, то порадили мені пожити трохи в Неаполі. Ми проїздили Болонью, Перуджу і Рим.

— От так пак! — вигукнув граф Монте-Крісто, наче та проста вказівка допомогла йому впорядкувати спогади. — У Перуджі, у день Тіла Господнього, у садку Поштового готелю, де випадок звів нас усіх — вас, пані, панну де Вільфор, вашого сина і мене — я й мав за честь вас бачити.

— Я добре пам'ятаю Перуджу, і Поштовий готель, і свято, що про нього ви кажете, пане графе, — мовила пані де Вільфор, — хоч як я порпаюся у спогадах і соромлю себе за кепську пам'ять, усе ж таки не можу згадати, що мала за честь бачитися з вами.

— Диво дивнее, і я теж, — сказала Валентина, зводячи на графа Монте-Крісто свої гарні очі.

— А я пречудово пам'ятаю, — встряв Едуар.

— Зараз я допоможу вам, — сказав граф Монте-Крісто. — Днина стояла спекотна, ви чекали коней, яких не квапилися запрягати через те свято. Панна пішла в сад, а ваш син зник, ганяючись за павичем.

— Я таки зловив його, мамо, пам'ятаєш, — сказав Едуар. — Ще й видер у нього із хвоста три пір'їни.

— Ви, пані, сиділи тоді у виноградній альтанці. Невже ви не пам'ятаєте, що сиділи на камінному ослоні й, поки вашої доньки й сина, як я ото казав, не було, довго з кимось балакали?

— Авжеж, правда, — зашарівшись, мовила пані де Вільфор, — пригадую, то був чоловік у довгій вовняній киреї... здається, лікар.

— Так отож. Той чоловік був я, мешкав я в тому готелі тижнів зо два, вилікував свого камердинера від лихоманки, а господаря готелю від жовтяниці, тож мене вважали славетним лікарем. Ми довгенько балакали з вами на різні теми: про Перуджіно, про Рафаеля, про звичаї, про вбрання, про славетну аква-тофану, що її секретом, як вам казали, ще володіє дехто у Перуджі.

— Так, так, — поспішно і з певним занепокоєнням сказала пані де Вільфор, — пригадую я.

— Не пам'ятаю вже до ладу ваших слів, — спокійнісінько провадив граф Монте-Крісто, — та добре в пам'ятку мені, як, поділяючи загальне враження про мене, що було помилкове, ви радилися зі мною про здоров'я панни де Вільфор.

— Таж ви справді були лікарем, якщо вилікували кілька хворих, — відказала пані де Вільфор.

– Мольєр і Бомарше відказали б вам, що це саме тому, що я ним не був, адже не я вилікував хворих, а вони просто одужали: сам я можу лише сказати вам, що я досить ґрунтовно студював хімію і природничі науки, проте робив це як любитель...

Годинник вибив шосту.

– Ох, уже шоста година, – сказала вочевидь схвильована пані де Вільфор, – може, ви підете та дізнаєтеся, Валентино, чи не хоче ваш дідуся обідати?

Валентина підвелася і, вклонившись графові Монте-Крісто, мовчки вийшла з вітальні.

– О Боже, пані, невже це через мене ви відіслали панну де Вільфор? – запитав граф Монте-Крісто, коли дівчина вийшла.

– Нітрохи, пане графе, – хутко відказала жінка, – та о цій порі ми годуємо пана Нуартє тим скупим обідом, який підтримує його жалюгідне існування. Вам відомо, в якому сумному стані перебуває батько мого чоловіка?

– Пан де Вільфор казав мені про це, здається, його спіткав параліч?

– Авжеж, як на лихо. Сердешний дідок не може й поворухнутися, тільки душа ще жевріє в цих людських останках, квола і тремтлива, мов пломінець у каганці, що майже згас. Та перепрошую, пане графе, що я розповідаю вам про наші родинні нещастя, адже я урвала вас тієї хвили, коли ви казали мені, що ви непоганий хімік.

– Не казав я цього, – усміхнувшись, відказав граф Монте-Крісто, – навпаки, я вивчав хімію лише тому, що, вирішивши жити переважно на Сході, хотів піти за прикладом царя Мітридата.

– Mithridates, rex Ponticus*, – мовив малий бешкетник, витинаючи силуети з листків пречудового альбома, – той цар, що кожнісінького ранку випивав квартиру вершків із отрутою.

– Едуаре, капосна ти дитино! – вигукнула пані де Вільфор, видираючи у нього з рук понівечену книжку. – Ти нестерпний, ти нам набрид. Іди звідціль, до сестри, у кімнату діда Нуартє.

– Альбом... – сказав Едуар.

– Що альбом?

– Я хочу альбом...

– Нащо ти порізав малюнки?

– Бо мені це подобалося.

– Іди звідціль, хутчій!

– Не під, поки не даси альбома, – заявив хлопчина, сідаючи в глибокому фотелі, бо мав звичку ні в чому не поступатися.

– Бери ось, і дай нам спокій, – сказала пані де Вільфор.

Вона дала йому альбом і попровадила до дверей.

Граф Монте-Крісто стежив очима за пані де Вільфор.

– Продивимосся, чи причинить вона за ним двері... – пробурмотів він.

Пані де Вільфор старанно зачинила двері за сином, і граф Монте-Крісто удав, ніби не помітив того.

Потім, ще раз озирнувшись навсібіч, вона знову сіла на дивані.

* Мітридат, цар Понтійський (лат.).

– Дозвольте сказати вам, – мовив граф Монте-Крісто зі знайомим нам простодушним виглядом, – що ви занадто суворі з цією чарівною дитиною.

– Інакше й не можна! – з суто материнським апломбом заявила пані де Вільфор.

– Едуар цитував нам Корнелія Непота, кажучи про царя Мітридата, – сказав граф Монте-Крісто, – і ви урвали його на цитаті, яка свідчить про те, що його учитель часу дарма не згаяв і що ваш син дуже розвинений, як на свій вік.

– Правда ваша, пане графе, – відказала потішена мати, – він дуже здібний хлопча і запам'ятовує все, що захоче. У нього тільки один гандж: свавільний дуже... а повертаючись до того, що він сказав, пане графе, то чи вірите ви, що Мітридат уживав цих заходів безпеки і що вони діяли?

– Я так вірю в це, що сам удавався до цього способу, щоб мене не отруїли в Неаполі, Палермо і Смирні, тобто у трьох випадках, коли мені довелося б розпрощатися з життям, якби я не вжив цих заходів.

– І це допомогло?

– Цілком.

– Ох, справді: пам'ятаю, ви щось таке вже казали мені в Перуджі.

– Ти ба! – сказав граф Монте-Крісто, майстерно вдаючи подив. – Я й геть цього не пам'ятаю.

– Я питала вас, чи впливають трутизни однаково на північан і південців, і ви мені навіть відповіли, що холодний і лімфатичний темперамент північан менш зазнає дії отрути, ніж палка й енергійна природа південців.

– Це правда, – відказав граф Монте-Крісто, – я бачив, як росіяни ковтали без жодної шкоди для здоров'я рослинні речовини, що неодмінно спровадили б на той світ неаполітанця чи араба.

– І ви вважаєте, що у нас у цьому сенсі можна ще надійніше домогтися результату, ніж на Сході, і що людина легше звикне ковтати отрути, якщо вона живе поміж туманами і дощами, ніж у гарячому кліматі?

– Авжеж, але це вбереже її лише від тієї отрути, до якої вона привчила свій організм.

– Так, я розумію, а як ви стали б себе привчати чи радше, як ви привчилися?

– Дуже просто. Припустимо, що вам заздалегідь відомо, яку отруту вам збираються дати... припустимо, що нею буде... наприклад, бруцин...

– Бруцин, здається, видобувають із несправжньої ангустури, – сказала пані де Вільфор.

– Правда ваша, – відказав граф Монте-Крісто, – та, бачу, мені нема чому вас навчати, то дозвольте привітати вас: жінки рідко мають такі знання.

– Мушу зізнатися, – сказала пані де Вільфор, – я страшенно захоплююся окультними науками, що збуджують уяву, мов поезія, і надаються зводитися до чисел, мов алгебраїчне рівняння, та прошу вас, продовжуйте, мене дуже цікавить те, що ви оце кажете.

– Так ось, – провадив граф Монте-Крісто, – уявіть собі, що тією трутиною буде, наприклад, бруцин і що першого дня ви зажили міліграм, другого – два міліграми, а за десять днів сягнете вже до центраграма; за двадцять днів, додаючи ще по міліграму, ви дійдете до трьох центраграмів,

тобто будете поглинати без шкідливих для себе наслідків досить чималу дозу, що була б надзвичайно небезпечна для будь-якої людини, що не вжила тих заходів безпеки; а за місяць, випивши склянку отруєної води з карафки, яка вбила б людину, що пила б її одночасно з вами, самі ви тільки за легким нездужанням відчували б, що в ту воду додали трутизну.

– І ви не знаєте іншої протитрути?

– Ні, не знаю.

– Я не раз читала і перечитувала це оповідання про Мітридата, – замислено сказала пані де Вільфор, – та вважала його казкою.

– Ні, усупереч тому, до чого звикли історики, це таки правда. Та, бачу, тема нашої розмови для вас не випадкова примха, адже два роки тому ви ставили мені такі самі запитання і самі кажете, що розповідь про Мітридата вас давненько вже цікавить.

– Це правда, пане графе, замолоду я понад усе цікавилася ботанікою та мінералогією, а як дізналася, що вивчення способів ужитку лікарських трав часто дає ключ до розуміння всенької історії східних народів і всього життя східних людей, як ото різні квіти служать виразом їхнього кохання, я пошкодувала, що не вродилася чоловіком, щоб зробитися яким-небудь Фламельом, Фонтаною чи Кабанісом.

– Тим паче, милостива пані, – відказав граф Монте-Крісто, – що на Сході люди роблять із трутизни не лише панцир для себе, як ото Мітридат, а ще й кинджал; наука стає в їхніх руках не лише захисним оружжям, а й наступальним: першим вони бороняться від тілесних страждань, другим борються зі своїми ворогами – опіум, беладонна, несправжня ангустура, вужева чилибуха, лавровишня допомагають їм приспати того, хто хотів би їх збудити. Нема такої єгиптянки, туркені чи грекині, яких ви тут прозиваєте добрим бабцями, яка своїми знаннями в хімії не приголомшила б хоч якого медика, а своїми відомостями в царині психології не жажнула б хоч якого духівника.

– Ти ба! – сказала пані де Вільфор, очі якої палали чудернацьким полум'ям упродовж тієї розмови.

– Авжеж, – провадив граф Монте-Крісто, – усі таємничі драми Сходу зав'язуються в любовному трунку і розв'язуються у смертельному зіллі чи в трунку, що розкриває перед людиною небеса, і в напої, що кидає її простісінько до пекла. Тут стільки ж різних відтінків, скільки примх і химер у фізичній і моральній природі людини, навіть більше, мистецтво цих хіміків уміє пречудово поєднувати недуги і ліки зі своїми любовними устремліннями і жадобою помсти.

– Але ж, пане графе, – заперечила пані де Вільфор, – це східне суспільство, у якому ви пробули частину вашого життя, либонь, так само фантастичне, як і казки цих дивовижних країв. І там можна безкарно вбити людину? То, значить, справді існує Багдад і Басра, змальовані Галляном? Значить, оті султани й візирі, що орудують тим суспільством і є тим, що у Франції прозивають урядом, справді Гаруни-аль-Рашиди і Джафари: вони не лише прощають отруйника, а й роблять його першим міністром, якщо злочин його був хитрий і майстерний, і загадують викарбувати історію того злочину золотими літерами, щоб утішатися нею, коли їм стане нудно?

– Ні, пані, пора незвичайного минулася навіть на Сході, там, під іншими назвами і в іншому вбранні, теж існують поліційні комісари, слідчі, королівські прокурори й експерти. Там дуже добре вміють вішати, відтинати голову, садити на кілок злочинців, та ті злочинці, спритні шахраї, уміють ухилитися від людського правосуддя і забезпечити успіх своїм хитромудрим планам. У нас дурник, якому не дає спокою демон зненависті чи захланності, бажаючи покінчити з ворогом чи послати на той світ старенького родича, іде до аптекаря, називає себе вигаданим ім'ям, за яким його ще легше знайти, аніж якби він назвав своє справжнє прізвище, і, під тим приводом, що йому не дають спокою щурі, купує п'ять чи шість грамів миш'яку; якщо він обачний, то заходить у п'ять чи шість аптек, що у п'ять чи шість разів полегшує спромозгу його знайти. Роздобувши потрібний засіб, він дає його своєму ворогові чи старенькому родичеві, причому таку дозу, що вона закатрупила б і мамонта чи мастодонта, і від якої бідолаха, без очевидної причини, починає так репетувати, що збігається всенька вулиця. Тоді налітає ціла купа поліцаїв та жандармів, приводять лікаря, той розтинає небіжчика і цілими жменями починає діставати миш'як із його кендюха і тельбухів. Наступного дня у всіх газетах з'являється розповідь про подію з іменами жертви і вбивці. Увечері аптекар чи аптекарі приходять сказати: «Це він придбав у мене миш'як», адже їм простісінько впізнати вбивцю навіть поміж двадцятьма покупцями; тоді злочинця-дурника хапають, садовлять до в'язниці, допитують, роблять йому очні ставки, доводять його вину, засуджують і відтинають йому голову гільйотиною, або ж, якщо це пані шляхетного роду, кидають до в'язниці довічно. Отак ваші північани поводяться з хімією. Утім, Дерю, треба визнати, був розумніший.

– Що ви хочете, пане графе, – засміялася пані де Вільфор, – люди роблять, що можуть. Не всі ж володіють таємницями Медічі чи Борджіа.

– А тепер, – провадив граф Монте-Крісто, стеноввши плечима, – хочете, я скажу вам, чому коїться ця дурня? Тому що у ваших театрах, наскільки духом випивають вміст слоїка чи ковтають трутизну, що міститься в персні, і падають мертві; за п'ять хвилин завіса падає, і глядачі йдуть собі додому. Наслідки убивства залишаються невідомі: ви ніколи не побачите ні поліційного комісара, огорнутого шарфом, ні капрала з чотирма вояками, тож нерозумні люди вірять, буцім у житті так воно все і буває. Та поїдьте за межі Франції, подайтеся до Алеппо, Каїра чи бодай до Неаполя або Рима, і ви побачите на вулицях струнких людей зі свіжим, рожевим кольором обличчя, що про них кульгавий дідько, якби ви зустрілися з ним випадково, сказав би вам: «Цей пан уже три тижні носить у собі трутизну, і за місяць із нього буде холодний мрець».

– Значить, – сказала пані де Вільфор, – вони знайшли секрет отієї славетної аква-тофани, про яку мені в Перуджі казали, буцім він утрачений?

– Та хіба на світі щось утрачається? Мистецтва мандрують і обходять докола світу, речі здобули тільки інші назви, та й годі, а простолюди не знається на цьому, та результат той самий: трутизни вражають той чи той орган – ті впливають на шлунок, ті на мозок, ті на тельбухи. І ось отрута викликає

кашель, кашель переростає у запалення легень чи в якусь іншу недугу, що є в книжці науки, що не заважає їй безумовно бути смертельною, а якби вона й не була смертельна, то неодмінно стала б такою завдяки лікам: наші немудрі медики частенько дуже пересічні хіміки, то чи борються їхні ліки з недугою, чи допомагають їй – це справа випадку. І ось людину вбивають за всіма правилами мистецтва, а закон безсилий, як казав один мій друг, всесесний панотець Адельмонте з Таорміни, найліпший хімік у Сицилії, що добре вивчив ці національні явища.

– Ох, страшно так усе це, але чудесно, – сказала пані де Вільфор, завмерши у напруженій увазі. – Зізнаюся, я вважала всі ці історії вигадками Середньовіччя.

– Авжеж, так і є, та за нашого часу вони ще вдосконалилися. Нащо ж і плин часу існує, різні методи заохочення, медалі, ордени, Монтіонівські премії, як не для того, щоб провадити суспільство до найвищої досконалості? А людина сягне досконалості тільки тоді, коли зможе, як ото Бог, створювати і знищувати за своїм бажанням; знищувати вона вже навчилася, то половину шляху вже пододала.

– Отож, – сказала пані де Вільфор, уперто повертаючись до своєї мети, – трутизни Борджіа, Медічі, Рене, Рудж'єрі й, можливо, згодом барона Тренка, якими так уживала на зле сучасна драма і роман...

– Були мистецькими витворами, – відказав граф Монте-Крісто. – Невже ви гадаєте, що справжній учений візьметься до потрібної йому людини? Нізачо. Наука полюбляє рикошети, фокуси, сказати б, фантазію. Ось, наприклад, всесесний абат Адельмонте, що про нього я вам уже казав, здійснював тут дивовижні досліди.

– Справді?

– Авжеж, і я наведу вам приклад. У нього був прегарний сад, там росли різні квіти, садовина й городина, і з-поміж тієї садовини він обирав якусь геть невинну, наприклад, головку капусти. Три дні поливав він ту головку розчином миш'яку, третього дня капуста почала жовкнути, і настала пора зрізати її; для всіх вона мала вигляд стиглого овоча і той-таки невинний вигляд, і тільки панотець Адельмонте знав, що він отруений. Тоді він приносив головку додому, брав кролика – у нього була ціла колекція кроликів, котів і морських свинок, що нічим не поступалася його колекції городини, садовини і квітів, – отож, панотець Адельмонте брав кролика і давав йому з'їсти капустяний листок; звісно ж, кролик здихав. Який слідчий закинув би йому щось злочинне? Якому королівському прокуророві спало б на думку порушити справу проти Маженді чи Флуранса із приводу вбитих ними кролів, котів та морських свинок? Жодному.

Отож, кролик здихає, не привертаючи уваги правосуддя. Потім абат Адельмонте загадає кухарці вительбушити мертвого кролика і кидає тельбухи на купу гною. Тією купою вештається курка, вона клює ті тельбухи і наступного дня теж здихає. Поки вона б'ється в передсмертних корчах, повз неї пролітає яструб (в абатовім краю яструбів сила-силенна), кидається на курку, заносить її на вершину гори і з'їдає. За три дні той сердешний яструб, якому відтоді нездужається, раптом відчуває, як голова в нього іде обертом і простісінько з-під хмар падає мов камінь до вас у ставочок, а шука, вугор

і мурена, як ви знаєте, страшенно хижі, то вони кидаються на того яструба і роздирають його на шматки. І ось уявіть собі, наступного дня до вашого столу подають ту щуку, вугра чи мурену, отруєних у четвертому поколінні; ваш гість буде отруєний у п'ятому, тож за вісім чи десять днів помре від болю в тельбухах, від серцевого нападу чи від нариву у шлунку. Після розтину лікарі скажуть: «Смерть настала від пухлини в печінці чи від тифу».

— Але ж, — сказала пані де Вільфор, — весь оцей ваш збіг обставин може легко урватися: адже яструб може не пролетіти потрібної миті або впасти за сто кроків од ставка.

— А ось у цьому й полягає мистецтво. На Сході, щоб бути великим хіміком, треба вміти керувати випадковостями, — і там це вміють.

Пані де Вільфор замислено слухала.

— Але ж, — мовила вона урешті, — сліди миш'яку не зникають: хоч яким способом потрапить він у людське тіло, його все ж таки виявлять, якщо його там достатньо, щоб викликати смерть.

— Так ото ж, — відказав граф Монте-Крісто, — саме це я і сказав панотцеві Адельмонте. Він усміхнувся і відказав мені сицилійським прислів'ям, що є, здається й у французькій мові: «Сину мій, світ створено було не за один день, а за сім; прийдіть у неділю». У неділю я знову прийшов до нього; замість того, щоб поливати капусту миш'яком, він поливав його розчином солі, настоящим на стрихніні — *strychnos colubrina*, як прозивають його вчені. Цього разу та капуста голова нітрохи не здавалася хворою, і в кролика не виникло сумнівів, за п'ять хвилин він здох; курка поклювала його і віддала Богові душу наступного дня. Тоді ми взяли на себе роль яструба, забрали курку і розітнули її. Цього разу всі окремі симптоми зникли і помітні були тільки загальні. У жодному органі не виявилось ніяких специфічних ознак: тільки подразнення нервової системи і сліди припливу крові до мозку: курка здохла не від отруєння, а від апоплексії. Із курми це трапляється, хоч і дуже рідко, та в людей це явище звичайне.

Пані де Вільфор замислювалася ще дужче.

— Слава Богу, — сказала вона, — що такі препарати можуть виготовляти тільки хіміки, а то одна половина людства отруїла б другу.

— Хіміки або люди, що цікавляться хімією, — недбало відказав граф Монте-Крісто.

— Та й крім того, — сказала пані де Вільфор, насилу відриваючись від своїх думок, — хоч як хитро був би скоєний злочин, він усе ж таки залишиться завжди злочином, і якщо його не покарає людське правосуддя, то йому не заховатися від Божої кари. У східних народів не така чуйна совість, як у нас, і вони завбачливо скасували пекло; у цім і річ.

— У такій чистій душі, як ваша, звісно ж, мають поставати такі сумніви, та зрілі роздуми змусять вас відринуть їх. Темний бік людської думки цілком знаходить вираз у відомому парадоксі Жана-Жака Руссо, знаєте: «Мандарин, якого вбивають за п'ять тисяч миль, тільки поворухнувши пальцем». Усе життя людське наповнене такими вчинками, і людський розум постійно породжує такі мрії. Ви мало знайдете людей, що спокійнісінько всадять ножа в серце свого ближнього чи дають йому, щоб звести зі світу, таку дозу миш'яку, як ми ото з вами казали. Це і справді було ексцентрично або ж

по-дурному. Для цього необхідно, щоб кров несамовито бурхала, щоб пульс шалено кидався, щоб уся душа стала догори коренем. Та якщо, замінючи слово, як робиться це у філології, пом'якшеним синонімом, ви здійснюєте просто усунення, якщо замість того щоб здійснити підле убивство, ви просто усуваєте з вашої дороги того, хто вам заважає, і робите це тихо, без насильства, без того, щоб це супроводжувалося стражданнями, тортурами, що роблять із жертви мученика, а з вас – у повному розумінні кровожерну звірюку, якщо нема ні крові, ні стогонів, ні корчів, ні, головне, того жакливого і підозрілого миттєвого скону, то ви уникаєте відплати людських законів, що кажуть вам: «Не порушуй суспільного спокою!» У такий спосіб діють і сягають мети на Сході, де люди поважні та флегматичні й не шкодують часу, коли йдеться про якісь важливі обставини.

– А сумління? – схвильовано запитала пані де Вільфор, затамувавши дух.

– Авжеж, – відказав граф Монте-Крісто, – авжеж, слава Богу, існує сумління, або ми були б дуже нещасні. Після будь-якого енергетичного вчинку нас рятує наше сумління – воно знаходить нам тисячу вибачень, а суддями їх виступаємо ми самі; і хоч ці докази і зберігають нам мирний сон, вони, либонь, не убезпечили б наше життя від вироку кримінального суду. Певне, сумління пречудово заспокоїло Ричарда III після вбивства обох синів Едварда IV, адже він міг сказати собі: «Ці діти жорстокого короля-переслідувача успадкували всі пороки свого батька, яких, крім мене, ніхто не впізнав у їхніх юнацьких схильностях; ці діти заважали мені забезпечити добробут англійському народові, якому вони неодмінно завдали б лиха». Так само втішала сумління і леді Макбет, яка, хоч що там казав би Шекспір, хотіла посадити на престолі свого сина, а не чоловіка. Авжеж, материнська любов – це така велика чеснота, такий могутній рушій, що вона багато що виправдовує; та й після смерті Дункана леді Макбет була б дуже нещасна, якби не її сумління.

Пані де Вільфор жадібно вбирала в себе ті страшні висновки і цинічні парадокси, які граф Монте-Крісто виголошував із притаманною йому просто-душною іронією.

Помовчавши із хвилику, вона сказала:

– Знаєте, пане графе, ваші аргументи жакливі й ви бачите світ у дось-таки похмурому світлі! Або ж ви так судите про людство, тому що дивитесь на нього крізь колби й реторти! Адже ви і справді вдатний хімік, і той еліксир, що його ви дали моему синові, так хутко повернув його до життя...

– Не дуже довіряйте йому, пані, – сказав граф Монте-Крісто, – краплі того еліксиру було достатньо, щоб повернути до життя дитину, що вже стоїть на порозі смерті, та три краплі викликали б у нього такий приплив крові до легень, що в нього почало б страшенно калатати серце, шість крапель забили б йому дух і викликали б набагато серйознішу непритомність, ніж та, що в ній він перебував, а десять крапель убили б його на місці. Пам'ятаєте, як я відхилив його від слоїка, коли він хотів було його вхопити?

– То це така сильна отрута?

– Нітрохи. Передовсім з'ясуємо, що отрут самих по собі не існує: медицина використовує найдужчі отрути, та коли їх уміло застосувати, вони обертаються рятівними ліками.

– То що ж то було?

– То був препарат, що його винайшов мій друг, превелебний панотець Адельмонте, який навчив мене і застосовувати його.

– Мабуть, це пречудовий засіб од корчів! – сказала пані де Вільфор.

– Дуже добрий, ви самі впевнилися в нім, – відказав граф Монте-Крісто, – і я часто користуюся ним, звісно ж, дуже обережно, – докинув він, усміхаючись.

– Ще б пак! – тим самим тоном сказала пані де Вільфор. – От ось мені, такій нервовій і схильній до млості, був би дуже помічний лікар на кшталт Адельмонте, який вигидає би щось таке, щоб я могла вільно дихати і не боялася померти від ядухи. Та оскільки у Франції такого лікаря знайти неможливо, а ваш панотець навряд чи захоче задля мене помандрувати до Парижа, то я поки що мушу задовольнитися ліками пана Плянша; зазвичай я вживаю м'ятні й гофманські краплі. Погляньте, ось пілюлі, які для мене виготовляють на особливе замовлення – у них міститься подвійна доза.

Граф Монте-Крісто відчинив черепахове пудельце, яке простягнула йому пані де Вільфор, і з виглядом любителя, що знається на таких препаратах, понюхав пілюлі.

– Вони пречудові, – сказав він, – та їх треба ковтати, а це не завжди можливо, коли знепритомнієш. Я волю користуватися моїми ліками.

– Та і я, звісно, воліла б їх, тим паче що сама бачила, як вони діють, проте, либонь, це секрет, і я не настільки нескромна, щоб розпитувати вас про них.

– Проте я настільки гречний, – підводячись, мовив граф Монте-Крісто, – що вважаю моїм обов'язком сповістити його вам.

– Ох, пане графе!

– Та пам'ятайте: у маленькій дозі це ліки, у великій – трутизна. Одна крапля повертає до життя, як ви самі в цім упевнилися, п'ять або шість неодмінно завдадуть смерті, там паче що в келисі вина вони нітрохи не міняють його смаку. Та я замовкаю, пані, а то можна подумати, що я даю вам поради.

Годинник вибив пів на сьому; доповіли про приїзд приятельки пані де Вільфор, яка мала обідати в неї.

– Якби я мала честь бачити вас уже третій або четвертий раз, пане графе, а не вдруге, – сказала пані де Вільфор, – якби я мала за честь бути вашим другом, а не тільки зобов'язана вам, то я наполягала б на тому, щоб ви лишилися в мене обідати і не захотіла б чути ніяких відмовок.

– Дуже вдячний вам, – відказав граф Монте-Крісто, – та я пов'язаний обіцянкою, якої не могу не виконати. Я маю супроводжувати до театру одну грецьку князівну, мою приятельку, яка ще не бачила опери і розраховує на мене, щоб відвідати виставу.

– Що ж, тоді до побачення, пане графе, та не забудьте про мої ліки.

– Нізащо, пані, задля цього потрібно було б забути ту годину, яку збув у розмові з вами, а це геть неможливо.

Граф Монте-Крісто вклонився і вийшов.

Пані де Вільфор замислилася.

– Ото дивний чоловік, – сказала вона собі, – і здається, ім'я його Адельмонте.

Що ж до графа Монте-Крісто, результат розмови перевершив усі його сподівання. «Еге, – думав він собі, виходячи з того дому, – це вдячний ґрунт, певен, що кине в нього насіння дарма не пропаде».

І наступного дня, як і пообіцяв, послав їй той рецепт.

XV. РОБЕРТ-ДИЯВОЛ

Посилання на Оперу було тим більш поважне, що того вечора в королівській Музичній академії мали відбутися великі урочистості.

Уперше після довгої недуги Левассер виступав у ролі Бертрама, і твір модного композитора, як завжди, приваблював верхи паризького світського товариства.

Як і в більшості заможних молодих людей, у Альбера було крісло в оркестрі, крім того, для нього завжди знайшлося б місце в десяти ложах близьких знайомих, якщо не брати до уваги того, що на нього він мав законне право в ложі світської молоді.

Сусіднє крісло належало Шато-Рено. Як і належить журналістові, Бошан був король усієї зали і міг сидіти, де йому хотілося.

Того вечора Люсьєн Дебре мав у розпорядженні міністерську ложу і запропонував її графові де Морсеру, який, оскільки Мерседес відмовилася, передав її Данглярів, сповістивши йому, що згодом він відвідає баронесу з донькою, якщо пані захочуть узяти ту ложу. Пані, звісно ж, не відмовилися. Ніхто так не ласий на безоплатні ложі, як мільйонери.

Що ж до Дангльєра, то він заявив, що його політичні принципи і становище депутата опозиції не дозволяють йому сидіти в міністерській ложі. Тож баронеса надіслала Люсьєнові записку й попросила заїхати по неї, бо не могла ж вона їхати до Оперу удвох із Ежені.

Справді, якби пані сиділи у ложі вдвох, то це, либонь, хибно витлумачили б, та якщо панна Дангльєр поїде до театру з матінкою і її коханцем, то за це ніхто їх не осудить – треба сприймати світ, яким він є.

Завіса піднялася, як завжди, у майже порожній залі. Це, знову ж таки, звичай нашого світського товариства – приїздити до театру після початку вистави; у такий спосіб під час першої дії ті, що приїхали вчасно, не можуть дивитися і слухати п'єсу: вони дивляться тільки на тих, що прибувають потім, і чують лише грюкання дверей та балачки.

– Ти ба! – сказав Альбер, побачивши, як відчинилися двері в одній із долішніх бічних лож. – Ти ба! Графиня Г.

– Хто вона така, ця графиня Г.? – запитав Шато-Рено.

– Ох, пане бароне, що за непростачне запитання! Ви не знаєте, хто така графиня Г.?

– А, справді, – сказав Шато-Рено, – це, либонь, та сама чарівна венеціанка?

– Авжеж.

Цієї хвили графиня Г. помітила Альбера й, усміхнувшись, кивнула, відповідаючи на його поклон.

– Ви знайомі з нею? – запитав Шато-Рено.

– Так, – відказав Альбер, – Франц познайомив нас у Римі.

– А ви не відмовитеся надати мені ту саму послугу, яку в Римі надав вам Франц?

– Охоче.

– Цитьте! – гукнув хтось із публіки.

Юнаки балакали собі далі, нітрохи не звертаючи уваги на бажання партеру слухати музику.

– Вона була на перегонах на Марсовому полі, – сказав Шато-Рено.

– Сьогодні?

– Так.

– Справді, сьогодні були перегони. Ви робили ставки?

– Та дрібниці, на п'ятдесят луїдорів.

– І хто виграв?

– Наутілус. Я ставив на нього.

– Але ж були три заїзди?

– Так. Був приз Жокей-клубу, золотий кубок. Сталася навіть дивна подія.

– Яка?

– Цитьте! – знову гукнув хтось.

– Ті перегони виграв геть невідомий кінь із невідомим жокеєм.

– Як це?

– Отак собі. Ніхто не звернув уваги на коня, записаного під іменем Вампа, і на жокея, записаного під іменем Йов, аж потім побачили прегарного гнідого жеребця і малого жокея; довелося напхати йому в кишені фунтів із двадцять олова, що не завадило йому випередити на три корпуси Аріеля і Барбаро, що йшли разом із ним.

– І ви так і не дізналися, чий то кінь?

– Ні.

– Кажете, записали його під іменем...

– Вампа.

– Тоді, – сказав Альбер, – я знаю більше, ніж ви; я знаю, кому він належить.

– Та замовкніть нарешті! – утретє гукнули з партера.

Цього разу обурення було настільки велике, що юнаки врешті второпали, що той вигук стосується таки їх. Вони обернулися, шукаючи в юрмі того зухвальця, та ніхто не гукав більш, тож вони знов обернулися до сцени.

Тієї миті відчинилися двері до міністерської ложі, і пані Дангляр, її донька та Люсьєн Дебре посідали на свої місця.

– А ось і ваші знайомі, віконте, – сказав Шато-Рено. – Чому це дивитесь ви праворуч? Вас он шукають.

Альбер обернувся і справді зустрівся поглядом із баронесою Дангляр, що помахала віялом, вітаючи його. Що ж до панни Ежені, то вона ледве зиркнула на крісла оркестру.

– Ні, любий друже, – сказав Шато-Рено, – якщо не брати до уваги мезальянсу, – а я не думаю, що ця обставина вас непокоїть, – я не розумію, що ви можете мати проти панни Дангляр: вона дуже гарна.

– Дуже гарна, авжеж, – сказав Альбер, – та, зізнаюся, я волів би ніжнішу, м'якшу красу, сказати б, жіночнішу.

– Ох, ці сучасні юнаки, – сказав Шато-Рено, що з висоти своїх тридцяти літ поводився з Альбером як батько, – ніколи їм не догодиш. Змилюйтеся, любий друже, вам пропонують наречену, створену за образом Діани-мисливиці, а ви ще й скаржитесь!

– Авжеж, я волів би щось на кшталт Венери Мілоської чи Капуанської. Та Діана-мисливиця, постійно оточена своїми німфами, трохи лякає мене, боюся, щоб мене не спіткала доля Актеона.

Справді, глянувши на панну, можна було зрозуміти те почуття, у якому зізнавався Альбер. Панна Дангляр була гарна, та, як сказав Альбер, у її вроді було щось суворе: коси її були прегарної чорної барви, од природи виткі, та в їхніх кучерях відчувався буцім опір тій руці, що намагалася підкорити їх; очі її, так само темні, як і коси, під чудовими бровами, єдиним недоліком яких було те, що вони весь час супилися, вражали виразом твердої волі, що не притаманний жіночому поглядові; ніс її був точнісінько такий, яким би скульптор надав Юноні; тільки рот був трохи завеликий, зате прегарні були зуби, що відтінювали ще дужче яскравість вуст, що гостро виділялися на її блідому личку; урешті темна родимка в куточку вуст, більша, ніж бувають ото ті примхи природи, ще дужче підкреслювала рішучий характер того обличчя, що трохи лякало Альбера.

Та й статура Ежені відповідала обличчю, яке ми намагалися змалювати. Вона, як сказав Шато-Рено, нагадувала Діану-мисливицю, та тільки у вроді її було ще більше твердості й міці.

Якщо в отриманій нею освіті можна було і відшукати якийсь гандж, то це те, що, як ото декотрі риси її зовнішності, вона радше личила б особі іншої статі. Вона розмовляла кількома мовами, дуже добре малювала, писала вірші й музику; мистецтву цьому вона віддавалася з особливою пристрасстю і вивчала його з однією своєю шкільною подругою, убогою дівчиною, що володіла, як запевняли, усіма необхідними даними, щоб стати пречудовою співачкою. Один славетний композитор ставився до неї, як казали, з майже батьківською турботою і навчав її, сподіваючись, що колись голос принесе їй багатство.

Можливість того, що Луїза Д'Армії – так звали ту молоду співачку – виступить згодом на сцені, заважала панні Дангляр з'являтися з нею на людях, хоч вона і приймала її вдома. Та й користуючись у банкіровому домі незалежним становищем подруги, Луїза була більше, ніж проста викладачка.

За кілька секунд після з'яви пані Дангляр у ложі завіса опустилася, і можна було під час півгодинного антракту погуляти у фойє чи відвідати в ложі знайомих, тож крісла оркестру відразу ж спорожніли.

Альбер і Шато-Рено перші покинули свої місця. Одну хвилю пані Дангляр гадала, що та Альберова поспішність викликана бажанням одвідати їх, і вона вже нахилилася було до доньки, щоб попередити її про це, але та лише похитала головою й усміхнулася: тієї ж хвилі, наче зміцнюючи недовіру Ежені, Альбер подався до бічної ложі першого ярусу. То була ложа графині Г.

– Ага, ось і ви, пане мандрівнику! – сказала графиня, простягаючи йому руку з привітністю давньої знайомої. – Дуже люб'язно з вашого боку, що ви впізнали мене, а головне, що вирішили одвідати мене першу.

– Повірте, пані графине, – відказав Альбер, – якби я знав, що ви в Парижі й мені відома була ваша адреса, то я не чекав би так довго. Але дозвольте представити вам мого друга, барона Шато-Рено, одного з небагатьох аристократів, що ще збереглися у Франції; він допіру сповістив мені, що ви були на перегонах на Марсовому полі.

Шато-Рено вклонився.

– Ви були на перегонах? – з цікавістю поспитала графиня.

– Так, пані.

– То чи не можете ви мені сказати, – жваво провадила вона, – чий то кінь виграв приз Жокей-клубу?

– Не знаю, – відказав Шато-Рено, – я щойно про те саме питав Альбера.

– Для вас це так важливо, пані графине? – запитав Альбер.

– Що?

– Дізнатися, чий то кінь?

– Ще б пак! Уявіть собі... Та, може, ви його знаєте, віконте?

– Пані графине, ви хотіли щось розповісти. «Уявіть собі», – сказали ви.

– Авжеж, уявіть собі, той прегарний гнідий жеребець і той гарнющій маленький жокей у рожевому вбранні з першого ж погляду викликали в мене таку прихильність, що я від щирого серця бажала, щоб вони перемогли, наче я поставила на них половину мого маєтку, а коли побачила, що вони прийшли перші, випередивши решту на три корпуси, я так зраділа, що почала несамовито плескати. Уявіть собі мій подив, коли, прийшовши додому, я зустріла на сходах маленького жокея в рожевому вбранні! Я подумала було, що переможець, певне, мешкає в одному домі зі мною, та, відчинивши двері вітальні, відразу ж побачила золотий кубок, що його виграли сьогодні невідомий кінь і невідомий жокей. У кубковій лежала записка: «Графині Г., лорд Рутвен».

– Так і є, – сказав Альбер.

– Тобто як це? Що ви хочете сказати?

– Я хочу сказати, що це той самий лорд Рутвен.

– Який лорд Рутвен?

– А наш упир, якого ми бачили в театрі Арджентіна.

– Та невже? – вигукнула графиня. – Хіба він тут?

– Авжеж.

– І ви бачитеся з ним? Він у вас буває? Ви відвідуєте його?

– Цей мій близький друг, і навіть пан Шато-Рено має за честь бути знайомим з ним.

– Чому ви гадаєте, що це саме він виграв приз?

– Його коня записали під іменем Вампа.

– Та й що?

– Хіба ви не пам'ятаєте, як звали славетного розбійника, що загарбав мене в полон?

– Авжеж, справді.

– І від якого мене дивом порятував граф?

– Так, так.

– Його звали Вампа. Тепер ви самі бачите, що це він.

– Але чому він надіслав той кубок мені?

– По-перше, пані графине, тому, що я, повірте мені, чимало розповідав йому про вас, а по-друге, певне, тому, що він був дуже радий зустріти співвітчизницю і щасливий, що ви такий інтерес до нього виявили.

– Сподіваюся, ви нічого не розповідали йому про ту дурню, яку ми верзли про нього?

– Як по правді, я за це не ручаюся, а те, що він підніс вам той кубок від імені лорда Рутвена...

– Це жакливо! Він мене буде ненавидіти!

– Хіба його вчинок ворожий?

– Та наче ні...

– Ось бачите!

– То, значить, він у Парижі!

– Так.

– І яке враження він тут справив?

– Та яке, – устряв Альбер, – про нього побалакали з тиждень, а потім стала коронація англійської королеви і крадіжка самоцвітів у панни Марс, то балакати почали про це.

– Любий друже, – сказав Шато-Рено, – відразу видно, що граф Монте-Крісто ваш друг, то ви й ставитеся до нього відповідно. Не вірте йому, пані графине, у Парижі тільки й балакають про графа Монте-Крісто. Він почав із того, що подарував пані Дангляр пару коней, які коштують тридцять тисяч франків, потім урятував життя пані де Вільфор, а потім, напевне, завоював кубок Жокей-клубу. Хоч що там каже Морсер, я, навпаки, можу сміливо сказати, що й зараз усі страшенно цікавляться графом Монте-Крісто і ще цілий місяць тільки про нього й балакати-муть, якщо він і далі буде таке витинати; утім, здається, для нього це звичне діло.

– Може, і так воно, – сказав Альбер. – До речі, хто це посів колишню ложу російського посла?

– Це яку? – запитала графиня.

– У першому ярусі поміж колонами, здається, її наново опорядили.

– Справді, – сказав Шато-Рено. – Був там хтось під час першої дії?

– Де?

– У тій ложі.

– Ні, – відказала графиня, – я нікого там не помітила... То, кажете, – провадила вона, обертаючись до Альбера, – це ваш граф Монте-Крісто взяв приз?

– Я певен цього.

– І це він надіслав мені кубок?

– Авжеж.

– Та ж я з ним не знайома, – сказала графиня, – мені хотілося б повернути йому той кубок.

– Ох, не робіть цього: він надішле вам інший, виточений із цілого сапфіра чи з рубіна. Він завжди так робить, із цим доведеться змиритися.

Тут дзвоник сповістив про початок другої дії. Альбер підвівся, щоб повернутися на своє місце.

– Я ще побачу вас? – запитала графиня.

– В антракті, з вашого дозволу, я зайду запитати, чи не можу я бути вам чимось корисний у Парижі.

– Панове, – сказала графиня, – по суботах, увечері, я вдома для друзів, вулиця Ріволі, двадцять два. Відвідайте мене.

Юнаки вклонилися і вийшли з ложі.

Увійшовши до партера, вони побачили, що вся публіка стоїть і дивиться в залу; вони й собі глянули туди, і їхні очі зупинилися на колишній ложі російського посла. Туди допіру ввійшов убраний у чорне пан років тридцяти п'яти чи сорока у супроводі молодої дівчини у східному вбранні. Вона була дуже вродлива, а вбрання її таке розкішне, що, як ми вже сказали, усі погляди відразу ж звернулися до неї.

– Та це ж Монте-Крісто зі своєю албанкою, – сказав Альбер.

І справді, то був граф із Гайде.

За кілька хвилин Гайде привернула до себе увагу не лише партеру, а й усієї глядацької зали: панії висувалися зі своїх лож, щоб побачити, як ряхтять у вогнях люстри іскристий водограй самоцвітів. Ніхто й не думав дотримуватися тиші. Та дівчина, така юна, така вродлива, така сліпуча, була дивовижним видовищем.

Цього разу Альберові подали знак, який недвозначно засвідчував, що пані Дангляр хоче бачити його у своїй ложі у наступному антракті.

Альбер був добре вихований, тож не змушував себе чекати, якщо йому чітко давали на здогад, що на нього чекають. Ледве дія скінчилася, він квалливо подався до літерної ложі.

Він уклонився паням і потиснув долоню Дебре.

Баронеса зустріла його чарівною усмішкою, а Ежені – з притаманною їй холодністю.

– Любий друже, – сказав йому Дебре, – ви бачите перед собою людину, що сягнула крайнього відчаю і гукає вас на поміч. Баронеса засипає мене запитанням про графа Монте-Крісто і вимагає, щоб я взнав, хто він, звідки він, куди прямує. Йй-богу, я не Каліостро, то щоб повернутись якомсь, відкавав: «Запитайте про це Морсера, він знає графа Монте-Крісто як облупленого». То вас і погукали.

– Це неймовірно, – сказала баронеса, – мати секретний фонд у півмільйона і нічогосінько не знати!

– Повірте, пані баронесо, – сказав Люсьєн, – якби в мене було півмільйона, то я використав би його на щось інше, а не на збирання відомостей про графа Монте-Крісто, який, на мою думку, тільки тим відзначається, що вдвічі багатший, ніж набоб, проте я поступаюся місцем моему другові Морсеро-ві: питайте в нього, мене все це більше не стосується.

– Навряд чи й набоб прислав би мені пару коней, що коштують тридцять тисяч франків, із чотирма самоцвітами у вухах, по п'ять тисяч кожен.

– Самоцвіти він полюбляє, – зареготав Альбер. – Мені здається, у нього, як ото у Потьомкіна, їх завжди повні кишені, і він сипле ними наліво і направо.

– Він знайшов десь копальню самоцвітів, – сказала пані Дангляр. – Ви знаєте, що в бароновому банку в нього необмежений кредит?

– Ні, не знаю, – відказав Альбер, – та мене це не дивує.
– Він заявив панові Данглярю, що збирається перевести в Парижі рік і витратити шість мільйонів.
– Певне, це персидський шах, що мандрує інкогніто.
– А яка гарна та дівчина! – сказала Ежені. – Ви помітили це, пане Люсьєне?
– Знаєте, ви єдина жінка з-поміж усіх, кого я знаю, котра віддає належне іншим жінкам.
Люсьєн вставив ув око монокль.
– Чарівна, – сказав він.
– А ви, пане Морсерє, знаєте, хто вона?
– Тільки приблизно знаю, як і все, що стосується таємничої особи, про яку ми говоримо, – сказав Альбер, відповідаючи на те настирливе запитання. – Ця дівчина – албанка.
– Це й видно із її вбрання, і те, що ви оце кажете, уже знає уся публіка.
– Мені дуже шкода, що я такий неосвічений чичероне, – сказав Альбер, – та, мушу зізнатися, на цім відомості мої й закінчуються: знаю ще тільки, що вона музика: яюсь обідав я у графа Монте-Крісто і чув звуки лютні, на ній нікому було грати, крім неї.
– То він вітає в себе гостей, той граф? – запитала пані Дангляр.
– І дуже розкішно, запевняю вас.
– Треба змусити пана Дангляря дати йому обід або бал, щоб він у відповідь і нас запросив до себе.
– І ви поїхали б до нього? – засміявся Дебре.
– А чом би й ні? Разом із чоловіком!
– Та ж він одинак, цей таємничий граф!
– Ви ж бачите, що ні, – засміялася і баронеса, показуючи на красуню албанку.
– Ця дівчина – невільниця, пам'ятаєте, Морсерє, він сам про це сказав нам за обідом.
– Погодьтеся, любий Люсьєне, – сказала баронеса, – що вона скидається радше на князівну.
– Із «Тисячі й одної ночі», – вкинув Альбер.
– Згоден. Але що створює князівен, друже мій? Самоцвіти, а вона просто-таки обсіпана ними.
– Їх аж забагато, – сказала Ежені, – без них вона була б ще вродливіша, бо тоді видно було б її ший і руки, а вони прегарні.
– Ох, ці художниці! – сказала пані Дангляр. – Погляньте. Вона вже перейнялася.
– Я люблю все прекрасне, – відказала Ежені.
– Тоді що ви скажете про графа Монте-Крісто? – запитав Дебре. – Здається, він теж нічого.
– Граф? – запитала Ежені, наче їй досі й на думку не спадало глянути на нього. – Граф занадто блідий.
– Так отож, – сказав Морсерє, – ото та блідість нас і цікавить. Знаєте, графиня Г. каже, що він упир.
– А хіба графиня Г. повернулася вже? – запитала баронеса.

– Вона сидить у бічній ложі, матінко, – сказала Ежені, – майже напроти нас. Он бачите, жінка з гарними золотавими кісьми, це вона.

– Ага, бачу, – сказала пані Дангляр. – Знаєте, що вам треба вчинити, Морсере?

– Наказуйте, баронесо.

– Вам треба було б піти у ложу до того графа Монте-Крісто і припровадити його сюди.

– Навіщо, питається? – сказала Ежені.

– А щоб побалакати з ним. Хіба тобі не цікаво побачити його?

– Нітрохи.

– Чудне дівча! – пробурмотіла баронеса.

– Він, либонь, і сам прийде, – сказав Альбер. – Он він побачив вас, баронесо, і вклоняється.

Любо всміхнувшись, баронеса відповіла графові Монте-Крісто на його поклон.

– Гарзд, – сказав Альбер, – я пожертвую собою: покину вас і погляну, чи не можна з ним поговорити.

– Підійдіть до нього в ложу, це найпростіше.

– Але ж мене не представили.

– Кому?

– Красуні албанці.

– Таж ви кажете, що це невільниця.

– Так, але ж ви кажете, що це князівна... Та, може, він побачить, що я йду, то вийде теж.

– Таке може бути. Ідіть.

– Іду.

Альбер уклонився і вийшов. Справді, коли він минав графову ложу, двері її відчинилися і вийшов граф Монте-Крісто; він сказав кілька слів арабською Алі, що стояв у коридорі, й узяв Альбера під руку. Алі зачинив двері й став перед ними; докруг нубійця в коридорі зібралася ціла юрба.

– Знаєте, – сказав граф Монте-Крісто, – ваш Париж чудернацьке місто, і парижани чудні люди. Можна подумати, наче вони вперше бачать мурина. Погляньте, як вони з'юрмилися довкола сердеги Алі, який не може ніяк уторопати, у чім річ. Мушу вас запевнити, що як парижанин приїде в Туніс, Константинополь чи Каїр, довкола нього ніколи не збереться юрба.

– Це тому, що на Сході люди відзначаються здоровим глуздом і дивляться лише на те, на що варто поглянути, – але, повірте, Алі користується таким успіхом лише тому що належить вам, а ви зараз наймодніша людина в Парижі.

– Справді? А чим я зобов'язаний таким щастям?

– Та самому собі. Ви даруєте запряжки по тисячі луідорів ціною, ви рятуєте життя дружинам королівських прокурорів, під іменем майора Блека ви посилаєте на перегони расових жеребців і жокеїв завбільшки з мавпочку уїстіті, нарешті ви здобуваєте золоті кубки і посилаєте їх гарненьким жінкам.

– Хто це розповів вам отакі байки?

– Першу – пані Дангляр, якій страшенно кортить бачити вас у її ложі чи радше щоб інші вас там бачили, другу – Бошанова газета, а третю – моя

здогадливість. Нащо ви називаєте свого коня Вампа, якщо хочете лишитися невідомим?

– Ох, справді, – сказав граф Монте-Крісто, – це було необережно. Та скажіть, хіба граф де Морсер не буває в Опері? Я уважно дивився, та ніде не побачив його.

– Він буде сьогодні.

– Де?

– Гадаю, у баронесиній ложі.

– А та чарівна особа поруч із нею, либонь, її донька?

– Так.

– Дозвольте привітати вас.

Альбер усміхнувся.

– Ми побалакаємо про це детальніше іншого разу. Як вам подобається музика?

– Яка музика?

– А та, що її ми зараз чули.

– Пречудова музика, якщо взяти до уваги, що створила її людина і виконують двоногі й безкрилі птахи, як казав небіжчик Діоген.

– Он як, любий пане графе? Можна подумати, за бажання ви можете тішити ваш слух співом семи янгольських хорів?

– Майже так, пане віконте. Коли мені хочеться послухати пречудову музику, таку, якої ніколи не чуло вухо людське, я засинаю.

– То ви якраз потрапили у таке місце: спіть собі здоровий, любий пане графе, опера для того й існує.

– Ні, бо, як по правді, ваш оркестр зчиняє забагато галасу. Щоб заснути отим сном, що про нього я кажу, мені потрібен спокій і тиша, та ще й певна підготовка...

– Славетний гашиш?

– Еге ж. Як вам захочеться послухати музику, пане віконте, приходьте до мене вечеряти.

– Я вже чув її, як снідав у вас.

– У Римі?

– Авжеж.

– А, то була лютня Гайде. Так, сердешна вигнанка часом тішиться тим, що грає мені пісні своєї батьківщини.

Альбер не розпитував далі, замовк і граф Монте-Крісто.

Тієї миті задзеленчав дзвоник.

– Ви мені вибачите? – сказав граф Монте-Крісто, прямуючи до своєї ложі.

– Авжеж.

– Прошу вас передати графині Г. привіт від її упиря.

– А баронесі?

– Передайте, що, з її дозволу, я упродовж вечора буду мати за честь засвідчити їй мою пошану.

Розпочався третій акт. Під час нього граф де Морсер, згідно з його обіцянкою, з'явився в ложу пані Дангляр.

Граф був не з тих людей, що збурюють глядацьку залу, тож ніхто, крім людей, що сиділи в тій-таки ложі, не помітив його появи.

Граф Монте-Крісто все ж таки зауважив його, і ледве помітна посмішка промайнула в нього на вустах.

Що ж до Гайде, то тільки підняли завісу, вона вже нічого не бачила довкруги. Як і всі безпосередні натури, її цілком захоплювало те, що промовляє до слуху і зору.

Третій акт минув як завжди: балерини Нобле, Жюлія й Леру витнули свої звичні антраша, Робер-Маріо кинув виклик принцові Гренадському, і врешті величний король, тримаючи доньку за руку, пройшов сценою, щоб показати глядачам свою оксамитову мантію, а потім завіса опустилася, і публіка розійшлася по фойє та коридорах.

Граф Монте-Крісто вийшов зі своєї ложі й за декілька секунд з'явився у ложі баронеси Дангляр.

Баронеса не могла втриматися від радісного здивованого вигуку.

— Ох, пане графе, я така рада вас бачити! — вигукнула вона. — Мені так хотілося долучити мою усну подяку до тієї записки, яку я вам надіслала.

— Ви й досі пам'ятаєте про ту дрібницю, баронесо? Я вже геть забув про неї.

— Так, але не можна забути, що наступного дня ви порятували мою любу подругу, пані де Вільфор, від лиха, якого вона зазнала від тих-таки коней.

— І за це, милостива пані, не заслуговую я подяки, бо ту послугу мав за щастя надати пані де Вільфор мій нубієць Алі.

— А мого сина з рук римських розбишак теж Алі вирятував? — устряв граф де Морсер.

— Ні, пане графе, — відказав Монте-Крісто, потискаючи долоню, яку простягнув йому генерал, — ні, цього разу я приймаю подяку, але ж ви вже висловили її, я її вислухав, то мені незручно, що ви ще згадуєте про це. Уклінно прошу, виявіть мені честь, пані баронесо, і представте мене вашій доньці.

— Вона вже знає вас, принаймні на ім'я, адже декілька днів ми тільки про вас і балакаємо. Ежені, — сказала баронеса, звертаючись до доньки, — це граф Монте-Крісто!

Граф Монте-Крісто вклонився, панна Дангляр насилу кивнула головою.

— Із вами в ложі сидить така вродливиця, пане графе, — сказала вона. — То ваша донька?

— Ні, панно, — сказав граф Монте-Крісто, здивувавшись тій винятковій наївності чи разючому апломбові, — це нещасна албанка; я її опікун.

— А зовуть її?

— Гайде, — відказав граф Монте-Крісто.

— Албанка! — пробурмотів граф де Морсер.

— Авжеж, пане графе, — сказала йому пані Дангляр, — і скажіть, чи бачили ви при дворі Алі-Тобеліна, якому ви так добре служили, таке прегарне вбрання, як ото у неї?

— То ви служили в Яніні, пане графе? — запитав граф Монте-Крісто.

— Я був генералом-інспектором військ, — відказав де Морсер, — і мушу сказати, отим незначним маєтком, що ним я володію, зобов'язаний щедротам славетного албанського владаря.

— Та гляньте ж на неї, — сказала пані Дангляр.

— Де ж вона? — запитав де Морсер.

— Ось! — мовив граф Монте-Крісто.

І, поклавши долоню графові на плече, нахилився з ним через край ложі.

Тієї миті Гайде, що шукала поглядом графа Монте-Крісто, угледіла його бліде обличчя поруч із Морсеровим лицем, якого він обнімав за плечі. Це видовисько справило на неї таке враження, наче вона побачила голову Медузи; вона схилилася трохи наперед, наче вп'явшись у них поглядом. Потім відразу ж хитнулася назад, ледве чутно зойкнувши, проте той вигук відразу ж почули сусіди й Алі, який негайно відчинив двері.

— Погляньте, — сказала Ежені, — що це сталося з вашою вихованкою, пане графе? Здається, їй недобре.

— Справді, — сказав граф Монте-Крісто, — та не бійтеся: Гайде дуже нервова, тож дуже чутлива до всіляких запахів: неприємний запах викликає млість у неї, та, — провадив він, діставши з кишені слоїка, — у мене є лік на це.

І, вклонившись баронесі та її доньці, він ще раз потиснув долоні графові де Морсерові й Дебре, а потім вийшов із ложі.

Повернувшись до своєї ложі, він побачив, що Гайде й досі біла мов стіна; не встиг він увійти, як вона вхопила його за руку.

Граф Монте-Крісто помітив, що руки у дівчини вогкі й холодні, мов крига.

— Із ким це ти розмовляв, пане мій? — запитала вона.

— А з графом де Морсером, — відказав граф Монте-Крісто, — він служив у твого славетного батька і каже, що зобов'язаний йому своїм маєтком.

— Негідник! — вигукнула Гайде. — Це він продав його туркам і заробив на тім маєток. Невже ти не знав цього, пане мій?

— Щось чув я про це в Епірі, — сказав граф Монте-Крісто, — та не знаю всіх подробиць цієї історії. Ходімо, дитино моя, ти мені все розповіси, це, мабуть, дуже цікаво.

— Так, так, ходімо хутчій, мені здається, я помру, якщо ще трохи побуду коло цієї людини.

Гайде квапливо підвелася, загорнулася у свій бурнус із білої вовни, гаптований перлами й коралами, і швидко вийшла з ложі тієї миті, як підіймалася завіса.

— Погляньте, — сказала графиня Г. Альберові, який знову повернувся до неї, — той чоловік нічого не робить, як усі! Він побожно слухає третю дію «Роберта» і йде якраз тоді, коли починається четверта.

XVI. ЗРОСТАННЯ І ПАДІННЯ

За декілька днів після тієї зустрічі Альбер де Морсер відвідав графа Монте-Крісто в його кам'яниці на Єллісейських Полях, що вже прибрала того палацового вигляду, якого граф, завдяки своєму величезному багатству, надавав усім своїм оселям, навіть тимчасовим. Він з'явився ще раз висловити йому від імені пані Дангляр вдячність, яку вона вже висловила йому в листі, підписаному баронесою Дангляр, зроду Ерміною де Серв'є.

Із Альбером був Люсьєн Дебре, що долучив до слів свого друга трохи люб'язностей, що, звісно, не мали офіційного характеру, проте спостережливий граф Монте-Крісто вгадав, звідки вони походять.

Йому навіть здалося, ніби Люсьєн приїхав до нього, бо спонукала його подвійна цікавість, і що половина того почуття походить від мешканців вулиці Шосе-Д'Антен. Справді, він міг не боятися помилитися і легко міг припустити, що пані Дангляр, позбавлена можливості на власні очі побачити, як живе чоловік, що дарує коней за тридцять тисяч франків і їздить у театр з невільницею, обсипаною самоцвітами, доручила очам, яким вона звикла довіряти, щоб вони зібрали сякі-такі відомості про його приватне життя.

Проте граф Монте-Крісто не дав на здогад, що йому зрозумілий зв'язок цього Люсьєнового візиту з баронесиною цікавістю.

— Часто ви бачитеся з бароном Дангляром? — запитав він Альбера.

— Авжеж, пане графе, ви ж пам'ятаєте, що я вам казав.

— То все, як і раніше?

— Більше ніж будь-коли, — встряв Люсьєн, — справа вже вирішена.

І, вважаючи, либонь, що він уже достатньої участі взяв у розмові, Люсьєн вставив ув око черепаховий моноколь і, кусаючи золоте наголів'я ціпка, почав ходити кімнатою, розглядаючи зброю й картини.

— Та, якщо судити з ваших слів, мені здалося, ніби остаточне рішення ще не запало, — сказав граф Монте-Крісто Альберові.

— Нічого не вдієш. Справи йдуть так швидко, що й не помічаєш того, не думаєш про них, а вони думають про тебе, а як озирнешся, то тільки дивуєшся, як далеко вони зайшли. Мій батько і пан Дангляр служили разом в Іспанії: мій батько — у війську, а пан Дангляр — інтендантом із продовольства. Отам мій батько, що був розорений революцією, поклав початок своїй непоганій політичній і військовій кар'єрі, а пан Дангляр, що ніколи не був заможний, — своїй дивовижній політичній і фінансовій кар'єрі.

— Справді, — сказав граф Монте-Крісто, — пригадую, пан Дангляр, як бував я в нього, розповідав мені про це. — Він глянув на Люсьєна, що гортав альбом, і докинув: — А вона нічогенька, панна Ежені! Адже звати її Ежені, еге?

— Дуже нічогенька чи радше дуже вродлива, — відказав Альбер, — та я не шанувальник такої вроди. Негідний я.

— Ви кажете про це так, наче вона вже стала вашою дружиною!

— Ох, — зітхнув Альбер, і собі поглянувши, що там робить Люсьєн.

— Мені здається, — трохи тихіше сказав граф Монте-Крісто, — що ви не дуже в захваті від майбутнього шлюбу.

— Панна Дангляр, як на мене, надто вже багата, і це лякає мене.

— Знайшли причину! — відказав граф Монте-Крісто. — А ви хіба не багаті?

— Мій батько має десь п'ятдесят тисяч ліврів річного прибутку, і після мого одруження він виділить мені, може, тисяч десять або дванадцять.

— Звісно, це дуже скромно, — сказав граф Монте-Крісто, — надто ж для Парижа, та багатство це ще не все, бо шляхетне ім'я і становище теж чимало важать у суспільстві. Ви маєте славетне ім'я і пречудове суспільне становище, та й граф де Морсер — вояк, тож приємно бачити, як Баярова непідкупність поєднується з Дюгескленовою бідністю. Безкорисність — це той сонячний промінь, у якому найбільш яскраво сяє шляхетний меч. Ось я, навпаки, вважаю цей шлюб дуже доречним, адже панна Дангляр принесе вам багатство, а ви їй — шляхетне ім'я!

Альбер замислено похитав головою.

– Існує ще одна обставина, – сказав він.

– Зізнаюся, – провадив граф Монте-Крісто, – мені нелегко збагнути, чому така відраза у вас до цієї заможної і вродливої дівчини.

– Знаєте, – відказав Альбер, – якщо це можна вважати відразою, то не тільки я відчуваю її.

– А хто ж іще? Адже ви казали, що ваш батько хоче цього шлюбу.

– Моя матінка, а в неї пильне око. І ось моїй матері цей шлюб не подобається, вона має якусь упередженість проти Данглярів.

– Ох, це зрозуміло, – сказав граф Монте-Крісто трохи штучним тоном, – графиню де Морсер, утілення вишуканості, аристократичності, душевної тонкості, трохи лякає дотик тяжкої і грубої плебейської руки, це природно.

– Йй-богу, не знаю, чи це справді так, – відказав Альбер, – та знаю, що як шлюб цей відбудеться, вона буде нещасна. Уже півтора місяця тому вирішили було зібратися й обговорити діловий бік питання, та мене спіткали такі мігрені...

– Справжні? – всміхнувся граф Монте-Крісто.

– Справжнісінькі, певне, зі страху... і через них ту нараду відклали на два місяці. Ви ж розумієте, справа не термінова: мені ще нема двадцяти одного року, а Ежені тільки сімнадцять, проте цей термін спливає на наступному тижні. Доведеться взяти участь у тій нараді. Ви не можете собі уявити, любий графе, як воно мене бентежить... Ох, ви такі щасливі, адже ви вільна людина!

– А хто ж заважає вам теж бути таким вільним?

– Батько мій дуже розчарувався б, якби я не одружився з панною Дангляр.

– То одружіться з нею, – сказав граф Монте-Крісто, якимось по-особливому стенувши плечима.

– Та воно так, – сказав Альбер, – та для моєї матінки це буде вже не розчарування, а справжнісіньке горе.

– То не одружуйтеся, – сказав граф Монте-Крісто.

– Я подумаю і спробую це вчинити... а ви ж не відмовите мені в порадах, правда ж? Може, ви могли б виручити мене? Знаєте, щоб не засмучувати мою матінку, я, либонь, зважуся на сварку з батьком.

Граф Монте-Крісто відвернувся, здавалося, він був схвильований.

– Чим це ви так захопилися? – запитав він Дебре, який сидів у глибокому фотелі на другому кінці вітальні, тримаючи в одній руці олівця, а в другій записника, – перемальовуєте Пуссена?

– Перемальовую? Де ж пак! – спокійно відказав той. – Надто вже люблю я живопис, щоб робити таке. Ні, я роблю якраз протилежне, я підраховую.

– Підраховуєте?

– Авжеж, здійснюю підрахунки; це стосується трохи і вас, віконте: я підраховую, скільки заробив Данглярів банк на останньому підвищенні Гаїті, адже за три дні акції зросли з двохсот шести до чотирьохсот дев'яти, а передбачливий банкір купив велику партію по двісті шість. За моїми підрахунками, він мав заробити з триста тисяч.

– Це ще не найбільш вдала його оборудка, – сказав Альбер, – адже цього року він заробив мільйон на іспанських паперах.

– Послухайте, любий друже, – сказав Люсьєн Дебре, – граф Монте-Крісто міг би відповісти вам разом з італійцями:

Danaro e santia

Meta della meta.*

І це ще багато. Тож як мені розповідають щось подібне, я тільки знизую плечима.

– Але ж ви самі розповіли про Гаїті, – сказав граф Монте-Крісто.

– Гаїті – це інша річ, Гаїті – це біржове екарте. Можна полюбляти бульот**, захоплюватися вінтом**, любити бостон** і все ж таки охолонуту до них, але екарте** ніколи не губить свого чару – це приправа. Отож, Дангляр продав учора по чотириста шість і поклав до кишені триста тисяч франків, а якби зачекав до сьогодні, то папери упали б до двохсот п'яти і замість того, щоб виграти триста тисяч франків, він згубив би тисяч двадцять-двадцять п'ять.

– А чому вони впали з чотирьохсот дев'яти до двохсот п'яти? – запитав граф Монте-Крісто. – Перепрошую, але я геть не знаюся на цих біржових інтригах.

– А тому, – зареготав Альбер, – що звістки чергуються і не збігаються.

– А нехай йому! – вигукнув граф Монте-Крісто. – То пан Дангляр може за однісінький день виграти або програти триста тисяч франків? Значить, він страшенно багатий?

– Грає не він, а пані Дангляр, – жваво відгукнувся Люсьєн, – це на диво хоробра жінка.

– Але ж ви обачний чоловік, Люсьєне, і, перебуваючи біля самісінького першоджерела, добре знаєте, чого варті звістки, то мусили б зупиняти її, – усміхаючись, сказав Альбер.

– Як це я можу, коли навіть чоловік її не потрапить того вчинити? – запитав Люсьєн. – Ви ж знаєте баронесин характер: вона не скоряється нічому впливу і робить те, що їй хочеться.

– Ох, якби я був на вашому місці... – сказав Альбер.

– Та й що?

– Я вилікував би її, і то була б велика послуга її майбутньому зятеві.

– Як це?

– А просто. Провчив би її.

– Провчив?

– Авжеж. Ваше становище особистого секретаря міністра робить вас авторитетом у тім, що стосується різних новин і звісток, то вам варто тільки рота розтулити, як усі ваші слова стенографуються біржовими маклерами; змусьте її за однісінький раз програти сто тисяч франків, то вона й стане обережніша.

– Не розумію я вас... – пробурмотів Люсьєн.

– Та тут все ясно як білий день, – з невідомою ширістю відказав Альбер, – сповістіть їй якось щось таке нечуване, наприклад, про телеграму, яку читали тільки ви, скажімо, про те, що напередодні в Габріель бачили Генріха IV, це викличе підвищення на біржі, вона захоче

* Гроші й святість – половина і половина (*ital.*).

** Екарте, вінт, бостон, бульот – назви видів азартних картярських ігор.

скористатися цим і, звісно ж, програє, бо наступного дня Бошан у своїй газеті напише:

«Твердження обізнаних людей, буцім короля Генріха IV бачили позавчора в Габріель, не відповідають дійсності; такого не було; король Генріх IV не покидав Нового мосту».

Люсьєн криво посміхнувся. Граф Монте-Крісто тримався байдуже упродовж усієї тієї розмови, та насправді не прогавив ні слова, і від його проникливого погляду не сховалося таємне збентеження особистого секретаря міністра.

Унаслідок того збентеження, що його геть не помітив Альбер, Люсьєн скоротив свою гостину у графа Монте-Крісто. Йому було вочевидь ніяково. Проводячи його до дверей, граф Монте-Крісто сказав йому тихенько декілька слів, і той відказав:

– Авжеж, пане графе, я згоден.

Граф Монте-Крісто обернувся до молодого Морсера.

– А вам не здається, як добре подумати, – сказав він йому, – що в присутності пана Дебре не слід було такого казати про вашу тещу?

– Ох, пане графе, прошу вас, – відказав Морсер, – не вживайте передчасно цього слова.

– Послухайте, невже графиня і справді так налаштована проти цього шлюбу?

– Настільки, що баронеса дуже рідко буває у нас, а моя матінка, гадаю, і двічі за життя не була у пані Дангляр.

– Тоді, – сказав граф Монте-Крісто, – я зважуся розмовляти з вами відверто: пан Дангляр мій банкір, пан де Вільфор дуже люб'язно ставиться до мене у відповідь на послугу, яку щаслива нагода допомогла мені йому надати, тож я передбачаю цілу лавину обідів і гостин. А щоб не здалося, ніби я з погордою нехтую всім цим і навіть, якщо хочете, щоб самому випередити інших, я запрошую на мою віллу в Отеї пана й пані Дангляр, пана й пані де Вільфорів. Якщо я на цей обід запрошу й вас, як ото графа і графиню де Морсерів, то чи не буде це скидатися на якісь оглядини перед весіллям? Принаймні чи не здаватиметься воно так графині де Морсер, надто ж якщо барон Дангляр виявить мені честь і приведе із собою доньку? Графиня може тоді мене зненавидіти, а я не хотів би цього, адже я – прошу вас при нагоді запевнити її в цім – завжди високо ціную її добру думку про мене.

– Повірте, пане графе, – відказав Морсер, – я дуже вдячний вам за вашу відвертість і згоден не бути присутнім на вашому обіді. Ви кажете, що вам дорога думка моєї матінки, – вона дуже добре ставиться до вас.

– Ви так гадаєте? – зацікавлено запитав граф Монте-Крісто.

– Я певен цього. Після того, як ви ото в нас були, ми цілу годину про вас розмовляли; та повернімося до нашої розмови. Ото якби моя мати дізналася про вашу увагу до неї, – а я візьму на себе сміливість їй розповісти про це, – я певен, вона була б вам надзвичайно вдячна. Щоправда, батько розлютився б.

Граф Монте-Крісто зареготав.

– Що ж, – сказав він Альберові, – тепер ви знаєте, як воно все насправді. До речі, не лише ваш батько розлютиться – пан із панею Дангляр будуть

дивитися на мене як на дуже невиховану людину. Вони знають, що ми бачимося з вами просто, що в Парижі ви мій найдавніший знайомец, і раптом вас не буде на обіді, то вони запитують, чому я вас не запросив. Спробуйте принаймні заручитися заздалегідь якимось правдоподібним запрошенням і попередьте мене запискою. Ви ж знаєте, для банкірів тільки письмові докази важать.

— Я зроблю ще ліпше, пане графе, — сказав Альбер. — Моя матінка хоче поїхати куди-небудь, щоб подихати морським повітрям. Якого дня має відбутися той обід?

— У суботу.

— Чудово. Сьогодні у нас вівторок. Ми поїдемо завтра ввечері, а післязавтра будемо в Трепорі. Знаєте, пане графе, дуже люб'язно з вашого боку, що ви рятуєте людей із незручної ситуації.

— Ох, ви мене переоцінюєте: просто я хочу бути приємним для вас.

— Коли ви порозсилали запрошення?

— Сьогодні.

— Чудово! Я зараз же піду до Дангляра і скажу йому, що ми з матінкою завтра вирушаємо з Парижа. Я вас не бачив, то й про обід нічого не знаю.

— Схаменіться! А Дебре, що бачив допіру вас у мене?

— Ох, і правда.

— Навпаки, я вас бачив і тут-таки, без будь-якої офіційності, запросив на обід, а ви щиро відповіли мені, що не можете бути моїм гостем, бо вирушаєте до Трепора.

— Отак і буде. Та, може, ви одвідаєте мою матінку до від'їзду?

— До від'їзду це нелегко зробити буде, та й збиратися у дорогу я вам завжати му.

— То зробить ще ліпше! Досі ви були тільки чарівною людиною, то заслужить на те, щоб ми ще й обожнювали вас.

— І що маю я учинити, щоб сягнути такої досконалості?

— Що ви повинні вчинити?

— Так, мені хочеться знати це.

— Здається, ви сьогодні вільні, то їймо до нас обідати; ми будемо самі — ви, матінка і я. Ви бачили графиню тільки мимохідь, а тепер познайомитеся з нею ближче. Це дивовижна жінка, і я шкодую тільки про те, що на світі нема іншої такої самої, тільки молодшої років на двадцять, тоді, присягаюся, крім графині де Морсер, незабаром з'явилася б ще й віконтеса де Морсер. Мого батька ви не побачите: у нього сьогодні комісія, то він обідає у великого референдарія. Поїймо, поговоримо про мандрівки. Ви бачили всенький світ — розповісте нам про ваші пригоди, розкажете історію тієї красуні албанки, яка була з вами в Опері і яку ви прозиваєте вашою невільницею, а поводитеся з нею, як із князівною... Ми будемо розмовляти італійською й іспанською. Ну ж бо, погоджуйтеся! Графиня буде рада.

— Я дуже вам вдячний, — відказав граф Монте-Крісто, — ваша пропозиція дуже лестить мені, тож я страшенно шкодую, що не можу її прийняти. Дарма ви гадаєте, ніби я вільний — навпаки, у мене дуже важливе побачення.

— Стережіться, ви допіру навчили мене, як позбутися неприємного запрошення. Мені потрібні докази. Слава Богу, я не банкір, як ото Дангляр, та попереджаю: я так само недовірливий, як і він.

– Тоді я дам вам докази, – сказав граф Монте-Крісто.

Він подзвонив.

– Ви вже вдруге відмовляєтеся обідати в моєї матінки, пане графе, – сказав Морсер. – Либонь, у вас є підстави для цього.

Граф Монте-Крісто здригнувся.

– Сподіваюся, ви так не гадаєте, – сказав він, – до речі, ось іде мій доказ.

Увійшов Батістен і спинився на порозі.

– Мене ж не попередили про ваш прихід.

– А хтозна! Ви такий незвичайний чоловік, що тут усе може бути.

– Принаймні я не міг передбачати, що ви запросите мене на обід.

– Оце, мабуть, таки правда.

– Чудово. Послухайте, Батістене, що сказав я вам сьогодні вранці, як погукав у кабінет?

– Не приймати нікого, хто прийде після п'ятої вечора.

– А потім?

– Ох, пане графе... – устряв Альбер.

– Ні, ні, я будь-що хочу позбутися цієї таємничої репутації, яку ви створили мені, любий віконте. Дуже прикро весь час корчити із себе Манфреда. Я хочу бути зрозумілим для всіх. Потім?... Продовжуйте, Батістене.

– Потім прийняти тільки пана майора Бартоломео Кавальканті із сином.

– Ви чуєте: майора Бартоломео Кавальканті, нащадка одного з найдавніших родів, його генеалогією клопотався сам Данте... як ви пам'ятаєте чи, може, й не пам'ятаєте, у десятій пісні «Пекла»; крім того, ще і його сина, дуже хорошого парубка, віконте, йому стільки ж, як і вам, та й титул він носить такий самий; він вступає в паризьке світське товариство, спираючись на батькові мільйони. Майор приведе до мене сьогодні свого сина, контіно, як кажуть у нас в Італії. Він доручає його мені. Я буду скеровувати його, якщо він того вартий. Ви допоможете мені, гаразд?

– Авжеж! То цей майор Кавальканті ваш давній друг? – запитав Альбер.

– Нітрохи. Це дуже шанований добродій, дуже поштивий, дуже скромний, дуже тактовний, таких в Італії сила-силенна, це нащадки занепалих старовинних родів. Я декілька разів із ним зустрічався й у Флоренції, і в Болоньї, і в Луцці, аж раптом він сповістив, що приїде сюди. Дорожні знайомі дуже вимогливі люди: вони скрізь чекають від вас того приятного ставлення, що його ви якось випадково виявили до них, наче в культурної людини, що вміє з кожним перевести приемну часину, не буває прихованих спонук! Любий майор Кавальканті збирається знову поглянути на Париж, який він бачив лише мимохідь, за часів Імперії, коли вирушав мерзнути до Москви. Я маю пригостити його добрячим обідом, він доручить мені свого сина, я пообіцяю наглянути за ним і дам йому змогу розважатися, як йому закортить, – у такий спосіб ми і поквитаємося.

– Пречудово! – сказав Альбер. – Бачу, ви неоціненний опікун. Тоді до побачення, ми повернемося у понеділок. До речі, я отримав листа від Франца Д'Епіне.

– Ти ба! – сказав граф Монте-Крісто. – Він так само задоволений Італією?

– Гадаю, так, та він шкодує, що вас там нема... Каже, що ви були сонцем Рима і що без вас там похмуро. Не гарантуватиму навіть, що він не стверджує, ніби там іде дощ.

– То ваш друг змінив думку про мене?

– Навпаки, він і далі вважає, що ви передовсім фантастична істота, тож він і шкодує, що вас там нема.

– Дуже приємний чоловік! – сказав граф Монте-Крісто. – Я відчув до нього приязнь першого ж вечора нашого знайомства, коли він шукав вечерю й люб'язно погодився повечеряти зі мною. Якщо не помиляюся, він син генерала Д'Епіне?

– Авжеж.

– Того самого, якого так підло вбили в 1815 році?

– Ага, бонапартисти.

– Так отож! Справді, він дуже мені сподобався. А його не збираються одружити?

– Авжеж, він одружується з панною де Вільфор.

– Це напевно?

– Так само, як і мій шлюб із панною Дангляр, – зареготав Альбер.

– Ви жартуєте?

– Так.

– Чому?

– Мені здається, у цім шлюбі стільки обопільної приязні, як і в моєму з панною Дангляр. Ох, пане графе, ми балакаємо про жінок, як ото жінки пліткують про чоловіків, так не можна.

Альбер підвівся.

– Ви вже йдете?

– Нічого собі! Уже дві години забираю я ваш час, а ви такі люб'язні, що питаєте мене, чи йду я. Ні, пане графе, ви такі найлюб'язніший чоловік на світі! А ваші слуги такі вимуштрувані! Надто ж Батістен. Ніколи не щастило мені здобути такого. У мене вони завжди наче мавпують лакеїв із Французького театру, котрі задля того щоб вимовити однісіньке слово, щоразу підходять до самісінької рампи. Тож як захочете розлучитися з Батістеном, віддайте його мені.

– Домовилися, віконте.

– Зачекайте, це ще не все. Передайте, коли ваша ласка, моє вітання вашому скромному гостеві з Лукки, синьйорові де Кавальканті, і якби виявилось, що він не проти одружити свого сина, постарайтеся знайти йому дружину, дуже багату, дуже шляхетну, бодай по жіночій лінії, і баронесу по батьковій. Я вам у цім допоможу.

– Ого, – вигукнув граф Монте-Крісто, – невже справа аж так далеко зайшла?

– Авжеж.

– Не зарікайтеся, усе може ще статися.

– Ох, пане графе, – вигукнув Морсер, – ви таку послугу надали б мені! Я у сто разів дужче полюбив би вас, якби завдяки вам лишився парубком ще років хоч із десять!

– Що ж, усе можливо, – поважно відказав граф Монте-Крісто.

І, попрощавшись із Альбером, повернувся до себе і тричі подзвонив.

Увійшов Бертуччо.

— Бертуччо, — сказав граф Монте-Крісто, — майте на увазі, в суботу я вітаю гостей у моїй віллі в Отеї.

Бертуччо здригнувся.

— Слухаю, ваша ясновельможносте, — сказав він.

— Ви необхідні мені, щоб усе там опорядити як слід, — провадив граф Монте-Крісто. — Це пречудовий дім чи принаймні він може стати чудовим.

— Задля цього його треба геть поновити, ваша ясновельможносте: шпалери на стінах геть зблякли.

— То поміняйте їх скрізь, крім спальні, оббитої червоною матерією; її треба лишити точнісінько такою, яка вона є зараз.

Бертуччо вклонився.

— Так само нічого не чіпайте в саду, зате із двориськом робіть усе, що хочете, — мені навіть приємно було б, якби воно стало невпізнанне.

— Я зроблю все, щоб догодити вашій ясновельможності, та мені було б спокійніше, якби ваша ясновельможність зволила дати мені вказівки щодо обіду.

— Ох, любий Бертуччо, — сказав граф Монте-Крісто, — бачу, відтоді як ми в Парижі, ви почуваетесь ніяково і весь час сумніваєтесь. Невже ви розучилися розуміти мене?

— Та, може, ваша ясновельможносте, ви бодай скажете мені, кого запросили туди?

— Я ще й сам не знаю, та й вам нема чого це знати. Лукулл обідає в Лукулла, та й годі.

Бертуччо вклонився і вийшов.

XVII. МАЙОР КАВАЛЬКАНТІ

Ні граф Монте-Крісто, ні Батістен не брехали, коли казали Альберові про відвідини майора з Лукки, через якого граф Монте-Крісто відмовився від запрошення на обід.

Допіру вибило сьому вечора і минуло вже дві години відтоді, як Бертуччо, виконуючи графів наказ, подався до Отея, коли біля брами зупинився візник і, наче збентежившись, квапливо поїхав звідтіля, висадивши чолов'ягу років п'ятдесяти двох, убраного в один із тих зелених сурдутів із чорними шнурами, які, либонь, ніколи не переведуться в Європі.

На приїжджому були також широкі блакитні суконні панталони, а також високі, ще досить нові, хоч і трохи тьмяні, чоботи на занадто грубій підосшві, замшеві рукавички, капелюх, що скидався на жандармську шапку, і чорний комірець із білим хутром, який можна було б узяти за крицевий нашійник, якби власник не носив його самохить.

Особа в такому мальовничому вбранні подзвонила біля хвіртки, запитала, чи тут мешкає граф Монте-Крісто, і коли воротар ствердно відповів на те, увійшла хвірткою, зачинила її за собою і попрямувала до ганку.

Батістен заздалегідь отримав опис зовнішності гостя і вже чекав його у передпокої, тож відразу ж упізнав його малу кутасту голову, шпакуватого чуба і густі білі вуса, і не встиг той назватися тямущому камердинерові, як про його прибуття вже доповіли графові Монте-Крісто.

Чужинця запровадили до найскромнішої з віталень. Граф Монте-Крісто вже чекав на нього й, усміхаючись, пішов йому назустріч.

— А, це ви, любий майоре, — сказав він. — Прошу, прошу! Я вас чекав.

— Правда? — запитав гість із Лукки. — Ви чекали на мене, ваша ясновельможносте?

— Авжеж, мене попередили, що ви з'явитесь до мене сьогодні о сьомій вечора.

— Що я до вас з'явлюся? Попередили?

— Атож.

— Що ж, тим ліпше. Як по правді, я боявся, що про це забудуть.

— Про що?

— Попередити вас.

— Ну що ви!

— Але ви впевнені, що не помиляєтеся?

— Певен.

— І ви чекали саме на мене сьогодні о сьомій вечора, ваша ясновельможносте?

— Саме на вас. Утім, це можна й перевірити.

— Та ні, якщо ви на мене чекали, — сказав гість із Лукки, — то не варто.

— Але чому ж? — сказав граф Монте-Крісто.

Гість із Лукки начебто занепокоївся.

— Послухайте, — сказав граф Монте-Крісто, — ви ж маркіз Бартоломео Кавальканти?

— Бартоломео Кавальканти, — з радістю повторив гість із Лукки, — авжеж.

— Відставний майор австрійського війська?

— А хіба я був майором? — несміливо запитав старий вояка.

— Авжеж, — сказав граф Монте-Крісто, — ви були майором. Так прозивають у Франції те звання, яке ви мали в Італії.

— Тоді добре, — відказав гість із Лукки, — мені, як ви розумієте, байдужі-сінько...

— Утім, ви приїхали сюди не з власного бажання, — провадив граф Монте-Крісто.

— Ще б пак!

— Вас до мене скерували, правда ж?

— Правда.

— Всечесний абат Бузоні?

— Так, так! — радісно вигукнув майор.

— І ви привезли із собою листа?

— Ось він.

— Так отож! Дайте його мені.

І граф Монте-Крісто узяв того листа, відкрив його і прочитав. Майор здивовано вирячився на графа, погляд його зацікавлено блукав покоем, та весь час повертався до його власника.

– Так і є... абат пише... «майор Кавальканті, шляхетний луккський патрицій, нащадок флорентійських Кавальканті, – казав граф Монте-Крісто, пробігаючи очима по рядках, – що володіє річним прибутком у півмільйона...»

Граф Монте-Крісто урвав читання й уклонився.

– Півмільйона! – вигукнув він. – Нічогенько, любий пане Кавальканті!

– А там написано півмільйона? – запитав гість із Лукки.

– Чорним по білому, і так воно, звісно ж, і є, адже панотець Бузоні ліпше, ніж будь-хто, знає про всі великі маєтки в Європі.

– Що ж, нехай буде півмільйона, – сказав гість із Лукки, – та, їй-богу, я й не гадав, що так багато буде...

– А це тому, що ваш управитель краде у вас; нічого не вдієш, любий пане Кавальканті, така наша з вами доля!

– Ви відкрили мені очі, – поважно сказав гість із Лукки, – доведеться нагнати мерзотника.

Граф Монте-Крісто провадив:

– «Для цілковитого щастя йому бракує лише одного».

– Боже милосердний, авжеж! Лише одного! – зітхнувши, сказав гість із Лукки.

– «Знайти коханого сина».

– Ох, коханого сина!

– «Його вкрали в дитинстві вороги його шляхетної родини або цигани».

– Йому було п'ять років, мосьпане, – гірко зітхнувши, сказав гість із Лукки, звівши очі догори.

– Сердешний батько! – мовив граф Монте-Крісто, і читав далі:

– «Я повернув йому надію, я повернув його до життя, пане графе, сповістивши, що ви допоможете йому знайти сина, якого він марно шукає ось уже п'ятнадцять років».

Гість із Лукки зиркнув на графа Монте-Крісто з якимось невиразним неспокоєм.

– Я можу це зробити, – відказав граф Монте-Крісто.

Майор випростався.

– Ага, – сказав він, – то все в листі, виявляється, правда?

– Невже ви сумнівалися у цьому, любий пане Кавальканті?

– Ні, ні, що ви, ні на мить! Що ви! Такий поважний чоловік, у духовному званні, як панотець Бузоні, не дозволив би собі так жартувати, та ви ще не все прочитали, ваша ясновельможносте.

– Справді, – сказав граф Монте-Крісто, – є ще постскрипtum.

– Атож, – сказав гість із Лукки, – він є...

– «Щоб не затрудняти майора Кавальканті переказом грошей з одного банку до іншого, я надсилаю йому на дорожні видатки чек на дві тисячі франків і переказую на нього суму в сорок вісім тисяч франків, яку ви були мені винні».

Майор із помітною тривогою стежив за читанням того постскриптуму.

– Отак, – сказав граф Монте-Крісто.

– Він сказав мені, – пробурмотів гість із Лукки, – тож, пане графе...

– То що? – запитав граф Монте-Крісто.

– То постскрипtum... Ви так само прихильно ставитеся до нього, як і до листа?

– Та звісно ж. У нас свої справи з панотцем Бузоні. Не пам'ятаю вже до ладу, чи винен я йому саме сорок вісім тисяч ліврів, та кілька банкнотів у той чи той бік нас не стурбують. А що, ви надавали таке велике значення тому постскриптуму, любий пане Кавальканті?

– Мушу зізнатися, – відказав гість із Лукки, – що, цілком довіряючи підписові абата Бузоні, я не взяв із собою інших грошей, і якби мої надії на цю суму не справилися, то я опинився б у скрутному становищі.

– Облиште, хіба така людина, як ви, може десь потрапити у скрутне становище? – сказав граф Монте-Крісто.

– Ох, як нікого не знаєш... – сказав гість із Лукки.

– Зате вас усі знають.

– Авжеж, мене всі знають, ото ж...

– Я слухаю вас, любий пане Кавальканті.

– То ви дасте мені ті сорок вісім тисяч ліврів?

– На першу ж вашу вимогу.

Майор страшенно витріщив очі від подиву.

– Та сядьте, прошу вас, – мовив граф Монте-Крісто, – їй-богу, сам не втямлю, що це зі мною... Я тримаю вас на ногах уже чверть години.

– Нічого!

Майор посунув фотеля й сів.

– Дозвольте щось запропонувати вам, – сказав граф Монте-Крісто, – келих портвейну, хересу, аліканте?

– Аліканте, з вашого дозволу, це моє улюблене вино.

– У мене є пречудове аліканте. І кусник бісквіту, еге?

Граф Монте-Крісто подзвонив. Увійшов Батістен.

Граф підійшов до нього.

– То що? – запитав він тихо.

– Молодик уже тут, – так само тихо відказав камердинер.

– Чудово. Куди ви його запровадили?

– У блакитну вітальню, як ви і звеліли, ваша ясновельможносте.

– Добре. Принесіть пляшку аліканте і бісквіти.

Батістен вийшов.

– Ох, пане графе, – сказав гість із Лукки, – мені дуже незручно, що я так турбую вас.

– Ну що ви! – відказав граф Монте-Крісто.

Увійшов Батістен із пляшкою, келихами й бісквітами.

Граф Монте-Крісто наповнив один келих, а в другий налив лише декілька крапель того рідкого рубіну, який був у пляшці, геть поснованій павутинням та іншими прикметами, що ліпше свідчать про вік вина, ніж зморшки про людський вік.

Майор із вибором не схибив: він узяв повного келиха і бісквіт.

Граф Монте-Крісто звелів Батістеніві поставити тацю коло гостя, який спершу тільки пригубив вино, а потім схвально кивнув і обережно вмочив у келиха бісквіт.

— Отож, мосьпане, — сказав граф Монте-Крісто, — ви жили в Луцці, були заможною людиною шляхетного роду, користувалися загальною повагою, у вас було все, щоб бути щасливим?

— Усе, ваша ясновельможносте, — відказав майор, наминаючи бісквіт, — геть-чисто все.

— І для цілковитого щастя вам бракувало тільки одного?

— Тільки одного, — відказав гість із Лукки.

— Знайти вашого сина?

— Еге ж, — сказав шановний майор, узявши другого бісквіта, — оце цього мені страшенно бракувало.

Він звів очі до неба і спробував зітхнути.

— А тепер скажіть мені, любий пане Кавальканті, — мовив граф Монте-Крісто, — що це за син, за яким ви так побиваєтеся? Бо мені казали, що ви одинак.

— Усі так думали, — відказав майор, — я й сам...

— Авжеж, — підхопив граф Монте-Крісто, — ви й самі не спростовували тих чуток. Гріх молодості, і його ви хотіли приховати.

Гість із Лукки випростався у фотелі, прибрав дуже спокійного і поважного вигляду, скромно опустивши при цьому очі додолу, — чи для того, щоб почуватися певніше, чи то задля того, щоб допомогти своїй уяві, а разом він спідлоба зиркав на графа Монте-Крісто, проте усмішка, що була в того на устах, і далі свідчила про доброзичливу увагу.

— Авжеж, пане графе, — нарешті сказав він, — я хотів приховати ту помилку.

— Не заради себе, — сказав граф Монте-Крісто, — чоловіків не звинувачують у цьому.

— Ні, звісно ж, не заради себе, — сказав майор, усміхаючись і хитаючи головою.

— А заради його матінки, — сказав граф Монте-Крісто.

— Заради його матінки! — вигукнув гість із Лукки, узявшись до третього бісквіта. — Заради його сердешної матінки!

— Пийте, прошу вас, любий пане Кавальканті, — сказав граф Монте-Крісто, наливаючи йому ще один келих аліканте. — Від хвилювання вам дух забиває.

— Заради його бідолашної матінки! — вигукнув гість із Лукки, намагаючись вольовим зусиллям уплинути на сльозову залозу, щоб в очах заблищала бодай трохи сліз.

— Як я пам'ятаю, вона походила з одної із найшляхетніших італійських родин?

— Патриційка із Ф'езоле, пане графе!

— І звалася вона?..

— Вам хочеться знати, як вона звалася?

— Боже милосердний, — сказав граф Монте-Крісто, — можете й не казати, бо ж її ім'я мені відоме.

— Вашій ясновельможності відомо все, — уклонився гість із Лукки.

— Олівія Корсінарі, правда ж?

— Олівія Корсінарі!

— Маркіза?

- Маркіза!
- І, попри те, що родина була проти цього шлюбу, ви все ж таки побралися з нею?
- Усе ж таки побрався.
- І привезли із собою всі необхідні папери? – запитав граф Монте-Крісто.
- Які папери? – запитав гість із Лукки.
- А ваше шлюбне свідоцтво і синову метрику.
- Синову метрику?
- Метрику Андреа Кавальканті, вашого сина. Хіба його звати не Андреа?
- Здається, так, – відказав гість із Лукки.
- Тобто як це «здається»?
- Ох, я не можу цього сказати напевне, адже він так давно зник.
- Правда ваша, – сказав граф Монте-Крісто. – Але ж папери у вас із собою?
- Пане графе, мушу вам із сумом заявити, що мене не попередили про необхідність мати ці папери, то я й не взяв їх із собою.
- А нехай йому дідько! – сказав граф Монте-Крісто.
- Хіба вони так потрібні?
- Необхідні!
- Гість із Лукки почухав потилицю.
- Ох, per Vascho! – сказав він. – Необхідні!
- Звичайно, а ну ж бо тут виникнуть сумніви в тому, чи дійсний ваш шлюб, чи законне народження вашого сина?
- Маєте рацію, можуть виникнути сумніви.
- Вашому синові це була б велика прикрість.
- Це було б для нього фатальним ударом.
- Через це він може втратити чудову наречену.
- О, peccato!
- Бачте, у Франції до цього суворо ставляться: тут не можна, як ото в Італії, піти до священика і сказати: «Ми кохаємо одне одного, повінчайте нас». У Франції існує цивільний шлюб, а для цивільного шлюбу потрібні папери, що засвідчують особу.
- Оце халепа! Нема в мене тих паперів.
- Добре, що в мене вони є, – сказав граф Монте-Крісто.
- У вас?
- Авжеж.
- Вони у вас є?
- Є.
- Оце і справді, – сказав гість із Лукки, який, побачивши, що відсутність паперів позбавляє його мандрівку будь-якого сенсу, перелякався, щоб той недогляд не викликав часом труднощів із отриманням сорока восьми тисяч, – оце і справді велике щастя. Авжеж, – провадив він, – таки велике воно, адже про ті папери я й не подумав.
- Ще б пак, охоче вірю вам, бо про все не подумаєш. Та, слава Богу, панотець Бузоні про це подумав.

* Шкода! (італ.).

– Ох, цей любий панотець!
– Завбачливий чоловік.
– Чудовий чоловік, – сказав гість із Лукки. – І він надіслав їх вам?
– Ось вони.
Гість із Лукки од захвату молитовно склав долоні.
– Ви повинчалися з Олівією Корсінарі у церкві Сан-Паоло в Монте-Каттіні, ось свідоцтво священика.
– Еге ж, справді, ось воно, – сказав майор, здивовано розглядаючи документ.
– А це – свідоцтво про хрещення Андреа Кавальканті, видане священиком у Саравецці.
– Усе гаразд, – сказав майор.
– Тоді візьміть ці папери, вони мені не потрібні, і передайте їх вашому синові, він їх збереже.
– Ще б пак! Якби він їх згубив..
– Еге? Якби він їх згубив?.. – повторив граф Монте-Крісто.
– То довелось б писати туди, – сказав гість із Лукки, – і дуже довго чекати інших.
– Авжеж, це було б нелегко, – потвердив граф Монте-Крісто.
– Майже неможливо, – сказав гість із Лукки.
– Я дуже радий, що ви розумієте цінність цих паперів.
– Гадаю, вони просто неоціненні.
– А тепер, – сказав граф Монте-Крісто, – зведемо річ про матір молодого хлопця..
– Про матір молодого хлопця... – занепокоєно повторив майор.
– Про маркізу Корсінарі..
– А нехай йому! – вигукнув гість із Лукки, бо під ногами в нього виростали нові перешкоди. – Невже й вона потрібна буде тут?
– Ні, – відказав граф Монте-Крісто. – Утім, вона ж..
– Так, так... вона ж бо..
– Віддала данину природі.
– На жаль, це правда, – сказав гість із Лукки.
– Я знав про це, – провадив граф Монте-Крісто, – адже вона померла десять років тому.
– І я й досі побиваюся за нею, – сказав гість із Лукки, діставши з кишені картату хустину і втираючи спершу ліве око, а потім праве.
– Нічого тут не вдієш, – сказав граф Монте-Крісто, – усі ми смертні. Тепер ви розумієте, любий пане Кавальканті, що у Франції нема чого розповідати про те, що ви були п'ятнадцять років розлучені із сином. Усі ці історії про циганів, що крадуть дітей, у нас не в моді. Він у вас виховувався в провінційному коледжі, а тепер ви хочете, щоб він закінчив свою освіту у світському паризькому середовищі. Тим-то й покинули ви Віа-Реджо, де мешкали після смерті дружини. Цього буде достатньо.
– Ви так вважаєте?
– Авжеж.
– Тоді все чудово.
– Якщо раптом поповзуть чутки про ту розлуку..

- То що я тоді скажу?
- Що віроломний гувернер, який запродався ворогам вашої родини...
- Отим Корсінарі, еге?
- Атож... украв дитину, щоб рід ваш згас.
- Правильно, адже він єдиний син.
- А тепер, коли ми про все вже домовилися, коли ви освіжили ваші спогади і вони вас уже не зрадять, ви, сподіваюся, здогадуєтеся, що я приготував вам сюрприз?
- Приємний? – запитав гість із Лукки.
- Бачу, – сказав граф Монте-Крісто, – не можна обманути батьківський зір і серце.
- Гм! – буркнув майор.
- Хтось уже обмовився вам чи радше ви здогадалися, що він тут?
- Хто тут?
- Ваша дитина, ваш син, ваш Андреа.
- Я здогадався, – незворушно відказав гість із Лукки. – То він тут?
- Тут, поруч, – сказав граф Монте-Крісто, – як мій камердинер заходив сюди, то доповів мені про нього.
- Чудово! Чудово! – сказав майор, поправляючи за кожним вигуком лашкани свого сурдута.
- Любий пане Кавальканті, – сказав граф Монте-Крісто, – ваше хвилювання мені зрозуміле. Треба дати вам час, щоб ви оговталися, та й мені треба підготувати до цієї зустрічі хлопчину, який, гадаю, теж нетерпляче очікує її, як і ви оце.
- Не сумніваюся, – сказав Кавальканті.
- Отож, за чверть години ми й постанемо перед вами.
- То ви припровадите його до мене? Ви такі ласкаві, що хочете самі його мені представити?
- Ні, я не хочу ставати поміж батьком і сином, та не турбуйтеся: навіть якби голос крові мовчав, ви не зможете помилитися, бо він увійде цими дверми. Це гарний юнак, білявий, мабуть, аж надто білявий, із гречними манерами; ну, та ви самі побачите.
- До речі, – вкинув майор, – бачте, я взяв із собою тільки дві тисячі франків, які отримав через всечесного панотця Бузоні. Трохи я потратив на дорогу, тож...
- Тож вам потрібні гроші... цілком природно, любий пане Кавальканті. Ось вам, для рівної лічби, вісім тисяч франкових банкнотів.
- Майорові очі засяяли немов карбункули.
- Тож з мене ще сорок тисяч франків, – сказав граф Монте-Крісто.
- Може, ваша ясновельможність хоче отримати розписку? – запитав майор, ховаючи гроші у внутрішню кишеню сурдута.
- Навіщо? – запитав граф Монте-Крісто.
- А задля підтвердження під час ваших розрахунків з панотцем Бузоні.
- Ви дасте мені загальну розписку, як отримаєте ще сорок тисяч франків.
- Поміж чесними людьми ці застороги зайві.
- Еге ж, і справді, поміж чесними людьми, – сказав майор.
- І ще одне слово, маркізе.

– До ваших послуг.
– Ви дозволите дати вам невеличку пораду?
– Ще б пак! Прошу вас!
– Було б добре, якби ви розлучилися з цим сурдучом.
– Справді? – поспитався майор, самовдоволено розглядаючи свою одіж.
– Авжеж, такі ще носять у Віа-Реджо, та в Парижі, попри всю його елегантність, цей сурдуч уже давно не в моді.
– Ото халепа, – сказав гість із Лукки.
– Але якщо він вам так подобається, можете вбрати його під час від'їзду.
– А що я носитиму?
– Те, що знайдете у ваших валізах.
– Як це у валізах? У мене з собою тільки дорожня торбина.
– Із собою, авжеж. Нащо обтяжувати себе зайвими речами? Та й старий вояка полюбає ходити порожняком.
– Тим-то...
– Але ви передбачливий чоловік і відправили ваші речі вперед. Вони вчора прибули у готель Принців, на вулиці Ришельє, де ви замовили собі номер.
– То у валізах?..
– Гадаю, ви звеліли, щоб ваш камердинер поклав туди все необхідне: цивільне вбрання, мундири. Для особливо врочистих випадків надівайте мундир, це справляє велике враження. Не забудьте і про нагороди. У Франції з них сміються, але все ж таки носять.
– Чудово, чудово, чудово! – сказав майор, дедалі дужче дивуючись.
– А тепер, – сказав граф Монте-Крісто, – коли серце ваше загартоване для бурхливих почуттів, готуйтеся, пане Кавальканті, побачити вашого сина Андреа.
І, з чарівливою усмішкою вклонившись захопленому майорові, граф Монте-Крісто зник за шторою.

XVIII. АНДРЕА КАВАЛЬКАНТІ

Граф Монте-Крісто увійшов до вітальні, яку Батістен прозивав блакитною; там уже чекав на нього досить вишукано вбраний молодик, якого за півгодини до того підвіз до маеткової брами найманий кабріолет.

Батістен відразу ж упізнав його: то був саме той високий юнак зі світлим чубом, рудуватою борідкою і темними очима, із дуже білою шкірою, якого змалював камердинерові його пан. Тієї миті, коли граф Монте-Крісто увійшов до вітальні, молодик недбало сидів на дивані, неуважно стукаючи по черевнику ціпком із золотим наголів'ям.

Угледівши, як увійшов граф Монте-Крісто, він хутко підвівся.

– Граф Монте-Крісто? – поспитався він.

– Так, – відказав той, – а я, здається, маю за честь балакати з віконтом Андреа Кавальканті?

– Із віконтом Андреа Кавальканті, – потвердив молодик, невимушено вклоняючись.

— У вас має бути лист, що заадресований мені? — запитав граф Монте-Крісто.
— Я не згадав про нього через підпис, він видався мені досить чудним.
— Синдбад-Морепоплавець, еге?
— Авжеж. А оскільки я ніколи не чув про іншого Синдбада-Морепоплавця, крім того, що змальований у «Тисячі й одній ночі»...

— А це один із його нащадків, мій друг, дуже заможний чоловік, англієць, страшений дивак, майже божевільний, його звати лорд Вілмор.

— Ага, — сказав Андреа, — тепер я все розумію. Тоді все добре. Це той самий англієць, що з ним я познайомився в... Еге ж, добре все. Я до ваших послуг, пане графе.

— Якщо те, що я маю за честь чути від час, відповідає істині, — усміхнувся граф Монте-Крісто, — то, сподіваюся, ви не відмовитеся сповістити мені деякі подробиці про вас і про вашу рідню.

— Охоче, пане графе, — відказав молодик із легкістю, що свідчила про його добру пам'ять. — Отож, як самі ви сказали, я віконт Андреа Кавальканті, син майора Бартоломео Кавальканті, нащадок тих Кавальканті, що записані в Золоту книгу Флоренції. Наша родина досі дуже заможна, тому що в мого батька півмільйона річного прибутку, та зазнала чималого лиха; я сам, коли було мені п'ять чи шість років, був викрадений зрадником-гувернером і цілісіньких п'ятнадцять років не бачив мого батька. Відтоді, як я став дорослий, як зробився вільний і залежу тільки від себе, я шукаю його, але марно. І ось лист вашого друга Синдбада сповіщає мені, що він у Парижі й дозволяє мені звернутися до вас, щоб дізнатися про нього.

— Справді, усе, що ви оце розповідаєте, дуже цікаве, — відказав граф Монте-Крісто, із похмурим задоволенням розглядаючи хвацького молодика, що був гарний якоюсь диявольською вродою. — Ви добре вчинили, що послухалися поради мого друга Синдбада, тому що ваш батько тут, він шукає вас.

Увійшовши до вітальні, граф Монте-Крісто не відводив очей від молодика: він захоплювався упевненістю його погляду і твердістю його голосу, та, почувши такі природні слова, як: «Ваш батько тут, він шукає вас», Андреа підскочив на місці й вигукнув:

— Мій батько! Мій батько тут!..

— Авжеж, — відказав граф Монте-Крісто, — ваш батько, майор Бартоломео Кавальканті.

Жах, що з'явився було на обличчі того молодика, відразу ж зник.

— Ох, і справді, — сказав він, — майор Бартоломео Кавальканті. То ви кажете, пане графе, що любий батенько тут?

— Авжеж, мосьпане. Я допіру навіть розмовляв із ним; усе, що він розповів про свого любого і давно втраченого сина, мене страшенно зворушило, адже його страждання, його побоювання, його надії могли б вилятися в цілісіньку поему. І ось одного разу йому сповістили, що викрадачі його сина пропонують повернути його або сповістити, де він перебуває, за досить чималу суму. Та люблячого батька ніщо не могло зупинити: він надіслав ту суму до п'ємонтського кордону, а разом із нею і завізований паспорт для Італії. Ви тоді були начебто на півдні Франції?

— Так, пане графе, — трохи збентежено відказав Андреа, — так, я був на півдні Франції.

– У Ніцці вас мав чекати ридван?

– Авжеж, і він доправив мене з Ніцци до Генуї, із Генуї до Турина, із Турина до Шамбері, із Шамбері до Пон-де-Бовуазена, із Пон-де-Бовуазена до Парижа.

– Чудово. Батько весь час надіявся зустріти вас у дорозі, бо їхав тим самим шляхом, тим-то для вас і розробили такий маршрут.

– Але ж, – зауважив Андреа, – якби мій любий батько мене й зустрів, то сумніваюся, що впізнав би мене: я трохи змінився, відколи ми розлучилися.

– А голос крові! – сказав граф Монте-Крісто.

– Справді, – відказав молодик, – про голос крові я й не подумав.

– Лиш одне турбує маркіза Кавальканті, – провадив граф Монте-Крісто, – що ви робили, поки були в розлуці з ним? Як поводилися з вами ті викрадачі? Чи ставилися вони до вас із тією повагою, якої потребувало ваше походження? Чи не затьмарилися внаслідок моральних страждань, устократ тяжчих, аніж фізичні муки, ті таланти, якими так щедро обдарувала вас природа, і чи вважаєте ви себе гідним знову посісти те високе становище, що на нього маєте беззаперечне право?

– Сподіваюся, мосьпане, – пробурмотів розгублено юнак, – що ніякі брехливі чутки...

– Та що ви! Уперше почув я про вас від мого друга Вілмора, добродійника. Він сказав мені, що застав вас у скрутному становищі, не знаю, у якому саме, я не став допитуватися – мені нецікаво. Якщо він виявив співчуття до вас, значить, у вас щось було гідне того, щоб виявити його. Він сказав, що хоче повернути вам те світське становище, якого ви позбулися, що буде шукати вашого батька і знайде його, і він почав його шукати й, либонь, таки знайшов, тому що батько ваш тут, аж учора він попередив мене про ваше прибуття і дав мені певні вказівки щодо вашого майна, та й край. Знаю, друг мій Вілмор великий оригінал, та оскільки він заразом чоловік надійний, багатий, мов золоте родовище, а отже має змогу бути оригінальним, не остерігаючись руїни, то я пообіцяв улягати його вказівкам. Тепер, мосьпане, я прошу вас, не ображайтеся на мое запитання: оскільки я буду почасти протегувати вам, мені хотілося б знати, чи не зробили вас ваші злигодні, у яких ви не винні, злигодні, які нітрохи не применшують моєї поваги до вас, трохи чужим тому товариству, у якому ваш маєток і ваше ім'я дають вам право посісти таке значне становище?

– Із цього приводу можете не турбуватися, пане графе, – відказав молодик, до якого, поки граф Монте-Крісто говорив, повернувся його апломб. – Викрадачі, мабуть, хотіли, як вони це і вчинили, згодом продати мене йому, вони гадали, що для того, щоб здобути з мене найбільший зиск, їм треба не применшувати моєї цінності, а наскільки можливо навіть побільшити її. Тож я здобув непогану освіту, і ті викрадачі дитлахів поводилися зі мною приблизно так, як малоазійські рабовласники поводилися з невільниками, вчинивши з них учених граматиків, лікарів і філософів, щоб дорожче їх продати.

Граф Монте-Крісто задоволено усміхнувся. Певне, він очікував меншого від Андреа Кавальканті.

– Утім, – провадив Андреа, – якби в мені й давався взнаки брак виховання чи радше звички до світського товариства, я сподіваюся, що до мене

будуть поблажливо ставитися, якщо братимуть до уваги ті злигодні, що спіткали мене змалку і за юних літ.

– Що ж, – недбало мовив граф Монте-Крісто, – ви будете чинити, як захочете, пане віконте, це ваша особиста справа, і лише вас вона стосується. Та повірте, на вашому місці я й словом не прохопився би про всі ті пригоди: ваше життя скидається на роман, а світське товариство полюбляє романи в жовтій палітурці, проте страшенно недовірливо ставиться до тих, кого життя оправило живою шкірою, навіть якщо вона й позолочена, як оце у вас. Ось на цю перешкоду я й дозволю собі вказати вам, пане віконте: не встигнете ви розповісти комусь зворушливу історію вашого життя, аж вона облетить весь Париж у геть спотвореному вигляді. Вам доведеться корчитися із себе Антоні, а пора Антоні вже минулася. Може, вами й зацікавляться, і ви матимете певний успіх, та не кожному хочеться бути об'єктом для пліток. Вам це може здатися набридливим.

– Гадаю, ви маєте рацію, ваша ясновельможносте, – сказав Андреа, несамохіть збліднувши під пильним поглядом графа Монте-Крісто, – це поважна незручність.

– Ох, не варто перебільшувати, – сказав граф Монте-Крісто, – адже як хочеш уникнути помилки, можна вчинити дурницю. Ні, треба просто поводитися обачно, а для такого розумного юнака, як ви, це легко зробити, адже воно збігається з вашими ж таки інтересами. Усе недобре у вашому минулому треба спростовувати доказами і свідченнями гідних друзів.

Андреа помітно збентежився.

– Я охоче був би вашим ручителем, – провадив граф Монте-Крісто, – проте маю звичку сумніватися в найліпших друзях і якусь потребу викликати сумніви в інших людей, тож був би не у своєму ампула, як кажуть актори, і наразився би на освістування, а це вже зайве.

– Проте, пане графе, – зважився заперечити Андреа, – з поваги до лорда Вілмора, який мене вам рекомендував...

– Та звісно, – сказав граф Монте-Крісто, – однак лорд Вілмор не приховував від мене, що у вас була таки бурхлива молодість... Ні, ні, – сказав він, побачивши, як Андреа занепокоєно поворухнувся, – я не вимагаю від вас сповіді, утім, задля того й викликав я з Лукки вашого батька, щоб ви більше нікого й не потребували. Зараз ви його побачите, він трохи скутий, тримається трохи неприродно, та це через мундир, а як дізнаються, що він уже вісімнадцять років на службі в австрійському війську, то з нього не будуть вимагати багато: ми взагалі не вимогливі до австрійців. Зрештою, батько з нього цілком пристойний, будьте певні.

– Ви заспокоїли мене, пане графе, адже ми так давно не бачилися, що я геть не пам'ятаю його.

– Та й, щоб ви знали, великий маєток змушує до багатьох речей ставитися поблажливо.

– То мій батько справді багатій?

– Мільйонер він. П'ятсот тисяч ліврів річного прибутку.

– Значить, – з надією в голосі поспитався юнак, – моє становище буде... досить утішне?

– Ще й як утішне, любий друже, він призначив вам п'ятдесят тисяч ліврів за рік на весь час, поки ви будете мешкати в Парижі.

– Що ж, тоді я мешкатиму тут завжди.

– Гм! Хто може ручатися за будучину, любий пане віконте? Чоловік стріляє, а Бог кулі носить.

Андреа зітхнув.

– Та принаймні, – сказав він, – поки я в Парижі й... поки обставини не спонукають мене виїхати відділя, ці грошенята, що про них ви казали, будуть мені забезпечені?

– Авжеж.

– Моїм батьком? – занепокоєно запитав Андреа.

– Так, але під порукою лорда Вілмора, який, на прохання вашого батька, відкрив вам щорічний кредит на п'ятдесят тисяч франків у пана Дангльєра, одного з найбільших паризьких банкірів.

– А довго збирається пробути в Парижі мій батько?

– Лише декілька днів, – сказав граф Монте-Крісто. – Він не може покинути службу надовше, ніж на два чи три тижні.

– Ох, любий батеньку! – вигукнув Андреа, вочевидь зрадівши, що той так швидко поїде.

– Тому, – провадив граф Монте-Крісто, удавши, ніби не втямив тону тих слів, – не буду більше зволікати з вашим побаченням. Чи готові ви обняти шановного синьйора Кавальканті?

– Гадаю, ви не сумніваєтеся в цьому?

– То ходімо до цієї вітальні, друже мій, і там ви знайдете свого батька, він чекає на вас.

Андреа вклонився графові Монте-Крісто і подався до вітальні.

Граф Монте-Крісто провів його поглядом і, коли він вийшов, натиснув пружину, що була в одній картині, вона вистромилася з рами, й утворилася шпарина, яка давала змогу побачити все, що коїлося у вітальні.

Андреа зачинив за собою двері й підійшов до майора, що підвівся, насилу почувши кроки.

– О любий мій батеньку! – голосно сказав молодик, щоб граф Монте-Крісто міг почути його за дверми. – Невже це ви?

– Добридень, любий мій синку, – поважно відказав майор.

– Яке це щастя, знову побачитися з вами після стількох літ розлуки, – сказав Андреа, зиркаючи на двері.

– Еге ж, довга була розлука.

– Може, обіймемося? – поспитався Андреа.

– Атож, любий синку, – відказав майор.

І вони поцілувалися, як ото цілуються у Французькому театрі, притулившись один до одного щоками.

– Слава Богу, ми знову разом, – сказав Андреа.

– Ми знову разом, – повторив майор.

– Щоб ніколи не розлучатися?

– Навпаки, любий синку, адже для вас, гадаю, Франція стала другою батьківщиною?

– Мушу зізнатися, – сказав Андреа, – я був би у відчаї, якби мені довелося податися з Парижа.

– А я не міг би жити без Лукки. Тож я за першої спроби повертаюся до Італії.

– Та перш аніж поїхати, ви, звісно ж, передасте мені папери, якими я міг би довести моє походження?

– Авжеж, для того я й прибув сюди, і мені було так непросто відшукати вас, щоб передати їх вам, що вдруге вчинити це було б немислимо. На те змарнувалися б останні дні мого життя.

– То ці папери...

– Ось вони.

Андреа хутко захопив шлюбне свідоцтво свого батька і свою метрику й, розгорнувши їх із цілком природним синівським нетерпінням, пробіг обидва документи швидким і звичним поглядом, що свідчив про неабиякий досвід, а також про жвавий інтерес.

Коли він урешті скінчив проглядати їх, його обличчя засяяло невимовною втіхою, і він із чудернацькою посмішкою зиркнув на майора.

– Ти ба! – сказав він чистісіньким тосканським наріччям. – А що, в Італії скасували каторгу?

Майор гордо випростався.

– А це до чого? – запитав він.

– А до того, що там безкарно фальшують такі папери. За половину такої витівки, любий мій батеньку, вас у Франції запроторили б у Тулон років на п'ять подихати свіжим повітрям.

– Що ви сказали? – запитав майор, намагаючись приборати величного вигляду.

– Любий пане Кавальканті, – сказав Андреа, узявши майора за лікоть, – скільки вам платять за те, щоб ви були моїм батьком?

Майор хотів було відповісти.

– Цитьте, – сказав Андреа тихо, – дам вам приклад довіри: мені платять п'ятдесят тисяч франків щорічно, щоб я вдавав вашого сина, тож, як ви розумієте, у мене геть нема бажання заперечувати, що ви мій батько.

Майор занепокоєно озирнувся.

– Не бійтеся, тут нікого нема, – сказав Андреа, – та й ми італійською балакаємо.

– Мені, – сказав гість із Лукки, – дають за раз п'ятдесят тисяч франків.

– Пане Кавальканті, – сказав Андреа, – ви вірите в чарівні казки?

– Раніш не вірив, а зараз доводиться повірити.

– То у вас з'явилися докази?

Майор дістав із кишени жменю луїдорів.

– Як бачите, відчутні докази.

– То, на вашу думку, я можу довіряти обіцянкам, що їх мені дали?

– Гадаю, так.

– І цей люб'язний граф їх виконає?

– Дуже ретельно, але, самі розумієте, щоб досягнути цього, ми повинні добре зіграти нашу роль.

– Ще б пак!

- Я – ніжного батька...
- А я – поштитового сина, якщо вже їм хочеться, щоб я був вашим сином.
- Хто це – вони?
- Ох, не знаю... ті, хто вам писав, адже ви отримали листа?
- Отримав.
- Од кого?
- Од якогось панотця Бузоні.
- Ви знайомі з ним?
- Ніколи його не бачив.
- А що було в тім листі?
- А ви не зрадите мене?
- Нащо мені зраджувати вас? У нас спільні інтереси.
- То читайте.

І майор дав молодикові листа.

Андреа тихо прочитав:

«Ви вбогі, вас чекає гірка старість. Хочете стати як не заможною, то принаймні незалежною людиною?

Негаймо вирушайте до Парижа і завітайте до графа Монте-Крісто, Єлисейські Поля, 30. Запитайте його про вашого сина, якого ви мали у шлюбі з маркізою Олівією Корсінарі, викраденого у вас у п'ятирічному віці.

Того сина звати Андреа Кавальканті.

Щоб у вас не виникло сумнівів у тім, що підписана нижче особа хоче вам добра, ви знайдете такі додатки до цього листа:

1) чек на дві тисячі чотириста тосканських ліврів, виписаний на банк п. Гоцці у Флоренції;

2) рекомендаційний лист до графа Монте-Крісто, який за моїм дорученням виплатить вам сорок вісім тисяч франків.

З'явиться до графа 26 травня о сьомій годині вечора.

Панотець Бузоні».

- Так і є!
- Що значить «так і є»? Що ви маєте на увазі? – запитав майор.
- Що отримав майже такого самого листа.
- Ви?
- Так, я.
- Від абата Бузоні?
- Ні.
- А від кого?
- Від одного англійця, такого собі лорда Вілмора, який прозиває себе Синдбад-Мореплавець.
- І якого ви знаєте не більше, ніж я панотця Бузоні?
- Ні, я більш обізнаний, ніж ви.
- Ви з ним бачилися?
- Авжеж, один раз.
- Де?
- Не можу вам цього сказати, а то ви знали б тоді стільки ж, як і я, а це зайве.
- І що ж у тому листі було?
- Ось прочитайте.

– «Ви вбогі, будучина ваша непевна. Хочете здобути шляхетне ім'я, бути вільним і багатим?»

– А нехай йому, – розгойдуючись на закаблуках, сказав Андреа, – наче про це питають!

«Сідайте у поштовий ридван, що буде чекати вас біля виїзду з Ніцци, коло Генуезької брами. Прямуйте через Турин, Шамбері й Пон-де-Бовуазен. З'явітьесь до графа Монте-Крісто, Єлисейські Поля, 30, 26 травня о сьомій годині вечора, і запитайте у нього про вашого батька.

Ви син маркіза Бартоломео Кавальканті й маркізи Олівії Корсінарі, як це засвідчують папери, які передасть вам маркіз і які дозволять вам з'явитися під цим ім'ям у паризькому світі.

Що ж до вашого становища, то річний прибуток у вигляді п'ятдесяти тисяч ліврів дозволить вам гідно його підтримувати.

Сюди додаю чек на п'ять тисяч ліврів, виписаний на банк п. Ферреа в Ніцці, і рекомендаційний лист до графа Монте-Крісто, якому я доручив потурбуватися про ваші потреби.

Синдбад-Мореплавець».

– Незлецько! – сказав майор.

– Еге?

– Ви бачили графа?

– Я допіру від нього.

– І він підтвердив те, що написане в листі?

– Цілком.

– Ви щось у цім тямите?

– Як по правді, то ні.

– Тут когось шиють у дурні.

– Принаймні не нас із вами?

– Та ні, звісно.

– Ну, тоді...

– Та нам хіба не все одно?

– Оце я і хотів сказати: зіграємо нашу роль до краю й узгоджено.

– Гаразд, і побачите, що я гідний бути вашим партнером.

– Я й на мить не сумнівався в цім, любий батеньку.

– Це велика честь для мене, любий синку.

Цієї миті до вітальні ввійшов граф Монте-Крісто. Почувши його ходу, співрозмовники мерщій обнялися, і так їх він і застав.

– То що, маркізе? – запитав граф Монте-Крісто. – Бачу, ви задоволені вашим сином?

– Ох, пане графе, така радість мене поиняла, що я сам не свій.

– А ви, юначе?

– Ох, пане графе, я шаленію з радості.

– Щасливий батько! Щаслива дитина! – сказав граф Монте-Крісто.

– Одне мене засмучує, – сказав майор, – необхідність так швидко покинути Париж.

– Проте, любий пане Кавальканті, – сказав граф Монте-Крісто, – сподіваюся, ви не поїдете, не давши мені можливості познайомити вас із деякими людьми?

- Я весь до послуг вашої ясновельможності, – сказав майор.
- Тепер, юначе, можете сповідатися.
- Кому?
- А вашому батькові, скажіть йому, в якому стані ваші грошові справи.
- Нехай їм усячина! – вигукнув Андреа. – Ви зачепили болюче місце.
- Чуєте, пане майоре? – запитав граф Монте-Крісто.
- Авжеж, чую.
- Так, але чи розумієте ви?
- Дуже добре розумію.
- Він каже, що йому потрібні гроші, цей любий хлопчина.
- І що я повинен учинити?
- Дати їх йому.
- Я?
- Так, ви.

Граф Монте-Крісто став поміж ними.

– Візьміть, – сказав він Андреа, тицьнувши йому в руку жмут банкнотів.

- Що це?
- Відповідь вашого батька.
- Мого батька?
- Авжеж. Адже ви натякнули йому, що вам потрібні гроші?
- Так. Та й що?
- Та й ось вони. Він доручив мені передати вам оце.
- За рахунок моїх прибутків?
- Ні, на поточні видатки.
- Любий, любий татусь!

– Цитьте! – сказав граф Монте-Крісто. – Ви ж бачите, що він не хоче, щоб я казав, що це від нього.

– Я дуже ціную його делікатність, – сказав Андреа, ховаючи гроші в кишеню.

– Гаразд, – сказав граф Монте-Крісто, – а тепер ідіть!

– А коли ми матимемо за честь знову побачитися з вашою ясновельможністю? – запитав Кавальканті.

– Еге ж, і справді, – вкинув Андреа й собі, – коли ми матимемо таку честь?

– Якщо хочете, то в суботу... авжеж, чудово... у суботу, так. У мене на віллі в Отеї, вулиця Фонтен, двадцять вісім, буде обідати декілька душ, і поміж ними пан Дангляр, ваш банкір. Я вас із ним познайомлю, треба ж йому знати вас обох, якщо вже він буде виплачувати вам гроші.

– У парадній формі? – запитав тихо майор.

– У парадній формі: мундир, ордени, короткі штани.

– А я? – запитав Андреа.

– Ви геть просто: чорні штани, лаковані черевики, біла камізелка, чорний або блакитний фрак, довга краватка; одіж замовте в Влена або Вероніка. Якщо не знаєте їхніх адрес, Батістен вам скаже. Що простіше ви будете вбрані, при вашому багатстві, то ліпше буде. Як будете купувати коней, зверніться до Деведе, а ридван замовте в Батіста.

– О котрій годині ми маємо з'явитися? – запитав Андреа.

— Десь о пів на сьому.

— Гарзд, — сказав майор і взяв капелюха.

Обидва Кавальканті вклонилися і пішли собі.

Граф Монте-Крісто підійшов до вікна і став дивитися, як вони йдуть двориськом, узявшись попід руки.

— Ох і негідники обоє! — сказав він. — Так шкода, що це не насправді батько й син!

Якусь хвилю він стояв, поринувши в похмурі думи.

— Подамся до Моррелів, — сказав він. — Здається, відразу діймає мене ще дужче, ніж ненависть.

ХІХ. ГОРОД З ЛЮЦЕРНОЮ

А тепер повернімося в той город, що межує з маєтком пана де Вільфора, і біля огорожі, що потонула в каштановому галуззі, знову зустрінемо наших знайомих.

Максимільян цього разу прийшов перший. Це він притулився лицем до огорожі й пильнує, чи не промайне у глибині саду знайома тінь, чи не зашурхотить під едwabним черевичком пісок на алеї.

Аж пролунали кроки, та замість однієї тіні з'явилися дві. Валентина запізнилася через візит пані Дангляр та Ежені, що тривав довше за ту годину, коли вона мала прийти на побачення. Тоді, щоб не пропустити його, Валентина запропонувала панні Дангляр пройти садом, щоб показати Максимільянові, що вона не винна у тій затримці.

Максимільян так і втямив, зі швидкістю інтуїції, що притаманна закоханим, і йому стало легше на душі. Крім того, хоч і не наближаючись на ту відстань, коли вже чути голос, Валентина скеровувала свою ходу так, щоб Моррель весь час міг бачити її, і щоразу, як вона проходила повз нього, погляд, що його вона непомітно для супутниці кидала до брами, казав йому: «Потерпіть, друже мій, ви ж бачите, що я не винна».

І Максимільян терпів, захоплюючись тим контрастом, що був поміж тими двома дівчатами: білявка з млосним поглядом, гнучка, мов та верба, і чорнявка з гордовитим поглядом, струнка мов тополя; звісно ж, усі переваги, як гадав собі Моррель, були за Валентиною.

Погулявши трохи, дівчата пішли собі, і Максимільян утямив, що візит пані Дангляр добіг краю.

І справді, за хвилю Валентина повернулася вже сама. Остерігаючись, щоб хтось не підглядав за її поверненням, вона ішла помалу і, замість того, щоб просто підійти до брами, сіла на лаві, немовби несамохіть озирнувши кущі і зазирнувши у всі алеї. Уживши тих заходів безпеки, вона підбігла до брами.

— Валентино! — озвався голос із-за огорожі.

— Добридень, Максимільяне. Я змусила вас чекати, але ж ви бачили, чому так воно сталося.

— Авжеж, я впізнав панну Дангляр — не думав я, що ви такі друзі з нею.

— А хто вам сказав, що ми друзі?

- Ніхто, але мені воно здалося з того, як ви гуляли попід руки, як балакали, наче шкільні подруги, що діляться своїми таємницями.
- Ми справді балакали щиро, – відказала Валентина, – вона зізналася мені, що їй не хочеться виходити заміж за пана де Морсера, а я їй сказала, яким лихом стане для мене шлюб із паном Д'Епіне.
- Люба Валентино!
- Тим-то вам і здалося, ніби ми з Ежені близькі подруги, – провадила дівчина. – Адже кажучи про того, кого я не кохаю, я думала про чоловіка, якого кохаю.
- Яка ж ви хороша, Валентино, і як багато у вас того, чого ніколи не буде в панни Дангляр, отого невимовного чару, який для дівчини те саме, що пахощі для квітки і солодкість для плоду, адже квітці й плодуві мало самої краси.
- Це вам лишень здається, тому що ви кохаєте мене.
- Ні, Валентино, присягаюся вам. Ось і зараз дивився я на вас обох і, слово честі, хоч і захоплювався вродою панни Дангляр, усе ж таки не розумів, як можна в неї закохатися.
- Це тому що, як ото ви самі кажете, я була тут, і моя присутність робила вас упередженим.
- Ні... але скажіть... питаю тільки з цікавості, що пояснюється моєю думкою про панну Дангляр...
- І, мабуть, несправедливою думкою, хоч я й не знаю, про що йдеться. Коли ви судите нас, бідолашних дівчат, нам нічого розраховувати на поблажливість.
- Можна подумати, як ви балакаєте поміж собою, то дуже справедливі одна до одної!
- Це тому, що наші судження майже завжди бувають упереджені. А що ви хотіли запитати?
- Хіба панна Дангляр когось кохає, що не хоче виходити заміж за пана де Морсера?
- Максимільяне, я вже казала, що Ежені не подруга мені.
- Та ж дівчата діляться таємницями, навіть якщо вони й не подруги, – сказав Максимільян. – Зізнайтеся, адже ви розпитували її про це. Ага, бачу, ви всміхаєтеся!
- Певне, ця огорожа не дуже заважає вам...
- То що ж вона вам сказала?
- Сказала, що нікого не кохає, – відказала Валентина, – що з жахом думає про заміжжя, що понад усе їй хотілося мати вільне і незалежне життя й що вона майже бажає, щоб її батько зазнав руйни, тоді вона зможе стати акторкою, як ото її приятелька Луїза Д'Армії.
- Так отож!
- Та й що з цього? – запитала Валентина.
- Нічого, – усміхнувся Максимільян.
- То чому ж ви усміхаєтеся?
- Ось бачите, ви теж дивитесь сюди, – сказав Максимільян.
- Може, мені відійти?
- Боронь Боже! Поговорімо про вас.

- Правда ваша: нам лишилося десять хвилин.
- Це жахливо! – засмучено вигукнув Максимільян.
- Авжеж, маєте рацію, поганий із мене друг, – сумовито сказала Валентина. – Що за життя у вас через мене, сердешний Максимільяне, а ви ж бо створені для щастя! Повірте, я гірко докоряю собі за це.
- Та чи не все одно, Валентино, адже в цьому моє щастя! Адже це вічне очікування відшкодовують оті п'ять хвилин, які я збуваю з вами, оті кілька слів, що злітають із ваших вуст. Я глибоко певен, що Бог не міг створити два співзвучні серця і не міг поєднати їх таким чудовним способом лишень для того, щоб розлучити їх.
- Дякую, Максимільяне. Надійтеся й далі за нас обох, це робить мене майже щасливою.
- Що там у вас знову скоїлося, Валентино, чому ви повинні так хутко піти?
- Хтозна. Пані де Вільфор просила мене зайти до неї: вона хоче сповістити мені щось таке, від чого, як вона каже, залежить частина мого маєтку. О Боже, я занадто багата, нехай візьмуть собі мій маєток, а мені покинуть лиш спокій і свободу, – ви ж і вбогою будете кохати мене, Максимільяне?
- Я завжди кохатиму вас! Що мені та бідність, що мені багатство, аби лиш моя Валентина була зі мною і я певен був, що ніхто не зможе її в мене забрати! Та скажіть-но, це повідомлення не може стосуватися вашого заміжжя?
- Гадаю, ні.
- Послухайте, Валентино, і не лякайтеся, тому що, поки я живий, я не буду належати іншій.
- Гадаєте, це заспокоює мене, Максимільяне?
- Ох, перепрошую! Правда ваша, я невдало висловився. Ага, то я хотів сказати, що днями зустрів Морсера.
- Еге?
- Ви знаєте, що вони друзі з Францом?
- Так, та й що ж?
- Він отримав од Франца листа, і той пише, що незабаром приїде.
- Валентина зблідла і притулилася до брами.
- Боже милосердний, – мовила вона, – невже? Та ні, про це мені сповістила б не пані де Вільфор.
- Чому?
- Та я й сама не знаю... мені здається, пані де Вільфор, хоч вона буцім і не проти цього шлюбу, насправді йому не співчуває.
- Знаєте, Валентино, я, здається, почну обожнювати пані де Вільфор!
- Не кваптеся, Максимільяне, – сумно усміхнувшись, мовила Валентина.
- Та якщо цей шлюб їй неприємний, то, може, щоб завадити йому, вона прихильно поставиться до якоїсь іншої пропозиції?
- Не сподівайтеся на це, Максимільяне, бо пані де Вільфор не проти чоловіків, а проти самісінького заміжжя.
- Як це – проти заміжжя? Якщо вона проти шлюбу, то нащо ж сама вийшла заміж?
- Бачу, ви не розумієте, Максимільяне. Коли я рік тому звела річ про те, що хочу піти в монастир, вона, хоч і заперечувала ніби, проте зустріла ту

думку з радістю, навіть мій батько погодився, причому завдяки її умовлянням, я певна цього; утримав мене тільки мій бідолашний дідусь. Ви не можете собі уявити, Максимільяне, які виразні очі в цього нещасного старенького, який на всьому світі любить лише мене і – нехай простить мені Господь, якщо я кажу неправду! – якого люблю тільки я. Якби ви знали, як він дивився на мене, коли почув про моє рішення, стільки докору було в тих очах і стільки відчаю в його сльозах, що котилися без скарг, без зітхань його непоручним обличчям. Мені стало соромно, я впала до його ніг і вигукнула: «Вибачте! Вибачте, дідусю! Хоч що там станеться зі мною, я ніколи не розлучуся з вами». Тоді він звів очі до неба... може, мені доведеться багато страждати, Максимільяне, та за всі страждання мене винагородив задалегідь той погляд мого старого дідуся.

– Люба Валентино, ви янгол, і я, їй-богу, не знаю, чим я заслужив, коли шалено рубав бедуїнів, – хіба що Господь узяв до уваги, що то невіри, – чим заслужив я щастя заізнатися з вами. Та послухайте, чому ж пані де Вільфор може не хотіти, щоб ви вийшли заміж?

– Хіба ви не чули, як допіру я сказала, що багата, занадто багата? Після матінки я успадкувала п'ятдесят тисяч ліврів річного прибутку. Мої дідусь і бабуся, маркіз і маркіза де Сен-Мерани, залишать мені теж стільки, та й пан Нуартє, либонь, зробить мене єдиною своєю спадкоємицею. Отож, порівняно зі мною, мій брат Едуар бідний. Від пані де Вільфор йому нема чого чекати. А вона просто-таки обожнює цього хлопчину. Якщо я піду в монастир, весь мій маєток дістанеться моєму батькові, який буде спадкоємцем маркіза, маркізи і моїм, а потім дістанеться його синові.

– Дивно, звідки така захланність у молодій, гарній жінці.

– Майте на увазі, вона думає не про себе, а про свого сина, і те, що ви ставите їй за вину, із погляду материнської любові, майже чеснота.

– Послухайте, Валентино, – сказав Моррель, – а якби ви віддали частину свого майна її синові?

– А як запропонувати це жінці, яка постійно торочить про свою безкорисність?

– Валентино, любов моя була для мене завжди священна і, як і все священне, я ховав її під покровом святобливості і беріг у глибині серця; ніхто на світі, навіть моя сестра, не підозрює про цю любов, її таїну я не довіряю жодній людині. Ви дозволите розповісти про неї другові, Валентино?

Валентина здригнулася.

– Другові? – перепитала вона. – Мені страшно навіть чути про це, Максимільяне. Хто ж цей ваш друг?

– Послухайте, Валентино, чи відчували ви до когось таку нездоланну приязнь, що, побачивши ту людину вперше, відчуваєте, наче знаєте її вже давно, і питаєте в себе, де й коли ви її бачили, і, не в змозі пригадати, починаєте вірити, що це було передніше, у іншому світі, і що ця приязнь – тільки спогад, який допіру ожив?

– Авжеж.

– Так ось, я відчув це від першого ж разу, як побачив ту незвичайну людину.

– Незвичайну людину?

– Так.

– І ви давно з нею знайомі?

– Тиждень чи, може, днів із десяти.

– І ви прозиваєте другом людину, яку знаєте лише тиждень? Я гадала, Максимільяне, що ви не так щедро роздаєте це прегарне ім'я – друг.

– Якщо логічно мислити, то ви кажете правду, Валентино, та кажіть що завгодно, я все ж таки не відмовлюся від цього інстинктивного почуття. Я певен, що ця людина відіграє роль у всьому, що станеться зі мною доброго надалі, і часом мені здається, що своїм глибоким поглядом вона просягає в це майбутнє і скерує його своєю владною рукою.

– То це віщун? – усміхаючись, запитала Валентина.

– Ох, – відказав Максимільян, – часом я ладен повірити, що він провіщає майбутнє... надто ж добре майбутнє.

– Познайомте мене з ним, нехай він мені скаже, чи знайду я в коханні ви-нагороду за всі мої страждання!

– Сердешний мій друже! Та ви його знаєте.

– Я?

– Авжеж, Він урятував життя вашій мачусі та її синові.

– Граф Монте-Крісто?

– Так, це він.

– О ні, – вигукнула Валентина, – він ніколи не буде моїм другом, бо він за-надто дружить із моєю мачухою.

– Граф – друг вашої мачухи, Валентино? Ні, моє почуття не може настільки мене обманювати, я певен, що ви помиляєтеся.

– Аби ж то ви знали, Максимільяне! У нас у домі панує вже не Едуар, а граф Монте-Крісто. Мачуха поклоняється йому і вважає його скарбницею всіх людських знань. Батько від нього у захваті, чуєте, у захваті, він каже, що ніколи не чув, щоб хтось так промовисто висловлював такі високі думки. Едуар обожнює його і, хоч і боїться його темних очей, біжить до нього назустріч, насилу його побачить, і завжди отримує з його рук якусь чудову іграшку; а в нашому домі граф Монте-Крісто вже не гість мого батька чи пані де Вільфор – граф Монте-Крісто у себе вдома.

– Що ж, якщо все воно так, як ви оце розповідаєте, то ви повинні були вже відчути або ж незабаром відчуєте його магічний вплив. Він зустрічає в Італії Альбера де Морсера і визволяє його з рук розбійників, він знайомиться з пані Дангляр – і робить їй князівський подарунок, ваша мачуха із сином мчать у колясі повз його дім – і його нубієць рятує ім життя. Цей чоловік, во-чевидь, володіє талантом упливати на оточення. Ні в кого не зустрічав я поєднання простіших уподобань із великою розкішшю. Коли він мені всміхається, у його усмішці стільки ніжності, що я не можу втямити, чому інші вважають її гіркою. Скажіть, Валентино, усміхався він вам отак? Якщо всміхався, то ви будете щасливі.

– Я? – вигукнула дівчина. – Максимільяне, він навіть не дивиться на мене чи радше одвертається, якщо я проходжу повз нього. Ні, він не великодушний або ж не відзначається проникливістю, яку ви за ним визнаєте, і не вміє читати в людських серцях. Якби він був великодушною людиною, то, побачивши, яка я сумна і самотня в цім домі, він захистив би мене своїм

впливом, і якщо він справді, як ви оце кажете, грає роль сонця, то він зіграв би мое серденько своїм промінням. Ви кажете, що він любить вас, Максимільяне, а звідки ви це знаєте? Люди привітно всміхаються дужому офіцерові п'яти футів і шести дюймів на зріст, із довгими вусами і шаблюкою, та вони не замислюючись розчавлять бідолашну заплакану дівчину.

— Присягаюся, Валентино, ви помиляєтеся!

— Подумайте, Максимільяне, якби це було інакше, якби він поводився зі мною дипломатично, як людина, що так чи інак намагається стати своїм у домі, він хоч раз подарував би ту свою усмішку, яку ви так вихваляєте. Та ні, він бачить, що я нещасна, він розуміє, що не може мати з мене якогось зиску, і навіть не звертає на мене уваги. Хтозна, може, намагаючись догодити батькові, пані де Вільфор чи моему братові, цей чоловік теж буде переслідувати мене, якщо зможе? Будьмо відверті, адже я не така дівчина, яку можна отак, без причини зневажати, ви самі це казали. Вибачте мені, — провадила вона, помітивши, яке враження справили її слова на Максимільяна, — я недобра і висловлюю вам зараз думки, яких сама в собі не підозрювала. Авжеж, не заперечую, що в цьому чоловікові є сила, про яку ви кажете, і вона діє навіть на мене, та, як бачите, впливає шкідливо і губить добрі почуття.

— Гаразд, — зітхнув Моррель, — не будемо розмовляти про це. Я нічого його не скажу.

— Ох, я вас засмучую, друже мій, — сказала Валентина. — Чому не можу я потиснути вам долоню, щоб попросити у вас вибачення? Та я й сама була б рада, якби ви переконали мене. Скажіть, що ж такого зробив для вас той граф Монте-Крісто?

— Зізнаюся, ви ставите мене в нелегке становище, коли питаєте, що саме вчинив для мене граф Монте-Крісто, бо нічого конкретного він не вчинив, і я це розумію. Мое почуття до нього цілком позасвідоме, у ньому немає нічого розумно обгрунтованого. Хіба сонце щось учинило для мене? Ні. Воно гріє мене, і в сяєві його бачу я вас, та й годі. Хіба ті чи ті пахощі зробили щось для мене? Ні. Вони просто приємні. Мені більше нема чого сказати, якщо мене запитують, чому я полюблюю ті пахощі.

Так і в моему приязному почутті до графа Монте-Крісто є щось непоясненне, як і в його ставленні до мене. Внутрішній голос каже мені, що ця взаємна і несподівана приязнь не випадкова. Я почуваю якийсь зв'язок поміж найменшими його вчинками, поміж найпотаємнішими його думками і моїми думками та вчинками. Ви знову будете сміятися з мене, Валентино, та відтоді, як я запізнався з цим чоловіком, у мене виникла безглузда думка, що все, що відбувається зі мною доброго, походить від нього. А я ж прожив на світі тридцять років, не відчуваючи ніякої потреби в такому покровителі, правда? Усе одно, ось вам приклад: він запросив мене в суботу на обід, і це цілком природно за наших стосунків, еге ж? І що ж я потім дізнався? На той обід запросив він і вашого батька та мачуху. Я зустрінуся з ними, і хто знає, до чого може призвести ця зустріч? Здавалося б, найпростіший випадок, та я почуваю в нім щось незвичайне: він вселяє в мене якусь чудернацьку певність. Я кажу собі, що цей незвичайний чоловік, який усе знає і все розуміє, хотів улаштувати мені зустріч із паном та панею Вільфор. Часом навіть, присягаюся вам, я намагаюся прочитати в його очах, чи не вгадав він мою любов.

– Друже мій, – сказала Валентина, – я вважала б вас духовидцем і не на жарт перелякалася б за ваш глузд, якби чула від вас тільки такі міркування. Невже вам здається, ніби та зустріч – не випадковість? Подумайте добре, прошу вас. Мій батько, який ніколи ніде не буває, разів із десять намагався змусити пані де Вільфор відмовитися від того запрошення, та вона, навпаки, палає бажанням побувати в домі цього незвичайного набоба і, хоч на превелику силу, домоглася все ж таки, щоб він її супроводжував. Ні, ні, повірте, на цім світі, крім вас, Максимільяне, мені нема від кого чекати допомоги, хіба що від дідуся, живого трупа, нема від кого чекати підтримки, крім моєї матінки, безтілесної тіні!

– Відчуваю, що ви маєте рацію, Валентино, і що логіка на вашому боці, – сказав Максимільян, – та ваш ніжний голос, що завжди так владно діяв на мене, сьогодні не переконує мене.

– А ваш мене, – сказала Валентина, – і, зізнаюся, якщо у вас нема іншого прикладу...

– У мене є ще один приклад, – нерішуче сказав Максимільян, – та мушу сам зізнатися, що він ще безглуздіший, аніж перший.

– Що ж, – усміхаючись, мовила Валентина, – тим гірше.

– А все ж таки, – провадив Моррель, – для мене він переконливий, бо я людина почуття, інтуїції й за десять років служби не раз уже завдячував життям раптовому навіянню, що раптом підказує відхилитися ліворуч або праворуч, щоб смертоносна куля минула мене.

– Любий Максимільяне, а може, це мої молитви зробили так, що кулі відхилиються від їхнього шляху? Коли ви там, я благаю Господа і мою матінку не за себе вже, а за вас.

– Авжеж, відколи ми пізнали одне одного, – усміхнувшись, мовив Максимільян, – а передніше, коли я ще не знав вас, Валентино?

– Ох, який ви недобрий! Що ж, якщо не хочете бути мені чимось зобов'язаним, то повернімося до прикладу, що його ви вважаєте безглуздим.

– То зазирніть у шпарину: бачите, он там, під деревом, новий кінь, що на ньому я приїхав?

– Ох і гарний! Чому ви не припровадили його сюди? Я побалакала б із ним.

– Ви самі бачите, що це дуже дорогий кінь, – сказав Максимільян. – А коштів у мене небагато, Валентино, і я, сказати б, чоловік обачний. Отож побачив я в одного гендляря цього пречудового Медеа, як я його прозиваю. Я запитав про ціну, і мені сказали: чотири з половиною тисячі франків; звісно ж, я мусив перестати ним захоплюватися і пішов собі, мушу зізнатися, засмучений, тому що кінь дивився на мене привітно, лашився до мене і гарцював піді мною дуже грайливо і просто-таки чарівливо. Того вечора в мене зібралися приятелі – Шато-Рено, Дебре і ще душ із кількоро гуляк, яких ви, слава Богу, не знаєте навіть на імена. Вирішили пограти в бульот; я ніколи не граю в карти, тому що я не такий багатій, щоб програвати, і не такий убогий, щоб намагатися виграти. Та це відбувалося у мене в домі, тож мені не залишалося нічого іншого, як послати по карти.

Коли ми сідали грати, приїхав граф Монте-Крісто. Він сів за стіл, ми почали грати, і я виграв – ледве зважуюся вам зізнатися в цім,

Валентино, – виграв я п'ять тисяч франків. Гості розійшлися десь опівночі. Я не втерпів, узяв кабриолет і подався до того гендляря. Тремтячи від хвилювання, я подзвонив, і той, хто відчинив мені, либонь, узяв мене за причинуватого. Я побіг у стайню, зазирнув у стійло. О щастя! Медеа спокійнісінько жував собі сіно. Я хапаю сідло, сідлаю коня і гнуздаю його.

Медеа скоряється всьому тому охоче. Потім, тицьнувши приголомшеному гендляреві чотири з половиною тисячі франків, я повертаюся додому чи радше цілу ніч гасаю туди й сюди Єлисейськими Полями. І знаєте, що?

У графових вікнах світилося, і мені здалося, наче я бачу на шторах його тінь.

Так ось, Валентино, я ладен присягнутися, що граф знав, як мені кортить мати того коня, і навмисне програв, щоб я міг його придбати.

– Любий Максимільяне, – сказала Валентина, – ви, бачу, великий фантазер... Недовго будете ви мене любити... Людина, котра, як ви оце, живе поетичними мріями, не зможе скніти у такій монотонній любові, як наша... Та, Боже мій, мене гукають... Чуєте?...

– Валентино, – сказав Моррель, – крізь шпарину... ваш найменшенький пальчик... щоб я міг поцілувати його.

– Максимільяне, ми ж домовилися, що будем одне для одного лише двома голосами, двома тінями!

– Як хочете, Валентино.

– Ви будете раді, якщо я вволю ваше бажання?

– О, так!

Валентина вилізла на лаву і простягнула не мізинчик у шпарину, а всеньку руку над огорожею.

Максимільян зойкнув, плигнув на тумбу, схопив те любе рученя і припав до нього палкими вустами, та тієї ж миті та рученька вислизнула з його долонь, і Моррель почув лишень, як Валентина побігла, може, наполохана тим відчуттям, якого щойно зазнала.

Частина четверта

I. ПАН НУАРТЬЄ ДЕ ВІЛЬФОР

Ось що сталося в домі королівського прокурора після того, як поїхала пані Дангляр із донькою, тоді як відбувалася розмова, яку ми допіру зма лювали.

Вільфор із дружиною прийшов до покою свого батька; де була о тій порі Валентина, ми вже знаємо.

Привітавшись зі старим і відіславши Барруа, старого лакея, який служив у Нуартъє понад чверть століття, вони посідали.

Нуартъє сидів у великому фотелі на коліщатах, куди його садовили франці і звідки піднімали увечері; перед ним було люстро, де відбивався весь покій, тож навіть не рухаючись — утім, це було й неможливо для нього, — він міг бачити, хто до нього заходить, хто виходить і що діється навкруги. Непорушний, мов небіжчик, він жваво й осмислено дивився на своїх дітей, церемонне привітання яких віщувало щось значне і незвичайне.

Зір і слух були єдині чуття, які, немов дві іскри, ще тліли в цьому тілі, що вже на три чверті було готове до могили, та й із цих двох чуттів лише одне могло свідчити про внутрішнє життя, що жевріло ще в цьому ідолі, і погляд, що відбивав те внутрішнє життя, скидався на далекий вогник, що вказує вночі мандрівцеві, який заблукав у пустелі, що десь є жива істота, яка чуває в безгомінні й мороці.

Зате в темних очах старого Нуартъє, із навислими над ними чорними бровами, тоді як його чуприна, що спадала на плечі, була геть біла, у цих очах — як буває завжди, коли тіло вже не слухається, — зосередилася вся потуга, уся воля, уся сила, весь розум, що колись оживляв його тіло і дух. Звісно, бракувало жесту руки, звуків голосу, порухів тіла, та той владний погляд заступав усе. Очі наказували, очі й дякували; то був труп, у якому жили очі; і не було часом нічого страшнішого, ніж оце мармурове лице, у верхній половині якого спалахував гнів або сяяла радість. Тільки троє вмili розуміти цю мову сердешного недвиги: Вільфор, Валентина і той старий слуга, що про нього ми вже казали. Та оскільки Вільфор бачив свого батька тільки вряди-годи і тільки тоді, коли від цього, сказати б, не можна було ухилитися, а як бачив, то ніяк не намагався догодити йому, навіть розуміючи, то все щастя старого становила його внучка. Завдяки самовідданості, любові й терпінню Валентина навчилася читати з очей усі думки Нуартъє. На ту німу й нікому не зрозумілу мову вона відповідала своїм голосом, личком і всією душею, ті жвавi бесіди точилися поміж молодою дівчиною і цим тлінним тілом, що майже обернулося прахом, та все ж таки було людиною величезних знань, нечуваної проникливості і такої сильної волі, наскільки це можливо для духу, що був ув'язнений у тілі, яке перестало його слухатися.

Отож, Валентині пощастило вирішити нелегку задачу: розуміти думки старого і передавати йому свої, і завдяки тому вмінню майже не бувало випадку, щоб у повсякденних речах вона не цілком точно вгадувала бажання цієї живої душі чи потреби цього напівпритомного трупа.

Що ж до Барруа, то він, як ми вже казали, служив своєму панові майже двадцять п'ять років і так добре знав усі його звички, що Нуарт'є майже не треба було про щось його просити.

Вільфорові не потрібна була чиясь допомога, щоб розпочати з батьком ту дивну розмову, для якої він туди і прийшов. Він сам, як ми вже казали, пречудово знав увесь батьків словник, і якщо він так рідко розмовляв із ним, то це відбувалося тільки від цілковитої байдужності. Тож він дав змогу Валентині спуститися в сад, вигнав Барруа і сів праворуч од свого батька, тоді як пані де Вільфор сіла ліворуч.

— Не дивуйтеся, мосьпане, — почав він, — що Валентина не прийшла з нами і що я відіслав Барруа; майбутня розмова не могла точитися у присутності доньки чи лакея. Пані де Вільфор і я хочемо сповістити вам важливу новину.

Обличчя Нуарт'є під час того вступу залишалось безпристрасне, тоді як Вільфоров погляд, здавалося, хотів просягнути у самісіньке серце старого.

— Ми певні, пані де Вільфор і я, — провадив королівський прокурор звичним своїм крижаним тоном, який не допускав ніяких заперечень, — що ви співчутливо зустрінете цю звістку.

Погляд старого був, як і раніше, непорушний; він просто слухав.

— Ми віддаємо Валентину заміж, — провадив Вільфор.

Воскова маска не могла бути холодніша від цієї звістки, ніж обличчя старого.

— Весілля відбудеться за три місяці, — провадив Вільфор.

Очі старого були так само мертві.

І тоді озвалася пані де Вільфор.

— Нам здавалося, — квапливо заговорила вона, — що ця звістка має вас зацікавити, та й ви ж, здається, завжди приязно ставилися до Валентини; нам залишається тільки назвати вам ім'я юнака, що призначається їй. Це одна з найліпших партій, що на них могла розраховувати Валентина; той, кого ми їй обрали і чие ім'я вам, певне, знайоме, родовитий і заможний, а його спосіб життя і смаки будуть для неї запорукою щастя. Ідеться про Франца де Кенеля, барона Д'Епіне.

Поки його дружина виголошувала ту невеличку промову. Вільфор просто-таки вп'явся в обличчя старого. Тільки пані де Вільфор вимовила Францове ім'я, аж в очах Нуарт'є, що були такі знайомі його синові, щось здригнулося, і поміж його повіками, що розтулилися мов губи, які мають щось сказати, сяйнула блискавиця.

Королівський прокурор, що знав про відкриту ворожнечу, яка колись існувала поміж його батьком та батьком Франца, зрозумів, що означає той спалах і хвилювання, та вдав, ніби нічого не помітив, і заговорив услід за дружиною.

— Ви пречудово розумієте, мосьпане, як важливо, щоб Валентина, якій незабаром мине дев'ятнадцять років, нарешті була влаштована. Проте, обговорюючи все це, ми не забули і про вас і заздалегідь домовилися, що Валентинин чоловік погодиться якщо й не жити з нами, — утім, це ще могло б і завдавати клопоту молодому подружжю, — то принаймні погодиться на те, щоб ви жили з ними, адже Валентина вас дуже любить, і ви,

напевне, любите її теж. Отож, ваше звичне життя ні в чому не зазнає змін, і різниця буде лиш у тім, що вас буде доглядати двоє дітей, а не одне.

Блискучі очі Нуарт'є наллялися кров'ю.

Либонь, у душі старого відбувалося щось страшне, певне, крик болю і гніву, не знаходячи собі виходу, його душив, тому що лице його стало червоне мов буряк, а губи посиніли.

Вільфор спокійно відчинив вікно і сказав:

– Душно тут, і панові Нуарт'є тяжко дихати.

Потім повернувся на місце, та лишився стояти.

– Цей шлюб, – укинула пані де Вільфор, – до душі панові Д'Епіне і його рідні, утім, яких тільки двоє – дядько й тітка. Його мати вмерла під час його народження, а батька вбили у 1815 році, коли дитині було два роки, тож він залежить лише від себе.

– Загадкове вбивство, – сказав Вільфор, – і винуватці його лишилися невідомі; підозра витала над багатьма головами, та не впала на жодну.

Нуарт'є зробив таке зусилля, що губи його скривилися, наче для посмішки.

– Утім, – провадив Вільфор, – справжні винуватці, котрі знають, що то вони вчинили той злочин, котрих за життя може спіткати людське правосуддя, а по смерті правосуддя небесне, були б раді опинитися на нашому місці й мати змогу запропонувати свою доньку Францові Д'Епіне, щоб усунути навіть найменшу тінь підозри.

Нуарт'є опанував себе вольовим зусиллям, якого було годі чекати від безпомічного недвиги.

– Авжеж, я розумію вас, – відказав його погляд Вільфорові, і в погляді тому відбилася глибоке презирство і гнів.

На той погляд, що його він добре збагнув, королівський прокурор лише стенов плечима.

Потім кивнув дружині, щоб вона підвелася.

– А тепер, – сказала пані де Вільфор, – дозвольте нам попрощатися. Може, хочете, щоб Едуар зайшов привітатися з вами?

Давно вже домовлено було, що старий висловлює згоду, заплющуючи очі, відмову – кліпанням, а як йому треба висловити якесь бажання, то зводить очі угору.

Якщо він хотів бачити Валентину, то заплющував праве око.

Якщо гукав Барруа, то заплющував ліве.

Почувши пропозицію пані де Вільфор, він шалено закліпав.

Пані де Вільфор побачила, що він рішуче відмовляється, і закусила губу.

– То я пришлю до вас Валентину, – сказала вона.

– Так, – відказав старий, хутко заплющивши очі.

Подружжя де Вільфорів уклонилося і вийшло, звелівши погукати Валентину, яку вже передніше попередили, що вдень вона буде потрібна дідусеві.

Рожева від хвилювання Валентина увійшла до дідового покою. Їй досить було глянути на нього, щоб збагнути, як потерпає її дід і як йому кортить побалакати з нею.

– Дідусю, – вигукнула вона, – що сталося? Тебе засмутили, і ти гніваєшся?

– Так, – відказав він, заплющивши одне око.

– На кого ж? На мого батька... ні. На пані де Вільфор... теж ні. На мене? Старий дав на здогад, що так.

– На мене? – здивовано перепитала Валентина.

Старий знову зробив той знак.

– Що ж я вкоїла, дідусю? – вигукнула Валентина.

Жодної відповіді. Вона провадила:

– Я сьогодні ще не бачилася з тобою, значить, тобі щось про мене сказали?

– Так, – хутко відказав погляд старого.

– Спробую відгадати, у чім річ. Боже милий, запевняю тебе, дідусю... Ага, он воно що! Пан із панею де Вільфор були тут допіру, еге ж?

– Так.

– І це вони сказали тобі те, що розгнівало тебе? І що ж воно може бути? Хочеш, я піду й запитаю в них, щоб знати, за що мені просити в тебе вибачення?

– Ні, ні, – відказав погляд.

– Ти лякаєш мене! Що вони таке сказали?

І вона замислилася.

– Здогадуюся, – сказала вона тихіше і підійшла до старого. – Може, вони казали про мое заміжжя?

– Так, – відказав розгніваний погляд.

– Я розумію, ти гніваєшся за те, що я мовчала. Але, бачиш, вони мені суворо заборонили тобі казати про це, вони й мені не казали нічого, і я цілком випадково дізналася про ту таємницю, то й не була з тобою щира. Вибач, дідусю.

Погляд, що знову став непорушний і байдужий, наче казав: «Мене засмучує не лише твоє мовчання».

– У чім же річ? – запитала Валентина. – Чи ти гадаєш, ніби я покину тебе, дідусю, що вийду заміж і забуду про тебе?

– Ні, – відказав старий.

– То вони сказали тобі, що пан Д'Епіне згоден, щоб ми жили разом?

– Так.

– То чому ж ти гніваєшся?

В очах старого з'явився вираз нескінченної ніжності.

– Авжеж, – сказала Валентина, – я розумію, тому що ти любиш мене? Старий дав на здогад, що так.

– І боїшся, що я буду нещасна?

– Так.

– Ти не любиш Франца?

– Так.

– То слухай, – сказала Валентина, опускаючись навколішки коло Нуарт'є й обнімаючи його обома руками. – Мені теж дуже важко, тому що і я не люблю Франца Д'Епіне.

У дідовому погляді промайнув промінь радості.

– Пам'ятаєш, як ти розгнівався на мене, бо я хотіла піти в монастир?

Під висохлими повіками старого зблиснули сльози.

– Так ось, – провадила Валентина, – я хотіла так учинити, щоб ухилитися від цього шлюбу, тому що була від нього у відчаї.

Подих недвиги став уривчастий.

– То цей шлюб дуже засмучує тебе, дідусю? Ох, якби ж ти міг допомогти мені, якби ми удвох могли завадити їхнім планам! Але ти безсилий проти них, хоч у тебе такий світлий розум і така дужа воля, – коли треба боротися, ти так само кволий, як і я оце, навіть більше. Коли ти був сильний і здоровий, ти міг би захистити мене, а тепер ти можеш тільки розуміти мене і радіти або сумувати разом зі мною. Це остатнє щастя, яке Господь забув забрати від мене.

Коли вона сказала те, в очах Нуарт'є з'явився вираз такого лукавства, що дівчині здалося, наче він каже:

– Помиляєшся, я ще багато можу зробити для тебе.

– То ти можеш зробити щось для мене, дідусю? – висловила його думку Валентина.

– Так.

Нуарт'є звів очі вгору. То був умовний поміж ним і Валентиною знак, що висловлював бажання.

– Що ти хочеш, дідусю? Я постараюся збагнути.

Валентина почала вгадувати, висловлюючи вголос припущення, мірою того, як вони виникали в неї, та на всі її слова старий неодмінно відказував «ні».

– Що ж, – сказала вона, – треба вдатися до рішучих заходів, якщо вже я така нездогадлива!

І вона почала називати підряд всі літери абетки, він А до Н, з усмішкою пильнуючи за очима недвиги; коли ж вона сягнула літери Н, то Нуарт'є подав ствердний знак.

– Ага! – мовила Валентина. – Те, що ти хочеш, розпочинається з літери Н... значить, ми маємо вдатися до літери Н? І що ж нам треба від тієї Н? На, не, ні, но...

– Так, так, так, – відказав старий.

– То це «но»?

Валентина принесла словника і, поклавши його перед Нуарт'є, розгорнула його; побачивши, що погляд старого зосередився на сторінці, вона почала хутко водити пальцем згори вниз, по колонках.

На слові «нотаріус» Нуарт'є подав знак, щоб вона зупинилася.

– Нотаріус, – сказала вона, – ти хочеш бачити нотаріуса, дідусю?

Нуарт'є дав на здогад, що справді бажає його бачити.

– То треба послати по нотаріуса? – запитала Валентина.

– Так, – дав на здогад старий.

– Треба, щоб про це знав мій батько?

– Так.

– А хутко потрібен тобі нотаріус?

– Так.

– По нього зараз пошлють. Це все, що тобі потрібно?

– Так.

Валентина підійшла до дзвоника і погукала лакея, щоб той запросив до діда пана або пані де Вільфор.

– Ти задоволений? – запитала Валентина. – А певно... ще б пак! Нелегко було здогадатися!

І вона всміхнулася дідусеві, як ото всміхаються малій дитині.

До кімнати увійшов Вільфор, якого припровадив Барруа.

– Що ви хочете, мосьпане? – запитав він недвигу.

– Тату, – сказала Валентина, – дідусь хоче бачити нотаріуса.

Почувши ту чудернацьку, а головне, таку несподівану вимогу, Вільфор обмінявся поглядом зі старим.

– Так, – дав той на згогад із твердістю, яка недвозначно свідчила про те, що з Валентиною поміччу і допомогою старого слуги, котрий знає тепер про його бажання, він ладен боротися до останку.

– Ви хочете бачити нотаріуса? – повторив Вільфор.

– Так.

– Навіщо?

Нуартъє нічого не відказав.

– Але навіщо вам здався нотаріус? – запитав Вільфор.

Погляд старого був непорушний і німий, що означало: «Я наполягаю на своєму».

– Щоб чимось допекти нам? – запитав Вільфор. – Нащо це?

– Проте, – сказав Барруа, ладен із наполегливістю, що притаманна давнім слугам, домагатися свого, – якщо мій пан бажає побачитися з нотаріусом, то він, либонь, йому й потрібен. І я піду по нотаріуса.

Барруа не визнавав інших панів, крім Нуартъє, і не дозволяв, щоб хтось у чомусь суперечив його бажанням.

– Авжеж, я хочу бачити нотаріуса, – дав на згогад старий, заплющивши очі з таким зухвалим виглядом, наче казав: «А ось подивимось, чи зважитьсь хтось не виконати моєї волі».

– Якщо ви так наполягаєте, то нотаріуса приведуть, та мені доведеться перепросити його за себе й за вас, тому що це буде сміх, та й годі.

– Дарма, – сказав Барруа, – я піду по нього.

І старий слуга пішов із виглядом переможця.

II. ЗАПОВІТ

Коли Барруа виходив із покою, Нуартъє лукаво і значуще поглянув на внучку. Валентина зрозуміла той погляд, утямив його і Вільфор, тому що лице його спохмурніло, а брови насупилися.

Він узяв стілець і, сівши напроти батька, почав чекати.

Нуартъє дивився на нього з цілковитою байдужістю, та краєм ока він звелів Валентині не турбуватися і теж залишатися в покої.

За три чверті години Барруа повернувся разом із нотаріусом.

– Шановний пане, – сказав Вільфор, привітавшись із ним, – вас викликав присутній тут пан Нуартъє де Вільфор, загальний параліч позбавив його руху і голосу, і навіть ми самі, та й то на превелику силу, примудряємося збагнути декотрі уривки його думок.

Нуартъє глянув на Валентину, так поважно і владно, що вона відразу ж устряла до розмови.

– Я, мосьпане, розумію все, що хоче сказати мій дідусь.

– Це правда, – докинув Барруа і собі, – усе, геть-чисто все, як я вже сказав дорогою панові нотаріусові.

– Панове, – звернувся нотаріус до Вільфора й Валентини, – дозвольте сказати вам, що це якраз один із тих випадків, коли посадовець не може діяти нерозважливо, не накликаючи на себе тяжкої відповідальності. Для того щоб акт був законний, нотаріус передовсім повинен бути певен, що він достеменно передав волю того, хто її йому диктує. Я не можу бути певен у згоді чи незгоді позбавленого мови клієнта, а оскільки предмет його бажання буде для мене незрозумілий з огляду на його німоту, то моя участь марна і суперечила б законові.

Сказавши те, нотаріус зібрався було піти. Ледве помітна переможна посмішка промайнула на вустах королівського прокурора.

Нуартъє глянув на Валентину з таким розпачливим виразом, що вона перепинила нотаріуса.

– Мосьпане, – сказала вона, – та мова, якою я розмовляю з моїм дідом, така легка для засвоєння, що за декілька хвилин я можу навчити вас так само добре розуміти її, як розумію і я. Скажіть, будьте ласкаві, що вам потрібно для того, щоб ваше сумління було цілком спокійне?

– Те, що необхідне для законності наших актів, – відказав нотаріус, – певність у згоді чи незгоді. Заповідач може бути хворий тілом, але він має бути здоровий розумом.

– Так ось, шановний пане, два знаки переконують вас, що розум мого діда ніколи не був здоровіший, ніж зараз. Пан Нуартъє не має голосу і позбавлений руху, та він заплющує очі, як хоче сказати «так», і кліпає кілька разів, як хоче сказати «ні». Тепер ви знаєте достатньо, щоб побалакати з ним, от і спробуйте.

Погляд, що його кинув на Валентину старий, був переповнений такою любов'ю і вдячністю, що навіть нотаріус зрозумів його.

– Ви чули і зрозуміли все, що сказала ваша внучка, мосьпане? – запитав нотаріус.

Нуартъє помалу заплющив очі й за мить знову їх розплющив.

– І ви підтверджуєте те, що вона сказала? Тобто що знаки, які вона оце назвала, є саме ті, за допомогою яких ви передаєте вашу думку людям?

– Так, – дав на здогад старий.

– Це ви запросили мене?

– Так.

– Щоб скласти ваш заповіт?

– Так.

– І не хочете, щоб я пішов, не склавши цього заповіту?

Недвига хутко закліпав очима.

– Отож, мосьпане, тепер ви його розумієте? – запитала Валентина. – Ваше сумління може бути спокійне?

Та перш аніж нотаріус устиг відповісти, Вільфор одвів його убік.

– Пане, – сказав він, – невже ви вважаєте, що такий страшенний фізичний струс, якого зазнав пан Нуартъє де Вільфор, може не відбитися значним чином і на його розумових здібностях?

– Мене турбує не так це, – відказав нотаріус, – як те, у який спосіб ми будемо вгадувати його думки, щоб викликати відповіді.

– Ви й самі бачите, що це неможливо, – сказав Вільфор.

Валентина і старий чули ту розмову. Нуартъє зупинив пильний і рішучий погляд на Валентині; той погляд вимагав, щоб вона заперечила.

– Не турбуйтеся про це, мосьпане, – сказала вона. – Хоч як було б важко чи радше хоч як здавалося б вам важко збагнути думку мого дідуса, я вам з'ясую її, тож у вас не залишиться ніяких сумнівів. Ось уже шість років перебуваю я коло пана Нуартъє, і нехай він сам вам скаже, чи був за оці шість років бодай один випадок, щоб якоесь його бажання лишилося в нього на серці тому, що я не змогла його збагнути?

– Ні, – дав на здогад старий.

– Що ж, спробуймо, – сказав нотаріус. – Ви згодні, щоб панна де Вільфор була вашою перекладачкою?

Недвиг подав знак, що згоден.

– Чудово. Отож, мосьпане, що ж ви від мене хочете і яку дію хочете здійснити?

Валентина почала називати літери абетки. Коли вони сягнули літери З, її зупинив промовистий погляд Нуартъє.

– Панові Нуартъє потрібна літера З, – сказав нотаріус, – це зрозуміло.

– Зачекайте, – сказала Валентина й обернулася до дідуса. – За...

Старий відразу ж перепинив її.

Тоді Валентина взяла словника і на очах у нотаріуса, що пильно спостерігав за нею, почала гортати сторінки.

– Заповіт, – показав її пальчик, якого зупинив погляд Нуартъє.

– Заповіт! – вигукнув нотаріус. – Це зрозуміло. Пан Нуартъє хоче скласти заповіт.

– Так, – декілька разів дав на здогад Нуартъє.

– Еге ж, це диво якоесь, мосьпане, погодьтеся самі, – сказав нотаріус приголомшеному Вільфорові.

– Авжеж, – відказав королівський прокурор, – і ще більшим дивом буде цей заповіт, тому що я все ж таки сумніваюся, що його пункти, слово за словом, лягатимуть на папір без хитрого підказування моєї доньки. А Валентина, можливо, надто зацікавлена у цьому заповіті, щоб бути годящим тлумачем нікому невідомих бажань пана Нуартъє де Вільфора.

– Ні, ні, ні! – дав на здогад недвига.

– От так пак! – вигукнув де Вільфор. – То Валентина не зацікавлена у вашому заповіті?

– Ні, – дав на здогад Нуартъє.

– Мосьпане, – сказав нотаріус, що, перебуваючи у захваті від щойно учиненого досліду, уже готувався розповісти в товаристві всі подробиці

цього мальовничого епізоду, – мосьпане, те, що зараз я вважав лише неможливим, видається мені тепер геть легким; і цей заповіт буде простісінько таємним заповітом, тобто тим, що передбачається і дозволяється законом, якщо тільки його виголосили у присутності сімох свідків, якщо його підтвердив у їхній присутності заповітник і якщо його запечатав нотаріус знову ж таки у їхній присутності. Часу він забере трохи більше, ніж звичайний заповіт; існують передовсім узаконені форми заповіту, що завжди незмінні, а що до подробиць, то вони впливатимуть зі стану справ заповітника, а також зі слів осіб, які ті справи провадили і знають про них. Утім, щоб цей акт був незаперечний, ми надамо йому цілковитої достеменності; один із моїх колег буде мені за помічника і, відступивши від звичаю, буде присутній під час складання цього заповіту. Чи задовольняє це вас, мосьпане? – спитався нотаріус, обернувшись до старого.

– Так, – відказав Нуартъе, радіючи, що його зрозуміли.

«Що це він собі надумав?» – спантеличено міркував Вільфор, якого його висока посада змушувала бути стриманим і який ще й досі не міг уторопати, куди гне його батько.

Він обернувся, щоб послати за другим нотаріусом, якого назвав перший, та Барруа все чув і здогадався про бажання свого пана, тож устиг уже вийти.

Тоді королівський прокурор погукав нагору свою дружину.

За чверть години всі зібралися в покої Нуартъе, і прийшов другий нотаріус.

Обидва нотаріуси швидко домовилися. Панові Нуартъе прочитали звичайний текст заповіту, потім, наче задля того, щоб випробувати його розум, перший нотаріус звернувся до нього і сказав:

– Як пишуть заповіт, мосьпане, то роблять це на чийсь користь.

– Так, – дав на здогад Нуартъе.

– Чи маєте ви уявлення про величину вашого статку?

– Так.

– Я назву вам декілька чисел, що потроху зростатимуть, а ви мене зупините, коли я сягну того числа, яке ви вважатимете правильним.

– Так.

У тому допиті було щось урочисте, та хтозна, чи боротьба розуму з немічним тілом давалася б взнаки так наочно, адже то було якщо не величне видовище, як ми оце мало не сказали, то принаймні дуже цікаве.

Усі з'юрмилися довкола Нуартъе, другий нотаріус уместився за столом і наготувався писати, а перший стояв перед недвигою і ставив запитання.

– Ваш статок перевищує триста тисяч франків, чи не так? – запитав він.

Нуартъе дав на здогад, що так.

– Він становить чотириста тисяч франків? – запитав нотаріус.

Нуартъе залишався непорушний.

– П'ятсот тисяч франків?

Та ж таки непорушність.

– Шістсот тисяч? Сімсот тисяч? Вісімсот тисяч? Дев'ятсот тисяч?

Нуартъе дав на здогад, що так.

– Отже ви маєте дев'ятсот тисяч франків?

– Так.

– У нерухомості? – запитав нотаріус.

Нуартъє дав на здогад, що ні.

– У державних відсоткових паперах?

Нуартъє дав на здогад, що так.

– Ці папери у вас тут?

Нуартъє глянув на Барруа, той вийшов і за хвилину повернувся з маленькою скринькою.

– Ви дозволяєте відчинити цю скриньку?

Нуартъє дав на здогад, що так.

Скриньку відчинили і знайшли у ній на дев'ятсот тисяч франків облігацій державної скарбниці.

Перший нотаріус одну за одною передав облігації своєму колезі, і з'ясувалося, що вони становили суму, про яку вказав Нуартъє.

– Усе правильно, – сказав нотаріус, – цілком очевидно, що розум ясний і твердий.

Потім обернувся до недвиги і запитав:

– Отож, ви володієте маєтком на дев'ятсот тисяч франків, і він приносить вам, завдяки тим паперам, у який ви його вклали, десь біля сорока тисяч річного прибутку?

– Так, – дав на здогад Нуартъє.

– Кому хочете ви лишити цей статок?

– Тут не може бути жодних сумнівів, – устряла пані де Вільфор. – Пан Нуартъє любить лише свою внучку, панну Валентину де Вільфор, яка доглядає його вже понад шість років і тим безнастанним піклуванням завоювала любов свого дідуся і, як сказала б, його вдячність, тож буде цілком справедливо, якщо вона здобуде винагороду за ту відданість.

Очі Нуартъє зблиснули, показуючи, що пані де Вільфор не обманула його, удавано схвалюючи наміри, які за ним визнавали.

– То ви залишаєте ці дев'ятсот тисяч франків панні Валентині де Вільфор? – запитав нотаріус, який вважав, що йому залишається тільки вписати цей пункт, проте хотів усе ж таки пересвідчитися у згоді Нуартъє і щоб у цім упевнилися і свідки цієї незвичайної сцени.

Валентина відійшла трохи убік і плакала, понуривши голову; старий поглянув на неї з виразом глибокої ніжності; потім глянув на нотаріуса і дуже виразно закліпав.

– Ні? – запитав нотаріус. – Невже ви не панну Валентину де Вільфор призначаєте вашою єдиною спадкоємицею?

Нуартъє дав на здогад, що ні.

– Ви не помиляєтеся? – вигукнув здивований нотаріус. – Ви справді кажете «ні»?

– Ні! – повторив Нуартъє. – Ні!

Валентина звела голову, вона страшенно здивувалася, та не з того, що її позбавляють спадщини, а з того, що могла викликати почуття, яке зазвичай спричиняється до таких вчинків.

Проте Нуартъє дивився на неї з такою глибокою ніжністю, що вона вигукнула:

– Ви позбавляєте мене лише вашого статку, та не вашої любові, правда ж, дідуся?

– Авжеж, – відказали очі Нуартъє, так виразно заплющившись, що Валентина не могла сумніватися.

– Дякую, дякую! – прошепотіла вона.

Тим часом ця відмова збудила в серці пані де Вільфор несподівану надію, і вона підійшла до старого.

– То ви, любий пане Нуартъє, залишаєте ваш статок вашому внукові Едуарові де Вільфору? – запитала вона.

Щось страшне було в тому, як закліпав старий, очі його висловлювали майже ненависть.

– Ні, – пояснив нотаріус. – Тоді вашому синові, що присутній тут?

– Ні, – відказав старий.

Обидва нотаріуси приголомшено Perezирнулися; Вільфор із дружиною почервоніли: перший – від сорому, друга – з люті.

– Але в чому ж ми завинили перед вами, дідусю? – запитала Валентина. – Ви нас більш не любите?

Старий мимохідь глянув на Вільфора, потім на його дружину і з глибокою ніжністю зупинив погляд на Валентині.

– Послухай, дідусю, – сказала вона, – якщо ти мене любиш, то як же узгодити твою любов із тим, що ти зараз робиш. Ти мене знаєш, ти знаєш, що я ніколи не думала про твої гроші. Та й кажуть, наче я отримала великий спадок після моєї матінки, навіть дуже великий. Поясни, у чім же річ?

Нуартъє зиркнув палаючим поглядом на Валентинину руку.

– Моя рука? – запитала вона.

– Так, – дав на здогад Нуартъє.

– Її рука! – вигукнули присутні.

– Панове, – устряв Вільфор, – ви ж бачите, що все це марно і що мій сердешний батько не при своєму розумі.

– Я розумію! – вигукнула раптом Валентина. – Моє заміжжя, правда ж, дідусю?

– Так, так, так, – тричі повторив недвига, блискаючи розгніваним поглядом щоразу, як піднімав повіки.

– Ти невдоволений нами через моє заміжжя, еге?

– Так.

– Безглуздя якість! – сказав Вільфор.

– Перепрошую, мосьпане, – сказав нотаріус, – усе це, навпаки, дуже логічне і, як на мене, цілком впливає одне з другого.

– Ти не хочеш, щоб я виходила заміж за Франца Д'Епіне?

– Ні, не хочу, – відказав погляд старого.

– І ви позбавляєте вашу внучку спадщини за те, що вона виходить заміж проти вашого бажання? – вигукнув нотаріус.

– Так, – відказав Нуартъє.

– То якби не цей шлюб, вона стала б вашою спадкоємицею?

– Авжеж.

Довкола Нуартъє запало глибоке мовчання.

Нотаріуси радилися один з одним, Валентина із вдячною усмішкою дивилася на діда, Вільфор кусав свої тонкі вуста, його дружина не могла приховати радості, що несамохіть відбилася на її обличчі.

– Проте мені здається, – сказав нарешті Вільфор, перший урвавши мовчання, – що тільки я можу судити, наскільки потрібен нам цей шлюб. Тільки я розпоряджаюся рукою моєї доньки, я хочу, щоб вона вийшла заміж за пана Франца Д'Епіне, і вона буде його дружиною.

Валентина обілллася сльозами й упала у фотель.

– Мосьпане, – сказав нотаріус, звертаючись до старого, – як хочете ви розпорядитися вашим маєтком у тому випадку, якщо панна Валентина вийде заміж за пана Д'Епіне?

Старий сидів непорушно.

– Але ж ви маєте намір ним розпорядитися?

– Авжеж, – дав на здогад Нуарт'є.

– На користь когось із вашої родини?

– Ні.

– На користь бідняків?

– Так.

– А ви знаєте, що закон не дозволить вам зовсім обділити вашого сина? – запитав нотаріус.

– Так.

– То ви будете орудувати тільки тією частиною, якою можете розпорядитися згідно з законом?

Нуарт'є сидів непорушно.

– Ви й далі наполягаєте на тому, щоб орудувати всім вашим маєтком?

– Так.

– Але ж після вашої смерті чинність заповіту буде заперечуватися?

– Ні.

– Мій батько знає мене, мосьпане, – сказав Вільфор – Він знає, що воля його для мене свята, і розуміє, що в моєму становищі я не судитимуся з бідняками.

Погляд Нуарт'є сяяв перемогою.

– То що ж ви будете вирішувати, мосьпане? – запитав нотаріус Вільфора.

– Нічого. Мій батько так вирішив, і я знаю, що він не змінює своїх рішень. Мені залишається тільки скоритися. Ці дев'ятсот тисяч франків підуть із нашої родини і збагатять притулки для вбогих, та я не буду скорятися примхам старигана і вчинятиму, як підказує мені сумління.

І Вільфор пішов собі разом із дружиною, давши батькові змогу робити так, як йому хочеться.

Того ж таки дня заповіт було укладено: припровадили свідків, документ прочитали, старий схвалив його, заповіт запечатали і віддали на зберігання панові Дешану, нотаріусові родини Вільфорів.

III. ТЕЛЕГРАФ

Повернувшись до своїх покоїв, подружжя Вільфорів дізналося, що у вітальні на них чекає граф Монте-Крісто, який прибув із візитом. Пані де Вільфор була надто збурена, щоб відразу вийти до нього, тож пішла до своєї спальні, а королівський прокурор, що був більш упевнений у собі, подався

простісінько до вітальні. Та хоч як умів він панувати над собою, хоч як володів виразом свого обличчя, усе ж таки не зумів приховати своєї похмурості, і граф Монте-Крісто, на устах якого сяяла промениста усмішка, звернув увагу на його стурбований і понурий вигляд.

— Що з вами, пане де Вільфоре? — запитав він після перших привітань. — Може, я прийшов саме тієї хвили, як ви написали якийсь тяжкий акт звинувачення?

Вільфор спробував усміхнутися.

— Ні, пане графе, — відказав він, — у цьому випадку я сам є жертвою. Я програв справу, а над актом звинувачення попрацювали випадок, упертість і відсутність розуму.

— Що ви маєте на увазі? — запитав граф Монте-Крісто з добре удаваним співчуттям. — У вас і справді поважні прикрощі?

— Не варто й казати, пане графе, — відказав Вільфор із гірким спокоєм, — дрібниці, просто гроші втратив.

— Авжеж, — відказав граф Монте-Крісто, — втрата грошей — дрібниця, якщо володієш таким маетком, як у вас, і таким величним філософським розумом, як ваш!

— Тим-то, — сказав королівський прокурор, — я і стурбований не через гроші, хоч усе ж таки дев'ятсот тисяч франків варті того, щоб за ними пошкодувати чи принаймні засмутитися на мить. Мене засмучує понад усе оця гра долі, випадку, наперед визначеності, хтозна, як назвати ту силу, що завдала мені такого удару, знищила мої надії на багатство і, може, зруйнувала майбутнє моєї доньки через примху старигана, що змалів на схилі віку.

— Ого! Нічогенько! — вигукнув граф Монте-Крісто. — Дев'ятсот тисяч франків, кажете? Правда ваша, ця сума варта того, щоб за нею пошкодував навіть філософ, але хто ж це так вас засмутив?

— Мій батько, я розповідав вам про нього.

— Пан Нуарт'є? Та невже? Але ж ви, наскільки я пам'ятаю, казали, що він геть паралізований і втратив усі спромоги?

— Авжеж, фізичні спромоги, тому що він не може рухатися, не в змозі говорити, та попри це він мислить, він бажає, він діє, як бачите. Я пішов од нього п'ять хвилин тому, а він зараз диктує двом нотаріусам свій заповіт.

— То він що, заговорив?

— Ні, але змусив себе зрозуміти.

— У який спосіб?

— Поглядом. Очі його живуть і, як бачите, завдають смерті.

— Друже мій, — заходячи до вітальні, сказала пані де Вільфор, — мені здається, ви перебільшуєте.

— Шановна пані... — вклонився їй граф Монте-Крісто.

Пані де Вільфор відповіла йому найчарівнішою усмішкою.

— Що я чую від пана де Вільфора? — запитав граф Монте-Крісто. — Що за незрозуміла немилість?

— Незрозуміла, авжеж! — сказав королівський прокурор, стенивши плечима. — Стареча примха!

— А хіба нема способу змінити це рішення?

— Та є, — сказала пані де Вільфор, — і тільки від мого чоловіка залежить, щоб той заповіт склали не на збиток Валентині, а, навпаки, на її користь.

Побачивши, що подружжя почало говорити загадками, граф Монте-Крісто вдавав байдужого і почав з величезною увагою і очевидним схваленням спостерігати за Едуаром, що наливав чорнила у пташину поїлку.

— Люба моя, — сказав Вільфор дружині, — ви знаєте, що я не схильний корчити із себе патріарха у хаті й ніколи не думав собі, ніби доля світу залежить він мого поруху. Та все ж таки потрібно, щоб моя родина рахувалася з моїми рішеннями і щоб дурість дідугана і примхи дитини не руйнували планів, які я давно задумав. Барон Д'Епіне був моїм другом, ви це знаєте, і його син був би для нашої доньки найліпшим чоловіком.

— То, як на вашу думку, — сказала пані де Вільфор, — Валентина змовилася з ним?.. Справді, вона завжди була проти цього шлюбу, і я не здивуюся, якщо все, що ми допіру бачили й чули, виявиться просто виконанням того плану, який вони заздалегідь склали.

— Повірте, — сказав Вільфор, — що так не відмовляються від капіталу в дев'ятсот тисяч франків.

— Вона відмовилася б і від світу, адже рік тому вона хотіла піти в монастир.

— Дарма, — сказав Вільфор, — кажу вам, цей шлюб відбудеться!

— Усупереч волі вашого батька? — спиталася пані де Вільфор, намагаючись зіграти на іншій струні. — Це таки не жарт!

Граф Монте-Крісто вдавав, ніби не слухає, та не пропускав жодного слова з тієї розмови.

— Шановна пані, — мовив де Вільфор, — мушу сказати, що я завжди поважав мого батька, тому що природне синівське почуття поєднувалося в мені з усвідомленням його моральної переваги, врешті, і тому що батько для нас удвічі священний: як наш творець і як наш пан, та все ж таки не можу я вважати тепер розумним старого, який, пам'ятаючи про свою ненависть до батька, ненавидить і сина, отож із мого боку було б кумедно узгоджувати мою поведінку з його примхами. Не перестану з величезною повагою ставитися до пана Нуартъє і без нарікань прийму ту грошову покару, якої він мені завдав, та рішення моє залишиться непохитним, і світ розсудить, на чиему боці був здоровий глузд. Я видам мою доньку за барона Франца Д'Епіне, бо вважаю, що це добрий і почесний шлюб, та й, зрештою, мені хочеться видати мою доньку за того, хто мені подобається.

— Ти ба, — сказав граф Монте-Крісто, у якого королівський прокурор весь час просив схвалення, поглядаючи на нього, — ти ба! То пан Нуартъє, як впливає з ваших слів, позбавляє панну Валентину спадку за те, що вона виходить заміж за барона Франца Д'Епіне?

— Та в тім-то і причина, — стеноув плечима Вільфор.

— Принаймні видима причина, — докинула пані де Вільфор.

— Дійсна причина, мосьпані. Повірте, я добре знаю мого батька.

— Можете ви це збагнути? — запитала молода жінка. — Чим, скажіть на милість, пан Д'Епіне гірший від будь-кого іншого?

— Справді, — відказав граф Монте-Крісто, — я зустрічав пана Франца Д'Епіне, це ж син генерала де Кенеля, згодом барона Д'Епіне?

– Атож, – відказав Вільфор.
– Він видався мені дуже гарним юнаком.
– Тим-то і певна я, що це тільки привід, – сказала пані де Вільфор. – Старі стають деспотами з тими, кого люблять, і пан Нуартє просто не хоче, щоб його внучка виходила заміж.

– Та, може, у цієї ненависті є якась інша причина? – запитав граф Монте-Крісто.

– О Боже, хіба ж я знаю?

– Може, політична антипатія?

– Справді, мій батько і батько пана Д'Епіне жили в буремні роки, я застав тільки останні дні тієї пори, – сказав Вільфор.

– Ваш батько був начебто бонапартист? – запитав граф Монте-Крісто. – Пам'ятаю, ніби ви казали щось про це.

– Мій батько був передовсім якобінець, – сказав Вільфор, забувши від хвилювання про обережність, – і тога сенатора, яку накинув йому на плечі Наполеон, змінила тільки його вбрання, та не його самого. Коли мій батько брав участь у змовах, то робив це не від любові до імператора, а з ненависті до Бурбонів; найстрашніше в нім було те, що він ніколи не боровся за нездійсненні утопії, а тільки за те, що справді можливе, і при цьому дотримувався страшної теорії монтаньярів, які не зупинялися ні перед чим, щоб доскочити своєї мети.

– Ось бачите, – сказав граф Монте-Крісто, – у тім і річ. Нуартє й Д'Епіне зіткнулися на політичному ґрунті. Хоч генерал Д'Епіне і служив у війську Наполеона, у душі він був роялістом, правда ж? Адже це той самий, котрого вбили якось уночі після того, як він вийшов із бонапартистського клубу, куди його запровадили, сподіваючись знайти в нім спільника?

Вільфор майже із жахом глянув на графа Монте-Крісто.

– Може, я помиляюся? – запитав той.

– Навпаки, – сказала пані де Вільфор, – так воно і є. Тим-то мій чоловік, щоб пустити в непам'ять усі згадки про колишню ворожнечу, вирішив поеднати любов'ю двох дітей, що їхні батьки ненавиділи один одного.

– Пречудова думка! – сказав граф Монте-Крісто. – Милосердна думка, світське товариство має зустріти її оплесками. Справді, було б чудово, якби панна Нуартє де Вільфор стала прозиватися панею Франц Д'Епіне.

Вільфор здригнувся і глянув на графа Монте-Крісто, ніби хотів прочитати у глибині його серця той намір, який продиктував йому ті слова.

Та на графових вустах сяяла звична привітна усмішка, тож і цього разу королівський прокурор, попри його проникливість, знову не побачив нічого, крім позірності.

– Тому, – провадив Вільфор, – хоча втрата дідового маєтку і велике лихо для Валентини, я все ж таки не думаю, що це може завадити її шлюбові. Не думаю, що пана Д'Епіне може збентежити ця грошова втрата; він побачить, що я таки вартий більше цієї суми, адже я жертвую нею задля того, щоб дотриматися мого слова, та й, гадаю, він візьме до уваги й те, що Валентина й так успадкувала після матері великий маєток, який перебуває під орудою маркіза і маркізи де Сен-Меранів, її діда і баби з материнського боку, а вони обоє дуже люблять її.

– І вони заслуговують того, щоб їх любили і доглядали так само, як робить це Валентина і стосовно пана Нуартъє, – докинула пані де Вільфор. – Утім, десь за місяць, не пізніш, вони прийдуть до Парижа, і Валентині після такої образи нічого буде вічно сидіти коло Нуартъє, як оце сиділа вона досі.

Граф Монте-Крісто прихильно вислуховував безладний хор голосів, де бриніло ображене самолюбство й обманута корисливість.

– Заздалегідь прошу вибачити мені те, що зараз я скажу, – помовчавши, озвався він, – та мені здається, що як пан Нуартъє і позбавляє спадку панну де Вільфор, яка винна в тому, що хоче вийти заміж за людину, батька якої він ненавидів, усе ж таки він не може закинути цього нашому лютому Едуарові.

– Правда ж, пане графе? – вигукнула пані де Вільфор із неповторним виразом на обличчі. – Це ж несправедливо, страшенно несправедливо? Відолашний Едуар такий самий внук пана Нуартъє, як і Валентина, проте якби вона не виходила заміж за Франца Д'Епіне, Нуартъє лишив би їй свій маєток. Та й, зрештою, Едуар – носій родового прізвища, а Валентина, навіть якщо дід позбавить її спадку, усе одно буде утричі заможніша, ніж він.

Граф Монте-Крісто і слова не промовив, тільки уважно слухав.

– Знаєте, пане графе, – сказав Вільфор, – не будемо говорити про ці родинні клопоти. Авжеж, мій маєток побільшить прибутки бідняків, а за нашого часу вони і є справжнісінькими багатіями. Авжеж, батько мій позбавив мене законних надій, та ще й без вини з мого боку, проте я учиню як тверезий і шляхетний чоловік. Я обіцяв панові Д'Епіне прибутки з цього капіталу, і він отримає їх, навіть якщо мені задля цього доведеться зазнати найтяжчих поневірянь.

– А все ж таки, – устряла пані де Вільфор, весь час повертаючись до думки, що знай переслідувала її, – може, ліпше посвятити Д'Епіне в цю прикру історію, щоб він сам повернув слово, яке йому ми дали?

– Це було б велике лихо! – вигукнув Вільфор.

– Велике лихо? – перепитав граф Монте-Крісто.

– Авжеж, – трохи заспокоївшись, відказав Вільфор, – невдатний шлюб, хоч і через грошові непорозуміння, завжди кидає тінь на наречену, та й різні давні чутки оживуть, а я хотів покласти їм край. Пан Д'Епіне, якщо він порядна людина, вважатиме себе ще дужче пов'язаним тим, що Валентину позбавили спадку, а то вийшло б, що він керувався захланністю, – ні, цього й бути не може.

– Я теж так гадаю, – сказав граф Монте-Крісто, уважно дивлячись на пані де Вільфор, – і якби я був таким близьким другом пана де Вільфора, щоб можна було давати поради, то сказав би так: оскільки пан Франц Д'Епіне, здається, має повернутися, то треба орудувати справою так, щоб вона вже не зійшла на пропасть, одне слово, я розпочав би боротьбу, яка може скінчитися тільки на честь пана де Вільфора.

Королівський прокурор зрадів і підвівся, а його дружина трохи зблідла.

– Чудово, – сказав Вільфор, – оце я і хотів почути, тож я скористаюся вашою порадою, – докинув він, подавши руку графові Монте-Крісто. – Отож, прошу всіх у домі вважати, що те, що сталося сьогодні, не має ніякого значення: наші плани залишаються незмінні.

– Мосьпане, – сказав граф Монте-Крісто, – візьму на себе сміливість запевнити вас, що світське товариство, хоч яке несправедливе було б воно до вас, усе ж таки оцінить вашу рішучість: ваші друзі будуть пишатися вами, а пан Д'Епіне, навіть якби йому довелося взяти панну де Вільфор без будь-якого посагу, хоч це й не так, буде щасливий пов'язати себе з родиною, де вміють підвестися до такої самопожертви, щоб дотриматися свого слова і виконати свій обов'язок.

І, сказавши те, граф Монте-Крісто підвівся і зібрався вже йти.

– Ви покидаєте нас, пане графе? – поспиталася пані де Вільфор.

– Я мушу це зробити, шановна пані, адже я заглянув до вас лише задля того, щоб нагадати вам про вашу обіцянку бути у мене в суботу.

– Невже ви могли подумати, що ми забудемо про це?

– Ви дуже ласкаві, пані, адже пан де Вільфор клопочеться такими важливими і часом невідкладними справами...

– Мій чоловік дав слово, пане графе, – сказала пані де Вільфор, – а ви могли упевнитися, що він вірний йому навіть у тому випадку, коли він чимало втрачає від цього, тут же він може тільки виграти.

– Обід відбудеться у вашому домі на Єлисейських Полях? – запитав Вільфор.

– Ні, – відказав граф Монте-Крісто, – і тим більше цінуватиму я вашу самовідданість, тому що це станеться за містом.

– За містом?

– Атож.

– І де? На околиці Парижа?

– Коло самісінької брами, за півгодини їзди від застави: в Отеї.

– В Отеї? – вигукнув Вільфор. – Утім, правда-таки, адже дружина казала, що ви мешкаєте в Отеї, бо їй допомогу надали у вашому домі. А в якому місці Отея?

– На вулиці Фонтен.

– На вулиці Фонтен? – здушеним голосом перепитав Вільфор. – А номер будинку який?

– Двадцять вісім.

– То це вам продали дім маркіза де Сен-Мерана? – вигукнув Вільфор.

– Маркіза де Сен-Мерана? – перепитав граф Монте-Крісто. – А той дім належав маркізові де Сен-Меранові?

– Авжеж, – відказала пані де Вільфор, – і, уявіть собі, пане графе, яке диво...

– Що саме?

– Ви згодні, що це гарний дім, еге ж?

– Чудовий.

– А мій чоловік ніяк не хотів оселитися в ньому.

– Ох, мосьпане, – сказав граф Монте-Крісто, – це упередження, якого я не можу втямити.

– Не люблю я Отей, – насилу пробурмотів королівський прокурор.

– Та, сподіваюся, ваша антипатія не сягне так далеко, – занепокоєно мовив граф Монте-Крісто, – що я не матиму приємності бачити вас у мене.

– Ні, пане графе... сподіваюся... повірте, я постараюся... – пробурмотів Вільфор.

– Ні, жодних відмовок я й чути не хочу, – відказав граф Монте-Крісто. – У суботу, о шостій вечора, чекаю вас, і якщо ви не приїдете, я зможу подумати, що з цим маєтком, який уже двадцять років безлюдний, пов'язано щось моторошне, якась кривава легенда.

– Я приїду, пане графе, приїду, – квапливо відказав Вільфор.

– Дякую, – сказав граф Монте-Крісто. – А тепер дозвольте попрощатися.

– Справді, пане графе, ви сказали, що мусите покинути нас, – мовила пані де Вільфор, – і навіть хотіли було сказати, чому саме, та якраз мова зайшла про інше.

– Ох, люба пані, – відказав граф Монте-Крісто, – боюся навіть зізнатися вам, куди я оце подамся.

– Все одно скажіть.

– Як справжнісінький роззява, я збираюся поглянути на одну річ, про яку я часом цілі години мріяв.

– Що ж воно таке?

– Телеграф.

– Телеграф? – перепитала пані де Вільфор.

– Авжеж, телеграф. Мені часом випадало бачити гожої днини біля шляху, на пагорбі, ці чорні суглобисті руки, що здіймаються догори, немов лапи величезного жука, і, запевняю вас, я завжди дивився на них схвильовано. Я думав про те, що ті дивні знаки, які так чітко розтинають повітря і передають за сотні льє невідому волю тієї людини, що десь там сидить за столом, іншій людині, що сидить наприкінці лінії за другим столом, вимальовуються на сірих хмарах чи блакитному небосхилі тільки силою бажання цього могутнього владаря, думав я про духів, сільфів^{*}, гномів, – і сміявся. Та в мене ніколи не з'являлося бажання зблизька роздивитися цих величезних комах із білим черевом і кощавими чорними лапами, тому що я боявся знайти під їхніми кам'яними покрівлями маленьку людську істоту, страшенно поважну, дуже педантичну, напхану науками, кабалістикою або чаклунством. Та якось я дізнався, що будь-яким телеграфом орудує нещасний службовець, який отримує щорічно тисячу двісті франків і цілісінький день споглядає не небо, як ото астроном, не воду, як ото рибалка, не краєвид, як ото мандрівець, а таку саму комаху з білим черевом і чорними лапами, свого кореспондента, що перебуває за чотири чи п'ять льє від нього. Тоді мені стало цікаво поглянути зблизька на цю живу лялечку, на те, як вона з глибини свого кокона грається з сусідньою лялечкою, сіпаючи шворку за шворкою.

– І ви туди їдете?

– Я туди їду.

– На який телеграф? Міністерства внутрішніх справ чи Обсерваторії?

– Нізащо; там я зустріню людей, що захочуть розповісти мені те, чого не хочу я знати, і будуть силоміць пояснювати мені таємницю, якої й самі не тямлять. Нехай йому дідько, я хочу зберегти мої ілюзії про комах, досить того, що я згубив ілюзії щодо людей. Тож я не подамся ні на телеграф

* Сильф - один із видів ельфів - дух повітря у кельтській та германській міфології.

міністерства внутрішніх справ, ні на телеграф Обсерваторії. Мені потрібен телеграф на привіллї, щоб побачити без прикрас того нещасного чоловічину, що закам'янів у своїй вежі.

— Хоч ви і шляхетний вельможа, але чоловік ви дуже чудний, — сказав Вільфор.

— Яку лінію порадите ви мені оглянути?

— Ту, де зараз точиться найжвавіший обмін повідомленнями.

— Пречудово. Значить, іспанську?

— Авжеж. Хочете лист від міністра, щоб вам пояснили...

— Ні, ні, — відказав граф Монте-Крісто, — навпаки, я ж кажу, що нічого не хочу розуміти. Від тієї миті, як я щось уторопаю, телеграф перестане існувати для мене і залишиться тільки знак, якого послав пан Дюшатель чи пан де Монталіве і якого передали байоннському префектові у вигляді двох грецьких слів: τῆλε*, γράφειν**. А я хочу лишити у всій її чистоті комаху з чорними лапами і страшне слово, і зберегти всю мою повагу до них.

— То їдьте хутчій, адже за дві години геть смеркне, і ви нічогісінько не побачите.

— Ви лякаєте мене! А який із них ближчий?

— На шляху до Байонни?

— Авжеж, хоча б на шляху до Байонни.

— Шатійонський.

— А після Шатійонського?

— Здається, на вежі Монлері.

— Дякую вам, до побачення! У суботу розповім вам про мої враження.

У дверях граф Монте-Крісто зіткнувся з нотаріусами, які допіру позбавили Валентину спадку й ішли собі, радіючи з того, що здійснили правочин, який завдав їм неабиякої честі.

ІV. ЯК САДІВНИКА ПОРЯТУВАЛИ ОД ВОВЧКІВ, ЩО ЇЛИ ЙОГО ПЕРСИКИ

Не того ж таки вечора, як він ото казав, а наступного ранку граф Монте-Крісто виїхав через заставу Анфер, попрямував Орлеанським шляхом, поминув село Ліна, не зупиняючись коло телеграфу, що натої саме рухав своїми тонкими довгими руками, і дістався вежі Монлері, що була розташована, як усі знають, на найвищому пагорбі однойменної долини.

Біля узгір'я граф Монте-Крісто вийшов із ридвана і вузькою крутою стежиною завширшки з півтора фута почав підніматися нагору; сягнувши вершини, він опинився перед огорожею, де вже зеленіли плоди, що заступили рожеве й біле квіття.

Граф Монте-Крісто почав шукати хвіртку і незабаром знайшов її. То була дерев'яна решітка на завісах із вербової лози, а замикалася вона за

* Далеко (грецьк.).

** Писати (грецьк.).

допомогою цвяха і мотузка. Граф Монте-Крісто відразу ж упорався з тим причандаллям, і хвіртка відчинилася.

Він опинився у маленькому садочку футів із двадцять завдовжки і з дванадцять завширшки; із одного боку він був облямований тією частиною загороди, де було хитре причандалля, яке ми вже змалювали під назвою хвіртки, а другою прилягав до старої вежі, оповитою плющем і завітчаної жовтими левконіями та гвоздиками.

Ніхто не сказав би, що та вежа, уся у зморшках і квітах, мов бабуня, яку прийшли привітати внуки, могла б розповісти чималенько жажливих драм, якби в неї був ще й голос на додачу до тих грізних вух, які давне прислів'я визнає за стінами.

Через садок можна було пройти доріжкою, посипаною червоним піском і обсадженою густим самшитом, що ріс тут, либонь, уже довгенько, — його відтинки захопили зір Делякруа, нашого сучасного Рубенса. Доріжка та мала вигляд вісімки, вона повертала й перепліталася, тож на місцині, що мала площу кроків із двадцять, можна було прогулятися, ступнувши кроків із шістдесят.

Ніколи ще Флорі, веселій і юній богині добрих латинських садівників, не служили так запопадливо і щиро, як у тому маленьку садочку.

Справді, на двох десятках ружових кущів у горідчику не було ані одні-сінького листочка зі слідами мух, жодної жилочки, попсованої зеленими попелицями, що плюндрують і поїдають рослини на вогкому ґрунті. Адже в садку було досить-таки вогко, про що свідчила чорна, мов сажа, земля і густе листя дерев. Утім, природну вогкість швидко заступила б штучна, завдяки діжці зі стоячою водою, закопаній у кутку того саду, де у зеленій рясці непорушно завмерли ропуха і жаба, які, певне, через невідповідність характерів, постійно сиділи із протилежних боків кола, обернувшись одне до одного спинами.

На доріжках не було жодної травинки, у горідчику жодної бур'янини; жодна пані не пестить і не поливає так ретельно кактуси, герані й рододендрони у своєму квітнику, як це робив господар того садка, якого ще не видно було.

Зачинивши за собою хвіртку і зачепивши шворку за цвях, граф Монте-Крісто зупинився й уважно озирнув той маєточок.

— Напевно, телеграфіст має садівників або ж і сам захоплюється садівництвом, — сказав він собі.

Зненацька він натрапив на істоту, що зачаїлася за візком із листям, ось та істота зі здивованим вигуком випросталася, і граф Монте-Крісто побачив куцого чоловічка, якому було років із п'ятдесят, — він збирав суніці й розкладав їх на виноградному листі.

У нього було дванадцять виноградних листків і майже стільки ж ягід суніці.

Підводячись, чоловічок мало не впустив додолу ягоди, листки і полумисок.

— Збираєте врожай? — усміхнувся йому граф Монте-Крісто.

— Вибачте, пане, — відказав чоловічок, прикладаючи руку до картуза, — я, щоправда, не нагорі, але я допіру звідти зліз.

– Не турбуйтеся через мене, друже мій, – сказав граф Монте-Крісто, – збирайте ягоди, якщо це ще не всі.

– Лишилося ще десять, – відказав чоловічок, – бачите, ось одинадцять, а в мене їх двадцять одна, на п'ять більше, ніж торік. Воно й не диво, весна цього року була тепла, а суницям, пане, треба сонечко. Тим-то замість шістнадцяти, які були торік, у мене тепер, бачте, одинадцять уже зібраних, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять... О Боже, двох нема! Вони ж іще вчора були, мосьпане, вони були тут, я певен цього, я їх полічив. Либонь, це син тітоньки Сімони набешкетував, я бачив, як він сьогодні вештався тут уранці! Ото шибеник малий, краде у садку! Мабуть, не знає, чим це може скінчитися!

– Авжеж, це не жарт, – сказав граф Монте-Крісто. – Але треба взяти до уваги молодість злочинця і бажання поласувати.

– Авжеж, – відказав садівник, – та мені не легше від цього. Проте ще раз прошу вибачити мені, шановний пане... може, ви начальник, а я змушую вас чекати?

Він перелякано розглядав графа Монте-Крісто і його блакитний фрак.

– Заспокойтеся, друже мій, – відказав граф Монте-Крісто з усмішкою, що, за його бажанням, могла бути така моторошна і така зичлива, та цього разу служила виразом тільки зичливості, – я ніякий не начальник, що прийшов вас перевіряти, а просто мандрівник; мене привела сюди цікавість, і я навіть шкодую, що прийшов сюди, адже бачу, що марную ваш час.

– Мій час небагато вартий, – сумно усміхаючись, відказав чоловічок. – Щоправда, він казенний, і мені не слід було б марнувати його, та мені передали, що я можу відпочити з годину, – він глянув на сонячного годинника, бо в садку біля монлерійської вежі було все що хочеш, навіть сонячний годинник, – бачте, у мене лишилося ще десять хвилин, а ягоди мої достигли, і ще один день... Та ще й вовчки їдять їх у мене, уявіть собі, мосьпане!

– Оце я вже й не подумав би собі, – поважно відказав граф Монте-Крісто. – Вовчки – недобрі сусіди, якщо вже ми не їмо їх із медом, як ото римляни робили.

– Правда? Римляни їли їх? – запитав садівник. – Їли вовчків?

– Я читав про це у Петронія.

– Та невже? Не думаю, що це було смачно, хоч і кажуть «тлустий, ніби вовчок». Та й не диво, що вони такі тлусті, якщо сплять цілісіньку днину і прокидаються тільки задля того, щоб маламурити всеньку ніч. Знаєте, торік у мене були чотири абрикоси, то вони одну погризли. Достиг у мене і персик із тонкою шкурою (єдиний, щоправда), це рідко трапляється, то вони, мосьпане, обгризли його з одного боку, того, що до стіни був, пречудовий персик, такий смачний! Я ніколи такого не їв.

– То ви його з'їли? – запитав граф Монте-Крісто.

– Авжеж, ту половину, яка лишилася після них, що ж із ним ще було вдіяти. Ох і смакота! Авжеж, вони полюбляють обирати лагоминки. Як отой шибеник пані Сімони, який, звісно ж, обрав не найгірші ягоди! Та цього року, – провадив садівник, – такого не станеться, де там, навіть якщо мені доведеться чатувати всеньку ніч, коли плоди почнуть достигати.

Граф Монте-Крісто почув усе, що йому треба було. У кожної людини є своя пристрасть, яка точить її серце, як ото у кожного плоду є свій хробак, і пристрастю телеграфіста було садівництво.

Граф Монте-Крісто почав обривати виноградне листя, яке затуляло сонце, і цим завоював серце садівника.

– Ви прийшли поглянути на телеграф, мосьпане? – запитав він.

– Так, якщо, звісно, це не забороняється вашими правилами.

– Нітрохи не забороняється, – відказав садівник, – адже в цім нема ніякої загрози: ніхто не знає й не може знати, що ми передаємо.

– Мені справді казали, – мовив граф Монте-Крісто, – що ви повторюєте сигнали, яких самі не розумієте.

– Авжеж, мосьпане, і цим я дуже задоволений, – засміявся телеграфіст.

– Чому це?

– Тому що в такий спосіб я не зазнаю жодної відповідальності. Я механізм, та й годі, якщо я дію, то від мене нічого більше не вимагають.

«А нехай йому, – подумав собі граф Монте-Крісто, – невже я натрапив на людину, яка ні до чого не прагне? Тоді мені не пощастило».

– Мосьпане, – сказав садівник, зиркнувши на сонячного годинника, – мої десять хвилин добігають краю, я мушу повернутися на місце. Може, хочете піднятися туди разом зі мною?

– Іду за вами.

І граф Монте-Крісто увійшов до вежі, де було три поверхи. У долішньому були знаряддя для обробітку землі – заступи, граблі, поливалки, що стояли попід стінами, – а більше там не було нічого.

На другому поверсі було звичне чи радше нічне помешкання службовця, тут стояло убоге хатне начиння, ліжко, стіл, два стільці, кам'яна умивальниця, були тут і жмути сухого зілля, що висіли на стінах, граф Монте-Крісто побачив пахучий горошок та іспанські боби, їхні зерна чоловічок зберігав разом зі стручками, і все це він зі старанням ученого оздобив відповідними налічками.

– Скажіть, добродію, а багато часу треба, щоб вивчити телеграфну справу? – запитав граф Монте-Крісто.

– Не навчання довго триває, а понадштатна служба.

– А скільки платні вам дають?

– Тисячу франків.

– Скупенько.

– Та воно так, але ж, як бачите, ще й житло дають.

Граф Монте-Крісто уважно озирнув помешкання.

– Бракує лишень, щоб він тримався за це помешкання... – пробурмотів він.

Піднялися на третій поверх, де був телеграф. Граф Монте-Крісто роздивився обидва залізні держакі, що ними службовець орудував механізмом.

– Це надзвичайно цікаво, – сказав граф Монте-Крісто, – та, зрештою, таке життя має видаватися вам трохи нудним.

– Спершу клякне шия, бо весь час придивляєшся, та за кілька років звикаєш, крім того, у нас бувають години відпочинку і вільні дні.

– Вільні дні?

– Авжеж.
 – Які саме?
 – А ті, як стоїть імла.
 – І справді.
 – У мене тоді свято: у такі дні я спускаюся у садок, починаю садити, обрізувати, підстригати, оббирати гусинь, одне слово, не помітиш, як і час минає.
 – А ви тут давно вже?
 – Десять років і п'ять років понадштатної служби, тож усього п'ятнадцять.
 – А віку вам...
 – П'ятдесят п'ять років.
 – І скільки років треба прослужити, щоб здобути пенсію?
 – Ох, мосьпане, двадцять п'ять років.
 – А пенсія велика?
 – Сто екю.
 – Бідолашне людство! – пробурмотів граф Монте-Крісто.
 – Що кажете, мосьпане? – запитав телеграфіст.
 – Та кажу, що все це дуже цікаво.
 – Що саме?
 – Усе, що ви оце мені показуєте... І ви геть нічогосінько не тямите в сигналах?
 – Нічогосінько.
 – І ніколи не намагалися втямити?
 – Ніколи. Нащо воно мені?
 – Але ж є сигнали, що стосуються саме вас?
 – Авжеж.
 – То їх розумієте?
 – Вони завжди ті самі.
 – І кажуть вони?..
 – «Нічого нового», «У вас вільна часина», або ж «До завтра»...
 – Авжеж, це звичні сигнали, – сказав граф Монте-Крісто. – Та погляньте, здається, ваш кореспондент рухається?
 – Еге, і справді. Дякую, мосьпане.
 – Що ж він вам каже? Таке, що ви розумієте?
 – Так, він питає, чи готовий я.
 – І ви відповідаєте...
 – Сигналом, який каже моему кореспондентові праворуч, що я готовий, а кореспондентові ліворуч пропоную теж приготуватися.
 – Дотепно зроблено, – зауважив граф Монте-Крісто.
 – Ось зараз побачите, – з гордістю сказав чоловічок. – За п'ять хвилин він озветься.
 – То в мене є п'ять хвилин, – пробурмотів граф Монте-Крісто. – Що ж, це навіть більше, ніж мені треба. Любий мій, – сказав він, – можна поставити вам одне запитання?
 – Будь ласка.
 – Ви любите садівництво?
 – Страшенно.
 – І вам хотілося б мати сад на дві десятини замість п'ятачка на двадцять футів?

- Шановний пане, у мене там був би рай земний.
- Вам кепсько живеться на тисячу франків?
- Та кепсько, але якось викручуюся.
- Так, але садок у вас мізерний.
- Правда ваша, садок малесенький.
- Та ще й вовчки у нім аж кишать і все пожирають.
- Авжеж, це справжнісіньке лихо для мене.
- Скажіть, що було б, якби, на превелике лихо, ви одвернулися тієї хвили, як почне рухатися ваш кореспондент праворуч?
- Я не побачив би його сигналів.
- І що сталося б?
- Я не зміг би їх повторити.
- Та й що?
- І мене оштрафували б за те, що я з недбалства мого не повторив їх.
- На скільки?
- На сто франків.
- Нічогенько – на десяту частину річної платні!
- Нічого не вдієш! – відказав службовець.
- І таке з вами траплялося? – запитав граф Монте-Крісто.
- Якось було таке, мосьпане, коли я щепив жовті ружі.
- А якби вам закортіло щось змінити у сигналах чи передати інші?
- Тоді вже інша річ була б: мене зняли б з роботи і позбавили пенсії.
- У триста франків?
- Так, мосьпане, у сто екю, отож, ви розумієте, що я ніколи такого не утну.
- Навіть за суму, що дорівнює вашій п'ятнадцятирічній платні? Адже над цим варто замислитися, еге ж?
- За п'ятнадцять тисяч франків?
- Авжеж.
- Ви лякаєте мене, мосьпане.
- Де ж пак!
- Мосьпане, ви хочете спокусити мене?
- Атож. Подумайте, п'ятнадцять тисяч франків!
- Мосьпане, дозвольте мені ліпше поглянути на мого кореспондента праворуч.
- Навпаки, дивіться не на нього, а ліпше на оце погляньте.
- Що це?
- Ти ба! Ви не знаєте, що це за папірці?
- Банківські білети!
- Справжнісінькі, їх тут п'ятнадцять.
- А чиї вони?
- Ваші, якщо ви забажаєте.
- Мої! – задихаючись, вигукнув службовець.
- Авжеж, ваші, геть-чисто всі.
- Мосьпане, мій кореспондент праворуч знову рухається.
- То нехай собі й рухається.

– Ви відвернули мою увагу, мосьпане, і мене оштрафують.
– Це обійдеться вам у сто франків, самі бачите, що у ваших інтересах узяти ці п'ятнадцять тисяч франків.

– Мосьпане, мій кореспондент праворуч втрачає терпець, він повторює свої сигнали.

– Не звертайте на нього уваги і беріть.

Граф Монте-Крісто впхнув жмут грошей у долоню службовця.

– Та це ще не все, – сказав він. – Ви не зможете жити на п'ятнадцять тисяч франків.

– За мною залишається іще моя посада.

– Ні, тому що ви втратите її, адже зараз ви подасте не той сигнал, що його подав вам ваш кореспондент.

– Ох, мосьпане, що це ви мені пропонуєте?

– Дитячу витівку.

– Мосьпане, якщо мене не змусять до цього...

– А я саме збираюся вас до цього змусити.

І граф Монте-Крісто дістав із кишені ще один жмут грошей.

– Тут іще десять тисяч франків, – сказав він, – із тими п'ятнадцятьма, що у вас у кишені, це буде двадцять п'ять тисяч. За п'ять тисяч ви придбаєте собі гарну хатку і дві десятини землі, а решта двадцять дадуть вам щороку тисячу франків прибутку.

– Сад на двох десятинах!

– І тисяча франків прибутку.

– Боже милий, Боже милий!

– Беріть-но!

І граф Монте-Крісто силоміць уклав у долоню службовця ті десять тисяч франків.

– Що я мушу вчинити?

– Та нічого особливого.

– А все-таки?

– Повторіть оці сигнали.

Граф Монте-Крісто дістав із кишені папір, де були написані три сигнали і номери, що вказували, яким порядком треба їх передати.

– Як бачите, багато часу це не забере.

– Так, але...

– Тепер у вас будуть і персики з тонкою шкуркою, друже, і все, що ваша душа захоче.

Удар улучив у ціль: червоний від збурення, спливаючи потом, чоловічок надіслав один за одним усі ті три сигнали, які дав йому граф Монте-Крісто, хоч кореспондент праворуч відчайдушно намагався привернути його увагу і, не тямлячи, що відбувається, либонь, думав, що любитель персиків із глузду зсунувся.

А кореспондент ліворуч ретельно повторив його сигнали, які врешті-решт прийняло міністерство внутрішніх справ.

– Тепер ви забагатіли, – сказав граф Монте-Крісто.

– Так, – сказав службовець, – але якою ціною?

– Послухайте, друже мій, – сказав граф Монте-Крісто, – не хочу я, щоб вас мучило сумління: повірте, присягаюся вам, ви нікому не вчинили зла і тільки сприяли Божому промислові.

Службовець розглядав банківські білети, мацав їх, лічив, то блід, то шарівся, урешті він побіг до своєї кімнати, щоб випити склянку води, та, не встигнувши добігти до умивальниці, зомлів і повалився додолу поміж своїми сухими бобами.

За п'ять хвилин по тому, як телеграфне повідомлення сягнуло міністерства внутрішніх справ, Дебре звелів запрягти коней у ридван і помчав до Данглярів.

– У вашого чоловіка є облігації іспанської позики? – запитав він баронесу.

– Ще б пак! Мільйонів на шість.

– Нехай продасть їх за будь-яку ціну.

– А чому це?

– Тому що Дон Карлос утік із Бурже і повернувся до Іспанії.

– Звідки ви про це дізналися?

– А звідти, – відказав Дебре, стенивши плечима, – звідки про все дізнаюся.

Баронеса не змусила себе умовляти і відразу ж побігла до чоловіка, той до свого маклера і звелів йому продавати ті папери за будь-яку ціну.

Коли всі побачили, що Дангляр продає, іспанські облігації відразу ж знецінилися.

Дангляр утратив на цім п'ятсот тисяч франків, та позбувся всіх своїх облігацій.

Увечері у «Мессажері» написали:

«Телеграфне повідомлення.

Попри запровадження за ним нагляд, король Дон Карлос таємно утік із Бурже і повернувся до Іспанії через каталонський кордон. Барселона повстала і перейшла на його бік».

Цілий вечір балакали про Дангляріву передбачливість, адже він устиг продати свої облігації, про талан цього біржового гравця, що в такій халепі втратив тільки півмільйона франків.

А ті, хто зберіг свої облігації чи придбав Дангляріві папери, вважали себе зруйнованими і не спали цілісінку ніч.

Наступного дня в «Офіційній газеті» написали:

«Учорашне повідомлення “Мессажера” про втечу Дона Карлоса і про повстання в Барселоні безпідставне.

Король Дон Карлос не покидав Бурже, і на півострові панує цілковитий спокій.

Причиною тієї помилки став телеграфний сигнал, який хибно витлумачили через імлу».

Облігації зросли удвічі проти тієї ціни, на яку впали. Загалом, якщо взяти до уваги збитки і втрату можливого зиску, Дангляр утратив мільйон франків.

– От так пак! – сказав граф Монте-Крісто Моррелеві, який був у нього тоді, коли надійшла звістка про чудернацьку халепу на біржі, жертвою якої став Дангляр. – За двадцять п'ять тисяч франків я зробив відкриття, за яке з радістю виклав би і сто тисяч.

- І що ж то за відкриття? – запитав Максимільян.
- Я знайшов спосіб, як порятувати одного садівника від вовчків, що їли його персики.

V. ПРИМАРИ

Якщо поглянути зовні, в отейській кам'яниці не видно було ніякої розкоші, нічогоісінько такого, що можна було б чекати від оселі, яка належала графові Монте-Крісто. Та ця простота пояснювалася бажанням самого господаря того дому: він суворо загадав нічого не міняти знадвору, і щоб упевнитися в цьому, досить було поглянути на внутрішнє опорядження. І справді, тільки варто було переступити поріг, як видовище відразу було інше.

Бертуччо перевершив самого себе – таке було опорядження покоїв і та швидкість, із якою все було зроблено. Як ото колись герцог Антенський звелів вирубати за однісіньку ніч цілу алею, що заважала зору Людовика XIV, так Бертуччо за три дні засадив голе дворисько, і пречудові тополи та клени, які привезли разом із величезними брилами коріння та землі, затіняли головний фасад кам'яниці, перед якою, замість бруківки, що поросла травною, розкинувся моріжок, застелений дерном; його пласти, які поклали не пізніш як уранці, утворювали широкий килим, де ще блищали краплі води, після того як його полляли.

Утім, усі розпорядження ішли від графа Монте-Крісто, він сам передав Бертуччо план, де вказана була кількість і розташування дерев, які слід було посадити, і розміри та форма моріжка, що мав заступити бруківку.

У такому вигляді кам'яницю стало геть не впізнати, та й сам Бертуччо запевняв, що не впізнає її в цій зеленій облямівці.

Управитель не проти був щось змінити і в саду, та граф Монте-Крісто суворо заборонив хоч щось там чіпати. Бертуччо щедро винагородив себе тим, що оздобив квітням передпокій, східці й коминки.

Той управитель і справді обдарований був надзвичайною здібністю виконувати накази, а господар – чудесним умінням змусити служити собі. І ось дім, що двадцять років стояв пусткою, ще напередодні такий похмурий і сумний, просякнутий тим затхлим духом, який можна прозвати духом часу, за однісінький день прибрав живого вигляду, наповнився тими пахощами, які полюбляв господар, і навіть отією кількістю світла, якій він надавав перевагу, ледве увійшовши досередини, граф Монте-Крісто знаходив поруч свої книжки і зброю, перед очима – улюблені полотна, у передпокоях – відданих йому псів і улюблених співочих пташок; увесь той дім, що прокинувся від тривалого сну, наче замок сплячої красуні, жив, співав і квітнув, як ото ті оселі, що давно вже нам любі, і в яких, якщо ми, на лихо, їх покидаємо, ми несамохіть залишаємо частину нашої душі.

Двориськом весело сновигали слуги: одні клопоталися в кухні й гасали допіру полагодженими східцями з таким виглядом, наче вони завжди мешкали в цьому домі, інші поралися у хлівах, де розташовані за номерами

ридвани та коляси стояли наче вже півстоліття, а також у стайнях, де коні жували овес і відповідали іржанням своїм конюхам, які розмовляли з ними шанобливіше, ніж деколи слуги розмовляють зі своїми панами.

Бібліотека містилася у двох шафах, уздовж двох стін, і в ній було понад дві тисячі книг, цілий відділ призначався для новітніх романів, і той, що з'явився напередодні, уже стояв на місці, пишаючись червоною палітуркою із позолотою.

Потойбіч кам'яниці, навпроти бібліотеки, влаштували оранжерею, де було повно рідкісних рослин у величезних японських вазах, посередині оранжереї, що чарувала зір і тішила пахощами, стояв більярд, немовби годину тому покинутий гравцями, що лишили кулі дрімати на зеленому сукні.

Тільки одного покою не торкнувся чарівник Бертуччо. Він був розташований у лівому кутку другого поверху, і в нього можна було увійти головними сходами, а вийти таємними; повз той покій слуги проходили з цікавістю, а Бертуччо – із жахом.

О п'ятій вечора граф Монте-Крісто у супроводі Алі підкотив до отейської кам'яниці. Бертуччо нетерпляче і тривожно очікував його прибуття – він сподівався, що його похвалять, та водночас боявся, що побачить насуплені брови.

Граф Монте-Крісто вийшов із ридвана, пройшов по всій кам'яниці і обійшов сад, не сказавши ні слова і ніяк не виказавши ні свого схвалення, ні невдоволення.

Тільки увійшовши до своєї спальні, що містилася у кінці, який був проти-лежний замкненому покоєві, він показав на маленьку шафку із рожевого дерева, що на неї він звернув увагу вже під час перших своїх відвідин.

– Вона придатна тільки для рукавичок, – сказав він.

– Атож, ваша ясновельможносте, – відказав у захваті Бертуччо, – відчиніть її: там рукавички.

У інших шафах так само виявилось те, що граф Монте-Крісто і сподівався знайти: слоїки з парфумами, сигари, коштовні оздобы.

– Гаразд! – сказав він урешті.

І Бертуччо пішов, щасливий до глибини душі, настільки великий і могутній був вплив того чоловіка на все, що його оточувало.

О шостій годині коло брами почувся тупіт кінських копит. То примчав верхи на Медеа наш капітан.

Привітно усміхаючись, граф Монте-Крісто чекав його у дверях.

– Певен, що я перший, – гукнув йому Моррель, – я навмисне поспішав, щоб побути з вами бодай хвилюк вдвох, поки збереться решта гостей. Жюлі й Емманюель просили мене передати вам тисячу вітань. Знаєте, у вас тут пречудово! Скажіть, пане графе, ваші слуги добре подбають про мого коня?

– Не турбуйтеся, Максимільяне, вони своє діло знають.

– Його треба добряче витерти. Якби ви бачили, як він мчав! Справжнісінький вихор!

– Ще б пак, адже він коштує п'ять тисяч франків! – відказав граф Монте-Крісто таким тоном, як ото батько розмовляє з сином.

– Ви шкодуєте за ними? – запитав Моррель зі своєю щирою усмішкою.

— Я? Та Боже збав! — відказав граф Монте-Крісто. — Ні. Мені було б шкода лише тоді, якби кінь виявився кепський.

— Він такий добрий, любий пане графе, що Шато-Рено, найперший знавець у всенькій Франції, і Дебре, що користується арабськими кіньми міністерства, женуться за мною зараз і, як бачите, відстали, а за ними мчать слідком коні баронеси Дангляр, що роблять не більше ніж шість миль за годину.

— То зараз вони будуть у мене? — запитав граф Монте-Крісто.

— Авжеж. Та ось і вони.

І справді, біла брами, що відразу ж відчинилася, з'явилася вкрита піною пара і двоє засапаних коней. Ридван окреслив коло і зупинився коло дверей, а з ним і два вершники.

Дебре вмить плигнув додолу і відчинив дверцята ридвана. Він подав руку баронесі, що, виходячи, зробила порух, якого ніхто не помітив, крім графа Монте-Крісто. Та від його погляду ніщо не могло заховатися: він помітив, як із цим порухом промайнула біла записочка, так само непомітна, як і сам порух, і з легкістю, що свідчила про звичку, перейшла з руки пані Дангляр до руки міністерського секретаря.

Услід за дружиною з'явився і банкір, такий блідий, наче він вилазив не з ридвана, а з могили.

Швидким і допитливим поглядом, який зрозумілий був тільки графові Монте-Крісто, пані Дангляр озирнула дворисько, під'їзд і фасад кам'яниці, потім, погамувавши легке хвилювання, що, звісно ж, відбулося б на її обличчі, якби те обличчя здатне було бліднути, вона піднялася східцями, кажучи Моррелеві:

— Мосьпане, якби ви були моїм другом, я запитала б у вас, чи не продасте ви мені вашого коня.

Моррель насилу видушив посмішку, більше схожу на гримасу, і поглянув на графа Монте-Крісто, наче благаючи виручити його зі скрутного становища.

Той зрозумів його.

— Ох, любя пані, — сказав він, — чому не мене стосується ваше запитання?

— Коли маєш справу з вами, пане графе, — відказала баронеса, — то почуваеться так, наче не маєш права щось бажати, тому що тоді напевне це отримаєш. Тим-то я і звернулася до пана Морреля.

— На жаль, — сказав граф Монте-Крісто, — можу засвідчити, що пан Моррель не може поступитися своїм конем: лишити його в себе — це для нього питання честі.

— Як це?

— Він заклався, що об'їздить Медеа за півроку. Розумієте, пані баронесо, якщо він розлучиться з цим конем до кінця цього терміну, то не лише програє заклад, а ще й будуть казати, що він злякався. А капітан спагі, навіть задля примхи гарної жінки — хоч це, як на мене, одне з найбільших святощів у вашому світі, — не може допустити, щоб про нього поповзли такі чутки.

– Ось бачите, пані баронесо, – із вдячністю всміхнувшись графові Монте-Крісто, сказав Моррель.

– До того ж, як мені здається, – сказав Дангляр із робленою усмішкою, що не дуже приховувала його похмурого тону, – у вас і так чимало коней.

Пані Дангляр зазвичай не пускала плазом таких витівок, та, на превеликий подив юнаків, вона вдала, ніби не чує, і нічого не сказала на те.

Граф Монте-Крісто, у якого те мовчання викликало посмішку, тому що свідчило про незвичне смирення, показував баронесі дві велетенські вази з китайської порцеляни, на них зивалися морські водорості такої величини і такої роботи, що, здавалося, тільки сама природа могла створити їх такими могутніми, соковитими і майстерно переплетеними.

Баронеса була в захваті.

– Та в них можна посадити цілий каштан із Тюільрі! – вигукнула вона. – Як примудрилися обпалити оці озіяки?

– Люба пані, – сказав граф Монте-Крісто, – хіба можемо відповісти на це ми, люди, що вміють робити статуетки і скло, що тонше, ніж серпанок? Це робота інших століть, у певному розумінні, творіння духів землі та моря.

– Та невже? І якої епохи вони стосуються, бодай приблизно?

– Цього я не знаю, я тільки чув, що якийсь китайський імператор звелів побудувати особливу піч для обпалювання, і в тій печі одну за одною обпалили дванадцять таких ваз. Дві з них репнули у полум'ї, решту десять занурили в море на глибину трьохсот футів. Знаючи, що від нього вимагається, море оповило їх водоростями, укрило коралами, обсадило мушлями, на неймовірній глибині все це злітували два століття, тому що імператора, якому закортіло це зробити, змела революція, і після нього лишився тільки манускрипт, який свідчив про те, що вази обпалили й опустили на морське дно. За двісті років знайшли той манускрипт і вирішили дістати вази. Водолази у спеціальному обладнанні розпочали пошуки в тій бухті, куди їх опустили, та з десяти ваз вони знайшли тільки три, решту змили і розбили хвилі. Я люблю ці вази, часом я уявляю собі, як у глибину їхню з подивом кидали свій тьмяний і холодний погляд тамничі, жаскі, безформні чудовиська, яких можуть бачити лише водолази, і що сила-силенна рибин ховалася в них від переслідування ворогів.

Тим часом Дангляр, що був байдужий до чудасій, несамохіть обривав одну за одною квіти з пречудового помаранчевого деревця; скінчивши з тим деревцем, він узявся до кактуса, та той виявився не такий піддатливий і боляче вколов його.

Тоді банкір здригнувся і продер очі, наче прокинувшись зі сну.

– Бароне, – усміхаючись, сказав йому граф Монте-Крісто, – вам, любителеві малярства і власникові таких чудових робіт, я не зважуся вихваляти мої картини. Та ось усе ж таки два Гоббемі, Паулюс Поттер, Міріс, два Герарди Доу, Рафаель, Ван Дейк, Сурбаран і два-три Мурільйо, які гідні того, щоб їх вам представили.

– Зачекайте! – вигукнув Дебре. – Оцього Гоббему я впізнаю.

– Справді?

– Авжеж, його пропонували Музееві.

– Там, здається, нема жодного Гоббеми? – устряв граф Монте-Крісто.
– Нема, та, попри це, Музей відмовився його придбати.
– А чому? – запитав Шато-Рено.
– Ваша наївність просто-таки чарує; а тому, що в уряді нема на це коштів.
– Перепрошую, – сказав Шато-Рено. – Я вже вісім років чую це щодня і й досі не можу звикнути.
– Згодом звикнете, – відказав Дебре.
– Ох, навряд, – відказав Шато-Рено.
– Майор Бартоломео Кавальканті, віконт Андреа Кавальканті! – доповів Батістен.

У довгій чорній єдвабній краватці допіру з крамниці, старанно поголений, із сивими вусами, із упевненим поглядом, у майорському мундирі, оздобленому трьома зірками і п'ятьма хрестами, із бездоганною поставою старого вояка, – таким з'явився майор Бартоломео Кавальканті, уже знайомий нам дбайливий батько.

Поруч, з усмішкою на вустах, ішов гарно вбраний віконт Андреа Кавальканті, точнісінько так знайомий нам його слухняний син.

Моррель, Дебре і Шато-Рено розмовляли поміж собою й позирали то на батька, то на сина і, звісно ж, затримували погляди на цьому останньому, ретельно його вивчаючи.

– Кавальканті! – мовив Дебре.

– Гучне ім'я, нехай йому всячина! – сказав Моррель і собі.

– Еге ж, – сказав Шато-Рено, – це правда. Італійці називають себе гарно, та вибираються кепсько.

– Ви надто прискіпливий, Шато-Рено, – відказав Дебре, – його вбрання чудово пошите і новісіньке.

– Оце мені й не до вподоби. У цього добродія такий вигляд, наче він вбрав його вперше в житті.

– Хто вони такі, ці панове? – запитав Дангляр у графа Монте-Крісто.

– Та ж ви чули, це Кавальканті.

– Це тільки наймення, воно нічого не каже мені.

– Авжеж, ви ж не обізнані з нашою італійською шляхтою – сказати «Кавальканті» означає сказати «вельможа».

– Великий маєток? – запитав банкір.

– Казковий.

– Що вони роблять?

– Марно силкуються протринькати його. До речі, вони акредитовані на ваш банк, вони мені сказали це, коли були у мене позавчора. Я навіть заради вас і запросив їх. Я познайомлю вас із ними.

– Здається, вони дуже добре балакають французькою, – сказав Дангляр.

– Син виховувався в якомусь коледжі на півдні Франції, здається, чи то в Марселі, чи десь поблизу нього. Зараз він просто-таки у захваті.

– Від чого? – запитала баронеса.

– Від французенок, мосьпані. Він дуже хоче побратися з парижанкою.

– Ти ба, що вигадав! – стенувши плечима, сказав Дангляр.

Пані Дангляр кинула на чоловіка погляд, що передніше означав би бурю, та й цього разу промовчала.

– Барон сьогодні начебто в кепському гуморі, – сказав граф Монте-Крісто пані Дангляр, – чи не хочуть його часом зробити міністром?

– Наскільки мені відомо, поки що ні. Я радше схильна гадати, що він грав на біржі і програв, а тепер не знає, на кому зірвати досаду.

– Пан і пані де Вільфор! – виголосив Батістен.

До покою увійшов королівський прокурор із дружиною.

Попри його самовладання, Вільфор був помітно схвилюваний. Потискаючи його долоню, граф Монте-Крісто завважив, що вона тремтить.

«Йй-богу, тільки жінки можуть приставлятися», – мовив собі граф Монте-Крісто, дивлячись на пані Дангляр, що всміхалася королівському прокуророві й цілувалася з його дружиною.

Після того, як вони привіталися, граф Монте-Крісто помітив, що Бертуччо, який до того порався в буфеті, промкнувся до маленької вітальні, що прилягала до тієї, де перебували гості.

Він підійшов до нього.

– Що вам потрібно, Бертуччо? – запитав він.

– Ваша ясновельможність не сказала мені, скільки буде гостей.

– Еге ж, справді.

– Скільки кувертів?

– Та самі полічіть.

– Усі вже зібралися, ваша ясновельможносте?

– Так.

Бертуччо зазирнув у прохилені двері.

Граф Монте-Крісто вп'явся у нього поглядом.

– О Боже! – вигукнув Бертуччо.

– У чім річ? – запитав граф Монте-Крісто.

– Та жінка! Та жінка!..

– Яка?

– Он та, у білій сукні і вся в самоцвітах... білявка!

– Пані Дангляр?

– Не знаю, як її звати, та це вона, мосьпане, вона!

– Хто «вона»?

– Жінка в саду! Та, що була вагітна! Та, що гуляла, очікуючи... очікуючи...

Бертуччо замовк із роззявленим ротом, блідий мов стіна; чуприна його наїжачилася.

– Кого очікуючи?

Бертуччо мовчки показав пальцем на Вільфора, майже таким порухом, яким Макбет показав на Банко.

– О Господе! – прошепотів він урешті. – Бачите?

– Що? Кого?

– Його!

– Кого? Пана королівського прокурора де Вільфора? Авжеж, бачу.

– То я його не забив!

– Послухайте, любий Бертуччо, здається, ви з глузду зсунулися, – сказав граф Монте-Крісто.

– То він не загинув!

– Авжеж, ні! Самі ж бачите, що не загинув, – замість того, щоб всадити йому ножа у лівий бік поміж шостим і сьомим ребром, як це роблять ваші співвітчизники, ви загнали його трохи нижче чи трохи вище, а ці прокурори живучі мов коти. Чи радше у всьому, що ви ото розповіли мені, нема ні слова правди, бо, напевне, то були тільки марення, галюцинації. Ви заснули, не перетравивши як слід вашої помсти, вона гнітила вам у шлунку, і вам наснилося страхіття, – та й край. Отож оговтайтеся і полічіть: пан і пані де Вільфори – два, пан і пані Дангляри – чотири, Шато-Рено, Дебре, Моррель – сім, майор Бартоломео Кавальканті – вісім душ.

– Вісім, – повторив Бертуччо.

– Та зачекайте-но! Куди ви оце поспішаєте, дідько б вас ухопив! Ви пропустили ще одного гостя. Погляньте ліворуч... он там... пан Андреа Кавальканті, юнак у чорному фракці, що розглядає картину Мурільйо... ось він обернувся.

Цього разу Бертуччо мало не заволав, та під поглядом графа Монте-Крісто крик завмер у нього на вустах.

– Бенедетто! – тихо прошепотів він. – Це доля!

– Вибило пів на сьому, пане Бертуччо, – суворо сказав граф Монте-Крісто. – Я звелів, щоб о цій порі накрили на стіл. Ви знаєте, я не люблю чекати.

І граф Монте-Крісто повернувся до вітальні, де на нього чекали гості, а Бертуччо, спираючись на стіни, подався до їдальні. За п'ять хвилин відчинилися обоє дверей вітальні. З'явився Бертуччо і, зробивши останнє героїчне зусилля, немов ото Ватель у Шантії, виголосив:

– Просимо до столу, ваша ясновельможносте!

Граф Монте-Крісто подав руку пані де Вільфор.

– Пане де Вільфоре, – сказав він, – будьте кавалером баронеси Дангляр, прошу вас.

Вільфор послухався, і всі попрямували до їдальні.

VI. ОБІД

Було цілком очевидно, що, прямуючи до їдальні, усі гості почувалися однаково. Усі вони не розуміли, яка чудернацька сила змусила їх зібратися в цьому домі, – й усе ж таки, хоч як були здивовані декотрі поміж ними і навіть занепокоєні тим, що перебувають тут, їм не хотілося тут не бути.

А тим часом нетривале знайомство з графом Монте-Крісто, його самотне й ексцентричне життя, його нікому не відоме і майже казкове багатство мали б змусити чоловіків бути обачнішими, а жінкам перепинити доступ у цей дім, де не було жінок, що прийняли б їх; проте чоловіки знехтували законами обачності, а жінки – правилами пристойності: непереборна допитливість підбурювала їх і все подолала.

Навіть обидва Кавальканті – батько, попри всю свою бундючність, син, попри всю його розв'язність, – здавалися стурбованими тим, що зустрілися

в домі цієї людини, що її цілі були їм незрозумілі, з іншими людьми, яких вони бачили вперше.

Пані Дангляр несамохіть здригнулася, побачивши, як Вільфор, на прохання графа Монте-Крісто, пропонує їй руку, а у Вільфора в очах потьмарилося за окулярами в золотій оправі, коли він відчув, як баронесина рука лягла на його лікоть.

Та жодна ознака хвилювання не пройшла поза увагою графа Монте-Крісто; навіть дотик цих людей становив для нього страшний інтерес.

По праву руку од Вільфора сіла пані Дангляр, а по ліву – Моррель.

Інші місця посіли Дебре, що опинився поміж батьком і сином Кавальканті, і Шато-Рено, що сидів поміж панею де Вільфор і Моррелем.

Обід був пречудовий; граф Монте-Крісто поставив собі за мету геть повернути всі паризькі звички і задовольнити радше цікавість гостей, аніж їхній апетит. Їм запропонували східний бенкет, але такий, якими могли бути хіба що бенкети арабських чарівників.

Усі плоди чотирьох країн світу, які лишень могли бути свіжими й соковитими потрапити в європейський ріг достатку, височіли кіпами у китайських вазах і японських чашах. Рідкісні птахи в їхньому сяйливому оперенні, веле-тенські рибини, що простягнулися на срібних тарелях, усі вина Архіпелагу, Малої Азії та Південної Африки у коштовних суліях чудернацьких кшталтів, які, здавалося, робили їх ще більш запахущими, одне за одним, наче під час бенкету, що його влаштував Апіцій своїм гостям, пройшли перед очима цих парижан, які вважали, що обід для десяти душ, звісно, може коштувати з тисячу лудорів, та тільки за умови, що, як ото було з Клеопатрою, ковтати перлини або ж, як ото Лоренцо Медічі, пити розтоплене золото.

Граф Монте-Крісто помітив, що гості приголомшені, зареготав і почав кепкувати сам із себе.

– Панове, – сказав він, – гадаю, ви розумієте, що за певного рівня добробуту тільки надмір стає необхідністю, а панії погодяться, що за скрайньої екзальтації реальний тільки ідеал? Розвинемо цю думку. Що таке диво? Те, чого ми не розуміємо. Що найбажаніше? Недосяжне. Отож, бачити незрозуміле, добувати недосяжне, – оце те, що йому я присвятив моє життя. І цього я досягаю двома способами – грішми і волею. Щоб задовольнити мою примху, я виявляю таку саму наполегливість, як, наприклад, ви, пане Данглярє, прокладаючи залізничну колію, ви, пане де Вільфоре, домагаючись для когось смертного вироку, ви, пане Дебре, замирюючи якусь державу, ви, пане Шато-Рено, намагаючись сподобатися жінці, а ви, Моррелю, приборкуючи коня, якого ніхто не може укоськати. Ось, наприклад, погляньте, на ці дві рибини: одна народилася за п'ятдесят льє від Санкт-Петербурга, а друга – за п'ять льє від Неаполя; хіба ж не цікаво поєднати їх на цьому столі?

– Що ж це за рибини? – поспитався Дангляр.

– Ось Шато-Рено жив у Росії, то скаже вам, як прозивається одна, – відказав граф Монте-Крісто, – а майор Кавальканті, італієць, назве другу.

– Здається, – сказав Шато-Рено, – це стерлядь.

– Правильно.

– А це, – сказав Кавальканті, – якщо я не помиляюся, мінога.

– Атож. А тепер, бароне, запитайте, де водяться такі рибини.
– Стерляді ловлять лише у Волзі, – відказав Шато-Рено.
– А я не чув, – сказав майор Кавальканті, – щоб десь, крім озера Фузаро, водилися такі великі міноги.

– Так і є; одна прибула з Волги, а друга з озера Фузаро.

– Не може бути! – вигукнули хором гості.

– Оце і приносить мені задоволення, – сказав граф Монте-Крісто. – Я, мов той Нерон, *cupitor impossibilium**, та й ви, либонь, задоволені, адже ці рибини, що насправді, може, й гірші на смак, ніж окунь чи лосось, здаються вам зараз пречудовими, а все тому що вам здавалося неможливим їх роздобути, а тим часом – ось вони, перед вами.

– А як вам пощастило доправити ці рибини до Парижа?

– Простісінько. Їх привезли у великих діжках, одна з-поміж яких була встелена річковим зіллям і очеретом, а друга – рогозою й озерними водоростями; їх поставили у спеціальні фургони; стерлядь прожила там дванадцять днів, а мінога вісім, і обидві вони були живі, коли потрапили до рук мого кухаря, який приготував одну в молоці, а другу – у вині. Ви не вірите, пане Дангляр?

– Принаймні дозволяю собі сумніватися, – із силуваною усмішкою відказав Дангляр.

– Батістене, – сказав граф Монте-Крісто, – загадайте принести сюди другу стерлядь і другу міногу, ото тих, що прибули в інших діжках і ще живі.

Дангляр страшенно витріщив очі; товариство заплескало в долоні.

Чотири слуги занесли дві діжки, устелені водоростями; у кожній билася рибина, що скидалася на ту, котру подали до столу.

– А нащо ж по дві однакового виду? – поспитався Дангляр.

– Тому що одна могла заснути, – простісінько відказав граф Монте-Крісто.

– Ви і справді дивовижна людина! – сказав Дангляр. – Хоч що там кажуть філософи, усе ж таки добре бути багатим.

– А головне, бути винахідливим, – докинула пані Дангляр.

– Це не мій винахід, пані Дангляр, це вигадали ще давні римляни. Пліній сповіщає, що з Остії до Рима, за допомогою декількох перемін рабів, які несли їх на головах, доправлялися рибини, що їх він прозиває *tulus*, і якщо судити з його опису, то була дорада. Отримати її живцем вважалося розкішшю ще й тому що видовище її смерті було дуже цікаве: засинаючи, вона кілька разів міняла барву і, немов та веселка, проходила крізь усі відтінки спектра, а потім її відправляли до кухні. Ця агонія належала до переліку її переваг. Якщо її не бачили живцем, то нехтували мертвою.

– Авжеж, – сказав Дебре, – та від Остії до Рима не більше восьми льє.

– Правда ваша, – відказав граф Монте-Крісто, – та хіба то заслуга народитися за тисячу вісімсот років після Лукулла, якщо не можеш його перевершити?

Обидва Кавальканті дивилися з подивом на все це, та обачно мовчали.

– Усе це дуже цікаво, – сказав Шато-Рено, – та найдужче захоплює мене швидкість, із якою виконуються всі ваші веління. Правда ж, пане графе, що ви придбали цей дім лише п'ять чи шість днів тому?

* Шукач неможливого (*лат.*).

– Авжеж, не більш, – відказав граф Монте-Крісто.

– І я певен, що за цей тиждень він геть змінився: якщо не помиляюся, у нього був інший вхід, та й дворисько було бруковане й пустельне, а зараз це прегарний моріжок, обсаджений деревами, яким на взір сто років.

– Що ж тут скажеш, полюблю я зелень і затінок, – відказав граф Монте-Крісто.

– Справді, – встряла пані де Вільфор, – передніше заїзд був через браму, що виходила на шлях, і в день мого чудесного порятунку, пам'ятаю, ви заправили мене в дім простісінько з вулиці.

– Авжеж, пані, – сказав граф Монте-Крісто, – та потім закортіло мені мати вхід, що давав би мені змогу крізь огорожу бачити Булонський ліс.

– За чотири дні, – сказав Моррель. – Диво, та й годі!

– Справді, – сказав Шато-Рено, – зробити зі старого дому новий – це таки диво. Це був дуже старий дім, та ще й дуже похмурий. Пам'ятаю, матінка доручила мені оглянути його, коли маркіз де Сен-Меран вирішив продати його, років зо два чи й три тому.

– Маркіз де Сен-Меран? – перепитала пані де Вільфор. – То цей дім раніше належав маркізові де Сен-Меранові?

– Мабуть, так, – відказав граф Монте-Крісто.

– Як це – мабуть? То ви не знаєте, у кого придбали цей дім?

– Зізнаюся, ні; усіма цими справами клопочеться мій управитель.

– Щоправда, тут уже десять років ніхто не живе, – сказав Шато-Рено. – Сумно було бачити його зачинені віконниці, замкнені двері й дворисько, що заросло травою. Знаєте, якби він не належав тестеві королівського прокурора, то його можна було б узяти за проклятий дім, де скоївся великий злочин.

Вільфор, що досі не доторкнувся до жодного з келихів незвичайного вина, які стояли перед ним, узяв перший-ліпший і одним духом вихилив його.

Граф Монте-Крісто якусь хвилю мовчав, потім, у тиші, що настала після слів Шато-Рено, сказав:

– Дивно, бароне, але та сама думка промайнула і в мене, коли я увійшов сюди вперше: цей дім видався мені моторошним, і я нізащо не придбав би його, якби мій управитель уже не зробив би цього за мене. Либонь, цей шахрай отримав якогось хабара від нотаріуса.

– Може, і так, – пробурмотів де Вільфор, намагаючись усміхнутися, – та я, повірте, не винен у цьому підкупі. Маркіз де Сен-Меран хотів, щоб дім, який становив частину посагу його внучки, продали, адже якби він постояв ще років зо три або чотири, то геть завалився б.

Цього разу зблід Моррель.

– Надто ж один покій, – провадив граф Монте-Крісто, – на взір він звичайнісінький, покій як покій, оббитий червоною матерією, та він видався мені, хтозна й чому, дуже трагічним.

– А чому це? – поспитався Дебре. – Чому трагічним?

– Хіба можна збагнути інстинктивне почуття? – сказав граф Монте-Крісто. – Хіба не буває місцин, де на вас віє смутком? І сам не знаєш чому; завдяки поєднанню спогадів, примхою умислу, що переносить вас до інших часів, що, може, і не мають нічого спільного із часом і місцем, де ти перебуваєш...

І той покій нагадав мені кімнату маркізи де Ганж чи Дездемони. Та ми скінчили обід, то, як хочете, я покажу вам його, перш ніж ми підемо в сад пити каву: після обіду – видовище.

І граф Монте-Крісто допитливо поглянув на гостей: пані де Вільфор підвелася, граф Монте-Крісто зробив те саме, і всі попрямували за ними.

Вільфор і пані Дангляр ще із хвилину сиділи, наче прикуті до стільців; вони мовчки дивилися одне на одного, похоловши від жаху.

– Чули? – запитала пані Дангляр.

– Треба йти, – відказав Вільфор, підвівшись і простягнувши їй руку.

Допитливі гості вже вешталися всеньким будинком, бо гадали, що огляд не обмежиться однісіньким покоєм і що заразом можна буде побачити й решту цих руїн, із яких граф Монте-Крісто зробив справжнісінький палац. Отож усі поквапилися крізь відчинені двері. Граф Монте-Крісто зачекав двох, що відстали, а потім, коли й вони вийшли з їдальні, він пішов позаду, посміхаючись так, що якби гості збагнули значення тієї посмішки, то вона нагнала б на них ще дужчого жаху, аніж той покій, куди вони ото прямували.

Справді, оглядати почали всенький дім: житлові покої, убрані на східний лад, де дивани й подушки були замість ліжок, а люльки і зброя – замість умеблювання, вітальні, обвішані найліпшими полотнами давніх мистців, будуари, обіпнуті китайськими тканинами пречудової роботи, вигадливих відтінків і з фантастичними малюнками, – аж сягнули того покою.

Не було в ньому нічого особливого, якщо не брати до уваги того, що, попри сутінки, він не був освітлений і що все у ньому було старезне, тоді як решта покоїв була наново опоряджена.

– Авжеж, тут і справді моторошно! – вигукнула пані де Вільфор.

Пані Дангляр спробувала щось пробурмотіти, та її слів ніхто не почув.

Гості обмінялися зауваженнями, які зводилися до того, що в червоному покої справді є щось зловісне.

– Правда ж? – поспитав граф Монте-Крісто. – Погляньте лишень, як дивно стоїть це ліжко, які похмурі, криваві шпалери! А ці два портрети пастеллю, що потьмяніли від вогкості! Хіба вам не здається, що їхні безкровні уста і перелякані очі кажуть: «Ми бачили!»

Вільфор зблід, як мрець, пані Дангляр знесилено опустилася на тапчан коло коминка.

– Ерміно, – усміхнувшись, сказала пані де Вільфор, – як це у вас вистарчає духу сидіти на тапчані, де, може, і скоївся злочин?

Пані Дангляр хутко підхопилася.

– І це ще не все, – сказав граф Монте-Крісто.

– А що ж іще? – запитав Дебре, від якого не сховалося хвилювання пані Дангляр.

– Авжеж, що ж іще? – запитав Дангляр. – Зізнаюся, я не бачу нічого особливого; а ви, пане Кавальканті?

– Ох, – сказав той, – у нас в Пізі є вежа Уголіно, у Феррарі – в'язниця Тасе, а в Ріміні – кімната Паоло і Франчески.

– Так, але у вас немає цих східців, – сказав граф Монте-Крісто, відчиняючи дверцята, заховані у шпалерах, – погляньте на них і скажіть, що ви про них думаєте.

– Ох і зловісні ці кручені східці! – зареготав Шато-Рено.

– Справді, – сказав Дебре, – хтозна, може, це хіоське вино наганяє такого смутку, та мене цей дім наводить на похмурі думки.

Що ж до Морреля, то від тієї хвилі, як згадали про Валентинин посаг, він був сумний і не сказав ні слова.

– Уявіть собі, – сказав граф Монте-Крісто, – якогось Отелло чи панотця де Ганжа, що темної, непогожої ночі спускається крок за кроком цими східцями, із якоюсь зловісною ношею, яку він квапиться приховати від людських очей, якщо не від Божого ока?

Пані Дангляр мало не впала непритомна на руки Вільфорові, який і сам мусив притулитися до стіни.

– Що з вами, пані баронесо? – вигукнув Дебре. – Ви так пополотніли!

– Та зрозуміло, що з нею, – сказала пані де Вільфор, – граф Монте-Крісто розповідає моторошні речі, певне, бажаючи, щоб ми померли від жаху.

– А й правда, – сказав Вільфор. – І справді, пане графе, ви лякаєте пань.

– Що це з вами таке? – пошепки повторив Дебре пані Дангляр.

– Нічого, нічого, – відказала вона, зібравшись на дусі, – мені просто бракує повітря, та й годі.

– Може, спустимося в сад? – запитав Дебре, пропонуючи пані Дангляр руку і прямуючи до таємних східців.

– Ні, ні, – відказала вона, – ліпше я тут залишуся.

– Та ж, мосьпані, – сказав граф Монте-Крісто, – невже ви і справді перелякалися?

– Ні, пане графе, – відказала пані Дангляр, – та ви смієте робити такі припущення, що фантазії починають здаватися дійсністю.

– Авжеж, – усміхаючись, сказав граф Монте-Крісто, – усе це просто гра уяви, бо чом не уявити собі, що цей покій – мирна, чесна спальня матері родини, це ліжко з шарлатовим балдахіном – ложе, яке ошчасливила своєю появою богиня Люцина, а ці таємничі східці – просто хід, яким тихенько, щоб не потурбувати сну породіллі, спускається лікар або нянька, або й сам батько, що несе сонне немовля?..

Цього разу пані Дангляр, замість того щоб заспокоїтися від тієї мирної картини, зойкнула й остаточно зомліла.

– Пані Дангляр недобре, – затинаючись, вигукнув Вільфор, – чи не занести її до ридвана?

– О Господе! – вигукнув граф Монте-Крісто. – А я не взяв свого слоїка!

– У мене є свій, – устряла пані де Вільфор.

І вона передала графові Монте-Крісто слоїчок із червоним плинном, який скидався на отой, що його цілющу дію граф випробував на Едуарові.

– Он як!... – сказав граф Монте-Крісто, узявши його з рук пані де Вільфор.

– Авжеж, – прошепотіла вона, – я зробила так, як ви казали.

– І вдалося?

– Мені здається, так.

Пані Дангляр тим часом перенесли до суміжного покою.

Граф Монте-Крісто зволожив її вуста краплею червоного плину, і вона отямилася.

– Такий моторошний сон мені наснився! – пролебеділа вона.

Вільфор стиснув її руку, давши на здогад, що то був не сон.

Почали шукати Дангляра, та він мало був схильний до поетичних переживань, тож давно вийшов у сад і балакав із Кавальканті-старшим, обговорюючи проект залізниці поміж Ліворно і Флоренцією.

Граф Монте-Крісто, здається, був у відчай; він узяв пані Дангляр попід руку і попровадив її у сад, де вони знайшли Дангляра, що сидів за філіжанкою кави поміж батьком і сином Кавальканті.

— Невже я справді так вас налякав? — запитав граф Монте-Крісто.

— Ні, пане графе, та ви самі знаєте, що ми улягаємо враженням залежно від настрою.

Вільфор силувано засміявся.

— Тож, як ви розумієте, — сказав він, — досить простого припущення, найхімернішого...

— Хочете вірте, хочете ні, — сказав граф Монте-Крісто, — та я певен, що в цьому домі скоївся злочин.

— Будьте обережні, — сказала пані де Вільфор, — тут присутній королівський прокурор.

— Що ж, — сказав граф Монте-Крісто, — якщо все так збіглося, то скористаюся нагодою, щоб зробити заяву.

— Заяву? — перепитав де Вільфор.

— Авжеж, при свідках.

— Усе це дуже цікаво, — сказав Дебре, — і якщо справді маємо злочин, то він піде на користь нашому травленню.

— Злочин ми маємо, — сказав граф Монте-Крісто. — Прошу вас сюди, панове, прошу вас, пане де Вільфоре, — щоб моя заява була законна, я маю зробити її у присутності належного представника влади.

Граф Монте-Крісто взяв де Вільфора попід руку і, притуляючи до себе водночас руку пані Дангляр, попровадив їх до платана, де тінь була найгустіша.

Решта гостей подалася за ними.

— Погляньте, — сказав граф Монте-Крісто, — отут, на цьому самому місці, — він тупнув ногою, — щоб оновити старі дерева, я звелів їх обкопати і насипати чорнозему; і ось мої робітники, копаючи, наткнулися на скриньку чи радше на залізні клямри скриньки, поміж якими лежав скелет допіру народженого немовляти. Це вже не фантазмагорія, правда ж?

Граф Монте-Крісто відчув, як напружився лікоть пані Дангляр і як здригнулася Вільфорова рука.

— Допіру народженого немовляти? — перепитав Дебре. — А нехай йому! Здається, справа стає поважна.

— Ось бачите! — сказав Шато-Рено. — Значить, я не помилявся, коли казав, що і в будинків, як і в людей, є своя душа і своє обличчя, де відбивається їхня внутрішня сутність. Той дім був сумний, бо йому дошкуляло сумління, а сумління дошкуляло йому тому, що він приховував у собі злочин.

— Та чому ж саме злочин? — запитав де Вільфор, зробивши над собою останнє зусилля.

— Ова! Живцем похована дитина — це, на вашу думку, не злочин? — вигукнув граф Монте-Крісто. — Яку ж назву даєте ви такому вчинку, пане королівський прокуроре?

– А звідки відомо, що поховали її живцем?
– А нащо ж закопали її тут? Цей сад ніколи не був цвинтарем.
– Як у вас у Франції поводяться із убивцями дітей? – наївно запитав майор Кавальканті.
– Їм просто відрубують голову, – відтяз Дангляр.
– Ага, відрубують голову! – мовив Кавальканті.
– Здається, так. Правда ж, пане де Вільфоре? – запитав граф Монте-Крісто.
– Так, пане графе, – відказав той голосом, де вже не було нічого людського.
Граф Монте-Крісто зрозумів, що більше вже не зможуть витерпіти ці двое, для котрих він приготував цю сцену; він не хотів сягати далеко.
– А кава, панове! – сказав він. – Ми про неї геть забули.
І він попровадив гостей назад до столу, що стояв посеред моріжка.
– Ох, пане графе, – сказала пані Дангляр, – мені соромно зізнатися в такій слабості, та всі ці моторошні історії вивели мене з рівноваги; дозвольте мені сісти, коли ваша ласка.
І вона впала на стілець.
Граф Монте-Крісто вклонився їй і підійшов до пані де Вільфор.
– Здається, пані Дангляр знову потребує вашого слоїчка, – сказав він.
Та раніше, ніж пані де Вільфор встигла підійти до подруги, королівський прокурор уже прошепотів пані Дангляр:
– Нам треба побалакати.
– Коли?
– Завтра.
– Де?
– У моему службовому кабінеті... у суді, якщо ви нічого не маєте проти, – як на мене, це найбезпечніше місце.
– Я прийду.
Тієї миті підійшла пані де Вільфор.
– Дякую вам, люба моя, – сказала пані Дангляр, намагаючись усміхнутися, – усе минулося, мені вже набагато ліпше.

VII. ЖЕБРАК

Було вже пізно; пані де Вільфор звела річ про повернення до Парижа, на що не зважилася пані Дангляр, попри те, що їй було вочевидь не добре.

Отож, на прохання дружини, пан де Вільфор перший дав на здогад, що пора додому. Він запропонував пані Дангляр місце у своєму ландо, щоб його дружина могла доглядати її. Дангляр поринув у цікаву ділову розмову з Кавальканті, тож не звертав ніякої уваги на те, що діялося.

Проходячи в пані де Вільфор слоїчка, граф Монте-Крісто помітив, як Вільфор підійшов до пані Дангляр, і, розуміючи його стан, здогадався про те, що він їй сказав, хоч той говорив так тихо, що й сама пані Дангляр насилу почула його.

Ні у що не втручаючись, граф Монте-Крісто дав посідати на коней і поїхати Моррелеві, Дебре й Шато-Рено, а обом паням відбути у Вільфоровому ландо; зі свого боку, Дангляр, що почував дедалі дужчий захват від старого Кавальканті, запросив його до себе в ридван.

Що ж до Андреа Кавальканті, то він попрямував до брички на двох колесах, що запряжена була великим сивим конем, якого, звівшись навшпиньки, тримав за гнuzдечку слуга, що був карикатурою на англійсько-го грума.

За обідом Андреа мало розмовляв: він був дуже кмітливий хлопчина й вимохить остерегався бовкнути якусь дурню в товаристві таких заможних і впливових людей, крім того, його широко розплющені очі не без тривоги зупинялися на королівському прокуророві.

Потім його захопив Дангляр, який, зиркнувши на старого штивного майора і його досить несміливого сина і зіставивши ті прикмети із привітністю до них графа Монте-Крісто, вирішив, що має справу з якимось набобом, що прибув до Парижа, щоб удосконалити світське виховання свого спадкоємця.

Тож він із невимовною прихильністю зиркав на величезний самоцвіт, що сяяв на майоровому мізинці, тому що майор, як людина обережна і досвідчена, остерегаючись, щоб часом не скоїлося чогось із його асигнаціями, відразу ж обернув їх коштовностями. Потім, по обіді, буцім провадячи бесіду про промисловість і мандрівки, він розпитав батька і сина про їхній спосіб життя, а вони, оскільки їх попередили, що саме у Данглара відкриють їм поточний рахунок, одному на сорок вісім тисяч франків одноразово, а другому на п'ятдесят тисяч ліврів щороку, були з банкіром чемні й переповнені такою люб'язністю, що ладні були потиснути долоні його слугам, аби лиш дати вихід вдячності, яка охопила їх.

Та повага, сказати б навіть, ота шанобливість, яку викликав у Данглярів Кавальканті, посилювалася ще однією обставиною. Майор, що улягав принципіві Горация *nil admirari*^{*}, як ми бачимо, задовольнився тим, що засвідчив свою обізнаність, сповістивши, в якому озері водяться оті великі міноги. А потім спокійнісінько з'їв свою порцію риби. І Дангляр виснував, що такі розкоші – звичайне діло для славетного нащадка Кавальканті, який, певне, у себе в Луцці харчується форелями, виписаними зі Швейцарії, і лангустами, яких доправляють із Бретані тим самим способом, яким граф Монте-Крісто отримав міног із озера Фузаро і стерлядь із Волги.

Тож він із очевидною прихильністю вислухав слова Кавальканті:

– Завтра, мосьпане, я буду мати за честь завітати до вас у справі.

– А я, шановний добродію, – відказав Дангляр, – вважатиму за щастя зустрітись з вами.

І запропонував старому Кавальканті, якщо той згоден позбутися синового товариства, підвезти його до готелю Принців.

Кавальканті відказав, що його син уже давно звик провадити життя а-мостійного парубка, має власних коней і ридвани, й оскільки сюди вони прибули порізно, то він не бачить, чому і відбути порізно не можна було б.

Отож, майор сів у Данглярів ридван. Банкір сів поруч, дедалі дужче захоплюючись тверезими судженнями цього чолов'яги про ощадність

* Нічому не дивуватися (*лат.*).

і акуратність, що проте не заважало йому давати синові п'ятдесят тисяч франків щорічно, а задля цього потрібно було мати річний зиск у п'ятсот чи шістсот тисяч франків.

Тим часом Андреа задля дужчої пихи сварив на всі заставки свого служку за те, що той не подав коня до під'їзду, а лишився чекати коло брами і в такий спосіб змусив його зробити аж тридцять кроків, щоб дійти до брички.

Слуга покійно вислухав ту догану; щоб утримати коня, який нетерпляче бив копитом, він ухопив його лівою рукою за гнuzдечку, а правою простягнув віжки Андреа, який узяв їх і вже поставив ногу в лакованому черевіку на приступку.

Тут хтось поклав йому долоню на плече. Він обернувся, гадаючи, що це Дангляр або граф Монте-Крісто забули щось йому сказати і згадали про це останньої миті.

Та замість них він побачив чудернацьке, обсмалене сонцем обличчя, яке заросло густою бородою натурника, очі, що палали немов жарини, і глузливу посмішку, яка показувала тридцять два лискучі білі зуби, гострі й хижі, наче у вовка чи шакала.

Та голова, укрита шпакуватою, тьмяною чуприною, була обв'язана червоною картатою хусткою; довготелесе, марне і кощаве тіло було вбране у страшенно подерту і замурану сорочку, і здавалося, із кожним порухом того чоловіка його кістки повинні торохтати, мов у скелета. Рука, що лягнула Андреа по плечі — то було перше, що він углеdiv, здалася йому велетенською.

Ми не знаємо, чи впізнав він у світлі ліхтаря те обличчя, чи й просто приголомшений був жахливим виглядом того чоловіка, принаймні він здригнувся і позадкував.

— Що ви хочете від мене? — поспитався він.

— Перепрошую, мосьпане, — сказав чоловік, прикладаючи руку до червоної хустини, — може, я заважаю вам, та мені треба вам дещо сказати.

— Уночі милостині не просять, — втрутився слугка, намагаючись позбавити свого пана від настирливого волоцюги.

— Я не прошу милостині, любий мій, — іронічно посміхаючись, сказав незнайомец, і в тій посмішці було щось таке страшне, що слуга відступив, — я тільки хочу сказати два слова твоєму панові, який дав мені одне доручення два тижні тому.

— Послухайте, — сказав Андреа й собі досить твердим голосом, щоб слуга не помітив, який він збурений, — що вам потрібно? Кажіть хутчій.

— Мені треба, — ледве чутно мовив чоловік у червоній хустці, — мені треба, щоб ви позбавили мене від необхідності повертатися до Парижа пішки. Я геть зморився, і не так добре пообідав, як ти, тож насилу тримаюся на ногах.

Андреа здригнувся, почувши, як до нього звертаються.

— Та що ж ви все-таки хочете? — поспитався він.

— Хочу, щоб ти підвіз мене у своєму гарному повозі.

Андреа пополотнів, та нічого не сказав на те.

— Авжеж, уяви собі, — сказав чоловік у червоній хустині, застромивши руки до кишень і зухвало дивлячись на юнака, — оце цього я хочу! Чуєш, маленький мій Бенедетто?

Від того імені Андреа, здається, подався; він підійшов до слуги і сказав:

— Я справді дав цьому чоловікові доручення, і він має прозвітувати мені. Дійдете до застави пішки, а там найміть бідку, щоб не дуже запізнитися.

Здивований слуга пішов собі.

— Дай принаймні мені від'їхати у затінок, — сказав Андреа.

— Та я й сам відпроваджу тебе в належне місце, ось побачиш, — сказав чолові'яга у червоній хустині.

Він узяв коня за гнuzдечку і попровадив бричку в темний закут, де справді ніхто не міг побачити тої пошани, яку виявляв до нього Андреа.

— Це я роблю не заради того, щоб проїхати в гарному повозі, — сказав він. — Ні, просто я зморився, та й хочу побалакати з тобою про справи.

— То сідайте, — сказав Андреа.

Шкода, що було вже темно, а то цікаве видовисько становив собою той бурлака, що сидів на шовкових подушках, а поруч із ним правив конем елегантний молодик.

Андреа проїхав усеньке село, не зронивши і пари з вуст, його супутник теж мовчав і тільки посміхався, наче страшенно був задоволений тим, що їх ніхто не може ні бачити, ні чути; потім він зупинив коня і, згорнувши руки на грудях, обернувся до чолові'яги в червоній хустці.

— Послухайте, — сказав він, — що вам треба від мене? Нащо ви порушуєте мій спокій?

— Ні, хлопчино, ти скажи мені, чому ти мені не довіряєш?

— У чому я не довіряю вам?

— У чому? Ти ще й питаєш мене? Ми з тобою розлучаємося на Варському мосту, ти кажеш мені, що вирушаєш до П'ємонта і Тоскани, аж раптом опиняєшся в Парижі!

— І чим це вам стає на заваді?

— Та нічим, навпаки, я сподіваюся, це піде мені на користь.

— Ти ба! — сказав Андреа. — То ви хочете спекулювати на мені?

— Ох, нащо такі гучні слова!

— Попереджаю, що це марно, дядечку Кадрусе.

— Та не гнівайся, малюче, ти ж і сам повинен знати, що таке лихо, а воно ж робить людину заздрісною. Я гадаю собі, що ти вештаєшся П'ємонтом і Тосканою і гаруєш чичероне або носієм, і шкодую тебе, як шкодував би рідну дитину. Ти ж пам'ятаєш, я завжди прозивав тебе сином.

— А далі що? Далі?

— Ох ти ж, забіяко! Потерпи трохи.

— Я й так терплю. Закінчуйте ж бо.

— І раптом я зустрічаю тебе коло застави, у повозі з чепурним служкою. Ти що, знайшов золоте родовище чи придбав маклерський патент?

— То ви заздрите?

— Ні, я просто задоволений, такий задоволений, що хотів привітати тебе, малюче, та я був недобре вбраний, тож ужив заходів безпеки, щоб тебе не компрометувати.

— Добрі заходи безпеки! — сказав Андреа. — Забалакати зі мною в присутності слуги!

– Нічого не вдієш, синку, я забалакав, коли пощастило зустрітись. Кінь твій прудкий, повіз легенький, та й сам ти слизький, наче в'юн, – якби сьогодні я прогавив тебе, то, либонь, і не зловив би більше.

– Ви ж бачите, я не ховаюся.

– Це твоє щастя, і я дуже хотів би сказати це про себе; а ось я ховаюся. Крім того, я боявся, що ти мене не впізнаєш; але ти таки впізнав мене! – докинув Кадрус із мерзенною посмішкою. – Це так люб'язно з твого боку!

– Гаразд, – сказав Андреа, – то що ж ви хочете?

– Ти кажеш мені «ви». Недобре це, Бенедетто, адже я твій давній приятель; гляди ж бо, а то я стану вимогливий.

Та погроза погамувала гнів Андреа, і він відчув, що має поступитися.

Він знову пустив коня глусом.

– Недобре так поводитися зі мною, Кадрусе, – сказав він. – Ти сам кажеш, що ми давні приятелі, ти з Марселя, а я...

– То ти тепер знаєш, хто ти?

– Та ні, але ж я виріс на Корсиці. Ти старий і впертий, я молодий і непоступливий. Недобре, як ми почнемо погрожувати один одному, нам ліпше все вирішувати ладком. Хіба я винен, що доля усміхнулася мені, а тобі не щастить, як і раніш?

– То тобі справді поталанило? Значить, і той слуга, і бричка, й убрання не позичені? Що ж, тим ліпше! – сказав Кадрус, і очі його аж засяяли від захланності.

– Ти сам це добре бачиш і розумієш, якщо вже забалакав до мене, – дедалі дужче хвилюючись, сказав Андреа. – Якби в мене була така хустина на голові, як оце в тебе, замурзана сорочка на плечах і подерті шкарбани на ногах, то ти не підійшов би до мене.

– Бач, як ти зневажаєш мене, малюче. Недобре це! Тепер, коли я тебе знайшов, ніщо не завадить мені вратися у найліпшу одіж. Я ж бо знаю, яке в тебе добре серденько: якщо в тебе два костюми, ти один віддаси мені, адже я віддавав тобі мою порцію бобів і юшки, як тобі хотілося їсти.

– Правда твоя, – сказав Андреа.

– Ох і апетит був у тебе! Він у тебе так само добрячий?

– Авжеж, – зареготав Андреа.

– Уявляю, як ти пообідав оце у того князя.

– Та то не князь, а тільки граф.

– Граф? Заможний?

– Так, але не чіпай його, бо з цим паном непросто мати справу.

– Та не переймайся! Ніхто не чіпає твого графа, можеш лишити його собі. Але, звісно ж, – докинув Кадрус із тією ж таки мерзенною посмішкою, – за це доведеться труснути капшуком.

– Та й скільки ж ти хочеш?

– Гадаю, на сто франків щомісяця...

– Еге?

– Я зможу існувати...

– На сто франків?

– Кепсько, звісно ж, ти сам це розумієш, але...

– Але?

– На сто п'ятдесят франків я пречудово влаштуюся.
– Ось тобі двісті, – сказав Андреа.
І тицьнув йому десять луїдорів.
– Гарзд, – сказав Кадрус.
– Заходь до швейцара кожного першого числа, і будеш отримувати стільки ж.
– От бачиш, ти знову принижуєш мене!
– Як це?
– Змушуєш мене звертатися до прислуги! О ні, я, знаєш, хочу мати діло з тобою.
– Гарзд, приходь до мене, і кожного першого числа, принаймні поки мені будуть виплачувати грошенята, ти будеш отримувати своє.
– Бачу, я не помилюся в тобі. Ти непоганий хлопчина, добре, як таким людям таланить. Ну ж бо розкажи, як це тобі так пощастило?
– Нащо це тобі? – запитав Кавальканті.
– Знову не довіряєш!
– Нітрохи. Я знайшов мого батька.
– Справжнього батька?
– Ну... він дає мені грошенята...
– То ти віриш йому й шануєш його, зрозуміло. А як звати твого батенька?
– Майор Кавальканті.
– І він задоволений тобою?
– Поки що, либонь, задоволений.
– А хто це допоміг тобі його знайти?
– Граф Монте-Крісто.
– Оцей, що в нього ти допіру був?
– Ага.
– Послухай, постарайся влаштувати мене до нього дідусем, якщо вже він таким опікується.
– Мабуть, я побалакаю з ним про тебе; а поки що ти чим будеш переїматися?
– Я?
– Авжеж, ти.
– Дуже люб'язно, що ти про це турбуєшся, – сказав Кадрус.
– Мені здається, – сказав Андреа, – якщо вже ти мною цікавишся, то я теж маю право дещо розпитати в тебе.
– Правда твоя... Я винайму кімнату в гарному домі, уберуся чепурненько, щодня буду голитися і ходитиму до кав'ярні читати газети. Вечорами буду ходити в театр з якоюсь компанією клакерів. Та й узагалі буду вдавати крамаря, що пішов на відпочинок, я завжди про це мріяв.
– Що ж, добре. Якщо ти втілиш цей намір і будеш обачно поводитися, усе буде чудово.
– Погляньте лишень на цього Боссю! А ти ким станеш? Пером Франції?
– Усе можливе! – відказав Андреа.
– Майор Кавальканті, може, й пер... та, на жаль, спадковість у цьому ділі скасована.

– Про політику не будемо, Кадрусе! Що ж, ти здобув, що тобі треба було, і ми приїхали, то вилазь і щезни.

– Боронь Боже!

– Чом це?

– Подумай сам, малюче, на голові в мене червона хустина, чоботи без підошов, жодних паперів, та ще й у кишені десять луїдорів, якщо не брати до уваги того, що було там уже – одне слово, двісті франків. Та мене неодмінно заарештують коло застави! Щоб виправдатися, я муситиму заявити, що це ти дав мені ці грошенята, тож розпочнеться дізнання, потім слідство, дізнаються, що я покинув Тулон, ні в кого не спитавшись, і мене поженуть етапом до самого Середземного моря. І я знову стану номером сто шостим, і прощавайте, мої мрії зробитися крамарем, що відійшов від справ! Нізащо, синку, я волю гідно мешкати у столиці.

Андреа спохмурнів; любий син Кавальканті був, як він сам ото зізнався, страшенно впертий. Він зупинив коня, хутко роззирнувся довкруги, і, поки його погляд допитливо озирав усе, рука мов ненавмисне сягнула до кишені й намацала колодку кишенькового пістоля.

Та водночас Кадрус, що ні на мить не зводив очей зі свого супутника, завів руки за спину і потихенько відкрив довгого іспанського ножа, якого завжди мав при собі про всяк випадок.

Приятелі були вочевидь варті один одного і зрозуміли це; Андреа спокійнісінько витяг руку з кишені й заходився гладити свої рудуваті вуса.

– Нарешті ти житимеш щасливо, дядечку Кадрусе, – сказав він.

– Старатимуся зробити все можливе задля цього, – відказав корчмар із Гарського мосту, складаючи ножа.

– Добре, гайда до Парижа. А як ти поминеш заставу, не викликаючи підозри? Мені здається, у такому вбранні ти ризикуєш ще дужче, сидючи в повозі, ніж простуючи пішки.

– Зачекай, – сказав Кадрус, – зараз побачиш.

Він надів капелюх Андреа, убрав кирею з великим коміром, яку покинув у бричці слуга, і прибрав зосередженого вигляду, який личить доброму слугі, коли його пан сам править кіньми.

– А я так і поїду голомозий? – поспитався Андреа.

– Пусте! – пирхнув Кадрус. – Сьогодні такий вітруган, що в тебе могло зірвати капелюха.

– Гаразд, – відказав Андреа, – завершимо цю справу.

– А хто ж тобі заважає? – запитав Кадрус. – Сподіваюся, не я?

– Цить!.. – прошепотів Кавальканті.

Заставу поминули щасливо.

Діставшись першої вулиці, Андреа зупинив коня, і Кадрус плигнув додолу.

– Зачекай, – сказав Андреа, – а кирея, а мій капелюх?

– Ти ж не хочеш, щоб я застудився. – відтяв Кадрус.

– А як же ж я?

– Ти молодий, а я вже старію. Бувай, Бенедетто!

І він зник у провулку.

– Ох, – сказав Андреа, – невже на землі неможливе цілковите щастя?

VIII. ПОДРУЖНЯ СВАРКА

Діставшись майдану Людовика XV, юнаки розлучилися: Моррель подався на Бульвари, Шато-Рено – до мосту Революції, а Дебре попрямував набережною.

Моррель і Шато-Рено, певне, подалися до рідних домівок, як ото кажуть і досі з трибун Палати в гарно побудованих промовах і на сцені театру на вулиці Ришельє у гарно написаних п'єсах, проте Дебре вчинив інакше. Біля брами Лувра він звернув ліворуч, уклуса перетнув Карусельний майдан, попрямував вулицею Сен-Рок, звернув на вулицю Мішодьєр і під'їхав до Данглярового дому саме тієї миті, коли Вільфорове ландо, одвівши його самого з дружиною в передмістя Сент-Оноре, доправило додому баронесу.

Як своя людина в домі, Дебре перший заїхав у дворисько, кинув повід лакеєві, а сам повернувся до повозу, допоміг пані Дангляр вийти відтіля і взяв її попідруч, щоб відпровадити до покоїв.

Тільки брама зачинилася і баронеса разом із Дебре опинилася у дворі, він сказав:

– Що з вами таке, Ерміно? Чому вам стало недобре, коли граф розповідав ту історію чи радше казку?

– Тому що я взагалі кепсько почувалася сьогодні, друже мій, – відказала баронеса.

– Та ні, Ерміно, – заперечив Дебре, – ніколи я цьому не повірю. Навпаки, ви були в доброму гуморі, коли приїхали до графа. Щоправда, пан Дангляр був трохи не в дусі, та знаю, що ви не дуже звертаєте увагу на його кепський настрій. Хтось засмутив вас. Розкажіть мені, у чім річ, ви ж знаєте, я не потерплю, щоб вас кривдили.

– Запевняю вас, Люсьєне, ви помиляєтеся, – сказала пані Дангляр. – Річ просто в самопочуванні, як я вам сказала, та ще в кепському настрої, який ви помітили і про який я вам не хотіла казати.

Було зрозуміло, що пані Дангляр перебуває під владою того нервового збудження, якого й самі жінки не усвідомлюють як слід, або ж вона, як угадав Дебре, зазнала якогось прихованого струсу, що про нього не хотіла зізнаватися. Дебре зник рахуватися з безпричинною нервозністю, як з одним зі складників жіночої натури, тож він перестав наполягати і вирішив чекати сприятливої миті, коли можна буде знову поставити це запитання чи коли вона сама надумає зізнатися.

Біля дверей свого покою баронеса зустріла панну Корнелі, свою покоївку.

– Що робить моя донька? – запитала пані Дангляр.

– Цілий вечір училася, а потім уклалася в ліжку, – відказала панна Корнелі.

– Та, мені здається, хтось грає на роялі?

– Це грає панна Д'Армії, а панна Ежені вже в ліжку.

– Гарзд, – сказала пані Дангляр, – допоможіть мені роздягнутися.

Вони ввійшли до покою. Дебре вмотився на широкому дивані, а пані Дангляр із панною Корнелі ввійшла у будуар.

– Скажіть, Люсьєне, – запитала крізь двері пані Дангляр, – Ежені й далі не хоче з вами розмовляти?

— Не лише я скаржуся на це, любя пані, — сказав Люсьєн, бавлячись із баронесиним цуциком, який визнавав його другом у домі і завжди лашився до нього. — Пам'ятаю, днями я чув, як Морсер нарікав на те, що не може домогтися жодного слова від своєї нареченої.

— Правда ваша, — сказала пані Дангляр, — та, гадаю, незабаром усе зміниться й Ежені заявиться до вашого кабінету.

— До мого кабінету?

— Я хочу сказати, до міністерського кабінету.

— Навіщо?

— Щоб попросити вас улаштувати їй ангажемент в оперу. Ох, ще ніколи не бачила я такого замилювання в музиці! Для дівчини з найвищого світу це просто кумедно!

Дебре всміхнувся.

— Що ж, — сказав він, — нехай приходить, якщо ви з бароном будете згодні. Ми влаштуємо їй цей ангажемент і постараємося, щоб він відповідав її талантам, хоч ми надто вже бідні, щоб оплачувати такий талант, як ото у неї.

— Можете йти собі, Корнелі, — сказала пані Дангляр, — ви мені більше не потрібні.

Корнелі пішла, і за хвилину пані Дангляр вийшла із будуару в гарнюньому негліже. Вона сіла коло Люсьєна і почала замислено гладити цуцика.

Люсьєн мовчки дивився на неї.

— Скажіть, Ерміно, — мовив він нарешті, — відверто скажіть: ви чимось засмучені?

— Ні, нічим, — відказала баронеса.

Та їй було душно, вона підвелася, спробувала вдихнути на повні груди і підійшла до люстра.

— Я сьогодні скидаюся на опудало, — сказала вона.

Усміхаючись, Дебре підвівся, щоб підійти до неї й заспокоїти з цього приводу, аж раптом двері відчинилися.

Увійшов Дангляр. Дебре знову опустився на диван.

Почувши, як відчинилися двері, пані Дангляр обернулася і глянула на свого чоловіка з подивом, якого навіть не спробувала приховати.

— Доброго вечора, мосьпані, — сказав банкір. — Доброго вечора, пане Дебре.

Либонь, баронеса пояснила собі ці несподівані відвідини тим, що барон захотів затерти ті шпильки, які декілька разів за цю днину виривалися в нього.

Вона прибрала гордовитого вигляду і, не відповідаючи чоловікові, обернулася до Люсьєна.

— Прочитайте мені щось, пане Дебре, — сказала вона.

Дебре той візит спершу стривожив, та, побачивши, яка незворушна баронеса, він заспокоївся і простягнув руку до книжки, закладеної перламутровим ножиком із золотою оздобою.

— Перепрошую, — сказав банкір, — але ви зморені, баронесо, і вам пора відпочити. Уже одинадцята година, та й пан Дебре мешкає далеченько.

Дебре остовпів, і не тому, що Данглярів тон не був поштивий і спокійний; та за тією чемністю і спокоєм стояла незвична готовність не зважати цього разу на бажання дружини.

Баронеса теж була здивована і висловила свій подив поглядом, що, либонь, змусив би її чоловіка замислитися, якби він не дивився у газету, де шукав відомості з біржі.

Отож той гордовитий погляд пропав марно і геть не сягнув мети.

— Пане Дебре, — сказала баронеса, — майте на увазі, що я не маю ані найменшого бажання спати, що мені багато треба розповісти вам, і що вам доведеться слухати мене всеньку ніч, хоч би як вас там хилило на сон.

— Я до ваших послуг, пані, — незворушно відказав Дебре.

— Любий пане Дебре, — устряв банкір, — прошу вас, позбавте себе сьогодні від балачок пані Дангляр; ви з тим самим успіхом можете вислухати її і завтра. Та сьогоднішній вечір належить мені, я залишаю його за мною і присвячу його, з вашого дозволу, серйозній розмові з дружиною.

Цього разу удар був простий і спрямований так влучно, що приголомшив Люсьєна і баронесу. Вони Perezирнулися, наче бажаючи знайти опору одне в одному від цього нападу, та незаперечна влада господаря дому взяла гору, і перемога лишилася за чоловіком.

— Не подумайте тільки, що я виганяю вас, любий Дебре, — провадив Дангляр, — нітрохи, що ви! Та з огляду на непередбачені обставини мені треба сьогодні ж таки побалакати з баронесою: це буває не так часто, щоб гніватися за це на мене.

Дебре пробурмотів декілька слів, уклонився і вийшов, налітаючи на меблі, наче ото Натан в «Аталії».

— Просто дивно, — сказав він собі, коли за ним зачинилися двері, — як легко беруть над нами гору ці чоловіки, яких ми завжди висміюємо!

Коли Люсьєн вийшов, Дангляр сів замість нього на дивані, згорнув книжку, що лишилася розгорнута, і, прибравши надзвичайно силувану позу, теж почав гратися з цуциком. Та оскільки той цуцик, що не ставився до нього так приязно, як до Дебре, хотів був його вкусити, то він згріб його шкуру і жбурнув у протилежний кінець покою на тапчан.

Цуцик на льоту заскавучав, та, опинившись на тапчані, сховався за подушку і, здивований таким незвичним ставленням, замовк і не ворухився.

— Ви робите успіхи, мосьпане, — не моргнувши й оком, сказала баронеса. — Зазвичай ви просто брутальні, та сьогодні поводитесь немов бидло.

— А це тому, що сьогодні в мене настрої гірший, аніж звичайно, — відказав Дангляр.

Ерміна зиркнула на банкіра з величезною зневагою. Та звичка кидати зневажливі погляди зазвичай виводила із себе зарозумілого Дангляра, та сьогодні він, здавалося, не звернув на те ніякої уваги.

— А мені що до вашого кепського гумору? — відтяла баронеса, обурена чоловіковим спокоєм. — Це мене не стосується. Сидіть у себе в кімнаті з вашим недобрим настроєм або ж виявляйте його у своїй конторі, адже у вас є службовці, яким ви платите гроші, от і зривайте на них ваш настрої!

— Ні, пані, — відказав Дангляр, — ваші поради недоречні, тож я не хочу слухати їх. Моя контора — це моя золотоносна річка, як каже, здається, пан

Демутьє, і я не маю наміру заважати її плину і каламутити її хвилі. Мої службовці — чесні люди, які допомагають мені наживати маєток, і плачу я їм незмірно менше, ніж вони заслуговують, якщо оцінювати їхню працю за результатами її. Мені нема за що гніватися на них, зате викликають у мене гнів люди, що годуються моїми обідами, заганяють моїх коней і спустошують мою касу.

— Що ж це за люди, які спустошують вашу касу? Скажіть ясніше, коли ваша ласка.

— Не турбуйтеся, якщо я і промовляю загадками, то вам не доведеться довго шукати ключ до них, — відказав Дангляр. — Мою касу спустошують ті, хто за однісіньку годину виймає відтіля п'ятсот тисяч франків.

— Не розумію я, — сказала баронеса, намагаючись приховати дрож у голосі й рум'янець на обличчі.

— Та ні, ви пречудово все розумієте, — сказав Дангляр, — та якщо ви такі вперті, то я скажу вам, що я втратив на іспанській позиції сімсот тисяч франків.

— Ти ба! — насмішкувато сказала баронеса. — І ви звинувачуєте в цьому мене?

— А чом би й ні?

— Я винна в тому, що ви втратили сімсот тисяч франків?

— Та вже ж не я.

— Раз і назавжди, мосьпане, — гостро сказала баронеса, — я заборонила вам розмовляти зі мною про гроші; до такої мови не звикла я ні в моїх батьків, ні в домі мого першого чоловіка.

— Ще б пак, — сказав Дангляр, — у всіх них не було і шеляга за душею.

— Тим паче я не могла познайомитися з вашим банковим жаргоном, який тут гучить мені у вухах від ранку до вечора. Ненавиджу дзенькіт монет, які лічать і перелічують. Хтозна, що гидкіше, хіба що звук вашого голосу!

— Ти ба, яке диво! — сказав Дангляр. — А я гадав, що ви навіть дуже цікавитеся моїми грошовими оборудками.

— Я? Що за дурня! Хто вам таке сказав?

— А ви самі.

— Облиште!

— Авжеж.

— Цікаво було б знати, коли таке було.

— Зараз скажу. У лютому ви перша заговорили зі мною про гаїтянську позику: наче ви бачили уві сні, що до гаврського порту увійшло судно і привезло звістку про виплату боргу, який уже начебто й виплачувати ніхто не збирався. Я знаю, що ви схильні до яснобачення, тож я звелів тихенько скупити всі облігації гаїтянської позики, які лишень можна було знайти, і отримав зиск у чотириста тисяч франків, із яких сто тисяч чесно передав вам. Ви витратили їх, як вам хотілося, я не втручався в це. У березні йшлося про залізничну концесію. Конкурентами були три компанії, що пропонували однакові гарантії. Ви сказали мені, наче ваше внутрішнє чуття підказує вам, що перевагу нададуть так званій Південній компанії. І хоч ви кажете, що справи чужі вам, ваше внутрішнє чуття в декотрих питаннях досить гостре. Отож, я негайно записав на себе дві третини акцій Південної компанії. І справді, їй надали перевагу; як ви й передбачали, акції зросли утричі, тож я нажив на

цім мільйон, із якого двісті п'ятдесят тисяч передав вам на шпильки. А на що ви витратили ті двісті п'ятдесят тисяч франків?

— Та куди ви хилите зрештою? — вигукнула баронеса, здригаючись від досади й обурення.

— Потерпіть, мосьпані, я закінчую.

— Слава тобі Господе!

— У квітні ви були на обіді в міністра, там розмовляли про Іспанію, і випадково ви почули секретну розмову: ішлося про вигнання Дона Карлоса. Я придбав іспанську позику. Вигнання відбулося, і я здобув шістсот тисяч франків того дня, коли Карл V перейшов Бідасоа. Із тих шестисот тисяч франків ви отримали п'ятдесят тисяч екю; вони були ваші, ви розпорядилися ними на ваш розсуд, і я не вимагав, щоб ви звітували за них. Та хоч як там воно було, цього року ви здобули п'ятсот тисяч ліврів.

— І що ж далі?

— Далі? У тім і лихо, що далі справи поточилися гірше.

— Ви так дивно висловлюєтеся...

— Ці вислови передають мою думку, а це те, що мені й треба... Далі — це було три дні тому. Три дні тому ви розмовляли про політику з Дебре, й із його слів вам здалося, що Дон Карлос повернувся до Іспанії; тоді я продаю свою позику; новина розходить у всіх усюдах, починається паніка, я вже не продаю, а даром віддаю; наступного дня виявляється, що звістка була не правдива, і через ту хибну звістку я втратив сімсот тисяч франків.

— Та й що ж?

— А те, що як я даю вам чверть мого виграшу, то ви повинні відшкодувати мені чверть мого програшу; четверта частка від семисот тисяч франків — це сто сімдесят п'ять тисяч франків.

— Ви чистісіньку дурню кажете, і я не розумію, чому до всієї цієї історії ви приплели ім'я Дебре.

— Та тому, що як у вас не виявиться випадково ста сімдесяти п'яти тисяч франків, які мені потрібні, вам доведеться позичити їх у ваших друзів, а Дебре ваш друг.

— Що за гидь! — вигукнула баронеса.

— Прошу вас, не треба гучних фраз, жестів і сучасної драми, любя пані. А то я муситиму сказати вам, що звідціля бачу, як Дебре собі посміхається, перелічуючи ті п'ятсот тисяч ліврів, які ви йому передали цього року, і каже собі, що нарешті знайшов те, чого не могли знайти найліпші гравці — рулетку, де виграють, нічого не ставлячи на кін і не втрачаючи від програшу.

Баронеса була в нестямі.

— Негіднику, — вигукнула вона, — посмійте лишень сказати, що ви не знали того, що сьогодні зважаєтеся закидати мені!

— Я не кажу, що знав, і не кажу, що не знав. Я тільки кажу: пригадайте мою поведінку за ті останні чотири роки, коли ви вже перестали мені бути дружиною, а я — вашим чоловіком, і ви побачите, яка вона логічна. Незадовго до нашого розриву вам закортіло вчитися музики з отим славетним баритонном, що так успішно дебютував ув Італійському театрі, а я вирішив навчитися танцювати під орудою танцівниці, що так уславилася в Лондоні. Це мені обійшлося, за вас і за себе, десь у сто тисяч франків. Я нічого не сказав, тому

що в родинному житті потрібна гармонія. Сто тисяч франків за те, щоб чоловік і жінка ґрунтовно вивчили музику й танці — це недорого. Незабаром музика набридла вам, і у вас виникло бажання вивчати дипломатичне мистецтво під керівництвом міністерського секретаря; я надаю вам змогу вивчати його. Розумієте, мені нема діла до цього, якщо ви самі оплачуєте ваші уроки. Та тепер я бачу, що ви залазите в мою касу і що ваша освіта може коштувати мені сімсот тисяч франків щомісяця. Е ні, любя пані, так далі тривати не може. Або дипломат буде давати вам уроки безоплатно, і я буду терпіти його, або ж і духу його не буде в моєму домі. Зрозуміло вам, пані?

— Це вже занадто, мосьпане! — задихаючись, вигукнула Ерміна. — Ви переходите всі межі!

— Та я із задоволенням бачу, — сказав Данґляр, — що ви від мене не відлипаєте і самохіть дотримуетесь заповіді: «Дружина за своїм чоловіком іде».

— Ви ображаєте мене!

— Правда ваша. Облишмо це і побалакаймо спокійно. Я особисто ніколи не втручався до ваших справ, хіба задля вашого добра, от і ви робіть так само. Кажете, мої грошенята не стосуються вас? Чудово, орудуйте своїми, а моїх не примножуйте і не применшуйте. Утім, це, може, якийсь підступ? Міністр має зуб на мене за те, що я в опозиції, і заздрить моїй популярності, то, може, він змовився з Дебре, щоб зруйнувати мене?

— Еге ж, скидається на правду!

— Авжеж, ще й як! Де ж таке хто бачив, адже хибна звістка телеграфом — це неможлива чи майже неможлива річ. Два останні телеграфи подали сигнали, що геть відрізнялися від інших. Авжеж, це наче задля мене все утнули!

— Здається, ви знаєте, — уже покірніше мовила баронеса, — що того службовця вигнали з праці чи навіть збиралися віддати до суду, уже й заарештувати його хотіли, та він утік. Його втеча свідчить про те, що він або навіженець, або злочинець... Ні, то була помилка.

— Авжеж, і з тієї помилки кепкують дурники, вона варта безсонної ночі міністрів, через неї державні секретарі пишуть папери, та вона коштує мені сімсот тисяч франків.

— Послухайте-но, — сказала раптом Ерміна, — якщо все це, на вашу думку, походить від Дебре, то чому ви кажете це мені, а не самому Дебре? Чому ви звинувачуєте чоловіка, а питаєте з жінки?

— А хіба я знаю Дебре? — запитав Данґляр. — Хіба я хочу його знати? Хіба я повинен знати, що це він дає вам такі поради? Хіба я граю на біржі? Ні, усе воно стосується вас, а не мене.

— Та якщо вам це так вигідно...

Данґляр стенив плечима.

— Ото дурні ці жінки! Вважають себе великорозумними, якщо їм пощастило так вдало сплести одну чи десять любовних інтриг, щоб про них балакав усенький Париж. Та майте на увазі, навіть якби ви зуміли приховати ваші походеньки від чоловіка — а це найпростіше, бо здебільшого чоловіки просто не хочуть бачити, — то й тоді ви були б жалюгідною відбиткою половини ваших світських подруг. Але й цього нема, бо я завжди все знав: за шістнадцять років ви, може, зуміли приховати від мене якусь думку, та жодного поруху не приховали, жодного переступу. Ви тішилися

вашою спритністю, ви були твердо певні, що обманюєте мене, а що з того стало? Завдяки моєму вдаваному незнанню поміж вашими друзями, від де Вільфора до Дебре, не було жодного, хто не боявся б мене. Не було жодного, хто не рахувався б зі мною як із господарем дому, а це єдине, чого я від вас вимагаю; і врешті, жоден не зважився б розмовляти з вами про мене так, як я сам оце кажу зараз. Можете змальовувати мене відразливим, та я не дозволю вам робити мене кумедним, а головне, рішуче забороняю вам руйнувати мене.

Поки не прозвучало Вільфорове ім'я, баронеса ще сьак-так трималася, та, почувши те ім'я, вона пополотніла і, наче в ній була якась пружина, схопилася, простягнула руки, наче закликаючи мару, і ступнула до чоловіка, ніби намагаючись видерти в нього останнє слово таємниці, якої він і сам не знав чи, може, за якимось розрахунком, так само мерзенним, як і всі Дангляріві розрахунки, не хотів остаточно відкрити.

– Вільфор? Що це означає? Що ви хочете сказати?

– Це означає, мосьпані, що пан де Наргон, ваш перший чоловік, який не був ані філософом, ані банкіром, а, може, був і тим, і тим, побачивши, що не може мати ніякого зиску від королівського прокурора, помер від горя чи від гніву, заставши вас після дев'ятимісячної відсутності на шостому місяці вагітності. Чому, замість того щоб убити, він допустив, щоб його самого вбили? Тому, що в нього не було капіталу, який слід було б захищати. А я належу моєму капіталові. Із вини мого компаньйона Дебре я втратив сімсот тисяч франків. Нехай він відшкодує свою частку збитків, і ми будемо далі провадити справу разом, або ж нехай оголосить себе неплатоспроможним боржником цих ста сімдесяти п'яти тисяч франків і зробить те, що роблять банкрути, – щезне. Авжеж, я знаю, це приємний молодик, коли його відомості правдиві, та якщо вони хибні, то у світському товаристві знайдеться п'ятдесят інших, які варті більше, ніж він.

Пані Дангляр заклякла, та все ж таки вчинила остатнє зусилля, щоб відповісти на той удар. Вона впала у фотель, думаючи про Вільфора, про те, що сталося за обідом, про цю страшенну низку нещастя, які останніми днями одне за одним падали на її дім, обертаючи затишний спокій її родинного життя непристойними сварками.

Дангляр навіть не глянув на неї, хоч вона чимдуж намагалася зомліти. Не сказавши більше ні слова, він зачинив за собою двері покою і пішов до себе, тож пані Дангляр, отямившись від своєї гаданої непритомності, могла подумати, що їй примарилося щось недобре.

ІХ. ШЛЮБНІ ПЛАНИ

Наступного дня після тієї сцени, о тій порі, коли Дебре дорогою до міністерства заглядав зазвичай до пані Дангляр, його ридван не вкотився у дворисько.

О тій-таки порі, а саме о пів на першу пополудні, пані Дангляр звеліла подати ридван і виїхала з дому.

Заховавшись за шторою, Дангляр стежив за тим від'їздом, якого він очікував. Він звелів, щоб йому доповіли, щойно пані Дангляр повернеться, та до другої вона ще не приїхала додому.

О другій годині він погукав візника, поїхав у Палату і записався до переліку промовців, що збиралися виступати проти бюджету.

Від дванадцятої до другої він не виходив із кабінету, дедалі дужче супився, читаючи донесення, підраховував нескінченні числа і приймав відвідувачів, зокрема, і майора Кавальканти, що, як завжди, багровий, бундючний і пунктуальний, прийшов о тій порі, про яку вони домовилися напередодні, щоб залагодити свої справи з банкіром.

Вийшовши з Палати, де під час засідання він страшенно кипів і гостріше, ніж будь-коли, картав міністерство, Дангляр сів до свого ридвана і звелів кучерові їхати на Єлисейські Поля, 30.

Граф Монте-Крісто був удома, та в нього хтось сидів, тож він попросив Дангльєра зачекати трохи у вітальні.

Поки банкір сидів, очікуючи, двері відчинилися й увійшов чоловік ув одязі священика; либонь, він був ближче знайомий із господарем, тож не лишився чекати, як ото Дангляр, а вклонився йому, пройшов у внутрішні покої і зник.

Майже відразу ті двері, що за ними зник священик, відчинилися знову, і з'явився граф Монте-Крісто.

— Перепрошую, любий бароне, — сказав він. — Бачте, до Парижа допіру приїхав один мій давній приятель, панотець Бузоні, ви, певне, помітили його, він проходив тут. Ми давно не бачилися, і в мене не вистачило духу відразу ж розлучитися з ним. Сподіваюся, ви мене зрозумієте і вибачите, що я змусив вас чекати.

— Облиште, — сказав Дангляр, — це звісне діло: я прийшов невчасно і зараз піду.

— Боронь Боже! Навпаки, сідайте, прошу вас. Та що це з вами таке? У вас такий турбований вигляд, що ви лякаєте мене. Засмучений капіталіст — немов комета: він теж віщує лихо людству.

— Річ у тім, пане графе, що мене вже кілька днів переслідують невдачі, я весь час отримую лихі звістки.

— Це жахливо! — сказав граф Монте-Крісто. — Ви знову програли на біржі?

— Ні, це діло я облишив, принаймні на певний час; цього разу просто одне банкрутство у Трієсті.

— Ти ба! Ви, мабуть, маєте на увазі банкрутство Джакопо Манфреді?

— Атож. Уявіть собі, людина, яка вже бозна-відколи провадить зі мною справи на вісімсот-дев'ятсот тисяч франків щорічно. Жодної затримки не було, жодної нестачі, він розраховувався, мов князь... який платить. Я видав йому аванс у мільйон франків, аж раптом цей клятий Джакопо Манфреді зупиняє виплати!

— Та невже?

— Нечуване лихо. Я видаю на нього вексель на шістсот тисяч ліврів, який повертається без оплати, та ще й у мене лежить на чотириста тисяч франків його векселів терміном на кінець цього місяця, які повинен оплатити його

паризький кореспондент. Сьогодні тридцять, я посилаю по гроші, аж дзуськи, кореспондент ушився. Якщо взяти до уваги іспанську халепу, я гарно закінчую цей місяць.

— Хіба ви так багато згубили на тій іспанській халепі?

— Авжеж, у мене пропало сімсот тисяч франків, гарна сума!

— Як же ви так улипли, нехай йому всячина? Адже ви стріляний горобець!

— То все дружина. Їй примарилося, ніби Дон Карлос повернувся до Іспанії, і вона вірить у сни. Вона каже, що це магнетизм, і як бачить щось уві сні, то запевняє, що так воно і буде. Я дозволив їй зіграти, як вона вважає за потрібне, бо в неї свій маклер і свої кошти. Вона зіграла і програла. Щоправда, вона грала не на мої гроші, а на свої. Та ви ж розумієте, якщо дружина програє сімсот тисяч франків, це дається взнаки і чоловікові. Невже ви цього не знали? Цей випадок накоїв такого розголосу!

— Та чув я про це, тільки подробиць не знаю, крім того, я нічогісінько не тямлю в біржових оборудках.

— Ви геть не граєте на біржі?

— Я? Коли ж мені грати? Я насилу підраховую мої прибутки. Мені довелося б, крім управителя, найняти ще рахівника і касира. Та, до речі, про Іспанію. Мені здається, баронеса могла не лише уві сні побачити повернення Дона Карлоса. Хіба про це не писали в газетах?

— Жодного слова.

— Але той порядний «Мессажер», здається, виняток із правила і сповіщає тільки достеменні відомості, а також телеграфні донесення.

— Оце й незрозуміло, — сказав Дангляр, — адже звістка про повернення Дона Карлоса справді надійшла телеграфом.

— Тож за цей місяць, — сказав граф Монте-Крісто, — ви втратили десь приблизно мільйон сімсот тисяч франків?

— І не приблизно, а точнісінько стільки.

— Ото халеп! Для третьорядного статку це відчутний удар! — співчутливо зауважив граф Монте-Крісто.

— Як це — для третьорядного? — трохи ображено запитав Дангляр.

— Авжеж, — відказав граф Монте-Крісто, — я вважаю, що існує три категорії багатства: першорядні маєтки, другорядні й третьорядні. Я прозиваю першорядним такий статок, що складається з непроминутих цінностей, які перебувають наपोхваті, — земля, копальні, державні папери таких країн, як Франція, Австрія і Англія, якщо ті цінності, копальні й папери становлять загалом суму в сто мільйонів. Другорядним маєтком я прозиваю промислові підприємства, акціонерні компанії, намісництва і князівства, що дають не більше півтора мільйона річного зиску, за капіталу не більше як п'ятдесят мільйонів. І нарешті третьорядний статок — це капітали, які запустили в обіг, зиск, що залежить від чужої волі чи гри випадку, ті, що їм чиєсь банкрутство може завдати збитків, ті, що їх може похитнути звістка телеграфом, випадкові оборудки, одне слово, справи, що залежать від щастя, яке можна назвати найнижчою потугою, якщо порівнювати її з найвищою потугою, тобто силою природи, і вони становлять загалом фіктивний чи дійсний капітал десь на п'ятнадцять мільйонів. Ваше становище отаке, правда ж?

– Та правда-таки, – погодився Дангляр.

– Звідси впливає, – незворушно провадив граф Монте-Крісто, – що як шість місяців підряд будуть закінчуватися так само, як і цей, то третьюряд-на компанія опиниться у скрутному становищі.

– Ох, це вже ви перебрали міру! – сказав Дангляр.

– Нехай сім місяців... – провадив граф Монте-Крісто. – Скажіть, ви замислювалися над тим, що сім разів по мільйону сімсот тисяч франків – це майже дванадцять мільйонів? Ніколи, еге? І добре робили, тому що після таких роздумів уже не будеш ризикувати своїми грошениятами, які для менш пишне убрання, і воно надає нам ваги; та коли людина вмирає, у неї залишається тільки шкіра. Отак і ви, покинувши справи, залишитеся з вашим дійсним маєтком, тобто щонайбільше з п'ятьма чи шістьма мільйонами, адже третьорядні маєтки становлять по суті лише третину чи чверть своєї позірності, як ото залізничний локомотив є тільки менш чи більш потужним механізмом, хоч він і здається могутнім у хмарах диму. Так ось, із вашого дійсного активу на п'ять мільйонів ви допіру позбулися майже двох і відповідно поменшав і ваш фіктивний маєток, тобто кредит; якщо висловитися інакше, любий пане Данглярє, вам пустили крові, і якщо повторювати цю дію чотири рази, то настане смерть. Ох, глядіть, любий друже, обережніше! Може, вам потрібні гроші? То я позичу, хочете?

– Ви так недобре рахуете! – вигукнув Дангляр, закликаючи на поміч усю свою витримку. – Цієї самісінької миті моя каса вже наповнилась завдяки іншим, вдалішим оборудкам. Втрата крові поповнилась завдяки живленню. Я програв битву в Іспанії, мене розгромили у Трієсті, та мій індійський флот, може, загарбав декілька суден, а мої шукачі в Мексиці десь натрапили на руду.

– Чудово, що й казати! Але рана ця насилу загоїлася, і за перших утрат буде знову кровити.

– Ні, адже я дію напевне, – відтяв Дангляр із банальною хвальковитістю шахрая, що звик звеличувати себе. – Щоб повалити мене, потрібно було б повалення трьох урядів.

– Таке теж траплялося.

– Загибель усіх урожаїв.

– Згадайте про сім гладких і сім худих корів.

– Або щоб море відринуло від берегів, як ото за фараонової пори; але морів багато, а кораблі можна замінити караванами, та й годі.

– Тим ліпше, тим ліпше, любий пане Данглярє, – сказав граф Монте-Крісто, – бачу, я помилявся, і ви належите до капіталістів другого ряду.

– Гадаю, я можу претендувати на цю честь, – сказав Дангляр зі своєю стандартною усмішкою, що нагадувала графові Монте-Крісто отой каламутний місяць, який малюють художники над руїнами. – Та якщо ми вже звели річ про справи, – докинув він, щоб змінити тему розмови, – то скажіть мені, що, на вашу думку, міг би я зробити для пана Кавальканті?

– Дати йому грошенят, якщо він акредитований на вас і якщо ви цьому кредитові довіряєте.

— Ще б пак, цілком! Він прийшов до мене сьогодні вранці з чеком на сорок тисяч франків, підписаним Бузоні й адресованим на ваше ім'я, із вашим бланком на звороті. Ви розумієте, що я негайно відлічив йому сорок банкнотів.

Граф Монте-Крісто схвально кивнув.

— Та це ще не все, — провадив Дангляр, — він відкрив у мене кредит своєму синові.

— Дозвольте поставити нескромне запитання: а скільки він дає синові?

— П'ять тисяч франків щомісяця.

— Шістдесят тисяч за рік! Я так і думав, — сказав граф Монте-Крісто, стелюючи плечима. — Усі Кавальканті страшенні скнари. Що таке для юнака п'ять тисяч франків щомісяця?

— Та ви розумієте, що як молодикові треба буде зайвих кілька тисяч...

— Не давайте, а то батько і не подумає вам зарахувати їх; ви не знаєте італійських мільйонерів: це чистісінькі Гарпагони. А хто відкрив йому той кредит?

— Банк Фенці, одна з найліпших компаній Флоренції.

— Не хочу сказати, що вам загрожують збитки, нітрохи, та все ж таки не виходьте за межі кредиту.

— То ви не дуже довіряєте цьому Кавальканті?

— Я? Я дам йому під його підпис десять мільйонів. За моїм розподілом, це маєток другого ряду, любий пане бароне.

— А він такий простий! Я взяв би його за звичайного майора.

— І зробили б йому честь; маєте рацію, вигляд у нього не дуже солідний. Коли я побачив його вперше, то подумав, що це якийсь старий лейтенант, який вкрився пліснявою у своєму мундирі. Але всі італійці такі, вони скидаються на старих євреїв, якщо не вражають розкішшю, як східні чародії.

— Син має ліпший вигляд, — сказав Дангляр.

— Здається. Трохи ніяковий, але загалом цілком пристойний. Я за нього трохи боявся.

— Чому?

— Тому що, як ви його в мене бачили, то був чи не перший його вихід у світське товариство; принаймні мені так казали. Він мандрував із дуже суворим вихователем і ніколи не був у Парижі.

— Кажуть, усі ці знатні італійці одружуються зазвичай у своєму колі? — недбало запитав Дангляр. — Вони полюбляють об'єднувати багатства.

— Зазвичай, так, але Кавальканті великий оригінал і все чинить на свій лад. Він, звісно ж, привіз сина до Франції, щоб тут одружити його.

— Ви так гадаєте?

— Я певен цього.

— І тут знають про його маєток?

— Про це дуже багато балакають, але одні кажуть, що в нього мільйони, а другі, що в нього й шеляга нема за душею.

— А ваша думка яка?

— Моя думка суб'єктивна, з нею не варто рахуватися.

— Але все-таки...

— Бачте, ці Кавальканті колись орудували військами і керували провінціями. Я вважаю, що у всіх цих старих подеста і колишніх кондот'єрів

є мільйони, закопані в льохах чи ще там десь, про них знають лише старші в роду й передають це знання у спадок із покоління в покоління. Тим-то вони всі жовті й тверді, як оті флорини епохи Республіки, яких вони так давно споглядають, що відблиск того золота ліг на їхні обличчя.

— Так отож, — сказав Дангляр, — і це тим паче правда, що ні в кого з них нема і клаптя землі.

— Або принаймні дуже мало; сам я бачив тільки палац Кавальканті в Луцці.

— То в нього є палац? — усміхнувся Дангляр. — Це вже дещо!

— Та й то він віддав його в оренду міністрові фінансів, а сам поселився у маленькому будиночку. Я казав вам, що він жмикрут.

— Не дуже ви хвалите його, бачу!

— Послухайте, я ж його майже не знаю; я зустрічався з ним разів зо три. Усе, що мені про нього відомо, я чув од панотця Бузоні і від нього самого. Він казав мені сьогодні про свої плани щодо сина і натякнув, що йому набридло тримати свої скарби в Італії, мертвій країні, і що він хотів би пустити свої мільйони в обіг або у Франції, або в Англії. Та майте на увазі, хоч я і ставлюся з величезною довірою до абата Бузоні, усе ж таки я ні за що не відповідаю.

— Усе одно дякую вам за клієнта; його ім'я прикрашає мої книги, і мій касир, якому я пояснив, хто такі Кавальканті, дуже пишається цим. До речі, питаю просто з цікавості, якщо ці люди одружують своїх синів, дають вони їм посаг?

— Коли як. Я знав одного італійського князя, багатого, мов золота копальня, нащадка одного з найшляхетніших тосканських родів, то він, якщо його сини одружувалися, як йому хотілося, давав їм мільйони, а якщо женилися всупереч його волі, задовольнявся тим, що давав їм тридцять екю місячно. Припустимо, Андреа одружиться згідно з батьковим бажанням, тоді майор може, дасть йому мільйонів два чи й три. Якщо це буде, наприклад, банкірова донька, то він, може, візьме участь у справі свого свата. Та припустимо, що невістка йому не сподобається; тоді прощавайте, грошенята: татусь Кавальканті бере ключа від своєї каси, двічі обертає його в замку, і ось наш Андреа мусить провадити життя паризького жевжика, шахруючи в картярській грі або в кості.

— Цей парубок знайде собі баварську або перуанську принцесу, він захоче взяти разом із дружиною князівську корону, Ельдорадо з Потосі на додачу.

— Помиляєтеся, ці шляхетні італійці частенько беруть шлюб із простими дівчатами, вони, як ото Юпітер, полюбляють змішувати породи. Але чому це ви розпитуєте мене, любий бароне? Чи не збираєтеся ви оженити Андреа?

— А що, — сказав Дангляр, — це була б нічогенька обгородка, я ж бо ділова людина.

— Та не з панною Дангляр, сподіваюся? Ви ж не захочете, щоб Альбер перерізав горлянку сердешному Андреа?

— Альбер? — стенивши плечима, перепитав Дангляр. — Та йому бай-дуже!

— Хіба він не заручений із вашою донькою?

– Тобто ми розмовляли про цей шлюб із Морсером, проте пані де Морсер із Альбером...

– Невже ви вважаєте, що він їй не рівня?

– Ох, мені здається, панна Дангляр варта не менше, ніж віконт де Морсер!

– Посаг у панни Дангляр буде справді нічогенький, я в цьому не сумніваюся, надто ж як телеграф перестане хибити.

– Річ не лише у посазі. Та, до речі, скажіть-но...

– Ага?

– Чому ви не запросили Морсера і його батьків на цей обід?

– Я його запрошував, та він повинен був їхати з пані де Морсер у Дьєпп, бо їй порадили дихати морським повітрям.

– Ще б пак, ще б пак, – зареготав Дангляр, – те повітря має бути їй корисне!

– Чому це?

– Бо вона дихала ним замолоду.

Граф Монте-Крісто пустив ту шпильку плазом.

– Та все ж таки, – сказав він, – хоч Альбер і не такий заможний, як панна Дангляр, проте, погодьтеся, він носить шляхетне ім'я.

– Що ж, як на мене, і моє ім'я не гірше.

– Авжеж, ваше ім'я популярне і саме прикрасило той титул, яким гадали прикрасити його, проте ви надто вже розумний чоловік, щоб не тямити, що певні пересуди надто міцні і їх не викорінити, тож п'ятсотрічне шляхетство вище від шляхетства, якому двадцять років.

– Тим-то, – сказав Дангляр, намагаючись іронічно посміхнутися, – я і волів би Андреа Кавальканті, а не Альбера де Морсера.

– Та, як на мене, Морсери нічим не поступаються Кавальканті?

– Морсери!.. Послухайте, любий графе, – сказав Дангляр, – ви ж бо джентльмен, еге?

– Сподіваюся.

– І знаєтеся на гербах?

– Трохи.

– То погляньте на мій: він надійніший, аніж Морсерів герб.

– Чому?

– Тому що, хоч я і не барон з народження, я принаймні Дангляр.

– Та й що?

– А він ніякий не Морсер.

– Як це, не Морсер?

– Нітрохи.

– Та що ви кажете!

– Мені надали баронський титул, то я таки барон, а він сам учинив себе графом, тож ніякий він не граф.

– Не може бути!

– Послухайте, – сказав Дангляр, – Морсер мій друг чи радше давній приятель ось уже тридцять років; бачте, я не дуже пишаюся моїм гербом, тому що ніколи не забуваю, звідки я починав.

– Це ознака великого смирення або ж незмірної гордоти, – зауважив граф Монте-Крісто.

– Так ось, коли я був дрібним службовцем, Морсер був простим рибалкою.

– І як він тоді звався?

– Фернан.

– Просто Фернан?

– Фернан Мондего.

– Ви певні цього?

– Ще б пак! Я купив у нього чимало риби.

– То чому ж ви віддаєте за його сина вашу доньку?

– Тому що Фернан і Дангляр – обидва вискочні, домоглися шляхетських титулів, забагатили і варті один одного; проте є таке, що про нього казали, а про мене ніколи.

– Що ж саме?

– Та так, пусте.

– Ага, розумію. Ваші слова нагадали мені дещо, пов'язане з іменем Ферна на Мондего, я вже чув це ім'я у Греції.

– У зв'язку з історією Алі-паші?

– Авжеж.

– Це його таємниця, – сказав Дангляр, – і, зізнаюся, чимало я віддав би, щоб відкрити її.

– Як дуже кортить, то це не так важко вчинити.

– Як це?

– У вас, певне, є у Греції якийсь кореспондент?

– Ще б пак!

– У Яніні?

– Та де завгодно.

– То напишіть вашому кореспондентові в Яніні й запитайте, яку роль відіграв у падінні Алі-Тебеліна француз на ймення Фернан.

– А й правда! – рвучко підводячись, вигукнув Дангляр. – Сьогодні й напишу.

– Ото й напишіть.

– Неодмінно.

– І якщо дізнаєтеся про щось скандальне...

– Я скажу вам.

– Буду вам дуже вдячний.

Дангляр вибіг із покою і кинувся до свого ридвана.

Х. КАБІНЕТ КОРОЛІВСЬКОГО ПРОКУРОРА

Поки барон мчить додому, попрямуємо за пані Дангляр у її ранковій прогулянці.

Ми вже казали, що пані Дангляр звеліла запрягати коней і виїхала з дому.

Вона подалася до Сен-Жерменського передмістя, звернула на вулицю Мазаріні, потім звеліла зупинитися біля пасажу Нового мосту.

Там вона вийшла і перейшла пасаж. Убрана вона була дуже просто, як і личить порядній жінці, що виходить уранці з дому.

На вулиці Генего вона взяла фіакр і звеліла прямувати на вулицю Арле.

Опинившись у ридвані, вона відразу ж дістала з кишені дуже густу чорну вуаль і причепила її до свого солом'яного брилика; потім вона знову наділа брилика і, зиркнувши в люстерко, із радістю впевнилася, що можна розгледіти тільки її білу шкіру і блискучі очі.

Фіакр поминув Новий міст і з майдану Дофіна завернув у двір Арле; тільки візник відчинив дверцята, пані Дангляр заплатила йому, попрямувала до східців, хутко побралася ними й увійшла в залу Нечутної Ходи.

Уранці в будинку суду завжди чимало клопотів і чимало стурбованих людей, тож їм ніколи розглядати жінок, і пані Дангляр пройшла всеньку залу Нечутної Ходи, привертаючи до себе не більше уваги, ніж з десяток інших жінок, які очікували своїх адвокатів.

У Вільфоровій приймальні було людно, та пані Дангляр навіть не довелося називатися: щойно вона з'явилася, до неї підійшов служка, поспитався, чи не вона та пані, якій призначив зустріч пан королівський прокурор, і, здобувши ствердну відповідь, попровадив її особливим ходом до Вільфорового кабінету.

Королівський прокурор сидів у фотелі, спиною до дверей, і писав. Він чув, як відчинилися двері, як слуга сказав: «Прошу вас, мосьпані», як двері зачинилися, і навіть не поворухнувся; та допіру завмерли кроки слуги, як він хутко підвівся, замкнув двері на ключ, опустив штори і зазирнув у всі закутки кабінету.

Упевнившись, що жодна душа не може ні підглядати, ні підслухувати його, й остаточно заспокоївшись, він сказав:

– Дякую, що ви такі пунктуальні, мосьпані.

І посунув до неї фотель; пані Дангляр сіла, серце її калатало так, що вона ледве дихала.

– Давно вже не мав щастя я розмовляти з вами наодинці, любя пані, – сказав королівський прокурор, сідаючи і собі у фотель і обертаючи його так, щоб опинитися лицем до пані Дангляр, – і, на превеликий мій жаль, ми зустрілися задля того, щоб розпочати дуже прикру розмову.

– Проте ви бачите, що я прийшла на перший ваш поклик, хоч ця розмова має бути ще тяжча для вас, аніж для мене.

Вільфор гірко всміхнувся.

– То, значить, правда-таки, – сказав він, відповідаючи радше на власні думки, ніж на слова пані Дангляр, – правда, що всі наші вчинки залишають на нашій минувшині слід – то похмурий, а то світлий! Правда, що наші кроки життєвим шляхом скидаються на просування плазуна піском і прокреслюють борозну! І багато хто зрошує її слізьми!

– Мосьпане, – сказала пані Дангляр, – ви ж розумієте, яка я схвильована, еге ж? Змилуйтеся ж наді мною, прошу вас. У цій кімнаті, у цьому фотелі побувало стільки злочинців, що тремтіли і соромилися... а тепер тут сиджу я, і теж тремчу і соромлюся! Ох, мені потрібно зібрати всю мою волю, щоб не почуватися злочинницею й не вважати вас грізним суддею.

Вільфор похитав головою і тяжко зітхнув.

– А я, – сказав він, – я кажу собі, що моє місце не в суддівському кріслі, а на лаві підсудних.

– Ваше? – здивовано вигукнула пані Дангляр.

– Авжеж, моє.

– Гадаю, ви, з вашими пуританськими поглядами, перебільшуєте, – сказала пані Дангляр, і її гарні очі на мить зблиснули. – Оці сліди, що про них ви кажете, залишає кожна палка юність. На дні пристрастей, за всіма утіхами лежать докори сумління, тим-то Євангеліє, що є притулком усіх нещасливців, і дало нам, бідолашним жіночкам, опору у вигляді притчі про грішне дівча і дружину-невірницю. І, зізнаюся, згадуючи про захоплення моєї юності, я часом думаю, що Господь простить їх мені, бо як не виправдання, то принаймні покуту знайшла я в моїх стражданнях. Але вам чого боятися? Вас, чоловіків, світське товариство завжди виправдовує, а скандал оточує ореолом.

– Мосьпані, – сказав на те Вільфор, – ви знаєте мене; я не лицемір, принаймні я не обманюю без причини. Якщо моє обличчя суворе, то це тому що на нього ліг відбиток нескінченних лих; і якби моє серце не закамяніло, то як витерпіло б воно всі удари, яких я зазнав? Не такий був я замолоду, не такий був у день моїх заручин, коли ми сиділи за столом, на вулиці Гран-Кур, у Марселі. Та відтоді багато чого змінилося і в мені, і довкола мене; усеньке життя змарнував я на те, щоб долати перепони і поборювати людей, що з власної волі чи несамохіть стали мені на заваді й чинили ті перепони. Рідко трапляється, що те, чого так палко бажаєш, так само палко не боронили інші люди. Хочеш здобути від них бажане, намагаєшся видерти його у них із рук. І більшість лихих учинків виникає у людей під доброю личиною необхідності, а після того, як у хвилину збудження, страху чи навіженства лихий учинок уже скоєно, бачиш, що його легко можна було уникнути. Спосіб, згідно з яким треба було діяти і якого ми не помітили, коли були засліплені, виявляється такий простий і легкий, що ми кажемо собі: чом не вчинив я так, а вчинив інакше? Вас, жінок, каяття непокоїть рідше, бо ви рідше ухвалюєте рішення, ваші нещастя не залежать майже ніколи від вас, і винні ви тільки в чужих злочинах.

– Принаймні, – сказала пані Дангляр, – ви повинні визнати, що як я винна, якщо це я відповідаю за все, то вчора зазнала жорстокого покарання.

– Сердешна жінка! – потискаючи її руку, сказав де Вільфор. – Надто жорстоке те покарання, тому що ви двічі ладні були податися під його тягарем, а тим часом...

– Тим часом?

– Мушу вам сказати... зберіть у кулак усю вашу мужність, пані, бо це ще не край.

– Боже милосердний! – вигукнула перелякана пані Дангляр. – Та що ж іще?

– Ви думаєте тільки про минуле; звісно, воно невеселе. Та уявіть собі будучину, ще похмурішу, ще жакливішу... може, навіть облиту кров'ю!

Баронеса знала, яка зимна кров у Вільфора; вона так була налякана його словами, що хотіла було зойкнути, та крик завмер на її вустах.

– Як воскресла ця страшна минувшина? – вигукнув Вільфор. – Як із глибини могили, з безодні наших сердець вийшла ця мара, щоб змусити нас поплотніти від жаху і зашарітися від сорому!

– Це випадковість.

– Випадковість! – повторив Вільфор. – О ні, мосьпані, випадковостей не буває!

– Та ні, що ви! Хіба це не випадковість, хоч і фатальна? Граф Монте-Крісто випадково придбав цей маєток, випадково звелів копати землю. І хіба не випадковість, урешті, що під деревами викопали те сердешне немовлятко! Бідна моя крихітка, я й разу її не поцілувала, та стільки сліз пролляла за нею! Уся моя душа рвалася до графа, коли він казав про ті любі останки, які знайшов під клумбою!

– Ні, любя пані, – глухо промовив Вільфор, – ось те страхіття, яке я мушу вам сказати: під клумбою не знайшли ніяких останків, дитину не викопали. Нема чого плакати і побиватися, треба тремтіти!

– Що ви хочете сказати? – здригаючись уся, вигукнула пані Дангляр.

– Я хочу сказати, що граф Монте-Крісто, копаючи землю під тими деревами, не міг знайти ні дитячого скелета, ні клямр од скриньки, бо там не було ні того, ні того.

– Ні того, ні того? – перепитала пані Дангляр, із жахом поглядаючи на королівського прокурора широко розплющеними очима. – Ні того, ні того! – повторила вона, як ото людина, що силкується словами, звуком свого голосу закріпити думу, що втікає від неї.

– Ні, ні, ні! – повторив Вільфор, затуливши обличчя долонями.

– То ви не там поховали нещасну дитину? Навіщо ви ошукали мене? Навіщо, скажіть-бо?

– Та ні, там. Але вислухайте мене, вислухайте, і ви пожалієте мене. Двадцять років не ділився я з вами цим болісним тягарем, двадцять років ніс я його, та зараз усе вам розкажу.

– О Боже, ви мене лякаєте! Та кажіть нарешті, я слухаю вас.

– Ви пам'ятаєте, як минула та нещасна ніч, коли ви задихалися на ліжку в тому покої, оббитому червоною матерією, а я, майже так само задихаючись, як і ви, чекав, коли все воно добіжить краю. Дитина з'явилася на світ і опинилася в моїх руках непорушна, без ознак життя, німа; ми подумали, що вона мертва.

Пані Дангляр зробила такий порух, наче зібралася схопитися з місця.

Проте Вільфор зупинив її, склавши долоні до купи, наче благав слухати далі.

– Ми подумали, що дитина мертва, – повторив він. – Я поклав її у ту скриньку, що мала заступити домовину, спустився в сад, викопав могилу і хутко її закопав. Насилу встиг я закидати її землею, як на мене напав корсиканець. Переді мною промайнула чиясь тінь, і наче блискавка сяйнула. Я відчув біль, хотів було скрикнути, та крижаний дроз охопив моє тіло, здушив горлянку... Я впав додолу і вважав себе убитим. Ніколи не забуду вашої незрівнянної мужності, коли, отямившись, я насилу Божу підповз до східців, і ви, самі вмираючи, спустилися мені назустріч. Потрібно було зберегти в таємниці ту жахливу подію; у вас вистачило мужності повернутися додому зі своєю нянькою; я пояснив, що здобув ту рану на дуелі. Усупереч очікуванню, нам пощастило-таки зберегти ту таємницю; мене одвезли до Версаля; три місяці я боровся зі смертю, а потім почав по-малу повертатися до життя, і мені прописали сонце і повітря півдня. Чотири

носії доправляли мене з Парижа до Шалона, проходячи шість льє щодня. Пані де Вільфор їхала за ношами в ридвані. Із Шалону я поплив Соною, звідти Роною і спустився за течією до Арля; в Арлі мене знову покладали на ноші, й отак я дістався Марселя. Одужував я півроку; я нічого не чув про вас, не зважувався довідатися, що з вами. Коли я повернувся до Парижа, то дізнався, що ви стали вдовою і вийшли заміж за Дангльра.

Про що думав я відтоді, як до мене повернулася свідомість? Тільки про одне — про труп того немовлятка. Щоночі марилося мені, як воно виходить із могили і погрожує мені рукою. І ось, насилу повернувшись до Парижа, я спитався про той маєток; виявилось, що відтоді в домі ніхто не жив, одко-ли ми покинули його, та щойно його винайняли на дев'ять років. Я пішов до наймача, удав, ніби дуже не хочу, щоб дім, який належав рідні моєї дружини-небіжчиці, перейшов до чужих людей, і запропонував заплатити штраф за розірвання угоди. Мені назвали суму в шість тисяч франків, та я ладен був заплатити і десять, і двадцять тисяч. Гроші були в мене із собою, й угоду відразу ж розірвали; залагодивши це, я подався до Отея. Ніхто не заходив у той дім відтоді, як я вийшов із нього.

Була п'ята пополудні; я піднявся у червоний покій і почав чекати, поки настане ніч.

Поки я чекав там, усе, що цілісінький рік повторював я собі, уявлялося мені ще більш грізним.

Той корсиканець оголосив мені кровну помсту; він подався за мною з Німа до Парижа, сховався в саду і вдарив мене кинджалом. І цей корсиканець бачив, як я копав могилу, як ховав немовля, він міг пізнати, хто ви така, може, й упізнав-таки... А що, як він колись змусить нас заплатити за збереження цієї страшної таємниці? То буде для нього найсолодша помста, коли він дізнається, що не вбив мене отим кинджалом. Тож необхідно було, про всяк випадок, якомога хутчій знищити всі сліди минулого, усунути всі його речові докази, адже досить і того, що воно завжди буде жити у моїй пам'яті.

Тим-то і розірвав я угоду, тим-то приїхав туди і безпер очікував у тім покої.

Настала ніч; я чекав, щоб геть смеркло; я сидів без світла, від поривів вітру гойдалися шпалери, і мені за ними ввижалися шпигуни, які причаїлися, щоб стежити за мною; я весь час здригався, позаду стояло ліжко, мені вчувалися ваші стогони, і я боявся обернутися. У тому безгомінні я чув, як гамселиє моє серце; так воно калатало, що, здавалося, моя рана знову відкривається; аж один за одним завмерли всі звуки в селі. Я зрозумів, що мені вже нема чого остерегатися, що ніхто не побачить і не почує мене, тож я зважився спуститися в сад.

Знаєте, Ерміно, я не боягузливіший від інших. Та коли я взяв ключика від дверей на східці, що висів у мене на грудях, той ключик, що такий дорогий був нам обом, той, що ви повісили його на золоте кільце, — отож, коли я відімкнув двері й побачив, як довгий білий промінь місяця, ковзнувши у вікно, стелиться крученими східцями, наче примара, я схопився за стіну і мало не заволав: мені здавалося, буцім я з глузду зсунувся.

Аж мені пощастило опанувати себе. Я почав помалу братися вниз; тільки дивного дрожу в колінах не міг я погамувати. Я чіплявся за поруччя, а то впав би.

Я дістався до дверей унизу; за ними був заступ, що стояв коло стіни. У мене був із собою потайний ліхтар; дійшовши до середини моріжка, я зупинився і запалив його, а потім пішов далі.

Був кінець листопада, сад стояв голий, дерева, мов скелети, простягали довгі, кощаві руки, опале листя й пісок шурхотіли під моїми ногами.

Такий жах здавлював моє серце, що, підходячи до гаю, я дістав із кишені пістоля і звів курок. Мені весь час ввижалося, що з кущів виглядає корсиканець.

Я посвітив у чагарі ліхтарем, там нікого не було. Я роззирнувся; я був сам; жоден звук не порушував безгоміння, тільки сова пронизливо і моторошно кричала, наче закликаючи туди нічних примар.

Я повисив ліхтаря на роздвоєну гілляку, яку помітив ще торік якраз над тим місцем, де я тоді викопав могилу.

За літо тут виросла густа трава, якої ніхто не косив. Усе ж таки мені впало в око одне місце, що не так заросло; було зрозуміло, що я копав тоді саме тут. Я заходився працювати.

Нарешті настала та хвиля, якої я чекав понад рік!

І як я сподівався, як старанно копав, як вивчав кожен кім'ях дерну, коли мені здавалося, ніби заступ на щось натрапив! Нічоґісінько! А я ж бо викопав удвічі більшу яму від першої. Я подумав було, що помилився і не впізнав місця; я оглянув місцевість, удивлявся в дерева, намагався пригадати всі подробиці. Холодний, пронизливий вітер квилив у голих вітах, а з мене ллявся піт. Я пам'ятав, що мене вдарили кинджалом тієї миті, коли я втоптував землю на могилі; при цьому я тримався за кущ верболозу; позаду була величезна каменюка, що служила ослоном на прогулянках; падаючи, я торкнувся рукою холодного каменя. І тепер кущ той був по праву руку од мене, а скеля була позаду; я ліг додолу в тій самій позі, як і тоді, потім підвівся і почав знову копати, розширюючи яму. Нічого! Знову нічого! Скриньки не було.

— Не було? — прошепотіла пані Данґляр, заціпнувши від жаху.

— Не думайте, що я обмежився тією спробою, — провадив Вільфор, — ні! Я обнищпорив увесь гай; я подумав, що вбивця викопав скриньку і, сподіваючись знайти у ній скарб, міг взяти її й понести, а потім, упевнившись у помилці, знову її закопати; проте я нічого не знайшов. Потім мені спало на думку, що він міг і не вживати таких заходів безпеки, та просто закинути ту скриньку в кущі. Тож для того, щоб провадити пошуки, мені потрібно було діждатися ранку. Я повернувся до покою й почав чекати.

— О Господе!

— Тільки почало благословлятися на світ, я знову спустився в сад. Спершу я оглянув гай; я сподівався знайти там якісь сліди, котрих міг не помітити передніше. Я перекопав землю на площі у двадцять із гаком футів і на два з гаком фути завглибшки. Ніякий копач за день не зробив би того, що я утнув за годину. І я нічого не знайшов, геть нічого! Тоді я почав шукати скриньку, виходячи з припущення, що її кудись закинули. Це могло статися дорогою до хвіртки, але й ці пошуки виявилися такі ж марні, тож, згнітивши серце, я повернувся в гай, хоч і на нього не покладав більше ніяких надій.

— Було від чого зсунутися з глузду! — вигукнула пані Данґляр.

– Якусь хвилю я сподівався цього, – сказав Вільфор, – та хіба ж таке моє щастя? Усе ж таки я зібрав усі мої сили, напружив розум і запитав себе: навіщо той чоловік забрав би із собою трупа?

– Таж ви самі сказали, – устряла пані Дангляр, – щоб мати під рукою доказ.

– Ні, мосьпані, цього вже не могло бути: трупа не ховають цілий рік, його подають властям і дають показання. І нічого цього і близько не було.

– То що ж тоді було? – тремтячи, запитала Ерміна.

– Було жажливіше, фатальніше і набагато грізніше для нас: либонь, немовля було живе, і вбивця порятував його.

Пані Дангляр страшенно зойкнула і вхопила Вільфора за руки.

– Моя дитина була жива! – сказала вона. – Ви поховали мою дитину живцем! Ви не були певні, що вона мертва, і ви її поховали!

Пані Дангляр випросталася на всенький зріст і стояла перед королівським прокурором, дивлячись на нього майже погрозово, стискаючи його руки своїми тендітними руками.

– Хіба міг я знати це напевне? Адже це тільки моє припущення, – відказав Вільфор; його застиглий погляд свідчив про те, що цей сильний чоловік стоїть на грані відчаю і божевілля.

– Моє дитинча, моє бідолашне дитинча! – вигукнула баронеса, знову падаючи у фотель і намагаючись заглушити ридання хустинкою.

Вільфор схаменувся і зрозумів, що для того, щоб відвернути від себе материнський гнів, треба викликати в пані Дангляр той самий жах, яким був охоплений і він.

– Ви ж розумієте, якщо це так, то ми з вами пропали, – сказав він, підвівшись і підійшовши до баронеси, щоб мати змогу балакати ще тихіше. – Ця дитина жива, і хтось знає про це, хтось володіє нашою таємницею; а якщо граф Монте-Крісто каже у нашій присутності про відкопану дитину, коли там тієї дитини вже нема, значить, цією таємницею володіє він.

– Боже милосердний! – прошепотіла пані Дангляр. – Це твоя помста!

Вільфор відповів чимось на кшталт гарчання.

– Але ж дитина, де дитина? – побивалася мати.

– Ох, як я шукав її! – заламуючи руки, сказав Вільфор. – Як закликав її безсонними ночами! Я прагнув володіти королівськими скарбами, щоб у мільйонів людей купити їхні таємниці й поміж тими таємницями знайти свою! Аж якось, усоте взявшись до заступа, я всоте запитав себе, що ж міг той корсиканець учинити з дитиною, адже дитина – це тягар для втікача; може, він побачив, що вона жива, і вкинув її в річку?

– Не може бути! – вигукнула пані Дангляр. – Із помсти можна забити людину, та не можна спокійнісінько втопити дитину!

– Може, – провадив Вільфор, – він одніс її в дитячий притулок?

– Так, так, – вигукнула баронеса, – авжеж, вона там!

– Я пішов у сиротинець і дізнався, що тієї самої ночі, на двадцять восьме вересня, біля входу лишили дитину; вона була загорнута в пелюшки з тонкого полотна; пелюшка, певне, навмисне роздерта була так, що на тому клапті лишилася половина баронської корони й літера Н.

– Так і є, – вигукнула пані Дангляр, – уся моя білизна була з отакими мітками; де Наргон був барон, і це мої ініціали. Слава Богу! Моя дитина не вмерла.

– Ні, не вмерла.

– І ви кажете це! А ви не боїтеся, що я помру на radoщах? Де ж вона, та дитина?

Вільфор стенив плечима.

– А я хіба знаю! – сказав він. – Невже ви гадаєте, що якби я знав, то змусив би вас пройти через усі ці хвилювання, як ото роблять драматурги й романисти? На жаль, я не знаю. За півроку до того по дитину прийшла якась жінка і принесла другу половину пелюшки. Та жінка надала всі докази, які вимагає закон, і її віддали дитину.

– Ви повинні були дізнатися, хто та жінка, й відшукати її.

– А що ж я ще робив? Під личиною судового розслідування я пустив її слідами найспритніших нишпорок, найдосвідченіших поліцаїв. Її шлях простежили до Шалона, і там її слід згубився.

– Згубився?

– Так, назавжди.

Пані Дангляр вислухала Вільфорову розповідь, відповідаючи на кожную подію то зітханням, то вигуком.

– І це все? – запитала вона. – Цим ви й обмежилися?

– Ні, – сказав Вільфор, – я ніколи не переставав шукати, дізнаватися, збирати відомості. Щоправда, останні два чи три роки я дав собі пільгу. Але тепер я знову візьмуся ще наполегливіше шукати, ще упертіше, ніж будь-коли. І я доможуся успіху, чуєте; тому що тепер мене підганяє вже не сумління, а страх.

– Гадаю, граф Монте-Крісто нічого не знає, – сказала пані Дангляр, – а то, мені здається, він не хотів би зблизитися з нами, як він це робить.

– Людська злість меж не має, – сказав Вільфор, – вона безмежніша, ніж милосердя Господне. Звернули ви увагу на очі цього чоловіка, коли він розмовляв із нами?

– Ні.

– А ви бодай колись дивилися на нього уважно?

– Авжеж. Він дуже дивний чоловік, та й годі. Одне мене вразило: за тим вишуканим обідом, яким він пригощав нас, він і не доторкнувся ні до чого, жодної страви не скуштував.

– Так, так, – сказав Вільфор, – я теж це помітив. Якби я тоді знав те, що знаю тепер, то теж ні до чого й не доторкнувся б, тому що думав би, що він хоче нас отруїти.

– І, як бачите, помилилися б.

– Так, звісно; та повірте, у цього чоловіка інші плани. Ось чому я хотів побачити вас і побалакати з вами, ось чому я хотів застерегти вас від усіх, а головне, від нього. Скажіть, – провадив Вільфор, ще уважніше, ніж передніше, дивлячись на баронесу, – ви нікому не розповідали про наш зв'язок?

– Ніколи й нікому.

– Перепрошую за мою наполегливість, – м'яко провадив Вільфор, – як я кажу «нікому», то це означає нікому на світі, розумієте?

– Авжеж, добре я розумію, – спаленівши, сказала баронеса, – ніколи, присягаюся вам!

– У вас нема звички записувати вечорами те, що сталося за день? Ви не ведете щоденника?

– Ні. Мое життя як вихор, я й сама його не пам'ятаю.

– А уві сні ви не розмовляєте?

– Я сплю мов дитина. Хіба ви не пам'ятаєте?

Баронеса знову спаленіла, а Вільфорове лице вкрилося смертельною блідістю.

– Авжеж, правда, – ледве чутно промовив він.

– А далі що? – запитала баронеса.

– Далі? Я знаю, що мені вдіяти, – відказав Вільфор. – За тиждень чи й раніш я знатиму, хто такий цей граф Монте-Крісто, звідки він тут узявся, куди прямує і чому розповідає нам про немовлят, яких викопують у нього в саду.

Вільфор виголосив ті слова таким тоном, що граф здригнувся б, якби міг їх почути.

Потім він потиснув долоню, яку неохоче подала йому баронеса, і шанобливо провів її до дверей.

Пані Дангляр узяла інший фіакр, дісталася до пасажу і на тім боці знайшла свій ридван і свого візника, що дрімав на козлах, очікуючи свою пані.

ХІ. ЗАПРОШЕННЯ

Того ж дня, десь о тій порі, коли пані Дангляр була на змальованому нами прийнятті в кабінеті королівського прокурора, на вулиці Ельдер з'явилася дорожня коляса, яка вкотилася у браму будинку номер 27 і зупинилася у дворі.

Дверцята коляси відчинилися, і з неї вийшла пані де Морсер, що спиралася на синову руку.

Альбер одпровадив матір до покоїв, відразу ж звелів приготувати йому ванну, а потім коней, і, вийшовши від камердинера, звелів одвезти себе на Єлисейські Поля, до графа Монте-Крісто.

Граф зустрів його своєю звичною усмішкою. Дивна річ: неможливо було бодай трохи промкнутися в серце чи в розум того чоловіка. Кожен, хто намагався, якщо можна так висловитися, силоміць увійти в його душу, натрапив на нездоланну стіну.

Морсер кинувся було до нього з відкритими обіймами, та, угледівши його, несамохіль опустив руки і, попри привітну графову усмішку, зважився тільки долоню йому потиснути.

Зі свого боку, граф Монте-Крісто, як водилося, тільки доторкнувся до його долоні, але не потис її.

– Ось і я, любий графе, – сказав Альбер.

– Ласкаво прошу.

– Я прибув лише годину тому.

- Із Дьєппа?
- Ні, з Трепора.
- А, і справді.
- І передовсім заглянув до вас.
- Дуже люб'язно з вашого боку, – сказав граф Монте-Крісто таким байдужим тоном, як вимовив би й іншу якусь фразу.
- А що тут нового?
- Що нового? Ви питаєте це в мене, приїжджого?
- Ви мене не зрозуміли; я хотів запитати, чи зробили ви щось для мене?
- А ви щось доручали мені? – запитав граф Монте-Крісто, удавши занепокоєння.
- Ох, не вдавайте байдужого, – мовив Альбер. – Кажуть, існує симпатичний зв'язок, що діє на відстані, тож у Трепорі я відчув ото такий електричний струм; може, ви нічого й не зробили для мене, та принаймні про мене думали.
- Таке може бути, – відказав граф Монте-Крісто. – Я і справді думав про вас, проте магнетичний струм, що я його пропускав, діяв, зізнаюся, всупереч моїй волі.
- Та невже? Розкажіть, як це воно сталося.
- А просто. У мене обідав Дангляр.
- Знаю я це, адже ми з матір'ю для того й поїхали, щоб уникнути зустрічі з ним.
- Але він обідав у товаристві Андреа Кавальканті.
- Вашого італійського князя?
- Не треба перебільшувати. Андреа називає себе лише віконтом.
- Називає себе?
- Атож.
- То він не віконт?
- А я звідки знаю? Він сам себе так називає, так я його називаю, так його й інші називають, то хіба це не все одно, якби він і справді був тим віконтом?
- Цікаві думки у вас! Та й що?
- Що ви маєте на увазі?
- У вас обідав Дангляр?
- Так.
- І той віконт Андреа Кавальканті?
- Віконт Андреа Кавальканті, його батько маркіз, пані Дангляр, пан де Вільфор із дружиною, приемні юнаки – пани Дебре, Максимільян Моррель і... хто ж ще? Зачекайте... ага, Шато-Рено.
- А про мене згадували?
- Жодним словом.
- Тим гірше.
- А чому? Адже ви, здається, самі хотіли, щоб про вас забули, то ваше бажання і здійснилося.
- Любий пане графе, якщо про мене не згадували, то, значить, про мене багато думали, а мене від цього охоплює відчай.
- А вам хіба не все одно, якщо панна Дангляр не була поміж тими, хто про вас там думав? Хоч вона, втім, могла думати про вас у себе вдома.

— О, тут я спокійний; а якщо вона й думала про мене, то в тому ж таки дусі, як і я про неї.

— Ото зворушлива приязнь! — сказав граф Монте-Крісто. — То ви ненавидите одне одного?

— Бачите, — сказав Морсер, — якби панна Дангляр була здатна зглянутися на ті муки, яких я, втім, і не зазнаю через неї, і винагородити мене за них, не зважаючи на шлюбні умови, про які домовилася наша родина, то я був би у захваті. Одне слово, я вважаю, що з панни Дангляр була б гарна коханка, та дружина з неї, нехай їй усячина...

— Гарної думки ви про вашу майбутню дружину! — зареготав граф Монте-Крісто.

— Авжеж, я загрубо висловився, та це таки правда. А цю мрію неможливо втілити у життя, і задля того, щоб сягнути мети, треба, щоб панна Дангляр стала моєю дружиною, тобто жила зі мною, думала зі мною, співала зі мною, музикувала і писала вірші за десять кроків од мене, і усе це впродовж мого життя. Від цього мене охоплює невимовний жах. Із коханкою можна розлучитися, та дружина, дідько б її вхопив, це інша річ, із нею ви скуті назавжди, хоч зблизька, хоч і на відстані. А бути вічно скутим із панною Дангляр, хоч і на відстані, про це і подумати страшно.

— Вам усе недогода, віконте.

— Авжеж, тому що я частенько мрію про неможливе.

— І про що?

— Знайти таку дружину, яку знайшов мій батько.

Граф Монте-Крісто пополотнів і зиркнув на Альбера, граючись парою розкішних пістолів і швидко клацаючи курками.

— То ваш батько щасливий? — запитав він.

— Ви знаєте, якої я думки про мою матінку, пане графе, — вона янгол. Погляньте на неї: вона й досі прегарна, розумна, як завжди, добріша, ніж коли-небудь. Ми допіру були в Трепорі; зазвичай для сина супроводжувати матір означає виявити до неї поблажливу люб'язність або відбутися тяжку повинність; а я перевів із нею наодинці чотири дні, і, мушу сказати, почуваюся щасливішим, свіжішим, поетичнішим, аніж якби возив я до Трепора колеву Маб чи Титанію.

— Така досконалість може викликати відчай; як оце слухаєш вас, то не на жарт кортить лишитися старим парубком.

— У тім і річ, — сказав Альбер. — Знаючи, що на світі існує бездоганна жінка, я не прагну побратися з панною Дангляр. Ви помічали, якими барвами наділяє наш егоїзм усе, що нам належить? Самоцвіт, що саяв у вітрині Марле чи Фоссена, стає ще чудовіший, коли він опиняється у нас. Та якщо ви побачите, що є інший, ще ліпший, а вам доведеться завжди носити гірший, то це неможливо й витерпіти!

— Ох і марнота! — прошепотів граф Монте-Крісто.

— Тим-то я застрибаю з утіхи того дня, коли панна Ежені упевниться, що я тільки нікчемний атом і що в мене чи не менше сотень тисяч франків, ніж у неї мільйонів.

Граф Монте-Крісто всміхнувся.

— У мене, щоправда, промайнула одна думка, — провадив Альбер. — Франц полюбляє все ексцентричне, то я хотів змусити його закохатися в панну Дангляр. Я написав йому чотири листи, змальовуючи її найпривабливішими барвами, та Франц незворушно відписав: «Я хоч і ексцентрична людина, проте не настільки, щоб зламати своє слово».

— Ось що значить відданий друг: пропонує іншому дружиною жінку, яку сам хотів би мати тільки коханкою.

Альбер усміхнувся.

— До речі, — сказав він, — наш любий Франц повертається; утім, ви, здається, не любите його?

— Я? — спитався граф Монте-Крісто. — Облиште, любий віконте, чому це ви подумали, що я не люблю його? Я всіх люблю.

— І мене теж... Дякую.

— Не будемо змішувати понять, — сказав граф Монте-Крісто. — Я усіх люблю так, як ото Бог звелів нам любити наших ближніх, тобто християнською любов'ю, та від щирого серця ненавиджу тільки декотрих. Проте повернімося до Франца Д'Епіне. То ви кажете, він незабаром прибуде?

— Авжеж, його викликав Вільфор. Здається, Вільфору так само кортить видати заміж панну Валентину, як ото Дангляріві — панну Ежені. Либонь, мати дорослу доньку справа нелегка, і батька аж лихоманить від того, пульс його робить дев'яносто ударів за хвилину, аж поки він позбудеться її.

— Та пан Д'Епіне, здається, не схожий на вас, адже він покірно терпить своє становище.

— Ще й надто, Франц бере все це всерйоз: носить білу краватку і вже зводить річ про свою сім'ю. Та й Вільфорів дуже він шанує.

— Цілком заслужено, як на мене?

— Мабуть, Вільфор завжди славився як суворий, зате справедливий чоловік.

— Слава Богу, — сказав граф Монте-Крісто, — ось принаймні людина, що про неї ви відгукуєтеся не так, як про сердешного Дангляра.

— Може, тому що я не повинен брати шлюб із його донькою! — зареготав Альбер.

— Ох і жевжик ви, любий мій, — сказав граф Монте-Крісто.

— Я?

— Авжеж, ви. Та візьміть сигару.

— Охоче. А чому ви вважаєте мене жевжиком?

— Та тому, що ви так шалено боронитеся і бунтуєте проти одруження з панною Дангляр. А ви полиште все це на волю Божу. Може, ви й не перший відмовитеся від вашого слова.

— Ти ба! — витріщивши очі, мовив Альбер.

— Не поведуть же ж вас до вітвара силоміць, нехай йому всячина! — сказав граф Монте-Крісто. — Та послухайте, віконте, — уже іншим тоном провадив граф, — ви і справді хочете розриву?

— Я дав би за це сто тисяч франків.

— То радійте. Дангляр ладен заплатити удвічі більше, щоб домогтися того самого.

— Правда? Ото щастя! — сказав Альбер, проте його лицем пробігла легенька тінь. — Та, любий пане графе, значить, Дангляр має на це підстави?

— Ось вона, пиша й егоїзм! Люди завжди такі: по самолюбству ближнього ладні сокирою гатити, а як їхні амбіції шпигонуть голкою, то вони верещать.

— Та ні ж бо! Але мені здавалося, ніби Дангляр...

— Має бути у захваті від вас, еге? Та, як відомо, у нього кепський смак, і він у ще дужчому захваті від іншого...

— Від кого ж це?

— Та хтозна; спостерігайте, слідкуйте, ловіть на льоту натяки й обертайте все це собі на користь.

— Ага, розумію. Послухайте, моя матінка... чи радше батько хоче дати бал.

— О цій порі року?

— Тепер модні літні бали.

— Хоч і не були б вони модні, то графині варто тільки побажати, і вони стали б модні.

— Добре сказано. Розумієте, це суто паризькі бали; ті, хто залишається в Парижі, це справжні парижани. Ви не візьметеся передати запрошення панам Кавальканті?

— Коли відбудеться бал?

— У суботу.

— Натоді старий Кавальканті вже поїде відціля.

— Але ж син залишиться. Може, ви привезете його?

— Послухайте, пане віконте, я ж геть не знаю його.

— Не знаєте?

— Ні. Я вперше в житті бачив його чотири дні тому і геть не відповідаю за нього.

— Але ж ви приймаєте його?

— Це інша справа; мені його рекомендував один шановний абат, який, може, і сам припускається помилки. Якщо ви запросите самі цього парубка, то це дуже чудово, а мені воно незручно; якщо він побереться з панною Дангляр, то ви буде звинувачувати мене в інтригах і захочете битися зі мною; зрештою, не знаю, чи я й сам буду.

— Де?

— На тому балу.

— Чому це?

— По-перше, ви мене ще не запросили.

— Задля того я й приїхав, щоб особисто запросити вас.

— О, це так люб'язно з вашого боку! Та, може, я буду перейматися іншими справами.

— Я скажу вам одну річ, і, сподіваюся, ви пожертвуєте вашими клопотами.

— То скажіть.

— Вас просить про це моя мати.

— Графиня де Морсер? — здригнувшись, запитав граф Монте-Крісто.

— Мушу сказати, пане графе, що моя матінка цілком відверта зі мною. І якщо у вас не тремтіли ті симпатичні струни, що про них я казав, значить, у вас їх геть нема, тому що всі чотири дні ми тільки про вас і балакали.

— Про мене? Знаєте, ви мене бентежите.

— Що ж, воно й недарма, адже ви жива загадка.

— Невже і ваша матінка вважає, що я загадка? Йй-богу, я вважав її надто розсудливою для такої гри уяви!

— Авжеж, любий пане графе, ви загадка для всіх, і для моєї матінки теж, усі це визнають, та ніхто не може її відгадати; заспокойтеся, ви й досі залишаєтеся нерозв'язаним питанням. Матінка тільки й питає весь час, як це може бути, що ви такі молоді. Гадаю, десь у глибині душі вона бере вас за Каліостро чи графа Сен-Жермена, як ото графиня Г. — за лорда Рутвена. Як зустрінетесь з графінею де Морсер, то запевніть її в цім остаточно. Вам це неважко, адже у вас є філософський камінь одного і розуміння другого.

— Дякую, що попередили, — усміхнувся граф Монте-Крісто. — Постараюся виправдати всі сподівання.

— То ви прийдете у суботу?

— Авжеж, якщо запрошує пані де Морсер.

— Дуже люб'язно з вашого боку.

— А Дангляр?

— О, йому вже надіслали потрібне запрошення; цим переймався мій батько. Ми постараємося запросити і великого Д'Агессо, тобто пана де Вільфора, та дарма сподіватися, що він прийде.

— Прислів'я каже, що надії ніколи не слід губити.

— Ви танцюєте, пане графе?

— Я?

— Авжеж, ви. А що тут дивного, якби ви танцювали?

— Та звісно, до сорока років... Ні, не танцюю, та я люблю дивитися на танці. А пані де Морсер танцює?

— Теж ні. Ото будете розмовляти з нею, вона так хоче з вами побалакати.

— Та невже?

— Йй-богу! І, мушу вам сказати, ви перша людина, з якою моя матінка висловила бажання поговорити.

Альбер узяв капелюха і підвівся; граф Монте-Крісто пішов провести його.

— Ох, каюся я, — сказав він, зупиняючи Альбера на східцях.

— У чому?

— У моїй нескромності. Не повинен був я казати вам про Дангльра.

— Навпаки, кажіть про нього ще більше, кажіть частіше, завжди кажіть, та тільки в тому ж таки дусі.

— Чудово, ви заспокоїли мене. До речі, коли повертається пан Д'Епіне?

— Днів за чотири чи п'ять, не пізніш.

— А коли його весілля?

— Як прибудуть пан і пані де Сен-Мерани.

— Приведіть його до мене, як він прийде. Хоч ви й кажете, що я не люблю його, та я радий буду його бачити.

— Слухаю, ваша величносте, ваше бажання буде виконане.

— До побачення,

— Принаймні у суботу неодмінно, еге ж?

— Авжеж! Я дав слово.

Граф Монте-Крісто провів Альбера і помахав йому рукою. Потім, коли той сів у свій ридван, він обернувся і вгледів Бертуччо.

– Та й що ж? – запитав граф Монте-Крісто.
– Вона їздила в суд, – відказав управитель.
– І довго там була?
– Півтори години.
– А потім повернулася додому?
– Простісінько.
– Гарзд. Тепер, любий Бертуччо, раджу вам вирушити в Нормандію й пошукати там той невеликий маєток, що про нього я вам казав.
Бертуччо вклонився їй, оскільки його власні бажання цілком збіглися з отриманими вказівками, того ж таки вечора він вирушив у дорогу.

ХІІ. ПОШУКИ

Вільфор дотримав слова, яке він дав пані Дангляр, а головне, самому собі, і постарався з'ясувати, як це граф Монте-Крісто міг знати про події, що відбулися в Отеї.

Того ж таки дня він написав панові де Бовілеві, колишньому в'язничному інспекторові, кого перевели з підвищенням у розшукову поліцію. Той попросив два дні, щоб як слід дізнатися, у кого можна здобути необхідні відомості.

За два дні Вільфор отримав таку записку:

«Особа, яку звати графом Монте-Крісто, добре відома лордові Вілморів, заможному чужинцеві, що часом буває в Парижі і зараз теж перебуває тут; відома вона й панотцеві Бузоні, сицилійському священникові, що уславився на Сході добрими справами».

У відповідь Вільфор звелів зібрати про тих чужинців найдетальніші відомості. До наступного вечора його наказ виконали, і ось що він дізнався.

Абат, що приїхав до Парижа лиш на два місяці, мешкає позаду церкви Сен-Сюльпіс, у двоповерховому будиночку; у домі лише чотири кімнати – дві внизу й дві нагорі, і там живе тільки панотець.

На долішньому поверсі розташована їдальня, зі столом, стільцями і буфетом із горіхового дерева, і вітальня, обшита деревом і пофарбована в біле, без прикрас, без килима і настінного дзигаря. Певне, в особистому житті абат обмежується тільки найнеобхіднішим.

Щоправда, він воліє збувати час у вітальні на другому поверсі.

Той поверх чи радше бібліотека усенька завалена богословськими книгами і рукописами, у які він, за словами свого слуги, закопується на цілі місяці.

Слуга розглядає гостей через маленьке вічко у дверях, і якщо їхні обличчя йому незнайомі чи не подобаються, то він каже, що панотець в Парижі нема, і багато хто задовольняється тією відповіддю, знаючи, що абат постійно мандрує і часом дуже довго відсутній.

Утім, удома він чи ні, у Парижі він чи в Каїрі, він завжди допомагає біднякам, і вічко у дверях служить для милостині, яку від імені свого господаря роздає слуга.

Суміжна з бібліотекою кімната служить спальнею. Ліжко без запони, чотири фотелі й диван, обіпнуті утрехтським оксамитом, становлять разом із аналоєм усю її обставу.

Що ж до лорда Вілмора, то він мешкає на вулиці Фонтен-Сен-Жорж. Це один із тих англійців-мандрівників, які витрачають на подорожі весь свій маєток. Він винаймає мебльоване помешкання, де збуває дві чи три години щодня і дуже рідко ночує. Одна з його примх полягає у тому, що він рішуче відмовляється балакати французькою, хоч кажуть, пише він французькою пречудово.

Наступного дня по тому, як ті цінні відомості доправили королівському прокуророві, якийсь чоловік вийшов із ридвана на розі вулиці Феру, постукав у двері, пофарбовані в оливково-зелений колір, і запитав, чи вдома панотець Бузоні.

– Панотець зранку десь пішов, – відказав слуга.

– Я міг би не задовольнитися такою відповіддю, – сказав відвідувач, – тому що прийшов я від такої особи, для котрої всі завжди бувають удома. Та прошу вас передати абатові Бузоні...

– Я ж вам сказав, що його нема вдома, – повторив слуга.

– То як він повернеться, передайте йому оцю картку і запечатаний пакет. Чи можна буде застати панотця сьогодні ввечері о восьмій годині?

– Авжеж, мосьпане, якщо тільки він не засяде за роботу; тоді це все одно, якби його не було вдома.

– То я повернуся о цій порі, – сказав відвідувач.

І пішов собі.

Справді, о восьмій вечора той чоловік прикотив у тому ж таки ридвані, та цього разу повіз не зупинився на розі вулиці Феру, а підїхав до самісіньких зелених дверей. Чоловік постукав, йому відчинили, і він увійшов.

Із тієї поштивості, з якою зустрів його слуга, він зрозумів, що його лист справив належне враження.

– Панотець удома? – запитав він.

– Так, він працює в бібліотеці; але він чекає вас, мосьпане, – відказав слуга.

Незнайомець побрався доволі крутими східцями, і за столом, осяяним яскравою лампою під величезним абажуром, тоді як решта кімнати тонула в темряві, побачив він абата, у священницькому вбранні, із каптуром на голові, на зразок отих, що вкривали черепи середньовічних учених.

– Я маю за честь розмовляти з паном Бузоні? – запитав відвідувач.

– Так, мосьпане, – відказав священник, – а ви та особа, яку пан де Бовіль, колишній в'язничний інспектор, скерував до мене від імені поліційного префекта?

– Атож, мосьпане.

– Один із агентів паризької поліції?

– Так, мосьпане, – відказав відвідувач, спаленівши і трохи повагавшись.

Абат поправив великі окуляри, що затуляли йому не лише очі, а і скроні, і знову сів, запросивши відвідувача вчинити так само.

– Я слухаю вас, мосьпане, – сказав він із дуже прикрою італійською вимовою.

– Завдання, що його я взяв на себе, мосьпане, – сказав відвідувач, карбуючи слова, наче вони давалися йому нелегко, – секретне як для того, кому його доручили, так і для того, до кого звертаються.

Абат мовчки вклонився.

– Авжеж, – провадив незнайомиць, – ваша порядність, панотче, добре відома панові поліційному префектові, і він звертається до вас як посадова особа, щоб дізнатися у вас те, що цікавить поліцію, від імені якої я завітав до вас. Тож ми сподіваємося, панотче, що ні дружні зв'язки, ні особисті міркування не змусять вас приховати правду від правосуддя.

– Якщо, звісно, те, що ви хочете дізнатися, ні в чому не зачіпають мого сумління. Я священник, мосьпане, і таємниця сповіді, наприклад, повинна бути відома лише мені й Божому судові, а не мені й людському правосуддю.

– О, заспокойтеся, панотче, – сказав відвідувач, – ми нізачо не потурбуємо вашого сумління.

Почувши те, абат натиснув на край абажура, тож протилежний бік його піднявся і світло цілком упало на обличчя відвідувача, а священникове обличчя залишалося в тіні.

– Перепрошую, пане абате, – сказав представник поліційного префекта, – але це яскраве світло ріже мені очі.

Панотець опустив зелений ковпак.

– Тепер, мосьпане, я слухаю вас. Кажіть про справу, що привела сюди вас.

– Переходжу до неї. Ви знайомі з графом Монте-Крісто?

– Ви маєте на увазі пана Дзакконе?

– Дзакконе? Хіба його звати не Монте-Крісто?

– Монте-Крісто – це назва місцевості чи радше скелі, а не прізвище.

– Що ж, як хочете. Не будемо сперечатися про слова, і якщо Монте-Крісто і Дзакконе та сама особа...

– Безсумнівно та самісінька.

– Побалакаймо про пана Дзакконе.

– Будь ласка.

– Я запитав, чи знаєте ви його.

– Ще й дуже добре.

– Хто він такий?

– Син заможного мальтійського судновласника.

– Авжеж, чув я це; так кажуть; та ви розумієте, поліція не може задовольнитися тим, що «кажуть».

– Проте, – м'яко всміхаючись, заперечив панотець, – якщо те, що «кажуть», правда, то цим доводиться задовольнитися й поліції, як і всім.

– Та ви певні того, про що кажете?

– Тобто як це: чи певен я?

– Зрозумійте, мосьпане, я нітрохи не сумніваюся у вашій щирості, а тільки питаю, чи певні ви цього.

– Послухайте, я знав старого Дзакконе.

– Ти ба!

– Авжеж, і ще дитиною я не раз грався з його сином на корабельнях.

- А його графський титул?
- Ох, знаєте, його можна купити.
- В Італії?
- Де завгодно.
- А його багатство, таке велике, знову ж таки, як ото кажуть...
- Оце правда, – відказав панотець, – багатство і справді величезне.
- А яке воно, на вашу думку?
- Та, либонь, сто п'ятдесят чи й двісті тисяч ліврів щороку.
- Ну, це ще нічого, – сказав відвідувач, – а то кажуть про три, навіть чотири мільйони.
- Двісті тисяч ліврів річного зиску, мосьпане, якраз і становлять капітал у чотири мільйони.
- Але ж кажуть про три чи чотири мільйони за рік!
- Ну, такого не може бути.
- І ви знаєте його острів Монте-Крісто?
- Авжеж. Його знає кожен, хто з Палермо, Неаполя чи Рима прямував до Франції морем: його минають кораблі.
- Гарна місцина, кажуть?
- Це скеля.
- Навіщо ж граф його купив?
- А для того, щоб стати графом. Щоб бути графом, у Італії й досі треба володіти графством.
- Ви, либонь, щось чули про парубоцькі пригоди пана Дзакконе?
- Батька?
- Ні, сина.
- Отут я і втрачаю певність, бо саме замолоду я згубив його з уваги.
- Він воював?
- Здається, він був на військовій службі.
- У якому війську?
- На флоті.
- Скажіть, а ви не духівник його?
- Ні, мосьпане; він, здається, лютеранин.
- Як лютеранин?
- Я кажу «здається», а не стверджую цього. Утім, мені завжди здавалося, що у Франції свобода віровизнання.
- Авжеж, і нас зараз цікавлять не його вірування, а його вчинки; від імені пана поліційного префекта я пропоную вам розповісти все, що вам про них відомо.
- Його вважають великим благодійником. За видатні послуги, які він надавав східним християнам, пресвятий панотець римський зробив його лицарем Христового ордена – цією нагородою зазвичай ушановують лише найвищих осіб. У нього п'ять чи шість високих орденів за послуги, які він надав різним володарям і державам.
- І він їх носить?
- Ні, але він пишається ними, каже, що йому більш до вподоби нагороди, які вручають людським добродійникам, ніж ті, що дають винищувачам людей.
- То він квакер чи що?

- Атож, квакер, та, звісно ж, без крилатого капелюха і брунатного сурдута.
- А друзі в нього є?
- Та всі, хто його знає, його друзі.
- Але ж є в нього якийсь ворог?
- Однісінький.
- Як його звати?
- Лорд Вілмор.
- Де він перебуває?
- Зараз він у Парижі.
- І він може дати мені відомості про нього?
- Дуже цінні. Він був в Індії разом із Дзакконе.
- Ви знаєте, де він живе?
- Десь на Шосе-Д'Антен, та ні вулиці, ні номера будинку я не знаю.
- Ви не дуже любите цього англійця?
- Я люблю Дзакконе, а він його на дух не терпить, тож ми з ним у прохолодних стосунках.
- Як ви гадаєте, панотче, до цього свого прибуття в Париж граф Монте-Крісто бував у Франції?
- Ні, мосьпане, це я можу сказати достеменно. У Франції він ніколи не бував і півроку тому звернувся до мене, щоб зібрати необхідні йому відомості. Я ж, із мого боку, не знаючи, коли сам буду в Парижі, скерував до нього пана Кавальканті.
- Андреа?
- Ні, Бартоломео, батька.
- Чудово. Мені залишається поставити вам тільки одне запитання, і я вимагаю, в ім'я честі, людяності і релігії, щоб ви мені відповіли відверто.
- Слухаю вас.
- Чи відомо вам, навіщо граф Монте-Крісто придбав дім ув Отеї?
- Авжеж, він сам про це мені сказав.
- І навіщо?
- Він захотів улаштувати там лікарню для божевільних, на кшталт отієї, яку заснував у Палермо барон Пізані. Ви знаєте її?
- Я чув про неї.
- Чудовий заклад.
- І, сказавши те, панотець уклонився відвідувачеві з виглядом людини, яка дає на здогад, що вона не проти знову повернутися до праці, від якої її відірвали.
- Може, відвідувач зрозумів його бажання, може, вичерпав свої запитання, проте він підвівся.
- Абат провів його до дверей.
- Ви щедро роздаєте милостиню, – сказав відвідувач, – і хоч усі знають, що ви заможна людина, я хотів би запропонувати дещо для ваших бідняків; приймете мою пожертву?
- Дякую вам, пане; та єдине, що дороге мені на світі, це те, щоб добро, яке я роблю, походило від мене.
- Та все ж таки...

– Це моє непохитне рішення. Але пошукайте, мосьпане, і ви знайдете. Знаєте, на шляху в кожного багатія стільки убозтва!

Панотець відчинив двері й ще раз уклонився; відвідувач відповів на поклон і вийшов.

Ридван одвіз його простісінько до Вільфора.

За годину ридван знову виїхав із двору і цього разу попрямував на вулицю Фонтен-Сен-Жорж. Коло будинку номер п'ять він зупинився. Тут мешкав лорд Вілмор.

Незнайомец писав лордові Вілморіві, прохаючи побачення, яке той і призначив на десяту вечора. Представник поліційного префекта прибув за десять хвилин до десятої, і йому сказали, що лорд Вілмор, який є втіленою точністю і пунктуальністю, ще не повернувся, та неодмінно повернеться рівно о десятій годині.

Відвідувач лишився чекати у вітальні.

Ця вітальня нічим не відрізнялася від звичайних віталень мебльованих помешкань. На коминку стояли дві новочасні севрські вази, годинник з амуrom, що напинає лука, люстро із двох стулок, і обабіч нього дві гравюри: на одній змальований Гомер, що несе свого поводаря, на другій – Велізарій, що просить милостині; сірі шпалери із сірим малюнком; меблі, оббиті червоним сукном із чорними розводами, – ото така була вітальня лорда Вілмора.

Вона була освітлена скляними матовими кулями, що щідили тьмяне світло, наче навмисне призначене для втомленого зору представника поліційного префекта.

Після десятихвилинного очікування дзигар вибив десяту; після п'ятого удару відчинилися двері, й увійшов лорд Вілмор.

Лорд Вілмор був досить високий чоловіча, з рідкими рудими бакенбардами, дуже білою шкірою і білявою, трохи шпакуватою чуприною. Убраний він був із суто англійською ексцентричністю: на ньому був блакитний фрак із золотими гудзиками і високим пікейним коміром, які були в моді ще в 1811 році, біла казімирова камізьелька й білі китайчані штани, закороткі для нього, бо холоші не задиралися до колін лише завдяки штрипкам із тієї ж таки матерії.

Перше, що він сказав, було:

– Відомо вам, шановний пане, що я не балакаю французькою?

– Принаймні я знаю, що ви не любите розмовляти нашою мовою, – відказав представник поліційного префекта.

– Але ви можете розмовляти французькою, – провадив лорд Вілмор, – бо хоч я і не балакаю, але все розумію.

– А я, – сказав відвідувач, переходячи на іншу мову, – досить вільно розмовляю англійською, щоб підтримувати розмову. Можете не церемонитися, мосьпане.

– О! – мовив лорд Вілмор з інтонацією, що притаманна тільки щирим британцям.

Представник поліційного префекта подав лордові Вілморіві свого рекомендаційного листа. Той прочитав його із суто британською флегматичністю й, дочитавши до краю, сказав англійською:

– Розумію, пречудово розумію.

Відвідувач перейшов до запитань.

Вони майже цілком збігалися з тими, які він запропонував панотцеві Бузоні. Проте лорд Вілмор, як людина, що була вороже налаштована до графа Монте-Крісто, був не такий стриманий, як абат, тож відповіді його виявилися набагато ширші. Він розповів про молодість графа Монте-Крісто, який, за його словами, у десятирічному віці пішов служити до одного з індуських князьків, що завжди воювали з Англією; ото там Вілмор і зустрівся з ним, і вони зітнулися один із одним. Під час тієї війни Дзакконе взяли у полон, відправили до Англії й ув'язнили на кораблі, та він утік відтіля, скориставшись тим, що вмів плавати. Потім розпочалися його мандри, його поєдинки, його любовні пригоди. У Греції вибухнуло повстання, і він вступив у грецьке військо. Перебуваючи там на службі, він знайшов у Тессалійських горах срібну копальню, та нікому і слова про те не сказав. Після битви під Наварином, коли грецький уряд зміцнився, він попросив у короля Оттона привілей на розробку родовищ і отримав його. Звідти й попливло його незліченне багатство; за словами лорда Вілмора, та копальня дає графові від одного до двох мільйонів річного зиску. Та все ж таки може знеацька вичерпатися, якщо вичерпається руда.

— А ви знаєте, навіщо він прибув до Франції? — запитав відвідувач.

— Він хоче спекулювати на залізничному будівництві, — сказав лорд Вілмор. — Крім того, він досвідчений хімік і дуже добрий фізик, він винайшов новий вид телеграфа й хоче запровадити його в ужиток.

— Скільки приблизно витрачає він за рік? — запитав представник поліційного префекта.

— Тисяч п'ятсот чи шістсот, — відказав лорд Вілмор, — він страшенний скнара.

Було зрозуміло, що в англійцеві промовляє ненависть, і, не знаючи, що закинути графові Монте-Крісто, він звинувачує його у скнарості.

— Чи відомо вам щось про його дім в Отеї?

— Авжеж.

— І що ж ви про нього знаєте?

— Ви запитуєте, з якою метою він придбав його?

— Так.

— Цей граф — спекулянт і, немає сумніву, зазнає руїни зі своїми дослідками й утопіями: він каже, що в Отеї, неподалік від будинку, що його ото він придбав, є мінеральне джерело, що може позмагатися з цілющими водами Баньєра, Люшона і Котре. У тому домі він збирається улаштувати *Vadhaus*, як ото кажуть німці. Він уже тричі перекопав сад, щоб знайти те кляте джерело, та нічогосінько не знайшов, тож незабаром ви побачите, як він викупить усі навколишні кам'яниці. А оскільки я маю зуб на нього, то сподіваюся, що на тій залізниці, на тому своєму електричному телеграфі чи на своїх мінеральних водах він зазнає руїни. Я їжджу за ним скрізь і хочу натішитися усмак його поразкою, що раніше чи пізніше неминуче настане.

— А за що ви так завзялися на нього? — запитав відвідувач.

— За те, — відказав лорд Вілмор, — що, перебуваючи в Англії, він звабив дружину мого приятеля.

– Та якщо ви такі люті на нього, то чом би вам не помститися йому?
– Я вже тричі виходив на поєдинок із графом, – сказав англієць. – Першого разу на пістолях, другого на шпагах, а третього на ескадронах.
– І чим усе це скінчилося?
– Першого разу він прострелив мені руку, другого разу прохромив мені легеню, а третього разу завдав оцієї рани.
Англієць відхилив комір сорочки і показав близну, що її запалений вигляд свідчив про нещодавнє її походження.
– Тож я дуже злий на нього, – повторив лорд Вілмор, – і помре він не інакше, як від моєї руки.
– Але, мабуть, до цього ще далеко, – сказав представник поліційного префекта.
– О, – сказав англієць, – я щодня їжджу в тир, а через день до мене приходить Грізьє!

То було все, що потрібно було дізнатися відвідувачеві, чи радше все, що, либонь, знав англієць. Тож агент підвівся, уклонився лордові Вілморові, що відповів із суто англійською холодною чемністю, і пішов собі.

А лорд Вілмор, почувши, як за ним зачинилися двері, пішов до свого покою, умить позбувся своєї білявої чуприни, рудих бакенбардів, вставної щелепи і близни, і знову набув темного чуба, матової барви обличчя і перлистих зубів графа Монте-Крісто.

Щоправда, і в дім пана де Вільфора повернувся не представник поліційного префекта, а сам пан де Вільфор.

Обидві ті зустрічі трохи заспокоїли королівського прокурора: хоч він і не дізнався нічого занадто втішного, та не дізнався і нічого особливо тривожного.

Завдяки цьому він уперше після отейського обіду більш чи менш спокійно спав уночі.

ХІІІ. ЛІТНІЙ БАЛ

Стояли найспекотніші липневі дні, коли у звичному плині часу настала своєю чергою та субота, на яку був призначений Морсерів бал.

Була десята година вечора; могутні дерева графського саду чітко вималювалися на тлі неба, яким, відкриваючи помережану зорями блакить, пливли останні хмари, залишки нещодавньої грози.

Із зали долішнього поверху долинали звуки музики і вигуки пар, що кружляли у вихорі вальсу, а крізь ґратчасті віконниці промикалися яскраві пучки світла.

У саду поралися з десяток лакеїв, яким господиня дому, заспокоївшись від того, що погода дедалі поліпшувалася, допіру звеліла накрити там стіл на вечерю.

Досі було незрозуміло, подавати вечерю в їдальні чи під великим наметом на моріжку. Гарне блакитне небо, геть помережане зірками, схилило її зробити це надворі.

У садових алеях, за італійським звичаєм, запалювали барвисті ліхтарики, а накритий до вечері стіл прибирали квіттям і свічками, як водиться в тих країнах, де бодай трохи знаються на розкоші стола – на тому виді розкоші, що у готовому вигляді трапляється найрідше, ніж усі інші.

Тієї хвили, як графиня де Морсер, видавши останні розпорядження, знову повернулася до віталень, кімнати почали наповнюватися гостями. Привабило їх туди не так високе графове становище, як чарівна гостинність графині; усі заздалегідь були певні, що завдяки пречудовому смакові Мерседес на тому балу буде чималенько такого, про що можна буде потім розповідати, та й навіть наслідувати його при нагоді.

Пані Дангляр, яку страшенно занепокоїли події, що їх ми змалювали передніше, не знала, чи їхати їй до пані Морсер, проте уранці її ридван зустрівся з повозом пана де Вільфора. Вільфор подав знак, ридвани підкотили один до одного, і, нахилившись до вікна, королівський прокурор запитав:

– Ви будете в пані де Морсер?

– Ні, – відказала пані Дангляр, – я недобре почуваюся.

– Дарма, – сказав Вільфор, кинувши на неї значущий погляд, – було б дуже важливо, якби вас там побачили.

– Правда? – запитала баронеса.

– Я певен цього.

– Тоді я буду.

І ридвани поїхали кожен своїм шляхом. Отож, пані Дангляр прийшла на той бал, сяючи не лише своєю природною красою, а й розкішним убранням; вона увійшла тієї самісінької миті, коли Мерседес заходила протилежними дверми.

Графиня послала Альбера назустріч пані Дангляр. Він підійшов до баронеси, зробив щодо її вбрання декілька цілком заслужених компліментів і запропонував їй руку, щоб одпровадити туди, куди їй захочеться.

При цьому Альбер шукав когось поглядом.

– Ви шукаєте мою доньку? – усміхнулася баронеса.

– Як по правді, то так, – відказав Альбер, – Невже ви такі були недобрі, що не привезли її із собою?

– Заспокойтеся, вона зустріла панну де Вільфор і пішла з нею; бачите, он вони ідуть услід за нами, обидві в білих сукнях, одна з букетом камелій, а інша з букетом незабудок; та скажіть, будь ласка...

– Ви теж когось шукаєте? – усміхнувся Альбер.

– Хіба ви не чекаєте графа Монте-Крісто?

– Сімнадцять! – відказав Альбер.

– Що це означає?

– А це означає, – засміявся віконт, – що ви сімнадцята ставите мені це запитання. Щастить графові! Його можна привітати.

– А ви всім відповідаєте, як оце мені?

– Ох, перепрошую, я ж так і не відповів вам. Не турбуйтеся, пані: цей модний чоловік буде у нас, він ушановує нас цією честю.

– А ви були вчора в Опері?

– Ні.

- А він там був.
- Ти ба! І цей ексцентричний чоловік знову втнув щось оригінальне?
- Хіба може він без цього? Ельслер танцювала в «Кульгавому бісові», і албанська князівна була од неї просто-таки в захваті. Після качучі* граф причепив до букета прегарного персня і кинув його танцівниці, а вона, на знак подяки, з'явилася з його перснем у третьому акті. А його албанська князівна теж прибуде?
- Ні, вам доведеться відмовитися від задоволення бачити її, бо її становище у графовому домі не зовсім зрозуміле.
- Знаєте, покиньте мене тут і підіть привітайтеся з пані де Вільфор, – сказала баронеса. – Бачу, вона вмирає від бажання побалакати з вами.
- Альбер уклонився пані Дангляр і попрямував до пані де Вільфор, що вже задалегідь приготувалася заговорити до нього.
- Закладаюся, – сказав Альбер, – я знаю, що ви мені скажете.
- Правда?
- Якщо я відгадаю, то ви зізнаєтеся?
- Так.
- Слово честі?
- Слово честі.
- Ви хочете запитати мене, чи тут граф Монте-Крісто або чи приїде він.
- Нітрохи. Зараз мене цікавить не він. Я хотіла запитати, чи нема у вас звісток від Франца.
- Авжеж, учора я отримав од нього листа.
- І що він вам пише?
- Що виїздить одночасно з листом.
- Чудово. А тепер про графа.
- Граф Монте-Крісто приїде, не турбуйтеся.
- Ви знаєте, що звати його не лише Монте-Крісто?
- Ні, цього я не знав.
- Монте-Крісто – це назва острова, а в нього є ще й прізвище.
- Я ніколи не чув його.
- Значить, я ліпше поінформована, ніж ви: його звати Дзакконе.
- Може, і так.
- Він мальтійець.
- Теж можливо.
- Син судновласника.
- Знаєте, вам треба розповісти про це вголос, ви зазнали б величезного успіху.
- Він служив ув Індії, розробляє срібні копальні в Тессалії і прибув до Парижа, щоб відкрити в Отеї заклад мінеральних вод.
- Ти ба, це новини! – сказав Морсер. – Ви дозволите мені їх повторити?
- Авжеж, тільки потроху, не всі гамузом, і не кажіть, що чули їх від мене.
- Чому?
- Бо це майже підслуханий секрет.
- Чий?

* Качуча – іспанський (андалузський) народний танець. У XIX ст. став естрадним, виконують у супроводі кастаньєт і гітари.

– Поліційний.
– То про це балакали...
– Авжеж, учора ввечері у префекта. Ви ж розумієте, Париж був схвильований цією небаченою розкішшю, то поліція навела довідки.

– Атож! Бракує тільки, щоб графа заарештували за бродяжництво, із огляду на те, що він такий багатий.

– Як по правді, таке могло статися, якби відомості не виявилися такі сприятливі.

– Сердешний граф! А він знає, яка небезпека йому загрожувала?

– Навряд.

– То треба попередити його. Я скажу йому, шойно він приїде.

Тієї миті до них підійшов гарний чорнявий молодик зі жвавим поглядом і шанобливо вклонився пані де Вільфор.

Альбер простягнув йому руку.

– Пані, – сказав Альбер, – маю за честь представити вам Максимільяна Морреля, капітана спагі, одного з наших звияжних, а головне, хоробрих офіцерів.

– Я вже мала задоволення познайомитися з паном Моррелем в Отеї, у графа Монте-Крісто, – відказала пані де Вільфор, одвертаючись із помітним холодом.

Та відповідь, надто ж її тон, змусили стиснутися серце бідолашного Морреля; та його очікувала винагорода: обернувшись, він побачив у дверях дівчину в білій сукні; її широко розплющені очі, що буцім нічого й не виявляли, були спрямовані на нього; вона поволі притуляла до вуст букет незабудок.

Моррель зрозумів те вітання і, з таким самим виразом в очах, притулив до вуст хусточку; й обидві ці живі статуї, із шаленим калатанням сердець і з мармурово-холодними обличчями, перебуваючи в різних кінцях зали, на хвилину забулися чи радше забули про все в безмовному спогляданні.

Довго могли б вони стояти ото так, поглинуті одне одним, і ніхто не помітив би їхнього забуття, та до зали увійшов граф Монте-Крісто.

Як ми вже казали, була то чи штучна, чи природна зваба, та хоч де з'являвся граф Монте-Крісто, він завжди привертав до себе загальну увагу. Не його фрак, щоправда, бездоганного покрю, але простий і без орденів, не біла камізелька без гаптування, не штани, які обпинали його стрункі ноги, – не це привертало увагу. Матовий колір обличчя, хвиляста темна чуприна, спокійне і ясне обличчя, глибокий і сумовитий погляд, урешті разуче окреслені вуста, що так легко виражали зневагу, – ось що приковувало до графа всі погляди.

Були там і вродливіші чоловіки, та не було, сказати б, більш значущого, ніж ото він. Усе виказувало в нім глибокий розум і почуття, постійна робота думки надавала його рисам, поглядові й найбільш незначним жестам незрівнянної виразності та ясності.

Утім, наше паризьке товариство таке чудне, що, може, й не помітило б усього цього, якби тут не крилася якась таємниця, позолочена сяєвом незліченних скарбів.

Хоч як воно там було, під вогнем допитливих поглядів і градом побіжних привітань граф Монте-Крісто попрямував до пані де Морсер; зупинившись

перед коминком, що потопав у квітах, вона бачила його в люстрі, що висіло навпроти дверей, і наготувалася його зустріти.

Тож вона обернулася до нього із силуваною усмішкою тієї миті, коли він шанобливо перед нею схилювся.

Либонь, вона гадала, що граф Монте-Крісто заговорить до неї; він, певне, теж думав, що вона скаже йому щось; та обоє стояли мовчки, настільки, мабуть, негідними тієї миті здавалися їм якісь банальні слова. Отож, граф Монте-Крісто вклонився їй і попрямував до Альбера, що йшов йому назустріч із простягнутою рукою.

– Ви вже бачилися з пані де Морсер? – запитав Альбер.

– Я щойно мав за честь привітатися з нею, та ще не бачив вашого батька.

– Та онде він, бачите? Балакає про політику в невеликому гурті великих знаменитостей.

– Невже всі ці пани – знаменитості? – запитав граф Монте-Крісто. – Ти ба, а я й не знав! Чим же вони уславилися? Як вам відомо, знаменитості бувають різні.

– Один із них учений, он той, довготелесий і кощавий; він відкрив на околицях Рима особливий вид ящірки, у якої на один хребець більше, ніж у інших, і зробив ув Академії доповідь про це відкриття. Повідомлення це довго спростовували, та врешті гору взяв кощавий добродій. Хребець зняв неабияку бучу в ученому світі; довготелесий кощавий добродій був лише лицарем Почесного легіону, а тепер у нього офіцерський хрест.

– Що ж, – сказав граф Монте-Крісто, – як на мене, цілком заслужена відзнака, то якщо він знайде ще один хребець, його можуть і командором учинити?

– Цілком можливо, – відказав Альбер.

– А оцей, що нап'яв на себе такий чудернацький синій фрак, гаптований зеленим, хто він?

– Він не сам вигидає так убратися: винна Республіка, бо, як відомо, у неї був прегарний художній смак, тож, прагнучи убрати академіків у мундир, доручила Давидові намалювати для них костюм.

– Ти ба, – сказав граф Монте-Крісто, – то цей пан – академік?

– Уже тиждень належить він до цього зібрання вчених мужів.

– А в чому ж полягає його заслуга, його фах?

– Фах? Здається, він заганяє кроликам голки в мозок, годує мареною курей і китовим вусом видовбує спинний мозок у псів.

– І тому він належить до Академії наук?

– Ні, до Французької академії.

– А до чого тут Французька академія?

– Зараз поясню вам. Кажуть...

– Що його досліди дуже посунули науку вперед?

– Ні, він дуже гарно пише.

– Це, певне, страшенно тішить самолюбство кроликів, яким він заганяє голки в мозок, курей, яким він фарбує кістки у червоне, і псів, у яких він видовбує спинний мозок.

Альбер зареготав.

— А отой? — запитав граф Монте-Крісто.

— Який?

— Третій відціля.

— Ага, у волошковому фракці?

— Авжеж.

— Це колега мого батька. Нещодавно він палко виступав проти того, щоб членам Палати перів присвоїли мундир. Його промова з цього приводу мала величезний успіх; він не ладнав із ліберальною пресою, та цей шляхетний протест проти намірів двору помирило його з нею. Кажуть, його призначать послом.

— А в чому полягають його права на перство?

— Він написав дві чи три комічні опери, має п'ять чи шість акцій газети «Секль» і п'ять чи шість років голосував за міністерство.

— Bravo, віконте! — зареготав граф Монте-Крісто. — Ви чудовий чичероне, а тепер я попрошу вас про одну послугу.

— Яку?

— Ви не будете знайомити мене з цими гостями, а якщо вони захочуть познакомиться зі мною, то попередите мене.

Цієї миті граф Монте-Крісто відчув, як хтось торкнувся його руки; він обернувся й побачив Дангляр.

— Ох, це ви, бароне! — сказав він.

— Чому ви називаєте мене бароном? — запитав Дангляр. — Ви ж знаєте, що я не надаю значення моєму титулові. Не те, що ви, віконте: адже ви цінуєте його, еге?

— Авжеж, — відказав Альбер, — тому що якби я перестав бути віконтом, то став би нічим, тоді як ви можете вільно пожертвувати баронським титулом і все ж таки залишитися мільйонером.

— Як на мене, це найліпший титул за Липневої монархії, — сказав Дангляр.

— Як на лихо, — сказав граф Монте-Крісто, — мільйонер — не довічне звання, як ото барон, пер Франції чи академік; доказом цього можуть бути франкфуртські мільйонери Франк і Пульман, які допіру зазнали банкрутства.

— Та невже? — поплотнів Дангляр.

— Авжеж, сьогодні ввечері мені привіз цю звістку кур'єр; у мене в їхньому банку лежав мільйон, та мене вчасно попередили, і я з місяць тому попросив його виплатити.

— А нехай йому всячина! — вигукнув Дангляр. — Вони переказали на мене векселів на двісті тисяч франків.

— Що ж, ви попереджені: їхній підпис коштує п'ять відсотків.

— Так, але запізнило це попередження, — сказав Дангляр. — Я вже зробив виплати за їхніми векселями.

— Що ж, — сказав граф Монте-Крісто, — ось ще двісті тисяч франків, що пішли за...

— Цитуйте! — урвав його Дангляр. — Ні слова про це... надто у присутності молодого Кавальканті! — докинув банкір, підійшовши ближче до графа Монте-Крісто, а потім із усмішкою обернувся до юнака, що стояв неподалік.

Альбер відійшов від графа, щоб побалакати з матір'ю, Дангляр покинув його, щоб привітатися з молодим Кавальканті. Граф Монте-Крісто на хвилю лишився сам.

Тим часом духота ставала нестерпна.

Лакеї носили вітальнями повні таці фруктів і морозива.

Граф Монте-Крісто втер хусточкою чоло, що спливало потом, та відступив, коли повз нього несли тацю, і не взяв нічого з прохолодних напоїв.

Пані де Морсер ні на мить не втрачала графа Монте-Крісто з поля зору. Вона бачила, як повз нього несли тацю, до якої він і не доторкнувся; помітила вона й те, що він відступив.

— Альбере, — сказала вона, — ти звернув увагу на одну річ?

— Яку саме?

— Граф жодного разу не прийняв запрошення на обід до твого батька.

— Так, але він приїхав до мене снідати, і той сніданок був його вступом у світське товариство.

— У тебе — це не те саме, що в графа де Морсера, — прошепотіла Мерседес, — а я стежу за ним відтоді, як він сюди увійшов.

— Та й що ж?

— Він досі ні до чого й не торкнувся.

— Граф дуже скромний у їжі.

Мерседес сумно всміхнулася.

— Підійди до нього і, коли нестимуть тацю, попроси його щось узяти.

— Навіщо це, мамо?

— Зроби мені таке задоволення, Альбере, — сказала Мерседес.

Ось повз них пронесли тацю; пані де Морсер бачила, як Альбер наполегливо пригощав графа, навіть узяв мисочку з морозивом і запропонував йому, але той уперто відмовлявся.

Альбер повернувся до матері; графиня була бліда мов полотно.

— Бач, — сказала вона, — він відмовився.

— Так, але чому це вас засмучує?

— Знаєш, Альбере, жінки — дивні створіння. Мені було б приємно, якби граф з'їв щось у нашому домі, бодай гранатове зернятко. Утім, може, йому не подобається французька їжа, у нього, може, якісь особливі смаки.

— Та ні, в Італії він їв геть усе підряд; певне, він сьогодні нездужає.

— Крім того, — сказала графиня, — якщо він усеньке життя перевів у гарячих краях, то, може, не так потерпає від спеки, як оце ми?

— Ох, навряд: він скаржився на задуху і питав, чому ми не повідчиняли і віконниці, якщо вже відчинили вікна.

— Справді, — сказала Мерседес, — у мене є спосіб упевнитися, чи навмисне він від усього відмовляється.

І вона вийшла з вітальні.

За хвилю віконниці відчинилися; крізь кущі жасмину і ломиносу, що росли попід вікнами, можна було побачити всенький сад, осяяний ліхтариками, і накритий стіл під наметом.

Танцюристи і танцюристки, гравці й балакуни радісно загомоніли; їхні легені з утіхою вдихали свіже повітря, що широкими потоками лялося у кімнату.

Тієї ж миті знову з'явилася Мерседес, іще блідіша, ніж передніше, та з тим рішучим виглядом, який у неї часом бував. Вона попрямувала простісінько до того гурту, що оточив її чоловіка.

– Не тримайте тут наших гостей, пане графе, – сказала вона. – Якщо вони не грають у карти, то їм, либонь, приємніше буде подихати повітрям у саду, ніж душитися в кімнатах.

– Мосьпані, – сказав галантний старий генерал, який у 1809 році виспівував «Подамося у Сирию», – у сад ми самі не підемо.

– Добре, – сказала Мерседес, – тоді я подам вам приклад.

І, обернувшись до графа Монте-Крісто, сказала:

– Зробіть мені честь, пане графе, і запропонуйте мені руку.

Граф Монте-Крісто мало не похитнувся від тих простих слів; потім він пильно глянув на Мерседес. То була тільки мить, швидка, мов блискавка, та графині здалося, наче вона тривала вічність, так багато думок уклав граф Монте-Крісто в той погляд.

Він запропонував їй руку; вона сперлася на неї чи радше ледве торкнулася її своєю маленькою рукою, і вони попрямували в діл одними з камінних східців ганку, облямованими рододендронами і камеліями.

Услід за ними, а також іншими східцями, із радісними вигуками подалося душ із двадцять, що хотіли погуляти садом.

XIV. ХЛІБ І СІЛЬ

Пані де Морсер пройшла зі своїм супутником під зелені склепіння липової алеї, що провадила до оранжереї.

– У вітальні було надто гаряче, правда ж, пане графе? – запитала вона.

– Авжеж, пані, і добре, що ви звеліли відчинити всі двері й віконниці.

Промовляючи отак, граф Монте-Крісто помітив, що рука Мерседес тремтить.

– А вам не холодно в цій легенькій сукенці, із самим тільки газовим шаліком на плечах? – запитав він.

– Знаєте, куди я вас проваджу? – запитала вона, не відповівши на запитання.

– Ні, – відказав граф Монте-Крісто, – та, як бачите, я не опираюся.

– До оранжереї, он там, наприкінці тієї алеї.

Граф Монте-Крісто допитливо зиркнув на Мерседес, та вона мовчки прямувала далі, тож він теж мовчав.

Вони дійшли до оранжереї, де було повнісінько пречудових плодів, які на початку липня вже достигли в цій температурі, розрахованій на те, щоб замінити сонячне тепло, що так рідко буває у нас.

Графиня відпустила руку графа Монте-Крісто і, підійшовши до виноградного куща, зірвала гроно мускату.

– Візьміть, пане графе, – сказала вона з такою сумною усмішкою, що здавалося, в очах її зараз блиснуть сльози. – Знаю, наш французький виноград геть не порівняти з вашим сицилійським чи кіпрським, та ви, гадаю, будете поблажливі до нашого вбогого північного сонця.

Граф Монте-Крісто вклонився і відступив на крок.

— Ви відмовляєтеся від мого частування? — спитала Мерседес, і голос її затремтів.

— Мосьпані, — сказав граф Монте-Крісто, — уклінно перепрошую, але я ніколи не їм мускату.

Мерседес зітхнула і впустила гроно додолу.

На сусідній підпорі висів прегарний персик, що, як і виноградна лоза, виріс у штучному теплі оранжереї. Мерседес підійшла до того оксамитового плода і зірвала його.

— То візьміть цього персика, — сказала вона.

Та граф Монте-Крісто знову відмовився.

— Невже і цього не хочете! — сказала вона з таким відчаєм у голосі, наче гамувала ридання. — Ох і не щастить мені!

Запало мовчання; персик, як і виноград, упав на пісок.

— Знаєте, пане графе, — сказала нарешті Мерседес, благально дивлячись на графа Монте-Крісто, — є такий зворушливий арабський звичай: ті, що скуштували хліба й солі під тим самим дахом, навіки стають друзями.

— Я знаю це, мосьпані, — відказав граф Монте-Крісто, — але ми у Франції, а не в Аравії, а у Франції не існує вічної дружби, так само як і звичаю ділити хліб і сіль.

— Та все ж таки, — сказала графиня, затремтівши і глянувши простісінько в очі графові Монте-Крісто, а потім конвульсивно вхопила обіруч його долоню, — ми все-таки друзі, правда ж?

Усенька кров прилягла до графового серця, він зблід мов смерть, потім кров кинулася йому в обличчя і на декілька секунд затьмарила його зір ілю, як ото буває з людиною, коли її щось засліпило.

— Авжеж, мосьпані, — відказав він, — чом би нам не бути друзями?

Цей тон був такий далекий від того, якого хотілося Мерседес, що вона одвернулася, зітхнувши так, наче застогнала.

— Дякую вам, — сказала вона.

І пішла вперед.

Вони обійшли всенький сад, не сказавши одне одному ні слова.

— Пане графе, — почала раптом Мерседес, коли вони вже хвилин із десять ото так гуляли, — чи правда, що ви багато бачили, багато мандрували, багато страждали?

— Так, пані, я чимало натерпівся, — відказав граф Монте-Крісто.

— А тепер ви щасливі?

— Авжеж, — відказав він, — ніхто ж бо не чув, щоб я скаржився.

— І ваше теперішнє щастя пом'якшує вашу душу?

— Моє теперішнє щастя дорівнює моему давнішому лихові.

— Ви не одружені?

— Одружений? — здригнувшись, перепитав граф Монте-Крісто. — Хто вам таке сказав?

— Та ніхто не казав, але вас декілька разів бачили в Опері з молодою і дуже гарною жінкою.

— Це невільниця, яку я купив у Константинополі, князівна, що стала моєю донькою, тому що на всьому світі в мене нема жодної близької душі.

– То ви живете самотньо?

– Самотньо.

– У вас нема сестри, сина, батька?

– Геть нікого.

– Як можете ви так жити, не маючи нічого, що прив'язує вас до життя?

– Це сталося не з моєї вини, мосьпані. Коли я жив на Мальті, я кохав одну дівчину і мав побратися з нею, та настала війна і звіяла мене від неї, мов той вихор. Я думав собі, що вона достатньо кохає мене, щоб чекати, щоб лишитися вірною навіть моїй могилі. Коли я повернувся, вона вже була заміжня. Це звичайна історія кожного чоловіка, якому більше, ніж двадцять років. Може, у мене було чутливіше серце, ніж у інших, і страждав я дужче, аніж страждав би інший на моєму місці, та й годі.

Графиня зупинилася, наче їй забракло повітря.

– Авжеж, – сказала вона, – і це кохання каменем лежить на вашому серці... По-справжньому кохаєш тільки раз у житті... І ви ніколи більш не бачили тієї жінки?

– Ніколи.

– Ніколи!

– Я більше не повертався туди, де вона жила.

– На Мальту?

– Так, на Мальту.

– То вона і зараз на Мальті?

– Мабуть.

– І ви простили їй ваші страждання?

– Їй – так.

– Та тільки їй; а тих, що розлучили вас із нею, ви й досі ненавидите?

– Нітрохи. За що мені їх ненавидіти?

Графиня зупинилася перед графом Монте-Крісто; у руці вона ще тримала рештки виноградного грона.

– Візьміть, – сказала вона.

– Я ніколи не їм мускату, шановна пані, – відказав граф Монте-Крісто, наче поміж ними й не було ніякої розмови на цю тему.

Графиня відчайдушним порухом кинула виноград у куці.

– Не уловиш вас! – прошепотіла вона.

Граф Монте-Крісто лишився незворушний, наче той докір його не стосувався.

Тієї миті до них підбіг Альбер.

– Матінко, – сказав він, – таке лихо!

– Що? Що сталося? – запитала графиня, випроставшись на всенький зріст, наче повертаючись від сну до яви. – Кажеш, лихо? Справді, тепер має скоїтися не одне лихо!

– Приїхав пан де Вільфор.

– Та й що?

– Він приїхав по доньку і дружину.

– Чому?

– До Парижа прибула пані де Сен-Меран і привезла звістку про те, що маркіз де Сен-Меран помер дорогою з Марселя, на першій зупинці. Пані

де Вільфор була така весела, що довго не могла збагнути і повірити в це; та панна Валентина від перших слів, попри всю обережність її батька, усе вгадала; той удар вразив її, наче грім, і вона зомліла.

— А ким маркіз де Сен-Меран доводиться панні Валентині де Вільфор? — запитав граф Монте-Крісто.

— Це її дід по матері. Він їхав сюди, щоб прискорити шлюб своєї внучки із Францом.

— Он як!

— Тепер Францові доведеться зачекати. Шкода, що маркіз де Сен-Меран не доводиться також дідом панні Дангляр!

— Альбере, Альбере! Що ти оце таке кажеш? — із ніжним докором сказала пані де Морсер. — Він так поважає вас, пане графе, скажіть йому, що такого не слід казати!

Вона відійшла на кілька кроків.

Граф Монте-Крісто глянув на неї з такою замисленою і захопленою ніжністю, що вона повернулася назад.

Вона взяла його за руку, стиснула разом синову руку і поєднала їх.

— Ми друзі, правда ж? — запитала вона.

— Не смію претендувати на вашу дружбу, пані, — сказав граф Монте-Крісто, — та принаймні я ваш покірний слуга.

Графиня пішла з невимовним тягарем на серці; не відійшла вона і на десять кроків, як граф побачив, що вона притулила до очей хусточку.

— Ви не поладнали з моєю матінкою? — здивовано запитав Альбер.

— Навпаки, — відказав граф Монте-Крісто, — адже вона щойно у вашій присутності сказала, що ми друзі.

І вони повернулися до вітальні, яку допіру покинула Валентина і подружжя Вільфорів.

Зрозуміло, що Моррель вийшов услід за ними.

XV. МАРКІЗА ДЕ СЕН-МЕРАН

Справді, у Вільфоровому домі незадовго до того сталася сумна подія.

Після від'їзду обох паній на бал, куди, попри всі намагання й умовляння, пані де Вільфор так і не пощастило повести чоловіка, королівський прокурор, як велось, замкнувся у себе в кабінеті, оточений стосами справ; їхня кількість жажнула б когось іншого, та зазвичай їх насилу вистачало на те, щоб погамувати його спрагу діяльності.

Та цього разу справи були тільки приводом. Вільфор замкнувся не задля того, щоб попрацювати, а щоб подумати на волі; подавшись у той кабінет і попросивши не турбувати його, якщо нічого важливого не станеться, він уместився у фотелі і знову заходився тасувати в пам'яті все, що останній тиждень переповнило чашу його похмурого смутку і гірких споминів.

І ось, замість того, щоб узятися до справ, що височіли перед ним горою, він висунув шухляду в письмовому столі, натиснув секретну кнопку і дістав жмут своїх таємних нотаток; у тих рукописах у суворому порядку, тільки

йому самому відомим шифром були записані всі наймення тих, що в його політичній діяльності, у грошових справах, у судових процесах чи в таємних любовних походеньках стали його ворогами.

Тепер, коли йому було страшно, кількість їх здавалася незліченною; а тим часом усі ті наймення, навіть наймогутніші й найгрізніші, не раз викликали на його обличчі усмішку, що скидалася на посмішку мандрівника, який, піднявшись на вершину гори, бачить у себе під ногами шпичасті скелі, бездоріжжя і краї прірв – усе, що здолав він, коли довго і тяжко брався на ту гору.

Він старанно відновив ті наймення у своїй пам'яті, уважно перечитав, вивчив, перевірів їх за своїми нотатками і врешті похитав головою.

– Ні, – прошепотів він, – жоден із-поміж них не чекав так довго і терпляче, щоб тепер знищити мене цією таємницею. Часом, як ото казав Гамлет, із-під землі здіймається дудоніння того, що було глибоко в ній поховане, і, мов фосфоричне світло, лине у повітрі; та ці вогні минуші і тільки збивають зі шляху. Либонь, корсиканець розповів цю історію якомусь священникові, а той теж оповів її. Пан Монте-Крісто почув її й щоб перевірити...

– Але нащо йому перевіряти? – провадив Вільфор, подумавши із хвилину. – Нащо потрібно було мосьпанові Монте-Крісто, панові Дзакконе, синові мальтійського судновласника, власникові срібних копалень у Тессалії, чоловікові, що вперше прибув до Франції, перевіряти такий темний, таємничий і непотрібний факт? Із усього того, що розповіли мені той панотець Бузоні й той лорд Вілмор, друг і ворог, для мене зрозуміле, очевидне і безсумнівне одне: за жодної пори, у жодному випадку, ні за яких обставин у мене не могло бути з ним нічого спільного.

Та Вільфор повторював собі все це і сам не вірив своїм словам. Найстрашніше для нього було не саме викриття, тому що він міг усе заперечувати, навіть відповісти; його мало турбувало оте «мене, текел, фарес», що кривавими літерами постало раптом на стіні; проте йому болісно кортіло дізнатися, кому належить рука, що накреслила ті слова.

Тієї хвилі, коли він намагався себе заспокоїти, коли він, замість отієї будучини, що деколи уявлялася йому в честолюбних мріях, думав, щоб не розбудити ворога, який так довго спав, про будучину, обмежену родинними втіхами, у дворі пролунало торохтіння коліс.

Потім на східцях почулася повільна стареча хода, потім ридання і журливі вигуки, що ото так удаються слугам, коли вони хочуть виявити співчуття своїм панам.

Він хутко відчинив двері кабінету, і майже відразу ж до нього, без попередження, ввійшла стара пані з шаллю і капелюшком у руках. Її сиві коси облямовували чоло, тьмяне, мов пожовкла слонова кістка, і очі, які час оточив глибокими зморшками, набрякли від сліз.

– Ох, яке лихо, – сказала вона, – яке лихо! Я не зможу витерпіти його! Ні, звісно, я помру!

І, впавши у фотель коло самісіньких дверей, вона вибухнула плачем.

Слуги з'юрмилися на порозі, і не наважуючись рушити далі, поглядали на старого слугу Нуарт'є, який, почувши з покою свого пана той галас, теж спустився вниз і тепер стояв позаду всіх.

Вільфор упізнав свою тещу, тож схопився з місця й підбіг до неї.

— Боже милосердний, що сталося, пані? — вигукнув він. — Чому ви у такому відчаї? А маркіз де Сен-Меран хіба не з вами?

— Маркіз де Сен-Меран помер, — відказала стара маркіза просто, без будь-якого виразу, наче її правцем поставило.

Вільфор позадкував і вдарився у поли.

— Помер!.. — прошепотів він. — Помер!.. так несподівано?

— Тиждень тому ми по обіді вирушили в дорогу, — провадила пані де Сен-Меран. — Маркіз уже декілька днів почувався недобре, та думка, що ми незабаром побачимо нашу любу Валентину, додавала йому мужності, і, попри те нездужання, він вирішив таки їхати. Не встигли ми від'їхати і шести льє від Марселя, як він зажив, як водилося, свої пігулки, а потім так міцно заснув, що воно видалося мені неприродним. Проте я не зважилася його розбудити. Раптом я побачила, що його лице стало червоне мов буряк, а жили на скронях страшенно набрякли. Усе ж таки я не стала його будити, бо вже настала ніч і нічого не було видно. Незабаром він глухо і страшенно зойкнув, наче йому стало боляче уві сні, і голова його рвучко відкинулася назад. Я погукала слугу, звеліла візникові зупинитися, почала будити маркіза, піднесла до його носа слоїчок із нюхальною сіллю, та вже всьому був край, він умер. Я дісталася до Екса, сидячи коло його тіла.

Вільфор стояв і вражено слухав.

— Ви, звісно ж, відразу погукали лікаря?

— Негайно. Але я вже сказала вам — то був край.

— Авжеж, та принаймні лікар визначив би, від якої недуги віддав Богу душу сердешний маркіз.

— О Боже, авжеж, він мені сказав, певне, то був апоплексичний удар.

— Що ж ви вдіяли?

— Пан де Сен-Меран завжди казав, що як він умре не в Парижі, його тіло повинні перевезти у родинний гробівець. Я звеліла покласти його в олов'яну домовину і тільки на декілька днів його випередила.

— Бідолашна матінко! — сказав Вільфор. — Такі клопоти після такого струсу, і це у вашому віці!

— Бог дав мені силу витерпіти все це; втім, і мій чоловік учинив би те саме, що зробила я для нього. Та відтоді як я його там лишила, мені весь час здається, ніби я зсунулася з глузду. Я більше не можу плакати. Щоправда, кажуть, у моему віці вже не буває сліз, та, як на мене, поки страждаєш, доти мають бути й сльози. А де Валентина? Адже ми їхали сюди заради неї. Я хочу бачити Валентину.

Вільфор розумів, як недобре було б сказати, що Валентина пішла на бал, тож він просто відказав, що її нема вдома, що вона поїхала кудись із мачухою і зараз її погукують.

— Негайно, негайно, благаю вас! — сказала стара маркіза.

Вільфор узяв її попід руку й одпровадив до покою.

— Відпочиньте, матінко, — сказав він.

Маркіза глянула на цього чоловіка, що нагадував їй доньку, яку вона ревно оплакувала, ту доньку, яка ожила для неї у Валентині, а потім, уражена

словом «магінка», вибухнула сльозами, упала навколішки перед кріслом і притулилася до нього сивою головою.

Вільфор доручив подбати про неї жіноцтву, а старий Барруа піднявся до свого пана, схвильований до самісінької глибини душі: понад усе старих лякає те, коли смерть на хвилю відходить від них, щоб закатрупити іншого старигана.

Потім, поки пані де Сен-Меран, так само навколішки, палко молилася, Вільфор винайняв ридван і сам поїхав по дружину й доньку до пані де Морсер, щоб завезти їх додому.

Він був такий блідий, коли з'явився у дверях вітальні, що Валентина кинула до нього, скрикнувши:

– Що сталося, тату? Лихо?

– Приїхала ваша бабуня, Валентино, – відказав Вільфор.

– А дідусь? – запитала вона, здригнувшись уся.

Замість відповіді Вільфор узяв її попід руку.

І це було вчасно: Валентині стало недобре, і вона заточилася; пані де Вільфор підхопила її й допомогла чоловікові посадити падчірку у ридван, повторюючи:

– Оце диво! І хто б міг подумати! Справді, дуже дивно!

І засмучена родина хутко поїхала, напнувши свою скорботу, немов траурне покривало, на решту вечора.

Унизу коло східців Валентина зустріла Барруа, який чекав на неї.

– Пан Нуартъє хоче вас бачити сьогодні, – сказав він.

– Скажіть йому, що я зайду, як відвідаю бабусю, – відказала Валентина.

Своїм чуйним серденьком вона зрозуміла, що пані де Сен-Меран понад усіх потребує її о тій порі.

Валентина застала бабусю в ліжку. Безмовні цілунки, сум, що наповнював серце, уривчасті зітхання, гіркі сльози – ось єдині подробиці того побачення; тут-таки присутня була, попід руку зі своїм чоловіком, і пані де Вільфор, переповнена шанобливим співчуттям, принаймні зовнішнім, до сердешної вдови.

За якусь часину вона схилилася до чоловікового вуха.

– Із вашого дозволу, – сказала вона, – я ліпше піду відціля, тому що мій вигляд, здається, ще дужче засмучує вашу тещу.

Пані де Сен-Меран почула ті слова.

– Авжеж, авжеж, – прошепотіла вона Валентині, – нехай іде собі, але ти залишайся, неодмінно залишайся.

Пані де Вільфор пішла, і Валентина лишилася сама коло ліжка своєї бабуні, тому що королівський прокурор, засмучений цією несподіваною смертю, пішов разом із дружиною.

Тим часом Барруа повернувся нагору до пана Нуартъє; той чув гамір, що знявся в домі, тож, як ми вже казали, послав старого слугу дізнатися, що там коїться.

Після його повернення погляд старого, такий жвавий і, головне, такий розумний, допитливо зупинився на посланцеві.

– Велике лихо скоїлося, мосьпане, – сказав Барруа, – пані де Сен-Меран приїхала сама, а її чоловік віддав Богові душу.

Сен-Меран і Нуартъє ніколи особливо не дружили; проте відомо, яке враження справляє на будь-якого старигана звістка про смерть однолітка.

Нуартъє завмер, як ото людина, що засмучена горем або поринула у свої думки, а потім заплющив одне око.

— Панну Валентину? — запитав Барруа.

Нуартъє дав на здогад, що так.

— Ви хочете її бачити?

Нуартъє потвердив це.

— По неї, либонь, пойдуть зараз до пані де Морсер; я зачекаю, поки вона повернеться і попрошу її прийти до вас. Так?

— Так, — відказав недвига.

Барруа підстеріг Валентину і, як ми вже бачили, щойно вона повернулася, сповістив їй про дідусеве бажання.

Тож Валентина побралася до Нуартъє, щойно вийшла від пані де Сен-Меран, яка, хоч і була страшенно збурена, урешті поринула в неспокійний сон, бо її здолала втома.

До її узголів'я посунули столика, де поставили карафку з лимонадом — її звичним напоєм — і склянку.

Потім, як ми вже сказали, Валентина покинула сплячу маркізу й побралася до Нуартъє.

Валентина поцілувала дідуса, і він так ніжно глянув на неї, що з її очей знову покотилися сльози, які вона вважала вже вичерпанними.

Старий наполегливо дивився на неї.

— Так, так, — сказала Валентина, — ти хочеш сказати, що в мене ще лишився добрий дідусь, еге ж?

Старий дав на здогад, що саме це він і хотів висловити поглядом.

— Авжеж, це велике щастя, — провадила Валентина, — а то що було б тоді зі мною, Боже милій!

Була вже перша година ночі; Барруа хотів спати, тож зауважив, що після такого сумного вечора всім потрібен спокій. Дідусь не захотів сказати, що його спокій полягає в тому, щоб бачити свою дитину. Він прощався з Валентиною, яка і справді від утоми та горя насилу на ногах трималася.

Наступного дня вона прийшла до бабусі й застала її у ліжку; гарячка не вщухала; навпаки, очі старенької маркізи палали похмурим полум'ям, і видно було, що вона у полоні сильного нервового збудження.

— Що з вами, бабцю, вам погіршало? — помітивши її стан, вигукнула Валентина.

— Ні, дитино моя, ні, — відказала пані де Сен-Меран, — та я дуже чекала тебе. Я хочу погукати сюди твого батька.

— Батька? — запитала занепокоєна Валентина.

— Авжеж, мені треба з ним побалакати.

Валентина не зважилася суперечити бабусиному бажанню, та й не знала вона, чим воно викликане; за хвилину до покою увійшов де Вільфор.

— Шановний пане, — без зайвої балаканини почала пані де Сен-Меран, ніби остерігаючись, що їй забракне часу, — ви мені писали, що хочете віддати нашу дівчинку заміж?

– Так, пані, – відказав де Вільфор, – це вже навіть не намір, а геть вирішене діло.

– Вашого майбутнього зятя звати Франц Д'Епіне?

– Так, пані.

– Його батько був генерал Д'Епіне, наш однодумець? Його, здається, убили за кілька днів до того, як узурпатор повернувся з Ельби?

– Атож.

– Його не бентежить шлюб із онукою якобінця?

– Наші політичні розбіжності, слава Богу, припинилися, – відказав Вільфор. – Франц Д'Епіне був майже немовля, коли загинув його батько; він дуже мало знайомий із паном Нуартье і зустрінеться з ним як без задоволення, то принаймні байдуже.

– Це пристойна партія?

– У всьому.

– І цей юнак...

– Користується загальною повагою.

– Він добре вихований?

– Це один із найбільш достойних людей, яких я знаю.

Упродовж усієї тієї розмови Валентина не сказала жодного слова.

– Тоді, мосьпане, – трохи подумавши, сказала пані де Сен-Меран, – вам треба поквапитися, тому що мені недовго лишилося жити на світі.

– Вам, пані! Вам, бабцю! – вигукнули разом Вільфор із Валентиною.

– Знаю я, що кажу, – провадила маркіза, – ви маєте поквапитися, щоб хоч бабуня благословила її шлюб, якщо в неї немає матері. Я сама в неї лишилася з боку моєї сердешної Рене, яку ви так хутко забули, мосьпане.

– Ви забуваєте, пані, – сказав Вільфор, – що цій бідолашній дитині потрібна була мати.

– Мачуха ніколи не заступить матері, мосьпане! Та справи це не стосується, ми балакаємо про Валентину; мертвим даймо спокій.

Маркіза промовляла все це так швидко і таким голосом, що її мова стала схожа на марення.

– Ваше бажання буде виконане, пані, – сказав Вільфор, – тим паче що воно цілком збігається з моїм, і шойно прибуде пан Д'Епіне...

– Але ж, бабусю, – устряла Валентина, – так не робиться, адже в нас траур... Та й неже ви хочете, щоб я вийшла заміж за таких лихих прикмет?

– Дитино моя, – урвала її стара, – не кажи так, ці банальності тільки заважають слабким душам надійно будувати своє майбутнє. Мене теж віддали заміж, коли моя матінка була при смерті, і я не стала від того нещасна.

– Ви знову кажете про смерть, пані! – вкинув у річ Вільфор.

– Знову? Та весь час! Кажу вам, незабаром я помру, чуєте! Та передніше я хочу побачити мого зятя, хочу вимагати від нього, щоб він зробив мою внучку щасливою, хочу прочитати в його очах, чи виконає він мою вимогу, – одне слово, я хочу його знати, авжеж, – провадила стара, і обличчя її стало страшне, – я прийду до нього з домовини, якщо він буде не тим, ким йому треба бути.

– Пані, – сказав Вільфор, – ви повинні гнати від себе ці думки, це майже безум. Мерці сплять у своїх домовинах і ніколи не встають із них.

— Авжеж, бабцю, заспокойтеся! — укинула і собі Валентина.

— А я кажу вам, мосьпане, що все це не так, як ви гадаєте. Ця ніч була для мене страшна. Я сама бачила себе сплячу, наче душа моя вже покинула мене; я намагалася розплющити очі, та вони самі заплющувалися; і ось, хоч я і знаю, що воно видасться вам неможливим, надто ж вам, пане, протє, лежачи із заплющеними очима, я побачила, як до цього покою, із кутка, де розташована вбиральня пані де Вільфор, тихо увійшла біла постать.

Валентина зойкнула.

— У вас була гарячка, пані, — сказав Вільфор.

— Можете не вірити мені, та я знаю, що кажу: я бачила білу постать, і наче Господь остерігався, що я не повірю самому зорові, я почула, як стукнула моя склянка, авжеж, оця ж таки, на столику.

— Це приснилося вам, бабуню.

— Ні, не приснилося, тому що я сягнула рукою до дзвоника, і тінь відразу зникла. Тут увійшла покоївка зі свічкою.

— І нікого не знайшла?

— Примари з'являються лише тим, що можуть їх бачити; то був дух мого чоловіка. Отож, якщо дух мого чоловіка приходив по мене, то чому мій дух не з'явиться, щоб захистити мою дитину? Наш зв'язок, мені здається, ще дужчий.

— Прошу вас, пані, — сказав Вільфор, несамохіть збурений до глибини душі, — не попускайте цим похмурим думкам: ви будете жити з нами, жити довго, щасливо, вас любитимуть і шануватимуть, і ми змусимо вас забути...

— О ні, ніколи! — урвала його маркіза. — Коли повертається пан Д'Епіне?

— Ми чекаємо його з хвилини на хвилину.

— Гаразд. Щойно він прибуде, скажіть мені про це. Треба хутчій, хутчій. І я хочу бачити нотаріуса. Я хочу впевнитися, що весь мій маєток дістанеться Валентині.

— Ох, бабуню, — прошепотіла Валентина, торкаючись вустами гарячого бабціного чола, — я не витерплю цього! Боже мій, та ви всенька палаєте. Треба гукати не нотаріуса, а лікаря.

— Лікаря? — спиталася стара пані, стенивши плечима. — Я не хвора; я хочу пити, та й годі.

— Що ви п'єте, бабцю?

— Помаранчеве питво, як завжди, ти ж знаєш. Склянка тут, на столику; дай її мені.

Валентина наллєла оранжаду з карафки у склянку і передала бабуні з певним острахом, тому що тієї склянки, як сказала маркіза, торкалася примара.

Маркіза відразу випила все.

Потім вона відкинулася на подушки, повторюючи:

— Нотаріуса! Нотаріуса!

Вільфор вийшов із покою. Валентина сіла коло бабуні. Здавалося, їй теж потрібен був лікар, якого вона радила погукати до маркізи.

Щоки її пашіли, вона швидко й уривчасто дихала, пульс шалено сіпався.

Сердешна дівчина думала про те, у якому розпачі буде Максимільян, дізнавшись, що пані де Сен-Меран, замість того щоб стати його союзницею, діє, не знаючи його, як його щонайгірший ворог.

Валентина не раз думала про те, щоб усе сказати бабуні. Вона не вагалася б ні хвилини, якби Максимільяна Морреля звали Альбером де Морсером чи Раулем де Шато-Рено. Та Моррель був простого роду, а Валентина знала, як зневажає гордовита маркіза де Сен-Меран людей, що належать не до шляхетних родин. І щоразу її таємниця, що вже ладна була злетіти з її вуст, залишалася в неї на серці через сумну певність, що вона марно зрадила б її і що, тільки про неї дізнаються батько з мацюхою, усьому буде край.

Так минули години зо дві. Пані де Сен-Меран поринула у неспокійний, гарячковий сон. Доповіли про те, що прийшов нотаріус.

Хоча сповістили про це пошепки, пані де Сен-Меран звела голову з подушки.

— Нотаріус? — запитала вона. — Нехай увійде, нехай увійде!

Нотаріус був на порозі; він увійшов.

— Іди собі, Валентино, — сказала пані де Сен-Меран, — покинь мене саму із цим добродієм.

— Але ж, бабусю...

— Іди, іди.

Валентина поцілувала бабуню в чоло і вийшла, притуляючи хустинку до очей.

За дверима вона зустріла покойового слугу, який сповістив їй, що у вітальні чекає лікар.

Валентина хутко спустилася вниз. Той лікар був найвідоміший на ту пору, дружив із їхньою родиною і дуже любив Валентину, яку знав ще змалечку. У нього була донька майже того самого віку, що й панна де Вільфор, та народилася вона від матері-сухотниці, і його життя минало у безнастанній тривозі за те дівча.

— Ох, любий пане Д'Аврінї, — сказала Валентина, — ми так чекаємо на вас! Та скажіть спершу, як ся мають Мадлена й Антуанетта?

Мадлена була лікарєва донька, Антуанетта — його небога.

Пан Д'Аврінї сумовито всміхнувся.

— Антуанетта чудово, — сказав він, — Мадлена стерпно. Та ви гукали мене, любя? Хто у вас занедужав? Не ваш батько і не пані де Вільфор, сподіваюся? А ми самі? Я вже бачу, наші нерви не дають нам спокою. Та все ж таки не думаю, що я тут потрібен, хіба задля того, щоб порадити не дуже попускати віжки вашій уяві.

Валентина зашарілася. Д'Аврінї володів майже чудодійною здатністю все вгадувати; він належав до тих лікарів, котрі зціляють від фізичних недуг моральним впливом.

— Ні, — сказала вона, — це наша сердешна бабуня занедужала. Ви чули, яке у нас лихо скоїлося?

— Нічогісінько не чув, — сказав Д'Аврінї.

— Це такий жах, — насилу стримуючи ридання, сказала Валентина. — Помер мій дідусь.

— Маркіз де Сен-Меран?

— Авжеж.

– Раптово?
– Від апоплексичного удару.
– Від апоплексичного удару? – перепитав лікар.
– Так. І бідолашна бабуня взяла собі в голову, ніби чоловік, що з ним вона ніколи в житті не розлучалася, тепер гукає її і що вона повинна піти до нього. Благаю вас, пане, допоможіть моїй бабуні!

– Де вона?
– У своєму покої, і там зараз нотаріус.
– А як пан Нуартє?
– Так само, як і передніш: цілком ясний глузд, але та сама непорушність і безмовність.

– І та сама ніжність до вас, правда ж?
– Авжеж, – зітхнула Валентина, – він дуже любить мене.
– Хіба ж можна вас не любити?
Валентина сумовито всміхнулася.
– А що з вашою бабунею?
– У неї надзвичайне нервово збурення, дивний, неспокійний сон; сьогодні вона запевняла, що вночі, поки вона спала, її душа літала над тілом і бачила його сонним. Вона запевняє, що бачила, як до її покою увійшла мара, і чула, як вона торкнулася її склянки.

– Це дуже дивно, – сказав лікар, – я ніколи не чув, що пані де Сен-Меран має галюцинації.

– Я вперше бачу її в такому стані, – сказала Валентина. – Вона страшенно перелякала мене сьогодні вранці; мені здавалося, ніби вона зсунулася з глуму. А ви ж знаєте, пане Д'Аврїні, який розважливий мій батько, та навіть він, мені здається, був зворушений.

– Що ж, – сказав Д'Аврїні, – зараз глянемо. Дивне все це дуже.
Нотаріус уже брався вниз; Валентині сказали, що маркіза сама.
– Підніміться до неї, – сказала вона лікареві.

– А ви?
– Ні, я боюся. Вона заборонила мені гукати вас. Та й ви самі сказали, що я схвильована, збурена, я недобре почуваюся. Пройду садом, щоб трохи оговтатися.

Лікар потиснув Валентині долоньку і подався до маркізи; дівчина спустилася в сад.

Нам нема чого казати, яка частина саду була улюбленим місцем її прогулянок. Пройшовши кілька разів біля клумби, яка облямовувала дім, зірвавши ружу, щоб застромити її за пояс чи заколоти в коси, вона прямувала в тіняву алею, що провадила до лави, а від лави – до брами.

І цього разу Валентина, як завжди, пройшла декілька разів поміж своїми квітами, та жодної не зірвала: траур, що лежав на її серденьку, хоч на зовнішності й не відбився, не дозволяв навіть такої скромної прикраси; потім вона попрямувала до своєї алеї. Що далі вона йшла, то виразніше здавалося їй, ніби її хтось гукає на ймення. Вона здивувалася й зупинилася.

Тоді вона чітко почула поклик і пізнала Максимільянів голос.

XVI. ОБІЦЯНКА

То справді був Моррель, який зучора був сам не свій. Інстинктом, що притаманний закоханим і матерям, він угадав, що приїзд пані де Сен-Меран і смерть маркіза призведе в домі Вільфорів до якоїсь важливої події, котра стосуватиметься його кохання до Валентини.

Як зараз ми бачимо, передчуття не обманули його, і тепер же не простий неспокій припровадив його, такого розгубленого і тремтливого, до брами під каштанами. Та Валентина не знала, що Моррель чекає на неї: то була не та пора, коли він зазвичай приходив; тільки чистісінька випадковість чи, може, і щасливе нав'яння привело його в той сад.

Угледівши її на хіднику, Моррель погукав її; вона підбігла до брами.

— Ви тут, о цій порі! — сказала вона.

— Так, — відказав Моррель. — Я прийшов дізнатися і сповістити сумні звістки.

— Мабуть, усеньке лихо вкотилося в наш дім! — сказала Валентина. — Кажіть, Максимільяне. Та, їй-богу, лиха й така доволі.

— Вислухайте мене, люба, — сказав Моррель, намагаючись погамувати збурення, щоб говорити ясніш. — Усе, що зараз я скажу, дуже важливе. Коли планують ваше весілля?

— Слухайте, Максимільяне, — сказала Валентина, — нічого не хочу я приховувати від вас. Сьогодні вранці розмовляли про мій шлюб. Бабуня, в якій я сподівалася знайти підтримку, не лише згодна на нього, а так прагне його, що очікують лише прибуття Д'Епіне, і наступного дня шлюбна угода буде вже підписана.

Моррель гірко зітхнув і зупинив на Валентині довгий, сумний погляд.

— Авжеж, — мовив він тихо, — страшно чути, як кохана дівчина спокійнісінько каже: «Час вашої страти призначили; вона станеться за кілька годин, та нічого не вдієш, так треба, й опиратися цьому я не буду». Так ось, якщо, задля того щоб підписати угоду, чекають лише Д'Епіне, якщо наступного дня після його прибуття ви будете належати йому, то, значить, вас заручать із ним завтра, тому що приїхав він сьогодні вранці.

Валентина зойкнула.

— Годину тому був я у графа Монте-Крісто, — провадив Моррель. — Ми з ним розмовляли: він — про те горе, що спіткало вашу родину, я — про ваше горе, аж у двір заїжджає ридван. Слухайте ж бо. До тієї миті я ніколи не вірив у передчуття, але тепер доводиться вірити. Почувши торохтіння коліс, я затремтів. Незабаром я почув на сходах кроки. Гучна хода командора не так налякала Дона Жуана, як ті кроки мене. Аж відчиняються двері: перший заходить Альбер де Морсер. Я вже мало не засумнівався в моєму передчутті, мало не подумав, що помилився, коли ж це за Альбером заходить ще один юнак, і граф Монте-Крісто каже: «Ага, ось і барон Франц Д'Епіне!» Я зібрав усі мої сили і всеньку мужність, щоб стриматися. Може, я зблід, може, затремтів; та принаймні я й далі усміхався. За п'ять хвилин я пішов. Я не чув ні слова, що там казали за ті п'ять хвилин; я був несамопитий.

— Сердешний Максимільяне! — прошепотіла Валентина.

— І ось я тут, Валентино. Тепер скажіть мені, адже від вашої відповіді залежить моє життя, моя смерть. Що ви збираєтеся вдіяти?

Валентина понурила голову; вона була геть пригнічена.

— Послухайте, — сказав Моррель, — адже ви не вперше замислюєтеся над тим, у яку халепу ми влипли; становище наше поважне, тяжке і розпачливе. Гадаю, зараз не пора поринати у марну скорботу; це здасться тільки для тих, котрі згодні спокійно потерпати і тішитися своїми слізьми. Такі люди є на світі, і, певне, Господь зарахує їм на небесах їхнє смирення на землі. Але той, що відчуває в собі волю до борні, той не марнує дорогого часу і відразу відповідає долі ударом на удар. Чи прагнете ви боротися з лихою долею, Валентино? Кажіть, я про це і прийшов запитати.

Валентина здригнулася й перелякано зиркнула на Морреля. Думка про те, щоб учинити наперекір батькові, бабуні, одне слово, всій родині, їй і в голову не вступала.

— Що ви хочете оце сказати, Максимільяне? — запитала вона. — Що називаєте ви боротьбою? Ліпше назвіть це блюзнірством! Щоб я порушила батьків наказ, присмертну волю бабусі? Це неможливо!

Моррель здригнувся.

— Надто вже шляхетне ваше серце, щоб не зрозуміти мене, і так добре ви це розумієте, любий Максимільяне, що мовчите. Щоб я боролася! Боже збав! Ні, ні. Мені потрібні всі мої сили, щоб боротися із собою і тішитися слізьми, як оце ви кажете. Але прикро вразити батька, посмутити останні хвилини життя моєї бабусі — ніколи!

— Правда ваша, — безпристрасно відказав Моррель.

— Як ви це кажете, Боже милий! — ображено вигукнула Валентина.

— Кажу, як людина, що в захваті від вас, панно, — відтяз Максимільян.

— Панно! — вигукнула Валентина. — Панно! Ох і егоїст ви! Ви бачите, що я в розпуці, та вдаєте, ніби не розумієте мене.

— Поміляєтеся, Валентино, навпаки, я чудово вас розумію. Ви не хочете суперечити панові де Вільфорові, не хочете не послухатися маркізи, і завтра ви підпишете шлюбну угоду, яка пов'яже вас із вашим чоловіком.

— А хіба можу вчинити я інакше?

— Не варто питати в мене про це, панно. Я кепський суддя у цій справі, і мій егоїзм може засліпити мене, — відказав Моррель; його глухий голос і зціплені кулаки свідчили про те, що роздратування його зростало.

— А що запропонували б ви мені, Моррелю, якби я могла пристати на вашу пропозицію? Відповідайте. Річ не в тім, щоб сказати: «Ви чините недобре». Треба порадити, як саме вчинити.

— Ви серйозно це кажете, Валентино? Ви хочете, щоб я порадив вам?

— Авжеж, хочу, Максимільяне, і, якщо ця порада буде добра, я послухаюся її. Ви ж знаєте, які ви дорогі для мене.

— Валентино, — сказав Моррель, відсовуючи одірвану дошку, — дайте мені вашу руку на доказ того, що ви не гніваєтеся за мій спалах. У мене голова йде обертом, і вже цілісіньку годину мені не дають спокою нісенітні думки. І якщо ви відринете мою пораду...

— То що ж це за порада?

– Слухайте, Валентино.

Валентина звела очі до неба й зітхнула.

– Я вільна людина, – провадив Максимільян, – і я достатньо заможний для нас обох. Присягаюся, що, поки не станете моєю дружиною, мої уста не торкнуться вашого чола.

– Ви змушуєте мене тремтіти, – сказала Валентина.

– Утікаймо зі мною, – казав далі Моррель, – я одвезу вас до моєї сестри, вона гідна бути вашою сестрою. Ми подамося до Англії, до Алжиру чи до Америки, або ж, як хочете, заховаємося десь у провінції і житимемо там, аж поки наші друзі зламають опір вашої родини.

Валентина похитала головою.

– Так я і гадала, Максимільяне, – сказала вона. – Це порада навіженця, і я буду ще більш навіжена, ніж ви, якщо не зупиню вас негайно одним словом: неможливо.

– І ви підете тим шляхом, який накреслить ваша лиха доля, навіть не спробувавши боротися з нею? – спохмурнівши, запитав Моррель.

– Так, навіть якщо це принесе мені смерть!

– Що ж, Валентино, – сказав Моррель, – повторюю, правда ваша. Справді, я навіжений, і ви довели мені, що пристрасть засліплює найбільш урівноважений глузд. Дякую вам за те, що міркуєте ви безпристрасно. Що ж, нехай так і буде, завтра ви безповоротно станете нареченою Франца Д'Епіне. І не внаслідок формальності, яку вигадали для комедійних розв'язок на сцені, тієї, що зветься підписанням шлюбної угоди, а з вашої власної волі.

– Ви знову дошкуляєте мені, Максимільяне, – сказала Валентина, – ви ятрите мою рану! А що вчинили б ви, скажіть на милість, якби ваша сестра послухалася такої поради, яку ви оце мені даєте?

– Панно, – з гіркою посмішкою відказав Моррель, – я егоїст, ви самі сказали це. І, як егоїст, я думаю не про те, що вчинили б на моєму місці інші, а про те, що збираюся вчинити сам. Я думаю про те, що знаю вас уже рік; від того дня, як я познайомився з вами, усі мої надії на щастя побудовані були на вашій любові; настав день, коли ви сказали мені, що кохаєте мене; від того дня, мріючи про майбутнє, я вірив, що ви станете моєю; у цім полягало для мене всеньке моє життя. Тепер я вже ні про що не думаю; я лише кажу собі, що щастя відвернулося від мене. Сподівався я сягнути блаженства, і втратив його. Адже щодня буває так, що гравець програє не лише те, що має, а навіть і те, чого не мав.

Моррель казав усе те спокійнісінько, і Валентина допитливо дивилася на нього своїми великими очима, пильнуючи, щоб Моррелеві очі не просягали в глибину її вже збуреного серденька.

– То що ж ви хочете робити тепер? – запитала Валентина.

– Я матиму за честь попрощатися з вами, панно. Бог чує мої слова і читає у глибині мого серця, він свідок, що я бажаю вам такого спокійного, щасливого і повного життя, щоб у нім не могло бути навіть згадки про мене.

– О Господе! – прошепотіла Валентина.

– Прощавайте, Валентино, прощавайте! – низько уклонившись, мовив Моррель.

— Куди ви? — вигукнула вона, простягаючи руку крізь ґрати й хапаючи Максимільяна за рукав; із власного хвилювання вона розуміла, що зовнішній спокій її коханого не може бути правдивий. — Куди це ви прямуєте?

— Я потурбуюся про те, щоб не вносити нових прикросів у вашу родину, і подам приклад того, як повинна поводитися чесна і віддана людина, яка опинилася в такому становищі.

— Скажіть мені, що ви хочете робити?

Моррель сумно всміхнувся.

— Кажіть-бо, благаю вас! — наполягала дівчина.

— Ви передумали, Валентино?

— Я не можу передумати, сердего, ви ж знаєте! — вигукнула вона.

— То прощайте!

Валентина почала трясти ґрати з такою силою, якої годі було чекати від неї, а що Моррель віддалявся, то вона простягнула до нього руки і, заламуючи їх, вигукнула:

— Що ви хочете робити? Я хочу знати! Куди ви прямуєте?

— О, не переймайтеся, — відказав Моррель, зупиняючись, — я не маю наміру перекладати на іншу людину відповідальність за мою лиху долю. Інший почав би погрожувати вам, що піде до Д'Епіне, викличе його на поєдинок, буде з ним битися... Це божевілья. До чого тут Д'Епіне? Сьогодні вранці він бачив мене вперше, він уже й забув, що бачив мене. Він навіть не знав про мое існування, коли поміж вашими родинами було вирішено, що ви будете належати одне одному. Тож мені нема ніякого діла до нього, і, присягаюся вам, я не з ним буду зводити порахунки.

— А з ким тоді? Зі мною?

— З вами, Валентино? Та Боже збав! Жінка свята; а кохана жінка свята удвічі.

— Тоді із собою, навіженцю?

— Я ж сам у всьому винен, — сказав Моррель.

— Максимільяне, — сказала Валентина, — ідіть сюди, я вимагаю!

Усміхаючись своєю лагідною усмішкою, Максимільян підійшов ближче; якби він не був такий блідий, можна було б подумати, що з ним нічого не сталося.

— Послухайте, що я вам скажу, люба Валентино, — мовив він своїм мелодійним і щирим голосом, — такі люди, як оце ми з вами, у яких ніколи не було жодної думки, що змусила б червоніти перед людьми, перед ріднею й перед Богом, такі люди можуть читати одне в одного у серці, наче в розгорнутій книзі. Я не герой роману, не меланхолійний герой, не корчу ні Манфреда, ні Антоні. Та, без зайвих слів, без запевнень, без присяг, я віддав моє життя вам. Ви йдете від мене, і ви маєте рацію, я вам уже сказав це і тепер повторюю; та, хоч як воно там є, ви йдете від мене — і життю моєму край. Якщо ви покидаєте мене, Валентино, я залишаюся сам на світі. Моє сестра щаслива у шлюбі, а її чоловік мені лише зять, тобто людина, що пов'язана зі мною тільки суспільними умовностями; тож нікому більше на світі не потрібне моє життя, що стало тепер даремне. Ось що я зроблю. До тієї миті, поки ви не повинчаєтеся, я буду чекати: мені не хочеться пропустити навіть тіні тих непередбачених обставин, якими часом грається випадок. Адже і справді, Франц

Д'Епіне може померти, або ж тієї миті, коли ви підходитемете до вітваря, у вітвар може поцілити блискавиця. Засудженому до страти все здається можливим, навіть диво, коли йдеться про його порятунок. Отож я чекатиму до останньої миті. А коли моє лихо таки скоїться, непоправне, безнадійне, я напишу конфіденційного листа зятеві... і ще одного – поліційному префектові, доведу до їхнього відома, що я хочу вчинити, і десь у гаю чи на кручі, чи на березі річки я застрелюся. Це така сама правда, як і те, що я син найчеснішої людини, яка будь-коли жила у Франції.

Спазматичний дроз струсонув усеньке тіло Валентини; вона відпустила ґрати, що за них трималася, руки її безживно охляли, і дві великі сльози скотилися її личком.

Моррель стояв перед нею, похмурий і рішучий.

– Змилуйтеся, змилуйтеся, – вигукнула вона, – ви ж не накладете на себе руки, правда?

– Присягаюся честю, накладу, – відказав Максимільян, – та хіба вам не все одно? Ви ж бо виконаєте ваш обов'язок, і ваше сумління буде чисте.

Валентина впала навколішки, притуливши долоньки до грудей; серце її розривалося.

– Максимільяне, – мовила вона, друже мій, брате мій на землі, мій справжній дружино на небі, благаю тебе, вчини, як я оце: живи, страждаючи. Може, настане день, коли ми поєднаємося.

– Прощавайте, Валентино! – повторив Моррель.

– Боже милосердний, – сказала Валентина з невимовним виразом, здійнявши руки до неба, – ти бачиш, я зробила все, що могла, аби лишитися покірною донькою, я прохала, благала, заклінала, та він не послухав ні моїх прохань, ні благань, ні сліз. Так ось, – провадила вона твердо, витираючи сльози, – не хочу я померти від каяття – ліпше помру я від сорому. Ви будете жити, Максимільяне, і я належатиму вам і нікому іншому. Коли? Якої миті? Зараз? Кажіть, веліть, я готова.

Моррель уже відійшов на декілька кроків, та враз повернувся і, блідий від радості, із просвітленим зором, простягнув крізь ґрати руки до Валентини.

– Валентино, – сказав він, – любя, не треба так розмовляти зі мною, а якщо так, то ліпше дайте мені змогу померти. Якщо ви кохаєте мене так, як я кохаю вас, то чому повинен я забрати вас силоміць? Чи тільки з жалості хочете змусити мене жити? То я волю ліпше умерти.

– Справді, – прошепотіла Валентина, – хто єдиний на світі любить мене? Він. Хто втішав мене у стражданнях? Він. На кого покладаю я всі мої сподівання, на кому зупиняється мій розгублений погляд, на кому відпочиває моє змучене серденько? На ньому, тільки на ньому. Так ось, ти теж маєш рацію, Максимільяне; я піду за тобою, покину рідну домівку, усе покину... Усе! Ох і невдячна я, – ридаючи, вигукнула Валентина, – я ж геть про дідуся забула!

– Ні, – сказав Максимільян, – ти не покинеш його. Ти казала, що пан Нуартє начебто ставиться до мене приязно; то перед тим, як утікати, скажеш йому про все. Його згода буде для тебе захистом перед Богом. А коли ми візьмемо шлюб, він перебереться до нас; ото й буде в нього два внуки. Ти мені розповідала, як він розмовляє з тобою і як ти йому відповідаєш; ось побачиш,

я швидко вивчу цю зворушливу знакову мову. Присягаюся, Валентино, замість розпуки, яка нас очікує, я обіцяю тобі щастя!

– Ось бачиш, Максимільяне, яку владу ти взяв наді мною! Я ладна повірити в те, що ти мені оце кажеш, але ж усе це нерозсудливо. Батько прокляне мене; я знаю його, знаю його непохитне серце, він мені не простить цього ніколи в житті. Ось що, Максимільяне: якщо хитрощами чи проханнями, чи завдяки щасливій нагоді, чи не знаю ще як, – одне слово, якщо у якийсь спосіб мені пощастить відкласти весілля, ви зачекаєте, правда?

– Авжеж, присягаюся вам, а ви присягніться, що цей жадливий шлюб ніколи не відбудеться і навіть якщо вас силоміць попровадять до мера, до священика, ви все ж таки скажете «ні».

– Присягаюся тобі в цім, Максимільяне, найсвятішим для мене на світі найменням – іменем моєї матінки!

– Що ж, – сказав Максимільян, – тоді зачекаємо.

– Авжеж, зачекаємо, – відгукнулася Валентина, у якої аж від серця відлягло, – хтозна, що може порятувати нас.

– Покладаюся на вас, Валентино, – сказав Моррель. – Усе, що ви зробите, буде добре; та якщо благання ваші не слухатимуть, якщо ваш батько, якщо пані де Сен-Меран вимагатимуть, щоб Д'Епіне з'явився завтра для підписання цієї угоди...

– Тоді, Моррелю... я присягнулася вам...

– Замість того, щоб підписати...

– Я вийду до вас, і ми втечемо; та доти не будемо випробовувати долю, не будемо бачитися; адже це диво, це промисел Господній, що нас іще не застали; якби дізналися, що ми з вами зустрічаємося, то ми не мали б жодної надії.

– Правда ваша, Валентино, але як я дізнаюся...

– Через нотаріуса Дешана.

– Я знаю його.

– І від мене. Я напишу вам, повірте мені. Боже милосердний, Максимільяне, цей шлюб я так само ненавиджу, як і ви!

– Дякую, дякую вам, Валентино, кохана моя! Значить, вирішено: коли ви вкажете мені час, я приїду сюди, ви перелізете огорожу, – це буде неважко, – я підхоплю вас на руки, біля хвіртки на городі вас чекатиме ридван, і я одведу вас до моєї сестри. Там ми захираємося від усіх або ні від кого не будемо ховатися, як забажаєте, і там ми знайдемо підтримку в усвідомленні нашої правоти й волі до щастя і не дамо себе зарізати, мов те ягня, що борониться лише зітханнями.

– Нехай буде так! – сказала Валентина. – Я теж скажу вам, Максимільяне: усе, що ви зробите, буде добре.

– Люба моя!

– То що, задоволені ви вашою дружиною? – сумовито запитала дівчина.

– Валентино, любонько, мало сказати «так».

– Усе-таки скажіть.

Валентина наблизилася вуста до ґрат, і слова її, разом із її ніжним подихом, полинули до Моррелевих вуст, а він припадав губами до холодної, невблаганної заслони.

– До побачення, – сказала Валентина, ледве відірвавшись від того щастя, – до побачення!

– Я отримаю од вас листа?

– Авжеж.

– Дякую вам, люба моя дружино, до побачення!

Пролунав звук невинного, повітряного поцілунку, і Валентина побігла липовою алеєю.

Моррель чув, як завмирав шурхіт її сукні, що торкалася кущів, як завмирало рипіння піску під її кроками; потім із невимовною усмішкою він звів очі до неба, дякуючи йому за те, що воно послало йому таке кохання, і теж пішов собі.

Він повернувся додому і чекав цілий вечір і весь наступний день, та нічого не отримав. Аж третього дня, годині о десятій вечора, коли він уже хотів було піти до нотаріуса Дешана, він урешті отримав поштою записку і відразу зрозумів, що вона від Валентини, хоч він ніколи не бачив її почерку.

У записці мовилося:

«Сльози, прохання і благання були марні. Учора я пробула дві години у церкві святого Філіпа Рульського і дві години від усієї душі молилася Богові. Та Бог так само невблаганний, як і люди, і підписання угоди призначили на сьогодні на дев'яту вечора.

Я вірна моему слову, як вірна моему серцю, Моррелю. Ці слова я дала вам, і це серденько ваше!

Отож, до вечора, за чверть до дев'ятої, біля брами.

Ваша дружина,

Валентина де Вільфор.

P.S. Моїй сердешній бабуні дедалі гіршає: учора її збудження переросло у марення, а сьогодні те марення вже межує із божевіллям.

Правда ж, ви будете дуже любити мене, щоб я могла забути про те, як покинула її в такому стані?

Від дідуся Нуартъє, здається, приховують, що угоду підпишуть сьогодні ввечері».

Моррель не обмежився відомостями, які він здобув од Валентини; він пішов до нотаріуса, і той підтвердив йому, що підписання угоди призначили на дев'яту вечора.

Потім він подався до графа Монте-Крісто; там він дізнався найбільше подробиць: Франц приїздив до графа, щоб сповістити про врочисту подію; пані де Вільфор, зі свого боку, писала йому, прохаючи вибачення за те, що його не запрошує; та смерть маркіза де Сен-Мерана і недуга його вдови огортають цю врочистість хмарою суму, і вона не зважається засмучувати нею графа, якому бажає всілякого щастя.

Напередодні Франца представили пані де Сен-Меран, яка заради такої події підвелася з ліжка, та по тому відразу ж знову туди вклатася.

Неважко зрозуміти, що Моррель був страшенно збурений, і такий проникливий зір, як у графа Монте-Крісто, не міг не помітити цього, тож граф Монте-Крісто був ще лагідніший із ним, аніж звичайно, такий лагідний, що Максимільян вряди-годи вже ладен був у всьому йому зізнатися. Та він згадував про обіцянку, яку дав Валентині, і таємниця залишалася у глибині його серця.

За ту днину Максимільян разів із двадцять перечитував лист од Валентини. Уперше писала вона йому, і з якого приводу! І щоразу, перечитуючи цього листа, він знову і знову присягався собі, що зробить Валентину щасливою. Справді, яку владу може здобути над юнаком дівчина, що зважається на такий учинок. Як самовіддано має служити їй той, для кого вона всім пожертвувала! Як палко повинен поклонитися їй коханий. Вона для нього і королева, і дружина, і йому здається, замало самої душі, щоб кохати її й дякувати їй.

Із невимовним хвилюванням думав Моррель про ту хвилину, коли Валентина прийде і скаже йому: «Я прийшла, Максимільяне, я ваша».

Він усе приготував для втечі на городі, поміж люцерною: там лежали дві приставні драбини; кабріолет, яким Максимільян мав правити сам, стояв наготові; він не взяв із собою слуги, не запалював ліхтарів, та збирався запалити їх на першому закруті, щоб через надмірну обережність не потрапити до рук поліцаїв.

Уряди-годи Морреля охоплював дроз; він думав про ту хвилину, коли буде допомагати Валентині перелазити огорожу і відчує у своїх обіймах, безпомічну і трепетливу, ту, кому він досі хіба що потискав долоньку або цілував кінчики пальчиків.

Та коли вже стало пополудні, коли Моррель відчув, що наближається призначена пора, йому закортіло бути самому. Кров його бурхала, будь-яке запитання, голос друга дратував би його; він замкнувся у себе в кімнаті, намагаючись перейнятися читанням, та очі його ковзали рядками, але не бачили їх; урешті він відкинув книжку набік і знову захопився міркувати над подробицями втечі.

Призначена година зближалася.

Ще не бувало випадку, щоб закоханий дав стрілкам годинника рухатися своїм шляхом; Моррель так шалено шарпав свого годинника, аж той о шостій вечора показав пів на дев'яту. Тоді він сказав собі, що пора вже їхати; хоч підписання угоди призначили на дев'яту, та, напевне, Валентина не буде очікувати цього марного акту. Отож, вибравшись за своїм годинником, точнісінько о пів на дев'яту з вулиці Меле, Моррель увійшов у свій город тієї хвилини, коли дзиґар на церкві Філіпа Рувського вибив восьму вечора.

Коня й кабріолет він заховав за розваленою хатиною, де зазвичай ховався сам.

Потроху почало сутеніти, і густе листя у саду зіллялося у величезні темні брили.

Тоді Моррель вийшов зі своєї схованки і, відчуваючи, як калатає його серце, глянув крізь ґрати, та в саду ще нікого не було. Вибило пів на дев'яту.

В очікуванні минуло ще півгодини. Моррель ходив туди-сюди попід огорожею і дедалі частіше поглядав у шпарину поміж дошками. У саду ставало дедалі темніше, та марно шукав він у темряві білу сукню, марно чекав, чи не пролунають у тиші кроки.

Дім, що бовванів за деревами, і далі був неосвітлений, і ніщо не свідчило про те, що тут має здійснитися така важлива подія, як підписання шлюбної угоди.

Моррель дістав свого годинника; він показував за чверть десяту, та відразу ж церковний дзигар, що його бій він уже чув, сповістив йому про помилку його кишенькового годинника, вибивши пів на десяту.

Значить, минуло вже півгодини після терміну, який призначила сама Валентина, адже вона казала, що прийде о дев'ятій годині, навіть трохи раніш.

Для Морреля то були найтяжчі хвилини; кожна секунда була у його серце наче олов'яним молотом.

Найменший шелест листя, найменший подих вітру змушував його здригатися, і чоло його вкрилося холодним потом; тоді, тремтячи від ніг до голови, він приставляв драбину і, щоб не губити часу, ставив ногу на долішній щабель.

Поки він у такий спосіб переходив од страху до надії й у нього раз у раз завмирало серце, дзигар на церкві вибив десяту.

— Ні, — з жахом прошепотів Максимільян, — уявити годі, що підписання угоди триває так довго, хіба що сталося щось непередбачене; адже я зважив усі можливості, облічив, скільки часу можуть забрати всі формальності. Либонь, таки сталося щось.

І він то збуджено ходив назад і вперед коло ґрат, то притулявся гарячим чолом до холодного заліза. Може, Валентина зомліла, підписавши угоду? Може, її схопили, коли вона збиралася утікати? То були єдині припущення, які виснував Моррель, і обидва кидали його у прірву розпуки.

Аж він вирішив, що сили покинули Валентину вже під час утечі й вона непритомна лежить десь у саду.

— Але якщо так, — вигукнув він, хутко спинаючись шаблями драбини, — я втрачу її й сам буду винен!

Демон, що підказав йому ту думку, вже не покидав його і нашіптував йому на вухо з тієї наполегливістю, яка за декілька хвилин потугою логічних міркувань обертає здогад у тверду певність. Він удивлявся у пільму, що дедалі густішала, і йому здавалося, ніби в темній алеї щось лежить на піску. Моррель зважився навіть погукати, і йому здалося, наче вітер доносить до нього невиразні стогони.

Аж вибило пів на одинадцятую; неможливо було більше чекати, усе могло статися; у Максимільянових скронях гупало, в очах стелилася імла; він перекинув ногу через огорожу і плигнув додолу.

Він був у Вільфоровому маєтку, заліз туди потайки; він знав, які можуть бути наслідки такого вчинку, та не задля того зайшов він так далеко, щоб зараз відступити.

Якусь хвилю він прямував попід муром, потім хутко перебіг алею і сховався поміж деревами.

За мить він поминув їх. Звідти, де він тепер стояв, видно було дім.

Тоді Моррель остаточно упевнився в тому, що вже підозрював, намагаючись промкнутися поглядом крізь густий сад: замість яскраво освітлених вікон, як ото водиться у святкові дні, перед ним було сіре громаддя, огорнуте на додачу тінню величезної хмари, що затулила місяць.

Тільки вряди-годи у трьох вікнах другого поверху розгублено металося кволе світло. Ті три вікна були вікнами покою пані де Сен-Меран.

Непорушно горіло світло за червоними шторами. Ті штори висіли у спальні пані де Вільфор.

Моррель усе це вгадав. Стільки разів, щоб весь час прямувати за нею подумки, він розпитував про внутрішнє розташування будинку, аж знав його дуже добре, хоч і не бачив ніколи.

Той морок і безгоміння ще дужче налякали Морреля, аніж відсутність Валентини.

Перебуваючи у нестямі, ошалівши від горя, він вирішив ні перед чим не зупинятися, аби лиш побачити Валентину і впевнитись у лихові, про яке він здогадувався, хоч і не знав, у чому воно полягає. Він дійшов до узлісся гаю і вже хотів було перетнути відкриту зусібіч клумбу, аж із вітром долинули до нього далекі голоси.

Тоді він знову позадкував у чагарі й зупинився без руху, мовчазний огорнутий пітьмою.

Він уже вирішив: якщо це Валентина і якщо вона пройде повз нього, то він її погукає; якщо вона не сама, то принаймні він побачить її і впевниться, що з нею все гаразд; якщо ж це хтось інший, то можна буде почути бо-дай декілька слів із розмови і розгадати ту й досі незрозумілу таємницю.

Тієї миті з-за хмар виглянув місяць, і Моррель побачив, як на ганок вийшов Вільфор із чоловіком у чорному вбранні. Вони спустилися східцями і попрямували до алеї. Щойно вони ступнули кілька кроків, як у чоловікові у чорному вбранні Моррель упізнав лікаря Д'Аврінї.

Побачивши, що вони прямують у його бік, Моррель несамохіть почав за-дкувати, аж поки не наткнувся на стовбур явора, що ріс посеред чагарів, і тут зупинився.

Незабаром пісок перестав рипіти під ногами Вільфора і лікаря.

— Авжеж, любий лікарю, — сказав королівський прокурор, — бачу, Господь таки розгнівався на нас. Яка страшна смерть! Який несподіваний удар! Не намагайтеся втішати мене, надто вже свіжа рана й надто глибока. Померла! Померла!

Холодний піт виступив на Максимільяновому чолі, зуби його зацокотіли. Хто ж помер у цьому домі, що його сам Вільфор вважав проклятим?

— Любий пане де Вільфоре, — відказав лікар таким голосом, від якого Моррелів жах став ще дужчий, — я припровадив вас сюди не задля того, щоб утішати, а геть навпаки.

— Що ви маєте на увазі? — перелякано запитав королівський прокурор.

— Я хочу сказати, що за лихом, яке оце спіткало вас, може, криється ще гірше нещастя.

— О Господе! — заламуючи руки, прошепотів Вільфор. — Що ще ви мені скажете?

— Ми тут геть самі, друже мій?

— Авжеж. Але нащо ці остороги?

— А на те, що я мушу сповістити вам страшну річ, — відказав лікар. — Сядьмо.

Вільфор не сів, а радше упав на лаву. Лікар лишився стояти перед ним, поклавши йому долоню на плече.

Похоловши із жаху, Моррель притулив одну руку до чола, а другу до серця, остерігаючись, що можуть почути, як воно калатає.

«Померла, померла!» — дудонів у мізках голос його серця.

І йому здалося, ніби й сам він помирає.

— Кажіть, лікарю, я слухаю, — сказав Вільфор. — завдавайте удару, я до всього вже готовий.

— Звісно, пані де Сен-Меран була дуже немолода, та вона тішилася пре-гарним здоров'ям.

Уперше за десять хвилин Моррель полегшено відітхнув.

— Горе вбило її, — сказав Вільфор, — авжеж, лікарю, горе. Вона прожила з маркізом сорок років...

— Річ не у горі, любий мій друже, — відказав лікар. — Буває, хоч і рідко, що горе вбиває, та вбиває воно не за день, не за годину, не за десять хвилин.

Вільфор нічого не сказав, тільки вперше звів голову і перелякано глянув на лікаря.

— Ви ж були присутні під час агонії? — запитав Д'Аврїньї.

— Авжеж, — відказав королівський прокурор, — ви ж сказали мені, щоб я не йшов.

— Завважили ви симптоми недуги, що від неї віддала Богові душу пані де Сен-Меран?

— А певно; у маркізи були три напади, один за одним через декілька хвилин, і щоразу через менший проміжок часу і дедалі тяжчі. Коли ви прийшли, вона почала задихатися; потім її спіткав напад, що його я вважав просто нервовим. Та по-справжньому почав я непокоїтися, як побачив, що вона зводиться на ліжку з неприродною напругою кінцівок і ший. Тоді з вашого обличчя я зрозумів, що справа набагато поважніша, ніж мені здавалося. Коли напад минувся, я хотів зловити ваш погляд, та ви не дивилися на мене. Ви лічили її пульс, і вже почався другий напад, і ви так і не обернулися до мене. Цей другий напад був ще жакливіший; ті самі мимовільні порухи повторилися, губи посиніли і почали сіпатися. Під час третього нападу вона померла. Уже після першого нападу я подумав, що це правець, і ви підтвердили це.

— Так, у присутності сторонніх людей, — сказав лікар, — але тепер ми самі.

— То що ж ви хочете сказати мені?

— Що симптоми правця й отруєння рослинною трутизною геть тотожні.

Вільфор схопився на ноги, та постоявши з хвилину непорушно і мовчки, знову впав на лаву.

— Пане лікарю, — мовив він, — ви розумієте, що кажете?

Моррель не знав, чи це сон, чи дійсність.

— Послухайте, — сказав лікар, — я знаю, наскільки поважна моя заява і кому я оце роблю її.

— Із ким ви зараз розмовляєте, із посадовою особою чи з другом? — запитав Вільфор.

— Із другом, зараз тільки з другом. Симптоми правця так схожі на симптоми отруєння рослинною трутизною, що якби мені треба було підписатися під тим, що я оце вам кажу, то я трохи повагався б. Тож, повторюю, зараз я звертаюся не до посадової особи, а до друга. І ось другові я кажу: три чверті години спостерігав я за агонією, за конвульсіями, за смертю пані де

Сен-Меран, і я не лише певен, що вона померла від отруєння, а можу навіть назвати, авжеж, назвати ту отруту, якою її спровадили на той світ.

– Лікарю, лікарю!

– Усе наявне: сонливість, що міняється нервовими нападами, надмірне мозкове збудження, оніміння центрів. Пані де Сен-Меран померла від чималої дози бруцину або стрихніну, яку їй дали, може, й помилково.

Вільфор ухопив лікаря за руку.

– Ох, про це й подумати неможливо! – сказав він. – Це сон, Боже мило-сердний, це сон! Страшно чути, що така людина, як ви, каже отакі речі! За-клинаю вас, лікарю, скажіть, що, може, ви помиляєтеся!

– Авжеж, таке може бути, проте...

– Проте?

– Проте я так не думаю.

– Лікарю, пожалійте мене; впродовж останніх днів зі мною відбуваються такі нечувані речі, що я боюся зсунутися з глузду.

– Хтось, крім мене, бачив пані де Сен-Меран?

– Ніхто.

– Посилали до аптеки по якісь ліки, не показавши мені рецепта?

– Ні.

– У пані де Сен-Меран були вороги?

– Не чув про них.

– Хтось був зацікавлений у її смерті?

– Та ні ж бо, Господе, ні. Моя донька – єдина її спадкоємниця, Валентина сама... Ох, якби я міг подумати про таке, то всадив би собі у груди кинджал за те, що вони бодай на мить могли ховати в собі таку думку.

– Що ви, друже мій! – вигукнув і собі Д'Аврїні. – Нехай Господь мене береже від того, щоб когось звинувачувати. Зрозумійте, кажу я тільки про лихий випадок, про помилку. Та помилка це чи ні – факт є фактом, він підка-зує моему сумлінню, і моє сумління вимагає, щоб я вам голосно заявив про це. Наведіть довідки.

– У кого? Яким чином? Про що?

– Наприклад, чи не помилився Барруа, старий слуга, і чи не дав він мар-кізі якісь ліки, котрі наготували для його пана?

– Для мого батька?

– Так.

– Але в який спосіб могла пані де Сен-Меран отруїтися ліками, котрі на-готували для пана Нуартъє?

– Та дуже просто: ви ж знаєте, що за деяких недуг ліками служать трути-зни; до таких недуг належить і параліч. Місяців зо три тому, випробувавши все, щоб повернути панові Нуартъє здатність рухатися і розмовляти, я ви-рішив випробувати останній засіб. І ось уже три місяці я лікую його бруци-ном. Отож, до останніх ліків, які я йому виписав, входить шість центиграмів бруцину; ця кількість нешкідлива для паралізованих органів пана Нуартъє, який до того ж сягнув її послідовними дозами, та цього достатньо, щоб по-губити іншу людину.

– Так, але покої пані де Сен-Меран і пана Нуартъє геть не сполучають-ся поміж собою, і Барруа жодного разу не заходив до кімнати моєї тещі. Ось

що скажу я вам, лікарю. Я вважаю вас найбільш обізнаним медиком, а головне, найсумліннішою людиною на світі, і в усіх випадках життя ваші слова для мене – світло, що, немов ото сонце, осяває мій шлях. Та все ж таки, лікарю, попри те, що я так вірю у вас, я хочу знайти підтримку в аксіомі: «Errare humanum est»*.

– Послухайте, пане Вільфоре, – сказав лікар, – кому з моїх колег ви довіряєте так, як оце мені?

– Чому ви запитуєте про це? Що ви маєте на увазі?

– Погукайте його, я йому передам усе, що бачив, усе, що завважив, і ми зробимо розтин.

– І знайдете сліди трутизни?

– Ні, не трутизни, я цього не кажу; та ми констатуємо подразнення нервової системи, упізнаємо безсумнівне, очевидне удушення, і ми скажемо вам: любий пане Вільфоре, якщо це було недбалство, стежте за вашими слугами, якщо ж ненависть – пильнуйте за вашими ворогами.

– Подумайте, що ви кажете, Д'Аврінї! – відказав пригнічений Вільфор. – Щойно таємниця стане відома бодай комусь, крім вас, обов'язково буде розслідування, а розслідування в мене – про це й подумати годі! Проте, – провадив королівський прокурор, захопившись і занепокоєно зиркаючи на лікаря, – якщо ви бажаєте, якщо неодмінно цього вимагаєте, я це зроблю. Справді, може, я таки повинен порушити цю справу: моє становище цього вимагає. Та ви ж бачите, лікарю, я геть знищений: накликати на мій дім такий скандал після такого горя! Моя дружина і донька не витерплять цього. Що до мене, лікарю, то, знаєте, не можна сягнути такого становища, як моє, мати двадцять п'ять років поспіль посаду королівського прокурора, не набувши чималої кількості ворогів. Розголос цієї справи буде для них тріумфом і радістю, а мене вкриє ганьбою. Вибачте мені ці марнотні думки. Якби ви були священиком, то я не зважився б вам таке сказати; та ви людина, ви знаєте людей; ох, лікарю, ви нічого не казали мені, правда?

– Любий пане де Вільфоре, – схвильовано відказав лікар, – мій найперший обов'язок – любов до людей. Якби наука не була тут безсила, я порятував би пані де Сен-Меран; та вона померла; я повинен думати про живих. Поховаймо цю страшенну таємницю у самісінькій глибині серця. Якщо чийсь погляд просягне у неї, нехай моє мовчання вважатимуть наслідком мого невігластва, я згоден. Але ви шукайте, шукайте весь час, діяльно шукайте, адже справа може не обмежитися цим одним випадком... І коли ви знайдете винуватця, якщо тільки знайдете, я скажу вам: ви суддя, робіть так, як вважаєте за потрібне!

– Дякую вам, лікарю, дякую! – сказав Вільфор із невимовною радістю. – У мене ніколи не було ліпшого друга, ніж ви.

І, наче остерігаючись, щоб лікар Д'Аврінї не передумав, він підвівся і попровадив його у напрямку дому.

Вони пішли собі.

Моррель розсунув обіруч галузки, наче йому забракло повітря, і місяць осяяв його обличчя, бліде, мов у примари.

* Людині властиво помилятися (лат.).

– Небо вочевидь прихильне до мене, але як це страшно! – сказав він. – А сердешна Валентина! Хіба витерпить вона стільки горя!

І, промовивши отак, він дивився то на вікно з червоними шторами, то на три вікна з білими шторами.

У вікні з червоними шторами світло майже погасло. Либонь, пані де Вільфор погасила лампу, і у вікні видно було тільки світло нічника.

Зате у другому кінці дому відчинилося одне з вікон із білими шторами.

У нічній темряві мріло тьмяне світло свічки, що стояла на коминку, і якась тінь з'явилася на балконі. Моррель здригнувся: йому здалося, ніби хтось плаче.

Не дивно, що цей дужий, мужній чоловік, схвильований і збуджений двома найпотужнішими людськими пристрастями, коханням і страхом, так за-непав, що піддався забобонним галюцинаціям.

Хоч він і перебував у такому потаємному місці, що Валентина ніяк не могла б його угледіти, йому здалося, ніби тінь біля вікна гукає його; це підказував йому збурений глузд і підтверджувало його палке серце. Цей обман чуттів обернувся для нього незаперечною дійсністю, тож, улягаючи невгамовному молодечому пориванню, він вибіг із свого укриття. Не переймаючись тим, що його можуть помітити, що Валентина може перелякатися і несамохіть зойкнути, і тоді здійметься гвалт, він двома стрибками поминув клумбу, що в місячному сяйві здавалася білою і широкою, мов озеро, добіг до діжок із помаранчевими деревцями, що стояли перед будинком, хутко піднявся східцями ганку і пхнув двері, які легко відчинилися.

Валентина його не бачила; її зведені до неба очі стежили за сріблястою хмаринкою, що пливла в лазурній високості; своїми контурами вона скидалася на тінь, що лине у небо, і схвильованій дівчині здавалося, наче то душа її бабуні.

Тим часом Моррель пройшов передпокій і намацав поручні східців; килим, що застеляв їх, глушив його кроки; утім, Моррель був так збурений, що не злякався б і самого Вільфора. Якби перед ним постав Вільфор, він знав, що вдіяти: підійде до нього й у всьому зізнається, благаючи його зрозуміти і схвалити те кохання, що пов'язує його з Валентиною, – одне слово, він геть зсунувся з глузду.

Слава Богу, він нікого не здибав.

Тоді йому особливо стали в пригоді відомості, які сповістила Валентина про внутрішнє розташування будинку; він без перешкод дістався до горішнього майданчика сходів, і коли він зупинився, роззираючись, ридання, яке він відразу впізнав, показало йому, куди прямувати. Він обернувся: з-за прохилених дверей промикався промінь світла і чутно було плач. Він пхнув двері й увійшов.

У глибині алькова, лежала небіжчиця, укрита простиралом, під яким угадувалися контури тіла; вона здалася Моррелеві особливо страшною через таємницю, яку йому випало дізнатися.

Біля ліжка, втулившись головою в подушки широкого фотеля, стояла навколішки Валентина, здригаючись від ридань і заламавши над головою зіцплени, закам'янілі руки.

Вона відійшла від вікна і молилася голосом, який зворушив би найнечуліше серце; слова злітали з її вуст, квапливі, безладні, невиразні, такий палючий біль стискав її горло.

Місячне сяєво, що цідилося крізь ґратчасті віконниці, змусило потьмяніти полум'я свічки й обливало сумовитою блакиттю цю тужну картину.

Моррель не витерпів; він не відзначався особливою набожністю, не дуже улягав подібним враженням, та бачити, як Валентина плаче, страждає, заламує руки — це було більше, ніж він міг витерпіти мовчки. Він зітхнув, прошепотів її ім'я, й обличчя, залите слізьми, із відбитками від едвабної обшивки фотеля, обличчя Магдалини Корреджо обернулося до нього.

Валентина не здивувалася, угледівши його. Для серця, наповненого нескінченним відчаєм, уже немає хвилювання.

Моррель простягнув коханій руку.

Не пояснюючи, чому вона не вийшла до нього, Валентина показала йому на мерця, що лежав під погребовим укривалом, і знову заплакала.

Обоє не зважувалися забалакати у цій кімнаті. Кожне боялося порушити це безгоміння, наче десь у кутку стояла самісінька смерть, владно притуливши пальця до вуст.

Перша зважилася Валентина.

— Як ви увійшли сюди, друже мій? — запитала вона. — Ох, сказала б я «ласкаво прошу», якби не смерть відчинила вам двері цього дому.

— Валентино, — тремтливим голосом сказав Моррель, стискаючи руки, — я чекав із пів на дев'яту; вас не було й не було, я занепокоївся, переліз огорожу, пішов у сад; і ось розмова про це лихо...

— Яка розмова?

Моррель здригнувся; він згадав усе, про що балакали лікар із Вільфором, і йому здалося, ніби він бачить під простиралом ці заляклі руки, закам'янілу шию, сині губи.

— Розмова ваших слуг, — сказав він, — пояснила мені все.

— Але ж прийти сюди означало погубити нас, друже мій, — сказала Валентина без жаху і без гніву.

— Вибачте мені, — тим самим тоном сказав Моррель, — я зараз піду.

— Ні, — відказала Валентина, — нас можуть зустріти, залиштеся тут.

— А якщо сюди прийдуть?

Валентина похитала головою.

— Ніхто не прийде, — сказала вона, — заспокойтеся, ось наш захист.

І вона показала на контури тіла під укривалом.

— А що Д'Епіне? Скажіть-бо, благаю вас, — провадив Моррель.

— Він прийшов, щоб підписати угоду, тієї самісінької хвилини, коли бабуня віддавала Богові душу.

— Жах! — сказав Моррель із почуттям еґоїстичної втіхи, бо подумав, що через цю смерть весілля відкладуть на невизначений час. Та відразу ж і був покараний за своє себелюбство.

— І вдвічі тяжче, — провадила Валентина, — що моя любя, сердешна бабуня, умираючи, звеліла, щоб це весілля сталося якомога швидше; о Боже, вона сподівалася захистити мене, а насправді теж діяла проти мене!

– Чуєте? – поспитався раптом Моррель.

Вони позамовкали.

Чутно було, як відчинилися двері, і паркет у коридорі та східці зарипіли під чиєюсь ногою.

– Це мій батько вийшов із кабінету, – сказала Валентина.

– І проводить лікаря, – докинув Моррель.

– А звідки ви знаєте, що лікаря? – здивовано запитала Валентина.

– Здогадується просто, – сказав Моррель.

Валентина зиркнула на нього.

Тим часом було чути, як зачинилися парадні двері. Потім Вільфор подався, щоб замкнути на ключ двері в сад, а далі знову побрався східцями нагору.

Сягнувши передпокою, він на мить зупинився, гадаючи, либонь, чи йти до своєї кімнати, чи до покою пані де Сен-Меран. Моррель хутко заховався за штору. Валентина й не поворухнулася, наче величезне горе піднесло її над усіма повсякденними страхами.

Вільфор подався до себе.

– Тепер, – сказала Валентина, – вам уже не вийти ні парадними дверми, ні тими, що провадять у сад.

Моррель розгублено дивився на неї.

– Тепер є тільки одна можливість і надійний вихід, – провадила вона, – через дідусеві покої.

Вона підвелася.

– Ходімо, – сказала вона.

– Куди? – запитав Максимільян.

– До дідуса.

– Мені треба йти до пана Нуарт'є?

– Так.

– Подумайте, Валентино!

– Я вже давно думала про це. У мене лишився один друг на білому світі, і обоє ми потребуємо його допомоги... Ходім-бо.

– Будьте обережні, Валентино, – сказав Моррель, не бажаючи слухати її, – будьте обережні; тепер я бачу, яке то за навіженство було, що я сюди прийшов. А ви певні, люба, що міркуєте зараз тверезо?

– Цілком, – відказала Валентина, – мені совісно тільки бабуню кидати, адже я обіцяла охороняти її, сердешну.

– Смерть для кожного свята, Валентино, – сказав Моррель.

– Авжеж, – відказала дівчина, – та й ненадовго це буде. Ходімо.

Валентина вийшла у коридор і спустилася вузькими сходами, що провадили до Нуарт'є, Моррель тихенько прямував за нею. На майданчику біля кімнати вони зустріли старого слугу.

– Барруа, – сказала Валентина, – замкніть за нами двері й нікого не впускайте.

І вона увійшла перша.

Нуарт'є й досі сидів у фотелі, прислухаючись до щонайменшого шереху; від Барруа він знав про все, що сталося, і жадібно дивився на двері; ось він угледів Валентину, і очі його зблиснули.

У її ході й у манері триматися було щось поважне й урочисте. Це вразило старого. В його очах з'явився допитливий вираз.

– Любий дідусю, – мовила вона, – вислухай мене уважно. Ти знаєш, що бабуся де Сен-Меран годину тому померла. Крім тебе, тепер нема нікого на білому світі, хто любив би мене.

Вираз нескінченної ніжності промайнув ув очах дідугана.

– І тільки тобі можу я довіряти моє горе і мої надії, правда ж?

Недви́га дав на здогад, що так.

Валентина взяла Максимільяна за руку.

– Тоді, – сказала вона, – добре поглянь на цього чоловіка.

Старий доскіпливо і трохи зачудовано поглянув на Морреля.

– Це Максимільян Моррель, син поважного марсельського негоціанта, що про нього ти, напевне, чув.

– Так, – дав на здогад старий.

– Це незаплямоване ім'я, і Максимільян прикрасить його славою, бо в тридцять років він уже капітан спагі й лицар Почесного легіону.

Старий дав на здогад, що пам'ятає це.

– Так ось, дідусю, – сказала Валентина, опускаючись навколішки перед старим і показуючи на Максимільяна, – я кохаю його і належатиму тільки йому! Якщо мене змусять вийти заміж за іншого, я помру або вкорочу собі віку.

У очах недви́ги був цілий світ збурених думок.

– Тобі подобається Максимільян Моррель, еге ж, дідуню? – запитала Валентина.

– Авжеж, – дав на здогад недви́га.

– І ти можеш захистити нас, твоїх дітей, від мого батька?

Нуартъє спрямував свій замислений погляд на Морреля, ніби казав: «Ну, це залежить від обставин».

Максимільян зрозумів його.

– Панно, – сказав він, – у покоях вашої бабуні вас чекає святий обов'язок; дозвольте мені побалакати декілька хвилин із паном Нуартъє.

– Авжеж, цього мені й хочеться, – очима дав на здогад старий.

Потім занепокоєно зиркнув на Валентину.

– Ти хочеш запитати, як він зрозуміє тебе, дідусю?

– Так.

– Не турбуйся; ми так часто розмовляли про тебе, що він добре знає, як я з тобою балакаю. – І, обернувшись до Морреля з чарівною усмішкою, хоч і за́тьмареною глибоким сумом, вона докинула:

– Він знає все, що я знаю.

Сказавши те, Валентина звелася з колін, підсунула Моррелеві стілець і звеліла Барруа нікого не впускати; потім ніжно цьомнула дідуся і, сумовито попрощавшись із Моррелем, вона пішла.

Тоді Моррель, щоб довести Нуартъє, що він користується Валентининою довірою і знає всі їхні секрети, узяв словника, перо й папір і поклав усе це на столі, біля лампи.

– Спершу, – сказав він, – дозвольте мені, мосьпане, розповісти вам про те, хто я такий, як я кохаю панну Валентину і які мої наміри.

– Слухаю вас, – дав на здогад Нуартьє.

Разюче видовище становив собою цей дідуган, що був, здавалося б, даремним тягарем для рідні, а став таємничим оборонцем, єдиною опорою, єдиним суддею двох закоханих, молодих, гарних, здорових людей, що тільки починали жити.

Весь його вигляд, переповнений надзвичайною шляхетністю і суворістю, глибоко вплинув на Морреля, і він почав промовляти з тремтінням у голосі.

Він розповів, як зазізнався з Валентиною, як покохав її і як самотня й нещасна Валентина погодилася прийняти його відданість. Розповів він і про свою рідню, про своє становище, про свій маєток; не раз, коли він допитливо зиркав на недвигу, той поглядом казав йому: «Гаразд, продовжуйте».

– Отож, мосьпане, – сказав Моррель, скінчивши першу частину своєї розповіді, – я розповів вам про моє кохання і про мої надії. Чи розповідати тепер про наші плани?

– Так, – дав на здогад старий.

– Так ось що ми вирішили.

І він розповів Нуартьє, як чекав у городі, про кабриолет, як він збирався забрати Валентину, завезти її до сестри, повінчатися з нею і в шанобливому очікуванні сподіватися на прощення пана де Вільфора.

– Ні, – дав на здогад Нуартьє.

– Ні? – запитав Моррель. – Так робити не слід?

– Ні.

– Ви не схвалюєте цього плану?

– Ні.

– Тоді є інший спосіб.

Дідуган поглядом запитав: який?

– Я йду до Франца Д'Епіне, – сказав Максимільян, – і я радий, що можу сказати це за відсутності панни де Вільфор, – і буду поводитися так, що йому доведеться вчинити як порядній людині.

Погляд Нуартьє знай допитувався.

– Ви хочете знати, що я зроблю?

– Так.

– Зроблю я ось що. Як я вже казав, я піду до нього і розповім йому про те, що пов'язує мене з панною Валентиною. Якщо він чоловік спочутливий, то сам відмовиться від руки своєї нареченої, і відтоді до самісінької смерті я буду для нього найвідданішим і вірним другом. Якщо ж він не погодиться на це з корисливих міркувань чи з гордості, безглуздої після того, як я доведу йому, що це буде насильство на мою названу дружиною, що Валентина кохає мене й ніколи не покохає нікого іншого, тоді я буду з ним битися, надавши йому всі переваги, і я уб'ю його, або ж він уб'є мене. Якщо я його уб'ю, він не зможе побратися з панною Валентиною; якщо він мене уб'є, то я певен, що панна Валентина за нього не вийде.

Нуартъє з великою втіхою дивився на це шляхетне і відкрите обличчя; воно відбивало всі почуття, про які казав Моррель, і посилювало їх своїм прегарним виразом, як ото барви посилюють враження від чіткого і виразного малюнка.

Та як Моррель скінчив, Нуартъє декілька разів заплющив очі, що, як відомо, означало в нього заперечення.

— Ні? — запитав Моррель. — Значить, ви не схвалюєте цього плану, як і першого?

— Авжеж, не схвалюю, — дав на згогад старий.

— А що ж тоді вдіяти, мосьпане? — запитав Моррель. — Останніми словами пані де Сен-Меран був наказ не відкладати весілля її внучки; невже я повинен допустити, щоб це сталося?

Нуартъє й оком не моргнув.

— Розумію, — сказав Моррель, — я повинен чекати.

— Так.

— Та будь-яке відстрочення буде згубне для нас, мосьпане. Валентина не може боротися сама, і її змусять немов дитину. Я дивом потрапив сюди і дізнався, що тут відбувається; дивом опинився я у вас, та не можу я таки розраховувати на те, що мені знову допоможе щаслива нагода. Повірте, можливий тільки якийсь із цих двох виходів, що я оце запропонував, — перепрошую за таку самовпевненість. Скажіть мені, до якого ви схиляєтеся? Чи дозволите ви панні Валентині довіритися моїй честі?

— Ні.

— Чи волієте, щоб я пішов до пана Д'Епіне?

— Ні.

— О Господе, то хто ж тоді надасть нам допомогу, яку ми прохаємо в Бога?

В очах дідугана промайнула посмішка, як було щоразу, коли йому казали про Бога. Старий якобінець і досі був атеїстом.

— Щаслива нагода? — запитав Моррель.

— Ні.

— Ви?

— Так.

— Ви?

— Так, — дав на згогад старий.

— Ви добре розумієте, про що я питаю, мосьпане? Перепрошую за мою напелегливість, але від вашої відповіді залежить мое життя: наш порятунок прийде від вас?

— Так.

— Ви певні цього?

— Так.

— Ви ручаетесь?

— Так.

І в погляді, що стверджував це, було стільки непохитності, що не можна було сумніватися у волі, якщо не у владі.

— О, дякую вам, тисячу разів дякую! Але ж, шановний пане, якщо тільки Господь не поверне вам мову і рух, у який спосіб зможете ви, прикутий до цього фотеля, німий і непорушний, стати опором проти цього шлюбу?

Усмішка осяяла обличчя дідугана, чудернацька усмішка очей на цьому непорушному обличчі.

– То я повинен чекати? – запитав Моррель.

– Так.

– А шлюбна угода?

Очі знову всміхнулися.

– Невже ви хочете сказати, що її не підпишуть?

– Так, – дав на здогад Нуартъє.

– Значить, угоду навіть не підпишуть! – вигукнув Моррель. – Ох, пере-
прошую! Адже можна сумніватися, коли тобі заявляють про величезне ща-
стя: угоду таки не підпишуть?

– Ні, – відказав недвига.

Попри все те Моррель і досі не вірив. Та обіцянка безпомічного діду-
гана була така дивна, що її можна було визнати не за силою волі, а на-
слідком тілесної немочі: хіба не може бути так, що навіженець, який не
усвідомлює свого безуму, запевняє, ніби може здійснити те, що перевер-
шує його сили?

Кволий тлумачить про неймовірні тягарі, які він може підняти, слабкий
духом – про велетів, яких він перемагає, убогий – про скарби, якими він во-
лодіє, найпослідущий селянин, у своїй гордоті, вважає себе Юпітером.

Може, Нуартъє збагнув Моррелеві вагання, може, і не зовсім повірив у ту
слухняність, яку він пообіцяв, тож пильно глянув на Морреля.

– Що ви хочете, мосьпане? – запитав Максимільян. – Щоб я ще раз пообі-
цяв вам нічого не робити?

Погляд Нуартъє залишався твердий і непорушний, немовби кажучи, що
цього недостатньо; потім цей погляд ковзнув з обличчя на його руку.

– Ви хочете, щоб я заприсягнувся? – запитав Максимільян.

– Авжеж, – так само врочисто дав на здогад недвига, – я цього хочу.

Моррель зрозумів, що старий надає великого значення цій клятві.

Він звів руку.

– Присягаюся честю, – виголосив він, – що перш ніж учинити щось про-
ти пана Д'Епіне, я зачекаю вашого рішення.

– Гаразд, – дав на здогад старий.

– А тепер, шановний пане, – сказав Моррель, – ви хочете, щоб я пішов?

– Так.

– Не побачившись із панною Валентиною?

– Так.

Моррель вклонився, показуючи, що слухається.

– А тепер, – мовив він, – дозвольте вашому синові поцілувати вас, як вас
поцілувала донька?

Не можна було помилитися у виразі очей Нуартъє.

Моррель торкнувся вустами дідуганового чола в тому самому місці, яко-
го передніш торкалися уста Валентини.

Потім він ще раз уклонився старому і пішов собі.

На майданчику він зустрів старого слугу, якого попередила Валентина;
той чекав на Морреля, тож попровадив його звивистим темним коридором
до маленьких дверей, що виходили в сад.

Опинившись у саду, Моррель дістався до брами; хапаючись за гілляки дерева, що росло коло муру, він за однісіньку мить видерся на огорожу і за секунду побрався своєю драбиною в город із люцерною, де на нього чекав кабриолет.

Він сів туди і, геть знищений усіма тими переживаннями, та зі спокійнішою душею, повернувся десь після півночі на вулицю Меле, упав у ліжко і заснув як убитий.

XVII. ГРОБІВЕЦЬ РОДИНИ ВІЛЬФОРІВ

За два дні, десь о десятій годині ранку, біля дверей пана де Вільфора юрмився чималенький натовп, а уздовж передмістя Сент-Оноре і вулиці Пепіньєр тягнулася довга низка траурних ридванів і приватних повозів.

Поміж тими возами виділявся своїми кшталтами один, що проїхав, либонь, довгий шлях. То було щось на зразок фургона, помальованого чорною фарбою; до того місця він прибув один із перших.

Виявилося, що, за чудернацьким збігом, у тому повозі якраз прибуло тіло маркіза де Сен-Мерана, тож усі, що з'явилися провести одного небіжчика, мали провести двох.

А їх було таки чимало: маркіз де Сен-Меран, один із найбільш ревних і відданих сановників Людовика XVIII і Карла X, зберіг багато друзів, і вони, разом з тими, кого пов'язували з Вільфором світські звичаї, становили багатолюдне збіговисько.

Відразу ж сповістили властям, і ті дали дозвіл поєднати обидві процесії в одну. Другий повіз, опоряджений із такою самою похоронною пишнотою, доправили до хати королівського прокурора, і домовину перенесли з поштового фургона на траурну колісницю.

Обидва тіла мали поховати на цвинтарі Пер-Лашез, де Вільфор уже давно спорудив гробівець для поховання всіх членів його родини. У тому склепі вже покоїлося тіло сердешної Рене, із якою тепер, після десятирічної розлуки, поєдналися її батько і матінка.

Париж завжди був дуже цікавий, завжди хвилювався від пишного похорону, тож зараз у побожному мовчанні стежив за розкішною процесією, що супроводжувала до місця останнього спочинку двох представників давньої аристократії, які уславилися своєю вірністю традиціям, вірністю своїм колам і непохитною відданістю своїм принципам.

Бошан, Альбер і Шато-Рено сиділи у траурному ридвані й обговорювали цю несподівану смерть.

— Я бачив пані де Сен-Меран ще торік у Марселі, — казав Шато-Рено, — я тоді повертався з Алжиру. Цій жіночці, здавалося, судилося прожити сто років: напрочуд діяльна, із таким квітучим здоров'ям і світлим глуздом. Скільки їй було років?

— Шістдесят шість, — відказав Альбер, — принаймні так мені казав Франц. Та її погубила не старість, а горе, її глибоко струснула маркізова смерть; кажуть, після його смерті її розум похитнувся.

– Та від чого вона таки померла? – запитав Бошан.

– Буцім від крововиливу в мозок чи від апоплексичного удару. Чи це те саме?

– Десь так.

– Від удару? – перепитав Бошан. – Навіть повірити нелегко. Я разів зо два бачив пані де Сен-Меран, вона була маленька, худорлява, нервова, та геть не повнокровна жінка. Апоплексичний удар від горя – рідкість для людей такої конституції.

– Принаймні, – сказав Альбер, – хоч яка була недуга, що погубила її, чи лікар, що заморив її, та пан де Вільфор чи радше панна Валентина, чи ще радше мій друг Франц тепер є власником незлецького спадку: вісімдесят тиссяч ліврів річного зиску, здається.

– Цей спадок мало не удвічі зросте після смерті цього старого якобінця Нуартьє.

– Ото впертий дідуган! – сказав Бошан. – *Tenacem propositi virum**. Він, либонь заклався зі смертю, що поховає усіх своїх спадкоємців. І, їй-богу, він цього таки доможеться. Видно, що це той член Конвенту дев'яносто третього року, який у 1814 році сказав Наполеонові: «Ви занепадаєте, тому що ваша імперія – молода стеблина, що стомилася від свого росту; зіпріться на республіку, дайте добрячу конституцію і поверніться на поля битв, і я обіцяю вам п'ятсот тисяч вояків, друге Маренго і другий Аустерліц. Ідеї не вмирають, ваша величносте, вони часом дрімають, та прокидаються ще дужчі, аніж були до сну».

– Напевне, люди для нього те саме, що й ідеї. Я тільки хотів би знати, як Франц Д'Епіне поладнає з дідуганом, який не може обійтися без його дружини. А де ж Франц?

– А він у першому ридвані, із Вільфором; той уже розглядає його як члена родини.

У кожному повозі, що їхав у тій процесії, точилася приблизно така сама розмова: усі дивувалися з цих двох смертей, що сталися так несподівано і одна за одною, та ніхто й не здогадувався про ту страшенну таємницю, якою під час нічної прогулянки поділився з Вільфором лікар Д'Аврїні.

За годину досягнули цвинтаря; днина була тиха, але похмура, що дуже личило сумному обряду, який мав тут здійснитися. У натовпі, що прямував до родинного склепу, Шато-Рено впізнав Морреля, який прибув окремо у своєму кабріолеті; блідий і мовчазний, він ішов сам облямованою тисом стежиною.

– А ви як тут опинилися? – запитав Шато-Рено, узявши молодого капітана попід руку. – Хіба ви знайомі з Вільфором? Чом же я вас ніколи не зустрічав у нього вдома?

Цієї миті їх наздогнали Альбер із Францом.

– Не дуже придатне місце для знайомства. – сказав Альбер, – та дарма, ми люди не забобонні. Пане Моррелю, дозвольте представити вам пана Франца Д'Епіне, мого пречудового супутника в мандрівках, із яким я їздив Італією. Любий Франце, це пан Максимільян Моррель, у особі якого я за твоєї

* Затявся у своїх намірах (лат.).

відсутності здобув чудового друга. Його ім'я ти почувеш від мене щоразу, як мені доведеться казати про шляхетне серце, розум і гречні манери.

Якусь мить Моррель вагався. Він питав себе, чи не буде злочинним лицемірством майже як друга вітати людину, проти якої він потайці бореться. Та потім він згадав про свою клятву і про врочистість тієї пори; він постарався нічого не виказати на своєму обличчі їй, стримавшись, уклонився Францові.

— Панна де Вільфор дуже побивається? — запитав Дебре у Франца.

— Без краю, — відказав Франц, — сьогодні вранці в неї було таке обличчя, що я ледве впізнав її.

Ці начебто прості слова вдарили у Моррелеве серце. То цей чоловік бачив Валентину, розмовляв із нею?

Тієї миті молодому гарячому офіцерові потрібна була вся його сила волі, щоб стриматися і не зламати клятви.

Він узяв Шато-Рено попід руку і хутко попровадив його до гробівця, перед яким служки з похоронного бюро вже поставили домовини.

— Пречудова оселя, — сказав Бошан, зазирнувши до мавзолею, — це тобі й літній палац, і зимовий. Настане і ваша черга оселитися в нім, любий Франце Д'Епіне, адже незабаром і ви станете членом цієї родини. Як філософ, я волів би притулитися у скромній хатці, маленькому будиночку, он там, під деревами, і щоб над моїм сердешним тілом було якомога менше камінних брил. Як помиратиму то скажу те, що Вольтер писав Піронові: «Ео гус», та й годі...» Ох, нехай йому всячина, кріпиться, Франце, адже ваша дружина успадкує все.

— Ні, Бошане, — сказав Франц, — ви нестерпні. Ви політичний діяч, і політика привчила вас із усього кепкувати і нічому не вірити. Та все ж таки, коли ви маєте за честь бути в товаристві звичайних смертних і маєте щастя на мить позбутися політики, постарайтеся знову набути душу, яку ви завжди залишаєте у вестибюлі Палати депутатів або Палати перів.

— О Господе, — сказав Бошан, — як по правді, що таке життя? Очікування у передпокої смерті.

— Я вже починаю ненавидіти Бошана, — сказав Альбер і відійшов на декілька кроків разом із Францом, давши Бошанові нагоду провадити ті філософські розмисли з Дебре.

Родинний склеп Вільфорів був білим кам'яним чотирикутником заввишки десь двадцять футів; внутрішній мур відокремлював місце Сен-Меранів од місця Вільфорів, і в кожній половині були окремі двері.

На відміну від інших гробівців, у ньому не було тих огидних скринь, що розташовані одна над одною, де, заощаджуючи місце, кладуть небіжчиків, оздоблюючи їх написами, що схожі на налічки; за бронзовими дверми відкривалося щось на кшталт суворого і похмурого передпокою, відокремленого муром од самої могили.

У тому мурі й були оті двері, що про них ми допіру казали і які провадили до місця спочинку Вільфорів та Сен-Меранів.

Тут рідня могла без перешкод перейматися скорботою, і легковажний люд, який обрав цвинтар Пер-Лашез місцем своїх пікніків або любовних

* «Іду в село» (лат.).

побачень, не міг потурбувати піснями, галасом і біганиною мовчазне споглядання чи переповнену сльозами молитву відвідувачів склепу.

Обидві домовини занесли у правий гробівець, що належав родині Сен-Меранів, поставили на зарання споруджений поміст, що вже готовий був прийняти свій скорботний тягар; Вільфор, Франц і найближча рідня самі увійшли до того святилища.

Оскільки всі релігійні обряди назовні вже добігли краю і не було ніяких промов, присутні відразу ж розійшлися: Шато-Рено, Альбер і Моррель подалися в один бік, а Дебре з Бошаном — у інший.

Франц лишився з Вільфором. Біля цвинтарної брами Моррель під якимось приводом зупинився; він бачив, як вони удвох поїхали у траурному ридвані, і взяв це за недобру прикмету. Він повернувся до міста, і хоч сидів ув одному повозі з Шато-Рено й Альбером, не чув жодного слова з їхньої балачки.

І справді, тієї миті, коли Франц хотів було попрощатися з Вільфором, той сказав:

- Коли я вас побачу, пане бароне?
- Коли захочете, шановний пане, — відказав Франц.
- Якогома скоріш.
- Я до ваших послуг; може, поїдемо разом?
- Якщо це не буде вам незручно.
- Нітрохи.

Отак майбутній тесть і майбутній зять сіли в той самий ридван, і Моррель, повз якого вони проїхали, не без підстав стривожився.

Вільфор із Францом повернулися в передмістя Сент-Оноре.

Не заходячи ні до кого, не поговоривши з дружиною і дочкою, він попровадив гостя до свого кабінету і запропонував йому крісло.

— Пане Д'Епіне, — мовив він, — мушу вам дещо нагадати, і це, можливо, не так і недоречно, як могло б здаватися на перший погляд, тому що виконання волі померлих є найперший дарунок, який належить покласти на їхню могилу. Отож, я повинен нагадати вам про бажання, яке висловила позавчора пані де Сен-Меран на смертному ложі, а саме, щоб весілля Валентини в жодному випадку не відкладалося. Вам відомо, що справи небіжчиці перебувають у цілковитому порядку; за її заповітом, Валентині переходить весь маєток Сен-Меранів; учора нотаріус пред'явив мені папери, які дозволяють остаточно оформити шлюбну угоду. Ви можете податися до нотаріуса і від мого імені попросити його показати вам ці папери. Наш нотаріус зветься Дешан, майдан Бове, передмістя Сент-Оноре.

— Мосьпане, — відказав Д'Епіне, — панна Валентина зараз у такій скорботі, то, може, вона не захоче думати про заміжжя? Знаєте, я остерігаюся...

— Найпалкіше бажання Валентини буде вволити останню волю бабуні, — урвав його Вільфор, — тож із її боку завад не буде, запевняю вас.

— Тоді, — відказав Франц, — оскільки не буде їх і з мого боку, робіть, як ви вважатимете за потрібне; я дав слово і дотримаюся його не лише із задоволенням, а й із глибокою втіхою.

— То нема чого відкладати, — сказав Вільфор. — Угода мала бути підписана позавчора, вона цілком готова; її можна підписати вже сьогодні.

— А як бути із трауром? — нерішуче заперечив Франц.

– Не турбуйтеся, – сказав Вільфор, – у моєму домі не будуть порушені правила пристойності. Панна де Вільфор поїде на три місяці у свій маєток Сен-Меран; кажу «свій маєток», бо належить він їй. Там, за тиждень, якщо ви погодитеся на те, без жодної пишноти, скромно і тихо, ми укладемо цивільний шлюб. Після весілля ви повернетеся до Парижа, а ваша дружина перебуде траур зі своєю мачухою.

– Як вам буде завгодно, мосьпане, – сказав Франц.

– Тоді, – провадив Вільфор, – я попрошу вас зачекати з півгодини; на ту пору Валентина спуститься у вітальню. Я пошлю по Дешана, ми відразу ж оголосимо і підпишемо шлюбну угоду, і сьогодні ж увечері пані де Вільфор одвезе Валентину в її маєток, а ми приїдемо до них за тиждень.

– Мосьпане, – сказав Франц, – у мене до вас тільки одне прохання.

– Яке?

– Я хотів би, щоб під час підписання угоди присутні були Альбер де Морсер і Рауль де Шато-Рено; ви ж знаєте, це мої свідки.

– Їм можна сповістити за півгодини. Хочете самі поїхати по них чи ми когось пошлемо?

– Я волію поїхати сам.

– То я чекатиму вас за півгодини, і натоді Валентина буде готова.

Франц уклонився Вільфорові й вийшов.

Не встигли двері зачинитися за ним, як Вільфор послав попередити Валентину, що вона повинна за півгодини спуститися у вітальню, тому що прийде нотаріус і свідки барона Д'Епіне.

Ця несподівана звістка збурила всенький дім. Пані де Вільфор не хотіла їй вірити, а Валентину вона вразила, немов удар грому.

Вона окинула поглядом покій, ніби шукаючи захисту. Хотіла було спуститися до діда, та на сходах зустріла Вільфора: він узяв її за руку і попровадив до вітальні.

У передпокої Валентина зустріла Барруа і кинула на нього розпачливий погляд.

За хвилию після Валентини до вітальні увійшла пані де Вільфор із малим Едуаром. Видно було, що молоду жінку страшенно підкосило родинне горе; вона була страшенно бліда і здавалася нескінченно змороною.

Вона сіла, узяла Едуара до себе на коліна і вряди-годи майже конвульсивним порухом пригортала до себе цю дитину, у якій, здавалося, зосередилася її життя.

Незабаром пролунало торохтіння двох ридванів, що заїжджали у дворисько. В одному прибув нотаріус, у іншому – Франц із друзями.

За хвилию всі зібралися.

Валентина була така бліда, що видно було блакитні жилочки на її скронях і попід очима.

Франц був дуже схвильований.

Шато-Рено з Альбером спантеличено презиралися; церемонія, що допіру скінчилася, здавалася їм не сумнішою, ніж та, що мала статися зараз.

Пані де Вільфор сіла в тіні, коло оксамитового драпування, і, оскільки вона весь час нахилялася до сина, нелегко було збагнути з її обличчя, що коїлося в її душі.

Вільфор, як завжди, був безпристрасний.

Із притаманною законникам методичністю нотаріус порозкладав на столі папери, сів у фотель і, поправивши окуляри, звернувся до Франца.

— Ви пан Франц де Кенель, барон Д'Епіне? — запитав він, хоч і добре знав його.

— Так, шановний пане, — відказав Франц.

Нотаріус уклонився.

— Я мушу попередити вас, мосьпане, — мовив він, — і роблю це від імені пана де Вільфора, що, дізнавшись про ваш майбутній шлюб із панною де Вільфор, пан Нуартье змінив намір стосовно своєї внучки і цілком позбавив її спадку, який мав перейти до неї. Поспішаю додати, — провадив нотаріус, — що заповітник мав право орудувати тільки частиною свого маєтку і, розпорядившись усім, відкрив можливість оскаржувати заповіт, і він буде визнаний недійсним.

— Авжеж, — сказав Вільфор, — але я заздалегідь попереджаю пана Д'Епіне, що, поки я живий, заповіт мого батька не буде оскаржуватися, тому що мое становище не дозволяє мені зчиняти бодай найменший скандал.

— Шановний пане, — сказав Франц, — я дуже засмучений, що таке питання порушують у присутності панни Валентини. Я ніколи не цікавився розміром її маєтку, який, хоч як би меншав, усе ж таки набагато більший від мого. Намагаючись поріднитися з паном де Вільфором, моя родина керувалася лише міркуваннями честі; що ж до мене, то я шукав тільки щастя.

Валентина ледве помітно кивнула на знак подяки, і дві мовчазні сльозинки скотилися її щокми.

— Утім, пане, — сказав Вільфор, звертаючись до свого майбутнього зятя, — якщо не брати до уваги втрати певної частки ваших надій, у цьому несподіваному заповіті нема нічого особисто образливого для вас; він пояснюється німечним глуздом пана Нуартье. Мій батько невдоволений не тим, що панна де Вільфор виходить заміж за вас, а тим, що вона взагалі виходить заміж; його так само засмутив би Валентинин шлюб із кимось іншим. Старість егоїстична, мосьпане, а панна де Вільфор віддавала панові Нуартье весь свій час, що вже не зможе робити баронеса Д'Епіне. Сумний стан, у якому перебуває мій батько, не дозволяє розмовляти з ним про поважні справи, яких він не може второпати своїм німечним розумом. Я глибоко певен, що цієї хвилини він хоч і пам'ятає, що його внука виходить заміж, проте встиг навіть забути, як звати того, хто повинен стати його внуком.

Ледь Вільфор скінчив те і Франц уклонився на ті слова, двері вітальні відчинилися й увійшов Барруа.

— Панове, — виголосив він голосом, що був незвичайно твердий для слуги, котрий звертається до своїх панів такої врочистої миті, — пан Нуартье де Вільфор бажає негайно поговорити з паном Францом де Кенелем, бароном Д'Епіне.

Так само як і нотаріус, він назвав нареченого повним титулом, щоб уникнути непорозумінь.

Вільфор здригнувся, пані де Вільфор опустила сина з колін, Валентина підвелася, бліда і безмовна, ніби статуя.

Альбер і Шато-Рено обмінялися ще більш спантеличеними поглядами, ніж першого разу.

Нотаріус глянув на Вільфора.

– Це неможливо, – сказав королівський прокурор, – крім того, пан Д'Епіне зараз не може піти з вітальні.

– Мій господар, пан Нуартъє, бажає саме зараз говорити з паном Францом Д'Епіне з важливої справи, – так само твердо виголосив Барруа.

– То дідусь Нуартъє заговорив? – зі своєю звичною зухвалістю запитав Едуар.

Та ця витівка не викликала усмішки навіть у пані де Вільфор: так усі були стурбовані й така врочиста була хвилина.

– Передайте панові Нуартъє, що його бажання не може бути виконане, – заявив Вільфор.

– Тоді пан Нуартъє попереджає, – сказав Барруа, – що він звелить перенести себе до вітальні.

Подиву не було меж.

На обличчі пані де Вільфор промайнула тінь посмішки.

Валентина несамохіть звела очі до стелі, немовби дякуючи Богові.

– Валентино, – сказав Вільфор, – підіть, прошу вас, і дізнайтеся, що це там ще узяв собі в голову ваш дідусь.

Валентина хутко попрямувала до дверей, та Вільфор передумав.

– Зачекайте, – сказав він, – я піду з вами.

– Перепрошую, мосьпане, – устряв Франц, – мені здається, якщо пан Нуартъє посилає по мене, то й мені слід було б уволити його бажання; крім того, я буду щасливий засвідчити йому мою пошану, тому що ще не мав нагоди удостоїтися цієї честі.

– О Господе, – стривожено сказав Вільфор. – Та вам нема чого турбуватися!

– Перепрошую, шановний пане, – сказав Франц тоном людини, що її рішення незмінне, – я не хочу пропустити нагоди довести панові Нуартъє, як недобре чинить він у своєму упередженні проти мене, котре я твердо поклав собі перебороти, хоч яке воно там було б, моєю глибокою відданістю.

І, не давши Вільфорові утримати себе, Франц теж підвівся і попрямував за Валентиною, що вже спускалася сходами з радістю людини, що мала ось-ось утопитися, та останньої миті вхопилася рукою за скелю.

Вільфор подався за ними.

Шато-Рено і Морсер обмінялися третім поглядом, ще більш спантеличеним, ніж перші два.

XVIII. ПРОТОКОЛ

Нуартъє чекав у своєму кріслі, убраний у темну одіж.

Коли всі троє, котрих він сподівався побачити, увійшли, він глянув на двері, і покойовий слуга відразу ж замкнув їх.

– Майте на увазі, – тихо сказав Вільфор Валентині, яка не могла приховати своєї радості, – якщо пан Нуартъє збирається сповістити вам те, що може стати на заваді вашому шлюбові, я забороняю вам розуміти його.

Валентина зашарілася, та нічого не відповіла.

Вільфор підійшов до Нуарт'є.

— Ось пан Франц Д'Епіне, — сказав він йому, — ви послали по нього, і він прийшов на ваш поклик. Звичайно, ми вже давно бажали цієї зустрічі, і я буду дуже радий, якщо вона доведе вам, які необґрунтовані були ваші протидії Валентининому заміжжю.

Нуарт'є відповів тільки поглядом, від якого тілом Вільфора пробігли дрижаки.

Потім він очима погукав Валентину.

За однісіньку мить, завдяки тим способам, якими вона завжди користувалася під час розмов із дідусем, вона знайшла слово «ключ».

Потім вона простежила за очима недвиги, і погляд його зупинився на шухляді бюрка, що стояло поміж вікнами.

Вона відчинила ту шухляду, і справді там був ключ.

Вона взяла його, і дідуганові очі підтвердили, що він хотів саме цю річ; потім погляд його показав на старовинний письмовий стіл, яким давно вже не користувалися, здавалося, там могли зберігатися тільки старі не-потрібні папери.

— Я повинна відчинити його? — запитала Валентина.

— Так, — дав на здогад старий.

— Відімкнути шухляди?

— Так.

— Бічні?

— Ні.

— Середню?

— Так.

Валентина відімкнула її й дістала звідти жмут паперів.

— Вам потрібно це, дідусю? — запитала вона.

— Ні.

Валентина почала діставати всі папери підряд, аж у шухляді нічого вже не лишилося.

— Шухляда вже геть порожня, — сказала вона.

Нуарт'є показав очима на словник.

— Так, розумію, дідусю, — сказала вона.

І вона знову почала називати одну за одною літери абетки, аж на «С» Нуарт'є її перепинив.

Вона почала гортати словник і сягнула слова «секрет».

— То шухляда з секретом? — запитала вона.

— Так.

— Хто знає цей секрет?

Нуарт'є звернув погляд на двері, якими вийшов слуга.

— Барруа? — запитала Валентина.

— Так, — дав на здогад Нуарт'є.

— Погукати його?

— Так.

Валентина підійшла до дверей і погукала Барруа.

Тим часом від нетерпіння на Вільфоровому чолі виступив піт, а Франц стояв страшенно здивований.

До покою увійшов старий слуга.

– Барруа, – сказала Валентина, – дідусь звелів мені взяти з цієї шафки ключа, відімкнути стіл і висунути оцю шухляду; виявляється, вона із секретом; либонь, ви знаєте його; відчиніть його, будь ласка.

Барруа глянув на старого.

– Зробіть це, – сказав виразний погляд Нуартъє.

Барруа послухався; відчинилося подвійне дно, і з'явився жмут паперів, перев'язаних чорною стьождкою.

– Вам потрібно це, мосьпане? – запитав Барруа.

– Так, – дав на здогад Нуартъє.

– Кому я повинен передати ці папери? Панові де Вільфорові?

– Ні.

– Панні Валентині?

– Ні.

– Панові Францові Д'Епіне?

– Так.

Франц здивувався і підступився ближче.

– Мені, шановний пане? – запитав він.

– Так.

Франц узяв од Барруа папери і, зиркнувши на обгортку, прочитав: *«Після моєї смерті передати моєму другові, генералові Дюрану, який, зі свого боку, вмираючи, повинен заповідати цей пакет своєму синові, із наказом зберігати його, як такий, у котрому містяться надзвичайно важливі папери».*

– Що я повинен учинити з цими документами, шановний пане? – запитав Франц.

– Мабуть, щоб ви зберігали їх у такому самому запечатаному вигляді, – сказав королівський прокурор.

– Ні, ні! – швидко відказали очі Нуартъє.

– Може, ви хочете, щоб пан Д'Епіне прочитав їх? – запитала Валентина.

– Так, – сказали очі старого.

– Що ж, бароне, дідусь просить вас прочитати ці папери, – сказала Валентина.

– То сядьмо нарешті, – з досадою сказав Вільфор, – це забере трохи часу.

– Сідайте, – показав очима старий.

Вільфор сів, та Валентина тільки сперлася на дідовий фотель, а Франц так і лишився стояти перед ними.

Він тримав таємничий пакет у руці.

– Читайте! – звелів поглядом старий.

Франц розгорнув обгортку, і в покої запала цілковита тиша. У загальному мовчанні він прочитав:

«Витяг із протоколу засідання клубу бонапартистів на вулиці Сен-Жак, яке відбулося 5 лютого 1815 року».

Франц зупинився.

– П'яте лютого тисяча вісімсот п'ятнадцятого року! Того дня вбили мого батька!

Валентина з Вільфором мовчали; очі старого ясно казали: читайте.

– Адже мій батько зник після того, як вийшов із цього клубу, – провадив Франц.

Погляд Нуартъє, як і раніш, казав: читайте.

Франц почав читати:

«Ми, що підписалися нижче, Луї-Жак Борепер, підполковник артилерії, Етьєн Дюшампі, бригадний генерал, і Клод Лешарпаль, директор управління земельними угіддями, заявляємо, що 4 лютого 1815 року з острова Ельба надійшов лист, який доручав увазі й довірі членів бонапартистського клубу генерала Флавіяна де Кенеля, що перебував на імператорській службі від 1804 до 1815 року, отож, звісно, відданого наполеонівській династії, попри наданий йому Людовиком XVIII титул барона Д'Епіне, за назвою його маєтку.

Унаслідок цього генералові де Кенелеві надіслали записку із запрошенням на засідання, що мало відбутися наступного дня, п'ятого лютого. У записці не вказувалася вулиця, ані номер будинку, де мало відбутися засідання; вона була без підпису, та в ній мовилося, що як генерал буде готовий, по нього прийдуть о дев'ятій годині вечора.

Зазвичай засідання тривали від дев'ятої вечора до півночі.

О дев'ятій вечора президент клубу приїхав по генерала; генерал був готовий; президент сказав йому, що його можуть запровадити до клубу лише з тією умовою, що йому назавжди залишиться невідоме місце зібрань і що він дозволить зав'язати собі очі і присягнеться не скидати тієї пов'язки й не підглядати.

Генерал де Кенель погодився на ту умову і присягнувся честю, що не буде намагатися побачити, куди його провадять.

Генерал уже заздалегідь звелів подати свій ридван; та президент пояснив, що ним скористатися буде неможливо, тому що нема сенсу зав'язувати очі господареві, якщо у візника вони будуть відкриті й він знатиме вулиці, якими їхатиме.

“То як тоді вчинити?”, – запитав генерал.

“Я приїхав ридваном”, – сказав президент.

“Невже ви так певні у своєму візникові, що довіряєте йому таємницю, про яку вважаєте необережним сказати моему?”

“Наш візник – член клубу, – сказав президент, – нас повезе статс-секретар”.

“Що ж, – зареготав генерал, – тоді нам загрожує інше – що він перекине нас”.

Ми зазначаємо цей жарт, як доказ того, що генерала в жодному разі не силоміць припровадили на засідання і присутній він там був із власної волі.

Щойно вони сіли до ридвана, як президент нагадав генералові його обіцянку дозволити зав'язати собі очі. Генерал нітрохи не заперечував проти цієї формальності; для цього заздалегідь приготували хустину.

Дорогою президенту здалося, ніби генерал намагається глянути з-під пов'язки; він нагадав йому про присягу.

“Так, так, правда ваша”, – сказав генерал.

Ридван зупинився біля алеї на вулиці Сен-Жак. Генерал вийшов із ридвана, спираючись на руку президента, що його звання залишалося йому невідоме

і якого він брав за простого члена клубу; вони перетнули алею, піднялися на другий поверх і ввійшли до кімнати нарад.

Засідання вже розпочалося. Члени клубу, яких попередили вже, що сьогодні буде знайомство з новим членом, зібралися всі. Допровадивши генерала до середини зали, йому запропонували зняти пов'язку. Він відразу ж скористався пропозицією і, здається, страшенно здивувався, побачивши так багато знайомих обличчя на засіданні товариства, про існування якого навіть не підозрював.

Його запитали про його погляди, та він обмежився відповіддю, що про них вже має бути відомо з листа із Ельби...»

Франц урвав читання.

— Мій батько був рояліст, — сказав він, — його нічого питати про його погляди, вони всім були відомі.

— Звідси і постав мій зв'язок із вашим батьком, любий бароне, — сказав Вільфор, — легко ладнаеш із людиною, якщо поділяєш її погляди.

— Читайте далі, — промовляли очі старого.

Франц продовжував:

«Тоді взяв слово президент і попросив генерала висловитися детальніше, та пан де Кенель відказав, що спершу хоче дізнатися, що від нього чекають.

Тоді йому прочитали того самого листа з острова Ельба, який рекомендував його клубові як людину, що на її сприяння можна покладатися. Цілий абзац того листа був присвячений можливому поверненню з острова Ельба й обіцяв нового, детальнішого листа після прибуття "Фараона" — судна, що належало марсельському судовласникові Моррелеві, із капітаном, що був цілковито відданий імператорові.

Під час читання цього листа генерал, якого розглядали як однодумця, виявляв, навпаки, ознаки невдоволення й очевидної відрази.

Коли читання скінчили, він мовчав і тільки супив брови.

"То що ж, пане генерале, — запитав президент, — що ви скажете на цей лист?"

"Скажу, — відтяв він, — що надто ще недавно склав присягу королю Людовіку XVIII, щоб ламати її на користь колишнього імператора".

Цього разу відповідь була така ясна, що генералові переконання вже не залишали сумнівів.

"Пане генерале, — сказав президент, — для нас не існує короля Людовіка XVIII, як не існує й колишнього імператора. Є тільки його величність імператор і король, якого насиллям і зрадою витурили десять місяців тому з Франції, його держави".

"Перепрошую, панове, — сказав генерал, — може, для вас і не існує короля Людовіка XVIII, проте для мене він таки існує: він дав мені баронський титул і призначив фельдмаршалом, і я ніколи не забуду, що цими обома званням зобов'язаний його щасливому поверненню до Франції".

"Шановний пане, — підвівшись, дуже серйозно сказав президент, — думайте, що ви кажете; ваші слова недвозначно свідчать нам, що на острові Ельба помилялися стосовно вас і впровадили нас в облуду. Повідомлення вам впливало з тієї довіри, яку до вас почували, тобто почуттям, що було

зависоке для вас. Виявляється, ми помилялися; титул і високе звання змусили вас прихилитися до нового уряду, який ми хочемо повалити. Ми не будемо змушувати вас сприяти нам; ми нікого не закликаємо до наших лав проти його сумління і волі, та ми змусимо вас учинити, як належить шляхетній людині, навіть якщо це і не відповідає вашим намірам”.

“Ви вважаєте це шляхетним – знати про вашу змову і не викрити її? А я вважаю це участю у змові. Як бачите, я ще відвертіший, аніж ви...”»

– Батьку, батьку, – сказав Франц, урвавши читання, – тепер я розумію, чому вони тебе убили!

Валентина несамохіть зиркнула на Франца: юнак був прекрасний у своєму синівському пориванні.

Вільфор ходив туди-сюди покоем.

Нуартъє стежив очима за виразом обличчя кожного і зберігав свій суворий і сповнений гідності вигляд.

Франц знову взявся до рукопису і провадив:

«“Мосьпане, – сказав президент, – вас запросили з’явитися на засідання, вас не силоміць притягли сюди; вам запропонували зав’язати очі, і ви пристали на це. Виявляючи згоду на обидві ці пропозиції, ви пречудово знали, що ми не клопочемося зміцненням трону Людовика XVIII, а то нам нічого було так старанно ховатися від поліції. Знаєте, це було б занадто просто – надіти маску, що дозволяє промкнутися у чужі таємниці, а потім скинути цю маску і зубити людей, що довірилися вам. Ні, ви спершу відверто скажете нам, за кого ви – за випадкового короля, що владарює зараз, чи за його величність імператора”.

“Я рояліст, – відказав генерал, – я присягав Людовику XVIII, і я буду дотримуватися цієї присяги”.

Коли пролунали ті слова, усі невдоволено загомоніли, і з облич більшості членів клубу видно було, що вони хотіли б змусити пана Д’Епіне пошкодувати за його необдуману заяву. Президент знову підвівся і відновив тишу.

“Мосьпане, – сказав він йому, – ви надто поважна і занадто розсудлива людина, щоб не усвідомлювати наслідків такої становища, у якому ми з вами опинилися, і сама ваша відвертість підказує нам ті умови, які ми повинні вам поставити: ви присягнетесь честю нічого не сповіщати з того, що ви тут почули”.

Генерал схопився за ефес своєї шпаги і вигукнув: “Якщо вже казати про честь, то передовсім не порушуйте її законів і не накидайте нічого силоміць!”.

“А вам, шановний пане, – провадив президент зі спокоем, що був чи не грізніший, ніж генералів гнів, – я раджу дати спокій вашій шпазі”.

Генерал кинув оком на присутніх, і в погляді його відбився певний неспокій. Усе ж таки він не піддавався; навпаки, він зібрав усю свою мужність.

“Я не складу перед вами такої присяги”, – заявив він.

“Тоді, мосьпане, – спокійно відказав президент, – вам доведеться померти”.

Генерал Д’Епіне страшенно зблід; він ще раз кинув оком довкруги; декотрі члени клубу перешіптувалися і шукали під плащами зброю.

“Пане генерале, – сказав президент, – не турбуйтеся; ви перебуваєте поміж людьми честі, які випробують усі засоби, щоб переконати вас, перш

аніж удатися до крайнощів; у ваших руках наша таємниця, і ви повинні повернути її нам”.

Значуще мовчання настало після тих слів; генерал нічого не відповів.

“Замкніть двері”, — звелів тоді президент.

Мертве мовчання тривало і після тих слів.

Тоді генерал виступив уперед і, зробивши над собою страшенне зусилля, сказав:

“У мене є син. Перебуваючи поміж убивцями, я зобов’язаний думати про нього”.

“Пане генерале, — з гідністю відказав голова зібрання, — одна людина завжди може безкарно образити п’ятдесят душ; це привілей слабості. Та вона даремно користується цим правом. Раджу вам, пане генерале, присягнутися і не ображати нас”.

Перевага голови зібрання знову приборкала генерала, він якусь хвилю ще вагався, а потім підійшов до столу президента і запитав:

“Як звучить присяга?”

“Ось вона: “Присягаюся честю ніколи й нікому не відкривати того, що я бачив і чув 5 лютого 1815 року, від дев’ятої до десятої години вечора, і заявляю, що заслуговую на смерть, якщо зламаю цю присягу”.

Генерала, либонь, охопив нервовий дрож, що упродовж кількох хвилин заважав йому бодай щось промовити; урешті, поборовши очевидну відразу, він виголосив ту присягу, яку від нього вимагали, але так тихо, що його наслу можна було почути; тож декотрі члени клубу почали вимагати, щоб він повторив гучніше і чіткіше, що він і вчинив.

“Тепер я хотів би піти, — сказав генерал. — Я врешті вільний?”

Президент підвівся, обрав трьох членів зібрання, які повинні були супроводжувати його, і сів із генералом до ридвана, зав’язавши перед тим йому очі. Поміж тими трьома членами був і той, котрий виконував обов’язки візника.

Решта членів клубу мовчки розійшлася.

“Куди ви хочете, щоб ми завезли вас?” — запитав президент.

“Куди завгодно, аби лиш я позбувся вашої присутності”, — відказав генерал.

“Мосьпане, — сказав тоді президент, — бережіться, ви більше не на зібранні, тепер ви маєте діло з окремими людьми, то не ображайте їх, якщо не хочете, щоб вас змусили відповідати за образу”.

Та, замість того щоб збагнути ті слова, генерал Д’Епіне відказав:

“У своєму ридвані ви так само хоробрі, як і в себе у клубі, з тієї причини, пане, що четверо завжди дужчі, ніж один”.

Президент звелів зупинити ридван.

Перебували вони саме в тому місці набережної Орм, де є сходи, що провадять у діл.

“Чому ви тут зупинилися?” — запитав пан Д’Епіне.

“Тому, мосьпане, — сказав президент, — що ви образили людину, і ця людина не хоче ні кроку далі ступнути, не отримавши від вас законного відшкодування”.

“Ще один спосіб убивства”, — стенив плечима генерал.

“Припніть язика, пане, – відказав президент, – якщо ви не хочете, щоб я вважав і самого вас одним із тих людей, що про них ви допіру казали, тобто боягузом, що бороняться власною слабкістю. Ви самі, і один з-поміж нас буде битися з вами сам; у вас шпага, і в мене у ціпку теж є шпага; у вас нема секунданта, і один із цих панів буде вашим секундантом. Тепер, якщо хочете, можете скинути цю пов’язку”.

Генерал відразу ж зірвав хустину з очей.

“Нарешті я дізнаюся, із ким маю діло”, – сказав він.

Дверцята ридвана відчинилися; усі четверо повиходили надвір...»

Франц знов урвав читання. Він утер холодний піт, що виступив у нього на чолі; страшно було бачити, як син, збліднувши й тремтячи, читає невідомі подробиці смерті свого батька.

Валентина склала долоні, наче молилася.

Нуартъє дивився на Вільфора з виразом гордості і зневаги, який неможливо було змалювати.

Франц провадив:

«...Як уже згадувалося, це було п’ятого лютого. Останніми днями стояв мороз градусів із п’ять чи шість, східці геть укрилися кригою; генерал був високий і огрядний, тож, спускаючись до річки, президент пропустив його на той бік сходів, де були поручні.

Обидва секунданти йшли за ними.

Було геть темно, простір поміж сходами і річкою був мокрий від снігу й паморозі, перед ними бігла річка, чорна, глибока, де-не-де укрита кригою, що пливла за течією.

Один секундант пішов по ліхтар на баржу з вугіллям, і в світлі цього ліхтаря роздивилися зброю.

Президентова шпага, звичайнісінький клинок, який носять у ціпку, була на п’ять дюймів коротша від шпаги його супротивника і без ефесу.

Генерал Д’Епіне запропонував роздати зброю за жеребом; та президент відказав, що це він викликав його і, кидаючи виклик, мав на увазі, що кожен буде орудувати своєю зброєю.

Секунданти не хотіли погоджуватися на це, та президент змусив їх замовкнути.

Ліхтар поставили долі; супротивники стали обабіч нього, і поєдинок розпочався.

У світлі ліхтаря шпаги здавалися двома блискавицями. Людей насилу видно було, так було темно.

Генерал уславився як один із найвправніших фехтувальників у всій армії. Та від першої ж миті його так атакували, що він позадував і, послизнувшись, упав.

Секунданти гадали, що він убитий, та супротивник, знаючи, що не вразив його, подав йому руку, щоб допомогти підвестися. Ця обставина, замість того, щоб заспокоїти генерала, ще дужче розізлила його, і він теж кинувся на суперника.

Але той не відступав ні на крок і відбивав усі його удари. Тричі відступав генерал і тричі намагався атакувати.

Третього разу він повалився додолу.

Усі гадали, що він знову послизнувся; та, побачивши, що він не підводиться, секунданти підійшли до нього і спробували звести його на ноги, але той, що узяв його попід пахви, відчув на долоні щось тепле і мокре.

То була кров.

Генерал, що зомлів було, трохи отямився.

“А, – сказав він, – на мене нацькували зарізяку, якогось мистця, що навчає в полку орудувати шпагами?”

Нічого не відповівши йому, президент підійшов до того секунданта, що тримав ліхтар, і, засукавши рукав, показав на своїй руці дві наскрізні рани, а потім, розгорнувши поли фрака і розстібнувши камізельку, оголив бік, у якому теж зяяла рана.

А проте він навіть не зітхнув.

У генерала Д'Епіне розпочалася агонія, і за п'ять хвилин він оддав Богові душу...»

Франц прочитав ті слова таким глухим голосом, що їх насилу можна було почути; потім він замовк і провів долонею по очах, наче відганяючи від них імлу.

Та після короткого мовчання він знову почав читати.

«...Президент уклав шпагу в ціпок і знову побрався східцями нагору; його шлях позначав кривавий слід на снігу. Та не встиг він до тих східців і дійти, як щось глухо шубовснуло у воді; це секунданти вкинули в річку тіло генерала, пересвідчившись, що він сконав.

Отож, генерал загинув у чесному двобої, а не в пастці, як могли б гадати.

Щоб засвідчити це, ми й підписали цей протокол, щоб з'ясувати правду, остерігаючись, що може настати хвилинка, коли когось із учасників цієї страшної події звинуватять у навмисному вбивстві або в порушенні законів честі.

Підписали: Борепер, Дюшампі, Лешарпаль».

Коли Франц скінчив це таке болісне для сина читання, бліда від хвилювання Валентина втерла сльози, а Вільфор, що тремтів, забившись у куток, благально глянув на старого, намагаючись відвернути бурю.

– Шановний пане, – сказав Д'Епіне, звертаючись до Нуартъє, – вам відомі всі подробиці цього жахливого випадку, ви завірили його підписами шановних осіб; і якщо ви, вочевидь, цікавитесь мною, хоч цей інтерес і виявився поки що тільки в тому, що ви завдали мені болю, учиніть мені останню ласку: назвіть ім'я президента клубу, щоб я нарешті дізнався, хто вбив мого батька.

Вільфор геть розгубився і шукав дверну клямку. Валентина передніше від усіх угадала, що скаже старий, бо не раз бачила на його передпліччі сліди від двох ударів шпагою, тож позадкувала на крок.

– Господом Богом прошу вас, панно, – сказав Франц, звертаючись до своєї нареченої, – підтримайте моє прохання, щоб міг я дізнатися ім'я людини, яка зробила мене сиротою у дворічному віці!

Валентина стояла мовчки й не рухалася.

– Послухайте, – сказав Вільфор, – повірте мені, ми не будемо продовжувати цю тяжку сцену; та й імена приховані зумисне. Мій батько і сам не знає,

хто був той президент, а як і знає, то не зможе вам сповістити, бо в словнику немає власних імен.

– Лихо мое! – вигукнув Франц. – Тільки надія, що підтримувала мене, поки я читав, додала мені сил дочитати до краю, адже я сподівався принаймні дізнатися ім'я того, хто вбив мого батька! Пане, пане, – вигукнув він, звертаючись до Нуарт'є, – заради Бога, зробіть усе, що зможете... благаю вас, спробуйте вказати мені, дати мені на здогад...

– Так! – відказали очі Нуарт'є.

– Панно! – ваш дідусь показав, що він може назвати... ім'я цього чоловіка... Допоможіть мені... ви ж розумієте його...

Нуарт'є глянув на словника.

Франц із нервовим дрожем узяв його до рук і одну за одну назвав усі літери абетки аж до Я.

На тій літері старий подав ствердний знак.

– Я? – повторив Франц.

Палець юнака ковзав по словах, та на кожному слові Нуарт'є подавав заперечний знак.

Валентина затулила обличчя долонями.

Тоді Франц повернувся до займенника «Я».

– Так, – дав на здогад старий.

– Ви! – скрикнув Франц, і чуприна його стала диба. – Ви, пане Нуарт'є? Це ви убили мого батька?

– Так, – відказав дідуган, величаво дивлячись йому в обличчя.

Франц без слів повалився у фотель.

Вільфор відчинив двері й вибів із покою, тому що йому страшенно закортіло задушити ту іскру життя, що ще жеврїла в невгамовному серці старого.

ХІХ. ПОСТУП МОЛОДОГО КАВАЛЬКАНТІ

Тим часом пан Кавальканті-батько подався з Парижа, щоб повернутися на свій пост, щоправда, не у війську його величності імператора австрійського, а біля рулетки лукських мінеральних вод; він був найзапопадливіший її шанувальник.

Звісно ж, він із надзвичайною ретельністю до останнього шеляга забрав із собою всі грошенята, які стали йому винагородою за мандрівку і за ту величність та врочистість, із якими він відігравав роль батька.

Після його від'їзду Андреа отримав усі папери, які засвідчували, що він справді має честь бути сином маркіза Бартоломео й маркізи Олівії Кавальканті.

Отож, він уже менше чи більше твердо стояв на якорі в паризьких світських колах, які так легко приймають чужоземців і ставляться до них не як до того, що вони є, а з огляду на те, чим вони хочуть бути.

Та й що вимагають у Парижі від молодика? Уміти с'як-так балакати, пристойно вбиратися, сміливо грати і розраховуватися золотом.

Звісно ж, до чужинця висувають ще менше вимог, аніж до парижанина.

Отож, тижнів за два Андреа посідав уже незлецьке становище: його прозивали графом, вважали, що в нього п'ятдесят тисяч ліврів річного зиску, і подейкували про незліченні скарби його батька, що буцім закопані в каменоломнях Саравецци.

Один учений, у присутності якого згадали про останню обставину як про незаперечний факт, заявив, що бачив на власні очі ті каменоломні, і це надало величезної ваги тим балачкам, що ще не мали під собою достатнього обґрунтування, бо тепер вони набули відчутної достеменності.

Так стояли справи у тих колах паризького товариства, куди ми запровадили наших читачів, коли якось увечері граф Монте-Крісто зав'тав із візитом до пана Дангляря. Самого Дангляря не було вдома, та баронеса приймала гостей, тож графа запитали, чи доповісти про нього, і він погодився.

Від обіду в Отеї й тих подій, що настали після нього, пані Дангляр не могла без трему чути ім'я графа Монте-Крісто. Якщо за звуком того наймення не з'являвся сам граф, прикре враження посилювалося; навпаки, коли граф Монте-Крісто з'являвся, його відкрите обличчя, його блискучі очі, його вишукана люб'язність, навіть галантність до пані Дангляр хутко розвіювали остатню тіль тривоги. Баронесі здавалося неможливим, щоб людина, яка зовні така чарівна, могла снувати якісь недобрі наміри щодо неї; утім, навіть найбільш зіпсовані душі не припускають, що можливе зло, за яким не стоїть якийсь зиск; безцільне і безпричинне зло гидке, немов каліцтво.

Граф Монте-Крісто увійшов у той будуар, куди ми вже якось приводили наших читачів і де зараз баронеса занепокоєним поглядом дивилася на малюнки, які передала їй донька, переглянувши їх перед тим із молодим Кавальканті. Його поява викликала звичайний ефект, і баронеса, що стривожилася спершу, почувши його ім'я, урешті зустріла його усмішкою.

Що ж до графа Монте-Крісто, то він однісіньким поглядом охопив усю ту сцену.

Біля баронеси, що злягла на дивані, сиділа Ежені, а перед нею стояв Кавальканті.

Кавальканті увесь був у чорному, як ото гетевський герой, у лакованих черевиках і білих шовкових шарпетках зі стрілкою, він проводив досить білою і пещеною долонею по своїй світлій чуприні, сяючи самоцвітом, якого, не втримавшись від спокуси і всупереч порадам графа Монте-Крісто, марнославний парубок таки надів на мизинець.

Ті порухи супроводжувалися вбивчими поглядами у бік панни Дангляр і зітханнями, що линули за тією ж таки адресою, що й погляди.

Панна Дангляр була вірна собі, тобто прегарна, холодна й насмішкувата. Жоден погляд, жодне зітхання Андреа не проходило поза її увагою; здавалося, вони вдарялися об панцир Мінерви, той, що, як казали декотрі філософи, часом огортає груди Сапфо.

Ежені холодно вклонилася графові Монте-Крісто і скористалася розмовою, яка відразу ж почала точитися, щоб піти у вітальню, де вона завжди вправлялася; незабаром звідтіля залунали два гучні й веселі голоси разом із звуками роаялю, тож граф Монте-Крісто виснував, що панна Дангляр воліла

бути не в його товаристві і пана Кавальканті, а спілкуватися з панною Луїзою Д'Армії, що була її вчителькою у співах.

Тим часом граф Монте-Крісто, який розмовляв із пані Дангляр і здавався зачарований розмовою з нею, відразу ж завважив стурбованість Андреа Кавальканті: той вряди-годи підходив до дверей послухати музику і, не зважучись переступити поріг, жестами висловлював свій захват.

Незабаром повернувся додому й банкір. Щоправда, його найперший погляд належав графові Монте-Крісто, та другий він кинув на Андреа.

А з дружиною він привітався точнісінько так, як декотрі чоловіки часом вітаються зі своїми жінками, про що одинаки можуть скласти собі уявлення лише тоді, як видадуть чималенький опис шлюбних стосунків.

— Невже наші панни не запросили вас повправлятися в музиці разом із ними? — запитав Дангляр у Андреа.

— На жаль, ні, мосьпане, — відказав Андреа з іще глибшим зітханням, аніж передніші.

Дангляр негайно підійшов до дверей і відчинив їх.

Присутні угледіли двох дівчат, що сиділи за роялем удвох на одному олінчику. Кожна акомпанувала собі одною рукою, то була їхня вигадка, у якій вони домоглися виняткової вправності.

Панна Д'Армії, що разом з Ежені становила тієї миті в рамці відчинених дверей одну з тих живих картин, які так полюбляють у Німеччині, була дуже вродлива, чи радше чарівна і гожа. Вона була тендітна, тоненька і золотокоша, неначе фея, із довгими пасмами волосся, що спадало їй на шию, трохи задовгу, як у мадонн Перуджино, і очима, що були затуманені втомою. Казали, у неї кволі легені й що, як ото Антонія з «Кремонської скрипки», вона якось помре співаючи.

Граф Монте-Крісто кинув швидкий допитливий погляд у те жіноче царство; він уперше бачив панну Д'Армії, про яку частенько вже чув у цьому домі.

— А що ж ми? — запитав барон свою доньку. — Нас не хочуть?

Потім він запровадив Андреа до вітальні й, випадково чи зумисне, зачинив за ним двері, аж із того місця, де сиділи граф Монте-Крісто і баронеса, нічого не було видно; та оскільки барон пішов туди вслід за Андреа, пані Дангляр, либонь, не звернула на те ніякої уваги.

Незабаром граф Монте-Крісто почув голос Андреа, який виспівував під акомпанемент рояля якусь корсиканську пісеньку.

Поки граф Монте-Крісто, усміхаючись, слухав ту пісню, забувши про Андреа і згадуючи Бенедетто, пані Дангляр із захватом розповідала йому про самовладання її чоловіка, який того ранку через банкрутство якоїсь міланської фірми втратив триста чи чотириста тисяч франків.

І справді, барон заслуговував на захват; якби граф Монте-Крісто не почув того від баронеси чи не дізнався в один зі способів, якими він дізнавався про все, то з обличчя баронового нізащо про це не здогадався б.

«Ти ба! — подумав собі граф Монте-Крісто. — Йому вже доводиться приховувати свої втрати: ще з місяць тому він хвалився ними».

Уголос він мовив:

– Але ж, мосьпані, пан Дангляр такий знавець біржі, що завжди зуміє відшкодувати на ній усе, що втратив деінде.

– Бачу, ви теж помиляєтеся, як і всі, – відказала пані Дангляр.

– Помиляюся? – запитав граф Монте-Крісто.

– Усі гадають, що пан Дангляр грає на біржі, та це неправда.

– Ох, і справді, пані, пам'ятаю, пан Дебре казав мені... До речі, куди це запропав пан Дебре? Я його вже кілька днів не бачив.

– Я теж, – із неперевершеним апломбом сказала пані Дангляр. – Та ви почали було щось казати і скінчили.

– Про що я казав?

– Що Дебре казав вам...

– Ага, справді, Дебре казав, що це ви поклоняєтеся демонові азарту.

– Авжеж, це правда, якимось воно так і було, – сказала пані Дангляр, – та тепер це більш не цікавить мене.

– Дарма, пані. Знаєте, доля мінлива, а в спекуляціях усе залежить від талану й неталану. Якби я був жінкою, та ще й дружиною банкіра, то, хоч як би я вірив у талант свого чоловіка, усе ж таки неодмінно заробив би собі незалежний маєток, навіть якби мені задля цього довелося довірити мої інтєреси чужим рукам.

Пані Дангляр несамохїть зашарїлася.

– Ось, наприклад, – сказав граф Монте-Крісто, удавши, ніби нічого не помітив, – ви чули про вдалу комбінацію, яку вчора здійснили з неаполїтанськими бонами?

– У мене їх нема, – хутко відтяла баронеса, – і навіть ніколи не було; та ми вже достатньо побалакали про біржу, пане графе; таке враження, наче ми з вами два маклери. Побалакаймо лїпше про цих бїдолашних Вїльфорів, яких так переслїдує доля.

– А що з ними скоїлося? – запитав граф Монте-Крісто з цїлковитою наївнїстю.

– Та ви ж знаєте, пан де Сен-Меран помер за три чи чотири днї пїсля свого вїдїзду, а тепер померла маркіза, за три чи чотири днї пїсля свого приїзду.

– А, чув я про це, – сказав граф Монте-Крісто. – Та, як ото казав Клавдїй Гамлетовї, такий закон природи: батьки їхнї померли ранїше від них, їм довелося їм оплакувати; вони помруть ранїше від своїх синів, ї їм оплакуватимуть сини.

– Та це ще не все.

– Не все?

– Нї. Ви знаєте, вони хотїли вїддати замїж свою доньку...

– Авжеж, за пана Франца Д'Епїне... Невже весїлля розладналося?

– Кажуть, учора вранці Франц повернув їм слово.

– Та невже? А яка причина розриву?

– Хтозна.

– Що ви кажете, Господе милосердний! А як ставиться до цих нещасть пан де Вїльфор?

– За своєю звичкою, як фїлософ.

Цїєї митї увїйшов Дангляр.

– Що ж це ви, – сказала баронеса, – залишаєте пана Кавалькантї самого з вашою донькою?

- А панна Д'Армії, – відказав барон, – ви її за кого тримаєте?
Потім обернувся до графа Монте-Крісто.
- Чудовий юнак цей князь Кавальканті, правда ж? Та чи князь він?
- За це не ручаюся, – сказав граф Монте-Крісто. – Мені представили його батька як маркіза, то він, вочевидь, граф, та мені здається, він сам не надто претендує на князівський титул.
- Чому ж це? – запитав барон. – Якщо він князь, то йому нема чого це приховувати. У кожного свої права. Не люблю, коли заперечують своє походження.
- Що ж, ви відомий демократ, – сказав граф Монте-Крісто, усміхнувшись.
- Та послушайте, – сказала баронеса, – у яке становище ви себе поставите, якщо раптом приїде де Морсер, адже він застане пана Кавальканті в кімнаті, куди йому, нареченому Ежені, не дозволялося заходити.
- Ви дуже доречно сказали «раптом», – відтяв банкір. – Як по правді, ми його так рідко бачимо, що він, сказати б, справді з'являється в нас тільки раптом.
- Одне слово, якби він з'явився і побачив цього юнака біля вашої доньки, то міг би лишитися невдоволений.
- Він, невдоволений? Ви прикро помиляєтеся! Пан віконт не виявляє нам честі ревнувати його наречену, він її не так сильно любить. Зрештою, яке мені діло до того, буде він невдоволений чи ні?
- Проте ваші стосунки...
- Ох, наші стосунки! Хочете знати, які у нас із ним стосунки? Під час балу, який давала його мати, він тільки однісінький раз танцював із нашою донькою, а пан Кавальканті тричі танцював із нею, і він того навіть не помітив.
- Пан віконт Альбер де Морсер! – виголосив покойовий слуга.
- Баронеса квапливо підвелася. Вона хотіла було увійти до маленької вітальні, щоб попередити доньку, та Дангляр утримав її за руку.
- Облиште, – сказав він.
- Вона зачудовано зиркнула на нього.
- Граф Монте-Крісто удав, ніби не помітив тієї сцени.
- Увійшов Альбер; він був гарний і дуже веселий. Він невимушено вклонився баронесі, фамільярно Дангляру і приязно графові Монте-Крісто. Потім обернувся до баронеси.
- Дозвольте запитати, шановна пані, – сказав він, – як почувается панна Дангляр?
- Пречудово, мосьпане, – хутко відказав Дангляр, – вона зараз вправляється в музиці у своїй маленькій вітальні разом із паном Кавальканті.
- Альбер лишився спокійний і байдужий; може, у ньому й ворухнулося щось на кшталт досади, та він відчував, що граф Монте-Крісто дивиться на нього.
- У пана Кавальканті прегарний тенор, а в панни Ежені чудове сопрано, не кажучи вже про те, що вона грає на роялі, немов Тальберг. Це, мабуть, чарівний концерт.
- Принаймні у них склалася пречудова гармонія, – сказав Дангляр.
- Альбер наче й не помітив цієї двозначності, такої грубої, що пані Дангляр зашарілася.

– Я теж музика, – провадив він, – так принаймні казали мої вчителі; та ось яке диво, я ніколи не міг ні з ким скласти гармонію, із сопрано навіть менше, ніж із якимись іншими голосами.

Дангляр криво посміхнувся, наче казав: «Та розгнівайся ж нарешті!»

– Тож учора, – сказав він, певне, усе ж таки сподіваючись домогтися свого, – князь і моя донька викликали загальний захват. Хіба ви вчора не були у нас, мосьпане?

– Який князь? – запитав Альбер.

– Князь Кавальканті, – відказав Дангляр, уперто величаючи Андреа цим титулом.

– Ох, перепрошую, – сказав Альбер, – я й не знав, що він князь. То вчора князь Кавальканті співав разом із панною Ежені? Це і справді мало бути захопливо, страшенно шкодую, що не чув їх. Та я не міг скористатися вашими запросинами, я мусив супроводжувати мою матінку до старої баронеси Шато-Рено, де співали німці. – Потім, після короткого мовчання, він запитав, наче нічого й не сталося: – Чи можу я засвідчити мою повагу панні Дангляр?

– Ні, зачекайте, благаю вас, – мовив банкір, перепиняючи його, – ось послухайте, ця каватина чудова, – та, та, та, ті, та, ті, та, та... це просто диво, зараз кінець... ще секунда... пречудово! Браво, браво, браво!

І банкір заходився шалено плескати в долоні.

– І справді, – сказав Альбер, – це пречудово, не можна ліпше розуміти музику своєї рідної країни, ніж розуміє її князь Кавальканті. Адже ви сказали «князь», якщо я не помиляюся? Утім, якщо він не князь, то його зроблять князем, в Італії це неважко. Та повернімося до наших чудових співаків. Вам належало б принести нам усім задоволення, пане Дангляр: не попереджаючи про те, що тут є сторонній, попросіть панну Дангляр і пана Кавальканті заспівати щось іще. Так приємно тішитися музикою трохи здалеку, у тіні, коли тебе ніхто не бачить і ти сам нікого не бачиш, не завдаючи клопоту виконавцеві; тоді він може вільно віддатися потягові свого таланту і пориванням свого серця.

Цього разу Дангляр був збентежений Альберовою незворушністю.

Він одвів графа Монте-Крісто набік.

– І що ви скажете про нашого закоханого? – запитав він.

– Як на мене, він досить байдужий, нема чого й казати. Та що вдієш? Ви дали слово!

– Авжеж, я дав слово; та яке? Віддати свою доньку за чоловіка, який її кохає, а не за того, котрий не кохає її. Погляньте на нього: холодний, мов камінь, гордовитий, мов його батько; якби він був хоч заможний, якби в нього був маєток Кавальканті, то можна було б не звертати на це уваги. Як по правді, я ще не запитав, що думає про нього донька; та якби в неї був гарний смак...

– Ох, не знаю, – сказав граф Монте-Крісто, – може, приязнь до нього засліплює мене, та запевняю вас, що віконт де Морсер дуже добрий юнак, який зробить вашу доньку щасливою і раніше чи пізніше чогось досягне в житті; адже його батько посідає пречудове становище.

– Гм! – буркнув Дангляр.

– Ви сумніваєтеся?

– Та минуле, бачите... темне минуле.
– Але батькове минуле сина не стосується.
– Геть навпаки!
– Послухайте, не переконуйте себе в цім! Ще місяць тому ви вважали де Морсера пречудовою партією. Зрозумійте, я у відчай: адже це ви у мене по-знайомилися з цим молодим Кавальканті, я його геть не знаю.
– Зате я його знаю, – сказав Дангляр, – цього цілком достатньо.
– Ви його знаєте? – запитав граф Монте-Крісто. – Хіба ви збирали про нього відомості?
– Невже це так необхідно? Хіба з першого погляду не видно, із ким маеш справу? Передовсім він багатий.
– Не певен я цього.
– Але ж ви відповідаєте за нього?
– Та то дрібниці, п'ятдесят тисяч франків.
– Він дуже освічений.
– Гм! – буркнув і собі граф Монте-Крісто.
– Він музика.
– Усі італійці музики.
– Знаєте, пане графе, ви несправедливі до нього.
– Та, зізнаюся, мене засмучує те, що, знаючи ваші зобов'язання стосовно Морсерів, він стає на заваді, користуючись тим, що багатий.
Дангляр зареготав.
– Ви надто суворі, – сказав він. – На світі завжди так буває.
– Проте ви ж не можете піти на такий розрив, любий пане Данглярє, адже Морсери розраховують на цей шлюб.
– Та невже?
– А певно!
– То нехай скажуть про це. Вам слід було б натякнути на це батькові, любий пане графе, адже вас так вітають у них.
– Мене? Це де ви таке бачили?
– Та хоча б під час балу в них. Помилуйте, пане графе, гордовита Мерседес, пихата іспанка, що ледве вшановує розмовою найдавніших знайомих, бере вас попід руку, виходить із вами в сад, обирає найтемніші закутки і повертається аж за півгодини.
– Ох, пане бароне, пане бароне! – сказав Альбер. – Ви заважаєте нам слухати; із боку такого меломана це просто-таки варварство!
– Дарма, дарма, пане насмішнику, – відказав Дангляр.
І знову обернувся до графа Монте-Крісто.
– Ви візьметесь сказати це батькові?
– Будь ласка, якщо вам так хочеться.
– Та цього разу все має бути ясно і визначено. Передовсім він має просити в мене руки моєї доньки, призначити термін, заявити свої грошові умови; одне слово, або ми остаточно про все домовимося, або розійдемося геть; та, розумієте, ніяких відстрочень не повинно бути!
– Що ж, він розпочне перемовини.
– Не скажу, що чекаю я цього з особливим задоволенням, та все ж таки чекаю; банкір, знаєте, повинен бути рабом свого слова.

І Дангляр зітхнув так само тяжко, як за півгодини до того зітхав молодий Кавальканті.

— Bravo, bravo, bravo! — загукав Альбер, наслідуючи барона й аплодуючи романсові, який допіру скінчили.

Дангляр почав було скося зиркати на Альбера, аж йому про щось тихо доповіли.

— Зараз повернуся, — сказав банкір, звертаючись до графа Монте-Крісто, — зачекайте мене; може, мені ще доведеться щось вам сказати.

І вийшов.

Баронеса скористалася відсутністю чоловіка, щоб відчинити двері у доччину вітальню, й Андреа, що сидів біля рояля разом із панною Ежені, підскочив, мов на пружинах.

Альбер усміхнувся і вклонився панні Дангляр, яка, нітрохи не збентежившись, відповіла йому звичним байдужим поклоном.

Кавальканті, вочевидь, почувався ніяково; він уклонився Морсерові, і той відповів на його поклон із украй зухвалим виглядом.

Потім Альбер заходився хвалити голос панни Дангляр і висловив жаль, що йому не пощастило бути на вчорашньому вечорі, який, кажуть, був такий вдалий...

Кавальканті лишився сам, тож одвів убік графа Монте-Крісто.

— Ось що, — сказала пані Дангляр, — годі з нас музики і компліментів, ходімо пити чай.

— Ходімо, Луїзо, — сказала панна Дангляр своїй подрузі.

Усі подалися до сусідньої вітальні, де вже був готовий чай.

Тієї хвилини, коли, за англійським звичаєм, гості вже залишали ложечки в чашках, двері знову відчинилися, і ввійшов Дангляр, вочевидь дуже схвилований. Граф Монте-Крісто перший зауважив те хвилювання і допитливо зиркнув на банкіра.

— Як шойно отримав листа з Греції, — сказав Дангляр.

— Тим-то вас і викликали? — запитав граф Монте-Крісто.

— Так.

— Як ся має король Оттон? — весело запитав Альбер.

Дангляр глянув на нього зизом і нічого не відповів, а граф Монте-Крісто відвернувся, щоб приховати жалість, яка промайнула на його обличчя й пропала.

— Вийдемо разом, добре? — запитав Альбер у графа.

— Авжеж, як хочете, — відказав той.

Альбер не міг уторопати, чому банкір так глянув на нього, тож запитав графа Монте-Крісто, який це пречудово зрозумів:

— Ви помітили, як він глянув на мене?

— Авжеж, — відказав граф Монте-Крісто, — та хіба в його погляді було щось незвичайне?

— Ще б пак, та що хотів він сказати, згадавши про того листа з Греції?

— А я хіба знаю?

— А мені завжди здавалося, ніби ви маєте якийсь стосунок до цієї країни.

Граф Монте-Крісто всміхнувся, як ото всміхаються, коли хочуть ухилитися од відповіді.

— Погляньте, — сказав Альбер, — він прямує до вас; я піду до панни Дангляр, щоб похвалити її камею; за цей час татусь устигне побалакати з вами.

— Якщо вже хочете хвалити, то бодай похвалить її голос, — мовив граф Монте-Крісто.

— О ні, це будь-хто вчинив би.

— Любий віконте, — сказав граф Монте-Крісто, — ви хизуетесь вашою зухвалістю.

Альбер з усмішкою на вустах подався до Ежені.

А Дангляр нахилився до графового вуха.

— Ви дали мені пречудову пораду, — сказав він, — у цих двох словах «Фернан» і «Яніна» криється страшена історія.

— Та невже! — сказав граф Монте-Крісто.

— Авжеж, я вам усе розкажу. Та заберіть звідціля цього парубка; його товариство зараз дуже не до речі мені.

— Я так і збираюся вчинити, ми зараз вийдемо; ви й далі хочете, щоб я скерував до вас його батька?

— Дужче, ніж будь-коли.

— Гаразд.

Граф Монте-Крісто кивнув Альберові.

Обидва попрощалися з панями і вийшли: Альбер із виглядом цілковитої байдужості до погорди панни Дангляр, а граф Монте-Крісто ще раз повторив пані Дангляр, що банкіровій дружині слід бути передбачливою і забезпечити своє майбутнє.

Поле битви лишилося за паном Кавальканті.

XX. ГАЙДЕ

Ледве графові коні повернули за ріг бульвару. Альбер так зареготав, що його не можна не було запідозрити у штучності.

— Так ось, — сказав він графові Монте-Крісто, — тепер я хочу запитати вас, як поспитався король Карл IX у Катерини Медічі після Варфоломійської ночі: як ви гадаєте, добре я зіграв мою маленьку роль?

— Ви про що? — запитав граф Монте-Крісто.

— Та про те, як угніздився мій суперник у домі пана Дангляра...

— Який суперник?

— Як це «який»? Та ж Андреа Кавальканті, якому ви протегуете!

— Облиште ці нерозумні жарти, пане віконте: я нітрохи не протегую Андреа, принаймні не в пана Дангляра.

— І я докоряв би вам за це, якби він справді потребував протекції. Та, на щастя для мене, він цього не потребує.

— А що, невже вам здається, ніби він залицяється?

— Ручаюся вам: він зводить очі до неба, як зітхайло, і виспівує, як закоханий; він мріє про рученьку гордовитої Ежені. Бачите, я вже віршами забалакав! Йй-богу, я не винен у цьому. Та все одно, повторюю: він мріє про рученьку гордовитої Ежені.

– А хіба не все одно, якщо думають лише про вас?
– Ох, не кажіть, любий пане графе: обидві були суворі до мене.
– Як це «обидві»?
– А просто: панна Ежені ледве вшанувала мене відповіддю, а панна Д'Армії, її приятелька, мені й геть не відповідала.
– Так, але батько вас просто-таки обожнює, – сказав граф Монте-Крісто.
– Він? Навпаки, він загнав мені в серце тисячу ножів; щоправда, тих ножів, що з лезом, яке заходить у колодку, які ото використовуються на сцені, проте сам він вважає їх справжніми,
– Ревнощі – ознака любові.
– Так, але я не ревную.
– Зате він ревнує.
– До кого? До Дебре?
– Ні, до вас.
– До мене? Закладаюся, що не мине й тижня, як він загадає не приймати мене в домі.
– Помиляєтеся, любий пане віконте.
– А як ви доведете це?
– Вам потрібні докази?
– Авжеж.
– Мені доручили попросити графа де Морсера з'явитися з остаточною пропозицією до барона.
– Хто це доручив?
– Сам барон.
– Але ж, любий пане графе, – сказав Альбер так вкрадливо, як тільки міг, – ви цього не вчините, правда ж?
– Помиляєтеся, Альбере, я це вчиню, тому що пообіцяв.
– Еге ж, – зітхнувши, сказав Альбер, – здається, ви неодмінно хочете мене одружити.
– Я хочу бути у добрих стосунках із усіма. Та, до речі, про Дебре; я його більш не бачу в баронеси.
– Вони посварилися.
– З баронесою?
– Ні, з бароном.
– То він щось помітив?
– Оце нічогенько!
– А ви гадаєте, він підозрював? – запитав граф Монте-Крісто із безпосередньою щирістю.
– От так пак! Та звідки ви взялися, любий пане графе?
– Сказати б, із Конго.
– Це ще не так і далеко.
– А хіба я знаю, як ведеться поміж паризькими чоловіками?
– Ох, любий пане графе, чоловіки скрізь ті самі; якщо ви вже вивчили цей людський різновид в одній країні, то пізнали всеньку їхню породу.
– То за що ж тоді Дангляр із Дебре мали посваритися? Вони наче добре ладнали поміж собою, – знову вдаючи наївного, поспитався граф Монте-Крісто.

— У тім і річ, що тут уже починаються таємниці Ізиди, а мене в них не посвятили. Як молодий Кавальканті стане членом їхньої родини, запитаєте в нього.

Ридван зупинився.

— Ось ми і приїхали, — сказав граф Монте-Крісто, — зараз тільки пів на одинадцять, то загляньте до мене.

— Із превеликою охотою.

— Мій ридван потім одвезе вас додому.

— Ні, дякую, мій повіз мав їхати слідом.

— Ага, ось він, — вилазючи з ридвана, сказав граф Монте-Крісто.

Вони увійшли в дім; у вітальні було світло, і вони подалися туди.

— Дайте нам чаю, Батістене, — звелів граф Монте-Крісто.

Батістен мовчки вийшов із покою. За дві секунди він повернувся з тацею, де було все необхідне, — вона, як буває тільки у казках про чари, наче з-під землі виринула.

— Знаєте, — сказав Альбер, — мене захоплює не ваше багатство, тому що, може, знайдуться заможніші од вас люди; не ваш розум, — якщо Бомарше був і не розумніший од вас, то принаймні так само розумний; та мене захоплює ваше вміння змусити служити собі, безмовно, тієї ж таки хвилі, тієї ж миті, наче з вашого дзвінка вгадують, що ви хочете, і буцім те, що ви бажаєте, завжди напоготові.

— У цім є частка правди. Мої звички добре вивчили. Ось побачите: чи не хочете чогось за чаєм?

— Як по правді, я хотів би закурити.

Граф Монте-Крісто підійшов до дзвінка і подзвонив один раз.

За мить відчинилися бічні двері, і увійшов Алі з двома довгими люльками, натоптаними пречудовим тютюном «латакія».

— Диво, та й годі, — сказав Альбер.

— Зовсім ні, усе це дуже просто, — сказав граф Монте-Крісто. — Алі знає, що за чаєм чи кавою я звик палити; знає, що я загадав унести чаю, знає, що я повернувся разом із вами, чує, що я гукаю його, здогадується навіть, а оскільки на його батьківщині люлька — найперша ознака гостинності, то він замість одної приносить дві.

— Авжеж, це так, усе можна пояснити, та все ж таки тільки ви... А це що?

І Морсер показав на двері, за якими лунали звуки, що скидалися на звучання струн гітари.

— Бачу, любий пане віконте, ви сьогодні приречені слухати музику; не встигли ви позбутися рояля панни Дангляр, як потрапляєте на лютню Гайде.

— Гайде! Чудесне ім'я! Невже не тільки в поемах лорда Байрона є жінки, яких звати Гайде?

— Авжеж; у Франції це наймення зустрічається дуже рідко; та в Албанії й Епірі воно досить звичайне; воно означає цноту, сором'язливість і невинність; таке саме ім'я, як і те, які у вас дають під час хрещення.

— Ох, як гарно! — сказав Альбер. — Хотілося б мені, щоб наш французенки звалися панна Доброта, панна Мовчання, панна Християнське Милосердя! От лишень подумайте, якби панна Дангляр звалася не Клер-Марі-Ежені,

а панна Цнота-Сором'язливість-Невинність Дангляр! Ото був би ефект під час оголошення!

– Навіжений! – сказав граф Монте-Крісто. – Не кажіть такого заголосно, а то Гайде почує.

– Вона розгнівалася б на це?

– Та ні, звісно, – гордовито відказав граф Монте-Крісто.

– Вона добра душа? – запитав Альбер.

– Це не доброта, а обов'язок; невільниця не може гніватися на свого пана.

– Ох, тепер ви й самі жартуете! Хіба ще існують на світі невільниці?

– Авжеж, якщо Гайде моя невільниця.

– Ні, справді, ви все робите не так, як інші, і все, що у вас є, не таке, як ото у всіх! Невільниця графа Монте-Крісто! У Франції це становище. Із огляду на те, як ви розкидаєтеся золотом, таке місце має приносити сто тисяч екю щорічно.

– Сто тисяч екю! Сердешна дівчинка мала більше. Вона народилася поміж скарбів, супроти яких скарби з «Тисячі й одної ночі» просто дрібниця.

– То вона і справді князівна?

– Авжеж, причому одна із найбільш знатних у своїм краю.

– Я так і гадав. А як сталося, що знатна князівна стала невільницею?

– А як сталося, що тиран Діонісій став шкільним учителем? Жереб війни, любий пане віконте, примха долі.

– А її походження таємниця?

– Для всіх – так; проте не для вас, любий пане віконте. Адже ви мій друг і будете мовчати, якщо пообіцяєте, правда?

– Даю чесне слово!

– Ви чули історію янінського паші?

– Алі-Тебеліна? Авжеж, мій батько заробив маєток у нього на службі.

– Ох, і справді, я забув.

– А який стосунок має Гайде до Алі-Тебеліна?

– Вона тільки його донька.

– Невже вона донька Алі-паші?

– І красуні Василікі.

– І вона ваша невільниця?

– Так.

– Як же це сталося?

– А ось як. Одного разу проходив я константинопольським ринком та й придбав її.

– Чудово! Із вами, любий пане графе, не живеш, а мариш. Скажіть, можна попросити у вас, хоч це й дуже нескромно...

– Я слухаю вас.

– Якщо вже ви з нею виходите на люди, возите її до Опери...

– І що ж далі?

– То я можу попросити вас про це?

– Можете просити мене про що завгодно.

– Тоді, любий пане графе, представте мене вашій князівні.

– Охоче. Та лише за двох умов.

– Заздалегідь пристаю на них.

– По-перше, ви нікому не розкажете про це знайомство.
– Чудово, – Альбер звів руку. – Присягаюся в цім!
– По-друге, ви їй не скажете жодного слова про те, що ваш батько був на службі у її батька.

– І в цім присягаюся!

– Пречудово, пане віконте; ви будете пам'ятати обидві свої присяги, еге ж?

– О, пане графе! – вигукнув Альбер.

– Чудово. Я знаю, що ви людина честі.

Граф Монте-Крісто знову подзвонив; увійшов Алі.

– Попередь Гайде, – сказав йому граф Монте-Крісто, – що я прийду до неї пити каву, і дай їй на здогад, що я прошу в неї дозволу представити їй одного мого друга.

Алі вклонився і вийшов.

– Отож, домовимося: ніяких прямих запитань, любий пане віконте. Якщо ви хочете про щось дізнатися, запитуйте в мене, а я запитаю в неї.

– Домовилися.

Алі з'явився втретє і підняв драпування, показуючи, що його пан з Альбером можуть увійти.

– Ходімо, – сказав граф Монте-Крісто.

Альбер провів долонею по волоссю, підкрутив вуса, а граф Монте-Крісто знову взяв до рук капелюха, надів рукавички і пройшов з Альбером до покоїв, котрі, як вірний вартівник, охороняв Алі і трохи далі, немов чата, стерегли три французькі покоївки під орудою Мірто.

Гайде чекала їх у першій кімнаті вітальні, широко розплющивши очі від подиву, адже вперше до неї приходив якийсь чоловік, окрім графа Монте-Крісто; вона сиділа на софі, підібгавши під себе ноги й намостивши собі гніздечко з чудових смугастих шовків, вигадливо оздоблених східним гаптуванням.

Біля неї лежав інструмент, що його звуки зрадили її присутність. Вона була гожа мов зоря.

Угледівши графа Монте-Крісто, вона підвелася зі своєю особливою усмішкою, то була усмішка доньки і коханої. Граф Монте-Крісто підійшов до неї і простягнув руку, якої вона, як завжди, торкнулася вустами.

Альбер лишився стояти коло дверей, захоплений цією дивною вродою, яку він бачив уперше і про яку у Франції не мали жодного уявлення.

– Кого ти привів до мене? – запитала грецькою дівчина графа Монте-Крісто. – Брата, друга, просто знайомця чи ворога?

– Друга, – тією ж таки мовою відказав граф Монте-Крісто.

– Як його звати?

– Граф Альбер; цей той хлопчина, якого я в Римі визволив із рук розбійників.

– Якою мовою хочеш ти, щоб я розмовляла з ним?

Граф Монте-Крісто обернувся до Альбера.

– Ви знаєте сучасну грецьку мову? – запитав він його.

– На жаль, навіть давньогрецької не знаю, любий пане графе, – сказав Альбер. – Ще ніколи в Гомера і Платона не було такого невдатного і, зважуся навіть сказати, такого байдужного учня, як я оце.

– Що ж, – сказала Гайде, засвідчуючи, що вона зрозуміла запитання графа Монте-Крісто й Альберову відповідь, – я розмовлятиму французькою або італійською, якщо мій пан бажає, щоб я говорила.

Граф Монте-Крісто трохи подумав.

– Ти розмовлятимеш італійською, – сказав він.

Потім звернувся до Альбера.

– Кепсько, що ви не знаєте ні новогрецької, ні давньогрецької, Гайде володіє ними досконало. Бідолашній дівчинці доведеться розмовляти з вами італійською, тим-то ви, може, матимете хибне уявлення про неї.

Він кивнув Гайде.

– Ласкаво прошу, друже, що прийшов разом із моїм паном і владарем, – сказала дівчина пречудовим тосканським наріччям, із тим ніжним римським акцентом, що робить мову Данте так само мелодійною, як і Гомерова мова. – Алі, каву і люльки!

І Гайде жестом запросила Альбера підійти ближче, тим часом як Алі пішов, щоб виконати бажання своєї пані. Граф Монте-Крісто показав Альберові на складаний стілець, сам узяв такий самий, і вони посідали за низеньким столиком, де довкола кальяну лежали живі квіти, малюнки і музичні альбоми.

Повернувся Алі з кавою і люльками; Батістенові було заборонено заходити в цю частину будинку. Альбер відсунув люльку, яку запропонував йому нубієць.

– Беріть, беріть, – сказав граф Монте-Крісто. – Гайде майже така цивілізована, як і парижанка; сигара була б неприємна їй, тому що вона терпіти не може кепського запаху; та східний тютюн – це пахощі, ви ж знаєте.

Алі пішов собі.

Кава була вже налита у філіжанки; та лиш для Альбера поставили цукорницю; граф Монте-Крісто і Гайде пили її по-арабському, тобто без цукру. Гайде простягнула руку, взяла кінчиками тоненьких рожевих пальчиків філіжанку з японської порцеляни і припала до неї губами з простодушним задоволенням дитини, що п'є чи їсть те, що дуже любить.

Тут-таки дві покоївки занесли таці з морозивом і шербетом і поставили їх на двох маленьких столиках, що для цього і призначалися.

– Любий мій господарю і ви, сеньйоро, – сказав італійською Альбер, – перепрошую за мій подив. Я геть приголомшений, бо і є чим; переді мною відкрився Схід, достеменний Схід, якого я, на жаль, ніколи не бачив, та про який я мріяв. І це в самісінькому серці Парижа! Допіру чув я торохтіння ридванів і дзеленчання дзвіночків на ятках із лимонадом... Ох, сеньйоро, чому не вмю я розмовляти грецькою! Ваша бесіда й ця чарівна обстановка – це був би такий вечір, що я зберіг би його у пам'яті на всеньке життя!

– Я досить непогано володію італійською і можу з вами балакати, – спокійно відказала Гайде. – І я постараюся, щоб ви почувалися на Сході, якщо вже він так вам припав до вподоби.

– Про що мені можна розмовляти? – пошепки запитав Альбер у графа Монте-Крісто.

– А про що хочете: про її батьківщину, про її юність, про її спогади; або ж, якщо хочете, про Рим, про Неаполь чи про Флоренцію.

– Ох, не варто було б шукати товариства грекині, щоб розмовляти з нею про те, про що можна було б балакати з парижанкою, – сказав Альбер. – Дозвольте поговорити мені з нею про Схід.

– Будь ласка, любий Альбере, це буде їй найприємніше.

Альбер обернувся до Гайде.

– У якому віці покинули ви Грецію, синьйоро?

– Мені тоді було п'ять років, – відказала Гайде.

– І ви пам'ятаєте вашу батьківщину?

– Коли я заплющую очі, переді мною постає все, що я колись бачила. В людини два зори: зір тіла і зір душі. Тілесний зір часом забуває, та духовний пам'ятає завжди.

– А з якого віку ви пам'ятаєте себе?

– Я ледве вмiла ходити; моя матінка Василікі – ім'я Василікі означає «владарка», – докинула дівчина, звівши голову, – моя матінка брала мене за руку, і ми обидві, огорнувшись укривалами, поклавши у капшук усі золоті монети, що в нас були, ішли жебракувати для в'язнів; ми казали: «Хто дає вбогому, той позичає Господові». Коли капшук наповнювався, ми поверталися до палацу і, не кажучи нічого батькові, усі ті гроші, що нам давали, узявши нас за бідняків, посилали монастирському ігуменові, а він ділив їх поміж в'язнями.

– А скільки вам було тоді років?

– Років зо три, – відказала Гайде.

– І ви пам'ятаєте все, що коїлося довкола вас, із трирічного віку?

– Усе.

– Пане графе, – пошепки сказав Альбер, – дозвольте синьйорі розповісти нам щось із її життя. Ви заборонили мені розмовляти з нею про мого батька, та, може, вона й сама щось про нього розповість, а ви не можете собі уявити, як приємно було б мені почути його наймення з таких гожих вуст.

Граф Монте-Крісто обернувся до Гайде і, звівши брову, щоб звернути її особливу увагу на те, що він їй скаже, промовив грецькою:

– Про батькову долю, та не ім'я зрадника і не про зраду, розкажи нам.

Гайде тяжко зітхнула, і темна хмара лягла на її ясне чоло.

– Що ви їй оце сказали? – пошепки запитав Морсер.

– Я ще раз нагадав їй, що ви наш друг і що їй нема чого приховувати від вас.

– Отож, – сказав Альбер, – найперший ваш спогад – про те, як ви збирали милостиню для в'язнів; а наступний який?

– Наступний? Я бачу себе у затінку сікомор, на березі ставу; його дзеркальне плесо я наче зараз бачу крізь листя. Притулившись до найстарішого і гіллястого дерева, сидить на подушках мій батько; моя матінка лежить коло його ніг, а я, маленька, граюся білою бородою, що спускається йому на груди, і оздобленим самоцвітами кинджалом, що стирчить за поясом. Вряди-годи підходить до нього албанець і каже йому декілька слів; я не звертаю на них ніякої уваги, а батько каже, ніколи не міняючи голосу: «Стратьте його» або «Я йому прощаю».

– Дивно, – сказав Альбер, – чути таке з вуст молоді дівчини на не сцені театру і казати собі: це не вигадка. А якою ж вам після такого поетичного минулого, після такої чарівної далини здається Франція?

– Я вважаю, це гарна країна, – відказала Гайде, – та я бачу Францію такою, яка вона є, тому що дивлюся на неї очима дорослої людини; а моя батьківщина, яку споглядала очима дитини, здається мені завжди огорнутою то променистим ореолом, то похмурою хмарою, залежно від того, чи бачать її очі мої любою вітчизною, чи місцем тяжких поневірянь.

– Ви такі молоді, синьйоро, – сказав Альбер, несамохіть удавшись до заяленої фрази, – коли ж ви встигли поневірятися?

Гайде глянула на графа Монте-Крісто, який, подавши їй невловний знак, прошепотів грецькою:

– Розповідай.

– Нічого не накладає такого карбу на душу, як перші спогади, а крім отих двох, що про них я сьогодні вам розповіла, решта спогадів моєї юності переповнена смутком.

– Кажіть, кажіть, синьйоро! – вигукнув Альбер. – Повірте, для мене це щастя – слухати вас.

Гайде сумовито всміхнулася.

– То ви хочете, щоб я розповіла і про інші мої спогади? – запитала вона.

– Благаю вас про це.

– Що ж, гаразд. Мені було чотири роки, аж якось увечері мене розбудила матінка. Ми тоді мешкали у палаці в Яніні; вона взяла мене на руки з подушок, де я спала, і розплющивши очі, я побачила, що вона плаче.

Вона не сказала мені ні слова, узяла і понесла.

Побачивши її сльози, я теж хотіла було заплакати.

«Мовчи, дитино», – сказала вона.

Частенько бувало, що, попри материнські пестощі чи погрози, я, вередлива, як усі дітлахи, плакала далі, та цього разу в голосі моєї сердешної матінки звучав такий жаж, що я вмить замовкла.

Вона хутко несла мене.

Тут я побачила, що ми беремося широкими сходами; попереду нас ішли чи радше бігли покоївки моєї матері, що несли скрині, торбини, прикраси, коштовності й капшуки із золотом.

Услід за челяддю йшло десятків зо два охоронців із довгими рушницями і пістолями, убраних у ту одіж, яку ви у Франції знаєте відтоді, як Греція стала незалежною країною.

– Повірте мені, – сказала Гайде, хитаючи головою і збліднувши від самісінького спогаду, – було щось зловісне у довгій низці рабів і жінок, що ще не отямилися від сну, принаймні мені вони видавалися сонними, може, тому що я й сама ще добре не прокинулася.

Сходами пропливали велетенські тіні, їх відкидало коликке полум'я смолоскипів.

«Хутчій!» – сказав чийсь голос із глибини галереї.

Усі схилилися перед тим голосом, як хилиться колосся, коли над ланами віє вітер.

Я здригнулася, почувши той голос.

То був голос мого батька.

Він ішов останній, у своєму розкішному вбранні, тримаючи в руці карабін, подарунок вашого імператора; спираючись на свого улюбленця Селіма, він гнав нас перед собою, немов ото пастух гонить худобу.

– Мій батько, – сказала Гайде, високо звівши голову, – був великий чоловік, він був паша Яніни; Європа знала його під найменням Алі-Тебелін, і Туреччина тремтіла перед ним.

Альбер несамохіть здригнувся, почувши ті слова, які вона виголосила з невимовною гордістю і гідністю.

У її очах сяйнуло щось похмуре, страшне, коли вона, мов піфія, що викликає мару, воскресила криваву тінь чоловіка, якого так звеличила у вочах сучасної Європи його хаклива смерть.

– Небавом, – провадила Гайде, – усі зупинилися; ми були внизу східців, на березі озера. Тяжко дихаючи, матінка пригортала мене до грудей; за нею я побачила батька, що тривожно роззирався довкруги.

Перед нами були чотири мармурові сходинки, біля долішньої гойдався човен на воді.

Із того місця, де ми стояли, видно було темне громаддя, що височіло посеред озера; то був замок, до якого ми прямували.

Мені здалося, може, через темряву, що до нього далеченько.

Ми сіли в човен. Пам'ятаю, весла безгучно торкалися води; я нахилилася, щоб поглянути на них; вони були огорнуті поясами наших палікарів*.

Крім веслярів, у човні були тільки жінки, мій батько, мати, Селім і я.

Палікари лишилися на березі і поставали навколішки під самісінькими східцями, щоб на випадок погоні скористатися трьома горішніми сходинками як прикриттям.

Наш човен мчав стрілою.

«Чому човен так швидко пливе?» – запитала я у матінки.

«Цить, дитино, – сказала вона, – це тому, що ми тікаємо».

Я нічогісінько не тямилася. Навіщо втікати моему батькові, адже він такий могутній владар?

Од нього завжди тікали інші, і гаслом його було: «Вони ненавидять мене, значить, бояться».

Але тепер мій батько таки втік. Згодом він сказав мені, що залога янінського замку втомилася від тривалої служби...

Тут Гайде виразно зиркнула на графа Монте-Крісто, очі якого не відривалися від її обличчя. І провадила розповідь так повільно, як це роблять, коли щось вигадують або пропускають.

– Ви сказали, синьоро, – озвався Альбер, що слухав її з величезною увагою, – що янінська залога стомилася від тривалої служби...

– І змовилася з сераскиром Куршидом, якого послав султан, щоб загарбати мого батька. Тоді мій батько, відправивши до султана французького офіцера, якому він цілком довіряв, вирішив зачинитися у заздалегідь побудованій маленькій фортеці, яку він прозивав «катафюгюн», що значить «сховище».

* Палікари – солдати грецького й албанського походження, організовані в окремі загони найманців під орудою власних капітанів, служили вартовими й тілоохоронцями.

– А ви пам'ятаєте ім'я того офіцера, сеньйоро? – запитав Альбер.

Граф Монте-Крісто обмінявся з Гайде швидким, неначе блискавиця, поглядом; Альбер не помітив його.

– Ні, – відказала вона, – я не запам'ятала наймення; та, може, згадаю якщо і тоді скажу вам.

Альбер уже хотів було назвати ім'я свого батька, та граф Монте-Крісто застережно звів палець; Альбер згадав свою клятву і нічого не сказав.

– Ось до того сховища ми і припливли, – сказала Гайде.

– Оздоблений арабесками долішній поверх, що його тераси підіймалися над самісінькою водою, і другий поверх, що виходив вікнами на озеро, – ось і все, що було видно, коли ми підпливали до того маленького палацу.

Та під тим долішнім поверхом, поринаючи у глибину острова, було підземелля, величезна печера. Туди і запровадили мою матір, мене і наших покоївок; там лежали однією великою купою шістдесят тисяч капшуків і двісті барил; у капшуках було на двадцять п'ять мільйонів золотих талярів, а в барилах тридцять тисяч фунтів пороху.

Біля тих барил став Селім, про якого я вже казала вам, улюбленець мого батька; вдень і вночі стояв він на чатах, тримаючи в руці списа із запаленим гнотом на кінці; у нього був наказ усе підірвати – сховище, охоронців, пашу, жінок і дітей, – за першим знаком мого батька.

Пам'ятаю, наші невірльниці, знаючи про це жахливе сусідство, молилися, голосили і плакали цілісінькими днями й ночами.

Перед очима у мене завжди стоїть цей молодий вояк, блідий, із темними очима, і коли до мене прилетить янгол смерті, я, мабуть, упізнаю, у нім Селіма.

Хтозна, скільки часу пробули ми отак; тоді я ще не мала уяви про час; часом, дуже рідко, батько гукав нас, матір і мене, на терасу палацу; то була втішна пора для мене, тому що у підземеллі я бачила тільки галасливі тіні й палахкий Селімов спис. Сидячи біля великого отвору, мій батько понуро вдивлявся в далекий обрій, наглядаючи за кожною чорною крапкою, що з'являлася на озерній гладіні; прилігши біля нього, моя матінка клала голову на його плече, а я гралася коло його ніг і з дитячим подивом, від якого все довкруги видається більше, ніж насправді, милувалася узгір'ями Пінду на обрії, білими і струнками замками Яніни, що здіймалися із блакитного озерного плеса, брилами темної зелені, що віддаля видається мохом, лишайниками на гірських бескидах, а зблизька виявляється, що то пінії чи величезні мирти.

Якось уранці батько послав по нас; він був досить спокійний, проте блідіший, аніж звичайно.

«Потерпи, Василікі, сьогодні всьому настане край; сьогодні має прибути султанів фірман, і доля моя вирішиться. Якщо я отримаю цілковите прощення, ми урочисто повернемося до Яніни; якщо звістки будуть недобрі, ми втечемо сьогодні вночі».

«А якщо вони не дадуть нам утекти?» – запитала моя матінка.

«Не турбуйся, – усміхаючись, мовив Алі, – Селім зі своїм запаленим списом відповідає мені за них. Вони дуже хотіли б, щоб я загинув, та не хочуть загинути разом зі мною».

Моя мати тільки зітхнула на ті слова втіхи, які батько казав не від душі.

Вона приготувала йому води з кригою, яку він весь час пив, бо відколи ми втекли, його палила страшенна гарячка; вона покропила парфумами його сиву бороду і запалила йому люльку, за витким димом якої він часом неуважно стежив упродовж цілих годин.

Раптом він так стрепенувся, що я перелякалася.

Потім, не зводячи очей від крапки, що привернула його увагу, він загадав подати йому підзорну трубу.

Матінка передала йому ту трубу; обличчя її стало біліше, ніж гіпсова колона, до якої вона притулилася.

Я бачила, як батькові руки затремтіли.

«Човен!.. два!.. три!... — прошепотів він. — Чотири!..»

Пам'ятаю, як він схопився на ноги, схопив рушницю і насипав пороху на полиці своїх пістолів.

«Василікі, — сказав він моїй матінці, і видно було, як він тремтить, — настала хвилина, яка вирішить нашу долю; за півгодини ми дізнаємося, що відповів великий владар. Спускайся з Гайде у підземелля».

«Не хочу я покидати вас, — відказала Василікі, — якщо вам судилася смерть, мій пане, я хочу померти разом із вами».

«Іди до Селіма!» — крикнув мій батько.

«Прощайте, повелителю мій!» — покірно прошепотіла моя матінка і схилилася, наче вже зустрічаючи смерть.

«Одведіть Василікі», — звелів мій батько палікарам.

Та про мене вони на мить забули, тож я підбігла і простягнула до нього руки; він побачив мене, нахилився і торкнувся губами мого чола.

Той поцілунок був останній, та він і зараз палає на моєму чолі!

Спускаючись у діл, ми крізь виноградну лозу на терасі бачили човни, що ледь мріли удалині: вони росли і росли і, хоч іще недавно скидалися на чорні крапки, тепер видавалися птахами, що линуть водою.

Тим часом два десятки палікарів, сидючи коло ніг мого батька, заховавшись за поруччям, налитими кров'ю очима стежили за наближенням тих човнів і тримали наготові свої довгі рушниці, оздоблені перламутром і сріблом; на долівці валялося чимало набоїв; мій батько весь час зиркав на годинника і тривожно походжав туди й сюди.

Оце й лишилося у мене в пам'яті, коли я ішла від батька, отримавши від нього останній цілунок.

Ми з матінкою спустилися у підземелля. Селім так само стояв на чатах; він сумно всміхнувся нам. Ми взяли на тому кінці печери подушки і сіли біля Селіма; як загрожує велика небезпека, намагаєшся бути ближче до відданого серця, а я, хоч і була геть мала, усе ж таки почувала, що над нами висить величезне лихо...»

Альбер часто чув, не від свого батька, який ніколи про це не казав, а від сторонніх, про останні хвилини янінського візира, читав чимало розповідей про його смерть. Та ця оповідь, яка ожила у погляді й голосі Гайде, ця скорботна і схвильована елегія струснула його невимовним чаром і жахом.

Уся під владою жажливих спогадів, Гайде на мить замовкла; голова її, мов квітка, що гнеться під бурею, похилилася на руку, а вкриті імлюю очі, здавалося, ще бачили на обрії зелений Пінд і блакитне плесо янінського озера, чарівне дзеркало, де відбивалася змальована нею моторошна картина.

Граф Монте-Крісто дивився на неї з виразом нескінченного співчуття і жалості.

— Продовжуй, дитино моя, — сказав він грецькою.

Гайде звела голову, наче голос графа Монте-Крісто збудив її зі сну, і провадила:

— Була четверта пополудні; та хоч надворі була ясна, гожа днина, у підземеллі стояв густий морок.

У печері була тільки одна сяйлива крапка, що, наче зоря, яка мерехтить у глибині чорного неба: Селімів смолоскип.

Матінка моя молилася: вона була християнка.

Селім уряди-годи повторював священні слова: «Бог великий!»

Усе ж таки мати ще зберігала якусь надію. Спускаючись у підземелля, вона буцім упізнала того француза, якого послали до Константинополя і якому мій батько цілком довіряв, адже він знав, що воїни французького султана зазвичай шляхетні й великодушні люди. Вона підійшла ближче до сходів і прислухалася.

«Вони наближаються, — сказала вона, — ох, якби ж то вони несли мир і життя!».

«Чого ти боїшся, Василікі? — м'яко, лагідно і zarazом гордо запитав Селім. — Якщо вони не принесуть миру, то ми подаруємо їм смерть».

Він поправив смолоскип на своєму списі, і той порух робив його схожим на Діоніса зі стародавнього Криту.

Та я, мала і дурненька, боялася тієї мужності, яка видавалася мені жорстокою і навіженою, боялася тієї страшеної смерті в повітрі та подум'ї.

Моя матінка почувала те саме, і я бачила, як вона тремтить.

«Боже мій, мамо, — вигукнула я, — невже ми зараз помремо?»

І, почувши мої слова, невірницькі почали ще дужче голосити й молилися.

«Нехай Господь береже тебе, дитино, — сказала мені Василікі, — від того, щоб дожити до такого дня, коли ти сама захочеш смерті, якої так боїшся сьогодні».

Потім ледве чутно запитала Селіма:

«Що звелів тобі наш пан?»

«Якщо він пошле мені свій кинджал, значить, султан відмовився простити йому, і я все підриваю, якщо ж він пришле персня, значить, султан прощає його, і я здаю пороховий льох».

«Друже мій, — сказала моя матінка, — якщо наш пан пришле тобі кинджал, не дай нам померти такою страшною смертю; ми підставимо тобі горлянку, а ти вбий нас тим кинджалом».

«Гаразд, Василікі», — спокійнісінько відказав Селім.

Раптом до нас долинули гучні голоси; ми прислухалися: то були радісні вигуки. Наші палікари вигукували ім'я француза, якого послали

до Константинополя; було зрозуміло, що він привіз відповідь великого владаря і що ця відповідь сприятлива.

— І все ж таки ви не пам'ятаєте цього наймення? — запитав Морсер, ладен оживити його в пам'яті оповідачки.

Граф Монте-Крісто подав йому знак.

— Не пам'ятаю, — відказала Гайде. — Гамір дужчав, аж пролунали чийсь кроки: хтось спускався у підземелля.

Селім тримав списа наготові.

Незабаром якась тінь з'явилася у блакитному напівмороці, який утворювали в підземеллі кволі відблиски денного світла.

«Ти хто? — гукнув Селім. — Хоч хто б ти був, далі ні кроку!»

«Слава султанові! — гукнула тінь. — Візир Алі здобув цілковите помилування; йому не лише подарували життя, а й повернули всі його скарби та все майно».

Матінка моя радісно скрикнула і пригорнула мене до грудей.

«Зачекай! — сказав їй Селім, побачивши, що вона вже побігла до виходу. — Ти ж знаєш, я повинен отримати персня».

«А й правда», — сказала матінка і впала навколішки, а потім підняла мене угору, наче, благаючи Бога за мене, хотіла, щоб я була ближче до нього.

І знову Гайде замовкла, охоплена таким хвилюванням, що на її блідому чолі виступили краплі поту, а голос, що задихався, здавалося, не міг вирватися з пересохлого горла.

Граф Монте-Крісто налляв у склянку трохи холодної води і, подаючи її, сказав лагідно, та все ж таки із владною ноткою в голосі:

— Будь мужня, дитино моя!

Гайде втерла сльози і провадила:

— Тим часом наші очі, що звикли до пільми, упізнали посланця паші; то був наш друг.

Селім теж упізнав його, та хоробрий юнак не забув наказу: слухатися.

«Від чийого імені прийшов ти?» — запитав він.

«Я прийшов од імені нашого пана, Алі-Тебеліна».

«Якщо ти прийшов від імені Алі, тобі має бути відомо, що ти повинен передати мені».

«Так, — відказав посланець, — я приніс тобі його перстень».

І він підняв руку над головою; та стояв він задалеко, і було не дуже видно, щоб Селім із того місця де ми стояли, міг розгледіти і впізнати предмет, що його той показував йому.

«Я не бачу, що в тебе в руці», — сказав Селім.

«Підійди, — відказав посланець, — або ж я до тебе підйду».

«Ні те, ні те, — відказав молодий вояк, — поклади те, що ти мені показуєш, там, де ти стоїш, щоб на нього впало світло, і відійди подалі, поки я не погляну на нього».

«Гаразд», — сказав посланець.

І він відійшов, поклавши на те місце предмет, який тримав у руці.

Наші серця тремтіли; нам здавалося, ніби то справді перстень. Але чи був то перстень мого батька?

Не випускаючи з рук запаленого смолоскипа, Селім підійшов, нахилився, осяяний променем світла, і взяв персня до рук.

«Перстень нашого пана, – поцілувавши його, сказав він, – добре!»

І, поклавши смолоскип долі, наступив на нього ногою й погасив.

Посланець радісно скрикнув і ляснув у долоні. На той поклик забігли чотири вояки сераскіра Куршида, і Селім повалився додолу, прохромлений чотирма кинджалами.

Сп'янівши від того вбивства, хоч іще й бліді від страху, вони кинулись у підземелля, пильнуючи, чи немає ще десь вогню і хапаючись за торби із золотом.

Тим часом моя матінка вхопила мене на руки і, легка та прудка, побігла відомими тільки нам переходами до таємних східців, що провадили до горішньої частини сховища, де панувала страшенна метушня.

Зали були переповнені чодоарами Куршида, нашими ворогами.

Тієї миті, коли моя матінка вже хотіла було відчинити двері, прогрімів грізний голос паші.

Моя матінка припала обличчям до шпарини поміж дошками; перед моїми очима випадково опинився отвір, і я зазирнула в нього.

«Що вам треба?» – запитав мій батько в людей, що тримали в руках папір із золотими літерами.

«Ми хочемо сповістити тобі волю його величності, – сказав один. – Бачиш цей фірман?»

«Авжеж, бачу», – сказав мій батько.

«То прочитай; він вимагає твоєї голови».

Мій батько відповів реготом, що був страшніший від будь-якої погрози.

Він ще реготав, натискаючи на гачки двох пістолів. Гримнули два постріли, і два воїни повалилися додолу мертві.

Палікари, що лежали ницьма довкола мого батька, схопилися на ноги і відкрили вогонь; кімната наповнилася гуркотом, полум'ям і димом.

Тієї ж миті й із іншого боку заходилися стріляти, і кулі почали прошивати дошки біля нас.

О, який прекрасний, який величний був візир Алі-Тебелін, мій батько, поміж куль, із кривою шаблею, з обличчям, що почорніло від пороху! Як тікали від нього вороги!

«Селіме, Селіме! – гукав він. – Стороже вогню, виконуй свій обов'язок!»

«Селім мертвий, – відказав чийсь голос, що наче ішов із дна сховища, – і ти, пане мій Алі, теж загинеш!»

Тієї ж миті пролунав глухий залп, і підлога довкола мого батька розлетілася на друзки.

Чодоари стріляли крізь долівку. Три або чотири палікари повалилися додолу, поцілені кулями знизу, і тіла їхні були пошматовані кулями.

Мій батько заревів, учепився пальцями в дірки од куль і видер із підлоги цілу мостину.

Але тут із отвору вдарило двадцять пострілів, і полум'я, вириваючись наче із кратера вулкана, охопило шпалери на стінах і поглинуло їх.

У тому жахливому гаморі, поміж тим страшенним галасом два найгучніші постріли, два пронизливі крики змусили мене похолонути від жаху. Ті два постріли смертельно поранили мого батька, і це він двічі так страшенно зойкнув.

І все ж таки він лишився стояти, схопившись за вікно. Моя матінка чимдуж пхала двері, щоб увійти туди і вмерти разом із ним, та двері були замкнені зсередини.

Довкола нього звивалися у передсмертних конвульсіях палікари; два чи три поміж ними, не поранені чи поранені легко, вискочили у вікна.

І тоді репнула вся підлога, яку трощили знизу. Мій батько упав на одне коліно; тієї ж миті простягнулося з двадцять рук, озброєних шаблями, пістолями, кинджалами, двадцять ударів упало на одну людину, і мій батько зник у вогненному вихорі, який запалили ці галасливі дияволи, наче пекло відкрилося у нього під ногами.

Я відчула, що падаю додолу; моя матінка зомліла.

Гайде зі стогоном опустила руки на коліна і глянула на графа Монте-Крісто, наче питала, чи задоволений він її слухняністю.

Граф Монте-Крісто підвівся, підійшов до неї, узяв її за руку і сказав грецькою:

– Відпочинь, любя, і зберися на дусі. Пам'ятай, що є Господь, який карає зрадників.

– Така жахлива історія, пане графе, – сказав Альбер, страшенно переляканий блідістю Гайде. – я так докоряю собі за жорстоку допитливість.

– Нічого, – сказав граф Монте-Крісто й, поклавши долоню на опущену голову дівчини, докинув: – У Гайде мужнє серце, тож, розповідаючи про своє лихо, вона деколи знаходить у цім полегшення.

– Це тому, повелителю мій, що моє лихо нагадує мені про твою добротність, – відразу ж сказала Гайде.

Альбер із цікавістю зиркнув на неї; вона ще нічого не сказала про те, що йому понад усе кортіло дізнатися, як це вона стала графовою невільницею.

У графових і в Альберових очах Гайде прочитала те саме бажання.

Вона провадила:

– Коли моя матінка отямилася, ми опинилися перед сераскіром.

«Убийте мене, – мовила вона, – та пощадіть честь удови Алі».

«Звертайся не до мене», – сказав Куршид.

«А до кого?»

«До твого нового пана».

І Куршид показав нам на одного з-поміж тих, що понад усе сприяв загибелі мого батька, – сказала Гайде, люто зблизнувши очима.

– Отож, – сказав Альбер, – ви стали власністю цього чоловіка?

– Ні, – відказала Гайде, – він не зважився лишити нас у себе, а продав работоргівцям, що прямували до Константинополя. Ми пройшли всеньку Грецію і прибули знесилені до брами імператорського палацу. Перед палацом була юрма роззяв; вони розступилися, звільняючи нам дорогу.

Моя матінка глянула в тому напрямку, куди зверталися всі погляди, і раптом зойкнула і впала, показуючи на голову, що стирчала на ратищі понад брамою.

Під тією головою були накреслені такі слова: «Ось голова Алі-Тобеліна, янінського паші».

Я з плачем намагалася звести матінку на ноги; вона була мертва!

Мене поправили на ринок; придбав мене багатий вірменин. Він виховав мене, найняв учителів, а як минуло мені тринадцять років, продав мене султанові Махмуду.

– А я, – сказав граф Монте-Крісто, – викупив її в нього, як уже казав вам, Альбере, за такий самий смарагд, як отой, що в ньому я тримаю гашишові кульки.

– О, ти добрий, ти великий, пане мій, – сказала Гайде, цілуючи руки графові Монте-Крісто. – Я щаслива, що належу тобі!

Альбер був приголомшений усім, що допіру почув.

– Що ж, – сказав йому граф Монте-Крісто, – допивайте каву – розповідь скінчилася.

Частина п'ята

I. НАМ СПОВІЩАЮТЬ ІЗ ЯНІНИ

Франц вийшов із покоїв Нуарт'є такий приголомшений і розгублений, що навіть Валентині стало шкода його.

Вільфор, що упродовж тієї незручної сцени пробурмотів лише декілька недоладних слів і потім хутко втік до себе у кабінет, отримав за дві години по тому такого листа:

«Після того, що сьогодні виявилось, пан Нуарт'є де Вільфор навряд чи припускає думку про родинні стосунки поміж його родиною і родиною Франца Д'Епіне. Франц Д'Епіне із жахом думає про те, що пан де Вільфор напевне знав про події, що їх виголосили сьогодні, але не попередив про це його сам».

Того, хто побачив би тієї миті королівського прокурора, що аж похилився під тягарем цього удару, міг би припустити, що Вільфор цього не сподівався; та й справді, Вільфор і на думці не мав, що його батько міг дійти до такої відвертості чи радше нещадності. Щоправда, Нуарт'є, який не дуже зважав на синову думку, не знайшов за потрібне сповістити його про цю подію, і Вільфор завжди думав, що генерал де Кенель чи, радше, барон Д'Епіне, загинув од рук убивці, а не в чесному двобої.

Той жорстокий лист завжди шанобливого юнака страшенно вразив Вільфорове самолюбство.

Ледве він устиг увійти до свого кабінету, як до нього зайшла дружина.

Коли Франц пішов до пана Нуарт'є з вітальні, це так усіх здивувало, що становище пані де Вільфор, яка лишилася з нотаріусом і свідками, ставало дедалі незручніше. Нарешті вона рішуче підвелася і вийшла з кімнати, завивши, що піде та дізнається, у чім там річ.

Вільфор сповістив їй лиш те, що після розмови поміж ним, Нуарт'є та Д'Епіне шлюб Валентини і Франца не може відбутися.

Оголосити це людям, що чекали у вітальні, було неможливо, тож пані де Вільфор повернулася туди і сказала, що пана Нуарт'є спіткав ще один напад хвороби, тож підписання угоди доведеться відкласти на декілька днів.

Ця звістка, хоч і цілком облудна, так дивно доповнювала два однорідні випадки в тому домі, що присутні зачудовано презирнулися і мовчки пішли собі відтіля.

Тим часом щаслива і наполохана Валентина ніжно цьомнула дідугана, який однісіньким ударом розбив окуви, які вона вже вважала нерозривними, попросила дозволу піти до своєї кімнати й відпочити. Нуарт'є поглядом відпустив її.

Та замість того, щоб побратися до свого покою, Валентина вийшла з дідусевих покоїв, подалася коридором і маленькими дверми вибігла у сад. У всій тій зміні подій серденько її здригалося від таємної тривоги. Із хвилини на хвилину вона чекала, що з'явиться Моррель, блідий і грізний, немов ото лорд Равенсвуд у «Ламмермурській нареченій».

Вона вчасно підійшла до ґрат. Побачивши, що Франц поїхав із цвинтаря разом з Вільфором, Максимільян здогадався про те, що мало статися, тож подався услід за ними. Він бачив, як Франц увійшов у дім, потім вийшов і за якусь часину повернувся з Альбером і Шато-Рено. Отож, сумнівів у нього більше не залишалося. Тоді він побіг у город, ладен на все і не сумніваючись, що Валентина за першої ж нагоди прийде до нього.

Він не помилився; зазирнувши у шпарину, він угледів Валентину, що, не вдаючись до звичних заходів безпеки, бігла простісінько до брами.

Ледве побачивши її, він умить заспокоївся; коли вона озвалася, він підстрибнув на radoшах.

— Урятовані! — вигукнула Валентина.

— Урятовані! — повторив Моррель, не вірячи своєму щастю. — Хто ж нас порятував, скажіть?

— Дідусь. Любіть його, любіть, Моррелю!

Моррель присягнувся любити старого всією душею; та йому й неважко було в цім присягнутися, тому що тієї миті він не лише любив його як друга чи батька, а й поклонявся йому, як Богові.

— А як це сталося? — запитав Моррель. — Що він таке учинив?

Валентина вже хотіла було розповісти йому про все, аж згадала, що за цим криється страшна таємниця, яка належить не лише її дідусеві.

— Колись я вам усе розповім, — відказала вона.

— Коли саме?

— Як стану вашою дружиною.

Тими словами можна було змусити Морреля погодитися на все, тож він слухняно втішився почутим і навіть погодився негайно піти відтіля, та тільки з тією умовою, що побачиться з Валентиною наступного дня ввечері.

Валентина пристала на це. Усе змінилося для неї, і їй легше було повірити тепер, що вона віддасться за Максимільяна, ніж годину тому повірити, що вона не вийде за Франца.

Тим часом пані де Вільфор піднялася до Нуартье.

Як водилося, старий зустрів її похмурим і суворим поглядом.

— Мосьпане, — сказала вона йому, — либонь, зайве казати вам, що Валентинине весілля розладналося, якщо вже все це сталося тут.

Нуартье незворушно слухав.

— Проте ви не знаєте, — провадила пані де Вільфор, — що я завжди була проти цього шлюбу і влаштовували його без моєї участі.

Нуартье глянув на невістку, наче вимагаючи пояснення.

— А оскільки цей шлюб, якого ви не схвалювали, тепер не відбудеться, то я прийшла до вас із проханням, з яким ні мій чоловік, ні Валентина не можуть звернутися до вас.

Очі Нуартье допитливо глянули на неї.

— Я прийшла попросити вас, — провадила пані де Вільфор, — і лише я маю на це право, тому що тільки я нічого від цього не здобуваю, — щоб ви повернули вашій внучці не любов, яка завжди їй належала, а ваш маєток.

Із очей Нуартье видно було, що він вагається, певне, він шукав причини того прохання і не знаходив їх.

— Чи можу я сподіватися, шановний пане, — запитала пані де Вільфор, — що ваші наміри збігаються з моїм проханням?

— Так, — дав на здогад Нуартъє.

— Тоді, мосьпане, — відказала пані де Вільфор, — я йду від вас щаслива і вдячна.

І, вклонившись, вийшла з покоїв.

Наступного дня Нуартъє викликав нотаріуса. Перший заповіт знищили і склали новий, за яким він залишав увесь свій маєток Валентині з тією умовою, що його не розлучать із нею.

Знайшлися люди, котрі підраховали, що панна де Вільфор, спадкоємиця маркіза й маркізи де Сен-Меранів, повернувши до того ж і прихильність свого діда, стане колись власницею трьохсот тисяч ліврів річного зиску.

Тим часом граф Монте-Крісто відвідав графа де Морсера, і той, щоб довести Данглярів свою готовність, убрався у парадний мундир генерал-лейтенанта з усіма нагородами і звелів подати найкращий свій ридван.

Він подався на вулицю Шосе-Д'Антен і звелів доповісти про себе Дангляріві, що саме підбивав місячний баланс.

Останнім часом, щоб застати банкіра в доброму гуморі, ліпше було обрати іншу пору.

Угледівши давнього друга, Дангляр прибрав величного вигляду і випростався у фотелі.

Морсер, що був зазвичай такий бундючний, намагався, навпаки, бути веселим і привітним. Майже певен того, що його пропозицію зустрінуть із радістю, він відкинув усі церемонії й відразу перейшов до діла.

— Я до вас, пане бароне, — сказав він. — Ми з вами вже давно ходимо околяса в тім, що стосується наших давніх планів...

Морсер очікував, що після цих слів баронове обличчя засяє, бо гадав, що похмурий вигляд є наслідком його довгого мовчання; проте, навпаки, те обличчя стало ще байдужіше і холодніше.

Тим-то Морсер і зупинився на середині свої фрази.

— Які плани, пане графе? — запитав банкір, наче не тямив, про що йдеться.

— Ви такий педант, любий бароне, — сказав граф. — Я й забув, що треба здійснити церемонію за всіма правилами. Що ж, перепрошую. Адже в мене тільки один син, а оскільки я вперше збираюся його одружити, то я новачок у цій справі; тоді слухаюся.

І, силувано всміхаючись, Морсер глибоко вклонився Дангляріві, а потім виголосив:

— Пане бароне, я маю за честь просити руки панни Ежені Дангляр, вашої доньки, для мого сина, віконт Альбера де Морсера.

Та замість того, щоб зустріти ті слова прихильно, як мав підстави сподіватися Морсер, Дангляр спохмурнів і, не запрошуючи графа знову сісти, відказав:

— Перш ніж відповісти вам, пане графе, мені потрібно подумати.

— Подумати? — перепитав приголомшений Морсер. — Хіба у вас не було часу подумати? Та ж вісім років минуло, відколи ми з вами вперше зняли річ про цей шлюб.

– Щодня виникають нові обставини, пане графе, – відказав Дангляр, – і вони змушують людей міняти рішення, що вже були ухвалені.

– Що це означає? – запитав Морсер. – Не розумію вас, пане бароне!

– Я хочу сказати, мосьпане, що ось уже два тижні, як нові обставини...

– Зачекайте, – урвав його Морсер, – нащо нам корчити цю комедію?

– Яку це комедію?

– Поговорімо відверто.

– Будь ласка.

– Ви бачили графа Монте-Крісто?

– Я частенько його бачу, – поважно відказав Дангляр, – ми з ним дружимо.

– Під час останньої з ваших із ним зустрічей ви сказали йому, що вас дивує моя забудькуватість і моя нерішучість у тім, що стосується цього шлюбу.

– Правда ваша.

– Так ось, як бачите, з мого боку нема ні забуття, ні нерішучості, навпаки, я прийшов просити вас виконати вашу обіцянку.

Дангляр нічого не сказав на те.

– Може, ви встигли передумати, – докинув Морсер, – чи, може, викликає мене на цей чин, щоб мати втіху принизити мене?

Дангляр зрозумів, що як він буде продовжувати розмову в такому самому тоні, це може загрожувати йому прикрощами.

– Пане графе, – сказав він, – ви маєте цілковите право дивуватися з моєї стриманості, я цілком вас розумію. Повірте, я сам дуже засмучений, та мене змушують до цього дуже поважні обставини.

– Усе це балачки, мосьпане, – сказав граф, – хтось інший, може, і задовольнився б ними, проте граф де Морсер – не будь-хто. Коли він приходив до людини і нагадує їй про слово, яке вона дала йому, і ця людина не хоче його дотриматися, то він має право вимагати бодай пояснення цьому.

Дангляр був боягуз, та не хотів здаватися ним; Морсерів тон зачепив його за живе.

– Пояснення в мене, звісно, є, – сказав він.

– Що ви маєте на увазі?

– А те, що хоч воно і є, проте дати його нелегко.

– Та погодьтеся, – сказав Морсер, – що я не можу задовольнитися вашими недомовками; принаймні для мене зрозуміло, що ви відмовляєтеся піднятися зі мною.

– Ні, шановний пане, – відказав Дангляр, – я тільки відкладаю моє рішення.

– Та не сподіваєтеся ж ви, що я виконуватиму вашу примху і буду слухняно чекати, аж поки ви повернете мені вашу прихильність?

– Що ж, пане графе, якщо ви не хочете чекати, то будемо вважати, що наші плани не здійснилися.

Граф до болю прикусив губу, щоб не попустити віжки своєму гордовитому і запальному характерові, адже він розумів, що за цих обставин, лише він опиниться в кумедному становищі. Він попрямував було до дверей, та раптом повернувся.

Його чолом пробігла тінь, і вираз ображеної гордості заступили ознаки невиразної тривоги.

– Послухайте, любий Дангляр, – сказав він, – ми з вами знаємося не перший рік, тож повинні бодай трохи зважати один на одного. Прошу вас пояснити все. Принаймні повинен я знати, яка прикра обставина змусила вас змінити ваше ставлення до мого сина.

– Це нітрохи не стосується особисто віконта, оце все, що можу я вам сказати, – відказав Дангляр, до якого повернулося його нахабство, коли він побачив, що Морсер трохи злагіднів.

– А кого це стосується? – пополотнівши, запитав Морсер глухо.

Дангляр помітив його хвилювання, тож глянув на нього упевненіше, ніж передніш.

– Подякуйте мені за те, що я не висловлююся ясніше, – відказав він.

Нервовий дроз, викликаний, либонь, ледве стримуваним гнівом, охопив Морсера.

– Я маю право, – відказав він, насилу зібравшись на дусі, – і вимагаю, щоб ви пояснили все. Може, ви маєте щось проти пані де Морсер? Може, ви вважаєте, що я не досить заможний? Може, ваші погляди не збігаються з моїми?

– Ні те, ні те, ні те, – сказав Дангляр, – це було б непросто з мого боку, тому що коли я давав слово, то все про це знав. Не допитуйтеся. Я дуже шкодую, що так стривожив вас. Повірте, ліпше облишити це. Ухвалимо компромісне рішення: ні зобов'язання, ні скасування. Куди нам квапитися? Моїй доньці сімнадцять років, вашому синові двадцять один рік. Зачекаємо. Нехай мине час, і, може, те, що зараз нам здається незрозумілим, завтра стане занадто зрозуміле; буває, що за один день спростовується найгірший наклеп.

– Наклеп? – вигукнув Морсер, пополотнівши мов смерть. – То на мене звели наклеп?

– Повторюю, пане графе, не вимагайте пояснень.

– Отож, мосьпане, я повинен мовчки проковтнути відмову?

– Вона особливо болісна для мене, шановний пане. Авжеж, для мене вона тяжча, ніж для вас, тому що я сподівався поріднитися з вами, а шлюб, що не відбувся, завжди кидає більшу тінь на наречену, ніж на нареченого.

– Гаразд, пане, припинимо цю балачку, – сказав Морсер.

І, люто бгаючи рукавички, він вийшов із кімнати.

Дангляр зазначив подумки, що Морсер жодного разу не зважився запитати, чи не через нього самого Дангляр відмовляється від свого слова.

Увечері він довгенько радився з кількома друзями; Кавальканти, що весь час перебував з паннами у вітальні, останній покинув його дім.

Наступного дня, ледве прокинувшись, Дангляр погукав, щоб принесли газети; коли їх принесли, він відкинув усі, а відразу вхопив «Енпарс'яль».

Редактор тієї газети був Бошан.

Дангляр хутко здер обгортку, нетерпляче розгорнув газету, зневажливо пропустив передовицю і, сягнувши хроніки, з лютою посмішкою прочитав допис, що починався словами: «*Нам сповіщають із Яніни*».

– Чудово, – сказав він, прочитавши її, – ось маленька заміточка про полковника Фернана, яка, певне, позбавить мене від необхідності давати якісь пояснення графові Морсеру.

О тій-таки порі, а саме о дев'ятій годині ранку, Альбер де Морсер, убраний у темну одіж, блідий і схвильований, прийшов у дім на Єлисейських Полях.

– Пан граф пішов із дому із півгодини тому, – сказав воротар.
– А Батістен із ним пішов? – запитав Морсер.
– Ні, пане віконте.
– Погукайте Батістена, я хочу побалакати з ним.
Воротар пішов за хвилию повернувся з покойовим слугою.
– Друже мій, – сказав Альбер, – перепрошую за мою настирливість, та мені хотілося б особисто від вас дізнатися, чи справді графа нема вдома.
– Так, мосьпане, – відказав Батістен.
– Навіть для мене?
– Я знаю, наскільки пан граф завжди радий вас бачити, і я ніколи не зважився б рівняти вас із іншими.
– Маеш рацію, мені треба побачити його у важливій справі. Чи скоро він повернеться?
– Гадаю, незабаром; він замовив сніданок на десяту.
– Чудово, я пройду Єлисейськими Полями й о десятій годині повернуся сюди; якщо пан граф повернеться раніше, передай, що прошу його зачекати на мене.
– Гаразд, мосьпане.
Альбер лишив коло брами свою бричку, яку винайняв для цієї поїздки, і попрямував пішки.
Коли він проходив коло Вдовиної алеї, йому здалося, наче коло тиру Госсе стоїть графів ридван; він підійшов і впізнав візника.
– Пан граф у тири? – запитав його Морсер.
– Так, мосьпане, – відказав візник.
І справді, ще не сягнувши тиру, Альбер почув стрілянину.
Він увійшов. У присадку він зустрів служника.
– Перепрошую, пане віконте, – сказав той, – та чи не могли б ви трохи зачекати?
– Чому, Філіпе? – запитав Альбер; він був завсідником тиру, і та несподівана завада здивувала його.
– Тому що та особа, яка зараз там вправляється, наймає всенький тир тільки для себе і ніколи не стріляє у присутності інших людей.
– І навіть у вашій присутності, Філіпе?
– Ви ж бачите, мосьпане, що я стою тут.
– А хто заряджає пістолі?
– Його слуга.
– Нубієць?
– Мурин.
– Так і є.
– Ви знаєте цього пана?
– Я прийшов до нього; це мій друг.
– Тоді це інша річ. Зараз скажу йому.
І Філіп, якого підбурювала цікавість, подався до тиру. За мить на порозі з'явився граф Монте-Крісто.
– Перепрошую, любий пане графе, що я вдираюся до вас сюди, – сказав Альбер. – Та передовсім мушу вам сказати, що ваші слуги не винні, – це я сам такий настирливий. Я був у вас, мені сказали, що ви подалися на

прогулянку, та о десятій повернетесь, щоб поснідати. Я теж вирішив до десятої погуляти і випадково побачив ваш ридван.

– Із цього я із задоволенням роблю висновок, що ви приїхали поснідати зі мною.

– Дякую, та мені зараз не до сніданку; може, згодом ми і поснідаємо, та тільки у трохи неприємному товаристві!

– А що сталося, не розумію?..

– Любий пане графе, у мене сьогодні дуель.

– У вас? А навіщо?

– Та щоб битися, звісно!

– Я це розумію, але заради чого? Битися можна з різних приводів.

– Зачепили мою честь.

– Це діло серйозне.

– Настільки серйозне, що я приїхав просити вас про одну послугу.

– Про яку?

– Бути моїм секундантом.

– Це не жарт; не будемо балакати про це тут, їдьмо до мене. Алі, дай мені води.

Граф Монте-Крісто закатав рукави і подався до маленької кімнатки, де відвідувачі тиру зазвичай мили руки.

– Увійдіть, пане віконте, – пошепки сказав Філіп, – вам цікаво буде поглянути на це.

Морсер увійшов. На прицільній планці замість мішені були приліплені гральні карти. Здалеку Морсерові здалося, ніби там уся колода, крім фігур, – від туза до десятки.

– Ви грали в пікет? – запитав Альбер.

– Ні, – відказав граф Монте-Крісто, – я складав колоду.

– Колоду?

– Авжеж. Бачите, це тузи і двійки, та мої кулі поробили з них трійки, п'ятірки, сімки, вісімки, дев'ятки і десятки.

Альбер підійшов ближче.

І справді, за прямісінькою лінією і на точнісінькій відстані кулі замінили собою відсутні знаки і прошили картон у тих місцях, де ті знаки мали стояти.

Підходячи до планки, Альбер ще й підібрав долі трьох ластівок, що мали необережність пролітати за пістолетний постріл од графа Монте-Крісто.

– А нехай йому! – вигукнув він.

– Нічого не вдієш, любий пане віконте, – сказав граф Монте-Крісто, втираючи руки рушником, якого подав йому Алі, – треба ж чимось наповнювати дозвілля. Та ходімо, я чекаю на вас.

Вони сіли у ридван графа Монте-Крісто, і за кілька хвилин він доправив їх до брами будинку номер тридцять.

Граф Монте-Крісто запровадив Морсера до свого кабінету і показав йому на крісло.

Обоє посідали.

– Тепер поговорімо спокійно, – сказав граф Монте-Крісто.

– Ви бачите, що я цілком спокійний.

– З ким ви хочете битися?

- З Бошаном.
- З вашим другом?
- Б'ються завжди з друзями.
- Та для цього потрібна причина.
- Причина є.
- Що він учинив?

– Учора ввечері в його газеті... Та прочитайте самі.

Альбер простягнув графові Монте-Крісто газету, і той прочитав:
«Нам сповіщають із Яніни.

До нашого відома дійшов факт, що нікому досі не був відомий чи принаймні не оприлюднений ніким: фортеці, що боронили місто, зрадив туркам один французький офіцер, якому цілком довіряв візир Алі-Тобелін і якого звали Фернан».

– Та й що? – запитав граф Монте-Крісто. – Що тут таке образливе для вас?

– Як це, що образливе?

– Яке вам діло до того, що у фортеці Яніни зрадив офіцер на ймення Фернан?

– А таке, що мого батька, графа де Морсера, звати Фернан.

– Послухайте, любий пане віконте, поговорімо тверезо.

– Будь ласка.

– Скажіть мені, хто у Франції знає, що офіцер Фернан і граф де Морсер та сама особа, і кого зараз цікавить Яніна, яку взяли, якщо не помиляюся, в 1822 чи 1823 році?

– Оце й підло, бо стільки часу мовчали, а тепер згадують про давно минулі події, щоб викликати скандал і зганьбити чоловіка, що посідає високе становище. Я спадкоємець батькового імені й не хочу, щоб на нього падала навіть тінь підозри. Я пошлю секундантів до Бошана, адже в його газеті опублікована та замітка, і він спростує її.

– Бошан нічого не спростує.

– Тоді ми будемо битися.

– Ні, ви не будете битися, тому що він вам скаже, що у грецькій армії було з півсотні офіцерів на ймення Фернан.

– Усе одно ми вийдемо на поєдинок. Я так цього не облишу... Мій батько такий шляхетний воїн, таке славетне ім'я...

– А якщо він напише: «Ми маємо підстави вважати, що цей Фернан не має нічого спільного з графом де Морсером, якого теж звати Фернан»?

– Мені потрібне справжнє, цілковите спростування, а таке мене не задовольняє!

– І ви пошлете до нього секундантів?

– Так.

– Дарма.

– Отож, ви не хочете надати мені послугу, про яку я вас прошу?

– Ви ж знаєте, як я дивлюся на дуель; я вам уже висловлював мій погляд на неї в Римі, пам'ятаєте?

– Проте, любий пане графе, сьогодні я застав вас за вправами, які не дуже узгоджуються з вашими поглядами.

– Любий мій друже, ніколи не треба бути винятком. Якщо живеш поміж навіженими, треба й самому навчитися бути шаленцем; щохвилини можеш зустріти якогось зайдиголову, у якого буде стільки ж підстав сваритися зі мною, як оце у вас із Бошаном, і за якусь дурню він викличе мене або пошле до мене секунданта, або ж образить мене прилюдно; такого йолопа мені доведеться убити.

– То ви припускаєте для себе можливість поединку?

– Ще б пак!

– То чому ж ви не хочете, щоб я бився?

– Я не кажу, що вам не слід битися, я кажу тільки, що поєдинок – серйозна річ і над нею треба добре подумати.

– А Бошан думав, коли образив мого батька?

– Якщо не думав і якщо він визнає це, вам не варто гніватися на нього.

– Любий пане графе, ви надто поблажливі!

– А ви занадто суворі. Припустимо... ви чуєте: припустимо... Тільки не збирайтеся розгніватися на те, що я вам скажу.

– Я слухаю вас.

– Припустимо, що той факт мав місце...

– Син не може дозволити припущення, які зачіпають честь його батька.

– За нашого часу багато дозволяється.

– Тим-то наш час і недобрий.

– А ви хочете виправити його?

– Авжеж, у тому, що стосується мене.

– Я й не знав, що ви такий непохитний.

– Такий я вже від народження.

– І ви ніколи не слухаєте добрих порад?

– Ні, слухаю, якщо їх дає друг.

– То мене ви вважаєте вашим другом?

– Так.

– То передніше ніж посилати секунданта до Бошана, довідайтеся добре.

– У кого?

– Бодай у Гайде.

– Уплутувати сюди жінку? Що вона може сказати мені?

– Запевнити вас, наприклад, у тому, що ваш батько не винен у поразці та смерті її батька або надати вам потрібні пояснення, якби ото виявилось, що ваш батько мав нещастя...

– Я вже сказав вам, любий пане графе, що не можу навіть припускати такого.

– То ви відмовляєтеся вдатися до цього способу?

– Відмовляюся.

– Рішуче?

– Рішуче!

– Тоді ось вам остання моя порада.

– Гарзд, але тільки остання.

– Може, ви не хочете її слухати?

– Навпаки, прошу її.

– Не посилайте Бошанові секунданта.

– Чому?

– Підіть до нього самі.
– Це суперечить усім правилам.
– Ваша справа не така, як усі.
– А чому ви вважаєте, що мені слід піти до нього особисто?
– Тому що в цьому випадку все залишиться поміж Бошаном і вами.
– Я вас не розумію.
– Та все тут зрозуміло: якщо Бошан схильний буде взяти свої слова назад, ви дасте йому зробити це з доброї волі й у результаті все ж таки доможетеся спростування. Якщо ж він відмовиться, ви завжди зумієте посвятити у вашу таємницю сторонніх.
– Не сторонніх, а друзів.
– Сьогодні друзі – завтра вороги.
– Облиште!
– А Бошан?
– Отож...
– Отож, будьте обережні.
– Тож ви вважаєте, що я сам повинен піти до Бошана?
– Авжеж.
– Сам?
– Сам. Якщо хочеться, щоб людина поступилася своїм самолюбством, треба захистити його від зайвих ураз.
– Мабуть, ваша правда.
– Я дуже радий.
– Поїду сам.
– Їдьте; а ще ліпше, зовсім не їдьте.
– Це неможливо.
– Як хочете, та це все ж таки ліпше від того, що ви хочете вчинити.
– Та якщо, попри всю обережність і всі ті заходи, до яких я вдамся, дуель все ж таки відбудеться, ви будете моїм секундантом?
– Любий пане віконте, – поважно сказав граф Монте-Крісто, – якось ви мали нагоду впевнитися у моїй готовності надати вам послугу, та зараз ви просите неможливого.
– Чому?
– Може, колись дізнаєтеся.
– А доти?
– Дозвольте зберегти це в таємниці.
– Гаразд. Я попрошу Франца і Шато-Рено.
– Чудово, попросіть Франца і Шато-Рено.
– Та якщо я буду битися, ви не відмовитеся дати мені урок фехтування чи стрільянини з пістоля?
– Ні, це теж неможливо.
– Чудернацький ви чоловік! То ви не хочете ні в що встрявати?
– Ні в що.
– Тоді не будемо про це балакати. До побачення, пане графе.
Альбер узяв капелюха і вийшов.
Коло воріт на нього чекала бричка; намагаючись стримати гнів, Альбер подався до Бошана; той був у редакції.

Альбер поїхав у редакцію.

Бошан сидів у темному, закуреному кабінеті, якими ото завжди були й будуть редакційні кабінети.

Йому доповіли про прихід Альбера де Морсера. Він двічі змусив повторити те наймення; потім, іще не вірячи, гукнув:

— Прошу!

Альбер увійшов.

Бошан охнув од подиву, углявши свого друга.

Альбер переступав через стоси паперу, незграбно промикаючись поміж газетами усіх розмірів, що валялися на пофарбованих мостинах кабінету.

— Сюди, сюди, любий друже, — сказав він, простягаючи Альберові руку. — Як це вас занесло сюди? Ви заблукали, немов Хлопчик-Мізничик, чи просто хочете зі мною поснідати? Пошукайте собі стільця; он там стоїть один, коло горщика з геранню, тільки вона ще нагадує мені, що листок може бути не тільки газетний.

— Якраз через вашу газету я і приїхав, — сказав Альбер.

— Ви? Та в чім річ?

— Я вимагаю спростування.

— Спростування? З якого приводу? Та сядьте нарешті!

— Дякую, — стримано відказав Альбер, насилу вклонившись.

— То поясніть.

— Я хочу, щоб ви спростували одне повідомлення, що зачіпає честь члена моєї родини.

— От так пак! — вигукнув страшенно здивований Бошан. — Яке повідомлення? Такого не може бути!

— Повідомлення, яке ви отримали з Яніни.

— З Яніни?

— Авжеж. Хіба ви не розумієте, про що я кажу?

— Слово честі... Батісте, дайте-но мені вчорашню газету! — гукнув Бошан.

— Не треба, у мене ось вона.

Бошан прочитав:

— «Нам пишуть із Яніни...» тощо.

— Тепер ви розумієте, що справа серйозна, — сказав Морсер, коли Бошан дочитав той допис.

— А той офіцер ваш родич? — запитав газетяр.

— Так, — зашарівшись, відказав Альбер.

— То що ж ви хочете, щоб я вчинив для вас? — лагідно запитав Бошан.

— Я хотів би, Бошане, щоб ви помістили в газеті спростування.

Бошан уважно і приязно глянув на Альбера.

— Що ж, поговорімо, — сказав він, — адже спростування — діло серйозне. Сядьте, я ще раз прочитаю допис.

Альбер сів, і Бошан уважніше, ніж першого разу, прочитав рядки, що так розгнівали його друга.

— Ви самі бачите, — твердо, навіть гостро сказав Альбер, — у вашій газеті образили члена моєї родини, і я вимагаю спростування.

— Ви вимагаєте...

— Так, вимагаю.

– Дозвольте тоді сказати мені, любий пане віконте, що з вас кепський дипломат.

– А я і не намагаюся бути дипломатом, – підводячись, заявив Альбер, – я вимагаю спростування цього повідомлення, і я доможуся свого. Ви мій друг, – провадив Альбер крізь зуби, побачивши, що Бошан гордовито звів голову, – і, гадаю, достатньо знаєте мене, щоб зрозуміти мою наполегливість.

– Я ваш друг, Морсере. Та я можу забути про це, якщо ви будете і надалі розмовляти таким тоном... Та не будемо сваритися, поки це ще можливо... Ви збурені, роздратовані... Скажіть, хто він вам, цей Фернан?

– Це мій батько, – відказав Альбер. – Фернан Мондего, граф де Морсер, старий вояк, учасник двадцяти битв, і його шляхетне ім'я хочуть обілляти багном.

– Ваш батько? – перепитав Бошан. – Це інша річ, я розумію ваше обурення, любий Альбере... Прочитаймо ще раз...

І він знову перечитав той допис, цього разу зважуючи кожне слово.

– Але де ж тут мовиться, що цей Фернан – ваш батько? – запитав Бошан.

– Ніде, я знаю; та інші побачать це. Тим-то я й вимагаю спростування цього допису.

Почувши слово «вимагаю», Бошан звів очі на Альбера, опустив їх відразу і на мить замислився.

– Ви дасте спростування? – дедалі дужче гніваючись, запитав Альбер.

– Авжеж, – відказав Бошан.

– Ото й слава Богу! – сказав Альбер.

– Та тільки після того, як упевнюся, що повідомлення брехливе.

– Що?

– Авжеж, ця справа варта того, щоб її розслідувати, і я це зроблю.

– А що ж тут розслідувати, мосьпане? – сказав Альбер у нестямі. – Якщо ви не вірите, що йдеться про мого батька, то скажіть просто; якщо ж гадаєте, що йдеться про нього, я вимагаю сатисфакції.

Бошан зиркнув на Альбера з притаманною йому усмішкою, якою він умів виявляти будь-яке почуття.

– Мосьпане, якщо вже ви хочете користуватися цим словом, – сказав він, – якщо ви прийшли вимагати сатисфакції, то з цього й слід було розпочинати, а не торочити мені про дружбу і про інші дрібниці, що я вже терпляче слухаю з півгодини. Вам хочеться, щоб ми з вами пішли цим шляхом?

– Авжеж, якщо ви не спростуете цей мерзенний наклеп.

– Хвилиночку! Попрошу вас без погроз, пане Альбере Мондего, віконте де Морсере, я не терплю їх ні від ворогів, ні тим паче від друзів. Отож, ви хочете, щоб я спростував допис про полковника Фернана, допис, до якого, даю вам слово честі, геть непричетний.

– Так, я вимагаю цього! – утрачаючи терпець, вигукнув Альбер.

– А то дуель? – так само спокійно запитав Бошан.

– Так! – ще голосніше вигукнув Альбер.

– Отож, моя відповідь така, мосьпане, – сказав Бошан, – цей допис помістив сюди не я, і я нічого ні про нього не знав. Та ви привернули до нього

мою увагу, і він мене зацікавив. Тож він так і залишиться, аж поки його спростують або підтвердять ті, кому це належить знати.

— Отож, мосьпане, — підводячись, сказав Альбер, — я буду мати за честь прислати вам моїх секундантив, і ви з ними домовитесь про місце і вибір зброї.

— Чудово, мосьпане.

— І сьогодні ввечері, якщо захочете, або ж найпізніше завтра ми зустрінемося.

— О ні! Я прийду на поєдинок, як настане для цього пора, а, як на мене (я маю право висловлювати мою думку, тому що ви кинули мені виклик), пора ця ще не настала. Я знаю, що ви добре володієте шпагою, я володію нею непогано; я знаю, що ви із шести три рази потрапляєте в ціль, я теж десь так, знаю, що поєдинок поміж нами буде справа поважна, тому що ви хоробрі, та і я... не менш, принаймні. Тож я не хочу вбивати вас або бути вбитим вами без достатніх підстав. Тепер я сам теж поставлю питання, причому ка-те-го-рич-но. Чи наполягаєте ви на цьому спростуванні так рішуче, що ладні убити мене, якщо я його не дам, попри те, що я вам уже сказав, і повторюю, і запевняю моєю честю: я нічогоісінько не знав про цей допис, і нікому, крім такого дивака, як ви оце, нікому й на думку не спаде, що під іменем Фернана може ховатися граф де Морсер?

— Я безумовно наполягаю на цьому.

— Що ж, мосьпане, я даю мою згоду на те, щоб ми зарізали один одного, та я вимагаю три тижні. За ці три тижні я скажу вам: «У дописі брехня» і спростую його, або ж: «Це таки правда», і ми дістанемо шпаги з піхов або ж пістолі зі скриньок, як самі захочете.

— Три тижні! — вигукнув Альбер. — Але ж це три вічності ганьби для мене!

— Якби ми залишалися друзями, то я сказав би вам, потерпіть, друже мій, та оскільки ви стали моїм ворогом, то я кажу вам: а мені яке діло, шановний пане?

— Добре, за три тижні, — сказав Альбер. — Та пам'ятайте, за три тижні вже не буде ніяких відстрочень, ніяких відмовок, які могли б вас звільнити від поєдинку.

— Пане Альбере де Морсере, — сказав Бошан, підвівшись і собі, — я не маю права викинути вас у вікно раніше, ніж за три тижні, а ви не маєте права забити мене раніше цього часу. Сьогодні у нас двадцять дев'яте серпня, отже, до двадцять першого вересня. А поки що, повірте, це порада джентльмена, ліпше нам не гризтися, немов два скажені пси.

І Бошан стримано вклонився Альберові, обернувся до нього спиною і попрямував до друкарні.

Альбер зігнав свій шал на стосові газет, якого він люто пошматував ударами ціпка, і потім теж пішов звідтіля, озирнувшись декілька разів у бік друкарні.

Коли він, відлупцювавши ні в чому не винний папір, проїздив бульваром, шалено гамселячи ціпком по передку своєї брички, він угледів Морреля, який, високо звівши голову, із сяйливими очима, бадьористою ходою йшов повз Китайські лазні, прямуючи з боку брами Сен-Мартен у бік церкви Марії Магдалини.

— Ото щаслива людина! — зітхнувши, мовив собі Альбер.
І цього разу він не помилився.

II. ЛИМОНАД

Моррель і справді був дуже щасливий.

Старий Нуартъє допіру послав по нього, і він так поспішав дізнатися про причину тих запросин, що навіть не взяв повозу, більше покладаючись на свої ноги, ніж на ноги тієї шакапи, яку довелося б винайняти; він майже бігцем помчав у передмістя Сент-Оноре.

Моррель ішов спортивною ходою, і сердега Барруа насилу встигав за ним. Моррелєві був тридцять один рік, Барруа шістдесят років; Моррель млів од кохання, а Барруа не тямився від спраги і спекоти. Ті два чоловіки, такі далекі за інтересами й за віком, скидалися на два боки трикутника: при основі вони поділялися, та на вершині сходилися до купи.

Вершиною тією був Нуартъє, що погукав Морреля і звелів поквапитися, а Моррель точнісінько й виконував той наказ, на превеликий відчай Барруа.

Прибувши на місце, Моррель навіть не захекався: кохання дає крила, та Барруа, що давно вже й забув про те кохання, спливав потом.

Старий слуга запровадив Морреля через окремий вхід, замкнув двері кабінету, і трохи згодом шурхіт сукні сповістив про те, що йде Валентина.

У траурі вона була дуже гарна.

Моррелєві все те здалося сном, і він ладен був відмовитися навіть від розмови з Нуартъє; та незабаром пролунало торохтіння фотеля, що котився долівкою, і дідуган приїхав.

Нуартъє привітно вислухав Морреля, який дякував йому за чудесне втручання, що порятувало його і Валентину від розпуки. Потім допитливий Моррелів погляд звернувся до Валентини, яка сиділа оподаль і несміливо чекала тієї миті, коли вона муситиме заговорити.

Нуартъє теж глянув на неї.

— Я повинна сказати те, що ви доручили мені? — запитала вона.

— Так, — відказав Нуартъє.

— Пане Моррелю, — мовила тоді Валентина, звертаючись до Максимільяна, що не зводив із неї очей, — за ці три дні дідусь сказав мені багато з того, що хотів сповістити вам. Сьогодні він послав по вас, щоб я все це вам переказала. Він обрав мене перекладачкою, і я повторю вам усе слово за словом.

— Я з нетерпінням чекаю, панно, — відказав Моррель, — кажіть, прошу вас.

Валентина опустила очі; це здалося Моррелєві доброю прикметою, адже Валентина виявляла слабкість тільки тоді, коли почувалася щасливою.

— Дідусь хоче вибратися з цього дому, — сказала вона. — Барруа шукає йому житло.

— А ви, — запитав Моррель, — адже пан Нуартъє так любить вас і ви йому такі необхідні?

— Я не буду розлучатися з дідусем, — відказала Валентина, — це вже вирішено. Я житиму з ним. Якщо пан де Вільфор погодиться на це, я поїду негайно. Якщо ж він відмовить мені, доведеться зачекати до мого повноліття, адже до нього лишилося десять місяців. Тоді я буду вільна, незалежна і...

— І?... — запитав Моррель.

— І, з дідусевої згоди, дотримаю слова, яке вам дала. — Валентина так тихо промовила останні слова, що Моррель не почув би їх, якби так жадібно не прислухався.

— Я правильно висловила вашу думку, дідусю? — запитала Валентина, обернувшись до Нуарт'є.

— Так, — відказав той поглядом.

— Коли я житиму в дідуся, — докинула Валентина, — пан Моррель зможе бачитися зі мною в присутності доброго і шанованого опікуна. Якщо ті узи, що пов'яжуть наші, може, недосвідчені й мінливі серця, знайдуть його схвалення і після цього випробування послужать запорукою нашого майбутнього щастя (на жаль, кажуть, серця, що спалахують, зустрічаючи перепони, дуже швидко холонуть у щасті!), то панові Моррелеві дозволять прохати моєї руки; я чекатиму.

— Чим заслужив я, що випало мені таке щастя? — вигукнув Моррель, ладен стати навколішки перед дідом, як перед Богом, а перед Валентиною, мов перед янголом небесним.

— А доти, — провадила Валентина чистим і суворим голосом, — ми будемо поважати волю нашої рідні, якщо тільки вона не намагатиметься нас розлучити. Одне слово, і я це повторюю, бо цим усе сказано, ми будемо чекати.

— І ту посвяту, якої завдає на мене це слово, — сказав Моррель, звертаючись до старого, — я клянусь брати на себе не лише покірно, а й із радістю.

— Тому, друже мій, — провадила Валентина, кинувши на Максимільяна такий погляд, що він промкнувся йому у самісіньке серце, — досить уже нерозважливості. Не компрометуйте ту, яка від сьогодні вважає себе покликаною з гідністю носити ваше ім'я.

Моррель притулив долоню до серця.

Нуарт'є з ніжністю дивився на них. Барруа, що стояв тут-таки, як людина, яка втаємничена в усі справи, усміхався, утираючи великі краплини поту, що котилися його лисиною.

— Сердешний Барруа, він геть зморився, — сказала Валентина.

— Авжеж, — сказав Барруа, — ох і мчав я, панно; тільки пан Моррель, ніде правди діти, мчав іще швидше од мене.

Нуарт'є показав очима на тацю, де стояла карафка з лимонадом і склянка. Карафка була наполовину порожня, бо півгодини тому з неї пив сам Нуарт'є.

— Випий, Барруа, — сказала Валентина, — я з очей твоїх бачу, що ти хочеш лимонаду.

— Як по правді, — сказав Барруа, — я вмираю від спраги і з задоволенням вип'ю склянку за ваше здоров'я.

— То візьми, — сказала Валентина, — і повертайся сюди хутчій.

Барруа взяв тацю, вийшов у коридор, і всі побачили крізь прохилені двері, як він закинув голову назад і одним духом вихилив склянку лимонаду, яку наляляла йому Валентина.

Валентина з Моррелем уже прощалися у присутності Нуартъє, аж на сходах, що провадили до Вільфорової половини, задзеленчав дзвоник.

Валентина зиркнула на стінного дзигаря.

– Полудень, – сказала вона, – сьогодні субота; дідусю, це, певне, лікар.

Нуартъє дав на здогад, що теж так гадає.

– Він зараз прийде сюди; панові Моррелю ліпше буде піти, чи не так, дідусю?

– Авжеж, – відказав старий.

– Барруа! – погукала Валентина. – Барруа, ідіть сюди!

– Іду, панно, – пролунав голос старого слуги.

– Барруа проведе вас до дверей, – сказала Валентина Моррелеві. – А тепер, пане офіцере, прошу вас пам'ятати, що дідусь радить вам не робити нічого, що могло б завдати шкоди нашому щастю.

– Я обіцяв чекати, – сказав Моррель, – і я чекатиму.

Цієї миті увійшов Барруа.

– Хто дзвонив? – запитала Валентина.

– Лікар Д'Аврінї, – насилу тримаючись на ногах, відказав Барруа.

– Що з вами, Барруа? – запитала Валентина.

Старий нічого не відповів; він перелякано дивився на свого пана і конвульсивно зіпленою долонею намагався бодай за щось ухопитися, щоб не впасти.

– Та він зараз упаде! – вигукнув Моррель.

І справді, дрижаки, що охопили Барруа, дедалі дужчали; обличчя його, спотворене конвульсіями, свідчило про страшенний нервовий напад.

Дивлячись, як потерпає Барруа, Нуартъє кидав довкола себе тривожні погляди, що недвозначно свідчили про почуття, які його хвилювали.

Барруа ступнув до свого пана.

– Господе, Боже мій, – сказав він, – що це зі мною? Мені боляче... в очах тьмариться. Голова наче у полум'ї. Не чіпайте мене, не чіпайте!

Очі його вилізли з лоба і закотилися, голова відкинулася назад, усеньке тіло конвульсивно напнулося.

Валентина зойкнула від переляку; Моррель ухопив її в обійми, наче боронячи від невідомої небезпеки.

– Пане Д'Аврінї! Пане Д'Аврінї! – здушеним голосом заводала Валентина. – Сюди, сюди, на поміч!

Барруа обернувся на місці, позадкував, заточився і повалився до ніг Нуартъє, ухопившись за його коліно.

– Пане! Мій добрий пане! – вигукнув він.

Цієї миті на порозі постав Вільфор, якого привернув сюди той галас.

Моррель випустив майже непритомну Валентину і, кинувшись углиб покою, сховався за тяжкою шторою.

Збліднувши, мов смерть, він із жахом дивився на страждальця, наче зненацька побачив перед собою гадюку.

Нуартъе був переповнений нетерпінням і тривогою. Його душа рвалася на поміч сердешному старому, що був йому радше другом, аніж слугою. Страшенна боротьба життя і смерті, що точилася перед недвигою, відбилася на його чолі: жили на лобі набрякли, останні, ще живі м'язи довкола очей болісно напнулися.

Обличчя Барруа сіпалося, очі наллялися кров'ю, голова відкинулася назад, він лежав долі, хапаючись руками за підлогу, а його ноги заціпили і, здавалося, радше переламалися б, аніж зігнулися.

На губах його виступила піна, він задихався.

Приголомшений Вільфор не міг відірвати очей від цього видовиська, що прикувало всенюку його увагу, ледве він переступив поріг.

Морреля він не помітив.

Із хвилю він стояв мовчки, помітно збліднувши.

— Лікарю! Лікарю! — вигукнув він урешті, кидаючись до дверей. — Ідіть сюди, швидше!

— Пані, пані! — гукала Валентина свою мачуху, чіпляючись за поручні східців. — Ідіть сюди! Хутчій ідіть! Принесіть вашу нюхальну сіль!

— Що сталося? — стримано запитав металевий голос пані де Вільфор,

— Ідіть, ідіть!

— Та де ж лікар? — заволав Вільфор.

Пані де Вільфор помалу спустилася вниз; чутно було, як риплять дерев'яні сходинки. В одній руці вона тримала хустинку, в іншій — слоїк із нюхальною сіллю.

Дійшовши до дверей, вона спершу зиркнула на Нуартъе, який, коли не брати до уваги цілком природного за таких обставин хвилювання, видавався здоровісіньким; потім погляд її упав на Барруа.

Вона пополотніла, і її погляд, сказати б, відсахнувся від слуги і знову звернувся до його пана.

— Заради Бога, де ж лікар, пані? — повторив Вільфор. — Він пішов до вас. Ви ж бачите, це апоплексичний удар, його можна порятувати, якщо пустити йому кров.

— Може, він з'їв щось не те? — ухилиючись од відповіді, запитала пані де Вільфор.

— Він не снідав, — сказала Валентина, — та дідусь послав його з терміновим дорученням. Він геть зморився і, повернувшись, випив тільки склянку лимонаду.

— А чому не вина? — запитала пані де Вільфор. — Лимонад дуже шкідливий.

— Лимонад був тут, у дідусевій карафці. Бідолашному Барруа хотілося пити, і він випив те, що було напихваті.

Пані де Вільфор здригнулася. Нуартъе окинув її уважним поглядом.

— У нього така коротка шия! — сказала вона.

— Пані, — сказав Вільфор, — я питаю у вас, де Д'Аврінї? Відповідайте, заради Бога!

— Він з Едуаром, хлопчик занедужав, — не зважуючись більше ухилитися од відповіді, відказала пані де Вільфор.

— Ось візьміть, — сказала пані де Вільфор, передавши Валентині слоїк, — йому, певне, пустять кров. Я піду до себе, не можу бачити крові.

І вона пішла услід за чоловіком.

Моррель вийшов зі свого темного кутка, у загальній тривозі його ніхто не помітив.

— Ідіть швидше, Максимільяне, — сказала йому Валентина, — і не приходьте, поки я не погукаю вас. Ідіть.

Моррель жестами порадився з Нуарт'є. Старий, здавалося, зберіг усю свою незворушність, і підтвердив її рішення.

Він притулив до серця Валентинину долоньку і вийшов бічним коридором.

Цієї миті протилежними дверми заходили Вільфор із лікарем.

Барруа потроху приходив до тями; напад минувся, він почав стогнати і звівся на одне коліно.

Д'Аврїні й Вільфор перенесли Барруа на софу.

— Що вам треба, лікарю? — запитав Вільфор.

— Нехай принесуть води й ефіру. У вас у домі знайдеться ефір?

— Так.

— Нехай збігають по скипидарну олію і бловотне.

— Біжіть хутчій! — звелів Вільфор.

— А тепер нехай усі вийдуть.

— Я теж? — несміливо запитала Валентина.

— Так, панно, ви передовсім, — гостро відтяв лікар.

Валентина здивовано глянула на лікаря, поцілувала діда в чоло і вийшла.

Лікар із похмурим обличчям зачинив за нею двері.

— Погляньте, погляньте, лікарю, він приходить до тями; це був просто напад.

Д'Аврїні похмуро всміхнувся.

— Як ви почуваетесь, Барруа? — запитав він.

— Трохи ліпше, пане.

— Можете випити склянку води з ефіром?

— Спробую, лиш не чіпайте мене.

— Чому?

— Мені здається, якщо ви доторкнетесь до мене бодай пальцем, у мене знову розпочнеться напад.

— Випийте.

Барруа узяв склянку, притулив її до своїх посинілих вуст і випив майже половину.

— Де у вас болить? — запитав лікар.

— Скрізь; мене зводить судомою.

— Голова паморочиться?

— Так.

— У вухах дзвенить?

— Страшенно.

— Коли це розпочалося?

— Щойно.

— Відразу?

— Наче громом ударило.

— Учора ви нічого не відчували? Позавчора нічого?

- Нічогісінько.
- Ні сонливості? Ні тягаря у шлунку?
- Ні.
- Що ви їли сьогодні?
- Та нічого ще не їв; я тільки випив склянку лимонаду з карафки пана

Нуартє.

І Барруа кивнув у бік старого, що, непорушний у своєму фотелі, стежив за тією сценою, не пропускаючи жодного поруху й жодного слова.

- Де той лимонад? – хутко запитав лікар.
- У карафці, внизу.
- Де внизу?
- У кухні.
- Хочете, я принесу, лікарю? – запитав Вільфор.
- Ні, залишайтеся тут і постарайтеся, щоб хворий випив усю склянку.
- А лимонад?..
- Я сам піду.

Д'Авріньї кинувся до дверей, відчинив їх, побіг службовими східцями і замалим не повалив з ніг пані де Вільфор, що теж ішла в кухню.

Вона зойкнула,

Д'Авріньї навіть не помітив цього; керуючись однією думкою, він переплигнув через останні сходинки, забіг до кухні й побачив на три чверті порожню карафку, що стояла на таці.

Він кинувся на неї, мов орел на здобич.

Тяжко сапаючи, він піднявся на перший поверх і повернувся в кімнату Нуартє.

Пані де Вільфор тим часом помалу піднімалася у свої покої.

- Це та карафка? – запитав Д'Авріньї.
- Так, пане лікарю.
- Це той самий лимонад, що ви його пили?
- Напевне.
- Який смак був у нього?
- Гіркий.

Лікар налляв декілька крапель на долоню, всмоктав їх губами і, потримавши в роті, наче смакуючи вино, виплюнув рідину в кошиночок.

- Це він і є, – сказав він. – Ви теж його пили, пане Нуартє?
- Так, – дав на здогад старий.
- І ви теж помітили, що в нього гіркий смак?
- Так.

– Пане лікарю, – гукнув Барруа, – мені знов недобре! Господе милосердний, змилуйся наді мною!

Лікар кинувся до хворого.

- Де ж блювотне, пане Вільфоре?
- Вільфор вибіг із покою і гукнув:
- Де блювотне? Принесли вже чи ні?

Ніхто не відповів. Усенький дім був переляканий.

– Якби я міг пропустити в легені повітря, – роззираючись навсібіч, – сказав Д'Авріньї, – то, може, це попередило б ядуху. Невже нічого нема? Нічогісінько!

– Лікарю, – волав Барруа, – не дайте мені померти! Я помираю, Господе, помираю!

– Перо! Є перо тут? – запитав лікар.

Раптом він завважив на столі перо. Він узяв його і спробував застромити його в рота недужому, який звивався в корчах; та щелепи його були так зціплені, що не пропускали пера.

Барруа охопив ще дужчий напад, аніж перший. Він упав із софи додолу й лежав непорушно.

Лікар облишив його у стані нападу, якому він нітрохи не міг зарадити, і підійшов до Нуартъє.

– Як ви почуваетесь? – швидко поспитався він пошепки. – Добре?

– Так.

– У шлунку тягар чи полегша?

– Полегша.

– Як після тієї пігулки, яку я звелів заживати кожної неділі?

– Так.

– Хто приготував вам цей лимонад? Барруа?

– Так.

– Це ви запропонували йому випити лимонаду?

– Ні.

– Пан де Вільфор?

– Ні.

– Пані де Вільфор?

– Ні.

– То панна Валентина?

– Так.

Барруа тяжко зітхнув, потім позіхнув, аж його щелепи зарипіли, і це привернуло увагу Д'Аврїні; він поспішив до хворого.

– Барруа, – сказав він, – можете ви говорити?

Барруа пробурмотів декілька невиразних слів.

– Зробіть зусилля, друже мій.

Барруа розплющив налиті кров'ю очі.

– Хто готував цей лимонад?

– Таж я.

– Ви принесли його вашому панові відразу по тому, як приготували його?

– Ні.

– А де він був?

– У буфетній; мене погукали.

– Хто приніс його сюди?

– Панна Валентина.

Д'Аврїні провів рукою по чолу.

– Господе! – прошепотів він.

– Лікарю, лікарю! – крикнув Барруа, відчуваючи, що зараз розпочнеться ще один напад.

– Чому не несуть блювотного? – вигукнув лікар.

– Ось воно, – повернувшись до кімнати, сказав Вільфор.

– Хто приготував?

– Аптекарь, він прийшов разом зі мною.
– Випийте.
– Не можу лікарю, запізно. Корчить горлянку, я задихаюся!... Серце... голова... це такі муки! Довго буду я так страждати?
– Ні, друже мій, – відказав лікар, – незабаром ваші муки закінчатся.
– Розумію вас! – вигукнув сердега. – Господе, змилуйся наді мною!
І, заволавши, упав горізнач, наче його блискавкою поцілило.
Д'Аврїні послухав його серце і притулив люстерко його вуст.
– То що? – запитав Вільфор.
– Нехай мені якомога швидше принесуть трохи фіалкового сиропу.
Вільфор відразу ж побіг у кухню.
– Не бійтеся, пане Нуартъе, – сказав Д'Аврїні, – я однесу недужого до сусіднього покою і пущу йому кров; такі напади – страшне видо-висько.

І взявши Барруа попід пахви, він перетягнув його до сусідньої кімнати; проте відразу ж повернувся до Нуартъе, щоб узяти рештки лимонаду.

У Нуартъе було заплющене праве око.

– Погукати Валентину? Ви хочете бачити Валентину? Я скажу, щоб її погукали.

Вільфор піднімався східцями назад; Д'Аврїні зустрівся з ним у коридорі.

– Що там? – запитав Вільфор.

– Ходімо, – відказав лікар.

І попровадив його до покою, де лежав Барруа.

– Він ще непритомний? – запитав королівський прокурор.

– Він помер.

Вільфор відсахнувся, ухопився за голову і вигукнув із щирим жалем:

– Так несподівано!

– Аж надто несподівано, еге? – запитав Д'Аврїні. – Та вас воно не повинне дивувати; пан і пані де Сен-Меран померли так само несподівано. Авжеж, у вашому домі вмирають швидко, пане Вільфоре.

– Та невже! – із жахом і спантеличенням вигукнув королівський прокурор. – Ви знову повертаєтеся до цієї страшної думки?

– Так, мосьпане, – урочисто сказав Д'Аврїні, – вона й на мить не покидала мене. І щоб ви упевнилися у моїй слушності, я прошу вас уважно вислухати мене, пане де Вільфоре.

Вільфор дригонів усеньким тілом.

– Існує отрута, що вбиває, не залишаючи майже ніяких слідів. Я добре знаю цю отруту, вивчив її у всіх проявах, з усіма її наслідками. Дію цією отрути я впізнав зараз у сердеги Барруа, як свого часу в пані де Сен-Меран. А спосіб, щоб упевнитися в наявності цієї трутизни такий: вона повертає блакитну барву лакмусовому папірцеві, зафарбованому якою-небудь кислотою у червоне, і вона зафарбовує назелено фіалковий сироп. У нас нема на похваті лакмусового папірця, та ось несуть фіалковий сироп.

У коридорі пролунали кроки; лікар прохилив двері, узяв у покоївки посудину, де на дні було дві чи три ложки сиропу, і знову зачинив двері.

– Погляньте, – сказав він королівському прокуророві, серце якого шалено калатало, – ось у цей кухлик налито фіалкового сиропу, а в цій карафці

рештки того лимонаду, що його пили Нуартъє і Барруа. Якщо в лимонаді нема ніякої домішки і він нешкідливий, то барва сиропу не зміниться; якщо лимонад отруєний, то сироп стане зелений. Дивіться!

Лікар помалу налляв декілька крапель лимонаду з карафки у кухлик, і тієї ж миті сироп на дні кухлика став каламутний; спершу він став блакитний, мов туркус, потім став опаловий, а з опалового зробився смарагдовий, та й залишився такий.

Той дослід не залишав жодних сумнівів.

— Сердешного Барруа отруїли фальшивою ангустурою і горіхом Святого Ігнатія, — сказав лікар. — Тепер я можу з певністю засвідчити це перед Богом і людьми.

Вільфор нічого не сказав. Він звів руки до неба, широко розплющив нажахані очі й нестямно повалився у крісло.

III. ЗВИНУВАЧЕННЯ

Д'Аврїні досить швидко повернув до тьми королівського прокурора, що здавався у тій нещасній кімнаті другим небіжчиком.

— Мій дїм став домом смерті! — простогнав Вільфор.

— І злочину, — докинув лікар.

— Не можу навіть передати вам, що зараз я почуваю, — вигукнув Вільфор, — жах, біль, божевілля.

— Авжеж, — спокійно і значуще сказав Д'Аврїні, — та нам пора вже діяти: гадаю, слід заступити шлях цьому потоку смертей. Особисто я не буду приховувати цієї таємниці, не маючи надії, що знехтувані закони і невинні жертви не зазнають відплати.

Вільфор окинув кімнату похмурим поглядом.

— У моему домі! — прошепотів він. — У моему домі!

— Послухайте, пане Вільфоре, — сказав Д'Аврїні, — будьте чоловіком. Ви охоронець закону, ваша честь вимагає, щоб ви принесли цю жертву.

— Страшне слово, лікарю. Принести себе в жертву!

— Про це й річ.

— То ви когось підозрюєте?

— Я нікого не підозрюю. Смерть стукає у ваші двері, вона заходить, вона іде, не сліпо, а обдумано, із кімнати до кімнати, а я йду її слідом, бачу її шлях. Я закликаю на поміч мудрість давнини, я бреду навпомацки, адже моя дружба з вашою родиною і моя повага до вас — це ті дві пов'язки, що затуляють мої очі; і ось...

— Кажіть, лікарю, я ладен вислухати вас.

— У вашому домі, може, у вашій родині, ховається одне з тих чудовиськ, які народжуються раз на століття. Локуста й Агрипина жили тієї самої епохи, та це винятковий випадок, він служить доказом того, із яким шалом провидіння хотіло знищити Римську імперію, заплямовану стількома злочинствами. Брунгільда і Фредегонда — наслідок болісних зусиль, із якими молода цивілізація прагнула до пізнання Духу, бодай за допомогою посланця Питьми. І всі ті жінки були молоді і прекрасні. На

їхньому чолі лежав колись той карб невинності, що лежить і на чолі злочинниці, яка мешкає у вашому домі.

Вільфор зойкнув, стиснув руки і благально глянув на лікаря.

А той безжально провадив:

– Шукай того, кому вигідний злочин – така аксіома права.

– Лікарю! – вигукнув Вільфор. – Стільки вже було, що людське правосуддя обманули ці фатальні слова! Я не знаю, та мені здається, що цей злочин...

– То ви таки визнаєте, що це злочин?

– Авжеж, визнаю. А що ще мені залишається! Але дозвольте мені скінчити. Я відчуваю, що я – головна жертва цього злочину. За всіма цими загадковими смертями криється моя загибель.

– Людина, – прошепотів Д'Аврїні, – найбільш егоїстична з-поміж усіх тварин, найбільше вона любить себе з-поміж усіх живих істот! Вона певна, що тільки задля неї самої світить сонце, крутиться земля і лютує смерть. Мурашка, що залізла на травинку і проклинає Бога! А ті, кого позбавили життя? Маркіз де Сен-Меран, маркіза, пан Нуартье...

– Що? Пан Нуартье?

– Авжеж! Невже ви гадаєте, що убити хотіли того нещасного слугу? Ні, він, як ото Полоній у Шекспіра, помер замість іншого. Нуартье – ось хто повинен був випити той лимонад. Нуартье і пив його; а той випив випадково; і хоч умер Барруа, та померти мав Нуартье.

– Чому ж не загинув мій батько?

– Я вже казав вам того вечора, у саду, коли померла пані де Сен-Меран, – тому, що його організм звик до вживання цієї отрути. Тому що доза, яка була недостатня для нього, смертельна для будь-кого іншого. Одне слово, тому що ніхто на світі, навіть убивця, не знає, що ось уже рік я лікую пана Нуартье бруцином, а вбивця знає, та й на власному досвіді упевнився, що бруцин – дуже потужна трутизна.

– О Боже! – заламуючи руки, прошепотів Вільфор.

– Простежте за діями злочинця: він убиває маркіза...

– Лікарю!

– Ладен присягнутися в цім. Те, що казали мені про його смерть, надто вже збігається з тим, що бачив я на власні очі.

Вільфор і не сперечався. Він тільки глухо застогнав.

– Він убиває маркіза, – повторив лікар, – він убиває і маркізу. Це обіцяє подвійну спадщину.

Вільфор утер піт, що котився його чолом.

– Слухайте уважно.

– Я не пропускаю жодного вашого слова, – прошепотів Вільфор.

– Пан Нуартье, – безжально провадив Д'Аврїні, – у своєму заповіті усе віддав біднякам, скривдивши в такий спосіб вас і вашу родину. Його пощадили, від нього вже нічого були взяти. Та щойно він знищив свій перший заповіт, ледве встиг скласти другий, як злочинець, либонь, остерігаючись, що він може скласти і третій, тож йому дають отруту. Адже заповіт, якщо не помиляюся, складено позавчора. Як бачите, часу не гаяли.

– Пошадіть, Д'Аврїні!

– Ніякої пощади, шановний пане. У лікаря є священний обов'язок, і в ім'я його він піднімається до джерел життя і спускається в таємничий морок смерті. Коли злочин учинили і Господь із жахом відвертає свій погляд від злочинця, обов'язок лікаря сказати: це він!

– Згляньтеся над моєю донькою! – прошепотів Вільфор.

– Ви, батько, самі назвали її.

– Згляньтеся над Валентиною! Ні, це неможливо. Я радше звинуватив би самого себе! Адже Валентина – це золоте серденько, самісінька невинність!

– Не зглянуся я, пане королівський прокуроре. Докази наявні: панна Валентина сама запаковувала ліки, які послали маркізові де Сен-Мерану, і маркіз помер. Панна Валентина готувала напій для маркізи де Сен-Меран, і маркіза померла. Панна Валентина взяла з рук Барруа карафку з лимонадом, яку пан Нуартъє зазвичай випиває вранці, і старий порятувався тільки дивом. Панна Валентина – ось злочинниця, ось отруйниця! Пане королівський прокуроре, я звинувачую панну де Вільфор, виконуйте ваш обов'язок!

– Лікарю, я не сперечаюся й не захищаюся, я вірю вам, та не губіть мене, не губіть мою честь!

– Пане Вільфоре, – провадив лікар дедалі наполегливіше, – є обставини, у яких я відмовляюся зважати на дурнуваті умовності. Якби ваша донька вчинила тільки один злочин і я гадав би, що вона збирається вчинити ще один, то я сказав би вам: попередьте її, покарайте, нехай решту життя збуде вона у монастирі, зі слізьми відмолюючи свій гріх. Якби вона вчинила другий злочин, я сказав би вам: Вільфоре, ось вам отрута, від якої немає ліку, швидка, мов думка, миттева, як блискавиця, разюча, мов грім; дайте їй тієї отрути, доручивши душу її милості Божій, і в такий спосіб ви порятуєте вашу честь і ваше життя, бо вона зазіхає на вас. Бачу, як підходить вона до вашого узголів'я з лицемірною усмішкою і ніжними словами! Лихо вам, як ви перший не завдасте їй удару! Отак сказав би я вам, якби вона вбила тільки дві душі. Та вона присутня була під час трьох агоній, бачила вона трьох людей, що вмيرали, ставала навколішки біля трьох небіжчиків. Катові отруйницю, катові оддайте! Ви кажете про честь, то вчиніть те, що кажу я вам, і ваше ім'я вкриється безсмертною славою!

Вільфор повалився навколішки.

– Нема у мене вашої сили волі, – сказав він, – але й у вас не було б її, якби йшлося не про мою доньку, а про вашу.

Д'Авріньї пополотнів.

– Лікарю, кожна людина, котру народила жінка, приречена на муки і смерть; я буду страждати і, страждаючи, очікувати моєї смертної години.

– Бережіться, – сказав Д'Авріньї, – вона не зараз настане; а настане вона аж по тому, як на ваших очах загине ваш батько, ваша дружина і, може, ваш син.

Вільфор, задихаючись, ухопив лікаря за руку.

– Пожалійте мене, – вигукнув він, – допоможіть мені... Ні, донька моя не винна... Поставте мене перед судом, і я скажу: ні, донька моя не винна... У моєму домі не було злочину... Не хочу, ви чуєте, не хочу, щоб у моєму домі був злочин... Бо як у чийсь дім прийшов злочин, то він, як ото смерть,

ніколи не приходять сам. Послухайте, яке вам діло до того, що я стану жертвою вбивства?.. Хіба ви мені друг? Хіба ви людина? Хіба у вас є серце? Ні, ви лікар!... І я вам кажу: ні, я не віддам мою доньку катові! Ця думка гризе мене, і я, мов навіженець, ладен роздирати собі груди нігтями!

— Гарзд, — трохи подумавши, сказав лікар, — я зачекаю.

Вільфор недовірило поглянув на нього.

— Та тільки, — урочисто провадив Д'Аврїні, — якщо у вашому домі хтось занедужає, якщо ви самі відчуєте, що удар вас уразив, не гукайте мене, я не прийду. Я згоден ділити з вами цю страшенну таємницю, та я не хочу, щоб сором і каяття оселилися в моїй душі, росли і множилися в ній так само, як лиходійство і горе у вашому домі.

— Ви покидаєте мене, лікарю?

— Так, тому що далі нам не йти однаковим шляхом, я дійшов із вами вже до підніжжя шибениці. Ще одне викриття, і цієї жахливій трагедії буде край. Прощавайте.

— Благаю вас, лікарю!

— Усе, що я тут бачу, паплюжить мій глузд. Я ненавиджу ваш дім. Прощавайте, мосьпане!

— Ще одне слово, ще тільки слово, лікарю! Ви кидаєте мене самого у цьому страшенному становищі, ще страшнішому від того, що ви допіру сказали. Та що скажуть про раптову смерть сердеги Барруа?

— Правда ваша, — сказав Д'Аврїні, — проведіть мене.

Лікар вийшов перший, Вільфор прямував за ним; стривожені слуги юрмилися в коридорі й на сходах, якими мав пройти лікар.

— Шановний пане, — голосно сказав Д'Аврїні Вільфорові, щоб усі почули, — сердега Барруа останніми роками провадив надто сидячий спосіб життя; він так звик їздити разом із своїм паном, то верхи, то в ридвані, усенькою Європою, що догляд за прикутим до крісла хворим погубив його. Кров застоюлася, чоловік він був опасистий, із короткою грубою шиєю, його спіткав апоплексичний удар, а мене погукали занадто пізно. До речі, — пошепки докинув він, — не забудьте вилляти в кошинок фіалковий сироп.

І лікар, не простягнувши Вільфорові руки, ні словом більше не повертаючись до того, що сказав, вийшов із дому, а навздогін йому лунало схлипування і голосіння слуг.

Того ж таки вечора всі Вільфорові слуги, зібравшись у кухні й побалакавши, пішли до пані де Вільфор із проханням відпустити їх. Ні умовляння, ні пропозиція збільшити платню ні до чого не призвели; вони товкли водно:

— Ми хочемо піти звідцїля, бо в цьому домі смерть.

І вони, незважаючи на всі прохання, покинули дім, запевняючи, що їм дуже шкода розлучатися з такими добрими панамі, надто ж із панною Валентиною, що така добра, така лагідна і чуйна.

Почувши ті слова, Вільфор зиркнув на Валентину.

Вона плакала.

І ось яке диво: попри хвилювання, яке охопило його від тих сліз, він глянув і на пані де Вільфор, і йому здалося, ніби на її тонких вустах промайнула похмура миттєва посмішка, наче ото метеор, що пролітає хмарами у безодні буремного неба.

IV. ОСЕЛЯ ПЕКАРЯ НА ПЕНСІЇ

Увечері того дня, коли граф де Морсер вийшов від Дангльєра в нестямі від сорому і шалу, що цілком пояснювалося тим, як його там зустріли, причесаний і напوماджений Андреа Кавальканті, накрутивши вуса, туго нап'явши свої білі рукавички і майже навстоячки у своєму ридвані, підкотив до банкірової кам'яниці на Шосе-Д'Антен.

Покрутившись трохи у вітальні, він одвів Дангльєра до вікна і там, після хитромудрого вступу, зняв річ про те хвилювання, що спіткало його після від'їзду його шляхетного батенька. Відколи татусь ото поїхав, казав він, у родині банкіра, де його вітали, як рідного сина, він знайшов усе, що служить запорукою щастя, яке кожна людина повинна ставити вище, ніж витівки пристрасті, а що до пристрасті, то йому випало щастя знайти її в гожих очах панни Дангльєр.

Дангльєр слухав його з величезною увагою; він уже декілька днів чекав цього освідчення, і коли воно нарешті сталося, обличчя його тією ж мірою засяло, якою воно супилося, коли він слухав Морсера.

Усе ж таки, перш аніж прийняти пропозицію молодика, він вирішив, що слід висловити йому певні сумніви.

— Віконте, — сказав він, — чи не занадто ви молоді, щоб думати про шлюб?

— Нітрохи, шановний пане, — сказав Кавальканті. — В Італії у шляхетних родинх ранні шлюби — звичайнісіньке явище; це розумний звичай. Адже життя таке мінливе, що треба ловити щастя, поки воно дається до рук.

— Припустимо, — сказав Дангльєр, — що вашу пропозицію, яку я високо ціную, прихильно зустріне моя дружина і донька, з якими будемо ми обговорювати ділові питання. Як на мене, це важливе питання можуть належно вирішити тільки батьки на благо своїм дітям.

— Мій батько чоловік мудрий і розсудливий, він передбачив, що я, може, захочу одружитися у Франції; тож, відбуваючи, він лишив мені разом із паперами, які засвідчують мою особу, лист, у якому він зобов'язується на випадок, якщо схвалить мій вибір, видавати мені щороку сто п'ятдесят тисяч ліврів, якщо рахувати від дня мого весілля. Це становить, наскільки я можу судити, четверту частину від прибутків мого батька.

— А я, — сказав Дангльєр, — завжди мав намір дати на посаг моїй доньці п'ятсот тисяч франків; крім того, вона єдина моя спадкоємиця.

— От бачите, — сказав Андреа, — як добре все складається в нас, якщо припустити, що баронеса Дангльєр і панна Ежені не відкинуть моєї пропозиції. У нашому розпорядженні буде сто сімдесят п'ять тисяч річного зиску. Припустимо ще, що мені поталанить переконати маркіза, щоб він не виплачував мені ренти, а віддав у моє розпорядження самісінький капітал (це нелегко буде, знаю, та, може, і пощастить мені), тоді ви пустите наші два чи три мільйони в обіг, а така сума в досвідчених руках завжди дасть десять відсотків.

— Я ніколи не плачу більше чотирьох відсотків, — сказав банкір, — чи радше три з половиною даю. Та моему зятеві я платив би п'ять, а зиск ми ділили б навпіл.

— Ото й добряче, татунцю, — розв'язно сказав Кавальканті: природжена вульгарність, попри всі його намагання, деколи промикалася крізь аристократичний лоск, що його він ретельно наводив на себе.

Та, похопившись умити, докинув:

— Перепрошую, пане бароне, ви ж бачите, уже самісінька надія майже позбавляє мене глузду; а що ж буде, як вона здійсниться?

— Однак слід вважати, — сказав Дангляр, не помічаючи, як хутко та розмова, що спершу була безкорисна, обернулася діловою бесідою, — існує і та частина вашого маєтку, яку ваш батько не може вам не надати?

— Яка саме? — запитав Андреа.

— Та, що належить вашій матері.

— Авжеж, та, що належала моїй матінці, Олівії Корсінарі.

— А наскільки велика та частина вашого маєтку?

— Мушу зізнатися, — сказав Андреа, — я ніколи не замислювався над цим, та, гадаю, вона становить щонайменше мільйонів зо два.

Дангляр аж не тямився на радощах: він почувався, немов ото скнара, що віднайшов запропащий скарб, або немов людина, що вже тонула, аж відчула під ногами твердий ґрунт.

— Отож, пане бароне, — сказав Андреа, улесливо і шанобливо вклоняючись банкірові, — чи можу я сподіватися...

— Пане віконте, — відказав Дангляр, — ви можете сподіватися; повірте, якщо з вашого боку завад не буде, то це вирішене питання.

— Ох, я такий щасливий, пане бароне! — вигукнув Андреа.

— Проте, — замислено провадив Дангляр, — чому ж граф Монте-Крісто, ваш опікун у паризькому світському товаристві, не з'явився разом із вами, щоб підтримати вашу пропозицію?

Андреа ледве помітно зашарівся.

— Я оце простісінько від графа, — сказав він, — це звісно, чарівний чоловік, та він великий оригінал. Він цілком схвалює мій вибір; він навіть висловив певність, що мій батько погодиться віддати мені самісінький капітал замість прибутків од нього; він обіцяв застосувати весь свій вплив, щоб переконати його; та він заявив мені, що він ніколи не брав і не візьме на себе відповідальності просити для когось чиеїсь руки. Проте я мушу сказати задля справедливості, що він зробив мені честь, докинувши, що як він і шкодував коли-небудь про те, що взяв собі це за правило, то саме в цьому випадку, адже він певен, що цей шлюб буде щасливий. Утім, хоч офіційно він і не бере участі ні в чому, він залишає за собою право висловити свою думку, якщо ви захочете побалакати з ним.

— Чудово.

— А тепер, — сказав із чарівною усмішкою Андреа, — розмова з тестем скінчилася, і я звертаюся до вас як до банкіра.

— І що ж ви від нього хочете? — зареготав Дангляр.

— Післязавтра мені треба отримати у вас десь тисячі з чотири франків; та пан граф розуміє, що в цьому місяці мені, либонь, доведеться труснути капшуком і моїх скромних парубоцьких прибутків може не вистарчити; тож він запропонував мені чек на двадцять тисяч франків, ось він. На ньому, як бачите, стоїть підпис пана графа. Цього достатньо?

— Та хоч на мільйон, то я візьму його, — сказав Дангляр, ховаючи чек до кишені. — Призначте пору, яка буде зручна для вас узавтра, мій скарбник заїде до вас, і ви розпишетесь ув отриманні двадцяти чотирьох тисяч франків.

— О десятій годині ранку, якщо вам це буде зручно; що раніше, то ліпше; я хотів би завтра поїхати за місто.

— Гаразд, о десятій ранку. У готелі Принців, як завше?

— Так.

Наступного дня, із пунктуальністю, яка робила честь банкірові, двадцять чотири тисячі франків було вручено Кавальканті, і він вийшов із дому, лишивши двісті франків для Кадруса.

Андреа чимнаїраніш ішов передовсім задля того, щоб уникнути зустрічі зі своїм небезпечним другом; із тієї ж таки причини він повернувся додому якомога пізніш. Та насилу він увійшов у двір, як перед ним постав готельний воротар, що чекав на нього з кашкетом у руці.

— Мосьпане, — сказав він, — цей чоловік приходив.

— Який чоловік? — недбало запитав Андреа, удавши, ніби геть забув про того, що про нього, навпаки, він добре пам'ятав.

— Той, кому ваша ясновельможність видає невеличку пенсію.

— Ох, справді, — сказав Андреа, — старенький слуга мого батька. Ви віддали йому ті двісті франків, які я для нього лишив?

— Віддав, ваша ясновельможносте.

Андреа звелів усім прозивати його «ваша ясновельможносте».

— Проте він їх не взяв, — докинув воротар.

Андреа пополотнів; та що було дуже темно, то ніхто цього не помітив.

— Як це? Не взяв? — запитав він із тремтінням у голосі.

— Ні; він хотів побачити вашу ясновельможність. Я сказав йому, що вас нема вдома; він наполягав. Урешті він повірив і лишив для вас листа, якого приніс із собою запечатаного.

— Дайте-но його мені, — звелів Андреа.

І він прочитав у світлі ридванного ліхтаря: «*Ти знаєш, де я живу, чекаю тебе завтра о дев'ятій ранку*».

Андреа оглянув печатку, щоб упевнитися, що ніхто не відкривав листа і не ознайомився з його змістом. Та він був так хитро згорнутий, що прочитати його можна було лише пошкодивши печатку, а вона була на місці.

— Гаразд, — сказав Андреа. — Сіромаха! Він був такий добрий дядечко.

Воротар цілком задовольнився тими словами і не знав, ким більше захоплюватися, молодим паном чи старим слугою.

— Хутчій розпрягайте і підіймайтеся до мене, — сказав Андреа своєму грумові.

Двома стрибками він піднявся до свого покою і спалив Кадрусового листа, причім знищив навіть попіл.

Не встиг він того зробити, аж увійшов грум.

— Ти одного зросту зі мною, П'ере, — сказав йому Андреа.

— Маю таку честь, — сказав грум.

— Учора тобі повинні були принести нову ліврею.

— Так, мосьпане.

— Я вчащаю до одної покоївки, та не хочу, щоб вона знала, який у мене титул і становище у світських колах. Позич мені ліврену і дай мені свої папери, щоб я міг заночувати у корчмі, як треба буде.

Пер послухався.

За п'ять хвилин Андреа, якого не впізнати було, вийшов із готелю, найняв повіз і звелів завезти себе в корчму в Пікпюсі, що звалася «Червона коняка».

Наступного дня він вийшов із корчми, так само непомічений, як у готелі Принців, пройшов передмістя Сент-Антуан, бульваром сягнув вулиці Меніль-монтан і, зупинившись біля дверей третього будинку ліворуч, почав роззиратися, у кого поспитатися б, тому що воротаря в тім домі не було.

— Кого шукаєш, красеню? — спитала перекупка садовини з порога своєї крамниці.

— Пана Пайтена, гладунко, — відказав Андреа.

— Колишнього пекаря? — запитала перекупка.

— Авжеж.

— У кінці двориська, ліворуч, на четвертому поверсі.

Андреа пішов туди, піднявся на четвертий поверх і люто сіпнув заячу лапку на дверях. Дзвоник відчайдушно задзеленчав.

За мить потойбіч ґратованого віконця у дверях з'явилося Кадрусове лице.

— Ти такий точний! — сказав він.

І відсунув засув.

— Ще б пак! — сказав Андреа.

І так пожбурив свого кашкета, що він не потрапив на стілець, а впав додолу і покотився в куток.

— Ох, не гнівайся, дитинко, прошу тебе! — сказав Кадрус. — Бачиш, як я упадаю коло тебе, он і сніданок приготував; усі твої улюблені страви, дідько б тебе вхопив!

Андреа справді почув кухонний дух, грубі пахощі, що так любі були для голодного шлунку; то була та суміш свіженького смальцю і часнику, якою відзначається проста провансальська кухня; пахло і смаженою рибою, а над усім цим витав пряний дух мускатного горіха і гвоздики. Усе линуло з двох глибоких мисок, що стояли на вогні й накріті були кришками, а також із каструльки, що сичала в духовці чавунної печі.

Крім того, у сусідній кімнаті Андреа побачив гарно накритий стіл, де стояв посуд для двох, дві пляшки вина, із яких одна була заліплена зеленим сургучем, а друга — жовтим, карафка з горілкою і пошаткована садовина, гарно розкладена на капустяному листку в порцеляновій тарілці.

— То що, скажеш, дитинко? — запитав Кадрус. — Гарно пахне, еге? Ти ж пам'ятаєш, я був добрий кухар, ви там усі пальці облизували! І ти найперший, ти найбільше від усіх ласував моїми підливками і, пам'ятаю, не гидував ними.

І Кадрус заходився оббирати цибулю.

— Та добре вже, добре, — з досадою відказав Андреа, — якщо ти тільки заради сніданку мене потурбував, то йди ти до дідька!

— Сину мій, — повчально сказав Кадрус, — за обідом люди розмовляють, та й хіба ти не радий побачитись із давнім другом, невдячнику? У мене просто-таки сльози котяться.

Кадрус і справді плакав; важко було тільки вирішити, що саме так впливало на очі колишнього корчмаря – радість чи цибуля.

– Та мовчи вже, лицеміре! – сказав Андреа. – Наче ти мене любиш, еге!

– Ось уяви собі, таки люблю, – відказав Кадрус, – це моє дошкульне місце, та нічого вже тут і не вдієш.

– І це не заважає тобі викликати мене, щоб сповістити якусь гидоту.

– Облиш! – сказав Кадрус, витираючи об фартух великого кухонного ножа. – Якби я не любив тебе, то хіба я погодився б жити отаким убогим життям, яке ти мені оце влаштував? Ось поглянь: на тобі ліврея твого слуги, значить, у тебе є слуга; у мене слуг нема, і я мушу сам оббирати городину; ти гидуєш моїм куховарством. Тому ти обідаєш у готелі Принців чи в «Кафе де Парі». А я ж бо теж міг мати слугу і коляса, теж міг би обідати, де мені захочеться; а чому я позбавляю себе цього? Щоб не кривдити мого маленького Бенедетто. Принаймні визнай, що таки я правду кажу.

І він недвозначним поглядом підтвердив ці слова.

– Гаразд, – сказав Андреа, – припустимо, ти любиш мене. Та нащо тобі треба було, щоб я прийшов снідати?

– А щоб побачити тебе, шибенику.

– Щоб побачити мене? А навіщо? Адже ми з тобою вже про все домовилися.

– Ох, друже мій, – мовив Кадрус, – хіба ж бувають заповіти без додатків? Та передовсім поспідаймо. Сідай, і візьмемося до сардинок та свіжого масла, яке я на твою честь поклав на виноградне листя, бешкетнику ти малий. Бачу, ти розглядаєш мою кімнату, мої лозові стільці, дешеві образки на стінах. Нічого не вдієш, це ж не готель Принців!

– Ось бачиш, ти вже скаржишся, невдоволений уже. А сам же мріяв про те, щоб жити мов крамар на пенсії.

Кадрус зітхнув.

– То що скажеш на це? Адже мрія твоя збулася.

– Скажу, що тільки мрія; пекар на пенсії, любий Бенедетто, чоловік заможний, має прибутки.

– І в тебе є прибутки.

– У мене?

– Авжеж, у тебе, я ж приніс тобі твої дві сотні франків.

Кадрус знизав плечима.

– Так принизливо, – сказав він, – отримувати грошенята, що їх дають так неохоче, непевні гроші, яких я будь-якої миті можу позбутися. Ти сам розумієш, мені доводиться відкладати, бо ж твоєму щастю може застати клямка. Ох, друже мій, щастя непевне, як ото казав священник у нас у... у полку. Проте я знаю, що твоє щастя не має меж, адже ти береш шлюб із Дангляровою донькою.

– Із Дангляровою донькою?

– Авжеж, Дангляровою! Чи треба казати: донькою пана барона Дангляра? Це все одно, що сказати: пана графа Бенедетто! Адже ми з Дангляром приятелі, і якби в нього була не така кепська пам'ять, він мав би запросити мене на твоє весілля... адже він був на моєму, авжеж, авжеж, на моєму був! Еге, тоді він не був такий гордий, то був дрібний

рахівник у пана Морреля. Не раз обідав я разом із ним і з паном графом де Морсером... Бачиш, які в мене знайомці шляхетні, і якби я хотів їх підтримувати, ми з тобою зустрілися б у тих самих вітальнях.

— Від заздрощів ти геть забрехався, Кадрусе.

— Гаразд, Benedetto mio. Я знаю, що кажу. Може, одної гогої днини ми теж надінемо гарне вбрання і скажемо біля якоїсь пишної брами: «Ану відчиняйте!» А зараз сідай, та й нумо снідати.

Кадрус подав приклад і заходився наминати за обидві щоки, вихваляючи всі страви, якими він частував свого гостя. Той, певне, скорився необхідності, хвацько відкоркував пляшки і почав маламурити буябес* і смажену на прованській олії з часником тріску.

— Ага, друже, — сказав Кадрус, — здається, ти вирішив замиритися зі своїм старим кухарем?

— Каюся, — відказав Андреа, бо його молодий і здоровий апетит узяв гору над усіма іншими міркуваннями.

— Та й що ж, смачно, шибенику?

— Дуже смачно! Не розумію, як людина, котра готує і їсть такі смаколики, може бути невдоволена життям.

— Бачиш, друже, — сказав Кадрус, — усеньке моє щастя отруене одною думкою.

— Якою це?

— А тією, що я живу за рахунок друга, я, що завжди чесно заробляв собі на прожиток.

— Знайшов, чим перейматися, — відказав Андреа, — у мене на двох вистачить, не соромся.

— Ох, вір чи не вір, але наприкінці кожного місяця мене гризуть докори сумління.

— Облиш, Кадрусе!

— Так ото гризуть, що вчора я не взяв ті двісті франків.

— Авжеж, ти хотів мене побачити; та хіба через докори сумління?

— Саме через них. Крім того, мені дещо спало на думку.

Андреа здригнувся; його завжди лякали Кадрусові думки.

— Бачиш, у чім річ, — провадив той, — це огидно — весь час жити в очікуванні першого числа.

— Ох, — по-філософському зауважив Андреа, бо вирішив доскіпатися, куди ж хилить його приятель, — хіба не все наше життя збігає в очікуванні? А як я живу? Просто тепло і чекаю.

— Авжеж, але ти чекаєш не якісь нещасні двісті франків, а п'ять чи шість тисяч, якщо не десять, а може, і двадцять... Адже ти хитрун. У тебе завжди були якісь капшучки, які ти ховав од сердеги Кадруса. Слава Богу, у цього старого Кадруса був добрячий нюх.

— Знову ти дурню верзеш, — сказав Андреа, — про минуле і про минуле, нащо все це, скажи, будь ласкавий?

— Тобі тільки двадцять один рік, і тобі неважко забути минуле; а мені п'ятдесят, і, хоч не хоч, я таки повертаюся до нього. Та побалакаймо про справи.

* Буябес – рибний суп, характерний для кухні середземноморського узбережжя Франції. Є оригінальним провансальським рибним супом, найпоширеніший у Марселі.

– Ага, нарешті.

– Якби я був на твоєму місці...

– Та й що?

– Я реалізував би свій капітал.

– Реалізував?

– Авжеж, я попросив би грошенята за півроку вперед, під тим приводом, що хочу придбати нерухомість і виборчі права. А отримавши ті грошенята, утік би.

– Так, так, так! – почухав потилицю Андреа. – Це незлецька думка, як на мене.

– Любий друже, – сказав Кадрус, – їж те, що я приготував, і слухайся моїх порад: від них ти тільки виграєш і духом, і тілом.

– А чому ти сам не скористаєшся своєю порадою? – запитав Андреа. – Чому ти попросиш гроші за півроку, навіть за рік, і не поїдеш до Брюсселя? Замість того, щоб корчити пекаря на пенсії, ти мав би вигляд справжнісінького банкрута. Зараз це в моді.

– Та що ж я вдію, маючи в кишені тисячу двісті франків?

– Ти такий вимогливий став, Кадрусе! – сказав Андреа. – Два місяці тому ти помирав від голоду.

– Апетит приходить, коли їси, – сказав Кадрус, вишкіривши зуби, немов реготлива мавпа чи розлючений тигряка. – Тим-то я і склав собі один план, – докинув він, угризаючись білими і гострими, попри вік, зубами у скибку хліба.

Кадрусові плани лякали Андреа ще дужче, ніж його думки: думки були тільки намірами, а план уже передбачав здійснення їх.

– Що ж це за план? – спитався він. – Розкажи-но.

– А що? Хто придумав план, за яким ми покинули отой заклад? Наче ж я. Від цього не став він гірший, як на мене, а то ми з тобою не сиділи б тут!

– Та я ж нічого не кажу проти, – мовив Андреа, – деколи ти маєш слухність. То який у тебе план?

– Послухай, – сказав Кадрус, – ти можеш роздобути мені п'ятнадцять тисяч франків, не діставши з кишені жодного шеляга... ні, п'ятнадцять мені мало буде, я згоден стати порядною людиною не менш ніж за тридцять тисяч франків!

– Ні, – сухо відказав Андреа, – цього я не можу вчинити.

– Бачу, ти не зрозумів мене, – незворушно і безпристрасно сказав Кадрус, – я кажу, не діставши з кишені жодного шеляга.

– То що ти хочеш? Щоб я украв щось і зіпсував усю справу, і твою, і мою, і щоб знову нас кудись запроторили?

– Що ж до мене, – сказав Кадрус, – то мені байдуже, нехай запроторюють. Бо я чоловік химерний, сумую часом за друзями, не те що ти, безсердечний! Ти радий був би ніколи їх і в очі не бачити!

Андреа не лише здригнувся, а навіть пополотнів.

– Облиш дурне казати, Кадрусе, – сказав він.

– Не бійся, Бенедетто, ти тільки вкажи мені спосіб роздобути без твоєї участі ці тридцять тисяч франків і здайся на мене.

– Добре, я подумаю, – сказав Андреа.

- А поки що ти збільшиш мою пенсію до п'яти сотень франків, добре? Я, бач, вирішив служницю найняти.
- Добре, матимеш ти п'ятсот франків, – сказав Андреа, – проте мені не легко це, Кадрусе... ти вживаєш на зле...
- Та чого там! – відмахнувся Кадрус. – Ти ж черпаєш із бездонних скринь.
- Либонь, Андреа тільки й чекав тих слів, бо його очі зблиснули і відразу ж погасли.
- Правда твоя, – відказав він, – мій опікун дуже добре ставиться до мене.
- Такий він хороший! – сказав Кадрус. – І щомісяця він дає тобі?..
- П'ять тисяч франків, – сказав Андреа.
- Стільки тисяч, скільки ти обіцяв мені сотень, – сказав Кадрус. – Правду мовлять, що байстрюкам щастить. П'ять тисяч франків щомісяця... Куди ж можна подіти стільки грошви, дідько б тебе вхопив?
- О Боже! Витратити їх недовго, та, як і ти, я мрію мати капітал.
- Капітал... еге ж, кожне хотіло б мати капітал.
- А в мене він буде.
- Хто ж дасть його тобі? Твій князь?
- Авжеж, мій князь; на жаль, я мушу ще зачекати.
- На що зачекати? – запитав Кадрус.
- На його смерть.
- Смерть твого князя?
- Авжеж.
- А чом це?
- Тому що він згадує мене в заповіті.
- Правда?
- Присягаюся.
- Та й скільки?
- П'ятсот тисяч.
- Ти ба!
- Кажу тобі.
- Не може цього бути!
- Ти друг мені, Кадрусе?
- У житті й у смерті.
- Відкрию тобі таємницю.
- Кажи.
- Та тільки пам'ятай...
- Буду німий як могила.
- Отож, мені здається...
- Андреа замовк і озирнувся.
- Тобі здається... Та не бійся! Ми тут самісінькі.
- Мені здається, я знайшов мого батька.
- Справжнього?
- Авжеж.
- Не татуня Кавальканті?
- Ні, той поїхав; справжнього, як ти оце сказав.
- І цей батько...
- Кадрусе, це граф Монте-Крісто.

– Та невже!

– Атож, і тоді все стає зрозуміле. Він, мабуть, не може відкрито визнати мене, та мене визнає старий Кавальканті й отримує за це п'ятдесят тисяч франків.

– П'ятдесят тисяч франків за те, щоб стати твоїм батьком! Я погодився б за півціни, за двадцять тисяч, за п'ятнадцять навіть. Чого ж ти не подумав про мене, розбишако невдячний?

– А хіба я знав про це? Усе воно снувалося, коли ми ще там були.

– Еге ж, і справді. То ти кажеш, він у заповіті...

– Залишає мені півмільйона франків.

– Ти певен цього?

– Він сам мені його показував; та й це ще не все.

– Існує додаток, як я ото казав?

– Мабуть.

– І в тому додатку?

– Він визнає мене своїм сином.

– Добрий батенько, чудовий батенько, гідний батько! – вигукнув Кадрус, підкидаючи полумисок і ловлячи його обіруч.

– Ось бачиш! Скажи після цього, що в мене є від тебе таємниці!

– Правда твоя; а твоя довіра мені за честь буде. І що ж, той князь, твій батько, заможний чоловік, багатющий?

– Ще б пак! Він і сам не знає, скільки в нього грошви.

– Не може бути!

– А хто ж це може знати ліпше від мене, адже я приходжу до нього, коли завгодно. Днями банковий службовець приніс йому п'ятдесят тисяч франків у капшуді завбільшки з твою скатерку, а вчора сам банкір привіз йому сто тисяч золотом.

Кадрус був ошелешений; у словах Андреа йому вчувалося дзеленчання дукатів, які пересипають із долоні на долоню.

– І ти ходиш у той дім? – простодушно запитав він.

– О будь-якій порі.

Кадрус помовчав; було видно, що йому сяйнула в голові якась думка.

Раптом він вигукнув:

– Ото кортить мені поглянути на все те! Там, мабуть, так гарно!

– Авжеж, це правда, – сказав Андреа, – живе він розкішно.

– Він, здається, мешкає на Єлисейських Полях?

– У тридцятому будинку.

– Тридцятому будинку? – перепитав Кадрус.

– Авжеж, пречудова кам'яниця, із двором і садом, ти маєш її знати!

– Може, й так; проте мене цікавить не зовнішній вигляд, а внутрішній; мабуть, там така прегарна обстава!

– Ти бував у Тюільрі?

– Ні.

– У нього набагато краще.

– Скажи, Андреа, мабуть, приємно було б нагнутися, якби цей Монте-Кристо загубив капшука?

– Нема чого на це чекати, – сказав Андреа, – грошенята в цьому домі й так валяються, мов ті яблука в садку.

– Ти якось узяв би мене із собою.

– А як це вчинити? Ким ти там був би?

– Правду кажеш; та в мене від твоїх слів аж слина покотилася. Я неодмінно повинен побачити це все на власні очі, я вже доможуся свого.

– Не кажи дурниць, Кадрусе!

– Я скажу, що натираю паркет.

– Там скрізь килими.

– От халепа! Значить, мені тільки доведеться уявляти все це.

– Повір, так буде найліпше.

– То хоч розкажи мені, що там є.

– Як же я тобі розкажу?

– А просто. Дім великий?

– Не великий, але й не маленький.

– А як розташовані кімнати?

– Знаєш, як тобі потрібен план, то давай папір і чорнило.

– Зараз дам! – хутко сказав Кадрус.

І він узяв зі старого письмового бюро аркуш паперу, чорнило і ручку.

– Ось! – мовив він. – Ану намалюй мені все це на папері, синку.

Андреа насилу всміхнувся, узяв ручку і заходився малювати.

– Біля кам'яниці, як я вже тобі казав, є дворисько і сад; ось поглянь.

І Андреа накреслив сад, двір і дім.

– Огорожа висока?

– Ні, футів з вісім чи десять, не більше.

– Це великий недогляд, – зауважив Кадрус.

– У дворі стоять діжки з помаранчевими деревами, ще там є моріжки і клумби.

– А пасток нема?

– Ні.

– А де стайні?

– Обабіч брами, ось тут і тут.

І Андреа знову креслив.

– Намалюй мені долішній поверх, – звелів Кадрус.

– На долішньому поверсі ідальня, дві вітальні, більярдна, передпокій, парадні сходи і внутрішні сходи.

– Вікна?

– Вікна чудові, великі, широкі; гадаю, у кожную шибку може пролізти такий завбільшки чоловік, як ти оце.

– А якого дідька, питається, роблять сходи, якщо в домі є такі вікна?

– Нічого не вдієш, розкіш!

– А віконниці є?

– Віконниці є, та їх інколи не зачиняють. Він великий оригінал, цей граф Монте-Крісто, полюбляє вночі дивитися на небо.

– А слуги де сплять?

– У них окремих дім. Праворуч від входу є повітка, де зберігаються пожежні драбини. А над тією повіткою кімнати для челяді: у кожного слуги своя, і туди з дому проведені дзвоники.

– Дзвоники, ти ба!

– А що?

– Та нічого. Кажу, дзвоники – дорога річ; і нащо вони, от скажи мені?

– Спершу там був пес, що всеньку ніч вештався двориськом, та його завезли в Отей, знаєш, у той дім, куди ти ото приходив?

– Ага.

– Я йому ще вчора казав: «Це дуже необачно з вашого боку, пане графе; адже коли ви їдете в Отей і забираєте із собою всіх слуг, у домі нікого не залишається».

«Та й що ж?» – запитав він.

«А те, що однієї гожді днини вас пограбують».

– І що він сказав на те?

– Що він сказав?

– Еге.

– Він сказав: «То нехай грабують».

– Андреа, там, мабуть, є якесь бюро з пасткою.

– Із якою пасткою?

– А такою: хапає злодія за руку, і відразу ж звучить музика. Я чув, що таку показували на останній виставці.

– Там є тільки секретер із червоного дерева, і в ньому завжди стримить ключ.

– І у твого графа не крадуть?

– Ні, слуги йому дуже віддані.

– Ото, мабуть, грошви в тім секретері!

– Там, певне... Утім, хтозна.

– А де він стоїть?

– На другому поверсі.

– Ану намалюй мені, дитинко, заразом і приблизний план другого поверху.

– Як хочеш.

І Андреа знову взяв ручку.

– На другому поверсі, бачиш, є передпокій і вітальня; праворуч від вітальні – бібліотека і кабінет, ліворуч – спальня й будуар. У будуарі і стоїть отой секретер.

– А вікно тут є?

– Два: тут і отут.

І Андреа намалював два вікна в невеличкій кутовій кімнаті, що прилягла до просторішої графової спальні.

Кадрус замислився.

– І часто їздить він в Отей? – запитав він.

– Разів зо два чи три за тиждень, ось завтра, наприклад, він збирається туди на цілий день і буде там ночувати.

– Ти певен цього?

– Він запросив мене туди обідати.

- Ото життя! – сказав Кадрус. – Дім у місті, дім за містом.
- На те він і багатий.
- А ти пойдеш до нього обідати?
- Напевно.
- Як ти у нього обідаєш, то ти і ночувати залишаєшся?
- Як захочу. Я в графа, як у себе вдома.

Кадрус глянув на молодика таким поглядом, наче хотів видерти істину з глибини його серця. Та Андреа дістав із кишені портсигар, узяв звідтіля гаванську сигару, спокійнісінько запалив її і почав недбало пускати димові кільця.

- Коли ти хочеш отримати свої п'ятсот франків? – запитав він Кадруса.
- Та хоч і зараз, якщо вони в тебе.

Андреа дістав із кишені двадцять п'ять луідорів.

- А, – сказав Кадрус, – жовтяки! Ні, таких мені не треба!
- Гидуєш чи що?
- Навпаки, я їх поважаю, та не хочу.
- Та ти ж заробиш, як мінятимеш, дурню, адже за дуката дають на п'ять су більше.

– Знаю, а потім міняйло вистежить сердешного Кадруса, а потім його загребуть, а далі йому доведеться пояснювати, які це орендарі платять йому золотом. Не роби дурниць, дитинко, давай срібняки, таляри з портретом якогось короля. Монета на п'ять франків у кожного знайдеться.

– Таж не можу я носити із собою п'ятсот франків сріблом, мені треба було б найняти носія.

- То залишиш їх у готелі, у доглядача, він чесний чоловік, а я піду по них.
- Сьогодні?
- Та ні, завтра, сьогодні в мене справи.
- Гаразд, завтра я їхатиму в Отей, то залишу в нього.
- Я можу на це розраховувати?
- Цілком.
- Річ у тім, що я хочу заздалегідь побалакати зі служницею.
- То балакай. Але на цьому край? Ти більше не будеш чіплятися до мене?

– Ніколи.

Кадрус так спохмурнів, що Андреа злякався, чи не доведеться йому остерігатися тієї зміни. Тим-то він постарався здаватися ще веселішим і безтурботнішим.

– Чого це ти так повеселів, – запитав Кадрус, – можна подумати, ніби ти вже доскочив спадщини!

- Та ще ні, на жаль! Але вже як доскочу...
- Та й що тоді?
- Одне тобі скажу: тоді друзів я не забуду.
- Авжеж, із твоєю пам'яттю!
- Ага, я думав, ти будеш вимагати від мене гроші.
- Я? Ти ба! Навпаки, я дам тобі добру пораду.
- Яку?

– Покинь тут цього персня із самоцвітом. Ти що, хочеш, щоб нас зловили? Хочеш занাপастити нас обох?

– А що? – запитав Андреа.

– А те, що ти вбираєш ліврею, хочеш здаватися слугою, а на пальці залишаєш самоцвіт на п'ять тисяч франків.

– А нехай йому дідько! Ти вгадав! Знаєш, тобі треба працювати оцінювачем коштовностей!

– Авжеж, я знаюся на самоцвітах, у мене теж вони бували.

– Більше хвалися цим! – сказав Андреа і, нітрохи не гніваючись за ще одне здирство, хоч Кадрус цього й боявся, добротливо віддав йому персня.

Кадрус підніс його до очей, і Андреа зрозумів, що він розглядає грані.

– Це фальшивий самоцвіт, – сказав Кадрус.

– Жартуєш ти чи що? – обурився Андреа.

– Не гнівайся, ось перевіримо зараз.

Кадрус підійшов до вікна і провів каменем по склу; пролунав скрегіт.

– Confiteor!* – сказав він, надіваючи персня на мізинець. – Я помилився; ці шахраї золотарі так підробляють камінці, що страшно вламуватися до їхніх крамниць. Ось іще одне ремесло, що відмирає вже!

– То що, – запитав Андреа, – уже край? Що ти ще хочеш? Може, віддати тобі ліврею, а разом і кашкет? Не соромся, будь ласка.

– Та ні, ти, як по правді, добрий хлопчина. Більше не тримаю тебе і постараюся приборкати мою марнославність.

– Та стережися, щоб ти, продаючи самоцвіт, не влип у таку халепу, якої ти боявся із дукатами.

– Не турбуйся, я не збираюся продавати його.

«Принаймні до післязавтра», – подумав собі Андреа.

– Щасливий ти, шибенику, – сказав Кадрус. – Повертаєшся до своїх лакеїв, до своїх коней, ридвана і нареченої!

– Авжеж, – сказав Андреа.

– Сподіваюся, ти зробиш мені добрячий весільний подарунок того дня, як одружишся із донькою мого друга Дангляра?

– Я вже ж казав, що це просто твої вигадки.

– Який у неї посаг?

– Та кажу ж тобі...

– Мільйон?

Андреа стенив плечима.

– Будемо вважати, що мільйон, – провадив Кадрус, – та хоч скільки б у тебе було, я бажаю тобі ще більше.

– Дякую, – відказав Андреа.

– Я від ширкої душі, – зареготав Кадрус. – Зачекай, я проведу тебе.

– Не турбуйся.

– Потурбуюся.

– Чому це?

– Тому що в мене замок із невеличким секретом; мені спало на думку завести його в себе; замок системи Юре і Фіше, переглянутий і виправлений Кадрусом. Як станеш капіталістом, я зроблю тобі такий самий.

– Дякую, – відказав Андреа, – я попереджу тебе за тиждень.

---

* Вірую (*лат.*).

Вони попросилися. Кадрус постояв на сходовому майданчику, аж упевнився на власні очі, що Андреа не лише спустився вниз, а й пройшов двориськом. Тоді він швиденько повернувся до хати, ретельно замкнув двері й, немов досвідчений архітектор, заходився вивчати план, що його намалював Андреа.

— Здається мені, — мовив він, — цей любий Бенедетто не проти був би отримати спадщину; і той, що наблизить днину, коли він запопаде п'ятсот тисяч франків, буде не гірший із-поміж його друзів.

V. ЗЛАМ

Наступного дня по тому, як відбувалася оця розмова, яку ми описали, граф Монте-Крісто подався до Отея разом з Алі, кількома слугами та кіннями, яких він хотів побачити в ділі.

Ще напередодні він і не думав їхати туди, так само, як і Андреа. Спричинився до тієї мандрівки головню Бертуччо, який повернувся з Нормандії і привіз новини про дім і корвет. Дім був цілком готовий, а корвет уже з тиждень стояв на якорі в маленькій бухті з усією залогою із шести душ і, заладнавши всі формальності, ладен був хоч коли вирушити у море. Граф Монте-Крісто похвалив Бертуччо за тямущість і запропонував йому бути готовим до швидкого від'їзду, тому що хотів покинути Францію не пізніше ніж за місяць.

— А поки що, — сказав він йому, — може, мені потрібно буде проїхати за одну ніч до Трепора; я хочу, щоб мені приготували на шляху вісім підстав, аби я міг зробити ті п'ятдесят льє за десять годин.

— Ваша ясновельможність уже висловлювала таке бажання, — відказав Бертуччо, — і коні готові. Я їх придбав і сам розмістив у найзручніших пунктах, тобто в таких селах, де ніхто зазвичай не зупиняється.

— Чудово, — відказав граф Монте-Крісто, — я залишуся тут ще на кілька днів, то майте це на увазі.

Щойно Бертуччо вийшов із кімнати, щоб віддати потрібні розпорядження, на порозі постав Батістен; він ніс листа на позолоченій таці.

— А ви нащо прийшли? — запитав граф Монте-Крісто, побачивши, що він геть у куряві. — Я, здається, вас не гукав?

Не відповідаючи, Батістен підійшов до графа Монте-Крісто і подав йому листа.

— Дуже важливий і терміновий, — сказав він.

Граф Монте-Крісто відкрив його і прочитав: *«Графа Монте-Крісто попереджають, що сьогодні вночі у його дім на Єлїсейських Полях промкнеться людина, щоб викрасти папери, які він вважає захищеними у бюрку, що стоїть у будуарі; граф Монте-Крісто настільки хоробрий чоловік, що не буде залучати до цього діла поліцію, тому що це втручання могло б дуже зашкодити людині, що сповіщає про все це. Пан граф сам може впоратися з грабіжником або через отвір у стіні, що відокремлює будуар від спальні, або заховавшись у самісінькому будуарі.*

Присутність багатьох людей і вживання видимих заходів безпеки, звісно ж, зупинять грабіжника, і граф Монте-Крісто промине нагоду влізати

ворога, що його випадково виявила та особа, яка попереджає про це графа і яка, може, буде вже не в змозі вчинити це вдруге, якщо за невдалої спроби зломисник вирішить учинити це одну».

Спершу графові Монте-Крісто спало на думку, що це злодійська хитрість, примітивна пастка, що його сповіщають про невелику небезпеку, щоб відвернути його увагу від поважнішої загрози. Він уже зібрався було відправити того листа поліційному комісарові, попри попередження чи, може, й завдяки попередженню свого анонімного доброзичливця, аж йому сплигло в голову, чи не зустрінеться він справді з якимось особистим своїм ворогом, котрого тільки він і може впізнати і який, за необхідності, тільки йому і може згодитися для чогось, як ото сталося з Фіеско і тим мавром, що хотів його убити.

Ми знаємо графа Монте-Крісто, тож дарма й казати, що це був хоробрий і сильний духом чоловік, що брався до неможливого з тією снагою, якою ото відзначаються люди найвищого гарту. Усеньке його життя й рішення ні перед чим не відступати, що його він ухвалив і неухильно втілював, навчили графа Монте-Крісто знаходити невимовну втіху в його битвах із природою, що є Богом, і проти світу, якого можна було б прозвати дияволом.

— Навряд, щоб вони зібралися викрасти в мене папери, — сказав граф Монте-Крісто, — вони хочуть убити мене; це не грабіжники, а вбивці. Я нітрохи не хочу, щоб пан поліційний префект втручався в мої особисті справи. Авжеж, я достатньо багатий, щоб не обтяжувати бюджет префектури.

Граф Монте-Крісто нагукав Батістена, що, віддавши листа, вийшов із кімнати.

— Негайно повертайтеся до Парижа, — сказав він, — і привезіть сюди всіх слуг, що там лишилися. Вони всі потрібні будуть мені тут.

— То в домі нікого не залишиться, пане графе? — запитав Батістен.

— Ні, залишиться воротар.

— Може, пан граф візьме до уваги, що від воротаревої будки до будинку досить далеко.

— Та й що з того?

— Таж можуть обікрасти всенький дім, і він нічого не почує.

— Хто може обікрасти?

— Злодії.

— Віслук ви, мосьпане. Я волю, щоб злодії обікрали всенький дім, аніж почувати нестачу слуг.

Батістен уклонився.

— Ви розумієте, — сказав граф Монте-Крісто, — привезіть сюди всіх до одного, та щоб у домі все було, як звичайно; замкніть лише віконниці першого поверху, та й годі.

— А на другому поверсі?

— Ви ж знаєте, вони ніколи не зачинаються. Ідіть.

Граф Монте-Крісто сказав, що буде обідати сам і прислуговувати йому буде Алі.

Він пообідав зі звичною стриманістю, а по обіді звелів Алі йти з ним і вийшов хвірткою, а потім, ніби гуляючи, дійшов до Булонського лісу, відтак ніби ненавмисне звернув до Парижа і вже у сутінках опинився коло свого дому на Єлісейських Полях.

У домі панувала цілковита тиша, тільки кволий вогник світився у будці воротаря, що стояла, як і казав ото Батістен, кроків за сорок від кам'яниці.

Граф Монте-Крісто притулися до дерева і своїм зірким поглядом окинув подвійну алею, перехожих і сусідні вулиці, щоб перевірити, чи не чатує на нього хтось. Хвилин за десять він упевнився, що ніхто за ним не стежить.

Тоді він підбіг із Алі до хвіртки, хутко увійшов і службовим входом, від якого в нього був ключ, пройшов у свою спальню, не торкнувшись жодної штори, тож навіть воротар не підозрював, що в дім, який він вважав порожнім, повернувся його пан.

Увійшовши до спальні, граф Монте-Крісто подав Алі знак зупинитися; потім він пішов у будуар і уважно його озирнув; усе було як завжди; секретер стояв на місці, ключ стирчав у замку. Він двічі обернув ключ, вийняв його, пішов до дверей спальні, зняв клямру засува і вийшов із будуара.

Тим часом Алі приніс і поклав на столі зброю, яку загадав узяти йому пан: короткий карабін і два пістолі з двома цівками, які давали такий самий точний приціл, як і пістолі, що з них ото стріляють у тирі. Отож, озброївшись у такий спосіб, граф Монте-Крісто тримав у руках життя п'яťох людей.

Було десь пів на десяту; граф Монте-Крісто й Алі швиденько повечеряли вином і скибкою хліба; потім граф Монте-Крісто натиснув пружину однієї з тих розсувних кахлів, завдяки яким він мав змогу з одного покою бачити, що діється в іншому. Коло нього лежали його пістолі й карабін, а мурин Алі стояв поруч, тримаючи в руці топірець, форма якого залишалася незмінна ще від пори хрестових походів.

Крізь одне з вікон спальні, що, як і вікно будуару, виходило на Єлисейські Поля, граф Монте-Крісто бачив вулицю.

Так минули дві години; було геть темно, а все ж таки Алі своїм гострим зором дикуна і граф Монте-Крісто завдяки звичці до пітьми розрізняли найменше коливання гілляк у дворі.

Вогонь у будці воротаря давно вже погас.

Можна було припустити, що нападники, якщо справді мав бути напад, пройдуть сходами з долішнього поверху, а не залізуть у вікно.

Граф Монте-Крісто гадав, що зловмисники хочуть його вбити, а не обікрасти.

Тоді їхньою метою була його спальня, і вони дістануться до неї або таємними сходами, або вікном будуару.

Він поставив Алі коло дверей на сходи, а сам далі наглядав за будуаром.

На дзигарі Дому Інвалідів вибило за чверть дванадцяту; вогкий західний вітер приніс до них три зловісні удари.

Не встиг іще завмерти останній удар, як граф Монте-Крісто почув із боку будуара якась рипіння; потім ще і ще; четвертого разу він уже перестав сумніватися.

Графове серце закалатало. Хоч яка загартована людина у тривогах, хоч яка готова вона зустріти небезпеку, що їй загрожує, усе ж таки вона завжди відчуває із прискороного калатання серця і з легкого тремтіння, яка велика різниця існує поміж уявою і дійсністю, поміж задумом і його втіленням.

Граф Монте-Крісто знаком попередив Алі; той зрозумів, що небезпека насувається від будуару і підійшов ближче до свого пана.

Граф аж не тямився від нетерплячки дізнатися, хто ж його вороги і скільки там їх.

Вікно, що рипіло під різакон, було якраз навпроти того отвору, що в нього дивився граф Монте-Крісто. Його погляд зупинився на тому вікні. Він побачив, що в нічній пітьмі вимальовується якась темніша тінь; потім одна шибка потьмарилася, наче на неї знадвору наклеїли аркуш паперу, потім скло репнуло, та не впало. Через той зроблений отвір просунулася рука, що почала шукати засув; за мить вікно відчинилося, і з'явилася людина. Вона була сама.

— Ото хоробрий розбишака, — прошепотів граф Монте-Крісто.

Тієї ж таки миті Алі торкнувся його плеча, і він обернувся; мурин показував йому на те вікно у спальні, що виходило на вулицю.

Граф Монте-Крісто ступнув три кроки до того вікна; він знав, який чуйний його слуга. І справді, він побачив, що від брами навпроти відокремилася людина, залізла на тумбу і намагається розгледіти, що ж коїться у домі.

— Ага, — сказав він, — їх двоє: один діє, а другий чатує.

Він дав знак Алі не зводити очей із людини на вулиці, а сам повернувся до того, що заліз у будуар.

Розбишака уже ввійшов до покою й обережно просувався вперед, простягнувши перед собою руки.

Урешті він, либонь, обвикся з обставою; у будуарі було двоє дверей, і він позамикав їх на засуви.

Коли він підходив до тих, що провадили до спальні, граф Монте-Крісто подумав було, що він збирається увійти, і взяв пістоля; та він почув тільки бряжчання засува, що ковзнув у мідній клямці. То був тільки запобіжний захід, та й годі; нічний гість, не знаючи, що граф Монте-Крісто зняв клямру, міг почуватися тепер як удома і спокійнісінько взявся до праці.

Він неспіхом дістав із кишені якийсь предмет, поставив його на столику, потім підійшов до бюрка, помацав замок і зауважив, що, всупереч його очікуванням, ключа там нема.

Та то був чоловік передбачливий, він усе обдумав. Граф Монте-Крісто почув характерне дзеленчання: так дзеленькає в'язка відмичок у руках слюсаря, що прийшов одімкнути зіпсований замок. Злодії прозвали їх соловейками, либонь, тому, що їм завдає втіхи, як вони чують, що ті співають ночами у замках.

— Та це просто злодій, — розчаровано пробурмотів граф Монте-Крісто.

Проте у темряві чоловік не міг підібрати належного знаряддя. Тоді він вдався до того предмета якого він поставив на столику: натиснув пружину, і відразу ж промінь світла, щоправда, кволий, та все ж таки достатній для того, щоб побачити, осяяв його руки й обличчя.

— От так пак! — вигукнув граф Монте-Крісто. — Та це ж...

Алі підняв топірець.

— Стий тут, — прошепотів йому граф Монте-Крісто, — і покинь сокирку; зброя нам більш не буде потрібна.

Потім докинув ще декілька слів, знизивши голос, тому що, почувши той вигук, що в нього вихопився, хоч і дуже тихий, розбишака стрепенувся і зазмер у позі античного точильника ножів.

Вислухавши графа Монте-Крісто, Алі навшпиньки відійшов до стіни спальні і зняв з вішалки чорну одіж і трикутного капелюха. Граф Монте-Крісто тим часом хутко скинув із себе сурдут, камізельку і сорочку; у світлі тонкого променя, що промикався крізь шпарину, можна було розглядіти на його грудях тонкий і гнучкий панцир, яких у Франції, де більше не бояться кинджалів, уже ніхто не носить після Людовика XVI, який боявся, що його заріжуть, а замість цього йому відтягли голову.

Той панцир відразу ж зник під довгою сутаною, а чуприна графова під перукою з тонзурою; на ту перуку він надів трикутного капелюха, і це остаточно перетворило графа на священика.

Тим часом грабіжник, не почувши більше ні звуку, знову випростався, і поки граф Монте-Крісто ото перебирався, він підійшов до секретера, і замок його вже почав тріщати під соловейком.

— Гаразд, кілька хвилин ти ще попораєшся з ним, — пробурмотів граф Монте-Крісто, розраховуючи, вочевидь, на якийсь секрет у замку, що був невідомий грабіжникові попри його досвід.

І він підійшов до вікна.

Чоловік, що залазив на тумбу, тепер зліз із неї і ходив туди й сюди вулицею; та ось яке диво: замість того, щоб стежити за перехожими, які могли з'явитися або від Єлисейських Полів, або від передмістя Сент-Оноре, він, здається, цікавився лише тим, що діється у графовому домі, й усіяло намагався побачити, що ж коїться в будуарі.

Граф Монте-Крісто раптом ляснув себе по лобі, і на вустах його з'явилася мовчазна усмішка.

Він підійшов до Алі.

— Стій тут у темряві, — тихо звелів він йому, — і, хоч що там почувеш, хоч що там станеться, не виходь відцїля і не показуйся, аж поки я гукну тебе на ім'я.

Алі кивнув.

Тоді граф Монте-Крісто дістав із шафи запалену свічку і, вилучивши мить, коли злодюга всенюгу увагу зосередив на замку, тихенько відчинив двері, намагаючись, щоб світло падало на його обличчя.

Двері відчинилися так тихенько, що злодій нічого не почув. Та, на превеликий його подив, покій раптом залляло світло.

Він обернувся.

— Доброго вечора, любий пане Кадрусе! — сказав граф Монте-Крісто. — Що це ви робите тут о такій пізній порі?

— Панотець Бузоні! — вигукнув Кадрус.

І, не тямлячи, як це тут опинився цей дивний відвідувач, він випустив додолу в'язку відмичок і завмер, наче його правцем поставило.

Граф Монте-Крісто став поміж Кадрусом і вікном, відрізавши в такий спосіб переляканому грабіжникові єдиний шлях до відступу.

— Панотець Бузоні! — повторив Кадрус, сторопіло дивлячись на графа.

— Авжеж, панотець Бузоні! — сказав граф Монте-Крісто. — Він-таки, і я дуже радий, що ви впізнали мене, любий пане Кадрусе, бо це свідчить про те, що у вас добряча пам'ять, адже, якщо не помиляюся, ми з вами не бачилися вже років із десять.

Цей спокій, ця іронія, цей владний тон викликали в Кадруса такий жах, що в нього й голова пішла обертом.

– Панотець! – бурмотів він, заламуючи руки, і зуби його цокотіли.

– Отож, ми вирішили обікрасти графа Монте-Крісто? – провадив гаданий панотець.

– Пане абате, – прошепотів Кадрус, марно намагаючись прослизнути повз графа до вікна, – пане абате, я й сам не знаю... повірте... клянуся вам...

– Вирізане скло, – провадив граф Монте-Крісто, – ліхтар, в'язка відмичок, майже відчинений секретер – усе це саме за себе свідчить.

Кадрус безпомічно озирався, шукаючи кутка, де можна було б сховатися, або шпарину, крізь яку можна було б прослизнути.

– Бачу, ви такий, як і раніш, пане вбивце, – сказав граф Монте-Крісто.

– Пане абате, якщо ви все знаєте, то повинні знати й те, що це не я, це Кар-конт; це і суд визнав, адже мені дали тільки каторгу.

– Хіба ви вже відбули свій термін, що знову намагаєтеся туди потрапити?

– Ні, панотче, мене звільнив відтіля один чоловік.

– Той чоловік надав суспільству велику послугу.

– Та я пообіцяв... – сказав Кадрус.

– Отож, ви втекли з каторги? – урвав його граф Монте-Крісто.

– Та вже ж, – відказав Кадрус.

– Рецидив за обтяжливих обставин?... За це, як не помиляюся, карають гільйотиною. Тим гірше, дьяволо, як ото жартують у мене на батьківщині.

– Пане абате, я піддався на спокусу.

– Усі злочинці кажуть таке.

– Убогість...

– Облиште, – зневажливо сказав Бузоні, – убогий чоловік жебракує, краде хліб на прилавку, та не залазить у порожній дім, щоб зламати секретер. А коли золотар Жоаннес відлічив вам сорок п'ять тисяч франків за той самоцвіт, що його ви отримали від мене, і ви убили його, щоб заволодіти й самоцвітом, – грішми, ви теж учинили від злиднів?

– Вибачте мені, панотченьку, – сказав Кадрус, – ви вже порятували мене якось, то порятуйте ще раз.

– Не маю особливого бажання вчинити такий дослід іще раз.

– Ви тут сам, пане абате? – спитався Кадрус, благально склавши долоні. – Чи десь поруч поховалися жандарми, щоб загарбати мене?

– Я сам, – сказав абат, – і я ладен змилюватися над вами, і хоч моє м'яке серце може призвести до нового лиха, я вас відпущу, якщо ви мені у всьому зізнаєтеся.

– Панотче, – вигукнув Кадрус, підходячи на крок до графа Монте-Крісто, – ви і справді мій рятівник!

– Кажете, вам допомогли втекти з каторги?

– Правда, свята правда, повірте мені, пане абате!

– Хто?

– Англієць один.

– Як на ймення?

– Лорд Вілмор.

– Я його знаю, то перевірю, чи не брешете ви.

– Щиру правду кажу, пане абате.
– То цей англієць опікав вас?
– Не мене, а молодого корсиканця, із яким ми були скуті тим самим ланцюгом.

– Як звали того молодика?
– Бенедетто.
– Це тільки наймення.
– У нього не було прізвища, він байстрюк.
– І той юнак утік разом із вами?
– Так.
– Як це сталося?
– Ми працювали в Сен-Мандріє, біля Тулона. Ви знаєте Сен-Мандріє?
– Авжеж.
– Отож, поки всі спали від півдня до першої пополудні...
– Каторжники сплять по обіді! Ото і жалій їх після цього! – вигукнув панотець.
– Де ж пак! – вигукнув Кадрус. – Ми ж не пси, щоб гарувати безперестану!
– На щастя для псів, – буркнув граф Монте-Крісто.
– Поки всі відпочивали, ми одійшли трохи убік і перепиляли кайдани терпугом, якого дав нам той англієць, а потім попливли.
– А що сталося з тим Бенедетто?

– Хтозна.
– Ви повинні знати.
– Йй-богу, не знаю. Ми розлучилися з ним у Єрі.
І щоб надати своїм запевненням більшої ваги, Кадрус ступнув іще крок до абата, що й далі стояв на місці зі спокійним і допитливим виглядом.

– Брешете, – владно сказав абат Бузоні.
– Панотче!..
– Брешете! Цей чоловік і далі ваш приятель, а може, і спільник.
– Пане абате!
– Із чого жили ви відтоді, як утекли з Тулона? Ану кажіть.
– Із чого попало.
– Брешете! – утрете заявив панотець ще владнішим тоном.
Кадрус перелякано глянув на священика.
– Ви жили, – сказав той, – із тих грошей, що їх він вам давав.
– Авжеж, – це правда, – відказав Кадрус, – адже він став сином одного вельможі.

– Як це може бути він його сином?
– Незаконним сином.
– А як звати того вельможу?
– Граф Монте-Крісто, якому належить цей дім.
– Бенедетто – графів син? – здивовано перепитав граф Монте-Крісто.
– Так воно виходить ніби. Граф знайшов йому названого батька, граф дає йому чотири тисячі щомісяця, граф лишив йому в заповіті п'ятсот тисяч франків.

– Ти ба! – сказав гаданий священик, здогадуючись, у чім тут річ. – А як же зветься цей молодик?

– Андреа Кавальканті.
– То це той самий юнак, якого вітає у себе мій друг граф Монте-Крісто, той, що збирається одружитися з панною Дангляр?

– Атож.

– І ви терпите це, нещасний! Знаючи його життя і тавро, що лежить на нім?

– А чому це ставатиму я на заваді приятелеві? – запитав Кадрус.

– Та ж певно, тепер це моє діло – попередити пана Дангляра.

– Не робіть цього, панотче!

– Чому?

– Бо позбавите нас шматка хліба.

– То ви гадаєте, задля того, щоб зберегти двом негідникам шмат хліба, я буду брати участь у їхньому шахрайстві, стану співником у їхніх злочинствах?

– Панотченьку! – благав Кадрус, ще ближче підходяючи до нього.

– Ні, я все розкажу.

– Кому це?

– Панові Данглярю.

– Дідька лисого! – вигукнув Кадрус вихопивши ножа і вдаривши ним абата в груди. – Нічого ти не скажеш, абате!

На превеликий його подив, клинок не вгруз у тіло, а відскочив.

Тієї ж миті граф Монте-Крісто ухопив його лівою рукою за п'ясть і здавив її так міцно, що ніж випав із Кадрусових пальців і негідник заволав від болю.

Та граф Монте-Крісто не звертав уваги на той галас, а вивертав йому п'ясть, аж той повалився спершу навколішки, а потім ницьма додолу.

Граф Монте-Крісто поставив йому ногу на голову і сказав:

– Треба було б роздушити тобі череп, мерзотнику.

– Згляньтеся, згляньтеся наді мною! – волав Кадрус.

Граф Монте-Крісто прийняв ногу.

– Встань! – звелів він.

Кадрус підвівся на ноги.

– Ох і рука у вас, панотче! – сказав він, розтираючи заляклу п'ясть. – Ох і сила!

– Замовкни! Господь дає мені силу, щоб приборкати таку звірюку, як ти оце. Я дію ім'ям його, запам'ятай, негіднику. І якщо я помилював тебе оце, то лише задля того, щоб сприяти промислу Господньому.

– Ох! – пробурмотів Кадрус, насилу вертаючись до тям.

– Ось тобі папір і ручка. Пиши те, що я продиктую тобі.

– Та не вмю я писати, пане абате.

– Брешеш! Бери і пиши.

Кадрус покірно сів і написав: *«Мосьпане, чоловік, якого ви вітаєте в себе і за якого ви збираєтеся віддати вашу доньку, в'язень, що втік зі мною з Тулонської каторги; у нього був номер 59, а в мене 58. Він звався Бенедетто; свого справжнього наймення він не знає, тому що ніколи не знав своїх батьків»*.

– Підписуй! – звелів граф Монте-Крісто.

– Ви хочете погубити мене?

– Якби я хотів погубити тебе, дурню, то віддав би тебе поліцаям; та й коли записка потрапить до поліції, тобі, либонь, уже не буде чого боятися; підписуй-бо.

Кадрус підписав.

– Пиши: панові баронові Дангляру, банкірові, вулиця Шосе-Д'Антен.

Кадрус написав адресу.

Священик узяв записку.

– А тепер іди собі, – звелів він.

– Як?

– Як ото й прийшов.

– Ви хочете, щоб я виліз вікном?

– Ти ж заліз ним.

– Ви щось надумали проти мене, пане абате?

– Дурню, що ж я можу надумати?

– Чому б вам не випустити мене брамою?

– Нащо будити воротаря?

– Панотченьку, скажіть, що ви не бажаєте моєї смерті.

– Я хочу того, що хоче Бог.

– Та присягніться, що не вб'єте мене, поки я спустатимуся.

– Дурень ти, та ще й боягуз неабиякий!

– Що ви зі мною вчините?

– Про це в тебе треба спитатися. Я хотів учинити тебе щасливою людиною, а ти став убивцею!

– Пане абате, – прошепотів Кадрус, – спробуйте востанне.

– Гаразд, – сказав граф Монте-Крісто. – Ти знаєш, що я завжди дотримуюся слова.

– Ага, – сказав Кадрус.

– Якщо ти прийдеш додому цілий і неушкоджений...

– А кого мені боятися, крім вас?

– Якщо ти прийдеш додому цілий і неушкоджений, їдь із Парижа, покинь Францію, і хоч де ти будеш, поки ти житимеш чесно, то отримуватимеш від мене невеличку пенсію; бо якщо ти прийдеш додому цілий і неушкоджений, то...

– То?.. – питав, тремтячи, Кадрус.

– То я вважатиму, що Бог простив тобі, і я тобі теж прощу.

– Ви так лякаєте мене... – задкуючи, пробурмотів Кадрус.

– Іди вже! – звелів граф Монте-Крісто, показуючи Кадрусові на вікно.

Ще не зовсім заспокоївшись від тих обіцянь, Кадрус виліз у вікно і поставив ногу на драбину. Там він і завмер, здригаючись усенький.

– Злазь тепер, – звелів священик, згорнувши руки на грудях.

Кадрус урешті второпав, що з боку панотця загрози нема, і почав спускатися.

Тоді граф Монте-Крісто підійшов до вікна зі свічкою в руках, аж із вулиці можна було розгледіти, що один спускається з вікна, а другий світить йому.

– Що ви робите, пане абате? – вигукнув Кадрус. – А, не дай Боже, поліцаї...

І він дмухнув на свічку.

Потім побрався униз; та цілком заспокоївся, аж коли ступив на землю.

Граф Монте-Крісто повернувся до спальні й, окинувши швидким поглядом сад і вулицю, побачив спершу Кадруса, що, спустившись у сад, пройшов ним і притулив драбину у протилежному кінці огорожі, щоб не перелазити там, де він уже переліз.

Потім, глянувши знову на вулицю, він побачив, як той чоловік, що очікував Кадруса, побіг тим боком вулиці, що й Кадрус, і зупинився саме на тому розі, де той збирався перелізти.

Кадрус помалу виліз драбиною і, діставшись останніх щаблів, поглянув за огорожу, щоб упевнитися, що на вулиці нікого нема.

Там не видно було й душі, не чутно було навіть найменшого шереху.

Дзигар на Домі Інвалідів вибив першу ночі.

Тоді Кадрус верхи сів на огорожі й, потягнувши до себе драбину, перекинув її через мур; потім знову почав спускатися чи радше з'їжджати драбиною, що свідчило про те, що те діло він робить не вперше.

Та він уже не міг зупинитися. Хоч він і побачив, як із темного закутка вискочив якийсь чоловік, хоч і вгледів, уже торкнувшись землі, як той замахнувся, та перш аніж він устиг взятися до оборони, та рука так ударила його у спину, що він впустив драбину і зарепетував:

— Гвалт!

Тут-таки його вдарили ще раз у бік, і він упав.

— Убивають! — заволав він.

Зарізяка вхопив його за чуприну і завдав третього удару у груди.

Побачивши, що він уже замовк, убивця підняв його голову за чуба; Кадрусові очі були заплющені, рот перехнябився. Зарізяка подумав, що він мертвий, відпустив голову й утік.

Тоді Кадрус утямив, що він зник, звівся на лікоть і з останніх сил хрипко заволав:

— Гвалт! Умираю! На поміч, панотченьку, на поміч!

Той страшенний галас розітнув нічну пітьму. Відчинилися двері службового входу, потім садова хвіртка, і Алі зі своїм паном підбіг до нього з ліхтарем.

VI. КАРА ГОСПОДНЯ

Кадрус і досі жалібно волав:

— Панотче, на поміч, на поміч!

— Що сталося? — запитав граф Монте-Крісто.

— На поміч! — повторив Кадрус. — Мене зарізали!

— Ми йдемо, потерпіть.

— Край уже! Пізно! Ви прийшли подивитися, як я умиратиму. Ох і удари!

Стільки крові!

І він зомлів.

Алі з його паном узяли пораненого і перенесли в дім. Там граф Монте-Крісто звелів роздягнути його і побачив три страшні рани.

— Господе, — сказав він, — часом твоя помста повільна; та тоді вона ще грізніша приходить із неба.

Алі дивився на свого пана, ніби питав, що ж робити далі.

— Їдь у передмістя Сент-Оноре до пана де Вільфора, королівського прокурора, і привези його сюди. А передніше розбуди воротаря і пошли його до лікаря.

Алі послухався й лишив гаданого абата наодинці з Кадрусом, що лежав непритомний.

Коли сердега знову розплющив очі, граф Монте-Крісто сидів за декілька кроків од нього і дивився на нього з виразом похмурого співчуття і, здавалося, тихенько шепотів молитву.

— Лікаря, лікаря! — застогнав Кадрус.

— Уже пішли по нього, — відказав панотець.

— Знаю, це марно, мене вже не врятувати, та, може, він зміцнить мої сили, і я встигну зробити заяву.

— Про що?

— Про те, хто вбив мене.

— То ви його знаєте?

— Де ж пак не знати! Це Бенедетто.

— Той самий молодий корсиканець?

— Атож.

— Ваш приятель?

— Авжеж. Він дав мені план графового дому, сподіваючись, либонь, що я убу пан графа і він здобуде спадщину або що пан граф уб'є мене і тоді він позбудеться мене. А потім він підстеріг мене на вулиці й забив.

— Я послав по лікаря і королівського прокурора.

— Запізно він прийде, — сказав Кадрус, — я відчуваю, що вся кров із мене випливає.

— Зачекайте, — сказав граф Монте-Крісто.

Він вийшов із кімнати і повернувся зі слоїчком у руках.

Кадрусові очі, страшні у своїй непорушності, під час його відсутності ні на мить не відривалися від дверей, якими, він відчував, мала прийти поміч.

— Хутчій, панотченьку, хутчій! — вигукнув він. — Я зараз зомлію.

Граф Монте-Крісто підійшов до пораненого й уляв у його сині губи три краплі плинину зі слоїчка.

Кадрус глибоко зітхнув.

— Ще... ще... — мовив він. — Ви повертаєте мене до життя.

— Ще дві краплі, і ви умрете, — відказав абат.

— Чому ж ніхто не йде? Я хочу сказати, хто мене вбив!

— Хочете, я напишу за вас заяву? Ви її підпишете.

— Авжеж... авжеж... — сказав Кадрус, і очі його заблищали від думки про ту посмертну помсту.

Граф Монте-Крісто написав: *«Я помираю від руки корсиканця Бенедетто, мого товариша на Тулонській каторзі, який був там під номером 59».*

— Хутчій, хутчій! — сказав Кадрус. — А то я не встигну підписати.

Граф Монте-Крісто подав Кадрусові перо, і той, зібравши рештки своїх сил, підписав заяву й відкинувся назад.

— Решту ви розкажете самі, пане абате, — сказав він. — Ви скажете, що він прозиває себе Андреа Кавальканті, що мешкає в готелі Принців, що... о Боже, я помираю!

І Кадрус знову зомлів. Панотець підніс до його обличчя слоїк, і поранений знову розплющив очі.

Палке бажання помститися не покинуло його, поки він був непритомний.

– Ви все розкажете, еге ж, пане абате?

– Усе це, звісно, і ще багато чого.

– А що ще?

– Скажу, що він, либонь, дав вам план цього дому, сподіваючись, що пан граф уб'є вас. Скажу, що він попередив графа листом, скажу, що цього листа отримав я, оскільки пан граф поїхав, тож я вас і чекав.

– І його скарають на горло, еге ж? – запитав Кадрус. – Його стратять, ви обіцяєте мені? Я вмираю з цією надією, мені так легше помирати.

– Я скажу, – провадив граф Монте-Крісто, – що він прийшов услід за вами, що весь час чатував на вас, що, побачивши, як ви вилізли з вікна, побіг за ріг і там заховався.

– То ви все це бачили?

– Згадай мої слова: «Якщо ти прийдеш додому цілий і неушкоджений, я вважатиму, що Господь простив тобі, то і я тобі прощу».

– І ви не попередили мене? – вигукнув Кадрус, намагаючись звестися на лікоть. – Ви знали, що він мене уб'є, щойно я вийду звідси, і ви мене не попередили?

– Ні, тому що в руках Бенедетто я бачив Божий суд, і я вважав блюзнірством опиратися волі Божій.

– Божий суд! Не кажіть мені про нього, панотче, ви найліпше знаєте, що якби він існував, декотрі люди зазнали б справедливої кари.

– Потерпіть-но! – сказав священник таким голосом, що вмираючий аж здригнувся. – Потерпіть!

Кадрус уражено зиркнув на графа Монте-Крісто.

– Крім того, – сказав абат, – Господь милостивий був до всіх, він був милостивий і до тебе. Він передовсім батько, а потім уже суддя.

– То ви вірите в Бога? – поспитався Кадрус.

– Якби я мав нещастя не вірити у нього досі, – сказав граф Монте-Крісто, – я повірив би зараз, коли дивлюся оце на тебе.

Кадрус звів до неба зціплені кулаки.

– Послухай, – сказав абат, простягаючи руку над пораненим, наче наказуючи йому вірити, – ось що вчинив для тебе Бог, якого ти заперечуєш у твою смертну годину: він дав тобі здоров'я, силу, забезпечену працю, навіть друзів, одне слово, таке життя, яке задовольнило б хоч якого чоловіка зі спокійним сумлінням і природними бажаннями. Що ж учинив ти, замість того, щоб скористатися тими дарунками, які Господь так рідко посилає з такою щедрістю? Ти омерзотився у неробстві й почав пиячити, а потім зрадив свого найліпшого друга.

– Допоможіть! – заволав Кадрус. – Мені не священник потрібен, а лікар, може, мої рани не смертельні, я не помру, мене ще можна порятувати!

– Ти смертельно поранений, і якби не дав я тобі цього плину, ти був би вже мертвий. Ото слухай-бо!

– Страшний ви священник! – прошепотів Кадрус. – Замість того, щоб утішати вмираючого, ви позбавляєте його останньої надії!

– Слухай, – повторив абат, – коли ти зрадив свого друга, Бог іще не покарав тебе за це, а застеріг; ти зубожів, почав голодувати. Половину того життя, яке ти міг присвятити набуванню земних благ, ти переймався заздросами. Уже тоді ти думав про злочин, виправдовуючи себе у власних очах убозтвом. Господь послав тобі диво, подарував тобі з моїх рук у твоїй бідності багатство, що мало бути величезне для такого злидаря, як ти оце. Та це неочікуване, негадане і нечуване багатство здалося тобі замалим, допіру воно опинилося у твоїх руках; тобі закортіло подвоїти його. І в який спосіб? Убивством. Ти подвоїв його, і Господь забрав його в тебе і поставив тебе перед людським судом.

– То не я, – сказав Кадрус, – не я хотів забити того єврея, то Карконта.

– Авжеж, – сказав граф Монте-Крісто. – І Господь у безмежному своєму милосерді не покарав тебе смертю, якої ти заслуговуєш по справедливості, а дозволив, щоб твої слова зворушили суддів, і вони лишили тобі життя.

– А як! Відправили мене на довічну каторгу! Гарне милосердя!

– Те милосердя, нещасний, ти однак уважав милосердям, коли його виявили тобі. Твоє підле серце, що трусилося в очікуванні смерті, закалатало від радості, почувши про твою вічну ганьбу. Тому що ти, як і всі каторжники, подумав: із каторги можна втекти, а з могили не можна. І ти мав рацію; в'язнична брама раптом відчинилася перед тобою. У Тулон приїздить англієць, який присягнувся собі позбавити двох людей від безчестя; його вибір падає на тебе і твого приятеля; тобі припадає нове щастя, у тебе є і гроші, й спокій, ти можеш знову жити як людина, ти, який приречений був на життя каторжника; і тоді, нещасний, ти втрете спокушаєш Господа. Ні, кажеш ти, мені цього замало, хоч насправді в тебе було більше, ніж будь-коли до того, і ти вчиняєш третій злочин, який нічого не викликало і ніщо не виправдовує. Терпіння Господне вичерпалося. Господь тебе покарав.

Кадрус слабнув на очах.

– Води, – сказав він, – дайте води... я всенький палаю!

Граф Монте-Крісто подав йому склянку води.

– Падлюка цей Бенедетто, – сказав Кадрус, віддавши склянку, – він таки вивернеться.

– Ніхто не вивернеться, кажу тобі... Бенедетто буде покараний!

– Тоді й вас покарають, – сказав Кадрус, – адже ви не виконали священницького обов'язку... Ви мусили не дати Бенедетто убити мене.

– Я! – сказав граф Монте-Крісто, посміхнувшись, аж кров захолола у жилах розбишаки. – Я повинен був не дати Бенедетто убити тебе, після того як ти зламав ножа об панцир на моїх грудях... Авжеж, якби я побачив твоє смирення і каяття, то, може, й завадив би Бенедетто убити тебе, та ти був зухвалий і підступний, тож я дозволив, щоб здійснилася воля Божа.

– Не вірю я у Бога! – крикнув Кадрус. – Та й ти не віриш у нього... ти брешеш... брешеш!

– Мовчи, – сказав абат, – ти втрачаєш останні краплі крові, що ще лишилися у твоїх жилах... Ти не віриш у Бога, а вмираєш від його руки! Ти не віриш у Бога, а Господь чекає тільки однієї молитви, одного слова, одної сльози, щоб простити... Бог, який міг так скерувати кинджал убивці, щоб ти помер на місці, Бог дав тобі ці хвилини, щоб покаятися... Зазирни у свою душу і покайся!

– Ні, – сказав Кадрус, – ні в чому я не каюся! Бога нема, провидіння нема, існує тільки випадок.

– Є провидіння, є Господь, – сказав граф Монте-Крісто. – Поглянь: ось ти вмираєш, у відчай заперечуючи Бога, а я стою перед тобою, багатий, щасливий, у розквіті сил, і молюся тому Богові, у якого ти намагаєшся не вірити й усе ж таки віриш у глибині душі.

– Але хто ж ви? – запитав Кадрус, глянувши згасаючими очима на графа.

– Поглянь уважно, – сказав граф Монте-Крісто, узявши свічу і піднісши її до свого обличчя.

– Ви абат... панотець Бузоні...

Граф Монте-Крісто здер перуку і струснув довгим темним волоссям, що так гарно облямовувало його бліде обличчя.

– Боже, – з жахом сказав Кадрус, – якби не це чорне волосся, то я сказав би, що ви той англієць, лорд Вілмор.

– Не абат Бузоні я і не лорд Вілмор, – відказав граф Монте-Крісто. – Придилися уважніш, глянь у минуле, у найдавніші твої спогади.

У тих графових словах була така магнетична сила, що кволі почуття сердеги ожили востаннє.

– І справді, – сказав він, – я наче бачив уже вас десь, наче знав колись вас.

– Авжеж, Кадрусе, ти мене бачив, ти знав мене.

– Та хто ж ви урешті? І чому, якщо ви мене знали, ви даєте мені померти?

– Тому що ніщо не може тебе порятувати, Кадрусе, рани твої смертельні. Якби тебе можна було ще врятувати, я подумав би, що це останній знак милосердя Божого, і спробував би, клянуся тобі могилою свого батька, повернути тебе до життя і каяття.

– Могилою твого батька! – вигукнув Кадрус, у якому спалахнув останній пломінець життя, і звівся, щоб поглянути ближче на людину, що виголосила цю найсвятеннішу клятву. – То хто ж ти такий?

Граф Монте-Крісто стежив за розвитком агонії. Він збагнув, що цей спалах останній; тоді він схилився над умираючим і зупинив на ньому спокійний і сумовитий погляд.

– Я, – сказав він йому, – я...

І з його розтулених вуст злинуло наймення, яке він промовив так тихо, наче й сам боявся почути його.

Кадрус звівся навколішки, простягнув руки, відсахнувся, а потім склав долоні й останнім зусиллям звів їх до неба.

– О Боже мій, Боже мій! – вигукнув він. – Прости, що я заперечував тебе, ти існуєш, ти справді батько небесний і суддя на землі! Господе, Боже мій, а я не вірив у тебе! Господе, прийми душу мою!

І, заплющивши очі, Кадрус повалився горізнач із останнім зойком і останнім зітханням.

Кров відразу ж перестала цебеніти з ран.

Він був мертвий.

– Один! – загадково промовив граф Монте-Крісто, дивлячись на спотворений смертю труп.

За десять хвилин по тому прибув лікар і королівський прокурор. Одного припровадив воротар, другого Алі, і зустрів їх панотець Бузоні, що молився коло узголів'я небіжчика.

VII. БОШАН

Цілісінькі два тижні в Парижі тільки й балакали про цю зухвалу спробу обікрасти графа Монте-Крісто. Перед смертю злодій підписав заяву, в якій вказував на якогось Бенедетто, як на свого вбивцю. Поліції звелили пустити слідами убивці всіх своїх агентів.

Кадрусового ножа, злодійського ліхтаря, в'язку відмичок і всеньку його одіж, за винятком камізельки, якої ніде не знайшли, долучили до справи; тіло відправили в трупарню.

Граф Монте-Крісто всім казав, що це сталося, коли він був у себе в Отеї, тож він знає про все це зі слів абата Бузоні, який, за дивним збігом обставин, попросив у нього дозволу пробути ту ніч у його домі, щоб поробити виписки з деяких рідкісних книг, що були у графовій бібліотеці.

Тільки Бертуччо бліднув щоразу, як при ньому вимовляли ім'я Бенедетто, та кольором лица Бертуччо ніхто не цікавився.

Вільфор, якого погукали на місце злочину, захотів сам узятися до тієї справи і провадив її з тим заповзяттям, із яким завжди ставився до кримінальних справ, які провадив особисто.

Та минуло вже три тижні, а найретельніші пошуки не дали нічого; у світських колах уже почали забувати про той замах на крадіжку і про вбивство злодія його спільником і заходилися обговорювати майбутнє весілля панни Дангляр та графа Андреа Кавальканті.

Шлюб той майже офіційно вже оголосили, тож Андреа бував у банкіровому домі як наречений.

Написали старому Кавальканті; той дуже схвально відгукнувся про цей шлюб і тільки шкодував, що служба заважає йому покинути Парму, де він оце перебуває, і погодився виділити капітал, який приносить півторасти тисяч ліврів річного зиску.

Домовилися, що три мільйони помістять у Дангляра, який пустить їх ув обіг; щоправда, знайшлися люди, котрі висловили юнакові сумніви у надійному становищі справ його майбутнього тестя, який останнім часом зазнавав на біржі невдачі за невдачею; проте Андреа, переповнений високою довірою і безкористям, відкинув усі ті порожні чутки і був навіть настільки делікатний, що й слова не сказав про них баронові.

Недарма барон був у захваті від графа Андреа Кавальканті.

Що ж до панни Ежені Дангляр, то у своїй інстинктивній неприязні до міжжя вона була рада, що з'явився Андреа як спосіб позбутися Морсера; та коли Андреа став надто близький, вона почала ставитися до нього з очевидною відразою.

Може, барон і помітив це, та оскільки він міг подумати, що це тільки примха, то вдав, ніби не звертає на те уваги.

Тим часом відстрочення, яке обумовив Бошан, добігало краю. До речі, Морсер мав змогу належно оцінити пораду графа Монте-Крісто, який переконував його, що ліпше буде пустити те діло у непам'ять; ніхто не звернув уваги на газетний допис, що стосувався генерала, і нікому й на думку не спало впізнати в офіцерові, що здав Янінський замок, шляхетного графа, який засідає в Палаті перів.

Проте Альбер вважав себе ображеним, тому що не підлягало сумніві те, що ті образливі для нього рядки хтось навмисне помістив у газеті. Крім того, Бошанова поведінка наприкінці їхньої розмови лишила в його душі гіркий осад. Тож він плекав думку про поєдинок, справжню причину якого, якщо, звісно, Бошан погодиться на те, він сподівався приховати навіть від своїх секундантив.

Бошана ніхто не бачив відтоді, як Альбер був у нього; коли він питав про нього, казали, що він кудись подався.

Де ж він був? Того ніхто не знав.

Якось уранці Альбера збудив покойовий слуга і доповів йому про те, що прийшов Бошан. Альбер продер очі, звелів попросити Бошана зачекати внизу, в курильній кімнаті, хутко вбрався і спустився вниз.

Він застав Бошана, коли той ходив туди-сюди кімнатою. Угледівши його, Бошан зупинився.

— Те, що ви самі прийшли до мене, не чекаючи сьгоднішнього мого візиту, здається мені доброю прикметою, — сказав Альбер. — Що ж, кажіть хутчій, чи можу я простягнути вам руку і сказати: Бошане, зізнайтеся, що то була неправда і залиштеся моїм другом. Чи я просто повинен вас запитати: яку зброю ви обираєте?

— Альбере, — відказав Бошан із сумом, що здивував Морсера, — сядьмо і побалакаймо.

— Але, як на мене, мосьпане, перш ніж сісти, ви мали б дати мені відповідь, чи не так?

— Альбере, — відказав газетяр, — бувають такі обставини, коли це найважче — дати відповідь.

— Я полегшу це вам, шановний пане, повторивши моє запитання: берете ви назад свій допис, — так чи ні?

— Морсере, так просто не відповідають: так чи ні, коли справа стосується честі, суспільного становища, самісінького життя такої людини, як генерал-лейтенант граф де Морсер, пер Франції.

— А що ж тоді роблять?

— Роблять те, що вчинив я, Альбере. Кажуть собі: гроші, час і зусилля ніякої ваги не мають, якщо йдеться про репутацію й інтереси цілої родини. Кажуть ось що: мало самої імовірності, потрібно мати певність, якщо вже йдеш битися на смерть із другом. Кажуть собі: якщо мені доведеться схрестити шпагу чи обмінятися пострілом із чоловіком, якому я три роки приязно потискав долоню, то принаймні я повинен знати, чому я роблю це, щоб прийти до бар'єра з чистим серцем і спокійною совістю, які необхідні людині, коли вона боронить своє життя.

— Добре, добре, — нетерпляче сказав Альбер, — але що все це означає?

— Це означає, що я допіру приїхав з Яніни.

– З Яніни? Ви?

– Авжеж, я.

– Не може того бути!

– Любий Альбере, ось мій паспорт; погляньте на візи: Женева, Мілан, Венеція, Трієст, Дельвіно, Яніна. Сподіваюся, ви повірите поліції однієї республіки, одного королівства й одної імперії?

Альбер глянув на паспорт і з подивом зиркнув на Бошана.

– Ви були в Яніні? – перепитав він.

– Альбере, якби ви були мені чужий, незнайомий, якби ви лорд якийсь були, як ото той англієць, що декілька місяців тому прийшов вимагати в мене сатисфакції і якого я вбив, щоб позбутися його, то ви чудово розумієте, що я не завдав би на себе стільки праці; та мені здавалося, що з поваги до вас я повинен це вчинити. Мені потрібен був тиждень, щоб дістатися туди, тиждень, щоб повернутися, чотири дні карантину і дві доби на місці – оце і становило рівнісінько три тижні. Сьогодні вночі я повернувся, і ось я у вас.

– О Боже, стільки передмов, Бошане! Чому ви зволікаєте і не кажете того, що я чекаю від вас?

– Як по правді, Альбере...

– Можна подумати, ви не зважуєтеся.

– Авжеж, я боюся.

– Ви боїтеся зізнатися, що ваш кореспондент обманув вас? Облиште самолюбство, Бошане, і визнавайтесь, адже у вашій хоробрості ніхто не сумнівається.

– Геть не так усе, – прошепотів газетяр, – а навпаки...

Альбер зблід як смерть; він хотів було сказати щось, та слова завмерли в нього на вустах.

– Друже мій, – дуже лагідно мовив Бошан, – повірте, я радий був би перепросити вас від усього серця, та, на жаль...

– Та що?

– Ця інформація правдива, друже мій.

– Та невже! І цей французький офіцер...

– Так.

– Цей Фернан?

– Так.

– Зрадник, що здав фортеці паші, на службі в якого він був...

– Перепрошую за те, що мушу я вам сказати, друже мій: цей чоловік – ваш батько!

Альбер шалено сіпнувся, щоб кинутися на Бошана, але газетяр стримав його, не так рукою, як лагідним поглядом.

– Ось, друже мій, – сказав він, діставши з кишені папір, – ось доказ.

Альбер розгорнув той документ; то була заява чотирьох значних громадян Яніни, яка засвідчувала, що полковник Фернан Мондего, полковник-інструктор на службі у візира Алі-Тебеліна, здав янінський замок за дві тисячі гаманців.

Підписи були завірені консулом.

Альбер похитнувся і приголомшено повалився у фотель.

Тепер уже не могло бути сумнівів, прізвище тут цілком зазначалося.

Після хвилини нічного відчаю він не втерпів, усеньке тіло його напнулося, і з очей покотилися сльози.

Бошан із глибоким сумом глянув на вбитого горем друга, а потім підійшов до нього.

— Альбере, — сказав він, — тепер ви мене розумієте? Я хотів особисто все бачити, у всьому впевнитися, сподіваючись, що все з'ясується у тому сенсі, який буде сприятливий для вашого батька, сподівався, що я зможу захистити його добре ім'я. Та навпаки, із тих відомостей, що я їх зібрав, випливає, що той офіцер-інструктор Фернан Мондего, якому Алі-паша надав звання генерала-губернатора, не хто ж інший, як граф Фернан де Морсер; тоді я повернувся сюди, пам'ятаючи, що ви вшанували мене вашою дружбаю, і побіг до вас.

Альбер так і лежав у фотелі, затуливши обличчя долонями, наче йому кортіло сховатися від денного світла.

— Я побіг до вас, — провадив Бошан, — щоб сказати вам: Альбере, вчинки наших батьків за нашого неспокійного часу не кидають тіні на дітей. Альбере, мало хто пройшов крізь усі революції, у яких ми народилися, без того, щоб їхній мундир чи суддівська мантія не виявилася заляпана багном чи кров'ю. Тепер, коли у мене всі докази, коли ваша таємниця в моїх руках, ніхто не може змусити мене прийняти виклик, що його ваше власне сумління, я певен, взяло б за злочин; а те, чого ви більше не можете від мене вимагати, я вам пропоную сам. Хочете, щоб ці докази, ці розвінчання, свідчення, які в мене є, зникли раз і назавжди? Хочете, щоб ця страшна таємниця лишилася назавжди поміж мною і вами? Я ніколи не оприлюдню її, адже вона довірена моїй честі. Скажіть, що ви цього хочете, Альбере! Ви ж хочете цього, друже мій?

Альбер кинувся Бошанові на ший.

— Мій шляхетний друже! — вигукнув він.

— Беріть, — мовив Бошан і подав Альберові ті папери.

Альбер конвульсивно вхопив їх, стиснув, зібгав, хотів було подерти, та подумав, що, може, колись вітер підхопить клапоть і торкнеться ним його чола, тож підійшов до свічки, що весь час була запалена для сигар, і спалив їх гамузом, до останнього клаптика.

— Любий, незрівнянний друже! — шепотів Альбер, спалюючи папери.

— Нехай усе воно забудеться, немов лихий сон, — сказав Бошан, — нехай усе це зникне, як оцей останній іскри, що біжать почорнілим папером, нехай усе розвіється, як оцей останній дим, що куриться над безмовним попелом.

— Так, так, — відказав Альбер, — і нехай від усього цього залишиться тільки вічна дружба, у якій я присягаюся вам, рятівнику мій. Цю дружбу шануватимуть наші діти, вона служитиме мені вічним нагадуванням про те, що честю мого імені я зобов'язаний вам. Якби хтось дізнався про це, Бошане, то, кажу вам, я застрелився б, чи ж ні, заради моєї матінки лишився б жити, та покинув би Францію.

— Любий Альбере! — сказав Бошан.

Проте Альбера хутко зупинила ця раптова і трохи штучна радість, і він поринув у ще глибший сум.

— У чім річ? — запитав Бошан. — Скажіть, що з вами?

— Щось у мене зламалось у душі, — сказав Альбер. — Знаєте, Бошане, не легко так простісінько розлучитися з тією повагою, із тією довірою, із тією

гордістю, яку викликає в сина незаплямоване батькове ім'я. Ох, Бошане! Як зустрінуся я тепер із батьком? Відхилюся, коли він наблизить вуста до мого чола, відсмикну руку, коли він простягне мені свою? Знаєте, Бошане, я найнещасніша людина. Та й матінка моя нещасна — якщо вона знала про це, то як, мабуть, страждала вона!

— Кріпиться, друже мій! — сказав Бошан, узявши його за руки.

— Але як та замітка потрапила до вашої газети? — запитав Альбер. — За всім цим стоїть чиясь ненависть, якийсь невидимий ворог.

— Тим паче треба бути мужнім, — сказав Бошан. — Не треба, щоб на вашому обличчі було хвилювання; носіть це лихо в собі, як ото хмара несе в собі загибель і смерть, фатальну таємницю, якої ніхто не бачить, аж поки вибухне буря. Бережіть, друже, сили до тієї миті, як вона вибухне.

— То ви гадаєте, це ще не край? — із жахом запитав Альбер.

— Та нічого я не гадаю, але, зрештою, все може статися. До речі...

— Що? — запитав Альбер, побачивши, що Бошан завагався.

— Ви ще вважаєтеся нареченим панни Дангляр?

— Чому ви питаєте про це мене зараз?

— Бо мені здається, що питання про те, чи відбудеться цей шлюб, чи ні, пов'язане з тим, що ним оце ми зараз переймаємося.

— Та невже! — спалахнув Альбер. — То ви гадаєте, це Дангляр...

— Я просто питаю вас, як справи з цим весіллям. Нехай вам усячина, не висновуйте з моїх слів нічого іншого, крім того, що я укладаю в них, і не надавайте їм того значення, якого в них нема!

— Та ні, — сказав Альбер, — весілля не буде.

— Гарзд, — відказав Бошан.

Потім побачив, що юнак геть засумував, тож сказав йому:

— Знаєте що, Альбере, послухайте моєї поради: ходімо надвір, проїдемо Булонським лісом у колясі чи й верхи; це заспокоїть вас; потім заглянемо куди-небудь, щоб поснідати, а далі кожен із нас візьметься до своїх клопотів.

— Охоче, — сказав Альбер, — та ходімо пішки, гадаю, мені буде корисно трохи зморитися.

— А й правда, — сказав Бошан.

І вони вийшли з дому й пішки попрямували бульваром. Діставшись до церкви Марії Магдалини, Бошан сказав:

— Знаєте, якщо ми вже тут, зайдімо до графа Монте-Крісто, він розважить нас; він чудово вміє відвертати людей від їхніх думок, тому що ніколи ні про що не розпитує; як на мене, ті люди, котрі ні про що ніколи не питають, найліпші утішники.

— Справді, — сказав Альбер, — загляньмо до нього, я його люблю.

VIII. МАНДРІВКА

Граф Монте-Крісто дуже зрадів, побачивши, що юнаки прийшли разом.

— Отож, сподіваюся, всьому край, усе пояснили і владнали? — запитав він.

– Авжеж, – відказав Бошан, – ці безглузді плітки самі зійшли на безвість; і якби вони знову спливли, то я перший повстав би проти них. Не будемо більше балакати про них.

– Альбер вам скаже, – мовив граф Монте-Крісто, – що я йому радив те саме. До речі, – докинув він, – ви застали мене за дуже неприємним ділом.

– А що ви робили? – запитав Альбер. – Давали лад своїм паперам?

– Слава Богу, не моїм! У моїх паперах завжди лад, бо в мене їх нема. Я перегледав папери пана Кавальканті.

– Кавальканті? – перепитав Бошан.

– Хіба ви не знаєте, що пан граф йому протегує? – запитав Альбер.

– Ох, ви не зовсім маєте рацію, – сказав граф Монте-Крісто, – я нікому не протегую, і щонайменше панові Кавальканті.

– Він бере шлюб замість мене з панною Дангляр, – сказав Альбер, намагаючись усміхнутися, – а ця обставина, як ви розумієте, викликає в мене розпуку.

– Та невже! Кавальканті бере шлюб із панною Дангляр? – здивувався Бошан.

– Ви що, з місяця впали? – запитав граф Монте-Крісто. – ви газетяр, збирач пліток! Та всенський Париж тільки про це і балакає.

– І це ви, пане графе, залагодили цей шлюб? – запитав Бошан.

– Я? Прошу вас, пане новинарю, і не подумайте поширювати таких чуток! Боже милосердний! Щоб я улаштував чийсь шлюб? Ні, ви мене не знаєте; навпаки, я всіляко цьому опирався; я відмовився бути посередником.

– Розумію, – сказав Бошан, – через нашого друга Альбера!

– Тільки не через мене, – устряв Альбер. – Пан граф не відмовиться підтвердити, що я, навпаки, давно вже просив його розладнати ці плани. Пан граф запевняє, що не йому я повинен дякувати за це; що ж, нехай і так, мені доведеться, як ото давнім людям, спорудити вівтар невідомому богові.

– І коли ж те весілля відбудеться?

– Дуже скоро, попри мої застороги. Я ж бо не знаю цього молодика; кажуть, він багатий і з доброї родини, та для мене це тільки слово «кажуть». Я весь час повторював це Дангляріві, проте він у захваті від цього італійця. Я навіть вважав за потрібне сказати йому про одну обставину, що, як на мене, ще важливіша: цього юнака чи то замінили, коли він був немовлям, чи то його украли цигани, чи то його згубив десь вихователь, до ладу й не знаю. Та мені достеменно відомо, що батько нічого не знав про нього років десять із гаком. Що він робив упродовж цих десяти років мандрівного життя, сам тільки Господь знає. Але й це застереження не допомогло. Мені доручили написати майорові, попросити його надіслати папери, і ось вони. Я їх надсилаю Данглярям, та немов ото Пілат, умиваю руки.

– А панна Д'Армії? – запитав Бошан. – Вона не ображається, що ви забрали в неї ученицю?

– Їй-богу, не могу вам сказати; та, здається, вона повертається в Італію. Пані Дангляр зі мною розмовляла про неї і просила в мене рекомендації до італійських імпресарію; я дав їй записку до директора театру Валле, який де-чим зобов'язаний мені. Та що це з вами, Альбере? Ви такий сумний; чи не закохані ви, самі того не підозрюючи, в панну Дангляр?

– Та наче ні, – відказав Альбер, сумовито всміхнувшись.

Бошан почав розглядати картини.

— Принаймні ви не такий як завжди, — провадив граф Монте-Крісто. — Скажіть, що з вами?

— У мене болить голова, — відказав Альбер.

— Якщо так, любий мій віконте, — сказав граф Монте-Крісто, — я можу запропонувати вам незмінні ліки, які завжди допомагають, коли мені недобре.

— Які це? — запитав Альбер.

— Зміну місця.

— Ти ба! — сказав Альбер.

— Авжеж. Я й сам зараз у недоброму гуморі, тож збираюся у мандрівку. Хочете, поїдемо разом?

— Ви в кепському гуморі, пане графе, — сказав Бошан. — Чому це?

— Вам легко казати; а ось глянув би я на вас, якби у вашому домі точилося слідство!

— Слідство? Яке слідство?

— Та яке ж іще, адже сам пан де Вільфор провадить слідство у справі про мого шановного убивцю, це якийсь розбишака, що втік із каторги.

— А, справді, — сказав Бошан, — я читав про це в газетах. Хто він такий, той Кадрус?

— Якийсь провансалець. Вільфор чув про нього, як служив у Марселі, а Дангляр навіть пригадує, що бачив його. Тож пан королівський прокурор узяв активну участь у цій справі, яка, певне, надзвичайно зацікавила і поліційного префекта. Завдяки їхній увазі, що за неї я їм страшенно вдячний, до мене в дім уже два тижні приводять усіх розбійників, яких тільки можна роздобути і в Парижі та на його околицях, під тим приводом, що це Кадрусів убивця. Якщо й далі так триватиме, то за три місяці у славетному французькому королівстві не залишиться жодного шахрая, жодного убивці, який не знав би плану мого дому, як ото свої п'ять пальців. Мені залишається тільки віддати їм його у цілковите розпорядження, а самому податися галасвіта. Ідьмо зі мною, пане віконте!

— Із задоволенням.

— То домовилися?

— Так, але куди ми подамося?

— Я ж вам казав: туди, де повітря чисте, де гамір заколисує, де людина стає сумирна і відчуває свою нікчемність, хоч яка була б вона горда. Я люблю це приниження, я, котрого, як ото Августа, прозивають владарем світу.

— А де ж воно все?

— На морі, пане віконте. Я, бачите, моряк: ще змалечку засинав я на руках у старого Океану і на грудях у прегарної Амфітріти; я грався його зеленою киреєю і її лазурними шатами; я люблю море, як ото кохану, і якщо довгенько не бачу його, то сумую за ним.

— То гайда, пане графе!

— До моря?

— Авжеж.

— Ви згодні?

— Згоден.

– Тоді, пане віконте, сьогодні увечері біля мого ганку на вас чекатиме повіз, де їхати буде так само зручно, як у ліжку; у нього запряжуть чотирьох коней. Послухайте, Бошане, у тому повозі можна буде й чотирьом поміститися з вигодою; хочете податися з нами? Я вас запрошую.

– Дякую, я допіру був коло моря.

– Були коло моря?

– Та майже. Я щойно повернувся з мандрівки на Боромейські острови.

– Усе одно їймо! – сказав Альбер.

– Ні, любий Морсере, ви повинні зрозуміти, що як я відмовляюся від такої честі, то це неможливо. Крім того, – докинув він пошепки, – зараз дуже важливо, щоб я був у Парижі, бодай задля того, щоб стежити за листами, які надходять до газети.

– Ви вірний друг, – сказав Альбер, – авжеж, ви маєте рацію; стежте, спостерігайте, Бошане, і намагайтеся виявити ворога, котрий опублікував це повідомлення.

Альбер і Бошан попрощалися; в останній потиск рук вони вклали все те, чого не могли сказати в присутності стороннього.

– Добрячий хлопчина цей Бошан! – сказав граф Монте-Крісто, коли газетяр пішов собі. – Еге ж, Альбере?

– Золоте серденько, запевняю вас. Я дуже люблю його. А тепер скажіть, хоч мені це й байдуже, куди ми вирушаємо?

– У Нормандію, якщо ви нічого не маєте проти.

– Чудово. Ми там будемо на природі, еге ж? Ні товариства, ні сусідів?

– Ми будемо наодинці з кіньми для їзди верхи, із псами для полювання і з човном для риболовлі, та й годі.

– Це те, що мені треба; я попереджу матінку, а потім я до ваших послуг.

– А вам дозволять? – запитав граф Монте-Крісто.

– Що саме?

– Поїхати в Нормандію.

– Мені? А хіба я не можу робити, що мені захочеться?

– Авжеж, ви мандруете самі, де захочете, я знаю це, адже ми зустрілися в Італії.

– То в чім річ?

– Та чи дозволять вам поїхати з людиною, яку звати граф Монте-Крісто?

– У вас кепська пам'ять, пане графе.

– Чому це?

– Хіба я не казав вам, із якою симпатією ставиться моя матінка до вас?

– Жінки мінливі, сказав Франциск І; жінка – як хвиля, сказав Шекспір; один був великий король, другий – великий поет; і обоє, звісно ж, добре знали жіночу природу.

– Так, але моя матінка не просто жінка, а Жінка з великої літери.

– Перепрошую, я не зовсім зрозумів.

– Я хочу сказати, що моя матінка скупа на почуття, та якщо вже вона когось полюбила, то це на всеньке життя.

– Та ба, – зітхнув граф Монте-Крісто, – і ви вважаєте, що вона вшановує мене честю ставитися до мене інакше, ніж байдужісінько?

— Я вам уже казав і ще раз кажу, — мовив Альбер, — ви, либонь, і справді дуже самотня і незвичайна людина.

— Облиште.

— Так, тому що й моя матінка лишилася не чужа тій, не скажу, цікавості, а тому інтересові, який ви викликаєте. Коли ми самі, то тільки про вас і розмовляємо.

— І вона радить вам не довіряти цьому Манфредові?

— Навпаки, вона каже мені: «Альбере, я певна, що граф — шляхетна людина; постарайся заслужити його любов».

Граф Монте-Крісто відвернувся і зітхнув.

— Справді? — спитався він.

— Тож ви розумієте, — провадив Альбер, — що вона не лише не буде проти цієї мандрівки, а й від усієї душі схвалить її, оскільки це узгоджується з її напучуваннями.

— Тоді до вечора, — сказав граф Монте-Крісто. — Будьте тут о п'ятій годині; ми прибудемо на місце десь опівночі або о першій годині.

— У Трепор? Та невже?

— У Трепор або на його околиці.

— Гадаєте, за вісім годин ви проїдете сорок вісім льє?

— Це ще й задовго, — сказав граф Монте-Крісто.

— Та ви чарівник! Незабаром випередите не лише залізницю — бо це й неважко, надто ж у Франції, — а й телеграф.

— Та оскільки нам треба буде їхати вісім годин, щоб добитися туди, то не запізнюйтеся.

— Не турбуйтеся, я цілком вільний — тільки в дорогу зібратися.

— Отож, о п'ятій годині.

— О п'ятій годині.

Альбер вийшов. Граф Монте-Крісто з усмішкою кивнув йому, потім посто-яв трохи мовчки, глибоко замислившись. Врешті, провівши рукою по чолу, наче відганяючи від себе думи, він підійшов до гонга і вдарив у нього два рази.

Увійшов Бергуччо.

— Пане Бергуччо, — сказав граф Монте-Крісто, — не завтра, не післязавтра, як я гадав, а сьогодні о п'ятій вечора я вирушаю в Нормандію; до п'ятої години у вас часу достатньо; звеліть, щоб попередили конюхів першої підстави; зі мною їде віконт де Морсер. Ідіть.

Бергуччо пішов, і в Понтуаз помчав вершник, щоб попередити, що ридван проїде рівно о шостій годині. Конюх у Понтуазі послав вістового до наступної підстави, а та і собі дала знати далі; і за шість годин усі підстави, що були розташовані на тім шляху, були попереджені.

Перед від'їздом граф Монте-Крісто піднявся до Гайде, сповістив їй, що вирушає, сказав куди і надав у її розпорядження всенький дім.

Альбер з'явився вчасно. Він сів у ридван у похмурому настрої, який, проте, незабаром розвіявся від утіхи, якої завдавала швидка їзда.

Він і не уявляв собі, що можна їхати так швидко.

— У Франції нема ніякої змоги пересуватися шляхами, — сказав граф Монте-Крісто. — Жахлива річ ця їзда на поштових, по два льє за годину, цей безглуздий закон, що забороняє мандрівникові обганяти іншого подорожного,

не спитавши у нього на те дозволу; якийсь хворий чи дивак може загородити шлях усі здоровим і бадьорим людям. Я уникаю цих незручностей, мандруючи з власним візником і власними кіннями. Правда ж, Алі?

І граф вистромився з вікна, покрикуючи на коней, а в них наче крила по-виростали; вони вже не мчали, а летіли. Ридван линув, як грім, королівським шляхом, і всі оберталися, проводжаючи поглядами той сяйливий метеор. Алі слухав ті вигуки, усміхався, блискаючи білими зубами, стискаючи джкими руками віжки і підбадьорюючи коней, що їхні буйні гриви розвівалися за вітром. Той син пустелі був у своїй стихії — у білосніжному бурнусі, із чорним обличчям і сяйливими очима, оточений хмарою куряви, він здавався духом самуму* чи богом вихору.

— Оце втіха, якої я ніколи не зазнавав, — вигукнув Альбер, — утіха від швидкості!

І останні хмари, що тьмарили його чоло, зникли, наче їх звів зустрічний вітер.

— Де ви дістали таких коней? — запитав він. — Може, вам їх роблять на замовлення?

— Атож. Шість років тому я знайшов у Угорщині пречудового жеребця, що відзначався своєю прудкістю; придбав я його вже й не знаю за скільки, — платив Бертуччо. Того ж року він дав тридцять двоє лошат. Ми з вами переглянемо всіх його нащадків; вони всі до одного без жодної плямки, крім зірки на лобі, тому що цьому улюбленцю кінського заводу обирали кобил, як ото паші обирають наложниць.

— Чудово!... Та скажіть, пане графе, нащо вам стільки коней?

— Таж ви бачите, що я їжджу ними.

— Але ж не весь час їздите?

— Як вони мені не будуть більше потрібні, Бертуччо продасть їх; він каже, що заробить на цім тисяч із сорок.

— Але ж у Європі навіть королі не такі багаті, щоб купити таких коней.

— Тоді він продасть їх будь-якому східному володареві, який, щоб придбати їх, спустошить свою скарбницю і знову наповнить її за допомогою ударів киями по п'ятах своїх підданців.

— Знаєте, що мені спало на думку, пане графе?

— Кажіть.

— Мені здається, після вас найбагатший чоловік у Європі пан Бертуччо.

— Ви помиляєтеся, пане віконте. Я певен, що як вивернути у Бертуччо кишені, то там і шеляга не знайдеться.

— Та невже? — вигукнув Альбер. — То ваш Бертуччо теж диво якесь? Ви запроваджуєте мене так далеко у світ чудес, любий пане графе, що, попереджаю, я перестану вам вірити.

— Нема в мене ніяких чудес, пане Альбере; числа і здоровий глузд — та й годі. Ось вам задача: управитель краде, але чому?

— Як на мене, така його природа, — сказав Альбер. — Він краде, бо не може не красти.

* Самум — спекотний, сухий поривчастий і короткотривалий вітер, який найчастіше буває в пустелях, і, налітаючи шквалами, супроводжується піщаними вихорами.

— Помиляєтеся: він краде, тому що в нього є дружина, діти, він хоче зміцнити становище своєї родини, а головне, він не певен того, що ніколи не розлучиться зі своїм паном, тож хоче забезпечити своє майбутнє. А Бертуччо сам на білому світі: він розпоряджається моїм гаманцем, не переслідуючи особистих інтересів; він певен, що ніколи не розлучиться зі мною.

— Чому?

— Тому що ліпшого мені не знайти.

— Ви крутитеся в зачарованому колі, у колі ймовірностей.

— Ні, це певність. Хороший слуга для мене — це той, що його життя і смерть у моїх руках.

— А життя і смерть Бертуччо у ваших руках?

— Так, — холодно відтрав граф Монте-Крісто.

Існують слова, що замикають розмову, немов залізні двері. Оце в такий спосіб прозвучало і графове «так».

Подальший шлях вони проїхали з такою самою швидкістю; тридцять двоє коней, яких поділили на вісім підстав, пробігли сорок вісім льє за вісім годин.

Уночі вони підкотили до пречудового парку. Воротар стояв коло відчиненої брами. Його попередив конюх останньої підстави.

Була друга година. Альбера попроварили у його покої. На нього чекала ванна і вечеря. Лакей, що їхав на приступці ридвана, був до його послуг; Батістен, що їхав на козлах, був графові до послуг.

Альбер узяв ванну, повечеряв і вклався до ліжка. Цілу ніч його колисав меланхолійний шум прибою. Уставши з ліжка, він відчинив скляні двері й опинився на маленькій терасі; перед ним відкривався краєвид на море, тобто на нескінченність, а позаду — чудовий парк, що прилягав до гаю.

У невеличкій бухті погойдувався на хвилях маленький корвет із вузьким кілем і струнким рангоутом; на шоглі майорів стяг із гербом графа Монте-Крісто: золота гора на лазурному морі, увінчана шарлатовим хрестом; це могло бути алегорією наймення Монте-Крісто, що нагадувало про Голгофу, яку страсті Спасителя зробили ще коштовнішою горою, ніж золото, і про ганебний хрест, освячений його божистою кров'ю, та могло бути і натяком на особисту драму, що похована в невідомому минулому цього загадкового чоловіка.

Довкола корвета погойдувалося декілька шхун, що належали рибалкам із сусідніх сіл, — вони здавалися смиренними підданцями, які очікують наказів свого владаря.

Тут, як і скрізь, де бодай на два дні зупинявся граф Монте-Крісто, життя було влаштоване з величезним комфортом, тож із першої миті воно ставало легке і приємне.

Альбер знайшов у своєму передпокої дві рушніці й усе необхідне мисливське причандалля. Одна кімната на першому поверсі була коморою для хитромудрого рибальського знаряддя, яке впровадили англійці, великі рибалки, бо вони терплячі й гулящі, але і досі не можуть запровадити до вжитку стародавніх французьких вудильників.

Усенька днина минула в тих різноманітних розвагах, у яких графові Монте-Крісто рівних не було: вони забили в парку з десятків фазанів, наловили у річці стільки ж форелі, пообідали в альтанці, що виходила на море, і пили чай у бібліотеці.

Третього дня надвечір, геть зморившись від того гаяння часу, що здавалося графові Монте-Крісто дитячою розвагою, Альбер дримав у фотелі, а граф зі своїм архітектором складав план оранжереї, яку він збирався побудувати у своєму домі. Раптом пролунав тупіт копит брукованим шляхом, і Альбер звів голову; він зиркнув у вікно і з надзвичайно прикрим подивом уздрів на шляху свого покойового слугу, якого не взяв із собою, щоб не завдавати графові зайвого клопоту.

— Це Флорантен! — вигукнув він, схопившись із фотеля. — Невже матінка занедужала?

І побіг до дверей.

Граф Монте-Крісто провів його поглядом і побачив, як він підбіг до слуги і як той, насилу зводячи дух, дістав із кишені невеличкий запечатаний пакет. У тому пакеті був лист і газета.

— Від кого лист? — хутко запитав Альбер.

— Від пана Бошана... — відказав Флорантен.

— То це Бошан прислав вас?

— Авжеж, пане. Він погукав мене до себе, дав грошей на дорогу, роздобув мені поштового коня і взяв із мене слово, що я без загайки доправлю вам цей пакет. Я здолав шлях за п'ятнадцять годин.

Альбер із трепетом відкрив листа. Ледве він прочитав перші рядки, як із вуст його зірвався зойк, і він, здригаючись, ухопив газету.

Раптом увіччю йому потьмарилося, він заточився і впав би, якби Флорантен його не підтримав.

— Бідолашний хлопчина! — прошепотів граф Монте-Крісто так тихо, що й сам не міг почути отих слів. — А й правда, що гріхи батьків падають на дітей до третього і четвертого коліна.

Тим часом Альбер зібрався із силами і почав читати далі; потім, відкинувши чуба зі спітнілого чола, зіжмакав листа і газету.

— Флорантене, — сказав він, — ваш кінь може здолати зворотній шлях до Парижа?

— Це квола поштова шкапа.

— О Боже! А що було вдома, коли ви поїхали?

— Усе було досить спокійно, та коли я повернувся від пана Бошана, то застав пані графиню у сльозах; вона послала по мене, щоб дізнатися, коли ви повертаєтеся. Тоді я сказав їй, що їду по вас за дорученням пана Бошана. Спершу вона простягнула руку, наче хотіла зупинити мене, та подумала і сказала: «Їдьте, Флорантене, і нехай він повернеться».

— Дарма, — сказав Альбер, — я повернуся, і лихо буде негідникові! Та передвсім треба вирушити.

І він подався до кімнати, де на нього чекав граф Монте-Крісто.

То був уже не той хлопчина, що передніш; за п'ять хвилин він геть змінився: голос його став хрипкий, обличчя укрилося червоними плямами, очі палали під набряклими повіками, хода була хибка, немов у п'яного.

— Пане графе, — сказав він, — дякую вам за вашу привітну гостинність, якою я з радістю й далі користувався б, та мені необхідно повернутися до Парижа.

— А що сталося?

– Велике лихо; дозвольте мені поїхати, їдеться про те, що дорожче мені понад життя. Не питайте ні про що, благаю вас, а дайте мені коня!

– Мої стайні до ваших послуг, пане віконте, – відказав граф Монте-Крісто. – Проте ви зморитесь, якщо весь час їхатимете верхи, візьміть колясу, ридван, будь-який повіз.

– Ні, це надто довго; та й не боюся я втоми, навпаки, вона допоможе мені.

Альбер ступнув декілька кроків, заточуючись, немов у нього куля поцілила, і впав на стілець коло самісіньких дверей.

Граф Монте-Крісто не бачив того другого нападу слабості; він стояв коло вікна і гукав:

– Алі, коня для віконта! Хутчій, він поспішає!

Ті слова повернули Альбера до життя; він вибіг із покою, а граф Монте-Крісто подався за ним.

– Дякую вам! – прошепотів Альбер, плигаючи у сідло. – Повертайтеся хутчій, Флорантене. Чи потрібен якийсь пароль, щоб мені давали коней?

– Ви просто віддасте того, що на ньому оце їдете, і вам відразу ж засідляють іншого.

Альбер уже пустив було коня учвал, та зупинився.

– Може, мій від'їзд вам видасться дивним, безглуздим, навіженим, – сказав він. – Ви не знаєте, як декілька рядків у газеті можуть довести людину до відчаю. Ось, прочитайте, – сказав він, кидаючи газету графові Монте-Крісто, – та лиш тоді, як я поїду, бо не хочу, щоб ви бачили, як я червонію.

Він всадив шпори, які встигли причепити до його чобіт, у боки коневі, а той, здивувавшись, що знайшовся вершник, який вважає, ніби він потребує поганяння, помчав, немов стріла, яку пустили з арбалета.

Граф Монте-Крісто провів його поглядом, переповненим безмежним співчуттям, і коли він остаточно щез із поля зору, глянув на газету і прочитав: *«Французький офіцер на службі в янінського паші Алі, про якого три тижні тому писала газета "Енпарс'яль" і який не лише здав янінські замки, а й зрадою віддав свого добродійника туркам, прозивався за тої пори справді Фернан, як сповістив наш шановний колега, проте відтоді встиг додати до свого наймення шляхетський титул і назву маєтку.*

Зараз він має ім'я де Морсер і засідає у Палаті перів».

Отак ця страшенна таємниця, яку так великодушно хотів приховати Бошан, знову впливла на білий світ, немов грізна мара, й інша газета, яку хтось безжально поінформував, опублікувала на третій день після Альберового від'їзду до Нормандії оті декілька рядків, що мало не позбавили розуму сердешного хлопчину.

ІХ. СУД

О восьмій ранку Альбер, неначе той вихор, удерся до Бошана. Покойового слугу вже попередили, тож він припровадив Морсера до кімнати свого пана, який допіру вийшов із ванни.

– Отож? – запитав Альбер.

— Отож, сердешний мій друже, — відказав Бошан, — я на вас чекав.

— Я тут. Зайве казати, Бошане, що я певен вашої доброти і шляхетності й не припускаю навіть, що ви комусь розповіли про це. Крім того, ви погукали мене сюди, і це ще один доказ вашої дружби. Тож не будемо гаяти часу на зайві балачки; ви знаєте, хто завдав цього удару?

— Зараз я вам дещо розповім.

— Так, але спершу ви повинні детально розповісти мені, що тут сталося.

І Бошан розповів пригніченому горем і соромом Альберові ось що.

Допис той з'явився не в «Енпарс'яль», а в іншому часописі, та ще й урядовому. Бошан саме снідав, коли побачив те повідомлення; він відразу ж сів у бричку і, не скінчивши сніданку, помчав у редакцію.

Хоч політичні погляди його й були геть протилежні тим, що їх дотримувався редактор тієї газети, він, як ото буває часом, і навіть частенько, був його найліпшим другом.

Коли він увійшов, редактор тримав у руках номер своєї газети і з очевидним задоволенням читав передовицю про буряковий цукор, яку, либонь, сам і написав.

— Бачу, у руках у вас номер вашої газети, любий друже, — сказав Бошан, — то, гадаю, нема чого й казати, нащо я завітав до вас.

— Невже ви полюбляєте цукрову тростину? — запитав редактор урядової газети.

— Ні, — відказав Бошан, — це питання мене геть не цікавить; я прийшов із іншого приводу.

— І з якого ж?

— Із приводу допису про Морсера.

— Ага, он як; правда ж, цікаво?

— Так цікаво, що це загрожує звинуваченням у клепті, і ще хтозна, як розв'яжеться судовий процес.

— Нітрохи. Бо разом із дописом ми отримали і всі документи, що підтверджують його, тож ми цілком певні, що Морсер промовчить. Крім того, ми надаємо неабияку послугу батьківщині, викриваючи негідників, що недостойні тієї честі, яку їм виявляють.

Бошан збентежився.

— А хто ж так добре вас поінформував? — запитав він. — Адже моя газета перша зняла мову про це, та мусила замовкнути, бо не мала доказів; а ми ж більше, ніж ви, зацікавлені у розвінчанні Морсера, адже він пер Франції, а ми на боці опозиції.

— Та просто: ми не ганялися за сенсацією, вона сама впала нам до рук. Учора до нас прийшов чоловік з Яніни з викривними паперами; ми не зважувалися виступити зі звинуваченням, та він заявив, що як ми відмовимося, стаття з'явиться в іншому часописі. Самі розумієте, Бошане, що таке цікаве повідомлення; нам не хотілося проґавити нагоду. Тепер удару завдано; він разючий і прогримить у всенькій Європі.

Бошан зрозумів, що йому тільки залишається понурити голову, тож він вийшов звіттіля у розпачі, вирішивши послати до Альбера вістового.

Проте він не міг написати Альберові про події, що сталися вже після того, як гонець поїхав. Того ж дня у Палаті перів панувало неабияке

збурення, яке охопило всіх членів цього зазвичай такого спокійного високого зібрання.

Усі поприходили мало не раніше призначеного часу і балакали поміж собою про ту горезвісну подію, що неодмінно мусила привернути загальну увагу до одного з найпомітніших членів Верхньої палати.

Одні тихо читали й обговорювали допис, інші обмінювалися спогадами, що підтверджували наведені факти. Колеги не любили графа де Морсера. Як і всі скоробагатки, він намагався підтримувати свою гідність за допомогою надзвичайної бундючності. Справжні аристократи кепкували з нього; обдаровані люди гребували ним; уславлені вояки з незаплямованим ім'ям інстинктивно його зневажали. Графові загрожувала гірка доля покутної жертви. На нього вказав пальцем сам Господь, і всі ладні були вимагати його смерті.

Тільки сам граф де Морсер нічогосінько не знав. Він не отримував часопису, де було опубліковане ганебне повідомлення, і цілий ранок писав листи, а потім катався на новому коні.

Отож він прибув о звичній порі з високо зведеною головою, пихатим поглядом і гордовитою поставою, вийшов зі свого ридвана, пройшов коридорами і ввійшов до зали, не помічаючи збентеження кур'єрів і недбалих поклонів своїх колег.

Коли він увійшов, засідання вже розпочалося.

Хоча граф, як ми вже сказали, не знав про те, що сталося, тож тримався так, як завжди, проте вираз його обличчя і його хода видалися всім ще більш гордовитими, ніж звичайно, і його поведінка того дня здалася такою зухвалою цьому зібранню, яке так ревно оберігало свою честь, що всі визнали це за непристойність, дехто вбачав у цьому виклик, а дехто й образу.

Було видно, що всеньке зібрання палає бажанням узятися до обговорення.

Газета з тим звинуваченням була у всіх у руках, та, як завжди буває, ніхто не зважувався взяти на себе відповідальність і першим вийти на трибуну. Аж один і найповажніших перів, відвертий графів супротивник, вийшов з урочистістю, яка означала, що настала так довго очікувана мить.

Запало зловісне мовчання; тільки Морсер не підозрював про причину тієї глибокої уваги, що з нею зустріли цього разу промовця, який зазвичай не користувався такою прихильністю колег.

Граф спокійнісінько пропустив повз вуха вступ, де промовець заявив, що говоритиме про таку поважну, таку священну і життєву річ для Палати, що просить колег вислухати його з особливою увагою.

Та ледве пролунали слова того ж таки промовця про Яніну і полковника Фернана, граф де Морсер так страшенно пополотнів, що трепет пробіг рядами, і присутні вп'ялися очима у графа.

Душевних ран не видно, та вони ніколи не гояться — вони завжди болять, завжди спливають кров'ю, завжди зяють у глибинах людської душі.

У могильному безгомінні промовець прочитав той допис. Пролунав глухий гомін, та відразу ж ушух, коли звинувачувач знову заговорив. Він почав із того, що пояснив, яке непросте завдання він завдав на себе: адже йдеться про честь графа де Морсера, про честь усенької Палати, тож задля цього він і відкриває обговорення, під час якого доведеться торкнутися особистих, а отже і завжди болючих питань. Наприкінці він поставив вимогу призначити

розслідування і перевести його якомога швидше, щоб у самісінькому зародку знищити наклеп і відновити добре ім'я графа де Морсера, помстившись за образу, якої завдали особі, яку так високо цінує суспільна думка.

Морсер був такий пригнічений, так приголомшило його це незмірне і неждане лихо, що насилу пробурмотів декілька слів, безтямно дивлячись на колег. Це збентеження, що, втім, могло впливати із приголомшеності невинного, і з сорому винуватого, викликало певне співчуття до нього. Справді великодушні люди завжди готові виявити співчуття, якщо лихо їхнього ворога перевершує їхню ненависть.

Голова поставив питання на голосування, і зібрання ухвалило провести розслідування. Графа запитали, скільки часу потрібно буде йому, щоб приготуватися до захисту.

Морсер уже трохи встиг оговтатися після першого удару й опанував себе.

— Панове пери, — відказав він, — що означає час, як треба відбити напад невідомого ворога, що підступно завдає удару у спину; нехайно, блискавичним ударом повинен я відповісти на цей випад, що на мить засліпив мене; о, чом, замість словесних виправдань, не можу я пролляти мою кров, аби довести моїм колегам, що я гідний перебувати у їхніх лавах!

Ті слова справили на всіх добре враження.

— Тож я прошу, — казав Морсер, — щоб розслідування здійснили якомога швидше, і надам Палаті всі необхідні документи.

— Який день ви призначаєте для цього? — запитав голова.

— Від сьогодні я віддаю себе у цілковите розпорядження Палати, — відказав граф.

Голова подзвонив.

— Чи бажає Палата, щоб розслідування відбулося сьогодні ж таки?

— Так, — одностайно відповіло зібрання.

Обрали комісію із дванадцяти осіб для розгляду паперів, які надасть Морсер. Перше засідання тієї комісії призначили на восьму годину вечора, у приміщенні Палати. Якщо необхідно буде перевести декілька засідань, то вони мають відбуватися там само й о тій-таки порі.

Коли ухвалили ту постанову, Морсер попросив дозволу піти: йому потрібно було зібрати документи, що їх він давно вже приготував із притаманною йому хитрістю й підступністю, тому що він завжди передбачав можливість такої катастрофи.

Оце все й розповів Альберові Бошан.

Альбер слухав його, здригаючись то від гніву, то від сорому; він не зважувався надіятися, тому що після Бошанової мандрівки до Яніни знав, що батько його винен, і не розумів, як міг би він довести свою невинність.

— А далі що? — запитав він, коли Бошан замовк.

— Далі? — перепитав Бошан.

— Авжеж.

— Друже мій, це слово завдає на мене страшний обов'язок. Ви неодмінно хочете знати, що далі було?

— Я повинен знати, тож нехай уже ліпше від вас я дізнаюся про це, ніж від когось іншого.

— Тоді, — сказав Бошан, — зберіть у кулак усеньку вашу мужність, Альбере; ніколи ще не була вона вам так необхідна.

Альбер провів долонею по чолі, наче випробовуючи свої сили, як ото людина, що збирається боронити своє життя й перевіряє міцність свого панцира та згинає клинок шпаги.

Він відчув, що сильний, тому що брав за снагу своє гарячкове збудження.

— Кажіть, — звелів він.

— Настав вечір, — провадив Бошан. — Увесь Париж чекав, затамувавши дух. Багато хто казав, що вашому батькові варто тільки з'явитися, і звинувачення саме відпаде; інші казали, що ваш батько зовсім не з'явиться; були й такі, що казали, ніби бачили, як він відбув до Брюсселя, а дехто навіть питав у поліції, чи правда, що він оформив паспорт. Мушу зізнатися, я зробив усе можливе, щоб умовити одного з членів комісії, молодого пера, провести мене до зали засідань. Він заїхав по мене о сьомій годині й, перш аніж бодай хтось з'явився, передав мене кур'єрові, що замкнув мене в якійсь ложі. Я сидів за колоною, у цілковитій темряві; я міг сподіватися, що побачу й почую до останнього слова ту жахливу сцену, що мала статися того вечора.

Точнісінько о восьмій зібралися всі.

Пан де Морсер увійшов з останнім ударом дзигаря. У руках у нього були якісь папери, і він здався спокійнісіньким; усупереч своєму звичаю, тримався він просто, убраний був статечно і вишукано і, за звичкою старих вояк, застебнутий на всі гудзики.

Його поява справила дуже добре враження: члени комісії налаштовані були без будь-якої недобррозичливості, і дехто з-поміж них підійшов до графа й потиснув йому долоню.

Альбер відчував, що всі ті подробиці роздирають йому серце, та разом до тих його страждань долучалося трохи і вдячності: йому хотілося обняти людей, що виявили повагу до його батька, коли він зазнавав такого тяжкого випробування.

Цієї миті увійшов кур'єр і подав голові листа.

«Слово належить вам, пане де Морсере», — сказав голова, відкриваючи листа.

— Граф розпочав свою захисну промову, і, запевняю вас, Альбере, — провадив Бошан, — вона була надзвичайно проречиста і вправна. Він показав документи, які засвідчували, що янінський візир до останньої хвилини цілком довіряв йому і доручив йому провадити із самісіньким султаном перемовини, від яких залежали його життя і смерть. Він показав перстень, владний знак, яким Алі-паша зазвичай запечатував свої листи і якого він дав графові, щоб той після повернення міг пройти до нього о будь-якій порі дня і ночі, навіть до самого гарему. Як на лихо, сказав він, перемовини не мали успіху, і коли він повернувся, щоб захистити свого добродійника, той був уже мертвий. Проте, — зазначив граф, — перед смертю Алі-паша, така велика була його довіра, доручив йому свою улюблену дружину і доньку.

Альбер здригнувся від тих слів, адже, поки Бошан ото розповідав, у пам'яті його спливла розповідь Гайде, і він згадував усе, що розповідала прекрасна грекinya про те доручення, про того персня і про те, як її продали і загарбали у рабство.

— І яке враження справила графова розповідь? — тривожно запитав Альбер.
— Зізнаюся, вона зворушила мене, та й комісію теж, — відказав Бошан.
— Тим часом голова почав недбало переглядати листа, якого допіру передали йому, проте від перших рядків він привернув його увагу; він прочитав його ще раз і зупинив погляд на Морсерові.

«Пане графе, — сказав він, — ви щойно сказали нам, що янінський візир до- ручив вашій опіці свою дружину і доньку?»

«Так, шановний пане, — сказав Морсер, — та і тут, і скрізь, мене спіткало лихо. Коли я повернувся, Василікі та її донька Гайде вже зникли».

«Ви знали їх?»

«Завдяки моїй близькості до паші і його безмежній довірі до мене я не раз їх бачив».

«Чи знаєте ви, що з ними сталося?»

«Так, шановний пане. Я чув, що вони не витерпіли горя, може, і бідності. Я був тоді небагатий, життя моє весь час було у небезпеці, тож я, на превеликий мій жаль, не зміг їх розшукати».

Голова спохмурнів.

«Панове, — сказав він, — ви чули, що сказав граф де Морсер. Пане графе, чи можете ви на підтвердження ваших слів послатися на якихось свідків?»

«На жаль, ні, — сказав граф, — усі ті, що оточували візира і були при його дворі, або помирали, або розсіялися по всіх усюдах; наскільки я знаю, я єдиний з-поміж моїх співвітчизників пережив ту страшенну війну; у мене є тільки листи Алі-Тебеліна, і я надав вам їх; у мене є тільки перстень, знак його волі, ось він; що є найпереконливіший доказ, а саме те, що після анонімного наклепу не з'явилося жодного свідчення, яке можна було б протиставити моему слову чесної людини і, врешті, моя незаплямована військова кар'єра».

Зібрання схвально загомоніло; якби тієї миті, Альбере, не сталося нічого несподіваного, то честь вашого батька була б порятована.

Залишалось тільки проголосувати, та тут зняв річ голова.

«Панове, — сказав він, — і ви, пане графе, були б раді, сподіваюся, вислухати дуже важливого, як він запевняє, свідка, який сам побажав дати показання; після всього того, що сказав нам пан граф, ми не сумніваємося, що цей свідок тільки підтвердить цілковиту невинність нашого колеги. Ось лист, якого я допіру отримав; хочете, щоб я зачитав його, чи ухвалите рішення не оприлюднювати його і не затримуватися на цьому?»

Граф де Морсер зблід і так стиснув папери, що вони аж зашурхотіли в його пальцях.

Комісія ухвалила заслухати листа; граф глибоко замислився і не висловив своєї думки.

Тоді голова прочитав такого листа:

«Пане голово!

Я можу надати слідчій комісії, що покликана розслідувати поведінку генерала-лейтенанта графа де Морсера в Епірі й Македонії, найточніші відомості».

Голова на мить замовк.

Граф де Морсер пополотнів; голова окинув слухачів допитливим поглядом.

«Продовжуйте!» — заволали зусібіч.

Голова читав далі:

«Алі-паша умер у моїй присутності, і на моїх очах спливли його останні хвилини; я знаю, яка доля спіткала Василікі та Гайде; я до послуг комісії і прошу навіть виявити мені честь і вислухати мене. Коли вам вручать цього листа, я буду перебувати у вестибюлі Палати».

«А хто цей свідок чи радше ворог?» — запитав із тремтінням у голосі граф.

«Зараз ми про це дізнаємося. — відказав голова. — Чи бажає комісія вислухати цього свідка?»

«Так, так!» — одностайно відказали всі.

Погукали кур'єра.

«Хтось очікує у вестибюлі?» — запитав голова.

«Так, пане голово».

«Хто?»

«Жінка, у супроводі слуги».

Усі презирнулися.

«Запросіть сюди цю жінку», — сказав голова.

— За кілька хвилин кур'єр повернувся; усі дивилися на двері, та і я, — докинув Бошан, — напружено очікував разом із усіма.

За кур'єром ішла жінка, від голови до ніг огорнута покривалом.

Із невиразних контурів статури і за пахощами парфумів під тим покривалом угадувалася молода, зграбна жінка.

Голова попросив незнайомку відхилити покривало, і перед очима зібрання постала молода дівчина у грецькому вбранні; вона була надзвичайно вродлива.

— Це вона! — вигукнув Альбер.

— Хто вона?

— Гайде.

— Хто вам сказав?

— Ох, здогадуюся. Та продовжуйте, Бошане, прошу вас. Ви бачите, я спокійний і не гублю притомності духу, хоч ми, певне, наближаємося до розв'язки.

— Пан де Морсер дивився на ту дівчину з подивом і жахом, — провадив Бошан. — Слова, що ладні були злетіти з тих гожих вуст, означали для нього життя або смерть; решта зібрання була так здивована і зацікавлена появою незнайомки, що порятунок чи загибель пана де Морсера вже посідали не таке важливе місце в їхніх думках.

Голова звелів дівчині сісти, та вона похитала головою. Граф упав у свій фотель, бо ноги відмовлялися йому служити.

«Мосьпані, — сказав голова, — ви писали комісії, що бажаєте сповістити відомості про події в Яніні й заявляли, що були свідком тих подій».

«Це правда», — відказала незнайомка з тим чарівним смутком і тією мелодійністю голосу, якою відзначається мова усіх мешканців Сходу.

«Проте, — сказав голова, — дозвольте зауважити, що ви були тоді надто молоді».

«Мені було натовді чотири роки; та оскільки то були надзвичайно важливі для мене події, то я не забула жодної подробиці й жодна дрібниця не стерлася з моєї пам'яті».

«Та чим же були такі важливі для вас ті події і хто ви, що ця катастрофа справила на вас таке глибоке враження?»

«Ішлося про життя і смерть мого батька, – відказала дівчина, – я Гайде, донька Алі-Тebelіна, янінського паші, і Василікі, його улюбленої дружини».

Скромний і zarazом гордовитий рум'янець, яким зашарілося її личко, її полум'яний погляд і величавість її слів справила невимовне враження на зібрання.

Граф де Морсер із таким жахом дивився на неї, наче під ногами у нього раптом розступилася земля.

«Шановна пані, – сказав тоді голова, шанобливо їй уклонившись, – дозвольте тоді поставити вам одне запитання, що нітрохи не означає сумніву з мого боку, і це буде останнє моє запитання: чи можете ви підтвердити вашу заяву?»

«Так, можу, – відказала Гайде, діставши зі складок своєї сукні запахущу едвану торбинку, – ось свідоцтво про моє народження, яке склав мій батько і підписали його воєначальники; ось свідоцтво про моє хрещення, адже мій батько дав згоду на те, щоб я виховувалася згідно з вірою моєї матері; на цьому свідоцтві стоїть печатка великого примаса Македонії й Епіру; ось урешті, і це, либонь, найважливіший документ, свідоцтво про продаж мене і моєї матері вірменському купцеві Ель-Коббірові французьким офіцером, який у своїй мерзенній обладунку з Портою обумовив собі, як частку від здобичі, дружину і доньку свого добродійника і продав їх за тисячу капшуків, тобто за чотириста тисяч франків».

Граф аж позеленів, а очі його наллялися кров'ю, коли пролунали ці страшні звинувачення, які зібрання вислухало у зловісному мовчанні.

Гайде була спокійнісінька, та у тому своєму спокої вона здавалася ще грізнішою, ніж інша була б у гніві; потім вона простягнула голові свідоцтво про продаж, написане арабською мовою.

Оскільки передбачали таку можливість, що декотрі з наданих паперів можуть виявитися написані арабською, новогрецькою чи турецькою мовою, то на засідання викликали перекладача, що служив у Палаті; по нього послали.

Один зі шляхетних перів, який знав арабську, яку вивчив під час великого єгипетського походу, стежив очима за читанням пергаменту, тоді як перекладач виголошував його вголос:

«Я, Ель-Коббір, торговець невольниками і постачальник для гарему його величності султана, засвідчую, що отримав од франкського можновладця графа Монте-Крісто, для вручення падишахові, смарагд, який оцінили на дві тисячі капшуків, як оплату за молоду невольницю-християнку, що має одинадцять років зроду, на імення Гайде, визнану доньку покійного Алі-Тebelіна, янінського паші, і Василікі, його улюбленої дружини, яку продав мені сім років тому, разом зі своєю матір'ю, що вмерла після прибуття до Константинополя, франкський полковник, який служив у візира Алі-Тebelіна, на імення Фернан Мондего.

Цю купівлю вчинив я за рахунок його величності султана і за його уповноваженням за тисячу капшуків.

Укладено в Константинополі, із дозволу його величності, року 1247 гіджри.

Підпис: Ель-Коббір.

Задля ліпшого засвідчення його істинності, незаперечності і достеменно-сті це свідоцтво буде скріплене печаткою його величності, за поставлення якої зобов'язується клопотатися продавець».

Поруч із підписом торговця справді стояла печатка падишаха.

Після того читання і того видовища запала мертва тиша; усе, що було живого у графові, зосередилося у його очах, і ті очі, ніби несамохіть прикуті до Гайде, палали кров'ю і полум'ям.

«Шановна пані, — сказав голова, чи не могли б ми попросити пояснень у графа Монте-Крісто, який, наскільки мені відомо, перебуває разом із вами у Парижі?»

«Пане, граф Монте-Крісто, мій другий батько, три дні тому подався до Нормандії».

«Але в такому випадку, пані, — сказав голова, — хто подав вам думку зробити вашу заяву, що за неї Палата висловлює вам вдячність? Утім, якщо взяти до уваги ваше походження і ті поневіряння, яких ви зазнали, ваш учинок цілком зрозумілий».

«Шановний пане, — відказала Гайде, — на цей учинок спонукала мене моя повага до мертвих і моє горе. Хоч я і християнка, та, нехай вибачає мені Господь, я завжди мріяла помститися за мого доблесного батька. І відтоді, як я ступила на французьку землю, відтоді, як дізналася, що зрадник живе в Парижі, мої очі були завжди розплющені, а вуха відкриті. Я мешкаю самотою в домі мого шляхетного покровителя, та живу я так лиш тому, що полюблюю тінь і безгоміння, які дають мені змогу побути наодинці з моїми думками. Та граф Монте-Крісто оточує мене батьківським піклуванням, і ніщо у світовому житті не чуже мені; щоправда, я беру тільки відгомони. Я читаю всі газети, отримую всі часописи, знаю нову музику; аж ось, наглядаючи, хоч і збоку, за життям інших людей, я дізналася, що сталося сьогодні вранці в Палаті перів і що мало статися сьогодні ввечері...»

«І граф Монте-Крісто не знає про ваш учинок?» — запитав голова.

«Нічого не знає, і я навіть боюся, що не похвалить мене за нього, як дізнається; а тим часом це великий день для мене, — казала дівчина, звівши до неба палючий погляд, — бо я помстилася нарешті за свого батька!»

Граф за весь цей час не промовив ні слова; його колеги зі співчуттям дивилися на того чоловіка, що його життя зазнало краху від запахушого дівочого подиху; лихо вже позначало його чоло зловісними знаками.

«Пане де Морсере, — сказав голова, — чи визнаєте ви, що ця дівчина — донька Алі-Тобеліна, янінського паші?»

«Ні, — насилу підвівшись, відказав граф, — усе це мої вороги шахрують».

Гайде не зводила очей із дверей, ніби чекала, що хтось увійде, аж тут хутко обернулася і, вгледівши графа, страшенно зойкнула.

«Ти не впізнаєш мене, — вигукнула вона, — зате я тебе впізнаю! Ти Фернан Мондего, французький офіцер, що навчав війська мого шляхетного батька. Це ти віддав янінські замки! Це ти, коли тебе послав до Константинополя мій батько, щоб домовитися із султаном про життя і смерть твого благодійника, привіз брехливий фірман про цілковите помилування! Завдяки тому фірманові ти отримав перстень паші, щоб тебе послухав Селім, охоронець вогню! Ти убив Селіма! Ти продав нас із

матір'ю купцеві Ель-Коббіврові! Убивця! Убивця! Убивця! На чолі твоєму кров твого пана! Погляньте всі!»

Ті слова виголосила вона з такою гарячою певністю, що всі очі звернулися до графового чола, і він сам притулив до нього долоню, наче йому здалося, ніби воно мокре від крові Алі.

«То ви стверджуєте, що впізнали у графові де Морсерові офіцера Фернана Мондего?»

«Чи впізнала я його? – вигукнула Гайде. – Мати моя сказала мені: “Ти була вільна; у тебе був батько, який любив тебе, ти могла стати майже королевою! Поглянь на цього чоловіка, це він зробив тебе рабинею, він нахромив на списа голову твого батька. Він продав нас, він нас зрадив! Поглянь на його праву руку, на ній велика близна; якщо ти колись забудеш його обличчя, то впізнаєш його за цією рукою, в яку відлічував дукати купець Ель-Коббір!” Чи впізнаю я його! Нехай тепер він зважиться сказати, що не впізнає мене!»

Кожне слово падало на графа, немов удар ножем, позбавляючи його решток снаги; коли прозвучали останні слова Гайде, він несамохіть заховав руку, що справді була покалічена раною, і повалився у фотель, не тямлячись од відчаю.

Від побаченого і почутого думки присутніх закружляли вихором, наче опале листя, яке звів могутній подих північного вітру.

«Пане графе де Морсере, – сказав голова, – не поринайте у розпуку, а відповідайте; перед верховним правосуддям Палати всі рівні, як і перед Господнім судом; воно не дозволить вашим ворогам розчавити вас, не давши вам можливості поборотися з ними. Може, ви хочете нового розслідування? Може, хочете, щоб я послав двох членів Палати до Яніни? Кажіть-бо!»

Граф нічого не відказав на те.

Тоді члени комісії з жахом перезирнулися, усі знали владний і непохитний норов генерала. Потрібен був страшений занепад духу, щоб цей чоловік перестав боронитися; й усі гадали, що за цим безгомінням, яке скидається на сон, настане пробудження, що буде подібне до бурі.

«То що ж, – запитав голова, – що ви скажете?»

«Нічого», – глухо відказав граф, підводячись із місця.

«Значить, донька Алі-Тebelіна таки сказала правду? – запитав голова. – То вона і є той страшний свідок, якому винний не зважиться відповісти “ні”? То ви справді учинили все, в чому вас звинувачують?»

Граф окинув усіх поглядом, розпачливий вираз якого викликав би жалість у тигрів, та не міг розчулити суддів; потім він звів очі вгору, та відразу ж опустив їх, наче боявся, що склепіння розступиться й у всій своїй величі настане другий, небесний суд, прийде другий, небесний суддя.

Аж рвучким порухом він роздер комір, що душив його, і вийшов із зали в понурому безумі; його кроки зловісно задурили під склепінням, а потім торохтіння ридвана, що учвал помчав його відтіля, струсонуло колони флорентійського портика.

«Панове, – сказав голова, коли настала тиша, – чи винен граф де Морсер у віроломстві, зраді й безчесті?»

«Так!» – одноставно відповіли члени слідчої комісії.

Гайде залишалася там до кінця засідання; вона вислухала вирок графові, і жодна риса її обличчя не висловила ні радості, ні співчуття.

Потім вона затулила обличчя покривалом, велично вклонилася членам зібрання і вийшла тією ходою, якою Вергілій наділяв богинь.

Х. ПРОВОКАЦІЯ

У залі всі мовчали, було темно, тож я непомічений вислизнув звідтіля, — провадив Бошан. — Коло дверей на мене чекав той кур'єр, що відімкнув мені ложу. Він припровадив мене коридорами до маленьких дверей, що виходили на вулицю Вожірап. Я вийшов збурений і zarazом захоплений, прошу вибачення, Альбере, збурений за вас, захоплений шляхетністю тієї дівчини, що відплатила за свого батька. Авжеж, присягаюся, Альбере, хоч звідки походило б це викриття, скажу таке: може, воно походить і від ворога, та цей ворог є лиш знаряддям у руці Божій.

Альбер сидів, понуривши голову на руки; він звів лице, що було мокре від сліз і палало від сорому, і вхопив Бошана за руку.

— Друже, — сказав він, — життю моему край; звісно, мені залишається не повторювати разом із вами, що цього удару завдала мені рука Божа, а шукати людину, котра переслідує мене своєю ненавистю; коли я її знайду, то убю її або ж вона уб'є мене, і я розраховую на вашу дружню поміч, Бошане, якщо тільки зневага не вигнала дружбу з вашого серця.

— Зневага, друже мій? Хіба винні ви в цьому нещасті? Ні, слава Господові, минулися вже ті часи, коли несправедливий звичай змушував дітей відповідати за вчинки їхніх батьків. Пригадайте всеньке ваше життя, Альбере; щоправда, воно дуже юне, та не було чистішого світанку, ніж досвіток вашого життя! Ні, Альбере, повірте мені: ви молоді, заможні, їдьте із Франції! Усе швидко забувається в цьому величезному Вавилоні, де життя бурхає, а смак міняється мало не щодня; роки за три ви повернетесь з дружиною, якоюсь російською князівною, і ніхто не згадає, що було вчора, а вже тим паче про те, що було шістнадцять років тому.

— Дякую вам, любий мій Бошане, дякую за добрі почуття, що підказали вам цю пораду, та це неможливо. Я висловив вам моє бажання, а тепер, якщо треба, заміню слово «бажання» словом «воля». Те, що, на вашу думку впливає з Божої волі, насправді, як мені видається, впливло не з такого чистого джерела. Як на мене, мушу зізнатися, Божа воля тут ні до чого, і це тому що замість невидимого і невідчутного провісника небесних винагород і кар я знайду видиму і відчутну особу, якій я помщуся, присягаюся, за все, чого я зазнав упродовж цього місяця. Тепер, повторюю, Бошане, я хочу повернутися до людського світу, матеріального світу. І якщо ви, як ви оце кажете, і досі мій друг, то допоможіть мені знайти ту руку, що завдала такого удару.

— Гарзд! — відказав Бошан. — Як ви так хочете, щоб я спустився на землю, то я зроблю це; якщо ви хочете розпочати пошуки ворога, я шукатиму його разом із вами. І я знайду його, тому що моя честь вимагає цього майже так само, як і ваша.

— Тоді, Бошане, ми повинні розпочати ці пошуки негайно, цієї ж миті. Кожна хвилина зволікання здається мені вічністю; донощик ще не покараний; отож, він може сподіватися, що й не зазнає покарання; та, честю присягаюся, він дуже помиляється!

— Послухайте, Морсере...

— Бачу, Бошане, що ви знаєте щось; ви повертаєте мене до життя!

— Достеменно я нічого не знаю, Альбере, та все ж таки це кволий пломінець у пітьмі, тож якщо ми підемо на нього, він може, припровадить нас до мети.

— То кажіть уже! Я палаю від нетерпіння.

— Я розповім вам те, про що не хотів казати, як повернувся з Яніни.

— Слухаю.

— Ось що там сталося, Альбере. Я, звісно, звернувся по інформацію до першого банкіра в місті; тільки я завів річ про цю справу і навіть перш ніж устиг назвати ім'я вашого батька, він сказав:

«Я здогадуюся, що привело вас до мене».

«Як?»

«Тижнів зо два тому чи й менш у мене допитувалися про цю справу».

«Хто?»

«Один паризький банкір, мій кореспондент».

«А звати його?»

«Дангляр».

— Дангляр! — вигукнув Альбер. — А й правда, він давно вже переслідує мого бідолашного батька своєю заздрісною злобою; він вважає себе демократом, проте не може простити графові де Морсерові його перства. І цей шлюб, який бозна-чому не відбувся... авжеж!

— Розслідуйте це, Альбере, тільки не гарячкуйте передчасно, і якщо це так...

— Якщо це так, — вигукнув Альбер, — то він заплатить мені за всі мої страждання!..

— Не поривайтеся так, адже він уже немолодий чоловік.

— Я буду зважати на його вік так, як зважав він на честь моєї родини. Якщо він ворог мого батька, то чому не напав він на нього відкрито? Він злякався, що зустрінеться віч-на-віч зі справжнім чоловіком!

— Альбере, я вас не засуджую, а тільки стримую; обережніше!

— Не бійтеся; втім, ви будете супроводжувати мене, Бошане, про такі речі слід казати у присутності свідків. Сьогодні ж таки, якщо винен Дангляр, помре Дангляр, або помру я. Нехай йому дідько, Бошане, я влаштую бучний похорон моєї честі!

— Гаразд, Альбере. Вирішивши отаке, потрібно негайно втілювати своє рішення. Хочете податися до Дангляра? Гайда.

Вони найняли кабріолет. Підкотивши до Данглярового дому, вони побачили коло брами ридван і слугу Андреа Кавальканті.

— Це добре! — похмуро сказав Альбер. — Якщо Дангляр відмовиться прийняти виклик, я вб'ю його зятя. Князь Кавальканті не може не битися!

Банкірові доповіли про їхній візит, і він, почувши Альберове ім'я і знаючи про все, що сталося напередодні, звелів сказати, що не приймає. Та було вже пізно, тому що Альбер пішов услід за слугою; почувши ту відповідь, він відчинив двері й разом із Бошаном увійшов до банкірового кабінету.

– Послухайте, мосьпане! – вигукнув Дангляр. – Хіба я вже не господар у моєму домі й не можу вітати чи не вітати гостей, коли мені хочеться? Мені здається, ви забули про це.

– Ні, шановний пане, – відтяв люто Альбер, – бувають такі обставини, коли декотрих відвідувачів не можна не приймати, якщо не хочеш набути слави боягуза, – звісно ж, цей вихід у вас є.

– Що ви хочете від мене, мосьпане?

– Я хочу, – сказав Альбер, підходячи до нього й удавши, що не помічає Кавальканті, який стояв біля коминка, – запропонувати вам зустрітися зі мною в затишній місцині, де нас ніхто не потурбує хвилин із десять; більше нічого я не прошу; і з двох осіб, що зустрінуться там, один залишиться на місці.

Дангляр пополотнів. Кавальканті поворухнувся. Альбер обернувся до нього.

– Будь ласка, – сказав він, – якщо бажаєте, пане графе, то теж приходьте, адже ви маєте на це цілковите право, ви ж бо вже член родини, і я призначаю такі побачення кожному, хто захоче прийти.

Кавальканті приголомшено зиркнув на Данглера, і той, зібравшись на сили, підвівся і став поміж ними. Альберів наскок на Андреа викликав у нім надію, що причина цього візиту не та, яку він припустив спершу.

– Послухайте, мосьпане, – сказав він Альберові, – якщо ви шукаєте сварки з графом за те, що я волю його, а не вас, то попереджаю вас, що передам цю справу королівському прокуророві.

– Поміляєтеся, мосьпане, – похмуро посміхнувшись, відказав Альбер, – мені ваше весілля анідесь, і звернувся я до пана Кавальканті лиш тому, що мені здалося, ніби в нього з'явилося бажання встряти до нашої розмови. Втім, правда ваша, сьогодні я ладен посваритися з будь-ким, та не турбуйтеся, пане Данглярє, першість залишиться за вами.

– Мосьпане, – відказав Дангляр, пополотнівши від гніву і страху, – попереджаю вас, що я вбиваю скаженого пса, зустрівши його на моєму шляху, і не лише не вважаю себе винним, а й, навпаки, певен, що в такий спосіб роблю послугу суспільству. Тож якщо ви сказилися і збираєтеся вкусити мене, попереджаю вас: я вб'ю вас і не шкодуватиму за цим. Хіба винен я, що ваш батько зазнав такої ганьби?

– Авжеж, негіднику! – вигукнув Альбер. – Ти винен у цім!

Дангляр позадкував.

– Я винен? Я? – перепитав він. – Та ви з глузду зсунулися! Хіба я знаю історію Греції? Хіба це я мандрував усіма тими краями? Хіба це я порадив вашому батькові видати янінські замки, зрадити...

– Замовкніть! – процідив крізь зуби Альбер. – Може, і не ви особисто зняли цю бучу, та саме ви підступно улаштували це лихо.

– Я?

– Авжеж, ви! Звідки пішли ці чутки?

– Мені здається, у газеті це зазначалося: з Яніни, звідки ж іще!

– А хто писав у Яніну?

– У Яніну?

– Авжеж! Хто писав і допитувався про мого батька?

– Гадаю, нікому не забороняється писати в Яніну.

– Принаймні писала тільки одна особа.
– Тільки одна?
– Так, і ця особа – то були ви.
– Звісно, я писав: мені здається, якщо видаєш заміж свою доньку за юнака, то дозволяється збирати відомості про родину цього парубка; це не лише право, а й обов'язок.

– Ви писали, пане, – сказав Альбер, – пречудово знаючи, яка буде відповідь.

– Присягаюся вам, – вигукнув Дангляр з почуттям щирої певності, що впливала, може, не так зі страху, який охопив його, а з жалості, яку він у глибині душі почував до цього сердешного хлопчини, – мені й на думку не спало б писати в Яніну. Хіба я знав про лихо, що спіткало Алі-пашу?

– То вам хтось порадив написати туди?

– Авжеж.

– Вам порадили?

– Так.

– Хто? Кажіть хутчій... зізнавайтесь...

– Будь ласка; якимось я розмовляв про минуле вашого батька і зауважив, що джерело його маєтку нікому не відоме. Особа, що з нею я розмовляв, запитала, де ваш батько набув той маєток. Я відказав: у Греції. Тоді вона мені сказала: напишіть у Грецію.

– А хто вам порадив таке?

– Ваш друг, граф Монте-Крісто.

– Граф Монте-Крісто порадив вам написати в Яніну?

– Авжеж, то я й написав. Хочете переглянути моє листування? Я вам покажу його.

Альбер із Бошаном презирнулися.

– Шановний пане, – сказав Бошан, що досі мовчав, – ви звинувачуєте пана графа, знаючи, що його зараз нема в Парижі й він не може нічого сказати на своє виправдання.

– Я нікого не звинувачую, мосьпане, – відказав Дангляр, – я просто розповідаю, як усе діялося, і ладен повторити у присутності графа Монте-Крісто все, що я оце сказав.

– І пан граф знає, яку відповідь ви отримали?

– Я показав йому відповідь.

– Він знає, що мого батька звали Фернан і що прізвище його Мондего?

– Авжеж, я йому давно про це казав; одне слово, учинив я тільки те, що кожен зробив би на моєму місці, може, навіть і набагато менше. Коли наступного дня після отримання цієї відповіді ваш батько, за порадою графа Монте-Крісто, приїхав до мене й офіційно попросив для вас руки моєї доньки, як це водиться на світі, коли хочуть вирішити питання остаточно, я відмовив йому, відмовив рішуче, це правда, проте без жодних пояснень, без скандалу. Та й справді, нащо мені розголос? Яке мені діло до честі чи безчестя пана де Морсера? Адже це не впливає на зростання чи зниження курсу?

Альбер відчув, як лице його зашарілося. Не було ніякого сумніву, Дангляр боронився як ница, та певна себе людина, котра каже якщо й не всю правду, то принаймні частку правди, не від сумління, звісно, а від страху. Та що потрібно

було Альберові? Не більший чи менший ступінь Данглярової вини чи вини графа Монте-Крісто, а людина, що відповіла б за образу, людина, що прийняла б виклик, а було цілком зрозуміло, що Дангляр виклику не прийме.

І все те, що встигло вже забутися чи пройшло непомічене, виразно поставало перед його очима і воскресало в його пам'яті. Граф Монте-Крісто знав усе, якщо він купив доньку Алі-паші; а знаючи все, він порадив Данглярові написати до Яніни. Дізнавшись про відповідь, він погодився по-знайомити Альбера з Гайде; коли вони опинилися в її товаристві, він звів річ про смерть Алі і не заважав Гайде розповідати (причому, либонь, у тих кількох словах, що він ото сказав їй грецькою, був наказ приховати від Альбера, що йдеться про його батька), та й хіба не просив він Альбера не промовляти у присутності Гайде наймення його батька? Урешті, він завіз Альбера до Нормандії саме на ту пору, як мав вибухнути скандал. Не було вже сумніву, що все це було зроблено свідомо, граф Монте-Крісто, звісно ж, був у змові з ворогами його батька.

Альбер одпровадив Бошана вбік і поділився з ним цими міркуваннями.

— Правда ваша, — відказав газетяр. — Дангляра у всьому цьому стосується лиш грубий, матеріальний бік справи, тож пояснень ви повинні вимагати від графа Монте-Крісто.

Альбер обернувся.

— Моспане, — сказав він Дангляріві, — ви повинні зрозуміти, що я ще не прощаюся з вами; проте мені необхідно знати, наскільки ваші звинувачення справедливі, і, щоб упевнитися в цьому, я негайно їду до графа Монте-Крісто.

І, вклонившись банкірові, він вийшов разом із Бошаном, навіть не глянувши на Кавальканті.

Дангляр провів їх до дверей і на порозі ще раз запевнив Альбера, що в нього нема ніякої особистої підстави, щоб почувати ненависть до графа де Морсера.

ХІ. ОБРАЗА

Вийшовши від банкіра, Бошан зупинився.

— Я сказав вам, Альбере, — мовив він, — що вам слід вимагати пояснень від графа Монте-Крісто.

— Авжеж, от ми і їдемо до нього.

— Одну хвилинку; передніше, ніж їхати до графа, подумайте.

— Про що мені ще думати?

— Про серйозність цього кроку.

— Хіба він серйозніший, аніж мій візит до Дангляра?

— Та ж певно, Дангляр людина ділова, а ділові люди, як ви знаєте, знають ціну своїм скарбам, тож на поєдинок виходять неохоче. Граф Монте-Крісто, навпаки, джентльмен, принаймні позірно; та чи не підозрюєте ви, що під зовнішністю джентльмена криється убивця?

— Я боюся тільки одного: що він відмовиться від поєдинку.

— Не турбуйтеся, — відказав Бошан, — він вийде на поєдинок. І боюся, що битися він буде аж надто добре, бережиться!

– Друзе, – сказав Альбер з ясною усмішкою, – мені це й треба; і найбільше щастя для мене – бути вбитим за батька: це всіх нас порятує.

– Це уб'є вашу матір!

– Бідолашна матінка, – сказав Альбер, провівши долонею по очах, – так, я знаю; та нехай вона вже помре від горя, а не від ганьби.

– То ваше рішення непохитне, Альбере?

– Так.

– То їдьмо! Та чи певні ви, що ми його застанемо?

– Він повинен був виїхати услід за мною і, либонь, уже в Парижі.

Вони посідали в кабріолет і подалися на Єлисейськi Поля.

Бошан хотів піти сам, та Альбер зауважив йому, що оскільки поєдинок цей не зовсім звичайний, то він може собі дозволити порушити етикет.

Почуття, що спонукало Альбера, було таке святе, що Бошанові залишалося тільки улягати усiм його бажанням; отож він поступився й обмежився тим, що пішов за своїм другом.

Альбер майже бігцем пробіг од брами до ганку. Там його зустрiв Батiстен.

Граф Монте-Крiсто справді повернувся; він попередив Батiстена, що його ні для кого нема вдома.

– Його ясновельможність бере ванну, – сказав Батiстен Альберовi.

– А після ванни?

– Він обідатиме.

– А по обідi?

– Відпочиватиме.

– А потiм?

– Поїде в Оперу.

– Ви певні цього? – запитав Альбер.

– Авжеж, він звелiв подати коней рівно о восьмiй годинi.

– Чудово, – сказав Альбер, – мені більше й не треба нічого.

І обернувся до Бошана.

– Якщо вам потрібно кудись піти, Бошане, підiть негайно; якщо у вас на сьогоднішній вечiр призначене якесь побачення, відкладiть його на завтра. Ви самi розумiєте, я розраховую, що ви поїдете зі мною в Оперу. Як пощастить, візьмiть із собою й Шато-Рено.

Бошан попрощався з Альбером, пообіцявши зайти по нього за чверть до восьмої.

Повернувшись додому, Альбер послав попередити Франца, Дебре і Морреля, що дуже просить їх зустрiтися з ним цього вечора в Оперi.

Потiм він пішов до своєї матерi, яка після всього, що сталося напередоднi, звелiла нікого не приймати і замкнулася у своєму покої. Він застав її в лiжку, приголомшену скандалом, що вибухнув нещодавно.

Прихiд Альбера вплинув на Мерседес так, як і слiд було чекати: вона стиснула синову руку і вибухнула риданнями. Проте від тих слiз їй легшало.

Альбер стояв, мовчки схилившись над нею. Із його блiдого обличчя і насуплених брiв було видно, що рішення помститися дедалi дужче охоплює його душу.

– Матiнко, – сказав він, – ви не знаєте, є в пана де Морсера вороги?

Мерседес здригнулася; вона помітила, що Альбер не сказав «у мого батька».

— Дуже мій, — відказала вона, — у людей, що посідають таке становище, як граф, буває чимало прихованих ворогів. Очевидні вороги, як ти розумієш, іще не найбільш небезпечні.

— Так, я знаю, тож сподіваюся на вашу проникливість. Я знаю, від вас ніщо не заховається!

— Чому ти кажеш це мені?

— Та ж ви помітили, наприклад, як під час балу граф Монте-Крісто не захотів нічого їсти в нашому домі.

Мерседес затремтіла і звелася на ліжку.

— Граф Монте-Крісто! — вигукнула вона. — А який стосунок це має до того, про що ти питаєш мене?

— Ви ж знаєте, матінко, що граф Монте-Крісто дотримується східних звичаїв, а на Сході ніколи нічого не п'ють і не їдять у домі ворога, щоб зберегти за собою право помститися.

— Граф Монте-Крісто наш ворог? — запитала Мерседес, пополотнівши мов смерть. — Хто це тобі сказав таке? Чому? Ти мариш, Альбере. Від графа Монте-Крісто ми бачили тільки увагу. Граф Монте-Крісто порятував тобі життя, і ти сам познайомив нас із ним. Благаю тебе, Альбере, прожени цю думку. Раджу тобі, навіть прошу тебе: збережи його дружбу.

— Матінко, — понуро дивлячись на неї, запитав Альбер, — у вас є причини, щоб милувати цього чоловіка?

— У мене! — вигукнула Мерседес, умить зашарівшись, а потім ще дужче збліднувши.

— Авжеж, — сказав Альбер, — ви просите мене милувати цього чоловіка, тому що ми можемо чекати від нього тільки зла, правда?

Мерседес здригнулася і допитливо глянула на сина.

— Дивні речі ти кажеш! — мовила вона. — Звідки в тебе таке упередження? Що ти маєш проти графа? Три дні тому ти гостював у нього в Нормандії, три дні тому я його вважала, та й ти вважав, найліпшим твоїм другом.

Іронічна посмішка промайнула на Альберових вустах. Мерседес помітила ту посмішку й інстинктом матері й жінки вгадала все; та була вона обережна і сильна духом, тож приховала своє збентеження і тривогу.

Альбер мовчав; трохи згодом графиня заговорила знову.

— Ти прийшов дізнатися, як я почуваюся, — сказала вона, — не буду приховувати, друже мій, що недобре. Залишся зі мною, Альбере, мені так тяжко самій.

— Матінко, — сказав юнак, — ніколи я вас не покинув би, якби не нагальна, невідкладна справа.

— Що ж, — зітхнувши, відказала Мерседес, — нічого не вдієш! Іди, Альбере, не хочу я робити тебе рабом твоїх синівських почуттів.

Альбер удав, що не почув тих слів, тож попрощався з матір'ю і вийшов. Не встиг він зачинити за собою двері, як Мерседес послала по слугу, якому особливо довіряла, і звеліла йому йти назирці за Альбером скрізь, хоч куди той пішов би, і відразу ж про все сповіщати їй.

Потім вона погукала покоївку і, хоч почувалася кволюю, все ж таки вбралася, щоби бути про всяк випадок готовою.

Доручення, яке вона дала слугі, неважко було виконати. Альбер пішов у свої покої й убрався з особливою ретельністю. За десять хвилин до восьмої прийшов Бошан; він уже бачився з Шато-Рено, і той пообіцяв бути на своєму місці, у перших рядах крісел, ще до того, як піднімуть завісу.

Юнаки посідали до Альберового ридвана, і той, не приховуючи, куди прямує, голосно звелів:

— В Оперу!

Палаючи нетерпінням, він увійшов у театр ще до початку вистави.

Шато-Рено вже сидів у своєму кріслі; оскільки Бошан про все його вже попередив, Альберові не довелося давати йому ніяких пояснень. Поведінка сина, що прагне помститися за батька, була така природна, що Шато-Рено й не намагався переконати його й обмежився заявою, що він до його послуг.

Дебре ще не було, та Альбер знав, що він рідко пропускає вистави в Опері. Поки не підняли завіси, Альбер вештався театром. Він сподівався зустріти графа Монте-Крісто або в коридорі, або на сходах.

Дзвінок змусив його повернутися, і він уместився у своєму кріслі, поміж Шато-Рено і Бошаном.

Та очі його не відривалися від ложі поміж колонами, що під час першої дії вперто залишалася зачинена.

Аж на початку другого акту, коли Альбер уже всоте поглянув на годинника, двері ложі відчинилися, і граф Монте-Крісто, весь у чорному вбранні, увійшов і сперся на бар'єр, озираючи глядацьку залу; за ним увійшов Моррель, шукаючи поглядом сестру і зятя. Він побачив їх у ложі бельєтажу і кивнув їм.

Озираючи залу, граф Монте-Крісто помітив бліде обличчя і палаючі очі, що наполегливо шукали його погляду; звісно ж, він упізнав Альбера, та, побачивши його похмуре обличчя, удав, ніби не помітив його. Нічим не зрадивши своїх думок, він сів, дістав із чохла бінокль і почав дивитися у протилежний бік.

Та, удавши, ніби він не помічає Альбера, граф Монте-Крісто все ж таки не втрачав його з поля зору, і коли другий акт скінчився і завіса впала, від його пильного і непомилкового погляду не сховалося те, що Альбер вийшов із партеру в супроводі двох своїх друзів.

Потім обличчя його промайнуло у дверях сусідньої ложі. Граф Монте-Крісто відчував, що гроза зближається, тож, почувши, як обернувся ключ у дверях його ложі, він уже до всього був готовий, хоча тієї миті весело розмовляв із Моррелем.

Двері відчинилися.

Лиш тоді граф Монте-Крісто обернувся й углядів блідого і тремтливого Альбера; позаду нього стояли Бошан і Шато-Рено.

— Ага, ось і мій вершник примчав, — вигукнув він із тією лагідною поштивістю, якою зазвичай відрізнялося його привітання від умовної світської гречності. — Доброго вечора, пане де Морсере.

І обличчя цієї людини, що так чудово панувала над собою, було переповнене привітністю.

Тільки зараз Моррель згадав про листа, якого отримав од віконта, де той, нічого не пояснюючи, просив його бути увечері в Опері, тож він зрозумів, що зараз станеться.

— Ми прийшли не для того, щоб обмінюватися лицемірними люб'язностями чи облудними запевненнями у дружбі, — сказав Альбер. — Ми прийшли вимагати пояснення, пане графе.

Він промовляв крізь зуби, голос його уривався.

— Пояснення в Опері? — запитав граф Монте-Крісто тим спокійним тоном і з тим пронизливим поглядом, із якого можна впізнати завжди впевненого у собі чоловіка. — Хоч я й не дуже знайомий із паризькими звичаями, все ж таки мені здається, пане, що це не місце для з'ясування стосунків.

— Та якщо людина ховається, — сказав Альбер, — якщо до неї не можна увійти, тому що вона бере ванну, обідає або спить, доводиться розмовляти з нею там, де її зустрінеш.

— Не так і важко мене застати, — відказав граф Монте-Крісто, — ще вчора, мосьпане, якщо пам'ять мене не зраджує, ви були моїм гостем.

— Учора, пане, — у нестямі сказав Альбер, — я був вашим гостем, бо ще не знав, хто ви такий.

І Альбер зняв голос, щоб його могли почути в сусідніх ложах і в коридорі; справді, почувши сварку, всі, хто був у ложах, пооберталися, а люди, що проходили коридором, зупинилися за спиною в Бошана і Шато-Рено.

— Звідки ви тут узялися, мосьпане? — запитав граф Монте-Крісто, не виявляючи хвилювання. — Ви, либонь, із глузду зсунулися.

— У мене достатньо глузду, щоб збагнути вашу підступність і змусити вас зрозуміти, що я хочу відплатити за це, — сказав у нестямі Альбер.

— Мосьпане, я не розумію вас, — відказав граф Монте-Крісто. — Принаймні мені здається, що ви надто вже голосно балакаєте. Я тут у себе, мосьпане, і тут тільки я маю право знімати голос. Ідіть собі!

І граф Монте-Крісто владним порухом показав Альберові на двері.

— Я змушу самого вас вийти відціля! — сказав Альбер, конвульсивно бгаючи рукавичку, з якої граф очей не зводив.

— Гарзд, — спокійно сказав граф Монте-Крісто, — бачу ви хочете посваритися, мосьпане; та дозвольте дати вам пораду і постарайтеся її затамити: недобре супроводжувати виклик галасом. Галас не кожному личить, пане де Морсере.

Коли пролунало те ім'я, усі присутні під час тієї сварки загомоніли. Від учора Морсерове ім'я було у всіх на вустах.

Альбер найліпше від усіх і найперший утямив натяк і зробив було порух, щоб кинути рукавичку графові в обличчя, та Моррель зупинив його руку, а Шато-Рено і Бошан ухопили його за плечі, щоб він не перебрав міри.

Проте граф Монте-Крісто, не підводячись із місця, простягнув руку і вихопив із його пальців вогку і пожмакану рукавичку.

— Мосьпане, — грізно сказав він, — я вважаю, що цю рукавичку ви кинули мені, і я поверну вам її разом із кулею. А тепер забирайтеся відціля, а то я погукаю слуг, що викинуть вас за двері.

Заточуючись, мов п'яний, Альбер відступив на декілька кроків.

Моррель скористався цим і зачинив двері.

Граф Монте-Крісто знову взяв бінокль і притулив його до очей, наче нічого й не сталося.

Серце того чоловіка були виляте з бронзи, а обличчя вирубане з мармуру.

Моррель нахилився до нього.

– Що ви йому зробили? – пошепки запитав він.

– Я? Нічого, принаймні особисто, – відказав граф Монте-Крісто.

– Але ж ця чудернацька сцена має якусь причину?

– Після скандалу з графом де Морсером бідолашний хлопчина здурів.

– Хіба ви маєте стосунок до цього?

– Гайде сповістила Палаті про зраду його батька.

– Авжеж, я чув, що грекиня, ваша невілниця, яку я бачив з вами в цій ложі, донька Алі-паші, – сказав Моррель. – Але не вірив цьому.

– Проте це таки правда.

– Тепер я все розумію, – сказав Моррель. – Цю сцену приготували заздалегідь.

– Чому так гадаєте?

– Я отримав записку від Альбера, де він просив бути сьогодні в Опері; він хотів, щоб я був свідком цієї образи, якої він збирався вам завдати.

– Може, і так, – незворушно відказав граф Монте-Крісто.

– І що ви учините з ним?

– З ким?

– З Альбером.

– Що я з ним учиню, з Альбером, Максимільяне? – тим самим тоном перепитав граф Монте-Крісто. – Завтра вранці я вб'ю його, і це така сама правда, як і те, що я бачу зараз вас і тисну вашу руку. Ось що я з ним учиню.

Моррель і собі потиснув руку графа Монте-Крісто і здригнувся, відчувши, що ця рука холодна і спокійна.

– Ох, пане графе, – сказав він, – його батько так любить його!

– Лиш не кажіть мені цього! – вигукнув граф Монте-Крісто, уперше виявивши, що він теж може гніватися. – А то я вб'ю його не відразу!

Вражений Моррель випустив його руку.

– Пане графе, пане графе! – сказав він.

– Любий Максимільяне, – урвав його граф Монте-Крісто, – послухайте, як гарно співає цю арію Дюпре:

О Матильдо, усолодо душі моєї...

Уявіть собі, я перший відкрив у Неаполі Дюпре і перший аплодував йому. Браво! Браво!

Моррель зрозумів, що більше розмовляти нема про що, і замовк.

За кілька хвилин дія скінчилася, і завіса упала.

У двері постукали.

– Прошу, – сказав граф Монте-Крісто, і в голосі його не чувалося ані найменшого хвилювання.

Увійшов Бошан.

– Доброго вечора, пане Бошане, – сказав граф Монте-Крісто, наче він уперше зустрівся того вечора з газетярем. – Сідайте, будь ласка.

Бошан уклонився, увійшов і сів.

– Пане графе, – сказав він, – як ви, либонь, зауважили, я щойно супроводжував пана де Морсера.

— Із чого можна виснувати, — зареґотавши, відказав граф Монте-Крісто, — що ви обідали разом. Я радий бачити, пане Бошане, що ви були стриманіші від нього.

— Пане графе, — сказав Бошан, — визнаю, що Альбер був неправий, утративши самовладання, і особисто перепрошую за це. Тепер, коли я перепросив, від мого імені, повторюю це, сподіваюся, ви як шляхетна людина не відмовитеся дати мені пояснення з приводу ваших стосунків із мешканцями Яніни; потім я скажу ще дещо з приводу тієї молоді грекині.

Граф Монте-Крісто зупинив його поглядом і порухом вуст.

— Ось і зруйновані всі мої надії, — засміявся він.

— Чому це? — запитав Бошан.

— А просто; всі ви вшанували мене репутацією ексцентричної людини; ви вважаєте, ніби я чи то Лара, чи то Манфред, чи лорд Рутвен; потім, коли моя ексцентричність вам набридла, ви нівечите створений вами образ і хочете зробити мене банальною людиною. Вимагаєте, щоб я став пересічним і вульгарним, одне слово, хочете від мене пояснень. Ох, пане Бошане, ви кепкуєте з мене!

— Проте, — відказав з погордою Бошан, — бувають такі випадки, коли честь вимагає...

— Мосьпане, — урвав Бошана його чудернацький співрозмовник, — від графа Монте-Крісто може вимагати чогось тільки граф Монте-Крісто. Тож, прошу вас, ні слова більш про це. Я роблю те, що мені хочеться, і повірте, це завжди буває добре.

— Шановний пане, — відказав Бошан, — так не поведуться з порядними людьми; честь потребує гарантій.

— Мосьпане, я сам — жива гарантія, — незворушно відказав граф Монте-Крісто, та очі його погрозово спалахнули. — У нас в обох біжить у жилах кров, яку ми не проти пролляти, — оце наша взаємна гарантія. Передайте цю відповідь віконтові і скажіть йому, що завтра, перш аніж виб'є десяту, я дізнаюся про колір його крові.

— Тоді, — сказав Бошан, — мені залишається обговорити умови поєдинку.

— Вони мені байдужісінькі, мосьпане, — сказав граф Монте-Крісто, — і ви дарма турбуєте мене через таку дрібницю під час вистави. У Франції б'ються на шпагах, у колоніях воліють карабін, у Аравії застосовують кинджал. Скажіть вашому довірникові, що хоч я й ображений, та, бажаючи бути вже геть ексцентричним, надаю йому вибір зброї і без суперечок та заперечень згоден на все, геть на все, чуєте, навіть на поєдинок за жеребом, що завжди вважав безглуздя, проте зі мною це інша річ, — я певен, що переможу.

— Певні? — повторив Бошан, розгублено дивлячись на графа Монте-Крісто.

— Авжеж, — відказав граф Монте-Крісто, стелювши плечима. — А то не прийняв би виклику пана де Морсера. Я в'ю його, так має статися, і так воно станеться. Прощу тільки, щоб ви сповістили сьогодні про вибір зброї і про місце поєдинку; я не люблю, коли мене змушують чекати.

— На пістолях, о восьмій годині ранку, у Венсенському лісі, — відказав Бошан, не тямлячи, з ким він розмовляє, — із зухвалим брехуном чи з надприродною істотою.

– Чудово, мосьпане, – сказав граф Монте-Крісто. – Тепер, коли ми вже про все домовилися, дозвольте мені, будь ласка, послухати виставу і порадьте вашому другові Альберові більше сюди не заглядати; непристойна поведінка тільки зашкодить йому. Нехай іде собі додому і вкладеться до ліжка.

Бошан пішов, нічогосінько не розуміючи.

– А тепер, – сказав граф Монте-Крісто, обернувшись до Морреля, – чи можу я розраховувати на вас?

– Звісно ж, – сказав Моррель, – я цілком до ваших послуг, пане графе, проте...

– Що ж?

– Для мене було б дуже важливо, пане графе, знати справжню причину...

– Тобто ви відмовляєтеся?

– Нітрохи.

– Справжню причину? – перепитав граф Монте-Крісто. – Цей хлопчина діє навмання і не знає її. Справжня причина відома тільки Богові й мені; та я даю вам слово честі, Моррелю, що Бог, який знає її, буде за нас.

– Цього досить, пане графе, – відказав Моррель. – Хто буде вашим другим секундантом?

– Я нікого не знаю в Парижі, кому міг би виявити цю честь, крім вас, пане Моррелю, і вашого зятя, Емманюеля. Гадаєте, він погодиться надати мені цю послугу?

– Я відповідаю за нього, як за самого себе, пане графе.

– Чудово! Це все, що мені треба. Тоді завтра о сьомій годину ранку в мене.

– Ми прийдемо.

– Тихіш! Підіймають завісу, послухаймо. Я ніколи не пропускаю жодної ноти з цієї вистави. Пречудова опера «Вільгельм Телль»!

ХІІ. НІЧ

Як водиться, граф Монте-Крісто зачекав, поки Дюпре проспівав свою славетну арію «За мною!», і тільки потім підвівся і вийшов із ложі.

Моррель попрощався з ним біля виходу, ще раз пообіцявши прийти до нього з Емманюелем точнісінько о сьомій годині ранку.

Потім, так само спокійний і так само усміхаючись, граф Монте-Крісто сів у ридван.

За п'ять хвилин він уже був удома.

Та треба було не знати графа, щоб не відчутти стриманої люті в його голосі, коли він, увійшовши до свого кабінету, звелів муринові:

– Алі, мої пістолі з руків'ями зі слонової кістки!

Алі приніс скриньку, і граф Монте-Крісто почав ретельно розглядати зброю, що було цілком природно для чоловіка, котрий довіряє своє життя шматочкові олова.

То були пістолі особливого зразка, граф Монте-Крісто замовив їх, щоб вправлятися у стрілянні у себе вдома. Для пострілу достатньо було зарядити

їх пістоном, тож, перебуваючи в сусідньому покої, не можна було запідозрити, що граф, як ото кажуть стрільці, набиває собі руку.

Він уже взяв було їх до рук і вдвлявся у крапку прицілу на залізній планці, що була йому за мішень, аж раптом двері кабінету відчинилися й увійшов Батістен.

Та перш ніж він устиг розтулити рота, граф Монте-Крісто угледів у напівтемряві за його спиною жінку під вуаллю, що увійшла услід за Батістеном.

Вона побачила пістоль у його руці, побачила, що на столі лежать дві шпаги, і кинулася до кімнати.

Батістен допитливо глянув на свого пана.

Граф Монте-Крісто кивнув йому, він вийшов і зачинив за собою двері.

— Хто ви така, пані? — запитав граф ту жінку.

Незнайомка озирнула кімнату, щоб упевнитися, що вони самі, потім нахилилася так низько, наче хотіла повалитися навколішки, і благально склала долоні.

— Едмоне, — сказала вона, — ви не уб'єте мого сина!

Граф Монте-Крісто позадкував, тихо зойкнув і впустив пістоль.

— Що за наймення щойно ви промовили, пані де Морсер? — запитав він.

— Ваше, — вигукнула вона, відкинувши вуаль. — Ваше, котре, може, тільки я не забула. Едмоне, до вас прийшла не пані де Морсер, до вас прийшла Мерседес.

— Мерседес померла, пані, — сказав граф Монте-Крісто, — і я більш не знаю жінки, що носить те ім'я.

— Мерседес жива, і Мерседес усе пам'ятає, вона єдина впізнала вас, ледве побачивши, і навіть ще не побачивши, за самісіньким вашим голосом, зі звуку вашого голосу, й відтоді вона йде за вами слідком, стежить за вами, боїться за вас, і їй не потрібно було дошукуватися, хто завдав удару графові де Морсерові.

— Фернанові, хочете ви сказати, мосьпані, — з гіркою іронією сказав граф Монте-Крісто. — Якщо ви вже почали пригадувати імена, то пригадаймо їх усі.

Граф Монте-Крісто вимовив ім'я «Фернан» з такою ненавистю, що Мерседес здригнулася від жаху.

— Ви бачите, Едмоне, що я не помилилася, — вигукнула вона, — і недарма я сказала: змилюйтеся над моїм сином!

— А хто сказав вам, пані, що я ворог вашому синові?

— Ніхто! Та всі матері — ясновиди! Я все вгадала, я подалася за ним в Оперу, сховалася у ложі й бачила все.

— Тоді ви бачили, мосьпані, що Фернанів син прилюдно образив мене? — зі страшенним спокоєм запитав граф Монте-Крісто.

— Згляньтесь!

— Ви бачили, — провадив граф Монте-Крісто, — що він кинув би мені в обличчя рукавичку, якби один із моїх друзів, пан Моррель, не вхопив його за руку.

— Вислухайте мене. Мій син теж розгадав вас, і в лихові, що спіткало його батька, він звинувачує вас.

— Пані, — сказав граф Монте-Крісто, — ви помиляєтеся: це не лихо, це відплата. Не я завдав удару панові де Морсерові, його карає Господь.

— А чому ви хочете замінити собою Бога? — вигукнула Мерседес. — Чому ви пам'ятаєте те, що забулося? Яке вам діло, Едмоне, до Яніни, до того візира? Що зробив вам Фернан Мондего, зрадивши Алі-Тебеліна?

— Правда ваша, — відказав граф Монте-Крісто, — усе це стосується тільки французького офіцера і доньки Василікі. Маєте рацію, мені до цього діла ніякого нема, і якщо я присягнувся відплатити, то не французькому офіцерові й не графові де Морсерові, а рибалці Фернанові, чоловікові каталянки Мерседес.

— Така жорстока помста за помилку, на яку спонукала мене доля! — вигукнула графиня. — Адже винна я, Едмоне, і якщо ви повинні помститися, то помстіться мені, адже мені забракло сил витерпіти вашу відсутність і мою самоту.

— А чому я був відсутній? — вигукнув граф Монте-Крісто. — Чому ви були самотні?

— Тому що вас заарештували, Едмоне, тому що ви були у в'язниці.

— А чому мене заарештували? Чому мене кинули до в'язниці?

— Цього я не знаю, — сказала Мерседес.

— Авжеж, ви цього не знаєте, пані, принаймні я сподіваюся, що не знаєте. А я вам скажу. Мене заарештували і кинули до в'язниці, тому що напередодні того самого дня, коли я мав узяти з вами шлюб, ув альтанці «Резерву» чоловік на ймення Дангляр написав оцього листа, якого рибалка Фернан особисто заніс на пошту.

І граф Монте-Крісто підійшов до столу, висунув шухляду, дістав звідти пожовклий аркуш, покреслений бляклим чорнилом, і поклав його перед Мерседес.

То був Данглярів лист королівському прокуророві, якого граф Монте-Крісто, під личиною агента компанії «Томсон і Френч», вилучив зі справи Едмона Дантеса в кабінеті пана Бовіля.

Мерседес із жахом прочитала:

«Прихильник престолу і віри сповіщає пана королівського прокурора про те, що Едмон Дантес, помічник капітана на кораблі "Фараон", що прибув сьогодні зі Смирни із заходом до Неаполя і Порто-Феррайо, мав від Мюрата листа до узурпатора, а від узурпатора листа до бонапартистського комітету в Парижі. Якщо його затримують, листа можна знайти при ньому, або в його батька, або в його каюті на "Фараоні"».

— Боже мій! — зойкнула Мерседес, провівши долонею по вогкому чолу. — І цей лист...

— Я купив його за двісті тисяч франків, пані, — сказав граф Монте-Крісто, — і це недорого, тому що завдяки йому я сьогодні можу виправдатися перед вами.

— І через цей лист...

— Через цей лист мене заарештували, ви це знаєте, та ви не знаєте, мосьпані, скільки тривало моє ув'язнення. Ви не знаєте, що чотирнадцять років скнів я за чверть льє від вас, у катівнях замку Іф. Ви не знаєте, що чотирнадцять довших років я щодня повторював клятву помсти, яку я дав собі першого дня, а мені ж не було відомо, що ви вийшли заміж за Фернана, який доніс на мене, і мій батько помер — помер із голоду!

Мерседес заточилася.

— Господе милосердний! — вигукнула вона.

— Та коли я вийшов із в'язниці, де пробув чотирнадцять років, то дізнався про все це, тим-то життям Мерседес і батьковою смертю присягнувся я відплатити Фернанові... і ось я роблю це.

— І ви певні, що доніс на вас нещасний Фернан?

— Присягаюся вам спасінням моєї душі, пані, що він це вчинив. Утім, це тільки ненабагато мерзенніше, ніж французькому громадянинуві продатися англійцям, іспанцеві зроду воювати проти іспанців, офіцерові на службі в Алі зрадити і вбити Алі. Що порівняно з цим лист, якого я оце вам показав? Хи-трість закоханого, яку, я визнаю це і розумію, має простити жінка, що вийшла заміж за цього чоловіка, та якої не прощає той, що його нареченою вона була. Французи не відплатили зрадникові, іспанці не розстріляли зрадника, Алі лежить у могилі й не покарав зрадника; та я, котрого він зрадив, знищив, теж кинув у могилу, я Божою милістю вийшов із цієї могили, я перед Богом зобов'язаний відплатити, він послав мене для помсти — і ось я тут.

Сердешна жінка затулила обличчя долонями і, мов підкошена, повалилася на коліна.

— Простіть, Едмоне, — сказала вона, — простіть заради мене, заради мого кохання до вас!

Гідність заміжньої жінки зупинила поривання змученого серця.

Чоло її схилилося до самісінької підлоги.

Граф Монте-Крісто кинувся до неї і звів її на ноги.

І ось, сидячи у фотелі, вона своїми затьмареними від сліз очима поглянула на мужнє обличчя графа Монте-Крісто, де ще лежав грізний відбиток страждання і ненависті.

— Не винищити цей клятий рід! — прошепотів він. — Не послухатися Бога, який велить мені покарати його! Ні, не можу!

— Едмоне, — у розпуці сказала сердешна мати, — Боже мій, я називаю вас Едмоном, то чому ви не називаєте мене Мерседес?

— Мерседес! — мовив граф Монте-Крісто. — Авжеж, правда ваша, мені ще солодко промовляти це наймення, і сьогодні вперше, після стількох літ, звучить воно так виразно в моїх устах. Мерседес, я повторював ваше ім'я, зітхаючи від туги, стогнучи від болю, задихаючись од відчаю; я промовляв його, закоцюбнувши від холоду, скорчившись на в'язничній соломі; я промовляв його, знесилівши від спекоти і качаючись кам'яною долівкою моєї камери. Мерседес, я повинен помститися, тому що чотирнадцять років я страждав, чотирнадцять років обливався слізьми, чотирнадцять років проклинав; кажу вам, Мерседес, я повинен помститися!

І граф Монте-Крісто, остереігаючись, що не вистоїть перед проханнями тієї, яку так кохав, закликав на поміч своїй ненависті спогади.

— То помстїться, Едмоне, — вигукнула сердешна мати, — але помстїться винним: помстїться йому, помстїться мені, та не помщайтесь моему синові!

— У Святому Письмі мовиться, — відказав граф Монте-Крісто, — «Вина батьків упаде на їхніх дітей до третього і четвертого коліна». Якщо Бог сказав ці слова пророкові, то чому я повинен бути милосерднішим від Бога?

— Тому що в Бога є час і вічність, а в людини їх нема.

Із грудей графа Монте-Крісто вихопився чи то зойк, чи то гарчання, і він притулив долоні до скронь.

— Едмоне, — казала Мерседес, простягаючи руки до графа Монте-Крісто, — відтоді, як я знаю вас, я завжди шанувала вас, я берегла пам'ять про вас. Едмоне, друже мій, не затьмарюйте цей шляхетний і чистий образ, що навіки закарбувався в моєму серці! Едмоне, якби ви знали, скільки молитов за вас послала я Богові, поки сподівалася, що ви ще живі, і відтоді, як повірила, що ви померли! Авжеж, померли! Я думала, що тіло ваше поховане у глибині якоїсь темної вежі, гадала, що його кинули на дно якоїсь прірви, у яку тюремники жбурляють померлих в'язнів, і я плакала! Що могла я вчинити для вас, Едмоне, як не молитися і плакати? Послухайте мене: десять років підряд бачила я щоночі той самий сон. Казали, ніби ви намагалися втекти, залізли до чужої камери і замоталися в саван небіжчика, і наче цього живого трупа скинули з вежі замку Іф; і тільки почувши, як ви зойкнули, падаючи на каміння, ваші гробарі, що виявилися і вашими катами, зрозуміли підміну. Едмоне, присягаюся вам життям мого сина, за кого я вас благаю, десять років бачила я щоночі уві сні людей, що кидають щось невідоме і страшне зі скелі, десять років чула я страшенний зойк і прокидалася від нього, тремтячи і похоловши від жаху. Я теж страждала, Едмоне, повірте мені, хоч провина моя і тяжка!

— А почували ви, що ваш батько помирає далеко від вас? — вигукнув граф Монте-Крісто. — Шарпала вашу душу думка про те, що кохана дівчина віддає свою рученьку вашому супернику, а ви задихаєтеся на дні прірви?

— Ні, — урвала його Мерседес, — та я бачу, що той, кого я кохала, ладен убити мого сина!

Мерседес промовила ті слова з такою силою горя, з такою розпукою, що з графових грудей вихопилося ридання.

Лево приборкали; неблаганний месник схилив голову.

— Що ви хочете? — запитав він. — Щоб ваш син уцілів? Гаразд, я не уб'ю його!

Мерседес радісно скрикнула; в очах графа Монте-Крісто зблиснули дві сльози, та відразу ж і зникли; певне, Господь послав по них янгола, адже для творця вони були набагато коштовніші, ніж перлини Гузерату й Офіру*.

— Дякую тобі, дякую, Едмоне! — вигукнула вона, ухопивши графову руку і притуливши її до вуст. — Таким ти завжди марився мені, таким завжди кохала я тебе. Тепер я можу це сказати!

— Тим паче, — відказав граф Монте-Крісто, — що вам недовго вже любити бідолашного Едмона. Небіжчик повернеться у домовину, примара знову порине у небуття.

— Що ви оце кажете, Едмоне?

— Кажу, що як ви цього хочете, Мерседес, то я мушу померти.

— Померти? Хто вам сказав таке? Хто каже про смерть? Чому ви повертаєтеся до думки про смерть?

— Невже ви гадаєте, що я можу далі жити, якщо мене прилюдно образили, у присутності всієї зали, у присутності ваших друзів і друзів вашого сина, і якщо мене викликав на дуель хлопчина, що буде пишатися моїм прощенням

* Гузерат - півострів у Індії. Офір - біблійна країна, яка славилася золотом та іншими коштовностями і приваблювала до себе мореплавців із усіх кінців світу.

як своєю перемогою? Після вас, Мерседес, найдужче любив я самого себе, тобто мою гідність, ту силу, що підносила мене над людьми, адже в тій силі було життя. Однісіньке ваше слово знівечило її. Я повинен умерти.

— Але ж цей поєдинок не відбудеться, Едмоне, якщо ви прощаєте.

— Ні, мосьпані, він таки відбудеться, — урочисто заявив граф Монте-Крісто, — тільки замість крові вашого сина, яка має залляти землю, проллється моя кров.

Мерседес голосно скрикнула і кинулася до графа Монте-Крісто, та раптом зупинилася.

— Едмоне, — сказала вона, — Господь на небі, якщо ви живі, якщо я знову бачу вас, і я сподіваюся на нього всім серденьком моїм. Розраховуючи на його ласку, я здаюся на ваше слово. Ви сказали, що син мій не помре, Едмоне?

— Авжеж, пані, — відказав граф Монте-Крісто, прикро здивований тим, що Мерседес прийняла його жертву без заперечень і без жалю.

Мерседес простягнула графові руку.

— Едмоне, — сказала вона, зі сльозами дивлячись на нього, — ви такий великодушний! Із такою високою шляхетністю зглянулися ви над сердешною жінкою, що прийшла до вас майже без надії! Від горя постаріла я більше, ніж від років, і ні усмішкою, ні поглядом уже не можу нагадати моєму Едмонові про ту Мерседес, що нею він колись так милувався. Повірте, Едмоне, я теж натерпілася, адже прикро відчувати, що життя спливає, а в пам'яті не залишається жодної втішної миті, у серці не залишається жодної надії, та не все закінчується разом із земним життям. Ні, не все закінчується разом із ним, я це почуваю всім, що не вмерло у моїй душі. Повторюю вам, Едмоне, це так прекрасно, так шляхетно, так великодушно — простити так, як ви оце простили!

— Ви каже таке, Мерседес, і все ж таки ви не знаєте, яка тяжка моя жертва. Уявіть собі, що Господь, створивши світ, наповнивши й окриливши хаос, зупинився на півдорозі, щоб уберегти янгола від тих сліз, що їх наші злочини мали виточити з його безсмертних очей! Уявіть собі, що, усе приготувавши, усе посіявши, усе створивши, він, тієї миті, коли вже ладен був тішитися своїм творінням, раптом погасив сонце і пожбував світ у вічну пітьму? Уявіть собі все це, і ви збагнете, — ні, ви й тоді не збагнете, що я втрачаю, розлучаючись раз із життям!

Мерседес глянула на нього з подивом, захватом і вдячністю.

Граф Монте-Крісто похилив голову на руки, наче його чоло знемоціло під тягарем його дум.

— Едмоне, — мовила Мерседес, — мені залишається сказати вам тільки одне слово.

Граф Монте-Крісто гірко посміхнувся.

— Едмоне, — сказала вона, — ви побачите: хоч моє лице і змарніло, очі погасли, врода зів'яла, одне слово, хоч Мерседес жодною рисою своєю не нагадує колишню Мерседес, її серденько те саме!.. Прощайте, Едмоне, мені більше нема чого прохати в Бога... Я знову побачила вас великодушним і шляхетним, як давніше. Прощайте, Едмоне... прощайте, нехай Господь вас благословить!

Та граф Монте-Крісто на те нічого не відказав.

Мерседес відчинила двері кабінету і зникла раніше, аніж він отямився від глибоких і гірких дум.

Дзигар на Інвалідах вибив першу, коли граф Монте-Крісто, почувши торохтіння ридвана, що віз пані де Морсер Єлисейськими Полями, звів голову.

— Навіженцю, — сказав він собі, — чому того дня, коли вирішив я мститися, не видер я серця мого з грудей!

ХІІІ. ЗУСТРІЧ

Після того, як Мерседес поїхала, дім графа Монте-Крісто знову поринув у п'їтьму.

Давкола нього і в ньому самому все завмерло; його діяльний розум охопило заціпеніння, як ото охоплює сон зморене тіло.

— Невже! — казав він сам собі, хоч лампа і свічки сумно догоряли, а в передпокої нетерпляче очікували стомлені слуги. — Невже та споруда, що так довго будувалася, що вивершувалася з такою турботою і такою працею, упала за однісіньку мить, від однісінького слова, від подиху! Я, що вважав себе вищим од інших людей, що так пишався собою, що був мізерною комахою у буцегарні замку Іф і сягнув надзвичайної могуті, обернуся завтра тлінню! Не життя мені шкода: хіба смерть — це не той спочинок, до якого змагають усі, якого прагнуть усі знедолені, той спокій матерії, що так довго тужив я за ним, до якого йшов я болісним шляхом голодування, аж у моїй камері з'явився панотець Фаріа? Що значить для мене смерть? Трохи більше супокою, трохи більше безгоміння. Ні, шкода мені не життя, шкодую я, що задуми мої зійшли на пропаше, а так поволі зріли вони, так ретельно будувалися! І ось провидіння відринуло їх, я ж бо думав собі, що вони відповідають йому! Значить, Господь не дозволив, щоб вони утілилися! Цей тягар, що його я завдав на себе, важучий, мов світ, тягар, що його я сподівався донести до краю, відповідав моїм бажанням, та не по силі був мені, не відповідав моїй волі, не у владі моїй був, тож мені доводиться покинути його, не донісши до краю. І мені знову доведеться стати фаталістом, мені, якого чотирнадцять років розпуки і десять років надії навчили осягати провидіння! І все, Боже мій, лиш тому, що серце мое, яке я вважав мертвим, тільки заснуло, тому що воно прокинулося, тому що закалатало воно, тому що не витерпів я калатання цього серця, що воскресло в моїх грудях, коли пролунав жіночий голос! Та не може бути, — провадив граф Монте-Крісто, дедалі дужче роз'ятрюючи свою уяву видовиськом майбутнього двобою, — не може бути, щоб жінка з таким шляхетним серденьком спокійнісінько рокувала мене на смерть, мене, переповненого життям і снагою! Не може бути, щоб вона так далеко зайшла у своїй материнській любові чи радше в материнському безумі! Є цноти, що, перейшовши межі, обертаються пороком. Ні, вона, либонь, розіграє якусь зворушливу сцену, кинеться поміж нами, і те, що було тут переповнене величчю, на місці поединку обернеться комедією.

І графове обличчя зашарілося від ображеної гордості.

— Комедією, — повторив він, — і кумедним буду я... Я — кумедний! Ні, ліпше померти.

Ото так, малюючи собі найпохмурішими барвами все те, на що він прирікав себе, пообіцявши Мерседес подарувати життя її синові, граф Монте-Крісто повторив:

— Безглуздо, безглуздо, безглуздо розігрувати великодушність, ставши непорушною мішенню для пістоля цього хлопчини! Ніколи не повірить він, що моя смерть була самогубством, а честь мого імені (це ж бо не марнославство, о Господе, а лиш правдива гордість!)... честь мого імені вимагає, щоб люди знали, що я сам, зі власної волі, без примусу, погодився зупинити мою руку, що вже замірилася для удару, і що цією рукою, що така грізна для інших, я уразив самого себе, — так треба, і так воно станеться.

І, узявши ручку, він дістав з потаємної шухляди письмового бюро свій заповіт, що його він склав після прибуття до Парижа, і зробив унизу дописку, із якої навіть найменш тямущі люди могли осягнути справжню причину його смерті.

— Господе-Боже, роблю я це, — мовив він, звівши очі до неба, — як для тебе, так і для себе. Десять років дивився я на себе як на знаряддя твоєї помсти, і не можна, щоб ще й інші негідники, крім цього Морсера, Дангляра, Вільфора, та й сам Морсер, подумали, ніби це щаслива нагода позбавила їх від ворога. Нехай вони, навпаки, знають, що провидіння, яке вже наготувало їм відплату, зупинила тільки сила моєї волі, що покара, якої вони уникнули тут, чекає їх на тому світі й що час вони тільки поміняли на вічність.

Поки він ото переходив від одної думки до іншої, наче людина, якій не дають заснути страждання, крізь віконні шиби стало видно, що вже благословляється на світ, і блідий досвіток осяяв блакитний папір, що лежав перед графом Монте-Крісто, той, де він допіру накреслив ті передсмертні слова, які усправедливлювали провидіння.

Була п'ята година ранку.

Раптом до нього долинув кволий стогін. Графові вчулося ніби притлумлене зітхання; він обернув голову, поглянув довкруги, та нікого не побачив. Проте зітхання те так виразно повторилося, що його сумнівні заступила певність.

Тоді він підвівся, тихенько відчинив двері до вітальні й побачив у фотелі Гайде; руки безсило звисли, гоже бліде личко було відкинute назад; вона підсунула свій фотель до дверей, щоб він не міг вийти з кімнати, не помітивши її, та нездоланий сон юності взяв над нею гору після виснажливого неспання.

Коли граф Монте-Крісто відчинив двері, вона не прокинулася.

Він глянув на неї з невимовною ніжністю й жалем.

— Вона клопоталася за свого сина, — сказав він, — а я забув про мою доньку!

Він сумовито похитав головою.

— Сердешна Гайде, — сказав він, — вона хотіла бачити мене, хотіла поговорити зі мною, вона здогадувалася про все і боялася за мене... Не можу я піти, не попрощавшись із нею, не можу померти, не доручивши її комусь.

І він тихенько повернувся до кабінету і занотував унизу, під попередніми рядками: «Заповідаю Максимільянові Моррелеві, капітанові спагі, синові мого попереднього господаря, П'єра Морреля, судовласника в Марселі, капітал у двадцять мільйонів, частину з якого він має віддати своїй сестрі Жюлі і своєму зятеві Емманюелеві, якщо він, утім, не вважає, що таке збагачення може зашкодити їхньому щастю. Ці двадцять мільйонів заховані в моїй печері

на острові Монте-Крісто, вхід до неї знає Бертуччо. Якщо серце його вільне і він захоче взяти шлюб із Гайде, донькою Алі, янінського паші, яку я виховав, як люблячий батько, і яка любила мене, мов ніжна донька, то він уволить мою остатню волю, та не моє останнє бажання. За цим заповітом Гайде є спадкоємицею решти мого маєтку, що складається із земель, державних паперів Англії, Австрії та Голландії, а також із обстави моїх палаців і будинків, і яке, за винятком тих двадцяти мільйонів, а також сум, які я заповів моїм слугам, коштує приблизно шістдесят мільйонів».

Коли він дописував останній рядок, за його спиною пролунав ледве чутний вигук, і він упустив ручку.

– Гайде, – спитався він, – ти прочитала?

Молоду невільницю збудив ранковий промінь, що торкнувся її повік; вона підвелася і підійшла до графа Монте-Крісто, нечутно ступаючи м'яким килимом.

– Пане мій, – сказала вона, благально склавши долоні, – чому ти пишеш таке о цій ранній порі? Чому заповідаєш ти мені всі твої скарби? Невже ти мене покидаєш?

– Я вирушаю в далеку дорогу, любя моя, – сказав граф Монте-Крісто із виразом безмежного суму і ніжності, – і якщо зі мною станеться щось...

Він замовк.

– То що тоді?.. – так владно запитала дівчина, як ніколи ще не балакала зі своїм паном.

– Мені хочеться, щоб донька моя була щаслива, хоч що там зі мною сталося б, – сказав граф Монте-Крісто.

Гайде сумовито всміхнулася й похитала головою.

– Ти думаєш про смерть, пане мій, – сказала вона.

– Це рятівна думка, дитино моя, як ото казав мудрець.

– Якщо ти помреш, – відказала вона, – заповідай свої маєтки комусь іншому, бо як ти помреш... то ніяких маєтків мені не треба.

І, узявши до рук той заповіт, роздерла його і кинула клапті додолу.

Після того спалаху, що був такий незвичний для невільниці, вона непритомна впала на килим.

Граф Монте-Крісто нахилився. Узяв її на руки, і, поглянувши на те гоже, бліде личко, на довгі стулені вії, на непорушне, безпомічне тіло, він уперше подумав, що може, вона любить його не лише як донька.

– Може, – прошепотів він із глибокою печаллю, – я ще пізнав би щастя!

Він одніс непритомну Гайде до її покоїв і доручив потурбуватися про неї покоївкам. Повернувшись до свого кабінету, він хутко замкнув за собою двері і знову написав заповіт.

Не встиг він скінчити, як пролунало торохтіння кабріолета, що заїжджав у двір. Граф Монте-Крісто підійшов до вікна і побачив Максимільяна з Емманюелем.

– Чудово, – сказав він, – я скінчив якраз вчасно.

І запечатав заповіт трьома печатками.

За хвилину він прочув у вітальні кроки і пішов, щоб одімкнути двері.

Увійшов Моррель.

Він приїхав на двадцять хвилин раніше від призначеного часу.

– Може, я прибув зарано, пане графе, – сказав він, – та зізнаюся вам відверто, не міг я заснути ані на хвилину, як і всі мої домівники. Я повинен був побачити вас, вашу спокійну певність, щоб знову стати самим собою.

Графа Монте-Крісто зворушила ця сердечна приязнь і, замість того щоб простягнути Моррелеві руку, він обняв його.

– Моррелю, – сказав він йому, – сьогодні для мене пречудовий день, адже я відчув, що така людина, як ви оце, любить мене. Добридень, Емманюелю. То ви їдете зі мною, Максимільяне?

– Авжеж! Невже ви могли в цім сумніватися?

– А якщо я неправий...

– Я бачив усю вчорашню сцену, усеньку ніч згадував я ваше самовладання, і я сказав собі: якщо тільки можна вірити людському обличчю, правда на вашому боці.

– Таж Альбер ваш друг.

– Просто приятель.

– Ви запізналися з ним того ж таки дня, що й зі мною?

– Так, це правда; та ви самі бачите, що якби ви не сказали мені про це, то я і не згадав би.

– Дякую вам, Моррелю.

І граф Монте-Крісто подзвонив.

– Нехай однесуть це моему нотаріусові, – сказав він Алі, що відразу ж увійшов. – Це мій заповіт, Моррелю. Після моєї смерті ви ознайомитеся з ним.

– Після вашої смерті? – вигукнув Моррель. – Що це означає?

– Усе треба завбачити, друже мій. А що ви робили вчора увечері, коли ми розлучилися?

– Я подався до Тортоні й застав там, як і розраховував, Бошана з Шато-Рено. Зізнаюся вам, я їх шукав.

– Навіщо, адже про все вже домовилися?

– Послухайте, пане графе, поєдинок серйозний і неухильний.

– Невже ви сумнівались у цім?

– Ні. Образи вам завдали прилюдно, й усі вже балакають про це.

– І що ж?

– Я сподівався умовити їх обрати іншу зброю, замінити пістоль шпагою. Куля сліпа.

– Вам пощастило це зробити? – запитав граф Монте-Крісто з ледь помітною іскрою надії.

– Ні, адже всі знають, як володієте ви шпагою.

– Ти ба! І хто ж мене зрадив?

– Учителі з фехтування, яких ви перевершили.

– І ви зазнали невдачі?

– Вони рішуче відмовилися.

– Моррелю, – сказав граф Монте-Крісто, – ви бачили, як я стріляю з пістолів?

– Ніколи.

– То погляньте, час у нас ще є.

Граф Монте-Крісто взяв пістолі, які ото тримав у руках, коли входила Мерседес, і, приліпивши жирового туза на планку чотирма пострілами пробив три листки і ніжку трилисника.

Із кожним пострілом Моррель дедали дужче бліднув.

Він оглянув кулі, якими граф Монте-Крісто вчинив те диво, і побачив, що вони не більші од великих дробин.

— Страхіття, та й годі, — сказав він, — погляньте, Емманюелю!

Потім обернувся до графа Монте-Крісто.

— Пане графе, — сказав він, — заради Бога, не вбивайте Альбера! Адже у цього бідолахи є мати!

— Правда ваша, — сказав граф Монте-Крісто, — а в мене її нема.

Ці слова він промовив таким тоном, що Моррель здригнувся.

— Адже вас образили.

— Авжеж, та й що ви хочете цим сказати?

— Це означає, що ви будете стріляти перший.

— Я стріляю перший?

— Так, я домігся цього чи радше поставив таку вимогу; ми вже й так поступилися їм, то їм довелося погодитися.

— А відстань?

— Двадцять кроків.

На графових вустах промайнула страшна посмішка.

— Моррелю, — сказав він, — не забудьте того, що ви допіру бачили.

— Тим-то, — сказав Моррель, — я тільки і сподіваюся на те, що ваше хвилювання порятує Альбера.

— Моє хвилювання? — запитав граф Монте-Крісто.

— Або ваша великодушність, друже мій; знаючи, що ви стріляєте без промаху, я можу сказати вам те, що смішно було б казати комусь іншому.

— І що ж?

— Поцільте йому в руку чи ще десь, та не вбивайте його.

— Послухайте, Моррелю, що я вам скажу, — відказав граф Монте-Крісто, — вам нема чого умовляти мене, щоб я зглянувся над Морсером; Морсер буде помилуваний, і навіть так, що спокійнісінько поїде додому зі своїми друзями, а я...

— А ви?

— А це вже інша справа: мене понесуть на марах.

— Що це ви кажете, пане графе? — нестямно вигукнув Моррель.

— Авжеж, любий Моррелю, Морсер уб'є мене.

Моррель спантеличено дивився на нього.

— Що сталося з вами цієї ночі, пане графе?

— Те, що сталося з Брутом напередодні битви під Філіппами, — я побачив привида.

— І?..

— І той привид сказав мені, що я вже доста пожив на білому світі.

Максимільян із Емманюелем обмінялися поглядами. Граф Монте-Крісто дістав годинника.

— Ід'мо, — сказав він, — п'ять хвилин на восьму, а поєдинок призначено о восьмій.

Проходячи коридором, граф Монте-Крісто зупинився коло якихось дверей, і Максимільянові з Емманюелем, що не хотіли бути неделікатними і пройшли трохи вперед, здалося, ніби вони чують схлипування і зітхання у відповідь.

Ридван уже чекав на них; граф Монте-Крісто сів у нього разом зі своїми секундантами.

Точнісінько о восьмій вони вже були на тому місці, про яке й домовилися.

— Ось ми й приїхали, — сказав Моррель, виглядаючи у вікно, — та ще й перші.

— Перепрошую, — сказав Батістен, що супроводжував свого пана, — та мені здається, ніби он там, під деревами, стоїть повіз.

Граф Монте-Крісто легко плигнув додолу і подав руку Емманюелеві й Максимільяну, щоб допомогти їм вийти.

Максимільян затримав графову руку у своїх долонях.

— Слава Богу, — сказав він, — така рука й повинна бути в людини, що, свідома своєї правоти, спокійнісінько ставить на карту своє життя.

— Справді, — сказав Емманюель, — он там ходять якісь молодики і, здається, когось чекають.

Граф Монте-Крісто одвів Морреля на декілька кроків убік.

— Максимільяне, — спитався він, — ваше серце вільне?

Моррель здивовано глянув на графа Монте-Крісто.

— Я не чекаю від вас зізнання, любий друже, я просто запитую; скажіть мені, так чи ні, це все, про що я вас прошу.

— Я кохаю, пане графе.

— Дуже кохаєте?

— Дужче від життя.

— Ще однією надією менше, — зітхнувши, сказав граф Монте-Крісто. — Сердешна Гайде.

— Ох, пане графе, — вигукнув Моррель, — якби я вас менше знав, то подумав би, ніби ви занепали на дусі.

— Чому? Тому що я зітхаю, розлучаючись із любовою мені істотою? Ви ж вояк, Моррелю, ви мали б ліпше знати, що таке мужність. Хіба я шкодую за життям? Хіба не все мені одно, жити чи померти, мені, що двадцять років перебував поміж життям і смертю? Утім, не турбуйтеся, Моррелю: цю слабкість, якщо це слабкість, бачите тільки ви. Я знаю, що світ — це вітальня, із якої треба вміти вийти поштиво і пристойно, уклонившись усім і заплативши свої картярські борги.

— Ото й слава Богу, — відказав Моррель, — це добре сказано. До речі, пістолі ви привезли?

— Я? Навіщо? Сподіваюся, ці панове привезли свої.

— Зараз дізнаюся, — сказав Моррель.

— Гаразд, тільки ніяких перемовин.

— Не турбуйтеся.

Моррель попрямував до Бошана й Шато-Рено. Ті побачили, що він іде до них, і ступнули кілька кроків йому назустріч.

Молодики вклонилися одне одному, якщо й не привітно, то принаймні з усією чемністю.

— Перепрошую, панове, — сказав Моррель, — та я не бачу пана де Морсера.

– Сьогодні вранці, – відказав Шато-Рено, – він послав, щоб попередити нас, що зустрінеється з нами на місці дуелі.

– Он як, – сказав Моррель.

Бошан поглянув на годинника.

– П'ять на дев'яту, це ще не пізно, пане Моррелю, – сказав він.

– Я зовсім не це мав на увазі, – відказав Максимільян.

– А ось, до речі, і ридван, – урвав Шато-Рено.

Однією з алей, що збігалися до купи коло середохрестя, де вони стояли, мчав повіз.

– Панове, – сказав Моррель, – сподіваюся, ви подбали, щоб прихопити із собою пістолі? Граф Монте-Крісто заявив мені, що відмовляється від свого права скористатися своїми.

– Ми передбачали це, – відказав Бошан, – і я привіз пістолі, які я придбав тиждень тому, гадаючи, що вони потрібні будуть мені. Вони новісінькі й ще жодного разу не були у вжитку, може, хочете оглянути їх?

– Якщо ви кажете, – уклонився Моррель, – що пан де Морсер з цими пістолями не знайомий, то мені, звісно ж, достатньо ваших слів.

– Панове, – сказав Шато-Рено, – це зовсім не Морсер приїхав. Погляньте! І справді, до них наближались Франц і Дебре.

– Як це ви опинилися тут, панове? – сказав Шато-Рено, потиснувши руки обом.

– Ми тут тому, – сказав Дебре, – що сьогодні вранці Альбер попросив нас прийти на місце поединку.

Бошан і Шато-Рено здивовано перезирнулися.

– Панове, – сказав Моррель, – здається, я розумію, в чім річ.

– То скажіть.

– Учора вдень я отримав од пана де Морсера лист, де він просив мене бути ввечері в Опері.

– І я, – сказав Дебре.

– І я, – сказав Франц.

– І ми, – сказали Шато-Рено з Бошаном.

– Він хотів, щоб ви були присутні під час виклику, – сказав Моррель. – Тепер він хоче, щоб ви були присутні й під час дуелі.

– Авжеж, – сказали всі, – так воно і є, пане Моррелю, либонь, ви вгадали.

– Проте Альбер не їде, – пробурмотів Шато-Рено, – він уже на десять хвилин запізнився.

– А ось і він, – сказав Бошан, – верхи; гляньте, жене учвал, і з ним слуга.

– Ото вже небережний! – сказав Шато-Рено. – Верхи перед дуеллю на пістолях! А я ж йому казав!

– І погляньте, – сказав Бошан, – комір із краваткою, відкритий сурдут, біла камізька; чом він тоді не намалював собі кружало на животі – і простіше було б, і швидше!

Альбер був уже кроків за десять од них. Ось він зупинив коня, плигнув додолу і кинув повід слугі.

Він був блідий, повіки його почервоніли і понабрякали. Видно було, що він цілу ніч не спав.

На обличчі його був поважний і сумовитий вираз, геть йому не притаманний.

— Дякую вам, панове, — сказав він, — що ви відгукнулися на моє запрошення; повірте, я дуже вдячний вам за цю дружню увагу.

Моррель стояв оддалік; щойно Морсер з'явився, він одійшов убік.

— І вам теж, пане Моррелю, — сказав Альбер. — Підійдіть ближче, коли ваша ласка, ви тут не зайвий.

— Шановний пане, — сказав Максимільян, — вам, либонь, невідомо, що я секунданта графа Монте-Крісто?

— Я так і гадав. Тим ліпше! Що більше тут гідних людей, то приємніше мені.

— Пане Моррелю, — сказав Шато-Рено, — ви можете сказати графові Монте-Крісто, що пан де Морсер прибув і що ми в його розпорядженні.

Моррель обернувся, щоб виконати те доручення.

Бошан у цей час діставав з повоза скриньку з пістолями.

— Зачекайте, панове, — сказав Альбер, — мені потрібно сказати кілька слів графові Монте-Крісто.

— Віч на віч? — запитав Моррель.

— Ні, при всіх.

Альберові секунданти приголомшено презирнулися; Франц і Дебре щось буркнули один одному тихо, а Моррель, зрадівши од тієї несподіваної затримки, підійшов до графа Монте-Крісто, що разом з Емманюелем ходив алеєю.

— Що йому від мене треба? — запитав граф Монте-Крісто.

— Ой, не знаю, та він хоче з вами побалакати.

— Нехай він ліпше не дратує мене якоюсь новою образою! — сказав граф Монте-Крісто.

— Гадаю, цього він не збирається робити, — відказав Моррель.

Граф Монте-Крісто у супроводі Максимільяна й Емманюеля попрямував до Альбера.

Його спокійне і незворушне обличчя було цілковитою протилежністю Альберовому лиць, який ішов йому назустріч зі своїми друзями.

За три кроки один від одного Альбер і граф Монте-Крісто зупинилися.

— Панове, — сказав Альбер, — підійдіть ближче, я хочу, щоб не пропало жодного слова з того, що матиму я за честь сказати йому, ви повинні будете повторити кожному, хто цього забажає, хоч якими дивними здавалися б вам мої слова.

— Я слухаю вас, мосьпане, — сказав граф Монте-Крісто.

— Пане графе, — мовив Альбер, і голос його, що спершу тремтів, ставав дедалі впевненіший, поки він промовляв. — Я звинувачував вас у тому, що ви оприлюднили поведінку графа де Морсера в Епірі, бо, хоч який винний був граф де Морсер, я все ж таки не вважав, що ви маєте право карати його. Але тепер я знаю, що ви маєте на це право. Не зрада, у якій Фернан Мондего винен перед Алі-пашою, виправдовує вас у моїх очах, а зрада, у якій винен перед вами рибалка Фернан, і ті нечувані поневіряння, які стали наслідками тієї зради. Тож я кажу вам і заявляю, щоб почули усі: так, шановний пане, ви мало право помститися моему батькові, і я, його син, дякую вам, що ви не вчинили ще більшого!

Якби ото блискавиця поцілила у свідків тієї несподіваної сцени, то приголомшила б вона їх менше, ніж Альберова заява.

Граф Монте-Крісто поволі звів очі до неба, і в них сяяв вираз безмежної вдячності. Він не міг не здивуватися з того, як палкий Альбер, що так хоробро

поводився поміж римськими розбійниками, зважився на таке нечуване припущення. І він упізнав вплив Мерседес і зрозумів, чому її шляхетне серденько не опиралося його жертві.

— Тепер, шановний пане, — сказав Альбер, — якщо ви вважаєте достатніми ті перепросини, які я вам приніс, прошу вас, — дайте мені вашу руку. Після непогрішності, тієї рідкісної чесноти, якою ви відзначаєтеся, найбільшою перевагою вважаю я уміння визнати свою неправоту. Та це зізнання — особиста моя справа. Я вчинив правильно за волю Божою. Тільки янгол міг порятувати одного з нас від смерті, і цей янгол спустився з неба не для того, щоб ми стали друзями, — шкода, проте це неможливо, — та задля того, щоб ми лишилися людьми, які поважають один одного.

Граф Монте-Крісто зі сльозами на очах, тяжко дихаючи, простягнув Альберові руку, яку той схопив і мало не побожно потиснув.

— Панове, — сказав він, — граф Монте-Крісто погодився прийняти мої перепросини. Я вчинив із ним необачно. Нерозважливність — кепська порадиця. Я вчинив недобре. Тепер я загладив мою провину. Сподіваюся, люди не вважатимуть мене боягузом за те, що я вчинив, як веліло мені сумління. Та принаймні якщо вчинок мій зрозуміють хибно, — докинув він, гордо звівши голову і немовби кидаючи виклик своїм друзям і ворогам, — то я постараюся змінити думку про мене.

— Що сталося сьогодні вночі? — запитав Бошан у Шато-Рено. — Здається, нашій ролі тут не позаздриш.

— Справді, те, що вчинив Альбер, або дуже нище, або дуже шляхетне, — відказав барон.

— Що все це означає? — запитав Дебре, звернувшись до Франца. — Граф Монте-Крісто зганьбив Морсера, а його син вважає, що він правильно зробив! Та якби в моїй родині було десять Янів, я мав би тільки один обов'язок, — битися десять разів!

Понуривши голову і безсило опустивши руки, пригнічений тьгарем двадцятичотирирічних спогадів, граф Монте-Крісто стояв, не думаючи ні про Альбера, ні про Бошана, ні про Шато-Рено, ні про кого з присутніх, — думав він про сміливу жінку, що прийшла до нього благаючи за життя сина, жінку, якій він запропонував своє життя і яка порятувала його ціною страшного зізнання, відкривши родинну таємницю, що, певне, назавжди убила в цьому хлопчині синівську любов.

— Знову рука Божа! — прошепотів він. — Авжеж, тільки тепер я повірив, що послав мене Господь!

XIV. МАТИ І СИН

Сумовито і з гідністю всміхаючись, граф Монте-Крісто попросився з молодиками і сів у свій ридван разом із Моррелем та Емманюелем.

Альбер, Бошан і Шато-Рено лишилися самі на полі битви.

Альбер допитливо дивився на своїх секундантив, і хоч погляд його не здавався ніяковим, усе ж таки він ніби допитувався їхньої думки про те, що сталося.

– Вітаю, любий друже, – перший озвався Бошан, може, тому, що був більш чуйний, аніж інші, чи, може, тому, що в нім було менше облуди, – так несподівано скінчилася ця прикра історія.

Альбер нічого не сказав на те.

Шато-Рено ляскав по халяві свого чобота гнучким стеком.

– Може, поїдемо вже? – урвав він урешті ніякове мовчання.

– Як хочете, – відказав Бошан. – Дозвольте тільки мені висловити Морсерові мій захват: він виявив сьогодні лицарську великодушність... а це так рідко трапляється за нашого часу!

– Еге ж, – сказав Шато-Рено.

– Можна тільки дивуватися з цього самовладання, – провадив Бошан.

– Ще б пак! Принаймні я був би нездатний до цього, – із недвозначною погордою сказав Шато-Рено.

– Панове, – сказав Альбер, – бачу, ви не зрозуміли, що поміж мною і графом Монте-Крісто сталося важливе....

– Ні, ні, навпаки, – відказав Бошан, – та наші пліткарі навряд чи зуміють оцінити ваш героїзм і раніше чи пізніше ви повинні будете пояснити їм вашу поведінку, та й ще так жваво, що це може зашкодити вашому здоров'ю і вкоротити ваш вік. Хочете дружню пораду? Їдьте собі в Неаполь, Гаагу чи в Санкт-Петербург, себто в ті спокійні місцевості, де не так прискіпливо ставляться до питань честі, ніж у нашому навіженому Парижі. А там старанно повправляйтеся у стрільянині з пістолів і у фехтуванні. За кілька років про вас забудуть або ж слава про ваше бойове мистецтво докотиться до Парижа, і тоді можете мирно повернутися собі до Франції. Ви згодні зі мною, Шато-Рено?

– Цілком поділяю вашу думку, – сказав той. – Ніщо так не спричиняється до серйозних поєдинків, як поєдинок, що не відбувся.

– Дякую вам, панове, – шорстко відказав Альбер. – Послухаюся вашої поради, і не тому, що ви дали мені її, а тому, що все одно покидаю Францію. Дякую вам також за те, що ви погодилися бути моїми секундантами. Посудіть самі, як високо ціную я цю послугу, якщо, вислухавши оці слова, пам'ятаю тільки про неї.

Шато-Рено з Бошаном презирнулися. Альберові слова справили на них однакове враження, а тон, яким він висловив ту вдячність, звучав так рішуче, що всі троє опинилися б у незручному становищі, якби та розмова тривала довше.

– Прощайте, Альбере! – поспішно сказав Бошан і недбало простягнув руку, проте Альбер, певне, глибоко замислився, бо не показав, що бачить її.

– Прощайте, – сказав і собі Шато-Рено, тримаючи лівою рукою стек, а правою прощально помахавши.

– Прощайте! – пробурмотів Альбер. Та погляд його був таки виразніший: у ньому була ціла буря стриманого гніву, зневаги й обурення.

По тому, як його секунданти посідали в ридван і поїхали собі, він ще із хвилю стояв непорушно, а потім хутко відв'язав свого коня від дерева, довкола якого слуга його замотав повід, легко вихопився у сідло і помчав у Париж. За чверть години він уже заходив у кам'яницю на вулиці Ельдер.

Коли він злазив із коня, йому здалося, ніби за шторою у вікні промайнуло бліде обличчя графа де Морсера; він зітхнув і, відвернувшись, увійшов у свій флігель.

Ставши на порозі, він окинув останнім поглядом усю ту пишноту, що змалку прикрашала його життя, востаннє глянув на свої картини. Обличчя на полотнах наче всміхалися йому, а пейзажі ніби засяяли живими барвами.

Потім він зняв із дубового підрамника портрет своєї матері і згорнув його, вийнявши з рами.

Після цього він дав лад своїм прегарним турецьким шаблям, своїм дорогим англійським рушницям, японській порцеляні, оздобленим сріблом чашам, мистецькій бронзі з підписами Фешера і Барі; оглянув шафи і позамаків їх ключами; кинув у шухляду, лишивши її відчищеною, усі свої кишенькові гроші, додавши до них різних коштовних дрібничок, якими були наповнені чаші, скриньки та полочки; склав ретельний перелік усього і поклав його на столі, щоб відразу видно було, попередньо прибравши з того столу книги і папери, яких там було чималенько.

Коли він заходився коло того діла, його покойовий слуга увійшов до кімнати, хоч він йому і заборонив турбувати себе.

— Що вам треба? — запитав Альбер, та радше сумовито, ніж із гнівом.

— Перепрошую, пане, — відказав слуга, — ви заборонили мені турбувати вас, та мене гукає граф де Морсер.

— Та й що? — запитав Альбер.

— Я не зважився піти до пана графа без вашого дозволу.

— Чому?

— Тому що пан граф, либонь, знає, що я супроводжував вас на місце поединку.

— Може, й так, — відказав Альбер.

— І гукає мене, мабуть, щоб дізнатися, що там сталося. Що ж сказати йому?

— Правду.

— То я повинен сказати, що поєдинок не відбувся?

— Скажіть, що я перепросив графа Монте-Крісто. Ідіть.

Слуга вклонився і вийшов.

Альбер знову взявся до переліку.

Коли те діло вже добігало краю, його увагу привернув тупіт копит у дворі й торохтіння коліс, від якого задзеленчали шиби; він підійшов до вікна і побачив, що батько його сів у колясу й поїхав.

Не встигла брама зачинитися за графом, як Альбер попрямував у покої своєї матері; не знайшовши нікого, хто доповів би про нього, він пішов просто у спальню до Мерседес і став на порозі, схвильований тим, що побачив.

У матері й сина була наче та сама душа: Мерседес клопоталася тим самим, що робив допіру й Альбер.

Усе вона прибрала; мережива, коштовності, золоті речі, білизна, гроші — усе було у шафах, і Мерседес дбайливо замикала їх ключами.

Альбер побачив ті приготування; він усе збагнув і, вигукнувши: «Матінко», узяв її в обійми.

Художник, що зумів би передати вираз їхніх обличчя тієї миті, створив би прегарне полотно.

Готуючись до сміливого кроку, Альбер не боявся за себе, та материні приготування його злякали.

— Що ви робите? — запитав він.

— А ти що робив? — запитала вона.

— Та ж я — це інша річ! — вигукнув Альбер, не тямлячись від хвилювання. — Не може бути, щоб ви так само вирішили, тому що я покидаю цей дім... я прийшов попроситися з вами.

— Я теж, Альбере, — відказала Мерседес, — теж я їду відділя. Мені здавалося, мій син буде супроводжувати мене, то невже я помилилася?

— Матінко, — твердо сказав Альбер, — я не можу дозволити вам розділити ту долю, що на мене чекає; відтепер не буде у мене ні імені, ні коштів; життя моє буде тяжке, і мені попервах доведеться прийняти допомогу когось із друзів, аж поки сам зароблю собі на шмат хліба. Тож зараз я поїду до Франца і попрошу його позичити мені трохи грошенят, що, як я облічив, будуть мені потрібні.

— Бідолашний хлопчина! — вигукнула Мерседес. — Ти і бідність, ти і голод! Не кажи такого, а то ти змусиш мене відмовитися від мого рішення!

— Та я від мого не відмовлюся, — відказав Альбер. — Я молодий, я дужий і, сподіваюся, хоробрий; учора я дізнався, що значить тверда воля. Є люди, що незмірно страждали, та вони не загинули, а побудували собі нове життя на руїнах того щастя, яке їм подарувало небо, на уламках своїх надій! Я дізнався про це, матінко, я бачив цих людей; я знаю, що з глибини тієї безодні, в яку жбурнув їх ворог, вони піднялися переповнені такою потугою й оточені такою славою, що взяли гору над своїм переможцем і самі кинули його в безодню. Ні, віднині я пориваю з моїм минулим і нічого від нього не беру, навіть наймення, тому що, зрозумійте мене, ваш син не може носити ім'я чоловіка, який повинен червоніти перед людьми.

— Альбере, сину мій, — сказала Мерседес, — якби я була сильніша духом, я теж порадила б тобі це; мій кволий голос мовчав, та сумління твоє заговорило. Тож слухайся свого сумління, Альбере. У тебе були друзі — порви на певний час усі стосунки з ними, та, в ім'я твоєї матері, не падай у розпуку! У твої роки життя ще прекрасне, а оскільки людині з таким чистим серденьком, як твоє, потрібне незаплямоване ім'я, візьми собі ім'я мого батька — його звали Еррера. Я знаю тебе, Альбере, сину мій: хоч яку царину діяльності ти обереш, ти уславиш своє ім'я. Тоді, друже мій, повернешся ти до Парижа, і ті страждання, яких ти зазнав, звеличать тебе. Та якщо, всупереч моїм сподіванням, це тобі не судилося, залиш мені принаймні надію. Тільки цією думкою житиму я, адже у мене немає будучини, і за порогом цього дому починається моя загибель.

— Я виконаю ваше бажання, матінко, — сказав Альбер, — я поділяю ваші надії; гнів Господній зглянеться над вашою чистотою і моєю невинністю... Та якщо ми вже вирішили, то пора діяти. Пан де Морсер подався з дому півгодини тому; це добра нагода, щоб уникнути галасу і з'ясування стосунків.

— Я чекатиму на тебе, сину мій, — сказала Мерседес.

Альбер вийшов із дому і повернувся з фіакром; він згадав, що на вулиці Пресвятих Панотців є невеличкий готелик, тож вирішив винайняти там скромне, та пристойне приміщення для матері.

Коли фіакр підкотив до брами й Альбер вийшов, до нього підійшов чоловік і подав йому листа.

Альбер упізнав Бергуччо.

— Від пана графа, — сказав управитель.

Альбер узяв листа і відкрив його.

Закінчивши читання, він почав шукати очима Бертуччо, але той уже пішов.

Тоді Альбер зі сльозами на очах повернувся до Мерседес і мовчки простягнув їй листа.

Вона прочитала:

«Альбере!

Я вгадав намір, який ви зараз утілюєте, — як бачите, я теж здатний до душевної чуйності. Ви вільні, ви покидаєте графів дім і забираєте із собою матір, вільну, як і ви. Та подумайте, Альбере: ви більше зобов'язані їй, ніж можете ви дати, бідлашній, шляхетній хлопчино! Візьміть на себе боротьбу і страждання, та позбавте її від злигоднів, що неухильно чекають на вас попервах, тому що вона не заслуговує навіть крихти того лиха, яке спіткало її, і провидіння не допустить, щоб невинне покутувало за винного.

Я знаю, що ви обоє покидаєте дім на вулиці Ельдер, нічого звідати не взявши.

Не питайте, як я про це дізнався. Я знаю, й цього доста.

Послухайте, Альбере.

Двадцять чотири роки тому я, радісний і гордий, повертався додому. У мене була наречена, Альбере, свята дівчина, яку я обожнював, і я віз моїй нареченій сто п'ятдесят луйдорів, які заощадив тяжкою, безнастанною працею. То були її гроші, я призначив їх їй, тож, знаючи, яке підступне море, я закопав наш скарб у маленькому садочку того дому в Марселі, де жив мій батько, на Меянських алеях.

Ваша матінка, Альбере, добре знає той бідний, любий будиночок.

Нещодавно, прямуючи до Парижа, я побував у Марселі. Я пішов поглянути на той дім, переповнений гіркими спогадами, і ввечері узяв заступа й подався у той куточок, де закопав мій скарб. Залізна скринька була на тому самому місці, ніхто й не торкнувся її; вона закопана в кутку, у затінку фігового дерева, яке у день мого народження посадив мій батько.

Ті гроші колись мали забезпечити життя і спокій тієї дівчини, яку я обожнював, і тепер, за химерною і гіркою примхою долі, вони знайшли те саме застосування. Зрозумійте мене, Альбере: я міг би запропонувати цій сердешній жінці мільйони, та я повертаю їй тільки шматок хліба, забутий під моїм убогим дахом того дня, коли мене розлучили з тією, яку я кохав.

Ви людина шляхетна, Альбере, та, може, вас іще засліплює гордість чи образа; якщо ви мені відмовите, якщо візьмете від іншого те, що я маю право вам запропонувати, я скажу, що з вашого боку жорстоко відмовлятися від кусня хліба для вашої матері, коли його пропонує людина, що її батько, помер через вашого батька у муках від голоду і розпуки».

Альбер стояв блідий і непорушний, чекаючи, що скаже мати.

Мерседес звела до неба розчулений погляд.

— Приймаю, — мовила вона, — адже він має право запропонувати мені ці гроші.

І, сховавши на грудях листа, вона взяла сина попід руку і ходою, що була, може, твердіша, ніж сама вона сподівалася, вийшла на сходи.

XV. САМОГУБСТВО

Граф Монте-Крісто з Емманюелем та Максимільяном теж повернувся до міста.

Повернення їхнє точилося весело. Емманюель не приховував своєї втіхи, що все скінчилося так щасливо, і відверто казав про свої миролюбні уподобання. Моррель сидів у кутку ридвана і не заважав зятеві тішитися й розбалакувати, він радів мовчки, проте щиро, хоч та втіха сяяла тільки в його очах.

Біля застави Трон вони зустріли Бертуччо; він чекав на них, непорушний, мов чатовий на стійці.

Граф Монте-Крісто вистромився з вікна ридвана, тихо обмінявся з ним кількома словами, і управитель хутко пішов собі.

— Пане графе, — сказав Емманюель, коли вони підїжджали до Королівського майдану, — зупиніть, коли ваша ласка, ридван коло мого дому, щоб моя дружина жодної зайвої хвилини не хвилювалася за вас і за мене.

— Якби не було кумедно хизуватися своєю перемогою, — сказав Моррель, — я запросив би пана графа заглянути до нас; та, певне, панові графові теж треба заспокоїти чиесь стривожене серденько. Ось ми й приїхали, Емманюелю; попрощаймося з нашим другом і даймо йому нагоду їхати далі.

— Зачекайте, — сказав граф Монте-Крісто, — мені не хочеться отак відразу позбутися двох моїх супутників: ідіть до своєї прегарної дружини і передайте їй вітання від мене, а ви, Моррелю, проведіть мене до Єлисейських Полів.

— Пречудово, — сказав Максимільян, — тим паче, що мені й самому треба в той бік.

— Чекати тебе на сніданок? — запитав Емманюель.

— Ні, — відказав Максимільян.

Дверцята зачинилися, й ридван попрямував далі.

— Бачите, я приніс вам щастя, — сказав Моррель, лишившись сам із графом. — Ви не думали про це?

— Думав, — сказав граф Монте-Крісто, — тим-то й хотілося б мені не розлучатися з вами ніколи.

— Це просто диво! — провадив Моррель, відповідаючи на власні думки.

— Що саме? — запитав граф Монте-Крісто.

— Те, що сталося.

— Авжеж, — усміхнувся граф Монте-Крісто, — ви слушно зауважили, Моррелю, що це диво!

— Хоч що там було б, — провадив Моррель, — Альбер хоробрий хлопчина.

— Дуже хоробрий, — сказав граф Монте-Крісто, — я сам бачив, як він спокійнісінько спав собі, коли над його головою висів кинджал.

— А я знаю, що він двічі виходив на поєдинок, і бився він дуже добре; то як же все узгоджується з його сьогоднішньою поведінкою?

— Це все ваш вплив, — усміхнувся граф Монте-Крісто.

— Щастя його, що він не вояк! — сказав Максимільян.

— Чому?

— Перепросити коло бар'єра!.. — Молодий капітан похитав головою.

— Послухайте, Моррелю! — лагідно сказав граф Монте-Крісто. — Невже й ви поділяєте забобони звичайних людей? Адже, погодьтеся, якщо Альбер

хоробрий, то він не міг учинити це від боягузтва; у нього, звісно ж, була причина вчинити так, як він учинив сьогодні, тож поведінку його можна назвати радше героїчною.

— Та звісно, — відказав Моррель, — але я скажу, як ото полюбляють висловлюватися іспанці: сьогодні він менш хоробрий, аніж учора.

— Ви поснідаєте зі мною, правда ж, Моррелю? — міняючи тему розмови, запитав граф Монте-Крісто.

— Ні, я розлучаюся з вами о десятій годині.

— Ви домовилися з кимось поснідати о десятій?

Моррель усміхнувся і похитав головою.

— Але ж вам треба десь поснідати.

— Я не голодний, — відказав Моррель.

— Мені відомі тільки два почуття, від яких людина позбувається апетиту, — сказав граф Монте-Крісто, — горе і кохання. Слава Богу, бачу, що ви у веселому гуморі, значить, це не горе... Отож, якщо судити з того, що ви сказали мені сьогодні вранці, я дозволю собі гадати...

— Що ж, пане графе, — весело відказав Моррель, — я не заперечую.

— І ви нічого мені про це не розповісте, Максимільяне? — так жваво запитав граф Монте-Крісто, що видно було, як йому кортіло дізнатися Моррелю таємницю.

— Сьогодні вранці, пане графе, ви мали нагоду впевнитися, що в мене є серце, правда ж?

Замість відповіді граф Монте-Крісто простягнув йому руку.

— Тепер, — провадив Максимільян, — коли моє серце вже не у Венсенському лісі, з вами, воно в іншому місці, і я йду за ним.

— Ідіть, — поволи мовив граф Монте-Крісто, — ідіть, друже мій; та, прошу вас, якщо на вашому шляху трапляться перепони, згадайте про те, що я багато чого можу зробити на цім світі, що я за щастя матиму застосувати мою владу на користь тим, кого я люблю, і що я люблю вас, Моррелю.

— Гаразд, — сказав Моррель, — я пам'ятатиму про це, як ото недобрі діти пам'ятають про своїх батьків, коли потребують їхньої допомоги. Якщо мені потрібно буде — а цілком можливо, що така мить настане, — я звернуся до вас по допомогу, пане графе.

— Що ж, ви пообіцяли. Тоді до побачення.

— До побачення.

Вони підкотили до кам'яниці на Єлисейських Полях. Граф Монте-Крісто відчинив дверцята.

Моррель стрибнув на бруківку.

На ганку чекав Бертуччо.

Моррель попрямував проспектом Мариньї, а граф Монте-Крісто хутко подався назустріч Бертуччо.

— І що? — запитав він.

— Вона збирається покинути дім, — відказав управитель.

— А її син?

— Покойовий слуга Флорантен гадає, що він збирається вчинити так само.

— Ідіть зі мною.

Граф Монте-Крісто пройшов із Бертуччо до свого кабінету, написав відомого нам листа і дав його управителеві.

— Ідїть, — сказав він, — і хутчії; до речі, нехай скажуть Гайде, що я повернувся.

— Я тут, — відказала сама Гайде, яка, почувши, що підкотив ридван, уже побігла східцями в діл і сяjala з утіхи, побачивши графа здоровим і неушкодженим.

Бертуччо вийшов.

Усієї радості ніжної доньки, що знову побачила батька, усього захвату коханої, що знову побачила коханого, зазнала Гайде під час тієї зустрічі, якої вона так нетерпляче очікувала.

Звісно, і радість графа Монте-Крісто, хоч він і не виявляв її так бурхливо, була не менш велика; для змучених сердець радість немов роса, що випадає на висохлу від спеку землю; серце і земля всотують ту живодайну вологу, та стороннє око не помітить цього.

За останні дні граф Монте-Крісто збагнув те, що давно вже здавалося йому неможливим: на світі є дві Мерседес, і він ще може зазнати щастя.

Його погляд спрагло поринав у затуманені очі Гайде, аж раптом відчинилися двері.

Граф Монте-Крісто насупився.

— Пан де Морсер! — доповів Батістен, наче самісіньке це наймення виправдовувало його непрохане вторгнення.

І справді, графове обличчя поясніло.

— Котрий? — запитав він. — Віконт чи граф?

— Граф.

— Невже це й досі не скінчилося? — вигукнула Гайде.

— Хтозна, чи скінчилося воно, дитино моя, — відказав граф Монте-Крісто, узявши її за руки, — але тобі нема чого боятися.

— Але ж цей негідник...

— Він безсилий супроти мене, Гайде, — сказав граф Монте-Крісто, — боятися треба було тоді, коли я мав справу з його сином.

— Ти ніколи не дізнаєшся, скільки я витерпіла, пане мій, — сказала Гайде.

Граф Монте-Крісто всміхнувся.

— Присягаюся тобі могилою твого батька, — сказав він, — якщо з кимось і станеться лихо, то принаймні не зі мною.

— Я вірю тобі, як Богові, — сказала дівчина, підставляючи графові чоло.

Граф Монте-Крісто закарбував на тому прегарному, чистому чолі поцілунок, і від нього закалатало двоє сердець — одне стрімко, а друге глухо.

— О Боже, — прошепотів граф Монте-Крісто, — невже ти дозволиш мені знову покохати!.. Запросіть графа де Морсера до вітальні, — сказав він Батістену, проводжаючи прекрасну грекиню до бічних сходів.

Нам необхідно пояснити причину тих відвідин, що їх, може, чекав граф Монте-Крісто, та наші читачі, либонь, і не сподівалися.

Коли Мерседес, як ми вже казали, робила у себе отой перелік, що й Альбер, коли вона складала свої коштовності, замикала шафи, збирала докупи ключі, щоб лишити все по собі в цілковитому порядку, вона не помітила, що за скляними дверми в коридорі з'явилося бліде похмуре обличчя. Того, хто

дивився крізь ті двері, не можна було ні побачити, ні почути, а сам він міг бачити й чути все, що діялося у пані де Морсер.

Відійшовши від тих дверей, блідий чоловік подався у спальню і конвульсивно стиснутою рукою підняв штору в тому вікні, що виходило у двір.

Так він стояв хвилин із десять, непорушно і безмовно прислухаючись до калатання свого серця. Ті десять хвилин здалися йому вічністю.

Ото саме тоді, повертаючись із місця поединку, Альбер і вгледів у вікні свого батька, що наглядав за ним, і відвернувся.

Граф широко розплющив очі, адже він знав, що Альбер завдав графові Монте-Крісто страшної образи й у всьому світі така образа передбачає дуель, де одного зі супротивників спіткає смерть. Альбер повернувся живий і неушкоджений, отож, він помстився за батька.

Невимовна радість осяяла те похмуре обличчя, наче останній промінь сонця, що сідає у хмари на обрії, мов у справжнісіньку могилу.

Та, як ми вже сказали, марно чекав він, що Альбер прийде в його покої і розповість про свою перемогу. Зрозуміло було, чому його син, вирушаючи на поединок, не захотів піти до батька, що за його честь він помстився: та чому він, відплативши за батькову честь, не прийшов і не кинувся в його обійми?

І тоді граф, не маючи змоги побачитися з Альбером, послав по нього покойового слугу. Ми знаємо, що Альбер звелів слугі нічого не приховувати від графа.

За десять хвилин на ганку з'явився граф де Морсер, убраний у чорний сурдут із коміром військового зразка, у чорних штанах і в чорних рукавичках. Либонь, він заздалегідь віддав розпорядження, бо не встиг він спуститися з ганку, як йому подали ридван.

Покойовий слуга відразу ж поклав у ридван кирею, де було загорнуто дві шпаги, потім зачинив дверцята і сів поруч із візником.

Візник чекав наказу.

— На Єлисейські Поля, — сказав генерал, — до графа Монте-Крісто. Чвалом!

Коні помчали вперед, коли їх стьобнули батогом; за п'ять хвилин вони зупинилися біля кам'яниці графа Монте-Крісто.

Морсер сам відчинив дверцята і, мов той парубок, плигнув на ходу з ридвана, подзвонив і ввійшов разом зі слугою в широко відчинені двері.

За мить Батістен доповідав своєму панові про графа де Морсера, і граф Монте-Крісто, провівши Гайде, звелів запровадити Морсера до вітальні.

Генерал уже втретє зміряв кроками довжину вітальні, аж обернувшись, угледів у дверях графа Монте-Крісто.

— А, це пан де Морсер! — спокійно сказав граф Монте-Крісто. — Мені здавалося, я не те почув.

— Так, це я, — відказав граф; його вуста тремтіли, він ледве вимовляв слова.

— Мені залишається дізнатися, — сказав граф Монте-Крісто, — чим зобов'язаний я, що бачу графа де Морсера о такій ранній порі?

— У вас сьогодні вранці була дуель із моїм сином, пане? — запитав генерал.

— Ви знаєте про це? — запитав граф Монте-Крісто.

— Так, і знаю також, що в мого сина були вагомні причини битися з вами і постаратися убити вас.

– Авжеж, мосьпане, у нього були на те вагомі причини. Та все ж таки, як ба-
чите, він не вступив у поєдинок зі мною і не вбив мене.

– Проте для нього ви є винуватець ганьби, яка спіткала його батька, винуватець страшного лиха, що поселилося у нашому домі.

– Це так, мосьпане, – відказав граф Монте-Крісто з тим-таки жакливим спокоєм, – утім, другорядний винуватець, а не головний.

– Ви, напевне, перепросили його чи дали якісь пояснення?

– Я нічого не пояснював йому, і перепросив не я, а він.

– Та що ж, на вашу думку, означає його поведінка?

– Напевне він побачив, що хтось інший більший винуватець, ніж я.

– І хто?

– Його батько.

– Припустимо, – пополотнівши, сказав Морсер, – та ви повинні знати, що винуватець не любить, коли йому вказують на його вину.

– Знаю я це... Тож і чекав того, що сталося.

– Ви чекали, що мій син виявиться боягузом? – вигукнув генерал.

– Альбер де Морсер не боягуз, – відтяз граф Монте-Крісто.

– Якщо чоловік тримає в руках шпагу, якщо перед ним стоїть його смертельний ворог і він не вступає у двобій, значить, він боягуз! Якби він був тут, я сказав би йому це!

– Мосьпане, – сухо відказав граф Монте-Крісто, – сподіваюся, ви приїхали до мене не для того, щоб обговорювати ваші родинні справи. Скажіть усе це вашому синові, може, він знайде, що відповісти вам.

– О, ні, – відказав генерал, посміхнувшись, – правда ваша, не задля цього я приїхав! Я приїхав, щоб сказати вам, що я теж вважаю вас моїм ворогом! Я інстинктивно ненавиджу вас! У мене таке відчуття, наче я завжди вас знав і завжди ненавидів! І якщо вже сучасна молодь відмовляється вступати у поєдинок, то битися треба нам... Ви згодні зі мною, пане?

– Цілком. Адже коли я сказав вам, що чекав того, що має статися, то мав на увазі й ваш візит.

– Тим ліпше... То ви готові?

– Я завжди готовий.

– Ми будемо битися, аж поки один із нас загине, розумієте? – люто сказав генерал, зціпивши зуби.

– Аж поки один із нас загине, – кивнувши, повторив граф Монте-Крісто.

– Тоді їдьмо, секунданти нам не потрібні.

– Авжеж, не потрібні, – сказав граф Монте-Крісто, – ми надто вже добре знаємо один одного!

– Навпаки, – сказав генерал, – ми геть не знаємо один одного.

– Облиште, – сказав граф Монте-Крісто із тим самісіньким смертельним спокоєм, – годі вже! Хіба ви не той самий вояк Фернан, що втік із війська на передодні битви під Ватерлоо? Хіба ви не той самий лейтенант Фернан, що був провідником і шпигуном французького війська в Іспанії? Хіба ви не той самий полковник Фернан, що продав, зрадив, убив свого добродійника Алі? І хіба всі ці Фернани разом не обернулися генерал-лейтенантом графом де Морсером, пером Франції?

– Негіднику, – вигукнув генерал, якому ті слова дошкуляли, мов розпечене залізо, – ти картаєш мене моєю ганьбою перед тим, як може, уб'єш мене! Ні, не хотів я сказати, що ти не знаєш мене, бо добре знаю я, що ти промкнувся у п'їтму мого минулого, що перечитав – хтозна, з яким смолоскипом! – кожнісіньку сторінку мого життя, та, може, в моїй ганьбі все ж таки більше честі, ніж у твоєму позірному блиску! Авжеж, ти мене знаєш, я не сумніваюся, та я не знаю тебе, пройдисвіте, що обсипається золотом і самоцвітами! У Парижі ти прозиваєшся графом Монте-Крісто, в Італії – Синдбадом-Морепоплавцем, на Мальті ще якось, уже й не пам'ятаю. Та я вимагаю, я хочу знати твоє справжнє наймення з-поміж сотні твоїх прибраних імен, щоб вигукнути його перед тим, як прохромлю шпагою твоє серце!

Граф Монте-Крісто зблід як смерть; очі його заярили грізним вогнем; він кинувся до сусіднього покою, здер із себе краватку, сурдут і камізельку, надів моряцьку куртку і шапочку, з-під якої вибивалася його довга чуприна.

І тоді він повернувся назад, страшний, невблаганний, і, згорнувши руки на грудях, підійшов до генерала. Морсер чекав, дивуючись із того, що він так несподівано вибіг із вітальні. Коли він побачив, яким став граф Монте-Крісто, зуби його зацокотіли, а ноги підігнулися; він помалу позадкував, аж заточився, натрапивши на стіл.

– Фернане, – сказав йому граф Монте-Крісто, – із-поміж сотні моїх імен мені варто назвати одне, щоб уразити тебе, і ти відгадав це наймення, правда ж? Ти згадав його? Тому що, попри всі мої поневіряння, попри всі муки, я стою перед тобою сьогодні, помолодівши від радості помсти, такий, яким ти, либонь, не раз бачив мене уві сні, відтоді як одружився... з Мерседес, моєю нареченою!

Генерал відкинув голову назад і, простягнувши перед собою руки, мовчки дивився заляклим поглядом на те страшне видіння; потім, хапаючись за стіну, щоб не впасти, помалу почулав до дверей і вийшов, задкуючи і страшенно, розпачливо заволавши:

– Едмон Дантес!

Відтак із надлюдськими зусиллями він доплентав до ганку, хитаючись мов п'яний перейшов двір і повалився на руки слугі, бурмочучи:

– Додому, додому!

Дорогою свіже повітря і сором перед слугами допомогли йому зібратися на дусі, проте відстань була невелика і відчай знову охопив його, коли вони почали наближатися до обійстя.

За декілька кроків од дому граф звелів зупинитися і виліз із ридвана.

Брама була розчахнута навстіж, і посеред двориська чекав кучер фіакра, дивуючись, що його погукали до такої розкішної кам'яниці. Граф перелякано зиркнув на нього, та не зважився ні про що розпитувати і пішов у свої покої.

Сходами спускалися двоє; він насилу встиг заховатися в бічну кімнату, щоб не зіткнутися з ними.

То була Мерседес, що спиралася на синову руку; вони удвох покидали дім.

Вони пройшли зовсім близько від бідолахи, що, сховавшись за шторою, мало не почув дотик шовкової сукні Мерседес і відчув на своєму обличчі теплий подих сина, який казав:

— Сміливіше, матінко! Ходімо, ходімо хутчій, це вже не наш дім.

Слова завмерли, кроки подаленіли.

Граф випростався, учепившись руками у штору; він силкувався погамувати найрозпачливіше ридання, що коли-небудь вихоплювалося з грудей чоловіка, якого відразу покидали і дружина, і син...

Незабаром він почув, як грюкнули дверцята фіакра, потім вийкнув візник і шибки затремтіли від гуркоту важкого повозу; тоді він побіг до себе у спальню, щоб іще раз поглянути на все, що він любив у цьому світі, та фіакр поїхав, і ні Мерседес, ні Альбер не виглянули з віконця, щоб кинути погляд на спорожний дім, на покинутого батька і чоловіка останній, прощальний погляд, у якому була б бодай крапля співчуття.

І ось тоді, коли колеса повозу заторохтіли брукованою вулицею, гримнув постріл, і хмарка темного диму вихопилася з вікна спальні, що розлетілося від струсу.

XVI. ВАЛЕНТИНА

Читачі, звісно, здогадуються, куди квапився Моррель, і з ким він мав побачитися.

Розлучившись із графом Монте-Крісто, він помалу простував до маєтку Вільфорів.

Ми сказали «помалу», тому що в Морреля було ще півгодини часу, а пройти йому належало кроків із п'ятсот; та хоч він мав доста часу, усе ж таки поспішив розлучитися з графом Монте-Крісто, тому що йому кортіло залишитися на самоті зі своїми думками.

Він добре пам'ятав про ту пору, яку йому призначили: це було тоді, коли Валентина годувала сніданком Нуартьє, то могла бути певна, що ніхто не потурбує її під час виконання цього благочестивого обов'язку. Нуартьє і Валентина дозволили йому відвідувати їх двічі за тиждень, і він хотів скористатися тим правом.

Коли Моррель увійшов, Валентина, що вже зачекалася його, ухопила юнака за руку і припровадила до діда. Вона була бліда і дуже схвильована.

Збурення її викликав скандал в Опері: всі вже знали (у світських колах завжди все знають) про сварку поміж Альбером і графом Монте-Крісто. У домі Вільфорів ніхто не сумнівався, що неухильним наслідком того випадку буде поєдинок, і Валентина жіночим чуттям збагнула, що Моррель буде секундантом графа Монте-Крісто, і, знаючи його, про ту хоробрість і глибоку прихильність до графа, боялася, що він не обмежиться пасивною роллю свідка.

Тож неважко зрозуміти, із яким нетерпінням запитувала вона про подробиці і слухала відповіді, і Моррель прочитав ув очах своєї коханої безмежну вітху, коли вона почула про несподівано щасливий кінець дуелі.

— А тепер, — сказала Валентина, показавши Моррелеві на місце поруч із дідусем і сама сівши на ослінчику, де лежали його ноги, — ми можемо побалакати і про власні справи. Ви ж знаєте, Максимільяне, що дідусь якось хотів поїхати з дому пана де Вільфора і поселитися окремо.

– Авжеж, – сказав Максимільян, – я пам'ятаю про це, і я схвалював той план.

– То можу потішити вас, Максимільяне, – сказала Валентина, – тому що дідусь знову повернувся до тієї думки.

– Чудово! – вигукнув Максимільян.

– А знаєте, – провадила Валентина, – чому дідусь хоче покинути цей дім?

Нуартге значуще зиркнув на внучку, поглядом наказуючи їй замовкнути; та Валентина не дивилася на нього, бо її погляди й усмішка звернені були до Морреля.

– Хоч там чим пояснювався би намір пана де Вільфора, я підтримую його, – відказав Моррель.

– І я, від усієї душі, – сказала Валентина. – Він каже, що повітря передмістя Сент-Оноре шкідливе для мого здоров'я.

– А знаєте, Валентино, – сказав Моррель, – вважаю, що пан Нуартге правду каже: ось тижнів зо два ви, як на мене, трохи нездужаєте.

– Авжеж, я недобре почуваюся, – сказала Валентина, – тож дідусь вирішив сам полікувати мене; він усе знає, і я цілком довіряю йому.

– То ви і справді нездужаєте? – хутко запитав Моррель.

– Це хвороба. Мені трохи недобре, та й годі; я втратила апетит, і в мене таке відчуття, ніби мій організм із чимось бореться.

Нуартге уважно стежив за її словами.

– А чим ви лікуєтеся від цієї невідомої недуги?

– Я щоранку п'ю по чайній ложечці тих ліків, які вживає дідусь; я хочу сказати, що почала з одної ложки, а зараз п'ю вже по чотири. Дідусь каже, що це лік від усіх недуг.

Валентина всміхнулася, та усмішка її була сумна й болісна.

Сп'янілий від кохання Максимільян мовчки дивився на неї; вона була така гарна, та її блідість стала якась прозора, очі блищали дужче, ніж звичайно, а руки, що завжди були білі, мов перламутр, здавалися виліпленими з воску, що трохи пожовк із часом.

Із Валентини Максимільян перевів погляд на Нуартге; той дивився своїм загадковим, замисленим поглядом на внучку, що поринула у своє кохання; та й він, як і Моррель, бачив ті ознаки прихованого страждання, що були втім такі непомітні, що їх ніхто не помічав, крім діда і коханого.

– Але ж ті ліки прописали панові Нуартге? – спитався Моррель.

– Авжеж, і вони дуже гіркі на смак, – відказала Валентина, – такі гіркі, що після них мені вчувається гіркість у всьому, що я п'ю.

Нуартге допитливо глянув на внучку.

– Еге ж, дідусю, – сказала Валентина, – це правда. Оце допіру, перш ніж іти до вас, я випила склянку води з цукром і навіть не змогла допити її, така гірка вона мені здалася.

Нуартге зблід і дав на здогад, що хоче щось сказати.

Валентина підвелася, щоб принести словника.

Нуартге з помітною тривогою стежив за нею поглядом.

Кров припливла до її щік, і вона почервоніла.

– Оце диво, – весело вигукнула вона, – у мене голова пішла обертом! Невже це від сонця?

І вона вхопилася за край столу.

— Та нема ж бо ніякого сонця, — відказав Моррель, якого вираз обличчя Нуарт'є занепокоїв ще дужче, ніж її нездужання.

Він підбіг до неї. Валентина всміхнулася.

— Заспокойся, дідуню, — сказала вона Нуарт'є, — заспокойтеся, Максимільяне. Нічого, усе вже минулося; та послухайте, здається, хтось заїхав у двір?

Вона відчинила двері, підбігла до вікна в коридорі й відразу ж повернулася.

— Авжеж, — сказала вона, — приїхала пані Дангляр із донькою. Бувайте, я побіжу, а то по мене прийдуть сюди, чи радше до побачення; посидьте з дідусем, Максимільяне, а я постараюся не затримувати їх у нас.

Моррель провів її поглядом, він бачив, як за нею зачинилися двері, і чув, як вона побралася маленькими сходами, що провадили до покою пані де Вільфор і до її кімнати.

Коли вона пішла, Нуарт'є дав на здогад Моррелеві, щоб той узяв словника.

Моррель вволив його бажання; Валентина навчила його, як порозуміти-ся зі старим.

Та оскільки щоразу доводилося перебирати абетку і шукати у словнику кожнісіньке слово, минуло аж десять хвилин, поки думка Нуарт'є виллялася у такі слова: «Дістаньте склянку з водою і карафку з Валентининою кімнати».

Моррель негайно подзвонив лакеєві, який заступав Барруа, і від імені Нуарт'є передав йому той наказ.

За хвилину слуга Нуарт'є повернувся.

Карафка і склянка були геть порожні.

Нуарт'є дав на здогад, що бажає щось сказати.

— Чому карафка і склянка порожні? — спитався він. — Адже Валентина сказала, що не допила води.

Щоб утілити ту думку в слова, потрібно було п'ять хвилин.

— Хтозна, — відказав слуга, — та до кімнати панни Валентини заходила покоївка, то, може, вона вилляла.

— Запитайте в неї про це, — сказав Моррель, із погляду зрозумівши думку Нуарт'є.

Слуга вийшов і відразу ж повернувся.

— Панна Валентина заходила до своєї кімнати, — сказав він, — і допила все, що лишилося у склянці, а з карафки все вилляв пан Едуар, щоб улаштувати ставок для своїх качок.

Нуарт'є звів очі до неба, наче гравець, що поставив на кін увесь свій маєток.

Потім його очі звернулися до дверей і вже не відривалися від них.

Валентина не помилилася, коли сказала, що приїхала пані Дангляр із донькою; їх попровадили до кімнати пані де Вільфор, яка сказала, що вітати-ме їх у себе, тим-то Валентина і пройшла через свою кімнату, бо вона була на тому самому поверсі, що й кімната мачухи, і ділила їх тільки Едуарова кімната.

Гості ввійшли у будуар із трохи офіційним виглядом, певне, готуючись сповістити якусь важливу новину.

Люди одного кола легко розпізнають різні відтінки у спілкуванні. Пані де Вільфор у відповідь на урочистість обох паній теж прибрала врочистого вигляду.

Тієї миті ввійшла Валентина, і всі знову почали вітатися.

— Люба, — сказала баронеса, тоді як дівчата взялися за руки, — я приїхала до вас разом із Ежені, щоб перша сповістити вам про те, що найближчим часом відбудеться весілля моєї доньки з паном Кавальканті.

Дангляр наполягав на князівському титулі. Барон-демократ вважав, що це звучить ліпше, ніж граф.

— Тоді дозвольте вас щиро привітати з ним, — відказала пані де Вільфор. — Я вважаю, що пан Кавальканті — юнак, який обдарований рідкісними чеснотами.

— Якщо по-дружньому казати, — усміхнулася баронеса, — то я скажу, що князь ще не та людина, якою обіцяє стати згодом. У ньому ще чимало дивацтв, з яких ми, французи, упізнаємо з першого погляду італійського чи німецького аристократа. Усе ж таки в нього, здається, добре серце, витончений розум, а що до практичного боку, то пан Дангляр каже, що в нього грандіозний масток, він так і висловився.

— Та ще й додайте, пані, — сказала Ежені, гортаючи альбом пані де Вільфор, — що ви почуваете до цього юнака особливу прихильність.

— Мені не треба питати у вас, — зауважила пані де Вільфор, — чи поділяєте ви цю прихильність?

— Нітрохи, мосьпані, — зі звичною своєю самовпевненістю відказала Ежені. — Я не відчуваю ніякої схильності пов'язувати себе хатніми клопотами чи потуранням чоловічим примхам, хоч хто там був би той чоловік. Моє покликання — бути акторкою, а це означає, що я маю вільно розпоряджатися моїм серцем, моєю особою і моїми думками.

Ежені промовила все це таким рішучим і твердим тоном, що Валентина зашарілася вся. Скромна дівчина не могла зрозуміти цієї сильної натури, у якій не відчувалося ні краплі жіночої ніяковості.

— Утім, — провадила Ежені, — якщо вже мені судилося вийти заміж, то я повинна дякувати Богові, який позбавив мене принаймні від домагань пана де Морсера, бо якби не це, то я була б тепер дружиною вкритого ганьбою чоловіка.

— А й правда, — сказала баронеса з тією чудернацькою наївністю, якою часом відзначаються шляхтянки й від якої не може їх позбавити навіть спілкування з плебеями, — якби де Морсери не вагалися, моя донька була б уже заміжня за Альбером; генерал дуже хотів цього шлюбу, він навіть приїздив до пана Дангльєра, щоб вирвати з нього згоду; слава Богу, ми легко здихалися його.

— Хіба ж батькова ганьба падає на сина? — несміливо упала в річ Валентина. — Мені здається, віконт нітрохи не винен у генераловій зраді.

— Вибачте, люба моя, — сказала невблаганна Ежені, — віконт од нього недалеко втік; кажуть, викликавши вчора в Опері на поєдинок графа Монте-Крісто, він сьогодні перепросив його біля самісінького бар'єра.

— Та ви що! — вигукнула пані де Вільфор.

— Ох, люба моя, — відказала пані Дангляр із тією ж таки наївністю, про яку ми допіру сказали, — це справді так; я це знаю від пана Дебре, який був присутній під час тієї розмови.

Валентина теж знала все, та промовчала. Від поєдинку думки її полинули у кімнату Нуарт'є, де на неї чекав Моррель.

Поринувши в думи, Валентина вже кілька хвилин і слова не промовила; вона не могла б навіть сказати, про що там була балачка, коли ж це пані Дангляр доторкнулася до її руки.

— Що вам потрібно, мосьпані? — запитала Валентина, здригнувшись від того дотику, наче електричного розряду.

— Вам нездужається, любя Валентино? — запитала баронеса.

— Нездужається? — здивувалася Валентина, провівши долонею по своєму гарячому чолу.

— Авжеж. Погляньте на себе в люстро: за останню хвилю ви кілька разів то бліднули, то шарілися.

— Справді, — сказала Ежені, — ти страшенно бліда!

— Не турбуйся, Ежені, це вже коїться зі мною кілька днів.

І, попри всю свою простодушність, Валентина збагнула, що може скористатися цим приводом, щоби піти звідціля. Утім, пані де Вільфор сама прийшла їй на поміч.

— Ідіть собі, Валентино, — сказала вона, — вам і справді недобре. Наші гості вибачать вам; випийте склянку холодної води, то вам і полегшає.

Валентина поцілувала Ежені, уклонилася пані Дангляр, що вже підвелася й почала прощатися, і вийшла з кімнати.

— Бідолашна дівчинка, — сказала пані де Вільфор, коли двері за Валентиною зачинилися, — вона не на жарт мене турбує, боюся, вона серйозно занедужає.

Тим часом Валентина у якомусь безтямному збудженні пройшла через Едуарову кімнату, не відповівши на недобру витівку, якою він уколів її, і, минувши свою спальню, вийшла на маленькі сходи. Їй залишалось спуститися тільки трьома сходинками, вона вже чула Моррелів голос, аж раптом увіччю їй потьмарилося, залякла нога схибила, поруччя вислизнуло з її долоні, і, притулившись до стіни, вона вже не спустилася, а скотилася сходами.

Моррель швидко відчинив двері й побачив Валентину, що лежала на майданчику.

Він підхопив її на руки й посадив у фотель.

Валентина розплющила очі.

— Ох, я така недотепа! — з гарячковою жвавістю мовила вона. — Здається, я розучилася триматися на ногах. І як могла я забутись, що ще три сходинки треба пройти?

— Ви не забулися, Валентино? — вигукнув Моррель.

Вона озирнула кімнату; в очах Нуартъе вона побачила страшний переляк.

— Заспокойся, дідусю, — сказала вона, намагаючись усміхнутися, — це дрібниці... просто у мене голова пішла обертом.

— Знову запаморочення! — сказав Моррель, розпачливо заламуючи руки. — Побережіться, Валентино, благаю вас!

— Та все вже минулося, — сказала Валентина, — кажу ж вам, це дрібниці. А тепер послушайте, яка новина: за тиждень Ежені виходить заміж, а за три дні буде великий бенкет на честь заручин. Нас усіх запросили — і мого батька, і пані де Вільфор, і мене... Принаймні так я зрозуміла.

— А коли ж настане наша черга? Ох, Валентино, ви маєте такий вплив на вашого дідуся, то постарайтеся, щоб він сказав: незабаром.

— То ви розраховуйте на мене, щоб квапити дідуся і нагадувати йому?

— Авжеж, — вигукнув Моррель. — Покваптеся, заради Бога. Поки ви не станете моєю, Валентино, мені завжди буде здаватися, ніби я вас утрачу.

— Ой, Максимільяне, — конвульсивно здригнувшись, відказала Валентина, — ви надто боязливий. Ви ж офіцер, про якого кажуть, що він нічогісінько не боїться. Ха-ха-ха!

І вона вибухнула гострим, хворобливим реготом; руки її напружилися, голова відкинулася назад, і вона завмерла.

Жахливий зойк, що не міг зрватися з вуст Нуартъє, застиг у його очах.

Моррель зрозумів: треба гукати на поміч.

Він щосили сіпнув дзвоника; покоївка, що була у Валентининій кімнаті, і лакей, що заступив Барруа, разом забігли до покою.

Валентина була така бліда, така вона була холодна, що обое не стали слухати того, що їм казали, а, піддавшись страхові, що панував у тому проклятому домі, із галасом кинулися тікати.

Пані Дангляр і Ежені саме збиралися їхати; вони ще встигли дізнатися про причину переполоху.

— Я ж вам казала! — вигукнула пані де Вільфор. — Бідолашка!

XVII. ЗІЗНАННЯ

Цієї миті пролунав голос Вільфора, що гукав зі свого кабінету:

— Що там сталося?

Моррель глянув на Нуартъє, до якого повернулося все його самовладання, і той показав йому очима на нішу, де якое, за подібних обставин, він уже ховався.

Він ледве встиг ухопити капелюха і заховатися за шторою. У коридорі вже лунали кроки королівського прокурора.

Вільфор забіг до кімнати, кинувся до Валентини і вхопив її в обійми.

— Лікаря! Лікаря!.. Д'Авріні! — вигукнув Вільфор. — Ні, я ліпше сам поїду по нього.

І він вибіг із кімнати.

Другими дверми вибіг Моррель.

Його вразив у самісіньке серце інший спогад: йому спала на думку розмова поміж Вільфором і лікарем, яку він випадково підслухав тієї ночі, коли віддала Богові душу пані де Сен-Меран; симптоми були такі самі, як ті, що передували смерті Барруа, хоч цього разу і слабші.

І йому здалося, ніби у його вухах звучить голос графа Монте-Крісто, що сказав йому години зо дві тому: «Хоч що потрібно буде вам, Моррелю, приходьте до мене, я багато чого можу зробити».

Він помчав передмістям Сент-Оноре до вулиці Матіньйон, а з вулиці Матіньйон на Єлисейські Поля.

Тим часом Вільфор підкотив у найнятому кабріолеті до дому Д'Аврінї; він так тривожно подзвонив, що воратар відчинив йому, геть перелякавшись.

Вільфор кинувся на сходи, не в змозі і слова сказати. Воратар знав його і тільки гукнув услід:

— Пан лікар у кабінеті, пане королівський прокуроре!

Вільфор вже увійшов чи радше вдерся до лікаря.

— А, це ви! — буркнув Д'Аврінї.

— Авжеж, пане лікарю, — відказав Вільфор, зачинаючи за собою двері, — і цього разу я питаю вас, чи самі ми тут? Пане лікарю, мій дїм проклятий Богом.

— Що сталося? — запитав той, наче й сухо, та з глибоким внутрішнім хвилюванням. — У вас хтось занедужав?

— Так, пане лікарю, — ухопився за голову Вільфор, — так!

Погляд Д'Аврінї наче промовляв: «Я це передбачав».

Він поволі й значуще мовив:

— Хто ж цього разу вмирає? Хто ця нова жертва, яка постане перед Богом, звинувачуючи нас у злочинній слабкості?

Болісне ридання вихопилося з Вільфорових грудей; він ухопив лікаря за руку.

— Валентина! — сказав він. — Тепер Валентина!

— Ваша донька! — з боєм і подивом вигукнув лікар.

— Тепер ви бачите, що помилялися, — прошепотїв Вільфор. — Допоможіть їй і попросіть у нещасної вибачення за те, що ви підозрювали її.

— Щоразу, як ви посилали по мене, — сказав Д'Аврінї, — бувало вже пізно, та все одно я піду, тільки хутчій ідімо, бо наші вороги не дрїмають.

— Цього разу, пане лікарю, вам уже не доведеться докоряти мені за слабкість. Цього разу я дізнаюся, хто вбивця, і не помилюю його.

— Перш аніж думати про помсту, зробімо все, що можна, для порятунку жертви, — сказав Д'Аврінї. — Ходімо!

І кабріолет, що доправив Вільфора, клусом домчав його назад разом із Д'Аврінї тієї саміснької миті, коли Моррель стукав у двері графа Монте-Крісто.

Граф Монте-Крісто був у себе в кабінеті й заклопотано читав записку, яку йому терміново надіслав Бертуччо.

Почувши, що йому доповіли про Морреля, який розлучився з ним години зо дві тому, він зачудовано звїв голову.

Для Морреля, як і для графа Монте-Крісто, за ті дві години, змінилося, мабуть, чималенько: він покинув графа з усмішкою, а тепер стояв перед ним, наче не сам при собі.

Граф Монте-Крісто схопився з місця і кинувся до нього.

— Що сталося, Максимільяне? — запитав він. — Ви бліді, ви захекалися!

Моррель майже повалився в крісло.

— Авжеж, — сказав він, — я біг, бо мені треба з вами поговорити.

— У вас удома всі здорові? — запитав граф Монте-Крісто найприязнішим тоном, що не залишав сумнівів у його щирості.

— Дякую вам, пане графе, — відказав Моррель, либонь, не знаючи, як узятися до розмови. — Авжеж, удома в мене всі здорові.

— Я дуже радий. То що хотіли ви мені сказати? — запитав граф Монте-Крісто, дедалі дужче занепокоївшись.

– Так, – відказав Морсер, – я біг до вас із дому, куди вкотилася смерть.

– То ви од Морсерів? – запитав граф Монте-Крісто.

– Ні, – відказав Моррель, – а хіба в них умер хтось?

– Генерал всадив собі кулю в голову, – відказав граф Монте-Крісто.

– О Господе, яке лихо! – вигукнув Моррель.

– Не для графині й не для Альбера, – сказав граф Монте-Крісто, – ліпше вже втратити батька і чоловіка, ніж бачити його безчестя. Кров змиє ганьбу.

– Сердешна графиня! – сказав Максимільян. – Понад усе шкода мені цю шляхетну жінку!

– Пожалійте й Альбера, Максимільяне; повірте, він гідний син графині. Та повернімося до вас. Ви хотіли мене бачити, я дуже радий, якщо можу вам допомогти.

– Так, я прийшов до вас із шаленою надією, що ви можете допомогти мені в такому ділі, де тільки сам Господь може зарадити.

– Кажіть-бо!

– Навіть не знаю, – сказав Моррель, – чи маю я право бодай однісінькій людині на світі відкрити таку таємницю, проте мене змушує фатум, не можу я інакше.

І він нерішуче замовк.

– Ви знаєте, що я вас люблю, – сказав граф Монте-Крісто, потискаючи руку Моррелеві.

– Ваші слова додають мені відваги, а серце каже мені, що я не повинен мати від вас таємниць.

– Так, Моррелю, сам Господь підказав вам це. То скажіть мені все, як велить вам серце.

– Пане графе, дозвольте мені послати Батістена, щоб він довідався від вашого імені про здоров'я одної знайомої вам людини.

– Я сам у вашому розпорядженні, то що вже казати про моїх слуг?

– Я повинен дізнатися, що їй полегшало, а то з глузду зсунуся.

– Хочете, я подзвоню Батістенові?

– Ні, я сам йому скажу.

Моррель вийшов, погукав Батістена і тихо сказав йому декілька слів. Покойовий слуга хутко вийшов.

– То що, послали? – запитав граф Монте-Крісто, коли Моррель повернувся.

– Авжеж, тепер я буду спокійніший.

– То чекаю вашої розповіді, – усміхаючись, мовив граф Монте-Крісто.

– Так, я все вам розповім. От слухайте. Якось увечері я опинився в одному саду; мене затуляли кущі, ніхто й не підозрював про мою присутність. Повз мене пройшли двоє, дозвольте мені поки що не називати їхні імена. Розмовляли вони тихо, та мені було так важливо знати, про що вони балакають, що я прислухався й не пропустив ані однісінького слова.

– Початок досить моторошний, якщо судити з вашого блілого обличчя.

– Авжеж, друже мій, усе це жаж! У тому домі хтось допіру помер; один співрозмовник був господар, другий – лікар. І перший звирявся другому у своїх остогах і прикрощах, тому що вже вдруге за цей місяць швидка й несподівана смерть відвідувала його дім, наче янгол помсти накликав на нього Божий гнів.

— Ти ба! — сказав граф Монте-Крісто, пильно глянувши на Морреля й обернув своє крісло так, щоб опинитися в тіні, тоді як світло падало простісінько на обличчя гостя.

— Авжеж, — провадив Максимільян, — смерть двічі за один місяць відвідала той дім.

— А що ж казав лікар? — запитав граф Монте-Крісто.

— Він казав... казав він, що смерть ця здається йому неприродною і що пояснити її можна тільки одним...

— Чим?

— Трутизною!

— Справді? — сказав граф Монте-Крісто, легенько закашлявшись, що допомагало йому в стані великого хвилювання приховати рум'янець, або блідість, чи й просто увагу, з якою він слухав співрозмовника. — Справді, Максимільяне? І ви все оце чули?

— Так, любий пане графе, я все це чув, і лікар навіть докинув, що як таке повториться, то він вважатиме себе зобов'язаним звернутися до правосуддя.

Граф Монте-Крісто слухав із величезним спокоєм, хоч, може, він був удаваний.

— Потім, — провадив Максимільян, — смерть прийшла уже втретє, та ні господар, ні лікар нікому нічого не сказали; тепер смерть, може, прийде учетверте. Скажіть, пане графе, до чого зобов'язує мене знання цієї таємниці?

— Любий мій друже, — сказав граф Монте-Крісто, — ви розповідаєте про випадок, що про нього знають геть усі. Дім, де ви все оце чули, мені знайомий чи принаймні я знаю точнісінько такий; там є сад, батько родини, лікар, там одна за другою сталися три дивні й несподівані смерті. Погляньте на мене: я не чув нічиїх зізнань, проте знаю це не гірше од вас. Та хіба мені дошкуляє сумління? Ні, мене це нітрохи не стосується. Ви кажете: наче янгол помсти закликав гнів на цей дім, — а хто вам сказав, що це не так? Заплющіть очі на злочини, яких не хочуть бачити ті, кому належало б їх побачити. Якщо в цьому домі Господь чинить свій суд, Моррелю, то відверніться і не заважайте Божому правосуддю.

Моррель здригнувся. Графів голос звучав похмуро, грізно й урочисто.

— Утім, — провадив граф Монте-Крісто, так гостро помінявши тон, що здавалося, ніби балакає інший чоловік, — звідки ви знаєте, що це має повторитися?

— Це повторилося, пане графе! — вигукнув Моррель. — Ось чому я тут.

— Що ж я можу вдіяти, Моррелю? Може, ви хочете, щоб я попередив королівського прокурора?

Граф Монте-Крісто вимовив останні слова так виразно, з такою недвозначною інтонацією, що Моррель схопився на ноги.

— Пане графе, — вигукнув він, — ви знаєте, про кого я кажу!

— Авжеж, друже мій, я доведу це, розставивши крапки над «і», тобто назву всіх дійових осіб. Ви гуляли в саду Вільфорів, із ваших слів я бачу, що це було в день смерті маркізи де Сен-Меран. Ви чули, як Вільфор і Д'Аврінї розмовляли про смерть маркіза де Сен-Мерана і про не менш дивну смерть маркізи. Д'Аврінї казав, що припускає отруєння і навіть два отруєння; і ось ви, як на диво порядна людина, відтоді шарпаєте ваше серце, катуєте сумління, не знаючи, відкрити вам цю таємницю чи промовчати. Ми живемо не в Середні

віки, любий друже. Тепер уже нема ні святої інквізиції, ні вільних суддів; що ж ви з ними вдієте? «Совісте, що ж ти хочеш від мене?» – казав Стерн. Облиште, друже мій, нехай вони сплять собі, якщо їм спиться, нехай мордуються безсонням, якщо воно їх мордує, а самі спіть собі заради Бога, адже ваша совість чиста.

Моррелеве обличчя скривилося; він ухопив графа Монте-Крісто за руку.

– Та ж усе це повторилося! Ви чуєте?

– Та й що? Нехай собі повторюється, – сказав граф Монте-Крісто, здивований тією незрозумілою йому наполегливістю. – Це родина Атрідів; Господь засудив їх, і вони зазнають покари; вони пропадуть усі, як ото паперові чоловічки, яких вирізують дітлахи і які падають один за одним, хоч би й дві сотні їх було, від подиху їхнього творця. Три місяці тому помер маркіз де Сен-Меран, за кілька днів – маркіза, днями – Барруа, сьогодні – старий Нуартъє або ж юна Валентина.

– Ви знали це? – вигукнув Моррель із таким жахом, що граф Монте-Крісто здригнувся, – а він і тоді не поворухнувся б, якби обвалилася твердь небесна. – Ви знали це і мовчали?

– А що мені до того? – стеноу плечима граф Монте-Крісто. – Що мені ті люди, і нащо мені губить одного, щоб порятувати другого? Ні, я не надаю переваги ні жертві, ні вбивці.

– Але ж я, я! – в нестямі вигукнув Моррель. – Адже я кохаю її!

– Кохаєте? Кого? – вигукнув граф Монте-Крісто, схопившись із місця і вхопивши Морреля за руки.

– Я пристрасно, шалено кохаю її, всю мою кров я віддав би, щоб висушити однісіньку її сльозу! Ви чуєте! Я кохаю Валентину де Вільфор, а її вбивають! Я кохаю її, і я благаю Бога і вас навчити мене, як її порятувати!

Граф Монте-Крісто скрикнув, і той дикий крик був наче гарчання пораненого лева.

– Нещасний! – вигукнув він, заламуючи руки. – Ти кохаєш Валентину! Ти кохаєш доньку цього клятого кодла!

Ніколи ще в усенькому своєму житті не бачив Моррель такого обличчя, такого страшного погляду. Ніколи ще Жах, що являв йому своє лице й на полі битви, і в смертоносних ночах Алжиру, не світив йому в очі такими зловісними блискавицями.

Він позадкував від страху.

Після того пристрасного спалаху граф Монте-Крісто на мить заплющив очі, наче його засліпило внутрішнє полум'я, і потроху буря в його грудях ущухла, як ото після грози гамуються під сонячними променями розбурхані піняви буруни.

Те напружене мовчання, та боротьба із самим собою тривала секунд із двадцять, не більш.

Граф Монте-Крісто звів своє пополотніле обличчя.

– Ось бачите, друже мій, – сказав він голосом, що майже не змінився, – як Господь карає пихатих і байдужних людей, що спокійнісінько дивляться на страшенне лихо, яке він їм показує. Із безпристрасною допитливістю наглядав я за тим, як розігрується на моїх очах ця похмура трагедія, немов пропавший янгол, сміявся я зі зла, яке коять люди під покровом таємниці (а багатим

і могутнім легко зберегти таємницю), і – раптом і мене вкусила ця гадюка, що за її звивистим слідом я стежив, у самісіньке серце вкусила!

Моррель глухо застогнав.

– Досить уже скарг, – сказав граф Монте-Крісто, – кріпіться, зберіться на силі, сподівайтесь, адже я з вами, і я оберігаю вас!

Моррель сумно похитав головою.

– Я вам сказав – сподівайтесь! – вигукнув граф Монте-Крісто. – Знайте, ніколи я не брешу, ніколи не помиляюся. Зараз полудень, Максимільяне. Дякуйте Богові, що ви прийшли до мене сьогодні опівдні, а не ввечері чи завтра вранці. Слухайте мене, Максимільяне, зараз полудень: якщо Валентина ще жива, то вона не помре.

– Боже милосердний! – вигукнув Моррель. – І я лишив її при смерті!

Граф Монте-Крісто затулив очі долонею.

Що коїлося в тому мозку, обтяженому страшними таємницями? Що підказали пошепки цьому невблаганному і людяному розумові світлий янгол чи янгол пітьми?

Тільки Господь про те знав!

Граф Монте-Крісто звів голову, та цього разу обличчя його було супокійне, мов у немовляти, що допіру прокинулося зі сну.

– Максимільяне, – сказав він, – ідіть собі додому. Наказую вам нічого не робити, не чинити ніяких спроб і нічим не виказувати вашої тривоги. Чекайте звісток від мене. Ідіть.

– Ваша незворушність лякає мене, пане графе, – сказав Моррель. – Ви владні над смертю? То ви людина? Чи ви янгол? Чи, може, Бог?

І молодий офіцер, що ніколи не відступав перед небезпекою, відступив перед графом Монте-Крісто, охоплений невимовним жахом.

Та граф Монте-Крісто поглянув на нього з такою сумовитою і лагідною усмішкою, що в Максимільянових очах забриніли сльози.

– Багато що підвладне мені, – сказав він. – Ідіть, мені треба побути самому.

І Моррель скорився тій незбагненній силі, якою підкоряв усіх граф Монте-Крісто, і навіть не намагався опиратися їй. Він потиснув графові долоню і пішов собі.

Та, дійшовши до брами, зупинився, щоб зачекати Батістена, який з'явився на розі вулиці Матінйон.

Тим часом Вільфор із Д'Аврїні поспішно прибули в дім королівського прокурора. Вони застали Валентину й досі непритомною, і лікар оглянув недужу з усією ретельністю, якої вимагали обставини від лікаря, що знав цю таємницю.

Не відводячи очей від його обличчя, Вільфор чекав його вироку. Нуартє був ще блідіший, аніж Валентина, ще дужче прагнув відповіді, тож він теж чекав, і всі сили його душі й розуму зосередилися у його погляді.

Урешті Д'Аврїні поволі мовив:

– Вона ще жива.

– Іще! – вигукнув Вільфор. – Це таке страшне слово, пане лікарю!

– Авжеж, повторюю: вона ще жива, і це мене дуже дивує.

– Та вона врятована? – запитав батько.

– Авжеж, якщо вона жива.

Тієї миті очі Д'Авріньї зустрілися з очима Нуарт'є, і така безмежна радість, така глибока і прониклива думка сяяла у них, що лікар здивувався.

Він знову опустил у фотель недужу, – її безкровні вуста ледь виділялися на блідому обличчі, – і став непорушно, дивлячись на Нуарт'є, що стежив за кожним його порухом.

– Пане де Вільфоре, – урешті сказав лікар, – погукайте, будь ласка, покоївку панни Валентини.

Вільфор опустил голову доньки, яку підтримував рукою, і сам пішов шукати покоївку.

Коли він зачинив за собою двері, Д'Авріньї підійшов до Нуарт'є.

– Ви хочете мені сказати щось?

Старий виразно заплющив очі; як ми знаємо, у його розпорядженні то був єдиний ствердний знак.

– Тільки мені?

– Так, – дав на здогад Нуарт'є.

– Добре, я постараюся лишитися з вами наодинці.

Тієї миті повернувся Вільфор із покоївкою; услід за покоївкою ішла пані Вільфор.

– Що сталося із сердешною дівчинкою? – вигукнула вона. – Вона допіру була в мене, щоправда, скаржилася на нездужання, та я й не гадала, що це так серйозно.

І молода жінка зі сльозами в очах і з суто материнською ніжністю підійшла до Валентини і взяла її за руку.

– Та ба! – несамохіть сказав собі Д'Авріньї, простеживши за поглядом Нуарт'є, тобто зиркнувши на пані де Вільфор, що казала:

– Нехай воно ляже у ліжко, сердешне дівча. Ось ми з Фанні укладемо її.

Д'Авріньї та пропозиція давала змогу лишитися наодинці з Нуарт'є, то він схвально кивнув, та суворо заборонив будь-що давати недужій без його дозволу.

Валентину понесли; вона очуняла, та не могла ні поворухнутися, ні навіть балакати, так уразив її той напад. Усе ж таки в неї вистачило сили поглядом попроситися з дідусем, який дивився на неї з таким відчаєм, наче йому душу з тіла виймали.

Д'Авріньї провів недужу, виписав рецепти й звелів Вільфорові самому поїхати до аптеки, особисто бути присутнім під час виготовлення ліків, привезти їх і чекати його в доччиній кімнаті.

Потім він знову звелів нічого не давати Валентині, спустився до Нуарт'є, ретельно зачинив за собою двері й, упевнившись у тому, що ніхто їх не підслуховує, сказав:

– Ви щось знаєте про недугу вашої внучки?

– Так, – дав на здогад старий.

– Нам не можна гаяти часу; я пропонуватиму запитання, а ви відповідайте. Нуарт'є дав на здогад, що готовий.

– Ви передбачали, що Валентина захворіє?

– Так.

Д'Авріньї на мить замислився, потім підійшов ближче до Нуарт'є.

– Перепрошую за те, що зараз я скажу, там ніщо не можна пропустити в тому страшному становищі, що ми оце перебуваємо. Ви бачили, як помирав сердега Барруа?

Нуартъє звів очі до неба.

– Ви знаєте, від чого він помер? – запитав Д'Аврїні, поклавши йому руку на плече.

– Так, – дав на здогад старий.

– Гадаєте, то була природна смерть?

Щось на кшталт посмішки промайнуло на мертвих устах Нуартъє.

– Ви підозрювали, що Барруа отруїли?

– Так.

– Гадаєте, та трутизна, від якої він загинув, призначалася йому?

– Ні.

– Ви гадаєте, та сама рука, що помилково вбила Барруа, сьогодні сягнула й Валентини?

– Так.

– То вона теж помре? – запитав Д'Аврїні, не зводячи з Нуартъє допитливого погляду.

Він чекав, як уплинуть ті слова на старого.

– Ні! – дав на здогад Нуартъє з таким переможним виглядом, що навіть найліпший відгадувач був би спантеличений.

– То у вас є надія? – здивовано запитав Д'Аврїні у Нуартъє.

Той звів очі до неба.

– І на що ви надієтеся?

Старий дав на здогад, що не може пояснити.

– Ох, справді... – прошепотів Д'Аврїні.

Потім знову звернувся до Нуартъє.

– Ви сподіваєтеся, убивця відступиться?

– Ні.

– То ви бієте на те, що трутизна не вплине на Валентину?

– Так.

– Звісно ж, ви знаєте не гірш од мене, що її намагалися отруїти, – провадив Д'Аврїні.

Старий дав на здогад поглядом, що він у цім не сумнівається.

– Чому ж ви сподіваєтеся, що Валентина уникне цієї небезпеки?

Нуартъє вперто дивився в одному напрямку; Д'Аврїні простежив за його поглядом і побачив, що він падає на склянку з ліками, які йому щоранку приносили.

– От так пак! – сказав Д'Аврїні, якого немовби аж осяяло раптом. – Невже ви...

Нуартъє не дав йому скінчити.

– Так, – дав він на здогад.

– Захистили її від впливу трутизни...

– Так.

– Потроху привчаючи...

– Так, так, так! – дав на здогад Нуартъє, в захваті від того, що його зрозуміли.

– Ви, либонь, чули, що до складу ліків, які я вам прописав, уходить бруцин?

– Так.

– І, привчаючи її до цієї отрути, ви хотіли нейтралізувати дію трутизни?

Очі Нуартъе переможно сяяли.

– І ви таки домоглися свого! – вигукнув Д'Аврінї. – Якби не вжили ви цієї застороги, отрута сьогодні убила б Валентину, вбила б умиць, безжально, такий потужний був удар; та справа скінчилася струсом, і принаймні цього разу вона не помре.

Неземна втіха сяяла у старого в очах, які він звів до неба з виразом безмежної вдячності.

Тієї хвилині повернувся Вільфор.

– Ось ліки, що їх ви прописали, лікарю, – сказав він.

– Їх виготовили у вашій присутності?

– Так, – відказав королівський прокурор.

– Ви не випускали їх із рук?

– Так.

Д'Аврінї взяв слоїчок, наляв декілька крапель плину на долоню й лизнув їх.

– Гаразд, – відказав він, – ходімо до Валентини, я призначу лікування, а ви простежте, щоб його ніхто не порушував.

Тієї самої хвилини, коли Д'Аврінї з Вільфором заходили до Валентининою кімнати, по сусідству перебував італійський священник із неквапливою ходюю, зі спокійною і впевненою мовою, який винаймав дім, що прилягав до Вільфорової кам'яниці.

Хтозна, що то була за угода, та за дві години всі мешканці того будинку вибралися звіттіля; подекували, наче підмурок того будинку не дуже міцний і дім може завалитися будь-якої миті, що, утім, не завадило новому мешканцеві о п'ятій годині того ж таки дня перебратися у нього з усіма своїми скромними лахами.

Новий мешканець узяв його в оренду на три, шість чи дев'ять років і, як і належить, заплатив за півроку наперед; цей новий мешканець, як ми вже сказали, був італієць і знали його як синьйора Джакомо Бузоні.

Відразу ж найняли робітників, і тієї ж ночі поодинокі перехожі, що проходили тією вулицею, із подивом спостерігали, як теслярі й мулярі робили підмурок під тією старою кам'яницею.

XVIII. БАТЬКО І ДОНЬКА

Із попереднього розділу ми знаємо, що пані Дангляр приїздила офіційно сповістити пані де Вільфор про майбутнє весілля панни Жені Дангляр із Андреа Кавальканті.

Те офіційне повідомлення ніби свідчило про те, що всі зацікавлені особи дійшли згоди; однак йому передувала сцена, про яку ми повинні розповісти нашим читачам.

Тож ми просимо їх повернутися трохи назад і вранці того пам'ятного дня прилинути до пишної позолоченої вітальні, яку ми вже змальовували і якою так пишався її власник, барон Дангляр.

Тієї вітальнею, годині о десятій ранку, поринувши в думи і, либонь, чимось заклопотаний, походжав туди й сюди сам барон, поглядаючи на двері й зупиняючись від кожного шереху.

Урешті терпець його урвався, і він погукав покойового слугу.

— Етьєне, — сказав він, — підіть-но та дізнайтеся, чого це панна Дангляр просила мене зачекати її у вітальні, і чом це вона змушує так довго мене чекати.

Давши у такий спосіб вихід своєму кепському гуморові, барон трохи заспокоївся.

Прокинувшись, панна Дангляр справді послала покоївку попросити в барона аудієнції і призначила задля цього позолочену вітальню. Незвичність того прохання, а головне, його офіційність дуже здивували барона, який відразу ж виконав її прохання і перший прийшов до вітальні.

Незабаром Етьєн повернувся з відповіддю.

— Покоївка панни Ежені, — сказав він, — сповістила, що панна Ежені закінчує вбиратися і зараз прийде.

Дангляр кивнув головою, давши на здогад, що він задоволений відповіддю. У світських колах і навіть поміж слугами він мав репутацію добротливого чоловіка і поблажливого батька; того вимагала роль демократичного діяча в тій комедії, що її ото він грав; йому здавалося, що це до лиця; ото так в античному театрі в батьківських масок правий кутик вуст угору зведений і сміявся, а лівий — опущений і плаксивий.

Вважаємо за потрібне докинути, що в інтимному колі весела губа опускалася до рівня скорботної, тож добротливий чоловік здебільшого зникав, поступаючись місцем чоловікові-грубіянові й батькові-деспотові.

— Чому це навіжене дівча не прийде до мене простісінько у кабінет, якщо їй припекло побалакати зі мною? — бурчав Дангляр. — І про що це їй закортіло зі мною побалакати?

Він уже вкотре повертався до тієї думки, що непокоїла його, аж раптом двері відчинилися і ввійшла Ежені в темній атласній сукні, гаптованій так само темними квітами, без капелюшка, та в рукавичках, наче вона збиралася посісти свій фотель в Італійській опері.

— У чім річ, Ежені? — вигукнув батько. — І до чого ця парадна вітальня, якщо можна спокійнісінько посидіти в моєму кабінеті?

— Правда ваша, мосьпане, — відказала Ежені, кинувши батькові, щоб він сидів. — Ви поставили мені два запитання, що вичерпують предмет нашої майбутньої розмови. Тож зараз я дам вам відповідь на обидва і, хоч так і не входить, почну з другого, бо воно не таке складне. Рахункові книги, хоч які вони там позолочені, шухляди, замкнені, наче фортечні брами, величезна кількість кредитних білетів, що бозна звідки взялися, і купи листів, що поприходили з Англії, Голландії, Іспанії, Індії, Китаю і Перу, завжди якось дивно впливають на батькові думки і змушують його забувати, що на світі існують важливіші і святіші речі, ніж суспільне становище й думка його довірників.

Тим-то я й обрала цю вітальню, де на стінах висять наші щасливі й усмінені парсуни у своїх чудовних рамах – ваша, моя й моєї матінки, а також різні ідилічні пейзажі й зворушливі пастуші сцени. Я вірю в силу зовнішніх вражень. Може, я й помиляюся щодо вас у цім; та що ж тут удієш? Не була б я мистецькою натурою, якби не зберігала певних моїх ілюзій.

– Чудово, – відтвв Дангляр, вислухавши ту промову з незворушною байдужністю, не второпавши в ній жодного слова, тому він був заклопотаний власними думками і намагався знайти відгук їм у думках співрозмовника.

– Отож, із другим запитанням ми с'як чи так упоралися, – сказала дівчина, нітрохи не збентежившись і з тією майже чоловічою певністю в собі, що нею так відзначалася її натура, мова і її порухи, – мені здається, ви цілком задоволені моїм поясненням. Тепер повернімося до першого запитання. Ви хочете знати, чому я попросила у вас аудієнції. Я даю вам відповідь двома словами: я не хочу виходити заміж за графа Андреа Кавальканті.

Дангляр аж підскочив у фотелі.

– Авжеж, шановний пане, – так само спокійно провадила Ежені. – Бачу, ви здивовані? Щоправда, за весь оцей час, що точаться балачки про мій шлюб, я ні словом не суперечила їм, бо, як завше, була певна, що потрібної миті зумію рішуче й відкрито повстати проти волі людей, котрі не питають у мене згоди. Проте цього разу мій спокій, моя пасивність, як ото кажуть філософи, впливала з іншого джерела, як любляча і слухняна донька... – легенька посмішка промайнула на її рум'яних губах, – ...я старалася скоритися вашому бажанню.

– Та й що? – запитав Дангляр.

– А те, любий пане, – відказала Ежені, – що я чимдуж старалася, та настала пора, коли я почуваю, що, попри всі мої зусилля, я не можу бути слухняною.

– Проте, – сказав Дангляр, що, як чоловік недалекої, геть був приголомшений невблаганною доньчиною логікою і її холоднокрівністю, що свідчило про тверду волю й далекосяжний розум, – яка ж причина твоєї відмови, Ежені?

– Причина? – перепитала Ежені. – Боже милосердний! Андреа Кавальканті не потворніший, не дурніший і не бридкіший, ніж інші парубки. Для людей, що судять про чоловіків за обличчям і статурою, він може бути навіть привабливим взірцем; не скажу навіть, що він менш любий моему серденькові, ніж інші, адже так могла б міркувати інститутка, а я вища від цього. Я нікого не люблю, мосьпане, знаєте ви це? І не бачу, чом би мені без крайньої необхідності обмежувати себе супутником на всеньке життя. Хіба не сказав один мудрець: «Нічого зайвого», а інший: «Усе своє ношу із собою»? Мене навіть навчили цим двом афоризмам латинською і грецькою: один з-поміж них належить, якщо не помиляюся, Федрові, а інший – Біантові. Так ось, любий батеньку, у життєвому краху, адже життя – це вічний крах наших надій, я просто викидаю за борт непотрібний баласт. Я залишаю за мною право бути самотньою, а отже зберегти мою свободу.

– Нещасна! – пробурмотів Дангляр, збліднувши, бо знав із досвіду, як тяжко подолати ту перепону, що так несподівано стала на його шляху.

– Нещасна? – запитала Ежені. – Анітрохи! Ваш вигук, мосьпане, здається мені театральним і бундючним. Навпаки, щаслива. Скажіть, що мені бракує? Люди вважають мене вродливою, а це вже дещо, бо всі мене сприймають

прихильно. А я люблю, щоб до мене прихильно ставилися, адже привітні обличчя не такі потворні. Я не дурна, обдарована певною сприйнятливістю і завдяки цьому беру від життя все, що мені подобається, як ото робить мавпа, що розгризає горіха і дістає зерня. Я заможна, бо ви володієте одним із найбільших маєтків у Європі, а я ваша єдина донька, і ви не такі вперті, як оті театральні батьки, що позбавляють доньок спадку за те, що ті не хочуть подарувати їм онуків. Та й передбачливий закон забрав у вас право позбавити мене спадку, принаймні цілком, так само як і позбавив права змусити мене вийти заміж. Отож, я щаслива, гарна, розумна, обдарована талантами, як висловлюються у комічних операх, і багата! Та це щастя, шановний пане! А ви прозиваєте мене нещасною.

Побачивши зухвалу й зарозумілу доньчину посмішку, Дангляр не стримався і зняв голос. Та під допитливим поглядом Ежені, що здивовано насупила гарні чорні брови, він обачно відвернувся і відразу ж опанував себе, приборканий залізною рукою обережності.

— Усе це так, — усміхнувшись, відказав він, — ти саме така, якою оце себе змальовуєш, доню моя, за винятком одного пункту: я не хочу простісінько називати його, а волю, щоб ти сама здогадалася.

Ежені поглянула на Данглера, страшенно здивована, що з нею змагаються за одну з перлин того вінця, що його вона так гордо поклала собі на голову.

— Ти пречудово пояснила мені, — провадив банкір, — які почуття змушують таку доньку, як ти оце, відмовитися від заміжжя. Тепер я скажу, які спонуки змусили такого батька, як я, наполягати на твоєму заміжжі.

Ежені вклонилася, та не як покірنا донька, що уважно слухає свого батька, а як супротивник, що готується до заперечень.

— Коли батько пропонує доньці вийти заміж, — провадив Дангляр, — у нього завжди є якісь підстави, щоб хотіти того шлюбу. Комусь не дає спокою нав'язлива думка, про яку ти допіру згадувала, тобто людям кортить жити далі у своїх внуках. Скажу відразу, що від цього я не потерпаю, бо до родинних утіх досить байдужий. Можу в цьому зізнатися доньці, яка досить по-філософському дивиться на речі, щоб зрозуміти цю байдужість і не вважати її злочином.

— Чудово, — сказала Ежені, — будемо розмовляти відверто, так набагато ліпше.

— Ти сама бачиш, — провадив Дангляр, — що, не поділяючи загалом твоєї пристрасті до зайвої відвертості, я все ж таки вдаюся до неї, коли цього вимагають обставини. Ти любила відвертість, то, сподіваюся, це досить відверто. Просто мені було необхідно, щоб ти якомога скоріш вийшла заміж за цього чоловіка з огляду на певні комерційні міркування.

Ежені звела брови.

— Справи такі, як я оце маю за честь доповідати про них; не гнівайся, ти сама винна. Повір, я не зі свого бажання вдаюся до цих фінансових обрахунків у розмові з такою мистецькою натурою, як ти оце, котра боїться ввійти до кабінету банкіра, щоб не набратися прикрих і непоетичних вражень. Та в цьому кабінеті, — провадив він, — що в нього ти оце позавчора проте ввійшла, щоб отримати від мене тисячу франків, які я даю тобі щомісяця на шпильки, щоб ти знала, люба моя, можна багато чого навчитися такому, що згодилося б навіть молодим особам, що не хочуть виходити заміж. Наприклад, там можна

дізнатися, — і з огляду на твої чутливі нерви я охоче скажу тобі це тут, у вітальні, — що для банкіра кредит — це все одно, як душа для тіла: кредит підтримує його, як подих оживлює тіло, і граф Монте-Крісто якось прочитав мені на цю тему лекцію, якої я ніколи не забуду. Там можна дізнатися, що зі зникненням кредиту банкірове тіло обертається трупом, і за дуже нетривалий відтинок часу це станеться з тим банкіром, що має за честь бути батьком доньки, котра так логічно міркує.

Та Ежені не зігнулася від удару, а гордо випросталася.

— То ви зруйновані! — вигукнула вона.

— Ти дуже точно висловилася, доню моя, — сказав Дангляр, стискаючи кулаки, та все ж таки зберігаючи на своєму грубому обличчі усмішку бездушної, проте недурної людини. — Авжеж, я зруйнований.

— Ти ба! — сказала Ежені.

— Авжеж, зруйнований. Отож, впливля на білий світ убивча таємниця, як ото сказав поет. А тепер вислухай, доню моя, як зможеш ти зарадити моему лихові, причім не задля мене, а задля себе самої.

— Із вас кепський психолог, мосьпане, — сказала Ежені, — якщо гадаєте, що ця катастрофа засмутила мене. Я зруйнована? А хіба мені не однаковісінько? Хіба не лишився в мене мій талант? Хіба не можу, як ото Пасте, Малібран чи Грізі забезпечити собі те, чого ви з вашим багатством ніколи не могли б мені дати: сто чи сто п'ятдесят тисяч річного зиску, якими я буду завдячувати тільки собі? І замість того, щоб отримати їх, як я отримувала від вас оці мізерні дванадцять тисяч франків, відчуваючи на собі похмурі погляди і докори за марнотратство, я буду отримувати ці гроші, слухаючи оплески і захоплені вигуки, та ще й квітами мене засипатимуть. І навіть якби не було в мене мого таланту, що в нього, бачу з вашої посмішки, ви не вірите, то хіба не залишається в мене моя пристрасть до незалежності, яка дорожча для мене понад усі світові скарби, дорожча понад саме життя? Ні, я не засмучена за себе, я завжди зумію влаштувати свою долю, і в мене завжди залишаться мої книги, мої олівці, мій роаяль, адже все воно недороге, то я завжди можу його придбати. Може, ви гадаєте, що я непокоюся за пані Дангляр, проте і цього нема; якщо не помиляюся, вона вжила усіх осторог, тож катастрофа, що загрожує вам, її не торкнеться; сподіваюся, вона у цілковитій безпеці, принаймні не турботи про мене завадили їй примножити свій маєток, адже, слава Богу, під приводом того, що я люблю свободу, вона не втручалася в моє життя. Ні, мосьпане, змалку бачила я все, що коїлося довкола мене. Добре все я розуміла, тож ваше банкрутство справляє на мене не більше враження, ніж воно на те заслуговує; відтоді, як я пам'ятаю себе, ніхто мене не любив — тим гірш! Природно, що я теж не люблю нікого — тим ліпше! Тепер ви знаєте, як я міркую.

— Отож, — сказав Дангляр, пополотнівши від гніву, що його причиною були далеко не батьківські почуття, — отож, ти вперто прагнеш довершити мою руїну.

— Довершити вашу руїну? Я? — спитала Ежені. — Не розумію, про що це ви.

— Дуже добре, це дає мені проблиск надії, тож слухай, що я скажу.

— Слухаю, — відказала Ежені, пильно дивлячись на батька, аж йому довелося зібратися на силі, щоб не опустити очі під владним доньчиним поглядом.

— Князь Кавальканті, — провадив Дангляр, — хоче взяти з тобою шлюб і при цім згоден помістити в мене три мільйони.

— Дуже гарно, — зневажливо заявила Ежені, глядячи свої рукавички.

— Ти, здається, гадаєш, ніби я збираюся скористатися твоїми трьома мільйонами? — запитав Дангляр. — Нітрохи, адже ті три мільйони мають принести десять. Я і ще один банкір домоглися залізничної концесії. Це єдина галузь промисловості, котра за нашого часу дає змогу нечуваного, блискавичного успіху, на кшталт отого, що його мав колись Лоу в наших парижан, у цих спекулянтів-роззяв, зі своїм фантастичним Міссісіпі. За моїми розрахунками, достатньо володіти мільйонною часткою залізничної колії, як ото колись володіли акром цілини на берегах Огайо. Це означає покласти гроші під заставу, що вже поступ, адже замість своїх грошей ти отримуєш п'ятнадцять, двадцять чи сто фунтів металу. Так ось, за тиждень, якщо рахувати від сьогодні, я повинен внести за рахунок моєї частки чотири мільйони! Ті чотири мільйони, як я вже сказав, дадуть десять чи дванадцять мільйонів зиску.

— Таж як я була у вас позавчора, про що ви так добре пам'ятаєте, — сказала Ежені, — то бачила, як ви інкасували — так, здається, треба казати? — п'ять з половиною мільйонів. Ви навіть показали мені ті дві облігації скарбниці і навіть трохи здивувалися, що такі цінні папери не засліпили мене, мов блискавиця.

— Так, але ті п'ять із половиною мільйонів не мої і є тільки доказом довіри, якою я користуюся; завдяки моїй репутації демократа я заслужив довіри Управління притулками, і ті п'ять з половиною мільйонів належать йому. За іншої пори я без вагань скористався б ними, та зараз усім відомо, що я зазнав великих утрат і, як я вже казав, я втрачаю мій кредит. Будь-якої миті Управління притулками може зажадати виплати свого вкладу, і якщо виявиться, що я запустив його в обіг, мені доведеться оголосити себе банкрутом. Я не проти банкрутства, але воно має збагачувати, а не руйнувати. Якщо ти вийдеш заміж за князя Кавальканті й я отримаю його три мільйони, або ж навіть якщо всі просто думатимуть, що я їх отримаю, кредит мій відразу ж відновиться. Тоді мій маєток зміцниться і я нарешті зітхну вільніш, тому вже другий місяць переслідує мене лиха доля, і я відчуваю, що під ногами в мене роззявляє пащу безодня. Ти зрозуміла мене?

— Цілком. Ви віддаєте мене під заставу трьох мільйонів.

— Що вища сума, то дужче треба пишатися; її розміри визначають твою цінність.

— Дякую, мосьпане. Ще одне: чи обіцяєте ви мені тільки номінально користуватися капіталом пана Кавальканті, а самого капіталу не чіпати? Кажу так не з егоїзму, а з делікатності. Я згодна допомогти вам відновити ваш маєток, та не хочу бути вашою спільницею в руйнації інших людей.

— Та ж я тобі кажу, — вигукнув Дангляр, — що за допомогою тих трьох мільйонів...

— Ви вважаєте, що зможете виплутатися, не чіпаючи тих трьох мільйонів?

— Я сподіваюся, та знову ж таки за умови, що цей шлюб відбудеться.

— Ви зможете виплатити Кавальканті оті п'ятсот тисяч франків, які ви обіцяли мені на посаг?

— Він отримає їх, коли ви повернетесь з мерії.

– Гарзд!
– Що це означає?
– Це означає, що я поставлю мій підпис, та залишаю за собою право розпоряджатися моєю особою.

– Авжеж.
– Тоді добре. Тож заявляю вам, шановний пане, що я готова вийти заміж за пана Кавальканті.

– А що думаєш робити далі?
– А це вже моя таємниця. У чому була б моя перевага перед вами, якби я, дізнавшись про вашу таємницю, відкрила б вам мою?

Дангляр прикусив губу.

– Отож, ти згодна, – запитав він, – зробити всі офіційні візити?

– Так, – відказала Ежені.

– І підписати за три дні шлюбну угоду?

– Так.

– Тоді я теж скажу тобі: гарзд!

І він узяв доньчину долоню і стиснув її.

Та дивна річ: батько не зважився сказати при цім «дякую» своїй доньці, а донька навіть не всміхнулася йому.

– То наші перемовини скінчилися? – підводячись, запитала Ежені.

Дангляр кивнув, давши на здогад, що балакати вже нема про що.

За п'ять хвилин по тому під пальцями панни Д'Армії зазвучав роляль, а панна Дангляр заспівала прокляття Брананціо Дездемоні.

Коли арія добігла краю, ввійшов Етьєн і доповів Ежені, що ридван коло порога і баронеса чекає на неї.

Ми вже знаємо про те, що обидві панії побували у Вільфорів, а потім звідтіля подалися робити інші візити.

ХІХ. ШЛЮБНА УГОДА

Минули три дні після змальованої нами сцени, і настала днина, що призначалася для підписання шлюбної угоди поміж панною Ежені Дангляр і Андреа Кавальканті, якого банкір і далі уперто прозивав князем. Була п'ята година вечора, свіжий легіт шелестів листям у саду перед кам'яницею графа Монте-Крісто; граф зібрався їхати, і коні вже били копитами у дворі, а кучер уже чверть години сидів на передку і насилу стримував їх. О тій порі у браму хутко вкотився вишуканий ридван, із яким уже ми зустрічалися декілька разів, бодай отого відомого нам вечора в Отеї; із нього не вийшов, а радше виплигнув на східці ганку Андреа Кавальканті, такий чепурний, такий сяючий, наче і він збирався породичатися з князівським домом.

Він зі звичною фамільярністю поспитався про графове здоров'я і, легко вихопившись на другий поверх, зіткнувся на сходовому майданчику із самим графом Монте-Крісто.

Угледівши його, той зупинився. Проте Андреа Кавальканті добряче розігнався, тож його вже ніщо не могло зупинити.

- Добридень, любий пане графе! – вигукнув він.
- А, мосьпан Андреа! – сказав той своїм звичним напівнасмішкуватим тоном. – Як ся маєте?
- Пречудово, як бачите. Тисячу речей треба вам сказати. Та спершу скажіть, чи ви зібралися їхати, чи вже повернулися?
- Тільки збираюся.
- Тоді, щоб не затримувати вас, я, з вашого дозволу, сяду до вас у колясу, а Том їхатиме за нами.
- Ні, – відказав із ледве помітною зневажливою усмішкою граф Монте-Крісто, якому нітрохи не хотілося з'являтися на людях із цим молодиком, – я волію вислухати вас тут, любий пане Андреа; у кімнаті зручніше розмовляти, та й немає візника, який на льоту ловить ваші слова.
- І граф Монте-Крісто увійшов до маленької вітальні на другому поверсі, вмовстився у кріслі й, заклавши ногу за ногу, запросив гостя теж сісти.
- Як ви знаєте, любий пане графе, – сяючи, сказав Андреа, – заручини призначили на сьогодні: о дев'ятій вечора в мого тестя відбудеться підписання угоди.
- Ти ба! – сказав граф Монте-Крісто.
- А що, це для вас новина? Хіба Дангляр не сповістив вам?
- Де ж пак, – відказав граф Монте-Крісто, – вчора я отримав листа, проте, як я пам'ятаю, там не вказали час.
- Може, й так, бо мій тесть, певне, гадав, що про це всі знають.
- Що ж, вітаю вас, пане Кавальканті, – сказав граф Монте-Крісто, – це непогана партія, та й панна Дангляр нічошенька на вроду.
- О, так, – скромно відказав Кавальканті.
- А головне, вона дуже багата, принаймні я чув таке, – сказав граф Монте-Крісто.
- Гадаєте, вона дуже багата?
- Авжеж, адже кажуть, ніби Дангляр приховує щонайменше половину свого маєтку.
- А він зізнається, що в нього п'ятнадцять чи й двадцять мільйонів, – сказав Андреа, й очі його радісно сяйнули.
- Крім того, – докинув граф Монте-Крісто, – він збирається взятися до одної грошової оборудки, що досить звичайна в Сполучених Штатах і в Англії, та геть нова у Франції.
- Так, я знаю, ви кажете про залізничну концесію, яку він щойно заповпав?
- Атож. Усі вважають, що він заробить на цій принаймні мільйонів із десять.
- Десять мільйонів! Ви так гадаєте? Та ж це чудово! – вигукнув Кавальканті, сп'янівши від дзеленчання тих золотоносних слів.
- Не кажучи вже про те, – провадив граф Монте-Крісто, – що весь цей маєток дістанеться вам; це цілком справедливо, адже панна Дангляр його єдина донька. Утім, ваш маєток, як ото казав мені ваш батько, ненабагато менший від статку вашої нареченої. Знаєте, пане Андреа, я вважаю, що ви дуже швидко і спритно попорали цю справу.
- Та незлецько, – сказав Андреа, – адже я дипломат зроду.

– Що ж, будьте й далі дипломатом, адже дипломатії не можна навчитися, тут потрібне чуття... То ваше серце в полоні кохання?

– Ох, боюся, що так, – відказав Андреа тим тоном, яким на сцені Французького театру Альцестові відповідає Дорант або Валер.

– І вам відповідають взаємністю?

– Мабуть, якщо вже за мене виходять заміж, – переможно всміхнувшись, відказав Андреа. – Проте не слід забувати про одну суттєву обставину.

– І про яку?

– Про те, що мені в цій ділі дуже допомогли.

– Ти ба!

– Авжеж.

– Обставини?

– Ні, ви.

– Я? Облиште, князю, – відказав граф Монте-Крісто, підкреслюючи титул. – Що я зробив для вас? Хіба недостатньо було вашого імені, вашого суспільного становища і ваших особистих чеснот?

– Ні, – сказав Андреа, – хоч що ви там казали б, пане графе, я й далі буду стверджувати, що те місце, яке ви посідаєте у світських колах, зробило більше, ніж моє ім'я, моє суспільне становище та мої особисті чесноти.

– Ви глибоко помиляєтеся, шановний пане, – сказав граф Монте-Крісто, відчувши підступний натяк у словах Андреа, – я почав вам протегувати лишень по тому, як дізнався про багатство і становище вашого шановного батька. Кому зобов'язаний я задоволенням познайомитися з вами? Адже ніколи не бачив ні вас, ні вашого гідного батька! Двом моїм друзям, лорду Вілмору і панотцеві Бузоні. Що змусило мене, не скажу поручитися за вас, а бодай запровадити вас у світські кола? Ім'я вашого батька, що таке відоме й таке шановане в Італії; особисто я вас не знаю.

Графів спокій і його невимушеність змусили Андреа збагнути, що його цієї хвили тримає дужа рука і що йому важенько буде видертися з тих лабет.

– Скажіть, пане графе, – запитав він, – мій батько і справді такий багатий?

– Мабуть, так, – відказав граф Монте-Крісто.

– А не знаєте, гроші, що їх я повинен внести Дангляріві, уже прийшли?

– Я отримав сповіщення.

– То три мільйони...

– Три мільйони йдуть, гадаю.

– І я їх отримаю?

– Мені здається, – відказав граф Монте-Крісто, – досі ви отримували все, що вам обіцяли!

Андреа так здивувався, що на хвилю навіть замислився.

– Тоді, шановний пане, – помовчавши, сказав він, – мені залишається звернутися до вас із проханням, і, гадаю, ви мене зрозумієте, навіть якщо воно буде вам неприємне.

– Кажіть, – мовив граф Монте-Крісто.

– Завдяки моему статкові я запізнався з багатьма людьми, й у мене наймні зараз чималенько друзів. Та вступаючи в такий шлюб, перед лицем усього паризького світу, я повинен спертися на чоловіка з гучним іменем,

і якщо мене попровадить до вівтаря не рука мого батька, то це повинна бути чиясь могутня рука; а батько мій не приїде, правда ж?

— Він старий, і рани його щемлять, коли мандрує.

— Розумію. Отож, я звертаюся до вас із проханням.

— До мене?

— Авжеж, до вас.

— О Боже, і що ж ви хочете?

— Щоб ви заступили його.

— От так пак, любий мій! Після того, як я мав задоволення часто розмовляти з вами, ви ще так мало мене знаєте, що звертаєтеся до мене з таким проханням? Попросіть у мене в борг півмільйона, і хоч така позика досить незвична, та, їй-богу, ви мені завдасте цим меншої незручності. Я вже, здається, казав вам, що граф Монте-Крісто, навіть якщо він бере участь у житті тутешнього світу, ніколи не забуває моральних правил, та й східних упереджень теж. У мене гарем у Каїрі, гарем у Смирні й гарем у Константинополі, і мені бути названим батьком! Та нізащо!

— То ви відмовляєтеся?

— Рішуче. Якби ви були моїм сином чи моїм братом, я все одно відмовив би вам.

— Оце халепа! — вигукнув розчарований Андреа. — І що ж мені оце вдіяти?

— Таж ви самі сказали, що у вас сотні друзів.

— Так, але ж це ви запровадили мені у Данглярів дім.

— Нітрохи! Погляньте, як було діло: ви обідали разом з ним у мене в Отеї, і там ви з ним і познайомилися, це велика різниця.

— Так, але моє одруження... ви допомогли...

— Я? Та ні на крихту, запевняю вас, ось згадайте, що я вам сказав, коли ви прийшли до мене із проханням зробити пропозицію від вашого імені; ні, я ніколи не влаштовую шлюбів, любий мій князю, це мій принцип.

Андреа прикусив губу.

— Але ж усе-таки, — сказав він, — ви будете там сьогодні?

— Там буде всенький Париж?

— Атож.

— То і я там буду, — відказав граф Монте-Крісто.

— А шлюбну угоду ви підпишете?

— Проти цього я нічого не маю. Так далеко мої упередження не сягають.

— Нічого не вдієш! Якщо ви не бажаєте погодитися на більше, я повинен задовольнитися тим, на що ви згодні. Та ще одне, пане графе.

— Прошу.

— Дайте мені пораду.

— Це вже не жарт! Порада — це більше, ніж послуга.

— Таку пораду ви можете мені дати, це вас ні до чого не зобов'язує.

— Кажіть.

— Посаг моєї дружини дорівнює п'ятсот тисяч ліврів?

— Це число мені назвав сам барон Дангляр.

— Я повинен узяти цю суму чи лишити її в нотаріуса?

— Роблять ось як: під час підписання угоди обидва нотаріуси домовляються зустрітись наступного дня або через день і, зустрівшись, обмінюються

посагом, у чому видають один одному розписки; потім, після вінчання, вони видають усі ті мільйони вам, як голові родини.

— Річ у тім, — сказав Андреа з погано прихованим неспокоєм, — що мій тесть наче збирається вкласти наші капітали у цю всім відому залізничну концесію, про яку ви допіру мені казали.

— То й що! — сказав граф Монте-Крісто. — У такий спосіб — принаймні всі таке кажуть — ваші капітали упродовж року зростуть утричі. Барон Дангляр добрий батько і вміє лічити.

— Тоді, — сказав Андреа, — все чудово, якщо не вважати, звісно, вашої відмови, яка дуже мене засмучує.

— Причина її тільки в цілком природній у такому випадку делікатності.

— Що ж тут удієш, — сказав Андреа, — нехай буде по-вашому. До вечора!

— До вечора.

І попри ледь відчутний опір графа Монте-Крісто, вуста якого аж зблідли, хоч і далі поштиво всміхалися, Андреа вхопив графову долоню, потиснув її, сів у ридван і поїхав собі.

До самісінького вечора він їздив із візитами, що мали розбудити в його друзях бажання з'явитися у банкіра у всьому своєму блиску, тому що він тішив їх обіцянками надати їм ті самі чарівні акції, які останніми місяцями не давали спокою всім і які поки що залишалися в Данглярівих руках.

Увечері, о пів на дев'яту, парадна вітальня Данглярів, галерея, що прилягала до тієї вітальні, і ще три вітальні того поверху були наповнені напахченою юрмою, яку не приязнь сюди припровадила, а нездоланне бажання бути там, де можна побачити щось нове.

Член Академії сказав би, що звані вечори — це квітники, що ваблять до себе легковажних метеликів, голодних бджіл і дзигкотливих джмелів.

Годі й казати, що вітальні сліпуче були осяяні силою-силенною свічок, позолочене різьблення і шовкове оббиття стін залляті були потоками світла, й уся та обстава, що свідчила лишень про багатство, пишалася у всій своїй розкоші.

Панна Ежені вбрана була з найвишуканішою простотою. Біла шовкова сукня, гаптована білим квіттям, біла ружа, що виглядала з її темних кіс, становили всеньке її вбрання, не оздоблене жодною коштовністю.

Тільки безмежна самовпевненість, що читалася в її очах, суперечила тому цнотливому вбранню, яке вона вважала кумедним і банальним.

За декілька кроків од неї пані Дангляр балакала з Дебре, Бошаном і Шато-Рено. Із нагоди такої урочої днини Дебре знову прийшов у цей дім, та був пересічним гостем, без якихось особливих пільг.

Оточений депутатами й фінансистами Дангляр викладав їм нову систему оподаткування, яку він збирався втілити у життя, коли в силу обставин уряд муситиме закликати його на посаду міністра.

Андреа тримав попід руку одного з найбільш елегантних завсідників Опери і ділився з ним, не без розв'язності, — адже для того, щоб не здаватися збентеженим, йому доводилося бути зухвалим, — своїми планами на майбутнє і малював ту витончену розкіш, яку він збирався прищепити паризьким світським колам, як у нього буде сімдесят п'ять тисяч ліврів річного зиску.

Решта юрми перепливали з вітальні до вітальні хвилями туркусів, рубінів, смарагдів, опалів і алмазів.

Як водиться, найрозкішніше вбрані були немолоді жінки, а бридулі впертіше від усіх виставляли себе напоказ. Якщо і траплялася прегарна біла лілея чи ніжна запахуща ружа, то її слід було шукати десь у куточку, за спиною матінки в чалмі чи тітки з райською пташкою на голові.

У цім товчку, дзижчанні й реготі кожної хвилі лунали голоси лакеїв, що вигукували наймення, відомі у фінансовому світі, шановані у військових колах чи уславлені в літературі; тоді легеньке збурення юрми віддавало данину прибульцеві.

Та якщо певні наймення і відзначалися привілеєм хвилювати це людське море, то не бракувало й тих, яких зустрічали з цілковитою байдужістю або зі зневажливими дотепами.

Тієї хвилі, коли на золотому циферблаті стрілка масивного дзигаря у формі Ендіміона, що спить, показувала дев'яту і дзвіночок, точний виразник механічної думки, дзенькнув дев'ять разів, пролунало наймення графа Монте-Крісто, і всенький натовп, наче пронизаний електричною іскрою, обернувся до дверей.

Граф був, як звикле, у простому чорному фракці, біла камізелька облягала його широкі груди, темний комір здавався аж надто чорним, так гостро вирізнялося на його тлі мужня блідість чола, єдина коштовність, ланцюжок годинника, така тоненька, що насилу виділялася золотою ниткою на білому полі камізельки.

Біля дверей відразу ж утворилося коло.

Граф Монте-Крісто відразу ж углеdiv ув одному кінці вітальні пані Дангляр, у іншому – Дангляря, а напроти дверей – панну Ежені.

Він почав із того, що підійшов спершу до пані Дангляр, яка розмовляла з пані де Вільфор, що прийшла сама, тому що Валентина й досі нездужала, потім крізь натовп, що розступився перед ним, до Ежені, яку привітав такими сухими і стриманими словами, що та була приголомшена.

Коло неї стояла панна Луїза Д'Армії. Вона подякувала графові за рекомендаційні листи, які він дав їй для мандрівки до Італії, адже вона, за її словами, збиралася негайно скористатися ними.

Відійшовши від дівчат, він обернувся і вгледів Дангляря, який прийшов, щоб потиснути йому руку.

Виконавши всі вимоги етикету, граф Монте-Крісто зупинився, озирнувши всіх довкола себе впевненим поглядом, із тим особливим виразом обличчя, що притаманний людям певного кола й шанованим у суспільстві, який наче промовляє: «Я вчинив усе, що слід; нехай тепер інші виконують свої обов'язки щодо мене».

Андреа, що перебував у сусідній вітальні, відчув із коливання юрми присутність графа Монте-Крісто і хутко пішов йому назустріч.

Він застав його в оточенні щільного кільця гостей. До слів його пильно прислухалися, як ото буває, коли людина говорить мало і нічого не каже даремно.

Тієї миті ввійшли нотаріуси і порозкладали свої покреслені карлючками папери на оксамитовій скатертині, що вкривала стіл із позолоченого дерева, який наготували для підписання угод.

Один нотаріус сів, другий лишився стояти.

Вони мали прочитати угоду, яку повинні були підписати присутні на тій урочистості, тобто майже половина Парижа.

Усі посідали, чи радше жінки сіли рядком, а чоловіки, що були більш байдужі до «енергійного стилю», як ото казав Буало, обмінювалися зауваженнями з приводу гарячкового збудження Андреа, уважної зосередженості Дангляра, незворушності Ежені і тієї легковажної веселості, з якою баронеса ставилася до цієї важливої справи.

Угоду виголосили у цілковитому мовчанні. Та допіру читання добігло краю, як у вітальнях знову загомоніли на всі голоси, та ще й удвічі гучніш, як до того.

Ті величезні суми, ті мільйони, якими сяяло майбутнє молодого подружжя, та ще й улаштована в окремій кімнаті виставка посагу і самоцвітів нареченої, вразили уяву заздрісної юрми.

Для парубків врода панни Дангляр виросла удвічі, й тієї миті вона для них самісіньке сонце перевершувала.

Що ж до дівчат, то хоч вони, звісно, і заздрили мільйонам, та вважали, що їхня врода їх не потребує.

Андреа оточили друзі, які хором вітали його і казали похвальні речі, тож він і сам почав вірити у дійсність цього сну і геть знетямився.

Нотаріус урочисто взяв ручку, підняв її над головою і виголосив:

— Панове, беремося до підписання угоди.

Перший мав підписатися барон, потім уповноважений старого Кавальканті, потім баронеса, потім шлюбованці, як водиться називати молодят у тій бридкій мові, якою пишуть усі гербові папери.

Барон узяв ручку й підписав, за ним і вповноважений.

Баронеса підійшла до столу попід руку з пані де Вільфор.

— Друже мій, — сказала вона чоловікові, узявши ручку, — оце халепа! Несподіваний випадок, що стосується вбивства і пограбування, жертвою якого мало не став граф Монте-Крісто, позбавив нас присутності пана де Вільфора.

— О Господе! — сказав Дангляр таким тоном, наче мовив: «А ось мені все одно!»

— Боюся, — сказав, підійшовши до них граф Монте-Крісто, — чи не є я причиною цієї відсутності, хоч і несамохить.

— Ви, пане графе? А як це? — підписуючись, запитала пані Дангляр. — Якщо так, то бережіться, я вам цього ніколи не прощу.

Андреа насторожився.

— Та я тут геть ні до чого, — сказав граф Монте-Крісто, — і я доведу вам це.

Усі наставили вуха: граф Монте-Крісто збирався говорити, а це траплялося рідко.

— Ви, либонь, пам'ятаєте, — сказав у цілковитому мовчанні граф Монте-Крісто, — що саме в моєму домі вмер той сердега, котрий заліз туди, щоб пограбувати мене, а як виходив із хати, то його, як припускають убив його спільник?

— Авжеж, — сказав Дангляр.

— Щоб надати йому допомогу, його роздягли, а одяг покинули в кутку, де його і знайшли слідчі. Вони взяли куртку і штани, але забули камізелку.

Андреа помітно зблід і почав посуватися ближче до дверей. Він бачив, що на обрії з'явилася хмара, боявся, що вона обіцяє бурю.

— І сьогодні цю кляту камізельку випадково знайшли, геть обляпану кров'ю і розпанахану напроти серця.

Панії зойкнули, а декотрі вже й зомліти приготувалися.

— От принесли мені її. Ніхто не міг здогадатися, звідки взялася ця шмата, аж мені спало на думку, що це, певне, камізелька убитого злодія. І раптом мій покойовий слуга, який обережно і з огидою порпався в тій моторошній реліквії, намацав у кишені папірець і дістав його відтіля. То виявився лист, заадресований... кому, на вашу думку? Вам, пане бароне.

— Мені? — вигукнув Дангляр.

— Так, уявіть собі, вам. Мені пощастило розгледіти ваше ім'я, що видніло крізь кров, якою замурана була та камізелька, — відказав граф Монте-Крісто під здивовані вигуки.

— А як же це могло завадити панові де Вільфорові приїхати сюди? — запитала пані Дангляр, стурбовано глянувши на чоловіка.

— Бачте, любя пані, — відказав граф Монте-Крісто, — та камізелька і той лист є тим, що зветься речовий доказ, тож я і те, і те надіслав панові королівському прокуророві. Ви розумієте любий пане бароне, у кримінальних справах найліпше діяти згідно із законом, бо, може, тут ховається якийсь злочинний замір проти вас.

Андреа пильно глянув на графа Монте-Крісто і зник у другій вітальні.

— Ще й як може бути, — сказав Дангляр, — адже, здається, той убитий — колишній каторжник?

— Так, — відказав граф Монте-Крісто, — каторжник на ймення Кадрус.

Дангляр трохи зблід; Андреа вийшов із другої вітальні й опинився у передпокої.

— Але чому ж ви не підписуєте? — запитав граф Монте-Крісто. — Бачу, моя розповідь збурила всіх, і я покійно перепрошую за це у вас, баронесо, і в панні Дангляр.

Баронеса, що допіру підписала угоду, передала ручку нотаріусові.

— Князю Кавальканті, — сказав нотаріус, — князю Кавальканті, де це ви?

— Андреа, Андреа! — гукнули кілька молодиків, які вже так заприятелювали з родовитим італійцем, що прозивали його на ймення.

— Погукайте князя, скажіть йому, що його чекають для підпису! — звелів Дангляр комусь із лакеїв.

Та тієї ж таки миті юрма гостей із жахом ринула в парадну вітальню, наче в кімнаті з'явилося страшенне чудовисько, quoerens quern devoret.*

І справді, було від чого позадкувати, злякатися, заволати.

Поставивши коло дверей кожної вітальні по два жандарми, жандармський офіцер прямував до Дангляра за поліційним комісаром у шарфі.

Пані Дангляр зойкнула і зомліла.

Дангляр перелякався за себе (у декотрих людей сумління ніколи не буває цілком спокійне), і всі гості побачили його спотворене жахом обличчя.

— Що вам потрібно, мосьпане? — запитав граф Монте-Крісто, ступнувши до комісара.

* Щоб когось поглинути (лат.).

— Панове, — запитав поліцейний комісар, не відповідаючи графові Монте-Крісто, — кого з-поміж вас звати Андреа Кавальканті?

Єдиний подивований крик пролунав у вітальні.

Заходилися шукати, почали допитуватися.

— Та хто ж він такий, цей Андреа Кавальканті? — запитав Дангляр, остаточно розгубившись.

— Каторжник, що втік із Тулона.

— А який злочин він учинив?

— Його звинувачують у тому, — незворушно заявив комісар, — що він убив Кадруса, свого товариша на каторзі, коли той виходив із дому графа Монте-Крісто.

Граф Монте-Крісто швидко роззирнувся довкруги.

Андреа зник.

XX. ШЛЯХ ДО БЕЛЬГІЇ

Відразу ж після сум'яття, що його викликала у Дангляровому домі поява жандармського офіцера, і викриття, яке настало по тому, простора кам'яниця спорожніла так хутко, наче поміж присутніми з'явилася чума чи холера. Гості кинулися всіма дверми і всіма сходами, поспішаючи піти чи радше чкурнути відтіля. То був один із тих випадків, коли люди й не намагалися втішати банальними словами, які за великих катастроф так болісно вислуховувати навіть із вуст найліпших друзів.

У всьому домі лишився тільки сам Дангляр, що давав у себе в кабінеті показання жандармському офіцерові, перелякана пані Дангляр, у себе в будуарі, й Ежені, яка з гордовитим і зневажливим виглядом подалася до своєї кімнати разом зі своєю нерозлучною подругою Луїзою Д'Армії.

Що ж до численних слуг, які тієї днини були ще численніші, ніж звичайно, адже з нагоди урочистого дня понаймали морозивників, кухарів і метрдотеля з «Кафе де Парі», то, звернувши на господарів усенький свій гнів за те, що вони вважали для себе образою, усі вони юрмилися в буфетній, у кухнях, у службових покоях і дуже мало переймалися своїми обов'язками, що їх виконання, втім, саме собою урвалося.

Поміж тим різним людом, збуреним найрозмаїтішими почуттями, тільки двоє заслуговують на нашу увагу — Ежені Дангляр і Луїза Д'Армії. Наречена, як ми ото казали, пішла собі з гордовитим і зневажливим виглядом, ходою ображеної королеви, у супроводі подруги, що була набагато дужче схвильована, ніж вона сама. Прийшовши до своєї кімнати, Ежені замкнула двері на ключ, і Луїза впала у фотель.

— О Господе, що за жах! — сказала вона. — І хто міг би подумати? Андреа Кавальканті дурисвіт... убивця... утікач із каторги!

Вуста Ежені скривилися у глузливий посмішці.

— Йй-богу, мене переслідує лиха доля, — сказала вона. — Позбутися Морсера, щоб наткнутися на Кавальканті!

— Як можеш ти порівнювати їх, Ежені?

- Мовчи, усі чоловіки — падлюки, і я щаслива, що можу не лише ненавидіти їх — тепер я їх зневажаю.
- А що ми тепер будемо робити? — запитала Луїза.
- Що будемо робити?
- Еге ж.
- Те, що збиралися робити за три дні — поїдемо відціля.
- Ти все ж таки хочеш поїхати, хоч весілля й не буде?
- Послухай, Луїзо. Я ненавиджу це світське життя, розмірене, розкреслене, розлінене, як ото наш нотний папір. І чого завжди я прагнула, про що завжди мріяла, то це акторське життя, вільне життя, незалежне, де сподіваєшся тільки на себе і тільки перед собою зобов'язана звітувати. Залишатися тут? Навіщо? Щоб за місяць знову почали мене віддавати заміж? За кого? Може, за Дебре? Про це якось уже була балачка. Ні, Луїзо, ні. Те, що сталося сьогодні, буде мені виправданням. Не шукала я його й не просила — сам Господь посилав його мені, то я його вітаю.
- Ти така сильна і хоробра! — сказала тендітна білява дівчина своїй чорнявій подрузі.
- Хіба ти не знала мене? Так ось, Луїзо, побалакаймо про наші справи. Ридван...
- Слава Богу, куплений три дні тому.
- Ти загадала доправити його на місце?
- Так.
- А наш паспорт?
- Ось він.
- Ежені зі звичною незворушністю розгорнула документ і прочитала: *«Пан Леон Д'Армії, двадцять років, художник, волосся темне, очі темні, мандрує із сестрою»*.
- Чудово! Як ти роздобула цей паспорт?
- Коли я просила графа Монте-Крісто дати мені рекомендаційного листа до директорів театру в Римі й Неаполі, я сказала йому, що боюся їхати в жіночому вбранні. Він погодився зі мною і пообіцяв мені роздобути чоловічий паспорт, тож за два дні я його отримала і сама дописала: *«Мандрує із сестрою»*.
- Отож, — весело сказала Ежені, — нам залишається тільки упакувати речі; замість того, щоб поїхати увечері перед весіллям, ми поїдемо увечері після підписання угоди, та й годі.
- Подумай добре, Ежені.
- Мені вже нема про що думати. Набридли мені ці постійні балачки про зростання, зниження, іспанські фонди, гаїтянські позики. Подумай, Луїзо, замість усього цього буде чисте повітря, воля, щебетання пташок, рівнини Ломбардії, канали Венеції, палаци Рима, берег Неаполя. Скільки у нас грошей?
- Луїза дістала з письмового столу замкнений на замочок гаманець і відкрила його: там були двадцять три банкові білети.
- Двадцять три тисячі франків, — сказала вона.
- І принаймні на таку саму перлів, самоцвітів і золотих речей, — сказала Ежені. — Ми з тобою багаті. На сорок п'ять тисяч ми можемо жити два роки, мов принцеси, або досить непогано чотири роки. Та не мине й півроку, як ми нашим мистецтвом подвоїмо цей скарб. Зробимо так: ти бери гроші,

а я скриньку візьму. Отож, як одна з нас раптом загубить свій скарб, то у дру-гої все ж таки залишиться половина. А тепер пакуймо речі!

– Зачекай! – сказала Луїза.

Вона підійшла до дверей, що провадили до покою пані Дангляр, і прислухалася.

– Чого ти боїшся?

– Щоб нас не застукали на гарячому.

– Двері замкнені на ключ.

– Нам можуть звеліти, щоб ми відчинили.

– Нехай що хоч там кажуть, а ми не відчинимо.

– Ти справжня амазонка, Ежені.

І обидві дівчини заходилися хутко складати у валізу все, що вони вважа-ли необхідним у мандрівці.

– Ось і все, – сказала Ежені. – Я поки що переберуся, а ти зачини валізу.

Луїза чимдуж натискала своїми білими рученятами на віко валізи.

– Ой, я не можу, – сказала вона. – Сили бракує, зачини сама.

– Я й забула, що я Геркулес, а ти тільки бліда Омфала, – засміялася Ежені.

Вона притиснула коліном валізу й напинала свої білі м'язисті руки, аж поки обидві половинки зімкнулися і Луїза замкнула замок. Коли все те зроби-ли, Ежені відімкнула шафу, ключ від якої вона носила із собою, і дістала з ньо-го теплу дорожню кирею.

– Бачиш, – сказала вона, – я про все подумала: у цій киреї ти не змерзнеш.

– А ти?

– Ти ж знаєш, мені не буває ніколи холодно. Та й це чоловіче вбрання...

– Ти тут і переберешся?

– Авжеж.

– А встигнеш хіба?

– Та не бійся, боягузко ти мала, адже всі заклопотані тим скандалом. Та й ніхто не буде дивуватися, що я замкнулася у своєму покої. Подумай, адже мене має охопити розпач!

– Та звісно, можна не перейматися.

– То допоможи мені.

Із тієї ж таки шафи, відкіля вона дістала кирею, Ежені витягла чоловіче вбрання разом із черевиками та сурдутом, а також запас білизни, де не було нічого зайвого, та було все необхідне. Потім, із вправністю, яка свідчила, що вона не вперше перебирається у вбрання іншої статі, Ежені взулася, убрала штани, зав'язала краватку, застібнула догори камізьелку і наділа сурдут, що гарно обтискав її тонку і струнку статуру.

– Ой, гарно! Йй-богу, справді гарно! – захоплено розглядаючи її, сказала Луї-за. – А як ти заховаєш під чоловічий капелюх твої прегарні коси, яким заз-дрять усі жінки?

– А зараз побачиш, – відказала Ежені.

І, вхопивши лівою рукою густу косу, яку насилу обіймали її довгі пальці, вона правою взяла великі ножиці, і ось у тих розкішних косах зарипіла сталь, і вони тяжкою хвилею впали їй під ноги, а Ежені одхилилася назад, щоб убе-регти сурдут.

Потім вона обстригла кучерики біля скронь, причому видно було, що вона нітрохи не шкодує, навпаки, її очі під чорними бровами сяяли ще яскравіше і завзятіше, ніж завжди.

— Ох, твої чудові коси! — сумно мовила Луїза.

— А так хіба не устократ ліпше? — вигукнула Ежені, погладивши свої короткі кучері. — І хіба, на твою думку, так я не гарніша?

— Ти красуня, ти завжди красуня! — вигукнула Луїза. — То куди ми тепер подамось?

— Та бодай до Брюсселя, якщо ти не проти, адже це найближчий кордон. Ми пройдемо через Брюссель, Льєж, Аахен, піднімемося Рейном до Страсбурга, перетнемо Швейцарію і через Сен-Ґотар спустимося до Італії. Ти згодна?

— Авжеж.

— Чому ти так дивишся на мене?

— Ти просто-таки чарівна в цьому вбранні! Можна подумати, ти мене викрадаєш.

— А нехай йому дідько, так і є!

— Ти, бачу, ще й лаятися навчилася, Ежені?

І обидві дівчини, що, як усі гадали, мали обливатися сльозами, одна — через свою лиху долю, а інша — від любові до подруги, попадали від реготу і заходилися прибирати найпомітніші сліди безладу, що їх вони лишили, збираючись у мандрівку.

Потім вони погасили свічки і, сторожко роззираючись довкола, уважно прислухаючись, відчинили двері будуара, що виходили на службові сходи, які провадили простісінько у двір. Ежені йшла попереду, узявшись однією рукою за ручку валізи, яку за другу ручку насилу втримувала обіруч Луїза. Дворисько було порожнє. Вибило північ. Воратар ще не лягав. Ежені тихенько прийшла вперед і побачила, що шановний охоронець дремає у фотелі.

Вона повернулася до Луїзи, знову взяла валізу, яку поставила було долі, і, притуляючись до муру, обидві ввійшли у підворіття. Ежені загадала Луїзі заховатися у темному кутку, щоб воратар, якщо він розплющить очі, побачив одну людину, а сама стала так, що світло ліхтаря упало простісінько на неї.

— Відчиняйте! — гукнула вона своїм грімким контральто, постукавши у скляні двері.

Воратар, як вона і сподівалася, підвівся з фотеля і навіть ступнув декілька кроків, щоб поглянути, хто ж це виходить, та, угледівши молодика, що нетерпляче ляскав по халяві чобота стеком, він хутко сіпнув за шнур. Луїза відразу ж прослизнула у прохилену браму і легко вибігла назовні. Ежені, що зовні була спокійнісінька, хоч серце її калатало частіше, ніж звичайно, теж вийшла на вулицю.

Валізу вони віддали посильному, що проходив вулицею, і давши йому адресу: вулиця Віктуар, 36, попрямували за тим чоловіком. Його присутність за спокійливо впливала на Луїзу, а що до Ежені, то вона була така безстрашна, як ото Юдита чи Даліла.

Коли вони підійшли до того будинку, Ежені звеліла посильному поставити валізу долі, розрахувалася з ним і, постукавши у віконницю, відпустила його.

У домі, куди ото прийшли втікачки, мешкала скромна швачка, з якою вони домовилися заздалегідь. Вона ще не вклалася спати й відразу ж відчинила двері.

– Панно, – сказала Ежені, – загадайте, щоб воротар викотив із повітки ридван, і пошліть його на поштову станцію по коней. Дасте йому оці п'ять франків за клопіт.

– Я захоплююся тобою, – сказала Луїза, – навіть починаю поважати тебе.

Швачка здивовано зиркнула на них, та їй уже пообіцяли двадцять луїдорів, то вона нічого не сказала.

За чверть години воротар привів із собою візника і коней, яких відразу запрягли до ридвана, а валізку прив'язали ззаду.

– Ось подорожня, – сказав візник. – Яким шляхом поїдемо, юний паночку?

– Дорогою до Фонтенбло, – майже чоловічим басом відказала Ежені.

– Що ти таке кажеш, га? – запитала Луїза.

– Я замітаю сліди, – відказала Ежені, – бо та дівчина, якій ми допіру заплатили двадцять луїдорів, може зрадити нас за сорок. А як виїдемо на Бульвари, то загадаємо їхати іншим шляхом.

І, майже не торкаючись приступки, вона плигнула в ридван.

– Ти, як завше, маєш рацію, Ежені, – сказала Луїза, умостившись біля по-други.

За чверть години візник змінив напрямок, як загадала Ежені, і, ляскаючи батоном, проїхав заставу Сен-Мартен.

– Нарешті ви покинули Париж! – полегшено зітхнувши, мовила Луїза.

– Авжеж, любонько, і викрадення відбулося щасливо, – відказала Ежені.

– Та ще й без силування, – докинула Луїза.

– Це пом'якшить вину, – відказала Ежені.

Ті слова потонули у торохтінні коліс по бруківці вулиці Віллет.

У Дангляра більше не було доньки.

Частина шоста

I. КОРЧМА «ДЗВІН І ПЛЯЩИНА»

Полишимо поки що панну Дангляр і її подругу на шляху до Брюсселя і повернімося до бідолашного Андреа Кавальканті, так недобре затриманого в погоні за щастям.

Той Андреа Кавальканті, попри свій юний вік, був досить спритний і кмітливий хлопчина.

Тож як у вітальні захвилювалися всі, він, як ми ото бачили, почав потроху посуватися до дверей, пройшов двома покоями і зник.

Ми забули згадати про невеличку подробицю, яку проте гріх пропустити: в одному з тих двох покоїв, якими пройшов юний Кавальканті, стояли скриньки з самоцвітами, лежали кашмірові шалі, мережива валансьєн, англійські тканини — одне слово, увесь той набір спокусливих речей, що самісінька згадка про них змушує трепетати дівочі серця і називається посагом.

Проходячи тією кімнатою, Андреа засвідчив, що він хлопчина не лише спритний і кмітливий, а ще й передбачливий, і тим він довів це, що прихопив найбільші з виставлених коштовностей.

Ото так запомігшись трохи, Андреа відчув, що спритність його зросла удвічі, тож він плигнув з вікна і втік від жандармів.

Високий, збудований мов античний силань, мускулястий, мов спартанець, Андреа мчав чверть години, сам не знаючи, куди він біжить, аби лиш віддалитися від тієї місцини, де його мало не згребли.

Звернувши з вулиці Монблан і керуючись тим чуттям, котре провадить зайця до нори, а злодія до міської застави, він урешті опинився наприкінці вулиці Лафает.

Задихаючись і спливаючи потом, він зупинився.

Він самісінький, ліворуч від нього лежало пустельне поле Сен-Лазар, а праворуч — увесь величезний Париж.

— Невже я пропав? — спитався він у себе. — Та ні, якщо я виявлю більше сприту, ніж мої вороги. Мій порятунок став просто питанням відстані.

Коли ж це він угледів фіакр, що їхав од передмістя Пуассоньєр. На передку сидів понурий візник із люлькою в зубах і, певне, прямував до передмістя Сен-Дені.

— Агов, чоловіче! — гукнув Бенедетто.

— Що скажете, паночку? — запитав візник.

— Ваш кінь зморився?

— Зморився, де ж пак! Цілісінький день нічого не робив. Чотири нещасні поїздки і двадцять су на чай, усього сім франків, а з них десять треба віддати господареві.

— А не хочете до тих семи докинути ще двадцять франків?

— Охоче, двадцять франків — це гроші. А що треба зробити?

— Та важкого нічого нема, якщо ваш кінь не зморився.

— Я ж кажу, що він полетить, наче вітер, тільки скажіть, куди їхати.

— До Лувра.

— А, це там, де роблять наливку, знаю.

— Атож. Треба просто наздогнати одного мого приятеля, я з ним домовився пополювати завтра в Шапель-ан-Сервалі. Він мав чекати на мене тут у своїй бричці до пів на дванадцятю, а зараз північ, тож, либонь, йому набридло, і він сам поїхав.

— Мабуть.

— Так ось, хочете спробувати його наздогнати?

— Чом би й ні.

— Якщо ми не наздоженемо його до Бурже, ви отримаєте двадцять франків, якщо не наздоженемо до Лувра — тридцять.

— А якщо наздоженемо?

— Сорок, — сказав Андреа, повагавшись якусь мить та подумавши собі, що нічим не ризикує, як пообіцяє цю суму.

— Гаразд! — відказав візник. — Сідайте.

Андреа сів у фіакр, і той хутко проїхав передмістя Сен-Дені, потім передмістя Сен-Мартен, поминув заставу і покотив нескінченною вулицею Віллет.

Нелегко було наздогнати того міфічного приятеля. Кавальканті раз у раз питав у запізнілих перехожих і в ще не зачинених шинках про зелений кабріолет і рябого коня, а що шляхом до Голландії проїздить чималенько кабріолетів і з-поміж десяти повозів дев'ять мають зелений колір, то йому відповідали на кожному кроці.

Усі зустрічали той кабріолет, він був кроків за п'ятсот, двісті чи й сто попереду, та коли його врешті наздоганяли, то виявлялося, що це не той повіз.

Якось їх самих випередили, то був ридван, який учвал мчала пара поштових коней.

«Якби ж то мені той ридван, — подумав собі Кавальканті, — та пару добрячих коней, а головне — дорожні папери!»

І глибоко зітхнув.

То був той ридван, що віз панну Дангляр і панну Д'Армії.

— Хутчій, хутчій! — сказав Андреа. — Тепер ми вже, либонь, наздоженемо його небавом.

І бідолашний кінь знову помчав шаленим клусом, яким він біг від самісінької застави, і, геть у милі, примчав до Лувра.

— Бачу, — сказав Андреа, — що не наздожену я приятеля і тільки коня вашого заморю. Гадаю, ліпше зупинитися. Ось вам ваші тридцять франків, а я заночую в «Рудому коні» і сяду в перший-ліпший поштовий ридван. На добраніч, друже.

І, тицьнувши візникові шість монет по п'ять франків, легко плигнув на бруківку.

Візник весело заховав гроші до кишені і навтрюхи попрямував до Парижа.

Андреа вдав, ніби йде до корчми «Рудий кінь». Він постояв коло дверей, прислухаючись до торохтіння коліс, що потроху затихало, потім рушив далі шляхом і швидкою ходою пройшов два льє.

Тут він відпочив. Був він уже, мабуть, близько від Шапель-ан-Серваля, куди, як ото і казав, він простував.

Та не втома змусила Андреа Кавальканті зупинитися, а необхідність щось вирішити і скласти план дій.

Сісти в диліжанс було неможливо, найняти поштових коней теж. Щоб мандрувати в такий спосіб, потрібен був паспорт.

Залишатися в департаменті Уаза, тобто в одному з найбільш чільних департаментів, які пильно охоронялися, було теж неможливо, надто ж для такого чоловіка, як Андреа, який знав чим це пахне.

Андреа сів на краю рова і, опутивши голову на руки, замислився.

За десять хвилин він звів голову: рішення знайшлося.

Він замурзав у пилюгу пальто, яке встиг зняти з вішалки у передпокої і надіти на фрак, потім дійшов до Шапель-ан-Серваля і впевнено постукав у двері єдиної місцевої корчми.

Господар відчинив йому.

— Друже мій, — сказав Андреа, — я їхав верхи з Морфонтена до Санліса, та мій кінь норовистий, він закомизився та й скинув мене додолу. Мені треба сьогодні ж уночі прибути до Комп'єні, а то моя родина буде непокоїтися, то, може, у вас знайдеться кінь?

У будь-якого корчмаря завжди знайдеться кінь, хоч добрячий, хоч і поганенький.

Корчмар погукав конюха, загадав йому осідлати Білого і збудив свого сина, семирічного хлопчину, який мав сісти позаду Андреа і припровадити коня назад.

Андреа дав корчмареві двадцять франків і, добуваючи їх із кишени, впустив додолу візитну картку.

То була картка одного з-поміж його друзів у «Кафе де Парі», тож корчмар, знайшовши її після від'їзду Андреа, упевнився, що він дав свого коня графові де Молеону, вулиця Сен-Домінік, 25, таке було прізвище з адресою на тій картці.

Білий мчав не швидким, але рівним і впертим клусом. За три з половиною години Андреа проїхав дев'ять льє, що відокремлювали його від Комп'єня. На ратуші вибило четверту, коли він виїхав на майдан, де зупиняються диліжанси.

У Комп'єні є пречудова корчма, про неї пам'ятають навіть ті, хто зупинявся в ній однісінький раз.

Під час мандрівок околицями Парижа Андреа якось у ній ночував, тож він згадав про «Дзвін і плящину», озирнув майдан, угледів у світлі ліхтаря вивіску і, відпустивши хлопчика, якому дав усі дрібняки, що в нього були, постукав у двері, слушно зміркувавши, що в нього попереду ще є чотири години, тож не завадить покріпитися добрячою вечерєю і трохи поспати.

Йому відчинив слуга.

— Я прийшов із Сен-Жан-о-Буа, там я обідав, — сказав Андреа. — Хотів було сісти на диліжанс, що проїздить опівночі, та заблукав і, мов дурнуватий, вештався лісом чотири години. Дайте мені кімнату, яка виходить у двір, і нехай принесуть мені холодної курятини і плящину бордо.

Слуга нічого не запідозрив. Розмовляв Андреа спокійно, тримаючи руки в кишенях пальто, з цигаркою в зубах, убрання його було вишукане, борода підстрижена, взуття бездоганне, тож він скидався на звичайнісінького запізнитого міщука.

Поки слуга готував йому кімнату, увійшла корчмарка. Андреа зустрів її найчарівнішою усмішкою і запитав, чи не дали б йому кімнату номер три, де

він ночував, коли нещодавно був у Комп'єні. На жаль, третя кімната була зайнята молодиком, що мандрував із сестрою.

Андреа страшенно засмутився і втішився тільки тоді, коли господиня запевнила його, що сьома кімната, яку йому готують, розташована так само, як і третя: грійучи ноги біля коминка і балакаючи про останні перегони в Шантії, він чекав, поки скажуть, що кімната готова.

Андреа не дарма згадав про кімнати, що виходять у двір. Те корчемне дворисько, із потрійним рядом галерей, що надають йому вигляду глядацької зали, із жасмином і ломиносом, що живими прикрасами плетуться довкола легкої колони, було одним із найкращих дворів, які лишень можуть бути в корчми.

Курятина була смачна, вино старе, вогонь весело палахтів у коминку; Андреа сам здивувався, що їсть у смак, наче нічого й не сталося.

Потім він уклався до ліжка й відразу ж заснув нездоланим сном, як ото засинає людина у двадцять років, навіть якщо у неї гріх на душі.

Утім, ми повинні зізнатися, що хоч Андреа й міг би почувати докори сумління, він їх нітрохи не відчув.

Ось який був у нього план, що переповнив його такою впевненістю.

Він устане вдосвіта, вийде з корчми, заплативши по рахунку як порядна людина, дістанеться до лісу, оселиться у якогось селянина, ніби задля того, щоб узятися до живопису, роздобуде одяг лісоруба і сокиру, поміняє вигляд світського лева на вигляд наймита; потім, коли руки його почорніють, чуприна стане темна від олов'яного гребінця, обличчя вкриється засмагою, яку він наведе за способом, якому навчили його товариші з Тулона, він дістанеться до найближчого кордону, простуючи вночі й відсипаючись удень у хашах та ярах і заходячи в села й містечка лише задля того, щоб купити хліба.

Перетнувши кордон, він оберне самоцвіти на гроші, вартість їхню долучить до десятка банкових білетів, які він про всяк випадок завжди мав у кишені, тож у нього в такий спосіб набереться щонайменше п'ятдесят тисяч ліврів, а це зрештою не так і погано.

Та й ще він дуже сподівався на те, що Дангляри постараються розсіяти чутки про те лихо, що їх спіткало.

Оце та ще втома й допомогли Андреа так хутко і солодко заснути.

Утім, щоб прокинутися якомога раніш, Андреа не зачинив віконниці, а тільки замкнув двері на засув і покинув на столику свого відкритого ножа з гострим лезом, що в його пречудовому гарті він уже мав нагоду впевнитися і з яким ніколи не розлучався.

Десь о сьомій годині ранку Андреа розбудив теплий і яскравий сонячний промінь, що ковзнув його обличчям.

У будь-яких мізках, що правильно діють, завжди є чільна думка, що засинає остання і перша осяває пробуджену свідомість.

Не встиг Андреа ще розплющити очі, як та панівна думка вже оволоділа ним і підказала, що спав він задовго.

Він схопився на ноги і підбіг до вікна.

Двориськом ішов жандарм.

Жандарм узагалі одне з найбільш помітних явищ на білому світі, навіть для безгрішних людей, а для нечистого сумління, що має всі підстави бути

таким, жовтий, блакитний і білий колір його мундира – найбільш зловісні барви на світі.

– Чому жандарм? – запитав себе Андреа.

І відразу ж сам собі відповів, з тією логікою, яку читач уже встиг у нього помітити:

– Нічого страшного нема в тому, що жандарм прийшов у корчму, та пора вже вбиратися.

І він убрався з тією швидкістю, від якої не відучив його лакей за декілька місяців світського життя в Парижі.

– Гарзд, – одягаючись, казав собі Андреа, – я зачекаю. Аж поки він піде, і тоді втечу.

Ото так сказавши, він уже вбраний підійшов до вікна і знову підняв тюлеву штору.

Та перший жандарм не пішов, а з'явився й ще один блакитний, жовтий і білий мундир біля єдиних сходів, що ними Андреа міг спуститися, а третій, верхи на коні, із рушницею в руці, вартував коло єдиної брами, якою він міг вийти надвір.

Той третій жандарм був дуже знаменний, бо перед ним юрмилися роззяви, щільно заступаючи браму.

«Мене шукають! – сійнула перша думка в Андреа. – От халепа!».

Він пополотнів і занепокоєно роззирнувся.

Його кімната, як і всі кімнати того поверху, мала вихід тільки на зовнішню галерею, відкрити для всіх поглядів.

«Я пропав», – сійнула йому друга думка.

І справді, для людини в його становищі арешт означав суд, вирок і смерть – безпощадну і невідкладну смерть.

Він конвульсивно стиснув голову руками.

Тієї миті він мало не збожеволів од страху.

Та незабаром у вихорі думок, що вирували в його голові, сійнула і надія, тож на вустах його з'явилася квола усмішка.

Він озирнув кімнату; усе, що було йому потрібно, виявилось на столі – ручка, чорнило і папір.

Він умочив ручку в чорнило і, намагаючись писати впевнено, написав на папері такі рядки: *«У мене немає грошей, щоб оплатити рахунок, та я чесна людина. Залишаю під заставу цю шпильку, що вдєсятеро перевищує мій борг. Нехай вибачать мені, що я утік: мені було соромно».*

Він вийняв із краватки ту шпильку і поклав її на папір.

Потім, замість того щоб лишити двері замкненими, він одсунув засув і навіть прохилив двері, буцім забув їх причинити, як ішов, заліз у коминок, як людина, що звикла до такого, знову затулив його паперовою закривкою, де був намальований Ахілл у Дендамії, загорнув ногами свої сліди в попіл і почав підійматися вигнутим комином, що був останнім шляхом до порятунку, на який він міг розраховувати.

Тим часом той жандарм, що то його помітив Андреа, ішов східцями у супроводі поліційного комісара, а сходи охороняв другий жандарм, що міг отримати поміч від третього жандарма, який вартував браму.

Ось якою обставиною Андреа зобов'язаний був цим візитам, яких він із такими труднощами намагався уникнути.

Від самого ранку паризький телеграф почав діяти у всіх напрямках, і у всіх довколишніх містах і селах, які отримали звістку, заворушилися власті, які послали озброєних людей на пошуки Кадрусового убивці.

Королівська резиденція Комп'єнь, що була улюбленим місцем для полювання і гарнізонним містом, аж кишіла чиновниками, жандармами і поліційними комісарами, тож відразу після отримання телеграфного наказу почалися облави, а оскільки «Дзвін і плящина» була перша корчма у місті, то почали з неї.

Та й згідно з донесеннями вартових, що чатували тієї ночі коло ратуші, яка прилягала до корчми, тієї ночі у корчму прибуло декілька подорожніх.

Вартівник, якого поміняли о шостій ранку, згадав навіть, що коли він заступив на стійку, тобто десь на початку п'ятої, то побачив молодика на білому коні із селянським хлопчаком іззаду. Той молодик зліз із коня на майдані й постукав у «Дзвін», куди його і впустили.

На того мандрівця й упала підозра.

Той мандрівець був не хто інший, як Андреа.

На основі тих даних поліційний комісар і жандармський унтер-офіцер і попрямували до кімнати, де спав Андреа.

Двері виявились прохилені.

— Еге, — сказав жандарм, старий лис, що знав усі злочинські виверти, — недобра прикмета ці відчинені двері! Волів би я бачити їх замкненими на три замки!

І справді, записка і шпилька, що їх лишив Андреа на столі, підтверджували чи радше вказували на сумну істину.

Андреа втік.

Ми кажемо «вказували», бо жандарм був не той чоловік, щоб задовольнитися першим-ліпшим поясненням.

Він роззирнувся, зазирнув під ліжко, відхилив штору, повідчиняв шафи і врешті підійшов до коминка.

Завдяки обачності Андреа у попелі не лишилося ніяких слідів.

Та все ж таки то був вихід, а за таких обставин будь-який вихід мав стати предметом ретельного огляду. Тому жандарм звелів принести хмизу й соломи, запахав усе те в комин, наче зарядив гармату, і підпалив.

Полум'я заревло у бовдурі, густий дим повалив угору і стовпом полинув у небо, та злочинець не гепнув униз, як того сподівався жандарм.

Андреа змолоду воював із суспільством і вартий був хоч якого жандарма, навіть якщо той мав шановний чин унтер-офіцера, тож, передбачивши те випробування вогнем, він виліз на дах і принишк за димарем.

У нього навіть промайнула думка про порятунок, коли він почув, як той унтер-офіцер голосно гукнув двом жандармам надворі:

— Його там нема!

Та обережно витягнувши шию, він побачив, що жандарми не пішли собі, що було б цілком природно після такого пояснення, а подвоїли пильність.

Він теж роззирнувся довкруги: ратуша, чималенька споруда XVI століття, височіла праворуч від нього, немов похмура твердиня, а з її вікон можна було

розгледіти всі кутки і закутки на даху, де він ото заचाївся, немов долину з високої гори.

Андреа зрозумів, що в одному з тих вікон негайно з'явиться жандармова голова. Якщо його побачать, то він пропав; утеча дахами не дасть йому ніякого успіху.

Тоді він вирішив спуститися, тільки не тим шляхом, яким піднявся, а подібним.

Він пошукав димар, з якого не валив дим, доповз до нього і пірнув усередину, що його ніхто й не помітив.

Тієї ж таки миті в ратуші відчинилося вікно і звідти вистромилася жандармова голова.

Десь із хвилиною голова була непорушна, наче кам'яний бовван, що прикрашав ту споруду, потім розчаровано зітхнула і сховалася.

Спокійний і величавий, немов закон, що його ото він представляв, унтер-офіцер, не відповідаючи на запитання пройшов крізь юрму і повернувся до корчми.

— Та й що? — спиталися обидва жандарми.

— А те, хлопці, — відказав унтер-офіцер, — що розбишака, либонь, і справді чкурнув од нас ще вдосвіта, але ми вирядимо людей у бік Вілле-Котре і до Нуайона, обнишпоримо ліс і обов'язково його злапаємо.

Не встиг шановний охоронець закону вимовити з суто унтер-офіцерською інтонацією те разуче слово, аж усеньке корчемне дворисько наповнили перелякані зойки і шалене дзеленчання дзвоника.

— Ого, — вигукнув жандарм, — а це що?

— Певне, хтось квапиться, мов на пожежу! — сказав корчмар. — Із якої кімнати дзвонять?

— Із третьої.

— Біжи-но, Жане.

Тим часом галас і дзеленчання подужчали удвічі.

Слуга кинувся до східців.

— Ні, ні, — мовив жандарм, перепиняючи його, — тому, хто дзвонить, потрібні, бачу, не ваші послуги, то ми самі йому послужимо. Хто у третій кімнаті?

— Молодик, що приїхав із сестрою сьогодні вночі поштовими і взяв кімнату з двома ліжками.

Тривожне дзеленчання пролунало утретє.

— Сюди, пане комісаре! — вигукнув унтер-офіцер. — Ідіть за мною, в ногу!

— Зачекайте, — сказав корчмар, — туди провадить двоє сходів — зовнішні та внутрішні.

— Гаразд, — сказав унтер-офіцер, — я піду внутрішніми, це моє діло. Карабіни заряджені?

— Атож.

— А ви чатуйте на зовнішніх сходах і, якщо він вирішить утікати, стріляйте, це важливий злочинець, якщо судити з телеграми.

Унтер-офіцер із комісаром відразу ж зникли на внутрішніх сходах, а на товп гомонів, схвильований його словами.

Ось що сталося.

Андреа дуже спритно спустився комином на дві третини, та потім зірвався і хоч упирався руками в стіни, ковзнув униз швидше, а головне з більшим галасом, ніж йому хотілося.

То було б ще нічого, якби кімната була порожня, та, на жаль, вона була заселена.

Дві жінки спали в тому самому ліжку. Гамір їх збудив.

Вони глянули туди, звідки долинав гамір, і побачили, як ув отворі коминка з'явився чоловік.

Одна з тих жінок, білявка, страшенно заверещала, аж у всьому домі було чути, а друга, чорнява, ухопилася за шворку дзвоника і заходилася чимдуж сіпати, здійнявши гвалт.

Лиха доля вочевидь переслідувала Андреа.

— Заради Бога! — вигукнув він, пополотнівши і розгубившись, навіть не втямивши, до кого звертається. — не гукайте, не губіть мене! Я не зроблю вам нічого недоброго.

— Андреа, убивця! — вигукнула одна з тих дівчат.

— Ежені! Панна Дангляр! — прошепотів Андреа, відчуваючи, як його жах переростає у приголомшення.

— На поміч! Рятуйте! — заверещала панна Д'Армії й, вихопивши дзвоник із рук Ежені, задзеленчала ним ще дужче.

— Порятуйте мене, за мною женуться, — вигукнув благально Андреа. — Згляньтеся, не зраджуйте мене!

— Пізно, вони вже йдуть, — відказала Ежені.

— То заховайте мене. Скажіть, що перелякалися без причини. Ви відведете підозру й порятуєте мені життя.

Попритулявшись одна до одної й загорнувшись у ковдру, обидві дівчини із жахом і відразом слухали той благальний голос.

— Гаразд, — сказала Ежені, — вертайтеся тим самим шляхом, яким і прийшли сюди, ідіть, нещасливцю, ми нічого не скажемо.

— Ось він! Ось він! Я його бачу! — вигукнув чийсь голос.

Той голос належав унтер-офіцерові, який зазирнув у замкову шпарину і вгледів Андреа з благально складеними долонями.

Дужий стусан прикладом вивалив замок, ще два зірвали завіси, й виламані двері впали у кімнату.

Андреа кинувся до других дверей, що виходили в галерею, і відчинив їх.

Жандарми, що стояли на галереї, звели карабіни.

Андреа завмер на місці; блідий, трохи відхилившись назад, він стискав у руці непотрібного ножа.

— Тікайте ж бо! — вигукнула панна Д'Армії, бо в її серденько повернулася жалість, поки потроху минав страх. — Тікайте!

— Або убийте себе! — докинула Ежені, немов та весталка, що подає в цирку знак гладіаторові, щоб той рішив переможеного супротивника.

Андреа здригнувся і глянув на неї зі зневажливою посмішкою, яка свідчила про те, що його нищій душі незрозумілі ті величні жертви, котрих вимагає невблаганний кодекс честі.

— Убити себе? — сказав він, покинувши ножа. — Навіщо це?

– Та ж ви самі сказали, – вигукнула Ежені Дангляр, – що вас засудять на смерть, скарають на горло, немов найостаннішого злочинця!

– Дрібниці, – згорнувши руки, сказав Кавальканті, – на те є друзі!

Унтер-офіцер підійшов до нього з шаблею в руці.

– Ох, дядечку, – сказав Кавальканті, – заховайте ви ту шаблюку, якщо вже я здаюся вам!

І він простягнув руки. На нього відразу ж наділи кайдани. Дівчата з жахом дивилися на ту відразливу зміну: простісінько на очах у них людина скидала маску світського юнака й оберталася злочинцем.

Андреа глянув на них із нахабною посмішкою.

– Може, будуть якісь доручення татусеві, панно Ежені? – запитав він. – Як бачите, я повертаюсь у Париж.

Ежені затулила обличчя долонями.

– Та не соромтеся так, – сказав Андреа. – Я не ображаюся, що помчали наздоганяти мене... Адже я був майже вашим чоловіком.

І, сказавши отак, вийшов, лишивши втікачок, що не знали куди подітися від сорому і пригнічених ущипливими зауваженнями присутніх.

За годину обидві були в жіночому й сідали у ридван.

Щоб сховати їх від сторонніх поглядів, браму корчми замкнули, та коли вона відчинилася, їм довелося проїхати крізь натовп роззяв, що перешіптувалися і проводили їх насмішкуватими поглядами.

Ежені опустила шторки, та хоч нічого вона й не бачила, усе ж таки все чула, і ті кпини сягали її слуху.

– І чого світ не пустеля! – вигукнула вона, обіймаючи подругу.

Очі її яріли тією люттю, яка ото змушувала Нерона шкодувати, що в римського люду не одна голова й не можна відітнути її однісіньким ударом.

Наступного дня вони прибули до Брюсселя і зупинилися в «Отель де Фляндрі».

Андреа ще напередодні кинули до в'язниці Консьєржері.

II. ЗАКОН

Ми бачили, як щасливо втекли з дому панна Дангляр із панною Д'Армії; усі були надто заклопотані своїми справами, щоб перейматися дівчатами.

Поки банкір, із краплями холодного поту на чолі і примарою близького банкрутства, виводить довжелезні стовпчики свого пасиву, ми попрямуємо до баронеси, що, насилу оговтавшись від того разючого удару, поспішила до свого постійного порадника, пана Люсьєна Дебре.

Баронеса з нетерпінням чекала на шлюб своєї доньки, щоб урешті звільнитися від обов'язку опікати її, що було надто вже обтяжливо, з огляду на характер Ежені; із мовчазної згоди, що на ній тримається родинна ієрархія, мати може розраховувати на безоглядну покірливість доньки лиш тоді, якщо вона неодмінно служить їй прикладом обачності і зразком досконалості.

Слід сказати, що пані Дангляр трохи боялася проникливості Ежені й порад панни Д'Армії; вона помічала зневажливі погляди, якими її

донька обдаровувала Дебре. Ті погляди, здавалося їй, свідчили про те, що Ежені відома таємниця її любовних і грошових стосунків з особистим секретарем міністра. Та якби баронеса була проникливіша трохи, то збагнула б, що Ежені ненавидить Дебре зовсім не за те, що в домі її батька він служить каменем спотикання і приводом для пліток; просто вона зараховувала його до тієї категорії двоногих істот, яких Діоген не погоджувався прозивати людьми, а Платон алегорично прозивав тваринами на двох ногах і без пір'я.

Отож, із погляду пані Дангляр — а, на жаль, на білому світі кожне має свій погляд, що заважає йому бачити, як дивиться на речі інше, — було дуже сумно, що доньчине весілля не відбулося, і не тому, що той шлюб був би досить вдалий і міг би принести Ежені щастя, а тому, що він дав би пані Дангляр цілковиту свободу.

І тоді, як ми вже сказали, вона побігла до Дебре, що, як і всенький Париж, був на заручинах у Данглярів і бачив увесь той скандал.

Він хутко втік у клуб, де його друзі вже розмовляли про ту подію, що була того вечора предметом пересудів для трьох чвертей міста-пліткаря, що прозивається столицею світу.

Поки пані Дангляр, у чорній сукні, під густою вуаллю, бралася східцями, що провадили до помешкання Дебре, попри запевнення воротаря, що його нема вдома, Люсьєн сперечався з приятелем, котрий намагався довести йому, що після такого скандалу він, як друг родини, зобов'язаний одружитися з панною Ежені Дангляр і її двома мільйонами.

Дебре мляво боронився, як людина, котра цілком готова, щоб її переконали; та думка не раз спливала в його голові, проте, знаючи Ежені з її незалежним і гордовитим характером, він вряди-годи огризався, казав, що шлюб той неможливий, і zarazом несамохіть тішився грішною думкою, яка, якщо вірити моралістам, завжди криється навіть у найчеснішій і непорочній людині, ховаючись у глибині її душі, мов дідько за хрестом. Чаювання, гра, балачки — як бачимо, цікавенькі балачки, адже стосувалися вони таких важливих питань, — усе тривало до першої години ночі.

Тим часом пані Дангляр, яку Люсьєнин лакей припровадив у маленьку зелену вітальню, очікувала, непокоячись, не скидаючи вуалі, поміж квітами, які вона прислала вранці і які Дебре, ніде правди подіти, порозставляв і повлаштовував скрізь так дбайливо, що сердешна жінка вибачила йому ту його відсутність.

За двадцять хвилин до дванадцятої пані Дангляр набридло чекати, тож вона взяла фіакр і поїхала додому.

Панії з відомих верств мають те спільне з добре влаштованими гризетками, що ніколи не повертаються додому після півночі.

Баронеса повернулася до себе з такими самими осторогами, з якими Ежені допіру покинула батьківський дім; відчуючи, як гучно калатає її серце, вона нечутно піднялася у свою кімнату, що, як ми знаємо, прилягала до кімнати Ежені.

Так боялася вона поговору, так твердо вірила — і принаймні за це гідна була поваги — у доньчину чистоту і її вірність батьківському дому!

Повернувшись до свого покою, вона підійшла до дверей Ежені й прислухалася, та, не почувши ані найменшого звуку, спробувала ввійти, але двері були замкнені.

Пані Дангляр подумала, що Ежені, зморившись від болісних вражень того вечора, вклалася у ліжко і заснула.

Вона погукала покоївку і розпитала її.

— Панна Ежені, — відказала покоївка, — повернулася до своєї кімнати з панною Д'Армії, вони разом пили чай, а потім відпустили мене, сказавши, що я їм більше не потрібна.

Відтоді покоївка не виходила з буфетної і гадала, як і всі, що обидві панни у себе в кімнаті.

Отож, пані Дангляр уклалася спати без щонайменшої підозри, бо покоївчині слова розвіяли її тривогу за доньку.

Що більше вона думала, то ясніше ставали для неї розміри катастрофи: то був уже не скандал, а розгром, не ганьба, а безчестя.

Тоді вона мимохіть згадала, яка безжальна була вона до Мерседес, яку через сина і чоловіка спіткало таке самісіньке лихо.

«Ежені пропала, — подумала вона собі, — і ми теж. Ця історія в тому вигляді, в якому її будуть переказувати, погубить нас, тому що в наших колах сміх завдає страшених, невиліковних ран».

— Ото щастя, — прошепотіла вона, — що Господь обдарував Ежені таким чудернацьким характером, який завжди мене так лякав!

І вона звела очі до неба, дякуючи провидінню, що недовідомо скеровує будучину і недолік, навіть порок, обертає людині на добро.

Потім думка її перелетіла простір, немов ото птах, що, розгорнувши крила, перелітає прірву, і зупинилася на Кавальканті.

Той Андреа виявився негідником, злодієм, убивцею, проте відчувалося, що він добре вихований, та й у світських колах з'явився він як власник чималенького статку, а покровителями його були шановні люди.

Як упоратися з цим заплутаним клубком? Хто допоможе знайти вихід із цього страшеного становища?

Добре, що до нього вона кинулася у першому пориванні, як жінка, що шукає підтримки у чоловіка, котрий її кохає, міг дати їй тільки пораду, а треба було звернутися до когось могутнішого.

І тоді баронеса згадала про Вільфора.

Вільфор загадав заарештувати Кавальканті, Вільфор безжально вчинив сум'яття в її родині, наче був її чужісінький.

— Ні, — поправила вона себе, — королівський прокурор не безсердечна людина — він представник правосуддя, раб свого обов'язку; чесний і непохитний друг, який хоч і безжально, проте упевнено різонує скальпелем по гнійнику, не кат він, а хірург; він усе зробив, щоб честь Данглярів не потерпіла від ганьби, яка укрила цього пропашного юнака, що його вони представили світським колам як майбутнього зятя.

Якщо Вільфор, друг родини Данглярів, діяв так, то не можна було припустити, що він міг щось знати заздалегідь і сприяти підступам Андреа.

Отак Вільфорова поведінка почала уявлятися баронесі в новому світлі, і вона витлумачила її в бажаному для себе сенсі.

Проте на цьому королівський прокурор повинен зупинитися. Завтра вона поїде до нього і доможеться від нього, якщо не порушення службового обов'язку, то принаймні якомога дужчої поблажливості.

Баронеса нагадає йому про минуле, воскресить його згадки, буде благодіяти йому в ім'я грішної, та щасливої пори їхнього життя; Вільфор закриє справу чи принаймні дасть Кавальканті нагоду втекти, адже задля цього йому варто тільки звернути погляд в інший бік: караючи злочин, він уразить лише тінь злочинця заочним вироком.

Заспокоївшись отак, вона заснула.

Наступного дня, о десятій ранку, вона встала і, не гукаючи покоївки, нікому не показуючись на очі, убралась так само просто, як і напередодні, вийшла з дому, дійшла до вулиці Прованс, там узяла фіакр і звеліла одвезти її до Вільфорового дому.

Уже цілий місяць той клятий дім скидався на чумний барак; частина кімнат була зачинена знадвору і зсередини, віконниці відчинялися тільки ненадовго, щоб впустити свіжого повітря, і тоді у вікні з'являлася перелякана голова лакея; потім вікно зачинялося, як могильна плита, і сусіди казали одне одному:

— Невже сьогодні знову винесуть домовину з дому королівського прокурора?

Пані Дангляр здригнулася, угледівши той похмурий дім. Вона вийшла з фіакра, і коліна її дилькотіли, коли вона подзвонила біля замкненої брами.

Аж тоді як вона утретє сіпнула дзвоник, що задзеленчав так, наче підспівував загальній печалі, з'явився воротар і прохилив хвіртку.

Він побачив жінку, світську пані, вишукано вбрану, та попри це, хвіртка була ледве прохилена.

— Відчиніть-бо! — сказала баронеса.

— Спершу скажіть, хто ви така, мосьпані, — мовив воротар.

— Хто я? Таж ви мене добре знаєте.

— Ми тепер нікого не знаємо, шановна пані.

— Ви з глузду зсунулися, голубе! — вигукнула баронеса.

— Ви від кого?

— Ні, це вже занадто!

— Мосьпані, перепрошую, але так мені звеліли. Ваше ім'я?

— Баронеса Дангляр. Та ви сто разів мене бачили!

— Може, і так, пані. А тепер скажіть, що ви хочете?

— Оце зухвальство! Я поскаржуся панові де Вільфорові!

— Мосьпані, це не зухвальство, а обережність: сюди заходять лише із запискою від пана Д'Аврїньї або з дозволу пана королівського прокурора.

— Ага, то в мене справа до пана королівського прокурора.

— Термінова?

— Напевне, якщо я й досі тут. Та досить, ось моя візитна картка, передайте її вашому панові.

— Ви зачекаєте, поки я повернуся?

— Так, ідіть.

Воротар зачинив хвіртку, лишивши пані Дангляр на вулиці.

Щоправда, чекала баронеса недовго — незабаром хвіртка відчинилася настільки, щоб вона могла ввійти. Щойно вона увійшла, хвіртка за нею зачинилася.

Увійшовши у двір, воротар, не зводячи очей із брами, дістав свисток і пронизливо свиснув.

На ганку з'явився лакей Вільфора.

— Шановна пані, вибачте цьому чесному чоловікові, — сказав він, ідучи назустріч баронесі, — але йому так звеліли робити, і пан де Вільфор доручив мені сказати вам, що він не міг учинити інакше.

У дворі стояв постачальник, якого впустили з тими ж таки осторогами, і якийсь слуга оглядав його товари.

Баронеса піднялася на ганок; та скорбота, що поглиблювала її печаль, струснула її до глибини душі; у супроводі лакея, що ні на мить не втрачав її з поля зору, вона увійшла до кабінету королівського прокурора.

Хоч як була заклопотана пані Дангляр тим, що привело її сюди, проте зустріч, яку влаштували їй слуги, здалася їй такою обурливою, що розпочала вона зі скарг.

Та Вільфор помалу звів голову і глянув на неї з такою сумною усмішкою, що скарги завмерли на її вустах.

— Вибачте моїм слугам той страх, у якому я не можу їх звинувачувати: їх підозрили, то вони й самі стали підозрювати.

Пані Дангляр частенько чула у світських колах балачки про панічний страх у домі Вільфорів, та вона ніколи не повірила б, що це почуття могло сягнути таких крайнощів, якби не упевнилася в цьому сама.

— То ви теж нещасні? — запитала вона.

— Так, люба пані, — відказав королівський прокурор.

— І вам шкода мене?

— Від усієї душі шкода, мосьпані.

— Ви розумієте, чому я прийшла?

— Ви прийшли, щоб поговорити зі мною про те, що сталося у вашому домі?

— Це страшенне лихо, пане.

— Тобто прикрість.

— Прикрість! — вигукнула баронеса.

— Шановна пані, — відказав королівський прокурор із незворушним спокоєм, — я тепер прозиваю лихом тільки непоправне.

— Невже ви гадаєте, що це забудеться?

— Усе забувається, мосьпані: ваша донька вийде заміж завтра, якщо не сьогодні, за тиждень, як не завтра. А що до нареченого панни Ежені, то я не думаю, щоб ви за ним шкодували.

Пані Дангляр глянула на Вільфора, приголомшена цим майже насмішкуватим спокоєм.

— Я прийшла до друга чи ні? — запитала вона із сумовитою гідністю.

— Ви ж знаєте, що це так, — відказав Вільфор, і щоки його зашарілися.

Те запевнення нагадало їм про інші події, ніж ті, що хвилювали обох цієї миті.

— То будьте сердечніші, любий Вільфоре, — сказала баронеса, — поведітьтеся зі мною, як друг, а не як суддя, я глибоко нещасна, не кажіть мені, що я маю бути весела.

Вільфор уклонився.

— За останні три місяці в мене завелася егоїстична звичка, шановна пані, — сказав він. — Коли я чую про лихо, то я згадую про моє лихо, це порівняння спадає мені на думку навіть незалежно від мого бажання. Ось чому поруч із моїм лихом ваше лихо здається мені простісінькою прикрістю, ось чому поруч із моїм трагічним становищем ваше становище здається мені принадним; проте ви гніваєтеся, тож облишимо це. Отож, ви казали, пані?..

— Я прийшла, щоб дізнатися у вас, друже мій, що чекає на цього самозванця.

— Самозванця? — перепитав Вільфор. — Бачу, мосьпані, ви, мов навмисне, то применшуєте, то перебільшуєте. Андреа Кавальканті чи радше Бенедетто — самозванець? Ви помиляєтеся, мосьпані: Бенедетто справжнісінький убивця.

— Шановний пане, я не заперечую вашої поправки, та що суворіше покараєте ви цього бідолашу, то тяжче це відгукнеться на нашій родині. Забудьте про нього на якийсь час, дайте йому втекти.

— Пізно, мосьпані: я вже дав наказ.

— Тоді, якщо його заарештують... Гадаєте, його таки заарештують?

— Сподіваюся.

— Якщо його заарештують, — а я вже не раз чула, що в'язниці напхом напхані, — залиште його у в'язниці.

Королівський прокурор похитав головою.

— Бодай доти, доки моя донька не вийде заміж! — докинула баронеса.

— Неможливо, мосьпані; у правосуддя свій лад.

— Навіть для мене? — напівжартома, напівповажно запитала баронеса.

— Для всіх, — відказав Вільфор, — і для мене, як і для інших.

— Ага... — сказала баронеса, не пояснюючи словами тієї думки, що викликала цей вигук.

Вільфор зиркнув на неї своїм допитливим поглядом.

— Знаю, що хочете ви сказати, — провадив він, — ви натякаєте на чутки, що поширилися містом про те, що смерть, яка ось уже третій місяць вбирає у траур мій дім, смерть, від якої дивом порятувалася Валентина, — не випадкова смерть.

— Я геть не думала про це, — хутко сказала пані Дангляр.

— Ні, ви про це думали, пані, й це справедливо, тому що ви не могли не подумати про це і не сказати собі: ти, що караєш за злочини, скажи: чому злочини довкола тебе кояться безкарно?

Баронеса зблідла.

— Ви казали собі це, правда ж, пані?

— Так, мушу зізнатися.

— Я вам відповім.

Вільфор підсунув свій фотель до стільця пані Дангляр і, впершись обома руками на письмовий стіл, голосом, що звучав глухіше, ніж звичайно, заговорив:

— Існують злочини, що залишаються без кари, тому що злочинці невідомі, і замість винного міг би потерпіти невинний; та коли тих злочинців виявлять, — і Вільфор простягнув руку до великого розп'яття, що висіло навпроти його столу, — щойно їх виявлять, — повторив він, — Господом Богом клянуся,

хоч хто вони там будуть, вони помруть! Тепер, після клятви, яку я дав і якої дотримаюся, зважтеся попросити в мене пощади цьому негідникові!

— Та чи певні ви, мосьпане, — запитала пані Дангляр, — що він такий вже злочинець, як це кажуть?

— Ось його справа: Бенедетто отримав п'ять років каторги за фальшування, — як бачите, хлопчина вже подавав надії, — потім утеча, потім убивство.

— А хто ж він... цей бідолаха?

— А хтозна! Бурлака, корсиканець.

— Ніхто до нього не признався?

— Ніхто, батьки його невідомі.

— А той чоловік, що приїздив із Лукки?

— Такий самий шахрай, як і він, може, спільник.

Баронеса благально склала долоні.

— Вільфоре! — сказала вона своїм найніжнішим і найвкрадливішим голосочком.

— Заради Бога, пані, — твердо, навіть трохи жорстко відказав королівський прокурор, — ніколи не просіть у мене пощади винному! Хто я? Закон. Хіба у закону є очі, щоб бачити вашу печаль? Хіба у закону є вуха, щоб чути ваш ніжний голос? Хіба у закону є пам'ять, щоб відгукнутися на ваші злагідні думки? Ні, шановна пані, закон повеліває. І коли закон повеліває, він карає. Ви скажете мені, що я жива істота, а не кодекс, людина, а не книжка. Погляньте на мене, пані, погляньте довкола мене: хіба люди бачили в мені брата? Хіба вони мене любили? Хіба вони щадили мене? Чи просив хтось зглянутися над Вільфором і чи подарував йому якусь провину? Ні, і ще раз ні! Мене переслідували, завжди переслідували! А ви, жінка, сирена, дивитесь на мене своїм чарівливим поглядом, який нагадує мені про те, за що я повинен червоніти. Авжеж, червоніти за те, про що ви знаєте, і, може, не лише за це. Та відтоді, як сам я опуствився, може, і нижче від інших, відтоді здираю я з людей їхнє вбрання, щоб знайти гнійники, і знаходжу їх завжди, навіть більше: знаходжу їх із радістю, із захватом, ці прикмети людської слабкості чи людської злости!

Адже кожна людина і кожен злочинець, якого я караю, здається мені живим доказом, зайвим доказом того, що я не мерзенний виняток! Що ж, на жаль, усі люди злі, мосьпані, тож доведімо це і покараймо негідника.

Вільфор промовив ті останні слова з надзвичайним шалом, майже люттю.

— Та ви кажете, — заперечила пані Дангляр, зробивши останню спробу, — що цей хлопчина — бурлака, сирота, його всі покинули?

— Тим гірше чи радше тим ліпше. Провидіння вчинило його таким, щоб не було кому побиватися за ним.

— Ви завзялися на слабкого, мосьпане!

— Убивця — слабкий?

— Його ганьба заплямує мій дім.

— А хіба мій дім не затаврований смертю?

— Ви безжальні до інших, — вигукнула баронеса. — То запам'ятайте мої слова: до вас теж будуть безжальні.

— Нехай буде так! — виголосив Вільфор, погрозливо здійнявши руки до неба.

– Бодай відкладіть справу цього бідолахи, якщо його заарештують, до наступної сесії, адже мине півроку і все забудеться.

– Ні, – відказав Вільфор, – у мене ще п'ять днів попереду; слідство скінчилося; п'ять днів мені цілком вистачить; та й хіба ви не розумієте, мосьпані, що й мені треба забути? Коли я працюю, а я працюю вдень і вночі, бувають такі хвилини, коли я нічогосінько не пам'ятаю, а як я не пам'ятаю, то я щасливий, як ото щасливі небіжчики, – та все ж таки це ліпше, ніж страждання.

– Таж він утік, то дайте йому сховатися, адже бездіяльність – найлегший спосіб виявити милосердя.

– Я вже сказав вам, що вже запізно: телеграфом на світанку розіслали наказ, і тепер...

– Пане, – входячи до кабінету, мовив покойовий слуга, – телеграма з міністерства внутрішніх справ.

Вільфор ухопив конверт і хутко його відкрив.

Пані Дангляр здригнулася від жаху, а Вільфор аж затремтів з утіхи.

– Заарештований! – вигукнув він. – Його затримали в Комп'ені, усьому край.

Пані Дангляр підвелася, її обличчя було бліде.

– Прощайте, мосьпане, – сухо сказала вона.

– Прощайте, мосьпані, – відказав королівський прокурор, майже радісно проводячи її до дверей.

І повернувся до письмового столу.

– Так! – сказав він, ударивши долонею по телеграмі. – У мене є фальшування, три крадіжки, два підпали, бракувало мені тільки убивства, і ось воно, тож сесія буде чудова.

ІІІ. ПРИВИДДЯ

Як ото казав королівський прокурор пані Дангляр, Валентина й досі недужала.

Вона була геть знесилена і не вставала з ліжка; про втечу Ежені, про арешт Андреа Кавальканті чи радше Бенедетто, а також про звинувачення його в убивстві вона дізналася у себе в кімнаті, від пані де Вільфор.

Проте вона була така квола, що та розповідь не справила на неї того враження, яке, либонь, справила б, якби вона була здорова.

До чудернацьких дум і плинних примар, що народжувалися в її хворому мозку чи пропливали перед очима, тільки додалося ще кілька невизначних думок, декілька розмитих образів, та й ті незабаром розтанули, бо їх витіснили власні відчуття.

Удень Валентину ще пов'язувала з дійсністю присутність Нуарт'є, який вимагав, щоб його крісло перенесли до внуччиного покою, й цілісний день збував там, не зводячи з недужої батьківського погляду; повернувшись із суду, Вільфор сидів годину чи й дві з батьком і донькою. О шостій годині Вільфор ішов до свого кабінету, о восьмій приходив Д'Аврін'ї й сам приносив мікстуру, яку готували Валентині на ніч, потім Нуарт'є заносили до його покою.

Доглядачка, яку найняв лікар, заступала всіх і йшла аж о десятій чи одинадцятій годині, коли Валентина засинала.

Перш аніж піти, вона віддавала ключ від Валентининої кімнати самому Вільфорові, тож до покою недужої можна було пройти тільки через спальню пані де Вільфор і кімнату малого Едуара.

Щоранку Моррель приходив до Нуарт'є питатися про здоров'я Валентини; хоч як це було дивно, він із кожним днем ставав дедалі спокійніший.

Адже Валентина, хоч вона й досі була у сильному нервовому збудженні, почувалася дедалі краще; та й хіба не сказав йому граф Монте-Крісто, коли він прибіг до нього в нестямі, що як за дві години вона не помре, то буде порятвана?

І ось Валентина жива, і минули вже два дні.

Нервово збудження, що про нього ми казали, не покидало Валентину навіть уві сні чи радше в тій дрімоті, яка увечері охоплювала її; тоді, у нічній тиші, у тьмяному світлі нічника, що жеврів на коминку, під алебастровим ковпачком, перед нею пропливали тіні, що наповнюють кімнати недужих і хвилюються від уривчастих помахів невидимих крил гарячки.

Тоді їй увиждалася то мачуха з грізними полум'яними очима, то Моррель, що простягав до неї руки, то граф Монте-Крісто, навіть меблі, як марила вона, оживали і пересувалися по кімнаті, і так тривало години до третьої ночі, коли її охоплював тяжкий, олов'яний сон, що тривав до саміснького ранку.

Увечері того дня, коли Валентина дізналася про втечу Ежені й арешт Бенедетто, після того як пішли від неї Вільфор, Д'Аврінні й Нуарт'є, допіру на церкві святого Філіпа Рульського вибило одинадцятку, доглядачка поставила коло недужої приготований напій і, зачинивши двері, пішла в буфет, де з тремтінням слухала розповіді про похмурі події, які вже третій місяць хвилювали слуг королівського прокурора. І тоді в ретельно замкненій кімнаті Валентини розігралася несподівана сцена.

Після того, як доглядачка пішла, минуло хвилин із десять.

Валентина вже годину лежала в гарячці, що поверталася до неї щонаочі, і в її голові, попри її волю, тривала вперта, одноманітна і неблаганна праця, що без угаву і намарне відтворювала ті самі думки і породжувала ті самі образи.

Аж раптом у таємничому, хибкому світлі нічника Валентині здалося, ніби книжкова шафа, що стояла в ніші коло коминка, помалу і безгучно відсунулася.

За іншої пори вона сягнула б до дзвоника і погукала на поміч, та вона була в напівзабутті, тож ніщо її вже не дивувало.

Вона розуміла, що видава, які її оточували, породжені її маренням, адже вранці від тих нічних примар, які зникали з першими променями сонця, не залишалося і сліду.

Із шафи вийшов чоловік.

Валентина так звикла до гарячкових видінь, що не злякалася, а тільки широко розплющила очі, сподіваючись углядіти Морреля.

Видіння наблизилося до ліжка, потім зупинилося, наче прислухаючись.

Тієї миті промінь від нічника пробіг його обличчям.

— Ні, не він, — прошепотіла Валентина.

І, певна того, що це тільки сон, вона почала чекати, коли ж цей чоловік, як ото трапляється уві сні, зникне або ж набуде іншого вигляду.

Вона помацала свій пульс і, слухаючи його швидкі удари, згадала, що ті набридливі видіння зникають, якщо випити трохи мікстури – той освіжальний напій, що його приготував лікар, якому Валентина скаржилася на лихоманку, збивав гарячку і прояснював свідомість; щоразу, як вона його пила, їй трохи ставало легше.

Валентина простягнула руку, щоб узяти склянку з кришталевої тарілочки, та примара швидко ступнула до ліжка і зупинилася так близько від Валентини, що вона почула її подих і навіть відчула дотик її руки.

Ніколи ще примари, які ввижались Валентині, не скидалися так на дійсність, тож вона почала розуміти, що все це діється насправді, що глузд її не потьмарився, і здригнулася.

Дотик, що його вона відчула, зупинив її простягнуту руку.

Валентина помалу забрала її.

Тоді видіння, що від нього не могла вона відвести очей, та все ж таки почувала до нього радше довіру, ніж страх, узяло склянку, підійшло до нічника і поглянуло на той напій, наче оцінюючи його прозорість і чистоту.

Та цього поспішного дослідження, либонь, виявилось не досить.

Той чоловік чи радше примара, бо ступав він так легко, що килим геть скрадав його кроки, зачерпнув ложкою трохи плинину і покуштував.

Валентина дивилася на все те зі страшенним подивом.

Вона ще сподівалася, що видиво зараз щезне і поступиться місцем іншому, але таємничий гість не розвіявся мов тінь, а підійшов до неї й, подавши їй склянку, схвильовано мовив:

– Тепер пийте!

Валентина здригнулася.

Уперше примара промовляла до неї, немов жива людина.

Вона хотіла було крикнути.

Чоловік притулив пальця до вуст.

– Граф Монте-Крісто! – прошепотіла вона.

Із переляку, що відбився в її очах, із тремтіння її рук, із того, як вона квалливо напнула на себе ковдру, видно було, що останні сумніви ладні поступитися очевидності; водночас присутність графа Монте-Крісто у її покої, о такій порі, його таємнича, фантастична і непояснена поява через стіну здавалася неможливою її приголомшеному розумові.

– Не лякайтеся, не гукайте, – сказав граф, – нехай у вашому серці не залишається і тіні підозри, й іскри неспокою: чоловік, якого ви бачите перед собою, – маєте рацію, Валентино, цього разу це не примара, – найніжніший батько і найпоштивіший друг, про якого ви могли б мріяти.

Валентина не відповіла на той голос, який підтверджував, що перед нею не примара, а жива людина – він викликав у неї такий жах, що вона боялася долучити до нього свій голос, і її переляканий погляд ніби казав: якщо ваші наміри чисті, то чому ви тут?

Граф Монте-Крісто був дуже проникливий чоловік, тож відразу збагнув усе, що коїлося в її душі.

– Послухайте мене, – мовив він, – чи радше погляньте на мене, на мої запалені очі, на моє обличчя, що ще блідіше, ніж звичайно: чотири ночі я й на мить не звів повіки, чотири ночі я вартую, оберігаю вас, охороняю для нашого Максимільяна.

Щоки недужої зашарілися радісним рум'янцем; ім'я, що його промовив граф Монте-Крісто, знищило останню тінь недовіри.

– Максимільян! – повторила Валентина, так солодко було їй вимовляти це ім'я. – Максимільян! То він вам у всьому зізнався?

– У всьому. Він сказав мені, що ваше життя – це його життя, і я пообіцяв йому, що ви житимете.

– Ви обіцяли йому, що я житиму?

– Так.

– Ви казали, що охороняєте, оберігаєте мене. Хіба ви лікар?

– Авжеж, і повірте, ліпшого не могло послати навіть небо.

– Ви кажете, що не спали ночами, – сказала Валентина. – Де ж ви були? Я вас не бачила.

Граф Монте-Крісто показав на книжкову шафу.

– За тими дверми, – сказав він. – Вони провадять у сусідній дім, що його я винайняв.

Валентина відвернулася, спалахнувши вся від сорому й обурення.

– Мосьпане, – сказала вона з негідним жахом, – ваш учинок – нечуване навiженство, а ваша опіка – справжнісінька образа.

– Валентино, – сказав граф Монте-Крісто, – тими довгими безсонними ночами єдине, що я бачив, це те, хто до вас заходить, яку їжу вам готують, які напої вам подають; і коли напої здавалися мені небезпечними, я заходив, як оце зараз, виливав їх з вашої склянки і заміняв трутизну шляхетним плинном, який замість смерті, яку вам наготували, вливав у вас життя.

– Трутизна! Смерть! – вигукнула Валентина, гадаючи, що вона знову марить у гарячці. – Про що ви оце кажете, пане?

– Тихіше, дитино моя, – сказав граф Монте-Крісто, знову притуливши палець до вуст, – авжеж, я сказав «трутизна», авжеж, я сказав «смерть», і я повторюю: смерть. Та випийте ось це. – Він дістав із кишені слоїчок із червоним плинном і вточив декілька крапель у склянку. – Випийте оце і потім більше нічого не пийте всеньку ніч.

Валентина простягнула руку, та, ледве торкнувшись склянки, відсмикнула її.

Граф Монте-Крісто взяв склянку і, випивши половину, подав її Валентині, яка усміхнулася і допила решту.

– Упізнаю смак мого нічного напою, – сказала вона. – Він завжди освіжає мені груди і заспокоює мене. Дякую вам, пане.

– Отак збули ви чотири ночі, панно Валентино, – сказав граф Монте-Крісто. – А як було мені? Такі жорстокі години я тут перевів! Таких страшених мук я зазнавав, спостерігаючи, як наливають у вашу склянку смертельну отруту! Так тремтів я, що ви її вип'єте передніше, ніж я встигну вихлюпнути її в кошинок!

– Ви кажете, мосьпане, – провадила Валентина, охоплена невимовним жахом, – що ви зазнали таких мук, дивлячись, як наливають

у мою склянку смертельної отрути? То виходить, ви бачили й того, хто це робив?

– Так.

Валентина звелася на ліжку й, затуляючи груди, що були біліші від снігу, гаптованою сорочкою, ще вогкою від холодного поту гарячки, запитала:

– То ви бачили його?

– Так, – відказав граф Монте-Крісто.

– Це жажливо мосьпане, таж ви хочете, щоб я повірила в якісь пекельні вимисли. У домі мого батька, в моїй кімнаті, на страдному ложі, мене й далі вбивають? Ідіть, мосьпане, ви бентежите мое сумління, ви зводите наклеп на милосердя Господне, про це й подумати годі, цього не може бути!

– Хіба вас першої сягнула ця рука, панно Валентино? Хіба ви не бачили, як загинули маркіз де Сен-Меран, маркіза де Сен-Меран і Барруа? Хіба не загинув би і пан Нуартъє, якби ті ліки, які дають йому вже три роки, не оберігали його, перемагаючи отруту звичкою до отрути?

– Боже мій, – сказала Валентина, – так ось чому дідусь останнім часом вимагає, щоб я пила все те, що він п'є!

– І в цих напоїв гіркий смак, як ото у висушеної помаранчевої шкурки?

– Так, так!

– Тепер мені все зрозуміло, – сказав граф Монте-Крісто. – Він знає, що тут отруюють і, може, навіть знає хто. Він почав привчати вас, любу свою дитину, до вбивчого ліку, і дія того ліку послабилася. Тим-то ви ще й живі, – я ніяк не міг собі цього пояснити, – після того, як чотири дні тому вам підлили трутизну, яка зазвичай убиває відразу.

– А хто ж убивця, хто ж отруйник?

– Тепер я вас запитаю: бачили ви, щоб хтось заходив уночі до вашої кімнати?

– Авжеж. Часто мені здавалося, ніби я бачу якісь тіні, бачу, вони підходять, відходять, зникають, та я гадала, що то видива, і сьогодні, коли ви ввійшли сюди, мені довго здавалося, ніби в мене маячня або мені снить щось.

– То ви не знаєте, хто зазіхає на ваше життя?

– Ні, – відказала Валентина, – хто ж може хогіти моєї смерті?

– Зараз дізнаєтеся, – прислухавшись, мовив граф Монте-Крісто.

– Як? – запитала Валентина, із жахом роззираючись навсібіч.

– Бо зараз у вас нема гарячки, ви не марите, бо свідомість ваша проясніла, бо вже б'є північ, а це пора убивці, – сказав він провівши долонею по вогкому чолу.

Помалу й похмуρο вибило північ, і кожен удар наче молотом бив у дівоче серце.

– Валентино, – сказав граф Монте-Крісто, – зберіться на силі, погамуйте калатання серця у грудях, стримайте зойк у горлі, вдавайте, ніби спите, і ви побачите.

Валентина вхопила графа Монте-Крісто за руку.

– Я чую кроки, – сказала вона, – ідіть!

– Прощавайте чи радше до побачення, – відказав граф Монте-Крісто.

І з сумовитою, батьківською усмішкою, від якої дівоче серце наповнилося вдячністю, він нечутною ходою попрямував до ніші, де стояла шафа.

Та перш аніж зачинити за собою двері, він обернувся до Валентини.
— Ні поруху, ні слова, — сказав він, — нехай гадають, що ви спите, а то вас уб'ють передніше, ніж я устигну цьому завадити.
І, промовивши те страшне напучування, граф Монте-Крісто зник за дверми, що безгучно за ним зачинилися.

IV. ЛОКУСТА

Валентина лишилася сама, і ще два годинники, що трохи відставали від годинника з церкви Філіпа Рульського, теж один за одним вибили північ. Потім усе затихло, і тільки вряди-годи долиналио далеке торхотіння коліс.

Уся Валентинина увага зосередилася на годиннику в її кімнаті, де маятник відлічував секунди.

Вона заходилася лічити секунди і помітила, що серденько її калатає вдвічі швидше.

І все-таки вона сумнівалася. Валентина нікому в житті не вчинила зла, то ніяк не могла повірити в те, що хтось бажає її смерті. За що? З якою метою? Що недоброго вчинила вона, здобувши собі такого ворога?

Про сон вона й думати не могла.

Єдина страшна думка не давала їй спокою: на світі є людина, що намагається її вбити і знову спробує вчинити це.

А що, як цього разу вбивця побачить, що трутизна не подіяла і, як ото сказав граф Монте-Крісто, візьметься за ножа? І що, як граф Монте-Крісто не встигне йому завадити?

Що, як це останні її хвилини і вона більше не побачить Морреля?

Від тієї думки Валентина похолола з жаху і ладна була подзвонити й погукати на поміч.

Та їй здалося, що крізь двері книжкової шафи вона бачить очі графа Монте-Крісто; не могла вона не думати про ті очі й не знала, чи допоможе їй колись почуття вдячності забути про прикрий сором, що його викликало нескромне графове піклування.

Так минуло хвилин із двадцять, двадцять вічностей; потім ще десять хвилин; врешті дзиґар засичав і гучно вибив один раз.

Тієї миті тихеньке шкрябання нігтем по дверцятах шафи дало на здогад Валентині, що граф не дрімає і їй радить теж не дрімати.

І відразу ж із протилежного боку, де була Едуарова кімната, рипнув паркет; Валентина насторожилася і завмерла, затамувавши подих, ось клацнула клямка, і двері відчинилися. Валентина ледве встигла відкинутися на подушку і закулити ліктем обличчя.

Уся вона тремтіла, серденько її стискалося від невимовного жаху. Вона чекала.

Хтось підійшов до ліжка і торкнувся запони.

Валентина збрала всю свою мужність і почала дихати рівно, наче спала.

— Валентино! — погукав чийсь голос.

Дівчина вся затремтіла, та не відповіла.

– Валентино! – погукав голос.

Мовчання. Валентина пообіцяла графові Монте-Крісто не прокидатися.

І тоді вона почула майже невловне дзюрчання плину, що ллявся у склянку, з якої вона нещодавно пила.

Тоді вона зважилася розтулити повіки і глянути з-під руки.

Жінка в білому пеньюарі наливала у її склянку якийсь плин зі слоїчка.

Тієї короткої миті Валентина, мабуть, поворухнулася або затримала подих; жінка перелякано зупинилася і нагнулася до ліжка, щоб глянути, спить вона чи ні.

То була пані де Вільфор.

Упізнавши мачуху, Валентина так задригоніла, що те тремтіння передалося й ліжку.

Пані де Вільфор притулилася до стіни і, сховавшись по той бік запони, мовчки й уважно стежила за щонайменшим порухом Валентини.

Дівчина згадала застереження графа Монте-Крісто, і їй здалося, ніби в мачушиній руці сяйнуло лезо довгого, гострого ножа.

Тоді Валентина величезним вольовим зусиллям змусила себе заплющити очі, і той несміливий і зазвичай такий неважкий порух виявився майже не по силі їй, бо допитливість і намагання дізнатися правду не давали змоги стулитися повікам.

Тим часом пані де Вільфор заспокоїла тиша, де знову почувся рівний подих Валентини, тож вона вирішила, що дівчина таки спить. Вона знову простягнула руку і, наполовину затулена запоною, що була зсунута до узголів'я, вилляла у Валентинину склянку решту плину зі слоїчка.

Вона пішла так тихо, що Валентина не чула її рухів.

І тільки побачила, як зникла рука, витончена кругляста рука гожої двадцятип'ятирічної жінки, що лягла смерть.

Неможливо висловити, чого зазнала Валентина за ті півтори хвилини, що їх збула у її покої пані де Вільфор.

Тихеньке подряпування у шафі вивело дівчину із заціпеніння.

Вона ледве звела голову.

Дверцята безгучно відчинилися, і знову з'явився граф Монте-Крісто.

– Та й що, – запитав він, – ви ще сумніваєтеся?

– Боже милосердний! – прошепотіла Валентина.

– Бачили?

– Атож!

– Упізнали?

Валентина застогнала.

– Так, – сказала вона, – та я повірити не можу.

– Волієте померти і в такий спосіб убити Максимільяна?

– Боже мій, Боже мій! – казала Валентина; їй здавалося, наче вона з глузду зсунулася. – Та хіба не можу я піти з дому, утекти?..

– Панно Валентино, рука, що переслідує вас, дістане вас усюди: золото купить ваших слуг, і смерть чекатиме вас під будь-якою личиною, – у ковтку води зі струмка, у плоді, який ви зірвете з дерева.

– Таж ви самі сказали, що дідусь призвичаїв мене до трутизни.

– Так, до одної трутизни, та ще й у малій дозі, але отруту поміняють або ж збільшать дозу.

Він узяв склянку і покуштував плин, ледве вмочивши губи.

– Так отож! – мовив він. – Вас хочуть отруїти вже не бруцином, а простим дурманом. Я впізнаю смак спирту, у якому його розчинили. Якби ви випили те, що пані де Вільфор налляла оце у склянку, панно Валентино, то загинули б!

– Господе! – вигукнула дівчина. – Та за що ж вона завзялася на мене?

– Невже таке чисте ваше серденько, невже такі далекі від будь-якого зла, що ще не збагнули?

– Ні, – відказала Валентина, – я нічого їй не зробила.

– Таж ви багаті, панно Валентино! У вас двісті тисяч ліврів річного зиску, і ці двісті тисяч ви забираєте в її сина.

– Але що ж це таке? Це ж не її гроші, вони дісталися мені від моєї рідні!

– Та звісно. Тим-то й померли маркіз і маркіза де Сен-Мерани: треба було, щоб ви отримали після них спадок; тим-то й пан Нуартъе, зробивши вас його спадкоємицею, був приречений того ж таки дня; тим-то й ви повинні були теж померти, панно Валентино; тоді ваш батько успадкує від вас, а ваш брат, його єдиний син, успадкує після батька.

– Едуар, бідолашний хлопчина! І всі ці злочини здійснюють через нього!

– Нарешті ви все збагнули!

– Боже, тільки б усе це не окошилося на нього!

– Ви янгол, Валентино.

– То вона пощадила дідуся?

– Вирішила, що після вашої смерті його майно все одно перейде до вашого брата, якщо тільки дід не позбавить його спадку, і що зрештою той злочин був би даремний, а значить, особливо небезпечний.

– І в жінки міг виникнути такий план! Боже, Боже мій!

– Згадайте Перуджу, оповиту виноградом альтанку в Поштовому готелі й чоловіка у брунатній киреї, якого ваша мачуха розпитувала про аква-тофану. Уже тоді той кекельний задум зрів у її голові.

– Ох, пане графе, – вигукнула дівчина, обливаючись сльозами, – якщо так, то мені край!

– Ні, панно Валентино, ні. Я все передбачив, і ваш ворог переможений, тому що розгаданий. Ні, ви житимете, панно Валентино, житимете, щоб кохати і бути коханою, щоб стати щасливою і подарувати щастя, та задля цього ви маєте цілком довіритися мені.

– Загадуйте, пане графе, що мені робити?

– Зажити те, що я вам дам.

– Господь свідок, – вигукнула Валентина, – якби я була сама, то воліла б умерти.

– І не скажете нікому ні слова, навіть вашому батькові.

– Та ж мій батько не причетний до цього переступу, правда ж, пане графе? – запитала Валентина, благально склавши долоні.

– Ні. Проте ваш батько, який знається на викриванні злочинів, повинен був узяти до уваги, що всі ці злочини у його домі неприродні. Ваш батько сам повинен був би охороняти вас, він мав сам би о цій порі бути на моєму місці, він

сам повинен був би вихлюпнути цю рідину, сам повинен був би взятися до злочинця. Примара проти примари... – прошепотів він, закінчуючи ту думку.

– Я зроблю, що зможу, пане графе, – сказала Валентина, – щоб жити, адже є двоє людей, котрі люблять мене, що помруть, якщо я помру, – дідусь і Максимільян.

– Я буду їх охороняти, як ото й вас охороняв.

– Скажіть, що я повинна вчинити? – запитала Валентина. – Боже милосердний, що зі мною буде? – прошепотіла вона.

– Хоч що з вами сталося б, панно Валентино, не бійтеся. Якщо ви будете страждати, якщо втратите зір, слух, дотик, нічого не бійтеся; якщо ви отямитеся й не будете знати, де ви, не бійтеся, навіть якщо прокинетеся в могильному склепі, у домовині; зберіться з думками і скажіть собі: цієї миті мене охороняє друг, батько, людина, що бажає щастя мені й Максимільянові.

– Господе, невже так треба?

– Може, ви хочете виказати вашу мачуху?

– Ні, ні, ліпше померти!

– Ви не помрете, панно Валентино. Хоч що з вами станеться, обіцяйте мені не нарікати й сподіватися!

– Я думатиму про Максимільяна.

– Я люблю вас, як рідну доньку, панно Валентино, тільки я можу порятувати вас, і я вас порятую.

Валентина склала долоні, наче до молитви, бо відчувала, що тільки Бог може порятувати в цю страшну пору. Вона шепотіла невиразні слова, забувши про те, що плечі її вкриті лиш довгими косами і крізь тонке мереживо пеньюара видно, як калатає її серце.

Граф Монте-Крісто обережно торкнувся її руки, накинув на неї оксамитову ковдру і сказав із батьківською усмішкою:

– Дитино моя, вірте у мою відданість, як ви вірите у милість Божу і Максимільянове кохання.

Валентина сумирно і вдячно поглянула на нього, наче слухняна дитина.

Тоді граф Монте-Крісто дістав із кишені смарагдове пудельце, відчинив золоту кришечку і поклав їй на долоньку пігулку завбільшки з горошину.

Валентина взяла її й уважно поглянула на графа Монте-Крісто – на обличчя її безстрашного захисника сяяв відблиск божистої могуті й величі.

Погляд її запитував.

– Так, – сказав граф Монте-Крісто.

Валентина піднесла до вуст пігулку і проковтнула її.

– До побачення, дитино моя, – сказав він. – Тепер я спробую заснути, бо ви порятовані.

– Ідіть, – відказала Валентина, – обіцяю вам, що не боїтимуся, хоч що там станеться зі мною.

Граф Монте-Крісто довго дивився на дівчину, яка потроху засинала під впливом дурману.

Потім він узяв склянку, вилляв три чверті у коминок, щоб можна було подумати, ніби Валентина пила з неї, знову поставив її на нічному столику, потім підійшов до книжкової шафи і зник, востаннє глянувши на Валентину.

Вона засинала безтурботно, мов янгол біля ніг творця.

V. ВАЛЕНТИНА

Нічник і далі горів на коминку, спалюючи останні краплі олії, що плавали ще на поверхні води. Алебастровий ковпачок уже забарвлений був червоним кружальцем, уже тріскучий пломінець спалахував останніми іскрами, тому що і в неживих предметів бувають передсмертні корчі, які можна порівняти з людською агонією, тьмяне, зловісне світло кидало опалові відблиски на біле запинало Валентининоного ліжка.

Вуличний гамір ущух і запало моторошне безгоміння.

Аж ось двері з Едуарової кімнати прохилилися, й обличчя, що ми його вже бачили, відбилосся у дзеркалі, що висіло навпроти, — то була пані де Вільфор, що прийшла поглянути на дію напою.

Вона зупинилася на порозі, прислухаючись до потріскування нічника, єдиного звуку в тій кімнаті, що здавалася безлюдною, а потім тихенько підійшла до нічного столика, щоб поглянути, чи порожня склянка.

У ній була ще чверть напою, як ми вже казали.

Пані де Вільфор взяла її, вилляла рештки у коминок і перемішала попід, щоб рідина ліпше всоталася; потім старанно виполоскала склянку, витерла її своєю хусточкою і поставила на колишнє місце.

Вона довго не зважувалася підійти до ліжка й поглянути на Валентину.

Те похмуре світло, безгоміння, темні чари ночі, либонь, знайшли відгук у глибинах її душі: отруйниця боялася того, що вона вчинила.

Урешті вона зібралася на дусі, відхилила запинало, нахилилася над узголів'ям і поглянула на Валентину.

Дівчина не дихала; найлегша пушинка не гойднулася б на її розтулених, непорушних вустах, повіки її вкрилися бузковою тінню і трохи набрякли, і її довгі темні вії вже виділялися на тлі шкіри, що пожовкла, наче віск.

Пані де Вільфор довго дивилася на те промовисте у своїй непорушності обличчя, нарешті зважилася і, піднявши ковдру, притулила долоню до серця дівчини.

Воно не калатало.

Трепет, який вона відчула в пальцях, був ударами її власного пульсу; вона здригнулася і забрала руку.

Валентинина рука звисилася з ліжка; від плеча до зап'ястя вона здавалася виліпленою Жерменом Пілоном, та п'ясть була трохи спотворена конвульсією, і тонкі пальці, залякнувши, завмерли на червоному дереві ліжка.

Лунки нігтів посиніли.

У пані де Вільфор не залишалось сумнівів: усьому був край; остання страшна справа, з-поміж тих, що вона задумала, нарешті здійснилася.

Отруйниці вже не було чого робити в тім покої; не випускаючи запони з рук, вона обережно позадкувала, певне, остерігаючись звуку своїх кроків по килиму; вона була зачарована виглядом смерті, в якому криється непереборна приваба, поки смерть ще не гниття, а тільки непорушність, поки вона ще таїна, а не тіль.

Спливали хвилини, а пані де Вільфор не могла випустити запинала, яке вона тримала над головою Валентини, мов саван. Вона платила данину думам, а думи злочинця — це муки сумління.

Нічник затріщав гучніш.

Пані де Вільфор здригнулася і випустила запону.

Тієї ж миті нічник погас, і кімната поринула у непроглядний морок.

Затремтівши, злочинниця навпомацки дісталася до дверей і повернулася до свого покою з краплями холодного поту на чолі.

Ще дві години в кімнаті стояла темрява.

Потім потроху її залляло бліде світло, що щідилосся крізь віконниці; воно стало яскравіше і повернуло предметам барви й контури.

Незабаром на сходах почулося покашлювання, і до Валентининою покою ввійшла доглядачка з кухликом у руці.

Батькові чи коханому варто було поглянути, щоб сказати: Валентина померла, та для тієї наймички вона тільки спала.

— Ага, — сказала вона, підійшовши до нічного столика, — вона випила трохи мікстури, склянка порожня на дві третини.

Потім вона підійшла до коминка, затопила, сіла у фотель і, хоч вона допіру встала з ліжка, скористалася Валентининим сном, щоб іще трохи подрімати.

Прокинулася вона, коли дзигар вибив восьму.

Тоді, здивувавшись із того, що недужа так непробудно спить, перелякана тією рукою, яка звисилася з ліжка і якою та навіть не поворухнула, доглядачка підійшла до ліжка й тільки тоді помітила, що губи заклакли, а груди вже захололи.

Вона хотіла було звести Валентинину руку, та рука так заков'язла і була така негіддатлива, що доглядачка все зрозуміла.

Вона зойкнула від жаху і кинулася до дверей.

— На поміч! — заволатала вона. — На поміч!

— Що сталося? — почувся голос Д'Аврїньї. Була якраз пора його щоденно-го візиту.

— Що сталося? — пролунав голос Вільфора, що хутко вибіг із кабінету. — Лікарю, ви чуєте, гукають на поміч!

— Так, так, — відказав Д'Аврїньї, — ходімо, ходімо швидше до Валентини.

Та перш аніж підійшли батько з лікарем, слуги, що були і в покоях, і в коридорах того самого поверху, уже позаходили і, вгледівши бліду й непорушну Валентину, що лежала на ліжку, у розпачі заламували руки.

— Погукайте пані де Вільфор, збудіть пані де Вільфор! — волав королівський прокурор, стоячи на порозі, якого він, видавалося, боявся переступити.

Та слуги, не відповідаючи, дивилися на Д'Аврїньї, що ввійшов до покою, кинувся до Валентини і звів її.

— І ця! — прошепотів він, опускаючи тіло. — О Боже, коли ж цьому буде край!

Вільфор забіг до кімнати.

— Господе милосердний, що ви оце сказали! — розпачливо вигукнув він. — Лікарю, лікарю!..

— Я сказав, що Валентина померла, — урочисто і суворо виголосив Д'Аврїньї.

Вільфор повалився навколішки, мов підтятий, упавши головою на Валентинине ліжко.

Почувши лікареві слова, почувши батьків вигук, охоплені панікою слуги вибігли відтіля, глухо вигукуючи прокляття; на сходах і в коридорах лунали

їхні квапливі кроки, потім вони пролунали і надворі; потім усе затихло; усі до одного повтікали з того клятого дому.

Тоді пані де Вільфор у накинутому на плечі пеньюарі підняла штору; вона зупинилася на порозі, вдавши подив і намагаючись видушити з себе бодай кілька непокірних сльозинок.

Раптом вона пополотніла і, простягнувши руки, підбігла до нічного столика.

Вона побачила, що Д'Аврїні нахилився й уважно розглядає склянку, яку вона власноруч спорожнила тієї ночі.

У склянці було точнісінько стільки ж плину, скільки вона виляла в попіл.

Навіть якби Валентинин дух постав зараз перед нею, отруйниця не була б така ошелешена.

Барва того напою, якого вона наляла Валентині у склянку і який та випила, а також та отрута не може обманути очі Д'Аврїні, он він уважно розглядає його, це диво, що його вчинив Господь, щоб, усупереч хитрощам убивці, лишився слід, речовий доказ, свідчення про злочин.

Поки пані де Вільфор стояла непорушно, мов утілення жаху, а Вільфор, притулившись головою до ліжка небіжчиці, не бачив більше нічого довкола себе, Д'Аврїні підійшов до вікна. Ще раз уважно глянувши на вміст тієї склянки, він умочив у плин кінчик пальця.

— Це вже не бруцин, — сказав він. — Ану ж бо гляньмо, що воно таке!

Він підійшов до одної шафи, де була аптечка, дістав зі срібного покрівця слоїк із азотною кислотою, наляв декілька крапель в опаловий плин, і той відразу ж набув криваво-червоної барви.

— Ага! — сказав Д'Аврїні, з відразою судді, що з'ясував правду, і з радістю вченого, що розв'язав складну задачу.

Пані де Вільфор роззирнулася довкруги; очі її сьайнули, потім згасли, і вона, заточуючись, намацала рукою двері й пішла.

Наступної миті за дверми щось гупнуло — вона повалилася додолу.

Проте ніхто на те не звернув уваги. Доглядачка стежила за діями лікаря, Вільфор і далі перебував у тому забутті.

Тільки Д'Аврїні провів поглядом пані де Вільфор і помітив, як поспішно вона вийшла.

Він підняв штору, і через Едуарову кімнату його погляд просягнув у спальню, де на долівці нерухомо лежала пані де Вільфор.

— Ідіть туди, — сказав він доглядачці, — пані де Вільфор недобре.

— А панна Валентина? — затнувшись, запитала доглядачка.

— Панна Валентина більше не потребує допомоги, — відказав Д'Аврїні. — Вона померла.

— Померла? Померла? — стогнав Вільфор у пориванні душевної муки, яка страшенно мордувала його, тому що була недовідома, нова, нечувана для цього крицевого серця.

— Що я чую! Померла! — вигукнув ще один голос. — Хто сказав, що Валентина померла?

Вільфор із лікарем обернулися. На порозі стояв Моррель, блідий, приголомшений і страшний.

Ось що сталося.

Звичної пори, маленькими дверми, що провадили до Нуартъє, прийшов Моррель.

Проти звичаю, двері не були замкнені. Йому не довелося дзвонити, і він увійшов.

Він постояв у передпокої, гукаючи слугу, щоб той провів його до Нуартъє. Та ніхто не відгукнувся; як відомо, слуги покинули дім.

Моррель не мав особливих підстав, щоб турбуватися: граф Монте-Крісто обіцяв йому, що Валентина житиме, і досі та обіцянка виконувалася. Щовечора граф приносив йому добрі звістки, які наступного дня підтверджував і Нуартъє.

Усе ж таки те безлюддя видалося йому дивним. Він погукав ще раз, уже втретє, та відповіддю була та сама тиша.

І він вирішив піднятися нагору.

Двері до Нуартъє були відчинені, як і всі інші двері.

Перше, що кинулося у вічі, був старий, що сидів у кріслі, на своєму звичному місці; він був дуже блідий, і в його широко розплющених очах завмер переляк.

— Як ся маєте, пане? — запитав Моррель, почувуючи, як завмерло його серце.

— Добре, — дав на здогад старий, — добре.

Та на його обличчі читалася дедалі дужча тривога.

— Ви стурбовані чимось, — провадив Моррель. — Може, погукати когось зі слуг?

Моррель почав чимдуж дзвонити, та хоч як сіпав він за шнурок, ніхто не приходив.

Він обернувся до Нуартъє; обличчя старого ставало дедалі блідіше й тривожніше.

— Боже мій! — вигукнув Моррель. — Чому ніхто не йде? Ще хтось занедужав?

Очі Нуартъє, здавалося, ладні були на лоба вилізти.

— Та що з вами? — допитувався Моррель. — Ви лякаєте мене! Валентина?..

— Так, так! — дав на здогад Нуартъє.

Моррель розтулив рота, проте не зміг і слова промовити; він заточився і притулився до стіни.

Потім показав на двері.

— Так! Так! Так! — дав на здогад старий.

Максимільян кинувся до маленьких сходів і спустився ними двома стрибками, а Нуартъє наче кричав йому очима:

— Швидше, швидше!

Моррель за однісіньку хвилю пробіг декілька покоїв, порожніх, як і всенький дім, і сягнув Валентининою покою.

Йому не довелося відчиняти двері, бо вони були розчахнуті навстіж.

Перше, що він почув, було ридання. Він, мов у тумані, побачив темну постать, що стояла навколішки, уткнувшись головою в купу білих, зжужмлених укривал. Жах, смертельний жах прикував його до порога.

І тоді він почув голос, що сказав:

— Валентина померла, — і ще один, який відгукнувся луною:

— Померла! Померла!

VI. МАКСИМІЛЬЯН

Вільфор підвівся, майже соромлячись того, що його застали в такому розпачі.

Посада грізного обвинувача, яку він мав упродовж двадцяти п'яти років, учинила з нього щось більше чи, може, менше, ніж людина.

Погляд його спершу був розгублений і неуважний, та ось він упав на Максимільяна.

— Хто ви, пане? — запитав він. — Звідки ви? Так не заходять у дім, який спіткала смерть. Ідіть звідси!

Моррель не рухався, він не міг відвести очей від страшного видовища — від зім'ятого ліжка і блідого обличчя на подушках.

— Ідіть! Чуєте? — крикнув Вільфор.

Д'Авріньї теж підійшов, щоб змусити Максимільяна піти.

Той окинув шаленим поглядом Валентину, обох чоловіків, кімнату, хотів було щось сказати, врешті, не знайшовши, що відповісти, попри вихор скорботних дум, що роїлися у нього в свідомості, він узявся за голову і кинувся до виходу; Вільфор і Д'Авріньї, що на хвилю відволіклися від своїх думок, поглянули йому вслід і перезирнулися, ніби кажучи: «Навіжений».

Та не минуло і п'яти хвилин, як східці зарипіли під тяжкими кроками, і з'явився Моррель, який, із надлюдською силою піднявши крісло Нуарт'є, ніс його на другий поверх.

Сягнувши сходового майданчика, він поставив крісло на долівку і швидко покотив його до Валентининою покою.

Усе він учинив із нестямним розпачем, що вдєсятеро збільшив його сили.

Та найстрашніше було обличчя Нуарт'є, коли Моррель підкотив його до ліжка, де лежала Валентина: на тому обличчі напружено жили тільки очі, й у них зосередилися всі сили і почуття недвиги.

І, уздрівши те бліде обличчя з палючим поглядом, Вільфор перелякався.

Усе своє життя, щоразу, як він зустрічався з батьком, відбувалося щось жахливе.

— Погляньте, що вони вчинили! — вигукнув Моррель, спираючись однією рукою на спинку крісла, яке він підкотив до ліжка, а другою показуючи на Валентину. — Погляньте, батьку!

Вільфор позадкував на крок і здивовано поглянув на майже незнайомого молодика, який прозивав Нуарт'є своїм батьком.

Здавалося, тієї миті всенька душа старого перейшла в його налляті кров'ю очі: жили на лобі набрякли, шия, щоки і скроні посиніли, як ото буває в епілептиків, і тому внутрішньому вибухові, що струсонув усеньку його істоту, бракувало тільки крику.

Той крик неначе спливав із усіх пор його тіла, страшний у своїй німоті, несамовитий у своїй безгучності.

Д'Авріньї кинувся до старого і дав йому понюхати спирту.

— Пане, — вигукнув тоді Моррель, ухопивши нерухому руку старого, — мене питають, хто я такий і за яким правом я тут. Ви знаєте, то скажіть їм, скажіть!

Ридання заглушили його голос.

Уривчастий подих стрясав груди старого. Те збурення скидалося на початок агонії.

Нарешті сльози ринули з грудей Нуарт'є, що був щасливіший від Морреля, бо той ридав без сліз. Старий не міг схилити голову і тільки заплющив очі.

— Скажіть, що був я її нареченим, — провадив Моррель. — Скажіть, що була вона моїм другом, моїм єдиним коханням на білому світі! Скажіть, що її нежить тіло належить мені!

І він упав навколішки перед ліжком, конвульсивно вчепившись у нього руками.

Так тяжко було бачити цього великого, дужого чоловіка, якого пригнітило горе, що Д'Аврїні відвернувся, приховуючи хвилювання. Вільфор більше не вимагав пояснень, упокорившись тому тяжінню, що вабить нас до людей, котрі любили тих, за ким і ми побиваємося, тож він простягнув Моррелеві руку.

Та Максимільян нічого не бачив; він ухопив крижану руку Валентини і, не вмючи плакати, глухо стогнав, учепившись зубами за край простирадла.

Декілька хвилин у тій кімнаті чутно було тільки ридання, прокльони і молитви.

І все ж таки один звук горував над усім — то був хрипкий, страшний подих Нуарт'є. Здавалося, із кожним подихом у грудях старого уривалися якісь життєві пружини.

Зрештою Вільфор, що панував над собою ліпше, ніж інші, й наче поступився тимчасово своїм місцем Максимільянові, зважився заговорити.

— Мосьпане, — сказав він, — ви кажете, що кохали Валентину, що були її нареченим. Я не знав про те кохання, про вашу змову, і все ж таки я, її батько, прощаю вам, тому що, бачу, ваше горе велике і невдаване. Адже і моє горе таке велике, що в душі моїй немає місця для гніву. Та ви бачите, що янгол, який обіцяв вам щастя, покинув цю землю; не треба їй земного поклоніння, адже тепер вона постала перед Творцем; отож, попрощайтеся з її тлінними останками, торкніться востаннє її руки, яку ви чекали, і розлучіться з нею назавжди. Тепер Валентині потрібен тільки священник, який благословить її.

— Ви помиляєтеся, шановний пане, — вигукнув Моррель, зводячись на одне коліно, і серце його прошив такий біль, якого він ніколи ще не зазнавав, — помиляєтеся! Валентина померла, та померла вона такою смертю, що потребує не лише священника, а й месника! Погукайте священника, пане де Вільфоре, а месником буду я!

— Що ви маєте на увазі, мосьпане? — пробурмотів Вільфор, здригнувшись від того напівбожевільного крику.

— Я хочу сказати, що у вас — двоє людей, пане! — відт'яв Моррель. — Батько вже достатньо наплакався — нехай тепер постане королівський прокурор!

Очі Нуарт'є зблиснули, Д'Аврїні підійшов ближче.

— Я знаю, що кажу, пане, — провадив Моррель, читаючи на обличчях присутніх усі їхні почуття, — ви знаєте незгірше від мене те, що я скажу: Валентину вбили!

Вільфор понурив голову, Д'Аврїні підійшов ще на крок, Нуарт'є ствердно опустил повіки.

— За нашого часу, — провадив Моррель, — жива істота, навіть не така юна і гожа, як Валентина, не може померти не своєю смертю так, щоб ніхто не

вимагав звіту про її загибель. Пане королівський прокуроре, — дедалі палкіше скінчив Моррель, — тут немає місця для жалості! Я вказую вам на злочин, то шукайте убивцю!

І його неблаганний погляд допитувався у Вільфора, який і собі шукав погляду то Нуарт'є, то Д'Авріні.

Та замість того, щоб підтримати Вільфора, лікар і батько відповіли йому такими самими непохитними поглядами.

— Так! — дав на згогад старий.

— Авжеж! — сказав Д'Авріні.

— Ви помиляєтеся, мосьпане, — сказав Вільфор, намагаючись подолати волю трьох людей і своє хвилювання, — у моєму домі не кояться злочини — мене тяжко карає доля, мене тяжко випробовує Бог, — та в мене нікого не вбивають!

Очі Нуарт'є зблиснули, Д'Авріні розтулив рота, щоб заперечити.

Моррель звів руку, закликаючи до мовчання.

— А я вам кажу, що тут убивають! — неголосно, проте грізно відказав він. — Я вам кажу, що це вже четверта жертва за чотири місяці! Я вам кажу, що чотири дні тому вже намагалися отруїти Валентину, та їм не пощастило, завдяки обачності пана Нуарт'є! Я вам кажу, що дозу подвоїли або ж поміняли отруту, і цього разу злочин удався! Я вам кажу, що ви знаєте це так само добре, як і я, тому що пан Д'Авріні попереджав вас про це як лікар і як друг.

— Ви марите, мосьпане, — сказав Вільфор, марно силкуючись звільнитися від петлі, що захльоснула його.

— Я марю? — вигукнув Моррель. — Тоді я звертаюся до самого пана Д'Авріні. Запитайте у нього, шановний пане, чи пам'ятає він слова, які промовив у вашому саду, перед цим домом у вечір смерті пані де Сен-Меран. Тоді обидва ви думали, що ви самі, і розмовляли про цю трагічну смерть; ви посилаєтеся на долю, ви несправедливо звинувачуєте Бога, та доля й Бог брали в цій смерті участь лише в той спосіб, що створили вбивцю Валентини!

Вільфор і Д'Авріні презирнулися.

— Авжеж, пригадайте, — сказав Моррель, — ви гадали, що ті слова були сказані в тиші й на самоті, загубилися у п'яній, та вони сягли мого слуху. Звісно ж, після того вечора, упевнившись у злочинній поблажливості пана де Вільфора до своїх близьких, я повинен був відкрити все властям. Тоді я не був би одним із винуватців твоєї смерті, Валентино, кохана моя! Та винуватець стане месником; це четверте убивство очевидне для кожного, і якщо твій батько покине тебе, Валентино, присягаюся, я сам переслідуватиму вбивцю!

І наче природа зглянулася врешті над цим сильним чоловіком, що ладен був зламатися під тягарем своєї сили, — останні слова його завмерли в горлі, із грудей його вирвалося ридання, непокірні сльози ринули з очей, він заточився і, плачучи, знову повалився на коліна біля ліжка.

Тоді зняв річ і Д'Авріні.

— Я поділяю почуття пана Морреля і теж вимагаю правосуддя, — голосно заявив він. — Серце моє роздирається, коли я думаю, що моя легкодиха поблажливість захотила убивцю!

— Господе милосердний! — прошепотів Вільфор.

Моррель звів голову і, читаючи в очах старого, що палали надлюдським полум'ям, сказав:

– Погляньте, ось пан Нуартъє хоче щось сказати.

– Так, – дав на здогад Нуартъє з особливо жакливим виразом, тому що всі спроможності цього сердешного, безпомічного дідугана зосередилися у його погляді.

– Ви знаєте, хто вбивця? – запитав Моррель.

– Так, – відказав Нуартъє.

– І ви нам покажете на нього? – вигукнув Максимільян. – Ми слухаємо! Пане Д'Аврінї, слухайте!

Очі Нуартъє усміхнулися нещасному Моррелеві сумовито й ніжно, однією з тих усмішок, що так часто тішили Валентину.

Потім, немовби прикувавши погляд співрозмовника до своїх очей, він перевів їх на двері.

– Ви хочете, щоб я вийшов? – болісно вигукнув Моррель.

– Так, – дав на здогад Нуартъє.

– Пожалійте мене!

Очі старого невблаганно дивилися на двері.

– А потім мені можна буде повернутися? – запитав Максимільян.

– Так.

– Я повинен вийти сам?

– Ні.

– Кого ж повинен я забрати з собою? Пана де Вільфора?

– Ні.

– Лікаря?

– Так.

– Ви хочете лишитися наодинці з паном де Вільфором?

– Так.

– А він збагне вас?

– Так.

– Не турбуйтеся, – сказав Вільфор, зрадівши, що слідство буде точитися віч-на-віч, – я добре розумію батька.

Хоч він і казав це з майже радісним виразом, зуби його цокотіли.

Д'Аврінї взяв Максимільяна попід руку і попровадив до сусіднього покою.

І в усьому домі запало мовчання, ще глибше, ніж безгоміння смерті.

Аж за чверть години пролунали хибкі кроки, і Вільфор постав на порозі вітальні, де перебували Д'Аврінї з Моррелем: один – поринувши у задуму, а інший – не тямлячись від горя.

– Ходімо, – сказав Вільфор.

І підвів їх до Нуартъє.

Моррель уважно глянув на Вільфора.

Обличчя королівського прокурора було бліде як у мерця; багрові плями повиступали на його чолі; пальці його конвульсивно торгали ручку, ламаючи її на друзки.

– Панове, – здушеним голосом сказав він Д'Аврінї й Моррелеві, – дайте мені чесне слово, що ця страшенна таємниця залишиться похована у ваших серцях!

Обоє несамохіть поворухнулися.

– Благаю вас! – вигукнув Вільфор.

– А як же винуватець!.. – сказав Моррель. – Убивця! Отруйник!..

– Не турбуйтеся, мосьпане, правосуддя здійсниться, – відказав Вільфор. – Мій батько відкрив мені ім'я винуватця, він прагне відплати, як і ви, та він, як і я, закликає вас зберігати злочин у таємниці. Правда, батьку?

– Так, – недвозначно дав на здогад Нуарт'є.

Моррель несамохіть відсахнувся з недовірливим і нажаханим порухом.

– Мосьпане, – вигукнув Вільфор, утримуючи Морреля за руку, – ви знаєте, мій батько людина непохитна, і якщо він звертається до вас із таким проханням, значить, він вірить, що за Валентинину смерть страшенно помстяться. Правда ж, батьку?

Старий дав на здогад, що так.

Вільфор провадив:

– Він мене знає, і я дав йому слово. Можете не турбуватися, панове: я прошу у вас три дні, це менше, ніж попросив би суд, і за три дні відплата, що спіткає убивцю моєї доньки, змусить здригнутися найнечуліше серце. Правда, батьку?

І сказавши те, він заскреготів зубами і струснув мертву руку старого.

– Ця обіцянка буде виконана, пане Нуарт'є? – запитав Моррель; Д'Аврінії поглядом запитав про те саме.

– Так! – дав на здогад Нуарт'є з похмурою втіхою в очах.

– То присягніться, панове, – сказав Вільфор, поєднавши руки Д'Аврінії й Морреля, – присягніться, що ви пощадите честь мого дому і помсту віддасте мені.

Д'Аврінії одвернувся і неохоче пробурмотів «так», а Моррель висмикнув руку з Вільфорової долоні й вибіг із покою з протяглим стогоном розпуки.

Як ми вже казали, слуги всі повтікали.

Тож Вільфорові довелося прохати Д'Аврінії взятися до тих численних і складних клопотів, що пов'язані зі смертю в наших великих містах, надто ж смертю за таких підозрілих обставин.

Що ж до Нуарт'є, то страшно було дивитися на це непорушне горе, цю кам'янілу розпуку, ці безгучні сльози.

Вільфор замкнувся у своєму кабінеті; Д'Аврінії пішов по міського лікаря, що його обов'язком було засвідчувати смерть, за що його виразно прозивають мертвецьким лікарем.

Нуарт'є не захотів розлучатися із внучкою.

За півгодини Д'Аврінії повернувся зі своїм колегою; двері з вулиці були замкнені, а що воротар утік разом із іншими слугами, то Вільфор пішов одчиняти сам.

Та біля Валентининоного покою він зупинився – не було в нього сили, щоб знов увійти туди.

Обидва лікарі ввійшли самі.

Нуарт'є сидів біля ліжка, блідий, як і сама небіжчиця, непорушний і безмовний, як вона.

Мертвецький лікар підійшов до ліжка з байдужим виглядом чоловіка, що півжиття пробув коло трупів, відкинув простирало з її обличчя і розтулив їй губи.

– Так, – зітхнувши, сказав Д'Авріньї, – бідолашна дівчина мертва, нема сумніву.

– Авжеж, – коротко відказав мертвецький лікар, знову затуливши простиралом обличчя Валентини.

Нуартє глухо захарчав.

Д'Авріньї обернувся; очі старого блищали.

Лікар збагнув, що він хоче побачити внучку; він підійшов до ліжка і, поки другий лікар полоскав у хлористій воді пальці, що торкалися вуст небіжчиці, він відтулив те спокійне, бліде личко, що скидалося на обличчя сонного янгола.

Сльози, що забриніли в очах Нуартє, сказали Д'Авріньї, як глибоко вдячний йому нещасний дідуган.

Мертвецький лікар написав свідоцтво тут-таки у Валентининій кімнаті, на краю стола, і, вчинивши ту останню формальність, вийшов у супроводі Д'Авріньї.

Вільфор почув, як вони спускалися сходами, і вийшов зі свого кабінету.

Подякувавши тому лікареві, королівський прокурор звернувся до Д'Авріньї.

– Тепер потрібен священик, – сказав він.

– Може, хочете запросити якогось знайомого священика? – запитав Д'Авріньї.

– Ні, – відказав Вільфор, – зверніться до того, хто ближче.

– Найближче, – сказав міський лікар, – є італійський абат, який оселився в домі поруч із вашим. Хочете, я попрошу його, як проходитеиму там?

– Коли ваша ласка, Д'Авріньї, – сказав Вільфор, – підіть із паном лікарем. Ось ключ, щоб ви могли заходити й виходити, коли вам треба. Приведіть панотця і влаштуйте його в кімнаті моєї бідолашної дівчинки.

– Ви хочете з ним побалакати?

– Я хочу побути сам. Ви мені вибачите, правда ж? Священик повинен розуміти всі страждання, тим паче батькові.

Вільфор дав Д'Авріньї ключа, ще раз уклонився міському лікареві й, увійшовши до свого кабінету, взявся до праці.

Існують на світі люди, для котрих праця служить ліком від усіх лих.

Вийшовши на вулицю, обидва лікарі помітили чоловіка в чорній сутані, що стояв на порозі сусіднього дому.

– Оце той, про кого я казав, – озвався мертвецький лікар.

Д'Авріньї підійшов до панотця.

– Шановний пане, чи не погодилися б ви надати послугу бідолашному батькові, який допіру втратив свою доньку, королівському прокуророві де Вільфорові?

– Авжеж, мосьпане, – з прикрим італійським акцентом відказав абат, – я знаю, смерть увійшла в його дім.

– Тоді мені нема чого казати вам, якої допомоги він од вас чекає.

— Я саме збирався запропонувати мої послуги, пане, — сказав священник, — адже нам призначено йти назустріч нашим обов'язкам.

— Це молода дівчина.

— Так, я знаю; слуги сказали мені, я бачив, як вони тікали з дому. Я дізнався, що звати її Валентина, і я вже молився за неї.

— Дякую вам, — сказав Д'Аврїні, — якщо ви вже взяли до вашого святого служіння, то будьте ласкаві й продовжувати його. Будьте коло покійниці, і вам подякує невтішна рідня.

— Ходімо, пане, — сказав священник, — і зважуся запевнити, що не буде палкшої молитви, ніж моя.

Д'Аврїні взяв абата за руку і, не зустрівши Вільфора, що зачинився у себе в кабінеті, припровадив його до небіжчиці, яку мали огорнути в саван тільки уночі.

Коли вони заходили до покою, очі Нуартє зустрілися з панотцевими очима; певне, щось незвичайне угледів у них Нуартє, тому що погляд його більше не відривався від священникового обличчя.

Лікар доручив абатовій опіці не лише небіжчицю, а й живого, і священник пообіцяв йому молитися за Валентину і потурбуватися про Нуартє.

Абатова обіцянка звучала врочисто; і, певне, для того, щоб йому не заважали у його молитвах і не турбували Нуартє в його скорботі, ледве Д'Аврїні пішов, панотець замкнув на засув не лише двері, якими вийшов лікар, а й ті, що провадили до покоїв пані де Вільфор.

VII. ДАНГЛЯРІВ ПІДПИС

Ранок був похмурий і сумний.

Уночі гробарі виконали свій печальний обов'язок і зашили в саван тіло, що лежало на ліжку, у скорботне вбрання небіжчиків, яке, хоч що там кажіть про рівність усіх перед смертю, служить останнім нагадуванням про розкіш, яку вони любили за життя.

Той саван був клопоть тонкого батисту, що його придбала Валентина два тижні тому.

Нуартє ще ввечері перенесли з Валентининою покою до його кімнати; всупереч очікуванню, старий не протестував, що його розлучають із тілом внучки.

Абат Бузоні пробув до ранку і вдосвіта пішов собі, не сказавши нікому ні слова.

О восьмій прибув Д'Аврїні; він зустрів Вільфора, який ішов до Нуартє, і подався разом із ним, щоб дізнатися, як старий перебув ніч.

Вони застали його у великому фотелі, що був йому за ліжко; дідуган спав спокійним, майже безтурботним сном.

Обоє здивовано завмерли на порозі.

— Погляньте, — сказав лікар Вільфорові, — природа вміє погамувати навіть найбільше горе; звісно, ніхто не скаже, що пан Нуартє не любив своєї внучки, проте він спить.

– Авжеж, правда ваша, – спантеличено відказав Вільфор, – він спить, і це дуже дивно, адже через найменшу прикрість він може цілими ночами не спати.

– Горе здолало його, – відказав Д'Аврїні.

І обоє, поринувши в думки, повернулися до кабінету королівського прокурора.

– А ось я не спав, – сказав Вільфор, показуючи Д'Аврїні на незаймане ліжко, – горе не може здолати мене, уже дві ночі не лягав я, та погляньте на мій стіл: стільки написав я за ці два дні й дві ночі!.. Стільки порпався у цій справі, стільки зауваг робив на звинувачувальному акті вбивці Бенедетто! О праце, моя пристрасте, моє щастя, мій безуме, тільки ти можеш перемогти всі мої страждання!

І він конвульсивно стиснув руку Д'Аврїні.

– Я потрібен вам? – запитав лікар.

– Ні, – відказав Вільфор, – та поверніться, прошу вас, до одинадцятої години, тому що опівдні буде винесення... Боже милосердний, моє дівча, моє сердешне дівча!

І королівський прокурор, знову ставши людиною, звів очі до неба і зітхнув.

– Ви будете приймати співчуття?

– Ні, один мій родич бере на себе цей болісний обов'язок. А я працюватиму, лікарю, адже як я працюю, усе зникає.

І не встиг лікар дійти до дверей, як королівський прокурор знову взявся за свої папери.

На ганку Д'Аврїні зустрів родича, про якого йому казав Вільфор, незначну особистість як у цій оповісті, так і в родині, одне з тих створінь, які з народження відіграють у житті роль статиста.

Убраний у чорне, із крепом на рукаві, той родич прийшов у Вільфорів дім з відповідним виразом обличчя, збираючись зберегти його, поки треба буде, і негайно скинути після церемонії.

Об одинадцятій годині траурні ридвани заторохтіли брукованим двориськом, і передмістя Сент-Оноре наповнилося гомоном натовпу, який однаково жадібний і до радості, і до печалі багатіїв, тож біжить, витріщивши очі, й на похорони, й на весілля.

Потроху вітальня, де стояла труна, наповнилася відвідувачами. Спершу прийшли наші давні знайомці – Дебре, Шато-Рено і Бошан, потім усі очільники судового, літературного і військового світу, тому що пан Вільфор не так навіть за своїм суспільним становищем, як завдяки особистим чеснотам, посідав одне з перших місць у паризьких світських колах.

Родич стояв коло дверей і зустрічав прибульців, тож для байдужих людей, треба зізнатися, було великим полегшенням бачити байдуже обличчя, що не вимагало лицемірного суму, вдаваних сліз, як це мало бути у присутності батька, брата чи нареченого.

Ті, що були знайомі поміж собою, гукали поглядами один одного і збиралися в гурти. Один такий гурт складався з Дебре, Шато-Рено і Бошана.

– Бідолаха, – сказав Дебре, несамохить, як ото й усі, віддаючи данину сумній події, – така заможна! Така красуня! Хіба могли ми й подумати про це, Шато-Рено, коли ото прийшли... нещодавно, еге ж?.. та три

тижні, місяць тому щонайбільш... підписувати її шлюбну угоду, яка так і не була підписана?

– Зізнатися, ні, – відказав Шато-Рено.

– Ви її знали?

– Я розмовляв із нею разів зо два на балу в пані де Морсер, і вона видалася мені чарівною, хоча трохи сумовитою. А де мачуха, не знаєте?

– Вона пробуде цілий день у дружини цього шановного пана, який нас зустрів.

– Хто він такий?

– Про кого ви?

– Про того пана, що нас зустрів. Він депутат?

– Ні, – відказав Бошан, – я приречений бачити наших законодавців кожні сінького Божого дня, та ця фізіономія мені незнайома.

– Ви згадали про цю смерть у вашій газеті?

– Допис не мій, та він накоїв галасу, і я сумніваюся, що він був приемний Вільфорові. Наскільки я знаю, у нім сказано, що якби чотири смерті сталися одна за одною в якомусь іншому домі, а не в домі королівського прокурора, то королівський прокурор, мабуть, був би дужче схвильований.

– Але лікар Д'Аврїні, що лікує і мою матір, каже, що Вільфор не тямиться від горя, – зауважив Шато-Рено.

– Кого це ви шукаєте, Дебре?

– Графа Монте-Крісто.

– Я зустрів його на бульварі, як шшов сюди. Він, здається, збирається їхати, то йшов до свого банкіра, – сказав Бошан.

– Його банкір Дангляр? – запитав Шато-Рено в Дебре.

– Ніби так, – відказав із певним збентеженням особистий секретар, – але тут бракує не лише графа Монте-Крісто. Я не бачу Морреля.

– Морреля? А хіба він із ними знайомий? – запитав Шато-Рено.

– Мені здається, його представили тільки пані де Вільфор.

– Усе одно йому слід було б прийти, – сказав Дебре. – Про що він балакати-ме увечері? Цей похорон – злоба дня. Але цитуйте, помовчимо; ось міністр юстиції й віросповідань; він вважатиме себе зобов'язаним звернутися з маленькою промовою до скорботного родича.

І молодики підійшли до дверей, щоб почути промову міністра юстиції й віросповідань.

Бошан казав правду: йдучи на похорон, він зустрів графа Монте-Крісто, що прямував до Дангляра, на вулицю Шосе-Д'Антен.

Банкір із вікна побачив графову колясу, що заїжджала у двір, і вийшов йому назустріч із сумним, та привітним обличчям.

– Бачу, пане графе, – сказав він, простягаючи руку графові Монте-Крісто, – ви заїхали висловити мені співчуття. Авжеж, таке лихо спіткало мій дім, що, углядевши вас, я навіть запитав себе, чи не побажав я нещастя тим бідолашним Морсерам, – це виправдало б прислів'я: «Не копай іншому яму, а то сам у неї потрапиш». Та ні, слово честі, я не бажав зла Морсерові; може, він був трохи загордий для людини, що розпочала з порожніми руками, як і я, зобов'язаною всім самій собі, як і я оце; та в кожного свій гандж. Будьте обережні, пане графе: людям нашого покоління... утім, перепошую, ви не з нашого

покоління, адже ви ще молодий... людям мого покоління не щастить цього року: свідок того – наш пуританин, королівський прокурор, який допіру втратив доньку. Погляньте: у Вільфора дивним чином пропадає вся родина; Морсер укритий ганьбою і вкорочує собі віку; я став посміховиськом через цього негідника Бенедетто та ще й...

– Що ще? – запитав граф Монте-Крісто.

– Ох, а ви хіба не знаєте?

– Якесь нове лихо?

– Моя донька...

– Панна Дангляр?

– Ежені покидає нас.

– От так пак!

– Атож, любий пане графе. Щасливий ви, що не маєте ні дружини, ні дітей...

– Гадаєте?

– Авжеж!

– І ви кажете, що панна Ежені...

– Вона не змогла витерпіти ганьби, якою вкрив нас цей негідник, і попросила мене, щоб я відпустив її в мандрівку.

– І вона поїхала?

– Минулої ночі.

– Із пані Дангляр?

– Ні, з одною нашою родичкою... Та все ж таки ми втратили нашу любов Ежені, бо сумніваюся, щоб із її характером вона погодилася колись повернутися до Франції!

– Нічого не вдієш, любий пане бароне, – сказав граф Монте-Крісто. – Усі ці родинні лиха – катастрофа для бідняка, в якого дитина – єдиний скарб, та не страшні вони для мільйонера. Хоч що казали б там філософи, ділові люди завжди доведуть їм протилежне; гроші втішають у будь-якому нещасті, а ви повинні втішитися швидше, ніж будь-хто, якщо вірите в цілющу силу цього бальзаму; ви – король фінансів, точка перетину всіх могутніх сил.

Дангляр зиркнув скося на графа Монте-Крісто, намагаючись уторопати, чи він глузує з нього, чи й справді каже все це серйозно.

– Авжеж, – сказав він, – якщо багатство втішає, то я повинен утішитися, адже я багатий.

– Так багаті, любий пане бароне, що ваше багатство – як піраміди: якби хотіли їх зруйнувати, то не зважилися б, а якби зважилися, то не зруйнували б.

Дангляр посміхнувся з довірливої простодушності графа Монте-Крісто.

– До речі, як ви увійшли, то я саме випишував п'ять папірців. Два я вже підписав, то дозвольте мені підписати ще три?

– Прошу вас, любий пане бароне, прошу.

Запало мовчання, тільки чутно було, як рипить баронове перо; граф Монте-Крісто розглядав позолочене ліплення на стелі.

– Іспанські? – запитав граф Монте-Крісто. – Чи гаїтянські, чи, може, неаполітанські?

– Ні, – відказав Дангляр, самовдоволено посміхаючись, – чеки на пред'явника, чеки у Французький банк, Ось, пане графе, – докинув він, – якщо

я король фінансів, то ви імператор; часто доводилося бачити вам такі клаптики паперу, що кожен вартий мільйона?

Граф Монте-Крісто поклав на долоню, наче хотів їх зважити, п'ять клаптиків паперу, які гордовито передав йому Дангляр, і прочитав: *«Пане директоре банку, виплатіть, будь ласка, пред'явникові за мій рахунок один мільйон франків. Барон Дангляр»*.

— Один, два, три, чотири, п'ять, — полічив граф Монте-Крісто, — п'ять мільйонів! А нехай йому, пане Крезе, нічогенькі грошенята!

— Отак роблю я справи! — сказав Дангляр.

— Це дивно, надто ж якщо цю суму, в чому я не сумніваюся, виплатять готівкою.

— Так і буде, — сказав Дангляр.

— Добре мати такий кредит, адже тільки у Франції бачиш такі речі — п'ять клаптиків паперу, що варті п'ять мільйонів; щоб повірити в таке, треба це побачити.

— А ви сумніваєтеся?

— Ні.

— Таким тоном ви це кажете... Можете зробити собі задоволення, як хочете: підіть із моїм довірником у банк, і ви побачите, як він вийде відтіля з облигаціями державної скарбниці на ту саму суму.

— Ні, справді, це так цікаво, — сказав граф Монте-Крісто, складаючи ті чеки докупи, — то я сам поставлю дослід. Мій кредит у вас був на шість мільйонів; я взяв дев'яност тисяч франків, за вами залишається п'ять мільйонів сто тисяч. Я беру ваші клаптики паперу, які служать валютою від самого погляду на ваш підпис, і ось вам загальна розписка на шість мільйонів, що рівняє наші розрахунки. Приготував я її заздалегідь, адже мушу зізнатися, що мені дуже потрібні гроші.

І, поклавши чеки до кишені, він іншою рукою простягнув Данглярві розписку.

Якби Данглярві до ніг упала блискавиця, він менше перелякався б, ніж зараз.

— Та ж як це, га? — пробурмотів він. — Ви берете ці гроші, пане графе? Але ж, перепрошую, ці кошти я винен притулкам, це внесок, і я пообіцяв виплатити його сьогодні.

— А, тоді це інша річ, — сказав граф Монте-Крісто. — Мені не потрібні обов'язково ці чеки, заплатіть мені якимись іншими цінностями, адже я просто з цікавості взяв їх, щоб мати змогу розповідати скрізь, що без будь-якого попередження, не попросивши у мене і п'яти хвилин відстрочення, Данглярів банк виплатив мені п'ять мільйонів готівкою. Це було б чудово! Та ось ваші чеки; кажу ж вам, дайте мені щось інше.

Він подав чеки Данглярві, й той, блідий мов смерть, простягнув було руку, як ото коршак простягає пазурі крізь ґрати клітки, щоб уceletитися у м'ясо, яке від нього забирають.

Та раптом він похопився, зробив над собою зусилля і стримався. Потім усміхнувся, і його спотворене обличчя пом'якшало.

— Утім, — сказав він, — ваша розписка — ті ж такі гроші.

– Авжеж, якби ви були в Римі, «Томсон і Френч» заплатили б вам за мою розпискою так само легко, як ви самі робите це зараз.

– Перепрошую, пане графе, перепрошую.

– То я можу лишити ці грошенята собі?

– Так, так, залиште, – утираючи спітніле чоло, відказав Дангляр.

Граф Монте-Крісто знову поклав чеки до кишені, причім обличчя його ніби промовляло: «Що ж, подумайте; якщо ви шкодуєте, то ще не пізно».

– Ні, ні, – сказав Дангляр, – залиште чеки собі. Але, знаєте, ми, грошові мішки, ще й величезні формалісти. Я призначав ці грошенята для притулків, і мені здавалося, ніби я обікрав їх, не виплативши саме цими чеками, наче гроші не всі однакові. Перепрошую!

І він гучно, проте істерично зареготав.

– Вибачаю, – люб'язно відказав граф Монте-Крісто, – і кладу грошенята до кишені.

І він поклав чеки в гаманець.

– Але ж у вас тут залишається ще сто тисяч франків? – запитав Дангляр.

– О, дрібниці! – сказав граф Монте-Крісто. – Комісійні становлять, певне, десь таку суму, то залиште це собі, та й ми розквітаємося.

– Ви серйозно, пане графе?

– Я ніколи не жартую з банкірами, – відказав граф Монте-Крісто так поважно, що це межувало майже із зухвалістю.

І подався до дверей тієї миті, коли лакей доповідав:

– Пан де Бовіль, головний скарбник Управління притулків.

– Бачите, – сказав граф Монте-Крісто, – я вчасно прийшов, щоб скористатися вашими чеками; вони просто нарозхват у вас.

Дангляр знову зблід і хутко попрощався з ним.

Граф Монте-Крісто обмінювався церемонним поклоном із паном де Бовілем, що чекав у передпокої й після того, як граф пішов собі, увійшов до кабінету в супроводі лакея.

На обличчі графа Монте-Крісто, що було завжди таке поважне, мимохідь промайнула посмішка, коли він побачив у руці скарбника притулків капшук.

Біля дверей на нього чекала коляса, і він звелів відразу ж їхати у банк.

Тим часом Дангляр, гамуючи хвилювання, ішов назустріч своєму відвідувачеві.

Дарма й казати, що на вустах його завмерла привітна усмішка.

– Добридень, любий кредиторе, – сказав він, – адже закладаюся, що до мене прийшов саме кредитор.

– Ви вгадали, пане бароне, – відказав Бовіль, – у моїй особі до вас з'явилися притулки: вдови й сироти мою рукою просять у вас милостині на п'ять мільйонів.

– А ще кажуть, що сиротам треба співчувати! – продовжуючи жарт, сказав Дангляр. – Бідолашні діти!

– Ото я і прийшов од їхнього імені, – сказав Бовіль. – Ви мали отримати вчора мого листа...

– Авжеж.

– Так ось і я, із розпискою про одержання.

— Любий пане де Бовілю, — сказав Дангляр, — ваші вдови й сироти, якщо ви нічого не маєте проти, можуть зачекати двадцять чотири години, тому що граф Монте-Крісто, який допіру вийшов звідціля... ви ж бо з ним зустрілися, правда?

— Ага, та й що?

— То цей Монте-Крісто і забрав їхні п'ять мільйонів!

— Як це?

— Граф мав у мене необмежений кредит, відкритий банковою компанією «Томсон і Френч». Він попросив у мене відразу п'ять мільйонів, і я дав йому чека на банк, де я тримаю мої гроші; бачте, я боюся, що як вимагатиму в управителя банку десять мільйонів за один день, це може видатися йому дуже дивним. За два дні — інша річ, — усміхнувшись докинув Дангляр.

— Ти ба! — недовірливо вигукнув Бовіль. — П'ять мільйонів цьому панові, який допіру вийшов звідціля та ще й уклонився мені, наче ми з ним знайомі?

— Може, він вас і знає, хоч ви з ним і не знайомі. Граф Монте-Крісто знає всіх.

— П'ять мільйонів!

— Ось його розписка. Зробіть, як апостол Хома: погляньте і помацайте.

Бовіль узяв папір, який простягав йому Дангляр і прочитав: *«Отримав од барона Дангляра п'ять мільйонів сто тисяч франків, які, за бажанням, виплачує йому банківий дім "Томсон і Френч"»*.

— Усе так! — сказав він.

— Вам відома компанія «Томсон і Френч»?

— Авжеж, — відказав Бовіль, — у мене була якась із ними оборудка на двісті тисяч франків, та відтоді я нічого про них не чув.

— Одна з найліпших банкових компаній у Європі, — сказав Дангляр, недбало кинувши на стіл розписку, яку він узяв із Бовілевих рук.

— І на його рахунку було п'ять мільйонів тільки у вас? Та він якийсь набоб, цей граф Монте-Крісто!

— Ох, не знаю, хто він, та в нього були три необмежені кредити: один у мене, другий у Ротшильда, третій у Ляффіта. І як бачите, — недбало докинув Дангляр, — він обрав мене і лишив мені сто тисяч франків ажіо.

Бовіль був у величезному захваті.

— Треба буде заглянути до нього, — сказав він. — Постараюся, щоб він заснував у нас якийсь благочинний заклад.

— І це справа нехибна: він тільки милостині роздає більше, ніж на двадцять тисяч франків щомісяця.

— Та це просто чудово! А ще поставлю йому за приклад пані де Морсер із її сином.

— В якому стосунку?

— Вони пожертвували всенький свій статок притулкам.

— Який статок?

— А свій-таки, маєток покійного генерала де Морсера.

— А чому?

— Не хотіли користуватися майном, набутим такими нищими способами.

— За що ж вони житимуть?

— Мати їде в провінцію, а син вступає на військову службу.

– Ти ба, які делікатні! – вигукнув Дангляр.
– Не далі як учора я зареєстрував дарчу.
– І скільки в них було?
– Та небагато, мільйон двісті тисяч із гаком. Але повернімося до наших грошенят.
– Будь ласка, – спокійнісінько сказав Дангляр. – То вам дуже терміново потрібні ці гроші?
– Дуже, бо завтра в нас касова ревізія.
– Завтра! Чому ж ви відразу не сказали цього? До завтра ще ціла вічність!
О котрій годині ревізія?
– О другій.
– Пришліть когось пополудні, – всміхнувшись, мовив Дангляр.
Бовіль тільки головою кивнув, жмакаючи гаманець.
– Або ось що, – сказав Дангляр, – можна зробити ще ліпше.
– А що?
– Розписка графа Монте-Крісто – ті самі гроші. Пред'явіть цю розписку Ротшильду чи Ляффіту, і вони відразу візьмуть її до оплати.
– Попри те, що їм доведеться розраховуватися з Римом?
– Авжеж. Ви тільки втратите тисяч п'ять або шість на дисконті.
Скарбник відсахнувся.
– Ох, знаєте, я ліпше до завтра зачекаю. Ви так просто про це кажете!
– Перепрошую, – з дивовижним нахабством сказав Дангляр, – я подумав, що вам треба покрити невелику невивстачу.
– Та де! – вигукнув скарбник.
– У нас буває таке, то доводиться йти на жертви.
– Слава Богу, ні, – сказав Бовіль.
– Тоді до завтра. Згодні, любий пане?
– Гаразд, до завтра; але щоб уже напевне.
– Та ви жартуете! Пришліть когось опівдні, в банку вже чекатимуть.
– Я сам прийду.
– Тим ліпше, я буду мати задоволення бачити вас.
Вони потиснули одне одному долоні.
– До речі, – сказав Бовіль, – хіба не будете на похороні бідолашної панни де Вільфор? Я зустрів процесію на бульварі.
– Ні, – відказав банкір, – я ще трохи кумедний після цієї халепи з Бенедетто і ховаюся.
– Дарма. Хіба ж ви винні?
– Знаєте, любий мій, коли носиш незаплямоване ім'я, як моє, то стаєш вимогливий.
– Усі співчувають вам, повірте, надто ж усі жаліють вашу доньку.
– Сердешна Ежені! – зітхнувши, сказав Дангляр. – Ви знаєте, що вона подалася в черниці?
– Ні.
– Ох, на жаль, це так. Наступного дня після скандалу вона вирішила поїхати відділя з подругою-черницею; вона хоче пошукати якийсь суворий монастир в Італії чи Іспанії.
– Це жах!

І пан де Бовіль пішов собі, висловлюючи свої співчуття нещасному батькові.

Та щойно він вийшов, як Дангляр із виразним жестом, що про нього можуть скласти уявлення лише ті, хто бачив, як Фредерік грає Робер-Макера, вигукнув:

— Бевзь!

І, заховавши розписку графа Монте-Крісто в маленький гаманець, докинув:

— Приходь опівдні! Опівдні я вже далеко буду!

Потім він замкнув двері на ключ, спорожнив усі шухляди своєї каси, зібрав п'ятдесят тисяч кредитними білетами, спалив декотрі папери, інші поклав на видноті й заходився писати лист. Скінчивши, він запечатав конверт і надписав: «*Баронесі Дангляр*».

— Увечері я сам покладу його їй на туалетному столику, — пробурмотів він.

Потім дістав із шухляди стола паспорт.

— Чудово, — сказав він, — дійсний ще два місяці.

VIII. ЦВИНТАР ПЕР-ЛАШЕЗ

Бовіль і справді зустрів похоронну процесію, яка проводжала Валентину до місця останнього спочинку.

Днина була похмура і хмарна; вітер був іще теплий, та вже згубний для жовтого листя, він зривав його з гілляк, що вже оголялися, і носив над величезним натовпом, що наповнив Бульвари.

Як справжній парижанин, Вільфор дивився на цвинтар Пер-Лашез як на єдине кладовище, що гідне було прийняти останки одного із членів паризької родини; всі інші цвинтарі здавалися йому надто провінційними, якимись наче мебльованими кімнатами смерті. Тільки на цвинтарі Пер-Лашез небіжчик із доброї родини був у себе вдома.

Тут, як ми бачили, він придбав у вічну власність місце, де височіла усипальниця, що так швидко заселилася всіма членами його першої родини.

Напис на фронтоні мавзолею сповіщав: «Родина Сен-Меранів і Вільфोरів», така була остання воля бідолашної Рене, Валентининої матінки.

Отож, пишний кортеж від передмістя Сент-Оноре посувався до Пер-Лашез. Він перетнув усенький Париж, пройшов передмістям Тамплє, потім зовнішніми бульварами до цвинтаря. Понад п'ятдесят власних ридванів простували за двадцятьма траурними повозами, за тими п'ятдесятьма ридванами йшли пішки понад п'ятсот людей.

То були майже всуціль молоді люди, яких, наче грім, уразила звістка про смерть Валентини; попри крижаний подих століття і прозаїчність доби, вони улягали поетичному чарові цієї прегарної, непорочної, привабливої дівчини, що загинула в розквіті сил.

Коли процесія наближалася до застави, з'явився повіз, запряжений чотирма жвавими кіньми, які відразу ж зупинилися; їхні нервові ноги напружилися, мов сталеві пружини — то прибув граф Монте-Крісто.

Він вийшов із коляси і долучився до натовпу, що пішки супроводжував похоронну колісницю.

Шато-Рено уледів його й відразу ж виліз зі свого ридвана і приєднався до нього. Бошан теж покинув свій найнятий кабріолет.

Граф Монте-Крісто уважно озирав юрму; певне, він когось шукав. Урешті він не втерпів.

— Де Моррель? — запитав він. — Хтось із вас, панове, знає, де він?

— Ми теж питалися в себе про це ще в домі небіжчиці, — відказав Шато-Рено. — Ніхто з нас його не бачив.

Граф Монте-Крісто замовк і тільки далі озирався.

Нарешті прийшли на цвинтар. Граф Монте-Крісто пильно озирнув тисові й соснові гаї і незабаром перестав непокоїтися: поміж темними деревами промайнула тінь, і він, либонь, упізнав того, кого шукав.

Усі знають, що таке похорон у цьому розкішному некрополі: чорні гурти людей на білих алеях; безгоміння неба й землі, що вряди-годи порушується тріском галузок або живоплоту біля якоїсь могили; скорботні голоси священників, що перемижуються то тут, то там риданням із-за купи квітів, де уклія жінка з молитовно складеними долонями.

Тінь, яку помітив граф Монте-Крісто, хутко перейшла гаєм за могилою Елоїзи й Абеяра, порівнялася зі смолоскипниками, що йшли на чолі процесії, і разом із ними підійшла до місця поховання.

Усі погляди ковзали з предмета на предмет.

Але граф Монте-Крісто дивився тільки на цю тінь, якої майже не помітили ті, хто був довкруги.

Двічі виходив граф Монте-Крісто з юрми, щоб поглянути, чи не шукає рука того чоловіка зброї у складках убрання.

Коли кортеж зупинився, у тій тіні впізнали Морреля; блідий, зі впалими щоками, у наглухо застебнутому сурдуті, конвульсивно бгаючи капелюх у руках, він стояв, притулившись до дерева, на пагорбі, що височів над мавзолеєм, тож міг бачити всі подробиці дійства, що мало зараз відбутися.

Усе точилося згідно зі звичаєм. Декілька людей — як завжди, найменш замучені — виголосили промови. Ті оплакували цю передчасну смерть, ті розбалакували про батькову скорботу, були й такі, що запевняли, ніби Валентина не раз прохала пана де Вільфора зглянутися над винним, що над його головою він уже замірявся мечем правосуддя, — одне слово, не шкодували кучерявих метафор і сльозливих зворотів, на всі заставки переінакшуючи чотиривірші від Малерба до Дюпер'є.

Граф Монте-Крісто нічого не чув, бачив він тільки Морреля, що його спокій і незворушність становили страшне видовище для того, хто знав, що коїться в нього на душі.

— Погляньте, — сказав раптом Бошан, звертаючись до Дебре, — он і Моррель! Куди це він заліз?

І показав на нього Шато-Рено.

— Він такий блідий, — здригнувся той.

— Йому холодно, — сказав Дебре.

— Ні, — помалу мовив Шато-Рено, — здається, він приголомшений. Максимально дуже вразливий.

— Де ж пак! — сказав Дебре. — Та ж він майже не був знайомий із панною де Вільфор, ви самі це казали.

— Та й правда. Усе ж таки, пам'ятаю, на балу в пані де Морсер він тричі танцював із нею, знаєте, ото на тім балу, пане графе, де ви справили на всіх таке враження.

— Ні, не знаю, — відказав граф Монте-Крісто, не помічаючи навіть, на що й кому він відповідає, так перейнявся він Моррелем, у якого зашарілися щокі, як у людини, що старається не дихати.

— Промови скінчилися, будьте, панове, — раптом озвався граф Монте-Крісто.

І подав знак вирушати назад, зникнувши й сам, причому ніхто й не завважив, куди він подався.

Церемонія похорону добігла краю, присутні попрямували зворотню дорогою.

Тільки Шато-Рено пошукав очима Морреля; та поки він проводив поглядом графа Монте-Крісто, який уже віддалявся, Моррель покинув своє місце, і Шато-Рено, так і не знайшовши його, попрямував за Дебре і Бошаном.

Граф Монте-Крісто ввійшов у чагарі й, заховавшись за широкою могилою, пильнував за кожним порухом Морреля, який наближався до мавзолею, покинутого роззявами, а потім і могильниками.

Моррель помалу роззирнувся довкруги і, поки погляд його звернувся у протилежний бік, граф Монте-Крісто підійшов ще кроків на десять.

Максимільян став на коліна.

Граф Монте-Крісто і далі наближався до нього, пригнувшись, із широко розплющеними очима, напружений і ладен щомиті кинутися вперед.

Моррель торкнувся чолом кам'яної огорожі, ухопився обіруч за ґрати і прошепотів:

— Валентино!

Графове серце не витримало звуку його голосу; він ступнув ще крок і торкнув Морреля за плече.

— Ви тут, друже мій, — сказав він. — Я вас шукав.

Граф Монте-Крісто сподівався скарг, докорів, та помилився.

Моррель глянув на нього з удаваним спокоєм і сказав:

— Ви ж бачите, я молився!

Граф Монте-Крісто озирнув Максимільяна від ніг до голови. Той огляд наче заспокоїв його.

— Хочете, я одвезу вас до міста? — запитав він.

— Ні, дякую.

— Може, вам треба щось?

— Дайте мені помолитися.

Граф Монте-Крісто мовчки відійшов, та тільки задля того, щоб знову заховатися на новому місці, з якого він так само не втрачав Морреля з очей; аж той підвівся, обтрусив пилюгу з колін і попрямував шляхом до Парижа, жодного разу не обернувшись.

Він помалу пройшов вулицею Рокет.

Граф Монте-Крісто відпустив свою колясу, що чекала коло цвинтарної брами, і йшов кроків за сто позаду Морреля.

Максимільян перетнув канал і Бульварами дістався до вулиці Меле.

За п'ять хвилин по тому, як хвіртка зачинилася за Моррелем, вона відчинилася для графа Монте-Крісто.

Жюлі була в саду й уважно наглядала, як Пенелон, що дуже серйозно ставився до свого фаху садівника, нарізував живці бенгальських руж.

— Граф Монте-Крісто! — вигукнула вона зі щирою втіхою, якої зазнавав кожен член родини, коли Монте-Крісто з'являвся на вулиці Меле.

— Максимільян допіру прийшов, еге ж? — запитав граф Монте-Крісто.

— Авжеж, здається, він тут, — сказала Жюлі. — Але, прошу вас, погукайте Емманюеля.

— Перепрошую, пані, але мені треба зараз же пройти до Максимільяна, — сказав граф Монте-Крісто, — у мене до нього надзвичайно важлива справа.

— То йдіть, — сказала вона, усміхаючись йому вслід, поки він не зник на сходах.

Граф Монте-Крісто хутко побрався на третій поверх, де мешкав Максимільян, зупинився за майданчику і прислухався: усе було тихо.

Як і в більшості старовинних кам'яниць, де мешкали самі господарі, на майданчик виходили тільки одні засклені двері.

Але в тих засклених дверях не було ключа.

Максимільян замкнувся зсередини, а крізь двері нічого не можна було побачити, тому що вони були запнуті червоною шовковою шторою.

Граф аж зашарівся від неспокою, а то була ознака, що цей безпристрасний чоловік надзвичайно хвилюється.

— Що робити? — прошепотів він.

На хвилю він замислився.

— Подзвонити? — спитався він. — Ні! Часом дзвінок або чийсь прихід прискорює рішення людини, що перебуває в такому стані, як Максимільян, і тоді у відповідь на дзвінок лунає інший звук.

Граф Монте-Крісто здригнувся від ніг до голови, а що його рішення завжди були блискавичні, то він стусонув ліктем у скло на дверях, і воно розлетілося на друзки. Він підняв штору і вгледів Морреля, який сидів коло письмового столу з пером у руці і рвучко обернувся, коли забряжчало скло.

— Пусте, — сказав граф Монте-Крісто, — вибачте, заради Бога, любий друже, я послизнувся і поцілів ліктем у ваше скло; якщо вже воно розбилася, я скористаюся цим і ввійду; не турбуйтеся, не турбуйтеся.

І, простягнувши руку в діру, він відімкнув двері.

Моррель із досадою підвівся і пішов назустріч графові Монте-Крісто, не скільки, щоб вітати його, стільки щоб заступити йому шлях.

— Ох, це слуги ваші винні, — потираючи лікоть, сказав граф Монте-Крісто, — у вас у домі паркет навощений, аж лиснить мов дзеркало.

— Ви не поранилися, мосьпане? — сухо запитав Моррель.

— Хтозна. А що ви робили? Писали?

— Я?

— У вас пальці в чорнилі.

— Так, писав, — мовив Моррель. — Зі мною таке трапляється, хоч я й вояк.

Граф Монте-Крісто ступнув кілька кроків кімнатою. Максимільян не міг не впустити його, проте йшов за ним.

– Ви писали? – знову спитав граф Монте-Крісто, дивлячись на нього допитливим і пильним поглядом.

– Я вже мав за честь сказати вам, що так, – відказав Моррель.

Граф Монте-Крісто роззирнувся довкруги.

– Поклавши пістолі біля каламаря? – сказав він, показуючи на зброю, що лежала на столі.

– Я вирушаю в мандрівку, – відказав Максимільян.

– Друже мій! – сказав граф Монте-Крісто з безмежною ніжністю.

– Мосьпане!

– Любий Максимільяне, не треба скрайніх рішень, благаю вас!

– У мене скрайнє рішення? – стенив плечима Моррель. – Чому мандри – це скрайнє рішення, скажіть на милість?

– Скиньмо маски, Максимільяне, – сказав граф Монте-Крісто. – Ви не ошукаєте мене вашим удаваним спокоєм, як і я не обманю вас моїм поверховим співчуттям. Адже ви самі розумієте: якщо я вчинив оце так, як зараз, якщо я розбив скло і вдерся до замкненої кімнати свого друга, значить, у мене серйозні остороги чи радше страшна певність. Моррелю, ви хочете збавити собі віку.

– Де ж пак! – сказав Моррель. – Звідки ви взяли таке, пане графе?

– А я вам кажу, що ви хочете збавити собі віку, – тим самим тоном сказав граф Монте-Крісто, – й ось доказ.

І, підійшовши до столу, він підняв білий аркуш, якого юнак поклав на розпочатий лист, і взяв листа до рук.

Моррель кинувся до нього, щоб видерти листа.

Проте граф Монте-Крісто знав, що так буде, і випередив його: вхопивши Максимільяна за п'ясть, він зупинив його, як ото крицевий ланцюг зупиняє пружину, що почала розпрямлятися.

– Ви хотіли вкоротити собі віку, Максимільяне, – сказав він. – Ось це написано тут чорним по білому!

– Та й що ж! – вигукнув Моррель, умить відкинувши свій удаваний спокій. – Якщо навіть і так, якщо я вирішив скерувати собі в голову дуло пістоля, то хто мені завадить? У кого вистачить хоробрості мені завадити? Коли я скажу: усі мої надії зійшли унівеч, моє серце розбите, моє життя згасло, довкола мене тільки пітьма і гидь, земля стала тліном, чути людські голоси мені нестерпно. Коли я скажу: дайте мені померти, це милосердя, бо якщо ви не дасте мені померти, я згублю розум, я зсунуся з глузду. Коли я це скажу, коли побачать, що кажу я це з розпукою і сльозами в серці, хто відповідь мені: «Ви неправі!», хто завадить мені бути найнещаснішим понад нещасними? Скажіть, пане графе, чи не ви часом зважитесь сказати таке?

– Так, Моррелю, – твердо відтяв граф Монте-Крісто, що його спокій був таким дивним контрастом до Моррелевого хвилювання. – Так, я.

– Ви! – скрикнув Моррель, з дедалі дужчим гнівом і докором. – Ви тішили мене безглуздими надіями, ви утримували, заколисували, присипляли мене пустими обіцянками, коли я міг би учинити щось рішуче, відчайдушне і прятуював би її чи бодай побачив би, як вона умирає в моїх обіймах; ви хвалилися, ніби володієте всіма засобами розуму, усіма природними силами; ви вдаєте, ніби все можете, ви розігруєте роль провидіння, і ви навіть не змогли

дати ліків отруєній дівчині! Ні, знаєте, мосьпане, ви були б жалюгідні для мене, якби не викликали відрازی!

– Моррелю!

– Авжеж, ви запропонували мені скинути маску, то радійте, що я її скинув. Авжеж, як ви подалися за мною на цвинтар, то я ще відповідав вам, із доброти душевної; коли ви ввійшли сюди, я дозволив вам увійти... Але ви вживаєте на зле моє терпіння, ви переслідуйте мене в моїй кімнаті, у яку я заховався, як у могилу, ви завдаєте мені нової муки – мені, який думав, що вже всіх їх зазнав... То слухайте, пане графе Монте-Крісто, мій удаваний добродійнику, рятівнику від усіх лих, ви можете бути задоволені: ваш друг помре на ваших очах!..

І Моррель із навіженим реготом знову кинувся до пістолів.

Граф Монте-Крісто, блідий, мов примара, та з очима, що метали блискавиці, поклав руку на пістолі і сказав навіженому:

– А я повторюю: ви не вкоротите собі віку!

– Ану не дайте мені! – вигукнув Моррель в останньому пориванні, що, як і перше, розбилося об крицеву графову руку.

– Не дам!

– Та хто ви такий урешті? Звідки у вас право деспотично орудувати вільними і мислячими людьми? – вигукнув Максимільян.

– Хто я? – перепитав граф Монте-Крісто. – Слухайте. Я єдина людина на світі, котра має право сказати вам: Моррелю, я не хочу, щоб син твого батька сьогодні вмер!

І граф Монте-Крісто, величний, преображений, нездоланий, згорнувши руки, підійшов до Максимільяна, що весь тремтів, а той, несамохіть підкорившись божистій могуті того чоловіка, відступив на крок.

– Чому ви кажете про мого батька? – прошепотів він. – Навіщо пам'ять мого батька поєднувати з тим, що коїться сьогодні?

– Тому що я той, що порятував життя твоєму батькові, коли він захотів збавити собі віку, як оце ти сьогодні; тому що я той, що послав капшука твоєї юній сестрі і «Фараон» старому Моррелеві; тому що я Едмон Дантес, у якого ти грався на колінах ще дитиною!

Приголомшений Моррель заточився і, тяжко дихаючи, ступнув ще крок назад, потім сили його покинули, і він з гучним криком повалився до ніг графа Монте-Крісто.

І раптом у цій шляхетній душі сталося раптове і цілковите переродження: Моррель схопився на ноги, вибіг із кімнати і кинувся на сходи, волаючи на всеньку горлянку:

– Жюлі! Емманюелю!

Граф Монте-Крісто хотів було кинутися за ним навздогін, та Максимільян радше дав би себе вбити, ніж випустив би клямку дверей, які він замикав перед графом.

На той галас прибігли перелякані Жюлі й Емманюель разом із Пенелоном і слугами.

– На коліна! – вигукнув він голосом, що був здушений од сліз. – Ось наш добродійник, рятівник нашого батька..

Він хотів було сказати: «Ось Едмон Дантес!»

Граф Монте-Крісто зупинив його, ухопивши за руку.

Жюлі припала вустами до графової руки, Емманюель цілував його, мов бога-покровителя, а Моррель знову став навколішки і вклонився до самісінької землі.

Тоді цей залізний чоловік відчув, що серце його роздирається, пекуче полум'я ринуло з його грудей до очей, і він схилив голову й заплакав.

Декілька хвилин у тій кімнаті ляглися сльози і лунали зітхання, той хор утішив би слух навіть улюблених янголів Господніх.

Насилу отямившись після того струсу, Жюлі вибігла з кімнати, спустилася на долішній поверх, із дитячою радістю забігла у вітальню і підняла скляний ковпак, де лежав капшук, якого подарував незнайомец із Меянських алей.

Тим часом Емманюель уривчастим голосом кавав графові Монте-Крісто:

— Ох, пане графе, ви знаєте, що ми так часто балакаємо про нашого невідомого ласкавця, знаєте, якою вдячністю і яким обожнюванням оточуємо ми пам'ять про нього. Як могли ви так довго чекати, щоб відкритися нам? Ох, це було так жорстоко і до нас, і сказати б, до самих вас теж!

— Зрозумійте, друже мій, — сказав граф Монте-Крісто, — я можу називати вас так, тому що, самі того не знаючи, ви мені друг ось уже одинадцять років. Цю таємницю змусила мене відкрити важлива подія, та я не можу вам сказати яка.

Господь свідок, я хотів усеньке життя зберігати цю таємницю у глибині душі, та ваш брат Максимільян видер її у мене погрозами, у яких, я певен, він уже кається.

Максимільян і досі стояв на колінах, трохи оддалік, притулившись лицем до фотеля.

— Пильнуйте його, — тихо докинув граф Монте-Крісто, значуще потиснувши Емманюелеві долоню.

— Чому? — здивовано поспитався той.

— Не можу пояснити вам, але пильнуйте.

Емманюель окинув поглядом кімнату й угледів Моррелеві пістолі.

Очі його перелякано зупинилися на зброї, і він показав на неї графові Монте-Крісто, помалу звівши руку на рівень столу.

Граф Монте-Крісто помалу кивнув.

Емманюель простягнув було руку до пістолів.

Та граф Монте-Крісто перепинив його.

Потім підійшов до Морреля і взяв його за руку; бурхливі почуття, що допіру стрясали Максимільянове серце, заступило глибоке заціпеніння.

Повернулася Жюлі. Вона тримала в руці шовковий капшук, і дві сяйливі радісні сльозинки котилися її щоками, мов дві краплі ранкової роси.

— Ось наша реліквія, — сказала вона, — не думайте, що вона мені менш дорога, відтоді як ми дізналися, хто наш рятівник.

— Дитино моя, — зашарівшись, відказав граф Монте-Крісто, — дозвольте мені взяти цей капшук. Тепер, коли ви знаєте мене, я хочу, щоб вам нагадувала про мене тільки дружня прихильність, якою ви вшановуєте мене.

— Ні, ні, благаю вас, — вигукнула Жюлі, притуляючи капшук до серця, — адже ви можете поїхати, адже прийде скорботна днина, і ви покинете нас, правда?

– Ви вгадали, – усміхнувшись, відказав граф Монте-Крісто, – за тиждень я покину цю країну, де стільки людей, що заслуговують небесної покари, жили щасливо, а мій батько вмирав з голоду і від горя.

Сповідуючи про свій від'їзд, граф Монте-Крісто поглянув на Морреля і побачив, що слова: «Я покину цю країну» не вивели Морреля з його летаргії; він зрозумів, що йому належить витримати ще одну битву з горем свого друга, тож він узяв за руки Жюлі й Емманюеля і сказав їм м'яко і владно:

– Любі друзі, прошу вас, покиньте мене наодинці з Максимільяном.

Жюлі скористалася нагодою, щоб однести коштовну реліквію, про яку забув граф Монте-Крісто.

Вона поквапила чоловіка.

– Покиньмо їх, – сказала вона.

Граф Монте-Крісто лишився з Моррелем, що був непорушний, наче бовван.

– Послухай, Максимільяне, – сказав він, владно торкнувшись його плеча, – ти нарешті станеш людиною чи ні?

– Так, я знову починаю страждати.

Граф Монте-Крісто спохмурнів; здавалося, він був у полоні тяжкого сумніву.

– Максимільяне, – сказав він, – такі думки не гідні християнина.

– Заспокойтеся, друже мій, – звівши голову й усміхаючись безмежно сумовитою усмішкою, сказав Максимільян, – я не буду шукати собі смерті.

– Отож, – сказав граф Монте-Крісто, – не буде більше пістолів, не буде відчаю?

– Ні, адже у мене є ліпше, ніж цівка пістоля чи лезо ножа, щоб зцілитися від мого болю.

– Бідолашний навіженцю! І що ж воно таке?

– Мій біль – він сам уб'є мене.

– Друже, вислухай-но мене, – так само сумно сказав граф Монте-Крісто. – Яюсь, коли мене охопив такий самий відчай, як і тебе оце, бо призвав він до такого самого рішення, я, як і ти оце, хотів укоротити собі віку; яюсь і батько, у такій само розпуці, теж хотів завдати собі смерті. Якби твоєму батькові, тієї миті, коли він притуляв цівку пістоля до чола, або мені, коли я відсував од свого ліжка в'язничний хліб, якого не торкався вже три дні, сказав хтось: «Живіть! Настане така днина, коли ви будете щасливі й благословлятимете життя», – хоч звідки линув би той голос, ми зустріли б його з посмішкою сумніву, із тугою невіри. А тим часом стільки разів, цілуючи тебе, батько благословляв життя, стільки разів я сам...

– Та ж ви втратили тільки свободу, – вигукнув Моррель, урвавши його, – батько мій утратив багатство, – а я втратив Валентину!

– Поглянь на мене, Максимільяне, – сказав граф Монте-Крісто з тією вродистістю, яка часом робила його таким величавим і переконливим. – Немає в мене ні сліз на очах, ні жару в крові, серце моє не б'ється похмуро, а я ж бачу, що ти потерпаєш, Максимільяне, ти, якого люблю я, мов рідного сина! Хіба це не каже тобі, що страждання – немов життя: попереду завжди чекає невідомість. Я прошу тебе, і я наказую тобі жити, бо я знаю: настане день, коли ти подякуєш мені за те, що я зберіг тобі життя.

– Боже милий, – вигукнув молодик, – навіщо ви кажете таке, пане графе? Бережіться! Може, ви ніколи не любили?

– Дитино! – відказав граф Монте-Крісто.

– Не кохали, хочу я сказати, – провадив Моррель. – Зрозумійте, із-замолоду я вояк; я дожив до двадцяти дев'яти років, не кохавши, бо ті почуття, яких я передніше зазнавав, не можна назвати коханням; і ось у двадцять дев'ять років я побачив Валентину; майже два роки кохаю я її, два роки читаю я в тім серденьку, що відкрите для мене, мов книга, накреслені рукою самісінького Бога найвищі чесноти дівчини і жінки. Пане графе, Валентина була для мене безмежним щастям, величезним, невідомим щастям, занадто великим, надто повним, надто божистим для цього світу; і якщо в цьому світі воно не судилося мені, то без Валентини для мене на землі залишається тільки розпука і скорбота.

– Я вам сказав: надійтеся, – повторив граф Монте-Крісто.

– Бережіться, кажу вам, – вигукнув Моррель, – ви намагаєтеся перекопати мене, а якщо ви мене перекопаете, я здурію, бо думатиму, що побачуся з Валентиною.

Граф Монте-Крісто усміхнувся.

– Друже мій, батьку мій! – вигукнув Моррель у нестямі. – Бережіться, втретє кажу вам! Ваша влада наді мною мене лякає; бережіться значення ваших слів, очі мої оживають і серце воскресає; бережіться, а то я ладен повірити в надприродне! Готовий я послухатися, якщо ви скажете мені відкотити камінь із могили Яірової доньки, я піду по воді, як ото апостол, якщо ви кивнете мені йти, – бережіться, я готовий слухатися!

– Надійтеся, друже мій, – повторив граф Монте-Крісто.

– Ні, – вигукнув Моррель, падаючи з височини свого піднесення у безодню відчаю, – ви граєтеся мною, ви чините, як ото добра матінка чи радше як матери-егоїстка, яка солодкими речами втішає недужу дитину, тому що їй набридає її лемент. Ні, не мав я рації, кажучи, щоб ви береглися: не бійтеся, так заховаю я моє горе у глибині душі, таким далеким зроблю його, таким таємним, що вам навіть співчувати йому не доведеться. Прощайте, друже мій, прощайте.

– Навпаки, Максимільяне, – сказав граф Монте-Крісто, – від сьогодні ти будеш жити зі мною, ми вже не розлучимося, а за тиждень нас уже не буде у Франції.

– І ви й далі кажете, щоб я надіявся?

– Кажу, щоб ти надіявся, бо знаю спосіб, як тебе зцілити.

– Пане графе, ви засмучуєте мене ще дужче, якщо це взагалі можливо. У нещасті, яке спіткало мене, ви бачите тільки звичайне горе, і ви сподіваєтеся розрадити мене звичайним ділом – мандрівкою.

І Моррель зневажливо й недовіжливо похитав головою.

– Що ти хочеш, щоб я сказав тобі? – запитав граф Монте-Крісто. – Я вірю в мої обіцянки, то дозволь мені спробувати.

– Ви тільки сповільнюєте мою агонію.

– Отож, легкодухий, – сказав граф Монте-Крісто, – тобі бракує снаги подарувати своєму другові декілька днів, щоб він міг спробувати?

Та ти знаєш, на що здатен граф Монте-Крісто?

Знаєш, які земні сили підвладні мені?

У мене доста віри в Бога, щоб домогтися дива від того, хто сказав, що віра гори пересуває!

Ото й чекай дива, котрого я сподіваюся, або...

– Або... – повторив Моррель.

– Або бережися, Моррелю, – я назву тебе невдячним.

– Згляньтеся наді мною!

– Послухай, Максимільяне: мені дуже шкода тебе. Так шкода, що як я не зцілю тебе за місяць, день у день, година в годину, то запам'ятай мої слова: я сам покладу перед тобою заряджені пістолі або поставлю чашу з отрутою, нехибною італійською отрутою, більш надійною і швидкою, повір моїм словам, ніж та, що вбила Валентину.

– Обіцяєте?

– Так, бо я теж людина, бо я теж хотів умерти, і часто, навіть тоді, як лихо вже покинуло мене, я мріяв про раювання вічного сну.

– То ви напевно обіцяєте це мені, пане графе? – захоплено вигукнув Максимільян.

– Я не обіцяю, я присягаюся, – звівши руку, виголосив граф Монте-Крісто.

– Ви даєте слово, що за місяць, якщо я не знайду розради, ви надасте мені право розпоряджатися моїм життям, і, хоч що б там я вчинив, ви не назвете мене невдячним?

– За місяць, день у день, Максимільяне, за місяць, година в годину, і число це святе – не знаю, чи ти подумав про це. Адже сьогодні п'яте вересня. Сьогодні десять років, як я порятував твого батька, який хотів померти.

Моррель ухопив графову руку і поцілував її. Той не опирався, бо розумів, що вартий такого поклоніння.

– За місяць, – провадив граф Монте-Крісто, – ти знайдеш на столі, довкола якого будемо сидіти, добру зброю і легку смерть, та чи обіцяєш мені за те чекати до цього дня і жити?

– Я теж присягаюся! – вигукнув Моррель.

Граф Монте-Крісто пригорнув його до себе й обняв.

– Відтепер ти мешкатимеш у мене, – сказав він, поселишся в покоях Гайде: принаймні син заступить мені доньку.

– А де ж Гайде? – запитав Моррель.

– Вона поїхала сьогодні вночі.

– Покинула вас?

– Ні, вона чекає на мене... То будь готовий перебраться до мене на Єлисейські Поля і дай мені вийти відціля так, щоб ніхто мене не бачив.

Максимільян схилив голову й послухався, як ото дитина слухається батька або апостол Господа Бога.

ІХ. ДІЛЬБА

У домі на вулиці Сен-Жермен-де-Пре, що його Альбер де Морсер обрав для своєї матінки і для себе, весь другий поверх, що був окремим невеличким помешканням, винаймала дуже загадкова особа.

То був чоловік, що його обличчя воротар жодного разу не міг розгледіти, коли той заходив чи виходив: узимку він ховав підборіддя в червону хустку на шиї, що ото носять візники з багатих домів, які очікують своїх панів біля театрального під'їзду, а влітку сякався якраз тієї хвилі, коли минав кімнату воротаря. Треба зауважити, що, усупереч звичці, за тим мешканцем ніхто не стежив: його таємницю змушували поважати чутки, що за тим інкогніто ховається високий посадовець із великими зв'язками.

Приходив він зазвичай у тій самісінській порі, деколи трохи раніше чи пізніше; проте майже завжди, хоч узимку, хоч улітку, приходив у те помешкання десь о четвертій годині дня, і ніколи там не ночував.

Узимку, о пів на четверту, мовчазна служниця, що гляділа помешкання, топала коминою; улітку, о пів на четверту, та сама наймичка подавала морозиво.

О четвертій годині, як ми вже сказали, прийшов той таємничий мешканець.

За двадцять хвилин до кам'яниці під'їжджав ридван; із нього виходила жінка в темному або в гранатовому вбранні, з опущеною на обличчя густою вуаллю, прослизала, мов тінь, біля комірки воротаря і легкою, нечутною ходою підіймалася сходами.

Жодного разу не було такого, щоб хтось запитав її, куди вона йде.

Тож обличчя її, так само як і обличчя незнайомця, було невідоме обом воротарям, цим зразковим охоронцям, може, єдиним у величезному братстві столичних воротарів, які здатні були до такої скромності.

Звісно ж, вона піднімалася не вище другого поверху. Вона тихенько стукала умовним стукотом; двері відчинялися, потім щільно зачинялися, та й годі.

Під час виходу з дому відбувався той самий маневр, що й на вході. Незнайомка виходила перша, так само під вуаллю, і сідала в ридван, який прямував то в один кінець вулиці, то в другий; за двадцять хвилин виходив незнайомиць, огорнувшись шаликом або затуливши обличчя хусткою, і теж зникав.

Наступного дня після візиту графа Монте-Крісто до Дангляря і похорону Валентини таємничий мешканець прийшов не о четвертій годині, як водилося, а о десятій ранку.

Майже відразу, без звичної перерви, підкотив найнятий ридван, і пані під вуаллю хутко побралася сходами.

Двері відчинилися і зачинилися знову.

Та перш ніж двері встигли зачинитися, пані вигукнула:

— Люсьєне, друже мій!

У такий спосіб воротар несамохіть почув той вигук і вперше дізнався, що його мешканця звати Люсьєн; та оскільки то був зразковий воротар, то він дав собі слово не казати про це навіть дружині.

— Що сталося, любя? — запитав той, що його ім'я зрадило сум'яття і квапливість пані під вуаллю. — Кажіть-бо швидше.

— Можу я здатися на вас?

— Та певно, ви ж знаєте. Але що сталося? Ваша записка геть спантеличила мене. Така квапливість, жажливий почерк... Заспокойте ж мене або вже й геть перелякайте!

— Сталося ось що! — сказала пані, допитливо глянувши на Люсьєна. — Дангляр сьогодні вночі поїхав.

– Поїхав? Дангляр поїхав? Куди?
– Не знаю.
– Та ба! Не знаєте? То він назовсім поїхав?
– Напевно. О десятій вечора він подався своїми кіньми до Шарантонської застави; там його чекав поштовий ридван; він сів у нього зі своїм лакеєм і сказав нашому візникові, що їде у Фонтенбло.

– Та й що! А ви кажете...

– Зачекайте, друже мій. Він покинув мені лист.

– Лист?

– Авжеж. Прочитайте.

І баронеса простягнула Дебре розпечатаний конверт.

Перш ніж узятися до читання, Дебре трохи подумав, наче намагався відгадати, що буде в тому листі, чи радше наче хотів заздалегідь ухвалити рішення, хоч що було б у тім листі.

За декілька секунд він, певне, на чомусь зупинився і заходився читати.

Ось що було в тому листі, який так збурив пані Дангляр.

«Шановна пані, вірна наша дружино».

Дебре несамохіть зупинився і поглянув на баронесу, яка зашарілася наче маківка.

– Читайте! – сказала вона.

Дебре провадив:

«Коли ви отримаєте цей лист, у вас уже не буде чоловіка. Не тривожтеся надміру; не буде у вас чоловіка, як нема і доньки; інакше мовлячи, я буду на одному з тридцяти чи сорока шляхів, якими покидають Францію.

Ви чекаєте від мене пояснень, і оскільки ви жінка, що цілком здатна їх зрозуміти, я вам їх і надаю.

То слухайте:

Сьогодні в мене вимагали виплати п'яти мільйонів, що я і вчинив; майже безпосередньо після цього потрібна була ще одна виплата, у такій само сумі; я відклав її на завтра; сьогодні я їду, щоб уникнути того завтрашнього дня, що міг би бути для мене надто прикрий.

Ви розумієте це, правда ж, шановна пані й любя дружино?

Я кажу: “ви розумієте” адже ви знаєте мої справи незгірше від мене; ви знаєте їх навіть ліпше, ніж я, бо якби потрібно було пояснити, куди поділася добряча половина мого статку, що ще недавно був чималенький, то я не міг би зробити цього, тоді як ви, певен, пречудово впоралися б із цим завданням.

Жінки відзначаються непомильним чуттям, у них є власна алгебра, за допомогою якої вони можуть пояснити хоч яке диво.

А я знав тільки мої числа і перестав геть усе зрозуміти, коли мої числа пошили мене в дурні.

Чи не почували ви захвату від раптовості мого падіння?

Чи не дивувалися ви тому, із якою швидкістю тануть мої золоті зливки?

Мушу зізнатися, мене це засліпило мов блискавиця; що ж, буду сподіватися, ви знайшли трохи золота в попелі.

Із цією втішною надією я і вшиваюся, шановна пані й обачна моя дружино, і моє сумління нітрохи не докоряє мені за те, що я вас покидаю; адже у вас

залишаються друзі, той попів і, на довершення втіхи, свобода, яку я поспішаю вам повернути.

Усе ж таки, шановна пані, тут доречно буде сказати декілька слів цілком відверто.

Поки я сподівався, що ви дієте на користь нашого дому, в інтересах нашої доньки, я по-філософському заплющував очі; та оскільки ви внесли в цей дім цілковиту руїну, я не бажаю служити підвалиною для чужого добробуту.

Коли ми з вами брали шлюб, ви були заможні, та не дуже заслуговували на пошану.

Вибачте мені цю відвертість; та оскільки, гадаю, кажу я це тільки для нас двох, то не бачу підстав щось прикрашати.

Я примножував наш статок, який упродовж п'ятнадцяти з гаком років весь час ріс, аж раптом недовідомі й незрозумілі мені самому лиха спіткали мене і звели унівеч той статок, та ще й, сміливо можу сказати, без моєї вини.

Ви, шановна пані, намагалися примножити тільки свій власний маєток, у чому, я певен, зазнали неабиякого успіху.

Тож я покидаю вас такою, якою і взяв, — заможною, але малошанованою.

Прощавайте.

Від сьогодні я теж піклуватимуся тільки про себе.

Повірте, я дуже вдячний вам за приклад і обов'язково наслідуватиму його.

Ваш вірний чоловік

барон Дангляр».

Упродовж цього тривалого і прикрого читання баронеса уважно стежила за Дебре; вона помітила, що він, попри все його самовладання, двічі мінівся з лиця.

Скінчивши, він помалу згорнув листа і знову замислився.

— Та й що? — поспиталася пані Дангляр із цілком зрозумілою тривоگو.

— Що, пані? — мимоволі перепитав Дебре.

— Що ви гадаєте про це?

— Гадаю, у Дангляра були підозри, мосьпані.

— Авжеж, зрозуміло; та невже це все, що ви можете сказати мені?

— Я вас не розумію, — з крижаною байдужістю сказав Дебре.

— Він поїхав! Назовсім поїхав! Поїхав, щоб не вертатися!

— Не вірте цьому, баронесо, — відказав Дебре.

— Та ні ж бо, не повернеться він; я його знаю, це чоловік непохитний, якщо йдеться про його інтереси. Якби він вважав, що я можу бути йому корисна, то забрав би мене із собою. Він покидає мене в Парижі, значить, наша розлука входить у його плани; а якщо так, то вона безповоротна, і я назавжди вільна, — докинула пані Дангляр із благанням у голосі.

Та Дебре не відповів і лишив її з тим самим тривожним запитанням у погляді й душі.

— І що ж? — озвалася вона урешті. — Ви мовчите?

— Я можу запитати у вас тільки одне: що ви збираєтеся робити далі?

— Я й сама хотіла у вас запитати про це, — відказала пані Дангляр, відчуваючи, як натужно калатає її серце.

— То ви питаєте в мене поради?

— Авжеж, поради, — відказала пані Дангляр, і серце її завмерло.

– Тоді, – сухо сказав Дебре, – я пораджу вам вирушити у мандрівку.

– У мандрівку! – прошепотіла пані Дангляр.

– Атож. Як сказав Дангляр, ви заможні й цілком вільні. Мені здається, після подвійного скандалу – після весілля панни Ежені, що не відбулося, і Данглярського зникнення – вам необхідно поїхати з Парижа.

Треба тільки знати, що вас покинули, і щоб вас вважали вбогою: дружині банкрута ніколи не вибачать багатства і життя на широку ногу.

Щоб домогтися першого, вам досить лишитися в Парижі ще на два тижні, повторюючи всім і кожному, що Дангляр кинув вас, і розповідаючи подругам, як це сталося; а вже вони рознесуть це по всьому світові.

Потім ви поїдете зі свого дому, покинувши там ваші самоцвіти, відмовитеся від вашої частки майна, і всі будуть звеличувати вашу безкорисність і всіляко вас вихвалити.

Усі знатимуть, що вас покинули, і всі будуть вважати, що ви лишилися без шеляга за душею; тільки я знаю ваше фінансове становище і готовий надати вам звіт, як чесний компаньйон.

Бліда, вражена баронеса слухала ту промову з жахом і розпукою, а Дебре був спокійнісінький і байдужий.

– Покинув! – повторила вона. – Правда ваша, покинув!.. Ніхто не засумнівається в моїй самотності!

То були єдині слова, якими та жінка, така горда, здатна так гаряче кохати, могла відповісти Дебре.

– Зате ви багаті, дуже багаті, – провадив він, дістаючи з капшука якісь папери і розкладаючи їх рядком на столі.

Пані Дангляр мовчки дивилася, намагаючись погамувати серце, що шалено калатало. І стримати сльози, які бриніли в її очах. Зрештою почуття власної гідності взяло гору, і хоч їй не пощастило погамувати калатання серця, та вона не пролляла жодної сльозинки.

– Мосьпані, – сказав Дебре, – ми з вами стали компаньйонами майже півроку тому. Ви внесли сто тисяч франків. Це було у квітні поточно-го року.

У травні розпочалися наші операції. У травні ми заробили чотириста п'ятдесят тисяч франків. У червні зиск сягнув дев'ятисот тисяч. У липні ми додали до цього ще мільйон сімсот тисяч франків; як пам'ятаєте, то був місяць іспанських паперів.

У серпні, на початку місяця, ми втратили триста тисяч франків; та до п'ятнадцятого числа ми відшкодували збитки, а наприкінці місяця ще й заробили; я підвів ризику нашим операціям від травня до сьогодні. Ми маємо актив у два мільйони чотириста тисяч франків, тобто частка кожного дорівнює мільйон двісті тисяч.

– Потім, – провадив Дебре, гортаючи свій нотатник із методичністю і спокоєм біржового маклера, – ми маємо вісімдесят тисяч франків складних відсотків на цю суму, що лишилася у мене.

– А звідки ті відсотки? – урвала його баронеса. – Адже ви ніколи не пускали ці гроші в обіг.

– Перепрошую, мосьпані, – сухо заперечив Дебре, – я мав од вас повноваження пустити їх у обіг, і я цим скористався.

Отож, ваша частка становить сорок тисяч франків відсотків, а також первинний внесок у сто тисяч франків, інакше мовлячи, мільйон триста сорок тисяч франків. До того ж, шановна пані, уже позавчора я потурбувався, щоб обернути вашу частку у готівку; як бачите, я наче передчував, що мені доведеться дати вам звіт.

Ваші гроші тут: половина – банковими білетами, половина – чеками на пред'явника. Вони саме тут: мій дім здавався мені не досить надійним, та й нотаріуси не вміють мовчати, а нерухомість волає ще гучніше, ніж нотаріуси; крім того, ви не маєте права нічим володіти, крім того майна, що належало вам спільно з чоловіком; тим-то я зберігав цю суму, що становить віднині єдиний ваш статок, у сховку, вмонтованому в цю шафу; задля більшої надійності я зробив його власноруч.

Отож, пані, – провадив Дебре, відімкнувши спершу шафу, а потім і схованку, – ось вісімсот тисячфранкових білетів; як бачите, вони скидаються на грубий альбом у крицевій палітурці; до нього я долучаю купон ренти на двадцять п'ять тисяч франків; залишається десь близько ста десяти тисяч франків, тож ось чек на пред'явника для мого банкіра; а оскільки мій банкір не Дангляр, то можете не перейматися: чек оплатять.

Пані Дангляр несамохіть узяла чек на пред'явника, купон ренти і жмут банкових білетів.

Те величезне багатство, коли його розклали на столі, здавалося просто купкою нікчемних папірців.

Із сухими очима, гамуючи ридання, пані Дангляр поклала альбом і чек у гаманець і, бліда, безмовна, чекала на лагідне слово, яке утішило б її в тому, що вона така багата.

Та чекала вона дарма.

– Тепер, шановна пані, – сказав Дебре, – ви пречудово забезпечені, у вас десь близько шістдесяті тисяч ліврів річного зиску, величезна сума для жінки, якій не можна буде жити відкрито ще принаймні рік.

Ви можете дозволити собі будь-яку примху, яка спаде вам на думку; крім того, якщо ваша частка здасться вам недостатньою порівняно з тим, що ви втратили, то ви можете звернутися до моєї частки, мосьпані, і я готовий запропонувати вам, звісно ж, у позику, усе, що я маю, тобто мільйон шістдесят тисяч франків.

– Дякую вам, пане, – відказала баронеса, – ви самі розумієте, що моя частка – це набагато більше, ніж потрібно бідолашній жінці, яка вже не розраховує, принаймні надовго, з'являтися у світських колах.

Дебре здивувався, проте опанував себе і зробив жест, який можна було витлумачити як найбільш ввічливий вираз думки: «Як хочете!»

Пані Дангляр, може, ще на щось надіялася, та, побачивши той недбалий жест і ухильний погляд Дебре, а також глибокий поклон і значуще мовчання, які настали по тому, вона звела голову, відчинила двері і без гніву, без тремтіння, але й не вагаючись, побігла східцями, навіть не кивнувши тому, хто давав їй отак піти.

– Пусте! – сказав Дебре, коли вона пішла. – Усе це балачки; вона залишиться у своєму домі, читатиме романи і гратиме в ландскнехт, якщо вже не може грати на біржі.

І, знову взявши свій нотатник, він заходився старанно викреслювати суми, які вже виплатив.

— Мені залишається мільйон шістдесят тисяч франків. Шкода, умерла панна де Вільфор! Це для мене була б нічоґенька дружина!

І, як завжди, флегматично, він почав чекати, поки по тому, як пішла пані Данґляр, мине двадцять хвилин, щоб піти самому.

Упродовж тих двадцяти хвилин Дебре робив підрахунки, поклавши перед собою годинника. Асмодей, цей диявольський персонаж, якого створила бурхлива людська уява і вперше змалював у своєму творі Лесаж, цей дідько, що піднімав дахи кам'яниць, щоб зазирнути досередини, побачив би прецікаве видовище, якби зняв дах зі скромного будинку на вулиці Сен-Жермен-де-Пре тієї миті, коли Дебре лічив свій зиск.

Над тією кімнатою, де ото Дебре поділив із пані Данґляр два з половиною мільйони, була ще одна кімната, і мешканці її знайомі нам і заслуговують на нашу увагу.

У тій кімнаті перебували Мерседес із Альбером.

Мерседес дуже змінилася за останні дні; не тому, що в багатстві вона оточувала себе гордовитою розкішшю і її стало не впізнати, коли вона прибрала скромного вигляду; і не тому, що вона сягнула такої вбогості, що доводиться вбиратися за жебрачку; ні, Мерседес змінилася тому, що погляд її погас, уста більш не усміхалися, тому, що невідступна гнітюча думка опанувала її колись меткий розум і позбавила її мову колишнього блиску.

Не бідність заступила її розум; не тому, що була вона легкодуха, гнітила її та бідність. Покинувши звичне середовище, Мерседес загубилася в чужому середовищі, яке сама й обрала, як ото людина, що, вийшовши із яскраво освітленої зали, раптом потрапляє у п'тьму. Вона здавалася королевою, що переселилася з палацу до вбогої хатини і сама себе не впізнає, коли дивиться на матрац, який заміняє їй м'яке ліжко, і на череп'яний глек, який сама повинна ставити на стіл.

Гожа катаянка чи радше шляхетна графиня втратила свій гордий вигляд і привітну усмішку тому, що бачила довкола себе тільки похмурі предмети: стіни, обліплені сірими шпалерами, яким зазвичай надають перевагу ошадні господарі, бо вони не так брудняться; гола кам'яна долівка; недоладні меблі, що ріжуть око убогою розкішшю; одне слово, все те, що засмучує зір, який звик до витонченості та гармонії.

Пані де Морсер мешкала тут відтоді, як покинула свій дім; у неї голова йшла обертом від тієї вічної тиші, як ото в мандрівника, що підійшов до краю прірви; вона помітила, що Альбер вряди-годи зиркає на неї, намагаючись прочитати її думки, і навчилася усміхатися самісінькими вустами, і застигла усмішка, позбавлена ніжного сьєва очей, скидалася на відбите світло без живодайного тепла.

Альбер теж був пригнічений і збентежений; його гнітили рештки розкоші, що заважали йому звикнути до нового становища; він хотів би вийти з дому без рукавичок, та руки його були занадто білі; йому хотілося б ходити пішки, та його черевики надто вже лисніли.

І все ж таки ці дві шляхетні й розумні душі, нерозривно пов'язані материнською й синівською любов'ю, розуміли одне одного без слів і могли обійтися

без зайвої балаканини, що завжди буває навіть поміж близькими друзями, коли йдеться про матеріальну основу нашого життя.

Одне слово, Альбер міг сказати матері, не налякавши її:

– Матінко, у нас більше нема грошей.

Мерседес ніколи не зазнавала справжньої вбогості; замолоду вона часто прозивала себе бідною; та це було не те саме: бідність і вбогість – синоніми, та поміж ними справжнісінька прірва.

У Каталянах у Мерседес багато чого не було, але багато що й було. Неводи були цілі, то риба ловилася; а як ловилася риба, то були і нитки, щоб ті неводи лагодити.

Коли нема близьких, а є тільки любов, що ніяк не стосується повсякденних дрібниць, думаєш тільки про себе й відповідаєш лише за себе.

Тією малізною, що в неї була, Мерседес щедро ділилася з усіма, а тепер у неї нічогісінько не було, а доводилося дбати про двох.

Наближалася зима; у графині де Морсер калорифер із сотнями труб зігрівав дім від передпокою до будуару; тепер їй не було чим затопити в цій незатишній і вже холодній кімнаті; її покої тонули в рідкісних квітах, що були на вагу золота, а тепер у неї не було навіть однісінької мізерної квіточки.

Але в неї був син...

Екзальтація зречення, може, навіть надмірна, і досі підносила їх над прозою життя.

Екзальтація межує з ентузіазмом, а він підносить душу над земними клопатами.

Проте ентузіазм першого поривання згас, тож потроху довелось спуститися з країни мрій у світ дійсності.

Після багатьох розмов про ідеальне настала пора побалакати про повсякденне.

– Матінко, – казав Альбер тієї миті, коли пані Дангляр спускалася сходами, – підрахуймо наші кошти, я мушу знати залишок, щоб удатися до чогось.

– Залишок: нуль, – гірко всміхнулася Мерседес.

– Ні, матінко. Залишок три тисячі франків, і на ті три тисячі я збираюся добряче влаштуватися.

– Дитино моя! – зітхнула Мерседес.

– Люба матінко, – сказав Альбер, – на жаль, я розтринькав чимало ваших грошей, щоб знати їм ціну. Три тисячі франків – це величезна сума, і я звів на ній чарівну споруду вічного добробуту.

– Ти жартуєш, друже мій. Та й хіба ми беремо ці три тисячі франків? – запитала Мерседес.

– Та ж ми вже вирішили, гадаю, – твердо сказав Альбер, – ми їх беремо, тим паче що в нас їх нема, тому що, як ви знаєте, вони закопані в саду маленького будинку, на Меянських алеях у Марселі. На двісті франків ми поїдем у Марсель.

– На двісті франків! Що ти кажеш оце, Альбере! – сказала Мерседес.

– Авжеж, я дізнався про все і на поштовій станції, й у пароплавній компанії й усе підрахував. Ви замовляєте собі місце до Шалона в поштовому ридвані; як бачите, мамо, ви будете мандрувати мов королева.

Він узяв ручку й написав:

Ридван – 35 франків.

Пароплав од Шалона до Ліона – 6 франків.

Пароплав од Ліона до Авіньйона – 16 франків.

Пароплав од Авіньйона до Марселя – 7 франків.

Дорожні видатки – 50 франків.

Загалом – 114 франків.

– Ну, нехай сто двадцять, – усміхнувшись, докинув Альбер. – Бачите, який я щедрий, правда ж, матінко?

– А ти, сердешна дитино?

– Я? Ви ж бачите, я лишив собі вісімдесят франків. Юнак не потребує стількох зручностей; крім того, я досвідчений мандрівник.

– У власному ридвані з лакеєм.

– Усіма способами, мамо.

– Гаразд, – сказала Мерседес, – а де ж узяти двісті франків?

– Ось вони, а ось іще двісті. Я продав годинника за сто франків і брелоки – за триста. Подумайте лишень! Брелоки виявилися утричі дорожчі від годинника. Давня історія: те, що зайве, коштує найдорожче! Тепер ми багаті: замість ста чотирнадцяти франків, які треба нам у мандрівку, у нас двісті п'ятдесят.

– Але ж і тут потрібно буде заплатити?

– Тридцять франків, але я їх плачу з моїх ста п'ятдесяти. Та й край. А що мені на дорогу потрібно буде тільки вісімдесят франків, то я просто-таки тону в розкошах. Та це ще не все. Що ви про це скажете, матінко?

І Альбер дістав із записника із золотою застібкою – давня примха чи, може, згадка про якусь із таємничих незнайомок під вуаллю, що тихенько стукала в маленькі двері, – Альбер дістав із записника тисячофранкову банкноту.

– Що це? – спиталася Мерседес.

– Тисяча франків, матінко. Справжнісінькі.

– Та звідки вони в тебе?

– Вислухайте мене, мамо, і не хвилюйтеся.

І Альбер підійшов до матері й поцілував її в обидві щоки; потім одхилився і глянув на неї.

– Ви навіть не уявляєте собі, матінко, яка ви красуня! – сказав він із глибоким почуттям синівської любові. – Ви найпрекрасніша, найшляхетніша жінка на світі!

– Любий мій хлопчино! – сказала Мерседес, марно намагаючись утримати сльозу, що бриніла на її віях.

– Їй-богу, вам залишається тільки стати нещасною, щоб моя любов стала обожнюванням.

– Не буду я нещасна, поки є у мене син, – відказала Мерседес, – і не буду нещасна, поки він зі мною.

– Так воно так – але в цім і річ. Ви пам'ятаєте, що ми вирішили?

– Хіба ми щось вирішили? – запитала Мерседес.

– Авжеж, ми вирішили, що ви оселитеся в Марселі, а я подамся до Африки, де, замість імені, від якого я відмовився, я заслужу ім'я, котре я взяв.

Мерседес зітхнула.

– Із учора мене записали до спагі, – докинув Альбер, засоромлено опутивши очі, адже він і сам не знав, скільки доблесті було в його

приниженні. — Я вирішив, що тіло моє належить лише мені, тож я можу його продати; від учора я заступаю іншого. Я, сказати б, продався, та ще й, — докинув він, намагаючись усміхнутися, — як на мене, дорожче, ніж я вартий: за дві тисячі франків.

— І ця тисяча? — здригнулася Мерседес.

— Половина вояцької платні; решту я отримаю за рік.

Мерседес звела очі до неба з виразом, який годі змалювати словами,

— Ціна його крові! — мовила вона.

— Так, якщо мене вб'ють, — засміявшись, сказав Альбер. — Та запевняю вас, матінко, що я збираюся шалено боронити моє життя; ніколи ще не кортіло мені жити так, як оце тепер.

— Боже милосердний! — зітхнула Мерседес.

— Та й чому ви гадаєте, що мене уб'ють? Хіба Ляморсьєр, цей південний Ней, убитий? Хіба Шангарньє загинув? Хіба Бедо вбили? Хіба Моррель, якого ми знаємо, убитий? Подумайте лишень, як ви утішитесь, матінко, побачивши мене у гаптованому мундирі? Майте на увазі, я розраховую бути неперевершеним у цім однострої, я обрав цей полк, щоб покрасуватися.

Мерседес зітхнула, намагаючись усе ж таки всміхнутися: ця свята жінка переймалася тим, що її син завдав на себе всенький тягар їхньої жертви.

— Отож, мамо, — сказав Альбер, — у нас є вже чотири з гаком тисячі франків; на ці чотири тисячі ви зможете років зо два й горя не знати.

— Ти так гадаєш? — спиталася Мерседес.

Ті слова вихопилися в неї з таким невдаваним болем, що їхній справжній зміст не сховався від Альбера; серце його стиснулося. І він ніжно взяв материну руку.

— Так, ви будете жити! — сказав він.

— Я житиму, — вигукнула Мерседес, — але ти не поїдеш від мене, Альбере?

— Поїду, мамо, — твердо і спокійно відказав Альбер. — Надто любите ви мене, щоб змусити мене провадити коло вас марне життя нероби. Та й угоду я вже підписав.

— Ти вчиниш згідно зі своєю волею, синку, а я — за волею Божою.

— Ні, не згідно з моєю волею, а згідно з розумом і необхідністю. Обоє ми пізнали, що таке відчай. Що тепер означає для вас життя? Ніщо. Що означає життя для мене? Повірте, матінко, якби вас не було, то воно було б для мене дрібницею й урвалося б тієї миті, коли я дізнався про вчинок мого батька і зрікся його! І все ж таки я житиму, якщо ви обіцяєте мені надіятися; а якщо ви доручите мені піклуватися про ваше майбутнє щастя, то це подвоїть мої сили. Тоді я піду до алжирського губернатора — це чесна людина, справжній вояк, — розповім йому свою сумну історію, попрошу його вряди-годи звертати на мене увагу, і якщо він дотримає свого слова, то або за півроку я повернуся офіцером, або не повернуся зовсім. Якщо я повернувся офіцером, ваше майбутнє буде забезпечене, мамо, тому що в мене вистачить грошей для нас обох; та ще й ми будемо пишатися моїм новим іменем, тому що це ваше справжнє ім'я. А якщо я не повернуся... що ж, тоді, матінко, ви розлучитеся з життям, якщо не захочете жити, і тоді все наше лихо скінчиться саме.

– Гаразд, – відказала Мерседес, – правда твоя, сину мій, доведемо ми людям, які дивляться на нас і стежать за нашими вчинками, щоб судити нас, доведемо їм, що ми гідні жалю.

– Проженіть похмурі думи, матінко! – вигукнув Альбер. – Повірте, ми щасливі, принаймні можемо бути щасливі. Ви мудра і злагідна; я став невибагливий і, сподіваюся, обачний. Я на службі, то я заможний; ви у домі пана Дантеса, значить, ви знайдете спокій. Спробуймо, мамо, прошу вас!

– Авжеж, спробуймо, адже ти повинен жити, сину мій. Ти повинен бути щасливий, – відказала Мерседес.

– Отож, матінко, нашій дільбі край, – з удаваною невимушеністю провадив Альбер. – Ми можемо виїхати вже сьогодні. Я замовлю вам місце.

– А собі, сину мій?

– Мені треба лишитися ще на два чи три дні; це початок розлуки, то до неї треба звикнути. Мені потрібно роздобути рекомендації, навести довідки про Алжир; я наздожену вас у Марселі.

– Гаразд, вирушаймо! – сказала Мерседес, накинувши на плечі єдину шаль, яку взяла із собою і яка виявилася дуже дорогою шаллю з темного кашміру. – Вирушаймо!

Альбер нашвидкуруч зібрав свої папери, погукав господаря, заплатив йому тридцять франків, подав матері руку і вийшов з нею на сходи.

Попереду хтось спускався, та, почувши шурхіт шовкової сукні об поруччя, обернувся.

– Дебре! – прошепотів Альбер.

– Це ви, Морсере? – зупинившись, спробував міністерський секретар.

Цікавість узяла гору в Дебре попри бажання зберегти інкогніто; крім того, його й так упізнали. Справді, кумедно було зустріти в цьому нікому невідомому домі чоловіка, що його лиха доля накоїла такого галасу в Парижі.

– Морсере! – повторив Дебре.

Та, углядевши в напівтемряві струнку постать пані де Морсер, загорнуту в шаль, він усміхнувся й докинув:

– Ох, перепрошую, Альбере! Не заважатиму вам.

Альбер зрозумів, про що він подумав, тож обернувся до Мерседес.

– Матінко, – сказав він, – це пан Дебре, секретар міністра внутрішніх справ, колишній мій друг.

– Чому колишній? – пробурмотів Дебре. – Що ви хочете сказати?

– Хочу сказати, пане Дебре, – провадив Альбер, – що в мене більше нема друзів, і я не повинен їх мати. Я дуже вдячний вам за те, що ви були такі люб'язні, впізнавши мене.

Дебре піднявся на дві сходинки і міцно потиснув Альберову долоню.

– Повірте, любий мій, – сказав він із усією щирістю, до якої був здатний, – я глибоко співчуваю горю, яке спіткало вас, і я завжди у вашому розпорядженні,

– Дякую вам, добродію, – усміхнувся Альбер, – та в нашому нещасті ми ще достатньо заможні, щоб ні до кого не звертатися по допомогу, ми ідемо з Парижа, і після всіх дорожніх видатків у нас іще залишається п'ять тисяч франків.

Дебре зашарівся, тому що у нього в капшучі лежав мільйон; і, хоч який далекий від поезії був його тверезий розум, він мимохіть подумав, що

в тому самому домі нещодавно перебували дві жінки, з якої одна, зазнавши заслуженої ганьби, пішла звідси вбогою, заховавши під накидкою півтора мільйона франків, а інша, яка зазнала незаслуженого приниження, проте велична у своєму нещасті, почувалася багатою, хоч володіла мізерними грішми.

Це порівняння відразу ж змусило його забути про свої лицарські спонуки, наочність прикладу вразила його; він пробурмотів декілька загальних фраз і хутко побрався сходами в діл.

Того дня міністерські службовці, його підлеглі, зазнали неабиякого лиха від його кепського гумору.

Зате ввечері він зробився власником пречудової кам'яниці на бульварі Мадлен, яка давала п'ятдесят тисяч ліврів зиску.

Наступного дня, о п'ятій вечора, коли Дебре підписував купчу угоду, пані де Морсер, ніжно поцілувавшись із сином, сіла в поштовий ридван.

На антресолях поштового двору Ляффіт, за одним із напівкруглих вікон, стояв чоловік; він бачив, як Мерседес сідала в ридван, бачив, як той поїхав, бачив, як пішов собі Альбер.

Тоді він провів долонею затьмареним сумнівами чолом і сказав:

— Як повернути мені цим двом те щастя, яке я забрав у них? Що ж, Господь допоможе мені!

Х. ЛЕВ'ЯЧА ЯМА

Один із відділів в'язниці Ля-Форс, той, де тримають найгірших і найнебезпечніших злочинців, називається відділом святого Бернара.

Мешканці в'язниці образно прозвали його Лев'яча Яма, певне, тому, що в тамтешніх в'язнів були зуби, якими вони часом гризли ґрати, а деколи і наглядачів.

То в'язниці у в'язниці. Стіни тут подвійної товщини; щодня тюремник ретельно оглядає грубі ґрати, а з геркулесової статури, з холодного, проникливого погляду наглядачів видно, що тут добирали людей, котрі могли б керувати своїми підданцями, тримаючи їх у страхові й покорі. Дворисько того відділу оточене високими мурами, якими ковзають скісні промені сонця, коли воно зважається заглянути у цю прірву морального і фізичного каліцтва. Тут вештаються завжди стурбовані й бліді, мов тіні, люди, над якими висить меч правосуддя.

По двоє, по троє, а найчастіше самотою стоять вони або сидять, притулившись до того муру, який найдужче нагріває сонце, і раз у раз позирають на браму, яка відчиняється лише тоді, коли викликають когось із мешканців цієї похмурої в'язниці або ж коли кидають у цю діру новий шмат окалини, яку вивергнуло горно, що зветься суспільством.

Відділ святого Бернара має свою особливу приймальню — це довга зала, поділена навпіл двома ґратами, що розташовані паралельно за три фути одні від одних, щоб відвідувач не міг потиснути в'язневі долоню або щось йому передати. Ця приймальня темна, вогка і загалом відразлива, надто ж як

подумати про ті страшні зізнання, що просякали крізь ці ґрати і вкрили іржею їхні залізні штаби.

А проте, хоч яке страшне те місце, усе ж таки це рай, де можуть знову натішитися присутністю близьких людей, яким лишилося недовго жити на білому світі; адже із Лев'ячої Ями виходять лишень задля того, щоб вирушити до застави Сен-Жак, або на каторгу, або до одиночної камери.

Тим двориськом, що ми оце його допіру змалювали, гуляв, застромивши руки до кишень, молодик, на якого мешканці Ями позирали з великою цікавістю.

Його можна було б назвати елегантним, якби його вбрання не було всеньке подерте; новісіньке тонке, шовковисте сукно легко набувало полиску під його рукою, коли він його розгладжував, щоб надати йому свіжого вигляду.

Із таким самим старанням застібав він батистову сорочку, що значно поміяла барву за той час, що він перебував у в'язниці, і проводив по лакованих черевиках кінчиком носової хустини, де були вигаптувані ініціали, увінчані короною.

Декілька мешканців Лев'ячої Ями з очевидною цікавістю стежили за тим, як той в'язень наводить лад у своєму одязі.

— Ти ба, князь чепуриться, — сказав хтось із-поміж злодіїв.

— Він і так нічого, — відказав другий, — якби в нього був гребінець і помада, то він затъмарив би всіх панів у білих рукавичках.

— Либонь, його фрак був новісінький, а черевики так і лиснуть. Аж тішить, що така пташка залетіла до нас; а наші жандарми — розбишаки, та й годі. Подерти таке вбрання!

— Кажуть, він бувалий хлопчина, — сказав третій. — Дрібницями не переймався... Такий молодий, і вже з Тулона! Це вам не жарт.

А предмет цього страшеного захвату, здавалося, тішився відгуками тих похвал, хоч самих слів розібрати він не міг.

Скінчивши чепуритися, він підійшов до віконця в'язничної крамниці, біля котрої, притулившись до стіни, стояв наглядач.

— Послухайте, мосьпане, — сказав він, — позичте мені двадцять франків, я незабаром їх вам оддам; ви нічим не ризикуєте, бо в моєї рідні більше мільйонів, ніж у вас шелягів... Прошу вас. Із двадцятьма франками я можу перейти на платну половину і купити собі халат. Мені страшенно незручно весь час бути у фракці. Та й хіба це фрак для князя Кавальканти!

Наглядач стенов плечима й обернувся до нього спиною. Він навіть не зареготав на ті слова, які багатьох могли б розвеселити; той чолов'яга і не тако-го наслухався чи радше чув завжди те саме.

— Ви черства людина, — сказав Андреа. — Зачекайте, ви дограєтесь, вас виженуть.

Наглядач обернувся і тепер гучно зареготав.

В'язні підійшли і з'юрилися довкола них.

— Кажу вам, — провадив Андреа, — на цю нікчемну суму я зможу вратися і перейти в окрему камеру: мені треба гідно зустріти важливого відвідувача, якого я чекаю з дня на день.

— Правда, правда! — загомоніли в'язні. — Відразу видно, що він із благородних.

— Ото і дайте йому двадцять франків, — сказав наглядач, притулившись до муру іншим своїм кремезним плечем. — Хіба ви не повинні вчинити це для товариша?

— Не товариш я цим людям, — гордовито відтвяв Андреа, — і ви не маєте права ображати мене.

В'язні перезирнулися і глухо загомоніли; над головою аристократа почала збиратися буря, яку викликали не стільки слова Андреа, як наглядачeve зауваження.

Наглядач був певен, що зуміє приборкати її, коли вона занадто розбурхаетсяься, тож давав поки що волю, бо хотів провчити настирливого прохача і трохи пожавити розвагою своє довге чергування.

В'язні вже підходили до Андреа; дехто казав:

— Черевика йому дати!

Цей жорстокий жарт полягає в тому, що в'язня, який зазнав немилості, гамселять не черевиком, а підкованим чоботом.

Інші пропонували в'юна; то була ще одна забава, яка полягала в тому, що хустку наповнювали піском, камінцями, мідними дрібняками, якщо такі знаходилися, зав'язують її добряче і, наче ціпом, молотять нею жертву по плечах і по голові.

— Ану відлупцюймо цього жевжика! — лунали голоси. — Ану втремо маку цьому паненяті!

Та Андреа обернувся до них, підморгнув, надув щоку і клацнув язиком — то був знак, за яким упізнають один одного розбійники, що мусять мовчати.

То було масонське гасло, якому навчив його Кадрус.

В'язні впізнали свого.

Хустки відразу ж поховали, кутий чобіт повернувся на ногу. Пролунали голоси, які казали, що цей пан правду каже, що він може поводитися, як захоче, і що в'язні хочуть подати приклад свободи совісті.

Буча вщухла. Наглядач так здивувався, що відразу ж ухопив Андреа за руки і заходився його обшукувати, бо гадав, що та зміна в поведінці мешканців Лев'ячої Ями сталася, либонь, через якусь набагато суттєвішу обставину, ніж особиста приваба.

Андреа бурчав, та не опирався.

Раптом за ґратованими дверми пролунав голос іншого наглядача:

— Бенедетто!

Наглядач випустив свою здобич.

— Мене гукають! — сказав Андреа.

— У приймальню! — гукнув наглядач.

— От бачите, до мене прийшли. Ви ще побачите, любий мій, чи можна поводитися з князем Кавальканті, як із простим смертним!

І, промайнувши двориськом, ніби чорна тінь, Андреа кинувся у прохилені двері, лишивши наглядача і своїх товаришів у захваті.

Його і справді гукали до приймальні, і тому не можна було дивуватися, як дивувався і сам Андреа, тому що, потрапивши до в'язниці Ля-Форс, він, замість того щоб писати листи і прохати допомоги, з обережності зберігав стоїчне мовчання.

«Звісно ж, у мене є могутній покровитель, – думав собі він. – Усе свідчить про це: раптове щастя, легкість, із якою я подолав усі перепони, батько, що несподівано знайшовся, гучне ім'я, золотий дощ, блискача партія, що чекала на мене. Випадкова невдача, відсутність мого покровителя погубили мене, та не безповоротно. Доброчинна рука на хвильку відхилилася; вона знову простягнеться і підхопить мене на краю прірви. Нащо вдаватися до необережних спроб? Мій покровитель може відвернутися від мене. У нього є два способи прийти мені на поміч: таємна втеча, куплена золотом, і вплив на суддів, щоб домогтися мого виправдання. Зачекаємо, не будемо говорити, не будемо діяти, поки не побачимо, що мене всі покинули, й тоді...»

У Андреа вже був хитромудрий план: цей негідник умів безстрашно нападати і стійко боронитися.

Повеніряння у в'язниці, різні злигодні були йому добре знайомі. Проте по-троху природа чи радше звичка взяла гору. Андреа потерпав од того, що він одбертий, брудний, голодний; терпіння його вичерпувалося.

Такий був у нього настрій, коли голос наглядача погукав його до приймальні.

У Андреа радісно закалатало серце. Для слідчого було ще зарано, для начальника в'язниці чи лікаря запізно; значить, то був той відвідувач, що його так довго він чекав.

За ґратами приймальні, у яку запровадили Андреа, він побачив широко розплющеними від жадібної допитливості очима розумне, суворе обличчя Бертуччо, який із сумовитим подивом розглядав ґрати, замки на дверях і тїнь, що рухалася за крицевими штабами.

– Це хто? – перелякано вигукнув Андреа.

– Добридень, Бенедетто, – сказав Бертуччо своїм гучним, грудним голосом.

– Ви! Ви! – зойкнув молодик, перелякано роззираючись.

– Ти не впізнаєш мене, сіромахо? – запитав Бертуччо.

– Мовчіть! Мовчіть-бо! – вигукнув Андреа, що знав, який гарний слух у цих стїн. – Заради Бога, не балакайте до мене так голосно!

– Ти хотів би побалакати зі мною віч-на-віч? – запитав Бертуччо.

– Так, так, – відказав Андреа.

– Гарзд.

І Бертуччо понишпорив у кишені й подав знак наглядачеві, що стояв за скляними дверми.

– Прочитайте! – сказав він.

– Що це? – поспитав Андреа.

– Наказ надати тобі окрему кімнату і дозвіл для мене побачитися з тобою.

Андреа скрикнув на радощах, та відразу ж стримався і подумав: «Знову загадковий покровитель! Не забувають мене, бач! Тут якась таємниця криється, якщо зі мною хочуть розмовляти в окремій кімнаті. Вони у мене в руках... Бертуччо послав мій покровитель!».

Наглядач побалакав зі своїм начальником, потім відчинив двері й запровадив Андреа, що на радощах аж не тямився, до кімнати на другому поверсі,

Кімната, що була побілена, як водиться ото у в'язницях, мала досить веселенький вигляд і видалася в'язневі просто-таки сліпучою; її розкішна обстава складалася з печі, ліжка, стільця і стола.

Бертуччо сів на стілець, Андреа упав на ліжко.

– То що ти хотів сказати мені? – запитав управитель графа Монте-Крісто.

– А ви?

– Спершу ти кажи.

– Оце вже ні! Розпочинайте ви, якщо вже прийшли до мене.

– Що ж, нехай буде так. Ти йшов собі злочинним шляхом: ти украв, ти вбив. – Якщо ви припровадили мене в окрему кімнату лишень задля того, щоб сповістити мені це, то шкода вашої праці. Усе це я знаю. Та є ж іще й таке, чого я не знаю. Про це й побалакаймо, якщо захочете. Хто вас прислав?

– Ох і квапитеся ви, пане Бенедетто!

– Авжеж, я ж бо йду простісінько до мети. Головне, без зайвих балачок. Хто вас прислав?

– Ніхто.

– Як ви дізналися, що я у в'язниці?

– Я давно впізнав тебе в тому блискучому нахабі, який так вправно керував тільбюрі* на Єлисейських Полях.

– На Єлисейських Полях!.. Гаряче, як ото кажуть дітлахи. На Єлисейських Полях! Що ж, побалакаймо про мого батька, га?

– А я хто ж тобі?

– Ви, шановний, ви мій названий батько... Але ж не ви, гадаю, надали у мое розпорядження сто тисяч франків, які я розтринькав за п'ять місяців; не ви знайшли мені родовитого італійського татуся; не ви запровадили мене до світських кіл і запросили на бенкет, від якого й досі я аж оближуюся. Пам'ятаєте, в Отеї, де були найліпші люди Парижа і навіть королівський прокурор, із яким я, на жаль, не підтримував знайомства, а воно ж бо тепер було б мені ой яке помічне; не ви ручалися за мене на два мільйони, перш ніж мене спіткало лихо і хтось вивів мене на чисту воду... Кажіть, шановний корсиканцю, кажіть...

– Що ти хочеш почути?

– Допоможу тобі. Ти допіру казав про Єлисейські Поля, шановний мій татку-годувальнику.

– Еге, та й що ж?

– А те, що на Єлисейських Полях живе один багатий, страшенно багатий пан.

– Той, що в його домі ти вкрав і убив?

– Мабуть.

– Граф Монте-Крісто?

– Ти сам назвав його, як ото казав Расін... І що ж, повинен я кинутися в його обійми, пригорнути його до серця і вигукнути, мов Піксерекур: «Тату, тату!»?

– Не жартуй, – суворо сказав Бертуччо, – нехай це ім'я не промовляється тут так, як ти оце промовив його.

– Ти ба! – сказав Андреа, трохи збентежившись від урочистого тону Бертуччо. – А чом би й ні?

* Тільбюрі – легка відкрита двоколісна карета з дашком або без нього, розроблена на початку XIX ст. англійською фірмою «Тільбюрі».

– Бо того, хто носить це ім'я, благословило самісіньке небо, тож не може він бути батьком такого мерзотника, як ти.

– Ой, які грізні слова...

– І справи будуть грізні, якщо не прикусиш язика.

– Залякуєте? А я не боюся... я скажу он...

– Може, тобі здається, що ти маєш справу з таким пігмеем, як і сам оце? – так спокійно і впевнено сказав Бертуччо, що Андреа в душі аж здригнувся. – Може, ти гадаєш, що маєш справу з каторжниками чи довірливими світськими простаками? Бенедетто, ти в могутній руці; ця рука згодна відпустити тебе, то скористайся цим. Не грайся з блискавками, які вона відклала набік, та може знову вхопити, якщо ти спробуєш завадити її намірам.

– Хто мій батько?.. Я хочу знати. Хто мій батько?.. – уперто повторив Андреа. – Я здохну, але дізнаюся. Що мені скандал? Тільки зиск від цього... відомість... реклама, як ото каже газетяр Бошан. А вам, людям великого світу, вам скандал завжди небезпечний, попри ваші мільйони й герби... То хто мій батько?

– Я прийшов, щоб назвати тобі його.

– Нарешті! – вигукнув Бенедетто, й очі його заяріли з радості.

Але зненацька двері відчинилися й увійшов наглядяч.

– Перепрошую, мосьпане, – сказав він Бертуччо, – але в'язня чекає слідчий.

– Сьогодні останній допит, – сказав Андреа управителеві. – От халепа!

– Я прийду завтра, – сказав Бертуччо.

– Гаразд, – сказав Андреа. – Панове жандарми, я йду... Прошу вас, пане, залиште з десяток екю в конторі, щоб мені тут видали все, що я потребую.

– Зроблю, – відказав Бертуччо.

Андреа простягнув йому руку, та Бертуччо не витяг руки з кишені і тільки побряжчав у ній дрібняками.

– Це я і мав на увазі, – кисло посміхнувшись, сказав Андреа, пригнічений дивним спокоєм Бертуччо.

«Невже я помилився? – подумав він, залазячи до великого ридвана з ґратами, який прозивали салатним кошиком. – Що ж, подивимось!»

– Прощавайте, мосьпане, – сказав він Бертуччо,

– До завтра! – відказав управитель.

ХІ. СУДДЯ

Читачі, напевне, пам'ятають, що панотець Бузоні лишився удвох із Нуарт'є у Валентининій кімнаті і що старий зі священником сиділи біля небіжчиці.

Може, абатові християнські настанови, його проникливе милосердя, його переконливі слова повернули Нуарт'є мужність: після того, як абат поговорив із ним, у Нуарт'є замість переднішої розпуки з'явилося якесь безмежне смирення, його охопив дивний спокій, що дуже дивувало тих, котрі пам'ятали, як глибоко любив він Валентину.

Вільфор не бачив старого, відколи померла донька. Усенький дім оновився: для королівського прокурора найняли іншого лакея, для Нуарт'є – іншого слугу; пані де Вільфор отримала для услуг двох покоївок; усі довкола, аж

до воротаря і візника, були нові люди; вони наче стали поміж господарями цього проклятого дому і перейнялися холодними стосунками, які існували поміж їхніми панами. Та й сесія судового засідання відкривалася за три дні, тож Вільфор замкнувся в кабінеті й гарячково, невтомно готував звинувачення Кадрусовому вбивці. Ця справа, як і все, до чого мав стосунок граф Монте-Крісто, зняла чималеньку бучу. Докази були не беззаперечні: вони зводилися до кількох слів, які перед смертю написав каторжник, колишній товариш звинувачуваного, якого він міг огудити з ненависті або з помсти; певність була тільки в серці королівського прокурора; він внутрішньо певен був, що Бенедетто винен, і сподівався, що ця нелегка перемога втішить його самолюбство, адже то було єдине, що ще вселяло життя в його крижану душу.

Слідство добігало краю завдяки безнастанній праці королівського прокурора, який хотів тим процесом відкрити майбутню сесію; і йому довелося усамітнюватися на довше, ніж будь-коли, щоб ухилитися від численних прохань надати квиток на засідання.

Тільки раз, наступного дня по тому, як Бергуччо вдруге прийшов до Бенедетто, щоб назвати йому ім'я його батька, у неділю, Вільфор мимохідь побачив старого Нуарт'є; зморившись від тієї праці, Вільфор вийшов у сад і похмурий, понурившись під тягарем невідступних дум, як ото Тарквіній, що збивав кием найвищі маківки, збивав своїм щіпком довгі зів'ялі стеблини руж, які стирчали над алеєю, наче примари прегарного запахуючого квіття, що цвіло тут улітку.

Уже декілька разів приходив він до кінця саду, до брами коло порожнього городу, що про неї пам'ятає читач, і повертався тією самою ходю тією ж таки алеєю, аж раптом очі його звернулися до будинку, де з галасом грався його син.

І ось в одному з відчинених вікон він угледів Нуарт'є, який попросив підкотити своє крісло до вікна, щоб погрітися в останніх променях ще теплого сонця: м'яке вечорове світло осявало зів'яле квіття кручених паничів і багряне листя дикою винограду, що оповив балкон.

Погляд старого був прикутий до чогось такого, що Вільфор не міг розгледіти. Той погляд був переповнений такою шаленою ненавистю, палав таким нетерпінням, що королівський прокурор, який умів переймати всі вирази того обличчя, яке він так добре знав, одійшов трохи убік, щоб поглянути, на кого ж скерований цей нищівний погляд.

І він побачив під липами з майже голим уже гіллям пані де Вільфор, що сиділа з книжкою в руках; уряди-годи вона уривала читання, щоб усміхнутися синові чи кинути йому назад гумовий м'ячик, що його він уперто жбурляв із вітальні у сад.

Вільфор пополотнів: він знав, що хоче старий.

Раптом погляд Нуарт'є ковзнув на сина, і Вільфорові самому довелося витерпіти натиск цього полум'яного зору, який змінив напрямок і промовляв уже про інше, але так само грізно.

Не знаючи про перехресний вогонь поглядів над її головою, пані де Вільфор допіру зловила м'ячик і махала синові, щоб він прийшов по нього, а разом щоб і поцілувати його; та Едуар змусив довго себе умовляти, тому що материнські пестощі здавалися йому, либонь, недостатньою винагородою за ті зусилля; але згодом поступився, плигнув із вікна простісінько на клумбу

з геліотропами і китайськими айстрами і підбіг до пані де Вільфор. Пані де Вільфор поцілувала його в чоло, і хлопчина з м'ячиком ув одній руці і жменею цукерок у іншій побіг назад.

Улягаючи нездоланній силі, наче ото птах, зачарований поглядом гадюки, Вільфор попрямував до кам'яниці; поки він наближався, очі Нуарт'є опускалися, пильнуючи за ним, і полум'я його зіниць аж палило Вільфорове серце. У тому погляді він читав жорстокий докір і нещадну загрозу. І ось Нуарт'є звів до неба очі, ніби нагадуючи синові про забуту клятву.

— Знаєте, пане, — відказав Вільфор, — потерпіть. Потерпіть ще одну днину; я пам'ятаю про мою обіцянку.

Ті слова, либонь, заспокоїли Нуарт'є, і він одвів погляд.

Вільфор рвучко розстібнув коміра, що душив його, провів тремтливою долоною по чолю і повернувся у свій кабінет.

Ніч минула як звичайно; у домі всі спали; тільки Вільфор не лягав і, як завжди, працював до п'ятої ранку, переглядаючи останні допити, які здійснили напередодні слідчі, зіставляючи показання свідків і вносячи ще більше ясності у свій акт звинувачення, один із найпереконливіших і блискучих, які він досі складав.

Уранці в понеділок мало відбутися перше засідання сесії. Вільфор бачив, як заяснів той блідий і зловісний ранок, і в тому блакитному світлі засяяли на папері рядки, написані червоним чорнилом. Королівський прокурор ліг подрімати декілька хвилин; лампа догоряла; він прокинувся від її потріскування і помітив, що пальці його вогкі й червоні, наче замурані кров'ю.

Він відчинив вікно; довга помаранчева стяга перетнула небо і наче розтинала навпіл стрункі тополі, що виділялися темними силуетами на овиді. Над занедбаним городом, потойбіч брами, високо пурхнув жайворонок і завів дзвінку ранкову пісеньку.

На Вільфора дихнула ранкова прохолода, і думки його пояснішали.

— Настав день суду, — насилу мовив він, — і сьогодні меч правосуддя вразить усіх винуватців.

Його погляд несамохіть упав на вікно Нуарт'є, на те вікно, де напередодні він бачив старого.

Штора була опущена.

І все ж таки батьків образ був для нього такий живий, що він звернувся до його темного вікна, наче воно було відчинене і з нього дивився грізний дідуган.

— Так, — прошепотів він, — так, не турбуйся!

Понурившись, він декілька разів пройшов кабінетом, потім, не роздягаючись, упав на диван, не так щоб заснути, як щоб дати відпочинок тілові, що залякло від утоми й безсонної ночі за письмовим столом.

Потроху в домі всі попростидалися; зі свого кабінету Вільфор один за одним чув звичні звуки, із яких складається повсякденне життя: грюкання дверей, дзеленчання дзвоника пані де Вільфор, яка гукає покоївку, перші Едуарові вигуки, який прокинувся радісний і веселий, як ото завжди прокидаються в його віці.

Вільфор теж подзвонив. Новий покойовий слуга увійшов і приніс газети. Разом із газетами він приніс чашку шоколаду.

– Що це? – запитав Вільфор.

– Шоколад.

– Я не просив його. Хто це про мене потурбувався?

– Пані де Вільфор. Вона сказала, що вам потрібно підкріпитися, тому що сьогодні слухатиметься справа вбивці Бенедетто і ви будете багато говорити.

І покойовий слуга поставив позолочену філіжанку на столі коло дивана, що, як і всі столи, був захаращений паперами.

Потім він вийшов.

Вільфор понуро глянув на філіжанку, потім зненацька взяв її нервовим порухом і одним духом вихилив шоколад. Здавалося, він сподівався, що напій смертельний, і закликав смерть, щоб позбутися обов'язку, виконати який для нього було тяжче, ніж умерти. Потім він підвівся і почав ходити кабінетом, із усмішкою, яка жажнула б того, хто її побачив.

Шоколад виявився нешкідливий.

Коли настала пора сніданку, Вільфор не з'явився за столом.

Покойовий слуга знов увійшов до кабінету.

– Пані де Вільфор звеліла нагадати, що вибило одинадцятую і що засідання призначене на дванадцятую...

– Та й що? – запитав Вільфор.

– ...і питає, чи поїде вона з вами?

– Куди?

– У суд.

– Навіщо?

– Ваша дружина каже, що їй дуже хочеться бути на тому засіданні.

– Ти ба, їй хочеться! – зловісно мовив Вільфор.

Покойовий слуга позадкував.

– Якщо ви хочете їхати самі, то я так і передам, – сказав він.

Вільфор мовчав, нервово шкрябаючи нігтями білду щоку.

– Передайте пані де Вільфор, – відказав він урешті, – що я хочу з нею по-балакати і прошу її зачекати мене у себе.

– Слухаюся, пане.

– А потім прийдете поголити мене.

– Зараз.

Покойовий слуга вийшов, потім повернувся, поголив Вільфора і вбрав у чорну одіж.

Відтак доповів:

– Пані де Вільфор сказала, що вона чекає вас.

– Іду.

І Вільфор із теками під пахвою, із капелюхом у руці попрямував у покої дружини.

Біля дверей він зупинився і втер піт на чолі.

Потім відчинив двері.

Пані де Вільфор сиділа на оттоманці, нетерпляче гортаючи журнали і брошури, які Едуар шматував на клапті, навіть не дозволяючи матері їх дочитати.

Вона була готова до виїзду; руки її були в рукавичках, капелюшок лежав на фотелі.

— Ага, ось і ви, — сказала вона природним і спокійним тоном. — Боже мій, ви такий блідий! Знову працювали всеньку ніч? Чому ви не прийшли поспіяти з нами? То що, берете мене з собою чи я поїду сама з Едуаром?

Як бачимо, пані де Вільфор поставила чимало запитань, та Вільфор стояв перед нею непорушний і німий, мов статуя.

— Едуаре, — сказав він урешті, владно глянувши на дитину, — піди та пограйся собі у вітальні, мені треба побалакати з твоєю матір'ю.

Пані де Вільфор здригнулася: холодна чоловікова стриманість і його рішучий тон перелякали її. Едуар звів голову, глянув на матір, і побачивши, що вона не підтверджує батькового наказу, і далі одтинав голови своїм олов'яним воякам.

— Едуаре, — так гостро скрикнув Вільфор, аж хлопчина сахнувся. — Ти чуєш, іди звідціля!

Дитина не звикла до такого поведіння і пополотніла, та хтозна від чого — від злості чи зі страху.

Батько підійшов до нього, узяв його за лікоть і поцілував у чоло.

— Іди, сину мій, іди! — сказав він.

Едуар вийшов.

Вільфор підійшов до дверей і замкнув їх на засув.

— Боже мій, — сказала пані де Вільфор, намагаючись прочитати чоловікові думки; на вустах її промайнула усмішка, та відразу ж залякла під безпристрасним Вільфоровим поглядом. — Боже мій, та що сталося?

— Мосьпані, де ви тримаєте отруту, якою звичайно користуєтеся? — чітко і без передмов запитав королівський прокурор.

Пані де Вільфор уся затремтіла, наче той жайворонок, над котрим звужує смертельні кола яструб.

Хрипкий, надсадний стогін, не крик і не зітхання, вихопився з грудей пані де Вільфор, яка так зблідла, що аж посиніла.

— Я... я не розумію вас, — відказала вона тихо.

Вона хотіла було підвестися, та сили зрадили її, і вона знову впала на отоманку.

— Я питаю вас, — провадив Вільфор спокійно, — де ви ховаєте отруту, якою ви отруїли мого тестя маркіза де Сен-Мерана, мою тещу, Барруа і мою доньку Валентину.

— Що ви кажете, мосьпане? — заламуючи руки, вигукнула пані де Вільфор.

— Не запитуйте, а відповідайте.

— Чоловікові чи судді? — пролебеділа пані де Вільфор.

— Судді, мосьпані!

Смертельно бліда, тремтлива, із розпукою в очах, ця жінка була страшним видовищем.

— О пане... — прошепотіла вона.

І то було все.

— Ви не відповідаєте мені, мосьпані! — вигукнув грізний викривач. І докинув, із ще страшнішою посмішкою, ніж його гнів: — Це правда. І ви не заперечуєте.

Вона поворухнулася.

— Та ви й не могли б заперечувати вашу вину, — простягнувши до неї руку, наче збираючись ухопити, сказав Вільфор, — адже ви вчинили всі ці злочини з нечуваною підступністю, яка, проте, могла ввести в оману тільки людей, що засліплені приязними почуттями до вас. Уже тоді, коли померла маркіза де Сен-Меран, я знав, що в моєму домі є отруйник; Д'Аврїні попередив мене про це; після смерті Барруа, нехай простить мені Господь, мої підозри впали на янгола! Навіть якщо нема очевидного злочину, підозра завжди жевріє в моїй душі; та після смерті Валентини у мене вже не лишалося сумнівів, мосьпані, і не лише в мене, а і в інших; тож ваш злочин, що про нього знають тепер двоє, а підозрює багато хто, стане прилюдним; і, як я вже сказав вам, пані, з вами говорять тепер не чоловік, а суддя!

Пані де Вільфор затулила обличчя долонями.

— Не вірте позірним прикметам, прошу вас, — прошепотіла вона.

— Невже ви така легкодуха? — зневажливо вигукнув Вільфор. — Щоправда, я завжди помічав, що всі отруйниці легкодухі. Адже вам вистачило мужності бачити, як умирає двоє старих людей і невинна дівчина, яку ви отруїли!

— Пане!

— Невже ви така легкодуха? — дедалі палкіше провадив Вільфор. — Та ж ви лічили хвилини чотирьох агоній, ви здійснили ваш пекельний задум, ви готували ваше мерзенне зілля з таким приголомшливим мистецтвом і такою певністю! Ви все так гарно розрахували, то чому ж ви забули про те, куди може припровадити розвінчання ваших злочинів? Цього не може бути; ви, напевне, приховали найсолідшу, найшвидшу і найпевнішу трутизну, щоб уникнути заслуженої покари... Сподіваюся, ви це зробили?

Пані де Вільфор заламала руки і впала на коліна.

— Бачу, ви зізнаєтеся, — сказав він, — та зроблене суддям зізнання, зізнання, що зроблене останньої миті, коли заперечувати вже неможливо, — таке зізнання нітрохи не може пом'якшити покару.

— Покару? — вигукнула пані де Вільфор. — Ви вже вдруге промовляєте це слово!

— Авжеж. Може, ви сподівалися уникнути її лише тому, що вже чотири рази винні? Може, ви гадали, що вона помине вас, бо ви дружина того, хто вимагає цієї покари? Ні, мосьпані! Хоч хто була б отруйниця, на неї чекає шибениця, якщо тільки, кажу ще раз, отруйниця не потурбувалася приховати для себе декілька крапель найпевнішої трутизни.

Пані де Вільфор дико зойкнула, і огидний, небачений жах спотворив її обличчя.

— Не бійтеся, я не вимагаю, щоб ви зішли на шибеницю, — сказав королівський прокурор, — не хочу я вашої ганьби, бо вона була б і моєю ганьбою; навпаки, ви мали збагнути з моїх слів, що ви не можете вмерти на шибениці.

— Ні, я не зрозуміла; що ви хочете сказати? — ледве чутно пробелькотіла нещасна.

— Я хочу сказати, що дружина королівського прокурора не захоче заплямувати своєю ницістю бездоганне ім'я і не зганьбить свого чоловіка і сина.

— Ні, о ні!

— У такий спосіб ви зробите добре діло, мосьпані, я буду вдячний вам.

— Вдячні? За що?

– За те, що ви оце сказали.
– Що я там сказала? Я не знаю, не пам'ятаю, Боже мій!
І вона схопилася на ноги, страшна, розпатлана, із піною на вустах.
– Ви не відповіли на моє запитання, яке я вам поставив, коли ввійшов сюди: де отрута, якою ви зазвичай користуєтеся?
Пані де Вільфор конвульсивно заламала руки.
– Ні, ні, ви не хочете цього! – вихопився зойк із її грудей.
– Не хочу я тільки одного, пані, – щоб ви повисли на шибениці, чуєте? – відказав Вільфор.
– Змилюйтеся!
– І хочу, щоб здійснилося правосуддя. Мій обов'язок на землі – карати, – докинув він, аж очі його заяріли. – Будь-яку іншу жінку, хоч би й королева вона була, я віддав би катові; але до вас я буду милосердний. Кажу вам: пані, ви приховали декілька крапель вашої найніжнішої, найшвидшої і найпевнішої трутизни?
– Змилюйтеся, залиште мені життя!
– Вона все-таки була легкодуха! – сказав Вільфор.
– Згадайте, я ж ваша дружина!
– Ви отруйниця!
– В ім'я Господне!..
– Ні.
– Заради вашого колишнього кохання до мене!
– Ні, ні!
– Заради нашої дитини! Заради неї, залиште мене жити!
– Ні, ні, ні; якщо я вам залишу життя, ви, може, колись і його уб'єте.
– Я? Я уб'ю мого сина? – вигукнула та навіжена мати, кинувшись до Вільфора. – Убити мого Едуара! Ха-ха-ха!
І дикий, чортячий регіт, регіт навіженої, пролунав у покої й урвався хрипким стогоном.
Пані де Вільфор упала навколішки.
Вільфор підійшов до неї.
– Затямте, мосьпані, – сказав він, – якщо до мого повернення правосуддя не здійсниться, я сам вас оскаржу і сам заарештую.
Задихаючись, вражена, пригнічена, вона слухала ті слова; здавалося, тільки очі жили на тім обличчі.
– То ви зрозуміли? – запитав Вільфор. – Зараз я їду в суд вимагати кари на горло для вбивці... Якщо після повернення я застану вас живу, то ви цю ніч пробудете в Консьєржері.
Пані де Вільфор глибоко зітхнула і знесилено повалилася додолу.
У душі королівського прокурора, здавалося, поворухнулася жалість, погляд його злагіднів і, трохи схиливши голову, він помалу промовив:
– Прощавайте, пані!
Те слово впало на пані де Вільфор, наче гільйотина.
Вона зомліла.
Королівський прокурор вийшов і, зачинивши двері, двічі обернув ключ у замку.

ХІІ. СЕСІЯ

Справа Бенедетто, як ото її прозивали в судовому світі та світських колах, викликала неабияку сенсацію. Завсідник «Кафе де Парі», Гентського бульвару і Булонського лісу, удаваний Кавальканті за ті два чи три місяці, що він збув у Парижі і знаний був у світі, завів чималенько знайомств.

Газети сповіщали чимало подробиць про його паризьке життя і його життя на каторзі; усе це викликало неабияку цікавість, надто ж поміж тими, хто особисто знав князя Андреа Кавальканті: усі вони зі шкіри вилазили, аби лиш побачити на лаві підсудних Бенедетто, убивцю свого приятеля-каторжника.

Для багатьох Бенедетто був якщо не жертвою правосуддя, то принаймні жертвою судової помилки; старого Кавальканті знали в Парижі, і всі були певні, що він з'явиться і виручить із халепи свого бравого нащадка. На багатьох людей, що не бачили, в якому костюмі постав він перед графом Монте-Крісто, неабияке враження справила велична зовнішність, лицарська постава і світські манери старого патриція, який, слід визнати, і справді скидався на чистісінького вельможу, поки він мовчав і не вдавався до арифметичних викладок.

Що ж до самого підсудного, то чимало людей пам'ятали його таким люб'язним, гарним і щедрим, що вони воліли бачити у тому, що сталося, підступи якогось ворога, як це часом трапляється на білому світі, де багатство дає владу, щоб чинити добро і зло і наділяє людей справді нечуваною могутністю.

Отож, усі намагалися потрапити на судові засідання: одні – щоб натішитися видовиськом, інші – щоб побалакати про нього. Від сьомої години ранку біля дверей зібралася юрма, і за годину до початку засідання судова зала вже була наповнена вибраною публікою.

Коли точаться гучні процеси, до виходу суддів, а частенько і після цього, судова зала дуже скидається на вітальню, де зустрілися знайомі, які то підходять один до одного, якщо не бояться, що хтось посяде їхнє місце, то обмінюється знаками, якщо поміж ними забагато глядачів, адвокатів та жандармів.

Була одна з тих чудесних осінніх днів, котрі винагороджують нас за дощове і надто вже коротке літо; хмари, що вранці затуляли сонечко, розвіялися, мов за помахом чарівної палички, і тепле проміння осяяло один із останніх, один із найясніших вересневих днів.

Король преси Бошан, для котрого скрізь є готовий престол, розглядав крізь лорнет публіку. Він угледів Шато-Рено й Дебре, які допіру умовили поліція стати позаду них замість того, щоб затуляти їх, як він мав право вчинити. Гідний охоронець ладу чуттям угадав міністерського секретаря і мільйонера, тож виявив до своїх знатних сусідів велику запобігливість і навіть дозволив їм піти побалакати з Бошаном, пообіцявши постерегти їхні місця.

– Ви теж прийшли побачитися з нашим другом? – запитав Бошан.

– Авжеж! – відказав Дебре. – Наш любий князь! А нехай їм дідько, цим італійським князям!

– Генеалогією цього чоловіка переймався сам Данте, рід його сягає «Боже-ственної комедії»!

– Шибенична шляхта, – флегматично зауважив Шато-Рено.

– Гадаєте, його засудять? – запитав Дебре в Бошана.

– Мені здається, у вас треба запитати, – відказав газетяр, – вам ліпше знати, чим дихає суд; ви бачили голову на останньому засіданні в міністра?

– Бачив.

– І що ж він вам сказав?

– Ви здивуєтеся.

– То кажіть хутчії; я так давно не дивувався.

– Він сказав мені, що Бенедетто, якого вважають неабияким спритником і мастаком підступності, насправді дрібний шахрай, досить посереднього штибу і не вартий тих дослідів, які після його смерті робитимуть над опуклостями його черепа.

– А він досить непогано відігравав роль князя, – сказав Бошан.

– Тільки на вашу думку, Бошане, адже ви ненавидите бідолашних князів і завжди тішитеся, коли вони кепсько поводяться; та мене в дурні не пошиєш: як нишпорка від геральдики, я нюхом відчуваю достеменного аристократа.

– То ви ніколи не вірили у його князівський титул?

– У його князівський титул? Вірив... але в його князівську гідність – ніколи.

– Непогано сказано, – мовив Бошан, – та запевняю вас, для будь-кого іншого він цілком міг бути князем... Я зустрічав його у міністерських вітальнях.

– Та хіба вони знаються на князях, ті міністри! – сказав Шато-Рено.

– Коротко і влучно, – зареготав Бошан. – Дозвольте вставити цю фразу в мій звіт?

– Прошу вас, любий Бошане, – відказав Шато-Рено. – Продам вам цей вислів поцінно.

– Та якщо я балакав із головою, – сказав Бошанові Дебре, – то ви мали говорити з королівським прокурором?

– Неможливо було це зробити. Уже з тиждень Вільфор ховається від усіх, що й не дивно після низки дивних родинних нещасть, що скінчилися так само незрозумілою смертю його доньки...

– Незрозумілою? Що ви хочете цим сказати?

– Ви, звісно, розіграєте невігласа під тим приводом, що все воно стосується судової аристократії, – сказав Бошан, вставляючи в око монокль і намагаючись утримати його.

– Любий мій, – сказав Шато-Рено, – дозвольте сказати вам, що в мистецтві носити монокль вам далеко до Дебре. Дебре, покажіть Бошанові, як це робити.

– Авжеж, я таки не помилився, – сказав Бошан.

– А що?

– Це вона.

– Хто?

– А казали, ніби вона поїхала.

– Панна Ежені? – запитав Шато-Рено. – А вона що, уже повернулася?

– Ні, не вона, а її мати.

– Пані Дангляр?

– Не може такого бути, – сказав Шато-Рено, – на десятий день після втечі дочки, на третій день після чоловікового банкрутства!

Дебре трохи зашарівся і глянув у той бік, куди дивився Бошан.

– Де ж пак, – сказав він, – ця пані під густою вуаллю якась знатна чужоземка, може, мати князя Кавальканті; але ви, здається, хотіли розповісти щось цікаве, Бошане.

– Я?

– Так, ви казали про дивну смерть Валентини.

– Ага справді. Але чому ж не видно пані де Вільфор?

– Відолашка! – сказав Дебре. – Вона, либонь, випарює мелісу для лікарень або робить помади для себе і своїх приятельок. Кажуть, на це діло вона витрачає три тисячі екю щороку. І справді, чому це її не видно? Я із задоволенням побачив би її, вона мені дуже подобається.

– А я її терпіти не можу, – сказав Шато-Рено.

– Чому це?

– Хтозна. Чому ми любимо? Чому ненавидимо? Я терпіти її не можу, тому що вона мені антипатична.

– Або й інстинктивно.

– Може, і так... Та повернімося до вашої розповіді, Бошане.

– Невже, панове, – провадив Бошан, – ви не запитували в себе, чому так рясно мруть у Вільфорів?

– Рясно? Добряче сказано, – укинув Шато-Рено.

– Цей вислів трапляється у Сен-Сімона.

– А факт – у Вільфора. Тож побалакаймо про Вільфорів.

– Зізнаюся, мене дуже цікавить ця родина, – сказав Дебре, – ось уже три місяці вони не вилазять із трауру; позавчора зі мною про це розмовляла «сама», із приводу Валентининої смерті.

– Хто така «сама»? – запитав Шато-Рено.

– Міністрова дружина, звісно!

– Перепрошую, – відказав Шато-Рено, – я до міністра не їжджу, нехай князі це роблять.

– Раніше ви бризкали іскрами, бароне, а тепер ви метаєте блискавиці; згляньтеся над нами, а то ще спалите нас, наче новоз'явлений Юпітер.

– Замовкаю, – сказав Шато-Рено, – але й ви наді мною змилюйтеся і не драгуйте мене.

– Послухайте, Бошане, годі розважатися; я вже вам казав, що «сама» позавчора просила у мене пояснень із цього приводу; скажіть, що ви знаєте, то я їй передам.

– Так ось, панове, – сказав Бошан, – якщо в домі рясно мруть, – мені подобається цей вислів, – то це означає, що в домі є вбивця.

Його співрозмовники стрепенулися; їм і самим не раз уже спливала в голіві така думка.

– А хто ж убивця? – спиталися вони.

– Малюк Едуар.

Шато-Рено і Дебре зареготали; проте Бошан не збентежився, а казав далі.

– Авжеж, панове, малюк Едуар – феноменальна дитина, тому що вбиває незгірше від дорослого.

– Це жарт?

– Нітрохи; я вчора найняв лакея, котрий щойно пішов од Вільфорів, зверніть на це увагу.

– Звернули.

– Завтра я звільню його, тому він забагато їсть, щоб відшкодувати собі за той піст, якого він там з переляку завдав собі. Отож, він каже, що та чарівна дитина ніби роздобула десь пляшечку з якимось зіллям, яким вона вряди-годи частує всіх тих, що не догодили їй. Спершу не догодили їй дідусь і бабуся де Сен-Мерани, тож хлопчина налляв їм по три краплі свого еліксиру, трьох крапель цілком вистачає; потім Барруа, старий слуга дідуса Нуартъє, який часом бурчав на малого шибеника; малий шибеник налляв і йому три краплі свого плину; те саме сталося і з сердешною Валентиною, яка, щоправда, не сварила його, але він їй заздри; хлопчина і їй налляв три краплі свого еліксиру, і їй, як і тим бідолахам, запала клямка.

– Облиште казки розповідати, – сказав Шато-Рено.

– Страшна казка, еге? – запитав Бошан.

– Дурня, – сказав Дебре.

– Просто ви боїтеся поглянути правді у вічі, – сказав Бошан. – Поспитайте у мого лакея чи радше в того, хто завтра вже не буде моїм лакеєм; про це всі в домі балакали.

– І що ж то за зілля? Де воно?

– Хлопчина його ховає.

– А де він його вискіпав?

– У лабораторії своєї матінки.

– То його матінка тримає в лабораторії отрути?

– А я хіба знаю? Ви допитуйте мене, мов королівський прокурор. Я повторю те, що мені сказали, та й годі; я вам називаю джерело; більшого я вчинити не можу. Сердешний чоловік зі страху й ризику в роті не мав.

– Неймовірно!

– Та ні ж бо, любий мій, тут нічого неймовірного нема; пам'ятаєте ту дитину з вулиці Ришельє, що минулого року бавилася, заганяючи голку у вухо своїм братикам і сестричкам, коли вони спали? Юне покоління не за віком розвинене.

– Закладаюся, що ви самі не вірите жодному вашому слову, – сказав Бошан. – Проте я не бачу графа Монте-Крісто. Невже його тут нема?

– Він людина пересичена, – сказав Дебре, – та йому і неприємно було б тут з'явитися. Адже ці Кавальканті його пошили в дурні; кажуть вони прийшли до нього із фальшивими акредитивами, тож він утратив добрячих сто тисяч франків, які позичив їм під запоруку княжої гідності.

– До речі, Шато-Рено, – запитав Бошан, – як ся має Макс Моррель?

– Я заглядав до нього разів зо три, – відказав Шато-Рено, – та про нього нічого й не чути. Проте його сестра, либонь, так само знає, як і я, за нього, бо сказала, що три дні його не бачила, проте певна, що з ним нічого не станеться.

– Ох, та граф Монте-Крісто й не може тут бути, – раптом сказав Бошан.

– Чому це?

– Тому що він сам дійова особа у цій драмі.

– Хіба він когось убив? – запитав Дебре.

– Ні, навпаки, це його хотіли вбити. Відомо, що того шановного Кадруса убив його друг Бенедетто саме тієї хвили, коли він виходив од графа Монте-Крісто. Відомо, що у графовому домі знайшли оту горезвісну камізельку

з листом, що через нього потім не підписали шлюбну угоду. Бачили ту камізельку? Он вона, всенька замурзана кров'ю, на столі. Речовий доказ.

— Та бачу, бачу!

— Тихо, панове, розпочинається! По місцях!

Усі в залі затупотіли й завешталися; поліцей значущим «Гм!» погукав своїх підопічних, а судовий виконавець, що з'явився у дверях, верескливим голосом, яким усі ті виконавці відзначалися ще за часів Бомарше, виголосив:

— Суд іде!

ХІІІ. АКТ ЗВИНУВАЧЕННЯ

Судді посідали за столом у глибокій тиші; присяжні теж запосіли свої місця. Вільфор, що був предметом загальної уваги, сказати б, навіть захвату, опустився у свій фотель, окинувши залу спокійним поглядом.

Усі з подивом дивилися на його суворе, безпристрасне обличчя, яке нічим не виказувало батьківського горя; цей чоловік, якому чужі були всі людські почуття, майже викликав страх.

— Запровадьте звинуваченого, — звелів голова.

І тоді всі погляди звернулися до дверей, якими повинен був увійти Бенедетто.

Незабаром двері відчинилися, і з'явився звинувачуваний.

На всіх він справив те саме враження, і ніхто не обманувся з виразом його обличчя.

Його риси не мали на собі відбитку того глибокого хвилювання, що від нього кров припливає до серця, а обличчя блідне. Руки його — одну він поклав на капелюха, іншу застромив за пройму пікейної камізельки — не тремтіли; очі були спокійнісінькі й навіть блищали. Допіру ввійшовши в залу, він почав розглядати суддів і публіку а потім довше, ніж на інших, зупинився поглядом на голові й королівському прокуророві.

Поруч із Андреа був його адвокат, призначений судом захисник (Андреа не захотів перейматися такими дрібницями, бо, здавалося, не надавав їм ніякого значення), білявий молодик, обличчя його почервоніло і схвильований він був устократ більше, ніж сам підсудний.

Голова попросив виголосити акт звинувачення, що його, як відомо, накреслило вправне і неблаганне Вільфорове перо.

Під час того довгого читання, що для іншого було б дуже болісне, увага публіки зосередилася на Андреа, який терпів те випробування з душевною бадьорістю спартанця.

Мабуть, ще ніколи не був Вільфор такий лаконічний і промовистий; він змалював злочин найскравішими барвами; усе минуле підсудного, постійні зміни його внутрішнього складу, послідовність його вчинків, од самісінького раннього дитинства, подавалися з усією тією силою, яку міг почерпнути зі знання життя і людської душі величний розум королівського прокурора.

Уже сама та вступна промова назавжди знищила Бенедетто в очах громадської думки ще до того, як його скарав закон.

Андреа не звертав жодної уваги на ті грізні звинувачення, які одне за одним падали на нього. Вільфор часто зиркав у його бік і, либонь, провадив психологічні спостереження, які він уже стільки років здійснював над злочинцями, та жодного разу не міг змусити Андреа опустити очі, хоч який пильний і впертий був його погляд.

Урешті звинувачувальний акт добіг краю.

— Звинувачуваний, — сказав голова, — яке ваше прізвище та ім'я?

Андреа підвівся.

— Перепрошую, пане голово, — ясним і дзвінким голосом сказав він, — проте я бачу, ви збираєтеся пропонувати мені запитання таким ладом, яким було б нелегко мені відповісти на них. Гадаю, та й зобов'язуюся довести це трохи згодом, що я можу вважатися винятком поміж звичайними підсудними. Прощу вас, дозвольте мені відповідати, дотримуючись іншого ладу; у такий спосіб я відповім на всі запитання.

Голова здивовано глянув на присяжних, ті поглянули на королівського прокурора.

Публіка була спантеличена.

Проте Андреа це, вочевидь, не збентежило.

— Скільки вам років? — запитав голова? — На це запитання ви можете дати відповідь?

— І на це запитання, і на решту, пане голово, я відповім, коли настане їхня черга.

— Скільки вам років? — повторив суддя.

— Мені двадцять один рік чи радше мені буде двадцять один рік за декілька днів, тому що народився я у ніч з двадцять сьомого на двадцять восьме вересня тисяча вісімсот сімнадцятого року.

Вільфор щось записував, та, почувши ті слова, звів голову.

— Де ви народилися? — запитав голова.

— В Отеї, під Парижем, — відказав Бенедетто.

Вільфор удруге глянув на Бенедетто і поплотнів, наче побачив голову Медузи.

А Бенедетто тільки граціозно втер губи гаптованим кінцем тонкої батистової хусточки.

— Ваша професія? — запитав голова.

— Спершу я фальшував, — незворушно відказав Андреа, — потім почав красти, а нещодавно став убивцею.

Гомін чи радше обурений і здивований гук пролунав у залі; навіть судді здивовано Perezирнулися, а присяжні, вочевидь, обурені були цинізмом, якого важко було очікувати від світської людини.

Вільфор провів долонею по чолу; його блідість заступив багровий рум'янець; раптом він підвівся, розгублено озираючись; він задихався.

— Ви щось шукаєте, пане королівський прокуроре? — запитав Бенедетто, шанобливо всміхаючись.

Вільфор нічого не сказав і знову сів чи радше впав у фотель.

— Може, тепер ви назветесь, звинувачений? — запитав голова. — Та зухвала безсоромність, з якою ви перелічили ваші злочини, прозиваючи їх вашою професією і навіть буцім пишаючись ними, уже сама варта того, щоб в ім'я

моральності й поваги до людства суд суворо вас засудив; проте ви, мабуть, навмисно не відразу назвалися: вам кортить відтінити ваше ім'я всіма вашими титулами.

— Просто неймовірно, пане голово, — покійно і шанобливо сказав Бенедетто, — як точно вгадали ви мою думку; правда ваша, саме тому і просив я вас змінити лад ваших запитань.

Подив сягнув своїх меж; у словах підсудного вже не вчувалося ні хвастощів, ні цинізму; схвильована аудиторія відчула, що з цієї чорної хмари зараз ударить грім.

— Отож, — сказав голова, — яке ваше ім'я?

— Я не можу назвати вам мого імені, тому що я його не знаю; та знаю я ім'я мого батька, і це ім'я можу я назвати.

Вільфорові потьмарилося увіччю; обличчям його котився піт, він конвульсивно перебирав папери.

— Тоді назвіть ім'я вашого батька, — сказав голова.

У залі запала мертва тиша. Усі затамували подих і чекали.

— Мій батько — королівський прокурор, — спокійно відказав Андреа.

— Королівський прокурор! — приголомшено повторив голова, не помічаючи спотвореного Вільфорова обличчя.

Крик обурення, що його так довго стримували присутні з поваги до суду, вихопився із усіх вуст, мов буря; навіть судді не відразу похопилися, щоб закликати до порядку обурену публіку. Вигуки, лайка, скерована до незворушного Бенедетто, погрозливі жести, крики жандармів, регіт тієї нищої частини публіки, що в будь-якій юрмі завжди опиняється зверху, коли настає сум'яття і скандал, — воно тривало хвилин із п'ять, аж поки суддям і виконавцям пощастило врешті навести лад і тишу.

У загальному гаморі чутно було голос голови, який вигукував:

— Ви, здається, знущаетеся із суду, звинувачений? Ви зухвало виставляєте напоказ перед вашими співвітчизниками таку безмежну зіпсованість, що навіть за нашої розбещеної доби їй немає рівних!

Душ із десяти метушилися коло королівського прокурора, який охляв у своєму фотелі, утішаючи його, підбадьорюючи і запевняючи у відданості та співчутті.

У залі знову запала тиша, тільки в одному кутку ще хвилювалися і перешіптувалися.

Казали, якась жінка зомліла; їй дали понюхати солі, і вона отямилася.

Під час того сум'яття Андреа з усмішкою обернувся до публіки, потім, зграбно спершись на дубове поруччя облавка, сказав:

— Панове, Бог свідок, що я й не думаю ображати суд і зчиняти в цьому шановному зібранні непотрібний скандал. Мене питають, скільки мені років, я кажу; питають, яке мое ім'я, та цього я не можу сказати: у мене його нема, тому що мої батьки покинули мене. Зате я можу назвати ім'я мого батька, і я повторюю, що мого батька звати де Вільфор, і я готовий довести це.

У голосі підсудного вчувалася така певність, така сила переконаності, що загальний гамір заступила тиша. Усі погляди звернулися до королівського прокурора. Вільфор сидів німий і непорушний, наче його покинуло життя.

— Панове, — провадив Андреа, — я мушу пояснити мої слова і підтвердити їх доказами.

— Та під час слідства ви дали показання, що звати вас Бенедетто, — розгнівано вигукнув голова, — ви заявили, що ви сирота і що ваша батьківщина — Корсика.

— Під час слідства я дав такі показання, які вважав за потрібне дати; я не хотів, щоб мені завадили — а це обов'язково сталося б — урочисто виголосити для всіх мою таємницю.

Отож, повторюю, я народився в Отеї, у ніч із двадцять сьомого на двадцять восьме вересня тисяча вісімсот сімнадцятого року, я син королівського прокурора пана де Вільфора. Хочете знати подробиці? Я скажу їх вам.

Я народився на другому поверсі дому номер двадцять вісім на вулиці Фонтен, у кімнаті, оббитій червоним шовком. Мій батько взяв мене на руки, сказав моїй матері, що я помер, загорнув мене в рушник з ініціалами Н. і N. й одніс у сад, а потім закопав у землю живцем.

Хвилювання пробігло юрмою, коли вона побачила, що разом із упевненістю підсудного росло і Вільфорове сум'яття.

— Звідки вам відомо про ці подробиці? — запитав голова.

— Зараз поясню, пане голово. До саду, де мене закопав мій батько, тієї ночі промкнувся один корсиканець, який смертельно його ненавидів і вже давно пантрував за ним, щоб учинити вендету. Той чоловік заховався в кущах і бачив, як мій батько закопував у землю скриньку, тож відразу вдарив його ножем; потім, гадаючи, що в тій скриньці заховано якийсь скарб, він розкопав могилу і знайшов мене ще живого. Він одніс мене в дитячий притулок, де мене записали під номером п'ятдесят сім. За три місяці по тому його сестра приїхала по мене з Рольяно до Парижа, заявила, що я її син, і забрала мене з собою. Ось чому, народившись в Отеї, я виріс на Корсиці.

Запала тиша, така глибока, що, якби не схвилюваний подих тисячі людей, можна було б подумати, що зала порожнісінька.

— Далі, — сказав голова суду.

— Звісно, — провадив Бенедетто, — я міг би жити в тих людей, що любили мене, мов сина, та моя вроджена розбещеність узяла гору над чеснотами, які намагалася мені прищепити моя названа мати.

Я виріс у злі й дійшов до злочину. Якось, коли я проклинав Бога за те, що він створив мене таким, давши таку страшну долю, мій названий батько сказав:

«Не блюзни, сердего! Бог не у гніві створив тебе! У твоєму злочині винен твій батько, а не ти; твій батько прирік тебе на вічні муки, якби ти умер, і на вбогість, якби ти дивом повернувся до життя».

Відтоді я перестав проклинати Бога, я проклинав мого батька; ось чому я виголосив тут ті слова, що викликали ваш гнів, пане голово, і так збурили це шановне зібрання. Якщо це ще один злочин, то покарайте мене, та якщо я вас переконав, від мого народження доля моя була тяжка, гірка й болісна, то пожалійте мене!

— А хто ваша мати? — запитав голова суду.

— Моя мати гадала, що мертвий; вона ні в чому не винна переді мною. Я не хотів знати імені моєї матері; я не знаю його.

Пронизливий зойк, що переріс у ридання, пролунав у тому кутку зали, де сиділа незнайомка, яка допіру оговталася від млості.

Її спіткав нервовий напад, і її понесли із судової зали; коли її підняли, густа вуаль, що затуляла її обличчя, відкинулася, і всі впізнали пані Дангляр.

Попри цілковите виснаження, попри шум у вухах, попри те, що думки переплуталися у нього в голові, Вільфор теж упізнав її й підвівся.

— Доказів! — сказав голова. — Звинувачений, пам'ятайте, що це нагромадження мерзот повинне дістати підтвердження у вигляді найбільш неспростовних доказів.

— Вам потрібні докази? — посміхнувся Бенедетто.

— Так.

— Погляньте на пана де Вільфора і скажіть, чи потрібні ще якісь докази?

Усенька зала обернулася до королівського прокурора, який аж захитався під тягарем тієї тисячі очей, що втупилися у нього; чуб його був розпатланий, обличчя подерте нігтями.

Залою прокотився гомін.

— У мене вимагають доказів, батьку, — сказав Бенедетто, — хочете, я надам їх?

— Ні, — хрипко відказав Вільфор, — це зайве.

— Чому зайве? — вигукнув голова. — Що ви хочете цим сказати?

— Я хочу сказати, — мовив королівський прокурор, — дарма намагався б я видертися зі смертельних лабет, які чавлять мене; так, я в руці бога-месника! Не потрібно доказів! Усе, що сказав цей чоловік, правда.

Похмура, гнітюча тиша, від якої аж волосся ворушилося на голові, безгміння, що передує стихійному лихові, огорнуло своїм олов'яним покривалом усіх присутніх.

— Що ви кажете оце таке, пане Вільфоре! — вигукнув голова. — Ви, певне, марите! Вас підводить розум! Неважко зрозуміти, що таке нечуване, несподіване, жажливе звинувачення могло потьмарити ваш глузд; отямтеся врешті, оговтайтеся!

Королівський прокурор похитав головою. Зуби його цокотіли, немов у лихоманці, обличчя було мов крейда.

— Глузд мій ясний, пане голово, — сказав він, — лиш тіло потерпає. Я визнаю себе винним у всьому, що закидає мені цей чоловік; я повертаюся в мій дім і буду чекати розпоряджень пана королівського прокурора, мого наступника.

І, промовивши ті слова глухим, ледве чутним голосом, Вільфор хибкою ногою попрямував до дверей, які перед ним несамохіть відчинив черговий виконавець.

Зала мовчала, приголомшена тим страшним викриттям і не менш страшним зізнанням, трагічною розв'язкою загадкових подій, що вже два тижні хвилювали паризькі світські кола.

— А ще кажуть, що в житті не буває драм, — озвався Бошан.

— Зізнаюся, — сказав Шато-Рено, — я все ж таки волів би закінчити з усім цим, як ото генерал Морсер; куля в лоба — просто втіха порівняно з такою кастрофію.

— До того ж, вона вбиває, — докинув Бошан.

— А я хотів одружитися з його донькою! — сказав Дебре. — Бідолашна дівчинка добре вчинила, що вмерла!

— Засідання суду закрите, — сказав голова, — справа відкладається до наступної сесії. Призначається нове слідство, яке доручать іншій особі.

Так само спокійний і вже зазнавши неабиякої пошани публіки, Андреа покинув залу в супроводі жандармів, які мимоволі ставилися до нього з повагою.

— Та й що ви скажете про все це, друже мій? — запитав Дебре поліція, тицьнувши йому дуката.

— Врахують пом'якшувальні обставини, — відказав той.

XIV. ПОКУТА

Вільфор ішов до виходу; усі розступалися перед ним. Будь-яке велике горе викликає повагу, і ще не було прикладу, навіть за найжорстокіших часів, щоб першої хвилини люди не поспівчували тому, кого спіткало непоправне лихо. Люта юрба може убити того, хто їй ненависний, та рідко трапляється, щоб люди, присутні під час оголошення смертного вироку, образили нещасливця, навіть якщо він учинив злочин.

Вільфор пройшов крізь лави глядачів, сторожу, судових чиновників та й подався додому, сам собі ухваливши вирок, проте охороною була йому його скорбота.

Бувають трагедії, які люди можуть осягнути почуттями, та не можуть охопити розумом; і тоді найбільший поет — це той, у якого вихопиться найпалкіший і найщиріший вигук. Той вигук заступає натовпові цілу повість, і він слушно робить, що задовольняється ним, і ще більшу рацію має, якщо визнає його довершеним, коли в ньому звучить істина.

Утім, нелегко було б змалювати те заціпеніння, у якому ішов із суду Вільфор, ту гарячку, що від неї спіпалася кожна його артерія, напинався кожнісінкий нерв, набрякала кожна жилка, гарячку, що мільйонами терзань катувала кожнісіньку частину його тлінного тіла.

Тільки сила звички допомогла Вільфорові насилу доплентатися до виходу; він скинув із себе суддівську тогу не тому, що цього вимагали правила пристойності, а тому, що вона важеним тягарем пекла його плечі, немов страшне убрання Несса.

Загочуючись, дійшов він до двору Дофана, знайшов там свій ридван, збудив візника, сам відчинив дверцята і впав на сидіння, показуючи рукою в бік передмістя Сент-Оноре.

Коні рушили з місця.

Страшеним тягарем обвалилася на нього споруда його життя, яку він сам і звів; він був геть розчавлений тим обвалом; він ще не думав про наслідки, не оцінював їх; він їх тільки відчував; не думав він про букву закону, як ото думає байдужий убивця, що тлумачить добре знайому йому статтю.

Бог вступив у його серце.

— Боже! — мимоволі шепотіли його вуста. — Боже!

За тією катастрофою, що спіткала його, він бачив тільки руку Божу.

Ридван їхав швидко. Відкинувшись на сидінні, Вільфор відчув, що йому заважає якийсь предмет.

Він простягнув руку; то було віяло, яке забула тут пані де Вільфор, воно впало поміж спинкою і подушками; вигляд того віяла збудив у ньому спогад, і той спогад сяйнув, наче блискавиця у нічній пітьмі.

Вільфор згадав про дружину.

Він застогнав, наче в серце йому загнули розпечене залізо.

Весь час він думав тільки про своє нещастя, аж раптом перед очима його постало ще одне, не менш страшне лихо.

Його дружина! Допіру стояв він перед нею як неблаганний суддя; він прирікав її на смерть; і вона, охоплена жахом, розчавлена соромом, убита каяттям, яке він розбудив у ній своєю незаплямованою чесністю, вона, бідолашна, слабка жінка, беззахисна перед лицем цієї необмеженої, найвищої влади, цієї мити, може, готувалася померти!

Уже година минула відтоді, як він ухвалив їй той вирок; і, може, цієї мити вона згадувала всі свої злочини, благала у Бога милосердя, писала листа, принижено благаючи у свого бездоганного судді прощення, яке вона купувала ціною свого життя.

Вільфор глухо застогнав од шалу й болю і засовався на єдвабних подушках ридвана.

— Ця жінка стала злочинницею лишень тому, що доторкнулася до мене! — вигукнув він. — Я — самісінький злочин! І вона заразилася ним, як ото заражаються тифом, холерою, чумою!.. І я караю її!.. Я зважився їй сказати: покайся і помри... я! Ні, ні, вона житиме... вона піде зі мною... Ми втечемо, ми поїдемо із Франції, ми будемо вештатися по землі, поки вона носитиме нас. Я казав їй про шибеницю!.. Господе всевишній! Як посмів я виголосити це слово! Адже й на мене чекає шибениця!.. Ми втечемо... Авжеж, я покаюся їй у всьому, щодня буду я смиренно повторювати їй, що такий самісінький я злочинець... Спілка тигра і гадюки! О жоно, що гідна свого мужа!... Вона повинна жити, мій злочин повинен зацьмарити її переступи!

І він рвучко опустив чільне скло ридвана.

— Хутчіш, хутчіш! — гукнув він так голосно, аж візник підстрибнув на передку.

Перелякані коні вихором помчали додому.

— Так, так, — торочив собі Вільфор, — ця жінка має жити, вона повинна покаятися і виховати мого сина, мого сердешного хлопчину. Тільки він разом із тим, наче аж залізним, дідуганом пережив загибель моєї родини! Вона любила сина; задля нього вона пішла на злочин. Ніколи не треба губити віру в серце жінки, що любить свою дитину; вона покається, і ніхто не дізнається, що вона злочинниця. Усі злочини, що здійснилися в моєму домі і що про них уже балакають у світських колах, згодом забудуться, а якщо і знайдуться недоброчинливці, що згадають про них, то я візьму вину на себе. На одного більше, на двох чи на трьох, усе одно! Моя дружина візьме всеньке наше золото, а головне, сина, і втече подалі від цієї безодні, у яку разом зі мною, здається, ладен провалитися цілий світ. Вона буде жити, вона ще буде щаслива, адже вся любов її належить синові, а син залишиться з нею. Я зроблю добру справу, і від цього на душі полегшає.

І королівський прокурор зітхнув вільніше.

Ридван зупинився у дворі його дому.

Вільфор плигнув з підніжки на сходинки ганку; він бачив, що слуги здивовані його швидким поверненням. Нічого іншого він не прочитав на їхніх обличчях; ніхто не забалакав до нього; перед ним, як завжди, розступалися, та й годі.

Він поминув кімнату Нуартъє, помітивши крізь прохилені двері дві невізразні тіні, проте не замислився над тим, хто ж прийшов до його батька; його гнала вперед тривога.

«Тут усе, як і було передніш», — подумав він, беручись малими сходами, що провадили до покоїв його дружини і порожньої Валентининоі кімнати.

Він замкнув за собою двері на сходовий майданчик.

— Нехай ніхто не заходить сюди, — сказав він собі, — я повинен побалакати з нею безперешкодно, сказати їй усе, попросити у неї вибачення...

І він увійшов до маленької вітальні, де вечорами вкладали спати Едуара; хлопчина навчався в пансіоні, та щовечора повертався додому; мати нізащо не хотіла з ним розлучатися.

Вільфор озирнув кімнату.

— Нікого нема, — мовив він, — вона у спальні.

І кинувся до дверей.

Та ті двері були замкнені.

Він зупинився, відчуваючи, як його тіпає всього.

— Елоізо! — гукнув він.

— Хто там? — почувся голос його дружини.

Йому здалося, ніби той голос лунав слабше, ніж звичайно.

— Відчиніть, відчиніть, — вигукнув Вільфор, — це я!

Та попри владний і zarazом тривожний тон цього наказу ніхто не відчинив.

Вільфор висадив двері ногою.

На порозі будуара стояла пані де Вільфор із блідим, перехнябленим обличчям і дивилася на чоловіка непорушним поглядом, що викликав жах.

— Елоізо! — вигукнув він. — Що з вами? Кажіть!

Вона простягнула до нього безкровну, заляклу руку.

— Усе зроблено, мосьпане, — сказала вона з глухим харчанням, що наче роздирало їй горлянку. — Що ви ще хочете?

І, немов підкошена, повалилася додому.

Вільфор підбіг до неї й ухопив її за руку. Та рука конвульсивно стискала кришталевий слоїчок із золотою кришкою.

Пані де Вільфор була мертва.

Ошалівши з жаху, Вільфор позадкував до дверей, не відриваючи очей від тіла дружини.

— Едуаре! — раптом вигукнув він. — Де мій син?

І він вибіг із кімнати, волаючи на всеньке горло:

— Едуаре! Едуаре!

Той крик був такий страшенний, що на нього звідусіль позбігалася челядь.

— Мій син! Де мій син? — допитувався Вільфор. — Заберіть його, щоб він не бачив...

— Пана Едуара нема внизу, мосьпане, — відказав покойовий слуга.

— Він, певне, в саду, ідіть по нього!

— Ні, пане. Пані де Вільфор із півгодини тому погукала його до себе; пан Едуар пішов до неї й відтоді не виходив.

Холодний піт виступив на Вільфоровому чолі, ноги його задилькотіли, думки закружляли в голові, немов розхитані коліщата зіпсованого годинника.

— Пішов до неї! — прошепотів він. — До неї!

І помалу пішов назад, утираючи однією рукою чоло, а іншою тримаючись за стіну.

Він повинен увійти в ту кімнату і знову побачити тіло нещасниці.

Він повинен погукати Едуара, збудити відлуння тієї кімнати, яка стала домовиною; забалакати тут означало спалюжити безгоміння могили.

Вільфор відчув, що язик не слухається його.

— Едуаре! Едуаре! — погукав він.

Ніякої відповіді; де ж хлопчина, що, як сказали йому слуги, пішов до матері й не виходив од неї?

Вільфор ступнув ще крок уперед.

Труп пані де Вільфор лежав перед дверима до будуара, де тільки й міг бути син; труп наче стеріг порога, у розплющених, непорушних очах, на мертвих вустах залякла загадкова посмішка.

За відхиленою шторою видно було ніжку росяля і край дивана, оббитого блакитним едвабом.

Вільфор ступнув ще декілька кроків уперед і на дивані угледів свого сина.

Він, либонь, заснув.

Бідолаху охопила невимовна радість; сонячний промінь осяяв мерзенне пекло, де він корчився у страшених муках.

Він переступить труп, увійде до кімнати, візьме дитину на руки і втече з нею далеко-далеко.

То був уже не той Вільфор, що у своєму витонченому лицемірстві був прикладом цивілізованої людини; то був смертельно поранений тигр, що ламає зуби, востаннє зіплюючи страшну пащечку.

Він боявся вже не пересудів, а примар. Він позадкував на крок і переплигнув тіло, наче палахке вогнище.

Він ухопив сина, пригорнув його до грудей, тряс його, гукав на ім'я; хлопчик не відповідав. Вільфор жадібно припав вустами до його обличчя, воно було холодне і мертвотно-бліде; він обмацав заков'язле дитяче тіло, притулив долоню до його серця: воно не калатало.

Дитина була мертва.

Учетверо згорнутий папірець упав на килим.

Вільфор опустився на коліна, ніби його громом поцілило; дитина вислизнула з неживих його рук і покотилася до матері.

Вільфор узяв того аркуша, упізнав почерк своєї дружини і жадібно прочитав його.

Ось що там було написано:

«Ви знаєте, що я була добра мати: заради мого сина я стала злочинницею. Добра мати не розлучається із сином!»

Вільфор не вірив своїм очам, Вільфор не вірив своєму глуздові. Він порачував до Едуарового тіла і ще раз оглянув його з тією увагою, з якою левиця оглядає тіло свого мертвого левеняти.

Із грудей його вихопився страшенний крик.

— Бог! — застогнав він. — Знову Бог!

Вигляд обох жертв наповнював його жахом, він відчував, що задихається на самоті, у цій пустці, наповненій двома трупами.

Ще недавно його підтримувала лють, цей великий дар сильних людей, підтримувала його розпука, остання доблесть страченців, яка спонукала Титанів штурмувати самісіньке небо, Аякса — погрожувати кулаками богам.

Вільфорова голова схилилася під непосильним тягарем; він звівся з колін, провів тремтливою долонею по волоссю, що злиплося від поту; він, що ніколи не знав жалості, подався до свого батька, щоб хоч комусь розповісти про своє горе, бодай перед кимось виляти свою муку.

Він спустився знайомими нам сходами і ввійшов до Нуарт'є.

Коли він увійшов, Нуарт'є з усією увагою і приязню, яку тільки міг висловити його погляд, слухав панотця Бузоні, що був, як завжди, спокійний і незворушний.

Угледівши абата, Вільфор підніс руку до чола. Минуле накопалося на нього, немов грізна хвиля, що здійсмає більше піни, ніж інші.

Він згадав, як був у священика за два дні після обіду в Отеї і як той з'явився до нього того дня, коли померла Валентина.

— Ви тут, панотче! — сказав він. — Ви завжди приходите разом зі смертю?

Бузоні випростався. Побачивши спотворене Вільфорове обличчя, його нестямний погляд, він зрозумів, що скандал у залі суду вже вибухнув; про решту він не знав.

— Я приходив молитися коло тіла вашої доньки, — відказав Бузоні.

— А сьогодні ви навіщо прийшли?

— Я прийшов, щоб сказати, що ви цілком заплатили мені ваш борг. Віднині я благатиму Бога, щоб він зупинився на ньому, як і я оце.

— Боже милосердний, — вигукнув Вільфор, відступивши на крок, — цей голос... ви не панотець Бузоні!

— Ні.

Абат здер із себе перуку з тонзурою, струснув головою, і довге темне волосся розсипалося на плечах, облямувавши його мужнє обличчя.

— Граф Монте-Крісто! — вигукнув приголомшений Вільфор.

— І навіть не він, пане королівський прокуроре, згадайте-но, понишпорте у вашій пам'яті.

— Цей голос! Де я його чув?

— Ви чули його у Марселі, двадцять три роки тому, у день ваших заручин із Рене де Сен-Меран. Пошукайте у своїх ділових теках.

— Ви не Бузоні? Ви не Монте-Крісто? Боже мій, то це ви мій ворог, таємний, неблаганний, смертельний! Я вчинив вам якесь зло в Марселі, горе мені!

— Авжеж, ти вгадав, — відказав граф Монте-Крісто, згорнувши руки на грудях. — То згадай-таки, згадай!

— Та що ж я тобі зробив? — вигукнув Вільфор, і думки його заметалися на тому порозі, розум і безум зливаються в імлі, котра вже не сон, але ще й не пробудження. — Що я тобі вчинив? Кажи!

— Ти прирік мене на страшну, повільну смерть, ти вбив мого батька, ти разом зі свободою забрав у мене кохання і разом із коханням — щастя!

— Та хто ж ти? Хто?

— Я примара того бідолахи, якого ти живцем поховав у підземеллях замку Іф. Коли та примара вийшла з могили, Господь заховав її під маскою графа Монте-Крісто і обсипав його самоцвітами й золотом, щоб ти не впізнав його до цієї миті.

— Я впізнаю тебе, впізнаю! — сказав королівський прокурор. — Ти...

— Я Едмон Дантес!

— Ти Едмон Дантес! — вигукнув королівський прокурор, ухопивши графа за руку. — То ходімо!

І він попровадив його до сходів; здивований граф Монте-Крісто попрямував із ним, не знаючи, куди провадить його королівський прокурор, і передчуваючи нове лихо.

— Поглянь, Едмоне Дантесе! — сказав Вільфор, показуючи на трупи дружини і сина. — Поглянь! Ти задоволений?..

Граф Монте-Крісто зблід мов смерть; він зрозумів, що в тій помсті перейшов межу; він збагнув, що тепер уже він не зважиться сказати: «Бог за мене й зі мною».

Холодний жах охопив його душу; він кинувся до дитини, підняв її повіки, помацав пульс і, вхопивши її на руки, вибіг із нею до Валентининою кімнати й замкнув за собою двері.

— Мій син! — заволав несамовито Вільфор. — Він украв тіло мого сина! Горе, прокляття, смерть тобі!

І хотів було кинутися за графом Монте-Крісто, та ноги прикипіли до підлоги, наче вві сні, очі мало не вилізли з лоба, скорчені пальці дедалі дужче впивалися в тіло, аж із-під нігтів бризнула кров, жили на скронях набрякли, череп мало не лускав од думок, що роілися в ньому, аж мозок його затопило полум'я.

Це заціпеніння тривало кілька хвилин, і врешті непроглядна пітьма божевілля поглинула Вільфора.

Він скрикнув, дико зареготав і побрався сходами в діл.

За чверть години двері Валентининою кімнати відчинилися, і на порозі постав граф Монте-Крісто.

Він був блідий, погляд його потьмянів, груди тяжко дихали; риси його завжди шляхетного обличчя були спотворені стражданням.

Він тримав на руках дитину, яку вже ніщо не могло повернути до життя.

Граф Монте-Крісто став на одне коліно, побожно опустив дитину на килим біля матері й поклав голову сина їй на груди.

Потім підвівся, вийшов із кімнати і, зустрівши на сходах когось зі слуг, запитав:

— Де пан Вільфор?

Слуга мовчки показав пальцем на сад.

Граф Монте-Крісто спустився з ганку, попрямував у тому напрямку і поміж слуг, що там з'юрилися, угледів Вільфора, який несамовито копав заступом землю.

— Ні, не тут, — гарячково повторював він, — ні, не тут.

І копав далі.

Граф Монте-Крісто підійшов до нього і ледве чутно, майже смиренно мовив:

— Ви втратили сина, мосьпане, та у вас лишилася...

Не слухаючи, Вільфор урвав його.

— Я його знайду, — сказав він, — не кажіть, що тут його нема, я його знайду, навіть якщо мені доведеться шукати його до Страшного суду.

Граф Монте-Крісто сахнувся.

— Він із глузду зсунувся! — вигукнув він.

І, наче злякавшись, що на нього обваляться мури цього клятого дому, вибіг на вулицю, уперше засумнівавшись у тому, чи мав право так учинити, як він ото вкоїв.

— Досить, досить, — сказав він, — зглянемося над останнім!

Удома граф Монте-Крісто застав у себе Морреля; той вештався покоями, наче мовчазна примара, що чекає призначеної для неї пори, щоб повернутися в свою домовину.

— Приготуйтеся, Максимільяне, — усміхнувшись, мовив йому граф Монте-Крісто, — завтра ми покидаємо Париж.

— А що, вам нема вже чого тут робити? — запитав Моррель.

— Нема чого, — відказав граф Монте-Крісто. — боюся, я й так зробив за багато.

XV. ВІД'ІЗД

Події останніх тижнів збурили всенький Париж. Сидячи в маленькій вітальні на вулиці Меле, Емманюель із дружиною обговорювали їх із цілком зрозумілим спантеличенням; вони відчували, що існує якийсь зв'язок поміж трьома раптовими і непередбачуваними катастрофами, що спіткали Морсера, Дангляра й Вільфора.

Максимільян, що прийшов їх одвідати, слухав їх чи радше був присутній під час їхньої розмови, поринувши у свою звичну байдужість.

— Ох, Емманюелю, — казала Жюлі, — таке враження, наче ці люди, що ще вчора були такі заможні, такі щасливі, забули заплатити за своє багатство і щастя данину лихій долі; і ось, наче в казці Перро, з'являється зла фея, яку не запросили на весілля чи на хрестини, щоб відплатити за цю забудькуватість.

— Такий розгром! — казав Емманюель, думаючи про Морсера і Дангляра.

— Таке лишенько! — казала Жюлі, думаючи про Валентину, якій жіноче чуття не дозволяло їй назвати у присутності брата.

— Якщо їх покарав Господь, — казав Емманюель, — значить, він, що є найвищим милосердям, не знайшов у минулому тих людей нічого, що заслуговувало б для пом'якшення кари; значить, ці люди були прокляті.

– Ти надто вже суворо судиш, Емманюелю, – сказала Жюлі. – Якби тієї миті, коли мій батько вже тримав у руках пістоля, хтось мовив, як ти оце: «Цей чоловік заслуговує своєї долі», то хіба не помилився б він?

– Так, але Господь не допустив, щоб наш батько загинув, як не допустив, щоб Авраам приніс у жертву свого сина; як і патріархові, послав він янгола, який зупинив смерть на півдорозі.

Ледве він промовив ті слова, як задзеленчав дзвоник.

То воротар сповіщав про гостя.

Майже відразу відчинилися двері, і на порозі постав граф Монте-Крісто.

Жюлі й Емманюель зустріли його радісними вигуками.

Максимільян звів голову і знову понурив її.

– Максимільяне, – сказав граф Монте-Крісто, удавши, ніби не помічає його байдужості, – я приїхав по вас.

– По мене? – запитав Максимільян, ніби отямившись від сну.

– Авжеж, – сказав граф Монте-Крісто, – адже ми вирішили, що ви поїдете зі мною, і я попередив вас ще учора, щоб ви приготувалися.

– Я готовий, – сказав Максимільян, – я зайшов попрощатися з ними.

– А куди ви їдете, пане графе? – запитала Жюлі.

– Спершу до Марселя, пані.

– До Марселя? – перепитала Жюлі.

– Так, і забираю вашого брата.

– Пане графе, поверніть нам його здорового, – сказала Жюлі.

Моррель одвернувся, щоб не бачили, як він геть зашарівся.

– А ви помітили, що він хворий? – запитав граф Монте-Крісто.

– Так, і я боюся, чи не нудно йому з нами.

– Я постараюся розважити його, – сказав граф Монте-Крісто.

– Я до ваших послуг, мосьпане, – сказав Максимільян, – прощайте, любі мої, – прощавай, Емманюелю, прощавай, Жюлі!

– То ти вже прощаєшся? – вигукнула Жюлі. – Хіба ви зараз їдете? А речі, а паспорти?

– Завжди легше розлучитися відразу, – сказав граф Монте-Крісто, – я певна, Максимільян про все вже потурбувався, як я його просив.

– Паспорт у мене є, і речі я спакував, – тихо, спокійно мовив Моррель.

– Чудово, – всміхнувся граф Монте-Крісто, – ось що значить військова точність.

– І ви нас так і покинете? – спиталася Жюлі. – Простісінько зараз? Ні дня не подаруєте нам, ані годинки?

– Мій ридван коло брами, мосьпані; за п'ять днів я маю бути в Римі.

– А хіба Максимільян прямує в Рим? – запитав Емманюель.

– Я прямую туди, куди пан граф завезе мене, – сумовито всміхнувшись, відказав Максимільян. – Я належу йому ще на місяць.

– Чому він так сумно каже про це, пане графе?

– Ваш брат їде зі мною, – лагідно сказав граф Монте-Крісто, – то не тривожтеся за нього.

– Прощавай, сестро! – повторив Максимільян. – Прощавай, Емманюелю!

– У мене серденько роздирається, як я бачу, який він став байдужий до всього, – сказала Жюлі. – Ти щось приховуєш від нас, Максимільяне!

— Ось побачите, — сказав граф Монте-Крісто, — він повернеться до вас веселий, усміхнений і радісний!

Максимільян зневажливо, навіть із гнівом зиркнув на графа Монте-Крісто.

— Гайда! — сказав граф Монте-Крісто.

— Та перш ніж ви поїдете, пане графе, — мовила Жюлі, — хочу висловити вам усе, що минулого разу...

— Пані, — сказав граф Монте-Крісто, узявши її руки у свої долоні, — усе, що ви скажете мені, буде менше від того, що можу прочитати я у ваших очах, менше від того, що каже вам ваше серденько і що чує моє серце. Мені слід було б учинити, як ото доброчинцеві з роману, і поїхати, не побачившись із вами; але такий добрий учинок не по силі мені, тому що я людина слабка і марнослава; я радію, зустрічаючи ніжний, розчулений погляд моїх ближніх. Тепер я їду, і такий я себелюб, що кажу вам: не забувайте мене, друзі мої, бо, напевне, ми з вами більше ніколи не побачимося.

— Більше ніколи не побачимося! — вигукнув Емманюель, а щоками Жюлі покотилися сльози. — Ніколи більше не побачимо вас! То ви не людина, а Бог, що спустився на землю, щоб учинити добро, а тепер повертається на небо!

— Не кажіть так, — хутко відказав граф Монте-Крісто, — ніколи не кажіть, друзі мої; боги не коять лиха, боги зупиняються там, де хочуть зупинитися; випадок не владний над ними, навпаки, вони самі керують випадком. Ні, Емманюелю, я людина, а ваш захват блюзнірський, та й не заслуговую я на нього.

І граф Монте-Крісто, із жалем покидаючи цей дім, де мешкало щастя, припав губами до руки Жюлі, що кинулася в його обійми, і простягнув руку Емманюелеві; потім кивнув Максимільянові, що був так само байдужий і засмучений.

— Поверніть моему братові радість! — сказала Жюлі графові на вухо.

Граф Монте-Крісто потиснув їй долоньку, як одинадцять років тому, на сходах, що провадили до кабінету судовласника Морреля.

— Ви так само вірите Синдбадові-Мореплавцю? — усміхаючись, запитав він.

— Авжеж.

— Тоді ні про що не думайте, а сподівайтеся на Бога.

Як ми вже казали, коло брами чекав поштовий ридван, і четверо прудких коней, стрясаючи гривами, нетерпляче били копитами в землю.

Біля ганку чекав Алі. Він був геть захеканий, спітнілий, наче довго біг.

— То що, — спитався арабською в нього граф Монте-Крісто, — ти був у старого?

Алі кивнув.

— І ти розгорнув перед ним листа, як ото я тобі звелів?

Невільник знову кивнув.

— І що ж він сказав чи радше що він вчинив?

Алі обернувся до світла, щоб пан міг ліпше його бачити, і, старанно та вправно наслідуючи міміку старого, заплющив очі, як це робив Нуартъє, коли хотів сказати: так.

— Пречудово, він згоден, — сказав граф Монте-Крісто, — їдьмо!

Насилу він промовив те слово, коні рвонули з місця, і з-під копит бризнув цілий сніп іскор.

Максимільян мовчки забився в куток.

Минуло з півгодини; раптом ридван зупинився: граф Монте-Крісто сіпнув за шовковий шнурок, прив'язаний до пальця Алі.

Нубієць плигнув додолу, відчинив дверцята, і граф Монте-Крісто вийшов.

Ніч сяяла зорями. Граф Монте-Крісто стояв на вершині пагорба Вільжюїф, на плискوماتому майданчику, із якого видно було всенький Париж, що скидався на темне море, де, немов фосфоресцентні хвилі, мерехтять мільйони вогнів; авжеж, хвилі, та бурхливіші, шаленіші, мінливіші, хвилі, та ще більш навіжені й поглинуці, ніж буруни розгніваного океану, хвилі, що не знають ніколи супокою, завжди нашттовхуються одна на одну, завжди піняві, завжди згубні!..

За знаком графа Монте-Крісто ридван од'їхав на декілька кроків, і він лився сам.

Згорнувши руки на грудях, граф Монте-Крісто довго дивився на те горнило, де розжарюються, топляться і відливаються всі думки, що, вихлюпуючись із тієї клекотливої безодні, збурюють усенький білий світ. Потім, наситивши свій зір видовиськом того Вавилону, який чарує і побожних мрійників, і насмішкуватих матеріалістів, він схилив голову і склав долоні, наче до молитви.

– Велике місто, – прошепотів він, – ще й півроку не минуло, як я ступив на твою землю. Вірю я, що Божа воля привела мене сюди, і покидаю я тебе переможцем; таїну перебування у твоїх стінах довірив я Богові, і він єдиний читав у моему серці: тільки він знає, що йду звідси я без ненависті і без гордоти, та не без жалю; тільки він знає, що не заради себе і не заради марних цілей користувався я могутністю, яку подарував він мені. Велике місто, у твоєму тремтливому лоні знайшов я те, що шукав; немов терплячий гірняк, перекопав я твої надра, щоб добути з них зло; тепер справа моя завершена, і призначення моє виконане; тепер ти вже не можеш ні втіхи мені завдати, ні горя. Прощай, Париже, прощай!

І він ще раз, немов дух ночі, окинув поглядом широку рівнину; потім провів долонею по чолу, сів усередину, дверцята за ним зачинилися, і ридван повів сховався потойбіч пагорба у хмарі куряві і торохтінні коліс.

Вони проїхали два льє, не сказавши один одному і слова. Моррель поринув у свої думи; граф Монте-Крісто довго дивився на нього.

– Моррелю, – нарешті запитав він, – чи не шкодуєте ви, що поїхали зі мною?

– Ні, пане графе; але розлучитися з Парижем...

– Якби я думав, що щастя чекає на вас у Парижі, то не забрав би вас відтіля.

– У Парижі покоїться Валентина, і розлучитися з Парижем означає вдруге втратити її.

– Максимільяне, – сказав граф Монте-Крісто, – друзі, яких ми втратили, покояться не в землі, а в наших серцях, так хоче Господь, щоб вони завжди були з нами. У мене є двоє друзів, що завжди зі мною; одному я зобов'язаний життям, другому – розумом. Їхній дух завжди живе в моему серці. Коли мене долають сумніви, я завжди раджуся з ними, і якщо мені пощастило зробити трохи добра, то тільки завдяки їхнім порадам. Прислухайтеся до голосу вашого серця, Моррелю, і запитайте його, чи добре, що ви такі непривітні зі мною.

– Друже мій, – сказав Максимільян, – голос мого серця переповнений скорботою і віщує мені тільки страждання.

— Слабкі духом завжди все бачать крізь траурну вуаль; душа сама створює свої обрії; ваша душа похмура, вона запинає ваше небо хмарами.

— Може, правда й ваша, — відказав Максимільян.

І знову поринув у задуму.

Мандрівка точилася з тією швидкістю, що була підвладна графові Монте-Крісто; міста на їхньому шляху мигтіли, немов тіні; дерева, що коливалися під першими поривами осіннього вітру, здавалося, мчали їм назустріч, наче кудлаті велети, і вмить зникали. Наступного ранку вони прибули до Шалона, де їх чекав графів пароплав; не гаючи ні хвилини, ридван повантажили на пароплав, а мандрівники піднялися на борт.

Пароплав створений був для швидкого ходу; він скидався на індійську пірогу; його два колеса були мов крила, і він летів по воді, мов перелітний птах; навіть Морреля сп'янив цей стрімкий рух, і вряди-годи вітер, що розвивав його чуба, мало не розганяв хмари на його чолі.

У міру того як вони віддалилися від Парижа, графове обличчя світлішало, яснішало, від нього струмувала майже божиста ясність. Він здавався вигнанцем, що повертався на батьківщину.

Незабаром перед їхніми очима відкрився Марсель, білий, теплий, повний життя Марсель, молодший брат Тира і Карфагена, їхній спадкоємець на Середземному морі, Марсель, що, старіючи, дедалі молодшає. Для обох мандрівників були повні спогадами і кругла вежа, й форт Сен-Ніколя, і ратуша, й гань із кам'яними набережними, де обидва вони гралися дітьми.

Обоє вирішили вийти на вулиці Каннеб'єр.

Якийсь корабель вирушав до Алжира; паки з товаром, пасажирів, що наповнювали палубу, натовп рідні та друзів, прощання, вигуки і сльози, видовище, що завжди хвилювало навіть тих, що бачили його щодня, — уся та метушня не могла відвернути Максимільяна від думки, що заволоділа ним від тієї миті, коли нога його ступила на широкі плити набережної.

— Погляньте, — сказав він, узявши графа Монте-Крісто під руку, — ось на цім місці стояв мій батько, коли «Фараон» заходив у порт; ось тут цей чесний чоловік, якого ви порятували від смерті і ганьби, кинувся в мої обійми; я й досі чую на обличчі його сльози; і плакав не лише він, багато хто плакав, дивлячись на нього.

Граф Монте-Крісто усміхнувся.

— Я стояв он там, — сказав він, показавши на ріг однієї з вулиць.

Не встиг він сказати того, як у тому напрямку, що він ото показував, пролунав гіркий стогін, і вони побачили жінку, яка махала рукою одному з пасажирів корабля. Обличчя її було під вуаллю; граф Монте-Крісто стежив за нею з таким хвилюванням, що Моррель не міг би не помітити цього, якби погляд його не був спрямований на палубу.

— Погляньте! — вигукнув Моррель. — Он той юнак у військовому однострої, що махає рукою, це Альбер де Морсер!

— Так, — сказав граф Монте-Крісто, — я теж упізнав його.

— Та невже! Ви ж дивилися в інший бік!

Граф Монте-Крісто всміхнувся, як він ото завжди всміхався, коли не хотів відповідати.

І очі його знову звернулися до жінки під вуаллю; вона вже зникла за рогом.

Тоді він обернувся.

— Любий друже, — запитав він, — чи немає у вас тут якої справи?

— Я відвідаю батькову могилу, — глухо мовив Моррель.

— Гаразд, ідіть і чекайте на мене там; я туди прийду.

— Ви йдете?

— Так... мені теж треба відвідати святе для мене місце.

Моррель мляво потиснув простягнуту йому долоню, потім сумовито кивнув і попрямував у східну частину міста.

Граф Монте-Крісто зачекав, поки Максимільян пропав з очей, і подався до Меянських алей, де стояв той скромний будиночок, що з ним наші читачі познайомилися на початку вашої оповісті.

Дім той так само затіняло гіллясте листя алеї, де полюбляли гуляти марсельці; усенький він заріс диким виноградом, що оповив чорними корчуватими стеблами його кам'яні мури, які пожовкли під полум'яним промінням південного сонця. Дві вичовгані кам'яні сходишки провадили до вхідних дверей, збитих із трьох дощок, які щороку розсихалися, та не бачили ні глини, ні фарби, і терпляче очікували осінньої негоди, щоб знову набрякнути.

Цей дім, такий привабливий, попри свою старість, такий веселий, попри свій злидений вигляд, був той самий, де колись мешкав старий Дантес.

Проте він сидів на мансарді, а граф Монте-Крісто надав Мерседес для мешкання всенький дім.

Туди і ввійшла жінка в довгій вуалі, яку граф Монте-Крісто бачив на пристані; тієї миті, коли він з'явився з-за рогу, вона зачиняла за собою двері, тож ледве він її наздогнав, вона знову зникла.

Він добре був знайомий із тими вичовганими сходишками, ліпше від усіх знав, як відімкнути ті старі двері; засувка піднімалася за допомогою цвяха з широкою головкою.

І він увійшов, не постукавши, не попередивши нікого про свій прихід, увійшов, як друг, як господар.

За домом був залятий сонцем і теплом садок, той самий, де у вказаному місці Мерседес знайшла гроші, які граф Монте-Крісто буцімто поклав там двадцять чотири роки тому; із порога вхідних дверей видно було перші дерева того садка.

Переступивши той поріг, граф Монте-Крісто почув зітхання, що скидалося на ридання; він глянув у той бік, звідки воно долинуло, і під кущами віргінського жасмину з густим листям і довгими пурпуровими квітами побачив Мерседес; вона сиділа на лаві й плакала.

Вуаль вона відкинула і, перебуваючи сама під куполом небес, затуливши обличчя долонями, вона попустила віжки риданням і зітханням, що їх вона так довго гамувала в присутності сина.

Граф Монте-Крісто ступнув кілька кроків, і під його ногою рипнув пісок.

Мерседес звела голову і перелякано зойкнула.

— Мосьпані, — сказав граф Монте-Крісто, — я не владний дати вам щастя, та хотів завдати вам утіхи; чи приймете ви її від мене як від друга?

— Авжеж, я така нещасна, — відказала Мерседес, — сама на білому світі... Був у мене тільки син, та й той покинув мене.

– Він добре вчинив, мосьпані, – відказав граф Монте-Крісто, – у нього шляхетне серце. Він зрозумів, що кожна людина повинна віддати данину батьківщині; одні віддають їй талант, інші – свою працю; одні віддають свої безсонні ночі, інші – свою кров. Залишаючись із вами, він розтринькав би своє життя, що стало б марне, і не зміг би примиритися з вашими стражданнями. Безсилля озлобило б його, а борючись зі своїми знегодами, які він зуміє обернути на успіх, він стане сильний і могутній. Дозвольте йому наново збудувати своє і ваше майбутнє, мосьпані; зважуся запевнити вас, що воно в надійних руках.

– Щастям, яке ви йому прококуєте і якого я від усієї душі благаю Бога подарувати йому, мені вже не доведеться натішитися, – сказала сердешна жінка, – сумно хитаючи головою. – Так багато зруйновано в мені й довкола мене, що я почувуюся на краю могили. Ви добре зробили, пане графе, що допомогли мені повернутися туди, де була я така щаслива; умирати треба там, де зазнав щастя.

– Ваші гіркі слова, пані, – сказав граф Монте-Крісто, – печуть моє серце, ще й тим дужче печуть, що ви справедливо ненавидите мене; я винуватець усіх ваших страждань; чому ви, замість того, щоб звинувачувати, не жалієте мене? Ви завдали б мені ще дужчого болю...

– Ненавидіти вас, звинувачувати вас, Едмоне?.. Ненавидіти, звинувачувати чоловіка, що пощадив життя мого сина, бо хіба ж не правда, що у вас був намір забрати у графа де Морсера сина, яким він так пишався? Погляньте на мене, і ви побачите, чи є в моєму обличчі бодай тінь докору.

Граф Монте-Крісто звів очі й зупинив їх на Мерседес, яка простягала йому обидві руки.

– Погляньте на мене, – провадила вона з безмежним сумом, – врода моя зів'яла і в моїх очах уже немає блиску, минула та пора, коли я приходила з усмішкою до Едмона Дантеса, який чекав мене там, біля вікна мансарди, де мешкав його батько... Відтоді минуло чимало болісних днів, вони вчинили прірву поміж мною й минулим. Звинувачувати вас, Едмоне, вас ненавидіти, друже мій? Ні! Себе я ненавиджу і себе звинувачую! У мене була віра, невинність, любов – ці три дарунки, якими Господь наділяє янголів, а я, нещасна, засумнівалася в Богові!

Граф Монте-Крісто простягнув їй руку.

– Ні, друже мій, – сказала вона, м'яко забравши руку, – не торкайтеся мене. Ви мене пощадили, а з-поміж усіх, кого ви покарали, тільки я не заслуговувала на пощаду. Решта діяла з ненависті, захланності, себелюбства, а я – з легкодухості. У них була мета, а я... я просто злякалася. Ні, не потискайте мою руку, Едмоне; я відчуваю, що ви хочете сказати мені добре слово, та не треба, збережіть його для іншої, бо я негідна його. Погляньте, – вона зовсім відкинула вуаль, – мої коси посивіли від горя, мої очі пролляли стільки сліз, що вони оточені бузковими колами, чоло моє поорали зморшки. А ви, Едмоне, так само молодий, вродливий і гордий. Це тому, що у вас була віра, у вас була мужність, ви надіялися на Бога, і Бог підтримав вас. А я була легкодуха, я зреклася; Господь покинув мене, і ось що зі мною сталося.

Мерседес заридала; серце її роздиралося від болісних згадок.

Граф Монте-Крісто взяв її за руку і шанобливо поцілував; та вона сама відчула, що в тім цілунку не було вогню, наче він закарбований був на мармуровій руці святої.

— Існує таке приречене життя, — сказала вона, — що перша ж помилка розбиває всенюк його будучину. Я вважала, що ви померли, і я повинна була теж померти; дарма, що в серці моему я весь час оплакувала вас. У тридцять дев'ять років я стала стара, та й годі. Що з того, що, єдина з-поміж усіх упізнавши вас, я врятувала життя моему синові? Хіба не повинна була я порятувати і людину, котру обрала я своїм чоловіком, хоч яка велика була б її провина? А я дозволила йому померти. Ще й надто! Я сама наблизила його смерть мою бездушністю, мою зневагою, не думаючи, не бажаючи подумати про те, що через мене він став кривоприсяжником і зрадником! І, зрештою, який зиск із того, що я приїхала з моїм сином сюди, якщо я покинула його, відпустила його самого, віддала його смертоносній Африці? Авжеж, я була легкодуха! Я зреклася мого кохання, тож, як усі відступники, я завдаю лиха тим, хто мене оточує.

— Ні, Мерседес, — мовив граф Монте-Крісто, — ви не повинні судити себе так суворо. Ви шляхетна, свята жінка, ви обеззброїли мене силою вашого горя; та за мною, невидимий, невідомий, гнівний, стояв сам Господь, що послав мене, і він не захотів зупинити ту блискавицю, яку я кинув. Присягаюся Богом, перед яким я вже десять років падаю ницьма, закликаю його у свідки, що я пожертвував вам мое життя і, разом із життям, усі мої задуми! Та, Мерседес, і я кажу це з гордістю, я потрібен був Богові, тож він повернув мене до життя. Вдумайтеся в минуле, вдумайтеся в теперішність, постарайтеся вгадати будучину і скажіть: хіба я не зняряддя Всевишнього? У найстрашнішому лихові, у найжорстокіших стражданнях, забутий усіма, хто мене любив, гнаний тими, хто не знав мене, я прожив половину мого життя; і раптом, після ув'язнення, самотності, злигоднів — повітря, воля, багатство; таке сліпуче, таке чарівне, таке неймовірне, що я мусив повірити, що це Бог посилає його мені для великих звершень. Відтоді я ніс це багатство як служіння; відтоді мене вже ніщо не вабило в цім житті, у якому ви, Мерседес, часом знаходили усолоду; ні години спочинку не мав я; якась потуга тягла мене вперед; я був наче полум'яна хмара, що лине у небі, щоб спопелити прокляті Богом міста. Буцім оті відважні капітани, що споряджають свої кораблі у тяжку мандрівку, у небезпечний похід, збирав я запаси, рихтував зброю, привчав своє тіло до найтяжчих випробувань, привчав душу до найдужчих струсів, щоб моя рука вміла вбивати, мої очі — споглядати страждання, мої вуста — усміхатися від найстрашніших видовищ; із доброго, довірливого парубка, що не пам'ятав зла, я зробився мстивий, потайний, злий чи радше безпристрасний, мов глуха і сліпа доля. Тоді я ступив на призначений мені шлях, перетнув простори і сягнув мети; лихо тим, кого зустрів я на моему шляху.

— Досить, — сказала Мерседес, — досить, Едмоне! Повірте, якщо я єдина з-поміж усіх упізнала вас, то тільки я і могла вас зрозуміти. І якби ви зустріли мене на вашому шляху і розбили мене, мов склянну посудину, то й тоді не могла б я не захоплюватися вами, Едмоне! Як ото поміж мною і минулим лежить прірва, так лежить прірва поміж вами і рештою людей; і найбільісніше мені

порівнювати вас із іншими; адже нема на світі нікого, хто був би рівний вам. А тепер попрощайтесь зі мною, Едмоне, та й ми розлучимося.

– Перш аніж ми розлучимося, скажіть мені, що можу я вчинити для вас, Мерседес? – запитав граф Монте-Крісто.

– Я хочу тільки одного, Едмоне: щоб мій син був щасливий.

– Моліться Богові, щоб він одвів од нього смерть, адже тільки він тримає у своїй руці людське життя; про все інше я потурбуюся.

– Дякую вам, Едмоне.

– А ви, Мерседес?

– Нічого мені не треба, я живу поміж двома могилами; одна – це могила Едмона Дантеса, що давно помер; я його кохала! Моїм зів'ялим вустам не випадає промовляти це слово, та серденько моє нічого не забуло, і ні за які скарби світу не віддала б я цю пам'ять серця. У другій могилі лежить чоловік, якого Едмон Дантес убив; я виправдовую це вбивство, мій обов'язок молитися за вбитого.

– Ваш син буде щасливий, – повторив граф Монте-Крісто.

– То і я буду щаслива, наскільки це можливо для мене.

– Але... все ж таки... як ви житимете?

Мерседес журливо всміхнулася.

– Якщо я скажу, що житиму тут так, як ото колишня Мерседес, тобто працюю, ви не повірите цьому; тепер я вмю тільки молитися, проте мені й не треба працювати; закопаний вами скарб знайшовся в тому самісінькому місці, про яке ви й казали; люди будуть допитуватися, хто я, що я тут роблю, на які кошти я живу, та хіба не все одно мені! Це стосується лишень Бога, вас і мене.

– Мерседес, – мовив граф Монте-Крісто, – не докоряю я вам, та ви принесли надто велику жертву, відмовившись від того статку, що його здобув граф де Морсер, адже половина його належить вам по праву.

– Здогадуюся я про те, що хочете ви мені запропонувати, та я не можу взяти його, Едмоне, мій син не дозволив би мені.

– Тож я нічого й не зважуся зробити для вас, не заручившись Альберовим схваленням. Я дізнаюся, що він хоче, і буду улягати його бажанням. Та якщо він погодиться на те, що я пропоную зробити, ви не будете проти?

– Ви маєте знати, Едмоне, що я вже не в змозі міркувати; не в змозі я ухвалювати рішення, крім одного – ніколи нічого не вирішувати. Господь наслав на мене бурі, що зламали мою волю. Безсила я в його руках, мов горобець у пазурах орла. Якщо я ще живу, значить, така його воля.

– Обережніше, пані, – сказав граф Монте-Крісто, – не так поклоняються Богові! Бог вимагає, щоб його розуміли і свідомо приймали його могутність; тимто він і дав нам свободу волі.

– Ні! – вигукнула Мерседес. – Не кажіть такого! Якби я гадала, що Бог дав мені свободу волі, то що порятувало б мене від розпуки?

Граф Монте-Крісто поплотнів трохи і понурих голову, пригнічений пристрасною силою того горя.

– Ви не хочете сказати мені: до побачення? – простягнувши їй руку, запитав він.

– Навпаки, я кажу вам: до побачення, – заперечила Мерседес, урочисто показуючи на небо, – як бачите, в мені ще живе надія.

І, потиснувши тремтливою рукою графову долоню, Мерседес побігла до східців і зникла.

Тоді граф Монте-Крісто помалу вийшов із дому і знову попрямував до гавані.

Та Мерседес не бачила, як він ішов звідтіля, хоч і стояла біля вікна мансарди, де мешкав старий Дантес. Очі її шукали вдалині корабель, що віз її сина у відкрите море.

Щоправда, вуста її несамохіть, тихо шепотіли:

— Едмоне! Едмоне! Едмоне!

XVI. МИНУЛЕ

Зі щемливою журбою на серці вийшов граф Монте-Крісто з того дому, де він покинув Мерседес, яку бачив, може, й востаннє в житті.

Після смерті маленького Едуара в ньому зайшла глибока зміна. Він ішов довгим, звивистим шляхом помсти, і коли сягнув вершини, перед ним зненацька розверзлася прірва сумніву.

Ще й надто: розмова з Мерседес розбудила в його душі ті згадки, котрі він чимдуж намагався подолати.

Граф Монте-Крісто був не з тих людей, що надовго поринають у меланхолію: це діло для пересічного розуму, що черпає в цім позірну самотність, та воно згубне для сильних натур. Граф сказав собі: якщо він сумнівається і мало не картає себе, значить, у його розрахунках є якась помилка.

«Я хибно оцінюю минуле, — казав він собі, — не можу я так прикро помилитися. Невже я поставив перед собою божевільну мету? Невже десять років ішов я хибним шляхом? Невже будівничому досить було однієї години, щоб упевнитися в тому, що творіння рук його, у яке він уклав усі свої надії, якщо й не неможливе, то принаймні блузнірське?»

Не можу я допустити такої думки, вона із глузду мене зведе.

Минуле уявляється мені в хибному світлі, бо я дивлюся на нього надто вже здалеку. Коли йдеш уперед, минуле, немов краєвид, зникає, поки проходиш повз нього. Я наче поранився уві сні; я бачу кров, відчуваю біль, та не пам'ятаю, як заробив цю рану.

Ти, що повернувся до життя, багатий шаленцю, що спить наяву, всемогутній провидцю, всесильний мільйонере, повернися на мить до похмурого видовиська жалюгідного і голодного життя, знову пройти той шлях, що на нього рокувала тебе доля, шлях, куди припровадило тебе нещастя, де на тебе чекала розпука; забагато самоцвітів, золота і втіхи сяє на поверхні того свічада, у яке граф Монте-Крісто дивиться на Дантеса; заховай ті самоцвіти, заплямуй те золото, зітри те сяєво; багатію, згадай бідняка; вільний, згадай в'язня; воскреслий, згадай небіжчика».

Поринувши в ті думи, граф Монте-Крісто помалу прямував вулицею Кессрі. То була та сама вулиця, якою двадцять чотири роки тому його провадили мовчазні жандарми; ці будинки, тепер веселі й людні, були тоді темні й мовчазні.

– Це ті самі будинки, – бурмотів граф Монте-Крісто, – але тоді була ніч, а зараз білий день; сонце все осяває і всьому надає втішного вигляду.

Він спустився вулицею Сен-Лоран до набережної і підійшов до Управління порту; отут його тоді посадили в баркас.

Коло берега плив човен з полотняним наметом; граф Монте-Крісто погукав човняра, і той поквапився до нього, передчуваючи щедрю винагороду.

Днина була гожа, прогулянка чудова. Розпечене червоне сонце хилилося до обрію, кидаючи полум'яні відблиски на хвилі; морем, що було гладеньке мов люстро часом пробігали брижі – то риба, яку переслідував невидимий ворог, вискакувала з води, шукаючи порятунку в чужій стихії; вдалині линули білі й легенькі, мов чайки, рибальські човни, що прямували в Мартіг, і торгові судна, що везли вантаж на Корсику чи в Іспанію.

Та граф Монте-Крісто не помічав ні безхмарного неба, ні тих човнів, ні золотого світла, що заливало все довкола. Загорнувшись у кирею, він одну за одною згадував усі віхи свого страшного шляху: самотній вогник, що жеврів у Каталюнах, грізний силует замку Іф, що вказав йому, куди його провадять, боротьбу з жандармами, коли він хотів кинулися в море, свою розпуку, коли він відчув себе переможеним, і холод рушничної цівки, що вперлася йому в скроню.

І потроху, як ото струмки, що попересихали за літо, наповнюються вологою, коли насуюються осінні хмари, і починають крапля по краплі оживати, граф Монте-Крісто відчув, як у грудях його крапля за краплею починає точитися жовч, що колись затопила серце Едмона Дантеса.

Від цієї хвилі не було для нього більше ні ясного неба, ні легких човнів, ні золотого сяєва; небо запнуло траурними хмарами, а коли перед ним виросла темна озіяка, що прозивалася замком Іф, він здригнувся, наче углядів прима-ру смертельного ворога.

Вони були коло мети.

Граф Монте-Крісто несамохіть забився аж у кінець човна, хоча човняр лагідно повторював йому:

– Прибули, пане.

Граф Монте-Крісто згадав, як на цьому ж таки місці, цією скелястою стежиною провадили його вартові, підганяючи вістрями багнетів.

Колись той шлях здавався Дантесові нескінченним; граф Монте-Крісто вважав його дуже коротким; кожен помах весла, разом із бризками води, по-роджував мільйони думок і згадок.

Від часу Липневої революції замок Іф уже перестав бути в'язницею; тепер там була сторожа, що не давала возити контрабанду; біля брами стояв воротар, який зустрічав відвідувачів, що приїздили оглядати цей монумент Жаху, що став тепер просто визначною пам'яткою.

Граф Монте-Крісто знав усе це і все ж таки, коли він увійшов під ті склепіння, спустився темними сходами, коли його попровадили у підземелля, яке він захотів оглянути, мертвогта блідість укрила його чоло, і крижаний холод пронизав його серце.

Він запитав, чи не лишилося тут якогось давнього тюремника часів Реставрації, та виявилось, що всі вони пішли на пенсію або посіли інші посади.

Воротар, що водив його скрізь, був тут лише від 1830 року.

Його провели у його камеру.

Він знову побачив тьмяне світло, що промикалося крізь вузьку продухвину, побачив те місце, де стояло ліжко, яке вже забрали відтіля, а за ліжком ту діру, яку пробив панотець Фаріа, — хоч вона була й замурована, проте виділялася світлішим камінням.

Граф Монте-Крісто відчув, як ноги його задилькотіли, тож підсунув дерев'яний ослін і сів.

— Що розповідають про в'язнів цього замку, якщо не враховувати Мірабо? — запитав він. — Чи є якісь перекази про ці похмурі підземелля, адже як дивишся на них, то навіть не віриться, що люди могли ув'язнити сюди живу людину?

— Авжеж, мосьпане, — відказав воротар, — про цю самісіньку камеру мені розповідав тюремник Антуан.

Граф Монте-Крісто здригнувся. Той Антуан був його наглядач. Він майже забув його наймення і риси його обличчя, та коли прозвучало це ім'я, він побачив його, наче живого: бородате обличчя, темну куртку і в'язку ключів, що їхне бряжчання він, здавалося, й досі чув.

Граф Монте-Крісто обернувся, і йому здалося, ніби Антуан стоїть у глибині коридору, що здавався ще похмурішим у світлі смолоскипа, якого тримав воротар.

— Як хочете, я розповім, — сказав воротар.

— Еге ж, розкажіть, — відказав граф Монте-Крісто.

І притулив долоню до серця, щоб погамувати його несамовите калатання, із острахом готуючись вислухати оповість про самого себе.

— В оцій самій камері, — сказав воротар, — багато років тому жив один в'язень, дуже небезпечний чоловік, як мені казали, а головне, відчайдушний. І тією ж таки порою тут перебував ще один в'язень, священник, але той був смирний; він, бідолаха, із глузду зсунувся.

— Зсунувся? — перепитав граф Монте-Крісто. — А на чому?

— Він усім пропонував мільйони, якщо його випустять.

Граф Монте-Крісто звів очі до неба, та не побачив його: поміж ним і небами була кам'яна перепона. Він подумав про те, що поміж очима тих, кому абат Фаріа пропонував скарби, і тими скарбами була не менша завада.

— Ті в'язні могли бачитися? — запитав він.

— Ні, пане, це було суворо заборонено; проте вони обминули ту заборону і прокопали хід з одної камери до іншої.

— А хто з них прокопав той хід?

— Молодий, звісно ж, — сказав воротар, — адже він був спритний і дужий, а сердешний панотець був уже старий, та й думки його плуталися.

— Сліпці!.. — пробурмотів граф Монте-Крісто.

— Одне слово, — провадив воротар, — молодий прокопав лазівку; а чим, то бозна, але все ж таки прокопав. Ось погляньте, сліди і зараз видно.

І він наблизив смолоскип до стіни.

— Еге ж, бачу, — сказав граф Монте-Крісто глухим від хвилювання голосом.

— Потім вони почали ходити один до одного. Чи довго це тривало? Ніхто цього не знає. Потім старий занедужав і помер. І що ж учинив молодий, як ви гадаєте?

— Розкажіть.

– Він переніс небіжчика до себе, поклав його на своє ліжко, обличчям до стіни, повернувся до порожньої камери, замурував отвір і заліз у лантух, де лежав мрець. Що ви про це скажете?

Граф Монте-Крісто заплющив очі і знову відчув на своєму обличчі дотик грубого полотна, ще й досі просякненого смертним холодом.

– Він, бачите, гадав, – провадив воротар, – що в замку Іф мерців хоронять і, звісно ж, не кладуть їх у домовину; тож він збирався вилізити з-під землі; та, на його лихо, у замку був інший звичай; небіжчиків не ховали в землю, а простісінько припинали до ніг ядро і кидали в море; так і цього разу було. Нашого в'язня жбурнули в море; наступного дня в ліжку знайшли справжнього мерця, і все відкрилося; вартівники, що вкинули його в море, розповіли про те, про що не зважувалися сказати передніш: коли той лантух полетів униз, вони почули страшний крик, який відразу ж заглушила вода.

Граф Монте-Крісто тяжко дихав, серце його болісно стискалося.

– Ні! – прошепотів він. – Ні! Я сумнівався тільки тому, що почав забувати; але тут рани мого серця знову відкрилися, і я знову прагну помсти.

– А більш нічого не відомо про того в'язня? – запитав він.

– Геть нічого, нічогосінько; бачите, або він упав плазом з висоти п'ятдесят футів і вбився...

– Ви сказали, що до ніг йому припнули ядро, то він мав упасти ставма.

– Або ж упав ставма, – провадив воротар, – і тоді ядро потягнуло його на дно, де він і лишився, сердега!

– Шкода вам його?

– Як по правді, шкода, хоч у морі він був як удома.

– Чому?

– А кажуть, ніби цей нещасний хлопчина був передніше моряком, якого посадили до в'язниці за бонапартизм.

– Правдо, – прошепотів граф Монте-Крісто, – із волі Божої спливаєш ти над водами і над полум'ям! Пам'ять про бідолашного моряка ще жива, про його лиху долю розповідають вечорами біля коминка, і всі здригаються, коли він розтинає повітря і поринає в морську безодню.

– А його наймення ви знаєте? – запитав граф Монте-Крісто.

– Та де ж там! – сказав воротар. – Він тут значився просто за номером тридцять чотири.

– Вільфоре, Вільфоре! – пробурмотів граф Монте-Крісто. – Оце ти, либонь, і повторював собі, коли моя примара тривожила тебе безсонними ночами.

– Хочете далі поглянути, мосьпане? – запитав воротар.

– Так, покажіть мені камеру божевільного священика.

– Номера двадцять сьомого?

– Еге ж, двадцять сьомого, – повторив граф Монте-Крісто.

І йому здалося, ніби він знову чує голос Фарія, який, у відповідь на проханя назватися, гукнув йому крізь мур той номер.

– Ходімо.

– Зачекайте, – сказав граф Монте-Крісто, – мені хочеться ліпше розгледіти цю буцегарню.

– Це дуже до речі, – сказав воротар, – а то я забувся взяти ключі від тієї камери.

– То підіть по них.
– Я залишу вам смолоскип.
– Ні, візьміть його з собою.
– Але ж вам буде темно.
– Я пречудово бачу в п'їтьмі.
– Ти ба! Геть як він ото.
– Хто?
– Номер тридцять чотири. Кажуть, він так звик до п'їтьми, що міг би розгледіти голку в найтемнішому закутку своєї камери.
– Йому потрібно було десять років, щоб дійти до цього, – прошепотів граф Монте-Крісто.

Провідник пішов, забравши із собою смолоскип.

Граф Монте-Крісто сказав правду: за декілька секунд він почав розрізняти все у п'їтьмі, наче в денному світлі. Тоді він роззирнувся довкруги і по-справжньому впізнав свою камеру.

– Авжеж, – сказав він, – ось той камінь, що на ньому я сидів. Ось і слід від моїх плечей на стіні! Ось і сліди моєї крові, вони лишилися тут від того дня, коли я хотів розтרוццати собі голову об мур!.. Ось числа... я пам'ятаю їх... якось накреслив я їх, коли лічив роки життя мого батька, думаючи, застану я його живого чи ні, і роки Мерседес, думаючи, буде вона ще вільна чи ні... Коли я скінчив ті підрахунки, у мене промайнула надія... Ні голоду не передбачав я, ні зради!

І гіркий регіт вихопився з його грудей. Наче уві сні, промайнули перед ним похорони його батька... Мерседес, що йде до вітваря!

На іншому мурі йому впав ув око напис. Він і досі чітко білів на зеленкуватому тлі.

– «Боже, – прочитав граф Монте-Крісто, – збережи мені пам'ять».

– Так, так, – вигукнув він, – ось що благав я в Бога останніми роками. Не волі я просив у молитвах, а благав зберегти мені пам'ять, адже я боявся збожеволіти і все забути; і ти зберіг мені пам'ять, Госпoде милосердний, і я нічого не забув. Дякую тобі, Госпoде!

Цієї миті на стінах затанцювало світло смолоскипа; то брався сходами вoротар.

Граф Монте-Крісто пішов йому назустріч.

– Ідіть за мною, – сказав той.

Підземним коридором вони пройшли до інших дверей.

В абаговій камері спогади знову накопили на графа Монте-Крісто.

Спершу йому впав ув око меридіан на стіні, за допомогою якого панотець Фаріа вираховував час; потім він помітив рештки ліжка, де вмер бідолашний в'язень. Замість жаху, що його він відчував у своїй камері, тут його охопило ніжне й тепле почуття, почуття безмежної вдячності, і в очах його забриніли сльози.

– Оце тут мешкав божевільний абат, – сказав провідник, – а он відтіля приходив його сусіда. – І він показав на пролом, який із цього краю не замурували. – Із кольору каміння, – провадив він, – один учений зробив висновок, що в'язні ходили один до одного років із десять. Щo ж, не дуже весело збули ці бідолахи десять років!

Дантес дістав із кишені декілька дукатів і простягнув тому чоловікові, який, нітрохи не знаючи його, двічі його пожалів.

Воротар узяв гроші, та, у світлі смолоскипа, побачив, що гість замість кількох дрібняків чомусь дав йому чималеньку суму.

— Пане, — сказав він, — ви помилилися.

— Як?

— Ви дали мені золото.

— Знаю.

— Знаєте?

— Так.

— Ви даєте мені ці дукати?

— Так.

— І можу лишити їх собі по совісті?

— І по честі, — відказав граф Монте-Крісто, зацитувавши Гамлета.

Воротар приголомшено глянув на нього.

— Пане, — сказав він, не вірячи своєму щастю, — я не розумію, чим це заслужив на таку щедрість.

— Дуже просто, друже мій, — сказав граф Монте-Крісто, — я сам був моряком, і ваша розповідь дуже зацікавила мене.

— Якщо ви вже такі щедрі, мосьпане, — сказав воротар, — то я можу вам дещо запропонувати.

— А що ви мені запропонуєте? Мушлі, плетені кошачки? Ні, дякую.

— Ні, ні, пане; ці речі стосуються моєї розповіді.

— Та невже? — вигукнув граф Монте-Крісто. — І що ж воно таке?

— Було так, — сказав воротар. — Я собі подумав: у камері, де людина збула п'ятнадцять років, завжди можна щось знайти, і почав обстукувати мури.

— А й правда, — сказав граф Монте-Крісто, згадавши абатові схованки.

— Після довгих пошуків, — провадив воротар, — я помітив, що біля узголів'я ліжка і під коминком камінь дудонить лунко.

— Ага, — сказав граф Монте-Крісто.

— Я вийняв камінці і знайшов...

— Мотузяну драбинку і знаряддя? — вигукнув граф Монте-Крісто.

— А ви звідки знаєте? — здивувався воротар.

— Я не знаю, а просто здогадався, — сказав граф Монте-Крісто, — бо зазвичай у схованках в'язнів знаходять отакі речі.

— Авжеж, мосьпане, — сказав провідник, — мотузяну драбинку і знаряддя.

— То вони у вас? — вигукнув граф Монте-Крісто.

— Ні, пане, я продав їх відвідувачам; проте дещо в мене й лишилося.

— І що ж воно таке? — нетерпляче запитав граф Монте-Крісто.

— Якась книга, написана на клаптах полотна.

— Та невже, — вигукнув граф Монте-Крісто, — в тебе є ця книга?

— Може, це і не книга, — сказав воротар, — та принаймні вона в мене.

— Біжи по неї, друже мій, — сказав граф Монте-Крісто, — і якщо це те, про що я думаю, то ти не пошкодуєш.

— Біжу, мосьпане.

І воротар вийшов.

Тоді граф Монте-Крісто став навколішки перед рештками того ліжка, яке смерть учинила для нього вівтарем.

— О другий мій батьку, — сказав він, — ти, якому я завдячую свободою, знаннями і багатством; ти, що, немов найвища істота, володів таємницею добра і зла; якщо у глибині могили від нас залишається те, що відгукується на голос тих, що живуть на землі; якщо після перетворення тіла щось живе ще літає там, де ми так любили і так страждали, то закликаю тебе, шляхетне серце, високий розуме, прониклива душе, в ім'я батьківської любові, яку ти подарував мені, у ім'я синівської відданості, яку я почував до тебе, єдиним словом, знаком, об'явленням розвій мої сумніви, бо якщо не заступить їх віра, вони обернуться на каяття.

Граф Монте-Крісто схилив голову і склав долоні.

— Ось вона, пане, — пролунав позаду голос.

Граф Монте-Крісто здригнувся й обернувся.

Воротар простягав йому клапті полотна, що на них абат Фаріа закарбував усі скарби свого знання. То був рукопис його великої праці про державну владу в Італії.

Граф Монте-Крісто вхопив їх, і погляд його впав на епіграф: він прочитав: «*Ти вирвеши зуби драконові й розчавив левів, — сказав Господь*».

— Ось відповідь! — вигукнув він. — Дякую тобі, батьку, дякую.

І, діставши з кишені гаманця, де було десять тисяч франків, він сказав:

— Тримай.

— Це мені?

— Так, але за умови, що ти відкриєш його, аж як я поїду звідси.

І, сховавши за пазухою віднайдену реліквію, що дорожча була для нього понад усі світові скарби, він вибів із підземелля і плигнув у човен.

— У Марсель! — звелів він.

Човен рушив. Граф Монте-Крісто глянув на похмурий замок.

— Лихо тим, — сказав він, — що кинули мене в цю похмуру в'язницю, і тим, хто забув, що я був ув'язнений у ній!

Пропливаючи біля Каталаян, він одвернувся, і, затуливши лице полою киреї, прошепотів жіноче ім'я.

То була цілковита перемога: граф Монте-Крісто подолав і другий сумнів. Ім'я, що його він так ніжно промовив, було наймення Гайде.

Вийшовши на берег, він подався на цвинтар, де на нього чекав Моррель.

Десять років тому він теж побожно шукав на тім цвинтарі могилу, та все було марно. Повернувшись до Франції мільйонером, він не міг знайти могили свого батька, який умер від голоду.

Щоправда, старий Моррель звелів поставити на ній хрест, та хрест упав, і цвинтарний сторож узяв його на дрова, як ото зазвичай роблять цвинтарники з усіма уламками, що валяються на гробках.

Шановний судовласник виявився щасливіший: він умер на руках у своїх дітей, і його поховали коло дружини, що віддала Богові душу за два роки до нього.

Дві широкі мармурові плити, де були викарбувані їхні наймення, лежали поруч під чотирма кипарисами, обгородженими залізною решіткою.

Максимільян стояв, притулившись до дерева і втупившись у могили невидючим поглядом.

Здавалося, він зсунувся з глузду від горя.

– Максимільяне, – сказав йому граф Монте-Крісто, – дивитися треба не сюди, а туди!

І він показав на небо.

– Мертві завжди з нами, – сказав Моррель, – ви самі казали це мені, коли забирали мене з Парижа.

– Максимільяне, – казав граф Монте-Крісто, – ви казали дорогою, що вам хотілося б пробути в Марселі декілька днів, то ваше бажання не змінилося?

– У мене більше немає бажань, пане графе, та мені здається, що мені легше буде чекати тут, аніж деінде.

– Тим ліпше, Максимільяне, бо я покидаю вас і забираю із собою ваше слово, правда ж?

– Я можу й забути його, пане графе, – сказав Моррель.

– Ні, не забудете, бо передовсім ви людина честі, Моррелю, тому що ви присягалися, тому що ви ще раз присягнетесь.

– Пане графе, згляньтесь наді мною! Я такий нещасний!

– Я знав людину, що була ще нещасніша, ніж ви, Моррелю.

– Це неможливо.

– Жалюгідна людська пиха, – сказав граф Монте-Крісто, – кожен вважає, що він нещасніший, аніж інший нещасливець, що стогне і плаче коло нього.

– Хто може бути нещасніший від чоловіка, який позбувся єдиного, що він любив і чого бажав на білому світі?

– Послухайте, Моррелю, – сказав граф Монте-Крісто, – і зосередьте ваші думки на тому, що я вам скажу. Я знав чоловіка, що жив так само, як і ви, побудувавши всі свого мрії на коханні до одної дівчини. Той чоловік був молодий, у нього був старий батько, якого він любив, і наречена, яку він обожнював; незабаром мало відбутися весілля. Та раптом примха долі, із тих, що змушують засумніватися в милості Божій, якби Господь потім не відкривав нам, що все на світі служить лише його промислові, – так ось, ота примха лихої долі забрала в нього свободу, кохану, майбутнє, яке він уже вважав своїм (адже він, сліпець такий, бачив тільки теперішність), і кинула його до в'язниці.

– Із в'язниці виходять за тиждень, за місяць, за рік, – сказав Моррель.

– Він збув у ній чотирнадцять років, Моррелю, – сказав граф Монте-Крісто, поклавши йому долоні на плечі.

Максимільян здригнувся.

– Чотирнадцять років! – прошепотів він.

– Чотирнадцять років, – повторив граф Монте-Крісто. – І в нього за ті довгі роки були хвилини відчаю; так само, як оце й ви, Моррелю, він вважав себе найнещаснішим поміж людьми і хотів укоротити собі віку.

– Та й що ж? – запитав Моррель.

– І ось останньої хвилини Бог послав йому спасіння у вигляді людини, тому що він більше не чинить див; може, спершу він не розумів безмежної доброти Господньої (потрібен час, щоб затуманені сльозами очі знову стали видючі); проте він усе ж таки вирішив терпіти й чекати. Настала така днина, коли він

дивом вийшов із могили, цілковито змінився, став багатий, могутній, став напівбогом; і перше, що він учинив, це пішов до батька; батько вмер.

– Мій батько теж умер, – сказав Моррель.

– Так, але ваш батько помер у вас на руках, він був щасливий, його любили, шанували, він дожив до глибокої старості; а його батько вмер убогий, у відчаї, засумнівавшись у милості Господній; і коли за десять років після його смерті син почав шукати його могилу, то вона зникла, і ніхто не міг йому сказати: тут покоїться серце, що так любило тебе.

– О Боже! – вигукнув Моррель.

– Той син був нещасніший, ніж ви, Моррелю, адже він не знав, де шукати батькову могилу.

– Так, але в нього залишалася дівчина, яку він кохав, – заперечив Моррель.

– Помиляєтеся, Моррелю: ця дівчина...

– Померла? – вигукнув Максимільян.

– Гірше: вона зрадила його, вийшовши заміж за одного з ворогів свого нареченого. Як бачите, Моррелю, той чоловік був ще нещасніший у своєму коханні, ніж ви!

– І Бог послав утіху тому чоловікові? – запитав Моррель.

– Він послав йому спокій.

– І цей чоловік ще може пізнати щастя?

– Він сподівається цього, Максимільяне.

Моррель мовчки понурив голову.

– Я дотримаю свого слова, – сказав він, простягаючи долоню графові Монте-Крісто, – та пам'ятайте...

– П'ятого жовтня, Моррелю, я чекаю на вас на острові Монте-Крісто. Четвертого в Бастії вас чекатиме яхта «Євро»; ви назветесь капітанові, і він одвезе вас до мене. Домовилися, Максимільяне?

– Домовилися, пане графе, я дотримаю мого слова. Та пам'ятайте, що п'ятого жовтня...

– Ви дитина, Максимільяне, ви ще не розумієте, що таке обіцянка дорослої людини. Я вже двадцять разів казав вам, що того дня я допоможу вам, якщо ви ще будете прагнути смерті. Прощайте.

– Ви покидаєте мене?

– Так, у мене є ще справа в Італії; я залишаю вас наодинці з вашим горем, наодинці з цим ширококрилим орлом, якого Бог посилає своїм обранцям, що він приніс їх до його ніг; історія Ганімеда, Максимільяне, це не казка, це алегорія.

– Коли ви відбуваєте?

– Простісінько зараз; мене вже чекає пароплав, за годину я вже буду далеко; проведете мене до гавані?

– Я цілком у вашому розпорядженні, пане графе.

– Обніміть мене.

Моррель провів графа Монте-Крісто до гавані; дим, наче величезне віяло, уже здіймався у небо, вихоплюючись із чорного димаря. Як і казав граф Монте-Крісто, пароплав незабаром відчалив, і за годину те ж таки ледве помітне віяло білястого диму звивалося на східній частині овиду, де вже западав вечірній присмерк.

XVII. ПЕППІНО

О тій-таки порі, коли графів пароплав зникав за рогом Моржіон, мандрівник, що їхав поштовим шляхом із Флоренції до Рима, допіру покинув позаду містечко Аквапенденте. Їхав він так хутко, як тільки міг, не викликаючи підозр.

Він був у сурдуді чи радше в пальті, що добряче таки пошарпалось у дорозі, проте на ньому була ще зовсім свіжа стрічечка Почесного легіону; така сама стрічка була і в петлиці його костюма. За тією прикметою, та ще із того, як він вимовляв слова, звертаючись до візника, той чоловік, звісно ж, був француз. Доказом того, що він уродився у країні універсальної мови, було ще й те, що італійською він знав тільки слова, що використовуються в музиці, котрі, як ото «goddam» Фігаро, можуть заступити собою всі тонкощі будь-якої мови.

– Allegro! – казав він візникові під час кожного підйому.

– Moderate! – казав під час кожного спуску.

А тільки Господь знає, скільки підйомів і спусків на шляху із Флоренції до Рима, якщо братися через Аквапенденте!

До речі, ті слова викликалі страшений регіт у тих, до кого він звертався.

Угледівши Вічне місто, тобто добившись до Сторти, звідкіля вже видно Рим, подорожанин не відчув тієї захопливої цікавості, що змушує кожного чужинця звестися в колясі, щоб побачити славетний купол собору Святого Петра, який видно передовсім, коли під'їжджаєш до Рима.

Ні, він тільки дістав із кишені гаманця, а з гаманця – складений учетверо аркуш, якого він шанобливо й обережно розгорнув, а потім знову згорнув, сказавши тільки:

– Чудово, вона тут.

Повіз минув браму Пополо, завернув ліворуч і зупинився біля готелю «Лондон».

Наш давній знайомиць, маестро Пастріні, зустрів мандрівника на порозі, із капелюхом у руці.

Мандрівник вийшов із ридвана, замовив добрячий обід і спитався, де міститься банкова компанія «Томсон і Френч», про що йому відразу ж сказали, тому що то була одна з найславетніших банкових компаній у Римі.

Розташована вона була на Банковій вулиці, неподалік від собору Святого Петра.

Як і скрізь, у Римі прибуття поштового ридвана привертає загальну увагу. Декілька юних нащадків Марія та Гракхів, босоногих, із продертими ліктями, та взявшись у бік однією рукою, а іншу мальовничо закинувши за голову, розглядали мандрівця, ридван і коней; до тих вуличних хлопчаків, юних громадян Вічного міста, долучилося з півсотні роззяв, вірогідданців його святості, із тих, котрі ото знічев'я плюють із мосту Святого Янгола в Тибр, милуючись тим, як ідуть кола по воді, – звісно, коли в Тибрі є вода.

Оскільки вуличні дітлахи в Римі й роззяви щасливіші від паризьких, бо розуміють усі мови, надто ж французьку, то вони почули, що мандрівник винайняв кімнату, потім замовив обід і врешті спитався адресу банкової компанії «Томсон і Френч».

Тож як він вийшов із готелю в супроводі обов'язкового чичероне, від гурту роззяв відокремився чоловік, якого не помітив ні мандрівник, ні, здається, його провідар і попрямував за ним, тримаючись на певній відстані й пильнуючи за ним так спритно, що втер би носа будь-якому паризькому нишпорці.

Француз так поспішав відвідати банкову компанію «Томсон і Френч», що не захотів чекати, поки запряжуть коней, і ридван мав наздогнати його дорого чи вже чекати біля дверей банку.

Проте дорогою ридван не наздогнав його.

Француз пішов у банк, провідар лишився чекати в передпокої, де відразу ж звів балачку з кількома особами без певної праці чи радше такими, що беруться до всього, що їм скажеш, — у Римі вони завжди вештаються під банками, коло церков, у руїнах, у музеях і в театрах.

Разом із французом увійшов і той чоловік, що відокремився від гурту роззяв; француз подзвонив коло віконця контори і ввійшов до першої кімнати; його тінь прослизнула за ним.

— Я можу бачити панів Томсона і Френча? — запитав мандрівець.

Службовець, що поважно сидів у першій кімнаті, подав знак, і підійшов лакей.

— Як про вас доповісти? — запитав він, збираючись попровадити із собою чужинця.

— Барон Дангляр.

— Прошу вас.

Двері відчинилися, і лакей із бароном зникли за ними.

Чоловік, що увійшов услід за Дангляром, сів на лаву для відвідувачів.

Хвилини п'ять службовець писав; упродовж тих п'яти хвилин чоловік сидів на лаві, зберігаючи глибоке мовчання, і навіть не поворухнувся.

Нарешті службовець перестав рипіти пером; він звів голову, уважно роззирнувся довкруги і, впевнившись, що вони самі, сказав:

— А, це ти, Пеппіно?

— Ага! — коротко відказав той.

— Ти відчув, що цей товстун чогось вартий?

— Цього разу нашої заслуги тут нема, нас попередили.

— То ти знаєш, чому він сюди прийшов?

— Ще б пак! Він прийшов по гроші; треба тільки дізнатися, яка там сума.

— Зараз дізнаєшся, друже.

— Чудово; тільки, прошу тебе, не бреш, як ото минулого разу!

— Ти це про що? Про того англійця, який нещодавно отримав три тисячі еку?

— Ні, у нього справді було три тисячі, ми їх у нього знайшли. Я кажу про того російського князя.

— А що?

— А те, що ти сказав нам про тридцять тисяч ліврів, а ми знайшли тільки двадцять дві.

— Либонь, кепсько шукали.

— Його обшукував сам Луїджі Вампа.

— Тоді він або виплатив борги...

— Росіянин?

– Або ж розтринькав ті грошенята.

– Може, і так.

– Не може, а напевне; та нехай-но я піду та гляну, а то француз отримає гроші, а я й не знатиму скільки.

Пеппіно кивнув і, діставши з кишені вервицю, почав бурмотіти молитви, а службовець подався тими дверми, що за ними зник і лакей із бароном.

Ще й десяти хвилин не сплигло, як службовець повернувся із сяючим обличчям.

– Та й що? – поспитався Пеппіно.

– *Alerte, alerte!** – сказав службовець. – Незлецькі грошенята!

– Мільйонів п'ять чи шість.

– Авжеж. То ти знав?

– За розпискою його ясновельможності графа Монте-Крісто.

– Ти хіба знаєш пана графа?

– І з кредитом у Римі, Венеції й Відні.

– Правильно! – вигукнув службовець. – Звідки ти все це знаєш?

– Я ж казав тобі, що нас попередили заздалегідь.

– Нащо ж ти запитував мене?

– Щоб упевнитися, що це той самий чоловік.

– Це він і є... П'ять мільйонів. Незлецько, еге ж, Пеппіно?

– Так.

– У нас із тобою ніколи стільки не буде!

– Хоч як воно там буде, – розважливо сказав Пеппіно, – щось і нам перепаде.

– Цить! Ось він іде.

Службовець знову взявся до писання, а Пеппіно – до вервиці; і коли двері відчинилися, один писав, а інший молився.

З'явився радісний Дангляр і банкір, що провів його до дверей.

Услід за Дангляром спустився сходами й Пеппіно.

Як і домовлено було, біля дверей банкової компанії «Томсон і Френч» стояв ридван. Чичероне, що був дуже запобігливий чоловічок, відчинив дверцята.

Дангляр плигнув у ридван з легкістю двадцятирічного парубка.

Чичероне зачинив дверцята і сів на передку біля візника.

Пеппіно причепився ззаду.

– Може, ваша ясновельможність хоче оглянути собор Святого Петра? – запитав чичероне.

– А навіщо?

– А щоб подивитися.

– Я приїхав до Рима не задля того, щоб дивитися, – відказав Дангляр і тиенько докинув зі своєю захланною посмішкою: – А щоб одержати.

І помацав свого гаманця, у якого допіру поклав акредитив.

– Тоді ваша ясновельможність прямує...

– У готель.

– У готель Пастріні, – сказав чичероне візникові.

І ридван помчав зі швидкістю власного позову.

* Увага, увага! (*итал.*).

За десять хвилин барон уже був у своїй кімнаті, а Пеппіно вмовився на лаві біля входу в готель, спершу прошепотівши декілька слів одному з отих нащадків Марія та Гракхів; нащадок прудко помчав до Капітолію.

Дангляр геть зморився. Він був задоволений і хотів спати. Він уклався в ліжко, поклав гаманця під подушку й заснув.

Пеппіно не було куди квапитися; він зіграв із носіями в морру, програв три екю і, щоб утішитися, вихилив плящину орвіетського вина.

Наступного ранку Дангляр прокинувся пізно, хоча напередодні й рано ліг; уже шість ночей він кепсько спав, навіть якщо йому й щастило заснути.

Він добре пам'ятав і, не збираючись, як і сказав ото, оглядати цікавинки Вічного міста, звелів, щоб опівдні йому подали поштових коней.

Проте він не взяв до уваги, які прискіпливі поліційні власті та які ледачі станційні доглядачі.

Коней подали тільки о другій годині пополудні, а чичероне приніс завізований паспорт тільки о третій.

Уся та біганина привабила до дверей маестро Пастріні чималенько роззяв. Не бракувало і нащадків Марія та Гракхів.

Барон переможно попрямував крізь натовп глядачів, що прозивали його ясновельможним паном, сподіваючись отримати на чай.

Оскільки Дангляр, що дотримувався, як ми знаємо, демократичних поглядів, досі задовольнявся титулом барона і ніколи ще не чув, щоб його прозивали ясновельможним, йому це дуже припало до вподоби, і він роздав із десятка срібняків усій тій галайстрі, яка ладна була прозивати його «величністю», якби він сипнув їм ще з десятка тих талярів.

— Яким шляхом подамосся? — запитав італійською візник.

— До Анкони, — відказав барон.

Пастріні переказав запитання й відповідь, і коні помчали учвал.

Дангляр збирався заїхати до Венеції й узяти там частину грошей, а з Венеції податися до Відня і там отримати решту.

Він хотів осісти в тому місті, бо йому казали, що то місто веселощів.

Не встиг він проїхати і три льє римською рівниною, як почало смеркати; Дангляр не припускав, що виїде такої пізньої пори, а то лишився б у готелі; він запитав у візника, чи далеко до найближчого міста.

— Non capisco!* — відтвав той.

Дангляр кивнув, що мало означати: чудово.

І ридван помчав далі.

«На першій же станції зупинюся», — подумав собі Дангляр.

Його ще не покинув учорашній добрий гумор, та й виспався він добре. Він розсівся на м'яких подушках пречудового англійського ридвана з подвійними ресорами; його мчала пара добрячих коней; він знав, що до найближчої станції сім льє. Про що ще думати банкірові, який допіру дуже вдало збанкрутував?

Хвилин із десять Дангляр думав про дружину, що лишилася в Парижі, ще десять — про доньку, яка мандрувала світами у товаристві панни Д'Армії; потім він присвятив десять хвилин своїм кредиторам і міркував над тим, як

* Не розумію! (*итал.*).

ліпше використати їхні грошенята; зрештою, за відсутністю інших думок, він заплющив очі й заснув.

Утім, інколи, прокинувшись від особливо сильного поштовху, він на мить розплющував очі; щоразу він бачив, що з тією ж таки швидкістю мчить римською рівниною, де бовваніють руїни акведуків, що здаються гранітними велетами, які закам'яніли на ходу. Та ніч була холодна, темна, дощова, і було набагато приємніше дрімати в кутку ридвана, ніж висовувати голову в вікно і допитуватися, коли вже вони прийдуть, у візника, який відповідав тільки: «Non capisco!»

І Дангляр знову засинав, подумавши, що завжди встигне прокинутися, діставшись до поштової станції.

Ридван зупинився; Дангляр вирішив, що він урешті сягнув бажаної мети.

Він розплющив очі і глянув вікно, гадаючи, що прибули до якогось міста чи принаймні села; та побачив тільки самотню халупу і трьох чи чотирьох людей, що вешталися довкола неї, мов тіні.

Дангляр чекав, що візник, який доправив його сюди, підійде і буде вимагати платню, яка йому належала; він сподівався скористатися зміною візників, щоб розпитати нового кучера; проте запрягли нових коней, а платні ніхто й не вимагав. Страшенно здивувавшись, Дангляр відчинив дверцята, та чиясь дужа рука відразу ж зачинила їх, і ридван помчав далі.

Приголомшений банкір остаточно прочумався.

— Гей! — гукнув він візникові. — Гей! Mio caro!»

Ті слова Дангляр пам'ятав ще відтоді, як його донька співала дуетом із князем Кавальканті.

Та mio caro нічого не сказав.

Тоді Дангляр відчинив вікно.

— Гей, чоловіче! Куди це ми прямуємо? — висунувшись, запитав він.

— Dentro la testa! — гукнув суворий і владний голос.

Дангляр збагнув, що той вислів означає «прибери голову». Як бачимо, він робив неабияк успіхи в італійській мові.

Він послухався, хоч і не без певного неспокою; той неспокій зростав із хвилини на хвилину, і незабаром у його мізках замість тієї порожнечі, яку ми вже зазначили на початку мандрівки і наслідком якої стала його дрімота, заворушилося чималенько гадок, що дуже були здатні загострити увагу мандрівця, тим паче мандрівця, який перебував у такому становищі, як ото Дангляр.

У темряві, що оповила все навколо, зір його набув тієї гостроти, яка зазвичай супроводжує перші хвилини потужних душевних збурень і від напруги потім згасає. Перш аніж перелякатися, людина бачить ясно; від переляку в очах у неї двоїться, а після переляку все каламутніє.

Дангляр побачив, що біля правих дверцят мчить на коні чоловік у киреї.

«Мабуть, жандарм, — сказав собі він. — Невже французька поліція сповістила про мене телеграфом папським властям?»

Він вирішив покласти край невідомості.

— Куди ви провадите мене? — спитався він.

— Dentro la testa! — погрозово повторив той самий голос.

Дангляр обернувся до лівого вікна.

* Любий мій! (*итал.*).

І коло нього мчав вершник.

— Злапали мене, — здригнувшись, пробурмотів Дангляр.

І він відкинувся углиб ридвана, проте не задля того, щоб подрімати, а щоб зібратися з думками.

Трохи згодом зійшов місяць.

Із глибини ридвана Дангляр зиркнув на рівнину і знову вгледів оті веле-тенські акведуки, ті кам'яні примари, що їх він уже помітив передніш; тільки тепер вони були не з правого боку, а з лівого.

Він зрозумів, що ридван повернув назад і його тепер везуть до Рима.

— Клямка мені! — прошепотів він. — Вони домоглися моєї видачі.

Ридван і далі мчав з карколомною швидкістю. У невідомості минула година, кожна нова примара на його шляху безсумнівно підтверджувала втікачеві, що його везуть назад. Аж ось він побачив якесь темне громаддя, і йому здалося, що ридван зараз налетить на нього. Проте коні завернули і попрямували попід тією темною озіякою; то була стіна укріплень, яка оперізувала Рим.

— Та що це таке! — пробурмотів Дангляр. — Ми не заїжджаємо до міста; то це не поліція затримала мене. Господе милосердний! Невже...

І в нього чуприна стала дибом на голові.

Він згадав розповіді про римських розбійників, яким не вірили в Парижі; згадав, як Альбер де Морсер розважав ними пані Дангляр і Ежені ще тоді, як він мав стати зятем першої й чоловіком другої.

— Невже грабіжники! — пробурмотів він.

Раптом колеса застукотіли по чомусь твердішому, ніж піскуватий шлях. Дангляр зібрався на душі й визирнув із вікна; він пам'ятав чимало подробиць, про які згадував Альбер, тож зараз утямив, що перебуває на Аппієвому шляху.

Ліворуч, у низині, виднів круглий паділ.

То був цирк Каракалли.

За наказом чоловіка, що їхав праворуч, ридван зупинився.

Відразу ж із лівого боку відчинилися дверцята.

— Scendi!* — звелів хтось.

Дангляр одразу ж виліз із ридвана; він ще не міг балакати італійською, але розумів геть усе.

Потім роззирнувся навсібіч, не тямлячи себе від жаху.

Його оточували четверо, не рахуючи візника.

— Di qua**, — сказав хтось із них, спускаючись стежиною, що провадила вбік від Аппієвого шляху, звиваючись поміж нерівними пагорбами римської рівнини.

Дангляр слухняно подався за тим проводарем і, навіть не обертаючись, відчував, що ті троє йдуть слідом.

Проте йому здавалося, ніби тут люди, як ото вартівники, що стають на чати, один за одним зупиняються через однакові проміжки.

Пройшовши отак хвилин із десять, під час яких він і словом не перекинувся з проводарем, Дангляр опинився поміж невеличким пагорбом і заростями високої трави; троє мовчазних чоловіків утворювали трикутник, у центрі якого був він сам.

* Вилазь! (*итал.*).

** Сюди (*итал.*).

Він хотів було озватися, та язик його не слухався.

— *Avanti!** — звелів той самий гострий і владний голос.

Цього разу Дангляр збagnув те слово, бо його підтвердили ділом: хтось іззаду дав йому такого копняка, що він налетів на проводаря.

Той проводар був наш знайомиць Пеппіно, ото він і рушив крізь високу траву такою звивистою стежиною, що тільки куниці та ящірки могли взяти її за протоптану дорогу.

Пеппіно зупинився перед невисокою скелею, що заросла густими чагарями; у шпарину тієї скелі, що нагадувала напіврозплющену повіку, він і ковзнув точнісінько так, як ото у феєріях провалюються крізь ляду чорти.

Голос і порух чоловіка, що йшов за Дангляром, змусили банкіра вчинити так само. Не було вже ніяких сумнівів, що паризький банкір потрапив до рук римських розбійників.

Дангляр послухався, бо, як людина, що потрапила поміж двох вогнів, він від страху зробився сміливий. Хоч його черево й було чималеньке і заважало пролазити в такі шпарини, він пропхався туди услід за Пеппіно, заплющив очі й поїхав униз, а потім звівся на ноги.

Торкнувшись землі, він розплющив очі.

Лаз був широкий, але там було геть поночі. Пеппіно вже не ховався, тому що був тут як удома, тож викресав вогню й запалив смолоскип.

Услід за Дангляром туди спустилося ще двоє, котрі пішли ззаду і, пхаючи банкіра в карк, якщо він зупинявся, спадистим лазом припровадили його до похмурого перехрестя.

Білі стіни з ярусами гробівців у них наче зизили на людей темними, бездонними проваллями очей, що скидалися на очниці у черепах.

Чатовий, що стояв тут, звів рушницю.

— Хто йде? — поспитався він.

— Та свої! — сказав Пеппіно. — Де ватажок?

— Там, — відказав чатовий, показавши через плече на вирубану у скелі залу, що світло з неї цідилося в коридор крізь широкі склепінчаті отвори.

— Добряча здобич, пане ватажку, — сказав італійською Пеппіно.

І, згрібши банкіра за комір, припровадив його до отвору, що служив дверми, крізь які проходили до зали, де, либонь, мешкав той ватажок.

— Це той самісінький чоловік? — запитав отаман, що читав життєпис Александра, написаний Плутархом.

— Той самий, пане ватажку.

— Чудово; ану покажіть його мені.

Щоб виконати той нечемний наказ, Пеппіно так хутко підніс смолоскип до Данглярового обличчя, аж той відсахнувся, злякавшись, що полум'я обсмажить йому брови.

— Бачу, він зморився. — сказав отаман, — покажіть йому, де спати.

— То, певне, домовина, вирубана у скелі, — прошепотів собі Дангляр. — Сон, що чекає на мене, це смерть від одного з тих кинджалів, що блищать он у п'їтми.

І справді, у глибині величезної зали, зводилися із оберемків сіна і вовчих шкур приятелі чоловіка, якого Альбер де Морсер застав за читанням «Записок» Цезаря, а Дангляр — за життєписом Александра.

* Вперед! (*итал.*)

Банкір глухо застогнав і подався за проводарем; не намагався він ні кричати, ні благати, щоб його пощадили. У нього ні сили більше не було, ні волі, ні бажань, ні почуттів; ішов він тому, що його змушували йти.

Ось він спіткнувся об сходинку, зрозумів, що перед ним сходи, несамохіть нагнувся, щоб не буцнутися лобом, і опинився у якійсь келії, вирубаній про-
тисінько у скелі.

Там було чисто і сухо, дарма що вона була глибоко під землею.

У кутку лежав оберемок сіна, укритого козячими шкурами.

Побачивши те ложе, Дангляр узяв його за осяйний символ порядунку.

— Слава тобі, Господе! — прошепотів він. — Це і справді ліжко.

Удруге за годину називав він ім'я Господне, а цього не випадало йому вже років із десять.

— Ессо*, — сказав проводар.

І, пхнувши Дангльра до тієї камери, він замкнув за ним двері.

Загарчав засув; Дангляр був у полоні.

Та хоч би й не було того засува, треба було б бути святим Петром і за провідника дістати янгола Господнього, щоб прокрастися повз ту залогу, що сиділа в катакомбах Сан-Себастьяно, розташувавшись довкола свого отамана, що в ньому читачі, звісно ж, упізнали славетного Луїджі Вампу.

Дангляр також упізнав того розбишаку, що в його існування він відмовлявся вірити, коли Альбер намагався познайомити з ним парижан. Упізнав він не лише його, а й ту келію, де сидів колись Морсер і яка, либонь, призначалася для чужоземців.

Ті спогади повернули Дангльрові спокій. Якщо розбишаки не вбили його відразу, то вони узагалі не збираються його вбивати.

Його зайняли у полон, щоб пограбувати, а оскільки в нього у кишені лише кілька дукатів, то за нього вимагатимуть викуп.

Він згадав, що Морсера оцінили десь у чотири тисячі екю; а оскільки він вважав, що вигляд у нього солідніший, то подумав собі, що за нього вимагатимуть вісім тисяч.

Вісім тисяч екю — це сорок вісім тисяч ліврів.

А в нього десь п'ять мільйонів п'ятдесят тисяч франків. Із такими грошима можна виплутатися хоч із якої халепи.

Отож, майже не сумніваючись, що він виплутається, бо ще не було такого, щоб за людину вимагали викупу в п'ять мільйонів п'ятдесят тисяч франків, Дангляр уклався на тому ліжку і, повотузившись трохи, заснув зі спокоем героя, що ото його життєпис вивчав Луїджі Вампа.

XVIII. МЕНЮ ЛУЇДЖІ ВАМПИ

Після будь-якого сну, за винятком того, що його так боявся Дангляр, настає пробудження.

Дангляр прокинувся.

Парижанинові, що звик до шовкових штор, до стін, обтягнутих м'якими тканинами, до запаху живиці від соснових дров, що тріщать у коминку, до

* Ось (*итал.*).

пахощів од єдвабної запони, пробудження у крейдяній печері має здаватися страшним маренням.

Торкнувшись козячих шкур, що на них він ото лежав, Дангляр, либонь, подумав, що потрапив уві сні до самоїдів чи лапландців.

Та за таких обставин досить однісінької миті, щоб сумніви обернулися твердою певністю.

«Авжеж, — подумав він собі, — я ж бо в розбійників, що про них ото розповідав нам Альбер де Морсер».

Спершу він глибоко вдихнув повітря, щоб упевнитися, чи не поранений він; він вичитав це в «Дон Кіхоті», єдиній книжці, яку прочитав за всеньке життя і з якої дещо запам'ятав.

«Ні, — сказав він собі, — вони не вбили мене й навіть не поранили; та, може, вони обдерли мене?»

І він заходився хутко порпатися у кишеньях. У них ніхто й не заглядав; ті сто луїдорів, що їх він лишив собі на дорогу з Рима до Венеції, лежали, як і раніш, у кишені його штанів, а гаманець, де він тримав акредитив на п'ять мільйонів п'ятдесят тисяч франків, і досі був у кишені його сурдута.

«Чудернацькі якісь ці розбишаки! — сказав він собі. — Вони покинули мені гаманця і капшука! Я правильно вирішив учора, коли вкладався спати; вони вимагатимуть викуп за мене. Ти ба, і годинник на місці! А погляньмо, котра година».

Данглярів годинник, справжнісінький шедевр Бреге, що його він перед тим, як вирушати в дорогу, ретельно завів, продзвонив пів на шосту ранку.

У інший спосіб Дангляр не зміг дізнатися, котра година, бо до келії денне світло не просягало.

То що, вимагати від розбишак пояснень? Чи радше терпіти й чекати, аж поки вони самі до нього забалакають? Останнє видалося йому обережнішим; Дангляр вирішив чекати.

Він чекав до півдня.

Упродовж того часу біля його дверей стояв чатовий. О восьмій ранку його змінив інший вартівник.

Дангляріві закортіло поглянути, хто ж його вартує.

Він помітив, що промені світла, не денного, що правда, а від каганця, просягають крізь шпарини поміж кепсько припасованими дошками дверей; він підійшов до одної шпарини саме тієї миті, коли розбійник цмулив горілку з бурдюка, від якого так тхнуло, що Дангляр аж носом покрутив.

— Тьху! — сплюнув він, відступаючи вглиб келії.

Опівдні любителя горілки заступив інший чатовий. Дангляр і тут вирішив поглянути на нового свого сторожа; він підійшов до шпарини.

Цього разу він побачив кремезного хлоп'ягу, справжнісінького Голіафа, у нього були витрішкуваті очі, капшукуваті губи і кирпатий ніс; густі пасма рудої чуприни падали йому на плечі, звиваючись, мов гадюки.

«Цей радше скидається на людожера, ніж на людину, — подумав собі Дангляр. — Слава Богу, я старий і м'ясо моє цупке; старий, несмачний гладун».

Як бачите, Дангляр іще здатний був жартувати.

Тієї ж таки миті, наче задля того, щоб довести, що він не людожер, чатовий сів коло дверей, дістав із торби кусень чорного хліба, декілька цибулин, шмат сиру й заходився смаковито наминати все те.

— А нехай йому всячина! — вигукнув Дангляр, наглядаючи крізь шпарину за розбишакою. — І як можна їсти таку гидоту!

І він уместився на козячих шкурах, що своїм огидним духом нагадували йому ту горілку, яку цмуливі перший чатовий.

Та хоч як він кріпився, а таємниці природи годі збагнути: у найбільш невибагливій їжі криється приваба, що здатна спокусити голодний шлунок.

Дангляр зненацька відчув, що його кендюх порожній; чатовий здався йому уже не таким потворним, хліб не таким і чорним, а сир не таким і висхлим. Та й сира цибуля, те огидне дикунське їдло, нагадувало йому соуси Робера і поливки, які так добре готував його кухар, коли Дангляр бувало казав йому: «А приготуйте-но мені, пане Денізо, щось гостреньке».

Він підвівся і постукав у двері.

Вартівник звів голову.

Дангляр знову постукав,

— *Che cosa?** — запитав розбишака.

— Послухай, чоловіче, — сказав Дангляр, стукаючи у двері кісточками пальців, — здається, пора було б і мені щось кинути на зуб!

Та чи той велет не зрозумів його, чи не мав ніяких вказівок із цього приводу, тільки він знову взявся до свого обіду.

Дангляр образився і, не маючи бажання балакати далі з таким невігласом, знову вклався на козячих шкурах і не сказав більше й слова.

Минули ще чотири години; велета заступив інший розбійник. Дангляр, якому давно вже дошкуляв голод, крадькома підвівся, знову припав до дверної шпарини і впізнав метикувату мармизу свого проводаря.

То був Пеппіно, який, певне, вирішив перебути своє чергування зі смаком; він сів коло дверей і поставив долі череп'яне горня, де парував гарячий запахущий турецький горох, підсмажений із салом.

Коло горняти Пеппіно поставив кошик із велетрійським виноградом і плящину орвієтського вина.

Він такий гурман був, той Пеппіно!

«Що ж, — подумав собі бранець, — може, із цим зарізякою пощастить домовитися».

І він тихенько постукав у двері.

— Іду вже, — сказав французькою розбишака, тому що бував у готелі Пастріні й умів балакати тією мовою.

Він підійшов і відімкнув двері.

Дангляр упізнав у нім чоловіка, що так несамовито гукав йому приборати голову з вікна. Та зараз не пора була докоряти йому; навпаки, він зробив чемне обличчя і з гречною усмішкою мовив:

— Перепрошую, мосьпане, а хіба мені не дадуть їсти?

— Ти ба! — сказав Пеппіно. — Невже ви, ваша ясновельможносте, зголодніли?

— Це ваше «невже» вражає мене! — вигукнув Дангляр. — Я вже добу й ріски в роті не мав.

* Що таке? (*итал.*).

– І ваша ясновельможність бажає попоїсти?
– Негайно, якщо це тільки можливо.
– Завиграшки, – сказав Пеппіно. – Тут можна отримати все, що душа ваша забажає; звісно, за гроші, як водиться поміж християнами.

– Авжеж! – сказав Дангляр. – Хоч, відверто скажу, якщо ви тримаєте людей у келії, то принаймні мали б і годувати їх.

– Ні, ваша ясновельможносте, – відказав Пеппіно, – у нас такого не водиться.

– Цей доказ безпідставний, та менше з тим, – відказав Дангляр, що сподівався люб'язними речами уласкавити свого тюремника. – То загадайте, щоб подали мені обід.

– Зараз, ваша ясновельможносте, що бажаєте?

І Пеппіно поставив миску долі, аж пара вдарила Дангляріві простісінько в ніздрі.

– Замовляйте, – сказав він.

– Хіба у вас є тут кухня? – запитав Дангляр.

– Що? Авжеж, є. Пречудова кухня, на будь-який смак!

– І кухарі?

– Пречудові.

– Тоді принесіть мені курча, або рибу, або дичину якусь – усе одно, аби лиш попоїсти.

– Усе, що скажете, ваша ясновельможносте; отож, наприклад, курча?

– Авжеж, курча давайте.

Пеппіно випростався і гукнув на всеньке горло:

– Курча для його ясновельможності!

Голос Пеппіно ще дудонів під склепінням, як з'явився юнак, гарний, стрункий і голий до пояса, наче античний торговець рибою; він ніс на голові срібну тацю, не притримуючи її руками.

– Наче в «Кафе де Парі», – пробурмотів Дангляр.

– Прошу, ваша ясновельможносте, – сказав Пеппіно, узявши тацю з рук молодого розбишаки і поставивши її на темному, поточеному шашелями столі, який разом із ослоном і лігвом із козячих шкур становив усе умеблювання келії.

Дангляр попросив ножа і виделку.

– Будь ласка, ваша ясновельможносте, – сказав Пеппіно, простягаючи йому маленького ножика з тупим кінцем і дерев'яну виделку.

Дангляр узяв ув одну руку ножа, у другу виделку і вже зібрався було різати те курча.

– Перепрошую, ваша ясновельможносте, – сказав Пеппіно, поклавши долоню банкірові на плече, – у нас платять наперед, а то, може, гостеві їжа не припаде до смаку.

«Це вже не так, як у «Кафе де Парі», – подумав Дангляр, – якщо не брати до уваги ще й того, що вони обдеруть мене до нитки. Але не будем скупі. Я завжди чув, що в Італії життя дешеве, то курча в Римі коштує, мабуть, дванадцять су».

– Тримай! – мовив він і кинув Пеппіно дуката.

Пеппіно підібрав долі монету. Дангляр націлився ножем на страву.

- Хвилинку, ваша ясновельможносте, – випроставшись, мовив Пеппіно, – ваша ясновельможність ще не все мені заплатила.
- Я так і знав, що вони всі кишені в мене вивернуть! – пробурмотів Дангляр. Та він вирішив не опиратися тому здирству.
- Скільки ж я ще винен вам за цього кощавого птаха? – запитав він.
- Ваша ясновельможність дала мені луїдор за рахунок оплати.
- Луїдор за рахунок оплати за курку?
- Авжеж, за рахунок оплати.
- Гаразд... Та й що далі?
- Тепер ваша ясновельможність винна мені тільки чотири тисячі дев'ятсот дев'яносто дев'ять луїдорів.
- Дангляр вирячив очі, почувши той брутальний жарт.
- Нічогенько, – пробурмотів він, – нічогенько собі!
- І знову хотів було взятися до курчати, та Пеппіно лівою рукою перепинив його, а праву простягнув долонею вгору.
- Платить, – сказав він.
- У чім річ? Ви не жартуєте? – запитав Дангляр.
- Ми тут ніколи не жартуємо, ваша ясновельможносте, – відказав Пеппіно, поважний, мов квакер.
- От так пак! Сто тисяч франків за це курча?
- Ви уявити собі не можете, ваша ясновельможносте, як тяжко глядіти курей у цих печерах.
- Усе це дуже кумедно, – сказав Дангляр, – і дуже весело, я згоден. Але я голодний, то не заважайте мені обідати. Ось вам ще один луїдор, друже мій.
- Тоді за вами тепер залишається тільки чотири тисячі дев'ятсот дев'яносто вісім луїдорів! – сказав Пеппіно тим самим незворушним тоном. – Потерп'їть ось трохи, і ми розрахуємося.
- Нізащо! – сказав Дангляр, обурений тим упертим знуцанням. – Забирайтеся до дідька, ви не знаєте, з ким зв'язалися!
- Пеппіно кивнув, і юнак спритно прибрав курку. Дангляр повалився на своє ліжко з козячих шкур. Пеппіно замкнув двері і знову взявся наминати той горх із салом.
- Дангляр не бачив, що він робить, та розбишака так гучно чвакав, що не залишалося ніяких сумнівів у тому, яке там у нього діло.
- Дурень! – вилаявся Дангляр.
- Пеппіно вдав, ніби не чує й, навіть не обернувшись, їв із тією ж таки незворушною повільністю.
- Дангляркові здавалося, ніби його кендюх бездонний, мов діжка данаїд; навіть не вірилося, що він колись його напхає.
- Проте він терпів ще з півгодини; та треба зізнатися, що ті півгодини видалися йому вічністю.
- Нарешті він підвівся і знову підійшов до дверей.
- Послухайте, мосьпане, – сказав він, – не мучте мене більше і скажіть відразу, що ви хочете від мене.
- Заради Бога, ваша ясновельможносте, це ви скажіть, що вам од нас треба? Звеліть, і ми геть усе виконаємо.
- Тоді передовсім відчиніть мені двері.

Пеппіно відімкнув двері.

– Я їсти хочу, дідько б вас ухопив! – сказав Дангляр.

– Ви голодні?

– Ви це й так знаєте.

– Що ваша ясновельможність бажає з'їсти?

– Шмат черствого хліба, якщо вже курчата такі дорогі в цьому проклятому підземеллі.

– Хліба? Будь ласка! – відказав Пеппіно. – Гей, хліба дайте! – гукнув він.

Парубок приніс невеличку паляничку.

– Прошу! – сказав Пеппіно.

– Скільки? – запитав Дангляр.

– Чотири тисячі дев'ятсот дев'яносто вісім луїдорів. Ви вже заплатили наперед два луїдори.

– Ого! За одну паляничку сто тисяч франків?

– Сто тисяч франків, – потвердив Пеппіно.

– Таж у вас сто тисяч франків коштує курча!

– У нас немає цінника, у нас на все та сама ціна. Мало ви з'їсте чи багато, десять страв замовите чи одну – ціна не міняється.

– Ви знову жартуете! Це безглуздо, це дурня якась! Ліпше відразу скажіть, що ви хочете заморити мене голодом, та й край.

– Та ні, ваша ясновельможносте, це ви хочете себе голодом заморити. Заплатіть і їжте на здоров'я.

– Та чим же ж я заплачу, тварюко? – в нестямі вигукнув Дангляр. – Ти що, гадаєш, ніби я ношу сто тисяч франків у себе в кишені?

– У вас у кишені п'ять мільйонів п'ятдесят тисяч франків, ваша ясновельможносте, – сказав Пеппіно. – Це буде п'ятдесят курей по сто тисяч франків і півкурки за п'ятдесят тисяч франків.

Дангляр затремтів, полуда впала з його очей: звісно, то був жарт, але тепер він збагнув його.

Треба сказати, що він уже не вважав його таким банальним, як передніше.

– Послухайте, – сказав він, – якщо я дам вам ці сто тисяч франків, ми поквитаємося? Я зможу спокійно попоїсти?

– Авжеж, – відказав Пеппіно.

– А як я їх заплачу вам? – полегшено зітхнувши, запитав Дангляр.

– Просто. У вас є рахунок у компанії «Томсон і Френч», на Банковій вулиці в Римі; дайте мені чек на їхній банк на чотири тисячі дев'ятсот дев'яносто вісім луїдорів, і наш банкір його візьме.

Дангляр хотів удавати, ніби ще діє з власної волі; він узяв ручку й папір, які приніс йому Пеппіно, написав записку й поставив свій підпис.

– Ось вам чек на пред'явника, – сказав він.

– А вам ось курчатко.

Дангляр зітхнув і розрізав курча; воно здавалося йому дуже пісним порівняно з такою тлустою сумою.

А Пеппіно уважно прочитав цидулку, поклав її до кишені і знову почав наминати турецький горох.

ХІХ. ПРОЩЕННЯ

Наступного дня Дангляр знову відчув, що він голодний; певне, повітря у тій печері страшенно збуджувало апетит; бранець гадав, що того дня йому не доведеться витратитися, бо, як ошадлива людина, він заховав у кутку своєї келії півкурчати і півпалияниці.

Та не встиг він попоїсти, як йому закортіло пити; цього він не врахував.

Він боровся зі спрагою, аж поки відчув, що пересохлий язик прилип до піднебіння.

Тоді, не в змозі вже опиратися полум'ю, що палило його, він погукав чатового.

Той відімкнув двері; обличчя його було незнайоме.

Дангляр вирішив, що ліпше мати справу з давнім знайомцем. Він почав гукати Пеппіно.

— Ось я, ваша ясновельможносте, — сказав розбишака, з'явившись із такою квапливістю, що Дангляріві це видалося доброю прикметою. — Що бажаєте?

— Пити, — сказав бранець.

— Ваша ясновельможність, либонь, знає, що вино на околицях Рима страшенно дороге, — сказав Пеппіно.

— То дайте мені води, — відказав Дангляр, щоб відбити удар.

— Ох, ваша ясновельможносте, вона ще рідше трапляється, як вино, адже зараз така посуха!

— Бачу, усе розпочинається наново! — вигукнув Дангляр.

І всміхнувся, удавши, ніби жартує, хоч на скронях його виступив піт.

— Послухайте, друже мій, — сказав він, побачивши, що Пеппіно так само незворушний, — я прошу у вас склянку вина; невже ви мені відмовите?

— Я вже казав вам, ваша ясновельможносте, — поважно мовив Пеппіно, — що ми не торгуємо уроздріб.

— Тоді дайте мені пляшку вина.

— Якого?

— Котре дешевше.

— Ціна на всі вина та сама.

— І яка?

— Двадцять п'ять тисяч франків пляшка.

— Скажіть ліпше, що ви хочете мене пограбувати! — вигукнув Дангляр, та ще й так гірко, що тільки Гарпагон зумів би оцінити це. — Це буде простіше, ніж дерти з мене шкуру стьожками.

— Певне, так хоче ватажок, — сказав Пеппіно.

— Ватажок? А хто він?

— Вас водили до нього позавчора.

— І де він?

— Тут.

— Я можу побачити його?

— Завиграшки.

І хвилини не минуло, аж перед Дангляром постав Луїджі Вампа.

— Ви хотіли мене бачити? — запитав він.

— Це ви, мосьпане, ватажок тих, що доправили мене сюди?

– Авжеж, ваша ясновельможносте. А що?
– Який викуп ви за мене вимагаєте?
– А ті п'ять мільйонів, які у вас із собою.
Дангляр відчув, як серце його стиснула крижана рука.
– Це все, що у мене є, пане, це залишок величезного статку; якщо ви забере-
дете його у мене, то забере й життя.
– Нам заборонили проливати вашу кров.
– Хто заборонив?
– Той, кому ми улягаємо.
– То ви комусь улягаєте?
– Авжеж, ватажкові.
– Мені здавалося, ви і є ватажок.
– Я ватажок цих людей, та в мене теж є ватажок.
– А той ватажок улягає комусь?
– Так.
– Та й кому?
– Богові.
Дангляр на мить замислився.
– Не розумію, – сказав він.
– Може, й так.
– То цей ватажок і звелів вам отак зі мною поводитися?
– Так.
– І що він хоче?
– Не знаю.
– А як мій гаманець вичерпається?
– Таке може бути.
– Послухайте, – сказав Дангляр, – хочете мільйон?
– Ні.
– Два мільйони?
– Ні.
– Три мільйони? Чотири?... Хочете чотири, га? Я вам їх віддаю, якщо ви від-
пустите мене.
– Чому ви пропонуєте нам чотири мільйони за те, що коштує п'ять? –
запитав Вампа. – Ви справжнісінький лихвар, пане бароне, як на
мене.
– Беріть усе! Чуєте, все! – закричав Дангляр. – І вбийте мене!
– Заспокойтеся, мосьпане. Не горячкуйте, а то у вас з'явиться такий апетит,
що ви будете проїдати по мільйону щодня; заощаджуйте, дідько б вас ухопив!
– А як у мене вже не буде грошей, щоб вам платити? – вигукнув у нестя-
мі Дангляр.
– То будете голодувати.
– Голодувати? – пополотнівши, перепитав Дангляр.
– Мабуть, – байдужно відказав Вампа.
– Таж ви кажете, що не хочете вбивати мене?
– Так.
– І дасте мені вмерти від голоду?
– Це не те саме.

— То начувайтесь, негідники, — зарепетував Дангляр, — я пошию вас у дурні! Якщо мені судилося померти, то чим швидше, тим ліпше; катуйте мене, та мого підпису ви більш не здобудете!

— Як хочете, мосьпане, — відказав Вампа.

І вийшов із келії.

Заревівши з жалю, Дангляр повалився на козячі шкури. Хто вони були, ті люди? Хто був їхній невидимий ватажок? Які їхні наміри? І чому всі можуть викупитися в них, а він не може?

Авжеж, смерть, швидка, гвалтовна смерть — це найліпший спосіб обманути розрахунки його запеклих ворогів, які, певне, вчинили його жертвою якоїсь незрозумілої мсти.

Так, але вмерти!

Може, уперше за своє довге життя Дангляр думав про смерть, і закликаючи її, і лякаючись zarazом; настала пора поглянути в обличчя неблаганній примарі, що криється в кожній живій істоті, що каже собі з кожним ударом серця: «Ти помреш!»

Дангляр скидався на дику звірюку, яку цькування збуджує, потім кидає в розпуку і силою тієї розпуки їй деколи щастить порятуватися.

Він подумав про втечу. Та стіни, що оточували його, були грубші від скелі, біля єдиного виходу з келії сидів чоловік і читав, а за спиною цього чоловіка сновигали озброєні рушницями тіні.

Його духу вистачило тільки на два дні, потім він сказав, щоб йому дали попоїсти, і заплатив мільйон.

Йому принесли чудову вечерю і взяли за неї мільйон.

Відтоді життя бідолашного бранця стало безперервним відступом. Він так натерпівся, що вже не міг страждати, і робив усе, що від нього хотіли; минуло дванадцять днів, і ось, пообідавши, не гірше, ніж за днів найліпшого свого добробуту, він полічив, скільки видав чеків; виявилось, у нього залишається тільки п'ятдесят тисяч франків.

Тоді в ньому зайшла чудернацька зміна: віддавши п'ять мільйонів, Дангляр вирішив урятувати останні п'ятдесят тисяч франків; він зважився на життя, сповнене злигоднів, аби лиш не віддавати отих п'ятдесяти тисяч; у мізках його проблискували надії, що вже радше скидалися на безум. Давно забувши про Бога, він почав тепер думати про нього; він казав собі, що Бог часом чинить дива: печера може завалитися, папські карабинери можуть викрикнути цю клятву криївку і прийти йому на допомогу; тоді у нього залишиться ще п'ятдесят тисяч франків, цих грошей досить, щоб не померти від голоду; і він слізно благав Бога, щоб той лишив йому ті п'ятдесят тисяч франків.

Отак він перевів три дні, і ті три дні ім'я Боже весь час було у нього як не в серці, то принаймні на вустах; проте деколи його охоплювало марення, і він ніби бачив крізь вікно, як у вбогому покоїку, на жалюгідному тапчані, лежить старий чоловік. І помирає він теж із голоду.

Четвертого дня Дангляр був уже не людина, а живий мрець; він позбирав крихти від своїх колишніх обідів і почав гризти підстилку, що вкривала кам'яну долівку.

Тоді він почав благати Пеппіно, як ото благають янгола-охоронця, щоб той дав йому попоїсти; він пропонував йому тисячу франків за кусник хліба.

Пепіно мовчав.

П'ятого дня Дангляр порачкував до дверей.

— Ви не християнин! — сказав він, ставши навколішки. — Ви хочете заморити людину, вашого брата перед Богом!

— Де всі мої друзі? — пробурмотів він.

І повалився ницьма.

Потім звівся і крикнув у нестями:

— Ватажка! Ватажка мені!

— Я тут! — сказав Вампа, зненацька поставши перед ним. — Що бажаєте?

— Візьміть моє останнє золото, — пробурмотів Дангляр, простягнувши йому свого кашпука, — і покиньте мене жити в цій печері; не прошу я вже свободи, а прошу тільки лишити мені життя.

— Ви дуже страждаєте? — запитав Вампа.

— Авжеж, я страшенно страждаю!

— А є люди, котрі страждали ще дужче.

— Не може такого бути!

— А це так! Ті, що померли від голоду.

Дангляр згадав того старого, якого він під час марень бачив у вбогому покою, на жалюгідному тапчані.

Він застогнав і припав чолом до кам'яної долівки.

— Так, це правда, були такі, що ще дужче потерпали, ніж я, та то були мученики.

— Ви каєтеся? — запитав чийсь похмурий і врочистий голос, що від нього в Дангльра й чув став дика.

Своїм ослабленим зором він спробував розгледіти, що коїться довкола нього, і побачив позаду Луїджі чоловіка в киреї, що насилу виднів у тіні кам'яного стовпа.

— У чому повинен я каятися? — тихо пробурмотів Дангляр.

— У скоеному злі, — відказав той самий голос.

— Так, я каюся, каюся! — вигукнув Дангляр.

І він почав бити себе в груди рукою, що вже добряче схудла.

— Тоді я прощаю вам, — сказав незнайомиць, скинувши кирею і ступнувши крок уперед, щоб вийти на освітлене місце.

— Граф Монте-Крісто! — перелякано вигукнув Дангляр, і обличчя його, що було бліде від голоду і страждань, зблідло ще дужче.

— Помиляєтеся, я не граф Монте-Крісто.

— Та хто ж ви?

— Я той, кого ви продали, зрадили, зганьбили; я той, що його наречену ви розбестили, той, кого ви розчавили, щоб доскочити багатства; я той, що його батько помер від голоду з вашої вини. Я прирік вас на голодну смерть, та я вам прощаю, бо й сам потребую прощення; я — Едмон Дантес!

Дангляр зойкнув і повалився до його ніг.

— Встаньте, — сказав граф Монте-Крісто, — я дарую вам життя; ваші спільники були не такі щасливі: один здурів, другий загинув! Залиште собі ваші п'ятдесят тисяч франків, я дарую їх вам; а п'ять мільйонів, що їх ви украли

в сиріт, уже повернулися їм. А тепер їжте і пийте; сьогодні ви мій гість. Вампо, коли цей чоловік наїсться, він вільний.

Поки граф Монте-Крісто не пішов, Дангляр так і лежав ницьма; коли він звів голову, то побачив тільки невиразну тінь, що зникала у проході, а розбійники шанобливо вклонялися їй.

Вампа виконав усе, що звелів граф Монте-Крісто, і Дангляркові принесли найліпші італійські страви й вина; потім його посадили в ридван, повезли шляхом і висадили біля якогось дерева.

Він просидів під ним до самісінького ранку, не знаючи, де він.

Коли почало дніти, він побачив поблизу джерело; йому закортіло води, і він порачкував до нього.

Нахилившись, щоб напиться, він побачив, що чуб його посивів.

XX. П'ЯТЕ ЖОВТНЯ

Була шоста година вечора; опалове світло, пронизане золотим промінням осіннього сонця, струмувало з неба на блакитні хвилі моря.

Денна спека потроху вщухала, і вже віяв той легенький вітерець, котрий здається подихом самісінької природи, що прокидається після спекотного полуденного сну, солодкий легіт, який освіжає береги Середземного моря і несе від узбережжя до узбережжя пахощі дерев, перемішані з терпким запахом моря.

Тим велетенським озером, що тягнулося від Гібралтара до Дарданелл і від Туніса до Венеції, линула в першій вечірній імлі легка, струнка яхта. Здавалося, то лине морською гладінню лебідь із розгорнутими крильми.

Стрімка і зграбна, мчала вона, залишаючи за собою фосфоресцентний слід.

Останні сонячні промені згасли на виднокраї; та, ніби воскрешаючи сліпучі вимисли античної міфології, його нескромні відблиски ще мерехтіли на гребенях бурунів, зраджуючи таємницю Амфітріти: полум'яний бог зачаївся на її грудях, і вона марно силкувалася заховати коханого в лазурових бганах своєї киреї.

Яхта хутко линула вперед, хоча, здавалося, вітер був такий млявий, що не розкуйовдив би і пасма на дівочій голові.

На кормі стояв високий чоловік, із бронзовою барвою обличчя, і непорушним поглядом дивився, як назустріч йому наближається суходіл, що темним конусом виступав із хвиль, наче велетенський каталонський капелюх.

— Оце і є острів Монте-Крісто? — замислено і сумовито запитав той мандрівець, що, певне, орудував тією яхтою.

— Так, мосьпане, — відказав капітан, — ми вже коло мети.

— Ми коло мети! — прошепотів мандрівець з якоюсь невимовною журбою.

І тихо докинув:

— Авжеж, тут моя гавань.

І знову поринув у задуму; на вустах його з'явилася усмішка, що була сумніша від сліз.

За кілька хвилин на березі спалахнуло кволе світло, що відразу ж згасло, і до яхти долинув звук пострілу.

— Мосьпане, — сказав капітан, — із берега нам подають гасло; може, самі відповісте на нього?

— Яке гасло? — запитав мандрівець.

Капітан показав на острів: до його вершини здіймався самотній білий димок, що помалу розпливався в повітрі.

— Авжеж! — сказав мандрівець, наче отямившись від сну. — Гаразд.

Капітан дав йому заряджену рушницю; мандрівець узяв її, помалу звів і вистрілив.

Хвилин за десять вони вже згорнули вітрила і кинули якір за п'ятсот кроків од невеличкої гавані. На хвилях уже погойдувалася шлюпка з чотирма веслярами і стерновим; мандрівець спустився в неї, та замість того, щоб сісти на кормі, де для нього застелили блакитний килим, згорнув руки на грудах і лишився стояти.

Веслярі чекали команди, звівши весла, наче птахи, що сушать крила.

— Уперед! — звелів мандрівець.

Чотири пари весел відразу, навіть не хлюпнувши, поринули у воду, і шлюпка полинула до берега, улягаючи їхнім поштовхам.

За хвилю вони вже були в невеличкій бухті поміж бескидами, і човен врізався в піщане дно.

— Мосьпане, — сказав стерновик, — два веслярі перенесуть вас на берег.

Мандрівець байдуже махнув рукою, спустив ноги за борт і занурився у воду, що сягнула йому попід пахви.

— Дарма ви так, мосьпане, — сказав стерновик, — господар буде сварити нас за це.

Мандрівець мовчки попрямував до берега, вслід за двома моряками, які обирали найзручніший шлях.

Кроків за тридцять вони дісталися суходолу; мандрівець обтрусився і почав озиратися, намагаючись угадати, куди його попроведять, бо вже геть смеркло.

Насильно він обернув голову, на плече йому лягла чиясь долоня, і пролунав голос, від якого він здригнувся.

— Ласкаво просимо, Максимільяне, — сказав той голос, — ви вчасно, дякую вам.

— Це ви, пане графе! — вигукнув Моррель і рвучко, майже радісно потиснув долоню графа Монте-Крісто.

— Як бачите, я так вчасно прийшов, як і ви; та ви геть намокли, друже мій; вам треба перебратися, як сказала б Каліпсо Телемахові. Ходімо, тут для вас мешкання наготували, де ви забудете і про втому, і про холод.

Граф Монте-Крісто помітив, що Моррель обернувся, і трохи зачекав.

І справді, Моррель здивувався. Що люди, які ото привезли його сюди, нічого не сказали і зникли, перш аніж він устиг їм заплатити. Він почув удари весел; шлюпка поверталася до яхти.

— Ви шукаєте тих моряків? — запитав граф Монте-Крісто.

— Так, вони поїхали, а я ж їм ні шеляга не дав.

— Не переймайтеся, Максимільяне, — засміявся граф Монте-Крісто, — у мене з моряками угода, за якою товари і мандрівників на цей острів доправляють безоплатно. Абонування, як ото кажуть у цивілізованих країнах.

Моррель здивовано глянув на графа Монте-Крісто.

— Ви тут геть інший, ніж у Парижі, — сказав він.

— Чому?

— Тут ви смієтеся.

Граф Монте-Крісто відразу ж спохмурнів.

— Правда ваша, Максимільяне, я забувся, — відказав він. — Зустріч із вами для мене щастя, а я й забувся, що будь-яке щастя минається.

— Ні, ні, пане графе! — вигукнув Моррель, знову стискаючи долоні свого друга. — Навпаки, смійтеся, будьте щасливі й доведіть мені вашою байдужістю, що життя нелегке лише для тих, котрі страждають. Ви милосердні, ви добрі, великодушні, і ви вдаєте веселощі, щоб закликати мене до мужності.

— Помиляєтеся, Моррелю, — сказав граф Монте-Крісто, — я і справді почуваюся щасливим.

— То ви забули про мене; що ж, тим ліпше.

— Чому?

— Таж ви знаєте, друже мій, що я, немов той гладіатор, який вітає на арені великого імператора, кажу вам: «Ідучи на смерть, вітаю тебе».

— То ви не втішилися? — загадково зиркнувши на нього, запитав граф Монте-Крісто.

— Невже ви подумали, що це можливо? — гірко відказав Моррель.

— Зрозумійте мене, Максимільяне, — сказав граф Монте-Крісто. — Ви ж не вважаєте мене базікою, що кидає слова на вітер? Я маю право запитувати, чи не втішилися ви, адже для мене людське серце не має таємниць. Погляньмо ж разом, що криється у глибині вашого серця. Чи дошкуляє йому, як і передніш, отой нестерпний біль, від якого здригається всеньке тіло, як ото лев, якого вкусив москіт? Чи мурдує, як і раніш, палюча жага, яку погамувати може тільки могила, те невітшне горе, що викидає людину з життя і жене його назустріч смерті? Може, у вашому серці вичерпалася мужність, скорбота погасила в нім останній промінь надії, і воно, згубивши пам'ять, уже не в змозі плакати? Якщо так, якщо у вас більше нема сліз, якщо вам здається, ніби серце ваше вже померло, якщо у вас немає іншої опори, окрім Бога, і погляд ваш звернений тільки до неба, тоді, друже мій, ви втішилися, вам нема вже на що нарікати.

— Пане графе, — злагідно і заразом твердо відказав Моррель, — вислухайте мене, як людину, що пальцем показує в землю, а очі зводить до неба. Я прийшов до вас, щоб померти в обіймах друга. Звісно, є люди, яких я люблю; я люблю мою сестру, люблю її чоловіка; та мені треба, щоб останньої хвилини хтось усміхнувся мені й відкрив дужі обійми. Жюлі заллялася б сльозами і зомліла; я побачив би її страждання, а я й так досить натерпівся; Емманюель почав би забирати в мене пістоля і зняв би галас на всенький дім. А ви, пане графе, дали мені слово, і оскільки ви більше, ніж людина, і я вважав би вас за бога, якби ви не були смертні, ви тихо і лагідно попровадите мене до брами вічності.

– Друже мій, – сказав граф Монте-Крісто, – у мене залишається ще один сумнів: може, ви такий легкодушний, що хизуетесь вашим горем?

– Ні, пане графе, ось погляньте на мене: усе просто, і в мені нема легкодухості, – сказав Моррель, простягаючи руку графові Монте-Крісто, – мій пульс б'ється ні швидше, ні повільніше, як завжди. Я сягнув кінця мого шляху; далі я не піду. Ви вважаєте себе мудрецем, ви казали мені, що треба чекати і надіятися; та й до чого це призвело? Я чекав цілісінкрий місяць, і цілий місяць я страждав! Людина жалюгідне і нещасне створіння; я надіявся бозна на що, на щось незнане, немислиме, безглузде. На диво... а яке? Тільки Господь це знає, Господь, що, затьмарив наш глузд шаленою надією. Авжеж, я чекав; і за ті чверть години, що ми оце розмовляємо, ви, самі того не знаючи, змучили моє серце, адже кожне ваше слово свідчило мені, що для мене вже немає надії. Так лагідно, так ніжно заколисує мене смерть!

Останні слова Моррель промовив із такою пристрасстю, що граф Монте-Крісто здригнувся.

– Пане графе, – провадив Моррель, побачивши, що той не відповідає. – П'ятого вересня ви у мене вимагали відстрочення. Я погодився... Друже мій, сьогодні п'яте жовтня. – Моррель глянув на годинника. – Зараз дев'ята година; мені лишилося жити ще три години.

– Гаразд, – відказав граф Монте-Крісто, – ходімо.

Моррель мимоволі подався за ним; він навіть не помітив, як вони увійшли до печери.

Він відчув під ногами килим; відчинилися двері, повітря наповнилося пахощами, яскраве світло засліпило очі. Моррель нерішуче зупинився: він боявся тієї млосної розкоші.

Граф Монте-Крісто по-дружньому підштовхнув його до столу.

– Чом би нам не перевести ті три години, як ото робили давні римляни, – сказав він. – Засуджені на смерть Нероном, їхнім повелителем і спадкоємцем, вони лежали за столом увінчані квіттям і вдихали смерть разом із пахощами геліотропів та руж.

Моррель усміхнувся.

– Як хочете, – відказав він. – Смерть завжди смерть: забуття, супокій, відсутність життя, а отже, і страждань.

Він сів за столом; граф Монте-Крісто сів напроти.

То була та казкова ідальня, яку ми вже якось змалювали; мармурові статуї, як і тоді, тримали на головах кошики, де було повно квітів та плодів.

Увійшовши туди, Моррель неуважним поглядом окинув залу, та, либонь, нічого там не помітив.

– Я хочу запитати у вас, як чоловік у чоловіка, – сказав він, уважно глянувши на графа Монте-Крісто.

– Питайте.

– Пане графе, – сказав Моррель, – ви володієте всіма скарбами людського знання, і мені здається, ніби ви з'явилися з іншого, вищого і мудрішого світу, ніж наш.

– У ваших словах, Моррелю, є частка правди, – мовив граф Монте-Крісто, з усмішкою, що так личила йому, – я зійшов із планети, наймення якої – Страждання.

— Я вірю кожному вашому слову, навіть не намагаючись просягнути в його прихований зміст, пане графе; ви сказали мені — живи, і я жив далі; ви сказали мені, то я майже й надіявся. Тепер я питаю вас так, наче ви вже пізнали смерть: пане графе, це дуже болісно?

Граф Монте-Крісто глянув на Морреля з батьківською ніжністю.

— Так, — відказав він, — авжеж, це дуже болісно, адже ви руйнуєте смертну обслону, яка уперто не бажає вмирати. Якщо ви пошматуєте ваше тіло невидними для ока зубами кинджала, якщо сліпою кулею, що завжди ладна схибити у польоті, прошиєте ваш мозок, що такий чутливий до кожнісінького дотику, то ви будете дуже страждати і кепсько розлучитися із життям; під час тих мук воно буде здаватися вам ліпшим, ніж супокій, що його ви купите такою ціною.

— Розумію, — сказав Моррель, — смерть, як і життя, несе в собі страждання і втіху; треба тільки знати її таємниці.

— Правда ваша, Максимільяне. Залежно від того, привітно чи вороже зустрічаємо ми її, смерть для нас або друг, що ніжно нас заколисує, або ворог, що брутально видає нашу душу з тіла. Минуть тисячоліття, і настане така пора, коли людина опанує всі руйнівні сили природи і змусить їх служити на добро людству, коли людям стануть відомі, як ви ото сказали, таємниці смерті; тоді смерть буде така солодка і втішна, мов сон у обіймах коханої.

— І якби ви захотіли, пане графе, то зуміли б отак померти?

— Авжеж.

Моррель простягнув йому руку.

— Тепер я розумію, — сказав він, — чому ви призначили мені побачення тут, на цьому самотньому острові, посеред океану, у цьому підземному палаці, у цьому гробівці, якому позаздрив би і фараон; тому що ви любите мене, пане графе, правда ж? Так любите, аж хочете, щоб я помер отією смертю, що про неї ви оце казали, — смертю без мук, смертю, котра дозволила б мені згаснути, промовляючи ім'я Валентини і потискаючи вашу долоню.

— Авжеж, ви вгадали, Моррелю, — просто відказав граф Монте-Крісто, — цього я й хочу.

— Дякую вам: думка про те, що завтра я вже не буду страждати, тішить моє поранене серце.

— Ви ні за чим не шкодуєте? — запитав граф Монте-Крісто.

— Ні! — відказав Моррель.

— Навіть за мною? — схвильовано запитав граф Монте-Крісто.

Моррель мовчав; його ясний погляд раптом затуманився, потім спалахнув незвичним блиском; велика сльоза скотилася його щокою.

— Та невже! — сказав граф Монте-Крісто. — Вам ще шкода чогось на землі й ви хочете померти?

— Благаю вас, пане графе, більше ні слова, — сказав Моррель кволим голосом, — досить вам уже катувати мене.

Граф Монте-Крісто подумав, що Моррель слабне.

І в душі його ожив страшний сумнів, що його він уже подолав у замку Іф.

«Я хочу повернути цьому чоловікові щастя, — подумав він собі, — я хочу кинути це щастя на шальку терезів, щоб вона переважила ту шальку, в яку поклав зло. А що, як я помилюся і цей чоловік не настільки нещасний, щоб

заслужити щастя? Що буде тоді зі мною? Адже тільки згадуючи добро, я можу забути зло».

– Послухайте, Моррелю, – сказав він, – ваше горе безмежне, я знаю; та ви вірите в Бога і не захочете погубити свою душу.

Моррель сумовито всміхнувся.

– Пане графе, – сказав він, – я не люблю гарних слів, та, присягаюся вам, моя душа більше не належить мені.

– Ви знаєте, Моррелю, що я сам на світі, – сказав граф Монте-Крісто. – Я звик дивитися на вас, як на сина; і щоб порятувати свого сина, я ладен пожертвувати життям, а статком і поготів.

– Що ви хочете цим сказати?

– Я хочу сказати, Моррелю, що ви поклали собі розлучитися з життям, тому що вам не знайомі втіхи, які воно може подарувати заможній людині. У мене приблизно сто мільйонів, і я дарую їх вам; із таким статком ви можете осягнути все, що вам захочеться. Якщо ви честолюбні, перед вами будуть відкриті всі сфери діяльності. Переверніть світ, змініть його обличчя, пориньте з головою в нечувані розваги, учиняйте злочини, але живіть!

– Ви дали мені слово, пане графе, – сухо відтяз Моррель і глянув на свій годинник, – а вже пів на дванадцяту.

– Моррелю, подумайте! У мене на очах, у моєму домі!

– То відпустіть мене, – понуро сказав Максимільян, – а то я подумаю, що ви мене любите не заради мене, а задля себе.

І він підвівся.

– Гаразд, – сказав граф Монте-Крісто, і обличчя його посвітліло, – бачу, рішення ваше непохитне; авжеж, ви глибоко нещасні, тож, як самі ви оце сказали, зцілити вас могло б тільки диво; то сідайте і чекайте, друже.

Моррель послухався; тоді граф Монте-Крісто підвівся, підійшов до замкненої шафи, ключ від якої носив при собі на золотому ланцюжку, і дістав звідти срібну скриньку, вкриту вишуканим карбуванням, а по кутках там були чотири стрункі жіночі фігурки, що вигнулися у скорботному пориванні, наче янголи, що тужать за небом.

Він поставив скриньку на столі.

Потім одімкнув її й дістав золоте пудельце, віко якого відкидалося, якщо натиснути на приховану пружину.

Пудельце було наповнене тістуватою масною патокою; відблиск золота і самоцвітів, які оздоблювали те пудельце, заважав розгледіти його барву.

Воно мінилося блакиттю, пурпуром і золотом.

Граф Монте-Крісто зачерпнув позолоченою ложечкою трохи тієї речовини і простягнув Моррелеві, спрямувавши на нього допитливий погляд.

Тепер стало видно, що патока ця зеленкуватого кольору.

– Ось те, що ви просили в мене, – сказав він. – Ось те, що я вам обіцяв.

– Перш аніж померти, – сказав Максимільян, узявши ложечку з рук графа Монте-Крісто, – я хочу від усієї душі подякувати вам, друже.

Граф Монте-Крісто взяв другу ложечку і вдруге зачерпнув із золотого пудельця.

– Що ви робите, друже мій! – вигукнув Моррель, хапаючи його за руку.

– Нехай простить мені Господь, Моррелю, – усміхнувшись, мовив граф Монте-Крісто, – та, знаєте, життя набридло мені не менше, ніж вам, і якщо вже мені випадає така нагода...

– Зупиніться! – вигукнув Максимільян. – Ви любите, вас люблять, ви не згубили надії, то не робіть цього! Це був би злочин! Прощавайте, мій шляхетний, великодушний друже! Я розповім Валентині про все, що ви вчинили для мене.

І поволі, проте не вагаючись, тільки стискаючи лівою рукою графову руку, Моррель з утіхою проковтнув таємничу речовину.

Обидва замовкли. Безмовний і уважний Алі приніс тютюн, кальяни, подав каву і пішов собі.

Потроху потьмяніли лампи в руках статуй, і Моррелєві здалося, ніби пахощі диму слабнуть.

Граф Монте-Крісто сидів навпроти, дивився на нього з напівморозу, і Моррель бачив тільки його сяйливі очі.

Безмежна змора охопила Максимільяна; кальян випав у нього з рук; предмети губили свої контури і барви; його затьмареному зору здавалося, ніби в стіні навпроти відчиняються якісь двері й відхиляються штори.

– Друже мій, – сказав він, – я відчуваю, що помираю. Дякую вам!

Він спробував востаннє простягнути руку графові Монте-Крісто, та рука безсило охляла.

Тоді йому здалося, ніби граф Монте-Крісто всміхається, та не тією чудернацькою, страхітливою посмішкою, що деколи відкривала йому таємниці тієї бездонної душі, а з тим лагідним співчуттям, з яким ото батьки дивляться на безрозсудства їхніх дітей.

І водночас граф Монте-Крісто наче аж виріс; він видавався велетнем на тлі червоної обшивки стін; його темна чуприна була закинута назад, і він стояв, гордий, грізний, немов янгол, що зустріне грішні душі в день Страшного суду.

Приголомшений, охлялий Моррель відкинувся у фотелі; солодка знемога розліялася всіма його жилами. Усе перемінилось у його свідомості, як ото міняються строкаті візерунки в калейдоскопі.

Задихаючись, знесилівши, повалившись на спину, Моррель уже не відчував у собі нічого живого, крім одного марення: йому здалося, ніби він щодуху мчить до того невиразного маячіння, яке кладе початок іншій невідомості, що називається смертю.

Він знову спробував простягнути руку графові Монте-Крісто, та цього разу рука навіть не поворухнулася; він хотів попрощатися востаннє, та язик не слухався його і був наче камінь, що затуляє гробівець.

Його втомлені очі несамохіть заплющилися; та крізь стулені повіки йому марився невиразний образ, і він упізнав його, хоч було і темно.

То був граф Монте-Крісто; він підійшов до якихось дверей і відчинив їх.

І тієї миті сліпуче світло, що сяяло в сусіднім покої чи радше в казковому замку, залляло залу, де конав у солодкій агонії Моррель.

На порозі, що поділяв ті дві кімнати, з'явилася дівчина неймовірної вроди.

Бліда, із ніжною усмішкою, вона здавалася янголом милосердя, що закликає янгола-месника.

«Невже мені відкривається небо? – подумав Максимільян, розтуляючи повіки. – Цей янгол скидається на того, якого я втратив».

Граф Монте-Крісто показав дівчині на фотель, де лежав Моррель.

Вона підійшла до нього, згорнувши руки, з усмішкою на вустах.

– Валентино! – із самісінької глибини душі гукнув Моррель.

Та з вуст його не вихопилося жодного звуку; і, наче вклавши всі свої сили в той вигук, він глибоко вдихнув повітря і заплющив очі.

Валентина кинулася до нього.

Моррелеві вуста ще раз поворухнулися.

– Він гукає вас, – мовив граф Монте-Крісто. – Вас гукає із глибини свого сну той, кому ви довірили свою долю, той, із ким смерть мало не розлучила вас. Та, слава Богу, я був на чатах, і я переміг смерть! Валентино, віднині ніщо на землі не повинне вас розлучити, адже він кинувся в могилу, щоб поєднатися з вами. Якби не було мене, ви обоє вмерли б; я повертаю вас одне одному; нехай Господь зарахує мені, що я порятував життя двох людей!

Валентина вхопила руку графа Монте-Крісто і, не тямлячись на радіошах, притулила її до вуст.

– Так, дякуйте мені! – сказав граф Монте-Крісто. – Безнастанно дякуйте мені, що я завдав вам щастя! Ви самі не знаєте, як потрібна мені ця певність!

– Я вдячна вам від усієї душі, – сказала Валентина, – а якщо ви не вірите у мою щирість, то спитайтеся в Гайде. Нехай моя люба сестра Гайде скаже вам, що відтоді, як ми покинули Францію, тільки її розповіді про вас допомогли мені терпляче очікувати щасливої пори, що тепер засяяла для мене.

– То ви любите Гайде? – запитав граф Монте-Крісто, марно намагаючись приховати хвилювання.

– Усією душею!

– Послухайте, Валентино, – сказав граф Монте-Крісто, – я попрошу вас про одну милість.

– Мене, Божечку! Невже мені випадає таке щастя?..

– Авжеж. Ви назвали Гайде вашою сестрою; нехай вона і справді стане вашою сестрою, Валентино: відплатить їй за все, чим ви вважаєте себе зобов'язаною мені: бережіть її і ви, і Моррель, тому що, – графів голос насилу стало чути, – віднині вона сама на білому світі...

– Сама на світі! – повторив голос позаду. – Чому це?

Граф Монте-Крісто обернувся.

Перед ним, похолонувши, стояла бліда Гайде, що дивилася на нього зі смертельним переляком.

– Тому що від завтрашнього дня, доню моя, ти будеш вільна, – відказав він, – і посядеш те становище, яке тобі личить; тому що я не хочу, щоб мое призначення загмарило твою долю. Донько великого паші, я повертаю тобі твої скарби й ім'я твого батька.

Гайде пополотніла, звела свої прозорі руки, наче діва, що вручає себе Богові, а потім хрипким від сліз голосом запитала:

– То ти покидаєш мене, пане мій?

– Ти молода, Гайде, ти гарна; забудь мое наймення і будь щаслива.

– Гаразд, – відказала Гайде, – твої веління будуть виконані, пане мій: я забуду твоє наймення і буду щаслива.

І вона позадкувала до дверей.

— Боже мій! — вигукнула Валентина, підтримуючи Моррелеву голову, що безсило звисла, — хіба ви не бачите, яка вона бліда, хіба не розумієте, як вона страждає?

Гайде сказала розпачливим голосом:

— Навіщо йому розуміти мене? Він пан, а я невільниця, він має право нічого сісенько не помічати.

Граф Монте-Крісто здригнувся від того голосу, що торкнувся найпотаємніших струн його душі; очі його зустрілися з очима Гайде і не змогли витримати їхнього вогню.

— Господе милосердний! — сказав граф Монте-Крісто. — Невже те, що ти дозволив мені запідозрити, правда? То ти не хотіла б розлучитися зі мною, Гайде?

— Я молода, — коротко відказала вона. — Я люблю життя, яке ти зробив для мене таким солодким, і мені було б шкода померти.

— А якщо я покину тебе, Гайде...

— Я помру, пане мій!

— То ти так мене любиш?

— Він питає, чи люблю я його! Валентино, скажи йому, чи любиш ти Максимальна!

Граф Монте-Крісто відчув, як серце його шалено закалатало; він простягнув руки, і Гайде, скрикнувши, упала йому в обійми.

— Так, я люблю тебе! Я люблю тебе, як ото люблять батька, брата, чоловіка! Я люблю тебе, як саме життя. Я люблю тебе, як Бога, тому що ти для мене найпрекрасніший, найліпший, найвеличніший поміж людьми!

— Нехай твоє бажання збудеться, янголе мій, — сказав граф Монте-Крісто. — Богові, що воскресив мене і дав мені перемогу над ворогами, не потрібно, щоб перемога моя завершилася каяттям; я хотів покарати себе, а Господь хоче мені простити. То кохай мене, Гайде! Хтозна, може, твоє кохання допоможе мені забути про те, що я повинен забути.

— Про що ти кажеш, пане мій? — запитала дівчина.

— Кажу, що однісіньке твоє слово, Гайде, навчило мене більшому, ніж уся моя мудрість, яку я нагромадив за двадцять років. На світі в мене лишилася тільки ти, Гайде, лиш ти прив'язуєш мене до життя, лише ти можеш завдати мені страждань, лишень ти завдати можеш мені щастя!

— Чуєш, Валентино? — вигукнула Гайде. — Він каже, що я можу завдати йому страждань, а я ж бо ладна життя віддати за нього!

Граф Монте-Крісто поринув у глибоку задуму.

— Невже я вбачаю істину? — нарешті мовив він сам до себе. — О Боже, я скоряюся своїй долі, хоч винагорода вона, хоч відплата буде. Що ж, ходімо, Гайде...

І, обнявши дівчину за нижній стан, він потиснув Валентині долоньку і пішов собі.

Минуло з годину; Валентина мовчки, майже не дихаючи, сиділа коло Морреля, втупившись у нього непорушним поглядом. Аж раптом вона відчула, як серце його закалатало, легесенький подих вилетів із його розтулених вуст, і ледь помітний дроз, який віщував про повернення до життя, пробіг усеньким його тілом.

Урешті очі його розплющилися, та погляд був непорушний і невидючий; потім до нього повернувся ясний, чіткий зір; разом із ним повернулася і свідомість, а разом зі свідомістю і скорбота.

— Я ще живий! — розпачливо вигукнув він. — Граф Монте-Крісто мене обманув!

І він рвучко вхопив ножа зі столу.

— Друже мій, — мовила Валентина з чарівною своєю усмішкою, — отямся ж бо й поглянь на мене.

Моррель зойкнув і повалився навколішки, бурмочучи щось невиразне, не вірячи власним очам, наче його засліпило небесне видіння...

Наступного дня, ледь благословлялося на світ, Моррель із Валентиною побачили, що двері печери відчинені й вийшли надвір. Вони гуляли попід руку морським берегом, і Валентина розповідала Моррелеві, як граф Монте-Крісто з'явився в її покої, як він відкрив їй усе, як дав їй змогу навіч упевнитися в тому, що коїться злочин, і врешті як дивом порятував її від смерті, хоч усі вважали її небіжчицею.

У ранковій небесній блакиті ще мерехтіли останні зорі.

Раптом Моррель помітив у затінку під бескидом чоловіка, що неначе очікував, щоб його погукали; він показав на нього Валентині.

— Це Джакопо, — сказала вона, — капітан яхти.

І кивнула, щоб він підійшов.

— Ви хочете щось нам сказати? — запитав Моррель.

— Я маю передати вам лист від графа Монте-Крісто.

— Від графа Монте-Крісто! — повторили обое.

— Авжеж, ось прочитайте.

Моррель відкрив лист і прочитав:

«Любий Максимільяне!

Коло берега на вас чекає фелука. Джакопо доправить вас у Ліворно, де пан Нуартъє чекає свою вничку, щоб благословити її, перш аніж вона піде з вами до вівтаря. Усе, що є у цій печері, мій дім на Єлисейських Полях і моя вілла в Трепорі — це весільний подарунок Едмона Дантеса синові його господаря, Морреля. Сподіваюся, панна де Вільфор не відмовиться узяти половину цього подарунку, тому що я благаю її віддати паризьким біднякам той статок, що його вона успадкує від батька, який збожеволів, і від брата, що віддав Богу душу разом із мачухою, у вересні цього року.

Попросіть янгола, який віднині береже ваше життя, Моррелю, не забувати в молитвах людину, котра, як ото сатана, уявила, що вона рівня Богові, й із усім смиренням християнина збагнула, що тільки в руці Господній найвища могутність і найвища мудрість. Може, ці молитви пом'якшать покуту, яку я несу в моєму серці.

Вам, Моррелю, я хочу відкрити таємницю того випробування, якому я вас завдав: у цьому світі нема ні щастя, ні лиха, і те, і те пізнається лиш у порівнянні. Тільки той, що був безмежно нещасний, здатний зазнати безмежної втіхи. Потрібно зажадати смерті, Максимільяне, щоб збагнути, яке гарне життя.

Ото живіть і будьте щасливі, мої любі діти, і ніколи не забувайте: поки не настане той день, коли Господь відсуне перед людиною завісу майбутнього, уся людська мудрість полягатиме у двох словах:

ЧЕКАТИ І НАДІЯТИСЯ.

Ваш друг Едмон Дантес,

граф Монте-Крісто».

Слухаючи того листа, де сповіщалося про батькове божевілля і братову смерть, що про них вона дізналася уперше, Валентина пополотніла, болісне зітхання вихопилося з її грудей, і безмовні, проте гіркі сльози покотилися її обличчям; дорогою ціною перепало їй те щастя.

Моррель занепокоєно роззирнувся довкруги.

— Ох, пан граф далеченько зайшов у своїй щедроті, — сказав він. — Валентині досить буде і мого скромного статку. Де граф Монте-Крісто? Проведіть мене до нього, друже мій.

Джакопо показав на обрій.

— Що ви хочете сказати? — вигукнула Валентина? — Де граф Монте-Крісто? Де Гайде?

— Погляньте ж бо, — сказав Джакопо.

Вони звернули погляд туди, куди показував капітан, і вдалині, на темно-синій крайці, що відокремлювала небо від моря, побачили біле вітрило, що було вже не більше, ніж крило морської чайки.

— Поїхав! — вигукнув Моррель. — Прощавай, друже мій, батьку мій!

— Поїхала! — прошепотіла Валентина. — Прощавай, Гайде! Прощавай, сестро!

— Хтозна, чи побачимося ми ще колись! — утираючи сльозу, сказав Моррель.

— Друже мій, — відказала Валентина, — та ж хіба не казав нам граф Монте-Крісто, що вся мудрість людська полягає у двох словах:

ЧЕКАТИ І НАДІЯТИСЯ!